مولا مۇسا سايرامى

تارىخى ھەمدى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئەنۋەر بايتۇر

بۇ ئەسەر 1988- يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان 1- نەشرى 2- باسمىسىغا ئاساسەن تورغا يوللاندى

بسم الله الرخمن الرخيم

(ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن)

ئەي مەۋجۇتلۇغى زۆرۈر بولغان ئاللا! چەكسىز ۋە تەڭداشسىز ھەمدۇ- سانا ساڭا خاسدۇركى، ھەممە مەخلۇقلىرىڭغا كەڭرى رىزقى ۋە ئېھسان سەندىندۇر. سېنىڭ ئۇلۇغ زاتىڭ يەككە- يىگانىدۇر. ھەممە سۈپەتلىرىڭ پاك ۋە ئەيىپسىز، مەرتىۋەڭ ئالى، پادىشالىغىڭ ئۇلۇغ بولۇپ،

ئاسمان ۋە زېمىن ئىچىدىكى ھەممە مەخلۇقلار پەقەت سېنىڭ ئىلكىڭدە ۋە قەھرى سىياستىڭنىڭ ئاستىدا تۇرىدۇ. ھەقىقى پادىشالىق پەقەت ساڭىلا خاسكى، سەن ھەمىشە بولغۇچى ۋە باقى پادىشادۇرسەن. ياراتقان مەخلۇقلىرىڭ بولسا ھەممىسى فانىدۇر.

ئاللا ئەگەر خالسا، سەلتەنەت تاجسىنى ھەر بىر كىشىنىڭ بېشىغا كىيدۈرەلەيدۇ، ئەگەر خالسا، بۇ تاجنى يەنە ئۇنىڭدىن ئالالايدۇ؛ ئەگەر خالسا، ئۇنى يەنە توغرا يولدىن ياندۇرالايدۇ؛ ئەگەر خالسا، پەس كىشىنىڭ دەرىجىسىنى مەرتىۋىلىك قىلالايدۇ، خالسا، مەرىكىۋىلىك كىشىنىڭ دەرىجىسىنى پەس قىلالايدۇ. ئۇ ھەر قانداق ئىشنى قىلىشقا قادىر ۋە تاۋاندۇر.

ئەي قۇدرەتلىل ئاللا! ئەگەر سەن يارالتقان مەخلۇقلىرىڭغا نىمە ھۆكۈم قىلاي دىسەڭ، شۇنى قىلىشقا قۇدرىتىڭ بار. سېنىڭ ھۆكۈمىڭنى كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىشقا، ياندۇرۇشقا بولمايدۇ. مۇرسەل، نەبى، ئەنبىيا، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام (ئۇلارغا خۇدانىڭ رەھمىتى بولسۇن)لەرنى بىزگە ئۇلۇغ پادىشا قىلىپ ئىبەردىڭ. ئۆزكىتاۋىڭدا (قۇرئاندا ــ ت) بۇلار ھەققىدە قىسسە ۋە ھىكايىلەرنى سۆزلىدىڭ، بۇرۇنقى زامانلاردا ئۆتكەن خالايىقلار، ئادىل ياكى زالىم پادىشالار ۋە شۇ زامانلاردا ئۆتكەن ۋەقە ـ ھادىسىلەر ھەققىدىمۇ خەۋەر بەردىڭ. بۇ بولسا، سېنىڭ ئۆز ئۆزۈڭ يارالتقان مەخلۇقلىرىڭغا كۆيۈنۈپ، ئۇلارنىڭ بۇ قىسسە ۋە ھىكايىلەردىن خەۋەر تېپىپ، ئۆتكەن ئىشلاردىن ئىبرەت ئالسۇن ۋە ۋەقە ـ ھادىسىلەرنى مۇلاھىزە قىلىپ، ئۇلارنى ياد ئېتىپ ئەسلەپ تۇرسۇن دىگەنلىكىڭدىن ئىشارەت ۋە ئىبارەتتۇر.

بۇ ئالەمدىن كەتكەن خالايىقنىڭ ھەر بىرىدىن ياخشىلىق ياكى يامانلىقنىڭ بىرەر ئەسەرـ ئالامتى باقى ساقلىنىپ قالىدۇ. تارىخ كىتاپلىرىدا بولسا دەل ئەنە شۇ ئالەمدىن ئۆتكەنلەرنىڭ ۋەقەلىرىنى، ئەسەرـ ئالامەتلىرىنى رەتلەپ، قايتا ئىلغاپ چىقىپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ياكى ھاياتىدىن قىسسە ۋە خەۋەر بېرىدۇ، خالاس.

سالاۋەت ۋە زاكىيات (نامار ۋە زىكىر بىلەن قىلىنىدىغان تەرىپ ــ ت) شۇ ئاخىرقى پەيغەمبەرگە بولسۇنكى، ئۇ پەيغەمبەر بۇ دۇنيا ۋە ئاخىرەت ئىككى ئالەمنىڭ ئىلغانغىنى ۋە ياخشىسىدۇر. ئاللا ئۇنى ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى دەۋرانغىچە ھۆججەت ۋە گۇۋاچى قىلىپ ئەۋەتكەن. ئۇ زاتنىڭ ئۇلۇغ مۇبارەك ئىسمى مۇھەممەت سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم [1] (ئاللانىڭ رەھمىتى ۋە سالامەتلىرى ئۇنىڭغا بولسۇن) بولۇپ، ئۇ ئاللانىڭ بەندىسى، پەيغەمبىرى ۋە يېقىن دوستىدۇر. ئۇنىڭ ھەسەپ ۋە نەسەپلىرى (ئۇنىڭ نەسىل بىلەن ئەمەس بەلكى شۆھرەت بىلەن يېتىدىغان نەسەپلىرى ــ ت)، ئۇلۇغلۇغى ھەزرىتى ئىبراھىم خەلىلۇللاغىچە[2] مەھكەم ئۇلاشقان. ئاللا ئۇنىڭغا پادىشالىق ۋە پەيغەمبەلىكنى، ئىنسانلار بىلەن ۋاستىچىلىق قىلدىغان ئۇلۇغ مەرتىۋە ۋە مەقامى مەھمۇت [3] ئۇلۇغلۇق ئالى دەرىجىسىنى بەردى. ئاللا بۇرۇن ئۆتكەن پەيغەمبەرلەرگە پارچە ـ پارچە قىلىپ تەقدىم قىلغان ھەمە ئۇلۇغ

پەزىلەتلەرنى جەم قىلىپ، پەقەت ئۇنىڭغىلا بەردى. ئاللا ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ نامىنى ۋە ھۆكۈملىرىنى بۇ زاتنىڭ نامى ۋە ھۆكۈملىرى بىلەن بىللە قىلدى. شۇڭلاشقا، ئاللانى ئەسلىگەن كىشى ھامان مۇھەممەت رەسۇلۇللانىمۇ بىلە قوشۇپ ئەسلەيدۇ. مۇھەممەت رەسۇلۇللانىڭ شەرىئەتلىرى تا ھازىرقى چاغدىمۇ خۇددى ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدىكىدەكلا جارى قىلىنىدۇ. بۇنىڭ شەرىئەتلىرىنىمۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا، ئۆزگەرتىشكە ياكى كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىشقا بولمايدۇ. چۈنكى ئۇ ئەڭ ئۇلۇغ ئەخلاق ۋە يۈكسەك مەرتىۋىنىڭ ئىگىسىدۇر.

غايەت ئۇلۇغ دۇرۇتلەر يەنە مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ بۇرادەرلىرى - ئەنبىيا ۋە مۇرسەلىن ئەلەيھىسسالاملارغا، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۆز ئەھلى - ئەۋلاتلىرىغا، پاك رەقىپلىرىگە، بارلىق ئۇلۇغ ساھابىلىرىگە بولسۇن. بولۇپمۇ ئەششەرەئە - مۇبەششەرلەرگە [4]، بەدرە ئەھلىگە [5]، ئۇھۇد ئەھلىگە [6]، ئەقەبە ئەھلىگە [7]. سۇففە ئەھلىگە [8] ھەم بارلىق ساھابىلەرگە ۋە ئۇلارنىڭ قېرىنداشلىرى، ئەگەشكۈچىلىرى ۋە ئەگەشكۈچىلەرنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى رەزىيەلاھۇ ئەنھۇم (ئاللا ئۇلاردىن رازى بولغاي)، خەلىپىلەر، پادىشالار، ئەمىرلەر، ئۆتكەنكى سۇلتانلار، شەرىئەتشۇئار ئۆلىمالار، دىندار قازى ۋە ئىمام پىشۋالار، يۇرتنىڭ ھەم ئەگىشىشگە لايىم بولغان ياخشى بەندىلەرنىڭ ھەممىسگە ئاللا رەھمەت قىلغاي ۋە ئۇلاردىن رازى بولغاي، چۈنكى بۇلارنىڭ ھەممىسلا ئاللانىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ۋە ياخشى بەندىلىرى ئىدى. قەدىمقى زامانىدىن بۇ زامانغىچە ئۆتكەن ۋە بۇنىڭدىن كېيىن ئۆتىدىغانلارغا، ھەتتا قىيامەتكىچە يۇقۇرقىلارنىڭ يولىنى تۇتۇپ، چىن ئىخلاسى بىلەن توغرا يولدا ماڭغۇچىلارغىمۇ ئاللانىڭ رەھمىتى كۆپتىن - كۆپ، مەڭگۈدىن - مەڭگۈگىچە بولغاي.

ئەمما بەئدۇ (ئاللاغا ھەمدۇ ــ سانا، پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى، ساھابىلىرىگە دۇرۇت ــ ت) دىن كېيىن، بىنىشانلىق كوچىسىدا ئېتىۋارسىز بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىدىن ماكان تۇتقان، بىنىشانلىق كوچىسىدا مەستۇرە (يۇشۇرۇن ــ ت) ياشايدىغان كەمبەغەل ۋە كەمتەر، كۆپ ئەيىپلىك مولا مۇسا ئېبنى مولا مولا ئەيسا خوجا سايرامنىڭ ئاجىزلىق ۋە پېقىرلىق بىلەن قىلغان ئەرزى مەلۇماتىم، شۇ جاھان پازىللىرى ۋە ئاقىللىرى، ساغلام تەبىئەتلىك دانىشمەنلەر، دەۋران ئالىم كامىللىرىنىڭ قۇياش نۇرىدەك يورۇق، دىلىغا ۋە توغرا زېھنىلىرىگە يېتىپ ئاشكارە بولغايكى، بۇ موغۇلستان يۇرتى[9] قەدىمقى زامانلاردا مۇسۇلمان خانلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىغىدىن كېيىن فەۋقۇلچىنغا [10] تەۋە ۋە بوي سۇنغۇچى بولۇپ، ئاردىدىن بىر يۈز يىگىرمە ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، تەقدىرى ئىلاھنىڭ ئارزۇسى، مۇتلەق ھۆكۈمى ۋە

ئىراده تەقدىرى بىلەن ئۇلۇغ ئىسلام قۇياشنىڭ نۇرى بۇ يەتتە شەھەر- موغۇلستان ئاھالىسىنىڭ پىشانىسىگە چۈشۈپ، قاراڭغۇلۇق بۇلۇتلىرى ئاجىزلىق ۋە يوقلۇق پەردىسىنىڭ كەينىگە يۇشۇرۇندى. ئالدى بىلەن كۆچار مەملىكىتىدىن راشىدىن خوجام، خوتەندىن موللا ھەببۇللا ھاجى ۋە تۇڭگانى تائىپىلىرى قاتارلىقلارنىڭ ھەر قايىسىسى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل پادىشا بولۇپ، كاپىرلار ئۈستىدىن غەلبە قىلىپ، ئۆز ھۆكۈملىرىنى جارى قىلىپ، جەڭ ۋە غازاتقا كىرىشىپ، ئۆز- ئارا تالاش- تارتىش قىلىپ، دۇئا- ئىبارەت بىلەن تۇرغان بىر پەيتتە، فەرغانە ۋىلايىتىدىن مۇھەممەت ياقۇپ بەگ قۇشبېگى ناملىق تەدبىرلىك، باھادىر، ئالى دەرىجىلىك بىر كىشى بۇ زېمىنلارغا ئىستىلا قىلىپ كىرىپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. ئاردىدىن ئالتە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئالتىنچى يىلى (مىلادى 1869-1870- يىلى ــ ت) ياقۇپ بەگنىڭ ئەقل- ئىدراكى ئۇنىڭ خۇلقى نەپسانىدىن غالىپ كېلىپ، ئۆزىنى ۋە يەتتە شەھەر ئاھالىسىنى زىمىن ۋە زامانىنىڭ ئۇلۇغ خەلىپىلىگى- بۇيۇك ئوسمانىيە دۆلىتىنىڭ [11] ھىمايىسىگە شەرتسىز تاشلىدى. جۈملىدىن ئوسمانىيە دۆلىتىگە ئىتائەت ۋە ئىناۋەت قىلىشنى شۆھرەت ھىساپلاپ، پەخىر دەپ بىلىپ، قازى ياقۇپخان تۆرەم باشچىلىغىدىكى بىر ئەلچى ئۈمىگى ئارقىلىق نۇرغۇن سوغا- سالاملار بىلەن ئىتائەتنامە ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ ئوسمانىيە دۆلىتىگە بەيئەت قىلىدىغانلىغىنى بىلدۈردى. ياقۇپخان تۆرە بۇ ئىتائەتنامىنى خاقان بىننى خاقان ۋە خادىمى ھەرەمەيىن شېرىپ (ئۇلۇغ ئىككى ھەرەمنىڭ خادىمى ــ ت) ئابدۇلئەزىزخان بىننى ئابدۇلمەجىدىنخان [12] تۇرۇپ ئىشلەيدىغان جەنىتتەك ئالى ئېھتىرامغا ئىگە پايتەختىگە [13] يەتكۈزدى. بۇ ھال جانابى پەلەك ئاشىيان (يۇكسەك مەرتىۋىلىك ــ ت) ئابدۇلئەزىزخانىنىڭ (ئۇنىڭ ياتقان جايى جەنىتتە بولسۇن) نۇرلۇق ۋە يۇكسەك ئوي- پىكىرگە مۇۋاپىق ۋە مۇناسىپ كېلىپ، بۇ مۇغۇلستان يۇرتى ۋە پۇقراسىنى ئالى دۆلەت ھىمايىسىگە ۋە بېقىندىلىغىغا ئېلىپ، ئۇلارنى ئۆز يولىغا باشلاپ، مۇھەممەت ياقۇپ بەگ ئاتالىق غازىغا (غازاتچىلارنىڭ ئاتىسى ــ ت)"مىراخور باشى"دىگەن ئالى مەنسەپ ئىلتىپات قىلدى ۋە ئۆزىنىڭ شاھانىلىق ھەم ئىنايەتلىك مەرھىمەتلىرى بىلەن ، ئوسمانىيە ئۆز بېقىندىلىرىغا تەقدىم قىلغان شاھلىق تاجىسىنى، ئوسمانى دۆلىتىنىڭ بايراق- ئەلەملىرىنى بەرگەنلى ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى.

نەتىجىدە ، يەتتە شەھەر ئەھلىدىن بولغان بىزدەك نەۋكەر، غۇلام، پۇقرا- خەلق، كەمتەردىن خىزمەتكارلار ۋە بارلىق ئاممىا ئوسمانىيە دۆلىتىنىڭ سىياسى ۋە ھىمايىسى ئاستىدا يەتتە يىل مىقدارى خاتىرجەم ۋە تىنچ، پاراۋانلىق تۇرمۇش

كەچۈرۈپ، ئۆز ئادىتىمىز بويىچە كۆچلۈك ۋە قۇدرەتلىك ئاللاغا دۇئا ئىلتىجا قىلىپ ياشىدۇق. دەل مۇشۇنداق پەيتتە، سۇلتان بىننى سۇلتان مۇھەممەت مۇرادىخان[15] سۇلتانلىقىنىڭ غەلبە تەختىگاھىغا ئورۇنلاشتى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇلۇغ ئاللانىڭ ئۈمەتلىرىگە چۈشۈرگەن سايىسى، بۈيۈك رەھبەر، ئەرەپ[16]، ئەجەم[17] مۇلكىنىڭ پادىشاسى ئۇلۇغ ھەرەم خادىمى، ئۇلۇغ شۆھرەتلىك ئوسمانلار ئەۋلادىنىڭ تاجى گەھرى بولغان ئابدۇلھەمىد خان[18] (خۇدا ئۇنىڭ دۆلتىنى مەڭگۈ قىلسۇن، نۇسرەتكە يېقىن، بەخت- سائادەتكە دوست قىلسۇن) ئالى ئېكراملىرى غەلبە ۋە شەرەپ بىلەن خەلپىلىلىك تەختىگە مۇستەھكەم ئورۇنلىشىپ، مۇستەقىل سەلتەنەت سۈرۈشكە باشلىدى. لېكىن، ئابدۇلھەمىدخان بىزدەك كەمتەر پۇقرالارغا ئۆز ئېتىۋارىنى تاشلاپ، تۇرمۇشىمىزنى پاراۋانلىققا باشلاپ، يۇرتىمىزدا تىنچلىق ۋە ئارامىلىق ھەم تېگىشلىك قائىدە- تۈزۈملەرنى ئورناتقىچە، مۇھەممەت ياقۇپخان غازى بۇ پانى ئالەمدىن مەڭگۈلۈك باغچىسىغا سەپەر قىلدى. دەل مۇشۇنداق بىر پەيتتە، فەغۇرچىنىڭ مەنسەپدارلىرى كېلىپ، بىزدەك باشپاناھسىز ۋە زەئىپ ناچار جۇدەڭگۈ پۇقرالارغا ئىگدارچىلىق قىلدى.

بۇ ۋەقەلەر ئۆتكىنىگە تېخى ئەمدىلا ئوتتۇز ئىككى يىل بولدى. لېكىن بىرەر زامان داناسى ياكى دەۋران پازىلى، بۇ پاراكەندىچىلىك بىلەن ئۆتكەن دەۋر ئىچىدىكى ئەھۋاللارنى يېزىپ، بىزگە بىرەر نەمۇنە ياكى يادىكار قالدۇرۇشقا جۈرئەت قىلىشقانلىغىنى بىلمەيمىز. بۇنىڭدىن تۆت يىل ئىلگىرى " قىلىچ بىلەن قەلەمنى بىرلەشتۇرگەن" جانابى مىرزا ھەيدەر كوراگانى[19] بۇ موغۇلىستان يۇرتىدا ھۆكۈم سۈرگەن خان ۋە پادىشالارنىڭ ئەھۋالىدىن «تارىخى رەشىدى» ناملىق بىر ئەسەرنى يازغاندىن باشقا، شۇ زامانلاردا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرنى قىسسە ۋە ھىكايە قىلىپ توپلاپ، نەمۇنە ياكى نىشان قالدۇرۇشنى مەقسەت قىلغان بىرەر زامان رىسالىچىسى ياكى داناسى ئۆتمىدى.

شۇڭلاشقا، بەزى كۆڭلى يېقىن ۋە ئىشەنچىلىك دوستلار، بۇ دىيارىدا ئىسلام ئېچىشقا سەرپ بولغان كۈچارلىق خوجىلارنىڭ غازاتلىرى، ئاتالىق غازى ياقۇپ بەگ ھۆكۈمرانلىغىنىڭ باشلىنىشىدىن مۇنقەرز بولغىچە بولغان ۋەقەلەرنىڭ تولۇق جەريانى ھەققىدە بىرەر تارىخ كىتاۋى جەملەپ يازساڭ، دەپ ئىلتىماس قىلىپ، غازات قىلىپ ئۆتكەن، سېپىتلارنىڭ غازاتلىرىنىڭ ۋەقەلىرى ۋە ئۇلارنىڭ شەھەرلەرنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن، ئۇرۇش- جەڭلىرى ئۇنتۇلۇپ قالمىسا، ئاتالىق غازىنىڭ قوشۇن باشلاپ كىرىپ، پەيدا قىلغان جەڭ- جىدەللىرىنى ۋە دۆلەت ھۆكۈمرانلىغى قاتارلىق مەسىلەر خالايىق نەزىرىدىن مەخپى قالمىسا، بۇ ۋەقەلەرنى ئوقۇپ بىلگۈچىلەر، شۇ ۋەقەلەرگە گۇۋاھچى بولغان سىز ۋە بىز

ئۇچۇن دۇئا- تەشەككۇر قىلىشسا دەپ ئىلتماس قىلىشتى. ئۇلار يەنە پەيغەمبەرنىڭ "ھەدىس "كىتاۋىدا "ياخشىلىققا دالالەت قىلغۇچىلار بولسا، شۇ ياخسى ئىشنى ئۆزى قىلغانلىق بىلەن باراۋەر"دىگەن سۆزنى نەقىل قىلىپ، "سىز يازغان بۇ ئەسەرنىڭ بەرىكەتلىرىدىن، ئوقۇغۇچىلارنىڭ سىزگە ۋە بىزدەك ئاسى گۇناكارلارغا قىلغان دۇئا- تەشەككۇرلىرىمىزنى ئەپۇ قىلىپ، ئەيىۋىمىزنى كەچۇرۇشگە سەۋەپ بولسا ئەجەپ ئەمەس " دەپ خىتاپ قىلدى.

لېكىن، مەندەك بىر خارۇ- زار بىچارە بۇ سىيادات پانا غازىلارنىڭ (غەلبىگە ئىگە غازاتچىلارنىڭ ـــ ت) ئەھۋاللىرى، غەبىلىك جەڭ- غازاتلىرى، ئاتالىق غازىنىڭ پادىشالىق شان- شەۋكەتلىرى، ھۆكۈمرانلىغى قاتارلىق مەسىلىلەرنى توپلام قىلىپ يېزىپ چىقىشقا قانداق جۇرئەت قىلالايمەن؟ بۇ دۆلەت ئىگىلىرى ھەققىدە قانداقمۇ پېتىنىپ سۆز ئېچىشىم مۇمكىن؟ مەندەك نام- نىشانسىز بىچارە ئۇلارغا ئوخشاش ئورۇن ۋە مەرتىۋىسى پەلەككە يەتكەن ئالى پادىشالارنىڭ قىسسە ۋە داستانلىرىنى قانداق يول ۋە مۇناسىۋەت بىلەن توپلىيالايمەن ۋە قانداق قىلىپ ئۇلارنىڭ ئۆز مەرتىۋىسىگە لايىق تىل بىلەن قەلەم سۇرەلەيمەن؟

ئەڭ دەسلەپكى ئىسلام ئېچىلغاندىن باشلاپ، بۇ كۇنگىچە قىرىق يىلدىن ئاشتى. شۇ چاغدىدىكى ۋەقەلەر ئۇستىدە تۇرغان ياكى ئۇلارنى ئۆز كۆزى بىلەن ئۇچۇق كۆرگەنلەرنىڭ تولىسى ئالەم باقىغا سەپەر قىلدى. بۇ چاغدا ئۆتكە ۋەقە ۋە ھادىسىلەر ئاستىلاپ، كىشىلەرنىڭ خاتىرسىدىن كۆتىرىلىپ ئۇنتۇلۇشقا باشلىدى. شۇنىڭ ئۇچۇن، بۇ ۋەقە ۋە ھادىسىلەرنى قايتا ئىنچىكىلەپ تەكشۇرۇپ، قايتا رەتلەپ ئەسەر يېزىشنىڭ ئۆزى مۇشكۇل ۋە قىيىن بىر ئىش. "ياخشىلاردىن سورالغان ئۆزرە- خالىق، ئەلۋەتتە يەنە شۇ ياخشىلار تەرىپىدىن قۇبۇل قىلىنغۇسىدۇر." دىگەن ھىكمەتلىك سۆز بويىچە، ئېھتىرام بىلەن ئۆزرەمنى بىللە قوشۇپ، شۇ چاغدىكى ۋەقەلەر توغرىسىدا سۆز باشلىدىم. بۇ چاغدا، يەنە بىر نەچچە سەممى كونا دوستلىرىم كېلىپ، "كاپىرلارغا ئايىماي ئىسلام قىلىچىنى ئۇرۇپ، غازىلىق دەرىجىسىنى ۋە مەرتىۋىسىنى تىكلىگەنلەر، خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ رازىلىغىنى ئىزدەپ، ئەزىز جانلىرىنى پىدا قىلىپ قۇربان بولغان شەھتلەر باشلىغان يادىگار نامىڭىزنى چىڭ تۇتۇپ، ۋاقتىنى غەنىمەت بىلىپ تېز داۋاملاشتۇرغايسىز، كېيىنكى ئەۋلاتلار ئۆزىنىڭ سۆھبەت ۋە مۇزاكىرىلىرىدە ئۇلارنى ئەسكە ئېلىپ، شىرىن سۆزلەر بىلەن ماختاپ مەدھىيەلەپ، ئۇلار ئۇچۇن دۇئا- تەشەككۇرگە قول كۆتەرگەن چاغدا، سىزمۇ ئاللائالدىدا ئەجرى مۇكاپاتقا ئېرىشەلەيسىز، جۇملىدىن ئەھلى خالايىقمۇ گۇزەل خاتىرىلەرنى قالدۇرلايسىز." دەپ ئىلھام ۋە مەدەت بېرىشكە

باشلدى.

بۇ دوستلىرىم يەنە "تارىخ ئىلمى ناھايىتى زۆرۈر بىر ئىلىم بولۇپ، ئۇ ھەممە پەنلەرنىڭ ئالدىنقى قاتارىدىن ئورۇن ئالالايدۇ. تارىخ ئىلمىنى ئوقۇش ۋە تارىختىن خەۋەردار بولۇش، ئىنسانغا نىسبەتەن ناھايىتى مۇھىم بىر ئىشتۇر. بۇ پەننى بىلمەنغانلار بولسا خالايىق نەزىرىدە ئۇلۇغ ھىساپلىنىپ، سۆھبەت ۋە مۇزاكىرىلەردە يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە بولالايدۇ. تارىخ ئىلمىنى بىلمەيدىغانلار، ياكى ئۇنىڭدىن بى خەۋەر كىشىلەر گەرچە قانچە يۇقىرى كامالەتكە يەتكەن بىلەنمۇ، ئۇلار دانا ئالىملارنىڭ ئالدىدا يەنىلا نەزەر ۋە ئېتىۋاردىن يىراقتۇر. تارىخنىڭ پايدىسى تولا، مەنپەئەتى كۆپ بىر ئىلىم. چۈنكى ئادەملەرنىڭ دەرىجە ۋە تەبەقىلىرى، ئۇلارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى، خۇلقى ئەخلاقى، ياشايدىغان جاي ۋە ماكانلىرى، ئاۋات قىلغان شەھەر ۋە زېمىنلىرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى پەقەت تارىخ ئىلمىنىڭ يارىدىمى بىلەنلا بىلگىلى بولىدۇ." دېيىشتى.

ئۇلار يەنە "ئەگەر تارىخ ئىلمى بولمايدىكەن، بۇرۇنقى زامانلارنىڭ ئۇزاق ۋە تار شارائىتلىرىدا ياشىغا خەلقنىڭ ئەھۋالىنى بىلگىلى بولمايدۇ. ھالبۇكى قەدىمقى زاماندىكى ھەرزىرى ئادەم سەفيوللا[20] دىن ھەزرىتى مۇھەممەت مۇستاپا سەللەللاھۇ ئەلەيھىسسالامغىچە، ھەتتا شۇ زاماندىن باشلاپ بىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە بولغان ئارلىقتا، بىرمۇنچە ئەنبىيا، مۇرسەلىن، ئىسلام ئۆلىمالىرى ۋە ئەۋلىيالىرى، دىن يولىدا ئۆز كۆچىنى سەرپ قىلغان ئۇلۇغ ماشايىخلار، قەيسەر [21]، كىسرا [22]، فەغفۇرچىن، پىرئەۋىن [23]، نەمرۇد[24] قاتارلىق ئۇلۇغ مەرتىۋە ۋە يۈكسەك ئېھتىرامغا ئىگە خاقان، خان ۋە پادىشالار، بۇلاردىن باشقا يەنە ئەرەپ، ئەجەم پادىشالىرى، يۈكسەك دەرىجىلىك ئىسلام پادىشالىرى ۋە ئىسلام ئىنتىزامىغا كىرمىگەن كاپىر زالىملار ئۆتكەن ئىدى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئالەمنى ئىنتىزامغا باشلاپ، پۇقرالارنى پاراۋان تۇرمۇشقا يېتەكلىدى. ئەگەر تارىخ ئىلمى بولمايدىكەن، ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى، تۇتقان يولى ۋە شۇئارلىرىنى ھەم ھەرقايسى دەۋرىدە ئۆتكەن ۋەقە ياكى ھادىسىلەرنى زادىلا تولۇق بىلگىلى بولمايدۇ،" دېيىشتى.

ئۇلار يەنە "ئەرەپ، ئەجەمدە ياشايدىغان بىرمۇنچە قەبىلە ۋە گورۇھلارنىڭ پازىللىرى، ھەر بىر زاماندا يۈز بەرگەن ۋەقە- ھادىسىلەرنى توپلاپ، تەكشۈرۈپ- تەتقىق قىلىپ، ھامان بىرمۇنچە ئەسەرلەرنى يېزىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى پەقەت ئۇزۇن ۋە چوڭ ئەسەرلەرنى يازغان بولسا، يەنە بەزىلىرى پەقەت ئۆزقەۋمى ياكى ئۆز يۇرتىدا ئۆتكەن پادىشالارنىڭ ئەھۋالىنىلا بايان قىلىپ، قىسقا ياكى تاللانما ئەسەرلەرنى يازغان ئىدى. ھالبۇكى، سىز بولسىڭىز بۇرۇنقى

زاماندىن بۇ زامانغىچە يېزىلغان تارىخ كىتاپلىرىنى، بولۇپمۇ تۈرك، موغۇل (موغۇل – ت) تارىخلىرىنى كۆپ ئوقۇغان، بېشىگىزدىن زامانىنىڭ ئىسسىق-سوغاقلىرى تولا ئۆتكەن، ياخشى ۋە يامان ئىشلارنى كۆپ كۆرۈپ تەجرىبە ھاسىل قىلغان، ئەمرلەر، ۋەزىرائىلەر ۋە ھاكىملار بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىش ھەرىكەتلىرى، خۇلقى-مىجەزى، تەبەقە ۋە دەرىجىلىرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى بىلىدىغان بىر ئادەم. شۇڭلاشقا، شۇ دەۋردە يۈز بەرگەن ئاجايىپ ۋەقەلەرنى توپلاپ بىر تارىخ كىتابى يېزىپ، ئۇنى كېيىنكى ئەۋلادلارغا نىشان ۋە نەمۇنى قىلسىڭىز، يېشىگىزمۇ يەتمىشتىن ئاشتى. بىرەر ئەسەر-ئالامەت قالسا،" دەپ ئىلتىجا ۋە ئىلتىماس قىلىشتى.

مەن بۇرادەرلىرىمنىڭ خۇددى كىتابقا تىزىلغاندەك ئۇنچە-مارجان سۆزلىرىنى رەت قىلىشنى، خارلىق تۈپرىغىغا تاشلاشنى ۋە بۇ گەپلەرگە ئېتىبارسىز قاراشنى مۇناسىپ كۆرمەي، ئامالسىزلىقتىن بۇ چوڭ ئىشنى كىتاپ قىلىپ تۈزۈپ چىقىشقا، يەنى دوستلارنىڭ ئەمرىگە ئاساسەن بۇ كىتابقا تۇتۇش قىلىپ، ئۆزەمنى كىنايە ئوقلىرىنىڭ نىشانىغا قاراپ ئېتىشقا مەجبۇر بولدۇم. بۇ ئەسەردە بىرەر مەقسەتلىك ياكى مەقسەتسىز خاتالىقلار ياكى سەۋەنلىك سادىر بولسا، دوست-يارەنلىرىمنىڭ ئۇنى كەچۈرۈم ئېتەكلىرى بىلەن يۇشۇرۇپ، خەيرىخاھلىق قەلەمتۇراچلىرى بىلەن تۈزىتىپ، مۇۋاپىق ئۆزگەرتسە، ئۇلار ئەلۋەتتە ئۇلۇغ ئاللانىڭ ئەجرى مۇكاپىتىغا ۋە خالايىقنىڭ رەھمەت-تەشەككۈرلىرىگە ئىگە بولغۇسىدۇر.

مەن بۇ كىتابنىڭ دەسلەپكى قىسمىنى پايدىلىق تارىخ كىتاپلىرىنىڭ تاللانغان مەزمۇندىن پايدىلىنىپ يازدىم. كېيىنكى قىسمىنى بولسا شۇ ۋەقەلەرنى كۆرگەن ياكى بىلگەنلەردىن سوراپ بىلىپ، ئۇلارنى تەھرىر يېپىغا باغلاپ، بايان سەھىپىسگە ئورنىتىپ، قىسقىچە بۇ تارىخ كىتابىغا "تارىخ ھەمدى" دەپ ئات قويدۇم ۋە ئۇنى بىر مۇقەددىمە، ئىككى داستان، بىر خاتىمە بىلەن تامامغا يەتكۈزدۇم.

بۇ كىتابنى"تارىخ ھەمدى"دەپ ئاتاشتا مۇنداق بىرقانچە سەۋەپ بار: بۇنىڭ بىرى شۇكى، بۇ موغۇلىستان يۇرتى ۋە ئاھالىسىنىڭ ئالى ئوسمانىيە دۆلىتىنىڭ خەلىپىسى، زامان ۋە زىمىنىنىڭ خاقانى، بىنىنى خاقان ۋە ئۇلۇغ ھەزرەمەينىڭ خادىمى ئابدۇلھەمىد خان بىنىنى ئابدۇلمەجىد خانغا بەيئەت ۋە ئىتائەت قىلىش شەرىپىگە ئىگە بولغانلىغى ۋەقەسىنى، زامانلارنىڭ ئۆتۈشى جەريانىدا يۈز بېرىدىغان پاراكەندىچىلىك ياكى داۋاملىق كېلىۋاتقان ۋەقەلەرنىڭ ئۇشتۇمتۇت ئۇزۇلۇپ قېلىشى تۈپەيلىدىن، خالايىقنىڭ خۇددى ۋەھشىلەرنى كۆڭۈلدىن يىراق قىلغاندەك، شۇ چاغدىكى ۋەقەلەرنى

ئۆز كۆڭۈل ئەينىگىدىن چەتتە قالماسلىغى، بەلكى بۇ ۋەقەنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنمۇ جاھان سەھىپىسىدىن تېخىمۇ ئاشكارا ئورۇن ئېلىپ، ئۇنتۇلۇپ كەتمەسلىگىنى مۇددىئا ياكى مەقسەت قىلىپ، بۇ كىتابنى "تارىخ ھەمدى"دەپ ئاتىدىم.

يەنە بىرى شۇكى، ئاۋالقى زامانداش، يەنە تارىخ ھىجرىنىڭ توقۇز يۈز ئەللىك ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1545- يىلى - ت)ئەمىلەرنىڭ ئەمىرى مىرزا ھەيدەر كوراگانى بىننى مىرزا مۇھەممەت ھۈسەيىن كوراگانمۇ (ئاللا ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىنىڭ قەۋرىسىنى نۇرلۇق قىلغاي) ئەينى زامانىدىكى ئاجايىپ ۋەقەلەر توغرىسىدا بىر جانلىق تارىخ تۇزۇپ، ئۆز زامانىنىڭ پادىشاسى سۇلتان بىننى سۇلتان، يەنى شىرىن- سۆزلۈك، ئالى مەرتىۋىلىك ئابدۇل رەشتىخان [25] بىننى سۇلتان سەئىدىخانىنىڭ [26] نامىغا بېغىشلاپ، "تارىخ رەشىدى"دەپ ئات قويغان ئىدى. مەنمۇ بۇ دەۋرىدىكى ئوسمانىيە دۆلىتىنىڭ خەلىپىسى، سۇلتان بىننى سۇلتان ۋە ئۇلۇغ ھەزرەتلىرىنىڭ خادىمى ئابدۇل ھەمىدخان بىننى ئابدۇل مەجىتخان نامىغا بېغىشلاپ "تارىخ ھەمدى" دەپ ئات قويدۇم.

يەنە بىر سەۋەپ، خۇددى "ھەدىس"كىتابىدا "ئەگەر بىرەر كىشى يەنە بىرسىدىن ئىلىم سورىسا، ئۇ كىشى ئىلمىنى بىلىپ تۇرۇپ سورىغۇچىدىن يوشۇرسا، بۇنىڭ بوينىغا ئوتتىن نوختا سېلىنىشى كېرەك." دەپ كۆرسەتكەنىدەك، مەنمۇ ئۆزەمنى مۇنداق قورقۇنچتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، بىر قانچە سۆزنى ئاۋال ئۆزەم بىلىدىغان بۇرۇنقى يۇقىرى مەرتىۋىلىك ۋە ئاللاغا يېقىن پادىشالارنىڭ نام- نەسەپلىرى ھەققىدە باشلاپ، بۇنىڭغا تەكرار- تەكرار قەلەم سۈردۇم. چۈنكى، بۇ موغۇلىستان يۇرتى ۋە ئاھالىسى ئەل خاقان ھىمايىسى ۋە ئىتائىتىگە كىرگەنلىگى، ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ ئوسمانىيە دۆلىتىنىڭ تەۋەلىگىدىكى پۇقرالار قاتارىدا ھىساپلىنىپ، كىتىپلاردىن ئورۇن ئالغانلىغى، بۇ دۇنيادىن ئىبارەت ئىككى ئالەمدە پەخرلىنىشكە تېگىشلىك شۆھرەت بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئۇلۇغ "ھەدىس" كىتابىدا يەنە "ھەر قانداق بىر ئادەم ئۆز دەۋرىنىڭ پادىشالىرىنى بىلمىسە ياكى تونۇمىسا، ئۇنداق ئادەم جاھىللىق بىلەن ئۇلۇمگە گىرىپتار بولىدۇ."دەپ كۆرسىتىلگەن. شۇڭلاشقا، بارلىق پۇقرالار، ھەر خىل ئىنسانلار ۋە گوروھلار ئۆز دەۋرىنىڭ پادىشالىرىنى ياخشى تونۇپ بىلىشى شەرت. بۇنداق قىلىش ھەتتا ئۇلارنىڭ ئاخىرەت ئازاۋىدىن قۇتۇلۇشىغمۇ ياردەم بېرىدۇ. مەنمۇ خۇددى شۇنداق چىڭ ئەقىدە ۋە مەقسەت بىلەن بۇ ئەسەرگە "تارىخ ھەمدى" دەپ ئات قويدۇم.

توغرا يولنى تۇتقان مۇناسىۋەتلىك دوست- بۇرادەرلىرىم بۇ مەجمۇئەگە نەزەر تاشلىغاندا، مەندەك بىر خار ۋە

بىئېتىۋارنى، ئۆزلىرىنىڭ ئىجابەتلىك ۋە تەسىرلىك دۇئالىرىدىن چەتتە قويماس دېگەن ئۈمىد بىلەن، ئۇلاردىن دۇئا ۋە پاتىھە تەلەپ قىلىپ، بۇ ئەسەرگە قەدەم باشلاپ، قەلەم سۈردۇم. ئاللا بۇ ئىشىمغا رەھمەت ۋە شەپقەت قىلىپ، مېنى توغرا يولغا باشلاپ، يارىدەم بېرىشنى ۋە بۇ ئىشىمنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىشنى ئۈمىد قىلىمەن ۋە ئۇنىڭغا ئىشىنىمەن.

مۇقەددىمە ئېپتىداسى

1

موغۇلستان يۇرتى ياكى يەتتە شەھەر [27] نىڭ زامانىمىزغىچە بولغان ئەھۋاللىرى ھەم ۋەقەلىرى قىسسىسى، بۇ زېمىنغا قايسى تايىپىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىغى،"موغۇللىيە"[29] دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەپلىرى، مۇسۇلمان خانلىرىنىڭ ئەسلى نەسەپلىرى، خاقانى چىنىنىڭ [30] بۇ يەتتە شەھەرنى ئۆزىگە قاراتقانلىغىنىڭ سەۋەپلىرى ۋە قىسقىچە جەريانلىرى ـ بايانى

ھۆرمەت ۋە ھەشەمەت ئىگىلىرىدىن بولغان يېقىن دوست ـ بۇرادەرلەرنىڭ ناھايىتى سەزگۈر قۇلاقلىرىغا يېتىپ روشەن ۋە ئاشكارە بولغايكى، قەدىمقى زامانلاردا ۋە تارىخ كىتاپلىرىدا، بۇ يەتتە شەھەر"موغۇلستان"دەپ ئاتالغان. كونا ئىشەنچىلىك ھۆججەتلەردىمۇ، بۇ جايىنىڭ "موغۇللىيە" تەۋەلىگىدە بولغانلىغى قەيت قىلىنغان. ئەمدى"موغۇللىيە"دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى نىمە؟ بۇ يەتتە شەھەر دەسلەپ قايسى دەۋردىن باشلاپ دېنىنىڭ دۆلەت شېرىپىگە ئىگە بولغان؟ ئۇنىڭ پادىشالىرى قايسى مەزھەپ ۋە مىللەتكە مەنسۇپ؟ خاقانى چىنىنىڭ بۇ جايغا قاچان ئىگىدارچىلىق قىلغانلىغىغا قانچە يىل بولدى؟

يۇقىرقى مەسىلەرنى تەپسىلى يېشىپ بېرىش ۋە تەتقىق قىلىشتا بۇ قىسقىچە تارىخچىدا، ئالدى بىلەن بۇرۇن ئۆتكەن تارىخچىلارنىڭ ئەۋلاتلارغا تەقدىم قىلىپ قالدۇرۇپ كەتكەن ئۇلۇغ كىتاپلىرىدىكى ئىبارىلەرنى نەمۇنە ئورنىدا بايان قىلماي تۇرۇپ، ئەسلى مەقسەتكە يەتكىلى بولمايدۇ. ئەگەر سۆزلىگۈچى سۆزىنىڭ ئەۋۋىلىنى باشلماي تۇرۇپ ئاخىرىدا كۆچەپ كەتسە، ئاڭلىغۇچىلار ئۇنى بېشى يوق گەپ دەپ نەزەرـ ئېتىۋارغا ئالمايدۇ. شۇڭلاشقا"رەۋزەتۈسسافا "[31]

(ساپالىق باغ – ت)، «مۇنتەخەببۇتتاۋارىخ [32]» (تارىخلارنىڭ تاللانغىنى – ت)، ”تارىخ رەشىدى“ ۋە باشقا تارىخ كىتاپلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن تاللانغان بىرقانچە مەلۇمات بۇ ئەسەردە ئالدى بىلەن قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

ئەلقىسسە، ئۆتكۈر كۆزلەر ئەھلى ۋە دانالارغا مەخپى قالمىغايكى، بۇ تارىخنى يېزىشتىكى ئەسلى مەقسەت بولسا، تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئەھۋالى، پادىشا ۋە ئەمىرلىرى، دۆلەتكە ھۆكۈمران بولۇپ سۆلەت ۋە سەلتەنەت تاپقانلار ۋە ئۇلارنىڭ شۆھرەت ياكى قان- قېرىنداشلىق جەھەتتىكى نامى نەسەپلىرى، ئەسلى ۋەتەنلىرى، ئۇرۇن مەنزىللىرى، يۈرتى، ئۇلارنىڭ قائىدە- يوسۇنلىرى، نىشان- ئالامەتلىرى، سۆز- ماقالىلىرى قاتارلىقلارنى بايان قىلىشتىن ئىبارەت. بۇ ۋەقەلەرنى بايان قىلىش ئۈچۈن، يەنە ئالدى بىلەن نوھ بىننى ئادەم سانى (ئىككىنچى – ت)نىڭ زېكرىنى ئارزۇ- تىلەك ۋە تەبرىك بىلەن باشلىماي تۇرۇپ، بولۇپمۇ ئۇنىڭ مۆجىزلىك ۋەقەلىرى، قەۋم گۈرۈھلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن سۆز ئاچماي تۇرۇپ، مەقسەت ۋە مۇددىئاغا يەتكىلى بولمايدۇ.

نوھ ئەلەيھىسسالام ئەللىك كەم بىر مىڭ يىل (مىلادى 950- يىلى – ت)پەيغەمبەرلىكتە ئولتۇرۇپ، ئۆز قەۋملىرىنى دىنغا دەۋەت قىلدى. لېكىن ئۇنىڭ قەۋملىرى يامان بولۇپ، ئۇنىڭ دەۋەتلىرىنى قوبۇل قىلمىدى ۋە توغرا يولغا كىرمىدى. «كىتابى مۇلكولئەئالام» (ئالەم ئىگىسىنىڭ كىتاۋى يەنە قۇرئان – ت) دە ۋە ئەرەپ، ئەجەم خەلقىنىڭ ئارىسىدا، خۇدا ئۆز قەھرى بىلەن ئۇلارنى ھالاك قىلىپ دوزاققا تاشلىغانلىغى ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇماتلار ۋە مەشھۇر رىۋايەتلەر ساقلانغان. شۇڭلاشقا، ئۇلار ھەققىدىكى قىسسىلەرگە ۋە نوھ ئەلەيھىسالامنىڭ سام، ھام ناملىق ئىككى ئۇلۇغ ئوغلى ۋە نەۋرىلىرى توغرىسىدىكى مەسىلىلەرگە ئالاھىدە توختالمىدىم.

نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى يافەس بولۇپ، گەرچە ئۇنىڭ شەرق ۋە شىمال تەرەپتىن ۋەتەن تۇتقان ئەۋلاتلىرى ھىن، تۈرك، موغۇل قاتارلىق قبىلىلەرنىڭ نەسەپلىرىنى، شۇنداقلا، ئۇنىڭ بۇ جايلاردىكى باشقا قبىلىلىرىنىڭ ھەممىسنى تەپسىلىي بايان قىلىشنى مەقسەت قىلغان بولساممۇ، لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسنى تەپسىلىي بايان قىلىش ئۈچۈن ئۆمرۈم يەتمەسمىكىن دېگەن خىيال- ئەندىشە بىلەن، پەقەت يافەسنىڭ بىر ئوغلى تۇر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى، نەۋرە- چەۋرىلىرى، قەۋمى- قېرىنداشلىرىنلا قىسقىچە بايان قىلدىم. چۈنكى، ھەر بىر ئىنساننىڭ ئۆمرى 80 ياشقا يېقىنلاشقاندا، ئۇنىڭ قەدەملىرى قىسقىرىپ، نوقسانلىرى كۆپىيىدىكەن. شۇڭلاشقا، تۆۋەندە يازغانلىرىمنى تەنە- تەئەررۇز قىلماسلىغىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن.

خۇلاسه قىلىپ ئېيتقاندا، نوه ئەلەيهىسسالام ئاب ئازاپىدا (تۇپان سۇيى بالاسدا – ت)پەرۋەردىگارنىڭ ئەمرى بويىچه بىر كېمه ياساپ، كېمگه هەر تۈرلۈك مەخلۇقتىن بىر جۈپ سېلىپ، ئەڭ ئاخىرى كېمنى جۇد تېغىنىڭ [33] ئۈستىگه ئېلىپ چىقتى. ئادەم ئەلەيهىسسالام نەسلىدىن سەكسەن كىشى سالامەت چىقتى. لېكىن دەريا سۇيىنىڭ داۋاملىق ئاپەتلىرى تۈپەيلىدىن ئۇلارمۇ هالەك بولۇپ، ئاقىۋەت نوه ئەلەيهىسسالام ۋە ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى، ئۈچ ئايال جەمئىي يەتته كىشىلا سالامەت قالدى. يەر يۈزىدىكى پۈتۈن ئىنسانىيەت گۈرۈھى ياكى ئادەم جىنسى، دەل شۇ نوه ئەلەيهىسسالامنىڭ بۇ ئۈچ ئوغلىدىن تارالغان ئەۋلاتلاردىن ئىبارەت. شۇ سەۋەپتىن، نوه ئەلەيهىسسلام «ئادەم سانى» (ئىككىنچى ئادەم ئەلەيهىسسلام – ت) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. رىۋايەتلەرگه قارىغاندا، شۇ چاغدا يەر يۈزىدە بۇلارنى باشقا هايات ۋە ئىنسان قالمىغان ئىكەن.

نوه ئەلەيهىسسالامنىڭ بۇ ئۈچ ئوغلىنىڭ ئىسىم- شېرىپلىرى سام، هام ۋە يافەس ئىدى. بۇلار يەنه پەيغەمبەر مۇرسەل ئىدى دىگەن رىۋايەتلەرمۇ بار. سام نوهنىڭ يەنه باشقا ئوغۇللىرىغا قارىغاندا ئەقىللىق، دانا ۋە ساپ پاراسەتلىك ئىدى. نوه ئەلەيهىسسلام ئەنبىيالىق ۋە ئەلچىلىكنىڭ ئىچكى سىرىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرغان. باشقا پەرزەنتلىرىنى بولسا ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىشقا بۇيرىغان ئىدى. ئالەمنىڭ ئەڭ ئاۋات ۋە ياخشى جايلىرىنى، بولۇپمۇ روبئى مەسكۇن (يەر يۈزىنىڭ ئادەملىرى ياشايدىغان ئاۋات قىسمى – ت) نىڭ كىلىماتى مۆتىدىل، هاۋاسى ياخشى يەرلىرىنى مەخسۇس پەرزەنتىگه تەقسىم قىلىپ بەرگەن ئىدى. شۇنىڭدەك، ئەنبىيا، ئەۋلىيا، هۆكما (پەيلاسوپلار – ت) ۋە ئەمرالارنى (ئەمرلەرنى – ت) سامنىڭ نەسلىدىن بولسۇن دەپ دۇئا قىلغان ئىدى. سام بەش يۈز يىل ئۆمۈر كۆردى. ئۇنىڭدىن توققۇز پەرزەنت دۇنياغا كەلدى. بۇلار ئەرفەخشەغ، كىيومىرس، ئاسۇر، يەقىن، لاۋاج، لاد، ئەلەم، لەدىم، يۇر قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئەرفەخشەد پەيغەمبەرلەرنىڭ ئاتىسى، كىيومىرس بولسا پادىشالارنىڭ ئانىسى ئىدى.

سام هەر بىر پەرزەنتىنى هەر قايسى تەرەپكه بۇيرىدى. ئۇلارنىڭ ئەۋلاتلىرى ئون توققۇز خىل تىلدا سۆزلىشىدىغان بولدى ۋە بابىل [34]، يەمەن [35]، هەزەرمۇت [36]، ئومان [37]، ئىراقەيىن [38]، پارىس [39] قاتارلىق جايلاردا ياشايدىغان بولدى. بەزىلىرى يەر زىمىنىنىڭ شەرق ۋە جەنۇپ تەرەپلىرىگه بېرىپ، هام بىلەن يافەسنىڭ ئەۋلادىغا ئارىلىشىپ، نوپۇسى ناهايىتى كۆپىيىپ، شەهەر- ئىمارەتلەرنى بىنا قىلىپ ئاۋات قىلدى.

هام جەنۇپ تەرەپكه بېرىپ، دەريا ۋادىلىرىدا ياشايدىغان بولدى، خۇداۋەندەكبىرىم ئۇنىڭغا توققۇز پەرزەنت بەردى.

ئۇلار هند، سند، نۇبە، كەنئان، زەنج، كوش، قمىت، بەربە (بەربەر ـ ت) ھەبەش دەپ ئاتالدى. سۇدان يۇرتىنىڭ ئادەملىرى، زەنگىبار، ھەبەس، ھىندىستان خەلقى ھامنىڭ ئەھۋالدى، بۇلارنىڭ پەرزەنتلىرى ئون سەككىز خىل تىل بىلەن سۆزلىشىدىغان بولدى. ئۇلارمۇ نۇرغۇن شەھەر ۋە ئىمارەتلەرنى بىنا قىلدى.

بۇرۇن نوھ ئەلەيھىسسالام كېمىسىنى جۇد تېغىغا سۆرەپ چىقىپ، ئۆز پەرزەنتلىرىگە زېمىن ئايرىپ رۇخسەت بەرگەن چاغدا، يافەس دادىسىدىن "ماڭا دۇئا ئۇگەتسىڭز، مەن خالىغان چاغدا دۇئا قىلىپ، يامغۇر ياغدۇرغان بولسام" دەپ ئىلتىماس قىلغان ئىدى، دادىسى بۇنى ئاللانىڭ دەرگاھىغا ئىلتىجا قىلدى. ئاللا ئۇنىڭ تەلىۋىنى قوبۇل قىلىپ، جەبرائىل ئەلەيھىسسالام ئارقىلىق ئىسمى ئەزەم دىگەن ئايەتنى ئەۋەتتى. جەبرائىل ئەلەيھىسسالام ئۇنى تاشقا نەقىش قىلىپ ئۇيۇپ بەردى. بۇ تاشنى ئەرەپچە "ھىجرىلمەتلەر" (يامغۇر ياغدۇردىغان تاش ـ ت) دەيدۇ. تۇركىلە "يادا تاشى"ياكى "جادا تاشى" دەپ ئاتايدۇ.

يافەس دۇنيانىڭ شەرقىي ۋە شىمالىي تەرەپلىرىدىكى ئىدىل (ۋولگا ـ ت) ئىرتىش دەريا ۋادىلىرىغچە بولغان جايلاردا ياشايتى. ياخشى قائىدە ـ يوسۇنلارنى ئورناتتى ۋە دۇنيانىڭ شەرقىدىكى بېيجىڭ مەملىكىتىدە بىر شەھەر بىنا قىلدى، خۇداۋەندەكبېرىم ئۇنىڭغا ئون بىر پەرزەنت بەردى. ئۇلار چىن، ساقلاپ، گۇمادى، تۇرك، خەلەج، خەرىز، رۇس، سەدسان، غەربا، رۇج، مۇنشەج دەپ ئاتالدى. ئۇلارنىڭ ھەر بىرىگە ئۆز ئەۋلادىدىن قىز ئېلىپ بېرىپ، " يۇرتۇڭلارنى ئاۋات ۋە باي قىلىڭلار، ھەق تائالانىڭ بەندىلىرىگە ئوبدان تەربىيە بېرىڭلار، ئۇلار كۆپەيسۇن "دەپ ۋەسىيەت قىلىپ ئالەمدىن ئۆتتى.

يافەسنىڭ ئەۋلادىغا تۇرك دىگەن ئوغلى باشلىق بولدى. ئۇ ناھايتى غەيرەتلىك، مەردانە، ھۇنەرۋەن، ئەقىللىق بالا ئىدى. ئۇ ئالەم ئەتراپىنى سەيلە قىلىپ يۇرۇپ بىر كىچىك دەريا ۋادىسىغا باردى. بۇ جايىنى" سەيلۇك "دەپ ئاتايتى. بۇ ئېقىن سۇلىرى، بۇلاقلىرى كۆپ، چىرايلىق سايرايدىغان ھەر تۈرلۈك قۇشلار ياشايدىان خۇش ھاۋالىق بىر جاي ئىدى. تۇرك بۇ جايىنى كۆڭلىگە ياقتۇرۇپ، ئۆزىگە ماكان قىلدى. ئۇ ئالدى بىلەن ئوت ـ گىيا ۋە قوموشلاردىن ئۆي ياساپ ئولتۇردى. ئاندىن كېيىن چېدىر ـ ئۆيلەرنى پەيدا قىلدى، چارۋا تېرىسىدىن تون، تۇماق تەييارلاپ كەيدى. ئۇنىڭغا ناھايتى ئادىل ۋە سېخى پادىشالىق بەخشەندە قىلىنغان بولۇپ، ئۇ ھەق تائالانىڭ بەندىلىرىنى ئۆز ھىمايىسىگە ئېلىپ، ئۇلارنى قاتتىق تەربىيە ئاستىغا ئالدى، ھەم ناھايتى ياخشى پەرزەنتلەرنى كۆردى. ئۇ ئوغۇللىرىنىڭ بىرىگە "

فۇدەك "دەپ ئىسىم قويىدى. فۇدەك ئوۋ قىلىشقا ناھايىتى ئامراق ئىدى. ئۇ بىر كۈنى سەھرادا كىيىك گۆشىنى كاۋاپ قىلىپ يەپ ئولتۇرغاندا، بىر پارچە كاۋاپ قولىدىن يەرگە چۈشۈپ كەتتى. فۇدەك بۇنى يەردىن دەرھال ئاغزىغا سالدى ۋە كاۋاپنىڭ لەززەتلىك ئىكەنلىگىنى سەزدى ـ دە، شۇنىڭدىن باشلاپ تاماقنى تۇز بىلەن يەيدىغان ئادەتنى پەيدا قىلدى. ئىنسانلار بۇنىڭدىن ئىلگىرى بۇنداق ئادەتنى بىلمەيتى.

يافەسنىڭ ئوغلى خەرىز شىمال تەرەپتىكى مەملىكەتلەردىن سۇ بويىلىرىغا كېلىپ، بۇ جايلارنى مۇناسىپ كۆرۈپ ئۆزىگە ماكان قىلدى. ئۆز پەرزەنتلىرى بىلەن بىللە تۇلكە، سۇلۇسۇن ئوۋ قىلىپ، تېرىسىنى كىيىم قىلىپ كىيىدىغان بولدى. خەرىزنىڭ ھايات ۋاقتىدا ئۇنىڭ بىر پەرزەندى دەريانىڭ غەرق بولۇپ ئۆلۈپ كەتكەن ئىدى. خەرىز سۇنىڭ زىددى (قارىشىسى ـ ت) ئوت ئىكەن دەپ ھېسابلاپ نۇرۇغن ئوتۇن راسلاپ ئەھلى قەۋمىنى ھازىر قىلىپ، داپ، تەمبۇر قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلىرىنى تەييارلاپ، نەغمە ـ ناۋا بىلەن، ئوغلىنىڭ جەسىدىنى دەريادىن سۇزۇپ چىقىرىپ ئوتتا كۆيدۈردى، بۇنداق شۇم ۋە يامان ئادەتلەر تا ھازىرغىچە بەزى قەبىلىلەرنىڭ ئارىسىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە. بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى يەنە تاغ غارلىرىدىن ھەسەل تېپىۋېلىپ ھالۋا قىلىشنى پەيدا قىلغان ئىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە يافەسنىڭ ئوغلى رۇس خەرىزنىڭ يۈرتىغا يېقىن . كۆچۈپ كېلىپ، خەرىزگە ئەلچى كىرگۈزۈپ، ئۆزىگە يېقىنراق بىر جايدىن ئورۇن بېرىشىنى تەلەپ قىلغان ئىكەن. خەرىز ناھايىتى خۇشال بولۇپ، ئۇنىڭغا پاكىز ۋە ھاۋالىق بىر ماكاننى كۆرسىتىپ بەردى. ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى بۇ جايدا ئورۇنلىشىپ قالدى.

يافەسنىڭ يەنە بىر ئوغلى غار بۇلغار دېگەن زېمىنغا كېلىپ ئورۇنلاشتى، ياخشى ئىمارەتلەرنى بىنا قىلدى. لېكىن ئۇ ناھايىتى مەككار ـ ھىلىگەر ئىدى ۋە ئۆز قېرىنداشى تۈرك بىلەن قاتتىق جەڭ ـ جىدەللەرنى قىلىپ تۇراتتى. بۇنىڭ سەۋىۋى شۇكى، بىر كۈنى يافەس بىنىنى نوھ دەريانىڭ چۈشۈپ ئۆلگەندىن كېيىن، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان يادا تاش غەر بىنىنى يافەسنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. شۇ چاغدا يافەسنىڭ ھەر قايسى ئوغۇللىرى بۇ يادا تاشقا مەن ھەقلىق دەپ دەۋا قىلىشتى. غەر ھىلىگەرلىك ئىشلىتىپ، خۇددى بۇنىڭغا ئوخشاش يەنە بىر تاش تېپىپ، ئۇنىڭغىمۇ ئوخشاش قىلىپ، ئىسمىنى نەقىشلەپ تەييارلاپ قويىدى. ئاندىن ئۇ "چەك تارتىپ باقساق، چەك قايسىمىزغا چىقسا يادا تاش شۇنىڭغا مەنسۇپ بولسۇن" دىدى. ئۇلار بۇنىڭغا قارار قىلىشىپ چەك تاشلاشتى. چەڭ تۈرك بىنىنى يافەسكە چىقتى. غەر

ئىلاجسىزلىقتىن ئۆزى تەييارلىغان يالغان يادا تاشنى تۇرككە بەردى. تۇرك بۇ تاشنى ئېلىپ ھەرقانچە يامغۇر تەلەپ قىلسىمۇ، يامغۇر ياغمىدى. ئۇ يالغان يادا تاشنى ئۇقۇشماي ئېلىپ قويغانلىغىنى بىلىپ، غەرىنىڭ ھىيلە- مىكىر قىلغانلىغىنى سېزىپ، لەشكەر يىغىپ، ئۇرۇشقا تەييارلاندى ۋە يالغان يادا تاشنىڭ ئورنىغا راست يادا تاشنى بېرىشنى تەلەپ قىلدى. غەرمۇ چوڭ ئوغلى بىيۇدنى لەشكەر بىلەن جەڭگە ئەۋەتتى. ئاردا قاتتىق جەڭ بولۇپ، بىيۇد جەڭدە ئۆلدى. تۇرۇك غەلبە قىلىپ قايتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ بىر تۇققانلار ئارىسىدا جەڭ- ماجرالار باقى ئادەت بولۇپ ساقلىنىپ قالدى.

يافەسنىڭ يەنە بىر ئوغلى ساقلاپ غەرپ تەرەپلەردە ئىمارەتلەرنى بىنا قىلىپ ئورۇنلاشقان ئىدى ۋە ئەۋلادلىرىمۇ كۆپەيگەن ئىدى. بىر ۋاقىتتا ئۇنىڭ خوتۇنى بىر ئوغۇل تۇغۇپ، تۇغۇتتا ئۆلۈپ كەتكەن. شۇ چاغدا يەنە ئۇنىڭ بىر ئىتىمۇ توساتتىن كۇچۇكلىگەن ئىدى. ساقلاپ بۇ ئوغۇلنى ئىتقا ئىمىتىپ، پەرۋىش قىلىپ چوڭ قىلدى. بۇ بالا ئىتقا ئوخشاش ئادەملەرنىڭ يۈزىنى چىشلەيدىغان بولدى. بۇنىڭغىمۇ بىر خوتۇن ئېلىپ بەردى ۋە ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان بىر ئوغۇلغىمۇ ساقلاپ دەپ ئات قويدى. بۇ بالا بىرقانچە ۋاقىتتىن كېيىن پەرزەنتلىرى ۋە تەۋەلىگىنى باشلاپ رۇس دىيارىغا بېرىپ، ئۆزىگە لايىق بىر زېمىن بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا، رۇس ئۇنىڭغا "بۇ زېمىن بەك تار، سىزلەرگە كەڭ بىر جاي لازىم ئىكەن" دەپ، ئۇنىڭ ئىلتىماسىنى رەت قىلدى. ساقلاپ ئۇنىڭدىن يېنىپ گۇمادى ۋە خەرىزنىڭ يېنىغا بېرىپ، يەنە شۇ تەلەپنى ئوتتۇرغا قويدى ۋە ئۇلاردىنمۇ ئوخشاش جاۋاپ ئالدى، نەتىجىدە ئۆز- ئارا جەڭ- ماجرالار پەيدا بولدى. ساقلاپ قېچىپ بىر جايغا باردى. بۇ يەر بولسا دائىرىسى ئالتىمش ۋە يەتتە ئىقلىمنىڭ سىرتىدىكى بىر جاي ئىدى. سوغاق قاتتىق بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۇلارنى يەر تېگىدىن ئۆي ياساپ ئولتۇراتتى.

يافەسنىڭ گۇمادى دىگەن يەنە بىر ئوغلى ئەيشى- ئىشرەت ۋە ئوۋچىلىققا ئامراق بىر كىشى ئىدى. ئۇ ئوۋ قىلىپ يۈرۈپ، ئۇشتۇمتۇت بۇلغارنىڭ ئەتراپىدا مۆتىدىل خۇش ھاۋالىق ۋە پاكىز بىر جاينى تېپىپ، شۇ جايدا تىرىكچىلىك قىلىدىغان بولدى. خۇداۋەندەكبىرىم ئۇنىڭغا ئىككى پەرزەنت بەردى. ئۇنىڭ بىرىگە بۇلغار، يەنەبىرىگە بەرتاس دەپ ئات قويدى. ئۇلارنىڭ ھەر قايسىسى ھەر تەرەپكە بېرىپ، ئىمارەت سېلىپ، تۇلكە، سىنجاپ (سۇلۇسۇن – ت)، سەمۇر (قۇندۇز – ت)، تاقىم (قۇش – ت) ئوۋلاپ، ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدىن كىيىم قىلىپ كىيىدىغان ئادەتنى پەيدا قىلدى. بۇ ئادەت شۇ زامانىدىن بۇ زامانغىچە جامائەت ئارىسىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە.

يافەسنىڭ ئوغلى چىن ناھايىتى ئەقىللىق، زېرەك، ھۇشيار ۋە تەدبىرلىك كىشى ئىدى. دادىسى بىر شەھەر بىنا قىلىپ، ئۇنىمۇ ئوغلىنىڭ نامى بىلەن چىن دەپ ئاتىدى. چىن يەنە تەبئىتى ئۇستان ۋە ھۈنەرۋەر كىشى ئىدى. ئۇ نەققاشلىق، رەسسامچىلىق ۋە گۈللۈك كىيىم تىكىپ كىيىشنى پەيدا قىلدى. پىلىچىلىك ھۈنەرۋەرچىلىگىنى كەشەپ قىلىپ، بۇنى ئۆز پەرزەنتلىرىگە ئۆگەتتى. بۇ ھۈنەرۋەنچىلىك ھازىرمۇ كۆپەرەك بېيجىڭدا مەشھۇر. بۇ چىننىڭ پاك زېھىن- ئىدرەككە ئىگە بولغانلىغىنىڭ ئىپادىسى. بۇ چاغدا ئاللا چىنغا خۇش چىراي ۋە شوخ بىر پەرزەنت بەردى، بۇنىڭغا ماچىن دەپ ئات قويدى ۋە ئۇنى ئۆي- ئوچاقلىق قىلدى، ماچىنمۇ كۆپ پەرزەتلىك بولدى، بىر كۈنى ئۇ دادىسىغا مەسلىھەت سېلىپ، "مېنىڭ پەرزەنتلىرىم كۆپىيىپ كەتتى، بۇ زېمىنغا سىغمايدىغان ھالەتكە يەتتىم. ئەگەر رۇخسەت بولسا يېقىنراق بىر شەھەر بىنا قىلىپ ئولتۇرسام" دىدى. چىن بۇنىڭ تەلىۋىگە ماقۇل بولۇپ بىر شەھەر بىنا قىلىپ، ئۇنى ماچىننىڭ نامى بىلەن ئاتايدىغان بولدى، ماچىننىڭ بالا- پەرزەنتلىرى تېخىمۇ كۆپەيدى. ئۇ باللىرىغا قوينىڭ يۇڭىدىن يىپ ئىگىرىپ كىيىم قىلىپ كىيىشنى، بۇركۇت بىلەن ئوۋ ئوۋلاشنى ئۆگەتتى. قۇش جانىۋارلارنىڭ ئېچىدە ئەنقا دېگەن ناھايىتى چىرايلىق سۇرەتتەك بىر قۇش بار ئىدى، ئۇ قۇشنىڭ قاناتلىرىنى زىننەت بۇيۇمى قاتارىدا باشلىرىغا قىستىغان بولدى. ماچىن بۇ قۇش قاناتلىرىنى جەڭ كۈنلىرىدە باتۇرلارنىڭ دەستار- داۋۇلغا (ئوق ئۆتمەيدىغان تۆمۈر ياكى پولاتتىن ئىشلەنگەن باش كىيىم ـ ت) لىرىغا بېكىتىپ، ھەيۋەتلىك باتۇرانە قىياپەتكە كىرىشكە بۇيرۇق قىلدى. بۇ ئادەت مەنسابدارلار ئارىسىدا تا ھازىرقى دەۋرىگىچە ساقلانماقتا.

يەنە بىر قېتىم ماچىن ئوۋغا چىقىپ، بىر كىيىكنى تۇتقان ئىدى، كىيىكنىڭ كىنىدىگىدىن بىر خىل خۇش پۇراق قان ئېقىپ چىقتى. ماچىن بۇ قاننى ئېھتىيات قىلىپ ساقلاپ قويدى. قۇرۇغانسىرى بۇ قاندىن تېخىمۇ بىر خىل خۇشپۇراق پەيدا بولدى. ماچىن شۇنىڭدىن باشلاپ "ھەرقانداق كىشى بۇ كىيىكنى ئوۋلايدىغان بولسا، ئۇنىڭ كىنىدىگىنى ئېھتىيات قىلىپ ساقلىسۇن" دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى، شۇنىڭدىن كېيىن بۇ كىيىكنى ئوۋلايدىغانلار ئۇنىڭ كىنىدىگىنى ئېلىپ ساقلايدىغان بولدى. بۇ مىشكى (ئىپار ـ ت) دەپ ئاتىلىپ، ئادەملەرنىڭ قولىدا بارغانسىرى كۆپەيدى. بۇ ھال ماچىننىڭ بالا- پەرزەنتلىرىگە يىلدىن- يىلغا بايلىق- بەرىكەت ئېلىپ كەلدى. چىن ۋە ماچىننىڭ ھايات ۋاقتىدىلا ئۇلارنىڭ پەرزەنت- ئەۋلاتلىرى ئوتتۇزئالته خىل تىلدا سۆزلىشەتتى.

شۇنداق قىلىپ، سام، ھام، يافەس بۇ ئۈچ قېرىنداشنىڭ پەرزەنت ۋە نەۋرىلىرى يەتمىش ئىككى خىل تىل بىلەن

سۆزلىشىدىغان بولدى، ئۇلارنىڭ ھەر قايسىسى بىر تايىپە ياكى بىر قەبىلە بولۇپ شەكىللەندى. بۇ قەبىللەر بىر- بىرى بىلەن تىلماچ (تەرجىمان – ت) ئارقىلىق سۆزلىشەتتى. ھەر بىر تايىپە ياكى قەبىلە ھەر تەرەپكە تارقاپ، ئۆز ئالدىغا شەھەر- ئىمارەتلەرنى بىنا قىلىپ ياشايدىغان بولدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، يەئجۇج ۋە مەئجۇج [40] دېگەن تايىپە ۋە قەبىللەرمۇ يافەسنىڭ ئوغلى منشەجنىڭ ئەۋلادى دەپ بايان قىلىنىدۇ.

ئەگەر يافەس بىننى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئون بىر ئوغلىنى بىر- بىرلەپ بايان قىلىدىغان بولساق، گەپ ئۇزۇنغا سۇزۇلۇپ، بۇ قىسقىچە تارىخنىڭ يۈكى ئېغىرلايدۇ. بىز بۇنىڭ ئىچىدە پەقەت ئايرىم تۈرك ئەۋلاتلىرىنلا تەپسىلىرەك بايان قىلىشنى مەقسەت قىلىپ، ئۇنىڭغا قەلەم سۈردۇق.

بەزى تارىخىي كىتاپلاردا، تۈركىي يافەس ئوغلان دەپ ئاتايدۇ ھەم ئۇنى كيومرىس [41] بىلەن زامانداش دەپ بايان قىلىدۇ. ئومۇمەن تۈرك، موغۇل (موڭغۇل – ت)، تاتار، قىرغىز، قىپچاق، ئۇيغۇر ، مانجۇ، نايمان، چىركەس، داچىك، داغستان، تۈرغوۋت، نوغاي، بارلاس، جوراس، جالايىر، دىلىم، جۇرجۇت، يەئجۇج- مەئجۇج قاتارلىق نەچچە مىڭ قەبىلە ۋە نەچچە مىڭ تايىپىنىڭ نەسەپلىرى تولۇق تۈرك بىننى يافەسكە يېتىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك، يافەس نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۇچىنچى ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى تۈرك [42]، ئۇنىڭ ئوغلى ئەبىلخان، ئۇنىڭ ئوغلى زىپ باتۇيخان، ئۇنىڭ ئوغلى كۆيۈكخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئەلەنجە خان ئىدى. بۇ ئەلەنجە خاندىن قوشگېزەك ئوغۇل دۇنياغا كەلدى. بىرسىنىڭ ئېتىنى موغۇل، يەنە بىرسىنىڭ ئېتىنى تاتار دەپ قويدى. ئەلەنجە خان بولسا ئۇلۇغ شان- شەۋكەتكە، چەكسىز بەخت- دۆلەتكە ۋە ھەددى- ھىسابسىز مال- مۈلۈككە ئىگە بولۇپ، ئۇ ئۇزۇن زامان پادىشالىق قىلدى. شۇ سەۋەپتىن ئۇ توغرا يولدىن ئېزىپ ئۆز ئەجداتلىرى ئىچىدىكى خانلار ئارىسىدا ئەسلىدىكى دىنىي ۋە مىللىي ئادەتلىرىنى تاشلاپ، يامان يولنى باشلاپ، ھەممىدىن بۇرۇن كۇفرۇ شىرىكلىك (مۇشرىكلىك – ت) يولىنى تۇتقان خانلارنىڭ بىرى ئىدى. ئەلەنجە خان ھاياتىنىڭ ئاخىرىدا ئۆزىگە قاراشلىق جايلارنى ئىككى ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ بېرىپ، ئۇلاراغا چېگرا- پاسىل بەلگىلەپ بەردى. موغۇل خانغا تەۋە جايلارنى"موغۇلىستان"، تاتارخانغا يېقىن جايلارنى "تاتارىستان" دەپ ئاتايدىغان بولدى. موغۇل خان بىلەن تاتارخان ئۆزىگە تەۋە زېمىنلارنىڭ كاتتابېشى بولۇپ ئۆتتى – شۇ زامانىدىن بۇ جايلار "موغۇلىستان"، ۋە "تاتارىستان" دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولۇپ كەلمەكتە. موغۇلۇستانىنىڭ دائىرە ۋە پاسىلى مەزكۇر كىتاپنىڭ

خاتىمە قىسمىدا بايان قىلىندۇ. ئاللا ئۇنى يېزىشقا ئىمكانىيەت بەرگەر- ئىنشا ئاللا!

ئەلەنجە خانىنىڭ ئوغلى موغۇلخان، ئۇنىڭ ئوغلى قاراخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئوغۇزخان ئىدى. لېكىن، قاراخان ئۆز ئىسمى- جىسمىغا لايىق قارانىيە، مۇشرىكلىك ۋە كاپىرلىق مەزھىپىنىڭ يولىدا قەتىي تۇرىدىغان، كۆرگەنلا مۇسۇلمانىنى زادىلا تىرىك قويمايدىغان بىر خان ئىدى. ئىسلامغا ئاداۋەتنى كۆچلۈك بۇ كاپىرىدىن بىر ئوغۇل دۇنياغا كەلدى. بۇ يۈزى ناھايىتى نۇرلۇق ئوغۇل ئىدى. بۇ ئوغۇل ئۈچ كۆنگىچە يا ئانىسى ياكى بىرەر ئايالنىڭ سۈتىنى ئاغزىغا تەككۈزمىدى. ئانىسى بۇ ئوغلىنىڭ ئەھۋالىدىن ناھايىتى غەمكىن بولۇپ تۇرغاندا، چۈشىدە بالىسىنىڭ: "ئەي ئانا! ئەگەر مۇسۇلمان بولساڭ سۈتۈڭنى ئەمەي، مۇسۇلمان بولمىساڭ ئەممەيمەن، بۇ سىرنى زادى كىشىگە دېمە"دىگەن سۆزى ئايان بولدى. ئۇ ئۇيقۇدىن تۇرۇپ ئىسلام دىنىنى قۇبۇل قىلدى. بالا سۈتنى ئەمدى. ئانىسى ئېرىنىڭ خۇلقى- مىجەزىنى بىلگەچكە، بۇ ئەھۋالنى ئۇنىڭغا دېمەي، ئۆز ئىمانىنى مەخپى ساقلىدى. موغۇللارنىڭ ئۆرپ- ئادىتى بويىچە، بالا تۇغۇلۇپ بىر ياشقا كىرگەن چاغدا، ئات، كالا، قوي ئۆلتۈرۈپ، يۇرتنىڭ چوڭ- كىچىكلىرىنى چىللاپ، ئات توي مەرىكىسى قىلاتتى. شۇ پەيتتە دادىسى بىلەن ئانىسى مەرىكىگە تەرەدۇت قىلىپ، بۇ خۇش پېئىللىك، گۈزەل ئوغلىغا نېمە دەپ ئات قويىساق بولار دەپ مەسلىھەتلىشۋاتقاندا، تېخى ئەمدىلا بىر ياشقا كىرگەن بۇ زەكي بالا "مېنىڭ ئېتىم ئوغۇز بولسۇن"دەپ تىلغا كىردى. دادىسى بۇنىڭغا ھەيران بولۇپ، خوشاللىقتىن ئۇنىڭ ئېتىنى ئوغۇز دەپ قويدى.

ئوغۇز بالاغەتكە يەتكەندە، قاراخان ئۇنىڭغا ئۆز ئىنىسىنىڭ قىزىنى ئېلىپ بەردى. ئوغۇز ئۇنىڭ بىلەن بىر تەكىيگە ياتمىدى، ھەتتا ئۇنىڭغا نەزەر سېلىپمۇ قويمىدى. ئۇ بىر كۈنى ئوۋدىن يېنىپ بىر تاغىسىنىڭ ئۆيىگە چۈشكەندە تاغىسىنىڭ قىزى "مەن سىزنىڭ خىزمىتىڭىزدە بولسام"دەپ تەلەپ قويدى. ئوغۇزخان "ئەگەر مۇسۇلمان بولسىڭىز، مەن ئەمرى- ئەقىدەمگە ئالاي" دىگەندە، ئۇ قىز مۇسۇلمان بولدى. ھەر ئىككىسى ئۆمۈرۋايەت بىللە ئۆتۈشكە ۋەدە- ئەھد قىلىشتى. بىر كۈنى ئوغۇز بۇ سىرنى ئانىسىغا ئېيتتى. دادىسىمۇ سىرنىڭ تېگىگە يەتمەيلا ماقۇل بولۇپ، بۇ قىزنى ئېلىپ بەردى. ئۇلارنىڭ ئەرى- خوتۇنلۇق مۇھەببىتى ناھايىتى چوڭقۇر ئىدى.

بىر كۈنى ئوغۇز ئوۋغا كەتكەندە، قاراخان ئوغۇزنىڭ چوڭ خوتۇنىدىن "ئوغلۇم سىزگە نېمە ئۈچۈن مۇھەببەت باغلىمىدى"دەپ سورىغاندا، ئۇ " ئۇ ئوغلىڭىز مۇسۇلمان دىنىغا كىرىپتۇ، ئۇنىڭ توقال خوتۇنىمۇ مۇسولمان بولۇپتۇ، مەن ئەجداتلىرىمىزنىڭ دىنىي ۋە مىللىي ئادەتلىرىدىن يانمىغانلىقىم ئۈچۈن، ئۇنىڭ مەن بىلەن كارى بولمىدى"دەپ

جاۋاپ بەردى. بۇنى ئاڭلاپ قاراخانىنىڭ غەزەپ ئوتلىرى ئۆرلەپ، ئوغۇزنىڭ ئۈستىگە لەشكەر ئەۋەتمەكچى بولدى. ئوغۇزنىڭ مۇسۇلمان خوتۇنى بۇنى ئاڭلاپ ئوغۇزغا خەۋەر قىلدى. ئۇمۇ لەشكەر تۇزۇپ تەييارلاندى. ئاردىدا قاتتىق جەڭلەت بولۇپ، ئوغۇز غەلبە قىلىپ، دۈشمەنلىرىنى دادىسىنىڭ قارارگاھىغا يېقىن بىر جايغىچە سۈرۈپ كەلدى. بۇ چاغدا دادىسى لەشكەرگە ئۆزى قوماندالىق قىلىپ ئۇرۇشقا چىقتى. ئۇرۇشتا دادىسى ۋە ئۇنىڭ نۇرغۇن ئادەملىرى يوق قىلىندى. نەتىجىدە ئوغۇز تامامەن غەلبە قىلىپ، دادىسىنىڭ پايتەختىنى ئىگەللەپ، ئۆزىنىڭ مۇسۇلمانلىغىنى ئاشكارە قىلىپ، يۇرت ئىچىگە ئادالەت ۋە پاراۋان تۇرمۇش تىكلىدى. ياخشى قائىدە-تۈزۈملەرنى ئورناتتى. بىر يۈز يەتمىش يىل پادىشالىق قىلىپ، ئەرەپ زېمىنلىرى ھەتتا رۇبئى مەسكۇننىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆز قولىغا كىرگۈزۈپ، بۇ يۇرتلاردىمۇ ئاۋاتلىق ۋە مەمۇرچىلىق ئورناتتى. خۇداۋەندەكبېرىم ئۇنىڭغا ئالتە پەرزەنت بەردى.ھەر بىر پەرزەنتى يەنە تۆتتىن جەمئىي يىگىرمە تۆت پەرزەنتلىك بولدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇنىڭ ئەۋلادى يىگىرمە تۆت تارماقتا ئايرىلىپ، يىگىرمە تۆت قەبىلىنى تەشكىل قىلىپ، ھەر بىرى ئۆز ئالدىغا ئۇيغۇر، قانلى، قاي، خەلەج دىگەنگە ئوخشاش ئايرىم-ئايرىم نام لەقەملەر بىلەن ئاتىلىدىغان بولدى.

ئوغۇزخان قوشۇن باشلاپ ئەرەبىستان تەرەپكە يۈرۈش قىلغان چاغدا، ئۇنىڭ باتۇرلىرىدىن بىرى جەڭدە ۋاپات بولدى. بۇ باتۇرنىڭ خوتۇنى ھامىلدار بولۇپ، تۇغۇت ۋاقتى-قارارىغا توشۇپ، كىشىگە كۆرۈنمەيدىغان بىر خالى جاي تاپالماي، بىر دەرەخنىڭ كاۋىكىنى پانا قىلىپ، شۇ جايدا بىر ئوغۇل تۇغدى. ئادالەتپەرۋەر ئوغۇزخان بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇ ئايالنى بالىسى بىللە ھەرەمگە (ئۆز ئوردىسىغا – ت) ئالدۇرۇپ پەرۋىش قىلدى. بۇ بالا دەرەخ ئىچىدە تۇغۇلغانلىغى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا "قىپچە" دەپ ئاي قويدى. چۈنكى دەرەختىن يېڭى ئۇنۇپ چىقق نوتىنى"قىپچە"دەپ ئاتايتى. كېيىنچە سۆزلەرنىڭ ئۆزگىرىشى تۈپەيلىدىن"قىپچە"دىگەن نام "قىپچاق"دەپ ئۆزگىرىپ مۇقىملاشتى. بۇ بالا چوڭ بولغاندا، ئوغۇزخان ئۇنى لەشكەر باشلاپ خەزەر (كاسپى كۆلى –ت) تەرەپكە يولغا سالدى. ئۇ شۇ جايلارنى ئىگەللەپ ماكان قىلدى. قىپچاق قەبىلىرى بۇ ئوغۇلنىڭ نەسلى دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

ئوغۇزخان يەنە بىر ئوغلى كۈن خان دىگەننى ئۆزىگە قايىم ماقام (مىراسخر – ت) قىلىپ بەلگىلىگەن ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن كۈن خانىنىڭ ئوغلى ئاي خان، ئۇنىڭ ئوغلى يۇتۇز خان، ئۇنىڭ ئوغلى دېڭىز خان، ئۇنىڭ ئوغلى مەڭلى خان، ئۇنىڭ ئوغلى ئېل خان قاتارلىقلار كەينىدىن پادىشا بولدى. بەزى راۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئېل خان بىلەن

پادىشا فەردۇننىڭ [43] ئوغلى تۇر [44] ئارىسىدا بەزىدە قارىمۇ-قارىشىلىق ئاداۋاتلىرى، بەزىدە خەت-ئالاقە ۋە بېرىش-كېلىشلەر بولۇپ تۇرغان ئىدى. بۇنىڭا قارىغاندا، ئېل خان تۆرىنىڭ دەۋرىدە ئۆتكەن ۋە ئۇنىڭ بىلەن زامانداش بولغان.

موغۇل خانلىرىنىڭ ئەۋلاتلىرى ئىچىدە سەككىز نەپەر خان ناھايىتى شەۋكەتلىك ۋە ھەشەمەتلىك پادىشا بولۇپ ئۆتتى. ئۇلارنىڭ توققۇزىنچىسىغا يەتكەندە، تاتارلار موغۇل خانلار ئۈستىدىن غەلبە قىلىپ، ھەممە موغۇللارنى قىرغىن قىلىپ، ئۇرۇق-ئەۋلادىنى يەر يۈزىدىن تامامەن يوق قىلدى. پەقەت ئېل خانىنىڭ ئوغلى قىنانخان بىر پۈرسەت تېپىپ تاغىسىنىڭ ئوغلى تەكۈز بىلەن بىللە تاتارلانىڭ قىرغىنچىلىغىدىن قېچىپ، خوتۇن، بالا-چاقىلىرىنى ئېلىپ، بىر مۇنچە چارۋىسىنى ھەيدەپ، بىر پىنھان تاغنىڭ ئىچىگە كىرىپ ياشايدىغان بولدى. بۇ تاغنىڭ پەقەت بىرلا دەرۋازىسىدىن باشقا چىقىدىغان ئاغزى يوق ئىدى، ئۇلار بۇ دەرۋازىنى مەھكەم بېكىتتى ۋە بىر قانچە ئەۋلاتقىچە بولغان نەچچە مىڭ يىل ئىچىدە، ئۇلار شۇ تاغ ئارىسىدا ياشاپ كەلدى. ئەۋلاتلىرى ۋە چارۋىسىمۇ ناھايىتى كۆپەيدى. قىنانىڭ ئەۋلاتلىرىنى "قىيات"، تەكۈزنىڭ ئەۋلاتلىرىنى "ئۆكۈش" دەپ ئاتايدىغان بولدى. بۇلار كېيىنچە تېخىمۇ كۆپىيىپ، بىر قانچە قەبىلىگە ئايرىلىپ تاغ ئىچىگە سىغمايدىغان ھالەتكە يەتتى. ئۇلار ئەسلىدە ئاسمانىنىڭ تېگىدە بۇ جايدىن باشقا يەنە بىر زېمىن يوق ۋە بىزدىن باشقا ئىنسان ياكى مەخلۇقمۇ يوق دەپ ھىساپلايتى ھەم ئۆزىنىڭ بۇ ماكانىنى "ئەرگىنەقۇن" دەپ ئاتايتى. بىر كۈنى ئۇلار ئەجداتلىرى بېكىتىپ قويغان دەۋازىنى كۆرۈپ، ئۇنى ئېچىپ سىرتقا چىقىشقا باشلىدى.

ئەسلىدە موغۇل خانلىرىدىن سەككىز خان دۆلەت ۋە ئىززەت بىلەن غۇغۇلۇپ، ھۆكۈمەت ۋە ھەشەمەتلەر بىلەن ئۆتكەن ئىدى. توققۇزىنچىسىغا يەتكەندە، ئۇلارنىڭ نىيىتى نابۇد بولدى. شۇڭلاشقا كېيىنكىلەر بۇ سەككىز خانىنىڭ زامانى مۇبارەت ۋە خوشلۇق ھىساپلايدىغان، پادىشالار ئۇلۇغ شەۋكەت ۋە ئۇلۇغ مەرتىۋە ئىگىلىرى ئۆز-ئارا توققۇز توققۇزدىن سوغا-سالام قىلىشىدىغان ئەھۋال ئادەت بولۇپ قالدى. لېكىن، ئۇلار بىر سەككىزنى "بىر توققۇز" دەپ ئاتايتى. خان ۋە پادىشالار، ھەتتا پۇقرالار بولسا پەقەت سەككىز نانىنى كۆتىرىپ بېرىپ، ئۇنى توققۇز دەپ ھىساپلايتى. بۇنداق ئادەت موغۇلىستان يۇرتىدا تا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

ئۇ چاغدا، ئېل خان ئەۋلادىدىن يۇلتۇز خان پادىشا ئىدى. ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى بولۇپ، ھەر ئىككىسىلا دادىسى

هايات ۋاقتىدا ئۆلۈپ كەتتى. ئۇلارنىڭ بىرسىدىن ئوغۇل، يەنە بىرسىدىن قىز دۇنياغا كەلگەن ئىدى. بۇلارنى بىر-بىرىگە نىكا قىلىپ قويغان ۋە بۇلاردىن بىر ئوغۇل دۇنياغا كەلگەن ئىدى. بۇ چاغدا يۇلتۇز خانىمۇ ۋاپات بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇنىڭ ئوغۇل نەۋرىلىرىمۇ ۋاپات بولۇپ، پەقەت ئالانقۇۋا دېگەن بىر خوتۇنلا يالغۇز قالدى. بۇ خوتۇن يۇلتۇز خانىنىڭ خەلقى ۋە ئۇسۇللىرىغا ئىگە بولدى. ئالانقۇۋا ئېرى ئۆلگەندىن كېيىن، باشقا ئەرگە تەگمىگەن ئىدى. بىر كېچىسى ئاق ئۆينىڭ تۆشۈكىدىن خۇددى ئاپتەپتەك بىر نۇر كۆرۈنگەندەك بولدى. بۇ نۇر يەنە ياش بىر يىگىت سۈرىتىگە كىرىپ ئالانقۇۋا بىلەن ھەمبەستە (بىللە ـ ت) بولدى، ئۇنىڭدا بىر خوشاللىق پەيدا بولۇپ ھاملدار بولۇپ قالدى. دۆلەت ئەركانلىرى (ئەرباپلىرى ـ ت) بۇنىڭ ئاشلاپ تەئەررۇز- مەسخىرە قىلىشقا كىرىشتى. بۇ چاغدا ئالانقۇۋا "مېنىڭ ئادىتىم پاكلىق، نومۇسلۇق، راستچىللىق بولۇپ، پاھىشە ۋە يامانلىق قىلمايمەن، ئاق ئۆي تۆشۈكىدىن بىر نۇر ئۆيگە كىرىپ، ياش يىگىت سۈرىتىدە بولۇپ بىللە بولدى. ھاملدار بولۇپ قالدىم" دەپ ھېكايە قىلدى. بەزىلەر بۇ نۇرنى ھەرزىتى ئەلى كېرەمولا ۋەجھۇ ۋە جەبرائىل ئەلەيھىسسالام دەپ قىياس قىلىشتى. مۇنداق ئەھۋاللار خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ كۈچ- قۇدرىتىدىن بولغان. بۇڭى مەرىيەم رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ (ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي!) دىن ھەزرىتى ئەيسا ئەلەيھىسسالاممۇ ئاتىسىز تۇغۇلغان، بۇنداق ئاجايىپ ۋە غارايىپ ئىشلارنى خۇداۋەندە ئاللا ئاسانلا پەيدا قىلالايدۇ. خالىغان نەرسىنى قىلالايدىغان ۋە ئۆز خاھىشى بويىچە ھۆكۈم قىلالايدىغان بىردىن- بىر سۈپەت پەقەت رەھمدىل ئاللاغىلا خاس دەپ پەتۋا قىلىشتى. بەزىلەر يەنە ئاسترونۇم ۋە پەيلاسوپلارنىڭ، ئەگەر كۈن بىلەن ئاي ھەمە بۇرجىدا (مىلادى 3- ئاينىڭ 22- كۈندىن 4- ئاينىڭ 22- كۈنىگىچە بولغان مەزگىل ـ ت) بىر سىزىققا توغرا كېلىپ، ئالتىنچى دەرىجىدە ئۇچۇراشسا، شۇنداق ۋەقەلەر پەيدا بولىدۇ دېگەن سۆزلىرىدىن دەلىل كەلتۈرۈپ، ئالانقۇۋا ھېكايىسىنىڭ راستلىغىنى ئىسپاتلاپ ۋە تەستىقلاپ، بىر قانچە سەۋەپ ۋە تەكلىپنى ئوتتۇرغا قويدى. "رەۋزە تۈسسافا" دېگەن كىتاپتىمۇ باشقىلارنىڭ ئالانقۇۋاغا قىلغان مەسخىرە ۋە ئەيىپلەشلىرىگە قارىشى بىرمۇنچە دەلىل- ئىسپاتلار كەلتۈرۈلگەن.

كەمىنە مەندەك كۆپ نوقسانلىق بىر قەلەم تەۋرەتكۈچىنىڭ كۆڭلىدە، بۇ رىۋايەتلەرنىڭ ئەكسىچە بولغان مۇنداق بىر قارىشى مەندىكى سۆز ئۆزىنىڭ نىقاپ پەردىسىنىڭ ئىچىگە يۇشۇرنۇپ، مەخپى بولۇپ كەلگەن بۇ ئاجايىپ رىۋايەتنى ئېنىقلاپ، ۋاراق سەھىپىسگە يازدىم. مېنىڭچە، بۇ رىۋايەتنى مۇنداق بايان قىلىش كېرەك. يەنى ئالانقۇۋا

نەسلىدىن مۇسۇلمانلىق گۈرۈھىغا كىرگەن خان، پادىشالارنىڭ تۇغلۇق خان، تۆمۈرخان، ئەمىر تۆمۈر كوراگانى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلات جەمەتى ئۆزلىرىنىڭ ئىپپەتلىك ئىالانقۇۋا نەسلى. ئەۋلادىغا مەنسۇپ ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇلار يەنە ئىالانقۇۋاغا ئادەم ئەۋلادى قول تەككۈزۈپ باخمىغان. ئىالانقۇۋا پەقەت نۇردىن ھاملدار بولۇپ نەچچە ئاي ۋە نەچچە مۇددەت ئۆتكەندىن كېيىن، بۈزەنجىرخاننى تۇققان، بىز بولساق ئەنە شۇنىڭ ئەۋلادى دەپ پەخىرلىنىدۇ ۋە ئۆزىنى شۆھرەتلىك ھىساپلايدۇ. ئۇ كۆرۈنگەن نۇرنى ھەزرىتى ئەلى كىرەمۇللا ياكى جەبرائىل ئەلەيھىسالامنىڭ قىياپىتى دەپ يۇقىرىدىكى رىۋايەتكە ئەقىدە ۋە ئىخلاس قىلىدۇ.

مېنىڭ قارىشىمچە، بۇنداق پايدىسىز ئەقىدە- ئېتىقات ۋە ھىكايىلەر نەزەر ۋە ئېتىۋارغا ئالغىلى بولمايدىغان بىر خىل قۇرۇق گەپ، ھەتتا ئۇنىڭغا ئىشىنىش كاپىرلىقنىڭ بەلگىسى. چۈنكى ھەزرىتى ئەلى كېرەمۇللا بولسا ھىجرىنىڭ قىرىقىنچىنى يىلى (مىلادى 660-660 ـ ت) ۋاپات بولغان ئىدى. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئىالانقۇۋا دەۋر ھەزرىتى ئەلىدىن كېيىن ئۆتكەن. شۇنىڭدەك، ئىالانقۇۋا قارا شەھەر مەملىكىتى تەۋەسىدىكى ئۆز قەۋمى- مىللىتى بولغان قالماقلارنىڭ كاتتىسى بولۇپ تۇرغان ئىدى. ئۇلار ھەقىقىي خۇدايىتائالانى، پەيغەمبەرلەرنى ۋە ئۇنىڭ ئۇلۇغ ساھابىلىرىنى بىلمەيتى. بەلكى ئۇلار ئىمان كەلتۈرمىگەن، ھەتتا خۇدايىتائالا ، پەيغەمبەر ۋە ساھابىلارنىڭ ئىسىم- شېرىپلىرىنى ئاڭلاپمۇ باقمىغان. بۇ ھەم ئاي ۋە كۈنگە ئىبادەت قىلىدىغان، جىن، شەيتانلارنىڭ كەينىگە كىرىپ قاراڭغۇلۇق ۋە زۇلمەتتە ياشاشنى ئادەت قىلىپ، ئىالاتائالانىڭ مۇنداق نۇر ئىلھامىنىڭ بىشارىتىگە ئىگە بولالايدۇ.

مەشھۇر تارىخ كىتاپلىرىدا ئىنسانلارغا موغۇل تايىپلىرىنىڭ ئىسلام شەرىپىگە ئەڭ دەسلەپ ھىجرى ئالتە يۈزىنچى يىللىرىدىن (مىلادى 1203-1204- يىللىرى ـ ت) كېيىن ئىگە بولغانلىغى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بېرىدۇ. شۇنىڭدەك ئەھلى كىتاپ ئەمەس (مۇقەددەس دىنىي كىتاپ ئەۋەتىلگەن بېيغەمبەرنىڭ قەۋمى ئەمەس ـ ت) مۇشرىك بىر خوتۇننىڭ نىكاسى شەرئىتىگە توغرا كەلمەيدۇ. ئەگەر ھەزرىتى ئەلى كېرەمۇللا ۋەجھۇ كارامەت بىلەن بۇ مۇشرىك خوتۇننى مۇسۇلمان قىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ بىلەن يېقىنلاشقانلىغىنى ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس دەپ پەرەز قىلىنسا، بۇ ھەزرىتى ئەلىنىڭ پاكلىغىغا شەك- شۈبھە ۋە گۇمان كەلتۈرگەنلىك بولىدۇ. گۇمان بىلەن بىرەر نەرسىگە ھۆكۈم قىلغىلى بولمايدۇ. ھەتتا گۇماننىڭ ئۆزى شەرىئەتتە ھۆججەت ۋە دەلىلمۇ بولالمايدۇ.

شۇنىڭدەك، ھەزرىتى ئەلى ئىراق زېمىنىدىن باشقا ۋىلايەتلەرگە ئۆتمىگەن ئىدى. ئەگەر بۇ ئۇلۇغ زات ئۆز قەۋرىسىدىن

چقىپ نۇرغا ئايلىنىپ، ئاندىن ئىنسان سۈرىتىگە كىرىپ، بىر كاپىر خوتۇن بىلەن يېقىنلىشىپ بىر ياستۇقتا ياتتى دەپ سۆزلەنسە، بۇ تاناسخىيە ۋە ھۇلۇلىيە [45] تەرەپدارلىرىنىڭ كۆز قارىشى بولۇپ قالىدۇ.

موغۇللارنىڭ مەزھەپلىرى ئىنسانىنىڭ روھى ھامان ئۆز تېنىدىن ئاجراپ يەنە بىر تەنگە يۆتكىلىپ يۈرىدۇ دېگەن ئەقىدىگە ئىتائەت قىلىدىغان بىر مەزھەپ. چىن ئەھلىنىڭ بەزلىرى ۋە بارلىق ھىندىلارمۇ شۇ مەزھەپنىڭ تەرەپدارلىرى. شىئە [46] مەزھىپىنىڭ بەزى سوپىلىرى شۇ مەزھەپكە مايىل. ھالبۇكى، بۇنداق ئەقىدە- ئېتىقات بولسا كاپىرلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

«مىللەل ۋە نەھەل» (مىللەتلەر ۋە مەزھەپلەر) دېگەن كىتابنىڭ مۇئەللىپى ئىمام مۇھەققەق بىننۇلھەزم ئەلزاھىرى [48] ۋە باشقا ئالىملار ئۆز كىتابلىرىدا، يۇقۇرقىدەك ئەقىدىگە ناھايىتى قاتتىق رەددىيە بەرگەن ئىدى. شۇنىڭدەك، ئەر بىلەن يېقىنلاشمىغان خوتۇنلارنىڭ بالا- پەرزەنت تۇغۇشى مۇمكىن ئەمەس ھەم بۇ جامائەت ئىچىدە ماقۇل كۆرۈلمەيدىغان ئىشلارنىڭ بىرى. بۇنداق ھادىسە، مەرىيەم بىنت ئەمران ۋە رەزىيەللاھۇ ئەنھۇدىن باشقا ئاياللار تايىپسىدە سادىر بولمىغان، ھەزرىتى ئەيسا ۋە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالاملا بۇۋۇي مەريەمدىن ئاتىسىز دۇنياغا كەلگەن. شۇڭلاشقا، بۇنداق مۆجىزىلىك ھادىسە پەقەت ھەزرىتى ئەيسا ئالەيھىسسالامغىلا خاس بولۇپ، ئۇلاردىن باشقا ئىنسانغا رۇخسەت قىلىنمىغان ئىدى.

ئىسلام دىنىنىڭ بەزى تەتقىقاتچى ئىملىرى بۇۋۇي مەريەمنى پەيغەمبەر ئىدى. ئەگەر ئۇ پەيغەمبەر بولمىغان تەقدىردە، ھەق تائالا ئۆزىنىڭ قەدىمقى كىتابلىرىدا (ئىنجىل، تەۋرات ۋە قۇرئاندا – ت) بۇ ھەقتە خىتاپ قىلىپ سۆزلىمىگەن بولاتتى دەپ بايان قىلىدۇ. ھەقىقەتەنمۇ ھەزرىتى ئادەم ئەلەيھىسسالام بولسا خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ كۇچلۇك قۇدرىتى بىلەن ئاتا ۋە ئانىسى يوق يارىتىلغان مەخلۇق. ھەزرىتى ئەيسا ئەلەيھىسسالام بولسا ئانىسىدىن دادىسى يوق ۋۇجۇتقا كەلدى. بۇ ئىككىسىدىن باشقا ئىنسان ياكى باشقا ھايات ئىگىسىنىڭ ئاتا ۋە ئانىسى يوق ۋۇجۇتقا كېلىشى مۇمكىن ئەمەس. ئالەمنىڭ ھەقىقى ياراتقۇچىسى ئاللا ئۆزىنىڭ ئىلھام ۋە ئېھسانلىرى ھەم ياخشى- يامان ئىشلار يېزىلغان كىتابلىرى ئارقىلىق، كۇچ – قۇدرىتىنى نامايەن قىلىپ، ئالەمنىڭ ئىنتىزامىنى بىر رەۋىش ۋە بىر خىل يولدا ئىزچىل ئادەت قىلىپ ساقلاپ كەلدى. شۇڭلاشقا، ھەرقانداق زامان ياكى ھەر بىر ئاۋاندا ئاللانىڭ بۇ خىل ئادەم ئۆلچەملىرى ۋە نىزام- تەرتىپلىرىگە مۇۋاپىق بولمىغان ياكى تۇس- شەكلىنى ئۆزگەرتكەن غەيرى ۋەقەلەرنىڭ يۈز

بېرىشى مۇمكىن ئەمەس. قىسقىسى، ئاللا تەرىپىدىن ھۆكۈم قىلىنمىغان بىرەر يېڭى ۋەقەلەرنىڭ پەيدا بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. قۇرئانى كېرىمدىكى "ئاللانىڭ قانۇنىدىن ھېچقانداق ئۆزگىرىشنى تاپالمايسەن"دىگەن ئايەت بۇنى ئىسپاتلايدۇ. شۇنداق بولغاچقا، مەزكۇر ئالانقۇۋا ھىكايىسىنىڭ شەرىئەتكە خىلاپ ھالدا ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان ئاساسسىز بىر بايىل ھىكايە ئىكەنلىگىدە گۇمان يوق. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئۆز ئېتىقادىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، بۇ ھىكايىنى رىۋايەت قىلىپ يۈرگۈچىلەر ياكى ئۇنىڭغا ئىشەنگۈچىلەر بولسا كاپىر ۋە مەلئۇندۇر. چۈنكى، ھەزرىتى جەبرائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەنبىيا، مۇرسەلىنلەردىن باشقا كىشىلەرنىڭ قېشىغا چۈشۈشى مەنئىي قىلىنغاندۇر. شۇنداقلا رەسۇل خاتەم مۇلنەبىن (مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ـ ت) دىن كېيىن ھېچقانداق ئىنسان ياكى بىرەر ھايات ئىگىسى پەيغەمبەرلىك دەرىجىسىگە ئېرىشەلمەيدۇ. ئالانقۇۋانىڭ ئاق ئۆڭي تۇخۇلۇغىدىن بىر نۇر پەيدا بولۇپ، مەندە بىر خوشاللىق ھاسىل بولۇپ، ھاملدار بولدۇم، نەتىجىدە بۇزەنجىر خان ۋۇجۇتقا كەلدى دىگەن سۆزلىرىنى يۇقىرىقى قاراشلار بىلەن ئىسپاتلاشنىڭ ئۆزى تامامەن ئاساسسىز، بېھۇدە گەپ بولىدۇ.

موغۇللار زىنا قىلىشنى ئەيىپلىمەيدۇ، بەلكى ئۇنى ھالال دەپ ھىساپلايدۇ. موغۇللارنىڭ ئادىتى بويىچە، ئەگەر ئەرگە بەرمەكچى بولغان قىز ياكى سىكىلىڭ خوتۇنىنى ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ لامىسى يەنى نىكا قىلىدىغان موللىسى بىر كېچە خوتۇن قىلىپ، ئۆز ئىلكىدە تۇرغۇزۇپ، ئاندىن ئۇنىڭ ئۆز ئىرىگە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ نىكا ئادەتلىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، ئۇلارنىڭ لامىسى زادىلا خوتۇن ئالمايدۇ، دىگەن مەلۇماتلار بار. تارىخ كىتاپلىرىدا يېزىلىشچە يەنە موغۇللار دادىسىنىڭ خوتۇنلىرىنىمۇ ئۆز ئەمرى ـ ئەقىدىگە ئالىۋېرىدۇ. مەسىلەن، چىنگىز خان ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىر خوتۇنىنى ئوغلى تولى خان ئالغان ۋە ئۇنىڭدىن ئىككى بالا تاپقان دەپ زىكىر قىلىنىدۇ. جۇملىدىن، بۇ ئالانقۇۋامۇ زىنا بىلەن ھاملدار بولۇپ قالغاندا، موغۇللار بۇ ئاتىسى يوق بالىنى قانداق قىلىپ ئولۇغمىز قاتارىدا ھىساپلايمىز دەپ ئار نومۇس قىلىپ نارازى بولۇشقان. ئۇلار يەنە بۇ نارازلىقنى بېسىش ئۈچۈن، نۇرغۇن ھىلە ـ مىكىرلەرنى ئىشلىتىپ، يالغانچىلىق قىلىپ، دىنىي كىتاپلاردىكى ئايەتلەردىن دەلىل ـ ئىسپاتلارنى ئىزدەپ، ئۆزلىرىنى بۇنداق نومۇستىن قۇتۇلدۇرماقچى بولۇشقان. ھەتتا تارىخ يازغۇچىلارمۇ ئۆز دەۋرىدىكى پادىشالارغا ۋە ئۇلۇغلارغا خوشامەت قىلىپ، جانابىگىز شۇنداق ئۇلۇغ پادىشادۇرسىزكى، ئۇلۇغ نامىگىز نۇردىن ھاملدار بولۇپ ۋۇجۇتقا كەلگەن پادىشا ۋە خانلارنىڭ ئەۋلادىدىندۇرسىز، شۇڭلاشقا ھەر قانداق غالىپ پادىشالارىنمۇ غالىپ بولالايسىز دەپ

خوشامەت سۆزلىرىنى بايان قىلىشقان. شۇنىڭ ئۈچۈن، موغۇللار بۇنداق رىۋايەتلەرگە چوڭ دىققەت- ئېتىۋار بىلەن قاراپ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ غورۇرى دەپ پەرخىرلىنىدۇ ھەم ئۆزلىرىنىڭ نىسبەت- نەسەپلىرىنى شۇلار بىلەن باغلايدۇ. بۇنىڭ راست ياكى يالغانلىغىنى پەقەت ھەممە ئىشنىڭ ھەقىقىتىنى بىلىدىغان ئاللاغا مەلۇم.

ئەمدى ئەسلى سۆزىمىزگە يېنىپ، بىر- بىرلەپ بايان قىلايلى. ئالانقۇۋادىن ئۈچ ئوغۇل ۋۇجۇدتقا كەلدى. كەنجىسىگە بۇزەنجىر دەپ ئات قويدى. ئۇ ھوشيار، دانا، ئادالەتلىك ۋە دۆلەتمەن پادىشا ئىدى. نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى ۋەئۇبدان قائىدە- تۈزۈملەرنى پەيدا قىلدى. ئەمىر بابا مۇسلىم مەرۋىزى [49] بىلەن دوستلۇق قىلاتتى دەپ بايان قىلىنىدۇ. مەلۇمكى، ئۇ ئەمىر ئابا مۇسلىم بىلەن بىر زاماندا ياشىغان. بۇزەنجىر خانىنىڭ ئوغلى بۇقا خان، ئۇنىڭ ئوغلى دومىن خان، ئۇنىڭ ئوغلى قايدۇ خان، ئۇنىڭ ئوغلى بايىسىنقىرخان، ئۇنىڭ ئوغلى دۇمناي خان ئىدى. دۇمناي خاندىن قوشكېزەك ئىككى ئوغۇل تۇغۇلدى. بىرسىگە قۇبۇلخان، يەنە بىرىسىگە قاچۇلى خان دەپ ئات قويدى. چىنگىزخانىنىڭ نەسەبى قۇبۇل خان بىننى دۇمناي خانغا، ئەمىر تېمۇر كوراگانىنىڭ نەسەبى بولسا قاچۇلى بىننى دۇمناي خانغا يېتىدۇ.

قاچۇلى بىر كېچىسى مۇنداق چۈش كۆرۈپ، ئۇ چۈشىنىڭ مەزمۇنىنى دادىسىغا مۇنداق بايان قىلىپتۇ. ”ئاكام قۇبۇل خانىنىڭ ئېتىگىدىن بىر كۈن پەيدا بولۇپ، ئاسمانىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، ھەممە ئالدەمدە روشەنلىك پەيدا قىلىپ پېتىپ كەتتى. يەنە بى قانچە كۈنمۇ كەينى- كەينىدىن چىقىپ، روشەنلىك پەيدا قىلىپ، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى پېتىپ كەتتى. ئاخىرى يۈلتۈزغا ئوخشاش بىر روشەنلىك پەيدا بولغاندا، مېنىڭ ئېتىگىمدىنمۇ بىر كۈن چىقىپ پۈتۈن جاھاننى يورۇتۇپ، بۇمۇ پېتىپ كەتتى. ئۇنىڭ كەينىدىن يەنە بىر نەچچە كۈن چىقىپ، ھەر قايسىسى ھەر بىر تەرەپنى يورۇتتى. بۇ ھالەتتە ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتتى. ئويغانسا چۈشۈم ئىكەن.“دادىسىمۇ خۇددى شۇنداق بىر چۈش كۆرگەن ئىدى. دادىسى بۇنى ئويلاپ مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، دۆلەت ئەركانلىرى ۋە ھەر قايسى جايلارنىڭ دانالىرىنى يىغىپ، ئوغلىنىڭ كۆرگەن چۈشىنى تولۇق بايان قىلدى. دۆلەت ئەركانلىرى پىكىر- تەپەككۇردىن كېيىن، قۇبۇل خان ئەۋلادىدىن شەۋكەتلىك بىر پادىشا چىقىپ، پۈتۈن ئالەم ئۇنىڭ ئىتائىتىگە بوي سۇنىدىكەن ۋە دۆلتى زىيادە بولىدىكەن. كېيىن چىققان كۈن بولسا، ئۇنىڭ بالا- پەرزەنتلىرىدۇر. بۇلار دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن ھەر بىرى ھەر تەرەپكە ھۆكۈمرۇن بولۇپ ئۆتىدىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن، بۇ چۈشنى كۆرگەن قاچۇلى نەسلىدىن بىر ئۇلۇغ شائان پادىشا (شاھلارنىڭ شاھى ـ ت)

دۇنايغا كېلىدىكەن. ئۇنىڭ ۋە ئەۋلاتلىرىنىڭ قەدەم بەرىكەتلىرىدىن ئالەم يۈزى ئاۋات ۋە مەمۇرچىلىققا توشۇپ ئۆتىدىكەن دەپ تەدبىر بېرىشتى ۋە ھەممىسلا ماختاپ ئاپىرىن ئوقۇشتى. خان يارلىق قىلىپ، ئۇشبۇ مەزمۇندا بىر خەت پۈتۈشنى بۇيرۇدى. خەتكە "مەندىن كېيىن قۇبۇل خان ئەۋلاتتىن- ئەۋلاتقىچە ۋەزىرلىك دەرىجىسە تۇرۇپ، يۇردارچىلىقتىن خەۋەر ئالغاي" دىگەن مەزمۇندا بىر قانچە پايدىلىق سۆزلەر بىر- بىرلەپ تىزىلىپ يېزىلدى. خان باشلىق دۆلەت ئەركانلىرى ئۆز مۆھرىنى بېسىپ، خەتنى غەزىنده قويدى. بۇ يارلىق خەت خانلارنىڭ غەزىنسىده تاكى سۇلتان ئەبۇ سەئىد مازا [50] زامانغىچە ساقلاندى ۋە شۇ يارلىق دەستۇرى بويىچە خەتنىڭ ھۆكۈمى ئىجرا قىلىنىپ كەلدى. بۇ خەتنى قالماق- موغۇللارنىڭ تىلىدا "فارامن" دەپ ئاتايتى. كېيىن قۇبۇل خاندىن بەرتان خان تۇغۇلدى. ئۇنىڭ ئوغلى سېسۇ باھادۇر، ئۇنىڭ ئوغلى تېمۇچىن باھادۇر بولۇپ، بۇنىڭ لەقمى چىنگىز قائان ئىدى.

موغۇل خانلىرىنىڭ سەردارى، ئەرەپ، ئەجەمدىن شەرىقىچە بولغان جايلاردىكى خانلارنىڭ خانى پادىشا جاھانگىر چىنگىزخاننىڭ غەلبىلىك ئىستىلالىرى، ھۆكۈمرانلىغى، ئەمىر، نويانلىرىنىڭ ئىستىقلالى ھەققىده قىسقىچە نەمۇنە بايانى

گۈزەل تىللىق ۋە سىلىق سۆزلۈك مۇئەررىخلەر، تالانتلىق مۇئەللىپ- ئەفزەللەر ۋە بۇلارغا شۇنداق يول ۋە ئىشتىياق بىلەن بايان قىلىپدۇركى، ئۇلۇغ ۋە ھەقىقى پادىشا ئاللانىڭ ئۆز ئىرادىسىنى ۋە خاھىشى بويىچە، بەزىده مۇسۇلمان مۆمن ياكى دىندارلارنى كاپىر مۇشرىكلەر ئۈستىگە غالىپ قىلغان ۋە بەزىده كاپىر مۇشرىك ياكى دىنسىزلارنى مۇسۇلمان - مۇژەھىدلەر ئۈستىگە غالىپ قىلغان ژەقەلىرىنى تاللاپ، ئۇلارنى كىشلەرگە ئىبرەت قىلىش ئۈچۈن، ھىكايە قىلىپ، ئۆز تارىخ ۋە ئىسەرلىرىگە يازغان ئىكەن.

بۇ يازما ھۆججەتلەرنىڭ مەزمۇنىغا قاراندا، تارىخ ھىجرىيىنىڭ بەش يۈز قىرىق توققۇزىنچى يىلى (مىلادى 1154- يىلى – ت) تېمۇچىن باھادۇر دۇنياغا كەلدى. ئون ئىككى يېشىدا دادىسى ئۇ ئالەمگە كەتتى. ئاندىن ئۇ ئانىسىنىڭ تەربىيىسىده ئۆسۈپ، شەرق ۋە شىمال تەرەپلەردىكى جۇرجۇت، نايمان، تۇركستان ئۇلۇغلىرىدىن ئوڭخان، تايانخان، گورخان، توقابېك، مېكرىت (مېركىت – ت) قاتارلىق چوڭ دۆلەت ئىگىلىرىنىڭ ئۈستىگە ئىستىلا قىلىپ، قەۋم ۋە قەبىلە،

يۈرت ئايماقلىرىغا ئىگە بولدى. شۇ جەريداندا تېمۇچىن باھادۇر قىرىق توققۇز ياشقا كىردى. دۆلىتى ناھايىتى زىيادە بولدى. تارىخ ھىجرى بەش يۈز توقسان سەككىزىنچى يىلى (مىلادى 1201-1202- يىلى – ت) موغۇللار ئىتتىپاقلىشىپ، توقتۇز پايەلىق (قەۋەت – ت) تەخت تەييارلاپ، تېمۇچىننى پادىشا قىلىپ ئۇستىگە چىقىرىپ، "چىنگىز قائان"دەپ لەقەم قويدى. بۇ موغۇلچە"خانلارنىڭ خانى "ياكى"شەھنشاھ"دىگەن بولىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ تېمۇچىن دەپ ئاتالماي، بەلكى "چىنگىز قائان"دىگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى. كېيىنچە " قائان"سۆزى ئادەتتە ئەسلى تىلىنى غەلىتە تەلەپپۇز قىلىدىغان ئاممىۋى تىلدا " خاقان"دىگەن سۆزگە ئۆزگىرىپ مۇقىملاشتى. ئۇنىڭ پايتەختى قاراقۇرۇم دىگەن جايدىكى كىلوران دەرياسىنىڭ بويىدا ئىدى. ھازىر بۇ جاينىڭ ئېنىق نىشان ۋە ئورنى قالماقلاردىن باشقىلارغا مەلۇم ئەمەس.

بۇ چاغدا خىتاي [51] خانى ئالتانخان [52] بولۇپ، پايتەختى خانبالىق ئىدى. خىتاي تىلىدا خانبالىقنى" جۇدو"[53] دەپ ئاتايتى. خانبالىقنى پايتەخت قىلىپ، دۆلەتكە ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان خانلارنىڭ ھەممىسلا ئالتانخان دىگەن نام بىلەن ئاتالغان ئىدى. چىنگىز قائان خانبالىقتىكى ئالتانخاننىڭ ئۇستىگە چىرىك باشلاپ بېرىپ، نۇرغۇن شەھەرلەرنى بېسىۋېلىپ، خانىۋەيران قىلدى. چۈنكى، خىتاي خانلىرى بىلەن موغۇل خانلىرىنىڭ ئارىسىدا، قەدىمدىن بۇيانلا ئۆز- ئارا ئاداۋەتلىرى كۈچلۈك ئىدى. نەتىجىدە ئالتانخان تەڭ كېلەلمەي، دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئورناتتى. ھەتتا چىنگىز قائاننىڭ پەرمان ۋە ئىتائىتىگە بوي سۇنۇپ، ئۆز قىزىنى ئۇنىڭ ئەقىدىسىگە تەقدىم قىلدى. چىنگىز قائان بۇنىڭغا رازى بولۇپ، ئالتانخاننىڭ قىزىنى ئۆز خوتۇنلىرىنىڭ قاتارىغا قوشۇپ، ئۇلارنىڭ يۇرتىنى تىنچلاندۇرۇپ، ئۆز يۇرتىغا ياندى. شۇنىڭ بىلەن چىنگىز قائانغا قاراشلىق جايلارنىڭ چېگىرىسى شەرقتە خانبالىق، شىمالدا قازان شەھىرىگە تۇتاشتى.

قازان شەھىرى "تاتار"دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چۈنكى چىنگىز قائان قازان شەھىرىنى بېسىۋالغاندا، تاتارلاردىن لەشكەر ئېلىپ، ئۇلارنى بۇ جايغا باشلاپ بارغان ۋە ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنى شۇ جايدا قالدۇرۇپ، ئۇلارغا ۋەتەن قىلىپ بەرگەن. شۇڭلاشقا، بۇ جاي"تاتار"نامى بىلەن مەشھۇر بولغان بولسا كېرەك. كېيىنكى زامانلاردا ئەمىر تېمۇر كوراگانى بۇ جاينى بېسىۋېلىپ، مەزكۇر تاتارلارنى زورلۇق بىلەن ئۆز يۇرتىغا كۆچۈرۈپ كەلدى دىگەن رىۋايەتلەرمۇ بار. ئومۇمەن، چىنگىز قائان غەربى چېگىرىسى مىسىر، شام (سۇرىيە – ت)، باغدات (ئىراق – ت)، روم (شەرقىي تەرىپىدە كىچىك ئاسىيا – ت)

غىچە، جەنۇبى چېگىرسى ئەزەر بەيجان، سند دەريا سى ، باغدات (ئىراق - ت)، رۇم (شەرقىي تەپى كىچىك ئاسىيا - ت) غىچە، جەنۇپ چېگىرىسى ئەزەربەيجان، سند دەريا سى، تىبەت، ئۇيغۇر مەملىكىتىگىچە [54] بولغان جايلارنى قولغا كىرگۈزۈپ، يەتمىش ئۇچ يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، يىگىرمە بەش يىلغا قەدەر يەر شارى قۇرۇقلۇغنىڭ كۆپ قىسمىغا مۇستەقىل پادىشا بولۇپ ھۆكۈمرۇنلىق قىلدى.

بۇ جەريانداا، چىنگىز قائاننىڭ خانىۋەيرانچىلىغى شۇنداق ئېغىر دەربجگە يەتتىكى، بۇنى يېزىشقا قەلەم ئاجىزلىق قىلىدۇ، سۆزلەشكە تىل يېتىشمەيدۇ. «ھەدىس شېرىف»تە بۇ ھەقتە" خۇددى قالقاغا ئوخشاش كەڭ يۈزلۈك ۋە مەڭگە بىر نەرسە يېپىشتۇرۇپ قويغاندەك بىر قەۋم قىرغىنچىلىق ئۇرۇشلىرىنى قوزغاپ چىقمىغۇچە قيامەت قايىم بولمايدۇ" دەپ ئالدىنئالا كۆرسىتلگەن ئىدى. بۇ سۆز موغۇل- تاتار تايىپىسىدىن چىققان چىنگىز قائان ۋە ۋەھلاكۇنى كۆرسەتتى. موغۇللارنىڭ ئىسلام دىيارىغا قىلغان ئىستىلاسى خەلىپە مۇستە ئىسىم [55] زامانىدا يەنى تارىخ ھجرى ئالتە يۈز ئەللىك تۆتىنچى يىلى (مىلادى 1256- يىلى – ت) تامامىلاندى. بۇ ھال چىنگىز قائاننىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقشى، ھىلاكۇنىڭ ۋارىسلىق قىلىپ ھۇجۇم قىلىشى ۋە يەئجۇج- مەئجۇجلەرنىڭ پىتنە- غەۋغاسى قاتارلىق ئىشلارنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى. «ھەدىس شېرىف» تە يەنە "بىنىي قەنتۇرا ئەۋلادى كەلگەن چاغدا ئاخىر زامان بولىدۇ"دەپ كۆرسىتىلگەن. بىنىي قەنتۇرا بولسا تۈرك ئەۋلادىنى كۆرسىتىدۇ. قەنتۇرا بولسا تۈركلەرنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ مومىسى ھىساپلانغان بىر ئايالنىڭ نامى. «مەشكىۋات شېرىف» («ياخشى ۋە يامانىنىڭ ئايرىش ئۆلچىمى» - ت) دىگەن كىتاپتا " «ھىججاز تەرەپتىن بىر ئوت كۆيۈپ چىقىدۇ. شۇ ۋاقىت- سائەت ئىچىدە دۇنيانىڭ دەۋرى تۈگەپ، قيامەت قايىم بولىدۇ "دەپ يېزىلغان. يەنە «مىرقات» («ئۆرلەش باسقۇچلىرى» - ت) دىگەن كىتاپتا " بۇ ئوت ئالتە يۈز ئەللىك تۆتىنچى زاھىر بولىدۇ" دەپ يېزىلغان. بۇ ھىلاكۇنىڭ ھجرى ئالتە يۈزئەللىك تۆتىنچى يىلى (مىلادى 1256- يىلى – ت) ئىسلام دىيارىغا ئىستىلا قىلىدىغانلىغىنى ئىشارەت قىلغانلىق ئىدى. يەنە "بەسىر دىگەن جايدا تۆگە بويناق دىگەن بىر تاغ بار. ھىججاز زىمىنىدىن ئوت چىقىپ، تۆگە بويناق تاغلىرى ئۇچۇق كۆركۈنمىگىچە قيامەت قايىم بولمايدۇ "دەپ ئىزاھات بېرىلگەن. بۇ چىنگىز ۋە ھىلاكۇنىڭ قىرغىنچىلىق ئۇرۇشى ئوت ئاپەتلىرىدىن كىنايە ۋە ئىشارەت ئىدى.

ئەھلى تارىخچىلار ئۆز تارىخ كىتاپلىرىدا چىنگىز قائاننىڭ بالايى- ئاپەتلىرى ۋە خانۇەيرانچىلىغى ھەزىرتى نوھ بىنىي زامانىدىكى تۇپان بالاسىدىنمۇ ئېغىر ئىدى. دەپ يازىدۇ. چۈنكى نوھ دەۋرىدە تۇپان بالاسىدىنمۇ ئېغىر ئىدى. بۇ

دەۋرىگە كەلگەندە ئادەملەر كۆپىيىپ، ماددى مەئىشەتلەرمۇ ناھايىتى ئاشقان ئاۋات مەنزىرە بارلىققە كەلگەن ئىدى. شۇنىڭدەك، نوھ دەۋرىدە ئادەملەرنىڭ كۆپ قىسمى ئاللانى بىر دەپ تونۇيدىغان دىنىي ئىشەنچىدىن مەھرۇم ئىدى. بۇ زامانغا كەلگەندە ئادەملەرنىڭ كۆپ قىسمى مۇسۇلمان دىندار بولۇپ، دىنغا سادىق مۇجتەھىد ئۇلۇغ ئۆلىمالار، ھۆرمەتكە سازاۋەت بولغان ماشايىخلار كۆپ ئىدى. مەسىلەن، بۇخارايى شېرىفتا ئىمام ئەبۇ ھەنىزى كەبىرى [56] قاتارلىق بىر قانچە يۈز ئۇلۇغ مۇجتەھىد يېتىشكەن پىشۋالار بار ئىدى. ئۇنىڭ ئاتمىش مىڭدىن ئارتۇق مۇرىدى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسلا ساھىبى كارامەت ۋە دالايەت (كارامەت ۋە ھۆججەت ئىگىلىرى – ت) كىشىلەر ئىدى. شۇڭلاشا، بۇ ئۇلۇغ زاتنى "ۋەلى تاراش" (ئۇستىلار ئىگىسى – ت) دەپ ئاتايتى. بۇ زات ئۆزىنىڭ بىر قانچە شاگىرتىغا رۇخسەت بېرىپ، "سىلەر باشقا جايغا كېتىڭلار، چۈنكى شەرق تەرەپتىن بىر ئوت كۆيۈپ كەلمەكتە. بۇ ئوت تا ھازىرىغچە بولغان زىمىننى كۆيدۈرمەكچى. ئۇممەتلەرنىڭ بېشىغا يەنە قايتىپ كەلمىگۈسى"دىگەندە، بەزى ئەزىزلەر "ئەگەر دۇنيا قىلسىلا كېلىۋاتقان بۇ ئاپەت كەينىگە قايتىشى مۇمكىن"دەپ ئىلتىماس قىلىشتى. جانابى شەيخ "بۇ دۇنيا بىلەن قايتۇرغۇلى بولمايدىغان بالايى ئاپەتتۇر"دەپ جاۋاپ بەردى. يەنە باشقا شەھەرلەردىمۇ بۇ زاتقا ئوخشاش تەرىپ ۋە ماختاشتىن تاشقىرى نۇرغۇن ھۆرمەتلىك ماشايىخلار، ئۇلۇغ ئۆلىمالار قاتارلىق ساھىپ دۇنيالار بار ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسلا چىنگىز قائاننىڭ قىرغىنچىلىغى تۇپەيلىدىن شېھىتلىك شەرۋەتلىرى ئېچىشكە مەجبۇر بولدى.

لېكىن، قەدىمقى زامانىنىڭ قەدىمقىسىدىكى پادىشالىق قائىدە- قانۇنلىرىنى پادىشا جەمشىت [58] بەرپا قىلغان بولسا، پەيغەمبەر (مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام) زامانىدىن كېيىن پادىشالىق رەسمىيەتلىرىنى، تارىخ كىتاپلىرىدا ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى بۇ بىر قاتار ياساق- يۇسۇنلار ۋە يارغۇ- قانۇنلارغا ئالاھىدە ئېتىۋار بېرىپ، ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك دەستۇرۇل ئەمەر (سىياسىي قولانما – ت) دەپ ھىساپلاپ، ئۇنى يۇرت سوراسىنىڭ ھۆججەتلىرى قىلىپ كەلگەنلىگىنى بايان قىلىدۇ. چىنگىز قائاننىڭ ھايات ۋاقتىدىلا ئۇنىڭ ھۆكۈم- پەرمانلىرى بويىچە، موغۇلدىن قاراچار نويان، مۇسۇلماندىن ماھمۇدبېك يالاۋاچ [59] ئۇنىڭغا ۋەزىر بولۇپ تۇرغان ئىدى.

چىنگىز قائاندىن جۇجىخان، چاغاتايخان، ئوكتايخان، تولۇيخان دىگەن تۆت ئوغۇل قالدى. چىنگىز خاندىن ئالتە ئاي بۇرۇن بۇ جاھان بىلەن خوشلاشتى. ئۇنىڭدىن ئون سەككىز ئوغۇل يادىكار قالدى. پۈتۈن تۈركستان، دەشتى قىپچاق جۇجىخانغا تەئەللۇق بولدى. ئۇنىڭ ئوغلى بەركە خان دادىسىغا ۋاكالىتەن ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرغان ئىدى.

چىنگىز قائان ساماالاردىن بۆلەك يەنە يۈز مىڭ ئات تارتۇق قىلدى. ھەر ئون مىڭ ئات بىر خىل رەڭدە ئىدى. چىنگىز قائان ئۇچىنچى ئوغلى ئوكتايخاننى ئۆزىنىڭ ۋارىسى قىلىپ كەلدى. بارلىق ئوغۇل نەۋرىلىرىنى ئۇنىڭ ئەمرىـ ئىتائىتىگە تاپشۇردى. ئەجدات ـ ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن قالغان تەۋرۈك يارلىق ـ فارامىن ۋە دەستۇرۇل ئەمەل خەتلىرىنى ھەم قاراچار نويانى، ئالاھىدە ئەھدە فەيمەن (توختام ـ ت) ۋە قائىدە ـ يوسۇنلار ئارقىلىق چاغاتايغا تاپشۇردى.

تولۇيخاندىنمۇ مەنگۇ قائان، قۇبلايخان، ھىلاكۇخان، ئارتىق بوكاخان دەپ تۆت ئوغۇل قالغان ئىدى. ئوكتاي قائان بۇ پايانسىز جاھان بىلەن خوشلاشقاندىن كېيىن، چىنگىز قائاننىڭ پايتەختى مەنگۇ قائاننىڭ قولىغا ئۆتتى. ئۇ ھەر ئون كىشىنىڭ ئىچىدىن ئىككى كىشىنى لەشكەرلىككە ئېلىپ، بىر يۈز يىگىرمە مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەييارلاپ، ئۇلارغا قۇبلايخاننى قوماندان قىلدى. قۇبلايخان بۇ زور ئالتانخان ئۇستىگە يۈرۈش قىلىشقا باستۇرۇپ كىردى ۋە بەزىدە غەلبە قىلىپ، بەزىدە مەغلۇپ بولۇپ، ئاخىرى تامامەن غەلبە قىلدى.

خاقانى چىنىنىڭ «كاڭجاڭ» دىگەن بىر تارىخ كىتاۋى بولۇپ، بۇ "خانلارنىڭ تارىخى" دىگەن سۆز بولىدىكەن. خىتايلار ئەھلى تارىخنى فۇڭ ئەۋلادىدىن باشلايدۇ. فۇڭ ئەۋلادىدىن "تەيخۇفۇس" دىگەن بىر كىشى بار ئىدى. بۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتى ھەزرىتى ئادەم ئەلەيھىسسالامدىن ئىككى مىڭ يەتتە يۈز يىل كېيىن ۋە پەيغەمبەرنىڭ ھىجرەت يىلىدىن (مىلادى 622ـ يىلى ـ ت) ئۈچ مىڭ تۆت يۈز يىل ئاۋالقى دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. فۇڭ دىگەن ئادەم بولسا بىزنىڭ تارىخىمىزدىكى فۇدەك دىگەن ئادەم بولسا كېرەك. بىزنىڭ تارىخىمىزدا فۇدەك تۈركىنىڭ ئوغلى، تۈرك بولسا يافەسنىڭ ئوغلى دەپ بايان قىلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، فۇڭ بىلەن فۇدەك بىر ئادەمنىڭ ئوخشىمىغان تىللاردىكى ئىككى خىل نامى بولسا كېرەك.

خىتايلار تارىخىنىڭ ئەڭ ئىپتىداسى دەل مۇشۇ تەيخۇفۇس ـ فۇدەك ئەۋلادىدىن باشلانغان دىگەن گەپلەر بار. ئۇلارنىڭ خانلىقلىرى بىر قەبىلىدىن يەنە بىر قەبىلىگە يۆتكىلىپ، جەمئىي يىگىرمە بەش نەسىلنىڭ قولىدا بولۇپ كەلگەن. ھالبۇكى بۇ يىلقى ھىجرى بىر مىڭ ئۈچ يۈز يىگىرمە بەشىنچى يىلغىچە (مىلادى 1907ـ يىلغىچە ـ ت)بولغان ئارلىقتا، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن جەمئىي ئىككى يۈز ئەللىك تۆت ئادەم خانلىق قىلىپ، تۆت مىڭ سەككىز يۈز نەچچە يىل ھۆكۈم سۈرۈپتۇ. يەنە ئۇلارنىڭ تارىخى كىتاپلىرىدا ھەزرىتى نوھ ئەلەيھىسسالامنى" لوۋاڭ" دەپ يازىدۇ ۋە "ھازىر خىتاي ئەھلى لوۋاڭنىڭ دىن شەرئىتىگە ئېتىقات قىلمىز، باشقا دىنلارنى قۇبۇل قىلمىغان" دەپ ئۆز ئېتىقاتىدا چىڭ

تۇرىدۇ. ئۇلار تەيخۇفۇس دەپ ئېھتىمال يافەس بىننى نوھ نەبىئۇللانى دىمەكچى بولسا كېرەك. شۇڭلاشقا، ئۇلار تەيخۇفۇسنى فۇماڭ دەپ ئاتايدۇ ۋە ئۆز تارىخنى شۇنىڭدىن باشلاپ، يىگىرمە بەش سۇلالىگە تەقسىم قىلىپتۇ. ھەر سۇلالىدىن يەنى ھەر بىر ئەۋلاتتىن يىگىرمە- ئوتتۇز نەپەر، بەزىدە بەش- ئالتە نەپەر كىشى خانلىق قىلىپ ئۆتۈپتۇ. ھەر بىر قەبىلىنىڭ بەزىلىرى بولسا يەتتە- سەككىز، بەزىلىرى ئىككى- ئۈچ يۈز يىل، بەزىلىرى يىگىرمە- ئوتتۇز يىل ئەتراپىدا ھۆكۈم سۈرۈپتۇ. مەسىلەن، يىگىرمە ئىككىنچى سۇلالىدىن زۇڭ سالىس (زۇڭ ئۈچىنچى – ت) ئەۋلادى پادىشا تەيزۇ شېڭدىن بولسا ئون يەتتە يىل خانلىق قىلدى. بۇ ئاببباسىيە خەلىپىلىگى خەلىپە قادىر بىللا (60) بىلەن زامانداش ئىدى. بۇ ئەۋلاتتىن ئون سەككىز نەپەر كىشى ئۈچ يۈز يىگىرمە بىر يىل خانلىق قىلدى. ئەڭ ئاخىرى جۇۋادى شېڭدىن خۇئاڭدى تەختىگە چىقىپ ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، موغۇل خانلىرىدىن قۇبلايخان بىننى تولۇيخان بىننى چىنگىز خان زور قوشۇن باشلاپ، بېڭجىڭغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ جايىنى تامامەن غەلبىلىك بېسىۋالدى. پادىشا جۇۋادى شېڭدى قۇبلايخانغا تەڭ كېلەلمەي بىر جايغا يۇشۇرۇندى كېيىنچە ئۆزىنى يوق ئىدى.

بىجىن ئەھلى قۇبلايخاننى "ئەيۋاڭ"دەپ ئاتىدى. بۇ يىگىرمە ئۇچىنچى سۇلالىنى تەشكىللەپ، بېيجىڭنى پايتەختى قىلىپ ئولتۇرۇپ، ئون بەش يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، ئادالەتلىك ئىشلارنى قىلدى ۋە بارلىق چىن ئۆلكىلىرىنى زەبىت قىلىپ قولغا كىرگۈزۈپ، بۇ جايلاردا ئۆز ھۆكۈمرانلىغىنى يولغا قويدى. ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى «ئەيۋاڭ ئەۋلادى» دەپ ئاتالدى. شۇنداق قىلىپ، ئەيۋاڭ ئەۋلادىدىن توققۇزكىشى سەكسەن سەككىز يىل خان بولۇپ ئۆتتى.

يىگىرمە تۆتىنچى سۇلالىگە كەلگەندە، مىڭ ئەۋلادى تەي زۇڭ خۇاڭدى باش كۆتۈرۈپ خان بولدى. بۇ خانىنىڭ ناھايىتى كۈچەيگەن ۋاقتى، ئەمىر تېمۇر كوراگانى دۆلتىنىڭ ئوتتۇرا چاغلىرىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئۇرۇقتىن ئون يەتتە نەپەر كىشى ئىككى يۈز يەتمىش يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. لېكىن، ئۇلار موغۇل خانلىرىغا باش ئىگىپ خىزمەت قىلاتتى. ئاخىرى موغۇللار بىلەن تاتارلار ئىتتىپاقلىشىپ، بېيجىڭ شەھرىنى بېسىۋېلىپ، موغۇل ئەۋلادى ۋە مانجۇ نەسلىدىن بولغان شۇنجىر بىننى تەي زۇڭ دىگەن كىشىگە تاج سەلتەنەت كىيدۈرۈپ، بېيجىڭدا تەختكە ئولتۇرغۇزدى. تا ھازىرغىچە بولغان خانلارنىڭ ھەممىسى بۇ ئۇرۇقتا مەنسۇپ. بۇ تايپە "داچىڭ" دەپ ئاتالدى. خىتايلارنىڭ «كاڭ جاڭ» دىگەن خانلار تارىخدا، يىگىرمە بەشىنچى سۇلالىنى تەشكىل قىلغان داچىڭ ئەۋلادى شۇنجىردىن باشلاپ، ھازىرقى ئەسىردىكى كاڭشۇي خانىغچە بولغان ئارلىقتا، توققۇز نەپەر كىشى ئىككى يۈز ئاتمىش ئىككى يىل خانلىق

قىلغانلىغى ھەققىدە مەلۇماتلار بار. چۆچەكلىك موللا قۇربان ئەلى ھاجى ئەپەندى بۇ خانلارنىڭ تارىخى ۋە ئۇلارنى قايسى مىللەتكە، قايسى مەزھەپكە مەنسۇپ ئىكەنلىگىنى خىتاي تارىخىنى ياخشى بىلمىغان دانىشمەن خىتاي مۇللىرىدىن سوراپ تەرجىمە قىلىپ، لوۋاڭ يەنى ھەزرەت بىننى نوھ زامانىدىن بۇ زامانغىچە ئۆتكەن نامىلىرىنى، ھۆكۈم سۈرگەن دۆلەتلىرىنى بايان قىلىپ، بۇ يىگىرمە بەش سۇلالىنىڭ ھەر بىرىدە قانچە كىشى، قانچە ۋاقىت ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىغىنى، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىغى قاچان باشلىنىپ، قاچان ئاياقلاشقانلىغىنى، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىغى ئادەم ئەلەيھىسسالامدىن نەچچە مىڭ يىل ئىلگىرى ياكى كېيىن ئۆتكەنلىگى، دۇنياغا ئەۋەتىلگەن پەيغەمبەرلەرنىڭ قايسى بىرى قانداق ناملىق خانلار بىلەن زامانداش ۋە يانداش ئۆتكەنلىگى، قايسى پادىشا قاچان ۋە قايسى خانىنىڭ ۋاقتىدا توغرا كەلگەنلىنى تەكشۈرۈپ، بېيجىڭ تارىخى بىلەن ئىسلام تارىخىنى سېلىشتۇرۇپ، كۆپ ۋاقىت تىرىشىپ تەتقىق قىلىپ، بىر توپلام كىتاپ يازغان ئىدى. [63] مەنكى كەمنە راقىم (قەلەم تەۋرەتكۈچى – ت) مەزكۇر كىتاپتىن بىر قانچە سۆزنى تاللاپ ئېلىپ ئۆزكىتاۋىغا كىرگۈزدۇم.

ئەمدى يەنە ئەسلى سۆزگە كېلەيلى، مەنگۇ قائان قۇبلايخاننى شەرق تەرەپكە يولغا سالغاندىن كېيىن، يەنە ئۆز قېرىندىشى ھلاكۇ خاننى بىر يۇز يىگىرمە مىڭ مۇكەممەل قوراللانغان قوشۇنغا قوماندان قىلىپ، غەرپ تەرەپتىكى ئاببباسىيە خەلپىلىگىگە [64] يۈرۈش قىلىشقا يارلىق قىلدى. ھلاكۇخان ماۋارائۇننەھرى، [65] خوراسان [66] قاتارلىق جايلارنى بېسۋېلىپ، مەلاھىدىلەر (ھەقىقي دىن يولىدىن ئازغانلار – ت) مەملىكىتى – قەھىستانغا [67] بېرىپ، رۇكىندىن خورشاھنى [68] بوي سۇندۇرۇپ، ئىراق، ئەرەپ تەرەپلىرىگە يۈرۈش قىلدى. بۇ چاغدا مەۋلانە نەسىرىددىن تۇسى [69] دېگەن بىر ئالىم بار ئىدى. ھلاكۇ ئۇنى ئۆز خىزمىتىدە ئالدۇردى. ئۇنىڭغا رەسەت (ئاسمان جىسىملىرىنى كۆزىتىش ئۆيى – ت) باغلاتقۇزۇپ، بۇنىڭغا «زىججۇ ئىلخانىيە»(ئىلخانىيە كالىندار ھىساپلاش ئورنى – ت) دەپ نام قويدى. ھلاكۇ مەۋلانە نەسىرىددىن تۇسىغا نۇرغۇن ئىنئام تەقدىم قىلدى. يەنە ھەر قايسى شەھەردىكى موللا، فازىل، ئۆلىما ۋە ھۆكۈمالارنى ئالدۇرۇپ، قېشىدا تۇرغۇزۇپ، ئىنئام ئېھسانلارنى بېرىپ تۇراتتى. ھەتتا نىسارا « خرىستىيان – ت) ۋە فەغفۇرچىنى دانالىرىنى ئالدۇرۇپ ۋە فۇرقانى مەجىد ۋە ئىنجىلنى ھەم بېيجىڭ ئەھلى پەيغەمبەر دەپ ئېتىقات قىلىدىغان شاكىمۇنى (شاكىيا مۇنى – ت) تەرىپىدىن توپلاپ يېزىلغان «شىڭۈيە» دېگەن بىر ئاتاقلىق كىتابنى موغۇل تىلىغا تەرجىمە قىلدۇردى. ھلاكۇ گەرچە ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىپ، ئۇنىڭدىن بەھرىمەن بولالمىسىمۇ، لېكىن بىر

مۇنچە ئىشلارنى پەيدا قىلدى.

ئومۇمەن، ھىلاكۇخان بىنىي تولۇيخان بىنىي چىنگىز قانىنىڭ ۋەقە ھەم شۆھرەت، جاسارەتلىك ئىشلىرى كۆپ. بۇ جايدا پەقەت موغۇلستان خانلىرىنىلا بايان قىلىشنى مەقسەت قىلغانلىغىمىز ئۈچۈن، ھىلاكۇخان ۋە قۇبلايخانىنىڭ قىسسە ۋە داستانلىرىغا تەپسىلى توختالمايمىز. ھىلاكۇخان ئىراق زېمىنىدىكى باغداتنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئابباسىيە خەلپىلىگىنىڭ ئوتتۇز ئالتىنچى خەلپىسى مۇستە ئىسىم بىللا ۋە ئۇنىڭ ئىككى ئوغلىنىڭ ئاغزىغا ئالتۇن، كۈمۈشنى ئېرىتىپ قويۇپ ئۆلتۈردى، نەتىجىدە بەش يۈز يىگىرمە ئىككى يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئابباسىيە خەلپىلىگىنىڭ دۆلەت سەلتەنەتى ۋە سۆلەت- ھەشەمەتلىرىنى تامامەن خۇددى چاڭ- توزاڭدەك بىت- چىت قىلىپ، بۈلاپ- تالاپ ۋەيران قىلدى. ئۇلارغا بۇنىڭدىنمۇ ياماق قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇلارنىڭ مەخپى ۋە ئاشكارە مۇلۇك، غەزىنىلىرىگە، يۇرت ۋە مەمىلكەتلىرىگە ئىگە بولۇپ، ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇ ۋەقەلەر تارىخ ھىجرى ئالتە يۈز ئەللىك ئالتىنچى يىلى (مىلادى 1258- يىلى – ت) يۈز بەرگەن ئىدى. ھىلاكۇخان ئابباسلار ئەۋلادى قايسى جايدا بولسا، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى تېپىپ تامامەن يوق قىلدى. ئىلگىرى ئابباسىيە خەلپىلىرى ئۆز خەلپىلىگىدىكى بىر قانچە مىڭ ئابباسلارنى خەلپىلىككە زىيان سالىدۇ ياكى خەلپىلىك دەۋاسىنى قىلىدۇ دېگەن بانالار بىلەن زىندان ۋە تۈرمىلەرگە تاشلىغان ئىدى. بەلكى ئۇلارنىڭ بىرمۇنچىسى زىنداندا تۇغۇلۇپ، شۇ جايدا ئۆسكەن ئىدى. ھىلاكۇخان ھەتتا بۇلارنىڭمۇ ھەممىسىنى پۈتۈنلەر يوق قىلدى. ئۇ ئەرەبىستانىنىڭ مىسىر، شام، ھەلەپ قاتارلىق زېمىن ۋە شەھەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى بوي سۇندۇرۇپ، ئۆز تەۋەلىگىگە ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، ئەزەربەيجان تەرەپكە يۈرۈش قىلدى. ئىران زېمىنىنى پايتەخت قىلىپ، توقتۇز يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، شۇ ئىراننىڭ ئۆزىدە ۋاپات بولدى.

ھىلاكۇخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ئاباقاخان تەختتە ئولتۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئاباقانىنىڭ ئوغلى ئارغۇنخان تەختكە چىقتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەخمەتچان بىنىي ھىلاكۇخان تەختكە چىقتى. بۇ مۇسۇلمان دىيانەتلىك ۋە دىندار بىر كىشى بولۇپ، ئۇچ يىلدىن كېيىن بالايى ئالەمگە پەرۋاز قىلدى. (ۋاپات بولدى – ت). ئاندىن كېيىن كەنقاتۇ بىنىي ھىلاكۇخان تەختكە چىقتى. ئىسلام شرىپى يەنە راۋاج تاپتى. ئاندىن بايدۇخان بىنىي تاراغاي بىنىي ھىلاكۇخان تەختكە مىندى. بۇ تېخى ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن ئىدى. ھىراتنىڭ ئۇلۇغ ئەمىر نوروز بىنىي ئارغۇن ئاقانىڭ (ئاباقىنىڭ – ت) تەشەببۇسى بىلەن غازانخان بىنىي ئارغۇنخان خانلىقىغا كۆتىرلدى. ئۇ ئىسلام دىنىنى قۇبۇل

قىلدى. يەنە ئىسلام دىنىنىڭ نۇر- شولىسى ئۇنىڭ پىشانىسىدە زاھىر ۋە ئاشكارە بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى ئولجايتۇ سۇلتان مۇھەممەت خۇدابەندە خان بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى سۇلتان سەيىد غازى باھادۇرخان تەختتە ئولتۇرۇپ، ئون سەككىز يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، ھىجرى يەتتە يۈز ئوتتۇز ئالتىنچى يىلى (مىلادى 1335 ـ 1336- يىلى ـ ت) بۇ ئالەم خاكىدانىدىن (ئالەم يۈزىدىن ـ ت) ئۇ دۇنيانىڭ رەياز جاۋدانىغا (ئىسىل جەننەت باغچىسىغا ـ ت) كەتتى. ئۇنىڭ ۋارىسلىق قىلغۇدەك ئوغلى يوق ئىدى. شۇڭلاشقا، ھەر قايسى يۇرتلارغا ئەۋەتىلگەن ئەمەلدارلار ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ، بىر- بىرىنىڭ ئەمرى- ئىتائىتىگە بوي سۇنماي، ھەر خىل مۇلكى تاۋايىپ (ئۆز- ئۆزىگە تەۋەلىك دۆلەت ـ ت) پەيدا قىلدى.

ئومۇمەن گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، چىنگىز قائان خىتاي مەملىكىتىنىڭ شەرىق تەرىپىدىكى خانبالىقتىن، غەرپتە مىسىر ۋە شام، شىمالدا قازان شەھىرى، جەنۇبتا سىند دەريياسى، تىبەت، ئۇيغۇرغىچە بولغان جايلارنى قولغا كىرگۈزگەن ئىدى. ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىدىن جاھان تېمۇرخانىغىچە بولغان ئارلىقتا يىگىرمە بەش نەپەر كىشى بۇ دائىرە ئىچىدىكى مەملىكەتلەرگە بىر يۈز قىرىق سەككىز يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتتى. يەنە بۇنىڭ ئىچىدە چىنگىز خاندىن باشلاپ ئۇنىڭ توقتۇز نەپەر ئەۋلادى جەمئىي توقسان بەش يىل كاپىرلىقتا چىڭ تۇرۇپ، ئىسلام دىنىغا كىرمەي، موغۇل- قالماقلارنىڭ ياساق تۈزۈملىرىنى ساقلاپ،چوڭ شەھەرلەرگە ۋالى ۋە مۇتەۋەلى بولۇپ، ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇلاردىن كېيىنكىلەر مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۇلۇغ «ھەدىس»تە " سۆھبەت ئادەمگە تەسىر قىلىدۇ" دىگەن سۆزى بويىچە، مۇسۇلمانچىلىق شەرىپىگە ئىگە بولۇپ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈم ۋە يارلىقلىرىنى مۇسۇلمانلارنىڭ نۇرلۇق شەرىئەت ۋە گۈلدەك مىللەت ھۆكۈملىرىگە ماسلاشتۇرۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. كېيىنچە ھەر قايسى ئورۇنلاردىكى مۇلكى تايىپىلارنى تىكلىگەن نويانلار، ئەمرى- ئەمرالار، ۋەزىرى- ۋەزۇرالاردىن شەيخ ئەبۇ ئىسھاق پارىس مەملىكىتىگە، ئال مۇزەپپەر خوراسان زېمىنىغا، ئەبۇ ئىسھاق پارىس مەملىكىتىگە، ئال مۇزەپپەر خوراسان زېمىنىغا، ئەمىر چوپان بىننى ئەمىر تۆلەك توران، سۇلدۇز، روم تەۋەسى، دەمەشق، شام ئەتراپىغا، ئەمىر ھەسەن بۇزرۇك بىننى ئەمراق بۇقا بىننى ئەمى ئىلكانى باھادۇر ئىراق تەرەپ ۋە باغداتتا ھۆكۈم سۈردى. ئىلكانى [71] پادىشالىرىنىڭ ئۆزلىرىمۇ موغۇل نەسلى ۋە قالماق تايىپىسىگە تەئەللۇق ئىدى. بۇلار يەنە تارىختا ئۆزىنىڭ مۇسۇلمان دىندارلىغى، شەرىئەتپەرۋەرلىگى، ئىنسانپەرۋەرلىگى ۋە ئادالەتپەرۋەرلىگى بىلەن مەشھۇر.

موغۇل سۇلتانلىرى بۇ ئۇلۇغ مەملىكەتلەرگە ئىككى يۈز يىلغا قەدەر مۇستەقىل پادىشالىق قىلىپ، مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن چىنگىزىيە ئەۋلادىنىڭ ھۆكۈمەتلىرى بۇ مەملىكەتلەردىن ئايرىلاشتى. لېكىن بۇ جەريانداا، چىنگىزخان ۋە ھىلاكۇخاننىڭ قىرغىنچىلىغى ۋە ۋەيرانچىلىغى تۈپەيلىدىن ئۆلگەن ئادەملەرنىڭ سانىغا غايىپنى ۋە ھازىرنى بىلگۈچى (ئاللادىن) باشقا، ھېچقانداق ئاقىللارنىڭ ئەقلى تەسسەۋۇرى ۋە ھۆكۈمالارنىڭ پىكرى ۋە تەپەككۇرى يەتمەيدۇ. ئگەر بىرەر كىشى بۇ ئەھۋاللارنى بىلىشنى خالىسا «تارىخى رەۋزە تۇسسافا» غا مۇراجەت قىلسۇن. لېكىن چىنگىزىيە ئەۋلادىنىڭ مۇغۇلستانغا بولغان ھۆكۈمرانلىغى تاكى تۇغلۇق تېمۇرخانىنىڭ [72] نەسلىدىن ئىسمائىل [73] ۋە مۇھەممەت ئىمىن مىنچى يىلغىچە (مىلادى 1708- يىلغىچە) داۋاملاشتى. [75] شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ھۆكۈمرانلىغىمۇ ئاياقلاشتى. لېكىن، بەزىلەر دەشتى قىپچاق تۈركىستان ۋە ئورۇسىيە تەۋەسىدىكى كەڭ بولوسلار ۋە قالماقلار، فەغۇفۇرچىنغا تەۋە ئايال خانلار ۋاڭلىق قىلىپ ئۆتكەن ئۇلۇغ مەرتىۋىلىك ئەمرالارمۇ چىنگىز ئەۋلادىغا مەنسۇپ دەپ ھىكايە قىلىدۇ.

قىسسە ۋە ھىكايىلەرگە ئاساسلانغاندا، تارىخ ھىجرىنىڭ يەتتە يۈز ئوتتۇز ئالتىنچى يىلى (مىلادى 1335 - 1336- يىلى – ت) سۇلتان سەئىد باھادۇرخان [76] ۋاپات بولدى. شۇ يىلى ئەمىر تېمۇر كوراگان ۋۇجۇتقا كەلدى. تارىخ ھىجرى يەتتە يۈز يەتمىش بىرىنچى يىلى (مىلادى 1369- 1370- يىلى - ت) بەلخدە تەخت سەلتەنەتتە ئولتۇردى. ماۋارائۇننەھرى، ئىران، توران، پارىس، باغدات، تۇم، مىسىر، شام، دەمەشق، ھەتتا ھەمىس بەئەلىبەك، ئاناتولى، ئىسپاھانغىچە، جەنۇبىر چېگىرسى ھىندىسان، شىمالى چېگىرىسى تۈركىستان، قازان شەھىرىگە بولغان روبئى مەسكۇننىڭ كۆپ قىسمىنى يولغا كىرگۈزۈپ، ئۇ جايلاردىكى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇۋالغان ھۆكۈمرانلارنى يوق قىلىپ، ھەممىنى بىر مەركەزگە ياكى بىر دىۋانغا بوي سۇندۇردى.

ئەمىر تېمۇر كوراگاننىڭ ئەسلى نەسلى چىنگىز قائاننىڭ ئەجداتلىرى تا كى قالماقلار ئەۋلادى بىلەن بىر ئىدى. يەنە ئەمىر تېمۇرنىڭ دادىسى ئەمىر تاغاتاي، ئۇنىڭ دادىسى ئەمىر توكەل، ئۇنىڭ دادىسى ئەمىر ئىلىنگىز نويان باھادۇر، ئۇنىڭ دادىسى ئەمىر ئېچىل باھادۇر، ئۇنىڭ دادىسى ئەمىر قاراار نويان باھادۇر، ئۇنىڭ دادىسى ئەمىر ئىرۇمچىن بالاس باھادۇر، ئۇنىڭ دادىسى قاچۇلى باھادۇر، ئۇنىڭ دادىسى دومنايخان ئىدى. ئەمىر تېمۇر كوراگاننىڭ سەككىزىنچى دادىسى بىلەن چىنگىز قائاننىڭ تۆتىنچى دادىسى بىر تۇققان ئىدى. قارامىن ھۆكۈمى بويىچە خانلىق

قۇبۇل خانغا ، ۋەزىرلىك تاچۇلغا تەيىن بولغانلىغى ئۇچۇن، ئەمىر تېمۇر كوراگانى گەرچە ھەرقانچە ئۇلۇغ پادىشالىق مەرتىۋىسىگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا خانغا ۋەزىرلىك ياكى خىزمەتكارلىق ۋە ياكى نۆۋۈكەرلىك " جەرەكە" (دەرىجە ـ ت) سىدە ئولتۇراتتى. فارامىنىڭ ھۆكۈملىرىگە باشقىچە ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلمەيتتى. ھەتتا بىر قانچە ئەۋلاتقىچە شۇ تەرىقىدە ئۆتتى. ئۆزلىرىگە خان ياكى پادىشا دەپ لەقەم قويالمىدى. ئەمىر تېمۇر كوراگانىنىڭ پەيتەختى سەمەرقەنت شەھىرى ئىدى.

بۇ چاغدا ئەمىر تېمۇر كوراگانى توقسان مىڭ لە شكەر باشلاپ دەشتى قىپچاق خانلىرىدىن توقتامىش خانىنىڭ[77] ئۇستىگە يۈرۈش قىلىپ، جەڭ ۋە قىرغىنلىق باشلىدى. ئۇ، توقتامىش خانىنى قوغداپ بىر جايغا باردى. بۇ جايدا تومۇز ئايلىرى كۇن ئولتۇرۇپ شەپەق يۇقالغىچە قالمايلا دىگۈدەك سۇبھى تاڭ يۇرۇپ قالاتتى. بۇ جايدا ھەزىرتى ئىمامەيىنىڭ [78] مەزھەپلىرى بويىچە نامازخۇپتەننى ئوقۇمىسىمۇ بولاتتى. ئەمىر تېمۇر كوراگانى بۇ جاينىمۇ بېسىۋېلىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن، دەمەشق، شام، ئىسپاھان قاتارلىق جايلارنىمۇ ئىگەلەپ، قىرغىنچىلىق ۋە ئېيتىپ تۇگەتكۈسىز تالان ـ تاراجلارنى قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ھىندىستان شەھەرلىرىنىمۇ ئۆزىگە قاراتتى. ئۇ ئۆزىگە تەۋە بولغان بۇ جايلارنى ئوتتۇز ئالتە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، ئۆزىنى غالىپ ۋە مۇغرۇر دەپ ھىساپلايدىغان بارلىق پادىشالار ۋە ئەمرائىلەرنىڭ ئۈستىدىن غەلبە قىلدى. تارىخى كىتاپلاردا ئەمىر تېمۇر كوراگانى " ا لىم" (ئەبجەتچە يىل ھىساپلاش ئۇسۇلى بويىچە 71 ياشقا توغرا كېلىدۇ ـ ت) يېشىغا يېتىپ، تارىخ ھىجرى سەككىز يۈز يەتتىنچى يىلى (مىلادى 1404ـ 1405ـ يىلى) ۋاپات بولدى ۋە سەمەرقەنت شەھىرىدە دەپنە قىلىنىدى دەپ يازىدۇ. مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، يەنە مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام پەيغەمبىرى ئاخىر زامان (ئاخىرقى پەيغەمبەر ـ ت) زامانىدىن باشلاپ تا بۇ دەۋرىگە يەتكىچە، موغۇل خانلىرى ئىچىدە ئەمىر تېمۇر كورانگاندەك مۇسۇلمان دىندار، ئۇلۇغ ۋە كاتتا پادىشا ئۆتمىگەن. ئۇ ناھايىتى شجائەتلىك (باتۇر ـ ت) ، كۆرەشچان، قەھىرى قاتتىق، تېز غەزەپلىك بىر پادىشا ئىدى. شۇنداقلا ئۇ يەنە جەسۇرلۇق بىلەن كەشپىياتچىلىقنى بىرلەشتۇرگەن پادىشا ئىدى. ئۇ ۋاپات بولغان چاغدا، ئۇلۇغ ۋە ئەزىز ھەزرىتى باھاۋۇددىن نەقشە بەندىنىڭ [79] نەۋەسلىرىدىن " تېمۇر ئۆرلەپ كەتتى، ئۆزىنىڭ ئىمانىنىمۇ بىللە ئېلىپ كەتتى"دىگەن ئاۋاز چىققان ئىدى. ئەۋلىيالارنىڭ سۆزى ـ خۇدانىڭ سۆزىدۇر. ئەمىر تېمۇر كوراگانىنىڭ مۇبارەك زامانلىرىدا، ئەمىر سەيىد ئەلى بىننى مۇھەممەت ئەلھەمەدانى، [80] باھاۋۇددىن نەقشە بەندى، خوجا ھافىز شىرازى، [81]

ئەللامەتەفتازانى]82[ۋە مىر سەيىت شەرىق ئەلامەجورجانى [83] قاتارلىق ئەھلى پەزىلى، ئۆلمائى ئىزام ۋە ماشايىخى كىراملار نۇرغۇن ئىدى دىگەن مەلۇماتلار بار.

لېكىن دەمەشق، شام، روم، بارلىق ئەرەبستان، باغدات، ھەلەپ ئەھلىنىڭ ئۇلۇغ ئۆلىمالىرى، ئەرەپ تارىخچىلىرى (ئاللا ئۇلارنىڭ سىرلىرىنى پاك قىلسۇن ـ ت) ، يەنى " تارىخى ئىمام گەردىرى"[84]، " تارىخى ئەللامە ئىبنى خەلدۇن"[85]، " تارىخى ئىبنى ئەرەبشاھ"[86] " تارىخى بۇخارى"[87] قاتارلىق ئەرەپچە تارىخ كىتاپلىرىنىڭ مۇئەللىپلىرى، ئۆزلىرىنىڭ بۇ ئەرەپچە تارىخ كىتاپلىرىدا، ئەمىر تېمۇر كوراگانى ئەھلى ئىسلامنىڭ مەزھەپ ۋە مىللەتلىرىدىن سىرتتا دەپ ھىساپلاپ، ئۇنى شىئە مەزھىپىدە ياكى كاپىر دەپ ھۆكۈم قىلىدۇ. چۈنكى ئەمىر تېمۇرنىڭ ھەممە جەڭ ـ جىدەللىرى ئىسلام دىيارى بىلەن بولۇپ، ئۇ ئاساسەن بۇ رايۇنلاردىكى ئۆلمائى ئاكابىرلارنى قىرغىن قىلغان ئىدى. بۇ ھال ئۇنىڭ زالىملار ئىچىدىكى ئەڭ يامان زالىم ۋە پاسقلار ئىچىدىكى ئەڭ يامان پاسق تەبئىتىنى ئىپادىلەيدىغان دەلىل ۋە ھۆججەت بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئەمىر تېمۇر شامنى بويسۇندۇرۇپ، دەمەشقنى مۇھاسىرە قىلىپ، قىرغىنچىلىق باشلىغان چاغدا،" ئەسكەرلىرىنىڭ ھەر بىرى ئىككى نەپەر مۇسۇلماننىڭ بېشىنى كېسىپ كېلىپ، مېنىڭ كۆز ئالدىمدىن ئۆتكەزسۇن" دەپ يارلىق قىلدى. بۇ جايىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ بېشىدىن بىر يۇز يىگىرمە تۆت " كاللا مۇنارە"ياساتتى. ھەر بىر كاللا " كاللا مۇنارە"توققۇز مىڭ ئادەمنىڭ بېشىدىن تەييار بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن روم تەۋەسىدىكى ئاناتولىنى بېسۋېلىپ، پادىشا ئىلدىرىم بايىزىدنى [88] يېقىتىپ، ئۆز نامىغا پۇل سوقتۇرۇپ، خۇتبىنى ئۆز نامىغا ئوقۇتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىسپاھانىنىڭ بارلىق ئەر ۋە ئاياللىرىنى، ھەتتا ياش ۋە قېرىلىرىنى تامامەن يوق قىلىشقا يارلىق قىلدى. ھەددى ـ ھىساپسىز پاك ۋە نارسىدە قىز ـ ئوغۇللار، ياش ـ قېرىلار ئۇنىڭ تىخ سىياستىدىن ئۆتتى.

بۇ چاغدا زامان پازىللىرىنىڭ بىرى ئەمىر تېمۇرنىڭ شىر يېقىن ئەمىرىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، " پادىشا ئالى جاناپلىرىدىن شۇنى ئۈمىد قىلىمىزكى، بۇ نارسىدىلەرنىڭ ھېچقانداق ئىشتىن خەۋىرى يوق. بۇ مەھرەم بىگۇناھلارغا شاھانە ئىلتىپات قىلىپ، رەھىم ـ شەپقەت قىلىشنى سوراپ، ئەرز قىلدۇق. بۇنى يەتكۈزۈپ قويۇشلىرىنى سورايمىز" دەپ ئىلتىماس قىلدى. ئاردىدا ۋاستىچىلىق قىلغان بۇ ئەمىر مۇلايىم ۋە شىرىن سۆزلەر بىلەن بۇ نارسىدىلەرنىڭ قانلىرى بىكار زايە بولۇپ كەتمىسە دەپ ئەرزىنى يەتكۈزدى. لېكىن ئەمىر تېمۇر بۇنىڭغا ئىلتىپات قىلمىدى. ئۆزىنىڭ توپ ـ توپ بولۇپ تۇرغان ئەسكەرلىرىگە يارلىق قىلىپ، پادىشادىن تەقەززالىق بىلەن مەرھەمەت كۈتۈپ تۇرغان نەچچە

مىڭلىغان پاك قىز- ئوغۇللارنى باسۇرۇق قىلدى. بۇ بىگۈنا نارسىدىلەرنىڭ ھەممىسى ئات ئايىغىدا يوق بولدى. ئەمىر تېمۇرنىڭ رەھىمسىز ۋە تاش يۈرەك بىر ئىنسان ئىكەنلىگىنى ئەنە شۇنىڭدىن ئۇچۇق بىلگىلى بولىدۇ.

مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ سەھى ھەدىسلىرىنى بايان قىلغان ئالتە كىتاۋىدا "تۈرك تايىپىلىرىنىڭ كۆزلىرى كىچىك، بۇرۇنلىرى ياپىلاق، يۈزلىرى كەڭ تاۋاقتەك ۋە ئىككى مەڭزىگە بىر نەرسە يېپىشتۇرۇپ قويغاندەك ئىگىز بولىدۇ" دەپ يېزىلغان ئىدى. بۇنداق ئوخشىتىش موغۇل پادىشالىرى ۋە قەبىلە- قەۋملىرىنىڭ شەكلىگە ماس كېلىدۇ. بۇ سۆز رەسۇلىللا كېرەم سەللەللاھۇ ۋەسسەلەمنىڭ مۆجىزىلىرىدىنىدۇر. ئاللاتائالانىڭ "قۇرئان" كېرىمدىكى " ئول پەيغەمبەر يالغاننى سۆزلىمەيدۇ، ئاللادىن ۋەھى قىلىنغان ۋەھىنى سۆزلەيدۇ" دىگەن ئايىتىدە رەسولى ئەكرەمنىڭ راست سۆزلەيدىغانلىغى ھەققىدە خەۋەر بەرگەن. ھىچقانداق پادىشا ئىسلام رايۇنلىرىنى چىنگىزخان، ھىلاكۇ ۋە ئەمىر تېمۇردەك ئۇرۇش- جىدەل قىلىپ ۋەيران قىلمىغان ئىدى. ئەمىر تېمۇر شام ۋە دەمەشقنى مۇھاسىرە قىلىپ، ئادەملىرىگە قىرغىنچىلىق قىلىشنى قەست قىلدى. «ھەسنۇ ھۇسەيىن» دىگەن كىتابنىڭ ئاپتورى ئىمام جەزىرى [89] بىر يۇشۇرۇن جايغا قېچىپ بېرىپ، «ھەسنۇ ھۇسەيىن» دىگەن كىتابنى يازدى ۋە جانابى سەيدۇلمۇرسەلىن (مۇھەممەت پەيغەمبەر – ت) دىن مەدەت ۋە ئۈمىت كۈتۈپ «ھەدىسته»تە كەلتۇرۇلگەن دۇئالارنى ئوقۇش بىلەن شۇغۇللاندى. دەمەشقنىڭ ھەممە مۇسۇلمانلىرى بولسا دەرۋازىلارنى تاش بىلەن مەھكەم بېكىتىپ يىغا- زارە بىلەن قاخشايتى. «ھەسنۇ ھۇسەيىن» نىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، شۇ ھالەتتە ئىمام جەزىرى ئاللانىڭ ئۇلۇغ ئەلچىسى، مۇسۇلمانلارنىڭ شۇ باشپاناسى مۇھەممەت سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمنى چۈشىدە كۆرۈپ، «يارەسۇلىللا، بۇ دۇشمەنلەر بىزنىڭ ئۈستىمىزدىن غەلبە قىلدى. بىز ئۈمەتلىرى ئۈچۈن دۇئا قىلمامىلا» دەپ ئىلتىماس قىلغاندا، پەيغەمبىرىم ئىككى قولىنى ئىككى قولتۇغدىكى ئاق بەدىنى كۆرۈنگىچە ناھايىتى ئىگىز كۆتۈرۈپ دۇئا قىلدى. دۇشمەنلەر ئۈچ كۈن ئۆتمەستىنلا شامنىڭ مۇھاسىرسىنى تاشلاپ قېچىپ كەتتى.مۇسۇلمانلاردا شادى- خورامىلىق پەيدا بولدى.

يەنە ئەللامە سيوتى[90] دىگەن ئالىم ئەمىر تېمۇرنىڭ بۇ ئىشلىرىنى، ئۇنىڭ دىنى ئىسلامغا دۇشمەنلىك قىلغانلىغىنىڭ دەلىلى ۋە ئىشارىتى، ئەگەر ئۇنداق بولمىسا، پەيغەمبەر قوللىرىنى كۆتۈرۈپ، بۇ تايىپىلەر ھەققىدە دۇئا قىلمىغان بولسا، پەيغەمبەر قوللىرىنى كۆتۈرۈپ بۇ تايىپىلەر ھەققىدە دۇئا قىلمىغان بۇلار ئىدى. چۈنكى، شەرىئەتتە مۇسۇلمانىڭ زىمىنى ئۈچۈن دۇئا قىلىش توغرا ئەمەس ئىدى دەپ مۇلاھىزە قىلىپ كېلىپ، "تارىخ ھىجرى سەككز يۈز

سەككىزىنچى يىلى (مىلادى 1405 – 1046- يىلى - ت) ئىسلام دىنىغا ئاسىيلىق قىلغۇچى تېمۇر لەڭ ئۆلدى، جەھەننەمگە كەتتى ۋە ئاخىرەتلىگى يامان بولدى، دەپ بايان قىلىدۇ.ماۋارائۇننەھەر دىكى ئۇلۇغ ئۆلىمالاردىن تۆت يۈز كىشىمۇ بۇ مۇلاھىزىلەرگە قوشۇلىدۇ"دىگەن گەپلەرمۇ بار. بۇنىڭ راست ياكى يالغانلىغى پەقەت ھەقىقىي ئىلىم ئىگىسى بولغان ئاللانىڭ ئۆزىگە مەلۇم بولۇپ، ئاللا ئۇنىڭ ئۆز ئىلمى قېدىمى (قۇرئان) بىلەنلا بىلەلەيدۇ.

«مۇنتەخەبىۋتتاۋارىخ» دىگەن كىتابنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا ئەمىر تېمۇر تارىخ ھىجرى يەتتە يۈز يەتمىش بىرىنچى يىلى (مىلادى 1369 – 1370- يىلى -ت) تەختى سەلتەنەتكە چىققان. ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىدىن ئون سەككىز كىشى جەمئىي بىر يۈز ئاتمىش يىلچە ئەمىر تېمۇر ئىگەللىگەن مەملىكەتلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ سۇلالە مۇنقەرز بولغان.تېمۇرلەردىن كېيىن ئۆزبېك قەبىلىسىگە ۋە جۇجى نەسلىگە مەنسۇپ بولغان مۇھەممەتخان شەيبانى [91] بۇ جايلاغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى.

ئەمدى ئۆزبېك شەيبانىنىڭ بايانىغا كەلگەك، چىنگىز قائانىنىڭ تۇنجى ئوغلى جۇجى خانىنىڭ ئون ئوغلى بار ئىدى. ئالتىنچى ئوغلىنىڭ ئىسمى شەيبانى ئىدى، شەيبانىنىڭ تۆتىنچى نەۋرىسىگە "ئۆزبېك"دەپ ئات قويىدى. بۇ بالا بالاغەتكە يېتىپ، چوڭ بولۇپ، دۆلەت ۋە ھۆكۈمەتكە ئىگە بولۇپ، فەرغانە ۋىلايىتى ۋە ماۋارائۇننەھرىنى ئىستىلا قىلىپ، ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭ مۇسۇلمانچىلىق، مۆمىنچىلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك، ئادالەتپەرۋەرلىك، پۇقرالارپەرۋەرلىكتە باشقا تەڭدىشى يوق ئىدى. شۇ ھالەتتە، ئۇ ئەللىك تۆت يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. پۇقرالار ئاممىسىدا ناھايىتى پاراۋانلىق، تىنچ تۇرمۇش پەيدا قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، خەلق ئىچىدە "ئۆزبېك" دىگەن نام بىلەن باقى قالدى. لېكىن مۇھەممەتخان شەيبانى بىنىي جۇجى خان نەسلىدىن بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۆزبېگە شەيبانى دەپ تەخەللۇس قويىدى. پۈتۈن ئۆزبېكلەر يۇقىرىدىكى ئۆزبېك خانىغا تەئەللۇق قەبىلىلەردىن بولغاچقا "ئۆزبېك" تايىپىسى دىگەن نام بىلەن ئاتىلىدىغان بولدى.

ئەمىر تېمۇر كوراگانى سەلتەنەت ئۇستىدە تۇرغان چاغدا، ئۇنىڭ تۆت ئوغلى بار ئىدى. تۇنجى ئوغلىنىڭ ئىسمى جاھانگىر مىرزا ئىدى، بۇ ئەمىر تېمۇر تەختكە چىققان يىلى ۋاپات بولدى. ئىككىنچى ئوغلى ئۆمەر شەيخ باھادۇر بولۇپ، بۇنىڭغا پارىس مەملىكىتىنى تەقسىم قىلىپ بەرگەن ئىدى. بۇمۇ ئەمىر تېمۇرنىڭ ھايات ۋاقتىدىلا ئۇرۇشتا ئوق تېگىپ ئۆلگەن ئىدى. ئۈچۈنچى ئوغلى مىرانشاھ مىرزا ئىدى. بۇنىڭغا ئىراقى ئەجەم [92] ئىراقى ئەرەپ [93] ۋە

شامغىچە بولغان رايۇنلارنى تەقسىم قىلىپ بەرگەن ئىدى. تۆتىنچى ئوغلى دادىسى بېسىۋالغان مەملىكەتلەرگە دادىسىغا ۋاكالىتەن ئالتە يىل ۋە ئۆزى قىرىق ئىككى يىل مۇستەقىل پادىشالىق قىلىپ، ئادالەتلىك سىياسەت يۈرگۈزۈپ، ئۆلىما ۋە قازىلارغا ھۆرمەت ۋە ئېتىبار قىلىپ ئۆتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى مىرزا ئۇلۇغ بېك شاھرۇھقا ۋارىسلىق قىلىپ، سەمەرقەنتنى پايتەخت قىلدى. بۇ دادىسىنىڭ ھايات ۋاقتىدا سەمەرقەنتكە ھاكىم ئىدى. پادىشالار ئىچىدە مىرزا ئۇلۇغ بېكتەك موللا، فازىل ۋە ئۆلىما ئادەم ئۆتمىگەن ئىدى. مىرزا ئۇلۇغ بېك «جامىئول رەمۇز» دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورى مەۋلانە شەمسىدىن مۇھەممەت [94] بىلەن ھەمدەرس- ساۋاقداش ئىدى دېگەن گەپلەر بار ئۇ ھەرقانداق پەنگە ئەھمىيەت بېرىدىغان، ۋە ھەممە پەن بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تولۇق بىلىملىك بىر ئالىم ئىدى. ئۇ سانسىز مۇھەندەس (گېئومېتىرىيە – ت)، ئەختەرشۇناس (ئاستىرولىگىيە ئىلمىنىڭ ئالىمى – ت) ۋە كىتاپ يازغۇچىلارنى يىغىپ، ئۇلارنى ئاسماندا كېزىپ يۈرگەن سەييارىلەرنىڭ شەكلى، قىياپىتى، ئىگىز- پەس ھەرىكەتلىرى، چوڭ ۋە كىچىكلىگى، ياخشىلىق ئالامەتلىرى، يامان سائەتلىرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئوبدان مۇلاھىزە قىلىپ ۋە ئىنچىكىلەپ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، ھەل قىلىشقا دەۋەت قىلىپ، رەسەت (ئوبسېرۋاتورىيە – ت) باغلاتقۇزدى. بۇ رەسەتكە "زىججۇ كوراگانى" (كوراگانى كالېندارخانىسى – ت) دەپ ئات قويدى. بۇ جايدا ئىشلەيدىغان ئالىملارغا ھەددى- ھىسابسىز ئىنئام ۋە مۇكاپات تەقدىم قىلدى.

بۇ چاغدا مىرزا ئۇلۇغ بېك ئۆز ئورنىدا ئوغلى ئابدۇللەتىپ مىرزىنى قۇيۇق دۆلەت ۋە ھۆكۈمەت ئىشى بىلەن ئىراق تەرەپكە ئاتلاندى. بۇ ئۇرۇش ئىككى يىلدا ئاخىرلاشتى. بۇ مەزگىل ئىچىدە ئابدۇللەتىپ مىرزا دۆلەتنىڭ بايلىغى ۋە ھۆكۈمرانلىق ئابرويىغا ئىگە بولۇشنى نىيەت قىلىپ، دۆلەت ۋە ھۆكۈمرانلىق غورۇرى ئۈنۈڭ دىمىغىنى بۇزۇپ، دادىسىسىن تەختنى تارتىۋېلىپ، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل پادىشالىق قىلىشقا جۇرئەت قىلدى. لەشكەر تەييارلاپ، دادىسىنىڭ ئۈستىدىن غەلبە قىلىپ، ئۇنى ھەيسىگە (تۇرمىگە – ت) تاشلىدى. ئۇنىڭ لەشكەر، ئۇچۇق- ئاشكارە غەزىنلىرىگە ئىگە بولۇپ،"شەرىئەتنىڭ توغرا ھۆكۈملىرىدىن يۈشۈرۈن ئىش قىلمايمەن، شەرىئەت قائىدىلىرىگە دادام بىلەن بالام خىلاپلىق قىلىدىغان بولسا، ئۇلارغىمۇ يۈز- خاتىرە قىلمايمەن" دەپ ئېلان قىلىپ، ئۆز ھۆكۈمنى جارى قىلدى.

بۇ چاغدا، ئاببىاس دېگەن بىر ئادەم مىڭنىڭ دادامنى ئۇلۇغ بېك سەۋەپسىز ۋە بىگۇنا ئۆلتۈرگەن ئىدى دەپ ئەرز قىلدى.

ئابدۇللەتىپ مىرزا بۇ ئىشنى شەرىئەتكە بۇيرۇپ، دادىسىنى قىساسقا لايىق پەتىۋا ئېلىپ، پەتىۋانىڭ مەزمۇنىنى دادىسىغا مەلۇم قىلىپ، داداڭنىڭ قىساسنى ئال دەپ ئاباباسقا بۇيرۇق قىلدى ۋە ئۇنى بىر كېچىدە مەخپى جايغا ئېلىپ بېرىپ ئۆلتۈردى. تارىخچىلار ئەھلى ئۆزبىنىڭ تارىخ ۋاراقلىرىدا ئۇنى "ئاببابس ئۆلتۈرگەن" دەپ يازىدۇ. ئالتە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، ئابدۇللەتىپ مىرزىمۇ ئۆز ئادەملىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

مىرزا ئۇلۇغ بېك زامانىدا، ئۇۋەيس خانىنىڭ [95] ئوغلى يۇنۇسخان دېگەن كىشى ئۇرۇشتا ئولجىغا چۈشۈپ، شىرازغا ئەۋەتىلىپ، مۇساپىرچىلىق تۇرمۇشقا تاشلانغان ئىدى. ئۇ شىرازدا ئىلمىي كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، كامالەتكە يېتىپ، "ئۇستا يۇنۇس" دېگەن نام بىلەن شۆھرەت قازاندى. ئاردىدا ئوتتۇز يىل ئۆتكەندىن كېيىن، سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا [96] بىننى سۇلتان مۇھەممەت مىرزا بىننى مىرانشاھ بىننى ئەمىر كەبىر تېمۇر كورگانى دەۋرىگە كەلگەندە، سۇلتان ئەبۇ سەئىد شىرازغا كىشى ئەۋەتىپ، يۇنۇسخاننى ئالدۇرۇپ، سەمەرقەنتتىكى "باغى زاغان" (قارغىلار باغى – ت) دېگەن جايدىكى بىر تەختتە ئولتۇرغۇزۇپ، جىق گەپلەرنى ئاردىدا قويدى. ئۇ سۆز ئارىلاپ "مېنى خىزمەتكەر ۋە نەۋكەرلەر قاتاردا كۆرمەي، دوست دەپ بىلسىلە، ئۆزلىرىنى پۇقرالىق كوچىسىدىن ئېلىپ چىقىپ، ئۆز يۇرتلىرىغا خان قىلىپ ئەۋەتتىم. شۇڭلاشقا بىزنىڭ ئۇستىمىزگە لەشكەر تارتمىسلا" دەپ موغۇل قەۋملىرىدىن ياراق ۋە ئات- ئۇلاقلار بىلەن مۇكەممەل قوراللانغان ئون ئىككى مىڭ لەشكەرنى ھەمرا قىلىپ، موغۇلىستانغا يولغا سالدى. ئۇ يۇنۇسخاننى ئۇزىتىۋېتىپ، يەنە "مەنمۇ ئۆز ئالدىمغا بىر پادىشا، بايام ئەمىر تېمۇر كوراگانى دەۋرىدىمۇ بىرەر جاننى نەزەربەنت تەرىقىسىدە ساقلاپ، ئۇنىڭ يىمەك- ئىچمەك ۋە كىيىم- كېچەكلەرنى تەييارلاپ بېرىدىكەن، يارلىق- نىشانلارغىمۇ بۇ پالان خانىنىڭ يارلىغى، ئەمىر كىبىر تېمۇر كوراگانىنىڭ سۆزى، دەپ يېزىلىدىكەن. ئەگەر ئۇنداق قىلمىسا مەملىكەت ئەييانلىرى ئۇنىڭا بوي سۇنمايدىكەن" دەپ ئەسكەرتتى. ئەمىلىيەتتە، بۇنداق ئەھۋال دەل بۇ سۇلتان ئەبۇ سۇلتان ئەبۇ سەيىد مىرزا زامانىغچە دەستۇر- تۈزۈم بولۇپ كەلمەكتە. نەتىجىدە سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا يۇنۇسخان بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئورناتتى. يۇنۇسخانمۇ ئادەمگەرچىلىك قىلىپ، ئۆزبىنىڭ بىر قىزىنى سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزىنىڭ ئوغلى ئۆمەر شەيخ مىرزىغا تەقدىم (ياتلىق – ت) قىلدى. بۇلاردىن زاھىرىدىن، مۇھەممەت بابۇر شاھ ۋۇجۇتقا كەلدى. بابۇر شاھنىڭ ۋەقەلىرىنى كېيىنچە بايان قىلىشىم مۇمكىن.

سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا بولسا غەيرەت- شىجائەت، ھىممەت ۋە ساخاۋەتلىك بەخشەندە قىلىنغان بىر پادىشا ئىدى.

ئۇنىڭ هممەتلرى شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى، بەزىلەر خۇددى بۇ ئالەمگە بىر كەد خۇدا (بىرلا هۆكۈمران – ت) كۇپايە قىلىنغىنىدەك، يەر يۈزىدىكى بارلىق زىمنغا ئىككى پادىشا هاجەت ئەمەس، بەلكى سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزىدەك بىرلا پادىشا كۇپايە قىلىدۇ دەيتى ئۇ تېمۇرىيە تەختى ۋە مەملكىتىگە ئون ئالتە يىل هۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئوغلى ئۆمەر شەيخ مىرزا فەرغانە ۋىلايىتى ۋە ماۋارائۇننەهىر مەمكەتلىرىگە ئىگىدارچىلىق قىلدى.ئۇنىڭدىن كېيىن، ئىنىسى مۇهەممەت مىرزا تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. ئىككى يىلدىن كېيىن ئۆزبېك تايىپلىرى ئىستىلا قىلىپ، فەرغانە ۋىلايىتى ۋە ماۋارائۇننەهرىگە ئىگە بولدى.

سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا زامانىدا، سۇلتان هۇسەيىن مىرزا بىنىنى مىرزا بايقارا بىنىنى ئۆمەر شەيخ باهادۇر بىنىنى ئەمىر كەبىر تېمۇر كوراگانى خوراسان مەملكىتىگە هاكىم ئىدى. بۇ چاغدا تېمۇرىيە تەختى سۇلتان هۇسەيىن مىرزا قارار تاپتى ۋە هىراتنى پەيتەخت قىلدى. ئىراق، ئەجەم، ئىسپاهان، پارىس، ئەزەربەيجان قاتارلىق جايلاردىكى تۆت يۈز قىرىق تۆت چوڭ شەهەرنى مۇستەقىل ئوتتۇز سەككىز يىل پادىشالىق قىلىپ هۆكۈم سۈردى. بۇنىڭ دەۋرىدە بىرمۇنچە فازىل يازغۇچىلار، ئۆلىمالار، شائىرلار جەم بولۇپ ئۆتكەن ئىدى. مەۋلانە هۇسەيىن ۋائىز كاشفى [97] مەۋلانە موئىنىددىن [98] مەۋلىۋە جامى [99] قاتارلىق مۇهەققىق ئۆلىمالار هىساپتىن تاشقىرى كۆپ ئىدى. بۇلارنى تەرىپلەشكە ۋە تەسۋىرلەشكە تىل يەتمەيدۇ. هۇسەيىن مىرزا يەتمىش ئىككى يىل ياشىدى. تارىخ هجرى توققۇز يۈز ئون ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1507 – 1508 – يىلى – ت) بۇ ئالەمدىن ئۇ ئالەمگە ئۇچۇپ كەتتى. تارىخچىلار ئەهلى "خوراسان "(ئەبجەت هىساۋى بويىچە هجرى 912 – يىلى – ت) دىگەن سۆزنى ئالاهىدە ئۇنىڭ ۋاپات يىلىغا تەخلىت قىلىپ يازىدىكەن.

ئۇنىڭدىن ئون بىر ئوغۇل يادىكار قالدى. ئۇنىڭ بەدىئۇز زامان ۋە مىرزا مۇهسىن دىگەن ئىككى ئوغلى شىرىك پادىشالىق قىلدى. " قارىمۇ- قارىشى ئىككى نەرسە بىر ئورۇندا تۇرلمايدۇ"دىگەندەك، ئۇلارنىڭ شىرىك هۆكۈمرانلىغىمۇ بۇزۇلدى. ئەمرائىلرىمۇ ئىككى پىرقىگە بۆلۈندى. بۇ هال مەملكەت نىزامى ۋە قائىدە- تۇزۇملىرىدە سۇستلۇق ۋە پاراكەندىچىلىك پەيدا قىلدى. نەتىجىدە جۇجى خاندىن بۆلۈنۇپ چىققان خانلار نەسلىدىن بولغان ئۆزبېك خان ئەۋلادى مۇهەممەت شاه بەخت خان ياكى شاهى بېك خان ۋە ياكى مۇهەممەتخان شەيبانى دىگەن هەر خىل لەقەم- ناملار بىلەن ئاتىلىدىغان ۋە ئەسلىدە مۇهەممەت شەيبانى بىنىنى شاه بەداغ بىنىنى ئابۇلخەيىر خان بىنىنى

توختامش خان دىگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان ئادەم خوراساننى ئىستىلا قىلىپ، دۆلەتنى يوق قىلدى. بۇ ئۆزبېكىيە ۋە دەشت قىپچاقىيىلەر دۆلەتنىڭ غەزنە بايلىغىغا، ئەسكەرلىرىگە، يەر- زىمىنىغا، ھەتتا ئىپەتلىك قىز، مەلىكىلىرىگە، ئىنساپلىق ۋە پاكىز شاھزادىلىرىگە، تېمۇرىيە بۆشۈگىنىڭ ئايىم- ئاغچىلىرىغا، دەۋرىنىڭ نازىنىنلىرى، جاھاننىڭ ئىپپەتلىك ئەر- ئاياللىرىغا ئىگە بولدى. بۇ ئۆبېك ۋە قىپچاقلار ئۇلارنىڭ نۇرسمان يۇرلىرىدىكى نىيەت ۋە ھايا پەردىسىنى يىرتىپ تاشلاپ، شەرىئەتكە خىلاپ ھەر خىل يامان ئىشلارنى پەيدا قىلىشقا باشلىدى. بۇلارنى تەسۋىرلەشكە قەلەم ئاجىزلىق قىلىپ، تىل يېتىشمەيدۇ.

سۇلتان ھۇسەيىن مىرزىنىڭ ئوغۇللىرى ئۆز جېنىنى ساقلاش ئۈچۈن، ھەر قايسى مەملىكەتلەرنى بايان قىلدى. ئۇلارنىڭ خوتۇن، قىزلىرى ۋە پەرزەنت قېرىنداشلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئۆزبېكلەرنىڭ قولىغا ئولجا بولۇپ ئەسىر چۈشتى. تەتۇر ماۋىدىغان بۇ پەلەك ئۇلارغا ئۆز تەتۇرلىگىنى كۆرسەتتى. بۇنىڭدىن ئون ئىككى يىل كېيىن، مۇھەممەتخان شەيبانى سەفەرۋىلەردىن [100] قىزىل باش ئىسمائىل قولىدا ئۆلتۈرۈلدى. خوراسان دۆلىتىگە قىزىل باشلار ئىگە بولدى. بۇ چاغدا كۆجەم خان بىننى مەھمۇتخان بىننى ئۇبۇلخەيىر خانلار [101] ماۋارائۇننەھرىگە قانائەت قىلىپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭ ئوغىنىغا ئەبەيدۇللا خان، ئابدۇل ئەزىز خان، ئابدۇللا خان، ھەيدەر مۇھەممەت خان ئىمام قۇلى خان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەت خان، قاتارلىقلار بۇخارا، سەمەرقەنت، ئۆرگەنچ قاتارلىق شەھەرلەرگە نۆۋەت بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتتى.

بۇ چاغدا زاھىرىددىن مۇھەممەت بابۇر پادىشا بىننى ئۆمەت شەيخ باھادۇر بىننى سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا بىننى سۇلتان مۇھەممەت مىرزا بىننى مىراشاھ مىرزا بىننى ئەمىر تېمۇر كوراگانى ماۋارائۇننەھرى ۋە فەرغانە تۇرالماي، ئىسمايىل سەفەۋىگە ئۆزىنى تاشلاپ، قىزىل باشلارنىڭ يارىدەم ۋە مەدەتلىرى ئارقىسىدا، فەرغانە ۋە ماۋارائۇننەھرىگە ئىگە بولدى. لېكىن ئۇ بۇ جايلاردىمۇ تۇرالماي، كابۇل ۋە غەزنەۋىلەرنىڭ [102] ئۇستىگە باستۇرۇپ كىرىپ، تا دېھلىغىچە بولغان جايلارنى ئىگەللەپ، بۇ جايلاردا ئوتتۇز ئىككى يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇ تارىخ ھىجرى توققۇز يۇر بەشىنچى يىلى (مىلادى 1499-1500- يىلى - ت) تەختكە چىققان، تارىخ ھىجرى توققۇز يۇر ئوتتۇز يەتتىنچى يىلى (مىلادى 1530-1530- يىلى – ت) ۋاپات بولغان ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئوغلى ھۇمايۇن پادىشالىق تەختىگە ۋارسلىق قىلىپ، ھىندىستاننىڭ نۇرغۇن شەھەرلىرىنى قولغا كىرگۈزدى. ئۇنىڭ ئەۋلادى ئەكبەر شاھ پادىشا، ئالەمگىر

پادىشا، ئەۋرەڭزىپ پادىشادىن باشلاپ، تا ئەخمەت شاھ پادىشاغىچە بولغان ئارلىقتا، ئون يەتتە نەپەر كىشى بەش يۈز ئاتمىش يىل بۇ مەملىكەتلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتتى. تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز ئاتمىش ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1846- يىلى – ت) ئۇلارنىڭ دۆلەت چىرىغى ئۆچتى. ئالى مەرتىۋىلىك بۇ پادىشالاردىن نۇرغۇن ياخشى ئىشلار نەمۇنە ۋە يادىكار قالدى. ئاللا ئۇلارنىڭ ياخشى نامىنى تا ئىنقىرازى ئالەمگىچە (ئالەم تۇگىگىچە –ت) مەھكەم ۋە ئۇزۇن ساقلىغاي، ئامىن!

بابۇر پادىشا ئەۋلاتلىرىدىن جەمىش بى ۋە نار بوتاخانلار فەرغانە ۋىلايىتىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، ئاتامىراس يۇرتلىرىنى ئۆزبېكلەردىن تاپشۇرۇۋېلىپ، قوقاننى پايتەخت قىلىپ، بۇ مەملىكەتنى ئاۋات ۋە مەمۇرچىلىققا يەتكۈزدى. ئۇلارنىڭ ئەۋلادى تا مەللەخان ۋە خۇدايارخانغىچە يەنى تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئالتە يىلغىچە (مىلادى 1869- 1870- يىلى – ت) فەرغانە ۋىلايىتىدە ھۆكۈم سۈردى.ئۇنىڭدىن كېيىن فەرغانە دۆلتى ئورۇسىيە تەۋەلىگىگە ئۆتتى. خۇدايارخان شېرىپ زىياپىتىگە بېرىشنى تەلەپ قىلىپ يولغا چىقىپ، بەندىچىلىگىنى كابۇل شەھىرىدە تۇگەتتى. (ۋاپات بولدى - ت). تېمۇرىيە ئەۋلادىدىن مۇزەپپەر خان بىننى مۇھەممەت ئەلى خان بولسا ياقۇپ بەگ ئاتالىق غازىنىڭ پەرمانى بىلەن كورلىدا ئۆلتۈرۈلدى. ئۇلاردىن كېيىن تېمۇرىيە ئەۋلادىدىن باش كۆتىرىپ چىققانلىرى ئانچە مەلۇم ئەمەس (ئۇلارنى ئاللا ئۆزىگە يېقىن تۇتقاي)، قالدىسىنى خۇدا ئۆزى بەكرەك بىلىدۇ.

قەلەم تىزگىنىنىڭ تېز قېقىلىشى ۋە خۇشخەتلەرنىڭ بىئىختىيار ئالغا يۈرۈشى تۇپەيلىدىن، پادىشا ۋە شاھ دەپ قوش نام بىلەن داڭقى چىققانلار يەنى ئىران، تۇران، ئىراقى ئەجەم ۋە ئىراقى ئەرەپ، ھىندىستان، ئەرەبىستان، تۇركىستان قاتارلىق جايلارنىڭ چوڭ شەھەرلەرگە ئۇزۇن زامان مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىق ۋە ئىگىدارچىلىق قىلغان موغۇل قەۋمى- قەبىلىلىرى ھەم ئۇلارنىڭ ئەۋلاتلىرى ھەققىدىكى ئاز- تولا قىسسە ۋە ئاجايىپ ھىكايىلەر بۇ كىتاپنىڭ مۇقەددىمىسىدە توتىيە زىلىگە (شىرىن سۆز يىپلىرىگە - ت) تىزىلىشى لايىق ۋە مۇناسىپ كۆرۈلۈپ، مەزمۇنلىرى قىسقىچىلا بايان قىلىندى. بۇ مەسىلەرنى تەپسىلى بىلىشنى خالايدىغانلار بولسا «رەۋزە تۇسسافا» ۋە «تارىخى رەشىدى» قاتارلىق كىتاپلارغا مۇراجەت قىلسۇن.

بىزنىڭ مەقسىدىمىز بولسا موغۇللار يۇرتىدا ھۆكۈم سۈرگەن خان، پادىشا، شەۋكەتلىك ئۇلۇغ ئەسەرلەرنى بايان قىلىشتىن ئىبارەت. شۇڭلاشقا، قەلەمنىڭ گۈزەل چۈلۈۋۈرى موغۇلستاندا ئۆتكەن ئۇلۇغلارنىڭ قىسسە ۋە داستانلىرىنى

بايان قىلىش تەرەپكە مايىل بولۇپ، ئەسلى مەقسەت تەرەپكە قەدەم تاشلىدى.

يۇقىرىدا چىنگىز قائان ئۆز دەۋرىدە پۈتۈن مەملىكەتنى تۆت ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ بەردى دېگەن ئىدۇق. چىنگىز قائان ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي خانغا ئامۇ دەرياسىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى ماۋارائۇننەھرى، فەرغانە ۋىلايىتى، موغۇلىيە، تاتارلار يۇرتى، ئۇيغۇرلار زېمنى ۋە قەدىمقى نايمان قەۋملىرىگە تەۋە جايلارنى تەقسىم قىلىپ بەرگەن ئىدى. چاغاتايخانمۇ ئۆز ئەمرىلىرىگە بۇ يۇرتلارنى تەقسىم قىلىپ بەردى. جۈملىدىن دوغلات قەبىلىسىدىن بابداغان دوغلاتىگە ماڭلاي سۈيەنى ئىنئام قىلىش بىلەن تەڭ، يەنە ئۇنىڭغا ئۇچ مەنسەپنى جۈلدۇ (مىراس – ت) قىلىپ بەردى. " ماڭلاي سۈيە"دېگەن سۆز موغۇل تىلىدا " ئاپتاپ تەرەپ"(شەرقى تەرەپ –ت) دېگەن مەنىدە ئىكەن. بۇ زېمننىڭ شەرقى چېگىرسى باغراش، كورلا، شىمالى تەرەپتە مۇزتاغ، غەربتە ئالاي تاغلىرى ۋە كاتتا داۋان، جەنۇبتا لەئلى كان، بەدەخشان ۋە قاراڭغۇ تاغنى ئىبارەت. بابداغانىنىڭ ئەۋلاتلىرى ئۇزۇن زامان ئىنئام قىلىنغان بۇ زېمن ئىچىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتتى." دوغلات" دېگەن سۆز "توكۇز"، " ئاقساق" دېگەن مەنىدە. چۈنكى چىنگىز قائانىنىڭ ئۈچىنچى ئاكىسى قۇبۇل خانىنىڭ سەككىز ئوغلى بار ئىدى. ئالتىنچى ئوغلىنىڭ ئىسمى بۇلجار بولۇپ، بۇ ئاقساق ئىكەن. شۇڭلاشقا " دوغلات"دەپ لەقەم قويۇلغان ئىكەن. دوغلات تايىپىلىرى بۇنىڭ نەسل- ئەۋلادى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئەمرۇللئەمرائى يەنى ئەمىر خۇدايەت بىننى ئەمىر بولاجى دوغلاتىنىڭ قىسسە ۋە ۋەقەلىرى ھەم سەرگۈزەشتىلىرى ماقالاتى، پەرزەنت- نەۋرىلىرىنىڭ ۋە باشقا مىرزا بەگلەرنىڭ بۇ يەتتە شەھەرگە ھۆكۈمرانلىغى ھەم ئاقىۋەتلىرى بايانى

ساغلام تەبىئەتلىك يارەنلەرنىڭ توغرا زېھنىلىك بۇرادەرلەرنىڭ مۇلايىم تەبىئەتلىرىگە پېتىپ روشەن بولغايكى، بابىداغانىنىڭ نەۋرىلىرىدىن ئەمىر تۇلەك دوغلاتى كاشغەردە، ئەمىر بولاجى دوغلاتى ئاقسۇدا ھۆكۈمران ئىدى، بۇ چاغدا چىنگىزخانىنىڭ ئالتىنچى نەۋرىسى ئىسەن بۇقاخان دېگەن تەختتە ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ ئىككى خوتۇنى بولۇپ،

چوڭ خوتۇنى تۇغماس ئىدى. كىچىك خوتۇنى بولسا خاندىن ھاملدار ئىدى. كۇنلەرنىڭ بىرىدە ئىسەن بۇقا خان ئاۋغا (ئوۋ قىلىشقا ـ ت) ياكى ياۋغا (ئۇرۇشقا ـ ت) كېتىپ، ئۇزۇن مۇددەت تۇرۇپ قاپتۇ. بۇ چاغدا دوختۇى قەبىلىسىنىڭ شراۋۇل دىگەن بىر كاتتا ئەمراسى توقسەن تارتۇق بىلەن خانغا كۆرۈنۈشكە كەپتۇ. دە، خانىنى كۇتۇپ بىر قانچە كۇن تۇرۇپ قاپتۇ. خان يەنىلا كەلمەپتۇ. خانىنىڭ چوڭ خوتۇنى كۇندىشىنىڭ ھاملدار بولغانلىغىنى سېزىپ، خانىنىڭ كەلمىگەنلىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭغا زىشكى ـ ھەسەت قىلىپ، ئۇنى شراۋۇلغا ئىنئام قىلىپ يولغا سېلىپتۇ. موغۇنلارنىڭ قائىدە ـ رەسمى بويىچە، چوڭ خوتۇنى كىچىك خوتۇننى خالىسا ساقلايتى ياكى خالىمىسا باشقا ئەرگە بېرەتتى.

بىر كۇنى خان ئاۋ (ئوۋ) دىن ياكى ياۋدىن قايتىپ كېلىپ، كىچىك خوتۇنى مەڭلىكنى يوقلاپ، " نەگە كەتتى"دەپ سورىغاندا، چوڭ خوتۇنى" دوختۇى شراۋۇل تارتۇق ئېلىپ كەلگەن ئىكەن، مەڭلىكنى شراۋۇلغا ئىنئام قىلىپ يولغا سالدىم"دەپ جاۋاپ بەردى. خان" مەڭلىك مەندىن ھامىلە ئىدى، ئوبدان بولماپتۇ"دىدى ـ دە، ئارتۇقچە تەئەررۇز قىلمىدى. خانىنىڭ ئوغلى يوق ئىدى. ئاز پۇرسەتتىن كېيىن، خان بۇ جاھان بىلەن خوشلاشتى. نەتىجىدە موغۇل قەۋمى خانسىز قالدى. چۇنكى چاغاتاي ئەۋلادى بىلەن تولۇي ئەۋلادى ئۆز ـ ئارا جەڭ ـ جىدەللەر تۇپەيلىدىن بىر ـ بىرىدىن بۆلۈنۈپ كەتكەن ئىدى.بۇ چاغدا، ئاقسۇدىكى ئەمىر بولاجى دوغلات ئەمىرالىرىنى يىغىپ، "خان ئەۋلادىدىن بىرەرسىنى تېپىپ، ئۇنىڭ ئىتائىتىدە بولساق، خان ئۆز ئۇرۇغىدىن بولمىسا پۇقرالارغا پاراۋانلىق، يۇرتقا تىنچلىق بولۇشى مۇشكۇل"دىگەندە، ئۇلار: " ئىسەن بۇقا خاندىن مەڭلىك خوتۇن ھامىلە ئىدى، ئۇ شراۋۇلغا ئىنئام قىلىپ بېرىلگەن ئىدى، ئەگەر ئۇ ئوغۇل تۇققان بولسا ئېلىپ كېلىپ خان كۆتۈرسەك" دەپ مەسلىھەت قىلىشقاندا، ئەمىر بۇلاجى" شەغاۋۇلنىڭ (شراۋۇلنىڭ ـ ت) جاي ـ مەنزىلى ئۇزۇن، ئۇزۇق ۋاپا قىلمايدۇ، بېرىشقا مۇمكىن ئەمەس" دىدى. بۇ چاغدا تاش تېمۇرا مىرزا دىگەن بىر ئەمراسى بار ئىدى. ئۇ " ئۇزۇق ۋاپا قىلمايدىغانلىغى راست، لېكىن ماڭا ئۇچ يۇز ئوغلاقلىق ئۆچكە تېپىپ بېرىلسە، مەن ئۇلارنىڭ ئۆزىنى ۋە سۇتىنى ئۇزۇق قىلىپ بارسام ۋە خانىنى تېپىپ كەلسەم"دىدى. ھەممەيلەن بۇنىڭغا قوشۇلۇپ ئۇچ يۇز ئوغلاقلىق ئۆچكە تېپىپ بەردى. ئۇ بۇنى ئۇزۇق قىلىپ، ئاخىرى بىر ئۆچكە قالغاندا شراۋۇلنىڭ جاي ماكانىغا يەتتى. ۋە بىر بانا قىلىپ مەڭلىك خوتۇن بىلەن كۆرۈشتى. بارلىق ۋەقەنى ئۇنىڭغا تولۇق بايان قىلدى. ئۇ تەكشۈرۈپ قارىسا، مەڭلىك خوتۇن خاندىن بولغان ھاملىسىدىن بىر ئوغۇل تۇغۇپ، ئۇنىڭ ئېتىنى تۇغلۇق تېمۇر قويۇپتۇ. يەنە شراۋۇلدىنمۇ بىر ئوغۇل تۇغۇپ،ئۇنىڭغا ئوكچە مۇلۇك دەپ ئات قويۇپتۇ.

شۇنداق قىلىپ مىرزا تاش تېمۇر بۇ جايدا بىر قانچە كۈن تۇرۇپ ، تۇغلۇق تېمۇرنى ئېلىپ قاچتى. بىر قانچە مۇددەتتىن كېيىن مۇزات داۋىنىغا كەلدى، خان ئويناپ يۈرۈپ ھاڭغا چۈشۈپ كەتتى. تاش تېمۇر مىرزا بۇنىڭدىن بىخەۋەر ئىدى. ئۇ خانىنى ئىزدەپ ھەيرانۇ- سەرگەردان بولۇپ تۇرغان چاغدا، يەتتە نەپەر سودىگەر يېتىپ كەلدى.باشلىغىنىڭ ئېتى بەگچەك ئىدى. ئۇ خانىنى ھاڭدىن ئېلىپ چىقتى. بۇلار كېيىنچە خاس بەگلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالدى. باشقىلىرىغمۇ ئۆز لايىغدا مەنسەپ بېرىلدى. ئالى مۇقام خانىنى تاش تېمۇر مىرزا ئاقسۇغا ئېلىپ كېلىپ، ئەمىر بۇلاجنىغا تاپشۇرۇپ بەردى.

بۇ چاغدا خان ئون تۆت- ئون بەش ياشلاردا ئىدى. ئەمىر بولاجى يۈرت بەگلىرىنى ھازىر قىلىپ، ئوبدان سائەتتە ئۇنى تەختكە چىقاردى. خان ئەمىر بولاجىنىڭ بۇ قىلغان خىزمىتى ئۈچۈن، ئۇنى بەگلەر بېگى قىلىپ تەينىلىدى. ئۇنىڭ يەنە ئاباسى- ئەجداتلىرىدىن مىراس بولۇپ كەلگەن ئۈچ مەنسەپكە يەنە ئۈچ مەنسەپ جۇلدۇر- جاساق قىلىپ، قولىغا يارلىق نىشانە بېرىپ، ئۇنىڭغا ناھايىتى يۇقۇرى ئورۇن بەردى. بىر قانچە كۈندىن كېيىن ئەمىر بولاجى بۇيۇكلۇك ئالىمگە پەرۋاز قىلدى. خان ئەمىر بولاجىنىڭ مەنسۇبىنى ئۇنىڭ ئوغلى ئەمىر خۇدايدادقا بېرىپ، ئۇنى " جايسالڭ"دىگەن ئەمىرلەرنىڭ ئەمىرى قىلدى. بۇ ئۆزبېك تىلىدا "بەگلەر بېگى"، قىزغىز، قازاق تىلىدا "ئېل بېگى"ياكى " ئۇلۇس بېگى"، ئەرەپچە "ئەمىرۇلجەيىس"(ھەربى قوماندان -ت) دىگەن سۆز بولىدۇ.

ئەمىر بولاجى بىر ئاتىدىن ئەمىر تۆلەك، ئەمىر بولاجى، ئەمىر قەمەردىدىن، ئەمىر شەمسىددىن دەپ تۆت ئوغۇل ئىدى. بۇ چاغدا ئەمىر قەمەردىدىن " ئاكامنىڭ ئوغلى يەتتە ياشتا تېخى كىچىك، بۇ مەنسەپكە مەن لايىق ئىدىم، ئاكامنىڭ بۇ مەنسۇبىنى ماڭا مەرھەمەت قىلسىلا، ھەق ئۆز ئورنىنىڭ مەركىزىدىن ئورۇن ئالغان بولار ئىدى"دەپ ئەرز قىلدى. خان "ئاتا ئوغۇل ئۇچۇن قىلىدۇ"دەپ ئىلتىپات بىلەن يارلىق قىلدى ۋە "ئەمىر بولاجىنىڭ ئۆتكەنكى خىزمەتلىرىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈپ تۇرۇپ، ئەمىر خۇدايداد گەرچە كىچىك بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئاباسى- ئەجداتلىرىنىڭ مەنسۇبىنى بۇنىڭغا بەردىم" دەپ داۋاملىق يارلىق قىلدى. لېكىن ئەمىر قەمەردىدىن بۇنىڭغا ھېچنىمە دەپ جاۋاپ بېرەلمىگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ دىلىدا كىنە- ئاداۋەت پەيدا بولۇپ، مىجەزى باشقىچە بولۇپ، ئۆزگىرىپ قالدى. ئاز ۋاقىتتىن كېيىن خان ۋاپات بولۇپ، گۇنانى ئەپ ئەتكۇسى قادىر ئاللانىڭ رەھمىتىگە سازاۋەر بولدى.

ئەمىر قەمەردىدىن بولسا بۇنداق پۇرسەتكە ناھايىتى ئىنتىزار ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇ قارىشلىق ناغرىسىنى ئاشكارە چالدى

ۋە ئون سەككىز شاھزادە بىلەن بىر نەچچە كاتتا ئەمرائىلەرنى يوق قىلدى. خانىنىڭ يۈرتى، يۇشۇرۇن ئاشكارە غەزىنىلىرى، ياراق-جاپدۇقلىرىغا ئىگە بولدى. ئۇنىڭ ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرى- زامانىسى ئون ئىككى يىلدا تاماملىنىپ ئاخىرلاشتى. ئۇ ئەمرى تېمۇر كوراگانى بىلەن ھەمئەسر ئىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا جەمئىي يەتتە قېتىم قاتتىق جەڭ- جىدەللەر بولۇپ، نۇرغۇن ئادەمنىڭ قېنى تۆكۈلدى. ئاخىرى ئەمىر قەمەرىددىن باراۋەرلىك قىلالماي قېچىپ كېتىپ، بىر جەزىرە- دەشتىدە يوق بولدى. ئۇنىڭ ئۇلۇغمۇ تېپىلمىدى. ئەگەر كىمكى بۇ قىسسەنى كۆڭلىدە بىلىشنى خالىسا، ئەلۋەتتە "رەۋزە تۈسسافا"غا نەزەر سالسۇن.

ئەلقىسسە، مەغفۇر - (گۇنايى كەچۈرۈلگەن – ت) رەھمەتلىك خان ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلغاندىن كېيىن، خىزىر خوجا خاندىن باشقا ئوغلى ئامان قالمىغان ئىدى. لېكىن خىزىر خوجا خان ئارانلا ئىككى ياشتا بولۇپ، ناھايىتى كىچىك ئىدى. بۇ چاغدا ئەمىر خۇدايدادىنىڭ مىر تاغا دېگەن ساپ مەسلىھەتلىك، زىيادە تەدبىرلىك ۋە ئەقىللىق بىر ئانىسى بار ئىدى. ئۇ "خان نەسلى ئۈزۈلۈپ قالمىسۇن" دەپ، ئون ئادەمنى قوشۇپ خىزىر خوجا خانىنى قاچۇردى. مەزكۇر ئادەملەر خىزىر خوجا خانىنى ئېلىپ قېچىپ بىرقانچە زامان ئالاي تاغلىرى ئىچىدە، بىر نەچچە ۋاقىت بەدەخشان، سېرىق قول جەزىرىلەردە ۋە بىر نەچچە مۇددەت لوپ، چەرچەن جاڭگاللىرىدا ھايات كەچۈردى. قەمەرىددىن ئۇلارنى خېلى تەكشۈرۈپ ۋە تەپتىش قىلىپ تاپالمىدى. قەمەرىددىن يۇقالغاندىن كېيىن، ئەمىر خۇدايداد خىزىر خوجا خانىنى تېپىپ كېلىپ، ئۇنى ئابائى- ئەجداتلىرىنىڭ پايتەختىگە ئولتۇرغۇزدى. خىزىر خوج خانمۇ ئۇنىڭ بۇ خىزمىتى ئۈچۈن، يەنە ئۈچ مەنسەپ ۋە جۇلدۇ- جاساق قىلىپ، جەمئىي توققۇز مەنسەپكە ئىگە بولدى. ئۇنىڭ شىرئەلى خانغا [103] بىر قېتىم خىزمەت كۆرسەتكەنلىگى ئۈچۈن، يەنە ئۈچ مەنسەپ جۇلدۇ قىلىپ بەردى. شۇنداق قىلىپ، ئەمىر خۇدايداد ھەممىسى بولۇپ ئون ئون ئىككى مەنسەپكە ئىگە بولدى.

بۇ ئون ئىككى مەنسەپ مۇنداق: بىرىنچىسى جايساڭ، يەنى ئەمىرلەر ئەمىرى؛ ئىككىنچىسى ماڭلاي سۈيەنىڭ ھۆكۈمرانلىغى؛ ئۈچىنچىسى، يارلىق- نىشانلارغا خانلارنىڭ ئۇلۇغ مۆھۈرى- تامغىسى بېسىلغاندىن باشقا، يەنە ئەمىر خۇدايدادنىڭ مۆھۈرى- تامغىسىنى بىللە قوشۇپ بېسىش، ئەگەر مۇنداق قىلىنمىسا يارلىق- نىشانلار ئىناۋەتكە ئېلىنماسلىق؛ تۆتىنچىسى، ئەمىر خۇدايداد خانغا بىر يا مىقدارى يېقىن ئولتۇرۇش؛ بەشىنچىسى، خانغا چاي ۋە قېمىز قويۇشقا ئىككى مەھرەم مەسئۇل بولسا، ئەمىر خۇدايدادقا بىر مەھرەم مەسئۇل بولۇپ، چاي، قېمىز قويۇش؛ ئالتىنچىسى،

توققۇز گۈنا سادىر قىلمىغۇچە گۈناغا لايىق قىلماسمىش؛ يەتتىنچىسى، توققۇز گۈنا سادىر بولسا ۋە ئۇنى ئۆزى ئىتىراپ قىلغان تەقدىردە، ئەمىر خۇدايىدادنى قىزىل كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ، سورىغىنى بىر تەرەپ قىلىش؛ سەككىزىنچىسى، ئەگەر تاياق سوققاقلىققا لايىق بولغان تەقدىردە، كۆرسا ئۈستىگە قىزىل كىگىز سېلىپ، ئۇنى ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ ئاندىن تاياق سوقۇش؛ توققۇزىنچىسى، توققۇز گۈنا سادىر بولمىغچە ئۆلۈم جازاسى بېرىلمەسلىك؛ ئونىنچىسى، ئەگەر ئۆلۈمگە لايىق بولغاندا، ئىنسان گۈرۈھى تاياق ياكى قىلىچ بىلەن ياكى ئېسىپ ئۆلتۈرمەسلىك؛ ئون بىرىنچىسى، ئەگەر ئۆلۈمگە لايىق بولسا، ئۇنى كىشى يوق يەرگە ئېلىپ بېرىپ، كۆندۈرۈلمىگەن ئات- تايچاققا سۆرىتىپ ئۆلتۈرۈش؛ ئون ئىككىنچىسى، ئۇنىڭ جېنىنى جان ئالدىغان ئەرۋاھقا تاپشۇرغاندىن كېيىن، خان باشلىق مەمىلكەتنىڭ ھەممە ئەئيانلىرى ماتەمدار بولۇپ، يىغا- زارە قىلىشىپ، بىللە كۆتىرىپ ئېلىپ بېرىپ دەپنە قىلىشى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ گۈنالار ئۇنىڭدا زادىلا سادىر بولمىغان بولسا كېرەك. ھالبۇكى بۇ پەقەت خانلىقنىڭ سۆلەت ۋە شەۋكەتىدىنلا ئىبارەتتۇر.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، بۇ ئالى ماقالىق ئەمرائىلەرنىڭ ئەۋلات- نەۋرىلىرىمۇ خانلارنىڭ ئالدىدا خۇددى يۇقۇرقىدەك ئىززەت ۋە ھۆرمەت ھەم يۇقۇرى دەرىجىلىك مەرتىۋە بىلەن ئۆتكەن ئىدى. ئەمىر خۇدايىداد بولسا توقسان يەتتە ياشقا كىرگەن ۋە توقسان يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىدى. ئۇ: "يەتتە خاننى ئۆز قولۇم بىلەن كۆتىرىپ خانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزدۇم"دەپ زىكىر قىلىدۇ. ئاخىرقى ئۆمرىدە مەككە- مۇئەززەمەگە بولغان مۇھەببىتى ۋە مەدىنەئى مۇنەۋۋەرگە بولغان ئىشتىياقى ئۇنىڭ يۈرەك قاتلاملىرىدا جۇش ئۇرۇپ ئۆرلەشكە باشلىدى. ئۇ خاندىن رۇخسەت سورىدى، لېكىن ھېچقانداق جاۋاپ ئالالمىدى. ئاندىن ئۇ خاندىن رۇخسەت بولمىدى. باشقا بىر تەدبىر بىلەن مۇرادىمغا يەتسەم ھەجەپ ئەمەس دىگەننى كۆڭلىگە پۈكتى.

بۇ چاغدا فەرغانە ۋىلايىتى، ماۋارائۇننەھىر، خوراسان، پارىس، ئىراقەيىن، ئەزەربەيجەن قاتارلىق جايلار ئىرزا ئۇلۇغ بېك كوراگانىنىڭ ئەمرى- پەرمانىدا تۇراتتى. موغۇلىستاننى قولغا كىرگۈزۈش قەستى بولسا، خۇددى تاشقا ئۇيۇلغان نەقىشتەك ئۇنىڭ يۈرەك قاتلىمىغا ئورۇنلاشقان ئىدى. بۇ چاغدا ئەمىر خۇدايىداد مىرزا ئۇلۇغ بېككە مەخپى كىشى ئەۋەتىپ، "مىرزا! تاشكەنتتىن تۆت- بەش مەزىل يۈرۈپ موغۇلىستان تەرەپكە مۇشەققەتلىك قەدەم قويسىلا؛ مەن موغۇلىستان يۇرتىنى مىرزا ئۇلۇغ بېككە تەۋە قىلىپ بەرسەم"دەپ خەۋەر بەردى. مىرزا ئۇلۇغ بېك بۇ خوش خەۋەرنى

ئاڭلاش بىلەنلا سەمەرقەنتتىن ئاتلىنىپ، تاشكەنتكە كېلىپ، بۇ جايدىن لەشكەر تارتىپ چىقتى. موغۇلىيە يۇرتىدىنمۇ خىزىر خوجا خان باشلىق ئەمىر خۇدايداد قاتارلىقلار لەشكەر ئېلىپ تاشكەنت تەرەپكە يولغا چىقتى. ئاخىرى بۇ خۇددى دەريادەك ئاققان ئىككى خۇنخۇڭار قوشۇنلار ئارىسىدا بىر مەنزىلدىن كەمرەك مۇساپە قالغاندا، ئەمىر خۇدايداد : "مىرزا ئۇلۇغ بېك ئالدىغا ئۆزەم بېرىپ، ئۇنىڭ رائى نۇرلىرىنى قايتۇرسام، ناھەق خۇنلار تۆكۈلمىسە"دەپ خانغا ئىلتىماس قىلدى. خان بۇنىڭغا ماقۇل بولۇپ، ئەمىر خۇدايدادنى مىرزا ئۇلۇغ بېككە ئەۋەتتى. خۇدايداد ئۇنىڭ بىلەن ئۇچۇرىشىپ : "ئەي مىرزا مۇددىئا ھاسل بولدى، ئەمدى ئۆز تەختگاھلىرىغا يانسىلا، مەن تەدبىر بىلەن ئۆزلىرىنى ئېلىپ كەلگەن ئىدىم تا ئۆزلىرى بۇ يەرگە كەلمگىچە مېنىڭ مەقسەت ۋە مۇددىئالىرىم ھاسل بولماس ئىدى"دەپ بارلىق ۋەقەنى تولۇق سۇرەتلەپ ئاشكارە قىلدى. مىرزا ئۇلۇغ بېك تەبەسسۇم ۋە ياخشى مۇئامىلە قىلىپ، ئۆزىنىڭ پىردەۋىس دىگەن جەننەتكە ئوخشاش تەختگاھى سەمەرقەنتكە قايتىپ كەتتى. جۇملىدىن ئامىر خۇدايدادمۇ خىزىر خوجا خانىنىڭ ھۆكۈمىتى ۋە زىمىن دائىرىسىدىن چىقتى.

مىرزا ئۇلۇغ بېك كوراگانى ئەمىر خۇدايدادنىڭ ئىستىقبالىغا چىقىپ، بىر نەچچە قەدەم جۇلاۋىدا (ئاتنىڭ يېنىدا پىيادە ـ ت) مېڭىپ ۋە قولتۇغىدىن كۆتىرىپ ئاتتىن چۈشۈرۈپ، زىيادە ئىززەت ۋە ھۆرمەت بىجا كەلتۈردى. ئۇ ئەمىر خۇدايدادنى ھەرقانداق چاغدا ئۆزىدىن ئۈستۈن تۇرغۇزۇپ، ئۆز قەدىمنى زادىلا ئۇنىڭدىن ئىلگىرى قويمىدى ۋە بىرنەچچە كۈن ئۇنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ، ھۆكۈمەت ئىشلىرى توغرىسىدا ئۇنىڭدىن كۆپ نەرسىلەرنى سورىدى. ئالدى بىلەن ئۇ پادىشاھى چىنگىز قائىدىنىڭ قائىدە ـ قانۇنلىرى، ياساق ـ يوسۇنلىرى، يارغۇتورىلىكلىرى ھەققىدە سۇئال سورىغاندا، ئەمىر خۇدايداد "ئەلھەمدۇلىلار ۋە ئەلمىنە بۇدۇركى، ئىسلام دىنىنىڭ دۆلەت ـ شەرىيىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن خانلارنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرى بىلەن كارىم بولمىدى "دەپ جاۋاپ بەردى. مىرزا ئۇلۇغ بېك بۇنداق سۇئال سورىغانلىغىغا ناھايىتى خجالەت بولۇپ قاتتىق پۇشايمان قىلدى، ھەتتا ئۆمۇر بويى بۇنداق خجالەتچىلىكتە ئۆتتى ۋە كۆپ ئىبرەتلەندى. چۈنكى مىرزا ئۇلۇغ بېك ھەممە ئىلىمدە ماھىر ۋە كامىل كىشى ئىدى. ئۆز ـ ئارا مېھماندارچىلىق پىشەشەكەش ـ تارتۇق قائىدىلىرى ئادا قىلغاندىن كېيىن، مىرزا ئۇلۇغ بېك ئۆز ئادەملىرىنى خىزمەتكە قوشۇپ، ئەمىر خۇدايدادنى ھەرەمەيىن شېرىپىن زىيارىتىگە يولغا سالدى.

«تارىخى رەشىدى» مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، ئەمىر خۇدايداد مەككە مۇئەززەمگە بېرىپ، ھەجنىڭ روكىنلىرىنى ۋە

شەرتلىرىنى تولۇق بەجا كەلتۈرۈپ، مەدىنەئى مۇنەۋۋەرگە بېرىپ، مۇھەممەت ئەنھەزرەتنىڭ باغ قەۋرىسگە زىيارەت قىلدى ۋە تۆۋەـ ئىستىغپارغا شۇغۇللىنىپ تۇرغان بىر ھالەتتە كېسەلگە دۇچار بولدى ۋە بۇ قاراڭغۇ تۇپراقتىن ئاخىرەت باغچىسىغا يۆتكەلدى. شۇ كېچىسى ئەنھەزرەت چۈشىگە كىردى. ئۇ چۈشىدە ئەنھەزرەتنىڭ ”تۈركىستان تەرەپتىن مېنىڭ بىر مەھبۇبە مەشۇغۇم مېنى دەپ كېلىپ ۋاپات بولدى، ئۇنى ئاببا سىنىڭ ئايىغىدا دەپنە قىلىڭلار“دەپ ھاسسا بىلەن بىر يەرنى سىزىپ كۆرسەتكەنلىگى نامايەن بولدى. ئۇ ئۇيقۇدىن تۇرۇپلا ئاببا س رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ قەۋرىسگە بارسا، ھاسسا بىلەن سىزىلغان يەر ناھايىتى ئوچۇق كۆرۈندى. ئۇ، بۇ ئەجەپ سائادەتمەن مەردا (ئادەم ـ ت) كىم بولغىيدى دەپ ھاجىلارنى تەھقىق ۋە تەپتىش قىلىپ كۆرسە، بۇ چاغدا ئەمىر خۇدايىداددىن باشقا ھاجى ۋاپات بولمىغان ئىكەن. ئۇنى قائىدە بويىچە سۈنئەت ـ غۇسۇل قىلدۇرۇپ، بىشارەت بېرىلگەن يەرگە دەپنە قىلدى.

شۇ يىلى خوجا ئەبۇ نەسىر مۇھەممەت پارسا [104] قۇددۇسسىرە ئەلئەزىزمۇ ھەرەمەيىن شېرىفىن زىيارىتىگە بارغان ئىدى. ئۇنىڭ مۇرتلىرىدىن بىرى ئەمىر خۇدايىدادنىڭ قەۋرىسى ئۈستىگە”ھەززا قەۋرە ئەمىر خۇدايىدادنىڭ تۈركىستانى“(بۇ تۈركىستانلىق ئەمىر خۇدايىدادنىڭ قەۋرىسى ـ ت) دىگەن سۆزى تاشقا نەقىش قىلىپ تۇرغۇزۇلغانلىغىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن ئاشكارە كۆردۈم دەپ نەقلى ـ ھىكايە قىلغان ئىكەن. خوجا مۇھەممەت پارسانىڭ ھەرەمەيىن شېرىفىن زىيارىتىگە بېرىپ ۋاپات بولغان ۋاقتى ھىجرى سەككىز يۈز يىگىرمە ئىككىنچى يىلى زۈلھەججە (12ـ ئاي ـ ت) نىڭ يىگىرمە توققۇزىنچى كۈنىگە (مىلادى 1420ـ يىلى 1ـ ئاينىڭ 16ـ كۈنى ـ ت) توغرا كېلىدۇ دەپ ھىكايە قىلىشىدۇ. بىلەكى ئەمىر خۇيدادمۇ دەل مۇشۇ يىلى ۋاپات بولسا كېرەك.

ئەمىر خۇيىداددىن كېيىن ئۇنىڭ نەۋرىسى سەيىد ئەلى بىنى سەيىن ئەخمەت مىرزا ئەمرى بولۇپ، ئاباسىـ ئەجداتلىرىدىن مىراس قالغان مەنسەپلەر بويىچە بۇ يەتتە شەھەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتتى. ئاندىن كېيىن چوڭ ئوغلى سانسىز مىرزا ھۆكۈمران بولۇپ سەككىز يىل يۇرت سوردى. ئاندىن كېيىن كىچىك ئوغلى ھەيدەر مۇھەممەت مىرزا ھۆكۈمران بولدى. بۇ چاغدا دوست مۇھەممەتخانىنىڭ [105] قىزى جىماك ئاغچا سانسى ئەمىرنىڭ نىكاھىدا ئىدى. بۇنىڭدىن ئاببابەكرى مىرزا ۋە ئۆمەر مىرزا دەپ ئىككى ئوغۇل دۇنياغا كەلدى. سانسىز مىرزا ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنى يەڭگە دەپ ھەيدەر مۇھەممەت مىرزا ئۆز ئەقىدىگە ئالدى. ھەيدەر مۇھەممەت مىرزىدىنمۇ مۇھەممەت ھۈسەيىن ۋە مۇھەممەت سەئىد مىرزا دەپ ئىككى ئوغۇل ۋۇجۇتقا كەلدى. مۇھەممەت ھۈسەيىن مىرزا بۇ يەتتە

شەھەرنىڭ ھۆكۈمتىنى پىسەن قىلماي، تاشكەنتكە بېرىپ، يۇنۇسخانىنىڭ ئوغلى مۇھەممەتخانىنىڭ خىزمىتىدە بولدى. ئۇ مۇھەممەتخانىنىڭ يارلىغى بىلەن ئوراتۆپەگە توققۇز يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. مەھمۇتخان بىر ھەمشىرىسىنى مۇھەممەت ھۇسەيىن مىرزىنىڭ ئەقدىگە باغلاپ، ئۇنى كوراگانلىق (خانغا كۈيوغۇل) مەنسۇبى بىلەن ئۇلۇغلىدى. ئوراتۆپەدە بۇلاردىن مىرزا ھەيدەر ۋۇجۇتقا كەلدى. لېكىن ئۇ زامانە ھادىسىلىرى ۋە بەزى كېلىشمەسلىكلەر تۈپەيلىدىن، ئوراتۆپەدە تۇرالماي، پەرزەنتى مىرزا ھەيدەرنى ئېلىپ ھىراتتىكى سۇلتان ھۇسەيىن مىرزا بەننى بايقارا مىرزا خىزمىتىگە باردى.

بۇ چاغدا ھىراتتا ئەمىر بۇرۇندۇق دېگەن بىر مۆتىۋەر قېرى ئەمرائى بار ئىدى. سۇلتان ھۇسەيىن مىرزا ئۇنى مۇھەممەت ھۇسەيىن كوراگانىنىڭ ئىستىقبالىغا چىقاردى ۋە مۇناسىپ جاي- ماكانغا چۈشۈردى. سۇلتان ھۇسەيىن مىرزا بىلەن قانداق كۆرۈشۈشنىڭ مەسلىھىتىنى قىلىشتى. ئەمىر بۇرۇندۇق: "ھەرقانچە بولسىمۇ ئولجاپ (خان، پادىشالارنىڭ قوللىرىنى باشلىرىغچە يەتكۈزۈپ كۆرۈشۈش ئادىتى -ت) كۆرۈشكەن ياخشى بولۇر ئىدى" دىدى. مۇھەممەت ھۇسەيىن مىرزا بۇنى ماقۇل تۇتمىدى. چۈنكى، مۇھەممەت ھۇسەيىن مىرزا دوغلات نەسلىدىن ئىدى. سۇلتان ھۇسەيىن مىرزا بولسا، بارلاس نەسلىدىن ئىدى. دوغلات قەبىلىسىنىڭ مەرتىۋە دەرىجىسى بولسا بارلاس تائىپىلىرىدىن نەچچە دەرىجە ئارتۇق ئىدى. ئاخىرى ئۇلار كۆرۈشىدىغان بولدى. سۇلتان ھۇسەيىن مىرزا: "ئابائى- ئەجداتلىرىنىڭ قائىدە- رەسمىيەتلىرى يوق بولۇپ كەتمىسۇن، مۇھەممەت ھۇسەيىن مىرزا ماڭا ئولجاپ كۆرۈشمىسە مەن ئولجاپ كۆرۈشمەن" دەپ ئولجاپ كۆرۈشتى. ھەر ئىككىسلا باراۋەر ئولجاپ كۆرۈشتى. بىر- بىرىنىڭ ئىززەت- ھۆرمىتىنى ئاشۇرۇپ قىلىشتى. لېكىن بۇ چاغدا سۇلتان ھۇسەيىن مىرزىنىڭ ئۆمۈر ئاپىتىنى پېتىش ۋاقتىغا يەتكەن، ئوغلانلىرىنىڭ قارشىلىق ھەرىكەتلىرى ئەۋجىگە چىققان، ھەممە جايدا پىتنە- پاساتلار قوزغالغان ئىدى. شۇڭلاشقا مۇھەممەت ھۇسەيىن مىرزا بۇ يەردە تۇرماقنى مۇناسىپ كۆرمەي، ھەرەمەيىن شېرىنفىن زىيارىتىگە سەپەر قىلدى. پەرزەنتى ھەيدەر مىرزا بۇ چاغدا سەككىز ياشتا ئىدى. ئۇنى مەۋلانە مۇھەممەت قازىنىڭ خىزمىتىگە تاشلىدى. مەۋلانە مۇھەممەت قازى ئەررەھمە خوجا بولسا خوجا ئەھرار ۋەلىلۇللانىڭ [106] مۇرىدى مەخدۇم ئەززەمنىڭ [107] پىرلىرىدىن بىرى ئىدى. كېيىنكى زاماندا سۇلتان سەئىد خان بەننى ئەخمەت خان [108] دەۋرىدە، مىرزا ھەيدەر كوراگانى يېگىرىمە ئىككى يىل يارىكەنتتە ئەمىرلەر ئەمرى بولۇپ تۇردى. تىبەت، بولۇر قاتارلىق جايلاردا لەشكەر تارتىپ بېرىپ، تولا

شەھەرلەرنى ئىشغال قىلىپ، نۇرغۇن ئادەملەرنى ئىسلام دىنىغا زۇمرەسىگە (گۈرۈھىغا ـ ت)باشلاپ، ئۇلارنى ئاللانىڭ بىرلىگىگە ئىشەنگەن مۇسۇلمان- مۆمىندارچىلىق يولىغا تەرغىپ قىلدى. لېكىن، زامانە ئىنقىلاۋى تۇپەيلىدىن، ئۇ كابۇلغا بېرىپ، بابۇر پادىشا خىزمىتىگە كىردى. بابۇر پادىشانىڭ ئانىسى بىلەن مىرزا ھەيدەر كوراگانىنىڭ ئانىسى بىر تۇققان بولۇپ، ئۇلار يۇنۇس خانىنىڭ قىزى ئىدى. ئۇ بابۇر پادىشا تەرىپىدىن كەشمىرگە ئەۋەتىلىپ، بۇ جايىنى تۆت يىل سوردى. نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى بەرپا قىلدى. ھىندىستانىنىڭ نۇرغۇن شەھەرلىرىنى بوي سۇندۇردى. ئاخىرى سەلتەنەتنى تاشلاپ، ئۆز ئۆمرىنى ئىبادەتكە سەرپ قىلدى. ئۇ «"تارىخى رەشىدى"نى كەشمىردە يېزىپ توپلام قىلدىم» دەپ ھىكايە قىلىدۇ. خانلارنىڭ قىزلىرى ئەمىر خۇدايىدادنىڭ ئەۋلاتلىرىغا كوفو (ئەقىدە نىكا ئۇچۇن تەڭداش بولۇش سالاھىيىتى ـ ت)بولىدىكەن. شۇ سەۋەپتىن ئۇلار خانغا كۆيوغۇل قىلىنىپ، "كوراگان"لىق مەنسۇبى بېرىلىدىكەن. "كوراگانى"دىگەن سۆز مۇڭغۇل تىلىدا "خانغا كۆيوغۇل"يەنى "دامادى پادىشا"(پادىشا كۆيوغۇلى ـ ت) دىگەن مەنىدە بولىدىكەن. يەنە بۇ مىرزىلارنىڭ قىزلىرىمۇ خانزادىلەرگە كوفۇ قىلىنىدىكەن.

سانسىز مىرزىنىڭ ئوغلى مىرزا ئابابەكرى بولۇپ، بۇ يەتتە شەھەردە مىرزا ئۇرۇقلىرىدىن يەنە بار، ھەممىسىنىڭ نەسەپلىرى ئەمىر خۇدايىدادنىڭ بىنىنى ئەمىر بولاجىغا باغلىنىدۇ. مىرزا ئەھمەت ۋاڭ بېگىمۇ ئۆز نەسەپلىرىنى مىرزا ئابابەكرىگە ئاپىرىپ باغلايدۇ. بۇ سۆزنى تەپسىلى ۋە ئۇزۇن بايان قىلىشتىن مەقسەت ۋە تەلەپ شۇكى، چاغاتاي خان بىنىنى چىنگىزخان زامانىدىن سۇلتان سەئىد خان زامانىغچە ئۇچ يۈز يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتۈپتۇ. بابداغان دوغلاتىنىڭ ئەۋلادى ـ نەۋرىلىرى ئەمىر خۇدايىدادبىنىنى ئەمىر بولاجى نەسلىدىن نەسلىگىچە، زامانىدىن زامانىغچە، ئۇ پۈشتىدىن بۇ پۈشتىغچە بۇ يەتتە شەھەرگە ھۆكۈمران بولۇپ، يۇقۇرى مەرتىۋە تۇتۇپ كېلىپتۇ. بۇ ئەھۋال ئەڭ ئاخىرى مىرزا ئابابەكرى دەۋرىگە كەلگەندە تامامغا يەتتى. ئاندىن كېيىن مىرزا ئابابەكرىنىڭ بۇرادەر زادىسى مىرزا ھەيدەر كوراگانىنىڭ تەشەببۇسى ۋە دالالىتى بىلەن سۇلتان سەئىد خان بۇ يەتتە شەھەرگە ۋالى ۋە مۇتەۋەللى بولدى. بۇ دوغلات خانىدانلىرى ئەمرلەر ئەمرى ھەم ۋەزىر بولۇپ، تا ئىسمائىل خان ۋە مۇھەممەت ئىمىن خان زامانلىرىغچە يەنە ئىككى يۈز يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ھۆكۈمران بولۇپ ئۆتۈپتۇ. ھەتتا خافانى چىن ئەھلى بۇ يەتتە شەھەرگە مالىك بولغۇچە ئۇلارنىڭ ھۆكۈملىرى جارى بولۇپ كېلىپتۇ.

مىرزا ئەھمەت ۋاڭ بېگىمنىڭ نەسەپلىرىمۇ مىرزا ئابابەكرىگە يېتىپتۇ دەپ ھىكايە قىلىشىدىكەن. لېكىن قانداق يول

بىلەن ئۇنىڭغا باغلىنىدىغانلىغى بۇ مەنكى كەمىنگە مەلۇم ئەمەس. رىۋايەتلەرنىڭ مەزمۇنىغا قارىغاندا، ئۇلارنىڭ بۇ يەتتە شەھەرگە بولغان ھۆكۈمرانلىغى تاكى ھجرى بىر مىڭ ئۈچ يۈز يىگىرىمە ئالتىنچى يىلغىچە (مىلادى 1909-يىلغىچە – ت) جارى بولغان ئىكەن. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئەۋلادى مىرزاھىدى بەيسە بېگىم ياركەنتنى سوراپ ئۆتۈپتۇ. ئاندىن كېيىن ئوغلى مىرزا ئوسمان بەيسە بېگىم كاشغەرنى سوراپ ئۆتۈپتۇ. مەۋلانە مۇھەممەت سادىق كاشغەرى [109] ئەلەيھىررەھىم «زۇبدە تۈل مەسائىل» (تاللانغان مەسىلىلەر) ناملىق كىتاۋىنى مەزكۇر مىرزا ئوسمان بەيسە بېگىمنىڭ نامىغا بېغىشلاپ يازغان ئىكەن. ئاندىن كېيىن ئوغلى مىرزا ئىسھاق بېگىم ۋاپاتلىق مەنسۇبىگە ئۇلىشىپ كاشغەرنى سوراپ ئۆتۈپتۇ. ئاندىن كېيىن ئوغلى مىرزا مەھمەت ۋالى بېگىم ئاقسۇغا ھاكىم بولۇپ، يىگىرىمە سەككىز يىل سوراپتۇ، ياركەنتنى سەككىز يىل سوراپتۇ. بۇخارالىق مولا ئابدۇلكېرىم دامۇللام « ئاقايىد» (ئەقىدىسىلەر – ت) دىگەن كىتابنى مىرزا ئەھمەت ۋالى بېگىمنىڭ نامىغا بېغىشلاپ تۈرك تىلىغا تەرجىمە قىلىپ ۋە ئۇنى تولا تەرىپلەپ تەسۋىر (سۈپەت – ت) لەر بىلەن توشقۇزۇپتۇ. مىرزا ئەخمەت ۋالى بېگىم بولسا دۆلەتمەن، ئىقبالمەن، زېرەك، ھۇشيار، ھۆكۈمەتدارلىق قائىدە-قانۇنلىرىدا، پۇقراپەرۋەرلىك يول كۆرسەتكۈچ دەستۇرىدا بىر سۆز ۋە بىر قۇللۇقتا مۇستەھكەم كىشى ئىدى. پېئىل-ئەتىۋارى ۋە ئەخلاقى، خەلقپەرۋەرلىكتە بۇرۇن ئۆتكەن پادىشالارنىڭ رەسمى-ئادەتلىرىگە، خەلق-مىجەزىگە ناھايىتى ئوخشاش ئىدى. قارىماققا ئۇ خاقانى چىنگە تەۋە ھەم ئىتائەت قىلىدىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئەمەلىيەتتە ئۆز ئالدىغا پادىشا ۋە مۇستەقىل ھاكىم ئىدى. ھەرقانداق دەۋا-دەستۇرلارنى ئاق ۋە شەرىئەتنىڭ ئۆلچىمىگە سېلىپ، شەرىئەتنىڭ نازۇك ۋە توغرا-يوللۇق ئىملىرىدىن قولىغا مۇۋاپىق پەتىۋا ئېلىپ ۋە پەتىۋا ھۆكۈملىرى بويىچە ئۆز ھۆكۈملىرىنى جارى ۋە ئىجرا قىلاتتى. شەرئى شېرىپىنىڭ خاتىرە ۋە رىئايەلىرىگە قاتتىق ئەمەل قىلىپ، ئاللانىڭ شەرىئەت چېگرا-سىزىغىدىن چىقماي، ھۆكۈمدارلىقنى شۇ چېگرا-سىزىق بويىچە ۋاستە مەقام (ئوتتۇرا دەرىجىدە –ت) دەرىجىسىدە ئورناتقان ئىدى. شۇڭا خاقانى مەنسەپدارلىرىدىن خان، ئامبال باشلىق ھەممىسلا ئۇنىڭدىن ناھايىتى ئېھتىيات قىلىپ، تولۇق ئىززەت ۋە ھۆرمەت بىلەن مۇئامىلە قىلاتتى. ھاراقۇ-شاراپ، بەڭ، بوزا قاتارلىق شەرىئەت تەرىپىدىن مەنئى قىلىنغان ۋە بىھۇدە ئىشلاردىن ئۆزىنى ئېھتىيات قىلىپ ساقلايتى. شۇڭلاشقا پۇقرائى رەئىيەلەر ياكى ئاكابىر ئەشرەپ بەگلەر، بەگزادىلەرمۇ مۇنداق مەنئى قىلىنغان ئىچىملىكلەرنى زادىلا مەخپى ياكى ئاشكارە قىلالمايتى. يېرىم كېچىدىن كېيىن كۆزلىرى ئۇيقۇغا بارماي، دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ، تاھارەت ئېلىپ،

ئىبادەتخانىلىرىغا كىرىپ نامار تەھەججۇتنى (كېچىلىك نامار ـ ت) ئادا قىلغاندىن كېيىن، ئىشان، ھەزرەتلەردىن ئالغان تەلىمى ھەم ۋەزىپىلىرى بويىچە دۇئا ۋە تەكبىر بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئىبادەتخانىسىدا بىر پارچە بوردىدىن باشقا كىگىز بىساتى يوق ئىدى. تۇرۇسقا بىر قارا ئارقان ئېسىقلىق بولۇپ، دۇئاي ـ تەكبىر ۋەزىپىسىگە مەشغۇل بولغاندا، مەزكۇر ئارقاننى بوينىغا ئېسىپ ئاندىن ۋەزىپىگە مەشغۇل بولاتتى. نامار ۋاقتى توشقاندا، مىچىتكە چىقىپ، ھەر ۋاقىت نامازنى ئاز دېگەندىمۇ ئەللىك، ئاتمىش ئادەم بىلەن جامائەت بولۇپ ئەكە ئالدى بىلەن ئادا قىلاتتى. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە جامائەت بىلەن ئوقۇيدىغان نامازنى پەقەت تاشلىغان ئەمەس. ئاينىك بېشى ۋە ئون بەشدە ئادەت بويىچە شاكىتاك ۋە شاك ياموللىغا چىققاندا، خىتايچە جۇڭيى ئوتاغات ۋە مەنسەپ كىيىم ئاياقلىرىنى كىيىپ ئاندىن چىقاتتى. باشقا چاغلاردا بولسا ھەمىشە سەللە ـ سالاھى، پىرىنجە قاتارلىق شەرىئەت شەرىپىگە مۇۋاپىق كىيىملەرنى كىيەتتى ۋە باشقىلاردىنمۇ شۇنى تەلەپ قىلاتتى. ئۆلىمالار، ئىشانلار، ئەپەندىلەرگە بولغان ئەقىدە ـ ئىخلاسلىرى زىيادە، كۆڭلى ۋە مۇئامىلىسى ئىللىق ئىدى. شۇڭلاشقا، بەدەخشان، ھىندىستان، بۇخارا ۋە تۈركىستان قاتارلىق ئەتراپتىكى جايلاردىكى ھەزرەت ئىشانلار، بۇ ۋاقا بېگىمنىك تۈرلۈك ـ تۈرلۈك نېئىمەتلىرى، ئىنئام ۋە ئېھسانلىرى، نامى ـ شۆھرىتىنى ئاڭلاپ، بۇ يەرگە كېلىپ، بىر نەچچە كۈن تۇرۇپ، بەھرە ۋە پايدىغا مۇيەسسەر بولۇپ، ۋاقا بېگىمنىك دۇئاي ـ دۆلەتلىرىنى قىلىپ، ئۆزى ئۆسكەن ۋەتىنگە قايتىپ كېتەتتى. ۋاقا بېگىم باشلىق بىر قانچە ئەقىدە ـ ئىخلاسلىرى پاكىز مۇرت ـ مۇخلىسلارمۇ ئۆز ئىخلاسلىرى باراۋېرىدە بەھرە ـ پايدا ئېلىپ قالار ئىدى. بۇلارمۇ قادىرىيە [110]، نەقشەبەندىيە تەرىقە ـ سۇلۇككە كىرگەن ئىدى. ۋاقا بېگىم موللا، فازىل ۋە پەرھىزكارلارنى (دىنىي ئەقىدىلەردە پەرز تۇتقۇچىلارنى ـ ت) چاقىرىپ، ھەر دۈشەنبە ۋە پەيشەنبە كۈنلىرى تەرىقەتچىلەر گۈرۈھىنىك ئىبادەت قائىدىسى بويىچە كالامى شېرىپنى خەتمە قىلدۇرار ئىدى. مەزكۇر فازىل قارىلارنىك ھەممە ۋاقىت ھاجەتلىرىدىن چىقىپ، ئۇلارغا تارتۇق ـ ھەدىسلەرنى بېرەتتى. ئۇنىك بۇلاردىن باشقا يەنە لەنگەر ـ رابات، مەدرىسە، مىچىتلەرگە قىلغان نەزىر ـ چىراق، خەيرىخاھلىق ۋە سەدىقىلىرى كۆپ ئىدى، ئۇ بۇ خىل نەزىر ـ سەدىقىلەرنىك خىراجەت سەرپىياتىنى تامامەن ئۆز ئىبائى ـ ئەجداتلىرىدىن مۇلكى مىراس بولۇپ قالغان زىمىنلىرىنىك مەھسۇلاتى ۋە باشقا چاھار پايلىرىدىن سەرپ قىلاتتى. بۇ زامان ئاخىرىدا ئەمىر خۇدايداد ئەلەيھۇ رەھىم ۋە ئەلغۇغۇران (خۇدانىك رەھمىتى ۋە مەغپىرىتى بولسۇن)نىك ئەۋلات ـ ئىخپاتلىرى ئىچىدە، ۋاقا بېگىمدەك فازىل، شەرىئەتنى ياخشى بىلىدىغان ئۆلىما دوست، پۇقرا پەرۋەر ئۇلۇغ كىشى ئۆتمىگەن ئىدى. خۇدانىك

بەندىلىرىگە قىلغان ياخشىلىق، نەتىجىلىرى ۋە ئەسەر- ئالامەتلىرى تا بۈگۈنگىچە خالايىق ئارىسىدا مەشھۇردۇر.ئۇ بۇ ئەقىدە- ئىخلاسلىرىنىڭ ساپلىغى بەرىكىتىدىن، ئەڭ ئاخىرقى ئۆمرىدە شاھادەتلىك دەرىجە- مەرتىۋىسىنى تاپتى. ئۇ چاغدىكى ئىسلام ئۆلىمالىرى ئۇنى "ئەلا شەھىت"دەپ ھۆكۈم قىلىپ، ناھەق تۆكۈلگەن قانلىرى بىلەن، غۇسلا قىلماي ناماز جىنازىسىنى ئوقۇپ دەپنە قىلدى. (ئىسلام دىنىدا شېھىت بولغانلار غۇسلى قىلنماي قانلىق كىيىملىرى بىلەن كۆمۈلىدۇ – ت). ئاندىن كېيىن ئوغلى مىرزا ھامۇت بېگىم ۋاڭلىق مەنسۇبىگە يېتىپ، ئاقسۇ، خوتەنگە ھاكىم بولۇپ ئالەمدىن ئۆتتى. ئاندىن ئوغلى مىرزا مۇھەممەت بېگىم ئاتا مىراسى ۋاڭلىق مەنسۇبىدە ئولتۇرۇپ، دۆلەت ۋە ئىززەت بىلەن"ۋاڭ غوجام"دىگەن نام بىلەن مەشھۇر- مەرۇپ بولدى.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، موغۇل خانلىرىدىن چىنگىز قائان بۇ يەتتە شەھەرگە ھىجرى ئالتە يۈز ئون ئالتىنچى يىلى (مىلادى 1219- يىلى – ت) ئىستىلا تاپتى. شۇ زامانىدىن بۇ كەمگىچە بۇ جايغا باشقىلارنىڭ ئىستىلا قەدەملىرى يەتمىگەن ئىكەن. لېكىن ئەمىر كىبىر تېمۇر كوراگانى ئىراق تەرىپىگە لەشكەر تارتىپ ماڭغاندا، پايتەختى سەمەرقەنتكە بىر نەۋرىسى سۇلتان مۇھەممەتنى ۋە يەنە بىر نەرۋرىسى ئىسكەندەر سۇلتان بىننى ئۆمەر شەيخ باھادۇرنى ئەنجانغا ھاكىم قىلىپ كەتكەن ئىدى. ئەمما ئىسكەندەر سۇلتان تېخى ئون ئۈچ ياشتا كىچىك بولغانلىغى ئۈچۈن، ئەمىرلىرى ئىشكارغا چىقمىز دەپ ئېلىپ قېچىپ كاشغەرنى بېسىۋالدى. ئاندىن ئۆتۈپ ياركەنتنى قولغا كىرگۈزدى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن سېرىق قۇموش، كەللىن، زالى كۆلى قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالدى. ئاندىن كېيىن ئاقسۇنى قىرىق كۈن قامال قىلىپ تالان- تاراج قىلدى. ئاندىن ئۆتۈپ باي ئارقىلىق كۇچارنى بېسىۋېلىپ، كۇچار ئەھلىنى بالايى- مېھنەتلەرگە دۇچار قىلدى. بۇ جايدىن ئۆتۈپ تاۋۇم ئارقىلىق خوتەننى بېسىۋالدى. بۇ جايدا بىر قانچە كۈن تۇرۇپ، نەچچە توققۇز قىز بالىنى ئېلىپ ئەنجانغا چىقىپ، ئەمىر تېمۇر كوراگانىغا ئىككى توققۇز قىز، سۇلتان مۇھەممەت مىرزاغا بىر توققۇز قىز تارتۇق قىلىپتۇ. لېكىن بۇ جايغا تاغلىرىدىن بىجاۋاپ چىققانلىغى ئۈچۈن، بەد گۇمان بولۇپ، يىگىرمە سەككىز ئەمىرنى تىغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزدى. ئىسكەندەر سۇلتاننى نەزەربەت قىلدى. بۇ ئەھۋاللار «رەۋزە تۇسسافا»دا بايان قىلىنغان. لېكىن بۇ جايدا سېرىق قۇموش، كەللىن، زالى كۆلى، تاۋۇم دىگەن جايلار قايسى ماكاندا ۋە قايسى يەرلەرنىڭ نامى ئىكەنلىگى مەلۇم ئەمەس. مەزكۇر ئىسكەندەر سۇلتانىنىڭ كېلىپ كەتكەن ۋاقتى بىر يىلدىن كۆپرەك بولسا كېرەك. ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ يەتتە شەھەر ھۆكۈمىتى يەنە ئەمىر خۇدايدادنىڭ نەۋرىلىرىگە

تەئەللۇق تاپتى.

شۇنىڭدەك ئەمر كىبىر تېمۇر كوراگاننىڭ نەۋرىسى مىرزا ئۇلۇغ بېك كوراگانى قەشقەر ئۇلۇغ ئەمىر خۇدايىدادنىڭ نەۋرىسى قارا قۇل ئەخمەت مىرزىدىن خاپا بولۇپ ئەسكەر ئەۋەتىپ، قەشقەرنى بېسىۋېلىپ تۆت يىل سوراپ، ئۆز ھۆكۈملىرىنى جارى قىلىپ، بۇ جايىنى ئەمرى ئىتائەتلىرىگە كىرگۈزگەن ئىكەن. مۇھەممەت ياقۇپ بەگ ئاتالىق غازىدىن باشقا ماۋارئۇننەھرى، فەرغانە ۋىلايىتى ياكى ئەرەبىستان ئۇلۇغلىرىدىن كېلىپ، بۇ يەتتە شەھەرنى بېسىۋېلىپ، بىر يىل ياكى ئالتە ئاي مىقدارى سورىغانلىرى ھېچقانداق تارىخ كىتاۋىدىن كۆرۈلمىدى ۋە مەلۇم بولمىدى. ئەمما موغۇل تايىپلىرى نەچچە قېتىم ئەرەبىستان شەھەرلىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ، نەچچە يۈز يىل ھۆكۈم سۈرۈپ، ۋەتەندار بولغانلىغى ھەممە تارىخ كىتاۋىدا ئاشكارە بايان قىلىنغان. (خۇدا ھەممىدىن بەكرەك بىلگۈچىدۇر)

موغۇلىستان پادىشاسى تۇغلۇق تېمۇرخان (ئاللا ئۇنىڭ ياتقان جايىنى نۇرلۇق جەنەتتە قىلسۇن) نىڭ ئېسىلزادە نەسەپلىرى، ھەر بىر ئەۋلات ـ نەۋرىلىرىنىڭ زىكرى ۋە سانلىرى، ئۇلارنىڭ دەسلەپكى ۋە ئاخىرقى ۋەقەلىرى بايانى

تارىخ بىلگۈچىلەرنىڭ نازۇك ۋە كېلىشكەن ئۆلچەملىك تەبىئەتلىرىگە ھەم سۆزىنى گۈزەل سۆزلەيدىغان سۆزمەنلەرنىڭ چوڭقۇر زېھنىلىرىدىن مەخپى ۋە بىئەلان قالمىغايكىم، تۇغلۇق تېمۇرخان بولسا ئىسەن بۇقاخانىنىڭ ئوغلى، ئۇ داۋاچىچەن خانىنىڭ ئوغلى، بۇ بۇراق خانىنىڭ ئوغلىدۇر، بۇراق خانىنىڭ مەشھۇر ئىسىملىرى سۇلتان غىياسىددىن بولۇپ، مۇسۇلمان ۋە دىندار ئادەم ئىدى. بۇ سىسسۇ قارانىڭ ئوغلى، بۇ ماموكباينىڭ ئوغلى، بۇ چاغاتاي خانىنىڭ ئوغلى، بۇ چىنگىز قائانىنىڭ ئوغلى ئىدى.

تۇغلۇق تېمۇرخان ئون بەش ياشلارغا كەلگەندە، ئەمر بولاجى دوغلاتنىڭ يارەم دالالتى ئارقىسىدا، ئاقسۇدا خانلىق تەختىگە ئولتۇردى. بۇ ھەقتە يۇقىرىدا توختالغان ئىدۇق. ئۇ يىگىرمە تۆت ياشلار چاممىسىدا مەۋلانە ئەرشىدىن

ۋەللەلۇللا (ئۇنىڭ سىرى پاك ۋە مۇبارەك بولسۇن!) نىڭ قولىدا ئىسلام دىنىنىڭ سائادەت شەربىگە ئىگە بولدى. ۋەقەسىنى كېيىن بايان قىلىمىز ـ ئىنشا ئاللا! (ئاللا سەۋىر قىلغۇچىلارغا يېقىندۇر!)

بۇ چاغدا ماۋارائۇننەھرى شەھەرلىرى ئۆز بېشىمچىلىق ۋەزىپىسىگە چۈشكەن ئىدى. تۇغلۇق تېمۇر ئىككى قېتىم لەشكەر تارتىپ بېرىپ، تا قۇندۇزغىچە بولغان جايلارنى ئۆز قولىغا كىرگۈزۈپ ياندى. بۇ چاغدا ئەمىر تېمۇر كوراگانى شەھىرى سەبزىگە ھاكىم ئىدى. ئىستىقبالغا چىقىپ، ناھايىتى تولا سوغا ـ سالاملارنى تەقدىم قىلدى. فارامىن دەستۇرى بويىچە، ئۇ ئابائى ـ ئەجداتلىرىدىن مىراس قالغان ۋەزىرلىك مەنسىۋىگە لايىق ئىدى. ئۇنىڭغا ئىلتىپات قىلىپ سەمەرقەنتتىكى چوڭ ئوغلى ئىلياس خوجانىڭ خىزمىتىدە قويۇپ، ئۆزى پەيتەختى ئىلىغا قايتتى. ئاز پۇرسەتتىن كېيىن ئىلياس خوجاخان بىر تەرەپ بولدى. تۇغلۇق تېمۇر بۇ جاھاننى مېھنەت غورۇرىدىن سارايى جەننەت شاتلىغىغا كۆچتى. بۇ چاغدا ئۇ ئوتتۇز تۆت ياشتا ئىدى. ئىلىدا دەپنە قىلىندى. جاھان ئەھلىنى ئوت ئازاۋىدا قويغان بۇ ۋەقە ھىجرى يەتتە يۈز ئاتمىش ئالتىنچى يىلى (مىلادى 1364ـ 1365ـ يىلى ـ ت) يۈز بەرگەن ئىدى. خەلق ئارىسىدا ، بولۇپمۇ ئىلى شەھىرى ۋە ئەتراپتىكى جايلاردا شۇ زامانىدىن باشلاپ ئىسلام دىنى شەرابىتى ئاشكارە بولدى.

لېكىن بۇ يەتتە شەھەر خۇسۇسەن كاشغەرنىڭ ئەھۋالىغا كەلسە، ھىجرى ئۇچ يۈز ئوتتۇز ئىككىنچى يىلى (مىلادى 943 ـ 944ـ يىلى ـ ت) جانابى ئەنھەزرەت سەللەللا ئەلەيھى ۋەسسەلامنىڭ بىشارىتى ئارقىسىدا، ئەبۇ نەسر سامانى [111] كاشغەرگە كەلدى. بۇ چاغدا كاشغەردە بۇغرا خانلار نەسلىدىن ھارۇن بۇغراخان [112] ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان مەزگىل ئىدى. بۇ چاغا ئوغلى سۇلتان ساتۇق ئون ئۇچ ياشتا ئىدى. ئۇ ئاللانىڭ تەۋپىق ھىدايەت بېرىپ توغرا يولغا باشلىشى، ئەبۇ نەسر سامانىنىڭ يارەدەم دالالىتى بىلەن مۇسۇلمانلار گۈرۈھىنىڭ ئىچىدىن ئورۇن ئالدى. سۇلتان ساتۇقنىڭ دالالىتى بىلەن بۇ يەتتە شەھەرمۇ مۇسۇلمان بولۇپ، ھەر قايسى شەھەرلەردە مۇسۇلمانچىلىق ئاشكارە بولدى. ھەر قايسى يۇرتلارنىڭ ھۆكۈمەتلىرىمۇ بۇنىڭغا تەۋە بولدى. پەقەت خوتەن ئۇلۇغلا ئۇنىڭغا بوي سۇنماي ھىجرى ئۇچ يۈز ئاتمىش ئىككىنچى يىلى (مىلادى 982 ـ 983 ـ يىلى ـ ت)ئاران ئىسلام دىنى شەرابىتىگە ئىگە بولدى. مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ، بەلكى ئۇنىڭدىن خېلى بۇرۇنلا بۇ يەتتە شەھەر ھۆكۈمرانلىغى بۇغرا خانلارغا تەئەللۇق ئىكەن. تا چىنگىزخان زامانىغىچە بۇغا خانلارنى ئەفراسسىياپ [113] ئەۋلادىدىن ئىدى دىگەن رىۋايەتلەر بار. سۇلتان ساتۇق بۇغرا خانىنىڭ قەۋمى ـ مازارى ھازىر ئاتۇش دىگەن جايدا.

ئەمدى يەنە ئەسلى سۆزىمىزگە كەلسەك، تۇغلۇق تېمۇر خاندىن كېيىن ئوغلى خىزىر خوجا ئاتا مىراسى پايتەختىگە ئىگە بولدى. بۇ شەرىئەت شوئار، دىيانەتلىك، شجائەتلىك ھەم باتۇرلۇقتا تەڭدىشى يوق كىشى ئىدى. خەلقنىڭ راھىتىنى ئويلايدىغان ۋە پۇقراپەرۋەرلىكتە باراۋىرى يوق ئىدى. ئەمىر تېمۇر كوراگانى بىلەن دوستلۇق ئورنىتىپ، ئۆز قىزى تۇكەل بېگىمنى ئەمىر تېمۇرنىڭ ئەقدىسىگە سۇنۇپ، ئۇنى كوراگانلىق مەنسىۋى بىلەن ئۇستۇنلىدى. يۇرتلارنى خاتىرجەم قىلىپ، بىجىن [114] تەرەپكە غازاتقا ئاتلاندى. بۇ چاغدا تۇرپان، قاراخوجا، قۇمۇل ئەھلى دىنى ئىسلامدىن ببەھرى ئىدى. بۇ جايلار خىزىر جوجا قولى بىلەن ئىسلام دىنى شەرىپتىگە مۇيەسسەر بولدى. بىجىننىڭ كۆپ شەھەرلىرىنى بېسىۋېلىپ، ئاخىرى شاھادەت شەرۋىتى ئىچتى. جەسىدىنى ئېلىپ كېلىپ يەمشى دېگەن جايدا دەپنە قىلدى. ئاندىن كېيىن ئوغلى شەمئى جاھان خان تەختىدە ئولتۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى مۇھەممەت خان تەختكە چىقتى. بۇ چاغدا ئۇ مىرزا ئۇلۇغ بېك رەسمەت باغلىغانلىغىنى ئاڭلاپ، ئاتۇش ئۇستىدا تاش رابانتىنى بىنا قىلدۇردى. بۇ مۇسۇلمان، مۆمىن دىندار بىر كىشى ئىدى ۋە ياش ئالەمدىن ئۆتتى. دادىسىنىڭ ئايىغىدا دەپنە قىلىندى. ئاندىن كېيىن شىر ئەلى خان تەختكە چىقتى. بۇ قالماقلار بىلەن تولا غازاتلارنى قىلىپ، ئاخىرى بۇ جاھان بىلەن ۋىدالاشتى. ئاندىن كېيىن ئوغلى ئۈۋەيسى خان تەختكە مىندى. ئۇنىڭ ئوغلى يۇنۇس خان ئون ئۈچ ياشتا بولۇپ، تېخى كىچىك ئىدى. ئۈۋەيسى خانىنىڭ ئەمىرلىرى ئىرزان بايىرىن، مىرەك تۇركمەنلەر باش بولۇپ، ئوتتۇز مىڭ لەشكەر بىلەن بىللە ئېلىپ قېچىپ، سەمەرقەنتتىكى مىرزا ئۇلۇغ بېكتىنىڭ ئۇستىگە باستۇرۇپ كىردى. ئاردىدا نۇرغۇن قېتىم قاتتىق جەڭ-جىدەللەر بولۇپ ئۆتتى. ئاخىرى مىرزا ئۇلۇغ بېك غەلبە قىلىپ، ئىرزان بايىرىن، مىرەك تۇركمەن قاتارلىقلارنى ئوتتۇز مىڭ ئەسكىرى بىلەن باسرۇق قىلىپ ئولجا ئەسىر قىلىپ، بىرقانچىسىنى تىغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزدى. يۇنۇس خاننى بولسا ھىراتتىكى دادىسى شاھرۇھ مىرزىنىڭ قېشىغا ئەۋەتتى ۋە بۇ جايدىن يەنە شىرازغا يولغا سېلىپ، مەۋلانە شەرىپىدىن ئەلىيەزدىگە [115] تاپشۇردى. بۇ ھەقتە يۇقۇرىدا سۆزلىگەن ئىدۇق.

يۇنۇس خان بولسا، ئۆلىما، موللا ۋە دىندار كىشى ئىدى. پادىشا ۋە خانلارنىڭ ئىچىدە، مىرزا ئۇلۇغ بېكتىن قالسا، يۇنۇس خاندىن باشقا ئۆلىما، فازىل پادىشا ئۆتمىگەن بولسا كېرەك دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ پايتەختى تاشكەنتتە ئىدى. خوجا ئەھرار ۋەلىلۇللاغا مۇرىت- مۇخلىس ئىدى. بۇ چاغدا يۇرتلاردا موغۇلىيە ئادەملىرىنى بەزى ئەۋباش- باشباشتاق ئادەملەر ئېلىپ قېچىپ بېرىپ، ھەر قايسى يۇرتلاردا ساتىدىكەن. جانابى ئەھرارى ۋەلىيۇللا: ”

بۇنداق مۆمن، مۇسۇلمان پادىشا ئىسلام پۇقرالىرى سېتىلمىسۇن ۋە ئېلىنمىسۇن" دەپ شەرىئەت ئەمرى بويىچە يۈرت ئۇلۇغلىرىغا ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ، بۇ ئەھۋاللارنى قاتتىق چەكلەپ نامە بەردى. شۇنىڭدىن باشلاپ پۇقرالارنى سېتىش ۋە سېتىۋېلىش ئىشلىرى ئاياقلاشتى.

يۇنۇس خان تاشكەنتنە ۋاپات بولدى. ئاندىن كېيىن چوڭ ئوغلى مەھمۇت خان تەختكە ئولتۇردى. بۇ ئون ئىككى يىل خانلىق قىلدى. بۇ ئۆزبېك ئەۋلادىدىن شاھى بېك خان يەنى مۇھەممەتخان شەيبانى بىلەن ئۇرۇشقان ئىدى. شاھى بېك خان غالىپ كېلىپ، ئۇنى بەش ئوغلى بىلەن شېھىت قىلدى. خوجەندتىكى شەيخ مۇسلىھىددىن شىرازىنىڭ [116] ئايىغىدا دەپنە قىلىندى. ئاندىن كېيىن كىچىك ئوغلى ئەخمەتجان تەختتە ئولتۇردى. بۇنى قالماقلار ئالاجەخان دەپ ئاتايتى. بۇ تاشكەنتتە تۇرالماي كاشغەرىكى مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئۇستىگە كەلدى، ئۇرۇشتا يېڭەلمەي ئاقسۇغا باردى. لەشكەر يىغىپ باھار پەسلىدە يولغا چىقىپ، كاشغەرنى ئالساق دەپ تەرەددۇت قىلىپ تۇرغاندا، ئەجەل پۇرسەت بەرمەي ئاقسۇدا ۋاپات بولدى. مىرزا ئابابەكرى كېلىپ ئاقسۇ خەلقىنى ئەخمەت خانغا ار بولدى دەپ قەتلىئام، تالان-تاراج قىلىپ، ئامان قالغانلىرىنى كۆچۈرۈپ ئالتە شەھەرگە تارقىتىۋەتتى. ئۇشبۇ سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن ئاقسۇ ئون ئالتە يىل ۋەيران بولۇپ، ھۇقۇقلارنىڭ ئۇزۇسى، دىۋە-پېرىلەرنىڭ ماكانىغا ئايلاندى. ئەخمەت خانىنىڭ جەسىدىنى ئالتۇن دەپ ئاتىدى. چۈنكى موغۇللار خانلارنىڭ جەسەتلىرىنى ئىزەتلەپ" ئالتۇن"دەپ ئاتايدىكەن. ھەتتا خانلار، ھاكىملارنىڭ بۇيرۇق نىشانە خەتلىرىنمۇ" ئالتۇن نىشان"، " ئالتۇن دەستەك"دەپ ئاتايتى. ئەخمەت خانىنىڭ تاغىسى ئىسەن بۇقا خانىنىڭ ئالتۇن جەسىدىمۇ بۇ جايغا قويۇلغان بولۇپ، ئىككى خانىنىڭ قەۋرىسى بىر يەردە ئىدى. خوجا شەھباز خوجام ۋاپات بولغاندا، بىننى خوجا ئىسھاقى ۋەللۇللا [117] ئۇنى "خانلارنىڭ ئايىغىدا دەپنە قىلىڭلار" دەپ ئەمر قىلغان ئىكەن. بۇ چاغدا ئۇنىڭ مۇرىت-مۇخلىسلىرى " خانىنىڭ ئۇستۇن تەرىپىدە دەپنە قىلىمىزمۇ"دەپ سورىغاندا " خوجا شەھبازنىڭ بېشى خانىنىڭ كۆكرىگى بىلەن تەڭ بولسۇن، چۈنكى خانلارنىڭ ھۆرمىتى زىيادە"دىگەن ئىكەن. نەتىجىدە خوجا ئىسھاقى ۋەللۇللانىڭ ئىلتىپاتى بىلەن خوجا شەھبازنىڭ قەۋرىسى دەل مۇشۇ تەرزدە ياسالغان ئىكەن.

ئەخمەت خاندىن ئون سەككىز ئوغۇل يادىكار قالدى. چوڭ ئوغلى مەنسۇرخان بولۇپ، قۇمۇلدىن كورلىغىچە بولغان جايلار ئۇنىڭغا تەئەللۇق ئىدى. كىچىك ئوغلى سۇلتان سەئىدخان بولسا كابۇلدا بابۇر شاھنىڭ قېشىدا ئىدى. بۇ

بىرمۇنچە ئادەم بىلەن كېلىپ ئەنجاننى ئىلكىگە ئېلىپ، بۇ جايدا ئۈچ يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئاندىن كېيىن يەتتە شەھەرگە بارساق ئوبدان بولارمىكىن دەپ مەسلىھەت قىلىشىپ، دوغلات، دوختۇي، بارلاس، جوراس قاتارلىق توققۇز تەبەقە ئۇرۇغدىن تۆت مىڭ نەپەر نامدار باھادۇر- مەردانىلەر بىلەن كاشغەرگە چۈشتى. بۇ چاغدا ئەمىر خۇدايدادنىڭ نەۋرىلىرىدىن مىرزا ئابابەكرى كاشغەر ۋە يەتتە شەھەرگە پادىشا بولغانلىغىغا قىرىق سەككىز يىل بولۇپ قالغان مەزگىل ئىدى. بۇلار ئارىسىدا ئۆز- ئارا جەڭ قىرغىنچىلىق بولۇپ، ئاخىرى مىرزا ئابابەكرى باراۋەرلىك قىلالماي قېچىپ بەدەخشان تاغلىرىدا يوق بولدى. بۇ يەتتە شەھەرنىڭ تەختى سەلتەنەتى سۇلتان سەئىدخانغا قارار تاپتى.

مىرزا ئابابەكرىنىڭ يۇشۇرۇن ۋە ئاشكارە غەزىنە، ياراق- جابدۇق، چاھارپاي ۋە باغۇ- ۋارانلىرى ھەددىدىن زىيادە تولا ئىدى. خەلقتە قىلغان زۇلۇم جەبرىسى بۇنىڭدىنمۇ دەھشەت ئىدى. ئەگەر بىر ئادەمدىن سەللا گۇنا- ئەيىپ ئۆتسە ئۇ ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، بارلىق مال- مۈلكىنى غەزنىگە ئالار ئىدى. بەلكى ئۇنىڭ ئۇرۇق- قاياشلىرىنى ئېلىپ كېلىپ "سېنىڭ ئۇرۇغۇڭدىن بۇ ئادەم مۇنداق يامان ئىشلارنى قىلدى"دەپ بىر بانا قويۇپ، بار- يوقىنى تامامەن بۇلاپ ئالار ئىدى. مىرزا ئابابەكرى پادىشادەك زالىم پادىشا ئۆتكەنلىگى توغرىسىدا ھېچقانداق تارىخ كىتاۋىدا مەلۇمات يوق ئىدى. ئەگەر ھەر كىمنىڭ ھەۋىسى تۇغۇلۇپ، مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئەھۋالىنى بىلەي دىسە " تارىخى رەشىدى"گە نەزەر سالغاي.

بۇ يەتتە شەھەر دەل مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە سۇلتان سەئىد خانغا قارار تاپتى. ھەر قايسى شەھەرلەردىكى، مەيلى ئاقسۇلۇق ياكى باشقا شەھەرلىك ئارزۇمەنت ئادەملەرنى كۆچۈرۈپ ئاقسۇدا ئورۇنلاشتۇردى ۋە بۇ جاينى ئاۋات قىلدى. شۇ سەۋەپتىن ئاقسۇنىڭ ئادەملىرى بىر- بىرى بىلەن ئىتتىپاق ئەمەس. چۈنكى ئۇلار يۇقىرقىدەك چاچقۇن ۋە پاراكەندە ئادەملەردىن جەم بولغان ئىدى. سۇلتان سەئىدخان مىرزا ئابابەكرىنىڭ غەزنە بايلىغىنى ئەسكەرلىرىگە تەقسىم قىلىپ بەردى. ھەممە ئادەم مال- دۇنياغا بىھاجەت ۋە بىنىياز بولدى. «تارىخى رەشىدى» نىڭ مۇئەللىپى مەرھۇم مىرزا ھەيدەر كوراگانى (خۇدا ئۇنىڭ ياتقان جايىنى نۇرلۇق قىلسۇن) ئۆز كىتاۋىدا "ئۇ چاغدا مەن ئون ئالتە ياكى ئون يەتتە ياشلاردا ئىدىم. پۇل ۋە دۇنايغا ئانچە ھەۋىسىم يوق ئىدى. شۇنداقتىمۇ تەقسىماتتا ماڭا نەق دۇنيادىن باشقا يەنە ئون يەتتە مىڭ قوي تەگدى، لېكىن مال- دۇنياغا ھەۋىسى بار ئادەملەرگە قانچىلىك تەككەنلىگىنى ۋە غەنىمەت

مال هەم ئولجىنىڭ قانچىلىك كۆپ ئىكەنلىگىنى بۇنىڭدىن قياس قىلىپ بىلگىلى بولىدۇ"دەپ يازغان ئىدى.

سۇلتان سەئىدخان (ئاللا ئۇنىڭ گۇناسىنى كەچۈرگەي!) مۇسۇلمانلارنىڭ ئاجىز ۋە خاراپ بولغانلىغىنى بىلىپ ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ مال- دۇنياغا بىھاجەت بولغانلىغىنىمۇ سېزىپ، بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ئون يىللىق باج- خىراجىتىنى پۈقرالارغا ئىنئام ۋە ئېھسان قىلىپ: " ئون يىلغىچە پۈقرالاردىن بىر نەرسە ئالماڭلار، سالماڭلار، پۈقرالارمۇ بەرمىسۇن" دىگەن مىسلى كۆرۈلمىگەن ۋە ئالەمنى قايىل قىلدۇردىغان ئىتائەت يارلىغىنى جاكارلىدى. بەش يىلغىچە ئەسكەرلەرنىڭ ئەھۋالى ياخشى ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن كېيىنچە ئۇلار خاراپ ۋە ۋەيرانچىلىققا يۈزلەندى، ھەتتا ئۆتنە ئېلىپ كۇن ئۆتكۈزۈشكىمۇ مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ ئۇلار ئالتىنچى يىلىنمۇ ئۆتكۈزدى. ئۇلار يۇرتتا بىر نىمە دىيىشكە يول تاپالمىدى. خان بولسا يارلىغدىن يانمىدى. ئاخىرى دۆلەت ئەركانلىرى مەسلىھەتلىشىپ،"جاھان پانا، بۇ يەتتە شەھەرگە بەقەر (كالا – ت)يىلى كەلگەن ئىدۇق، ھازىر ئات يىلى كىرىپ، بىز كەلگىلى ئون يىل بولدى. پۈقرالاردىن باج- خىراجەت ئالساق يارلىق بولارمىكىن " دەپ تۆت يىلنى تاشلاپ، ئالتە يىلنى ئون يىل دەپ ھىساپلاپ خانغا مەلۇم قىلدى. خان ماقۇل بولۇپ يارلىق قىلدى. شەرئىتكە مۇۋاپىق باج- خىراج ئالدى، يارلىق- نىشانلىرىغمۇ پالانى يىلى دەپ يازدى. پۈقرالارمۇ شۇ يىلنى ھىساپقا ئالدى. باشقا شەھەرلەردىن بۇ يەتتە شەھەرنىڭ يىل ھىساۋى تۆت يىل ئەۋۋەل بولۇشدىكى سەۋەبمۇ دەل مۇشۇنىڭدا، ئەمما تارىختىكى يىلناملىرى ئوخشاش. سۇلتان سەئىدخان يىگىرمە ئىككى يىل خانلىق قىلدى. قىرىق توققۇز يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. بۇ ھىجرىنىڭ توققۇز يۈز ئوتتۇز توققۇزىنچى يىلى (مىلادى 1532 – 1533 – يىلى) بولۇپ، يارىكەنتە دەپنە قىلىندى.

ئاندىن كېيىن ئوغلى ئابدۇلرەشىت خان تەختكە چىقتى. بۇ شجائەتتە تەڭدىشى يوق، ساخاۋەتلىك ۋە دىيانەتە ناھايىتى ئۇستۇن بىر پادىشا بولۇپ، موللا فازىل، شائىر بولۇپ، پارىسچە، تۈركچە نەزمىلەرنى ياخشى ئېيتار ئىدى. مۇزىكا ئىلمىدە گويىاگى فىساغورۇس (پىپا گورۇس – ت) دىگەن بىر مۇقام ئىختىرا قىلدى. بۇنىڭ دەۋرىدە ۋىلايەت تەرەپتىن خوجا مۇھەممەت شېرىپ بۇزرۇكۋار [119] (ئاللا ئۇنىڭ سىرىنى پاك ۋە مۇبارەك قىلسۇن!) كەلدى. سۇلتان ئابدۇلرەشىت خان بۇ زاتقا ئىرادە ۋە ئىشەنچ باغلاپ، بىر مۇنچە ياخشى ئىشلارنى قىلدى، مىرزا ھەيدەر كوراگانى بىننى مىرزا مۇھەممەت ھۇسەيىن كوراگانى ئالى دەرىجىلىك ئابدۇلرەشىت خانىنىڭ مەشھۇر نامىغا بېغىشلاپ تارىخ يېزىپ، ئۇنى «تارىخى رەشىدى» دەپ ئاتىدى. ئابدۇلرەشتخان قىرىق توققۇز يىل ئۆمۈر كۆردى. يىگىرمە يەتتە يىل خانلىق

قىلدى. ھىجرى يۈز ئاتمىش توققۇزىنچى يىلى (مىلادى 1562 – 4562 – يىلى – ت) ۋاپات بولۇپ، يارىكەنتتە دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى ئابدۇلكېرىم خان تەختكە ئولتۇردى. ئادالەتلىك بىلەن يۇرتلارنى ئاۋات قىلدى، زۇلۇمنى يوق قىلدى. يامان ئادەملەرنى بەربات قىلدى ۋە ”ئابدۇلكېرىم ئادىل“دەپ شۆھرەت تاپتى. ئوتتۇز ئۈچ يىل خانلىق قىلدى. ھىجرى مىڭىنچى يىلى (مىلادى 1561 ـ 1562 – يىلى ــ ت) ۋاپات بولۇپ، يارىكەنتتە دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭ بىر ئىنسى سوپىس سۇلتان كاشغەرگە ھاكىم ئىدى. يەنە بىر ئىنسى مۇھەممەت سۇلتان ئاقسۇغا ھاكىم ئىدى. بۇنى ئاقسۇدىكى يارىكەنتكە ئېلىپ كېلىپ خان كۆتەردى. بۇ ھەم پادىشا، ھەم دەرۋىش كىشى ئىدى. خان بولۇپ سەككىزىنچى يىلى ۋىلايەت تەرىپىدىن مۇرشىتلىكنىڭ ھەقىقىي ۋارىسى ۋە لايىغى بولغان خوجا ئىسھاق بىننى مەخدۇم ئەزىزم (ئاللا ئۇنىڭ سىرىنى پاك ۋە مۇبارەك قىلسۇن!) كەلدى. مۇھەممەت سۇلتان بۇنىڭغا ئىرادەت ۋە ئىشەنچ باغلاپ، نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى پەيدا قىلدى. تەپسىلى بايان قىلساق سۆزىمىز مەقسەت تەرەپتىن يىراقلايدۇ. مۇھەممەت سۇلتان يەتمىش يىل ئۆمۈر كۆردى. ئون سەككىز يىل خانلىق قىلدى. ئاندىن ئوغلى زىيائىددىن ئەخمەت خانلىققا ئولتۇردى. ئۈچ يىلدىن كېيىن ئۆز ئادەملىرى بارچۇقدا (مارالبېشىدا – ت)شېھىت قىلدى. ۋە ” خان شېھىت“دەپ مەشھۇر بولدى. ئاندىن كېيىن ئوغلى ئابدۇللەتىپ سۇلتاننى خان قىلدى. ئۇ ئون ئىككى يىل خانلىق قىلدى. يىگىرىمە ئالتە يېشىدا ۋاپات بولدى. ئاندىن كېيىن پولات خان، مەھمۇت خانلار ئۆز ئەھۋالى بويىچە خان بولۇپ، ئۆز- ئارا ماجرالارنى باشلىدى.

ئەلقىسسە، مۇندىن كېيىن ئابدۇلرەشىت خانىنىڭ توققۇزىنچى ئوغلى ئابدۇلرەھىم خان مەنسۇر خانىنىڭ دەستۇرى بويىچە قۇمۇلدىن كورلىغچە بولغان جايلارغا خان ئىدى. مەركۇر ئابدۇلرەھىم خانىنىڭ بىرىنچى ئوغلى ئابدۇلخانغا خانلىق تېگىپ تەختى سەلتەنەتكە ئىگە بولدى. بۇ چاغدا تارىخ ھىجرى مىڭ قىرىق سەككىزىنچى يىلى (مىلادى 1638 – 1639- يىلى – ت) بولۇپ، ئۇ ئوتتۇز ئىككى يىل ئابائى- ئەجداتلىرىنىڭ پايتەختىدە ئولتۇردى. ئابدۇللاخان شجائەت- باتۇرلۇقتا تەڭداشسىز، ھىممەت ۋە ساخاۋەتتە كەڭ قوللۇق پادىشا ئىدى. لېكىن يەنە رەھىمسىز، زالىم، پەيلى يامان، جاھىل، ئاداۋەتچى، گۇمانخور ئادەم ئىدى. ئۇ بۇرۇنقى خانلاردىن قالغان ئىشەنچلىك، ياخشى نىيەتلىك، دۆلەتخۇار بەگزادە ۋە مىرزىلار ھەتتا ئۆزىگە باش ئەككەنلەردىمۇ گۇمانلىنىپ، ئۇلارنى يۇرتىدىن قوغلىدى. بەزىلىرىنى ئۆلتۈردى. ھەتتا ئۆز ئىنىسى ئىسمائىل سۇلتان، ئىبراھىم سۇلتانلارنىمۇ قوغلىدى. بىر ئىنىسىنى ئۆلتۈۋەتتى.

هىچقانداق ئادەمگە ئىشەنمىدى. بەلكى ئۆز پەرزەنتلىرىدىنمۇ گۇمانلاندى. پەرزەنتلىرىمۇ دادىسىدىن خاتىرجەم بولالمىدى. قىسقىسى، يۇرتلارغا قىزغىنلارنى ھاكىم قىلدى. قوي ساري بيينى كاشغەرگە ھاكىم قىلدى. ئولجاتار بيينى ئاقسۇغا ھاكىم قىلدى. خوجايار بيينى كۇچارغا، ئالتە قۇرۇتقا بيينى ئۇچتۇرپانغا، چىرىكى (چىرىكچى) بيينى بۇگۇرگە، ئاللا يار بيينى بىننى ساتىم بيينى خوتەنگە ھاكىم قىلدى. مەنسەپنىڭ تولىسىنى قىرغىنلارغا بەردى. ئاخىرى قىرغىنلار ۋە يۇرتلاردىنمۇ گۇمان قىلدى. ناھەق قانلارنى تۆككەچ، ئۆزىدىن خاتىرجەم بولالماي، ئىلاجسىز مەككە مۇەززەمگە بارىمەن دەپ ۋىدالىشىپ يولغا راۋان بولدى. يۇرتنى ئوغلى يولباس خانغا تاپشۇردى. بۇ ۋاقىتتا تارىخ ھىجرىنىڭ بىر مىڭ سەكسەنىنچى يىلى (مىلادى 1669- 1670 – يىلى –ت) موغۇلىيە پايتەختى يولباس خانغا تەئەللۇق تاپتى. بىر نەچچە يىلدىن كېيىن بۇمۇ بىر تەرەپ بولدى. ئاندىن كېيىن ئەمەكلىرى ئىسمائىل خان بىننى ئابدۇلرەھىم خان تەختتە بولتۇردى. پۇقرالارنىڭ ئۇستىگە ئادالەت نۇرىنى چاچتى. ھەممە پۇقرا خاتىرجەم بولۇپ، يۈكسەك تۇرمۇشقا ئىگە بولدى.

بۇ خانىنىڭ زامانىدا ۋىلايەت تەرىپىدىن مەخدۇمى ئەزەمنىڭ پەرزەنتى ۋە نەۋرىسى خوجا يۈۋۈپ خوجام ۋە ئۇنىڭ ئوغلى خوجا ھىدايىتۇللا (مەشھۇر ئىسىملىرى خوجا ئافاق) قاتارلىق ئىككى ئادەم كاشغەرگە كەلدى. [120] ئىسمائىل خان خوجا يۈسۈپ خوجامغا ئىناۋەت ۋە ئىرادە باغلىدى. بىر بانا بىلەن سەيدلەر ئارىسىدا ۋە مۇرىتلەر ئىچىدە، يۇرتلار ئوتتۇرىسىدا قارىمۇ- قارىشلىق ۋە جىدەل- ماجرالار پەيدا بولدى. چۈنكى، جانابى سەيىد مەخدۇمى ئەزەم، ئىسمى شېرىپلىرى خوجا مۇھەممەت خوجەكى (ئاللا ئۇنىڭ سىرىنى پاك ۋە مۇبارەك قىلسۇن!)دىن روكىن تەرىقەتتە تۆت ئوغۇل يادىكار قالغان ئىدى. بۇلار خوجا كالان، خوجا مۇھەممەت ئىمىن ۋە خوجا دوستى، خوجا ئىسھاقلاردىن ئىبارەت.

خوجا ئىسھاقنىڭ ئانىسى ئەسلى كاشغەرنىڭ ئەتىۋارلىق ئولۇغلىرىدىن بولغان سۇلتان ساتۇق بۇغراخان غازىنىڭ ئەۋلادىدىن ئىدى ۋە مەخدۇمى ئەزەمنىڭ خوتۇنلىرى ئىچىدە ئەڭ كىچىگى بولۇپ، فازىل ۋە كامالىتى زىيادە ئايال ئىدى. بۇ يەتتە شەھەر زىمىنىغا ئالدى بىلەن ئىسھاقى ۋەلىيۇللا قەدەم تەشرىپ قىلغان ئىدى. بۇ چاغدا مۇھەممەت خان تەختىدە تۇرغان مەزگىل ئىدى. ئۇ خوجا ئىسھاققا مۇرىت- مۇخلىس بولۇپ، مەرتىۋە- كامالەت ھاسىل قىلدى. شۇڭلاشقا ئۇنىڭ يۇرت- پۇقرالىرىمۇ خوجا ئىسھاققا مۇرىت- مۇخلىس بولۇپ كەلگەن ئىدى. خوجا ئىسھاقتىن كېيىن ئىسھاقنىڭ نەۋرىلىرى خوجا شۇئەيىپ خوجا ۋە دانىيال خوجامغا مۇرىت- مۇخلىس بولغان زامانلاردا، خانلىق نۆۋىتى ئىسمائىل

خانغا كەلگەن ئىدى.

بۇ كۈنلەردە ۋىلايەت تەرەپتىن مۇھەممەت ئىمىن خوجامنىڭ پەرزەنتلىرى خوجا يۈسۈپ خوجام، نەۋرىسى خوجا ئافاق ئىككىسى كاشغەرگە كەلدى. ئىسمائىل خان: ”خوجا شۇئەييۇپ بىلەن خوجا دانىيال ئىككى پىرزادەمىز بولسا تېخى ياش ۋە كىچىك، خوجا يۈسۈپ خوجامنىڭ يېشى چوڭ ئىكەن، ھەممىلىرى بىر دەرەخنىڭ شېخى ۋە مۇسى ئىكەنسىلەر“دەپ خوجا يۈسۈپ خوجامغا ئىناۋەت قىلدى. مەزكۇر ئىككى خوقا زادىلەر: ”ئەي خان ئاتا- بوۋىلىرىمىزدىن تارتىپ بىزنىڭ ئاتا- بوۋىلىرىمىزغا مۇرىت- مۇخلىس بولۇپ كەلگەن ئىكەنلا. ئەمدى بىزنى تاشلاپ خوجا يۈسۈپ ئاغىمىزغا ئىناۋەت قىپلا“دەپ خاپا بولۇپ خانغا ئەرز قىلدى. خان دىدىكى: ”پىر زادىلىرىمىزنىڭ كۆڭلى رەنجىمەسمىكىن دەپ خىيال قىلغان ئىكەنمەن، ھىلىمۇ ئۆزلىرى بىزگە باش، ھەممىمىزگە ئەرۋاھى ھەزرەتلىرىگە (ھەزرەتلىرىنىڭ روھلىرىغا – ت) يۈزلىنىپ، تەۋەججۇ قىلساق (ئىستىخارە قىلىپ باقساق – ت)، ئۇنىڭدىن قانداق ئىجازەت بولسا شۇنىڭغا قاراپ ئىش تۇتساق“ دەپ پۈرسەت ئىجازەت بەردى. كېچىسى ئىسمائىل خان چۈش كۆردى. چۈشىدە بىر چوڭ تۆگە ئىككى تايلاقنى قوغلاپتۇ. مەزكۇر ئىككى تايلاق ئۇشتۇتۇت ئارقىغا يېنىپ بۇغرا تۆگە بىلەن ئېلىشىپتۇ. ئاخىرى تۆگە ئۆزىنى چەتكە ئاپتۇ. نەتىجىدە ئىسمائىل خان ئويغىنىپ كېتىپتۇ. خوجا يۈسۈپ بۇ جايدا تۇرۇشنى مۇناسىپ كۆرمەي، ئوغلىنى ئېلىپ كاشغەرگە راۋان بولدى ۋە ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇنىڭ روھى قۇشلىرى ئالەم باقىغا ئۇچۇپ كەتتى، كاشغەرەدە دەپنە قىلىندى. خوجا ئافاقمۇ بۇ جايدا تۇرالماي سەپەرنى ئىختىيار قىلىپ ئىلى شەھىرىگە كەتتى.

بۇ چاغدا ئىلى شەھىرىدە جوراس نەسلىدىن بولان قۇن تەيجى [121] دېگەن بىر مۇناپىق قالماق بارلىق قالماقلارغا، ھەتتا خاقانى چىنىنىڭ بەزى رايۇنلىرىدىن تۇركستانغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ھۆكۈمىنى بىلەن قىلاتتى ۋە تۆرە دېگەن نام بىلەن خۇددى خان ۋە پادىشالارغا ئوخشاش مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ئۇ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن ھەر دائىم چىشلىرىنى بۈلەپ، ئىشتىھاسىنى توغرلاپ تۇرماقتا ئىدى. دەل مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە خوجا ئافاق قۇن تەيجىگە ئۆزىنى تاشلاپ: ” ماڭا چېرىك بەرسىڭىز، ئالتە شەھەرنى سىزگە تەۋە قىلىپ ئىلكىڭىزگە ئۆتكۈزسەم“دېگەن مەزمۇندا ئەرز قىلدى. قۇن تەيجى ناھايىتى خوشال بولۇپ بىر مۇنچە چېرىك قوشتى. ئافاق خوجا قالماق قۇن تەيجى مۇشرىك (خۇداغا شېرىكلىك قىلغۇچى – ت) نىڭ مۇددىئا ۋە يارىدىمى ئارقىسىدا، يەتتە شەھەرنى

قولغا كىگۈزۈپ، ئىسمائىل خاننى ئائىلە تاۋابئاتلىرى بىلەن قوشۇپ ئىلىغا كۆچۈرۈپ چىقتى. بۇ ھىجرىنىڭ بىر مىڭ يىگىرمە ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1613 – يىلى) ئىدى [122].

ئافاق خوجا بۇ شەھەرگە ئىگە بولۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. قالماقلاردىن غالدان سىرىن [123] دىگەن بىر كىشىگىمۇ چوڭ مەنسەپ بېرىپ، يەنە بىر قانچە قالماقنى يار ۋە ھەمدەم قىلىپ، يەتتە شەھەر ئىشلىرىدىن خەۋەر ئالىدىغان قىلدى. قالغان قالماقلار بولسا ئىلىغا يانىدىغان بولدى. بۇلار قۇرۇق يېنىشنى مۇناسىپ كۆرمەي، يۇرت- يۇرتلاردىن بۆز- خام يىغدۇرۇپ، قالماقلارغا ئەھۋالىنىڭ يېتىشچە تەقدىم ۋە ئىنئام قىلدى. لېكىن بۇ چاغلاردا يەتتە شەھەردە پۇل يوق ئىدى. پۇلنىڭ ئورنىدا بۆز- خامنى ئىشلىتەتتى. قالماقلار ھەر يىلى بۇنداق بۆز- خامنى تەمە قىلاتتى. بەرمەي بولمايتى. بۇ سىلىق- تۆلەملەرنىڭ مىقدارى يىلدىن- يىلغا كۆپەيدى. ئۇ زامانىدا مۇنداق يامان ۋە نالايىق مەجبۇرىيەتلەر مۇسۇلمانلارنىڭ زىممىسىگە چۈشەتتى.

ئەي ئەزىز يارەنلەر! ئۇ زاماننىڭ سەيىد پىشۋالىرى ۋە باشلامچىلىرى ئۆز ھۆكۈمرانلىغى ئۈچۈن دىنسىز- مۇشرىكلارنىڭ خىزمىتىنى لازىم تۇتۇپ، ئىسلام پادىشالىرى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ ئۈستىگە كاپىرلارنى ئولتۇرغۇزغاندىن باشقا، يەنە زۇلۇم، قەبىھ ئىشلارنى پەيدا قىلىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ پۇل ۋە مال- دۇنياسىنى كاپىرلارغا ئېلىپ بېرىپ، بەش كۈنلۈك دۇنياغا مەغرۇر بولۇپ ئۆتۈپتۇ. بۇ زاماننىڭ قاراڭغۇق ئاۋام بەگلىرى، توڭچى- تىلماچ ئەمەلدارلىرىنى يامەن دەپ شەك- شىكايەتكە قانداقمۇ ئېغىز ئاچقىلى بولسۇن. خۇداۋەندەكبىرىم ئۇلارنىڭ ئىنساپ ۋە دىيانەتلىرىنى پاكىز ۋە زىيادە قىلغاي، ئامىن!

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، بۇنداق يامان نالايىق ئىشلار تا ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن بىرىنچى يىلىغچە (مىلادى 1864 – 1865- يىلغچە – ت)، يەنى راشىدىن خوجام زامانىغچە باقى ۋە جارى بولۇپ كەلدى. خوجا ئافاق بىر نەچچە يىل ھۆكۈم سۈرۈپ ئالەمدىن ئۆتتى. ئاندىن ئوغلى خوجا ئەخمەت خوجام ئۇنىڭ ئورنىغا دەسسەپ ھۆكۈمران بولدى. بۇ زامانىدا ئىسمائىل خاننىڭ ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىن خان باش كۆتىرىپ، خوجا ئەخمەت خوجا بىلەن ئىتتىپاق بولۇپ، قۇن تەيجىنىڭ ئىتائىتىدىن چىقىپ ھۆكۈمران بولدى. بۇ چاغدا قون تەيجى چېرىك ئەۋەتىپ، بۇ يەتتە شەھەرنى ئىككىنچى قېتىم قولغا كىرگۈزدى. خوجا ئەخمەت خوجامنى ئىلغا ئېلىپ چىقىپ كەتتى. مۇھەممەت ئىمىن خانمۇ بۇ جايدا تۇرالماي ئۆزىنى ئالاي تەرەپكە ئالدى ۋە بۇ جايدىكى قىرغىزلار ئۇنى شاھادەتلىككە

يەتكۈزدى.

بۇنىڭدىن كېيىن بۇ يەتتە شەھەر ھۆكۈمىتى خوجا ئىسھاقى ۋەلىيۇللانىڭ نەۋرىسى خوجا دانىيال خوجامغا تاپشۇرۇلدى. بۇ قالماقلار بىلەن بىرلىشىپ يۇرت سورايدىغان بولدى. خوجا دانىيال خوجام ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئوغلى خوجا ئابدۇللا خوجام تەختتە ئولتۇردى. بۇ خوجامنىڭ دەۋرىدە تولا ئوبدانلىق بولدى. بۇ چاغدا «سىيەر شىرىن [124]» خوجا ئابدۇللا خوجامنىڭ تىلغا تەرجىمە قىلىندى. ئاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى خوجا ياقۇپ خوجام تەختتە ئولتۇرى. ۋە "خوجا جاھان" دىگەن لەقەم بىلەن ئاتالدى. يەنە بىر ئىنىسى خوجا يۈسۈپ خوجام كاشغەرگە ھاكىم بولدى. يەنە بىر ئىنىسى خوجا خامۇش خوجام ئاقسۇغا ھاكىم ئىدى. خوجا ئەبەيدۇللا خوجام خوتەندە ئىدى. قالماقلار ھەر قايسى خوجامنىڭ بىردىن ئوغۇللىرىنى ئىلىدا باربىتاي قىلىپ ساقلار ئىدى. خوجاملار ھەر يىلدا بىر نۆۋەت ياكى ئىككى نۆۋەت تارتۇق- ھەدىيەلىرنى ئېلىپ ئىلىغا چىقىپ، مەزكۇر تۆرەگە تازىم سالاملارنى قىلىپ كۆرۈنۈپ بېرىپ، جاۋاپ بولغاندا يېتىپ كېلىپ، ھەر قايسىسى ئۆز جاي- ماكانلىرىدا تۇراتتى.

خوجا يۈسۈپ خوجام ئۇچۇق كېڭەشلىك، تازا تەدبىرلىك كىشى ئىدى. تولا سوغا- سالاملار بىلەن ئىلىغا چىقىپ، قۇن تەيجىنىڭ نەزىرىدىن ئۆتۈپ، ھىلە- تەدبىرلەر بىلەن خوجازادىلەرنى ئاجىرتىۋېلىپ، ناھايىتى تېز سۈرئەت بىلەن يۈرتىغا راۋان بولدى. مۇزات داۋىنىغا يېتىپ كەلگەندە، تۆرە پۇشايمان قىلىپ، يارلىغدىن يېنىپ، خوجالارنى ياندۇرۇپ كەلسەن دەپ كىشى ماڭدۇرغان ئىكەن. خوجالارمۇ بۇ كەلگەن ئادەملەرگە بوي سۇنماي، داۋاننى مەھكەم ئېتىپ، ئاقسۇغا كېلىپ، ئۆتكەن ۋەقەلەرنى شەھەر- شەھەرلەرگە خەۋەر قىلىپ، "ھەر بىرىڭلار بىر شەھىرىڭلاردىكى قالماق نىجىسلارنى بۇ پاك زېمىندىن يىراق قىلىپ، گەدەنلىرىگە ئىسلام قىلىچىنىڭ تىغىنى ئايىماي ئۇرۇڭلار" دەپ خەت ئەۋەتتى. خەت يېتىپ بارغان ھامان ھەممە قارا خانلارنى تاۋابئاتلىرى بىلەن يوق قىلىپتۇ. ئۇ زاماندا قالماقلارنى "قارا خان"، مۇسۇلمانلارنى "ئاق خان" دەپ ئاتايدىكەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ شەھەرلەردىكى كاپىرلارنى يوق قىلىپ، ئەمىر ئىتائىتىدىن چىقىپ، ئىسلام شېرىپىنى يېڭىۋاشتىن ئاشكارە قىلدى. قۇن تەيجى ئۆزىنى راستىنلا ئىنتىقام ئالغىچە يوقلۇق خەلۋەتخانىسىدىن ماكان تۇتتى.

قۇن تەيجىنىڭ ئورنىغا ئوغلى داباجى تۆرە بولدى. ئۇنىڭ كىچىك خوتۇنىدىن بىر ئوغلى بار ئىدى. بۇنىڭ جامائەت ۋە ئەل- ئۇلۇسى كۆپ ئىدى. ئۇ كىچىك ئوغلىنى تۆرە قىلماقچى بولۇپ تۇرغاندا، توستىنىن جىدەل- ماجرا پەيدا بولدى.

دۆلەت ئەركانلىرىمۇ ئىككى پىرقە بولۇپ، قالماقلار ئىچىدە جىدەل-ماجرا باشلاندى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئامۇرسانا ناملىق بىر شۆھرەتلىك بىر قالماق باھادۇر بار ئىدى. ئۇ ۋاقىتنى غەنىمەت بىلىپ، خاقانى چىنىنىڭ مىتىگە بېرىپ خاقانغا :"موغۇلستان يۇرتىنى ئۇلۇغ خانغا تەۋە قىلىپ بەرسەم ، ماڭا چېرىك يارىدەم بېرىلسە"دەپ ئەرز قىلغاندا، خاقان خوشال بولۇپ چېرىك قوشتى. ئۇ ئىلى چېگىرسىغا يېتىپ كەلدى. داباجى بۇنىڭغا باراۋەرلىك قىلالماي، ئىمكانىيەتىنىڭ بېرىچە غەزىلىرىنى ئېلىپ، بىر نەچچە تۈزىنى يىگەن ئىشەنچىلىك ئادىمىنى ھەمرا قىلىپ قېچىپ كەتتى. ئۇ نەگە بېرىشنى بىلمەي، ئاخىر بۇرۇن قۇن تەيجى تەرىپىدىن ئۇچتۇرپانغا ھاكىم قىلىپ بەلگىلەنگەن خوجەسى بېك دىگەن بىر مۆتىۋەر كىشىدىن ۋاپا ۋە ئۈمىت ئىزدەپ ئۇچتۇرپانغا كەلدى. خوجەسى بېك ئىستىقبالغا چىقىپ ئىززەت ۋە ھۆرمەتلەردىن كېيىن ئۆز ئوردىسىغا چۈشۈردى. ئۇنىڭ ئۈچ ئادىمىنى ھەر بىر جايغا تارقىتىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ، ياخشى زىياپەتلەرنى ئۆتكۈزدى.

خوجەسى بېكنىڭ ھىلە-تەدبىرى زىيادە كىشى ئىدى. تۆرەنى ئوردىسىغا باغلاپ ئالدى ۋە ئادەملىرىنى چۈشكەن جايلىرىدا باغلاپ، ئۇنىڭ غەزنە بايلىقلىرىغا ئىگە بولدى. بۇ چاغدا ئىلىغا خىتاي چېرىگى كەلگەنلىگى ئاڭلانغان ئىدى. ئۇ بۇ كاپىر نىجىسنى كەلمەكچى كاپىر ناپاكقا سوغا قىلىپ ئېلىپ بارسام، مۇندىنمۇ ياخشى ئىش بولامدۇ دەپ قارار قىلىپ، داباچىنى ئۆزى بىللە ئېلىپ يولغا راۋان بولدى. ئۇ تىكەسكە يېتىپ بارغاندا خىتاي چېرىگىنىڭ ئۇلۇغى بىلەن كۆرۈشتى ۋە ۋەقەنى بىر-بىرلەپ بايان قىلدى. خىتاي چېرىگىنىڭ ئۇلۇغى "ئەي خوجەسى بېك، بۇ تۆرەلەر ئۇلۇغ خانىنىڭ چوڭ دۈشمنى ئىدى. ياخشى ۋاقىتدا ئېلىپ كېلىپسىز، ئەمدى ئۆزىڭىز ئۇلۇغ خانىنىڭ خىزمىتىگە ئېلىپ بېرىپ، ئۆزىڭىزنى مەلۇق قىلىپ يانغايسىز"دەپ ئالاھىدە ئەرز يېزىپ بېرىپ ئادەم قوشۇپ بېيجىڭغا ماڭدۇردى. ئۇلۇغ خان خوجەسى بېكنىڭ بۇ خىزمىتى كۆڭلىگە ياققانلىغى ئۈچۈن، ئۇنى ۋاڭلىق مەنسۇى بىلەن جۇلدۇر-جاساق قىلىپ يارلىق قىلدى.

نەزم:

تۇتتىلەر داباچىسنى تارتىق قىلىپ قىلىبان خوجەسى،

ئانداق ئىش قىلغانغا مۇندىن كېيىن كېرەكدۇر جۇلدۇسى.

ئاندىن كېيىن خوجەسى بېكنىڭ ئوغلى قادىر بېگىم ۋاڭلىق مەنسىپىگە ئۆتتى. چىن خاقانى ئالدىدا جۇڭتاڭ ۋەزىرلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالدى. ئاندىن كېيىن ئوغلى ئابدۇلمۇمنبېك، يەنە مەشھۇر ئىسىملىرى كۇچى بېك ۋاڭلىق مەنسۇبىگە يەتتى. بۇ خاننىڭ ئوغلى بىلەن ئەپيۇنگە مۇپتىلا بولۇپ نالايى ئىشلارنى پەيدا قىلغانلىغى ئۈچۈن، ئۇلۇغ خان خاپا بولۇپ ۋاڭلىغنى بىكار قىلىپ، ھەققىنى غەزىنگە سالدى. ۋە "لى قايتا"(لى فايۇەن – ت) تاپشۇردى. شۇنداقلا قەدىمدىن بۇيانقى "لى ۋايەن"(لى پەنيۇەن – ت) قائىدىسى ۋە رەسمىيەتلىرى بويىچە خوجەسى ۋاڭىنىڭ ۋاڭلىغنى تۆت ھەسسە قىلىپ، ئۈچ ھەسسە ۋاڭلىق ھەققىنىمۇ غەزىنىدە قويۇپ، بىر ھەسسىنى ئۆمەكزادىلىرى ئابدۇلرەھمان بېگىمگە يارلىق قىلغان ئىكەن.

ئابدۇلرەھمان بېگىم ۋاڭلىق مەنسۇبىگە ئۇلانغاندىن كېيىن، يارىكەنتنى سوراپ ئۆتۈپتۇ. تولا ياخشى ئىشلارنى بەرپا قىلىپتۇ. بۇ كىشىنىڭ ئەقىدە- ئىخلاسلىرى پاكىز، ئىنئام ۋە ئېھسانلىرى زىيادە ئىدى. بىر قېتىم تەرىقەت ئەھلىنىڭ غەۋسىيە [125] فۇرۇھىدىكى بىر ئىشانغا بىر قېتىمدىلا بىر يۈز يۈەن يامبۇ ۋە نەزىر- ھەدىيە بەرگەن ئىكەن. باشقىلارنىڭ نەقىل قىلىشچە، يارىكەنتكە ھاكىم بولغان چاغدا بىر كاتتا سوراق ئىشى بولۇپ، ھەممە خان، ئامبال ۋە مەنسەپدار خىتايلار، بېك، ئاخۇنلار يامۇلغا يىغىلىپ تۇرغان ئىكەن. بۇ كۇنلەردە ھاۋا ناھايىتى سوغاق مەۋسۇمى بولۇپ، ئاپتاپ دەلۋە بۇرچىدا تۇرغان ۋە قىشنىڭ شىددەتلىك شۇنىرغانلىرى، بەھمەن (شەمسىيەت 11- ئاي – ت)ئېيىدىكى قاتتىق شامالار قوزغالغان بىر مەزگىل ئىدى. مەزكۇر خان، ئامبالار سوراق ئورنىغا چىقالماي، ھايال بولۇپ تۇرغان بىر ھالەتتە، ئەسلىدە ھامان مەدرىسىدىن چىقماي ئىلىم ئۆگىنىش بىلله شۇغۇللىنىپ، شېئىرىيەتچىلىكتە زېھنى- ئىدرەكلىرىنى ئويىنىتىپ، غەزەل- ناخشىلارنى پەيدا قىلىپ يۈرگەن مۇھەممەت نىياز ئاخۇنۇم دىگەن بىر كىشى بۇ سوراقنى تاماشا قىلىپ كۆڭۈل ئېچىش ئۈچۈن كەلگەن ئىدى. بۇنى- بۇ كىشىنى ۋاڭ بېگىم كۆرۈپ چاقىرتىپ : "سىز مەدرىسىتە ياتقان تالىپ بولسىڭىز، بۇنداق يەرگە نىمە ئۈچۈن چىقتىڭىز"دەپ سىياسەتكە ئالدى ۋە زاڭلىق قىلغان ئاھاڭ بىلەن يۇمشاققىنە قىلىپ، " سىزنى ئوبدان شېئىر ئېيتىدۇ دەپ ئاڭلىدىم، قېنى بۇ سوغاق توغرلىق بىر نەرسە

دىسىڭىز“ دەپ مېھرىبان بولغاندا، ئۇ ھېچ ھايال قىلمايلا بۇ نەزمىنى ئوقۇدى:

مۇزلادى كەشمى قولىدا كاڭكىرە كاڭدا ختاي،

بېككە تىترەك چۈشتى ئاخۇن مۇزلادى، گاھ توڭلادى.

ئۇ بۇ ئۇسلۇپتا ئون نەچچە بېيتنى كەينى-كەينىدىن توختاتماي ئېيتقەن ئىكەن. بېك ناھايىتى خوش بولۇپ، تەھسىن-ئاپىرىن ئوقۇپ ”مېنىڭ ئېتىمنى مىندۇراۋۇپ قويۇڭلار“دەپ ئېتىنى ئىنئام قىلىپتۇ. ئاتىنىڭ ئۈستىدىكى ئىگەر-جابدۇق، جۇگەن-نوختا ۋە يوپۇق-قۇشقۇن قاتارلىقلار ناھايىتى تولۇق بولۇپ، ۋاڭلىق جەرەك-مەرتىۋىسىگە لايىق ئىدى. شائىر ئاتىنى مىنىپ مەدرىسىگە كىرىپ ئات ۋە ئىگەر-جابدۇقلىرىنى قىممىتىگە سېتىپ، يەنە ئىلىم بىلەن شۇغۇللانغان ئىكەن. دېمەك، ۋاڭ بېگىمنىڭ بۇ خىل ياخشى سۈپەتلىرى ۋە نامى-نىشانلىرى ھەققىدىكى مەدھىيىلەر تولا ئىدى.

ئابدۇلرەھمان ۋاڭ بېگىمدىن كېيىن مۇھەممەت ئېزىز بېگىم ۋاڭلىق مەنسۇبىگە يېتىپ، خوتەننى سوراپ ئۆتۈپتۇ. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مولا مۇھەممەت نىياز ئاخۇنۇم (ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلسۇن!«تارىخى رەشىدى»نى بۇ ۋاڭ بېگىمنىڭ نامىغا بېغىشلاپ تۈركى تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، نۇرغۇن لەقەم ۋە سۈپەتلەرنى بايان قىلىپتۇ. بۇ ۋاڭ بېگىمدىن ئىككى ئوغۇل يادىكار قالدى. بۇلار مۇھەممەت ئىمىن بېگىم ۋە ئابدۇلۋاھاپ بېگىملەر ئىدى. مۇھەممەت ئابدۇلۋاھاپ ۋاڭلىق مەنسۇبىگە ئۆتتى. ئوغلى يوق بولغانلىقتىن ئابدۇلۋاھاپ خان بېگىمنىڭ ئوغلى ئابدۇلقادىر بېگىمگە ۋاڭلىق مەنسۇبى يەتتى. بۇنىڭ مەشھۇر ئىسىملىرى ۋاڭ غوجامدۇر.

ئەلقىسسە، ئامۇرسانا خاقانى چىنىنىڭ مۇددىئا ۋە ياردىمى ئاستىدا ئىلى تەۋەسىنى قولغا كىرگۈزدى. خاقان مەنسەپدارلىرى قالماقىستان يۇرتلىرىنىڭ ھەربى ۋە مەمۇرىي ھۆكۈمرانلىغىنى تامامەن ئامۇرسانانىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇردى. جۇملىدىن بۇ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈش تەرەددۇتىغا كىرىشتى. ئىلىدا خوجا ئافاق ئەۋالادىدىن خوجا بۇرھانىدىن دېگەن بىر سەيىد كىشى بار ئىدى ۋە ئاق تاغلىقلارنىڭ ئۇلۇغ پىشۋاسى ئىدى. ئاق تاغلىقلار

تايپىسى خوجا ئىسھاقنىڭ نەۋرىلىرى ۋە تەئەددىسىدىن ئازار يېگەنلىگىنى ئۇنۇتمىغان ئىدى. شۇڭلاشقا ئامۇرسانا قاتارلىقلار "سەيىد بۇرھانىددىننى باش قىلىپ، يەتتە شەھەرگە ئەۋەتسەك، بۇ جاي ئاسان قولغا چۈشەمدىكىن"دەپ مەسلىھەت قىلىشىپ، ئۇنى نۇرغۇن قوشۇن بىلەن يولغا سالدى. بۇ ئاقسۇغا كېلىشى بىلەنلا ئاق تاغلىقلار ئىستىقبالغا چىقىپ، ئاقسۇنى ئۆتۈنۈپ بەردى. بۇلار بۇ جايدىن ئۆتۈپ ئۇچتۇرپاننى ئىگەللىدى.

خوجا يۈسۈپ خوجام بۇ ئەھۋالنى ئويلاپ، كاشغەردىكى ئوغلى خوجا سىدىق خوجامنى باش قىلىپ لەشكەر ماڭدۇردى. ئۇچتۇرپاندا تولا جەڭگە- جىدەل بولدى. ئاقىۋەت ئىسلام چېرىگى ئۆز ئىچىدىن پاراكەندە بولۇپ، كاشغەرگە قاراپ ماڭدى. خوجا يۈسۈپ بىتاپ ئىدى. لەشكەر يېتىپ بارغىچە ئۇنىڭ روھى تۇتى قۇشلىرى بۇ تار قەپەزدىن ئالەمنى بالاغا (ئۇسۇنتىكى ئالەمگە – ت) پەرۋاز قىلدى. كاپىرلار ئۇلارنىڭ كەينىدىن بېرىپ كاشغەرنى ئالدى. ئاندىن كېيىن يارکەنت ئۇستىگە باردى. بۇ جايدا بىر قانچە قېتىم غەلبە ۋە مەغلۇبىيەتلەر يۈز بەردى. ئاخىرى خوجا جاھان خوجام ئۇرۇشتا ئۆزىنى چەتكە ئالدى. ئارقىسىن ئادەم ئەۋەتىپ تۇتۇپ كېلىپ، تەئەللۇق تاۋابئاتلىرى بىلەن قوشۇپ شاھادەتلىككە يەتكۈزدى. بۇ تەتۇر ماڭدىغان پەلەك چەرخى خوجا ئىسھاقى ۋەلىيۇللانىڭ ئەۋلادىغا قانداق ھادىسە- ۋەقەلەرنى كەلتۈرگەنلىگىنى بايان قىلىشقا ئىككى تىللىق قەلەم ۋە ئەقىل ئاجىزلىق قىلدۇ. ئاندىن كېيىن خوتەننىمۇ ئۆزىگە تەۋە قىلدى.

ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز ئەللىك ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1836- 1837- يىلى –ت)بۇ ئالتە شەھەر ھۆكۈمىتىنى بۇرھانىدىن خوجامغا تاپشۇردى. [126]. خىتاي ۋە قالماق چېرىكلىرى ئۆز ماكان مەنزىلىگە قايتىپ، ئاز قىسمى قالدىغان بولدى. ئىلدىكى خىتاي چېرىكلىرىمۇ ئۆز يۇرتىغا يېنىپ، بىر قىسمى توختايدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن يۇرتتا تىنچلىق ۋەزىيەت پەيدا بولدى. بۇ چاغدا ئامۇرسانانىڭ دىمىغىنى دۆلەت ۋە ھۆكۈمەتكە بولغان غورۇرى بۇزۇپ، ياخشىلىق قىلغانغا شۈكرى قىلماي، ئىلدىكى بېيجىڭ ئەھلىنى تامامەن يوق قىلىپ، ئۆز ئالدىغا تۆرە بولۇپ ھۆكۈمنى جارى قىلدى. بۇ خەۋەرنى ئالتە شەھەردىكى بۇرھانىدىن خوجام ئاڭلاپ، ئىتائەت بەلۋېغىنى نىسيان (ئۆتۈنۈش –ت)تەكچىسىگە ئېلىپ قويۇپ، مۇستەقىل پادىشا بولۇپ، باغلانغان ئىتائەت يىپىنى لەقەپ قويدى. يارلىق ۋە پەرمانلارغىمۇ بۇ لەقەپنى يازدى.

فەغفۇرچىسىنى بۇ ئەھۋالارنى ئاڭلاپ، ئىككىنچى قېتىم چېرىن ماڭدۇرۇشقا يارلىق قىلدى. چېرىكلەر ئىلى تەۋەسىگە

كېلىپ ئامۇرسانا بىلەن قاتتىق جەڭلەرنى قىلدى. ئامۇرسانا باراۋۇرلىك قىلالماي، سىنبىرىيە دىگەن جايغا ئۆزىنى ئالدى ۋە مۇشۇ تەرەپتە ھالاكەتكە ئۇچۇردى.

خاقانى چىن بىلەن موڭغۇل- قالماقلار ئوتتۇرسىدا، قەدىمدىن بۇيانلار جەڭ- جىدەللەر ۋە ئاداۋەتلەر بولۇپ تۇراتتى. خاقانى چىن ئىلى ئەھلىنى قىرغىنچىلىققا سالدى. بىر مۇنچە ئادەم جېنىنى ساقلاش ئۈچۈن قېچىپ، قىرغىزلار ئىچىگە كەتتى. ئىلىنى سەرەنجام قىلغاندىن كېيىن، ئىككى مىڭ چېرىكنى كۇچارغا ماڭدۇردى. بۇ چاغدا خان خوجام پادىشا كاشغەر، ياركەنت، خوتەندىن ئون مىڭ لەشكەر راسلاپ، ئاقسۇ ئارقىلىق كۇچارغا كېلىپ، بېيجىڭ ئەھلىنىڭ ئالدىغا بېرىپ يولىنى توسۇپ تۇرغان ئىدى. ئۇشتۇمتۇتلا ئىلىدىن ئىككى مىڭ لەشكەر كېلىپ قالدى. ئاردىدا قاتتىق جەڭ- مۇھاربىلەر بولدى. بېيجىڭ ئەھلى ئاز بولغانلىغى ئۈچۈن باراۋۇرلىك قىلالماي تۇرغان پەيتتە، ئون مىڭ خاقانى چېرىگى تۇرپان يولى ئارقىلىق كۇچارغا يېتىپ كەلدى. تولا مۇھاربىيە- جەڭلەر بولۇپ، بۇلار ئاخىرى غالىپ كەلدى. ئىسلام چېرىگى زىيانغا ئۇچراپ، بۇرھانىدىن خان خوجام پادىشا باراۋۇرلىك قىلالماي، مۇقۇر يولى ۋە جاڭگال ئىچى بىلەن ياركەنتكە قاراپ قاچتى. بېيجىڭ ئەھلى كۇچارنى ئىگەللەپ، كۆپ ئادەمنى ھالاك قىلدى. ئاندىن ئۆتۈپ ئاقسۇنى قولغا كىرگۈزۈپ، ناھايىتى تېز سۈرئەت بىلەن ياركەنتكە باردى. خان خوجام پادىشا تولا ئۇرۇش- جەڭلەرنى قىلىپ، يەنە باراۋۇرلىك قىلالماي، خوتەن تەرەپكە قاچتى. كاپىرلار خوتەنگە باردى. خان خوجام پادىشا بۇ يەردىمۇ باراۋۇرلىك قىلالماي بەدەخشان تەرەپكە يۈزلەندى. خىتاي لەشكىرىنىڭ ئۇلۇغى بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ بەدەخشان ئۇلۇغىغا خەت يازدى. بىر نەچچە نەسلى يامان ئەسكى ئادەم خان خوجام پادىشانىڭ بېشىنى كېسىپ ئېلىپ كېلىپ مەنسەپدارلارغا تاپشۇردى. بۇ مەنسەپدارلار ئۇنى تۆمۈر قەپەزگە سۇلاپ، بېيجىڭدىكى خانىنىڭ ئالدىغا باردى ۋە شەھەر- شەھەرلەرگە ئەۋەتىپ، كىشىلەرگە سەيىر- تاماشا قىلدۇرۇپ نامىنى چىقاردى.

بۇ يەتتە شەھەرنى سەرەنجان قىلغاندىن كېيىن، يەتتە شەھەردە قىرىق مىڭ چېرىك تۇرغۇزۇشقا ھۆكۈم قىلدى. لېكىن ئىلىنى ئىگەللىگەن چاغدا بىر مىليۇندىن ئارتۇق ئادەمنى ھالاكەتكە گىرىپتار قىلغان ئىدى. نۇرغۇن ئادەم تەرەپ- تەرەپكە قېچىپ، ئىلى ئەتراپىدا ئادەم گۈرۈھى ئاز قالغان ئىدى. شۇڭلاشقا، ئالتە شەھەردىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ ئىلىدا ئورۇنلاشتى. بۇ تايىپىلەر ھەر قايسى شەھەر ۋە كەنتلەردىن ئېلىپ بېرىلغانلىغى ئۈچۈن،"تارانچى"دىگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى ۋە بۇ ئادەملەرمۇ كۇپايە قىلماي، بېيجىڭ تەرەپتىن نۇرغۇن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ بۇ جايلارغا

ئورۇنلاشتۇردى.

يەنە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇ قېتىمقى پاراكەندىچىلىكتىن كېيىن، ئىلى خەلقى خاقانى چىنىنىڭ ئەمىر ئىتائىتىدىن چىققان چاغدا، ئىلى زېمىنىنى ئۇرۇسىيە بېسۋالغان ئىدى. بېيجىڭ ئەھلى يېتىپ كەلگەندە، ئىلى ئادەملىرى قورقۇپ، ئۆزىنى ئۇرۇسىيە ھىمايىتىگە تاشلاپ، تامامەن ئورۇس ئىچىگە كۆچۈرۈپ كەتتى. ئىلى زېمىنى خالى قالدى. شۇڭلاشقا، ئالتە شەھەر ئادەملىرى، بولۇپمۇ كاشغەر ئەھلى ئۆز ئىختىيارى بىلەن كۆچۈپ بېرىپ، تېرىقچىلىق قىلىپ، بۇ جايىنى يەنە ئاۋات قىلدى.

ئەي زامانە ئەھلى! بۇ زامانە ئەھلىنىپ پېئىل- ئەتىۋارلىرىغا سىناق كۆزۈڭلار بىلەن قاراپ كۆرۈڭلەركى، گەرچە ھەممە مۇسۇلمان بىر دىن ۋە بىر مەزھەپتە بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئىككى پىرقە، ھەتتا بىر قانچە تايىپىلەرگە بۆلۈنۈپ، بىر- بىرىگە ھەسەت- ئاداۋەت قىلىشىپ، بىر تايىپە بىر سەيدىكە ئىناۋەت- ئىتائەت قىلىشىپ، يەنە بىر سەيدىكە ئىنكار ۋە ئاداۋەت كۆرسىتىپ، "قارا تاغلىق"دەپ ئات قويۇپ، ئۆزلىرىنى ھالاكەت زالالەتكە سېلىپ، ئىنتىپاقسىزلىق قىلىپ، بۇ يۇرتلارنى ۋە يۇرت ئادەملىرىنى قالماقلا ياكى خىتايغا تەۋە قىلىپ بېرىپتۇ. ھەتتا بۇنداق ئەقىدە ۋە نالايىق ئىشلارنى ئۆزىگە لايىق ۋە مۇناسىپ كۆرۈپ، بۇ ئىشلارنىڭ يامان ۋە شۇملىغىنى ئايرىپ ئالالماپتۇ، بەلكى بۇ جاھىل ، ۋاپاسىز ۋە مەككار سوپىلار ئۆزىنىڭ بۇ قىلغان ئىشلىرىدىن ھايا ياكى نومۇسمۇ قىلماپتۇ. لېكىن بەزى مەخدۇمزادىلەرنىڭ ئەسلى تەبئىتىدە بىر- بىرىگە بولغان دۇشمەنلىك ياكى ئاداۋەت يوق ئىدى. بۇ ئىشلار ئۇلارنىڭ خام ۋە ئەقلى كەم مۇرىت- مۇخلىسلىرىنىڭ شۇملىغىدىن پەيدا بولغان بولسا كېرەك. شۇڭلاشقا بۇ ساغلام نەسەپلىك زاتلارنىڭ ھەممىسىنلا ئوخشاش كۆرۈپ، ئاداۋەت ۋە ئۆچمەنلىك قىلماسلىق لازىم. مۇناپىقلىق قىلمىغانلارنىمۇ مۇناپىقلىق قىلدى دەپ ئېغىز ئېچىش، ئەلۋەتتە توغرا بولمايلا قالماستىن، بەلكى كىشىنى ئاللانىڭ ئازاۋىغا گىرىپتار قىلىدۇ. «ھەدىس شېرىپ» دىمۇ "ئېتىقادىمىزنىڭ بۇزۇلۇشىدىن خۇدادىن پانا تىلەيمىز."دىگەن سۆز بار.

ئافاق خوجام ئەۋالادىدىن بۇرھانىدىن خوجام شاھادەتلىككە يەتكۈزۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ پەرزەنتى خوجا سالىخ خوجام يەنى بەزىلەرنىڭ مەلۇماتى بويىچە، ئۇ يەنە سامساق خوجام دەپ ئاتالغان بولۇپ، بۇ كىشى فەرغانە ۋىلايىتىگە قېچىپ كەتكەن ئىدى. بۇ دادىسىنىڭ قىساس- ئىنتىقامىنى تاما قىلىپ، نەچچە قېتىم كاشغەرگە كەلدى، لېكىن مۇرادىغا يېتەلمەي ياندى. بۇنىڭ پەرزەنتى خوجا جاھانگىر خان تۆرەم بىر نەمە قىلىپ مۇرادىغا يەتتى. بۇنىڭ

زىكىرى كېيىن كەلگۈسىدۇر. بۇ چاغدا ئەگەر ئەنجان تەرەپتىن خوجاملار كەلسە ، ئاق تاغلىقلارنىڭ جاھان ئاپىتىگە چىققانىدەك بولۇپ، خوشال- خورام بولۇپ كېتەتتى. قارا تاغلىقلار بولسا بېيجىڭدىكى خوجاملارغا نەزىر- ھەدىيە ئەۋەتىپ مەدەت تىلەيتى. بۇ خوجاملاردىن كۆك چاي تەۋرۈك قىلىپ سوغا- خالتا كېلەتتى. بۇلارنى بۇنى تەۋۈەرۈك چاي دەپ ناھايىتى ئەزىز- ئېتىۋار بىلەن قارايتى. بۇ ۋەقەلەرنى كېيىن يەنە ئۇچتۇرپان زىكىرىدە بايان قىلىمىز ئىنشا ئاللا (ئاللا بولسا سەۋر قىلغۇچىلارغا يېقىندۇر!) دىمەك، ئاق تاغلىق ئەھلى بىلەن قارا تاغلىق ئەھلى تا بۇ زامانىدىمۇ بىر- بىرىگە قارىشى ئىدى. بۇ تايىپىلەر كاشغەردە ناھايىتى كۆپ، ھەر ئىككى تايىپىنىڭ ئېتىقادى خاتا ۋە بىھۇدىدۇر.

نەزم:

شۇكۇللا فاريخ ئولدۇم مەن قارا، ئاق تاغدىن،

نە ئۇچۇنكىن مۇڭە يەپدۇرمەن شەرىئەت باغدىن.

ئەلقىسسە، خانلارنىڭ دۆلەت چىرىغى ئۆچكەن، قالماقلارنىڭ يارىمى ئاستىدا خوجاملارنىڭ دۆلەت چىرىغى يانغان زامانىدىن باشلاپ، بۇ خوجاملار بەزىدە تەرىقەتنىڭ زىكىرى ۋە پىكىر يولى بىلەن ئىبادەت قىلىپ، ئاللادىن مەدەت تىلەشكە شۇغۇللانسا، بەزىدە ئەيشى- ئىشرەت، نەغمە- ناۋا ۋە چاي بىلەن بەزمە قىلىپ،نەپسىپەرۋەرلىپ، شۇغۇللىنىپ كەتكەنلىرى ئۇچۇن، غەيۋەت- شىكايەتچى سۇخەنچىلەر ۋە ئىچىدىن يامان شەيتان سۇپەتلىك ئادەملەر ئۇلارغا يېقىنلىشىپ، ئۆزىنى ناھايىتى ئىخلاسلىق كۆرسىتىپ، تاشقىرغا چىقىش بىلەنلا ھەر بىرى خۇددى ئاچ بۆرە شەكلىگە كىرىپ، بۆرە قويغا چاپقاندەك، پۇقرالارنىڭ مال- مۇلكىگە ، ھەتتا ئۇلارنىڭ جان- ئىمانىغا قاتتىق زۇلۇم سېلىشقا باشلىدى. بۇ تايىپىلەر"ئۇششاق"دەپ ئاتالدى. ئاتا- بابالىرىدىن تارتىپ جەينامازدىن قويماي سەجدە- ئىبادەت بىلەن ئۆمۇر ئۆتكۈزۈپ كەلگەن خوجاملارمۇ يۇرتدارلىق ئىشىدىن ۋە سىياسەت رەۋىشىدىن خەۋەرسىز ئىدى. شۇڭلاشقا، پۇقرالارنىڭ ئەھۋالى خاراپ ۋە ۋەيرانچىلىققا يۇزلەندى. ھەتتا ئۇلار ئۆي- ماكانلىرىدا ئارام ئالالماي ۋە تۇرالماي

جاڭگال- جەزىرلەرگە قېچىپ كېتىپ كۈن ئۆتكۈزدىغان دەرىجىگە يەتتى. كېچىلىرى مەخپى ئۆيلىرىگە كېلىپ، تاپقانلىرىنى غىزا- تاماق قىلىپ يەپ، قازان-تاۋاقلىرىنى ساقلىيالماي، بۇلاق ۋە چوڭقۇر يەرلەرگە تاشلاپ، ئەسلا كىشىگە كۆرۈنمەي جېنىنى ساقلايدىغان بولدى. يۇرتدارلىق ئىشلىرىدىن تاقەتلىرى تاق بولۇپ، چىداشقىمۇ ھېچ دەرمان قالمىدى.

دەل مۇشۇنداق بىر ۋەزىيەتتە، بىر نەچچە يىراقنى كۆرگۈچى ھەم ئىلگىرى دەۋر سۈرۈپ دۆلەت- مەنسەپ تۈتۈپ، كېيىنچە خار ۋە بى ئېتىۋار بولۇپ، پۇقرالىق كوچىسىغا كىرىپ قالغان ۋە ئاددىي خەلق قاتارىدىن تۆۋەن ھەم قەدىرسىز ئورۇن ئالغان بەزى قەدىمقى بەگلەرنىڭ ئەۋلادى ئۆز- ئارا مەسلىھەت قىلىشىپ،"قەدىمدىن بۇيان يۇرت سوراپ كەلگەن خانلار بۇلۇڭ- پۇشقاقلارغا ئولتۇرىدىغان بولدى. بۇلۇڭ- پۇشقاقلاردا ئولتۇرۇپ كەلگەنلەر بولسا خان بولدى. پۇقرالار ھەيران ۋە سەرسان بولدى. ئەڭ ياخشى مەسلىھەت شۇكى، بىر نەچچە كىشى خاقانىنىڭ خىزمىتىگە بارساق، ئەرزىمىزنى ئېيتىپ چېرىك تەلەپ قىلساق، ئەگەر چېرىك بەرسە، بىز شۇ ئىقلىمغا تەۋە بولۇپ، يىراق- يېقىن دۇشمەنلەردىن قۇتۇلساق. تاكى بىر ئىقلىمغا تەۋە بولماي تۇرۇپ يۇرتىمىز ئاۋات، بالا- پەرزەنتلىرىمىز تىنچ- ئامان بولالمايدىكەن" دەپ قارار توختىتىپ، ئالتە ياكى يەتتە جان كىشى كېپىشلىنى تەتۇر كىيىپ يولغا راۋان بولدى. بىر نەچچە ۋاقىتتىن كېيىن قاۋاۋۇللارغا ئۇچراشتى. قاۋاۋۇلچىلار ئۇلارنى بىر قارادىن يەنە بىر قاراغا ئېلىپ بېرىپ، فەغفۇرچىن خاقان بىلەن كۆرۈشتى. خاقان ئۇلارنىڭ ئەرزىنى ماقۇل كۆرۈپ، نۇرغۇن چېرىك قوشۇپ بەردى. ئۇلار كەلگەندىن كېيىن بۇ يەتتە شەھەر جەڭ- جىدەلسىزلا خاقانى چىننىڭ ئەمرى- ئىتائىتىگە كىردى. خاقانى چىن بۇ ئالتە جان كىشىنىڭ ھەر بىرىگە ۋالڭ، گۇلڭ، بەيلى قاتارلىق چوڭ مەنسەپلەرنى جۇلدۇرى- جاساق قىلىپ، ھەر بىرىنىڭ خىزمىتىگە بىر نەچچە ئۆيلۈك ئادەم تەينلەپ، ھەر يىلى غەزىنىدىن كۈمۈش، ۋەزىپە- مائاش بېرىدىغان بولۇپ، ھەر بىرىنى ھەر قايسى شەھەرگە ھاكىم قىلىپ توختاتتى. ئىلگىرى خاقان بۇ زېمىنغا مۇقىم ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغدا، بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ھاكىملىغى مەزكۇر بەگلەرنىڭ ئەجاتلىرىدىن باشقا ئادەملەرگە ناھايىتى كەمدىن- كەمدىن نىسىپ بولاتتى.

بۇ دۆلەتكە ئۇلانغان ئالتە جان كىشىنىڭ بىرى مىرزا ھىدى بەيسى بېك ئىكەن. بۇنىڭ ۋەقە- خەۋەرلىرى يۇقىرىدا بايان قىلىندى. يەنە بىرى چېرىكچى بېك بولۇپ، بۇ كىشىگىمۇ بەيسىلىك نىسىپ بولغان ئىكەن. ئۇنىڭ سېتىۋالدى

بىك ۋە ئاق بىك دەپ ئىككى ئوغلى بار ئىدى. سېتىۋالدى بىككە بەيسىلىك مەنسۇى يېتىپ، يارىكەنتنى سوراپ ئۆتتى. ئاندىن ئوغلى مۇھەممەت ئابدۇللا بىك بەيسىلىككە يېتىپ، ئاقسۇ ۋە يارىكەنتنى سوراپ ئۆتۈپتۇ. بۇنىڭ نەۋرىسى مۇھەممەت مۇسا بەيسى بىك ئاقسۇ زىمىنىدىكى ئاقيار دىگەن جايدا تۇرىدۇ ۋە ئابائى- ئەجداتلىرىنىڭ مەنسۇبنى تېپىپ ئالالماي يۇرۇپتۇ. ئاق بىك ئىلىغا ھاكىم بولۇپ، ئاقسۇ، يارىكەنت قاتارلىق جايلارغىمۇ ھاكىم بولۇپ سوراپ ئۆتۈپتۇ. ئاندىن ئوغلى مۇھەممەت يۇسۇپ بېگىم ئالدى بىلەن ئىلىغا، ئاندىن يارىكەنتكە ۋە ئاخىرىدا سايرامغا ھاكىم بولۇپ دۇنيادىن ئۆتۈپتۇ. ئوغلى مۇھەممەت ئابدۇللا بىك ئىشىك ئاغالىق مەنسۇى بىلەن ئۆتتى. بۇنىڭ ئەۋلادى كۆپ. دۆلەت- مەنسەپكە ئېرىشكەنلەرنىڭ يەنە بىرى بايلىق گاداي مۇھەممەت گۇڭ ئىكەن. بۇ ئالدىدا كاشغەرنى، ئاندىن ئۇچۇرپاننى سوراپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئوغلى ئىبراھىم بىك ھەم ئىنىسى مۇھەممەت مۇسا بىككە ئۆتۈپتۇ. ئاندىن ئوغلى مۇھەممەت تالىپ بىك گۇڭلۇق مەنسۇبگە يېتىپ شەھىار (شايار – ت)نى سوراپ ئۆتتى. ئاندىن ئوغلى ئەھمەت بىك گۇڭ بولدى، ئاندىن ئوغلى مۇھەممەت سدىق بېگىم گۇڭلۇق مەنسۇبدە ئىززەت ۋە ھۆرمەتلەرگە سازاۋەر بولدى. قالغانلىرىنىڭ ئەۋلادى ۋە نام- نەسەپلىرى روشەن مەلۇم بولمىغانلىقتىن، بۇ جايدا بايان قىلىنمىدى.

خاقان بۇ ئالتە جان بەگنىڭ سۇرىتىنى قىلدۇرۇپ، ئۇششاق تالدا بىر كاتتا بۇتخان بىنا قىلدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ سۇرەتلىرىنى قويدۇرۇپ، " بۇ بەگلەرنى يەتتە شەھەرنىڭ ئىگىسى تەرىبىيگەرداری ۋە ساقلىغۇچىسى قىلىپ مەنسەپ بەردىم. مۇندىن كېيىن يەتتە شەھەرگە ئۆتكەن مەنسەپدارلار بۇ بەگلەرنى يوقلاپ ئۆتسۇن" دەپ يارلىق قىلغان ئىكەن – ئاغزىغا تاش ساپال تۇپراق تولسۇن! تا ئىسلام بولغىچە بۇ زاتلار بېيجىڭ تەرەپتىن ھەر قانداق مەنسەپدار ياكى سودىگەرلەر مەيمەيچىلەر قەغەزلەرنى كۆيدۇرۇپ ۋە نەچچە قېتىم باش ئۇرۇپ ئۆتىدىكەن. بۇ بۇتخانىنى "ئۇلۇغ ئۆي"دەپ ئاتايدىكەن. بۇ بۇتخانىنى بەگلەرنىڭ ئەۋلادىمۇ" بىزلەر ئۇلۇغ ئۆي ئادەملىرىنىڭ ئەۋلادىدىن بولمىز " دەپ پەخىرلىنىپ ماختىنىدىكەن.

ئىسلام ئېچىلغاندىن كېيىن بۇ بۇتخانىلار بۇزۇلدى. بەگلەر يەنە پۇقرالىق كوچىسىغا كىرىپ قالدى. ئون تۆت يىلدىن كېيىن يەنە خاقانى ئەھلى ئاتا يۇرتلىرىغا يەنە مالىك ۋە ساھىپ بولدى. فەغفۇرچىندىن "مېنىڭ ئاتا- بوۋىلىرىمغا خىزمەت قىلىپ كەلگەن ئادەملەر بار ئىدى. بۇلارنىڭ سۆزى ياكى ئەۋلاتلىرى بارمۇ، بۇنى سوراپ تەكشۈرۈپ

بىلىندۇرۇلسۇن“دەپ يارلىق كەلدى. بۇ بەگلەرنىڭ ئەۋلادىمۇ بۇرۇنقى خانلار بەرگەن يارلىق، ھۆججەت ۋە ئاساس خەتلەرنى ساقلىغان ئىكەن. بۇلار بۇ ھۆججەتلەرنى مەلۇم قىلىپ، تابائى- ئەجداتلىرىدىن مىراس قالغان مەنسەپلەرنى تاپتى. گەرچە ئۇلار يەنە نەچچە ئۇشتى ۋە نەچچە يۈز يىللارغىچە ئۇلۇغ خانغا بېرەر خىزمەت قىلغانلىغى مەلۇم بولسىمۇ، لېكىن خانلار تەرىپىدىن بۇرۇن بەلگىلەنگەن مائاشلىرىنى ھەر يىلى ئېلىپ تۇرىدىكەن. ھەر ئۈچ يىلدا بىر قېتىم خانىنىڭ خىزمىتىگە بېرىپ، تازىم- ئېھتىراملارنى بەجا كەلتۈرۈپ تۇرىدىكەن. ئۇلارنىڭ پەرزەنت- نەۋرىلىرىمۇ ئەسىرىدىن بويان تىنچ- ئامان ۋە خاتىرجەملىك بىلەن بەلگىلەنگەن مائاشلىرىنى ئېلىپ ”تارخان“لىق دەۋلەت- ئىززىتى بىلەن ياتىدىكەن. فەغفۇرچىنىڭ ئۇلۇغ ۋە كاتتىلىغىنى شۇنىڭدىن قىياس قىلىش لازىم ئىكەن. بىر قېتىم قىلىنغان خىزمەت بىلانلا بۇنداق مەنسەپ ۋە مەنپەئەتكە يەتكىلى بولار ئىدى.

ئەي مالىكۇل مۇلۇك! پادىشالىق ھەققىلىغى ساڭا خاسدۇر. ھەقىقى پادىشا پەقەت سەندۇرسەن. بۇ بەندىلىرىڭنىڭ ئەللىك- ئاتمىش يىل ئىچىدە قىلغان بەندىچىلىك خىزمىتىنى ئۇلۇغ دەرگاھىڭدا بىر قېتىم بولسىمۇ قۇبۇل ئەيلەپ، پۇقرالىق جەننىتىڭدىن ئورۇن بېرىپ، جامالىڭنى كۆرۈش دەۋلىتى ھاسىل قىلىپ، ئۇلارنىڭ گۇناھىغا باشتىن- ئاخىر ئەپۇ- قەلەمڭنى سۈرسەڭ، بۇ سېنىڭ قۇدرەتلىك ۋە يېتىشكەن كۈچۈڭ ئالدىدا ھېچقانچە ئەجەپ ئەمەس. سەن بەندىلىرىڭگە مېھرىبانلىق ۋە شەپقەتلىك كەلتۈرەلەيسەن، ئۇلۇغلۇق قىلالايسەن. ئەي رەھىم قىلغۇچىلارنىڭ رەھىملىكرەكى ۋە ئۇلۇغلارنىڭ ئۇلۇغراغى، يا ئەررەھىمە ئەر راھمان، ئامىن!

خوجا جاھانگىر خان تۆرە منىڭ بۇ يەتتە شەھەرگە ئىستىلا تاپقان ۋەقەلىرى، مۇھەممەت ئەلى خانىنىڭ كاشغەرگە كېلىشى، كاشغەرنىڭ پەتھى بولۇشى، نۇرغۇن قارا چېرىكلەر كېلىپ ئىككىنچى قېتىم يەتتە شەھەرنى ئىگەللىشى، جاھانگىر خان تۆرە منى تۇتۇپ بېيجىڭغا ئېلىپ ماڭغىنى ۋە كۆپ مۇسۇلمانلارنى ئولجا- ئەسىر قىلىپ، خىتاي مەملىكىتىگە ئېلىپ كەتكىنى، مۇھەممەت ئەلى خان (ئاللا ئۇنىڭ گۇناھىنى كەچۈرگەي!) ئەلچى ئەۋەتىپ ئەسىر چۈشكەن مۇسۇلمانلارنى فەغفۇرچىندىن تىلەپ ئېلىشى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ سۆز – بايانى

رىۋايەت ئاسار (رىۋايەتلەردىن ئەسەر يازغۇچىلار - ت)ۋە ناقىلان ئەخبار (نەقىل قىلىپ خەۋەر بەرگۈچىلەر - ت) لەرنىڭ كەينىدىن بەرگەن رىۋايەت ۋە خەۋەرلىرىدىن مۇنداق مەلۇم ۋە مەزمۇن بولدىكى، تارىخ ھجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز ئوتۇز توققۇزىنچى يىلى (مىلادى 1823 - 1834- يىلى) مۇھەممەت ئالى خان بىننى ئۆمەر خان بىننى شىر ئەلى خان (ئاللا ئۇنىڭ گۇناللىرىنى كەچۈرۈپ رەھىم قىلغاي!) قوقەنت ۋىلايىتى ۋە فەرغانە ئاھاللىرىغا ھۆكۈمران بولۇپ ئولتۇردى. تارىخ ھجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز قىرىق تۆتىنچى يىلى (مىلادى 1828- 1829- يىلى) خوجا جاھانگىر خان تۆرەم قوقەنتتە كاشغەر ئەقىدەتمەنلىرىدىن بىر مۇنچە ئادەم توپلاپ، فەرغانە ۋىلايىتىدىن قېچىپ چىقىپ، موغۇلستان شەھەرلىرىدىن كاشغەرگە كېلىپ، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى ئۆزىگە تەۋە قىلىپ، خىتاي شەھىرىنى پەتھى قىلىش ئۈچۈن جىددى تەييارلىق قىلىپ تۇرغان كۇنلەردە، مۇھەممەت ئەلى خانىنىڭ غەيرەت تومۇرى جۇشقا قېلىپ لەشكەر جەمئىي قىلىپ، دۆلەت ئەركانلىرىغا : "ئالەمنىڭ ئىگىسى بولغان خۇداۋەندەكبىرىم بۇ پادىشالىقنى بىزگە ئاتا قىلىپتۇ. ئەگەر بىز سۇسلۇق- بۇشاڭلىق ۋە غەپلەتنى ئۆزىمىزگە لازىم ۋە راۋا كۆرسەك، ھۆكۈمەتدارلىق ۋە پادىشالىق ئۆز دائىرە جامائەت ئاساسىدىن يىراقلايدۇ. بىر ئەسكى خوجا بىر نەچچە لۇكچەك ۋە باشباشتاقلارنى توپلاپ، كاشغەر شەھىرىنى مۇھاسىرە قىلىپ، ۋىلايەتلەرگە ئىگە بولۇش دەۋاسىنى قىلىپ، خانلىق ناغرىسىنى چېلىپ، مەملىكەت قۇرۇشنى ئۆزىگە نىسبەت قىلىپتۇ. ئۇلارنىڭ بۇ ئىشلىرىگە يول قويغىلى بولمايدۇ - ئەلۋەتتە. ئەگەر بۇلار شەھەرنى پەتھى قىلدىغان بولسا، خىتايلارنىڭ نەچچە يىل مابەينىدە توپلىغان غەزنىە- بايلىقلىرى بۇ باشباشتاقلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ زايا بولىدۇ. خاقانى چىن بولسا كاتتا ۋە زور پادىشالىقتۇر. ئەگەر بۇ چاغدا بېيجىڭ تەرىپىدىن كۇفارلار يەنە كېلىپ ئىستىلا قىلسا، ئۇلار يەنە غەزنە سەرپ قىلماي باشقا ئىلاج يوق. ئەگەر كاپىرلار غەلبە قىلىپ، بۇ پاراكەندە لەشكەرلەرنى يەنە پاراكەندە قىلدىغان بولسا، ئىسلام ۋىلايەتلىرىنىڭ غەزنىسى يوق بولۇش ئېھتىمالى بار. يەنە بىرى شۇكى، جاھانگىر تۆرە يۇرتنى باشقۇرۇشقا ئاجىزلىق قىلىپ، خىتاي چېرىگى بۇ جايلارغا يەنە ئىگە بولسا، جاھانگىر خوجا ئائىلاج بۇ يەرگە قېچىپ كېلىدۇ. ھالبۇكى، خىتايلارنىڭ گەپ- سۆزلىرى بىزگە تاقىلىپ مۇئامىلە يامانلانلايدۇ. ئەمدى ئوبدان مەسلىھەت شۇكى، بىز كاشغەرگە بارساق، كاشغەر قولىمىزغا چۈشسە

تېخى ياخشى. ئەگەر بۇنداق بولمىسا غازات ساۋابى يەنىلا بىزگە مەنسۇپ" دەپ مەسلىھەت بەردى ۋە ئۇچ مىڭ لەشكەر بىلەن كاشغەرگە كەلدى. جاھاگىر خان تۆرەم بىر مۇنچە ئادەم بىلەن ئالدىغا چىقىپ، بىر- بىرى بىلەن ئات ئۈستىدە كۆرۈشۈپ، پادىشالارغا خاس ھۆرمەت- تازىملىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، مۇھەممەت ئەلى خاننى بىر كاتتا ھويلىغا چۈشۈردى.

ئۇ چاغدا كاشغەردىكى خىتاي مۇسۇلمانلار شەھرىنىڭ ئىچىدە ئىدى. شۇ كۈننىڭ ئەتىسى جاھانگىر خان تۆرەم ئالى مۇقاملىق خانغا ھۆرمەت ۋە ئەدەپ- كەمتەرلىك بىلەن، مۇھاسىردىكى جەڭنى ئۇلۇغ مەرتىۋىلىك خانغا ئۆتۈنۈپ، ئۆز ئادەملىرىنى قايتۇرۇپ كەلدى. خانىنىڭ يارلىغى بىلەن قوقەنت لەشكەرلىرى ئاشكارا ۋە شىددەتلىك مۇھاسىرىگە ئۆتتى. خىتاي شەھرىنىڭ تۆۋىگە دورا قويۇپ ۋە لەخمە كولاپ ئوت قويدى، شەھەرنىڭ بىر تەرىپىنى ھاۋاغا كۆتۈرۈپ، ئالەم يۇزىگە چاڭ- توزاڭلارنى چېچىپ، كۈننىڭ كۈندۈزى گويا قاراڭغۇ كېچىگە ئايلىنىپ كەتتى. بۇ چاغدا ئەسكەر نۇسرەت ئىچىدە خۇددى پەرۋانىدەك ئۆزىنى سېپىلغا ئۇردى. كاپىرلار، بەلكى مۇسۇلمانلار بۇ تامنىڭ بۇزۇلغان تەرىپىدىن ھۇجۇم قىلارمىكىن دەپ، تۆشۈك يولىنى توساپ، جەڭ- مۇھاسىرىگە كىرىشتى. شەھەرنىڭ ئىچىدىن توپ- زەمبىرەك، جەزايىل قاتارلىقلارغا ئوت تۇتاشتۇردى. مۇسۇلمانلارمۇ تاشقىرىدا تۇرۇپ توپ- زەمبىرەكلەرگە ئوت بەردى. كاپىرلار بىلەن مۇسۇلمانلار ئۆز- ئارا ئارلىشىپ گىرەلىشىپ، قانتىق جەڭ قىلىشتى. مۇسۇلمانلار شوتا راسلاپ، شەھەرنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىدىن خۇددى داۋازلاردەك، سېپىلنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، ئۇرۇش قىلدى. لېكىن كاپىرلار كۈچ كۆرسىتىپ، مۇسۇلمانلارنى ئۈچ قېتىم سېپىل ئۈستىدىن ھەيدەپ چۈشۈردى.تۆتىنچى كۈنىگە كەلگەندە شېھىتلەرنىڭ كۆپلىگى، ياردارلارنىڭ تولىلىغىدىن سېپىلغا باردىغان يول ئېتىلىپ قالدى. خان قازى مۇھەممەت ئەلى خان بۇ ئەھۋاللارنى كۆرۈپ، ئىچى ئاغرىپ، يىغلاپ- يىغلاپ، ئۆلۈكلەرنى ئالدۇرتۇپ، ھەزرەت ئافاق مازىرىغا دەپنە قىلدۇردى. زەخمدارلارنى داۋالاشقا يارلىق قىلدى – دە، نائىلاج مۇھاسىرىدىن قولىنى ئۈزۈپ، بىر ھەپتە دەم ئالغاندىن كېيىن، جاھانگىر خان تۆرەمگە دۈئا- پەتە بېرىپ، قوقەنتتىكى دار سەلتەنەتكە قايتتى.

بىر ئايدىن كېيىن، قېيى ئىشلارنىڭ دەرۋازىسىنى ئاچقۇچى ئاللانىڭ يارىدىمى بىلەن خىتاي شەھرى پەتھى بولدى. جاھانگىر خان تۆرەم پەتھنامە يېزىپ، ئۇرۇش ھەققىدىكى خوش- خەۋەرنى ئالى دەرىجىلىك مۇھەممەت ئەلى خانغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ ئىشنچىلىك ئادەملىرىنى نۇرغۇن سوغا- سالاملار بىلەن قوقەنتكە ئەۋەتتى. كەينىدىنلا

كاشغەر، يېڭى ھسساي، مارابېشى، ياركەنت قاتارلىق جايلارنى قولغا كىرگۈزدى. خوتەننى مۇھاسىرىگە ئالدى. لېكىن، بۇ مۇھاسىرە تۇزگىمەيلا، بەزى ئەسكەرلىرى ئاقسۇغا ئىككى تاش مقدارى يېقىن كېلىپ، بەزىلىرى دەريادىن ئۆتۈپ، ئەتىسى ئاقسۇنى پەتھى قىلىمىز دەپ خاتىرجەم ياتقان چاغدا، خىتاي چېرىكلىرىنىڭمۇ ئاقسۇغا كەلگەنلىگى مەلۇم بولدى. بۇلار شەھەردىن چىقىپ، زور كۈچ بىلەن ھۇجۇم قىلدى. جاھانگىر خان تۆرىنىڭ ئەسكەرلىرى بۇرۇلۇپ ئارقىغا قاچتى. قارا چېرىكلەر قوغلىغانلىرىچە بېرىپ كاشغەرنى ئالدى. يېڭى ھار، ياركەنتلەرنىمۇ قولغا كىرگۈزدى.

خىتاي چېرىگىنىڭ كۆپلىگىنى بەزىلەر يىگىرىمە تۆمەن، بەزىلەر ئون تۆمەن ئىدى دەپ رىۋايەت قىلىدۇ. ئۇ چاغدا فەغفۇرچىننىڭ تەختىگاھىدا داۋۇڭ خان (داۋۇگۇڭ خان ـ ت) دىگەن خان ئولتۇرغان ئىكەن. بۇ دۆلەتلىك خان ئۇ چاغدا ناھايىتى قۇۋەتلىك بولۇپ، ھىچ تەرەپتە دۈشمەننىڭ ئەسىرى يوق ئىكەن. بۇ چېرىك، قورال ـ ياراق ۋە باشقا ھېساپسىز جەڭ قوراللىرىدىن باشقا، يەنە ئىككى يۈز ھارۋىدا تۆگە ۋە قوي مايماقلىرىنى ياغدا قورۇپ ماڭدۇرغان ئىكەن. چېرىكلىرى يول بويى قار، يامغۇردا قېلىپ، ئاش ـ غىزا قىلىپ يەيدىغان ئوتۇن تاپالماي قالغان كۈنلەردە، بۇ مايماقلارنى ئوتۇن ئورنىدا قالاپ، ئاش ـ غىزا قىلىپ يىسۇن دەپ يارلىق قىلىپ ماڭدۇرۇپ، مايماقنىڭ ئالدى قارا شەھەرگە، كەينى تۇرپانغا يېتىپ كەلگەن كۈنلەردە، بۇ يۇرتلار قولغا كىرگەنلىگىنى ئاڭلاپ، مايماقلارنى ياندۇرۇپ كەتكەن ئىكەن. دىمەك، چېرىكنىڭ تولۇغى ۋە خانىنىڭ كۈچ ـ قۇدرەتلىرىنىڭ قانچىلىك زىيادە ئىكەنلىگىنى بۇنىڭدىن قىياس ـ پەم قىلىپ بىلگەيسىلەر. شۇنداقلا، خىتايلارمۇ جاھانگىر خان تۆرەمنىڭ چوڭ ۋە زور تەرىپىنى قىلىپ، "جاھانگىر زۇڭ تەن، دى دۇڭ تەن"(يەنە "جاھانگىر مىدىرلىسا، زىمنىمۇ مىدىرلايدۇ ـ ت") دىگەن ئىكەن.

ئەمدى ئەسلى سۆزىمىزگە كېلەيلى، خىتاي چېرىگىنىڭ سەردارى ئاي خاڭۇن [127] دىگەن ئىكەن. كۇچارلىق مىرزا ئوسمان بەيسى بەگنىڭ ئىككىنچى ئوغلى مىرزا ئىسھاق بېك دىگەن ئادەم چېرىك باشلاپ كاشغەرگە بېرىپتۇ. بۇ جاھانگىرخان تۆرىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ ئالاي دىگەن ۋاقىتتا مەنزىلگە بارغاندا، تۆرەم نائىلاج بولۇپ،"ئەي ئىسھاق بېك، نائۇمىت بولماڭ، مېنى باغلاپ، خىتايلارنىڭ ئۇلۇغىغا ئېلىپ بېرىڭ" دىگەندە، بېك "ھەددىم ئەمەس" دەپ ئۆزرە ـ خالىق ۋە ئېھتىرامدىن سۆز ئېچىپ، تەقسىر دەپ تۇرغاندا، جاھانگىر خان تۆرەم مۇبارەك رومالىرى بىلەن ئۆز قولىنى ئۆزى باغلاپ،" ئەمدى ياغلىقنىڭ ئۇچىدىن تۇتۇپ ئېلىپ بېرىڭ " دىگەندە، بېك ئەمىر ئالىلىرىغا بوي سۇنۇپ، جانابى خان تۆرەمنى خىتايلارنىڭ ئۇلۇغ ئالدىغا ئېلىپ بارغان ئىكەن. ئاي جاڭجۇن بولسا "ئۇلۇغ خانىنىڭ

دۈشمننى ئسھاقباك تۈتتدى "دەپ مەلۈم قىلىپ، "ئەي ئسھاق بېك، ئەمدى بۇ خوجانى ئۆزىڭىز بېيجىڭغا ئېلىپ بېرىپ، ئۇلۇغ خانغا مەلۈم قىلىپ يانغايسىز"دەپ بىر قانچە ئادەم قوشۇپ بېيجىڭغا ئەۋەتىپتۇ. بۇ جاھانگىر خان تۆرەمگە ناھايىتى ياخشى ئىززەت ۋە ھۆرمەت قىلىپ ۋە ياخشى سۆزلەر بىلەن بېيجىڭغا ئېلىپ بېرىپتۇ. بەزىلەر خان بۇنى كۆرۈپ، سوراق قىلىپ شېھىت قىلدى دەيدۇ. بەزىلەر خان بۇنى كۆرمىدى، بەلكى مەخپى جايغا قويغاندا، ئۆز ئەجلى- تەبئىتى بىلەن ئۆلدى دەيدۇ. مەسۇلىيەت ئەلۋەتتە رىۋايەت قىلغۇچىدا بولىدۇ.

خاقان مەنسەپدارلىرى بۇ يەتتە شەھەردە تۆرەمگە يار بولغان ياكى تۆرەمنىڭ ئىشىنى تۈتۈپ خىزمەت قىلغان ئادەملىرىنى ئىزدەپ تېپىپ ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ چارۋا مال ۋە زىمىنلىرىنى ئولجا قىلىپ، ئون مىڭدىن كۆپرەك خوتۇن- قىز ۋە ئوغۇل رىسىدە- نارسىدە بالىلارنى ئولجا- ئەسىر قىلىپ، ئۇ تەرەپ لەنجۇ ئۆلكىسى، بۇ تەرەپ، ئىلى، چۆچەككىچە ئېلىپ بېرىپ، خىتايلارغا تاپشۇرۇپ ۋە خىزمىتىگە تۈتۈپ بەردى. بۇ ئەھۋالنى ئەبۇلمۇزەپپەر ۋە ئەلمەنسۇر مۇھەممەت ئەلى خان (ئاللا ئۇنىڭ ياتقان جايىنى نۇرلاندۇرۇپ، گۇناھىنى كەچۈرگەي!) ئاڭلاپ، بۇنىڭغا بىز سەۋەپ بولۇپتىمىز"دەپ خاقانى چىنغا ناھايىتى كەڭرى سوغا- سالاملارنى راسلاپ، ئالىم بايۇەچچە مىڭبېشىنى باش قىلىپ، بىر نەچچە ئادەمنى ئۇنىڭ خىزمىتىگە تەينىلەپ، خاقانى چىنغا ئەرز يېزىپ بېرىپ، بىر قانچە مۇددەتئانى تىزىپ يولغا سالدى. ئۇ ئەرىزدە "مەسىلە شۇكى، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئ.ۇلۇغ خانغا ۋە ئاجىز خوتۇنلارنىڭ قولىدىن ھېچقانداق يامانلىق ئۆتمىسە كېرەك، بۇ گۇناكارلارنىڭ گۇناسىنى ئۇلۇغ خاندىن تىلەيمەن، يەنە بىر مەسىلە بولسا، يەتتە شەھەردىكى ئەنجانلىقلار ئۈستىدە بىر ئاقساقال توختاتسام، يامان ئادەم كىرىپ قالسا خەۋەر ئېلىپ تۇتۇپ ماڭا چىقىرىپ بەرسە، ئۇلارنىڭ جازاسىنى مەن بەرسەم، بۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلۇغ خانىنىڭ كۆڭلى رەنجىيدىغان ئىشلار بولمىسا"دىگەن مەزمۇندا بىر قانچە ماقۇل سۆزنى يېزىپ، ئەلچىلەرنى يولغا راۋان قىلغان ئىكەن. بۇ ئەلچىلەر ناھايىتى ئىزەت ۋە ئابرۇي بىلەن پايتەختكە يېتىپ بېرىپتۇ. خاقان ئەرزنى كۆرۈپ، كامالىسى ئىنساپنى ماقۇل تۈتۈپ، ھەممە ئولجا- ئەسىرگە يولدىن يولغىچە ئات- ئۇلاق، ئۇزۇق- تاماق تەينىلەپ، ئۆزىنىڭ ئەسلى ۋەتىنىگە قايتۇرۇپتۇ.

لېكىن، بۇ ئاردا تۆت يىل مقدارى ئۆتۈپتۇ. ئۇلارنىڭ بۇرمۇنچىسىنى خىتايلار ئىلكىگە ئېلىۋېلىپ، بالا- پەرزەنتلىرىنمۇ تاپقان ئىكەن. ئۇلارنى بۇ بالا- پەرزەنتلىرى بىلەن ياندۇرغان چاغدا، ئۇلار بۇنداق غېرىپ- مۇساپىرچىلىقتىن قۇتۇلۇپ، ئۆز جاي- ماكانلىرىغا يانغانلىغىغا خوش بولۇپ، چوڭ- كىچىك ھەممىسلا مۇڭلۇق ۋە غەمكىن ئاۋاز بىلەن ئاۋاز

كۆتىرىپ، ”نازۇگۇم! ۋاي- ۋاي نازۇگۇم“دەپ غەزەل- مۇقام ئىختىرا قىلىپ، چوڭ يول بىلەن ئۆتكەن چاغدا، خالايىق ئۇزۇن يەرلەرنى كۆرگىلى كېلىپ، ئۇلارنىڭ مۇڭ- زارىنى ئاڭلاپ تاقەت قىلالماي، يىغا- زارە قىلىشقان ئىكەن. شۇڭلاشقا، ”نازۇگۇم“ غەزەل ساداسى ئەل ئىچىدە تا بۈگۈنگىچە ياڭرىماقا. شۇنداقلا، بۇ يەتتە شەھەردكى ئەنجانلىق دىگەننىڭ ھەممىسىنىڭ ئۈستىگە ئاقساقال تۇرغۇزۇش يارلىغى بولغان ئىكەن. بۇمۇ تا ھازىرغىچە مەۋجۇت.

مۇھەممەت ئەلى خان (ئۇنىڭ گۇناھىنى كەچۈرگەي!) ئاقتۇەت بۇ پايدىسىز ئالەمدىن خوشاللىق ساربىيغا كۆچتى. [128] ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن خۇدايارخان تەختكە چىقتى. بىر قانچە ۋاقىتتىن كېيىن ئالامانچىلار خۇدايارخاندىن يۈز ئۆرۈپ، ئۇنىڭ ئاكىسى مەللە خاننى خان كۆتۈردى. خۇدايارخان ئۆزىنى بۇخارايى شەرىپىگە ئالدى. قىرغىز مولا ئەلەم قۇلنىڭ ئىغۋاسى بىلەن مەللە خاننى شۆھىت قىلدى. بۇ ئاران تۆت يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇ چاغدا تاشكەنت ھاكىمى قانائەتشا غازى تاجىكنىڭ مەسلەھەتى ۋە دالالتى بىلەن، بۇخارادىن خۇدايارخاننى ئېلىپ كېلىپ، يەنە خان قىلدى. ئەمما ئەقىلسىز قىرغىز مولا ئەلىم قۇل بىرنەچچە بۆلۈنگۈچى لۇكچەك ۋە باشباشتاقنى توپلاپ، ھۆكۈمەت توتۇش ئارزۇسى بىلەن، خۇدايارخانغا قارشىلىق ناغرىسىنى ئاشكارە ياڭرىتىپ سوقتى. فەرغانە ۋىلايىتىنىڭ دۆلەت شاراپىتى كۈندىن- كۈنگە زەئىپلىككە قاراپ يۈزلەندى.

تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز يەتمىش سەككىزىندى يىلى (مىلادى 1861 – 1862 – يىلى) خۇدايارخان ئىككىنچى قېتىم تەختتە ئولتۇردى. بۇ ئارلىقتا ۋەلى خان تۆرەم كاشغەر شەھىرىنى مۇھاسىرە قىلىپ، قىشلاق ۋە كەنتلەرنى قولغا كىرگۈزۈپ، نۇرغۇن پاسق- بۇزۇق ۋە زالىم جەۋىرلەرنى قەتلى قىلىپ، جەسسەتلىرىنى ئىت ۋە قارغا- قۇزغۇنلارغا تاشلاپتۇ. كاپىر ۋە يامان پاسقلار مۇسۇلمانلار ئىچىدىكى ئەر – ئايال پاشۋازلارنىڭ بېشىنى كېسىپ ئارىلاشتۇرۇپ ، تۆت كاللا مۇنارىسى ياساپتۇ . مۇنارنىڭ ئىگىزلىگى ئون ئىككى گەز مقدارى كېلەتتى دەيدۇ . لېكىن ئۇنىڭ ئۆزى بەڭ چېكىش ، ھاياسىز ئىشلارنى قىلىش ۋە قان تۆكۈشتىن ھىچقانداق ئۆزىنى تارتىپ ، ئېھتىيات قىلمايدىكەن ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە سەھرالىق بىر قېرى مەزلۇم نان – توقاچ ۋە قېتىق – قايماقلارنى ئېلىپ ، تۆرەمنىڭ ئوردىسىغا كىرىپتۇ . ياساۋۇل بېشى” ئەي ئانا ، نىمە ئەرزىڭىز بار ؟ “ دەپ سورىغاندا ، ئۇ” خوجامدىن ئىمان تىلەپ كەلدىم ، بۇنىڭدىن بۆلەك ئەرزىم يوق “ دەپتۇ . ياساۋۇل بېشى ” ئەي ئانا ، ئەنجاندىن ئېلىپ كەلگەن ئىمانلىرىمىزنى تامامەن ئادەملەرگە ئىنئام قىلىپ بەردۇك ، ھالبۇكى ، خوجامدا ياكى بىزدە ئىمان قالمىدى .

ئەنجاندىن ئىمان ئېلىپ كىلىش ئۈچۈن نەچچە ئات چىقاردۇق . ئىمان كەلگەندە مەن خەۋەر قىلاي . شۇ چاغدا كېلىپ ئىمانىنى ئېلىپ كېتىك " دەپ ، ئۆز زامانىغا لايىق ۋە ئاقىللارچە ئاجايىپ ياخشى جاۋاپ بېرىپتۇ .

كېيىنچە يەنە نۇرغۇن قارا چېرىكلەر كەلدى . تۆرەم باراۋەرلىك قىلالماي قاچتى . نۇرغۇن ناھەق قانلار تۆكۈلۈپ ، تولا ئادەم ھالاكەتكە ئۇچرىدى ، يەنە مۇنداق بىر رىۋايەت بار ، يەنى كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر شاخكەر تۆمۈرچى (قىلىچ ياسايدىغان ئۇستات) بىر قىلىچ تەييارلاپ ، تۆرەمگە كۆرۈنۈش بېرىپ ، دۇئالىرىنى ئېلىپ ، بىرزىيارەت قىلىپ كەلسەم دىگەن نىيەت ۋە ئارزۇدا ئون يەتتە – ئون سەككىز ياشلاردىكى تېپىلماس بىر ئوغۇلنى ھەمرا قىلىپ ، تۆرەمنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كىرىپ ، كۆرۈنۈش بېرىپ ، نەزەردىن ئۆتۈپتۇ . بۇچاغدا تۆرەم " ئەي ئۇستا ، بۇ قىلىچىڭىز كېسەمدۇ "دەپ سورىغاندا ئۇستا " بەك ياخشى كېسىدۇ "دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ . تۆرەم " ئەي ئوغۇل ، ماڭا يېقىن كەل "دىگەن ئىكەن . بۇ بالا يېقىن بېرىشى بىلەنلا قىلىچ بىلەن ئۇ بالىنىڭ گەدىنىگە ئۇرغان ئىكەن ، بالىنىڭ بېشى سەكرەپ يەرگە چۈشۈپتۇ . تۆرەم " كېسىدىكەن ، ئۇستىغا تون ئېلىپ چىق "دەپ بىر چىت تون بېرىپ چىقىرىۋېتىپتۇ . ئۇستا يىغلاپ – يىغلاپ بالىسىنىڭ جەسىدىنى كۆتىرىپ ئۆيىگە كېتىپتۇ . كېيىنچە يەنە كاتتاخان تۆرەم ، كىچىك خان تۆرەملەر كېلىپ ، كاشغەرنى ئۈچ ئاي قامال قىلىپ ئالالماي ، مەقسىدىگە يېتەلمەي ، ئۆز ۋەتەن – يۇرتلىرىغا قايتىپ كەتتى . بۇلارنىڭ قىسە ۋە ئەپسانىلىرىنى تەپسىلى بايان قىلسام ، ئوقۇغۇچى ۋە ئاڭلىغۇچىلارغا مالال كەلتۈرۈپ ، سۆزىمىز مەقسەت تەرەپتىن يىراقلا چۈشۈپ كېتەرمىكىن دىگەن ئېھتىمال ئېتىراز بىلەن ، قەلەمنىڭ خۇش گۈزەل يۈرۈش تىزگىننى مەقسەت يولىغا تارتتىم . بۇلارنىڭ قىسسە ۋە ھىكايىلىرىدىن قايتتىم ، ئاللانىڭ قۇدرىتى بىلەن سۆزۈمنى تۈگەتتىم .

6

خاقانى چىنىنىڭ ئاۋالقى زامانىدا مۇسۇلمان بولغانلىغى، تۇڭگانى تايىپىلىرىنىڭ مەملىكىتىدە ۋەتەن تۇتقانلىغى، ئۇلارنىڭ خىياتلار

بىلەن بولغان جەدەل- ماجرالىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە خاقانى چىنى مەملىكىتىنى زەئىپلەشتۈرۈپ بۇزۇشى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ باشتىن- ئاخىر تەپسىلىي بايانى

راس سۆزلۈك رىۋايەتچىلەر ۋە پاراسەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ قىسسە ۋە ئېلان قىلىشلىرىدىن شۇ نەرسە مەلۇم ۋە مەزمۇن بولدىكى، تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن بىرىنچى يىلى يەنى يىلان يىلى ماھى مۇھەررەمنىڭ بىرىنچى كۈنى (مىلادى 1864- يىلى 6- ئاينىڭ 6- كۈنى) جەۋزا (ئەرەندىز ياكى گىزەك يۇلتۇزى) پەسلىنىپ ئاخىرىدىكى شەنبە كېچىسى كۈچاردا ئولتۇرۇشلۇق تۇققانى ماشۇر ئاخۇن، مالۇڭ شەمشىدىن خەلىپىلەر باش بولۇپ، كۈچارنىڭ ۋەيشالڭ بازارلىرىغا ئوت قويۇپ، مەنسەپدار، چېرىك ۋە مەيمەيچىلەرنى ئۆلتۈرۈپ، خاقانىنىڭ ئەمرى- ئىتائەتىدىن چىقىش سەۋەپى- ئىللەتلىرىنى بايان قىلىش لازىم ئىدى. لېكىن بۇ ھەقتە ھەر خىل كىشىلەر ھەر خىل سەۋەپى- پاكىتلارنى كۆرسىتىپ، ھەر خىل رىۋايەت قىلىشىدۇ. بىرىسىنىڭ سۆزى يەنە بىرىسىنىڭ سۆزىگە مۇخالىپ كېلىدۇ. بۇ مۇجمەل نەقىل قىلغۇچىلارنىڭ ئاغزىدىن چىققان ھەر خىل سۆزلەرنى بۇ ۋاراق سەھىپىسگە ئورنىتىش لايىق ۋە لازىم كۆرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئاقىللارنىڭ ئەقلىغە ماقۇل بولدىغان ھىكايىلەرگە ئەمەل قىلىشى كېرەكلىگىنى ماقۇل كۆرۈپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى بەزى رىۋايەتلەر قىسقىچە ۋە ئازراق نەقىلەن بايان قىلىندى.

ۋەقەلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئەڭ بۇرۇن فەرغۇچىنى مەملىكىتىدە بىر ئادالەت سۈيەر ۋە پۇقرا ئەندىشە تاۋاڭ خان [129] دىگەن بىر خان بار ئىكەن. بۇ

خان بىر كېچىسى چۈشىدە بىر ئەجدىھانىڭ خان ئوردىسىدا پەيدا بولۇپ، تۈۋرۈككە چىرمىشىپ، خانىنى دەم تارتقىلى تۇرغانلىغىنى كۆرۈپتۇ. بۇ چاغدا يېشىل چاپان كىيگەن ۋە بېشىغا بىر ئاق نەرسە يۆگىگەن ھەيۋەتلىك بىر ئادەم كېلىپ، ھاسسىسى بىلەن ئەجدىھانى ئۇرۇپتۇ. ئەجدىھا ئىككى پارچىگە بۆلۈنۈپ ئۆلۈپتۇ. خان قورقۇپ ئۇيقۇسىدىن ئويغىنىپ، ۋەزىر، ئەمىر ۋە چۈش ئۆرۈيدىغان مۇئەبىرلىرىنى ھازىر قىلىپ، كۆرگەن چۈشىنى بايان قىلىپ، تەبىرىنى سوراپتۇ. دانا مۇئەبىرلەر" بۇ زامانىدا قىبلە تەرەپتە ئۇشبۇ سۈەتلىك بىر ئادەم پەيدا بولۇپ، پەيغەمبەرلىك داۋاسىنى قىلارمىش، بەلكى شۇ كىشىنى كۆرگەندۇرسىز " دەپ مەلۇم قىلدى. خان "مەزكۇر ئادەمنى تېپىپ ئېلىپ كەلسۇن " يارلىق قىلدى. ۋەزىرلىرى "ئۇنداق بولسا سوغا- سالاملارنى راسلاپ بەرسەك"دىگەندە، چاي، چىنە، تاۋار ھەدىيە- سوغا قىلىپ، ئىشەنىلىك ئادەملىرىدىن قابىلىيەتلىك بىر كىشىنى باش قىلىپ يولغا سالدى. بۇ كىشى شەھەرمۇ- شەھەر يۈرۈپ، ئاخىرى مۇشۇ سۈپەتلىك مەزكۇر ئادەمگە، يەنى پەيغەمبىرى ئاخىر زامانغا ئۇچراشتى ۋە ئەرز ئەھۋالىنى بىر- بىرلەپ مەلۇم قىلىپ، چاي، تاۋار، چىنىلەرنى سوغا قىلىپ، ئۇنىڭ نەزىرىدىن ئۆتكۈزدى. پەيغەمبەر خوش بولۇپ دۇئا قىلدى. شۇڭلاشقا چاي، چىنە، تاۋارلار ھەممە مەملىكەتتە ئەزىر- ئىتىۋار دەيدىكەن.

بىر نەچچە كۈندىن كېيىن پەيغەمبەر خەت قىلىپ ئەلچىگە بېرىپ،"ئەمدى سىزگە رۇخسەت" دەپ جاۋاپ بەردى. ئەلى" مەن ئۆزلىرىنى تەكلىپ قىلغىلى كەلگەن ئىدىم " دەپ ئەدەپ بىلەن تۇرغاندا، پەيغەمبەر "ئۇشبۇ خەتنى ئېلىپ بېرىڭ، ئۇلۇغسىز ئۆزى قولى بىلەن ئاچسۇن، بۆلەك كىشى ئاچمىسۇن، مەنمۇ شۇ ۋاقىتتا ھازىر بولىمەن "دىدى. ئەلچى يولغا راۋان بولۇپ، بىر نەچچە مۇدەتتىن كېيىن بىر مەنزىلگە كەلدى. شەيتانىنىڭ ۋەسۋەسى بىلەن خەتنى ئاچماقنى ئىختىيار قىلىپ ئاچتى. خەتنىڭ ئىچىدىن بىر كىشى چىقىپ كەتكەندەك مەلۇم بولدى، پۇشايمان قىلدى. لېكىن ئۇنىڭدىن پايدا چىقمىدى.

خەتنى بۇرۇنقىدەك يەملەپ، خاننىڭ ھوزۇرىغا بېرىپ، ھەممە ئەھۋالنى سۆزلەپ بەردى. خان خەتنى ئېچىپ كۆردى، بۇ خەت بېجنىچە پۇتۇلگەن ئىكەن. تەئەججۇپ قىلىپ "بۇ خەتنى كىم پۇتتى "دەپ سورىغاندا، ئەلچى "مەن بىلمىدىم"دەپ جاۋاپ بەردى. چۈنكى ئۇ ئەسلى ۋەقەنى كۆرمىگەن ۋە بىلمىگەن ئىدى. خان "خەتنى كىم ئاچتى؟ ئەگەر راست ئېيتساڭ گۇناھىڭنى ئەپۇ قىلىمەن، يالغان ئېيتساڭ تىرىك قويمايمان"دەپ سوراپ سىياسەت يارلىق قىلغاندا، ئەلچى يالغانچىلىق قىلالماي، ۋەقەنى مەلۇم قىلدى. ئادالەت شوئارخان بۇنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلىپ،" ئەپۇ قىلغان گۇناھىڭنى يۇيۇش ئۈچۈن، ئىككىنچى قېتىم بېرىپ، ئۆزىنى ۋە خېتىنى ئېلىپ كەلگىن" دەپ يارلىق قىلىپ بۇيرۇدى.

ئەلچى بىر قانچە مۇددەت يول يۈرۈپ، مىڭبىر مۇشەققەت بىلەن بۇ بەركەتلىك زاتنىڭ ئالى ۋەتىنىگە باردى. پەيغەمبەر ئۇنى كۆرۈش بىلەنلا" شەيتانىنىڭ كەينىگە كىرىپ ئۆزەڭگىمۇ قىلدىڭ، ئۇلۇغىڭغىمۇ قىلدىڭ، خەتنى ئاچمىغىن دېمىدىمۇ"دەپ ساھابىلىرىدىن ۋەقاس، ئاس، ئەككاش دېگەن ئۈچ كىشىنى بۇيرۇپ، يەنە يەتتە ئادەم قوشۇپ، بۇ ئون كىشىنى مەزكۇر ئەلچى بىلەن يولغا سالدى. بۇلار مەنزىلمۇ-مەنزىل يۈرۈپ، جايۇەن (جايۇيگۇەن – ت) گە يېقىنلاشقاندا، ئۇنىڭ بىرسى ۋاپات بولدى. بۇنىڭ مازىرى " ۋەققاس بوۋام"دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. ئەلچى قالغان سەككىز كىشىنى خان شەھىرىگە يېقىن ئېلىپ بارغاندا، خان ئۇلارنىڭ ئىستىقبالىغا ئادەم چىقىرىپ ۋە ئۆزىمۇ چىقىپ، ئىززەت-ھۆرمەت رەسمىيەتلىرىدىن كېيىن پايتەختىگە چۈشۈردى. خان" مەن چۈشۈمدە كۆرگەن كىشى كەلمەپتۇ"دەپ كۆڭلى غەمكىن بولدى. لېكىن ئۇ ئىمانى شېرىپنى ئادا قىلدىغان چاغدا ۋەزىرلىرى بىلەن مەسلىھەت قىلىشتى. ئون ئىككى ۋەزىرى بار ئىدى. بەزىلىرى ماقۇل بولۇپ، بەزىلىرى ماقۇل تۇتمىدى. لېكىن خان ۋەزىرلىرىنى مەخپى ئىسلام دىنى شەرايىتىگە ئىگە بولدى دېگەن گەپلەر بار.

لېكىن، بۇ سەككىز كىشى بېيجىڭ ئەھلىنىڭ سۆزىنى بىلمەيتى. بېيجىڭ ئەھلىمۇ بۇلارنىڭ تىلىنى ئۇقمايتى، ئۇلار ناھايىتى كۆپ تەڭلىكتە قالدى. خان " بۇ مۇسۇلمانلار بۇ يەردە غېرىپ بولۇپ قالدى، بۇلار بىلەن سۆزلىشىپ، مۇڭ- ئۇلۇپەت قىلىشىدىغان ئادەم تېپىپ كېلىنسۇن" دەپ يارلىق قىلدى. ئىشەنچىلىك بىر ئادىمى سەكسەن ئۆيلۈك پۇقراسىنى ئېلىپ، سەمەرقەنت مەملىكىتىگە باردى. بۇ ئادەملەرگە سەمەرقەنتتىن قېرىق ئادەم تېگىشىپ ئېلىپ كەلدى. بۇ مۇسۇلمانلارنىڭ سانى جەمئىي قېرىق سەككىز ئادەم بولدى. تۇڭگانى تايىپلىرى "بىز سەمەرقەنتتىن بولىمىز" دىگەنلىرىگە سەۋەپ مۇشۇ بولسا كېرەك. سەمەرقەنت پادىشاسى بۇ سەكسەن ئۆيلۈك ئادەمگە كەڭرى زېمىن ۋە يايلاقلارنى كۆرسىتىپ بەردى. بۇلار مۇشۇ جايدا ۋەتەن تۇتۇپ قالدى. ئەۋلاتلىرىمۇ كۆپەيدى."خىتاي قىپچاق"دىگەن تايىپلەرنى ئۇشبۇ ئۇرۇغدىن بولىدۇ دەپ رىۋايەت ۋە ھېكايىلەر نەقىل قىلىنىدۇ.

لېكىن، بەزى ئىناۋەتلىك تارىخى كىتاپلىرىدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئاخىرقى بىر زامان پەيغەمبىرى دەۋرىدە سەمەرقەنت ئەھلى تېخى ئىسلام دىنى شەرىپىگە ئىگە بولمىغان ئىكەن. بۇ تارىخ كىتاپلىرىدا يەنە "بېيجىڭ بىرەر نامە يازدى ياكى ئۇ تەرەپتىن ئەلچىلەر كەلدى"دىگەن سۆزمۇ كۆرۈلمىدى. لېكىن ئىلگىرىكى ئاخىرقى پەيغەمبەرلەر شەرىئەتپەرۋەر كارامەت ئىگىسى ئۆتكەن بولسا كېرەك. تۇڭگانى تايىپلىرى بۇنى بىلمەي، بۇ ۋەقە پەيغەمبىرى ئاخىرقى زامان دەۋرىدە بولغان ئىش دەپ، ئۆزلىرىنىڭ نەسەپلىرىنى شۇ ئادەمگە باغلىغان بولسا كېرەك. شۇڭلاشقا، ھەممە تۇڭگانلار مۇشۇ قېرىق سەككىز مۇسۇلماننىڭ ئەۋلادىدۇر دىگەن گەپەر بار. لېكىن، شەھەر- شەھەرلەردىكى خىتايلار ئەھلى توغرا يول تېپىپ، تۇڭگانلارنىڭ دىنى، مەزھەپلىرىنى ئىختىيار قىلىپ، مۇسۇلمان بولۇپتۇ. تۇڭگان ئەھلى بولسا، ئۆز دىنى ۋە مىللىتىنى تاشلاپ كاپىر ۋە دىننىڭ ئاسىسى بولماپتۇ. تۇڭگان گۇرۇھى بارغانسېرى كۆپىيىپتۇ دەپ بايان

قىلىندۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە، توغرا يول ئارقىلىق ئىسلام دىنىنىڭ دۆلەت شەرىپىگە ئىگە بولغان خان ئۆز يۇرتىرىغا "ئىسلام دىنى مەنپەئەتلىرىدىن بەھرىمەن بولغان ھەرقانداق ئادەم تارخان (ئەركىن ـ ت) بولىدۇ ۋە ئامان ساقلىنىدۇ. ئەگەر ئابائى ـ ئەجداتلىرىنىڭ قائىدە ـ رەسمىيەتلىرىدىن چىقمايىسز دىسمۇ ئىتىيار ئۆزىدە بولىدۇ"دەپ يارلىق چۈشۈردى. خاقانى چىنىڭ قەدىمدىن بۇيانقى قائىدە ـ رەسمىيەتلەر بويىچە، پۇقرالار قايسى دىن ۋە قايسى مەزھەپكە كىرسە، بۇنىغا ھىچ كىمنىڭ كارى يوق ئىدى. ئۆز دىنىدىكىلەرنى باشقا دىن ياكى مەزھەپكە تەرغىپ ۋە تەكلىپ قىلمايتى. ھەر كىم ئۆز دىنىدە ۋە مىللىتىدە مۇستەھكەم بولسا، ياخشى ئىش دەپ قارىلاتتى. خان يەنە مۇساپىر بولۇپ كەلگەن مۇسۇلمانلارنى ئۆزىگە يېقىن تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشىغا ھەر خىل بانا ـ سەۋەپلەرنى قىلىپ، ئۆز قائىدە ـ رەسمىيەتلىرى بويىچە چاڭشىلە يەنى ئويۇن ـ تاماشا ئۆتكۈزمەكچى بولۇپ، "ئەر ۋە ئايال، ياش ۋە قېرىلارنىڭ ھەممىسى بۇ ئويۇنغا جەم بولسۇن، ئەگەر بۇ تاماشىغا كەلگەن ياش خوتۇنلار ياكى كىچىك قىزلار بۇ مۇسۇلمانلارنىڭ تەبئىتىگە ياقسىلا، مەن ئۇلارنى بۇيرۇپ بېرىمەن، ئەگەر بۇلارنىڭ ئېرى ياكى پەرزەنتى بولسىمۇ، مەن ئۇنىڭغا رىئايە قىلمايمەن" دەپ يارلىق قىلدى.

بۇ مۇسۇلمانلار كۆڭلى ۋە تەبئىتى خالىغانلارنى تۇتتى. خانىنىڭ يارلىغى بىلەن ئۇلارنى شەرئىتى مۇستاپاۋىيە (پەيغەمبەر شەرئىتى ـ ت) قائىدىسى بويىچە ئەمرى ـ ئەقىدىگە ئېلىپ، ئۆي ـ تەئەللۇق تۇتۇپ قالدى. بۇلار " تۇگانى" دەپ ئاتالدى. لېكىن، ئۇلار يىغىلغان باشقا ھەرقانداق جايلاردىمۇ ئېرى بار خوتۇنلار ۋە قىز بالىلارنى ئىگەللەپ ئېلىپ، پۇقرالارنىڭ نەزىرىدىن يىراقلاشتى. شۇڭلاشقا پۇقرلار ئۇلارنى"سوخەي خوي ئىكەن" دىيىشتى. بۇ "يۇزى يوق ئىكەن"دىگەن سۆز بولىدىكەن. خىتايلار بىلەن تۇڭگانلار جىدەل ـ ماجرا قىلىپ قالسا، خىتايلار ئۇلارغا "سوخەي خوي"دەپ دەشنەم

بېرىدىكەن. لېكىن، خاقان ئەللىك ختاينى بىر تۈركگانى بىلەن تەڭ قويياتتى. ئەللىك خىل گۈنا ئۆتمىگىچە تۈركگانلارنى سياسەتتىن ئۆتمۈزمەيتى. دىمەك، تۈركگانلار بۇنىڭغا ئوخشاش بىر قانچە ئىشتا يۈز- خاترە قىلىنىپ كەلگەنلىكتىن، ئۇلارنىڭ كۆڭلى كۆتىرىلىپ، ختايلارنى كۆزىگە ئىلمايدىغان بولدى، شەرىئەتنىڭ دوستى بولغان خان بىر نەچچە يىلدىن كېيىن باقى ئالەمگە پەرۋاز قىلدى. ئۇنىڭ ئورنىنى ئوغلى ئىگەللىدى. بىر قانچە ئەۋلات ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلار يەنە توغرا يولدىن چىقىپ، ئۆز دىنىلىرىغا ياندى دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. ۋەققاس بوۋاممۇ مەڭگۈلۈك باغچىسىغا چىرايلىق يۈرۈپ كەتتى. [130] ئۇنىڭ مازىرى تا ھازىرغىچە مەشھۇر دەپ ھىكايە قىلىنىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، تۈركگان تايىپىلىرى ئەنە شۇنداق بىر قانچە ئەسىر ۋە بىر قانچە يۈز يىللارغىچە ئەركىن ئۆتتى. ئاقىۋەت ئۇلار شى نەن فۇ [131] دىگەن بىر شەھەردە مەدرسەڭ بىر خانىقا بىنا قىلىپ، بىر مۇنچە بىنەم زىمىن خاندىن تىلەپ سۇ چىقىرىپ، مەھسۇلاتنى خانىقاغا ۋەخپە قىلىپ، مەدرىسىدە تۇرىدىغان تالىپ ۋە ئەلەم ئاخۇنلارنى تەيىنلەپ ياشاپ كەلگەن ئىكەن. كۇنلەرنىڭ بىرىدە ۋەخپە ئاشلىقىغا ختايلارنىڭ تۈركگۈزى كىرىپتۇ. بىرقانچە ئادەم ھەيدەپ چىقىرىپ، ئارىدا جىدەل- ماجرالار بولۇپتۇ. ئاخىرى بۇغدايىنى خامان قىلىۋاتقان چاغدا، چەچ بۇغدايىغا يەنە تۈركگۈز كىرىپ يەپ كېتىپتۇ. تۈركگۈزنىڭ ئىگىسى ختاي بىلەن ماجرا قىلىپ بىر- بىرىنى ئۇرۇپتۇ. ختايلار ختايغا، مەدرىسىدە ياتقان تالىپلار تۈركگانلارغا ھامى بولۇپتۇ. جىدەل- ماجرا ئۇلغىيىپ، بۇنى شەھەرنىڭ ئۇلۇغى ئاڭلاپ، جىدەلنى پەسەيتىپ قويۇپ، ئۆزىنىڭ ئۇلۇغىغا خەت يېزىپ " بۇ ۋەخپە زىمىنى تۈركگانلار نەچچە يىلدىن بۇيان تىكىپ- تېرىپ، ھوسۇلنى ئالدى. ئەمدى بۇ يەرنى خىتە (دۆلەت - ت) ئىختىيارىغا تاپشۇرۇۋېلىپ، يەرنى سېتىپ پۇلنى غەزنىگە تاپشۇرساق"دەپ مەلۇم قىلىپ، ئۇلۇغنى ماقۇل قىلىپتۇ. يەرنى سېتىش قارارىغا كېلىپ ئادەم چىقىرىپ، يەرنى چىزىلاپ، نەرقنى

تەيىن قىلىۋاتقاندا، مەدرىسىدىكى موللىلار ۋە تۈركگانلار غەلۋە قىلىپ، يەر ساتقىلى چىققارن مۇلازىملارنى ھەيدەپ ئۇرۇپ شەھەرگە قوغلاپتۇ. بۇلار شەرھەرگە كىرىپلا دەرۋازىنى مەھكەم قىلىپ، جەڭ- مۇھاربىەرگە كىرىشىپتۇ. تۈركگانلار گورۇھىمى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۆز ئىچىدىن ماخالۇڭ موللا (132) دىگەن پىر ئۆلىمانى خان كۆتىرىپ، چىڭ جۇڤۇ [133] دىگەن بىر كاتتا شەھەر بىنا قىلىپ، خانىنى بۇ شەھەردە سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپتۇ.

لېكىن بۇ چاغدا خاقانى چىنگە بىرمۇنچە جايلارغا ئەنگىلىس (ئېنگلىز - ت) خرىستىيانلىرى غالىپ كېلىپ، بېرما دىگەن بىر قانچە شەھەرنى خاراپ ۋە ۋەيران قىلىپتۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇسۇڭكۇي يەنى جەن مۇزا [134] دىگەن تايىپىلەر خانلىق تالاشتى ۋە يەنە بىر تەرەپتىن تۈركگانلارنىڭ جىدەل- ماجراسى بولدى. ئاقىۋەت تۈركگانلار چىڭ فۇدا تۇرالماي، ئۆزىنى بىر ياقا يۇرتقا ئالماقنى غەرەز قىلىپ، غەرپ تەرەپكە قەدەم قويۇپتۇ. ئۇلۇغ خان بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، بۇ يەردىكى ۋىلايەتلەرنىڭ چوڭلىرىغا "بىر نەچچە تۈركگانلار ئەمىر- ئىتائىتىدىن چىققان ئىكەن، بۇلار تەشۋىق- نەسىھەت ھەم ۋەدىلەرنى قىلساقمۇ ئاڭلىماي، ئۆزلىرىنىڭ ئەيىپلىرىدىن قورقۇپ ئەندىشە قىلىپ تۇرالماي، غەرەپ تەرەپكە يۈزلىنىپتۇ. ئەگەر بۇلار ئۇ تەرەپكە بارمىغان بولسا، ئۇ جايدىكى تۈركگانلار بۇلارغا يار- ھەمدەم بولۇپ، ئۇششاق پۇقرالارنى پاراكەندە قىلمىغان ئېھتىمالى بار. بۇ يارلىقنى كۆرگەن ھامان ھەر قايسى شەھەرلەردىكى تۈركگانلارنى تامامەن يوق قىلىپ، ئۇچۇر مەنكى ئۇلۇغ خانغا يەتكۈزۈلسۇن" دەپ يارلىق بېرىپتۇ.

بۇ يارلىق ئىلى جانىجىنگىمۇ كەلگەن ئىكەن. ئىلى جاڭجۈنى ھەيران بولۇپ، "بۇ تۈركگانلار تولا خەلقتۇر ، ئۇلارنىڭ پېئىل- خۇيلىرىمۇ باشقىچە. ئەگەر بۇلار بۇ ئەھۋالدن ئازلا پۇراق سەزسە، بىز ئاخشاملىق قىلغىچە، بۇ تايىپىلەرنىڭ ناشتىلىق قىلىش ئېھتىمالى

بار. ئىچكىرىدىن كېلىدىغان تۈركانلارنىڭ مەنزىلى تېخى ئۇزۇن، ئۇنىڭغىچە بۇ تۈركانىلارنى ئېلىپ كىرىپ، مۇلايىم سۆزلەر بىلەن تەشۋىق- نەسىھەت قىلىپ، ئەھدى- پەيمانلارنى مەھكەم قىلىپ قويىساق، بۇلارمۇ خاتىرجەم بولۇپ، ئۆز كەسپ ۋە ھۇنەرلىرىنى، پۇقراچىلىغىنى قىلدۇ "دەپ بىر نەچچەر تۈركاننى ئېلىپ كىرىپ، ئەھدى- پەيمان ۋە ئانت ئىمانلار بىلەن نەسىھەت قىلىپ چىقاردى. ئەمما تۈركانلار خاتىرجەم بۇلالماي، كېچىلىرى ئۇيقۇغىمۇ بارالماي، مىچىت، مازارلاردا تۇنەپ، نەزىر- چىراقلارنى قىلىپ، بىر ئايدا بىر نۆۋەت تەرەت ئالمايدىغانلارمۇ ھەر كۈنى نەچچە نۆۋەت غۇسۇل- تەرەت قىلىدىغان بولدى. غەم- ئەندىشىسى كۈندىن كۈنگە كۈچەيدى. جاڭجۇن تۈركانلارنىڭ پېئىل-ئەتىۋارىنى بىلىپ ۋە ئۆز- ئۆزىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئەھدى- پەيمانلىرىنى يىرتىپ تاشلاپ، خانىنىڭ يارلىغىنى جارى قىلىپ، شەھەر- شەھەرلەرگە ئۆز ھۆكۈمىنى ئىجرا قىلىپ، "پالانى كۈنى، پالانى سائەتتە تۈركانى تايىپلىرىنى قىرىپ تىشلاڭلار"دەپ خەت ئەۋەتتى. ئەمما ئۇرۇمچىدە سودالويە [135] دىگەن بىر تۈركاننى خىتاي ئىچىدە مەنسەپدار ئىدى. ئوغلى بولسا بىر جام- ئۆتەڭدە سىيە (خەت- چەك باشقۇردىغان ئەمەلدار – ت) ئىكەن. مەزكۇر سىيە بۇ قىرغىنچىلىق يارلىغىنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ، دادىسىغا دەپ قويۇپتۇ. دادىسى شەھەر- شەھەردىكى تۈركانلارنىڭ چوڭلىرىغا سۆرەت- ۋەقەنى ئىزھار قىلىپ خەت يېزىپتۇ. جاڭجۇننىڭ خېتىنى بولسا بېسىپ قويۇپتۇ. سودالويەنىڭ خېتى كېلىشى بىلەنلا، كۈچاردىكى تۈركانلار بىر كېچىدىلا بۇزۇلۇپ، بازار ۋەيشاڭلارغا ئوت قويۇپ، ئۇچىرغان خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، قەتئى ئىتائەتتىن چىقىپتۇ. تېخى ئۆتكۈزۈلمىگەن گۇناغا جاۋاپكار قىلىش بولسا، ھېچقانداق مەزھەپتە دۇرۇس ئەمەس ئىدى. شۇڭلاشقا، بۇلار ئۇنى قىلدى- دە ، جازاسىنى تاپتى.

يەنە ئۆز قىسىمىزغا كېلەيلى. تۈركانى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ ئىتائىتىدىن چىقىپ، باش قايتۇرۇشىغا يەنە مۇنداق بىر سەۋەپ بار ئىدى. يەنى ئاۋالقى زاماندا فەغفۇرچىنى چىرىك

ئەۋەتىپ، بۇ يەتتە شەھەرنى تۇنجى قېتىم ئىگەللىگەن چاغدا، خان ئىلتىپات بىلەن "مۇسۇلمانلار پۇقرالار قەدىمدىن بۇيان قانداق قائىدە- رەسمىيەتلەرنى تۇتۇپ، قانداق ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەنلىگىنى ئۇلارنىڭ پىشقەدەم سالنامچىلىرى ۋە دانا ئادەملىرىدىن سوراپ بىلىپ ماڭا ئۇچۇر بېرىڭلار" دەپ يارلىق قىلغان ئىكەن. مەنسەپدارلار يۇرتىنىڭ دانا پازىللىرىنى يىغىپ، خانىنىڭ يارلىغىنى ئۇقتۇرۇپ سورىغاندا، بۇلار:" بىز مۇسۇلماندۇرمىز، خۇداۋەندەكبىرىم بىزگە بەش پەرزىنى يەنى بىنائى مۇسۇلمانچىلىقنى ئەمر قىلغان ئىدى . بىز بۇ بەش پەرزنى ئادا قىلىپ كەلدۇق "دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ . ئۇچۇرىنى ئۇلۇغ خاندىن يەنە "ئانداق بولسا مەنمۇ ئۇششاق پۇقرالىرىمغا بەش تۇرلۇك ئىشنى بۇيرۇدۇم . يەنى ئۇلارتېرىغان ئاشلىقلىرىدىن دەيەك (ئوندا بىر خىراج – ت) بەرسۇن ، ئۆتەكده خىزمەت قىلىپ ، قارادىن قاراغىچە خەت ، ئەرز ئېلىپ بارسۇن ۋە قارارلاردىن خەۋەر ئالسۇن . شاڭ بۆز – خامنى بۇرۇنقى قائىدە – رەسمىيەت بويىچە تۆلەپ تۇرسۇن . بۇ بەش تۇرلۇك ئالۋاڭنى تەينىلەپ توختىتىپ بەردىم . مۇندىن ئارتۇق نەرسە بېرىلمىسۇن ۋە ئېلىنمىسۇن ، بەلگىلەنگەن مەزكۇر ئالۋاڭنى كەم ۋە ئارتۇق قىلماي تۆلەپ ، تېنچلىق بىلەن ئۆز پۇقراچىلىغىنى قىلسۇن "دەپ يارلىق قىلىپتۇ . مەنسەپدارلارغىمۇ ئەھۋالغا قاراپ كۈمۈش . زېمىن ۋە ئادەملەرنى تەينىلەپ مائاش – كۇلەن بەلگىلەپ ، ھەر قايسى يۇرتلارغا دەستۇر – ئەمەل يەنى ئەن – قائىدىلەرنى توختىتىپ بەرگەن ئىكەن . مەنسەپدارلار ئۇزۇن زامانغىچە بۇ يارلقنى چىڭ تۇتۇپ ، كەم ياكى زىيادە قىلماي (يولدىن چىقماي) ئىش قىلىپتۇ .

لېكىن ، مەنسەپدارلار ۋاقىتلار ئۆتكەنسېرى بۇ يارلىقلارغا چېكىدىن ئاشقان ھەر خىل بەلگىمىلەرنى قوشۇپ ، ھەر خىل يامان قائىدە – يۇسۇنلارنى پەيدا قىلىپ ، جەۋرى – زۇلۇمنى كۈچەيتىپتۇ . شۇڭلاشقا ، پۇقرالار بۇ ئەھۋاللارغا تاقەت قىلالماي ، ئەرز ئەھۋالىنى ئامبان ، دالويە ۋە ھاكىملارغا مەلۇم قىلدى . مەسلەن ، ئاقسۇ تەۋەسىدىكى باي

زىمنىدىن ئەيسا گۈنبەز ، مۇھەممەت ئەلى بۇغرا دىگەن كىشلەر باشچىلىغىدىكى باي خەلقى ئەرز قىلىپ" خان بىزگە ئەن – قائىدە قىلىپ توختىتىپ بەرگەن بەش تۈرلۈك ئالۋاننى بېرىمىز ، لېكىن ، مەنسەپدارلار مۇندىن ئارتۇق ئالمىسۇن ۋە بەرمىسۇن دىگەن يارلىق بېرىلگەن ئىدى ھەم مەنسەپدارخىتاي ۋە يەرلىك ئەمەلدارلارغىمۇ ئۆز مائاشىنى توختىتىپ بەرگەن ئىدى . مەنسەپدارلىرىم ئۆز مائاشىنى يەپ ئۇششاق پۇقرالىرىمدىن تىنچلىق بىلەن خەۋەر ئالسۇن دەپ يارلىق بېرىلگەن . ئەمما بىزنىڭ ئۇلۇغ خان بىزنىڭ ئارتۇق بەرگەن ئالۋانلىرىمىزنى بىلمەيدۇ . بۇ ئالۋانلار خانىنىڭ غەزىنىسىگىمۇ كىرمەيدۇ . بىز ئۇلۇغ خانىنىڭ يارلىغىدىن چىقمايمىز ، لېكىن بەلگىلەنگەن بۇ بەش تۈرلۈك ئالۋاندىن ئارتۇق بېرىشكە ئاجىزدۇرمىز " دەپ مەلۇم قىلدى . لېكىن ، بۇ خىل بەش تۈرلۈك ئالۋانلارنى تۆلەشنى توختاتماي ۋە ئۇنىڭغا تاقەتمۇ قىلالماي ، يەنە بىر نەچچە ۋاقىت ياشىدى . خىتاي ۋە يەرلىك مەنسەپدارلار بىر نىمە دەپ جاۋاپ بېرەلمەي چارىسىز قالدى . ئاقىۋەت يۇرت بەگلىرى ۋە تۆكچى – تىلماچىلار مەسلىھەت قىلىشىپ ،"بىر نەچچە ئادەم ئۇلۇغ خانىنىڭ ئەمىر – ئىتائەتلىرىدىن چىقىپ باغى ۋە تاغى بولۇپ (مالىمان بولۇپ – ت) ، چوماق ، كالتەكلەرنى كۆتىرىپ توپىلاڭ كۆتەردى" دەپ ئامبانغا مەلۇم قىلدى . مەنسەپدارلارمۇ بىلمەيدىغان كىشى بولۇپ ، بۇ بەگلەرنىڭ ئەرزىنى ھىساپقا ئېلىپ ، چېرىك ئەۋەتىپ ، ئۇلارنى باغلاپ تۈتۈپ كەلدى . ئەيسا گۈنبەز باشلىق ئون يەتتە ئادەمنى دارغا ئاستى . بىر قانچىسىنى مەھكەم نەزەربەنت قىلدى . بەزلىرىنى ئۇسسۇز ۋە ئاچ قويۇپ ، ھاكىنى دوغاپ قىلىپ بېرىپتۇ . ئۇنى ئىچكەنلەر شۇ ئورۇندىلا قېتىپ قاپتۇ . بۇلارنى مەنسەپدارلارغا كىيىل بولۇپ ئۆلدى دەپ مەلۇم قىلىپ كۆمدۇرۇۋېتىپتۇ .

يەنە كۈچار ئادەملىرىمۇ بۇنداق زىيادە ئالۋاڭ – ياساقلارغا تاقەت قىلالماي ، نۇرغۇن ئادەمنى توپلاپ ، مۇھەممەت ئەلى شەيخ ، موللا مۇسا ئىمامىلار باشچىلىقىدا

مەنسەپدارلارغا ئەرز سۇنۇپتۇ . مەنساپدارلار ئاڭلىماي دىسە، بۇ ئەرزلەر ئەن- قائىدە بويىچە راست ئىدى. شۇڭلاشقا، ئۇلار پۇقرالارنىڭ دادى ئەھۋالىغا يەتكەن بولۇپ، چەكتىن چىخماسلىققا ۋەدە- ئەھدىلەرنى بېرىپ، ئۇلارنى پەسەيتتى. لېكىن، ئۇلار مەنسەپدارلارنىڭ پېئىل- ئەتىۋارىغا قاراپ بېقىپ، خاتىرجەم بۇلالماي، مازارلاردا قونۇپ، نەزىر- چىراق، خەتمە- قۇرئان ۋە زىكىر ئىبادەت قىلىشىپ، "سوپىلار"دىگەن نام بىلەن ئاتىلىپ قالغان بىر ھالەتتە، بەگلەر"بىر نەچچە ئادەم ئۇلۇغ خانغا دۇشمەن بولۇپ، ئەمىر- ئىتائىتىدىن چىقىپ قارىشىلاشتى"دەپ ئامبانىغا مەلۇم قىلدى. بۇنى بانا قىلىپ چىرىك ئەۋەتىپ ئالدۇرۇپ كېلىپ، مۇھەممەت ئەلى شەيخ، ئىبراھىم ئەرباپ بېكلەر باشلىق ئون نەچچە ئادەمنى بەدىننى تېنىدىن ئاجرىتىپ چاناپ ئۆلتۇردى. بىر نەچچىسىنىڭ پېيىنى كېسىپ ئىشتىن چىقاردى.ى ئىلىم كۆكباشى، تەلەي كۆكباشى، توختى كۆكباشى باشلىق قىرق نەچچە ئادەمگە ئېغىر زەنجىر- كىشەن سېلىپ، ئۇلارنى دېڭىزىغا (تۇرمە – ت) تاشلىدى.

يەنە باشقا شەھەرلەردىكى ئادەملەرمۇ يار كەنتىكى خان ئامبانىغا ۋە ئىلىدىكى جاڭجۇنگە بېرىپ ئەرز- داتلىرىنى سۇندى. ئۇلار بۇ ئەرزلەرنى ئۇلارنىڭ ئۆز يۇرتىدىكى ئۇلۇغلارغا قايتۇردى. ئۇلارنىڭ ئۆز ئۇلۇغى "سەن ماڭا ئەرز قىلماي، باشقا شەھەرنىڭ ئامبانىغا ئەرز قىلدىڭمۇ" دەپ ئازاپ- ئۇقتۇرۇپ ۋە قەبرى- زۇلۇم ئىسكەنجە- سقىملارغا مۇپتىلا قىلدى. پۇقرالارنىڭ ياخشى ياكى يامان ئەرز- داتلىرىنى ئاڭلاپ بىلىپ، ئۇلارغا رەھىم- شەپقەت قىلىش بولسا، پۇقرلارغا باشچىلىق قىلىدىغان ئۇلۇغلارنىڭ بويىنىدىكى ۋاجىپ ھەتتا پەرز ئىدى. لېكىن، ئۇلار مۇنداق قىلمىدى. ئۇلارنىڭ ئەرزىنى ئاڭلىمىدى. بەلكى ئۇلارنى يوق قىلدى. ئەگەر ئۇلۇغ خان بۇ ئەرزدارلارنىڭ راستىنى ئاڭلاپ بىلسە ئىدى. خىتاي ۋە يەرلىك مەنسەپدارلار ئۆز مەنسۇبىدىن ئايرىلغاندىن تاشقىرى، ئۇلارنىڭ جان- تېنى ۋە مال- مۇلكىمۇ ئاسان قۇتۇلماس ئىدى. چۇنكى مەنسەپدارلار ئۆز

مەنسۇى، پۈل ۋە جېننىي ساقلاش ئۈچۈن، رست ئەرزنى يالغان ۋە يالغان ئەرزنى راست قىلىپ، ئۇلۇغ خانغا مەلۇم قىلىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ خۇن- قېنىنىڭ تۆكۈلۈشىگە زامىن بولغان ئىدى. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئۆزى باشلاپ ئۇلۇغ خانىنىڭ يارلىغىدىن چىقىپ، قەدىمدىن بويان كېلىۋاتقان داۋلى ۋە ئەن- قائىدىلىرىنى بۇزۇپ، شەھدى- پەيمانلارنى يىرتىپ تاشلاپ، بەلگىلەنگەن مۇئاشقا قانائەت قىلماي، تۈزۈمگە خىلاپلىق قىلىپ، يەنە پۇقرالارنىڭ مال- مۈلكىگە قول ئۇزارتىپ، زۇلۇم- سەتەمەلەرنى ھەددىدىن زىيادە ئېغىرلاشتۇردى. يەنە ئۇلار ئۆزىنىڭ نالايىق مەقسەت ۋە ھەرىكەتلىرىنى پۇقرالارغا تېڭىپ، ئۇلارنى تۆھمەت ۋە بۆھتانغا قويدى. ھەتتا ئۇلارنىڭ ئۆزى باغى ۋە تاغى بولۇپ، ئۇلۇغ خانىنىڭ قىلىچىغا ئۆزلىرىنى لايىق قىلدى. شۇڭلاشقا، پۇقرالار ئاتا- بوۋىلىرىدىن تارتىپ ئۇستىگە ئۇلۇغ بولۇپ كەلگەن بۇ مەنسەپدارلارنىڭ بويىنغا تىغ تارىسىنى تارتىنماستىن سالدى. (خۇدا ئۇلارغا پانا بەرگەي!). ھالبۇكى، غازات قىلغان بۇ ئادەملەرنى غازى ۋە شېھىت دېمەلىككە يەنە قانداق سەۋەپ بولۇشى مۇمكىن ئىدى.

ئالەمنىڭ ئىگىسى بولغان خۇداۋەندەكېرىم ئۆز ئىلمى قەدىملىرى بىلەن ئۇلۇغ قىلىپ بەرگەن ۋە ئاللىق مەنسۇى بىلەن يۇقىرى ئورۇن بەرگەن شانۇ- شەۋكەتلىك ئۇلۇغ پادىشالارغا ھەم ئۇلارغا تەئەللۇق نەۋكەرلەرگە تىغ تارتىپ، ئۇلارنىڭ ئەمر- ئىتائىتىدىن چىقماسلىق بولسا، ھېچقانداق مەزھەپ ۋە مىللەت- قەۋملەرنىڭ قائىدە- رەسمىيەتلىرىدە توغرا ۋە راۋا كۆرۈلمەيدۇ. ئالەمنىڭ مەخپى سىرلىرى، ھەممە زۇلۇم- خورلۇقلىرى، مەخلۇقلىرىنىڭ يامان پېئىل- ئەتىۋارى ھەم نالايىق شۇم نىيەتلىرىنى، پەقەت ئالەمنىڭ داناسى بولغان ئاللانىڭ ئۆزىلا بىلىدۇ. (خۇدا بولسا ھەقىقەتنى ۋە ئىنچكە سىرلارى ھەممىدىن بەك بىلگۈچىدۇر).

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، پۇقرالارنىڭ ئۇستىدىكى ئۇلۇغلار پۇقرالارنىڭ ئەزر- داتلىرىنى ئاڭلىماي، بىپەرۋالىق قىلىپ، بۇنداق ئۇلۇغ دۆلەت- مەنپەئەتكە شۇكرى قىلماستىن

شۇملۇق قىلغانلىغى ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ دۆلەت-مەنپەئەتىدىن ئاجراشقا، ھەتتا ئۇلۇغ خانىنىڭ دۆلەت ئابرۇيىغا نوقسان يەتكۈزۈشكە سەۋەپ بولدى. پۈقرالار بۇنداق زۇلۇم-سەتەمله‌رگە چىداش بېرەلمەي، قۇدرەتلىك ھەقىقىي ئاللا يەنى ئۇلۇغ سۇلتان دەرگاھىغا تاۋاپ قىلىپ، كۆز ياشلىرىنى تۆكۈپ، قاخشاپ يالۋۇرۇپ، ھەممىنىڭ ھالىنى بىلگۈچى بۈيۈك قۇدرەتلىك ئاللانىڭ مۇقەددەس دەرگاھىدىن قانداق ئەھۋاللار كېلەر ئىكەن دەپ تۇرغاندا، بۇ ناھەق ئۆتكەن ئادەمله‌رنىڭ قېنى ئۇلارنىڭ ئىچىدە تېخىمۇ ئۆرلەپ، مەنسەپدارلارنىڭ پۈقرالارغا قىلغان زۇلۇم- جەۋرىلىرىنىڭ مۇكاپاتى ئۇلارنىڭ ئۆزىگە قايتتى. كۈچاردىكى تۈتگانلار خۇددى ئاسماندىن بالا كەلگەن ۋە ئاللادىن قازا كەلگەندەك، بىر كېچىدىلا بۇزۇلۇپ، كاپىرلارنىڭ بېشىغا تىغ تارتتى. مەزكۇر تەلەي كۆكباشى قاتارلىق قىرىق نەچچە ئادەم دېڭىزدا ياتقىنىغا ئىككى يىلدىن ئاشتى. تۈتگانلار دېڭىزنى چېقىپ، گۈناكارلارنى ئاجىرىتىپ ئالدى. تۈتگانلار بىلەن مۇسۇلمانلار ئىناق- ئىتتىپاق بولۇشۇپ، خىتايلارغا تىغ ئۇردى. بۇنىڭ ۋەقەسىنى كېيىنرەك سۆزلەيمىز. (ئاللا سەبىر قىلغۇچىلارغا يېقىندۇر) ئىنشائاللا.

بۇنىڭدىن ئون تۆت يىل ئۆتۈپ كەتتى. مەنسەپدارلار پۈقرالارنىڭ ھال- ئەھۋالىنى خانغا راستلىق بىلەن مەلۇم قىلدى. ئۇلۇغ خان پۈقرالارنىڭ گۈناھىنى ئەپۇ قىلەملىرىنى سۈرۈپ چېرىك ئەۋەتىپ، ئۇلارنى يوقلىدى. لېكىن گۈناھى مەنسەپدارلارغا قويۇپ، بۇ مەنسەپدارلىرىم ۋە چېرىكلىرىم نەگە كەتتى ۋە نىمە بولدى دەپ سورىمىدى. مۇبادا بۇ ئەھۋالنى سورىغا بولسا ئىدى، ئۇ چاغدا بۇ يەتتە شەھەردىكى يەتتە نەپەر چىك چەي (چېن چەي - ت) خان ئامبانىنىڭ ھەر بىرسىنىڭ قېنىنى بىر شەھەر ئادەملىرىنىڭ خۇنىغا تەڭ قىلىپ، ئۇلارنى ئۆلۈمگە بۇيرۇغان بولار ئىدى. باشقا ۋالاڭ، ھاكىم، مەنسەپدار، چېرىكلەرنىڭ خۇنلىرىغا يەنە نىمە قىلشى لازىملىغىنى خان ئۆزى بىلگەن بولار ئىدى.

ئەلقىسسە، فەغفۇرچىنىنىڭ دۆلىتىگە بۇزۇلۇشى ۋە زەئىپلىك كەلمەكنىڭ يەنە بىر سەۋەۋى

شۇكى، بۇ چاغدا خانلىق نۆۋىتى شەنفۇڭ خانغا [136] يېتىپ، خاقانى چىننىڭ دۆلەت ئۇستۇنلىگى ناھايىتى تۆۋەنلەشكە قاراپ يۈزلەندى. پەرەڭلەر [134] ناھايىتى كۆپ شەھەرلەرنى ئىستىلا قىلىپ، تالان-تاراج قىلىپ، ئىگىدارچىلىق قىلدى. يەنەن بىر تەرەپتىن، چەن مۇزا دىگەن تايىپىلەر خانلىق تالاشتى. جەڭ-جىدەللەر كۈچەيتى ۋە يەنە بىر تەرەپتىن تۈڭگانلار ئۆز ئىچىدىن خان كۆتۈرۈپ، ئەمىر-ئىتائەتتىدىن چىقتى. يەنە ئەتراپىدىكى كېنىزەكلەرنىڭ پادىشالىرى پادىشالىق ئەلەملىرىنى تىكلەپ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرى ھەر خىل سۆز پەيدا قىلىپ، ئۇلۇغ خاننى ئۆز ئورنىدا قويمىدى. تىنچلىق ۋە ئاراملىق ئۇلۇغ خانىنىڭ مەملىكەت ۋە پۇقرالىرىنىڭ بېشىدىن كۆتۈرۈلدى. خاقانى چىنى بۇ تەرەپتىكى شەھەلەرنى"كۇبەي"(كۇۋەي-ئىچكىرىنىڭ تېشىدىكى تەرەپ-ت) دەپ ئاتايدىكەن. كۇبەيدىن خەۋەر ئېلىشقا پۇرسەت بولمىدى. شۇڭلاشقا "كۇبەيگە تەئەللۇق مەنسەپدار، چېرىكلەرگە مۇئاش ئەۋەتەلمەيمەن. نەچچە يىلدىن بۇيان غەزىنىدىن كۈمۈش ئەۋەتىپ، كۇبەيدكى مەنسەپدار، چېرىكلەرنى باقتىم. تولا غەزىنىلەرنى سەرپ قىلدىم. لېكىن كۇبەيدىن غەزىنگە بىرەر نەرسە كەلمىدى. ئۇلار كۇبەينى تاشلاپ يېنىپ كەلسۇن" دەپ يارلىق چۈشۈردى. لېكىن بۇ تەرەپتىكى خىتايلار ئۇلۇغى جاڭجۇن، خان، ئامبان ۋە مۇسۇلمانلار ئۇلۇغى مىرزا ئەھمەت ۋاڭ بېگىم باشلىق ھەممە ھاكىمى ۋىلايەتلەر مەسلىھەت قىلىشىپ، ئۇلۇغ خانغا : "بۇ شەھەرلەرگە غەزىنىدىن كولەن-مۇئاش كەلمىسمۇ، بىز بۇ شەھەرلەردىن كان تېپىپ، ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، قوغۇشۇن، تۆمۈر، گۈڭگۈرت قاتارلىق كانلارنى ئۆز كۈچىمىز بىلەن ئېچىپ، ئۇلۇغ خانىنىڭ چېرىكلىرىنى باقالايمىز. بىز بولساق ئاتا-بوۋىلىرىمىزدىن تارتىپ ئۇلۇغ خانىنىڭ خىزمەتلىرىدە بولۇپ، دۆلىتىنى كۆرۈپ كەلگەن ئىدۇق. يارلىقا بوي سۇنۇپ، بۇ يەرنى تاشلاپ كەتسەك، ئۇلۇغ خانىنىڭ شان-شۆھرىتىگە مۇناسىپ ئىش بولماسمىكىن"دىگەن مەزمۇندا بىرقانچە ماقۇل سۆزنى مۇندەرىجە قىلىپ ئەرز بەرگەن ئىكەن. بۇ ئەرز ئۇلۇغ

خانغا ماقۇل چۈشۈپ، ئۇ "ئەگەر ئانداق بولسا ئۆزەڭلەر كان تېپىپ، چېرىكلەرنى بېقىڭلار، ئۇششاق پۇقرالىرىمغا ۋابال بولىدىغان ئىشلارنى ئەسلا قىلماڭلار"دەپ يارلىق ئەۋەتىپتۇ. يارلىقنى كۆرۈش بىلەنلا، مەنسەپدارلار تاغمۇ- تاغ، دەشتمۇ- دەشت ۋە جەزىرلەردە كان ئىزدەپ، پۇقرا خەلقنى ھاشار قىلىپ ھەيدەپ، تاغ ئېتەكلىرىنى گويا چاشقان ئۇۋۇسىدەك ھۆتمە- تۆشۈك قىلىۋەتتى. كانمۇ تاپالمىدى. تاپقاندىمۇ پۇقرالارغا جەبرى- زۇلۇم كۆپ بولدى. مەنسەپدارلار ئۆز قولىدىن پۇل بەرمىدى. چىققان كانمۇ يوق بولۇپ كەتتى ۋە يەنە نەچچە تۈرلۈك باجنى پەيدا قىلدى. پۇقرالاردىن ھەر ئايدا ئالىدىغان بىر خىل پۇل بولۇپ، بۇنى "چوقا بېشى"دەپ ئاتايتى.

ئومۇمەن، پۇقرالارنىڭ ئۇستىگە چۈشكەن ئالۋاڭ- ياساقلار بارغانسېرى ئېغىرلاشتى. ئاراملىق خۇددى ئەنقا قۇشنىڭ تۇخۇمىدەك يوق بولدى. تىنچلىق بولسا خۇددى سۈمرۈغ قۇشىدەك كۆيىپاقنىڭ ئىچىدىن ۋەتەن تۇتتى. پۇلى بار ئادەملەر خىتايغا ۋە كاتتا بەگلەرگە پۇل بېرىپ، ئۆلارنىڭ ھىمايىسىگە كىردى. يۇرتنىڭ ھەممە ئېغىرچىلىغى پۇلى يوق بىچارە، غېرىپ يېتىملارغا قالدى. ئۇلار بۇنىڭغا چىدىماي، يەر، سۇ، چاھار پاي ۋە ئەسۋاپلىرى، تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى خىتايلارغا گۆرۈگە قويۇپ، دەرگاھى ئىلاھغا كۆز ياشلىرىنى تۆھپە قىلىپ، يىغا- زارىگە تولدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ھەر قايسى شەھەردىكى چېرىكلەر داقا- دۇمباقلىرىنى كۆتىرىپ، مەنسەپدارلارنىڭ دەرۋازلىرىغا كېلىپ،" بىزنىڭ بەنسى كولەنلىرىمىزنى (ئىش ھەققىمىزنى – ت) بەرسۇن، بولمىسا يۇرتىرىمىزغا قايتىپ كېتىمىز ياكى مەنسەپدارلارنىڭ ئۆي- تەئەللۇقاتلىرىنى بۇلاپ- تالاپ ئالىمىز" دەپ غەلۋە قىلىپ، ھېچ ئارام بەرمىدى. مەنسەپدارلار ئۆزىدىن غەم- ئەندىشە قىلىپ " ھەر قانداق ئادەم چېرىكلەرگە كۈمۈش جىنىلە (ھەدىيە – ت) قىلسا، ئۇنىڭغا مەنسەپ بېرىمىز" دەپ بازار- كوچىلاردا ئېلان چاپلاپ، كۈسى خەت (گۈڭسى خەت - ت) تارقاتتى. بۇنى كۆرگەن بەزى پەس تەبىئەتلىك ئادەملەر مەنسەپنى تاما قىلىپ، پۇل بېرىپ، مەنسەپنى سېتىۋالدى ۋە پۇقرالارغا بولغان زۇلۇم- سەتەملىرىنى كۈچەيتكىلى تۇردى. ھەر قانداق جايدىكى نامسىز ۋە نىشانسىز ئوغرى، قىمارۋاز، سەرگەردان بولسىمۇ، پەقەت پۇللا بەرسە مەنسەپكە ئىگە بولالايتى. بۇ تاياپىدىكى ئادەملەر بولسا پۇقرالارغا ۋابال بولىدىغان ئىشلارنى ھەتتا ئويلاپمۇ قويمىدى. پۇقرالار خىتاي مەنسەپدارلىرىغا ئەرز بەرسە، ئۆلار چەنتو پۇقرالارنىڭ ئەرزىنى ھاكىم بىلىدۇ

دەپ تاشلاپ بەردى. ھاكىملار بولسا باقى قالغان زۇلۇم- جەۋرىلىرىنى ئۆزى خالىغانچە قىلالايتى. بۇنى بىلگەن پۇقرالار بولسا قورقۇنچىدىن ئۇلارغا زادىلا ئەرز قىلمايتى. ھەتتا توغچى- تىلماچىلارمۇ دەللال تەرىقىدە بولۇپ، مەنسەپنى خۇددى ئال- ساتچىلاردەك ئاشكارە پۇلغا ساتىدىغان بولدى. نەتىجىدە ئەسلىدە ئاتا- بوۋىلىرىدىن بويان ئۇلۇغ خانىنىك خىزمىتىنى قىلىپ، يۇرت سوراپ، ياخشىلىق قىلىپ كەلگەن بەگلەر ۋە بەگزادىلەر بولسا خانىنىك يېڭى ئەمەلدارلىرى ۋە مەنسەپنى سېتىۋالغانلارنىك ئالدىدا خار ۋە ئېتىۋارسىز ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى.

شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، تۇرپانلىق ئەپرىدۇن ۋالى بېگىم يارکەنتكە ھاكىم ئىدى. مۇھەممەت ۋالى بېگىمنى بىكار قىلىپ، خوتەنلىك رۇستەم بېك دىگەندىن ئىككى مىڭ يامبۇ ئېلىپ، ئۇنى يارکەنتكە ھاكىم قىلدى. رۇستەم بېك بولسا ئەسلىدە مۇھەممەت ئىمىن ۋالى بېگىمنىڭ ئالدىدا ئېتىنىڭ تىزگىنىنى يېتىلەپ، يۇگۈرۈپ يۈرۈپ خىزمەت قىلغان ۋە نەۋكەر مۇقامىدا ئىززەت- ئېكرامىلىرىنى قىلىپ. بۇنى ئۆزىگە پەخرى- ئىپتىخار دەپ بىلىپ كەلگەن ئادەم ئىدى. مۇھەممەت ئىمىن ۋالى بېگىم بۇنداق بىر ئادەمنى پۇل بەردى دەپ ۋالى كىشىنىڭ ئۈستىگە ھاكىم قىلىپ، ۋالى كىشىنى يەنىلا ئىشىك ئاغالىق مەنسۇبدە تۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭ خىزمىتىگە قويغانلىغىنى ئار ۋە نومۇس قىلىپ، مۇنداق يۈرۈپ ياشىغىنىمدىن ئۆلگىنىم مىڭ مەرتىۋە ياخشى دەپ، ئۆزىنى ھالاكەتكە يەتكۈزدى دەپ ھىكايە قىلىشىدۇ. يەنە كۇچارلىق مىرزا ئىسھاق ۋالى بېگىم ۋە مىرزا ئەھمەت ۋالى بېگىملەرگە نەۋكەر بولۇپ كەلگەن كۇچارلىق قۇتلۇق بېك قەشقەرگە ھاكىم بولدى. ئۇنىڭ ئىنىسىنى سەئىد بېك بەش يۈز يامبۇ بېرىپ ئاقسۇغا ھاكىم بولدى.

شۇنداق قىلىپ، بۇرۇنقى بەگلەر بىكار بولدى. بىكار پۇقرالار بەگ بولدى. يۇرت ياخشى پازىللىرىنى كۆزگە ئىلمىدى. پۇقرالارنىڭ كۆز ياشلىرىدىن ھەرگىز ئېھتىيات قىلمىدى. ۋابال دىگەننى ئويلاپمۇ قويمىدى، مەنسەپ ئارزۇسى ۋە بەرگەن پۇل، كۇمۇشلەردىن باشقا غەم ئۇلارنىڭ دىلىغا زادىلا كەچمىدى. ئۇلار كۆرۈنۈشتە خانىغا خىزمەت قىلىپ، چېرىكلىرىنى يىغىپ، يۇرتلىرىنى ساقلىدۇق دىگەن بولسىمۇ، ئەمىلىيەتتە ئۇلار ئۇلۇغ خان ئىلكىدىكى دۆلەتنىڭ بىخ- نوتىلىرىنىڭ كېسىلى قۇرۇشىغا سەۋەپ بولدى. ياخشى پازىللار ۋە بۇرۇنقى بەگزادىلەر بۇلۇڭ- پۇشقاقلارنى ئىختىيار قىلدى. ئاجىز پۇقرالارنى بولسا ئاتىنى بالىغا، بالىنى ئاتىغا قوشماي ۋە ئۇلاشتۇرماي، ئالۋان- ياساققا ھەيدىدى. پۇقرالارنىڭ تاقەتلىرى تاق بولۇپ، جان ئاچچىغى ۋە پۇل ئاچچىغىدا ئۇ ياراتقان ئاللانىڭ دەرگاھىدىن مەدەت تىلەپ، كۆزلىرىدىن تامچا- تامچا، ھەتتا دەريا- دەريا ياشلارنى ئاققۇزدى. بۇ ئاچچىق ياشلار خانىنىك دۆلەت

دەرەخلىرىنىڭ يىلتىزىغا تەسىر قىلىپ، قۇرۇماقلىققا سەۋەپ بولدى. ئاز ئۆتمەي بارلىق خىتاي ۋە يەرلىك مەنسەپدارلارنىڭ ھەممىسلا يوق بولۇپ، يەر بىلەن يەكسەن بولدى. ھەزرەت مەۋلان جالالىدىن رومى قۇددۇسىرە [138] مۇنداق بىر ماقالە يازغان ئىدى:

تادىلى مەردمۇدا يەر بەرەرد،

ھىچ مەردى رامۇدا رەسۋانەگەرد.

دىمەك، بۇ ماقالە ئەنە شۇنداق ئىشنىڭ شاھىدىدۇر.

① تەرجىمىسى:

" خۇدانىڭ بىرەر بەندىسىنىڭ دىلى

رەنجىمىگىچە، خۇدا ھىچقانداق

بەندىسىنى رەسۋا قىلمايدۇ"

بىر دىلى ئويغاق كىشىنىڭ سەھەردە تۇرۇپ قىلغان ئاھۇ- نالىسى بەلكى ئۇ قۇدرەتلىك ۋە ھىممەتلىك ئاللانىڭ مۇقەددەس دەرگاھىدا قۇبۇل قىلىنىپ، ئاللانىڭ ئىجاۋەتلىك دۆلىتىگە ئېرىشكەن بولسا كېرەك. شۇڭلاشقا، ئۇ بۇ موغۇلىستان يۇرتلىرىنى نام ۋە نىشانسىزلارنىڭ قولىغا بەرگەن بولسا كېرەك. ئالەمنىڭ قۇدرەتلىك ئىگىسى بولغان خۇداۋەندە كېرىم" كىمنى خالىسام ئەزىز قىلمەن ۋە كىمنى خالىسام خار قىلمەن"دىگەن سۆزىنى ئاشكارە كۆرسەتتى. بۇ تىل رەڭلىك تەتۇر چۆگىلەيدىغان پەلەك چاقى بولسا ئۆزىنىڭ نەيرەڭبازلىق ئويۇنلىرىنى ئوينىتىپ، ھەر زامانىدا بىر تايىپىنى پەس ۋە زەئىپ ۋە يەنە بىر تەبىقىنى يۇقىرى ۋە ئۈستۈن قىلىدۇ. ئەقىل ئىگىلىرى شۇنى بىلىشى لازىمكى، بۇ

ئاجايىپ ئىشلاردىن تەجرىبە ئېلىپ، ھەممىگە بىرەك سىناق نەزىرى بىلەن قاراپ، ئىبرەت ئېلىپ، زۇلۇم چەككەن ئاجىزلارنىڭ كۆز ياشلىرىدىن قەتئىي ئېھتىيات قىلىپ، ئۇلارنىڭ دات- پەريادلىرىغا يېتىپ، بۇ ئۇلۇغ تەجرىبىگە ۋە خەلق ئالدىدا چىرايلىق نامغا ۋە ماختاشقا ئىگە بولالايدۇ. «ھەدىس شەرىپ» تە بىر سائەت ئادالەتلىك قىلغانلىق بولسا، ئىنسان ۋە جىنلارنىڭ ئىبادەتلىرىدىن ئەۋزەلدۇر دەپ ييزىلغان. بۇ خىل دۆلەت ۋە ئىبادەتكە پەقەت پادىشالار، ھاكىمى ۋىلايەتلەر، دادخۋالار، ئەمرى مەملىكەتلەر ۋە شەرىئەت قازىلىرىدىن باشقا ئىنسانىيەت تاييپلىرى ئىگە بولالايدۇ. ئەي ئىلاھىم! ئۆزىڭ كامالى قۇدرىتىڭ بىلەن ھەممە ھاكىم، دادخۋا، شەرىئەتپانا باشلىقلارغا، ئەمەلدارلارغا توغرا يول كۆرسىتىپ، يۈزىگە ئادالەت ئىشىگىنى ئېچىپ، زۇلۇم ۋە جەۋرىڭنىڭ ئىشكىلىرىنى ئەتكەيسەن، ئامىن!

گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، بۇ خوش يۈرۈشلۈك قەلەم ئالى دەرىجىلىك خان، پادىشا ۋە ئېھتىرام ئىگىلىرىنىڭ تۇغمەس ھمايە ۋە نەسەپ مەرتىۋىلىرىنىڭ پايانسىز دەرياسىغا نەچچە قېتىم شۇڭغۇپ، يەنە ئۇنىڭدىن چىقىپ، مۇرات گۆھىرىنى مەقسەت ئالقىنىغا كەلتۈرۈپ، ئۇلارنى تەھرىر يىپىغا تىزىپ، بايان قاتارىغا قويدى ۋە بۇ كىتابنىڭ مۇقەددىمە قىسمىنى تۈگىتىپ، خوش يۈرۈشلۈك قەلەم تىزگىنىنى ئەسلى مەقسەت بولغان قىسە ۋە داستان تەرەپكە تارتىپ، كەڭ مەيدان ۋە ئىگىز جەۋلان ئۈستىدە ئات چاپتۇرغىلى ماڭدى. زامان خالايىقلىرىنىڭ دىل ئەينىگىدىن چىقىپ ئۇنتۇلۇپ يوق بولغان ۋە زامان ئوغلانلىرىنىڭ ئېسىدىن چىقىپ، ياۋايى ھايۋانلار ۋە قۇشلاردەك ئۇچۇپ كەتكەن قىسسىلەر، يۈرەكتىكى سۆز- ئەپسانىلەر، بۇ قەلەم ئىگىسىنىڭ دىلىنى يۇرۇتۇپ، جاھاننى كۆيدۈرەتتى. شۇڭلاشقا، بۇلارنى توپلاپ ۋە رەتلەپ، بۇ ۋاراق بەتلىرىنىڭ قەلئەسىگە مەھكەم بېكىتىپ، ئۇلارنى، كېينكىلەرگە نەمۇنە ۋە يادىكار قىلىشنى مەقسەت قىلىپ، شەرھىنى باشلاشقا قەلەم قويۇپ قەلەم سۈردۇم. ئاللانىڭ پەزىلىتى ۋە كەرەمى بىلەن سۆزۈمنى باشلايمەن. ئاللا بۇ ئىشىمغا مەدەتكارلىق قىلغۇچىدۇر

.

ئاۋالقى داستان

1

مىننەتدارلىق، پەزىلەت، ئېھسان مۇلۇك ئىگىسى بولغان ئاللانىڭ پەزىل- ئىنايىتى بىلەن ئۇلۇغ ئىسلامنىڭ دۇنيانى يورۇتىدىغان ئاپتۇۋى كۈچار شەھرى ئۇستىگە چۈششى، راشىدىن غوجامنىڭ ئۇلۇغ خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇشى ۋە شەرق بىلەن غەرپ چېگرىلىرىغا لەشكەر ماڭدۇرۇشى ھەم بۇ ۋەقەلەر ئارىلىغىدا بولغان ئىشلارنى بايان قىلىدۇ

غارايىپ قىسسىلەر، ئاجايىپ ھېكايىلەر ۋە دىلنى ئالدايدىغان چۆچەكلەر شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بۇ ئويۇنچى پەلەك ۋە ئىقلىمنىڭ چاقى، ھەر زاماندا ھامان تەتۇر چۆگىلەپ، تاماشا پەيدا قىلىپ، جاھاننى ئاستىن- ئۈستۈن قىلىدۇ، ھەتتا بۇ زاماندىمۇ ئاجايىپ تاماشىلار باشلاپ، شانۇ- شەۋكەتلىك پادىشالارنىڭ دۆلەت- ھۆكۈمىتىنى پاراكەندە قىلىپ، پۇقرا- خالايىقنىڭ تىنچلىغىنى، جەمئىيىتىنى بۇزىدۇ. بۇ ھال بولسا ۋاپاسىز نائەھلى ئالەمنىڭ ئەزەلدىن قىلىپ كەلگەن كونا ئادىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شۇنى ئاڭلىماق كېرەككى، ئۆزىنىڭ چەكسىز ۋە چوڭقۇر ھېكمىتى بىلەن ئون سەككىز مىڭ ئالەمنى ياراتقان بۈيۈك سۇلتان- ئاللانىڭ ئۆز پەزلى ۋە كەرەمى بىلەن مۇقەددەس ئەرۋاھلارنىڭ مەدەت- يارىدىمى ئاستىدا، بۇ يەتە شەھەر قەدىمقى سۇلتان خانلىرىنىڭ قولىدىن ئۆتۈپ، بىر يۈز ئون سەككىز يىل مقدارى خاقانى چىنگە تەۋە بولۇپ، خانقان ھۆكۈمىتى تەختى سەلتەنەتى ئاستىدا ياشىدى. بۇ دەۋر بولسا، پۇقرالارنىڭ يۇرتدارلىق ئىشلىرىدىن خار ۋە زار بولۇپ، زالىم خىتاي ۋە بەگلەرنىڭ زۇلۇم- جاپالىرى تۈپەيلىدىن بېشى تۆۋەنلەپ، ئۇلار چىن ئىخلاسى بىلەن ئىلاھى دەرگاھىدىن مەدەت تىلەپ، يىغا- زارە قىلىشىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ نىجاتلىققا يېتىشى ۋە كاپىر زالىملارنىڭ خانى- ۋەيران بولۇشى ئۈچۈن دۇئا ۋە ئىلتىجا قىلىپ تۇرغان بىر مەزگىل ئىدى. دەل مۇشۇنداق بىر پەيتتە ئۇشتۇمتۇت

ئاسماندىن بالا، خۇدادىن قازا كەلگەندەك بىر قانچە تۈتگانى بىر كېچىدىلا بۇزۇلۇپ، كۈچار شەھىرىدىكى ۋەيشاڭ بازارلىرىغا ئوت قويۇپ ۋە كۆزگە كۆرۈنگەن كاپىرلارنى ئۆلتۈردى. بۇ چاغدا يېڭى ھىسار ھاكىمىنىڭ ئوغلى ئاللا يار بېك بىر قانچە دەرتمەن مۇسۇلمانىنى باشلاپ، يار ۋە ھەمداستان بولۇپ، ھەممە يەكدىل ۋە بىر تەرەپ، بىر ئىتتىپاقتا بولغان ھالدا مەنسەپدار ئامبانلارنىڭ يامۇنلىرىغا ئوت قويۇپ، تاڭ ئاتقۇچە تولا كاپىرلارنى يوق قىلدى. كۇن چىققاندىن كېيىن، مەنسەپدارلار چېرىكلىرىنى ئېلىپ مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. مۇسۇلمانلار غەلبە قىلدى. بۇ ۋەقە ئۇلۇغ پەيغەمبەرنىڭ ھىجرەت تارىخ يىلنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن بىرىنچى يىلى ماھى مۇھەررەمنىڭ بىرىنچى كۇنى يەنى شەنبە كېچىسى، جەۋزا جەسلى ۋە يىلان يىلىدا (مىلادى 1864- يىلى 6- ئاينىڭ 6- كۇنى) يۈز بەرگەن ئىدى.

بۇ چاغدا ئەھمەت ۋاڭ بېگىم يارکەنت ھاكىملىرىدىن بىر گۇنا بىلەن بىكار قىلىنىپ، خانىنىڭ يارلىغى بىلەن ئۆزىنىڭ ئەسلى ۋەتىنى بولغان كۇچاردا يارلىق ساقلاپ تۇراتتى. تۈتگانلار ۋە مۇسۇلمانلار ئەھمەت ۋاڭ بېگىمگە ئىلتىجا قىلىپ،" سىلەر ئابائى- ئەجداتلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ كەلگەن بولۇپ، ھۆكۈمەتدارلىق ئاساسىنى ۋە سىياسەتدارلىق رەۋىشىنى ئوبدان بىلىسىلە، شۇڭلاشقا، بىزدەك چوڭ- كىچىك مۇسۇلمانلارغا ئاتىدارلىق قىلىپ، ئۆز ھۆكۈملىرىنى جارى قىلىپ بەرگەن بولساڭلا، بىز سىلىگە جان دىلىمىز بىلەن خىزمەتكار ۋە پەرمانچىلىق يولىنى بەجا كەلتۈرۈپ، ھەممە بىلەن مەمۇرى مەملىكەتدارلىق ئىشلىرىدا سىلىنى مۇقەددەم ۋە پىشۋا بىلىپ، خان مۇقامىدا كۆرسەك " دەپ ئىلتىجا ۋە ئىلتىماس قىلدى. ئەھمەت ۋاڭ بېگىم" سىزلەر ئاز ئادەم، خىتاي گورۇھى بولسا ناھايىتى تولا، بۇلارغا باراۋەرلىك قىلغىلى بولماس، مەن بولسام نەچچە ئاتا بوۋامدىن تارتىپ ئۇلۇغ خانىنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، چوڭ مەنسەپ تېپىپ، يەر، سۇ، زىمىن بەلكى نەچچە ئۆيلۈك ئادەم ئىلتىپاتىغا ئېرىشىپ، پۇشتۇمدىن پۇشتۇمغىچە جۇلدۇ- جاساقدارلىق بولغاندىن تاشقىرى، يەنە نەچچە نۆۋەت ئۇلۇغ خانىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن. مەن ئۇلۇغ خانغا قانداق قىلىپ يامانلىق قىلالايمەن؟ گەرچە ئۇ كاپىر ۋە دىنسىز بولسىمۇ، ئابائى- ئەجداتلىرىمدىن تارتىپ ئۇنىڭ تۇزىنى بەرگەن ئۇلۇغمىزدىن يۈز ئۆرمەيمىز، تۇز ھەققىنى ساقلاش بولسا ھەممە ئىنسان گۇرۇھىغا پەرەز ۋە ۋاجىپ بولىدۇ. سىزلەرنىڭ سۆزلىرىڭىزگە كىرىپ ئۇلۇغ بولۇپ ئۆزەمنى ھالاكەتكە تاشلىمايمەن. كىمنى ئىختىيار قىلىپ باشلىق قىلىمەن دىسەڭلار، شۇنى قىلىڭلار. ھازىر يېشىم يەتمىشكە يەتتى. كۆرىدىغان دۆلەت ۋە ئىززەتنى كۆرۈپ بولدۇم. ئەمدى مەندە بۇنداق ئارزۇ ۋە ھەۋەس قالمىدى "دەپ جاۋاپ بەردى. بۇ چاغدا پۇقرالار بىر ئىتتىپاق، بىر

نىيەتتە بولۇپ، بىردەكلا يۈزىنى ئۆرۈپ،" ھىلىمۇ خىتايلىرىڭىزدىن ئۇمىدىڭىز بارمۇ"دەپ چوقان كۆتۈرۈپ، ئوردىسىدىن ئېلىپ چىقىپ شاھادەتلىككە يەتكۈزدى.

بۇ چاغدا كۆچار خوجىلىرىدىن راشىدىن خوجام دېگەن مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىنىڭ مازىرىدا دۇئا- تەلەپ بىلەن ياتقان، ھېچ كىشىگە ئارلاشمىغان ۋە دەرۋىش تەرىقىسىدە ئۆمۈر ئۆتكۈزۈۋاتقان بىر ئادەم بار ئىدى. ھەممە مۇسۇلمان گورۇھى ۋە تۇغقانى تايىپىلىرى ئۇنىڭغا مۇرىت- مۇخلىس بولۇپ، بۇ ئادەمگە باش ئېگەتتى. مەزكۇر ئادەمنى ئىپادەتخانىدىن ئىختىيارسىز ئېلىپ چىقىپ،" سىلە بىزگە بۇرۇنمۇ پىشۋا ۋە يولباشچى ئىدىلە، ئەمدىمۇ بىزگە پىشۋا ۋە يولباشچى بولۇپ، خانلىق ئورنىدا ئولتۇرۇپ، بىزگە باش بولۇپ، ھۆكۈملىرىنى ئىجرا قىلىپ بەرسىلە"دەپ، ئۇنىڭ خالىغان ياكى خالىمىغانلىغىغا قويماي، ئاق كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ، بۇرۇنقى سۈلتانلىق قائىدىسى بويىچە خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزدى. توختى ئىشىك ئاغا بېكنى ۋەزىر قىلىپ تەينىلىدى. ھەممىسى بىر نىيەت بىلەن كۆچار ھاكىمى قۇربان بېك باشلىق سەككىز نەپەر بەگنى ئۆلتۈرۈپ، تەئەللۇق مال- مۈلكىنى تالان قىلدى. نەتىجىدە باشقا مەنسەپدارلارمۇ قورقۇچ ۋە تىترەك- دەھشەتكە چۈشۈپ، مەزكۇر خان راشىدىن خوجامنىڭ ئەمرى- ئىتائىتىگە تەۋە بولۇپ، بۇيرۇغىغا بوي سۇنۇپ باش ئەگدى. ئەگەر بۇ مەنسەپدارلار قەدىمدىن بۇيان يولغا قويۇلۇپ كەلگەن لاۋايىن قائىدىلىرى ۋە ئەھدى- پەيمانلارنى بۇزۇپ، ئۆزىنى مۇنداق ھالاكەتكە ۋە پالاكەتكە تاشلىمىغان بولسا ئىدى (ئاللا ئۇلارنى ساقلىغاي!)، ئۇ چاغدا، ئېھتىمال پۇقرالارمۇ باغى ۋە تاغى بولۇپ بۇزۇلمايتى ھەم غازىلىققىمۇ مۇيەسسەر بولالمايتى. (ئاللا ھەممە ئىشنىڭ ھەقىقىتىنى ئوبدانراق بىلگۈچىدۇر).

بۇ ۋەقەنى ئىككى كۈن كېيىن بۇرھانىدىن خوجامنى يەنى مەشھۇر ئىسمىلىرى خېتىپ خوجامنى ئەمر لەشكەر تەرىقىدە باش قىلىپ، كىچىك ئوغلى مەھمۇد خوجامنى ھەمرا قىلىپ، موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى قازى ئەسكەر قىلىپ، بىر يۈز ئەللىك لەشكەر، ئون سەككىز تۇغقانىنى ئون زەمبىرەك بىلەن غەرپ تەرەپكە يولغا سالدى ۋە ئۇلارغا:" نەچچە ئەسىر ئۆتتى، مۇسۇلمانلار دىنسىز كاپىرلارنىڭ ۋە زالىم زۇلۇمخورلارنىڭ ئىشگىدە خار ۋە ئېتىۋارسىز بولۇپ، خىزمەتكارچىلىق قىلىپ، بوينىنى تۆۋەن قىلىپ، پەس ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى. ئۇلارنىڭ ئەرلىرى خوتۇن، باللىرىدىن ئايرىلىپ، بالا- پەرزەنتلىرى ئاتا- ئانىلىرىدىن جۇدا بولۇپ، ئاجىز ۋە بىچارىلىق بىلەن نە يىمەكتە لەززەت ۋە نە كىيىمەكتە راھەت كۆرمەي، ئالبانكەشلىك قىلىپ ئۆمۈر ئۆتكۈزگەن ئىدى. ئەمدى ھەممىگە رەھىمدىل ۋە مەرھەمەتلىك

خۇداۋەندەكبرىم بىز مۇسۇلمانلارغا يار ۋە ھەمدەم بولۇپ، بىزگە كۈچ- قۇدرەت بەردى. كاپىرلارنىڭ بېشىغا ئىسلام قىلىچىنى ئايىماي ئۇردۇق. ئەمدى بۇنىڭ شۇكرانىسى ئۈچۈن جان تېنىمىزدىلا بولسىلا، سىزلەر ۋە بىزلەر ئۇنى غازات يولىغا سەرپ قىلىشىمىز ھەممىدىن مۇھىمدۇر. ئۇلۇغ غازات قىلىش بولسا ھەممىدە پەرز بولۇپ، بۇ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ كەسپ ۋە ھۇنەرلىرى ھەتتا مۇھىم سۇننەتلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. خۇداۋەندەكبرىم ئۆزىنىڭ چوڭقۇر سىرلىق ھېكمىتى بىلەن بۇرۇن مۇسۇلمانلارنى كاپىرلارنىڭ قول ئاستىدا قىلغا بولسا، ئەمدى ئۆزىنىڭ كامىل قۇدرىتى بىلەن مۇسۇلمانلارنى ئەزىز ۋە ئېتىۋار قىلىپ، كاپىرلارنى خار ۋە تۆۋەن قىلدى. بۇ كىمنى خالىسا ئەزىزلەيدۇ، كىمنى خالىسا خار قىلالايدۇ دېگەن سۆپىتىنى كۆرسەتتى. سۆزنىڭ ھاسىلى شۇكى، سىزلەر باي ۋە سايرامنى تەۋە قىلىپ، بۇ جايدىن بىر مۇنچە ئەسكەر ئېلىپ ئاقسۇغا بېرىڭلار، ئۇ تەرەپتە مۇسۇلمان تولا، كاپىر ئاز، سىزلەر بارغۇچە تۇڭگانى ۋە مۇسۇلمانلار كاپىرلارنى يوق قىلىپ، ئالدىڭزلارغا چىقىشى مۇمكىن. مۇبادا كاپىرلار ھۇجۇم قىلىپ، جەڭ- جىدەلگە تەييار بولسا، ئاللانىڭ:" كاپىرلارنى نەدە كۆرسەڭلار ئۆلتۈرۈپ، ھەممىسنى يوق قىلىڭلار دېگەن ئۇلۇغ ئەمر بويىچە، ھايال قىلماي ۋە ئايىماستىن كاپىرلارغا تېغ ئۇرۇڭلار. پەيغەمبەرنىڭ «ھەدىس» شېرىپىدە كۆرسەتكەن" جەنەنت قىلىچ سايىسىنىڭ تېگىدە"دېگەن سۆزىدىن ۋاقىپ ۋە ئاگاھ بولۇڭلار. ئاقسۇ، قەشقەر، ياركەنت ئىشلىرىدىن بىكار بولغانلاردىن كېيىن، قوقەنت، بۇخارا ئۇلۇغلىرى ئاشناچىلىق قائىدىسىنى بەجا كەلتۈرۈپ، ئىناۋەت قىلىپ باش ئېگىشنى ئۆزلىرىگە لازىم ۋە راۋا كۆرسە، ئىش تېخىمۇ ياخشى بولىدۇ. ئەگەر بۇنى لايىق كۆرمەي باش ئەگمەي، توسقۇنلۇق قىلىدىغان بولسا سىزلەرگە يەنە يارەدەم قىلىپ كۈچ ئەۋەتىمەن. ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە غەرەپ تەرەپتىكى يۇرتلارنى قولغا كىرگۈزۈڭلار. سىزلەرگە ئىشەنچ باغلاپ ۋە ئۆزەمگە ۋەكىل قىلىپ، بۇ جايدىكى مەملىكەت ۋە ھۆكۈمەت ئىشلىرىنىڭ ھەممە ئىختىيار تىزگىننى تۇتقازىم" دەپ قۇياش نۇرلۇق يارلىغنى ئارتۇقچە مۇبالىغە قىلىپ، غازاتچىلارنى يولغا سالدى.

شۇنداقلا، ئىسھاق خوجامغا سىدىق دادخۇا، مەمۇر باھادۇر، توختى مۇھەممەت يۇز بېشى قاتارلىقلارنى قوشۇپ، بىر يۈز سەكسەن مۇسۇلمان، ئەللىك تۆڭگاننى ئون ئىككى زەمبىرەك بىلەن شەرىق تەرەپكە يولغا سېلىپ، يۇقىرىدا خېتىپ ئايەتلىرىنى ئوقۇپ، دۇئا قىلىپ يولغا سالدى. بۇ باپ ئاللانىڭ قۇدرىتى بىلەن تۈگىدى.

2

جانابى راشدىن خان خازى خوجامنىڭ پاك نەسەپ ئەسلى توغرىسىدا ئاشكارە بايان ۋە زىكرى
قىلماقنىڭ لازىملىغى

ئەقىدىلىك يارەنلەر ۋە مۇھەببەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ پاك زېھنلىرىگە روشەن ۋە ئاشكارە بولغايكى، راشدىن خوجام بولسا شەيخ نىزامدىن خوجامنىڭ ئۇچىنچى ئوغلى ئىدى. نىزامدىن خوجام بولسا مەۋلانە ئەرشدىن ۋەلىيۇللانىڭ نەۋرە- ئەۋلاتلىرىدىن ئىدى. مەۋلانە ۋەلىيۇللا بولسا مەۋلانە جالالدىن كىتكى (ئاللا ئۇنىڭ سىرىنى پاك ۋە مۇبارەت قىلسۇن!)نىڭ پەرزەنتى. مەۋلانە جالالدىن خوجا بولسا ئەبۇ ھەفس كەبىر بۇخارى [139] (ئاللا ئۇنىڭ سىرىنى پاك، مۇبارەك ۋە ئەزىز قىلسۇن!) نىڭ ئەۋلادى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. تارىخ ھىجرى ئالتە يۈز ئون يەتتىنچى يىلى (مىلادى 1220- 1221- يىلى - ت) پادىشا جاھانگىر چىنگىزخان بۇ تەرەپكە چىقىپ، بۇ خارائى شەرىپىنى قىرغىن قىلغا چاغدا، خوجا ھەفسى كەبىر بۇخارىنى شاھادەتكە يەتكۈزۈپ، ئەھلى ئەۋلادىنى ئاق ئۆيلۈك (سۇرگۈن - ت) قىلىپ، ئۆز يۇرتى بولغان قارا قۇرۇم ۋە كىلوران دىگەن جايغا ئېلىپ كېلىپ قويدى. ئالتە ياكى يەتتە ئەۋلات ئۆتكەندىن كېيىن، مەۋلانە جالالدىن دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇلار شەھرى كىتىك دىگەن جايغا كۆچۈپ كەلدى. كۇنلەرنىڭ بىرىدە ئاللانىڭ غەزىۋى تۇيەيلدىن كىتىك شەھرىگە قۇم يېغىپ، بالايى-ئاپەت بولدى. مەۋلانە جالالدىن يەنە ئاللانىڭ ئىلھامى ئارقىسىدا كېچىسى ئۇخلىماي بىر نەچچە مۇرتىلىرى بىلەن بىللە مېڭىپ، بىر نەچچە كۇندىن كېيىن، ئاقسۇ تەۋەسىدىكى ئايكۆل دىگەن يەرگە چۇشتى. بۇ چاغدا ئاقسۇدا تۇغلۇق تېمۇرخان تېخى يېڭىدىنلا خانلىق تەختىدە ئولتۇرغا ۋاقتى ئىكەن. ئون ئالتە ياكى ئون يەتتە ياشلىق توغلۇق تېمۇرخان مەۋلانە جالالدىن بىلەن كۆرۇشۇپ، بىر مۇنچە ۋەز ۋە پەندى نەسىھەتنى ئاڭلاپ كۆڭلى يۇمشاپ،"بۇ تاجىكنىڭ [140] سۆزى قۇلىغىمغا ناھايىتى ياخشى

ئاڭلاندى، مەن ئىلى شەھىرىگە بېرىپ پايتەختتە ئولتۇرغاندىن كېيىن، بۇ كىشىمۇ يېتىپ بارسۇن، مەن بۇ كىشىنىڭ دىن مەزھىپىگە كىرىمەن، بۇ يەردە كىرگىنىم بىلەن كاتتا ئەمىرائى سەركەردىلىرىم يوق. يۇرتىنىڭ تولىسى ئىلىدا، ياخشى بولمايدۇ"دەپ يارلىق قىلىپ ھەم مەۋلانە جالالىدىنغا ۋەدە ۋە ئىنئاملارنى قىلىپ ياندۇردى.

تۇغلۇق تېمۇرخان بولسا چىنگىز قائاننىڭ يەتتىنچى نەۋرىسى ئىدى. بۇ مەسىلە يۇقىرىدا بايان قىلىنغان. لېكىن مەۋلانە جالالىدىن ۋاقىت تېپىپ ئىلىغا بارغىچە، ئەجەل پۇرسەت بەرمەي، ئاقسۇ تەۋەسىدىكى ئايكۆل دېگە جايدا دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭ مازىرى ھىلىمۇ مەشھۇر. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئوغلى مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللاغا ۋەسىيەت قىلىپ،"مەن بىر چىراققا ياغ قويۇپ، پىلىك سېلىپ تەييارلىغان ئىدى. لېكىن ئۇنىڭغا ئوت تۇتاشتۇرۇشقا پۇرسەت بولمىدى. شايىتىكى، بۇ چىراققا مەن ئۇچۇن سىز ئوت ياقسىز، بۇ چىراقتىن شەرق تەرىپىگە روشەنلىك چۈشسە ئەجەپ ئەمەس"دەپ ئالەمدىن كەتتى.

بىر نەچچە مۇددەتتىن كېيىن، مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا دادىسىنىڭ ۋەسىيتى بويىچە، ئىلىغا بېرىپ خان بىلەن كۆرۈشتى. خان:" دادىڭىز قېنى؟" دەپ سورىدى. ئۇ " ئالەمدىن كەتتى مەن دادامنىڭ شۇ ۋەسىيتى بىلەن كەلدىم"دېگەندە، بەختى ئويغاق، دۆلتى يار بولغان خان بۇنى قۇبۇل قىلىپ، ئىسلام دىنىنىڭ شەرىپىگە ئىگە بولدى ۋە قول ئاستىدىكى ئەل بەگلىرى، جايساڭ قاتارلىق كاتتا ئەمرائىلىرىنى بىر- بىرلەپ ئېلىپ كېلىپ، ئۇلارغا پەندى- نەسىھەت ۋە تاتلىق ۋەزلەرنى ئېيتىپ، دىنغا دالالەت قىلىپ" دۇنيادا بۇنىڭدىن ياخشى ئىش بولمايدىكەن"دەپ مۇسۇلمان قىلدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، شۇ كۈنى يەتمىش مىڭدىن ئارتۇق دىنسىز موغۇللار ئىسلام دىنىغا كىرىپ، ئاللانىڭ بىرلىگىنى تونۇپ مۇسۇلمان بولغان ئىكەن. بۇ ۋەقە ئالى مۇقام خانىنىڭ يىگىرمە تۆت يېشىدا، يەنى تارىخ ھىجرى يەتتە يۈز ئەللىك ئالتىنچى يىلى (مىلادى 1355- يىلى) يۈز بەرگەن ئىدى. ئىسلام دىنى شۇ كۈندىن باشلاپ موغۇللار ئىچىدە ئاشكارە ۋە روشەن بولۇپ قارارلاشتى.

خان مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللاغا : " ئەي ئۇلۇغ موللام، ئەمدى ئىختىيار ئۆزلىرىدە، قايسى شەھەردە تۇرۇشنى ئۆزلىرى بىلسىلە"دەپ يارلىق قىلغاندا، مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا" مەن كۆچاردا تۇرسام" دەپ ئىختىيار قىلدى. رۇخسەت بىلەن كۆچارغا بېرىپ، كەدخۇدا (يۇرت ساھىبى - ت) بولۇپ ۋەتەن تۇتتى. خان كۆچاردىكى ئىچبىرىق دېگەن جايىنى ئۇنىڭغا ئىنئام جۇلدۇ قىلىپ بەردى. بۇ يەر ھازىرمۇ خانىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى يارلىغى بويىچە ۋەخپە

تەرىقسىدە ئۇلۇغ موللامنىڭ ئەۋلاتلىرى قولىدا تۇرماقتا. ئاخىرى موللام بۇ پايانسىز تۇپراق ئالەم غورۇرىدىن مەڭگۈلۈك شاتلىق ساريىغا كەتتى. كۆچاردا دەپنە قىلىندى. ھازۇر بۇ ئالى مازار " ئۇلۇغ موللام"دىگەن نام بىلەن مەشھۇر.

مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ بىۋاستە ئەۋلادى نىزامىددىن شەيخ خوجام بولۇپ، ئۇنىڭ تۇنجى ئوغلى راشىدىن خان خوجام، تۆتىنچى ئوغلى پەخرىدىن خان، بەشىنچى ئوغلى جالالىدىن خوجا ئىدى. خېتىپ خوجام بىلەن ئىسھاق خوجاملار بولسا شەيخ نىزامىددىن خوجامنىڭ بىر تۇققانلىرى ۋە تاغلىرىنىڭ ئوغۇللىرى بولۇپ، ھەممىسلا بىر دەرەخنىڭ شېخى ۋە مۇىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

3

سەيىت خېتىپ خوجام ۋە كۆز قارچۇغى مەھمۇددىن خوجاملارنىڭ ئاقسۇ شەھرىنى پەتھى قىلىش غازاتىغا ئەۋەتىلىشى ۋە مەقسىدىگە يېتەلمەي ئۆز يۇرتىغا قايتىشى، مۇسۇلمانلارنىڭ ئىلاجسىز شېھىتلىك شەرۇتىنى ئىچىشى قاتارلىق ۋەقەلەر بايانى

مۇھەببەت شۇئارلىق دوستلار ۋە ئەقىدىلىك ئەسەرلەرنى يازغۇچى بۇرادەرلەرنىڭ گۈلدەك كۆڭۈللىرىگە يېتىپ روشەن بولۇپ ئېتىۋارغا ئېلىنغايكى، راشىدىن خان خوجام خېتىپ خوجامنى غەرپ تەرەپكە يۇرۇش قىلىشقا رۇخسەت بېرىپ خوشلاشقان ئىدى. خېتىپ خوجام كۆچاردىن چىقىپ قىزىل دىگەن مەنزىلگە چۈشتى. ئاندىن سايرامنى ئىلكىگە

ئېلىپ، تۆت ئادەمنى سىياسەتتىن ئۆتكۈزۈپ دارغا ئاستى ۋە چاپتى. ئاندىن ئۆتۈپ بايغا كېلىپ، ئىككى كۈن تۇرۇپ، ئالتە ئادەمنى دارغا ئاستى. بۇ ئادەملەر بولسا بۇزۇق ۋە ئەسكى يوللاردا يۈرگەن ئادەملەر بولغانلىقتىن، ئۆز جاجىسىنى تاپتى. ئەكرەمشاھ ئالەم ئاخۇنىنى سايرامغا، موللا ئاخۇنىنى بايغا ھاكىم قىلدى. ئاندىن يۈرۈپ ياقبۇرىق دېگەن جايغا چۈشۈپ، رۇزى تۆرەم دېگەن ئادەمنى يۈز ئەللىك كىشى بىلەن مۇز داۋانغا يولغا سالدى ۋە" ئۆتەكلەردىكى سىيەنويان (پوشتىكەش ۋە قاراۋۈلچى ـ ت) خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، چارشەنبە كۈنى جامغا كېلىپ ھازىر بولغىن، بىز بۇ تەرەپتىن، سەن ئۇ تەرەپتىن كېلىپ جامدا يىغىلىپ سۇقۇپ ياتقان خىتايلارنى ئوتتۇرغا ئېلىپ يوق قىلايلى "دەپ بۈيرۇق بەردى. بۇ چاغدا باي، سايرام ۋە تاغ ئېتەكلىرىدىكى ئادەملەر ھەممىسى بىردەك قولىغا قارا كالتەك ئېلىپ،" ئاللا! ئاللا!"دەپ يۇقىرى ئاۋاز بىلەن تەگبىر ئېيتىپ، " خوجاملارنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ ئاقسۇغا بېرىپ، زۇلۇم-سەتەم قىلغان كاپىرلاردىن ئىنتىقام ئېلىپ، غازىلىق دەرىجە ۋە مەرتىۋىسىنى تاپىمىز. ئەگەر ئەجەل يەتكەن بولسا شېھىتلىك شەرۋىتىنى ئىچىپ، ئالى جەنەتنىڭ ئەڭ يۇقىرى جايىدىن ئورۇن ئالىمىز"دېگەن مۇددىئا ۋە ئۈمىت بىلەن، ھاياتلىق دۆلىتىنى تاشلاپ، ئەجەل شەرۋىتىنى ياخشى كۆرۈپ، ئاتسى بالىسىغا، بالىسى ئاتىسىغا قارىماي، پىيادە ۋە ئاتلىق بولۇپ خوجاملارنىڭ كەينىدىن يولغا چىقتى. خوجاملار " بىر قانچە ۋاقىت توختاپ تۇرۇپ تۇرۇشلار، سىزلەر ئۇچۇن بىز غازات قىلايلى"دەپ نەسىھەت قىلسىمۇ، ئۇلار: " بىز زۇلۇم-سەتەمگە تاقەت قىلالمايمىز، نائىلاج ھالغا يەتتۇق. مۇنداق ياشىغىچە ياكى قان بېرەيلى، ياكى جان ئالايلى"دەپ، ئۆزىنىڭ ئەزىز جېنىدىن كېچىپ، يىغلاپ-يىغلاپ كەينىگە يېنىشقا ئۇنىمىدى ۋە ئۆزلىگىدىن ئۇزۇق-تالقان، چۇماقلىرىنى كۆتىرىپ، يولغا بىللە راۋان بولدى. بۇلارنىڭ سانى تەخمىنەن يەتتە مىڭ ئادەمگە يەتكەن ئىدى.

ئەي ئەزىز يارەنلەر، ھەرقانداق پادىشا ياكى ۋىلايەت ھاكىملىرىدىن پۇقرالارغا زۇلۇم-جەۋرلەر ئۆتكەندە، پۇقرالار ئۆزىنىڭ شىرىن جېنىدىن كېچىپ، ئاللانىڭ دەرگاھىغا يۈزكەلتۈرۈپ، كۆز ياشلىرىنى تۆھپە قىلىپ، چىن ئىخلاسى بىلەن يىغلىسا، خۇداۋەندەكبېرىمنىڭ رەھمەت دەريالىرى جۇش ئۇرۇپ دولقۇن بولۇپ، ئاجىز ۋە كۈچسىز بەندىلىرىنى قۇرال-ياراقسىزلا شان-شەۋكەتلىك ئۇلۇغ پادىشالارنىڭ ئۈستىدىن غالىپ قىلىپ، " مەندىن غەيرى پادىشا يوق"دەپ دەۋا قىلىدىغان زالىم تەكەببۇرلارنى بىر سائەتتە مەغلۇپ قىلىپ يوقىتىپ، ئۇلارنىڭ تۆھپىسىنى كۆككە تۇزىتىپ، ئاجىز ۋە كۈچسىز ھەتتا شور پىشانە بەندە-مەخلۇقلىرىغا تەخت-سەلتەنەت ئاتا ئەيلەپ، ئۇلارنىڭ دەرىجىسىنى شانۇ-

شەۋكەتلىك ئۇلۇغ پادىشالارنىكىدىنمۇ ئارتۇق ۋە يۇقىرى قىلسا، بۇ ئاللانىڭ ھۆزۈرىدا ھېچ كىم ۋە ئەجەپلىنەرلىك ئەمەس. ئالەمنىڭ ئىگىسى بولغان خۇدايىم بولسا ھەممىگە ئوخشىمايدىغان ۋە ھەممىدىن قۇدرەتلىك ھەم ھەممىنى دەرھال ياراتقۇچىدۇر. " قۇرئان"دىمۇ ئاللا خالىغىنىنى قىلالايدۇ، خالىغىنىنى ئىرادە ۋە ھۆكۈم قىلالايدۇ. ئۇ ھەممىنى قىلىشقا قۇدرەتلىك دەپ يېزىلغان.

نەزىم:

گادانى شاھ ئىتەر يوق ھەراسان(قورقماي)*،

ئاڭا شاھنى گاداي قىلماق ھەم ئاسان

خوجاملار ياقېرىقتىن ئاتلىنىپ، نامازىنى ۋاقتىدا قارا يۇلغۇنغا كەلدى. بىر نەچچە ئىراۋۇلچى (قاراۋۇلچى ـ ت) خىتايلارنى تۇتۇپ يوق قىلدى. بۇ كۈننىڭ ئەتىسى بولسا خېتىپ خوجام بىلەن رۇزى تۆرە ئۇچىرىشىشقا ۋەدە قىلىنغان كۈنى ئىدى. جامدىكى چېرىكلەر ئۈستىگە بارماقچى بولۇپ تۇرغاندا، ھاۋا بۇزلۇپ يامغۇر ياغدى ۋە شۇرىغان قوزغالدى. خېتىپ خوجام باشلىق ھەممە ئادەم ئۆيـ ئۆيگە كىرىپ ئۇيقۇغا كەتتى. لەشكەرلىرىمۇ دەخ ۋە تام قاتارلىق نەرسىلەرنى پانا قىلىپ، ئات ئىگەرلىرىنى بېشىغا قويۇپ، خاتىرجەم ئۇيقۇغا كەتتى. دەل مۇشۇنداق پەيتتە جامدىكى خىتايلار ۋە ئاقسۇ ھاكىمى سەئىد بېك باشلىق نۇرغۇن چېرىكلەر باستۇرۇپ كىلىپ، زەمبىرەكلەرگە ئوت تۇتاشتۇردى. بۇلار ئويغىنىپ قارىسا، قارا چېرىكلەر ئاللىقاچان قورشاپ بولغان ئىكەن. ئۇلار دەرھال تۇرۇپ، بەزىلىرى ئىگەرلىك ئاتلىرىغا، بەزىلىرى يايداق ئاتقا مىنىپ، بەزىلىرى پىيادە بولۇپ، قورقۇنچ ۋە زىلزىلە ئاستىدا ئارقىغا قاچتى. خىتاي چېرىكلىرى چاپـ چاپ قىلىپ نۇرغۇن ئادەمنى ھالاك قىلدى. ئەجەل شەرۇتىنى ئىچسەك دىگەنلەرنىڭ ئارزۇسى، خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ ھىكمەتلىك مەھرىبانلىقىغا سازاۋەر بولدى. نەچچە ئادەم چۆلگە كىرىپ، ئۇسسۇزلۇقتىن ئۆلدى. ئىككى مىڭ سەككىز يۈزدىن كۆپرەك ئادەم ۋاپات بولدى.

ئومۇمەن، ئسلام لەشكەرلىرى قالايمقانلاشتى. خوجاملار كۆچارغا قاراپ يولغا چىقتى. ئاقسۇ ھاكىمى سەئىد بېك بۆلارنى تۆتماقچى بولۇپ، ئالتە پوتەي يەرگە قوغلاپ بارغاندا، خىتايلار" قاچقان دۈشمەننى قوغلاش لى (قائىدە ـ ت) ئەمەس. جاممۇ قولدىن كەتتى، دەرھال يېنىپ كېلىك" دەپ خەۋەر قىلدى. سەئىد بېك بۇ دەھشەتلىك خەۋەرنى ئاڭلاپ دەرھال جامغا كەلسە، رۇزى تۆۋە ۋەدە قىلىنغان ۋاقتىدا جامغا كېلىپ، بۇ يەردە قالغان پىلتىرىچ، قوشچى، مۇراخور خىتايلارنى تامامەن ئۆلتۈرۈپتۇ. لېكىن بۇ قارا يۈلغۇنىدىكى مۇسۇلمانلارنى قاچۇرۇپ ۋە ئۆلتۈرۈپ، بىر مۇنچىسىنى ئەسرى قىلىپ كېلىۋېتىپتۇ دىگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، جامدا تۇرالماي، ئۆستەڭبوي دىگەن كەنتكە قېچىپ بارغاندا، تۆتۈلۈپ قېلىپ، خىتايلارغا تاپشۇرۇلۇپ يوق قىلىنغان ئىكەن.

بۇ يەردە مەنكى بۇ ھەرپلەرنى تىزغۇچى مۇئەللىپنىڭ يادىغا شۇنداق ئاجايىپ ئىشلار كەلدىكى ، بۇنى سۆزلىمەي بولمىدى. يەنى خاقانى چىنىڭ زور ۋە كاتتىلىغى ھەممە ئىنسان گۈرۈھىغا خۇددى قۇياش نۇرىدەك ئايدىڭ. كۆچار بولسا كىچىككىنىلا بىر قەلئە بولۇپ، بۇ چوڭ شەھەرلەرگە قارىغاندا، ھىچقانداق نام ـ نىشانسى يوق. ھالبۇكى، شۇنچىلىك بىر يەردىن ئازلا مۇسۇلمان باش كۆتۈرۈپ، چوڭ بىر ئىلىمغا باراۋەركەلگەن كىشى بولۇپ، خېتىپ خوجام بىر مەپىگە چۈشۈپ، موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى بىر مەپىگە چىقىرىپ، ئۆزىگە ئۆزى قانائەت قىلىپ، ئۆزىدىن ئۆزى خۇرسەن ۋە خوشال بولۇپ، باي بىلەن سايرامدەك ئىككى راباتنى ئۆزىگە تەۋە قىلىش بىلەنلا، ھەممىدىن بىغەم ۋە خاتىرجەم بولۇپ، تېخى بەش مەنزىل يەرگە كەلمەي تۇرۇپلا، كىيىم ـ كېچەكلىرىنى سېلىپ، خاتىرجام بولۇپ ئۇخلاپ، يا ئەسكەرلىرىدىن خەۋەر ئالماي، يا دۈشمەننىڭ خەۋپىنى بىلمەي غەپلەتتە يېتىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ قېنىغا زامىن بولدى. ئەي مۇتەللىپ موللا مۇسا! ئىنساپ قىل، تەنە ـ تەئەررىزدىن تىلىگىنى يىغ!

نەزىم:

قادالسا بىر تىكەن، ياچۇشسە بىر قىل،

ئىرادىسىز ئەمەس ھىچ ئىش يېقىن بىل.

ھەرقانداق چوڭ-كىچىك ئىش ۋە ھادىسىنىڭ ھەممىسى ئاللانىڭ ئىرادە تەقدىرىدىن تاشقىرى ئەمەس.” قالۇبەللا“دا (قۇرئاننىڭ بىر سۈرىسى – ت) ئالەم ئىگىسىنىڭ قۇدرەتلىك قەلىمى بىلەن شۇنداق يېزىلغان. بۇ ئالەم يۈزىدە، ئۇنى كۆرمەسلىككە ئەسلا ئىلاج ۋە چارە يوق.

شۇنداق قىلىپ، قازى ئەسكەر موللا ئوسمان ئاخۇنۇم قارا يۇلغۇندا ئولجا چۈشتى. سەئىد بېك ئەسلىدە ئۇنىڭ شاگىرتى ئىكەن. شۇڭلاشقا، ئۇ خىتاي مەنسەپدارلىرىنىڭ ماقۇللىغىدىن ئۆتكۈزۈپ، ”بۇ ئادەم مۇشۇ تايىپىلەرنىڭ باشلىغى ئىكەن. بۇ ئادەم ئۇ ئىشلارنى قانداق سەۋەپ بىلەن قىلغانلىغىنى بىلىشكە لازىم بولىدۇ. بۇنى ئۆلتۈرمەي ساقلاپ قويساق بولارمىكىن“دەپ ئاقسۇنىڭ ئامبانىغا خەت يازغان ئىكەن. بۇ ئاقسۇ ئامبانىغا ماقۇل چۈشۈپ، ئۇنى ئۆلتۈرمەي تۇرمىگە تاشلاپ، نەچچە خىتايىنى ساقلاشقا قويۇپتۇ. خېتىپ خوجام كۆچارغا بېرىپ، يەنە لەشكەر باشلاپ، بىر ئايدىن كېيىن ئاقسۇنى پەتھى قىلدى. ئۇنىڭغىچە خوجاملار موللا ئوسمان ئاخۇن سەئىد بېك تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپتۇ دەپ گۇمان قىلىپ، ئۇنى ئەيىپلەپتۇ. ئاقسۇ شەھىرىنى پەتھى قىلغان چاغدا، بىر نەچچە ئەسكەر خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ بىر ئۆيگە كىرسە، موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنىڭ قول-پۇتلىرىغا مەھكەم ئىشكەل ۋە زەنجىر سېلىپ سولاپ قويغان ئىكەن. ئۇلار موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى شۇ ھالىتى بويىچە خوجاملارنىڭ ئالدىغا كەلتۈرۈپ، ئىشكەل-زەنجىرلەرنى چېقىپ ئاجراتتى ۋە شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئەيىپتىنمۇ قۇتۇلدى. جېنىمۇ سالامەت قالدى. لېكىن بۇنى ساقلىغان خىتايلارنىڭ بەزىلىرى شەھەر پەتھى بولۇش بىلانلا ئۆزىنى ئۆزى ئېسىپ ئۆلتۈردى. بەزىلىرى باشقا ئۇسۇل بىلەن ئۆلۈپتۇ. بىراق، ئۇلار موللا ئوسمان ئاخۇنۇمغا دەخلى قىلالماپتۇ. بۇنى يېزىشتىكى مەقسەت شۇكى، خىتاينىڭ ئۇلۇغلىرى سۆز-بايراقنى ناھايىتى چىڭ تۇتىدىكەن. ھەرقانداق بولسىمۇ بىر مۇسۇلمان دۇشمەننى ئۆلتۈرۈپ، ئاندىن كېيىن ئۆلەي دىمەيدىكەن. موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى بەلكى ھەقىقى مۇھاپىزەتچى ۋە ئەيىپسىز ئاللانىڭ ئۆزى ساقلىغاندۇر. خېتىپ خوجام بولسا ناھايىتى ساددا، رەھىمدىل ۋە زامان تەجرىبىلىرىدىن خەۋەرسىز بىر كىشى ئىدى. لېكىن ئۇ مۇسۇلمان مۆمىنچىلىگىدە ئېتىقادى ناھايىتى كۈچلۈك ۋە ناھايىتى ئىنساپلىق كىشى ئىدى. شۇڭلاشقا، ئۇ ئۆتكەندىكى مەغلۇبىيەت خجالەتچىلىگىدىن بېشىنى زادىلا ئۇستۇن قىلالمىدى.

4

جامالىدىن خوجامنى باش قىلىپ ئىككىنچى قېتىم ئاقسۇ غازاتىغا يارلىق سۈرۈلگىنى ۋە ئاقسۇنى پەتھى قىلىشقا مۇيەسسەر بولۇپ، مۇرات باغچىسىدىن گۈللەنى ئۈزگىنى ۋە گۈللەر بىلەن

كۆڭۈلدىكى مەقسەت ھاسىل بولغىنى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ ئومۇمنى بايانلىرى

پىشقەدەم يارەنلەر ۋە سەمىمى يولداشلار بۇنداق ھىكايە ۋە قىزغىن قىسسە قىلىدۇركى، بۇ ياخشىلىق بىلەن قوشكېزەك بولغان زامانىدا، جانابى سەيىد راشىدىن خان خوجام سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرۇپ، بەدەن قامەتلىرىگە ھۆكۈمرانلىق كىيىملىرى ۋە بېشىغا سەلتەنەت تاجىسى يارىشىپ، يۈرتىنىڭ ھەممە چوڭ-كىچىكلىرىگە يارلىغىنى يۈرگۈزدى. يارلىق ۋە نىشان، ئۇنۋانلىرىغا"زۇبدەئى ئەۋلادرەسۇللىلا (پەيغەمبەرنىڭ تاللانغان ئەۋلادى)، ئەبۇلمۇزەففەر ۋە ئەلمەنسۇر (زەپەر ۋە نۇسرەتچىلەرنىڭ ئاتىسى – ت)سەيىد غازى راشىدىن خوجام خان خوجام" دەپ يازاتتى. خېتىپلار مۇنبەرلىرىنى بۇ خان خوجامنىڭ ئىسمى شەرىپلىرى ۋە گۈزەل لەقەملىرى بىلەن بېزەپ زىننەتلىدى. خان خوجام خاقانى چىنىنىڭ پۇلىغا ئوخشاش قىلىپ پۇل قۇيدۇردى. پۇلىنىڭ يۈزىگە " راشىدىن خان غازى"ۋە يەنە بىر تەرىپىگە " كۈچار سەلتەنەتىنىڭ سوققان پۇلى"دەپ خەت ئويدۇردى. بۇ پۇل ھازىرمۇ داۋاملىق خەجلەنمەكتە.

راشىدىن خان خوجام خېتىپ خوجامنىڭ قارا يۈلغۇنىدا شىگەست يەپ قېچىپ كەلگەن قورقۇنچلۇق خەۋىرىنى ئاڭلاپ، غەزەپ ئوتلىرى ئۆرلەپ، بىر قانچە گۈناسىزنى سىياسەت قىلىپ دارغا ئېسىپ، ئۇلارنىڭ تەن- ۋۇجۇت خامىنىنى سوردى، ھەمدە چوڭ-كىچىكلەر گۈنادىن ئۆتۈشنى تىلەپ ۋە يالۋرۇپ، تووا قىلىپ، ئىناۋەت ۋە ئىتائەت ھالقىسنى يېگۈزدۇشتىن بېكىتىپ، چىن ئىخلاسى بىلەن بوي سۇنۇپ ۋە ئىتائەت قىلىپ، ئۆزرە- ئىززەتتىن ئېغىز ئاچتى. بۇ چاغدا

ئاكسى جامالدىن خوجامنىڭ قىياپىتىدىن لەشكەرىكەشلىك، سىياسەتلىك ۋە پۇقراپەرۋەرلىكتە ناھايىتى قابىلىيەتلىك ئىكەنلىگى بىلىندى. خان خوجام يارلىق قىلىپ، ئۇنى سەككىز يۈز لەشكەر ۋە توپ - زەمبىرەكلەر بىلەن ئاقسۇغا يولغا سالدى. بۇ كىشى بولسا يىراكنى كۆرەلەيدىغان، تەدبىرلىك، دۆلەت ئىشلىرىدا شجائەتلىك، تىنابەتچىلىك ئىلمىدە ناھايىتى ماھىر، دىلى قاتتىق ۋە غەيرەتلىك كىشى ئىدى. كۇچاردىن تارتىپ سايرام ۋە بايىغا قەدەر ھەممە جايىنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئىشقا يارايدىغان ياش، كۇچ - قۇدرەتلىك، پالۋان ۋە جۇرئەتلىك ئادەملەرنى تېپىپ تاللاپ، ئىككى مىڭچە ئادەم تەييارلاپ ئىراۋۇلچى، قاراۋۇلچىلارنى قويۇپ، تولۇق ئېھتىيات ۋە ھۇشيارلىق بىلەن چوڭ يولنى تاشلاپ، ئىلى تەرەپكە ماڭغان بولۇپ، بۇ يولدىكى ئاراشۇر دىگەن يەرگە چۈشتى. بۇ جايدا لەشكەرلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئات - ئۇلاقلىرىدىن خەۋەر ئېلىپ، خىتاي چېرىكلىرىنىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ بىلىپ، ياخشى ۋە يامان كۈنلەرنى مۇلاھىزە ۋە سىناق قىلىپ، يۈلتۇز ۋە پەلەكلەرنىڭ بەلگىلىرىگە قاراپ يىگىرمە كۈنچە تۇرۇپ قالدى.

بۇ كۈنلەردە كاشغەر، ياركەنت، خوتەن قاتارلىق شەھەرلەردىن ئىلىغا ئەۋەتىدىغان شاڭ - خىراجىلار مۇزارت داۋىنىغا بارغاندا، يۈرت پاراكەندە بولۇپ، يولدا توختاپ قالغان ئىكەن. خوجاملار بۇ شاڭلارنى ئۆز ئەسكەرلىرىگە تەقسىم قىلىپ بەردى. " شاڭ"دىگەن سۆز " بۆز - خام" دىگەن سۆز بولىدىكەن. بۇ سۆزنىڭ تەپسىلاتلىرىغا كەلسەك، بۇرۇنقى زاماندا مۇسۇلمان خانلىرىدىن ئىسمائىل خانىنىڭ زامانە - ئەسىرلىرىدە ۋىلايەت تەرەپتىن مەخدۇم ئەززەمنىڭ نەۋرىلىرى خوجام يۈسۈپ خوجام ئوغلى خوجا ئافاق بىلەن ياركەنت تەۋەسىگە كەلدى ۋە ئىسمائىل خاندىن خاپا بولۇپ، ئىلىغا چىقىپ، قۇن تەيجى تۆرىگە ئۆزىنى تاشلاپ، ئەرز - ھالىنى بايان ئەيلەپ، " مېنى ھەيدەپ چىقاردى، يار مەدەت بەرسۇنز" دەپ ئىلتىجا قىلغاندا، قۇن تەيجى بىر مۇنچە قالماقنى ھەمرا قىلىپ بېرىپتۇ، بۇلارنىڭ يارىدىمى بىلەن يۇرتقا ئىگە بولۇپ، ئىسمائىل خاننى ئائىلە تەئەللۇقاتى بىلەن ئەسىر قىلىپ ئىلىغاۋىلىپ كېتىپتۇ. قالماقلار يانماقچى بولغاندا، بۇلارنىڭ قۇرۇق يېنىشى مۇناسىپ ئەمەس دەپ، بۇ يەتتە شەھەردىن بىر مۇنچە بۆز - خام يىغۇۋىلىپ، ئەھۋالغا يارىشا ئىنئام ۋە ئېھسان قىلدى. قالماقلار ھەر يىلى بۇنداق بۆز - خامنى تەمە قىلاتتى، بەرمەسلىككە مۇمكىن ئەمەس ئىدى. " قالماققا بۆز، خىتايغا سۆز"دىگەن تەمسىل شۇ چاغدىن قالغان ئىدى. چۈنكى بۇ چاغلاردا بۇ دىيارىدا خامدىن باشقا نەرسە يوق ئىدى. سودا - سېتىق ئىشلىرىدا پۇل ئورنىدا بۆز - خام ئىشلىتىدىكەن. كېيىنچە بۇ يۇرتلار خاقانى چىنغا تەۋە بولغاندىن كېيىنمۇ بۇ ئەھۋال باقى قالغان ئىكەن. شۇڭلاشقا بۇ خايچە "

شائ“دەپ ئادەتلەنگەن ئىكەن.

ئۇ زامانىدىن راشىدىن خان زامانىغىچە ئىككى يۈز يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتۈپتۇ. يۇرت ھاكىملىرى ۋە باشلىقلىرى مەزكۇر بۆز- خانىنى ئىلغا بېرىپتۇرغان ئىكەن. لېكىن بۇ بۆز- خانىنىڭ مقدارى يىلدىن- يىلغا كۆپىيىپ تۇراتتى. خوجاملار مەزكۇر بۆز- خانىلارنى ئەسكەرلەرگە تەقسىم قىلىپ بەرگەندىن كېيىن، ئۇلار بۇنى كېيىن ۋە ئېھرامەدەك قىلىپ يۆگىنىپ، بېشىغا پارا ۋە سەللە قىلىپ يۆگەپ”ئەمدى كېيىنلىكىمىز مۇشۇ بولىدۇ“ دەپ ھەممىسى تېخىمۇ بىر نىيەت- بىر دىل بولۇشۇپ، يىغلاپ قاخشاپ، ئىلاھى دەرگاھىغا ئاجىزلىغىنى بىلدۈرۈپ، خوجاملار بارلىق ھەممىسلا ئاق ماتاغا يۆگىنىپ، گويا ئاق قويدەك بولۇپ، هممەت ۋە جۈرئەت كەمىرىنى بېلىگە باغلاپ، بىر كېچىدە ئاراشۇردىن ئاتلىنىپ، مۇزداۋان يولى بىلەن كېلىپ جامدا قورغان سوقۇپ ياتقان چېرىكلەرنىڭ ئۈستىگە خۇددى تۈيۇقسىز كەلگەن بالا- قازادەك ئۆزىنى ئۇردى. بۇ چاغدا كاپىرلار تېخى غەپلەت ئۇيقۇسىدا ياتقان ئىكەن. شۇئىلاشقا، مەيلى خىتاي بولسۇن ياكى يارەدەم ئۇچۇن كەلگەن مۇسۇلمان چېرىكلىرى بولسۇن، ھەممىسىنلا تىغ سياستىدىن ۋە غەھرىيەتتىن ئۆتكۈزدى. پەقەت ناھايىتى ئازدىن ئازقىسمىلا جېنىنى جايلاپ، ئۆزىنى ئاقسۇ شەھىرى ئىگە ئالدى.

بۇ كۈنلەردە ئىلىدىن كاشغەرگە بېرىپ شەھەر ساقلايدىغان بەش يۈز سولۇن، قالماق ئوقيا، ساغداق، ئوق- دورا ۋە ياراقلىرى بىلەن ئاقسۇغا كېلىپ، كاشغەرگە ماڭغىچە، كۈچارنىڭ بۈزۈلغانلىغى خەۋىرى كېلىپ، بۇلارنى كاشغەرگە ماڭدۇرماي، جامغا بىللە ئېلىپ چىققان ئىكەن. يەنە سوكۇ- سالتاڭ، قىمارۋاز، سەرگەردانلاردىن بىر مىڭچە ئادەم يىغىپ، خىتايچە كىيىم- ئاياق كىيدۈرۈپ، ئۆزىگە يارەمچى قىلىپ جامغا ئېلىپ بارغان ئىكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسلا تىغ سياستىدىن ئۆتتى. جام ۋە ئاقسۇدا بولۇپ، خىتاي، قالماق، مۇسۇلمان مۇناپىقلاردىن تۆت مىڭدىن ئارتۇق كىشى يوق قىلىندى. ئاقسۇ ھاكىمى سەئىد بېك قەشقەرگە قاچتى. باي ھاكىمى تېمۇر غەزنىچى بېك خوتەنگە كەتتى. خوجاملار خىتايلارنى قوغلىنىغچە ئاقسۇغا كىرىپ، بۇ جايىنىڭ دار سەلتەنەتىگە ئورۇنلاشتى. تارىخ ھجرى ماھى سەپەر مۇزەپپەرنىڭ ئون ئىككىنچى يىلى (مىلادى 7- ئاينىڭ 17- كۈنى - ت) ئاقسۇنىڭ چىڭچەي ئامبانى باشلىق ھەممە مەنسەپدارلىرى بۇ ئىش- ئەھۋالنى كۆرۈپ، بارلىق بالا پەرزەنتى، خوتۇن- تەيتەيلىرىنى ئۆز ئوردىسىغا يىغىپ، ئەتىراپىغا دورىلارنى قويۇپ، بېيجىن تەرەپكە قاراپ ناھايىتى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن بىرنىمىلەرنى دەپ يىغلاپ- يىغلاپ تاماكىسىنى چېكىپ، غاڭزىسىدىكى ئوتنى دورىغا تاشلىغان ئىدى. ھەممىسلا دەرھال يوق بولۇپ، جەھەننەمگە كەتتى.

موسۇلمانلار شادى - خورام بولدى، مۇناپىقلار غەم- ئەلەمگە تولدى. مۇبارەكباتلىق ئۇن- ساداسى ئاسمەن پەلەكنىڭ ئۈسىدە ياڭرىدى. غەلبە ۋە نۇسرەتتىن كېيىن، جامالىدىن خوجام ئاقسۇ تەخت سەلتەنەتىدە ئولتۇرۇپ، خىتايلاردىن ئېلىنغان ئولجىلارنى ئەسكەرلەرگە ئىنئام قىلىپ بەردى. ھەر كىشى ئۆز كۈچ- قۇدرىتىنىڭ بىرىچە ئولجا ۋە غەنىمەتلەرگە ئىگە بولدى. كۇچارلىق ئابدۇلراخمان دوپ بېگنى دادخۇا قىلىپ تەينىلدى. ئاقسۇلۇق قاسىم قازى بېكنى ئەمىر لەشكەر قىلىپ تەينىلدى. بۇرۇنقى ئەلمە، مۇپتى، قازىلارنى ئۆز ئورۇنلىرىدا قويۇپ، ئۆز مەنسەپلىرىنى مەرھەمەت قىلدى. ھېچ كىمگە دەخلى- تەئەرۇز قىلىنماي، ھەممە ئادەم ئىلگىركىدەك ئۆز ئورۇن ۋە دەرىجىسىدە قالدى.

جامالىدىن خوجام ئاقسۇغا ئاتالانغان چاغدا، خېتىپ خوجامنىڭ چوڭ ئوغلى ھامىددىن خوجامنى يۇز لەشكەر بىلەن مۇز داۋاندىن خەۋەر ئالدۇرغىلى ماڭدۇرغان ئىكەن. ئۇ مۇز داۋاندا بىر نەچچە كۈن تۇرۇپ، ئاقسۇ پەتھى بولغاندىن كېيىن، ئۆز ئورنىدا ئادەم قويۇپ، ئاقسۇغا كېلىپ دادىسى بىلەن كۆرۈشتى. بۇ كۈنلەردە ئىلىدىكى جاڭجۈن ئاقسۇ ئامبانىغا يار ۋە مەدەت بولۇش ئۈچۈن يەتتە مىڭ خىتاي چېرىگى ، ئۈچ مىڭ قالماق چېرىگىنى ئوق- دورا ۋە قورال- ياراق بىلەن ئاقسۇغا ماڭدۇرغان ئىكەن. بۇلار مۇز داۋاندا ئادەم توسۇپ ياتقانلىغىنى بىلىپ، ئەللىك كۈنچە تۇرۇپ يېنىپ كېتىپتۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، خوجاملار ئاقسۇنىڭ ئىشلىرىدىن خاتىرجەم بولغان ئىكەن. كاشغەر، ياركەنت، ئۇچتۇرپان تەرەپتىن تېخى خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. ئۇچتۇرپاننىڭ شەھرى بولسا مۇستەھكەم ۋە چېرىكلىرى كۆپ ئىدى. خېتىپ خوجام ئۇچتۇرپان غازاتىغا بېرىشنى ئويلاپ، جەددى تەييارلىق قىلماقتا ئىدى – ۋەسالام.

5

سەيىت غازى خوجام ۋە ئ.ۇنىك كۆز قارىغۇچى ھامىددىن خوجاملار ئۇچۇرپاننى پەتھى ۋە تەسخىر قىلىشقا ماڭغىنى، ئېچىلىپ، مۇرات ـ مەقسەتنىك قولغ كەلگىنى ۋە باشقا ھادىسە ھەم ۋەقەلەر بايانى

سادىق دوستلارنىك ۋە مۇڭاپىق بۇرادەرلەرنىك توغرا زېھنىلىرىگە يېتىپ روشەن ۋە مەلۇم بولغايكى، ماھى سەپەر مۇزەپپەرنىك ئون تۆتىنچى كۈنى (مىلادى 7ـ ئاينىك 19ـ كۈنى ـ) ئىدى. سەئىد غازى خېتىپ خوجام ۋە چوڭ ئوغلى ھامىددىن خوجاملار باش بولۇپ، ئالتە يۈزچە لەشكەر، توپ ـ زەمبرەكلەر بىلەن بىللە، بىر قانچە ئىش بىلەرمەن ۋە ھۆرمەتلىك ئەمەلدار بەگلەر ۋە بەگزادىلەرنى ھەمرا قىلىپ، ئاقسۇلۇق مولا ئابدۇللا فازى ئاخۇنۇمنى قازى ئەسكەر قىلىپ، ئۇچتۇرپان تەۋەسىدىكى ئاچا تاغ دىگەن يەرگە چۈشتى. ئۇچتۇرپان خىتايلىرى ئۇچتۇرپان ھاكىمى توختى بېكنى نۇرغۇن ئادەم بىلەن ئاچا تاغدا قاراۋۇلچى قىلىپ قويغان ئىكەن. بۇلار خوجاملارنىك يېتىپ كېلىشى بىلانلا خالار ـ خالىماس تۇركۈم ـ تۇركۈملەپ خوجاملارنىك خىزمىتىگە كېلىپ، خىزمەتكار ۋە غولام مۇقامدا بېلىنى مەھكەم قىلىپ، ئەمىر ـ ئىتائەت يولىنى ئۆزىگە پەرز ۋە ۋاجىب دەپ بىلىشتى. بۇنىك كەينىدىن ھەممە ئۇچتۇرپان ئەھلى توپ ـ توپ ۋە گورۇھ ـ گورۇھ بولۇپ كېلىپ، خوجاملارنى زىيارەت قىلىشنى ئۆزلىرىگە پەخرى ـ ئاتاق دەپ بىلىشپ، خىتاي شەھرىنى پەتھى قىلماقنى مەسلىھەت قىلىشپ، شۇنىك تەرەددۇتلىرىغا چۈشتى. خوجاملار باشلىق ھەممىسى بىر نىيەت بولۇپ، خىتاي شەھرىنى قورشاپ جەڭگە تەييار بولدى. خىتايلار سىپىلدىن مىلتىق، زەمبرەك ئېتىپ، بولا ئادەمنى نابۇت قىلدى. ئىسلام لەشكەرلىرى بىر تەرەپتىن ئىگىز ھۇجۇم شاخاپچىلىرىنى باغلىتىپ، يەنە بىر تەرەپتىن مەلجەر دىگەن تاغنىك كەينىگە لەخمە كولىتىپ تۇرغان بىر ھالەتتە، خىتايلار ئۇشتۇمتۇت دورىخانىغا ئوت تاشلىدى. ئوت كەتكەن ھامان مەيلى خىتايلار ياكى تاملار، قورال ـ جابدۇقلار، بۇتخانىلار ۋە مەلجەر تېغى خۇددى تۇزاڭدەك كۆككە ئۇچتى. كىشى كىشىنى تونۇمىدى. ھەتتا بىر ـ بىرىنى كۆرەلمەيتى. كۈندىزى كۈن گۇياكى كېچىنىك قاراڭغۇسى ئىدى. كاپىرلارنىك پۈت ـ قوللىرى دورىنىك كۈچى بىلەن بىر تاش ياكى ئىككى تاش مقدارى يەرگە ئۇچۇپ كېتىپتۇ. بەزىلەرنىك باش ياكى بەدىنى دەل ـ دەرەخلەرگە ئېسىلىپ قاپتۇ. ئۇچتۇرپاندىكى بۇ دورىخانا پۈتۈن ئەلتە شەھەرنى

قامدايدىغان چوڭ دورىخانا ئىكەن .

گەپنىڭ قىسقىسى، ئۇچتۇرپان يۇقارقى ئۇسۇللار بىلەن پەتھى قىلىندى. خېتىپ خوجام زەپەر ۋە غەلبىلەردىن كېيىن، ئۆزىنىڭ بارگاھى ياكى ئارامگاھلىرىدا ئولتۇرۇپ، ياخشى- يامان ياكى ھەزەرلىك ئادەملەرنى بىر- بىرلەپ ئايرىپ، ئۇلارنىڭ گۇناللىرىغا ئەپۇ قەلىمنى سۇرۇپ، بەزىلىرىگە شاھانىلىق ئىنئام ۋە خوسرەۋانىلىق مەرھەمەتلەر كىرگۈزدى. ئاممانى بەزى جالاپ ۋە پاھىشۋاز خوتۇنلارنى ۋە كاپىرلارنىڭ پېئىل- خۇيلىرىنى كەسىپ قىلىپ كاپىرچە يۇرگەن ۋە يامانلىققا باشلىغان پاسقلارنى ئىبرەت ئۈچۈن تېغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزۈپ سىياسەتلىدى. ئۇچتۇرپاننىڭ بۇرۇنقى ئەلىمى موللا ئاتاۋۇللا ئاخۇننى يەنە ئەلەم قىلدى. توختى ھاكىم بېكنى يەنە قەدىمقى دەستۇرى بويىچە ھاكىم ۋە دادخۋا قىلىپ تەينىلدى. باي مۇھەممەت قازى بېكنى يەنە قازى بېك قىلىپ تەينىلدى. دوستلار خۇرسەن ۋە شات، دۇشمەنلەر غەمكىن ۋە پەرىشان بولدى. مۇبارەك بادلىق ساداسى گۈمبەزدەك بۇ يېشىل ئاسمانىن ھالقىق كەتتى.

ئەلقىسسە، بىر مۇنچە ئىشەنچىلىك ئادەمنىڭ ئارقا- ئارقىدىن بەرگەن نۇرغۇن خەۋەر ۋە رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا، بۇرۇنقى زامانداد يەنى فەغفۇرچىنى بۇ يەتتە شەھەرنى تەسەۋۋۇر قىلغان چاغدا، جامالى جاھان ئارا ئاپتاپ نۇرىدەك ۋە تەڭدىشى يوق يەككە گۆھەردەك ئون ئالتە ياشلىق بىر قىز [141] مەنسەپدارلارنىڭ نەزىرىگە چۈشۈپ قاپتۇ. ئۇلار" ئۇلۇغ خانغا بۇنىڭدىن ئارتۇق ئازرۇ قىلغۇدەك مەھبۇب سوغا- سالام ۋە تۆھپە بولماس" دەپ، فەغفۇرچىننىڭ خىزمەتلىرىگە تارتۇق ۋە تۆھپە قىلىپ ئېلىپ بارغان ئىكەن. ئەمما بىر كۈنى خان بۇ قىز تۇرغان ھۇجرىغا كىرسە، ئۇنىڭ يىغلاپ ئولتۇرغانلىغىنى كۆرۈپ خىيال قىلىپ، يەر يۈزىدە مەندىن چوڭ ئۇلۇغ خان بولمىسا، نېمە ئۈچۈن يىغلايدۇ، بۇنىڭ سوراپ راستىنى بىلەي دەپ قىزغا سۇئال قويغاندا، قىز سۆز تاپالماي، " مېنىڭ يۈرتۇمدا مۇنىلىك بىر دەرەخ بار. ئۇنىڭ مۇىسى ئالتۇندىن، يۇپۇرماقلىرى كۆمۈشتىن، يىلىمى ئەتتىردىن ئىدى، شۇ يادىمغا كېلىپ يىغلايمەن"دەپتۇ. خان يارلىق قىلىپ، " ئۇچۇرپاندا بۇنداق بىر دەرەخ بار ئىمىش، ئۇ تېزلىك بىلەن يەتكۈزۈپ كېلىنسۇن، بۇ دەرەخ مېنىڭ باغلىرىمغا لايىق ئىكەن" دەپ يارلىق بېرىپتۇ. يارلىق كېلىشى بىلانلا مەنسەپدارلار ئۇچتۇرپان ھاكىمى رەھمتۇللا بېك [142] دىگەننى ئاگاھ قىلىپ،" بۇ خىل دەرەخنى كۆچەت قىلىپ بېيجىڭغا يەتكۈزۈپ، ئۇلۇغ خاندىن ئىلتىپات كۆرۈپ يانىسىز"دەپ بۇيرىغاندا، ھۆكۈمنى رەت قىلالماي، جىگدە كۆچتىنى ئېلىپ، ئادەملەرنى ھاشا قىلىپ، كۆچەت كۆتەرتىپ، زۇلۇم- جەۋر قىلىپ، تۆت پوتەي يەرگە يەتكەندە، كۆچەت

كۆتەرگەن ئادەملەر بىر كىچىدىلا بۇزۇلۇپ ئىتتىپاقلىشىپ، " بۇ كۆچەتلەرنى بېجىنگە ئېلىپ بارغۇچە تۈلا ئادەم هالاكەتكە ئۇچرايدىغاندەك، بۇ ئەھۋالنىڭ سىرىنى رەھمىتۇللا بېككە ئىزهار قىلساق، بىز بىلەن بىر سۆز- بىر نىيەتتە بولسا ناهايىتى ياخشى، ئەگەر سۆزىمىزگە كىرمەي قارىشىلىق قىلسا بۇنى ئۆزى بىلەر"دەپ ئەھۋالنى رەھمىتۇللا بېككە بايان قىلىشتى. بۇنى رەھمىتۇللا بېكمۇ ماقۇل كۆرۈپ، مەزكۇر كۆچەتلەرنى كالتەك قىلىپ كۆتۈرۈپ، بىللە ماڭغان خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىپ، خان، ئامبال باشلىق مەنسەپدار ۋە چېرىكلەرنى ئۆلتۈرۈپ، رەھمىتۇللا بېكنى ئۆزىگە مۇستەقىل هاكىم قىلىپ، ئۇچتۇرپاننى توقۇز ئاي سوراپتۇ.

بۇ ۋەقە - هادىسە بىجىنگە ماڭغاندا، لەنجۇ سۈنىڭ بۇ تەرىپىدىن ناهايىتى كۆپ قارا چېرىكلەر كېلىپ، تولا ئۇرۇش بولۇپ، ئۇچتۇرپاننى ئىككىچى قېتىم تەسەررۇف قىلىپ، ئادەملىرىنى قىرغىن قىلغان ئىكەن. تىغدىن ئېشىپ قالغانلىرىنى ئۇ تەرەپ قامۇلدىن، بۇ تەرەپ ئىلىغچە، هەتتا كاشغەر، خوتەنگىچە بولغان هەر قايسى ئۆتەڭلەردە تۆت ئۆيلۈكتىن ئادەم تەيىن قىلىپ، خەت توشۇيدىغان ۋە خىتايلارغا خىزمەتچى قىلىپ بەلگىلەپ تارقىتىۋەتكەن ئىكەن. بۇ ئادەملەرنىڭ ئەۋلادىنى تا هازىرمۇ " تۇرپانلىق"دىگەن نام بىلەن ئاتايدۇ. لېكىن، ئىلى تەرىپىگە بارغان ئادەملەر بولسا بىر نەچچە ئەۋلاتتىن كېيىن، قالماقلىرىنىڭ ئۆرۈپ - ئادەتلىرىنى قوبۇل قىلىپ، قالماقچا ئوخشاش بولۇپ كېتىپتۇ. بۇلار هازىر ئۆزىنى " بىز مۇسۇلمان قالماق بولىمىز "دەيدىكەنمىش. بۇ ۋەقە خاقانى چىنى يەتتە شەھەرنى تەسەررۇف قىلىپ ئون يەتتىنچى يىلى [143] يۇز بەرگەن ئىكەن.

بۇ قېتىم ئۇچتۇرپان ئېلىنىپ دورىخانىغا ئوت كەتكەندە، بىر قانچە كونا كىتاپنىڭ ۋارقلىرى، قورال- ياراقلار، ئىگەر-تۇقۇم، لىگىرچاق، بوقۇسا، ئارا قاتارلىق نەرسىلەر چېچىلىپ يېتىپتۇ. مەن بۇ نەرسىلەرنى مۇئەللىپ ئۆز كۆزۈم بىلەن ئۇچۇق كۆرۈپ، ۋەقە سەۋەپلىرىنى سورىسام، ئۇلار " رەھمىتۇللا بېكنىڭ قوزغىلىڭىدا بۇ ئەساۋاپلارنىڭ ئىگىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، بۇ نەرسىلەرنى گۇناكار قىلىپ ساقلىغان ئىكەن. دورىخانىغا ئوت كەتكەندە، هەممە نەرسە كۆيۈپ كۈل بولۇپ ئۆچۈپ كەتكەن. بولمىسا بۇنداق نەرسىلەر تېخىمۇ كۆپ ئىدى، كۆرگەنلىرىڭز بولسا پەقەت ئۇلاردىن ئېشىپ قالغانلىرى"دەپ تولا هىكايە قىلىشتى. مەن ئۇلارنىڭ بۇ جاۋاپلىرىغا قانائەت قىلىپ بەس دەپلا قويدۇم.

ئىلگىرى خاقانى چىنى بۇ يەتتە شەھەرنى ئالغاندا، ئۇچۇرپاننى پايتەخت ئورنىدا قىلىپ، خان، ئامبانىنى ئۇچتۇرپاندا توختىتىپ، ئالتە شەھەرنىڭ مەنسەپدار ۋە هەممە ئەمەلدارلىرىنى ئۇچتۇرپانغا قاراشلىق قىلىپ قويغان ئىكەن.

يۇقارقى ۋەقەدىن كېيىن ئۇلۇغ خان ئۇچتۇرپاندىن كايىپ، ئادەملىرىنى قىرغىن قىلىپ، تامامەن يوق قىلىپ، ئالتە شەھەردىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ، كۆچمەن قىلىپ ئولتۇرغان ئىكەن. بۇ ۋەقەدىن بۇرۇن بۇ جاينىڭ نامى" ئۈچ"دىگەن سۆز " تۇرپان"سۆزى بىلەن قوشۇلۇپ ئۇچتۇرپان"ياكى ئۇشتۇرپان"دەپ ئاتالغان ئىكەن. بۇ قېتىمقى ۋەقەدىن كېيىن بولسا ئۇچتۇرپان يەتتە شەھەر ئىچىدىكى ئەڭ كىچىك شەھەرلەرنىڭ بىرى قىلىنغان ۋە مەنسەپدارلىرىنىڭ دەرىجىسىمۇ پەسەيتىلگەن ئىكەن. خان، ئامبانىنى بولسا يارکەنتتە تۇرسۇن دەپ يارلىق قىلغان ئىكەن. شۇڭلاشقا، ئۇچتۇرپان خەلقى ھېلىمۇ " كۆچمەن"دىگەن نام بىلەن مەشھۇر.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، ئىككى يۈز يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتۈپتۇ. ئۇ ھەقىقىي پادىشا ئاللا كۆچمەندىن بۆلەك شەھەرلەرنى ئۆز مۇھاپىزىتى ئىچىدە ئاسراپ، ئۇلارنى خۇددى ئۇچتۇرپان مۇسۇلمانلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەن ۋەقەلەرگە ئوخشاش ھادىسىلەردىن ساقلىدى. ئەي ئىلاھى پادىشا، ھەر يۇرت ۋە ھەر شەھەرنىڭ ئادەملىرىنى، سېنى نىقاپ قىلىپ پادىشا تونىنى كىيگەن مەجازى ئادەملەرنىڭ غەزەپ ئوتلىرىدىن زۇلۇم- جەۋرىلىرىدىن ساقلاپ، ئۆز پانايىڭدا ئاسرىغايسەن ـ ئامىن!

لېكىن، بۇ نۆۋەتتە سەئىد غازى خېتىپ خوجام ئۇچۇرپانىنى پەتھى قىلىپ، زۇلۇم ئىشىگىنى تاقاپ،ئادالەت بابىنى ئېچىپ، شەرىئەت مۇستافاۋىيەننىڭ شەرىئەت نىزاملىرى ۋە ناماز تەھىيەلىرىنى كۇچلۇك راۋاجلاندۇرۇپ ۋە گۇللەندۇرۇپ، پۇقرا- خالايىقنى ياخشى يولغا باشلاپ، ئۇلارنىڭ ئامانلىغىنى ساقلاش ئۈچۈن پىداكارلىق قىلىپ تىرىشتى. خوجا ۋەسىيەتلەرنىڭ ھەممىسى دىن ھۆكۈمرانلىغى مەيدانى ۋە ئادالەت سەھنىسىنى ئىگەللەپ، توغرا يولنى قولدا مەھكەم تۇتۇپ ئىلگىرلىدى. چۈنكى، خوجاملارنىڭ ھەممىسلا ياشتا چوڭ ۋە ئابرۇيدا زىيادە ئىدى. شۇڭلاشقا، ئۇلار گەرچە پەلەتكىنىڭ كاجلىغى ۋە نەسلىگىگە ئۇچۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار يەنە ناھايىتى تېزلا يۇقۇرى سائادەتكە ئېرىشتى. ئەگەر خۇداۋەندەكبىرىم شەرىئەت پانا ئەنبىيا- مۇرەسسەلەرگە، پەزىلەتلىك ۋە توغرا يوللۇق ئەۋلىيالارغا، رەھمدىللىق ۋە قۇدرەتلىك ماشايىخلارغا ھەم ئاللانىڭ رازىلىغىغا ئېرىشكەن ئالى دەرىجىلىك پادىشالارغا شانۇ- شەۋكەت ئاتا قىلىشنى ئىرادە ۋە تەقدىر قىلماقچى بولسا، ئۆزىنىڭ ھىكمىتى ئارقىلىق ئۇلارنى ئالدى بىلەن ئېغىر ھىجران ۋە خارۇ- ئەلەمگە مۇپتىلا قىلىپ، جاھاننىڭ ئىسىق ۋە سوغاقلىرىنى كۆرسىتىپ، مېھنەت ۋە مۇشەققەتلەرنىڭ قايغۇسىنى تېتىتىپ، ئاھۇ- نادامەت تۇزاق- تۇپراقلىرى بىلەن يۇغۇرۇپ، پۇشايمان ئوتى بىلەن پۇشۇرۇپ، خار ۋە

بىئوپتىۋار كوچىلاردىن ئايلاندۇرۇپ، ئاندىن كېيىن دەرىجىمۇ- دەرىجە ئىززەت ۋە ھۆرمەت ئەۋجىگە قەدەممۇ- قەدەم ئېلىپ چىقىپ، بەزىلىرىنى ئۆزىگە ھەقىقى يېقىن دەرىجىگە كۆتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ مەھبۇبى ۋە قۇبۇل تۇتقان بەندىسى قىلىدۇ. بەزىلىرىنى بولسا تەخت- سەلتەنەتتە ئولتۇرغۇزۇپ، قەدىر- مەنزىلىنى پەلەك دەرىجىسىدىنمۇ يۇقىرى ئۆرلىتىپ، ئۇلۇغلۇق سۈپىتىنىڭ سايىسىنى يايدۇرۇپ، ھەقىقىي پادىشالىق دەرىجىسى ۋە دۆلتىنى ئىلتىپات قىلىپ، دۆلەت ئاپىتىۋى سولىشىنىڭ ئاغامچىسى بىلەن زۇلۇم قۇدۇقىغا چۆككەن زۇلۇمكەش ئاجىزلارنى تارتىپ چىقىرىپ، ئۆزىنىڭ دۆلەت سايىسى بىلەن پەرۋىش قىلدۇرىدۇ. شۇڭلاشقا، «ھەدىس شېرىپ» تە " پادىشالار خۇددى قويچىغا ئوخشاش بولۇشى ۋە ئۆز خەلقىگە مەسئۇل بولۇشى لازىم"دەپ يېزىلغان. ھەرقانداق قويچى قوينى ئوبدان بېقىپ، ئوبدان خەۋەر ئالسا، قويلار سىمىز بولىدۇ، قوي كۆپۈيىدۇ. قويچىنىڭ مەرتىۋىسىمۇ ئاشىدۇ. ئەگەر قويدىن ئوبدان خەۋەر ئالماي، بېپەرۋالىق قىلسا، قوي ئىگىسى قويلىرىنى يەنە باشقا ئوبدان قويچىغا تاپشۇرۇپ، ئىلگىركى قويىچىنى ئالدىدىن ھەيدىۋېتىدۇ. جۇملىدىن، ئەگەر ھەرقانداق پادىشا پۇقرالىرىنىڭ ئەھۋالىدىن ئوبدان خەۋەر ئالسا، ئۇنىڭ دۆلىتى ئارتۇق، مەرتىۋىسى يۇقىرى قىلىپ، يۇرتلىرىنى ئاۋات ۋە مەمۇر قىلىدىكەن. ئەگەر ئۇ بېپەرۋالىق قىلىدىكەن، مۇلكى ئالەمنىڭ قۇدرەتلىك ئىگىسى بولغان ئاللا، ئۇنىڭ مەملىكىتىنى يەنە بىر پۇقرا پەرۋەر مەخلۇققا تاپشۇرىدىكەن. چۈنكى، بىر زالىم مىڭ بۆرىدىن بەتتەر ياماندۇر. مەملىكەت بولسا ئادالەتلىك بىلەن ئاۋات ۋە زۇلۇم بىلەن خاراپ- ۋەيران بولىدۇ.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، سەئىد غازى خېتىپ خوجام ئۇچتۇرپاندا ئۇچ ئاي مقدارى تۇرۇپ قالدى. كاشغەردە سىدىق بېك قېچاق دىگەن باش كۆتىرىپ ئىستىلا تاپتى دىگەن خەۋەر ئاڭلاندى ۋە كاشغەرگە بېرىشنى پىلانلىدى.

6

سەئىد غازى خېتىپ خوجام ۋە توغرا يوللۇق پەرزەنتى ھامىدىدىن خوجاملار كاشغەرنى پەتھى ۋە تەسەررۇف قىلىشنى تاما قىلىپ لەشكەر تارتقىنى ۋە يولدا بولغان ۋەقەلەر ئەھۋالاتى، خوجاملار ساددىلىق قىلىپ، سىدىق بېككە گىرىپتار بولۇشى ۋە ئۇلارنىڭ

دۆلەت خالاسلىغىغا مۇيەسسەر بولۇپ، ئۆز ماكانىغا مۇراجەت قىلغانلىغى ۋەقەلىرى بايانى

دىل كۆزى بىلەن كۆرىدىغان ئەرباپلار ۋە بىلىم خاتىرىلىك دوستلارنىڭ يۇرۇق دىللىرىغا روشەن ۋە ئايدىڭ بولغايكى، سەئىد غازى خېتىپ خوجام شۇ يىلى جامادىلئاخىرنىڭ ئون ئىككىنچى كۈنى (مىلادى 7- ئاينىڭ 17- كۈنى - ت) كاشغەرنى پەتھى ۋە تەسەررۇق قىلىشنى مەقسەت قىلىپ يولغا چىقىپ، ئۆز- خەرگاھلىرىنى ۋە چېدىر- بەرگاھلىرىنى ئوت بېشى دىگەن جايغا تىكىپ، ھامىددىن خوجامنى ئىككى (مىڭ) لەشكەر بىلەن چاپاۋۇل قىلىپ ئالدىدا ئەۋەتتى. ئىككى كۈنىدىن كېيىن، بىر مىڭ بەش يۈز مەھرەم، ياساۋۇل بىلەن زەپەرگە ئاتلىنىپ، مەنزىلمۇ- مەنزىل يۇرۇپ، قارا بۇلاق دىگەن مەنزىلگە بارغاندا، نىيىتى بۇزۇلغان بىرقانچە باشباشتاق قىرغىزنى ئولجا- ئەسىر قىلىپ، جازاسىنى بەردى. بۇ چاغدا، ئاقسۇ ھاكىمى سەئىد بېك جام جېڭىدىن جېنىنى ساقلاپ، كاشغەرگە قېچىپ، ئاكىسى قۇتلۇق بېكنىڭ ئالدىغا بارغان ئىدى. قۇتلۇق بېك بۇ چاغدا كاشغەرگە ھاكىم ئىدى. سەئىد بېك ئاكىسىنىڭ مەسلەھەتى ۋە مەنسىپدار ئامبانلارنىڭ كېلىشى بىلەن قاخشال يولنى بويلاپ، ئىلى جاڭجۈنگە خەت ئېلىپ، يارده‌مچى چىرىك ئېلىپ كېلىشنى نىيەت ۋە مەقسەت قىلىپ يولغا چىققان ئىكەن. بۇنى بىر قانچە قىرغىز تۇتۇپ كەلدى. ھامىدىن خوجام ئۇنىڭ تەن- ۋۇجۇت خامىنىنى كۆككە سورىماقچى بولۇپ تەييارلانغاندا ، قول ئاستىدىكى دۆلەت ئەركانلىرى سەئىد بېكنىڭ قېنىنى تىلەپ ئىلتىجا ۋە ئىلتىماس قىلدى. ھامىدىن خوجام ئۇنىڭ ئۆتمۈشتىكى بارلىق گۇناھلىرىغا ئەپۇ قەلىمنى سۇرۇپ، ئەمارەتلىك (ئەمىرلىك - ت)، ئەمىرلىك مەنسۇبىنى بېرىپ، سەئىد بېكنىڭ توڭچىسى ئىسمائىل كۆتۈۋال ناملىق بىر كىشىنى تۇغقا قان قىلدۇرۇپ، (قەسەم ئىچكۈزۈپ - ت)، مەقسەت مەنزىلى بولغان كاشغەرگە ماڭدى. بۇلار ئۈستۈن ئاتۇشقا بېرىپ، ئەتىسى كاشغەرگە كىرىمىز، قۇتلۇق بېك بولسا مۇسۇلمان ۋە بىز بىلەن بىر يەرلىك، شۇڭلاشقا ئۇ تەرەپتىن قۇتلۇق بېك، بۇ تەرەپتىن بىز ھۇجۇم قىلىپ، سىدىق بېك قىپچاقنى ئوتتۇرىدىن كۆتۈرىمىز

دەپ خام خيالنى ئوت قالماي پۈشۈرۈپ، بۇنى چىشسىز، ئېغىزسىز نادان دىل تەسەۋۋۇرىدا چاپلاپ لەززەتلىنىپ خوش بولۇپ تۇرغان بىر ھالەتتە، ئۇشتۇمتۇت كاشغەر تەرەپتىن بىر ئۇلۇغ تاغ نامايەن بولدى. يۇقىرىدىن سىنچلاپ قارىسا، تۇغنىڭ كەينىدىن نۇرغۇن قوشۇن ئۇچۇق كۆرۈندى. بۇلار ئىلاجسىز جەڭگە كىرىشتى. ئۇ تەرەپتىن قىپچاقلار كېلىپ، ئۆز-ئارا جەڭ باشلاندى. ئىككى تەرەپتىن بىر مۇنچە ئادەم زىيان بولدى. بۇ چاغدا سىدىق بېك تەرەپتىن ئادەم كېلىپ، ئۇنىڭ " خوجاملار بىلەن ئۇرۇشماي، تىنچلىق ۋە ياخشىلىق بىلەن شەھەرگە تەكلىپ قىلىپ كېلىڭلار، ھەر قانچە بولسىمۇ، ئۇلار ئىسلام ئاچقان سەئىد غازىلاردۇر ۋە يۇرتىمىزغا كەلگەن مېھمىنىمىزدۇر" دىگەن خەۋىرىنى يەتكۈزدى ۋە ئالدىغا ئادەم چىقىرىپ ئىلتىجا ۋە ئىلتىماس قىلىپ، ئىززەت ۋە ھۆرمەت بىلەن شەھەرگە چۈشۈردى. ياخشى مۇلايىملىق بىلەن نۇرغۇن زىياپەتلەرنى قىلىپ، خىزمەتكار ئورنىدا تۇرۇپ ئۆزرە- مۇئەززىرەتلەر قويدى. لېكىن، لەشكەرلەرنىڭ ئات- ئۇلاغلىرىنى تارتىۋالدى. خوجاملارنىمۇ ئات- ئۇلاغ ۋە چېدىر- بارگاھلىرىدىن ئايرىپ، كەڭرى ۋە خوش ھاۋالىق بىر ھويلىدىن ماكان تەييارلاپ بەردى. خىزمىتىگە ئادەملەرنى قويۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممە ئېھتىياجىنى جان- دىلى بىلەن ئادا قىلدى. ئەمما، ئۇلارنى ئاتلىنىپ چىقىشقا يول قويمىدى ۋە كىشلەر بىلەنمۇ كۆرۈشتۇرمىدى. شۇ ھالەت ۋە رەۋىشتە توققۇز كۈن ئۆتتى. سىدىك بېكنى شۇ كۆرگىنىچە يەنە كۆرمىدى ۋە كۆرۈشەلمىدى.

ئاقىۋەت كاشغەرنىڭ بىر نەچچە ياخشى ئادەملىرى ئارىغا چۈشۈپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا سۈلھى ۋە مۇرەسسە قىلىپ، خوجاملارنى قەشقەرنىڭ ئىشلىرىغا دەخلى قىلمايدىغان ۋە ئارلاشمايدىغان ، سىدىق بېكنىمۇ ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپان تەرىپىگە بارمايدىغان قىلىپ، ئەھدى- پەيمان قىلىپ، قائىدىلىرى ۋە ئانىت- ئىمانلارنىڭ چىڭ ۋە مۇستەھكەم قىلىپ، بىرلىك ۋە ئىتتىپاقلىق قائىدە- رەسمىيەتلىرىنى يېڭىۋاشتىن چىڭىتىپ، ئالاھىدە قوش باغلىشىپ، قۇچاغلىشىپ كۆرۈشۈپ، كۆپ ياخشى ۋەدىلەرنى قىلىشىپ، بىر- بىرىنىڭ تەلىۋىگە ماقۇل بولۇپ، دوستلۇق قائىدىسىنى باشقىدىن تىكلىدى. خوجاملارنىڭ ئات، ياراق ۋە چېدىر- ئۆيلىرىنى بېرىپ، تولا ئۆزرە- خالىقلارنى قويغان بولۇپ، مۇناسىپ تون- سەرپايلارنى كىيدۈرۈپ، لەشكەرلەرنىڭمۇ ئات، ياراقلىرىنى ئۆزىگە قايتۇرۇپ، مارالۇبشىدىن ئۆتمەيدىغان قىلىپ، چوڭ يول بىلەن ئاقسۇ تەرەپكە راۋان قىلدى. خوجاملارمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئامان- ئېسەن قۇتۇلغانلىغى ئۈچۈن نامىز ئوقۇپ شۈكرى قىلىپ، ماھى رەجەپ ئېيىنىڭ يىگىرىمە سەككىزنچى كۈنى (مىلادى 12- ئاينىڭ 27- كۈنى – ت)

ئۆز ۋەتەن- مەلۇپى ئۇچتۇرپانغا يېنىپ كەلدى. بۇ ئەقرەپ پەسلى ئىدى. قىشنى ئۇچتۇرپاندا ئۆتكۈزدى. يۇرتدارلىق ئىشىنى كىچىك ئوغلى مەھمۇندىن خوجامغا تاپشۇرۇپ، ئۆزى ھىچقانداق ئىشقا ئارلاشماي، كۇننى ئىبادەت بىلەن ئۆتكۈزۈپ باھارغا ئۇلاندى.

7

سەئىد غازى خېتىپ خوجام ۋە ئۇنىڭ كۆز قارچۇغى ھامىددىن خوجام ھەم شەيخ نەزەرىددىن خوجاملار يارىكەنتنىڭ غازات پەتھنى قارار قىلىپ ئاتالانغىنى ۋە مەقسەت گۇلى ۋە ئۆز جامالىنى كۆرسەتكىنى، لېكىن زامان ھادىسىلىرىنىڭ توسقۇنلىغى تۇپەيلىدىن بىرمۇ گۇل ئۇزۇلمەي ئۆز ۋەتەن- يۇرتلىرىغا قاتقانلىغى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ بايانى

مەقسەتكە يەتكەن دوستلار ۋە مەقسەتنىڭ لەززەتلىك مۇئىسىنى يىگەن بۇرادەرلەرنىڭ ھەققانى كۆڭۇللىرىگە ئاشكارە بولۇپ، مەخپى ۋە ئېتىۋارسىز قالمىغايكى، مۇنداق بىر قىسسە ۋە ئەپسانىلەرنىڭ بايان قىلىشچە، شەيخ نەزىرىددىن خوجام كۇچاردىن تۆت مىڭ بەش يۇز ئەسكەر بىلەن بىللە يارىكەنت غازاتىغا يولغا چىقىپ، ئاقسۇدىن بىر مىڭ بەش يۇز لەشكەر ئالدى. خېتىپ خوجام ئۇچتۇرپاندىن بىر مىڭ بەش يۇز لەشكەر بىلەن كەلدى، جەمئي يەتتە مىڭ لەشكەر ۋە توپ- زەمبىرەك، ئوق- دورىلار بىلەن ئاتلىنىپ، مەنزىلمۇ- مەنزىل يۇرۇپ، مارالبېشىغا باردى. مارالبېشىدىكى ئىككى مىڭچە خىتاي، تۇڭگانى- خۇيجالار بار ئىكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى قورال- ياراقلىرىنى ئېلىپ چىقىپ تەسلىم

بولۇپ، ئۆزىرىنى ئىمان- شېرىپىگە لايىق ۋە سازاۋەر قىلىشقا تەييارلىنىپ تۇردى. خوجاملار ئۇلارنىڭ ھەممىسگە تەلقىن- شاھادەت ئۇگىتىپ، ئىسلام شېرىپىگە ئىگە قىلدى. ئۇلارنىڭ قورال- ياراقلىرىنى ۋە ساڭدىكى ئاشلىقلىرىنى ئەسكەرلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىپ، يېڭى مۇسۇلمان بولغان بۇ خىتايلارغا ۋە تۇڭگانلارغا مادالويىە دىگەننى چوڭ قىلىپ، تىنچلىق ئورنىتىپ، خاتىرجەم بولۇپ يارکەنت تەۋەسگە يېتىپ باردى.

لېكىن بۇ چاغدا يارکەنتتە ئابدۇل راخمان ھەزرىتىم بىر تەرەپ بولۇپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان ۋە يەنە بىر تەرەپتىن تۇڭگانلارنىڭ ئىمامى ئۆز پەرمانلىرىنى يۈرگۈزۈۋاتقان ھەم خىتايلار بىر ۋەزىيەت شەكىللەنگەن ئىدى. بىر نەچچە كۈندىن كېيىن خوجاملار بىلەن ئابدۇل راخمان ھەزرىتىم ئوتتۇرسىدا جەڭ- جىدەل پەيدا بولدى. ئاقىۋەت جانابى ھەزرەت چەتكە چىقىپ، بۇ ئىشلارغا ئارلاشماسلىقنى لازىم تۇتتى. لېكىن خوجاملار بىلەن تۇڭگانلار بەزىدە ئىتتىپاق، بەزىدا نائىتتىپاق بولۇپ تۇرغان بىر ھالەتتە، يارکەنتلىك نىياز ئىشكائى بېك باش بولۇپ، بىر قانچە ئادەمنىڭ ئىسمىنى غايىپتىن يېزىپ، كاشغەردىكى ياقۇپ بېك قۇشبېگىنى يارکەنتكە تەكلىپ قىلىپ خەت ئەۋەتتى.

ياقۇپ بېك قۇشبېگى خەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە ئۇمىد بىلەن بىر قانچە يىگىت (ئەسكەر) نى ئېلىپ يارکەنتكە كەلدى. خوجاملار بىلەن تۇڭگانلار ئىتتىپاقلىشىپ، ئۇنىڭغا قارشى جەڭ باشلىدى. بۇلار بەزىدە غەلبە قىلىپ، بەزىدە مەغلۇپ بولۇپ تۇرغان بىر ھالەتتە، بىر مۇناپىق قىپچاق خېتىپ خوجامنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ، دولىسغا قىلىچ ئۇرۇپ زەخمىلەندۇردى. خوجام ئارامسىزلاندى. ياقۇپ بېك غەلبە قىلىپ يارکەنتنى ئالدى، ھەمىددىن خوجام بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ سەۋرى- تاقەت قىلالماي، ھەممەت ۋە شجائەت كۆرسىتىپ، شەھەرنىڭ دەرۋازىلىرىنى مەھكەم ئېتىپ ئۇرۇشۇپ، ياقۇپ بېكنىڭ نۇرغۇن ئادىمنى ھالاكەتكە يەتكۈزدى. قۇشبېگىنىڭ سپاھلىرى بۇنىڭغا بەرداشلىق بېرەلمەي، جان غېمى ۋە ئەندىشىلىرىدىن قورقۇپ، سېپىلدىن ئات سەكرىتىپ چۈشۈپ، ئۆزىنى يەرگە تاشلاپ قاچتى ۋە بىرقانچىسىنىڭ پۇت- قوللىرى سۇنۇپ ياردار بولدى. لېكىن بىر دەرۋازا ئۇچۇق قالغان ئىكەن. قۇشبېگى جېنىنى جايلاپ قېچىپ چىقىپ، قاراڭغۇدا خەندەككە چۈشۈپ كېتىپ، ئاتتىن ئاجراپ قالغاندا، مۇھەممەت بابا دەھباشى (ئون بېشى – ت) دىگەن ئادەمگە ئۇچراپ، ئۇنىڭ ئېتىغا مىنگىشىپ، ناھايىتى مۇشەققەت بىلەن ئۆزىنى چەتكە ئالدى – دە، كاشغەرگە كەتتى. ياقۇپ بېك قۇشبېگى ھامىددىن خوجامغا باراۋەرلىك قىلالماي قېچىپ كىتىۋېتىپ،" ئاتىددىن ئوغۇل تۇغۇلساد ھامىددىن تۆرەدەك تۇغۇسا ئىكەن" دەپ، ئۇنىڭ شجائەت ۋە ھېممىتىگە ئاپىرىن ئوقۇدى. ھامىددىن

خوجام بولسا قۇشبېگى منىدىغان ئارغىماق ئېتىنى، ئىگەر- تۇققۇم ۋە ھەممە جابدۇغىنى ئولجا ئېلىپ ئۇچتۇرپانغا كەلدى.

ئاخىرى خوجاملار بىلەن تۇڭگانلار ئىتتىپاقلىشىپ، ياركەنت شەھرىنى تامامەن قولغا كەلتۈرشۈكە تەييارلاندى. شەھەر ئىچىدىكى خىتاي ھېچ ئادەمگە باش چىقارغۇزمايتى ۋە كۆزگە كۆرۈنۈپ قالسىلا ئوق قىلاتتى، ئوقى زادىلا زايە كەتمەيتى. ئەگەر مۇسۇلمانلار ئوق ئاتمىغان بولسا، سېپىلنىڭ قوقتىلىرى دالدا بولۇپ، چارىسىز قالاتتى. شۇڭلاشقا، ئۇلار شەھەرنىڭ ئەتراپىدىكى مۇنبلىك ۋە مۇنىسىز دەرەخلەرنىڭ ھەممىسىنى مەجبۇرىي كەستۈرۈپ كېلىپ، شەھەرنىڭ بىر قانچە تەرىپىگە ئىگىز ياغاچ پوتەي باغلاپ كۆزىتىش ئورنى ياسىدى. بىر نەچچە يەردىن لەخمە كولاپ، يەر ئاستى بىلەن كىرىپ سېپىل ۋە پوتەيلەرنىڭ ئاستىدىن توغرىسىغا دورا قويۇپ ئوت تۇتاشتۇردى. دورا كۆچى سېپىلنىڭ ئون غۇلاچ ۋە يىگىرمە غۇلاچ يېرىنى كۆتۈرۈپ ھاۋاغا تاشلىدى. خىتاي لەشكەرلىرى قوم، تۇپراقلارنى قاپ، تاغارلارغا سېلىپ تەييارلاپ قويغان ئىكەن. ئىسلام لەشكەرلىرى يېتىپ بارغۇچە قاپ، تاغارلارنى سېپىلنىڭ بۇزۇلغان يەرلىرىگە تىزىپ، بۇرۇنقىدەك قىلدى ۋە مۇسۇلمانلارنى تولا زىيانغا ئۇچراتتى. شەھەر پەتھى بولمىدى. شۇنداق قىلىپ ئارىدىن سەككىز ئاي ئۆتتى. خىتايلارنىڭ ئوق- دورا ۋە ئوزۇق- تۇلۇكلىرى كۆپ ئىكەن. ئۇلارغا تەڭلىك قىلغىلى بولمايتى. ئۇلار ھەر كۈنى دىگۈدەك تىمەن چېرىك ۋە كۈچ- قۇۋۋەت بىلەن چىقىپ ئۇرۇش قىلاتتى.

بىر نەچچە كۆڭۈل ئەينىگى بىلەن يىراقنى كۆرەلەيدىغان، دانا ۋە ئىشەنچلىك كىشىلەرنىڭ رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا، ئىلگىرى خاقانى چىنى بۇ يەتتە شەھەرنى تەسەررۇف قىلىپ، شەھەر- شەھەر ئادەملىرىنى ھىساپلاپ، ئۇلارنىڭ سانىنى ئالغان چاغدا، ياركەنتتە ئىشقا يارايدىغان تىمەن ياش ئەر كىشىلەر ئوتتۇز مىڭ، ئاقسۇدا ئالتە مىڭ، كۇچاردا ئۇچ مىڭ، قەشقەردە ئون ئالتە مىڭ، خوتەندە يىگىرمە ئىككى مىڭ ئىكەن دەپ دەپتەرگە ئېلىنغان ئىكەن. ياركەنتتىكى خىتايلارمۇ ئوتتۇز ئىككى مىڭ مۇسۇلماننى، بەلكى بۇنىڭدىنمۇ كۆپرەك ئادەمنى يوق قىلىپ، ئاندۇن ئۆزى يوق بولغان ئىكەن دەيدىكەن. خۇدا ھەقىقى بەلكى بۇ راست گەپتۇر.

گەپنىڭ ھاسلى شۇكى، ياركەنتنى پەتھى قىلىش مەقسىدى ئەنە شۇنداق قىيىن يوللار بىلەن ھەل بولدى. شەھەردىكى نەچچە ساڭ ئاشلىق، قورال- ياراق، ئوق- دورا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمانلارنىڭ قولغا چۈشتى. مۇبارەك بادلىق ساداسى ۋە ناغرا، كاناي ئاۋازى ئاسمان- پەلەككە يەتتى. لېكىن بۇ چاغدا، بىر تەرەپتىن تۇڭگانلار

بىلەن مۇرەسسە پۈتمەي، يەنە بىر تەرەپتىن ئابدۇل راخمان ھەزرىتىم ۋە يەنە بىر تەرەپتىن قاغىلىقتىكى جامالىدىن خوجا، ھەتتا ياركەنتتىكى ھەممە ھەزرەت ئىشان ۋە ساھىپجامالىلارنىڭ ھەر قايسىسى باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، ياركەنت ھۆكۈمرانلىغىدىن تەمە قىلىپ، ئۆز- ئارا ئىتتىپاق بولالمىدى. ھەتتا ياركەنتى ئۆزىلىرىنىڭ ئىلكىدە تۇتالمىدى ۋە ئېھتىيات قىلىپ ساقلىيالمىدى. مۇشۇنداق ۋەزىيەت ئاستىدا خېتىپ خوجام ئىشان مىرغىياسىددىننىڭ نەۋرىسى مىرزا جاننى پىرزادەم دەپ، ئۇنى باشقا ھەزرەتلەردىن قاچۇرۇپ، ئۇچتۇرپانغا مەخپى ئەۋەتتى. ئەگەر بۇنداق قىلمىغان بولسا، يەنە بىر مۇنچە ناھەق قان تۆكۈلگەن بولار ئىدى. يەنە بۇ چاغدا مۇھەممەت ئەلى خانىنىڭ (بۇرۇن بايان قىلىنغان قوقان خانلىغىنىڭ پادىشاسى ـ ت) ئوغلى مۇزەپپەر خان كەشمىردىن ياركەنتكە كەلدى. بۇ ئىلگىرى كوھىستان 145] تەرەپتە ياشايدىكەن. بۇ چاغدا ئۇ بۇ تەرەپتىكى جەدەل- ماجرالارنى ئاڭلاپ ۋاقتىنى غەنىمەت بىلىپ، تىبەت داۋىنى ئارقىلىق ياركەنتكە كەلدى. ئۆزىنىڭ كىم ئىكەنلىگىنى ۋە نام- نەسەپلىرىنى ئىزھار قىلدى. خېتىپ خوجام ئۇنىڭ ئىززەت- ھۆرمىتىنى بەجا كەلتۈرۈپ، مۇناسىپ جاي- ماكانغا چۈشۈرۈپ، ئۆز لايىغدا مائاش- تەمىنات بەلگىلىدى. لېكىن، بۇنىڭ ھەركەت- تەرەددۇتى باشقىچە ئىكەنلىگىنى بىلىپ،"بىزنىڭ ئۇلۇغمىز كۆچاردا، شۇڭلاشا كۆچارغا بېرىپ يارلىغىنى قۇبۇل قىلسىلا "دەپ ئادەم قوشۇپ، كۆچارغا يولغا سالدى. كۆچاردىكى خان خوجامۇ ئۇنىڭ ئىززىتىنى قىلىپ، تېگىشلىك تەمىنات بەلگىلەپ، مۇۋاپىق يەردىن خوتۇن ئېلىپ بەردى. شۇڭلاشقا، ئۇ كوچىلى خاتىرجەم بولۇپ تىنجىپ، ئۆزى خالىغان يەردە سەيلى- تاماشا قىلىپ، بۇ جايدا بىر نەچچە ۋاقىت ئىستىقامەت قىلىپ ياتتى. كۆنلەرنىڭ بىرىدە كورلىغا بارسام رۇخسەت بىلەن كورلىغا باردى. ياقۇپ بېك غازى كۆچارنى ئالغان چاغدا تۇرپان تەرەپكە سەپەر قىلدى. بۇنىڭ ۋەقەسى كېيىنكى داستاندا بايان قىلىنىدۇ. (ئاللاسەۋىر قىلغۇچىلارغا يېقىندۇر!) خېتىپ خوجام يەنە مەزكۇر جامالىدىن خوجامنى كۆچارغا ماڭدۇردى. ئاقىۋەت خوجاملار تۆڭگان بىلەن ئىتتىپاق بولالماي، ياركەنتنىمۇ قولدا تۇتۇپ مۇھاپىزەت قىلالماي، ئۆز ۋەتەن- يۇرتىغا قايتتى. بۇلارنىڭ يۇرتىغا يانمىغىنىدا يەنە بىر قانچە سەۋەپ بار. بۇنىڭ بىرى شۇكى، تۆڭگانلارنىڭ سانى يىگىرمە بەش مىڭ بولۇپ، قورال- ياراقلىرىمۇ كۆپ ئىكەن. شۇڭلاشقا، خوجاملار ئاز ئادەم بىلەن كەلگەن ئىكەنمىز، ئېغىر جابدۇق قىلىپ كەلگىنىمىز تۈزۈك ئىكەن دەپ يانغان ئىدى. يەنە بىرى، نەزەرىددىن شەيخ خوجامنىڭ مىجەزى مۇقىم ۋە تۇراقلىق ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ گويا ئۆزىنى ئىككىنچى ئەمىر كىبىر تېمۇر كوراگانى دەپ چاغلاپ، ياركەنتتىكى كاتتا ھەزرەت

ئىشانلارنى، تۆۋگانى ئىماملىرى باش يۇرت ئىسلزادىلىرىنى ئادەم ئورنىدا كۆرمىدى. بۇ ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلاشماسلىققا سەۋەپ بولدى. لېكىن سەئىد خېتىپ خوجام بولسا مجەزـ شېرىپلىرى نەپىس ۋە خۇش خۇي، خۇش پىئىللىق، خۇش مۇئاملىلىك كىشى ئىدى. ياقۇپ بېك قۇشبېگى بىلەنمۇ ئوبدان كۆرۈشۈپ، ئۆزـ ئارا مۇھەببەت ۋە يېقىن مۇناسىۋەت يېپىنى باغلىدى ۋە ئاخىرىدا ئۇنىڭ ئەسەرـ نەتىجىسىنى كۆردى.

نەزىم:

ئەگەر پادىشا بولسا مۇلايىم سۆزەن،

كى مۇشكۈلنى ئاسان ئەلگەى ھاپىزى ھەي.

.

8

سەئىد جاملىددىن خوجام پادىشانىڭ يارىكەنت ۋە كاشغەرنى ئېلىش ئارزۇ ـ تەقەززاسى بىلەن بىر سەپەردە ئىككى شەھەرنى ئېلىش تەمەننا سىنى يەنى ئىككى كىيىكنى ئوۋلاش قەستىدە داقا ـ دۇمباق ئۇرۇپ مەغرۇرلىنىپ ئات چاپقىنى ، بىرىنى ئوۋلاش يەنە بىرىنى ئوۋلاپ يەنە بىرىنى قەستلەپ ئات چاپتۇرۇپ ، ھەر ئىككى كىيىكتىن خالاسلىق دۆلىتىنى ھاسىل قىلىپ ، بىردىنلا ئىگىزدە پەرۋاز قىلىپ ئۇچۇۋاتقان ياماۋ بۇركۇتىنىڭ يېرتقۇچ چاڭگىلىغا گىرىپتار بولغىنى ۋە ھەر ئىككى كىيىك مەشۇغدىن مەھرۇم قېلىپ كۆڭلى مالال ۋە يېرىم بۇلۇپ ئۆزىنىڭ گۈزەل ۋە شادى ـ خورام ۋەتەن ـ يۇرتىغا قايتىشى قاتارلىق ۋەقەلەر

ئاق كۆڭۈللۈك دوستلار ۋە چوڭقۇر بىلىملىك ئەرباپلارغا مەخپى ۋە يېپىق قالمىغايكى ، نەقىل ۋە ھىكايىلەرگە ئاساسلانغاندا ، شەيخ نەزەرىددىن خوجاملار يار كەنتنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرتۇپ تۇرالماي يېنىپ كەلگەندىن كېيىن ، ئاقسۇ ھاكىمى جامالىددىن خوجام پادىشانىڭ ھىممەت ۋە جۇرئىتى جۇش ئۇرۇپ ، غەيرەت ۋە شجائىتى قوزغىلىپ "ئۆزەم ئاتلىنىپ چىقىپ يار كەنت ۋە كاشغەرنى پەتھى ۋە تەسەررۇف قىلىپ ، قۇشبېگى دىگەننى تىرىك تۇتۇپ باغلاپ قۇل ئەسىر قىلىپ ، ئۇنى ئىنسان گۈرۈھى كۆرمىگەن خارلىق ۋە زارلىقلارغا يەتكۈزۈپ ، ئېتىمىنىڭ ئالدىدا پىيادە ھەيدەپ ھەيۋىسىنى يوقاتمىسام ، نىزامىددىن خوجا شەيخنىڭ ئوغلى بولماي قالاي ۋە سەيىتلىگىمۇ بىكار بولسۇن "دەپ چوڭ گەپلەرنى قىلىپ ، ئاچچىق سۆزلەر بىلەن قەسەم ئىچتى . ئۇنىڭ ھەممە دۆلەت ئەركانلىرى ۋە خۇشامەتچى تۈزكۈرلارمۇ "ئەلۋەتتە شۇنداق، ئۆز يۈرتىدىن قېچىپ كەلگەن ئىگىز ئادەملەرنىڭ نىمە ئېتىۋارى بولسۇن"دەپ ھەددىدىن ئارتۇق خۇشامەت سۆزلەرنى قىلدى . پۈتۈن قىش بويى قورال – ياراقلارنىڭ تەرەددۇتى ۋە ئات – ئۇلاقلارنىڭ غېمىنى قىلىپ باھارغا ئۇلاشتى . يەر يۈزىدىن ئوت – گىيالار بىخ ئۇرۇپ باش كۆتىرىپ چىققان باھار پەسلى كەلگەندە ، ئۆز ئىنىسى جالالىدىن خوجامنى ئۇرنىغا ئولتۇرغۇزۇپ ، ۋاكالىتەن ئاقسۇ زىمىنىنى باشقۇرۇشقا قويۇپ تەييار بولدى . بۇ چاغدا كۇچار خوجىلىرىنىڭ بۇرۇنقى ئەلىمى ۋە سەئدىلەرنىڭ ئۇلۇغ پىشۋاسى بولغان ئاخۇن خوجام ئەلەم دىگەن بىر كىشى بار ئىدى . بۇ كىشى ئەللىك يىل ئەلەملىك مەنسۇبىنى ئۆتەپ ، شەرىئەت شېرىپىنى راۋاجلاندۇرغان ۋە خاس ئاممىنىڭ مۇراجىئەتچىسى بولغان بىر مويسىپىت كىشى ئىدى . بۇ كىشى باش بولۇپ كۇچار ، شەھيار لەشكەرلىرىنى باشلاپ كەلدى . سەئىد خېتىپ خوجام ۋە ھامىددىن خوجاملار ئۇچتۇرپان ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ كەلدى .

سەئىد جامالىددىن خوجام پادىشا سائادەتلىك زامان ۋە شەرەپلىك دەۋراندا ، غەلبە ئۇزەڭگىسىگە ئاياق قويۇپ ، ئاقسۇدىن موللا ئابدۇل باقى مۇپتى ئاخۇنۇم ، قاسىم قازى بېك ، باقىش مىراپ بېك ۋە مۇھەممەت شېرىپ بېكلەرنى ، كۇچار بەگلىرىدىن ھەججى غەزنچى بېك ، ياقۇپ دىۋان بېك ، موللاش مىراپ ، ئاقمۇللا مىراپلارنى ، ئۇچتۇرپان بەگلىرىدىن ئاق بېك ، مۇسا بېك ، قۇربان مىراپ ، ئىبراھىم مىك بېگى قاتارلىق كارغا يارايدىغان ۋە ئىشنىڭ

ئەھدىسىدىن چىقالايدىغان ، ۋۇجۇدىدا هېممەت ۋە غەيرىتى بار بەگ ۋە بەگزادىلەرنى هەمرا قىلىپ يار كەنتكە ئاتلاندى . ئەسكەرلەرنىڭ سانىنى يىگىرمە ئالتە مىڭ دەپ دەپتەرگە ئالدى . بازارچى ، پىلتىرچى ، قۇشچىلار بۇ هىساپنىڭ سىرتىدا ئىدى . بۇلار دۆلەت دەبدەبىسى ۋە سۆلتى بىلەن يوللارنى بېسىپ ، يار كەنتكە ئۇچ مەنزىل قالغاندا ، ياركەنتنىڭ ۋالى ۋە ئاھالىلىرى ، هەزرەت ئىشانلار ، تۆرەگانى ئىمامىلىرى قاتارلىق چوڭ – كىچىك ئۇلۇغلار ، مۆتىۋەر زاتلار توپ – توپ ، گۇرۇھ – گۇرۇھ بولۇپ ، سوغا – سالاملارنى ئېلىپ ئالدىغا چىقىپ ، زەپەر ئۇزەڭگىلىرىگە يۈزىنى سۈرتۈپ ، قوللىرىنى كۆتىرىپ ، ئاللا دەرگاهىنىڭ ئالدىدا ئاجىز ۋە سۈنۈقلۇغىنى ئىپادىلەپ دۇئا قىلىشىپ ، پەتهى ئايەتلىرىنى ئوقۇپ ، خوجاملارنىڭ ئۆمۈر دۆلەتلىرىگە دۇئالارنى قىلىپ ، بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ، خىجالەتتىن قارا تەرلىرىگە غەرق بولۇپ ، ئىلگىرى قىلغان ئىشلىرىغا پۇشايمان قىلىپ تۇردى . خوجاملار بۇنى بىلىپ شاهانە ئىنئام ۋە پادىشالارچە مەرهەمەتلەر بىلەن ئۇلارنىڭ گۇناهلىرىنى كەچۈرۈپ ، دىل – كۆڭلىنى كۆتىرىپ ، ئاللا دەرگاهىنىڭ ئالدىدا ئاجىز ۋە سۈنۈقلۇغىنى ئىپادىلەپ دۇئا قىلىشىپ ، پەتهى ئايەتلىرىنى ئوقۇپ ، خوجاملارنىڭ ئۆمۈر دۆلەتلىرىگە دۇئالارنى قىلىپ ، بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ، خىجالەتتىن قارا تەرلىرىگە غەرق بولۇپ ، ئىلگىرى قىلغان ئىشلىرىغا پۇشايمان قىلىپ تۇردى . خوجاملار بۇنى بىلىپ شاهانە ئىنئام ۋە پادىشالارچە مەرهەمەتلەر بىلەن ئۇلارنىڭ گۇناهلىرىنى كەچۈرۈپ ، دىل – كۆڭلىنى كۆتىرىپ ، هەممىسىنى خوش قىلىپ ئۇلۇغلاپ ، دەبدەبە ۋە داغدۇغىلارنى قىلىپ ، خوشاللىق بىلەن يار كەنت پايتەختىگە كېلىپ ئورۇنلاشتى ، مەيلى تۆرەگانلار بولسۇن ياكى هەزرەت ئىشانلار بولسۇن ، ئومۇمەن هېچقانداق ئادەمنىڭ كۆڭلىدە خوجاملارغا نىسبەتەن بىرەر غەيرى ئويلارنى ئويلاشقا كۈچ – قۇۋۋىتى ياكى مادار يوق ئىدى . هەممە ئەئيانى ئەشرەپلەر ئىتائەت بەلۋىغىنى مەهكەم باغلاپ ، خوجاملارنى قۇت – مۇبارەكلەپ ، شاهانە ناغرا ، كانايلىرىنى ۋە سۇناي ، دۇمباقلىرىنى چېلىپ ، شادىيانە سادا ئاۋازلىرىنى ياڭراتتى . هەر قايسى يۇرتلاردىن توپ – توپ بولۇپ مۇبارەكلەشكە كەلگەن خالايىقنىڭ شاۋقۇن ئاۋازى بۇ خۇددى كۆك گۇمبەزدەك ئاسمان راۋىقىغا چىرماشتى . خوجاملار ئىنئام ئىشگىنى ئېچىپ ، ئادالەت كىگىزىنى يايدى . قوي بىلەن بۆرە بىر كۆلچەكتە سۇ ئىچتى . لاچىن بىلەن كەپتەر بىر تاكچە ئۇۋىدا چۈجە چىقاردى . ئىنسان گۇرۇهى ۋە بەلكى هەممە مەخلۇقات ئارىسىدىكى دۇشمەنلىك ۋە ئاداۋەت مەدەن – جىسسملارنىڭ كەينىگە يۇشۇرنۇپ يوقالدى. ئۇلپەت ۋە مۇهەببەت قائىدە – يۇسۇنلىرى خۇددى قۇياش ئاپتۇندەك نۇر چاچتى . خوجاملارنىڭ هالى رەۋىشلىرى يۇقۇرى

ئۆرلەپ ، خالايىققا كۆپتىن ـ كۆپ ئىنئام ۋە ئېھسانلارنى قىلىپ ، ھۆكۈمرانلىق ئورنىدا خاتىرجەم ئولتۇردى .

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، ئەمدى ئۇلارنىڭ ئارۇز ۋە مەقسەتلىرى قەشقەرنى پەتھى قىلىش ئىدى. بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، ئۇزۇق- تۇلۇك تەييارلاش، لەشكەر، قورال- ياراق راسلاش ئىشلىرىنىڭ ئارۇز ۋە ئىشتىياقى ئۇلارنىڭ دىل ئەينەكلىرىگە چۈشتى. ياركەنت تەۋەسىدىن كۆپ ئەسكەرنى يىغىپ، شەرەپلىك دەۋران ۋە سائادەتلىك زامانىدا قەشقەرگە يۈرۈشنى پىلانلىدى. ياركەنت ھۆكۈمىتىنى مەزكۇر ئەلەم ئاخۇن غوجامغا تاپشۇرۇپ، مەملىكەتنىڭ بارلىق ئىشىدا ئۇنى ھاكىم مۇتلەق قىلىپ بەلگىلىدى. لەشكەرلەرنىڭ سانىنى ھېسابلىدى. قۇشچى، پىلتىرچى، بازارچى، مىراخورلاردىن باشقا يەتمىش ئىككى مىڭ مۇسۇلمان ۋە تۇڭگانلارنى دەپتەرگە ئالدى. ئەسكەرلەرنىڭ كۆپلىكىدىن پوش-پوش دىگەن ئاۋازلار، كوچا- بازارلادا تاماشا قىلىپ چۆرىدەپ ساقلاپ تۇرغۇچىلار ۋە ئەسكەرگە ماڭغۇچىلارنىڭ ئۇرۇق تۇغقانلىرىنىڭ" يول بولسۇن" دېگەن پاتىمە ساداسى، كاناي- سۇناي، داقا- دۇمباقلارنىڭ پەريات ئاۋازى، مۇغەننىلەرنىڭ ئايرىلىش ئالدىدا ئوقۇغان ئاھ-نالە جان سۆزلىرى ۋە ئوتلۇق غەزەل، مۇقام جىگەر سۆزلىرى، يەنە بىر تەرەپتىن لەشكەرلەرنىڭ ئات ئاياقلىرىدىن چىققان چاڭ-توزانلار بولسا بۇ چاڭ- توپراق ئالەمدىن ئاسمانى پەلەككە ئۆرلىدى. بۇ ھال گويا كۆرگۈچىلەرنىڭ كۆزىنى كور ، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ قۇلاقلىرىنى گاس قىلدى ، ئەقىل – ئىدراك ھىسسىياتلىرى ئۆزىنىڭ ھىسسى قۇۋۋەتلىرىدىن ئاجراپ چىقىپ توختاپ قالدى ، گۇياكى قىيامەت كۈنىدىكى يىغىلىش مەيدانىدىن بىر نەمۇنە ۋە ئەرسات غەۋغالىرىدىن بىر نىشانە ئاشكارە پەيدا بولغاندەك بولدى .

تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئۈچىنچى يىلى جامادىيەل ئاۋالىنىڭ ئىككىنچى كۈنى (مىلادى 1866- يىل 9- ئاينىڭ 12- كۈنى – ت) ئىدى . خوجاملار قورال – ياراقتىن باشقا يەنە ئىككى يۈز ھارۋىدا غول زەنجىر كىشەنلەرنى ئېلىپ"كاشغەرگە بارىمىز ۋە بۇ جايىنى ئالىمىز ، قىپچاق ، ئەنجانلىقلارنى قۇل ئەسىر قىلىپ ، غول زەنجىرلەر بىلەن مەھكەم باغلاپ ئېلىپ كېلىمىز"دەپ خام تامالارنى ئوت ياقمىغان قازانغا سېلىپ تەييارلاپ پىشۇرۇپ، چىشى يوق قۇرۇق ئاغزىدا چاينىپ لەززەتلىنىپ، خوش بولۇپ ماڭغان ئىدى . ئەمما خوجاملار ھۆكۈمرانلىق قىلغان ھەر قانداق دەۋر ۋە زامانىدا ، بۇنداق كۆپ ئەسكەر توپلىنىپ ئاتالانغان ئەمەس ئىدى. ھەتتا بۇ ئەھۋال كېيىنكى كۈنلەردىمۇ بولۇپ باقمىدى. ئالەمنى ياراتقان هممەتلىك ئاللانىڭ فەزىل ئىنايىتى بىلەن سەئىد جامالىددىن خوجام پادىشا رەڭمۇ – رەڭ شاھانىلىق كىيىمنى ئۈچىسىغا كىيىپ ، شاھى تاجىسىنى بېشىغا قويىدى ۋە ئىسپان قىلىچىنى

قۇۋۋەتلىك بېلىگە باغلىدى. ياخشى ئاتقا مىنىپ، چوڭ سۆلەت ۋە تەكەببۇرلۇق بىلەن جابدۇنۇپ تەييارلىنىپ، يولغا تىكىلگەن ئۆي زەربىگاھ ۋە چېدىر ـ بارگاھلىرىغا چۈشتى . بۇ يەردە ئىككى كۈن ئارام ئېلىپ . چوڭ ـ كىچىك ئەسكەرلەرگە ئۆز لايىغدا خراجەت ۋە تون ـ كىيىملەرنى بېرىپ ، ئۇچىنچى كۈنى ئارزۇ ۋە مەقسەت تەرەپكە قەدەم تاشلاپ ، ئاستا ـ ئاستا يۇرۇپ خانبېرىق تەۋەسىگە پادىشاھانە بارگاھىنى تىكلەپ، ئەسكەرلەرنىڭ ئارقا ۋە ئالدىنى رەتلەپ مۇلاھىزە قىلىپ "ئەگەر ياقۇپ بېك قۇشبېگى بۇنچىلىك نۇرغۇن ئەسكەرنىڭ كەلگىنىنى بىلسە ، ئىختىيارسىز كاشغەردە تۇرالماي ئۆزىنى تاغنىڭ ئۈ تەرىپىگە ئېلىشى ۋە كاشغەر ئەھلى ئاتىنىڭ ئايىغدا قېلىشى ئېھتىمالى بار "دەپ، ئەسكەرنىڭ كۆپلۈگىنى تەكىيە ـ يۇلەنچۈك قىلدى . لېكىن ، مۇلۇك ئىگىسى بولغان خۇداۋەندەكبېرىمنىڭ كامالەت ـ قۇدرىتىنى تەكىيە قىلىشنى ئۇنتۇپ قالدى . ھەتتا بۇ پەلەكنىڭ خىلمۇ ـ خىل خيالىنى ئويلاپمۇ قويمىدى. بۇ ئەڭ بۈيۈك ئالەم ئىگىسىنىڭ زاۋال ئاقىۋەتكە يەتكۈزۈشىدىن تامامەن خەۋەرسىز ئىدى .

دەل مۇشۇنداق چاغدا يېڭى ھىسار تەرەپتىن بىر تۈۋ نامايان بولدى . تۈۋ ئىچىدىن ھەر خىل ئەلەم ـ بايراقلار كۆرۈندى . سەپسېلىپ قاراپ تۇرسا ، كۆرۈنگەن بۇ تۈۋ ئەلەملەرنىڭ ئىچىدىن قۇشبېگىنىڭ قوشۇنى ئايان ۋە ئاشكارا بولدى ، ھەر تەرەپكە قويغان ئىراۋۇلچى ۋە قاراۋۇلچىلار يېتىپ كېلىپ كۆرگەن ۋە بىلگەنلىرىنى مەلۇم قىلدى ، جامالىددىن خوجام"قۇشبېگىنىڭ يىگىتى ئاز، بىز بولساق كۆپ"دەپ لەشكەرلىرىنى ئوڭ ۋە سولغا بۈيرۇپ " ئىككى تەرەپتىن خۇددى ئەجدىھادەك باش تارتىپ ، قۇشبېگىنىڭ يىگىتلىرىنى ئوتتۇرغا ئېلىپ ، ئۇلارنى تاش سېپىلدەك مۇھاسىرىگە ئېلىپ سەپنى ئۈيۇشتۇرۇڭلار ، ھەر كىم قولغا چۈشسە تىرىك ئېلىپ كېلىڭلار "دەپ پەرمان ۋە ھۆكۈم قىلىپ ، ئۆزى ئوتتۇرىدا خاتىرجەم تۇردى . دەرۋەقە بۇ قوشۇنغا قارايدىغان بولسا ، قۇشبېگىنىڭ يىگىتلىرى گويا ئاسماندىكى بىر توپ فەرۋىن (ئۇكەر ـ ت) يۇلتۇزغا ئوخشايتتى . خوجاملارنىڭ يىگىتى بولسا يەتتە قات ئاسماندىكى ھەممە يۇلتۇزنىڭ سانى باراۋىرىدەك كۆپ ئىدى . شۇ كۈنلەردە گولاپنىڭ ئۇلۇغى ھەمراخان دىگەن ئىككى يۈز ئەللىك كۈچلۈك جەڭگىۋار ئادىمى بىلەن خوجاملارغا يارەمگە كەلگەن ئىدى . خوجاملار"بىزگە غەيرى يۇرتلارنىڭ ئادىمى كېرەك ئەمەس" دەپ چەتكە قاقتى . ھەمراخان نائۇمىت بولۇپ قۇشبېگىگە يارەم قىلىپ ، نۇرغۇن ئىشنى قىلدى .

لېكىن ، قۇشبېگى خوجاملارنىڭ يىگىتىنىڭ كۆپلۈگىگە قاراپ ئەندىشە قىلىپ ، ئۆز ئادەملىرىنىڭ ئازلىغنى ، پەملەپ ، ئاللا دەرگاھىغا تەۋەككۈل قىلىپ ، يىگىتلىرىنى توپ ـ توپ قىلىپ ھەر تەرەپكە قۇشلىدى . ئابدۇللا ناملىق بىر

پانسەت باھادۇرلىرىنى باشلاپ ، خۇددى بالا – قازا ياغدۇرىدىغان قىياپەتتە كېلىپ ، خوجاملارنىڭ لەشكىرىگە ئۆزىنى ئۇردى . خوجاملارنىڭ ئىككى قانات قوشۇنلىرى ئارلىغدا توپ – زەمبىرەكلەر بىلەن توپلىشىپ تۇرغان تۆمۈرگانلارنىڭ يېنىغا كېلىپ ، يەنە كەينىگە ياندى . يەنە بىر تەرەپتىن غازىبېك پانسەت ، ئەزىز بېك جاللاتلار چەپ تەرەپتىن ئات ئوينىتىپ كېلىپ ئۇرۇش مەيدانىدىكى جەڭ ۋە قىرغىنچىلىق مەرىكسىنى ئەۋجىگە يەتكۈزدى . ئابدۇللا پانسەت ئىككى – ئۈچ نۆۋەت جەۋلانبازلىق قىلىپ ئارقىغا چېكىنىپ تۇرغان بىر ھالەتتە ، خوجاملارنىڭ لەشكەرلىرى چەپ قول تەرەپتىن زەربىگە ئۇچراپ ئارقىغا چېكىندى . بۇ ئارىلىقتا بىر مۇنچە ئادەم ھالاك بولغانلىغى ئۈچۈن ”ئارقىغا يېنىڭلار“دىگەن ئاۋازنىڭ ساداسى كەلدى . خوجاملار ئىلاجسىز بۇلۇپ ۋە «ھەدىس شېرىپ» تە كۆرسەتكەن ”كۆچى يەتمەي چىداشلىق بېرەلمىگەن چاغدا، قاچماقلىق بولسا پەيغەمبەرنىڭ يولدۇر“ دىگەن سۆزىنى ئۆزلىرىگە لازىم ۋە ۋاجىپ دەپ ھىساپلاپ، قوش پىلتىرلىق قورال-جابدۇقلار ھەم چېدىر-بارگاھ ۋە باشقا قورال-ياراقلىرى، يىمەك-ئىچمەكلىرى، مال-دۇنيا غەزىنە قاتارلىق خىلمۇ-خىل ئەشيالىرىغا قارىماي، ئات قامچىسىنى مەغلۇبىيەتكە ئۇرۇپ، ئاقسۇ يولىغا قاراپ مېڭىشنى ئىختىيار قىلدى.

نەزىم:

پاراكەندە لەشكەرلەر قولدىن ئىش كەلمەگەي،

ئىككى يۈز مەردانە جېڭى ياخشىراق يۈز مىڭدىن.

بۇ ھال ئاللانىڭ قۇرئانى كېرىمىدە يېزىلغان« ئاللانىڭ ياردىمى ئاستىدا ئاز سانلىق قۇشۇن ھامان ئۆزىدىن كۆپ سانلىق بولغان قۇشۇننى يېڭەلەيدۇ» دىگەن ئايىتى مەزمۇنىغا بەكمۇ مۇۋاپىق كېلىدۇ. غوجاملار ئىككى يىل ئىچىدە ئاقسۇ، كۇچار، ياركەنت، ئۇچتۇرپان ۋە كورلىغچە بولغان يۇرتلارنىڭ خىراجىتى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ پۇل ھەم جېنى بىلەن تەييارلانغان ئۇسكۇنە ۋە قورال-ياراقلارغا ئىگە بۇلۇپ تۇرۇپ، ئەقەللى ئىككى سائەتمۇ باراۋەرلىك قىلالماي، خۇددى چاڭ-تۇزاڭدەك تۇزۇپ كەتتى. قىتئە:

خۇدايكىم ئىرۇزلەر مالىكۇل مۇلك،

كى ھەركىمگە بەرسە تۇتىۇل مۇلك.

نەھەددى بولغاي كىشىغە مۇلك ئالماق،

شەھنشاھىكى ئولدۇر تەنزۇلمۇلك.

غوجاملار قۇشبېگى ھەققىدە ھەر خىل گەپلەرنى قىلغان ئىدى. بۇ قايىرىلىپ ئۆزلىرىنىڭ بېشىغا كەلدى.«ھەدىس شېرىپ»تە يېزىلغان"بىر تۇغقان بۇرادىرىڭگە ئورا كولىغان ئادەم، ئاخىرى بۇ ئورىغا ئۆزى چۈشىدۇ "دىگەن سۆز دەل بۇلارنىڭ ئەھۋالىغا مۇۋاپىق كېلىدۇ. غوجاملارنىڭ ئىچىدە بىر قانچە ياخشى ئادەم بىھۇدە ئۆلۈپ كەتتى. بىر مۇنچىسى ئەسىرگە چۈشتى، بىر مۇنچىسى ئات-ئۇلاقلىرى، كىيىم-كىچەكلىرىدىن ئايرىلىپ يالىڭاچ بۇلۇپ، يە تائام ۋە يە سۇ تاپالماي ئاچ قېلىپ، چۆل-جەزىرىلەردە يوقاپ كەتتى. بەزىلىرى يېرىم جان بۇلۇپ، ئۆزىنىڭ ئەسلى يۇرتىغا قايتىپ كەلدى. مەغلۇبىيەت كۈنى گويا ئۇلارغا قىيامەت قايىم بولغاندەك بولدى. "مەن ۋە مەندىن غەيرى ئادەم يوق" دەپ ناغرا چالغان غوجاملار بولسا ئۆز جېنىدىن بىزار بۇلۇپ، بەزىدە ھوشىغا كېلىپ، بەزىدە ھوشىنى يوقىتىپ، بىخۇت بولۇپ، چۈش كۆردۈمۇ ياكى شۇنداق بىر خىيال بۇ ئەھۋاللارنى ماڭا كۆرسەتتىمۇ؟ مېنىڭدە قانداق ئەھۋاللار يۈز بەردى؟ مەن نېمە بولدۇم دەپ نەششە چېكىپ كاللىسى ئايلانغان بەڭگىلەردەك، ياكى ئەپيۇن چېكىپ كۆڭلى خىيالغا چۈشۈپ كەتكەن ئەپيۇنكەشلەردەك، كۆڭلى ئايلىنىپ، تىلى كالۋالىشىپ، جېنى چىققۇدەك بۇلۇپ ياكى يېرىم جان بۇلۇپ، نۇرغۇن جاپا-مۇشەققەتچىلىك ۋە ئاۋارىچىلىق بىلەن ئاران دىگەندە تۇرماقچى بولغان ئارامگاھقا كېلىۋالدى. ئېھتىمال بۇ كۆك ئاسمان ۋە كاج شۇم پەلەك ئۆزىنىڭ سېھرىلىك ئۇيۇنلىرىنى كۆرسەتتى بولغاي.

بۇ چاغدا ياركەنت پايتەختىدە تۇرغان سەئىد ئەلەم ئاخۇن خوجام خانىبېرىقتىن قېچىپ كەلگەنلەردىن بۇ ئەھۋاللارنى ئاڭلاپ، تاقىتى تاق بولۇپ ئولتۇرالماي،"مەن كاشغەرگە بارىدىغان بولۇپ قالدىم"دىگەن بانا بىلەن ئۆزىنى ياركەنتتىن قۇتۇلدۇرۇپ ئاقسۇ تەرەپكە راۋان بولدى. دىمەك، خوجاملار شۇنداق قىلىپ بىر دودا ئىككى شەھەرگە ئاياق تاشلىدى. كاشغەرنى ئالمەن دەپ ياركەنتنىمۇ قۇرۇق قالدى. نەتىجىدە ئۇلار ئاران دىگەندە ھۇشىغا

كېلىپ، كاشغەر بىلەن ياركەنتتىن تەمە قىلىپ، بۇ جايلارنى زادىلا كۆڭلىمىزدە تۇتمايلى، ئۇ تەرەپنى ھەرگىزمۇ ئارزۇ ۋە ھەۋەس قىلمايلى دېيىشتى. ئۇلار كېيىن دەرۋەقە بۇ جايلارغا كېلەلمىدى. ئۇلارنىڭ ئاغزىدىن نېمە چىققان بولسا ئۆزلىرىمۇ نەتىجىنى كۆردى.

نەزىم:

خۇدا بەرگەن سەن ھەرگىز ئۆچەشمە،

ئاتا ئەيلەپ ئۆزى بەردى خۇداۋاندە.

لېكىن بۇ چاغدا تۇڭگانىلار ئون ئىككى مىڭ كىشىدىن ئارتۇق ئىدى. ئۇلار گۇيا ئۈكەر يۇلتۇزدەك توپ بولۇپ، توپلىرىنى پىلتىرلاپ، نۇرغۇن ئادەمنى زەخمە قىلىپ تاكى نامازشامغىچە قۇشبېگىنىڭ يېگىتلىرىنى يېقىن كەلتۈرمىدى. قۇش بېگى بولسا يوتىسىغا ئوق تېگىپ دەرمانسىزلاندى. ئاقىۋەت تۇڭگانىلار بىلەن سۈلھى شەرتلىرىنى تۈزۈپ، ئۇلارنى توپ ۋە توپ خانلىرى بىلەن بىللە كاشغەرگە ئاپىرىپ، ھەر بىرىگە ئۆز مەرتىۋىسى بويىچە مۇۋاپىق ئىنئام ۋە ئېھسانلارنى قىلىپ، ھەر خىل ۋەدە- قەسەمەرنى بېرىپ، داغدۇغا قىلىپ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلدى. قورال- ياراقلىرىنى ئېلىۋېلىپ، تون كىيدۈرۈپ، ھەر خىل ئەمەل- مەنسەپلىرىنى بېرىپ، ئۇلارنى ئۆزىگە رام ۋە قۇش قۇشلايدىغان قىلىۋالدى

9

سەئىد خېتىپ خوجامنىڭ ۋۇجۇت باغستانىنىڭ غۇنچە نەۋ باھارى ۋە قەلبى سەدەپلىرىنىڭ تېپىلماس گۆھىرى، يەنى مەھمۇدىن خوجام پادىشانىڭ ھۆكۈمرانلىغى ۋە مەنكى كەمنە بۇ ئەسەر ئىگىسى مولا مۇسانىڭ سەرگۈزەشتە ماقالاتلىرى، بىر قانچە سۈرلۈك پىرقەلىرىنىڭ ئېتىقادى قاتارلىق ئەھۋاللار بايانلى

ھۆرمەتكە ئىگە يارەنلەر، پەملىك بۇرادەرلەرنىڭ ئالى مۇقام زېھنىلىرىگە مەخپى ۋە ئېلانسىز قالمىغايكى، سەئىد بۇرھانىدىن خېتىپ خوجام كىچىك ئوغلى مەھمۇت خوجامنى ئۆز يۇرتىغا ۋەكىل قىلىپ ئۇچتۇرپان مەملىكىتىنىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ، ئۇچتۇرپان ھاكىمى توختى بېك ۋە كۆچارلىق تەلەي دادخۇانى ئۇنىڭ خىزمىتىگە بەلگىلەپ غازاتقا ئاتلانغان ئىدى. بۇ پادىشا خوجام ئۇچتۇرپان مەملىكىتىنىڭ ئالى ھۆكۈمرانى بولغاندىن كېيىن، «ھەدىس شېرىپ» تە يېزىلغان" ئىسلام دىنى ئۆزىدىن بۇرۇنقى ھەممىنى يوق قىلدۇ – ت)"دىگەن مەزمۇن بويىچە، ئىلگىركى مەنسىپدار كاپىرلار، زالىم جەۋرىكەشلەرنىڭ رەسمىيەت- يوسۇنلىرىنى يوق قىلىپ، سەلتەنەت رەۋىشى ۋە يۇرتارلىق ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىنى شەرىئەتنىڭ ئىنچكە ھۆكۈملىرى بويىچە ئۆلچەپ بىر تەرەپ قىلدى. شەھەردىكى چوڭ بۇتخانىنى بۇزۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا بىر كاتتا مەسچىت جامە بىنا قىلىپ، ئۇنىڭغا ۋەخپە ۋە باشقا مال- مۈلۈكلەرنى تەيىنلىدى. بۇ خوجامنىڭ ئومۇمەن ئۇچ يىل بىر ئايدەك ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرىدە، ھېچقانداق ئادەم ئۇنىڭ ئىشلىرىغا دەخلى قىلىپ ئارىلىشالمىدى. چۈنكى، بۇ خوجام گەرچە باشقا خوجاملاردىن كىچىك بولسىمۇ، لېكىن پەم- پاراسەتلىك ۋە ئىلىم- دىيانەت، پەزىل- كامالەتتە ھەممىدىن چوڭ ئىدى. ئۇزۇن مۇددەتتىن بۇيان، كاپىرلارنىڭ قائىدە- يوسۇنلىرى ۋە زۇلۇم- جاپالىرى، قەدىمقى بەگلەرنىڭ ئۆزىچە پەيدا قىلغان رەسمىيەت- تۈزۈملىرى ۋە ئەسكى ئىشلىرى يولغا قويۇلۇپ كەلگەن بۇ شەھەرلەردە، مەزكۇر خوجام «ھەدىس شېرىپ» تە ئېيتىلغان"سۆھبەتداشلىق تەسىر قىلدۇ - ت"دىگەن مۆجىزىلىك ھەدىسىنىڭ مەزمۇنىغا ئەمەل قىلىپ ۋە ئۆزىنىڭ خۇيى- مىجەزىنىمۇ بۇنىڭغا توغرىلاپ، خالايىقنىڭ دىل- كۆڭلىگە ئورناپ مۇقىملىشىپ كەتكەن ۋە يامانىنى ياخشىدىن ئايرىمايدىغان ئەسكى مېھرەز ۋە بىدئەت ئىشلارنى قىلىش ۋە نەيزە ئۇچى بىلەن يوق قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا پەيغەمبەرنىڭ شەرىئەت- سۈننەتلىرى ۋە ھۆرمەت پەزىلەتلىرىنى تۇرغۇزۇپ، ئۇنى سىياسەت شەمشىرىنىڭ سۈيى ۋە تۇپرىغى بىلە پەرۋىش قىلىپ كۆكەرتىپ، پۇراقلىق مايسا رەيھان گۈلنى ئۆستۈردى. چۈنكى، «ھەدىس شېرىپ»تىمۇ "جەننەت قىلىچىنىڭ سىياسى ئاستىدا"دەپ كۆرسىتىلگەن مەزمۇن بۇ ئىشلارغا گۇۋالىق بېرىپ تۇرىدۇ.

مەھمۇدىن خوجام يەنە شەھەر، سەھرالاردىكى مەسچىت، خانىقالارغا ئىمام، مۇئەززىنلەرنى توختىتىپ، بەش ۋاقىت نامازنى جامائەت بىلەن ئۆتەشنى بەرپا قىلدۇردى. شەرىئەتنىڭ ھەممە قائىدە- يوسۇنلىرىنى رەسۇللاللانىڭ سۈننەت

كىتاۋىغا (ھەدىسىگە ـ ت) ۋە توغرا يوللۇق ئۆلىمالارنىڭ سۆزـ پىكىرلىرىگە ئاساسلىنىپ ھۆكۈم قىلدى. ئۇلۇغ شەرىئەت قائىدىسىگە قاتتىق ئەمەل قىلىپ، شەرىئەتتىن چىققان ھىچقانداق ئادەمگە يۈزـ خاتىرە قىلماي، ھۆكۈم جارى قىلدى. ھەتتاكى، قىمارۋاز، كەپتەرۋاز، كەكلىكۋاز، توخۇمباز قاتارلىق ھەممە بازارلارغا قەتئىي ئەدەپ بېرىپ يوق قىلدى. لېكىن، ئۆزى شاخماتچى ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ ئۇ ئۇلۇغ شەرىئەتنىڭ قائىدىلىرىنى مەھكەم ھمايە قىلىپ، خالايىقنىڭ غەمـ ئەندىشە ۋە راھىتىنى ئىستىگەنلىكتىن، چوڭ ۋە كىچىكلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭدىن رازى ۋە خوشال ئىدى.

بۇ ئەسەرگە قەلەم تەۋرەتكەن مەنكى، كەمنە مۇسا مەزكۇر خوجام پادىشانىڭ ھوزۇرىدا ئۇلپەتداش ۋە سۆھبەتداش ئىدىم. مەيلى بەرەر ئۆلىما ياكى پازىللار بولسۇن ۋە ياكى ھاكىم ھەم دادخوۋالار بولسۇن، مەندىن مەسلەتسىز بەرەر ئىشنى قىلالماس ئىدى. چۈنكى، مەن بۇ خوجام پادىشا بىلەن كۆچاردا يەتتە يىل مقدارى بىر مەدرىس ۋە بىر ھۇجرىدا بىللە تۇرۇپ، ساۋاقداش، قۇرداش ۋە دوستـ ئاداش بولۇپ كەلگەن ئىدىم. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇچتۇرپانلىق باي مۇھەممەت قازىبېك مەن پېقىرنى ئېيتارغا تەكلىپ قىلدى ۋە "ئېيتار قىلىپ، قونۇپ قۇنۇپ ئەتە كىرسىلە، پادىشا خوجامدىن مۇشۇنداق دەپ رۇخسەت ئېلىپ چىقسىلا"دەپ تەكىد قىلدى. چۈنكى، ئۇ كىشىنىڭ ھويلىسى شەھەرنىڭ تېشىدا ئىدى. مەن بولسام بەرەر كىچىمۇ خوجام پادىشادىن بىجاۋاپ باشقا يەرگە بارماس ئىدىم. چۈنكى، مەن خوجام پادىشا قاتنىشىغان بەش ۋاقىت نامازغا ئىمام ۋە مەسچىت جامەگە خېتىپ ئىدىم. مەخپى گەپـ سۆز ۋە خەتلەرگە سىرداش ئىدىم. توققۇز قاراۋۇلدىن كىرگەن ۋە چىققان ئادەملەرگە مەن مەسئۇل ئىدىم. قاراۋۇللارنىڭ يول خېتىمۇ مېنىڭ قولۇمدا ئىدى.ھىچقانداق كىشى مەندىن بىجاۋاپ قاراۋۇلدىن زادى ئۆتەلمەيتى.

يەنە بىرى شۇكى، خوجام پادىشا پادىشالىق ئورنىدا تۇرغان چاغدا، ئۇنىڭغا بىر مۆھۈر لازىم بولۇپ قالدى. مۆھۈرنى قانداق ئويدۇرۇش ھەققىدە ھەر كىم ھەر خىل قاپىيەلىك سۆزلەرنى تۇزگەن ئىدى. مەنمۇ شۇ كىشلەرنىڭ قاتاردا بىر سەجئى (قاپىيەلىك سۆز ـ ت) تۇزۇپ،" يافەت ئىززىتى زى ھەررىتى مەئۇبۇد، ئىبنى بۇرھانىدىن خوجەمەھمۇد"(ئۇلۇغ ئاللانىڭ دەرگاھىدىن ئىززەت تاپقان بۇرھانىدىن خوجا ئوغلى مەھمۇت ـ ت) دىدىم. خوجا پادىشا بۇ سەجئىنى ناھايىتى ياقتۇرۇپ ماقۇل كۆرۇپ، مېنى مۆھۈر ئويدۇرۇشقا تەيىنلىدى. مۆھۈركەند (تامغا ئويغۇچى ـ ت) نىڭ ئالدىدا قاراپ تۇرۇپ مۆھۈرنى راسلاپ، ئۇنىڭغا كۆرسەتتىم. خوجا پادىشا ناھايىتى خۇرسەن بولۇپ، مېنى مۆھۈردار قىلىپ،

مۆھۈرنى تاپشۇردى. ھەرقانداق نىشان ۋە دەستەككە مۆھۈر بېسىش توغرا كەلسە ماڭا بۇيرۇيتى. مەن ئۇلارغا مۆھۈر بېسىپ بېرەر ئىدىم. يەنە خىتايلاردىن قالغان بىر بۇغداي ئۇنى سېڭى، بىر بۇغداي سېڭى ۋە بىر ئارپا سېڭى بار ئىدى. بۇ ئۇچ ساڭنى باشقۇرۇشنىمۇ ماڭا تاپشۇرغان ئىدى. ئالى ئوردىنىڭ ئاشخانا، ئاتخانا ۋە مەھرەملەرنىڭ يىمەك-ئىچمەك ۋە باشقا چىقىملىرى مۇشۇ ساڭدىن سەرپ قىلىناتتى. مەن بۇ ئىشلارنى ۋاكالىتەن باشقۇرۇشنى ئۆز ئىنىم مۇھەممەت خەلىپگە تاپشۇرغان ئىدىم. ئۇ بۇيرۇق ۋە نىشانلار بويىچە ئاشلىقنى سەرپ قىلاتتى. بۇرچىخانىغا كېرەكلىك گۆش، گۈرۈچ، سەۋزە ۋە پىيازغىچە بولغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى مەزكۇر ساڭنىڭ ئاشلىغىنى سېتىش ئارقىلىق كۈندىلىكنى كۈندىلىك بازاردىن ئېلىپ بېرىلەتتى. بۇ ساڭدىكى شۇنداق ھىساپسىز كەڭرى ئىدىكى، ئىككى يىلدىن كېيىن ساڭغا كىرسەم ئاشلىقنىڭ تۆتتىن بىر قىسمىمۇ تېخى سەرپ بولۇنماپتۇ. لېكىن ئۆزەمگە تەسقىم قىلىنغان ئۇن ۋە بوغۇزدىن ئەقەللى بىر جىڭ ياكى بىر سەرمۇ ئالمىغان ئىدىم. مەن ئىنىم بىلەن بىر ھويلىدا تۇراتتىم. ئەگەر بەزىدە چىراقتا ياغ ياكى شام لازىم بولۇپ قېلىپ، ساڭدىن بىرەر نەرسە ئېلىپ چىقسام، بازار نەرقى بىلەن ھىساپلاپ پۇلنى بېرەتتىم. بۇ بولسا مېنىڭ ھەرگىزمۇ ھارامدىن ساقلانغىلى ياكى تەقۋادارلىغمدىن ئەمەس. بەلكى مېنىڭ ئىنساپ ۋە ئېھتىيات قىلغانلىغىم ئۈچۈندۇر. بۇنىڭدىن باشقا يەنە توققۇز ساڭدا لىپمۇ- لىق ئاشلىق بار ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى كېيىنكى كۈندە مۇھەممەت ياقۇپ بېك قۇشبېگى ئاتالىق غازىنىڭ قولىغا چۈشتى. بىز بولسا بۇ ئاشلىقنى ياكى كەڭرى سەرپ قىلمىدۇق ياكى پۇل قىلىپ ھەمرا قىلمىدۇق.

گەپنىڭ ھاسلى شۇكى، باي مۇھەممەت قازى بېكنىڭ دىگەن گېپى بويىچە خوجام پادىشادىن رۇخسەت ئېلىپ ئىپتارغا باردىم. ناماز تاراۋىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن، بىر ئۆيگە ئېلىپ كىرىپ نەغمە ۋە دىل سۆزلەرنى ئېيتىپ مەشرەپ قىلدى. يېرىم كېچىدىن ئۆتكەندە مېنى مەجلىسى مەشرەپتە ئولتۇرغان خاس ئاممىدىن ئايرىپ، يالغۇز يەنە بىر مەخسۇس مېخمانخانىغا ئېلىپ كىردى. بۇ ئۆيدە ئۇچتۇرپاننىڭ كونا بەگلىرىدىن قۇربان غەزنىچى، ئىسمائىل باجگەر، موللا ئىمىن شەيخ، موللا نۇر قاتارلىق ئون بەشكە يېقىن ئادەم بار ئىكەن. بۇ ئۆيدىمۇ ياخشى زىياپەت ئۆتكۈزدى. تاڭامدىن كېيىن ئۇلار" خېتىپ خوجام بولسا ياشانغان ۋە كۆڭلى يۇمشاق، مۇلايىم ئادەم، ھامىددىن خوجام ناھايىتى غەيرەتلىك ۋە غەززەپلىرى ئارتۇق ئادەمدۇر. پادىشا خوجام بولسا يۇرتنى ناھايىتى ئوبدان سوردى. بىز ھەممە چوڭ- كىچىكلەر بۇلاردىن رازىمىز. خېتىپ خوجام بىلەن ھامىددىن خوجام يۇرت ئىشلىرىغا ئارلاشسا ئوبدان

ئاقۇۋەت بولماستىن، بەلكى ياماق ئاقۇۋەت پەيدا بولاتتى. ئەگەر بۇنداق بولمسا يامان ئىشلار بولارمىكىن "دەپ سۆزلىرىنى ئاياقلاشتۇردى. ئەتسى شەھەرگە كىرىپ بۇلارنىڭ مۇددىئاسىنى پادىشا خوجامغا بىر- بىرلەپ مەلۇم قىلدىم. پادىشا خوجام" بۇ سۆزنى ياكى دادام ياكى ئاكامغا زادىلا ئىزھار قىلمىسلا، مەن بۇنى ئۆزۈم بىر يول بىلەن ئېيتىپ ماقۇل قىلسام" دىدى. ئۇنىڭغىچە ئۇچ كۈن ئۆتۈپ كەتتى. تۆتىنچى كېچىسى ئۇچتۇرپان ئەھلى قارا كالتەك بولۇپ، ئىتائەتتىن باش قايتۇردى. خېتىپ خوجام بۇ خەۋەرنى ئاڭلاش بىلەنلا، كۈچارلىق موللا توختى مۆتىسىپ دىگەن بىر قېرى ئادەمنى، پادىشا خوجام بولسا مېنى ئەلچى قىلىپ تەينىلدى. بىز ئىككىمىز ئەلچى بولۇپ شەھەردىن چىقتۇق. كۈن چىققان مەھەلدە مازار تېرەك دىگەن جايغا باردۇق. بۇ جايغا ھەممە ئادەم باغى ۋە تاغى بولۇپ توپلانغان ئىكەن. ھەممە ئادەم ھۆكۈمەتتىن يۈز ئۆرۈپ، مىرزاجان ھەزرەت دىگەننى ئۆزلىرىغا ئۇلۇغ قىلىپ، ئۇنىڭ ئەمرى- پەرمانلىرىغا بوي سۇنۇپتۇ. ھاۋا ناھايىتى سوغاق كۈنلەر ئىدى. ئۆيگە باشلاپ كىردى. بىز ئەلچىلەر تەرىقسىدە " ھەممە چوڭ- كىچىك بۇ قول- پۈتىللىرىدىن يانسۇن، ئەگەر يۈرتدارلىق ئىشلىرىدا قايسى ئىش بەجا قىلىنمىغان ياكى ئورۇندالمىغان بولسا، بىز ئۇنىڭ چارىسىنى قىلايلى، ئەگەر كۆڭۈللىرى ئاغرىغان بولسا، تون كىيدۈرۈپ، چاي قويۇپ كۆڭۈللىرىنى ئالايلى دەپ بىزنى بۇ يەرگە چىقاردى "دەپ سۆزىمىزنى تۈگەتتۇق. ھەزرەت باشلىق چوڭ- كىچىكلەر بېشىنى تۆۋەن قىلىپ ھەيران بولۇپ تۇرغان بىر ھالەتتە، ئىمىن شەيخ دىگەن ئادەم "قازاقلارمۇ ئۆز يۇرتىنى ئۆزى سوراپ تۇرۇپتۇ. بىزمۇ قىرغىز، قازاقلاردىن كەم ئادەم ئەمەس. خوجاملار قانچە مېھنەت ۋە مۇشەققەت تارتقان بولسا، بەلكى ئۇنىڭ ئەجرىمۇ شۇنچىلىك قولغا تەككەندۇر. قورال- ياراقلىرىدىن باشقا نەرسىلىرى بولسا، ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتسە، بىز ئات- ئۇلاغ بېرىپ، ئوبدان جابدۇپ يولغا سالساق، ئەمدى بىزنىڭ ئىچىدىغان چايلىرىمىز بولسا ئەجەل شەربىتى، كىيىدىغان تونىمىز بولسا كېپەن بولۇپ قالدى. سۆزىمىز تۈگىدى"دىدى. موللا توختى مۆتىسىپكە ئەۋەتكەن ئەلچى ئورنىدا باريمتاي تۇتتى.

شۇ كۈنى جۈمە كۈنى ئىدى. مازار تېرەكتە بىر مەسچىت بار ئىكەن. ھەممە ئادەم بۇ يەرگە يىغىلىپ نامازجۈمە ئادا سىدىن كېيىن، ھەزرەتنى ئاق كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ كۆتۈرۈپ، ئۆزلىرىگە پادىشا قىلدى. ھەممىسلا يىغا- زارە قىلىشىپ شەھەرگە قاراپ ماڭدى. ئەمما ھەزرەت كىگىز ئۈستىدىن يىقىلىپ كەتتى. بۇنى پالىنىڭ شۇملىغىغا ئۆرىدى. بۇ ئالامانچىلار بارغانلىرىچە شەھەرنىڭ دەرۋازىسىنى ئېچىپ كىرىپ، يەنە بىر دەرۋازىنى ئاچقان ھامىدىن خوجام توپ

زەمبىرەكلەرنى ئېلىپ چىقىپ، ئوت بېرىپ ئادەملەرنى ئۆلتۈرۈپ، دەرۋازىنى مەھكەم قىلىپ، سىپىل ئۈستىگە يىگىتلىرىنى چىقىرىپ ئوق ئېتىپ، ئۇلارنى يېقىن كەلتۈرمىدى. ئالامانچىلار بولسا ئالتە كېچە-كۈندۈزگىچە جېنىنىڭ بېرىچە ھەرىكەت-تەرەددۇت قىلىپ، ھېچ نەتىجە چىقىرالمىدى. بەلكى نۇرغۇن ئادەمى زايا بولدى. مېنى بولسا بىر ئۆيگە قاماپ قويۇپ، نەچچە ئادەمنى كۈزەتچە قويدى. يەتتىنچى كېچىسى بولغاندا بۇ پېقىرنى ھەزرەت ئېلىپ چىقىپ، " ئۆزلىرى ئەلچى بولۇپ كەلگەن ئىدىلە، ئەمدى بىز تەرەپتىن ئەلچى بولۇپ شاھەرگە كىرىپ، خوجاملار بىلەن بىزنى كېلىشتۇرۇپ، يۇرتنى ياخشى خوپ قىلىپ قويسىلا. چوڭ-كىچىك يۇرتقا نەسىھەت قىلدىم. يۇرت ئىلگىركىدەكلا پۇقرا ۋە خوجاملار پادىشا بولىدىغان بولدى"دەپ بىر نەچچە گەپنى قىلىپ مېنى يولغا سالدى. مېنىڭ ئېتىمنى سابىت يۈز بېگى دېگەن ئولجىغا ئالغان ئىكەن. تاپتۇرۇپ كېلىپ ئۆزەمگە قايتۇردى. تۆت بەگنى قوشۇپ " تۇمشۇق تېغىدىن ئۆتكۈزۈپ قويۇپ قايتىڭلار، ئادەم كۆپ، زىيان-زەخمەت قىلىپ قويمىسۇن "دەپ بۇيرۇق قىلدى. خوجاملار مەندىن كېيىن يەنە سەمەرقەنتلىك مولا قەلەندەر ئاخۇن دېگەن بىر مۆتىۋەر، ئەزىز ۋە سودىگەر كىشىنىمۇ ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن ئىكەن. بۇ كىشى بىلەن بىر ئۆيدە قامالغان ئىدى. مەن بۇ كىشىنىمۇ سوراپ ئېلىپ، ھەمرا قىلىپ شاھەرگە كىردىم. كېچە كاراڭغۇ ئىدى. چېرىك بارلىغىنى بىلمەپتىمەن. تۇمشۇق تاقاقا كەلگىنىمدە، مەزكۇر بەگلەردىن بىرى ماڭا ئاستا" مېنى پالاكەت بېسىپ بۇلارغا قوشۇلۇپ قالغان ئىكەنمەن، بىللە شاھەرگە كىرىپ كەتسەم، مېنى يوق قىلارمۇ "دەپ ئىزھار قىلدى. مەن ئەھۋالنى چاغلاپ بىلىپ ئاشكارىلا " ئەي نۇرۇز مىڭ بېگى ئاكا، مېنىڭ بىلەن شاھەرگە كىرسىلە، ھەرقانداق مەسلە بولسا مەن ھەمايە قىلىپ قۇتۇزۇپ ئالاي، بۇ ھەقتە مەن كېيىل بولاي "دىدىم. باشقىلارمۇ بۇنى ئاڭلاپ، بىزمۇ كىرىپ كەتسەك دېيىشتى. ھەممىسىگىلا كاپالەتلىك قىلىپ شاھەرگە بىللە ئېلىپ كىردىم.

بۇ چاغدا ئۇچ خوجام دەرۋازىدا ئىكەن. مېنى ھامىدىن خوجام بار دەرۋازا بىلەن شاھەرگە ئېلىپ كىرىپ، ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشتۇردى. ئۆتكەن ۋەقەلەرنى بىر-بىرلەپ مەلۇم قىلدى. ئۇ ناھايىتى خوش بولۇپ، ماڭا سەللە، كۇلاھ ۋە تون قاتارلىق ئىنئاملارنى بېرىپ" مولا قەلەندەر ئاخۇن باشلىق بەگلەر قېنى؟"دەپ سورىدى. مەن" دەرۋازا تېشىدا توختىتىپ قالدى "دىسەم، ئۇ" كىرسۇن "دەپ بۇيرۇدى. ئۇنىڭغىچە كۇن چىختى. خېتىپ خوجامدىن ئادەم كېلىپ مېنى ئېلىپ باردى. بۇ خوجامغىمۇ ئەھۋالنى بىر-بىرلەپ مەلۇم قىلدىم. بۇمۇ ھەددىدىن زىيادە خوشال ۋە خۇرسەن

بولۇپ، كۆز ياشلىرىنى ئابى نسيانده‌ك(4- ئاينىك به‌ركه‌ت يامغۇرده‌ك - ت) تامچا- تامچا تۆكۈپ يىغلاپ دۇئا قىلدى. چۈنكى، ئالته كۈننىك ئىچده بۇ خوجاملار شه‌هه‌رگه سۈلنىپ، تاقتى تاق بولۇپ، شه‌هه‌ردىن چىقىپ كېتىشنىك ئىلاجىنى تاپالماي ياكى بۇ ئالامانچىلارنىك ئه‌هۋالىنى بىله‌لمه‌ي، خۇدانىك قازا ۋه هۆكۈمىگه رازى بولۇپ، گه‌دىنىنى قازا جازىسىغا سۈنۈپ تۇرغان بىر هاله‌تته ئىكه‌ن. لېكىن شۇ كۈنى ئىپتارغا يېقىنلاپ قالغان مه‌زگىلده، هامىددىن خوجام توپ- زه‌مبىره‌ك، مه‌هره‌م، سه‌رۋازلىرىنى بىلله ئېلىپ، مازار تېره‌ككه بېرىپ، هه‌زره‌تلىرىنىك هويلىسىنى ئىككى ته‌ره‌پتىن قورشاپ زه‌مبىره‌ككه ئوت به‌رگه‌ن ئىكه‌ن. بۇ چاغدا ئۇ يه‌ردىكىله‌رنىك هه‌ممىسى ئىپتار بىله‌ن مه‌شغۇل ئىكه‌ن. بۇلارنى چاپ- چاپ قىلىپ ئۆلتۈرۈپ، هه‌زره‌تنى تىرىك تۇتۇپ شه‌هه‌رگه ئېلىپ كىردى. ئۇچتۇرپان هاكىمى توختى بېك ۋه ئۇنىك ئىنىسى ئاق بېك، باي مۇهه‌ممه‌ت قازىبېك قاتارلىق كۆپ ئاده‌مۇ تىرىك قولغا چۈشتى. شۇ كېچىسى تاڭ ئاتقىچه ئۇچتۇرپان ياخشى ۋه يامان ئاده‌مله‌رنىك هه‌ممىسنى هالاكه‌تكه يه‌تكۈزدى. قىرغىزلار باشزلىق بىر قانچه ئاده‌م قېچىپ كاشغه‌رگه بېرىپتۇ. به‌زىلىرىنى بولسا ياخشى- ياماننى په‌رق ئه‌تمه‌يدىغان قىرغىزلار تالان- تاراج قىلىپ يوق قىلىپتۇ. به‌زىلىرى بولسا چۆل- جه‌زىرله‌رده ۋه سوغۇقتا هالاكه‌تكه ئۇچراپ ئه‌جەل شه‌رۋىتىنى ئىچىپتۇ. ئىمىن شه‌يخ باشلىق بىرقانچه ئاده‌م ئىلى ته‌رىپىگه قاچقان ئىكه‌ن. بۇلار سىرت دىگه‌ن بىر چۆل- ده‌شته ئۆلۈپتۇ ۋه كېپه‌نمۇ تاپالماي، بۇلارنىك جه‌سه‌تلىرى چۆل- جه‌زىردىكى قارغا- قۇزغۇنلارغا تائام بولۇپتۇ. ئاتىسى بالىسىدىن ۋه بالىسى ئاتا- ئانىسىدىن خه‌ۋه‌ر ئالالماي ۋه بىر- بىرىگه په‌رۋا قىلماي، گويىاكى قىيامه‌ت سه‌هراسىغا يۇلۇققانده‌ك، هه‌مه ئاده‌م ئۆز ئه‌هۋالى ۋه جېنى بىله‌ن سه‌رسان ۋه سه‌رگه‌ردان بولدى. ئۆلگه‌نله‌رنىك سانى ئىككى مىڭدىن ئارتۇق ده‌پ هىساپقا ئېلىندى. ده‌شت- جه‌زىرله‌رده ئۆلگه‌نله‌رنىك سانى تېخىمۇ كۆپ. هاۋا ناهايىتى سوغاق كۈنله‌ر ئىدى. خوجاملار شه‌هه‌رنى په‌تهى قىلغاندا شوپاڭخانىنىك هاراق قاينىتىدىغان بىر چوڭ قازىنىنى ئولجىغا چۈشۈرۈپ، ئۇنى قولتۇقمازار دىگه‌ن بىر مازارغا ۋه‌خپه قىلىپ به‌رگه‌ن ئىكه‌ن. ئالامانچىلار بۇ قازاننى هه‌زه‌تنىك هويلىسىغا ئېلىپ بېرىپ، ئىپتارلىق ئۇماچ قىلغان ئىكه‌ن. خوجاملار زه‌مبىره‌ككه ئوت به‌رگه‌نده، قازاندىن ئۇماچ ئۈسۈپ بېرىۋاتقان ئىككى ئالامانچى قازاندىكى ئۇماچقا چۈشۈپ چۆكۈپ كېتىپتۇ. قولغا تىرىك چۈشكه‌نله‌رنى بولسا هامىددىن خوجام سۆز سوراپ، هه‌ر كېچىسى نه‌چچه ئاده‌منى ئۆلتۈرۈپ قۇدۇققا تاشلىدى. شۇنداق قىلىپ يه‌تته قۇدۇق ئاده‌م ئۆلۈگى بىله‌ن تولدى، بۇنى كۆيدۈرۈۋه‌تتى.

كۆچمەنلەر دەپ ھېسابلانغان ئۇچتۇرپانلىقلارغا مۇنداق پالاكەت ۋە ھالاكەتنىڭ بولۇشىغا بىر مۇنچە سەۋەپ بار ئىدى. سەۋەپسىز مۇنداق ئىشلارمۇ سادىر بولمايتى. چۈنكى، ئەسلىدە ئۇچتۇرپانلىقلار ئەھلى مۇسۇلمانچىلىق ۋە ئۇلۇغ شەرىئەت قائىدىلىرىنى چىڭ تۇتۇدىغان خەلق ئىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ يەنە باشقا ئاجايىپ ئەقىدىلىرىمۇ بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆزىنى كۆبرەۋىيە، [146] ئىسھاقىيە، [147] نەئىمەتىيە، [148] رەبۇرىيە، [149] دەۋانىيە [150] قاتارلىق تەرىقەت سۇلۇكلىرىدەۋرمىز دەپ ھىساپلايدىكەن ۋە بەزىلىرى بولسا " ئاللا خاسلىغى خوجاملارغا خاس " ياكى " ئاللا خوجام "دەپ خوجاملارغا ھەددىدىن زىيادە ئەقىدە ۋە ئىخلاس قىلىپ، ئۇلارنى ھەممىدىن يۇقىرى مەرتىۋىلىك دەپ ھىساپلاپ، ئاللا بىلەن خوجاملارنىڭ ئارىلىغىدا تۇرىدىغان ھېچقانداق بىرەر يۇقىرى مەرتىۋىلىك ئىنسان ياكى جانلىنىڭ بولۇشىنى ئىتىراپ قىلمايدىكەن ۋە بۇنىڭغا يولمۇ قويمايدىكەن. شۇڭلاشقا، خوجاملار ئۇچتۇرپانغا يېڭى بارغان چاغلاردا، ئۇلار " ئەمدى بىز تىلگەن ۋە ئارزۇ قىلغان خوجىمزنى تاپتۇق "دەپ، ئۇلارغا ناھايتى يۇقىرى ئەقىدە باغلاپ، ئاتلىرىنى يىلقا ئۇيۇرى بىلەن، كاللىرىنى ئېغىلى بىلەن، قويلىرىنى قوتنى بىلەن ۋە قىزلىرىنى قىزلىق ئىپپەتلىرى بىلەن، سىكىلەك بولسا سىكىلەكلىگى بىلەن ئېلىپ كېلىپ، خوجاملارغا تارتۇقلاپ، نەزىر- ھەدىيە قىلىپ،" ئەمدى بىزگە ھېچقانداق نەرسە لازىم ئەمەس "دەپ ئۇلارنىڭ دۇئاسىنى ئېلىپ، " ئاللا خوجام "دەپ تۇرغان ئىدى. لېكىن خوجاملار بولسا " ھەممە پۇقرا مۇسۇلمانلارنىڭ ئورنى ئوخشاش بىر ئادەم "دەپ، بۇ ھەدىيىلەرگە نەزەر سالماي، ھەممنى باراۋەر- تەڭ كۆرگەن ئىدى. شۇڭلاشقا، بۇ تايىپىلەر بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، " بىز دىگەن خوجىمز بۇلار ئەمەس ئىكەن "دەپ، كەينى- كەينىدىن بۇلاردىن يۈز ئۆرىدى.

يەنە بىر سەۋەپ شۇكى، بۇ تايىپىلەر ئەر- خوتۇن ئارىلاش بىر چوڭ ئۆيگە يىغىلىپ، چوڭ قازانغا جىق چاي سېلىپ، نەچچە تاۋاقتا قايماق چاي ئېلىپ كېلىپ، قازانغا قويۇپ قاينىتىپ، بىر مۆتىۋەر كىشىنى چايغا مۇئەككەل- ۋەكىل قىلىپ، غۇسۇل- تاھارەتتىن كېيىن چۆمۈچىنىڭ دەستىسىنى تۇتۇپ، توپلانغان ئادەملەرگە" تەۋرۈك كۆك چاي "دەپ ئاز- ئازدىن يېتىشچە بېرىدىكەن ۋە چاينى ناھايتى تۆۋەن تازىم بىلەن، ھەتتا رۇكىغا ئېگىلگەندەك ئېگىلىپ تۇرۇپ قولىغا ئېلىپ بېرىدىكەن. ئاندىن كېيىن نەغمە- ناۋا ساداسى ئىچىدە ئەر- خوتۇنلار ۋە باشقىلارمۇ بىر- بىرىگە ئارىلاش ھالدا رەقسى ساماغا چۈشۈپ، شاۋقۇن- سۈرەن قىلىپ، بەزىدە يىقىلىپ، بەزىدە ئورنىدىن تۇرۇپ، بەزىدە مەسلەرچە غەرق بىخوت بولۇپ، ئېغىزىدىن كۆپۈك چىقىرىپ، ھۇزۇرلۇقتىن بىھۇزۇر ھالىتىگە كېلىشىدىكەن ھەم "

ھۆزۈرۈم "دەپ بىر نەغمە مۇقام ئىجات قىلغان ئىكەن. بۇ نەغمە ئەنە شۇ تايىپە سۇلۇكلىرىدە كۆپ ئېيتىلىدۇ. بەزى مۇغەننىلەرمۇ بەزى مەجلىس - يىغىنلاردا ئۆز نەغمىلىرىنىڭ ئىچىگە قىستۇرۇپ ئېيتاتتى.

گەپنىڭ ھاسلى شۇكى، ئۇلار يەنە شۇنداق بىر نەچچە سائەت ھۇشسىز- بىخۇتلۇقنى مەقسەت قىلىپ ياتقان ھالىتىدىن يەنە ھۇشىغا كېلىپ، ئۇھ دەپ كۆزلىرىنى ئېچىپ ئولتۇردىكەن. مۇنداق ئىش بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنى" كۇبرەۋىيە "سۇلۇكى دەپ ئاتاپ ئەقىدە قىلىدىكەن. ئۇلارنىڭ بۇ قىلىغى شەرىئەتكە تامامەن خىلاپ ئىكەن. بۇ پىرقىنىڭ ئۇلۇغ پىشۋاسى خەلپىسى بىر كۈنى خوجامنىڭ ئالدىغا كېلىپ، تەۋرۈك چاي تىلەپ " بىزگە دۇئا قىلىپ بېرىشكە بىر دۇئاگۇي تىلەيمىز "دەپ ئەرز قىلغاندا، خوجام مەرھەمەت قىلىپ مەن كەمىنىنى بۇيرۇدى. ئۇلارنىڭ ئۇستىگە بېرىپ، ئۇلارنىڭ پائالىيىتىنى كۆزۈم بىلەن ئېنىق كۆردۈم. ئالدى بىلەن ئۇلار مېنى " خوتۇنلار بىلەن بىللە رەقسى ساماغا چۈشۈپ بەرسىلە "دەپ ئىلتىماس قىلدى. مەن " تېخى ئۆزەم ياش "دەپ بىر قېرى ئادەمنى ئۆزەمگە ۋەكىل قىلىپ مەيدانغا چۈشۈردۈم. پائالىيەت تۈگىگەندىن كېيىن، ئۇلار مەندىن " ئۆزلىرى بۇ سۇرلۇك بىلەن كەم شۇغۇللانغانلىقلىرى مەلۇم "دەپ سورىدى. مەن ئۇلارغا " ھېلى مەن ياش، شەرىئەت سۇلۇكلىرىنى تېخى تاماملىيالمىدىم، شەرىئەت سۇلۇكىنى تاماملىغاندىن كېيىن ئاندىن بۇ سۇلۇك بىلەن شۇغۇللانسام دەپ نىيەت قىلىپ تۇرۇپتىمەن "دەپ جاۋاپ بەردىم. ئۇلار خوجاملارنى بىلمەي تۇرۇپ، بىزنىڭ خوجىمز دەپ ئىزھار قىلغان ۋە مېنىمۇ تۇنۇماي تۇرۇپ تەۋرۈك چايغا ئېلىپ چىققان ئىدى. كېيىنچە ئۇلار بۇنىڭ ھەممىسىنى قىلغان ئۆزىمز دەپ، قىلغان ئەقىدىلىرىگە گۇمان قىلىپ پۇشايمان يىدى. لېكىن پايدا بەرمىدى.

لېكىن شەرىئەت پانا خوجام پادىشا بولسا بۇ يولدىن ئاداشقان گۇرۇھلارنىڭ زالالات يولىنى توغرا يول دەپ، يامان ئىشلاردىن جۇدا بولالماي ۋە ئىگە بولالماي، يامان ئىشلاردىن سۇننىئەتنى پەرق قىلىپ ئايرىيالماي يۇرگەنلىگىنى بىلىپ، پەيغەمبەر مۇستافاۋىيەنىڭ شەرئىتى ۋە مىللەت سىراجدىيە [151] چىرىغىنىڭ ھۆكۈم قائىدىلىرى ۋە يول كۆرسەتكۈچى ئىمامىلارنىڭ پىكىرلىرى، ئۆلىمايى ئىزاملارنىڭ پەتۋالىرى بويىچە، توغرا ھەق يولىنى ئېلان قىلىپ، " ھەدىس شېرىپتە "تە بايان قىلىنغان " ھەممە ئىشتا نەسىھەت ۋە توغرلىقنى تۇتۇشنىڭ ئۆزى دىن دىمەكتۇر "دىگەن سۆزلىرىگە ئەمەل قىلىپ، مۇلايىم مىجەز ۋە شىرىن سۆز- ماقاللار بىلەن پەندى - نەسىھەت ھەم تەشۋىقاتلارنى قىلىپ، ئۇلارنىڭ مۇخالىپ كېيىنلىرىنى پەندى - نەسىھەتنىڭ مەجۇنى شەرۇتى ۋە باشقا مەنىۋى دورىلار بىلەن داۋالاپ باقتى.

لېكىن ئۇلارنىڭ قەساۋات بېسىپ كەتكەن قەلبىگە بۇ دورىلار پايدا بەرمىدى. پەردە- پەردىنجىسىز بىر يەرگە توپلانغىنىنى بىلىپ ئالدۇرتۇپ كېلىپ، شەربەت قامچىسى ۋە دورىلىرى بىلەن قاتتىق ئەدەپ ۋە ئېھتىساپ بەردى. بۇ ئۇسۇللار ئۇلارنىڭ خاس مىجەزلىرىگە ماس كەلمىگەنلىگى ئۈچۈن، ئۇلار ئاداۋەت ئۇرۇغىنى چېچىپ، دۈشمەنلىك تىكەنلىرىنى كۆكەرتتى ھەم باغى ۋە تاغلىق دۈمباقلىرىنى جېنىنىڭ بېرىچە ئاشكارە سوقتى. ئاخىرى بۇ سەرەنجامسىزلار ئىشنىڭ يولىنى ئۇرۇش ۋە قان تۆكۈش تەرەپكە تارتتى. نەتىجىدە، ئۆزىنى خۇددى شامغا ئوخشاش يېنىپ تۇرغان ئوت ئاتەشكە پەرۋانىدەك ئۇردى ۋە ھالاكەت مەنزىلگاھىدىن جاي ماكان تۇتتى.

نەزىم:

چىرغىنىكى ھەق ياندۇردى، قويدى،

كىشىكىم پۇۋۇ دىدى سەقالى كۆدى.

بۇ شېئىرنىڭ مەزمۇنى دەل مۇشۇ يولدىن ئازغانلارنىڭ ئەھۋالىغا مۇۋاپىقتۇر. ئەگەر ئۇلاردىن " ئاللا خوجام دەپ كىمنى دەيسىلەر؟ ئۇ كىشىنىڭ ئىسمى شېرىپلىرى كىم بولىدۇ "دەپ سورىسا، ئۇلارنىڭ خەلىپە، ماشايىخلىرىمۇ" خوجاملارنىڭ ئىسمى شېرىپلىرىنى ئاغزىمىزغا ئالالمايمىز، ئاتا- بوۋىلىرىمىزمۇ، ئاللا خوجام دەپ كەلگەن ئىكەن، بىزمۇ ئاللا خوجام دىسەك، خوجىمىز ئۆزى تېپىپ ئالالايدۇ، بەلكى ئىسمى شېرىپلىرىنى ئەسلا ئاڭلىمىغان ئىدۇق "دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. جانابى ئاللا يار سوپۇم [152] «سۇبباتىل ئاجىزىن» دىگەن كىتاۋىدا مۇنداق مەسئۇنى زىكرى قىلىپ:

بولۇپتۇر ھەم تەقى بىر فىرقە پەيدا،

ئاتى مۆمىن ۋەلى نەفسىگە شەيدا.

يىغارلار پارە ۋە بوينى يوغانىنى،

سالۇرلار ئوتۇراغا قىزۇ- جۇڭاننى.

ئالىپ بارسا كىشى ئەھلى ئايالىن،

كۆتەرۈر بەھممەتلىك ۋەبالىن.

ھارام ئىشنىكى تائەت بىلسە ئىنسان،

ئىرۇر بۇل ئېتىقادى ناموسۇلمان.

بۇ ئايغان فرقە كىم زاللى مۇزىلدۇر،

شەرىئەت ئەھلى بۇ ئەلدىن خجىلدۇر.

دەپ يازغان ئىدى. بۇ مەسئۇلنىڭ مەزمۇنى دەل مۇشۇ تايىپىلەرنىڭ شەنىگە ناھايىتى مۇۋاپىق كېلىدۇ. ئىسھاقىيە، نەئىمەتىيە قاتارلىق باشقا پىرقىلەرمۇ مۇشۇ تايىپىلەرگە ئوخشاش ياكى بۇلاردىنمۇ بەتتەر بولسا كېرەك. ھەر قايسى تايىپىلەر ئۆز ئەقىدە- سۇلۇكلىرىدىنمۇ ناھايىتى مۇستەھكەم ئىكەن.توي- مەرىكە، نەزىر- چىراق ۋە ئاممانى ئولتۇرۇشلىرىدا بىر بىرى بىلەن ئارىشىدىكەن. لېكىن سۇلۇكلىرىنى ناھايىتى مەخپى- سىر قىلىپ ساقلايدىكەن. بىر- بىرىنىڭ تەۋرۈك چاي ۋە نەزىرلىرىگە بارمايدىكەن ۋە بىر- بىرىنى چىللىمايدىكەن. ئەگەر ئارلىشىپ قالسا چىكىپ كېتىدىكەن ياكى چىقرۇۋېتىدىكەن. بەزى پىرقىلەر نەزىر- چىراقلاردا خوجاملار ھەققى دەپ چوڭ بىر نان، خۇدايىم يولىدا دەپ ئۇنىڭدىن كىچىگرەك بىر نان ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كىچىك بىر نانىنى پەيغەمبىرىم ھەققىدە دەپ ئوبدان پۇشۇرۇپ، نانىنىڭ يۇزىنى سۇ يېغىدا ياغلاپ، ئۇستىگە نوكچا شاملارنى قاداپ يۇرۇتۇپ، ئۇ نانلارنى نامازشام ۋاقتىدا ئوتتۇرغا ئېلىپ چىققاندىن كېيىن، دۇرۇت ۋە پاتىمە ئوقۇپ خەتمە قۇرئان قىلىپ، دۇئا- پاتىھىلەرنى تۇغقانلىرىدىن كېيىن، بۇ نانلارنى ئۇششاق- ئۇششاق قىلىپ پارچىلاپ، توپلانغان چوڭ- كىچىك ھەممە ئادەمگە " تەۋرۈك "دەپ بېرىدىكەن دىگەن گەپ- نەقىللەرمۇ بار.

بۇ تايىپىلەر ئۇچتۇرپان كۆچمەنلىرىگە خاس بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەتتە شەھەرنىڭ ھەممە جايىدا بار . يەنە" كۇبرەۋىيە دەپ قايسى تەرىقەتنى دەيسىلەر "دەپ سورىسا، ئۇلار بۇنىمۇ " بىلمەيمىز "دەپ جاۋاپ بېرىدىكەن. بۇلارنىڭ سۆزلىرىگە قارىغاندا، بۇ مەزھەپ شەيخ نەجمىدىن تامىتلىكۇبراغا مەنسۇپ ئىكەنلىگى مەلۇم ھەم كۇبرەۋىيە

تەربىقەتنىڭ سەرھەلقىسى شەيخى نەجمىدىن كۈبرا بۇ ئۇلۇغ زات دەل شۇ رەقسى ساماغا قايىل ئىدى ئەلۋەتتە دەيدۇ. ۋاھالەنكى، شەيخ نەجمىدىن تاممىتىلكۈبرانىڭ تەربىقەتلىرى بۇلارنىڭ يامان تەربىقەتلىرىگە ھەرگىز ئوخشمايتى. بۇلار ئۆزىنى خيالىچە ئۇ زاتنىڭ تەربىقەتلىرىگە تەقلىد قىلىپ، ئۆزىچە بىر سۇرلۇك پەيدا قىلىپ، خوتۇنلىرى يۇزىنى ياپماي باشقا يات ئەرلەر بىلەن ئارلىشىپ ئولتۇرۇپ، ئۇلار بىلەن رەقسى بىلەن ساماغا چۈشۈپ، ئۆزىنى ئاشكارە ھالدا چوڭ گۇناغا گىرىپتار قىلىپ، بۇ گۇنالىرىنى سۇلۇك قىلدۇق ۋە كۈبرەۋىيە تەربىقتىنى تەۋرەتتۇق دەپ نەسىھەت بېرىشى، ئۇلارنىڭ ناھايىتى جاھىللىغى ۋە نادانلىغى، توغرا يولدىن چىققانلىغىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. چۈنكى، شەيخ نەجمىدىن كۈبرا بولسا كۈمرەۋىيە تەربىقەت ئەھلىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغى ۋە ماشايىخلىرىنىڭ سەرداری، ئىلمى قال (شەرىئەت ـ ت) ۋە ئىلمي ھال (تەربىقەت ـ ت)دا ناھايىتى كامالەتكە يەتكەن بىر ئادەم بولۇپ، ئۇ كىشىنى يەنە تەربىيلەپ سۈپەتلەشكە تىل ئاجىزلىق قىلىدۇ. ئەمدى ئاياللارنىڭ يۈز، ئەۋرەتلىرىنى يېپىش پەرزلىگى بولسا نەس ۋە ئايەت بىلەن قاتتىق چەكلەنگەن ئىدى. بۇ ئۇلۇغ زات ھەتتا شەرىئەت قائىدىلىرىنىڭ سىرتىدىكى مۇستەھەب (پەرىز ۋە ۋاجىب ھىساپلانمايدىغان ـ ت)ئاددى ئىشلىرىگىمۇ ھېچقاچان خىلاپلىق قىلغان ئەمەس. ئەمدى پەرزىنى تەرك ئېتىش بولسا، بۇ كىشىدىن قانداق سادىر بولۇشى مۇمكىن؟ ئىلاھىم، بەلكى ھەمە مەخلۇقلىرىڭنى راست يولغا باشلاپ، تەۋپىق ۋە ھىدايەت بەرگەيسەن. ئەي توغرا يول كۆرسەتكۈچى ئاللا، يولدىن ئازغانلارغا توغرا يول كۆرسەتكەيسەن، ئامىن!

10

خوجا ئىسھاق خان خوجامنىڭ خوتەن ۋە ئىلىغا ماڭدۇرغان ئەسكەر ۋە ئەلچىلىرىنىڭ ۋەقەلىرى ۋە ئەلچى بولۇپ كەلگەنلەرنىڭ خەت ـ ئالاقە مۇراسلە قاتارلىق ئىشلارنىڭ قىسقىچە بايانى

پەلەكنىڭ ئالى تەربىيىسىگە ئىگە يارەنلەر ۋە ئىدرەك ئىگىسى بولغان بۇرادەرلەرنىڭ چاققان، سەزگۈر تەبىئەتلىرىگە مەخپى ۋە خەۋەرسىز قالمىغايكى، نەقىل ۋە ھىكايىلەرگە ئاساسلانغاندا، كۆچار شەھىرى بۇزلۇپ، خوجا ئىسھاق خان خوجام خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، ئىسلام قىلىچىنى كاپىرلارنىڭ بېشىغا ئاشكارە تارقاتقانلىغىنىڭ خوش

خەۋەرلىرى ۋە مۇبارەكباتلىق چوڭ تەنتەنىسى يەتتە شەھەرنىڭ ۋالىلىرى ۋە ئاھالىسىگە ئاڭلاندى. بەلكى ھەر تەرەپكە تارقالدى. نەتىجىدە شەھەر- شەھەرلەردىكى مۇسۇلمان ۋە تۈركگانىلار ئىتتىپاقلىشىپ، ئىسلام شەرىپىنى ئاچماقنى ۋە زالىم كاپىرلارنىڭ بېشىغا تىغ چاپماقنى مەقسەت ۋە ئىشتىياق قىلىپ، كۈچارنىڭ كەينىدىن ئىلدىكى يەتتە شەھەرنىڭ تۈركگانى ۋە تارانچىلىرى كاپىرلارنىڭ ئىتائىتىدىن چىقىپ، ئەلەم مولا شەۋكەت ئاخۇننى ئۆزىگە باشلىق ۋە مۇستەقىل ھاكىم قىلدى. بۇ ناھايىتى پازىل ۋە دىندار كىشى ئىدى. جۇملىدىن خوتەن ئەھلىمۇ خىتايلارنىڭ ئىلكىدىن چىقتى. ياركەنت، كاشغەر خەلقىمۇ ئىتائەت ۋە پەرمانداراىلىق يىپىنى ئۈزدى. چۈنكى، بۇ ئالتە شەھەرگە كۈچار گۈيا بىر دەرۋازا ئورنىدا بولۇپ، بېيجىڭدىن كەلگەن چېرىكلەر ئالدى بىلەن كۈچارنى باسماي تۇرۇپ، باشقا يەرگە بارالمايتى. بۇنى بىلگەن يەتتە شەھەر ئادەملىرى كەينى- كەينىدىن بۇزۇلۇپ، ھەر قايسى شەھەرنىڭ ئادەملىرى بىر ئادەمنى سەردار قىلىپ، يەنە بىر ئادەمگە پەرماندار بولۇپ ئۆز ئالدىغا مۇلكى تاۋايىف (تەۋەلىك ـ ت) قۇردى.

خۇسۇسەن خوتەنده موللا ھەبىبۇللا مۇپتى ھاجى دىگەن بىر تەقۋادار- پەرزگار ۋە شەرىئەتشۇناس، دىن- دىيانەتلىك بىر كىشى بار ئىدى. ھەممە خوتەن ئەھلى بىر ئىتتىپاق بولۇپ، بۇ كىشىنى ئۆزىگە سەردار قىلىشنى لايىق ۋە سازاۋەر بىلىپ، بېشىدا كۆتۈرۈپ، خوتەن كاپىرلىرىنىڭ ئۇستىگە تىغ تارتىپ، تۈركگانى تايىپىلىرىنمۇ كاپىرلارغا قوشۇپ تامامەن يوق قىلىپ، يۇرتنى پەرزگار ۋە تەقۋادارلارنىڭ دىلىدەك پاكىز ۋە ساپ قىلىپ، تەختى سەلتەنەتتە ئولتۇرغۇزى، بۇ چاغدا شەيخ نەزەردىن خوجام ياركەنتنى پەتھى ۋە تەسەررۇف قىلىشنى نىيەت قىلىپ، ئاتلىنىپ ياركەنتكە باردى. بۇنىڭ بىلەن ھاجى غەزنىچى بەگمۇ بىللە بارغان ئىدى. شەيخ نەزەردىن خوجام ياركەنتكە بارغاندىن كېيىن، ھاجى غەزنىچى بەگنى بىر مىڭ يەتتە يۈز مۇسۇلمان، ئۇچ يۈز تۈركگانى چېرىگى بىلەن خوتەنگە يولغا سېلىپ، ئۇنىڭغا" سىلىنىڭ خوتەنگە بارغانلىرىنى موللا ھەبىبۇللا ھاجى پادىشا ئۆزىگە پەخرى- ئىپتىخار دەپ بىلىپ، ئىتائەت كەمىرىنى بېلىگە مەھكەم باغلاپ، گەدىنىنى تۆۋەن قىلىپ ئالدىلىرىغا چىقىپ، ئىززەت ۋە ھۆرمەتلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، سىلىنى تەختى سەلتەنەتكە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۆزى خىزمەتدارلىق رەسمىيەتلىرىنى ئۆتەيدىغان بولسا ناھايىتى ياخشى. ئەگەر سىلىدىن يۈز ئۆرۈپ قارىشىلىق قىلسا ياكى سىلىگە بوي سۇنۇشتىن باش تارتىدىغان بولسا، ئۇنىڭغا جان- دىلى بىلەن كۈچ كۆرسىتىپ، خوتەننى قولغا كىرگۈزۈپ، ھاجى پادىشانى ئەۋلادى بىلەن مېنىڭ ھۆزۈرۈمغا ئەۋەتسىلە" دەپ بىرقانچە سىياسىي تەھدىت ۋە لاپ- قاپ، تۇزسىز- مەزىسىز ۋە ئاچچىق سۆزلەرنى قىلىپ يولغا سالدى. ھاجى غەزنىچى

بېك مەنزىلمۇ. مەنزىل يۇرۇپ، سانجۇغا بارغاندا، خەتنى كۆرۈپ مۇلاھىزە قىلىپ،" بۇ خەتتىن ئاشنا. دوستلۇقنىڭ پۇرىغى كەلمەيدۇ. ئەكسىچە، بۇ خەتتىن دۇشمەنلىك ۋە خۇسۇمەت ئاشكارە كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. ئەگەر ياخشىسى مەن ئۇنىڭ ئالدىغا كىشى چىقراي. قېنى، غايىپ پەردىسىدىن نېمە ئىش. ئەھۋاللار كۆرۈنەر ئىكەن"دەپ چوڭ ئوغلى ئىبراھىم سۇدۇرنى باش قىلىپ، ئۈچ مىڭ لەشكەر بىلەن ئالدىغا چىقاردى. زاۋا دېگەن شەھەردە ئىككى تەرەپ جەڭ. قىرغىنچىلىققا كىرىشتى. نۇرغۇن ئادەم ھالاك بولدى. ئىبراھىم خان سۇدۇرغا ئوق تېگىپ، ئالەم باقىغا سەپەر قىلدى.[153] ئاقىۋەت ھاجى غەزنىچى بەگمۇ باراۋەرلىك قىلالماي، مەغلۇپ بولۇپ يارکەنتكە كەتتى. ھاجى پادىشانىڭ مۇلازىملىرى بولسا غالىپ بولۇپ، ئولجا. غەنىمەتلەرنى ئېلىپ، قايغۇ ۋە ماتەم بىلەن خوتەنگە باردى.

ھاجى پادىشانىڭ ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلماسلىغدىكى سەۋەپ شۇكى، ھاجى غەزنىچى بېك ئەسلىدە كۇچارنىڭ بەگزادىلىرىدىن ئىكەن. ئانا تەرەپتىن خوجاملارغا تۇققانلىغى بار ئىدى. لېكىن، خىتايلارغا خىزمەت قىلىپ كەلگەن بۇرۇنقى بەگزادىلەردىن ئىدى. ئۇ بۇ ۋەقە بولۇشتىن بىر يىل ئىلگىرى خان، ئامبانغا تۇڭچى بولۇپ، يارکەنتكە بېرىپ مەنسەپ ئىشىنى تۇتۇپ، خىتاي تىلى بىلەن سۆزلەپ، خىتايچە كىيىم. كېچەكلەرنى كىيىم. ياسىنىپ كەلگەن ئىدى. شۇڭلاشقا، ھاجى پادىشا" مېنىڭ ئۈستۈمگە ھاجى بېك دېگەننى ئەۋەتكىنى قانداق ئىش؟ خوجاملاردىن بىرسىنى ئەۋەتمەك لازىم ئىدى. ئەگەر ئۇنداق قىلمىغاندىمۇ ئۇلارغا شەرىئەت ئىچىدە بولغان، شەرىئەت كىيىمىنى كىيىپ ئۆمۈر ئۆتكۈزگەن بىر مۇسۇلمان مۆمىن ئادەم تېپىلمىغاندىمۇ؟ مېنىڭ ئۈستۈمگە بىر خىتاي يىتىمنى ئەۋەتكىنى نېمىسى"دەپ ئۆز يۇرتىغا مەھكەم ۋە ئۆز ئىشىغا پۇختا بولۇپ تۇردى.

شۇنداقلا، بۇ چاغدا ئىلى تارانچىلىرىمۇ كاپىرلاردىن يۈز ئۆرۈپ، ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە چوڭ. قىرغىنچىلىققا ھەركەت ۋە تەرەددۇت قىلىپ، غازىلىق مەرتىۋىسىگە ئۇلىنىپ، ناھايىتى زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ،" جانپىدارلار"دېگەن نامغا ئېرىشىپ، نۇرغۇن ئادەم توغرا نىيەت بىلەن جېنىنى پىدا قىلىپ، قېنىنى تۆكتى. لېكىن، كاپىرلارنىڭ ئۇلۇغى جاڭجۇن تۇرغان كۇرە شەھرى تېخى پەتھى بولمىغان ئىدى. بۇ دەۋردە سائادەتلىك ۋە ئىنتىزاملىق مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇلۇغى موللا شەۋكەت ئاخۇن باشقىلارغا مەسلىھەت قىلىپ، " كاپىرلار بىلەن ئۇرۇشۇپ كۆپ ئادەم زىيان بولدى. كۆپ كاپىرلارمۇ يوق قىلىندى. شۇڭلاشقا، بىزنىڭ ئۈستىمىزدە تۇرۇپ دۇئا قىلىپ بېرىدىغان پەيغەمبەر ئەۋلادىدىن بولغان بىر ساھىپ دۇئا ئادەم كېرەك ئىدى. ئەگەر دەسلەپتە كۇچاردا ئىسلام ئېچىلغان ئىدى. بىز ئۇلارنىڭ

يۆلەك ۋە مەدەتلىرىدىن قۇۋۋەت ئېلىپ، ئىلىدىكى كاپىرلارغا تىغ تارتقان ئىدۇق. شۇڭلاشقا، خوجا ئىسھاق خان خوجامنى مۇبارەكلەپ، ئۆزىمىزنى ئۇنىڭ پەرمان ۋە ئىتائىتىگە كىرگۈزسەك، ھەممىمىزلا بىر مەزھەپ ۋە بىر مىللەت بولغانلىغىمىز ئۈچۈن، ئىتتىپاقلىق بېشىنى بىر ياقىدىن چىقىرىپ، بېشىمىزغا مۇشكۈل ئىش كەلگەندە بىر- بىرىمىزگە دوستلۇق ۋە ياردەم كۆرسىتىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ راھىتى ۋە يۇرتلارنىڭ ئاۋاتلىغى ئۈچۈن تىرىشساق"دىدى. بۇ گېپنى ھەممە ئاكابىر ئەشرەپلەر ماقۇل تۇتۇپ، ئىتتىپاق بىلەن بىر پارچە بەيئەتنامە يېزىپ، بىر ساھىپ دۇئا ئادەم تەلەپ قىلىپ، موللا قۇربان خېتىپ ئاخۇننى باش قىلىپ، ئۇنىڭغا قىرىق نەچچە ئادەمنى قوشۇپ، مۇڭاپىق سوغا- سالاملار بىلەن ئەلچى ماڭدۇرغان ئىكەن. مەزكۇر ئەلچىلەر ئىلىدىن چىقىپ، سىرت دىگەن داۋاندىن ئېشىپ، ئۈچتۇرپانغا كەلدى. چۈنكى، بۇ چاغدا مۇزداۋان بىلەن ئۆتكىلى بولمايتى. ئۈچتۇرپاندىكى خوجاملار ئەلچىلەرنىڭ ئالدىغا چىقىپ، لايىق جاي- ماكانغا چۈشۈرۈپ، بەيئەتنامە بىلەن سۈرەت- ۋەقەنى خان خوجامغا سۈندى. بىر نەچچە كۈندىن كېيىن، خان خوجامدىن ئەلچىلەر ئۆزىنىڭ يارلىغى بىلەن كەلسۇن دىگەن يارلىق كەلدى. خوجاملار ئىشەنچىلىك خىزمەتكارلارنى بىللە قوشۇپ، مەزكۇر ئەلچىلەرنى كۈچارغا ماڭدۇردى. خان خوجام بۇلارنى كۈچاردا ئىككى ئاي مىقدارى توختىتىپ، ئىنئام ئېھسانلارنى قىلىپ قايتىشقا جاۋاپ بەردى.

خان خوجام يەنە باھاۋىددىن خوجامنىڭ ئوغلى سەئىد خوجامنى باش قىلىپ، يۈز ئەللىك لەشكەر، ئەلەم، تۇغ، بايراق، داقا- دۇمباق، قورال- يراق، ئوق- ساغداقلار بىلەن ئىلىغا يولغا سالدى. بۇلار مۇزداۋان يولىنى ياساپ، ناھايىتى قىيىن- مۇشەققەت ۋە مېھنەتلەر بىلەن داۋاندىن ئۆتۈپ، تەڭداشسىز ئاللا دەرگاھىغا شۈكرى- سانالارنى بەجا كەلتۈرۈپ، قالماقلارنىڭ زىيان- زەخمىتىگە ئۈچراشتىن غەم- ئەندىشە قىلىپ تېكەسكە يېتىپ بارغاندا، بىر نەچچە ئاتلىق ئالدامچى قالماق يولىنىڭ توغرىسىدىن چىقىپ، بۇلارنىڭ ئالدىغا كېلىپ" سىزلەر قانداق ئادەم؟ قايسى جايدىن كەلدىڭىزلەر ۋە قايسى جايغا بارىسىزلەر"دەپ سوراپ، بۇلارنىڭ ئاز- كۆپلىگىنى بىلىپ، بۇلارغا" بۇ يەردە ھەر خىل باشباشتاق يامان ئادەملەر بار. مەن ئادەم قوشۇپ بەرسەم، سىزلەرنى تىنچ- ئامان ئۆتكۈزۈپ قويسا، بۇ ماڭمۇ بىر خىزمەت بولۇپ قالار"دەپ، ئۈچ- تۆت قالماقنى قوشۇپ،" بۇ خوجا كىشلەرنى پالانى يەرگىچە ئاپىرىپ ئۆتكۈزۈپ قويۇپ يېنىڭلار، بۇلارغا بىرەر ئادەم زىيان- زەخمەت قىلىپ قويمىسۇن، ئەگەر بۇنداق بولسا بىزگىمۇ ئوبدان بولمايدۇ" دەپ مۇناپىقلارچە مۇبالىغە سۆزلەرنى تەكىتلەپ ئادەم قوشتى.

سەئىد خوجام باشلىق بۇ ئادەملەر" خۇدانۇھنده كېرىم بۇ ئەندىشىلىرىمىزنىمۇ ئاسان قىلغۇدەك"دەپ، ئىككى- ئۈچ مەنزىلگە بېرىپ، ئات- ئۇلاقلىرىنى ئوتلاققا قويۇپ، خاتىرجەملىك بىلەن غىزا- تاماقتا تەييارلىنىپ، غىزالارنى يەپ- ئىچىپ ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. مەزكۇر قالماقلار ۋاقتىنى غەنىمەت بىلىپ، بايىقى قالماقلارغا خەۋەر بېرىپتۇ. ئۇشتۇمتۇت خۇددى ئاسماندىن چۈشكەن بالا- قازادەك، نۇرغۇن قالماق كېلىپ، تالان- تاراج قىلىپ، بۇلارنىڭ بىرقانچىسىنى ئۆلتۈرۈپ نابۇت قىلىپتۇ. بىرنەچچىسىنى ئولجا ئەسىر قىلىپتۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى قېچىپ، ئۆزلىرىنى ئىسسىق كۆل قاتارلىق يەرلەرگە ئېلىپتۇ. لېكىن سەئىد خوجام ئاندىن تۇغۇلما يالىڭاچ، يېرىم جان، ئاچ ۋە سەرسان- سەرگەردان بولۇپ، ئىلدىكى كەنتلەرنىڭ بىرىگە بېرىپتۇ. بۇ كەنتنىڭ ئۇلۇغى بۇنىڭغا ئىگەن- ئايال بېرىپ، ئىلىنىڭ سۇلتانى بىلەن كۆرۈشتۇرۇپتۇ. خان خوجام پادىشا يەنە موللا ئاللا يار ئاخۇنۇمنى ئىلغا ماڭدۇرغان ئىكەن. بۇ بىر شاگىرتى بىلەن تونچ- ئامان ئىلغا كىرىپتۇ. سەئىد خوجام بولسا، ئۆز بېشىغا كەلگەن ھادىسىلەرنى ئىلىنىڭ سۇلتانىغا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، سۇلتان ئۇنىڭغا ئۆز لايىغدا تون كىيدۈرۈپ، تەمنات تەينىلەپ، ئوبدان جاي- ماكان قىلىپ بېرىپتۇ. لېكىن ئۇنىڭغا بەيئەت ۋە ئىناۋەت قىلماپتۇ. شۇڭلاشقا، ئۇ" يالىڭاچ خوجام"دىگەن نام بىلەن داڭقى چىقىپتۇ. چۈنكى، بۇ خوجاملار بارغىچە ئالامانچىلار ۋە جانپىدالار موللا شەۋكەت ئاخۇننى بىر گۇنا بىلەن بىكار قىلىپ، قاپقا سولاپ، تىرىك پېتى دەريياغا تاشلاپتۇ – دە ، باشقا بىر ئادەمنى ئۆزىگە ئۇلۇغ قىلىپ سايلاپتۇ. بۇ ئۇلۇغنىڭ سەئىد خوجام قاتارلىقلار بىلەن كارى بولماپتۇ. بۇلار ئىلىدا ئىستىقامەت قىلىپ تاكى دەۋرى زامان مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىق غازىسىنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىنلا ئۆز يۇرتى كۇچارغا قايتىپ كېلىپتۇ.

بۇ چاغلاردا ھاجى پادىشا ھاجى بېك غەزنىچىنى باسۇرۇق قىلىپ يانغاندىن كېيىن،" ھەرقانداق بولسىمۇ، بۇ ياخشى ئىش بولمىدى"دەپ، بىر تەرەپتىن شاتلىق ۋە يەنە بىر تەرەپتىن غەم- ئەندىشە قىلىپ، بۇ ئەھۋالنى بىر نەچچە كۈن مۇلاھىزە قىلىپ، " بىز بولساق خوجاملار بىلەن بىر مەزھەپ، بىر دىندىكى مۇسۇلمانلارمىز، ھەرقانچە بولسىمۇ، ئۇلار بىلەن كېلىشىپ ئوبدان ئۆتۈشىمىز لازىم ئىدى"دەپ، خوتەننىڭ ئوبدان ۋە كېلىشكەن زىلچىلىرى، مال- ماتالىرى، ئات- ياراقلىرى ۋە نەقدىنە پۇل قاتارلىق سوغا- سالاملارنى راسلاپ، دوستانىلىق رىشتىنى باغلاپ، ھەتتا ئىتائەت تۈزۈمىگە كىرىپ، زاۋا شەھىرىدە بولۇپ ئۆتكەن يامان ئىشلارغا ئۆزرە- خالىق قويۇپ، ئىنساپ ماقامىغا كېلىپ،" ھاجى بېكتىن باشقا بىر ئادەم كەلسە ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلىپ، خىزمەتكارلىق قائىدە- رەسمىيەتلىرىنى كەلتۈرەر ئىدىم.

شۇنداقلا ئۆزلىرى خاقانى چىننىڭ بىر سۆزلۈك ۋە بىر قۇللۇق ئوبدان ئادەملىرىنى ئۆلتۈرۈپ، يامان ئادەملەر بىلەن ئىتتىپاق بولۇپ پادىشالىق قىلىپلا، يەنى خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، تۈركگانىلار بىلەن ئىتتىپاق بولۇپلا، ئەگەر تۈركگانىلارنىمۇ يوق قىلغان بولسىلا ئىدى، مەن ئەلۋەتتە ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلار ئىدىم. ھېلىمۇ ئۆزلىرى بىزدىن بۇرۇن پايتەختتە ئولتۇرغان. بىزنىڭ ئىتائەت قىلىشىمىز لازىم "دېگەن يۇسۇنلۇق بىر نەچچە مۇلايىم ياخشى سۆزنى بەتكە تىزىپ خەت يېزىپ، ئەخمەت مىراپ بېك دېگەن ئادەمنى باش قىلىپ، ئەلىك نەچچە ئادەم قوشۇپ ئەلچى قىلىپ كۆچارغا ماڭدۇردى. مەزكۇر ئەلچىلەر ئاقسۇغا كېلىپ، بىر نەچچە كۈن توختاپ، ئاندىن كۆچارغا راۋان بولدى. بۇلار كۆچارغا بىر مەنزىل قالغاندا، خان خوجام ئالدىغا ئادەم ئەۋەتىپ، بۇلارنىڭ سوغا- سالاملىرىنى ئېلىپ كەتتى. ئەخمەت بېك باشلىق ھەممە ئەلچىنى ئات- ئۇلاغ، سەرەمجانلىرىدىن ئايرىپ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنى سايرامدىكى ئۆز ئورنى بىلەن تەڭ ئادەملەرگە چۈشكۈن ئورنىدا تۇتقۇن قىلىپ بېرىپ، بۇلارنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرسۇن دەپ قاتتىق يارلىق قىلدى. ئەلچىلەر سايرام كەنتلىرىدە بىر يىلچە تۇرۇپ، كۆرستىپ بەرگەن جايلىرىدىن ۋەتەن تۇتتى. ئاتالمىش غازى بۇ جايغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، بۇلارمۇ ئۆزىنىڭ ئەسلى يۇرتى ۋە ئەھلى ئىيالىلىرى بىلەن كۆرۈشۈشكە مۇيەسسەر بولۇپ قايتىپ كەلدى. ئەي ئاللا، چېچىلغانلارنى جەم قىلغۇچىدۇرسەن.

11

ئۇ ئالەمنى يارىتقۇچى ۋە ساقلىغۇچى ئاللانىڭ لۇتفى ئىنايىتى بىلەن سەيىد خوجا ئىسھاقنىڭ شەرىقىي تەرەپكە يۈرۈش قىلغىنى ۋە ئۇششاقتالدا نۇرغۇن پەتھى قىلىپ ئىگەللەشكە مۇيەسسەر بولغانلىغى ھەم بەزى باشقا ۋەقەلەر بايانى

ئاقتۇەتنى ئويلايدىغان ياەنلەر، دەۋردىن ئەندىشە قىلغۇچى بۇرادەرلەرنىڭ كۆڭۈل ۋە كۆزلىرىدىن مەخپى ھەم يۇشۇرۇن قالمىغايكى، بۇنداق قىسسە- ھىكايە ۋە نەقىل- ئەپسانىلەرگە قارىغاندا، راشىدىن خان خوجام (ئاللا ئۇنىڭغا غەلبە نۇرسەت ئاتا قىلغاي!) تەختى ئورنىدا ئولتۇرۇپ، مەشرىق تەرەپتىكى قارا شەھەر، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى كاپىرلاردىن ئەندىشە قىلىپ جار سېلىپ،" خۇدا ۋە رەسۇللىلانىڭ ھەق يولىدا جېنىنى پىدا ۋە تەقدىم قىلىپ، كاپىر- دىنسىز ۋە مۇشرىك زالىملار بىلەن غازات قىلىپ، غازىلىق مەرتىۋىسىنى خوش كۆرىدىغان ۋە شاھادەتلىك دەرىجىسىنى ئىزدىگەن بىر مەرت باھادۇر بارمىكىن؟ "دىگەن چاغدا، توختى مۇھەممەت يۇز بېشى دىگەن بىر ئادەم كېلىپ،" مەن بولىمەن، ئۇشبۇ خىزمەتنى بەجا كەلتۈرۈپ، بۇ دەرىجىلەرنى ئارزۇ ۋە ھەۋەس قىلغان ئىدىم"دەپ ئوتتۇرغا چىقتى. خان خوجام ئىلتىپات قىلىپ، يۇز ئادەم تەيىنلەپ، باھاۋىددىن خوجام بىلەن ئايدىن خوجامنى باش قىلىپ، كاپىرلار بىلەن قىلىدىغان ئۇرۇش ۋە قىرغىنچىلىققا يارلىق قىلدى. بۇلار بۇگۈرگە بېرىپ، ئۇ جايدىكى يۇزگە يېقىن كاپىرنى ئۆلتۈردى ۋە ئۇ جايدىن بىر مۇنچە ئادەم ئېلىپ كورلىغا ماڭدى. بۇ چاغدا بۇگۈردە سۇمۇللا دىگەن بىر تۇغگان بار ئىدى. ئۇ تۇغگانلارغا باش بولدى. خان خوجام ئۇلارنىڭ كەينىدىن خوجا ئىسھاق خوجام يەنە سىدىق دادخۇا، مەمۇر خەلپىلەر باشلىق بىر يۇز ئەللىك ئادەم ماڭدۇردى. بۇگۈرلۈك دۇئايى خەلپە يەنە بۇگۈردىن يۇز ئادەم ئالدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىتتىپاق بولۇپ كورلىنى بېسىۋالدى. ئۇلار يەنە كورلىدىنمۇ ئادەم ئېلىپ، سانىنى كۆپەيتىپ، قارا شەھەرگە قاراپ قەدەم تاشلاپ راۋان بولدى. نەتىجىدە تۇغ- بايرام، ئەلەم، دەھۇل- دۇمباق، ئوقيا- ساغداق، زەمبىرەك، مىلتىق، قورال- ياراق، كانايى- سونايى ۋە داقا- دۇمباقلارنىڭ ياڭرىغان سادالىرى بىلەن لەشكەركەشلىك دەبدەبىسى ۋە پادىشالىق داغدۇغىسى مەيدانىدا ياڭرىدى. ھەممە ئادەم خوشال- خوراملىق بىلەن بېلىنى مەھكەم باغلاپ، غازاتنى نىيەت قىلىپ، مەقسەت تەرەپكە قاراپ دەريا لېۋىگە باردى.

بۇ چاغدا، كاپىرلار دەريادىكى كېمىلەرنى چىقرۇېلىپ، زەمبىرەك، مىلتىقلاردىن ئوق ئېتىپ، ئۇلارنى ئۆتكىلى قويمىدى. ئۇلار ئامالسىز بولۇپ تۇرغان بىر ھالەتتە، كورلا باتۇرلىرىدىن ئىسلام خەلپە دىگەن ئادەم" بۇ چوڭ يول بىلەن قارا شەھەرگە كىرگىلى بولمايدىغاندەك، شۇڭلاشقا باغراش كۆلىنىڭ ئايىغى بىلەن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئۇششاقتالغا بېرىپ،ئاندىن ئارقىمىزغا يېنىپ قارا شەھەرنى ئالساق" دەپ خۇددى ھەق تائالا ئىلھام بەرگەندەك، ناھايىتى ياخشى ۋە نۇرغۇن مەسلىھەت- كېڭەشلەرنى كۆرسەتتى. بۇ كېڭەشنى ھەممە ئادەم قۇبۇل تۇتۇپ قۇبۇل قىلىپ، كورلىغا يېنىپ

كېلىپ، باغراش كۆلىنىڭ ئايىغى بىلەن ئايلىنىپ، توققۇز كۈندە ئۇششاقتالغا بارسا، ئۇ يەردە ئۇرۇمچىدىن كېلىپ ياتقان ئون سەككىز مىڭ خىتاي چېرىگى بار ئىكەن. شۇ كۈنى يامغۇر يېغىپ چېرىكلەرنىڭ ھەممە ئەسۋاپلىرى ھۆل بولۇپ كەتكەنلىگى ئۈچۈن، ئۇلار زەمبىرەك، مىلتىق - ياراقلىرىنىمۇ ھۆل بولمىسۇن دەپ، ئۇلارنى قۇمغا كۆمۈپ بىپەرۋا ياتقان ئىكەن. غازاتچىلار بارغان ھامان جەڭ باشلاندى. كۆپ ئۇرۇش بولدى.

ئىلگىرى خوجا جاھانگىر تۆرەم بۇ يەتتە شەھەرنى ئالغان چاغدا، بېيجىڭ تەرەپتىن كەلگەن چېرىكلەرنىڭ باشلىقى ئاي جاڭجۈن دېگەن ئادەم بۇ شەھەرلەرنى تۆرەمدىن تارتىۋالغان خىزمىتى ئۈچۈن، خاقان ئۇنى بۇ شەھەرنىڭ تەربىيەتگەردىسى ۋە ساقلايدىغان ئىگىسى دەپ، ئۇنىڭ نامىغا بېغىشلاپ، بۇ يەردە بىر كاتتا بۇتخانا تەييارلاپ، ئۇنىڭ سۈرەتلىرىنى قويۇپ، ئەقىدە قىلدىغان بىر بۇتخانىسى بار ئىكەن- ئۇلارنىڭ ئاغزىغا تاش ساپال ۋە قارا تۇپراق تولسۇن! بۇ قېتىم كاپىرلارل شۇ بۇتخانىنىڭ ئىچىگە كىرىۋېلىپ كۆپ ئۇرۇش قىلدى. ئاقىۋەت ئۇلارنىڭ ھەممىسلا قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ، تىغ سىياسەتتىن ئۆتۈپ، سەرەنجان تاپتى. بېجىن تەرەپكە بىرەر كاپىرمۇ قاچالمىدى، ئاز قىسمى ئۆزىنى قارا شەھەرگە ئالدى. بۇ چاغدا تۇرپان تەرەپتىن ئىككى نەپەر ئاتلىق خىتاي بىپەرۋا ۋە بىغەم چىقىپ كەلدى. قالماقلار بۇلارنى تۇتۇپ كېلىپ خوجاملارنىڭ ھۇزۇرىغا كەلتۈردى. تەكشۈرۈپ كۆرسە، ئۇلارنىڭ يېنىدىن خەت چىقىپ قالدى. بۇ خەت قارا شەھەر ئامبانىغا بېرىلدىغان خەت ئىكەن. خەتتە بىر قانچە كاتتا مەنسەپدارنىڭ نام- نەسەپلىرىنى يېزىپ،" بىز ئۇلۇغ خانىنىڭ يارلىغى بىلەن سىزلەرگە يار ۋە مەدەت بولۇش ئۈچۈن يىگىرمە مىڭ (كېيىنكى مەزمۇنلاردا " يىگىرمە تۆت مىڭ" دەپ بايان قىلىنىدۇ – ت) چېرىك، تۆت يۈز يەتمىش زەمبىرەك، ئىككى يۈز ھارۋىدا ئوق- دورا ۋە قورال- ياراق بىلەن كەلدۇق. يەنە ئۇچ كۈندىن كېيىن ئۇششاقتالغا بارىمىز. بىزگە كەڭرى ئۇزۇق ۋە ئوت- بۇغۇز چىقارسۇن"دېگەن مەزمۇندىكى خەت ئىكەن. خوجاملار بۇ ئەھۋالنى ھەممە ئادەمگە ئېلان قىلىپ،" ئۇلاردىن ۋاقىپ بول، ھازىر بول"دەپ تۇرغان بىر پەيتتە، ئۇ تەرەپتىن تۇغلار نامايان بولدى. تۇغ ئىچىدىن قارا چېرىكلەرنىڭ قارىسى كۆرۈندى. ئىسلام لەشكەرلىرى بۇ چاغدا چۆلنىڭ ئاغزىنى ۋە سۇنىڭ ياقىسىنى قولدا تۇتۇپ ياتقان ئىدى. مەزكۇر چېرىكلەر بىپەرۋا، بىخەۋەر ھالدا" بىزنىڭ ئالدىمىزغا ئۇزۇق ئېلىپ چىققان ئادەملەر ئوخشايدۇ"دەپ تېخىمۇ يېقىن كەلدى. بۇ چاغدا خۇددى ئاللانىڭ بالا- قازاسى كەلگەندەك، بىر تەرەپتىن باھاۋىددىن خوجام، مەۋلۇر خەلپىلەر ۋە يەنە بىر تەرەپتىن ئايىدىن خوجام، دۇنياي خەلپە سۇمۇلالار يۇقىرى ئاۋاز بىلەن" ئاللاھۇ

ئەكبەر" دەپ تەگبىر ئېيتىپ، ئات چاپتۇرۇپ قىرغىنچىلىققا ئۆتتى. لېكىن، توساتتىن قارا چېرىكلەر ئايدىن خوجامنى كەينىگە چېكىندۈردى. ئىش ئەكسى نەتىجىگە قاراپ ماڭدى. بۇ ئەھۋال ئاستىدا ئىسھاق خوجام دۈئاغا قولىنى كۆتۈرۈپ، ئاللا دەرگاھىغا ئاجىزلىغىنى بىلدۈرۈپ شىپا تىلەپ، لەشكەرلىرىگە قاراپ، ئۇلارنى جەڭ- غازاتقا تەرغىپ قىلىپ رىغبەت قىلدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىردىنلا يىغا- زارىلەرنى قىلىپ،" ئاللاغا تەۋەككۈل" دەپ، جان- دىلى بىلەن ئۇرۇش ۋە سۈقۈشقا تۈردى. ئوڭ قانىتىنى سول قانىتقا، سول قانىتىنى، ئوڭ قانىتقا يۆتكەپ، ئەتىگەندىن كەچكىچە ۋە كەچتىن تاڭ ئاتقىچە، ھەتتا چۈشتىن پىشىنگىچە بولغان ئارلىقتا چاپ-چاپ دېگەن ئاۋازلار، " ھازىر بول"، " ۋاقىپ بول"دېگەن سادالار ۋە توپ- زەمبىرەكلەرنىڭ پەريات پىغانى يۈلتۈز پەلەكتىن ئۆرلىدى. ئاقىۋەت پەتھى ئىشىگى ئىسھاق خوجام تەرەپتىن ئېچىلدى. بىر كىچە ۋە ئىككى كۈندۈز كۈچلۈك كاپىرلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى تازىلىدى. ئۇلارنىڭ بەشىنى ئۆلتۈرگىچە ئونى ۋە ئونىنى ئۆلتۈرگىچە ئوتتۇزى ئۆزىنى ئۆزى ھالاكەتكە يەتكۈزدى. ئۇلار دۈشمەن قولىدا ئۆلۈشنى ئار ۋە نومۇس دەپ بىلدىكەن. ئەگەر ئۇلار ئۆزىنى ئۆزى ھالاكەت قىلىشپ بەرمىگەن بولسا، بۇ بەش كىچە- كۈندۈزدە ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ تۈگەتكىلى بولماس ئىدى. چۈنكى، ئىسلام لەشكەرلىرى ئىككى مىڭغا يەتمەيتى. كاپىرلار بولسا يىگىرمە تۆت مىڭ بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق ئىدى. پەقەت مىڭ ئادىمىلا جېنىنى جايلىيالمىدى. قالغانلىرى تامامەن يوق بولدى.

بۇ ئارلىقتا ئىسلام لەشكەرلىرى ياكى سۇ ئىچىشكە پۇرسەت بولمىدى ۋە ياكى تائام يىيىشكە ئارام ۋاقىت چىقمىغان ئىدى. ئۇلار بىر ئاز سەرەنجام بولۇپ، غىزا- تاماقتا مەشغۇل بولۇپ تۇرغان بىر ھالەتتە، قارا شەھەردىن يەتتە مىڭ خىتاي چېرىگى، ئۈچ مىڭ قالماق چېرىگى ئەللىك ئالتە ھارۋىدا ئوق- دورا، توپ- زەمبىرەك ۋە ئىككى يۈز ئەللىك تۆگىگە ئۇزۇق ھەم جەڭ ئەسۋاپلىرىنى يۈكلەپ، قارا شەھەردىن چىقىپ تېۋىلغۇ دېگەن مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى دېگەن خەۋەر كەلدى. ئۇلارنىڭ گېلىدىن يا تاماق ئۆتمىدى ۋە يا باشقا ئىشلارنى قىلىشقىمۇ پۇرسەت بولمىدى. ھەممىسى بىر نىيەت، بىر ئىتتىپاق بولۇپ، غازات قىلىپ، جاننى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە كاپىر ھەم قالماقلار بىلەن ئۇرۇشۇشنى نىيەت ۋە مەقسەت قىلىپ، قارا شەھەرگە قاراپ راۋان بولدى. ئوتتۇز يول مقدارى يۈرۈپ چۈقۇر دېگەن جايدا خىتايلار بىلەن ئۇچراشتى. ئاردىدا جەڭ قىرغىنچىلىقى باشلاندى. ئاقىۋەت خوجا ئىسھاق خوجام ئۇزمە چومغىنى قولىغا ئېلىپ، شۆھرەتلىك باتۇرلىرى بىلەن بىللە كاپىر چېرىكلىرىنىڭ ئۈستىگە ئات چاپتۇردى. بۇ چاغدا كاپىرلار تۆگىلىرىنى

چۆكتۈرۈپ، ھارۋىلىرىنى قاتار قىلىپ تىزىپ، دالدا ۋە پانا قىلىپ، ئوق ئاتماقتا ئىدى. ئۇلار ئات چاپتۇرغانىنى كۆرۈپ، " ئەمدى ئىشمىز يامان بولدى"دەپ تۆگىلىرىدىكى دورىغا ئوت قويدىمۇ، ياكى خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ پەزىل ئىنايىتى بىلەن ئۆزى ئوت كەتتىمۇ، ئىش قىلىپ، نۇرغۇن دورىغا ئوت كەتتى. تۆگە ۋە قورال- ياراقلارنى ئاسمان- پەلەك كۆتۈرۈپ، دورىلارنىڭ ئىس- تۈتۈنلىرى ۋە ئاتلارنىڭ ئايىغىدىن چىققان چاڭ- توزانلار، بۇ توزاڭلىق زىمىن يۈزىنى قاپلاپ قاراڭغۇ قىلىپ، ئاپتاپ يۈزىنى سۇسلاشتۇرۇپ خىرە قىلدى. ھېچقانداق ئىنسان گۇرۇھىنىڭ كۆز نۇرى كۇندۇز بىلەن كېچىنى ئايرىپ پەرقلەندۈرۈشكە مۇمكىنچىلىك تاپالمىدى. گويا ئالەمدە قىيامەتنىڭ جازا مەيدانىدىن بىر نەمۇنە ۋە ئاخىرەت كۇنىدىن بىر نىشانە ئاشكارە بولدى. كاپىرلار قاچتى. خوجاملار قوغلىدى.

شۇنداق قىلىپ، خوجاملار تېۋىلغۇ دىگەن مەنزىلگە بېرىپ ئارام ئېلىپ، ئەتىسى قالماقلارغا يول باشلىتىپ، قارا شەھەرگە يېقىن يەتكەندە، ئىراۋۇلچى خىتايلاردىن ئىككى خىتاي قولغا چۈشتى. بۇلار سوراقتا« چوڭ يولغا تەيپو- زەمبىرەكلەرنى قۇرۇپ تەييارلاپ قويدى»دىدى. خوجاملار قالماقلارنىڭ مەسلىھەتى بويىچە چوڭ يولنى تاشلاپ، سول قولغا قاراپ، قارا شەھەرنىڭ كۇن يۈرۈشى تەرىپىدىن ئۆتۈپ، شەھەرنىڭ قىبلە تەرىپىدىكى تېرەكلىك دىگەن يەرگە چۈشتى، بۇ يەرنىڭ بىر تەرىپى دەريا، بىر تەرىپى تاغ ۋە بىر تەرىپى چوڭقۇر ئۆستەڭ ئىدى. شۇ كۇنى شەھەرنىڭ تېشىدىكى ۋەي شاڭ بازارلىرىدا تۇرغان كاپىرلارنى تامامەن ئۆلتۈرۈپ، ئوت قۇيۇپ كۆيدۈرۈپ، قاتتىق جەڭلەرنى قىلدى. كاپىرلارنىڭ ئۆلۈگىنىڭ كۆپلۈكىدىن ماڭغىلى يول تېپىلمىدى. لېكىن، ئۇرۇش قىلغان يەردە ئىككى كاتتا ئۆستەڭ بار ئىكەن. چوڭقۇرلىقى ئىككى نەيزە مىقدارى بار ئىدى. بۇ ئۆستەڭلەر كاپىرلارنىڭ ئۆلۈگى بىلەن تۇشۇپ، سۇيى تولغىنىپ تېشىپ چىقىپ، ھەر تەرەپكە ئېقىشقا باشلاپتۇ. ئۆستەڭ سۇيىنىڭ رەڭگى قىزىل قانغا بويىلىپ، سۇدىن قانغا ئايلىنىپ كەتتى. قارىماققا قىپ-قىزىل قان ئاقاتتى.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، مۇشۇنداق ئۇرۇش-جەڭلەردىن كېيىن، سېپىل ئىچىدىكىلەردىن باشقا جايدا كاپىر قالمىدى. لېكىن، سېپىل ئىچىدىكى كاپىرلار سېپىلدىن ئوق ئېتىپ، خودەن تاشلاپ، ئەسلا يېقىن كەلتۈرمەيتتى. شۇ ھالەتتە خوجاملار ھارۋىلارنى ئېلىپ كېلىپ قاتار قىلىپ، تۆگىلەرنىڭ جازىسىنى سۇغا چىلاپ ھۆل قىلىپ، ھارۋىلارنىڭ ئۈستىنى توشقۇزۇپ، بىر قانچە باتۇرنى ھارۋىنىڭ ئاستىغا كىرگۈزۈپ، ھارۋىنى ماڭدۇرۇپ دەرۋازىغا ھەيدەپ بېرىپ ئوت قويدى. كاپىرلار دەرۋازىنىڭ كۆيگەنلىگىنى كۆرۈپ ھۇش- كاللىسىدىن كەتتى. ئوي- سەزگۈلىرىدىن تامامەن

ئايرىلىپ، يۇرۇق جاھان ئۇلارنىڭ كۆزىگە گويا قاراڭغۇ كۆرۈندى. قوللىرىدىن قورال- ياراقلار چۈشۈپ كەتتى. پۈتلىرى ھەركەتتىن توختىدى. ئۆلۈك- تىرىكلىگىدىن بىخەۋەر بولۇپ ھاڭۇپقىپ، دىڭ تۇرۇپ قالدى. بۇ چاغدا قالماقلارغا خوجەك قازى دىگەن تۇڭچى بولغان ئىكەن. ئۇ قالماقلارغا « سىلەر خوجاملارغا ئوق چىقارماڭلار، ئەگەر ئۇلار بىرلا دۇئا قىلسا ھەممە نەرسىگە ئوت كېتىدۇ» دەپتۇ. بۇ سۆز قالماقلارغا ماقۇل چۈشۈپ، بۇلارمۇ خىتايلارغا « بىز خوجا جاھانگىر زامانىسىدىن تارتىپ، نەچچە قېتىم خانىنىڭ يارلىغى بىلەن كاشغەرگە بېرىپ خوجاملار بىلەن ئۇرۇشتۇق، بىزگە ياخشىلىق كەلمىدى، ئارىمىزدا كېسەل پەيدا بولۇپ نۇرغۇن ئادىمىمىز ئۆلۈپ كەتتى. چارۋا ماللىرىمىزغا چېچەك چىقىپ قالدى. بىز خوجاملارغا ئوق ئاتمايمىز » دەپ ئۆزلىرىنى ياقىغا ئالدى ۋە زادىلا ئوق چىقارمىدى. بۇ چاغدا ئىسلام لەشكىرى شەھەرگە كىرىپ، بىر تەرەپتىن ئوت قويۇپ، يەنە بىر تەرەپتىن قىرغىن قىلىپ، شەھەرنىڭ ئىچىنى ۋەيران قىلىپ، قارا شەھەرنى شۇم قۇشلارغا ۋە دۆ- پەرىلەرگە جاي- ماكان قىلىپ بېرىپ، كاپىرلارنىڭ جېنىنى جەھەننەم تەرەپكە يولغا سالدى.

نەزىم:

شاھقا ئەگەر بولسالار بەختى يار،

بولۇپ پەتھى نۇسرەت شاھلارغا دۇچار.

نەتىجىدە بىر ھەپتە ئىچىدە ئۆلگەن مەنسەپدارلار، چېرىكلەر، مەيمەنچىلەر ۋە خۇيجالار بولۇپ چوڭ- كىچىگى ئىككى يۈز مىڭدىن زىيادە كاپىر مۇشرىك نىست نابۇت بولدى. لېكىن، مۇسۇلمانلاردىن شاھادەتلىك دەرىجىسىگە ئېرىشكەنلىرى ئىككى يۈزگە يەتمەپتۇ. ئۇچ يۈزگە يېقىن ئادەم يارىدار بولۇپتۇ. سەيىد غازى خوجا ئىسھاق ياراتقۇچى ئاللانىڭ لۇتپى ئىنايىتى بىلەن ھەممە ئەسكەرلىرى ۋە باشقىلارغا يىتەكچىلىك قىلىپ غەلبىگە ئېرىشىپ، ياراتقۇچى ۋە ساقلىغۇچى ئاللا دەرگاھىنىڭ پاك مۇبارەكلىرىگە شۈكرى ۋە سانالارنى بەجا كەلتۈررۈپ، تەشەككۇر نامىزى ئىبادەتلىرىنى ئادا قىلدى. ھەممە ئادەم مۇبارەكباتلىق ساداسىنى كۆك رەڭلىك پەلەكتىن، ھەتتا يەتتە قات ئاسماندىن

ئۆتكۈزۈپ، پەرىشتە ـ مەلائىكە گۈزەللەرنىڭ ئىچىگە غۇلغۇلا ۋە پەرىشانلىق سالدى.

دەرۋەقە، بۇ يۇرتلاردا، بەلكى ھەممە ئادەم ئەلەيھىسسالامدىن بۇ دەۋرىگىچە بولغان يەر يۈزىدە، مۇنداق نۇرغۇن دىنسىز چېرىكلەرنىڭ جەڭ غازاتتا قورال ـ ياراقلىرى ئۆزىدىن كەمدىن ـ كەم ۋە ئازدىن ـ ئاز مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن بىرلا ۋاقىتتا ۋە بىرلا جايدا نەست ـ نابۇت قىلىنغانلىغى ھەققىدە ھېچقانداق تارىخ كىتاۋىدا بىرەر مەلۇمات يېزىلمىغان ۋە ئاڭلانمىغان. لېكىن «رەۋزە تۈسسافا» ۋە «ئاتەشكىدە» (ئوتخانا ـ ت) دىگەن كىتاپلار ۋە يەنە باشقا كىتاپلاردا بايان قىلىنىشچە، بىرلا ۋاقىتتا بۇنىڭدىن كۆپ مۇسۇلمانىنىڭ ھالەك بولۇپ شاھادەتلىككە يەتكەنلىگى ۋە كاپىر ـ مۇشرىكلارنىڭ غالىق بولغانلىغى مەلۇم. لېكىن بۇ قېتىمقى غازاتتا مۇسۇلمانلار غالىپ بولۇپ، كاپىر ـ مۇشرىكلار مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. بىراق غەمكىن ۋە مالاللىقتىن قۇتۇلۇشقا ئىنتىلگەن مۇسۇلمانلارغا يۇزلىنىپ، كاپىرلارنىڭ ئۈستىدىن ئىستىلا تېپىشقا سەۋەپچى بولغان بۇ غازات خوشاللىغىنى بۇ زامان كۆزى ۋە دەۋران قۇلىغى تېخى كۆرمەپتۇ ۋە ئاڭلىماپتۇ.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، بۇ رەسۇلىللا ئەۋلادى بولغان سەيىد غازى خوجا ئىسھاق (ئاللا ئۇنىڭغا غەلبە ۋە نۇسرەت ئاتا قىلغاي!)يەنى ساھىبى ياراق ھەم قورال چوماقنى ھەممە خەلىپە، باتۇرلار، شۇنىڭدەك بىر نىيەت، بىر ئىتتىپاقتا ئۇيۇشقان مۇسۇلمان، تۆكگانى ۋە قالماقلار بىرلىشىپ، بىر يەكدىن قول چىقىرىپ، ناغرا، كاناي ۋە داقا ـ دۇمباق تەنتەنە بىلەن ئۆزلىرىگە چوڭ ۋە ئەمرى لەشكەر قىلىپ سايلاپ، ئۇنىڭغا بولغان پەرمانبەردار ۋە خىزمەتكارلىق ئورنىنى ئۆزلىرىگە پەخىر ۋە ئىپتىخار بىلىشىپ، بويىنىنى تۆۋەن ئېگىپ، تازىم ۋە ھۆرمەت قوللىرىنى كۆكسىگە قۇيۇپ، قارا ـ كۆڭۈللۈك ۋە دۈشمەنلىكتىن خالاس بولدى.

نەزىم:

مەسنەدى شاھلىقتا ئولتۇردى سائادەت كۈنلەرى،

تەختكە چىقتى ئاچىلىپ غۇنچە يەڭلىغ باغلارى.

ئەسلىدە يەتتە پۇشتىدىن بۇيان جنازە سۈپەتلىك ئۇرۇق ئاتقا لىگگىرچاققا ئوخشاش ئىگەر تۇقۇپ، ياغاچتىن ئۇزەڭگە ۋە شوينىنى قۇشقۇن قىلىپ كەلگەن بۇ سەھرالىقلار بۇ قېتىمقى غازات جەڭىدىن كېيىن قالماق ئاتلىرى ۋە قازاق توپچاقلىرىغا يۈز سەر كۈمۈشكە ئەرزىيدىغان بىجىن ئىگەرلىرىنى توقۇپ، ئالتۇن-كۈمۈش بىلەن سۇۋارى قىلىپ بېزەلگەن ئۇزەڭگە، قۇشقۇنلارنى سېلىپ ئاتلىق بولدى. ئەسلىدە بېشىغا ئوڭلۇققىنا بۆك كىيمىگەن، سوغاق ۋە ئىسسىق كۈنلەردە كىيىشكە تۇماق تاپالمىغان ھەم ئىككى يېرىم باغلىق بۆز خامىنى مېھمانلىق تون، كۆينەك ۋە تامبال قىلىپ كىيگەن، بەش تەڭگە پۇلنى خىراجەت ئۈچۈن يېنىغا سېلىپ باقمىغانلار، ئەمدىلىكتە كەشتە قۇيۇلغان تۇماق ۋە تۇلكە سۆلۆسۈندىن تىكىلگەن جۇۋا كىيىپ، تاۋار-دۇردۇننى پايتىما قىلىپ، شوينا خۇرجۇنلارغا تولغان پار-پۇر ئالتۇن، كۈمۈش ۋە لوپ تاغارلىرىغا تولغان تاۋار-دۇردۇن قاتارلىق نەرسىلەرگە ئىگە بولدى. ۋاھالەنكى، پانسەت، يۈز بېشى، خەلىپە، باھادۇرلارنىڭ قولىغا چۈشكەن ئولجا-غەنىمەتلەرنىڭ يەنە قانچىلىك كۆپ ئىكەنلىگىنى بۇنىڭدىن قىياس قىلىپ بىلگە يىسزلەر.

ئەلقىسە، قارا شەھەر پەتھى بولۇپ يۇرتنى سەرەنجام قىلغاندىن كېيىن، خوجاملار ئوتتا كۆيمەي قالغان توپ-زەمبىرەك، مىلتىق ۋە باشقا قورال- ياراقلارنى ۋە غەنىمەت ئېلىنغان غەزنە مۇلۈكلىرىنى يىغىش ھەم جان تالاشقان ياكى يېرىم جان بولۇپ ياتقان قارا چېرىكلەرنى يەنە ئۆلگەنلەرنىڭ قاتارىغا قوشۇش ئۈچۈن، ئۇششاقتالغىچە بولغان جايلاردىن خەۋەر ئېلىپ، تەكشۈرۈپ بارسا، ئۇششاقتالنىڭ شەرىقىدىكى تاشلىق قارا ساي كاپىرلارنىڭ قېنى بىلەن گويا قىزىل كىگىز يايغاندەك قىزىل سايغا ئايلىنىپتۇ ھەم پەرھات قەۋرىسىنىڭ ئۈستىدىكى تۇۋرۇكسىز تاغ بولسا ئۇنىڭ دەشتىدىكى لالىزارلىقىنمۇ رەڭگا- رەڭ بولۇپ كېتىپتۇ. ئەمدى بۇ سوقمىسىز يېڭى تاغ لالىزارلىق بولسا پەرھات قەۋرىسىنىڭ ئەتراپىدىكى لالىزارلىق بىلەن بەس- بەس قىلىپ، ئۇششاقتال قىزىللىغىدىن بىر نەمۇنە ۋە نىشان بولۇپ قاپتۇ. خوجاملار بۇ جايلارنى سەيىر- تاماشا قىلىپ، خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ تولۇق ئىلتىپاتىغا شۈكرى سانالارنى بەجا كەلتۈرۈپ، قورال- ياراق، ئىگەر- تۇقۇم ۋە ئات- ئۇلاغ ھەم ئالتۇن- كۆمۈشلەرنى ئېلىپ ياندى. ئەمدى بۇ پەتھى تەلەي- بەخت خوش خەۋىرىنى پەتھنامە قىلىپ، كۈچار دار سەلتەنەتىگە ئەۋەتىش لازىم ۋە زۆرۈر بولدى. خوجاملار قورال- ياراق، توپ- زەمبىرەك، ئالتۇن- كۆمۈش، پاكىز ۋە خۇش پۇراقلىق چاي، چىرايلىق چىنە- قاچا ۋە كۆزگە يېقىملىق تاۋار-دۇردۇن قاتارلىق سوغا- سالاملارنى راسلاپ، توختى مۇھەممەت يۈز بېشىنى باش قىلىپ، كۈچارغا ماڭدۇردى.

لېكىن، كۈچار بۇزۇلغان كۈنلەردە ئەخمەت ۋاڭ بېگىم كۈچاردا ئىدى. بۇ كۈچاردا بولغان ۋەقە- ھادىسىلەرنى قەغەز بېتىگە بىر- بىرلەپ تىزىپ، ئۇلۇغ خانغا ئەرز قىلىپ، ئوغى ھامىت تاجى ھاكىم بېگىمگە ئۇچ نەپەر ئىشەنچىلىك ئادەم قوشۇپ، تاغلارنىڭ ئىچى ۋە قالماقلارنىڭ ئارىسى بىلەن قارا شەھەر ۋە ئۇرۇمچىگە ماڭدۇرغان ئىكەن. مەزكۇر تاجى بېك مالماقلارنىڭ ئىچى بىلەن مېڭىپ قارا شەھەرگە بېرىپتۇ. ئەرزنى ئۆتەڭ- پوچتا ئارقىلىق خانغا ئەۋەتىپ، قارا شەھەردە تۇرۇپ قالغان ئىكەن. قارا شەھەر پەتھى بولغاندىن كېيىن مەزكۇر تاجى بېگىم جېنىنى ئېلىپ ئىسلام لەشكەرلىرىگە ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ، ئۆزرە- خالىقتىن گەپ ئېچىپ، توۋا- ئىستىخپار قىلىپ تۇرۇپتۇ. مەزكۇر پەتھى ئىگىسى بولغان سەيىد غازى ئىسھاق خوجام ئۇنىڭ بۇرۇنقى ئۇلۇغلۇغى ۋە بىر يۇرتداش ئىكەنلىگىنى ئويلاپ گۇناھىدىن ئۆتۈپ، كۆڭلىنى خوشال قىلىپ، ئەپۇ قەلمىنى سۈردى ھەم ئۇشبۇ بانا ۋە خوشلۇقنامە ۋەپلىرى تۇپەيلىدىن راشىدىن خان خوجامدىن ئۇنىڭ گۇناھىدىن تىلەپ، ئالاھىدە ئەرز قىلىپ، ئۇنى توختى مۇھەممەت باتۇر يۇز بېشىغا قوشۇپ كۈچارغا ماڭدۇردى. توختى مۇھەممەت باتۇر يۇز بېشى قارا شەھەردىن چىقىپ كۈچارغا كېلىپ، سوغا- سالام تارتۇقلارنى خان خوجام ئالىيلىرىنىڭ نەزەرىدىن ئۆتكۈزۈپ تەبرىكلىدى. جۈملىدىن ئەرز بىلەن قوشۇپ تاجى بېگىمنىمۇ خان خوجام ئالى مۇقاملىرىنىڭ نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈزدى. خان خوجاممۇ شاھانىلىق ئىلتىپات ۋە ئۇلۇغ مەرھەمەتلەرنى قىلىپ، ئۇنىڭ بۇرۇنقى گۇناھىغا ئەپۇ قەلمىنى سۈرۈپ، خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلدى. لېكىن، ئىككى ئادەمنى سىياسەتتىن ئۆتكۈزۈپ دارغا ئاستى.

تاجى بېگىم خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ بۇ قىلغان ياخشىلىقلىرىنى ئادەمگەرچىلىك ياخشىلىقلىرى بىلەن قايتۇرۇپ، ئۇرۇق- تۇققانچىلىق مۇناسىۋىتىنى تىكلەشنى قارار قىلدى. شۇڭلاشقا، ئۇ نومۇس پەردىسى ئىچىدىكى قىممەت باھا بىر يەككە گۆھەردەك، خۇش مۇئامىلە، ئاپتاپ كۆزىدىن باشقا كۆزنىڭ كۆزى چۈشمىگەن ۋە ئاي نۇرىدىن باشقا نۇرنى كۆرمىگەن، ئىپپەت زامان، ياخشى دەۋران، چولپان يۈلتۇزدەك يالغۇز بىر قىزى بار ئىدى. ئۇ بۇ قىزنى ئىسھاق خوجامنىڭ كۆز نۇرى بولغان پەررۇخشاھ خوجامنىڭ ئەقىدە- نىكاھىغا سۇندى. بۇ خوجام سەيىد بولغىنى بىلەن، پۇقرا- خالايىقتا بولسا ئاتا- بوۋىلىرىدەك دۇئاگۇيلۇق ئورنىدا ئىدى. بۇ ۋاڭ بېگىملەر بولسا ئاتا- بوۋىلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ كەلگەن پادىشالىق مۇقامى ۋە جەرە كەسىدە ئىدى. ئەگەر خۇداۋەندەكبىرىم مۇشۇنداق يوللار بىلەن مۇيەسسەر قىلمىغان بولسا ئىدى، بۇ خوجاملار ئۇ ئۇلۇغلارنىڭ يۇقىرى مەرتىۋىلىك خاندانلىرىغا تىل سۇرۇشكە مۇيەسسەر

بولالمايتى. بۇ سۆزىمىزنىڭ توغرلىقىنى ۋەقەرنىڭ كېينكى نەتىجىسى تولۇق ئىسپاتلىدى.

يەنە خاقانى چىن ئەھلى كېلىپ بۇ يەتتە شەھەرنى ئىتائەتكە كىرگۈزگەن چاغدا، مەزكۇر تاجى بېگىمنى كاشغەرگە ھكىم قىلدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ئىسلام دەۋرىدە ئاتالىق غازىنىڭ پەرمانى بويىچە خوجا ئىسھاق خوجام بارلىق ئائىلە تاۋابئاتلىرى بىلەن ياركەنتتە تۇراتتى. خاقان مەنسەپدارلىرى بىلەن چېرىكلىرى بۇ يەرگە كەلگەندە، خوجام ئۇلاردىن قورقۇپ ئەندىشە قىلىپ، بالا- پەرزەنتلىرىنى ئېلىپ فەرغانە ۋىلايىتىگە چىقىپ، ئوش دېگەن شەھەردە تۇرۇپ قالغان ئىدى. تاجى بېگىم دەل مۇشۇ كۇنلەردە كاشغەرگە ھاكىم بولغان ئىدى. بۇ ئوشتىكى ئىسھاق خوجامغا قىزىمنى سېغىندىم دېگەن بانا بىلەن خەت يېزىپ، قىزىنى ئەۋەتىشنى سورىدى ۋە ئالدۇرغاندىن كېيىن ئۇنى چىقىرىپ ئالماقچى بولدى. ئىسھاق خوجام ئوغلى پەررۇخشاھ خوجامغا بارلىق ئائىلە تاۋابئاتلىرى ۋە يەنە بىر ئوغلىنى قوشۇپ،« قاراۋۇلغىچە ئاپىرىپ قويۇپ بۇلارنى تىنچ- ئامان قاراۋۇلدىن ئۆتكۈزۈپ ، قايتىپ كېلىڭلار، كاشغەرگە كىرمەڭلار» دەپ كۆپ تەكتلەپ يولغا سالدى. لېكىن، تاجى ھاكىم بېگىم ئاللىقاچانلار قاراۋۇلچىلىرىغا« ئەگەر خوجاملار قاراۋۇلغا كەلسە، مەيلى قانداق قىلىپ بولسىمۇ ئۇلارنى تۇتۇپ كاشغەرگە ئەۋەتكىن» دەپ ھۆكۈم قىلغان ئىكەن. بۇ خوجىلار قاراۋۇلغا كېلىشى بىلانلا ئۇلارنى تۇتۇپ، دەرھال كاشغەرگە ئېلىپ كەلدى. خوجاملار ئۈچ- تۆت كۈن كۈچا- بازارلاردا يۈرگەندىن كېيىن، تاجى بېك" ئىلگىرى يۈرتنى بۇزغان كۇچارلىق خوجىلار يەنە ئەنجەندىن كېلىپتۇ"دەپ لوشەي دارېنغا [154] مەلۇم قىلىپ، ئۇلارنى دېڭىزدا نەزەربەنت قىلىپ، قىزىنى چىقرۇېلىشنىڭ كۇيىغا چۈشتى. بۇ قىزىمۇ نەچچە بالىلىرىم بار ئىدى دەپ، بۇنىڭغا ھەيران بولۇپ تۇرغان كۇنلەردە، لوشەي دارىن بۇ خوجازادىلەرنى يوقلاپ سوراپ، بىر مەنسەپدارى بىلەن بىر تۇغچىسىغا ئىككى يۈز سەركۆمۈش بېرىپ، « كۇچارلىق خوجىلارنىڭ ئوغانلانلىرى بىزنى كەلدى دەپ قورقۇپ ئەندىشە قىلىپ، ئەنجانغا كەتكەن ئىكەن. ئەمدى يەنە ئۆز يۇرتىمىزغا كەلسەك دەپ، ئۇلۇغ خانىنىڭ كەچىلىگىنى سېغىنىپ كەلگەن چاغدا، ھاكىم بېك خوجىلار ئەنجاندىن كەلدى دەپ ناھەق مەلۇم قىلغاندا، مەن ئۇلارنى سولاپ قويسۇن دەپ يارلىق قىلغان ئىدىم، سەنلەر بۇ كۆمۈشنى ئېلىپ بېرىپ، خوجىلار ياتقان ئۆيگە كىگىز- كېرەكلەر، قازان، چۆگۈن، چىنە قاتارلىق لازىملىق نەرسىلەرنى راسلاپ بېرىپ، ئاشقان كۆمۈشنى خوجىلارنىڭ خراجىتىگە بېرىڭلار » دەپ يارلىق قىلىپ ئەۋەتتى. بۇلار بۇيرۇق بويىچە لازىمەتلىك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسنى خوجازادىلەرگە تەييارلاپ بېرىپ ئۇچۇرنى مەلۇم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن خوجازادىلەر ئون ئالتە ئاي

مقدارى نەزەربەنتته ياتتى. ئاخرى لوشەي دارېن تاجى هاكىم بېگىمگه يارلىق قىلىپ،« بۇ خوجىلارغا ئۇزۇن بولدى، يەنه ئۆزىڭز ئۇلارنى تىلەپ ئالسىڭز» دىدى. تاجى هاكىم بېگىم تىلەپ ئەرز تۇتتى. لوشەي دارېن بۇ ئىككى خوجازادىنى ئالدۇرۇپ كېلىپ، « ئۇلۇغ خانغا چوڭ خۇدانىڭ ئاچچىغى كېلىپ كايىپ كېتىپ، بۇ يۇرتلارنى سىزلەرنىڭ دادىڭزلارغا تاپشۇرغان ئىكەن. ئەمدى چوڭ خۇدا ئاچچىغىدىن يېنىپ يۇرتلارنى ئۇلۇغ خانغا تاپشۇردى. ئۇلۇغ خان بۇرۇن هەرقانداق ئادەمنىڭ گۇناسىدىن ئۆتكەن ئىدى. ئەمدى بىز كەلگەندىن كېيىن سىزلەردىن يەنه بىر گۇنا ئۆتسه، قائىده بويىچه بەنلەيمىز (جازا بېرىمىز ـ ت). ئىلگىرى قىلغان گۇناھىڭلارغا بۇيۇجىڭ (كېرەك يوق ـ ت)، تىنچ بولۇپ پۇقراچىلىق قىلىڭلار » دەپ قويۇپ بەردى.

يەنه شۇ كۇنلەردە ئۇلۇغ خاندىن« پۇقرالىرىم ئالغان خوتۇنلىرىنى قويۇپ بەرمەسلىگى لازىم. ئەگەر خوتۇنىنى قويۇپ بەرسه، ياكى خوتۇنلار ئەرلىرىدىن چىقىپ كەتسه، ئۇلارغا قاتتىق جازا بەرگەندىن تاشقىرى، بۇ گۇنايىدىن ئۆمۈر باقى ئۆتەمەيمەن» دەپ يارلىق كەلگەن ئىدى. بۇ يارلىقنى شەھەر ـ شەھەرگه ئېلان قىلىپ، بازار ـ گۇزەرلەرگه كوسى خەت (گۇڭسى خەت ـ ت) چاپلىدى. بۇنى كۆرگەن تاجى بېگىم كۆڭلىدىكى مەقسەت مۇددىئالىرىنى ئاشكارە قىلالمىدى.

سەيىد غازى ئىسھاق خوجام بولسا مۇلايىم، خۇش خۇي، كۆڭلى ئوبدان ۋە ساددا مىجەز، خۇش مۇئامىلىلىك، شجائەتلىك، پۇقرا ئەندىشه، ئىش ھۆكۈمده ئادالەتلىك كىشى ئىدى. خۇددى «ھەدىس شېرىپ»تە، ئەمەل بولسا نىيەتكه باغلىق دەپ يېزىلغاندەك، سەيىد ئىسھاق خوجامنىڭ نىيىتى راست ۋە توغرا بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ھەممە ئادەم غازىلىق دەرىجىسىگه ئىگه بولدى. ئەگەر پەرەز، ۋاجىپ ۋە سۇننەتنى تۇتقۇچىلار ياكى پەرز ۋە سۇنەتتىن تاشقىرى ياخشى ئىشنى تۇتقانلارنىڭ نىيىتى توغرا بولمايدىغان بولسا، ئۇلار ساۋاپ ۋە ياخشى نەتىجىگه ئىگه بولالمايدۇ. غازات ئەلۋەتته ئۇلۇغ پەرز ئىشتۇر. شۇڭلاشقا، ئۇنىڭغا توغرا نىيەت كېرەك. چۇنكى بۇ چاغدا بىرەر ئولجا ياكى بۇ بانا بىلەن بىرەر شەھەرگه ھاكىم بولاي ۋە ياكى باتۇر دەپ نام قازىناي دىگەن يامان خىيال ۋە كاسات سەۋدالىغى ئۇلارنىڭ كۆڭلىگه كىرىپ باقمىغان ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسىده بىر ئىتتىپاق ۋە بىر نىيەت بىلەن كاپىر ۋە قالماقلارنىڭ ئۈستىگه ئىسلام تىغىنى تارتىش، ئەجەل يەتسه خۇدا يولدا جېنىنى پىدا قىلىپ قۇربان بېرىشتىن باشقا مەقسەت ۋە مۇددىئاسى يوق ئىدى. ئۇ ھاكىم مۇتلەغ ئۇلۇغ سۇلتان ئاللا ئۆزىنىڭ ياخشى پەزىلىتى بويىچه، بۇلارنى

غازىلىق دۆلتى ۋە مەنسۇبى، شاھادەتلىك ئالى دەرىجە ۋە مەرتىۋىلىرىگە ئىگە قىلدى. ئاللانىڭ كىتاۋى، رەسۇللىلانىڭ سۈننەتلىرى ۋە ماشايىخ، ئالىملارنىڭ يوليورۇق ۋە كۆرسەتمىلىرىگە لايىق غازات قىلغان تايىپىلەر بولسا، دەل مۇشۇ ئادەملەردىن ئىبارەت. خۇدا ئۆزى قىلغان ھەممە ئىشنىڭ ھەقىقىتىنى ئوبدانراق بىلگۈچىدۇر. ئەي خۇدا، ئۇلۇغ پەزىلىتىڭ ۋە كامىل قۇدرىتىڭ بىلەن ھەممىگە مۇۋاپىق توغرا يول، راست نىيەت ۋە خالىس ئەقىدە بەخش ئاتا قىلغايسەن ـ ئامىن ! بۇ مەزمۇنلار ئۇلۇغ پەزىلەت ئىگىسىنىڭ فەزلى ۋە كەرەمى بىلەن ئاياقلاشتى.

12

قۇدرەتلىك ئاللانىڭ فەزلى ئىنايىتى بىلەن سەيىد غازى خوجا ئىسھاق تۇرپان غازاتىغا بارغىنى، پەتھىگە مۇيەسسەر بولۇپ، نەچچە بازارلارنىڭ ئاسانلاكىبلىشى، قارا خىتاي ئەھلىنىڭ چېكەتكە ۋە چۇمۇلدەك يوقتىلغانلىغى ۋە بۇ ئارىلىقتا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر بايانى

دۆلەتكە يېقىن دوستلار ۋە مۇھەببەتپەرۋەر ئاغىنىلەرنىڭ يىراقنى كۆزگۈچى كۆزلىرىگە يېتىپ مەلۇم ۋە يېقىن بولغايكى، شۇنداق قىسسە ۋە ئەپسانىلەرگە ئاساسلانغاندا، ھەقىقەتنىڭ ۋارىسى ۋە گۈزەل ئەخلاقنىڭ نامايەندىسى بولغان سەيىد غازى خوجا ئىسھاق قارا شەھەردىكى كاپىر- مۇشرىك ۋە قالماقلار جېڭىدىن كېيىن، خاتىرجەم بولۇپ، كونا تۇرپاننى پەتھى ۋە ئىتائەت قالدۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ، دادخۇا، خەلىپە ۋە باتۇرلارنى يىغىپ، مەسلىھەت- كېڭەش قىلىپ، مەسلىنى ئوتتۇرغا قويىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىر نىيەت ۋە بىر ئېغىزدىن « تۇرپان يولىنىڭ قاتتىقلىغى تەرىپى بولسا ھەممە ئىنسان گوروھىغا خۇددى قۇياش نۇرىدەك روشەن. بۇ يول مۇشەققەت ۋە قاتتىق بولغانلىغى ئۈچۈن، بۇ يولدىكى ئايغىر بۇلاق دىگەن جايدا مىتىن بىلەن تاقىلا ئۇيۇپ يېزىلغان بىر چوڭ خەت بار ئىكەن. بۇ خەتتە، بۇ

يولدىن بىر نۆۋەت ئۆتكەنلەر بولسا ئۆزىنىڭ بىلمەسلىگى ۋە ناھايىتى نادانلىغىدىن ئۆتىدۇ. ئىككىنچى مەرتىۋە ئۆتكەنلەر بولسا مازارلارنى زىيارەت قىلىشنى ئويلاپ، تىجارەت، نەپسەقە، ئەھلى ئايال زۆرۈرىيتىدىن ئۆتىدۇ. ئۈچىنچى مەرتىۋە ئۆتكەنلەر بولسا، ئۆزى كاپىر، خوتۇنى تالاق بولىدۇ دىگەن گەپلەر يېزىلغان ئىكەن. بۇ خەتنىڭ قايسى زامان ۋە قايسى دەۋراندا يېزىلغانلىغىنى كىشى بىلمەيدۇ. شۇڭلاشقا، يىتەرلىك ئۇزۇق- تاماق، ئات- ئۇلاغ ۋە قورال- ياراق راسلاپ تەييار قىلىپ، ئاندىن قەدەم قويساق بولارمىكىن » دەپ مەسلىھەت بېرىپ ئەرز قىلدى. بۇ مەسلىھەت سەيىد غازى خوجا ئىسھاق خوجامغا ماقۇل چۈشۈپ، نەچچە- نەچچە ھارۋا، تۆگە، ئات ۋە ئىشەكلەرگە ئوق- دورا، زەمبىرەك ۋە قورال- ياراق، ئۇزۇق- تۇلۇك، ئوت- بۇغۇزلارنى يۈكلەپ، سائادەتلىك زامان ۋە ياخشى بىر ۋاقىتتا غەلبە ئۆزەڭگىسىگە ئاياقلىرىنى قويۇپ ئاتلاندى. لەشكەرلىرى كۆپ خىتايىنى ئۆلتۈرۈپ، يۇرىگە توختاپ، كۆزىرى قىزىرىپ، ئاجىزلىرى كۈچلۈك بولۇپ، كۈچلۈكلىرى باتۇر بولۇپ، ھەر قايسىسى گويا ئۆزىنى ئىسپەندىيارى رويىنتەندەك [155]، دەلاۋۇرى تۆھمتەندەك [156] پالۋان- باتۇر چاغلاپ، رۇستەم [157] بەرزۇدىن [158] ئارتۇق بىلىپ، خۇداۋەندەكبېرىمنىڭ لۇتپى ئىنايىتىگە يۆلىنىپ، ھەممىسى بىر نىيەتتە، بىر دىل، بىر جەھەت ۋە خالىس نىيەت، خالىس ئەقىدە بىلەن ، ئاللا تەۋەككۈلنى تىلىغا ئېلىپ،« ئەي ئىلاھىم! دىنغا نۇسرەت بەرگۈچىلەرگە نۇسرەت بەر، دىننى خار قىلغۇچىلارنى خار قىلغىن» دىگەن دۇئانى ھەممىسى بىرلىكتە يۇقىرى ئاۋاز بىلەن ئوقۇپ، مەقسەت تەرەپكە راۋان بولدى. كاناي- سۇنايلارنىڭ ساداسى، توپ- زەمبىرەكلەرنىڭ غەۋغاسى« ھۇزۇرۇم» نەغمىسىنىڭ دىل مىسرا ئاۋازلىرى ھەم ئىسلام لەشكەرلىرىنىڭ كۆركەم ھەشەمەت تام- تاماشىسى، ئوق- نەيزە، قىلىچلارنىڭ ئوتتەك پارقىراشلىرى تىقىلغان، سقىلغان جامائەتنىڭ پوش- پوش دىگەن ئاۋازلىرى بۇ كۆك گۈمبەزدەك پەلەك- ئاسمانغا چۈشتى.

خوجاملار ئاخىرى تېۋىلغۇ دىگەن يەردە قونۇپ، ئەتىسى ئۇششاقتالغا بارسا، كاپىرلارنىڭ نىجىس تەنلىرى توپ- توپ، دۆۋە- دۆۋە بولۇپ ياتقان ئىكەن. ئۆلۈكلەرنىڭ كۆپلىگىدىن يولدىن ئۆتكىلى بولمايتى. يولنىڭ بىر تەرىپى تاغ ئىتىگى، يەنە بىر تەرىپى دەريا لېۋى ئىكەن. ھاشار ۋە مەدىكارلار ئارقىلىق كاپىرلارنىڭ نىجىس تەنلىرىنى ھەر تەرەپكە تارتىپ، يوللارنى ئېچىپ ئاتتى. بۇ دەشت- بايا‌ۋاندىكى ئۆلۈكلەر خۇددى دىخان ئەشرەپلەرنىڭ ئېتىزىدىن ئۇرۇپ ئالغان بۇغداي ئەنجۇسىدەك، ھەتتا قاراساي تاشلىرىدەك قۇرۇپ، چىرىپ كەتكەن ئىكەن. خىتايلار ئىككىنچى

قېتىم كەلگىچە بۇ ئۆلۈكلەرنىڭ سۆڭەكلىرى يول ئۈستىدە قۇرۇپ ياتقان ئىكەن. ھاۋانىڭ ئىسسىق تەپتىدىن بۇ ئۆلۈكلەرنىڭ بەزىسى باش ئۇرۇپ چوقۇنغاندەك، بىر قانچىسى« چەنكەن» بولۇپ ئالدىغا ئېڭىشكەندەك ۋە بەزىلىرى سوراقچىلارنىڭ ئالدىدا ئولتۇرغاندەك بولۇپ قالغان ئىكەن. كېيىنچە ھەر قانداق مۆمىن مۇسۇلمان ۋە سودىگەر ئەشرەپلەر بۇ يولدىن ئۆتكەن ھامان تەھسىن ۋە ئاپىرىن ئوقۇپ، خوجاملارغا ۋە غازات قىلغان ئەرلەرنىڭ ھىممەت ۋە شجائەتلىرىگە دۇئا پاتىھە قىلىپ ئۆتىدىكەن.

كېينكى كۈنلەردە خاقان لەشكەرلىرىنىڭ قەدىمى بۇ يەرگە يەتكەندە، چوڭ گۈمبەزلەرنى ياسىتىپ، ئۈستىخانلارنى جۇغلاپ گۈمبەزنىڭ ئىچىگە سولاپ، ئاغزىنى مەھكەم ئەتكەن ئىدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىق غازى ئىسھاق خوجامنى كۈچاردىن ئېلىپ كېلىپ ياركەنتكە ئەۋەتىپ، مۇھەممەت يۇنۇسجان شاغاۋۇلغا تاپشۇرۇپ، كۈنلۈك تەمىناتىغا بىر قىزىل تىللا، ھەر جۈمەدە بىر قېتىم مۇناسىپ تون، ھەر يىلدا ئىككى مىڭ چارەك غەللە ئاشلىق قاتارلىق تەمىنات ـ ۋەزىپە بەلگىلەپ، قولىغا ئالى مۇبارەكنامە بېرىپ، مەھبانلىق قىلغان ئىكەن. مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىق غازى كېينچە ئۇرۇمچى، تۇربان تۈگگانلىرىغا دەشنەم بېرىشنى مەقسەت قىلىپ تۇرپانغا بارغاندا، ھەر قايسى شەھەرلەرنىڭ ئەمەلدار، سەركارلىرى بۇ نۇسرەت نەمۇنىلارغا ھەر جەھەتتىن ياردەم بېرىش لازىملىغى بولۇپ، مۇھەممەت يۇنۇسجان شاغاۋۇل ئاتالىق غازىغا ئىلتىماس قىلىپ، « ئۆزلىرىنىڭ مەرھەمەتلىرى بويىچە نەچچە ۋاقىتتىن بۇيان ئىسھاق تۆرەرگە تەينلەنگەن تەمىنات ـ ۋەزىپىسىنى بېرىپ تۇردۇم. ئەمدى ھازىرقى خىزمەتلەرنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، بەلگىلەنگەن تەمىناتنىڭ يېرىمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، بۇنى زەپەر نەمۇنە قوشۇنلارنىڭ تەمىناتىغا بەرسەم. چۈنكى، ياركەنت ئىچى ئەرزانچىلىق، تەمىناتنىڭ يېرىمى ئۆزىگە يېتىدۇ » دەپتۇ. جانابى ئاتالىق غازى شاغاۋۇلنىڭ مۇددىئاسىنى بىلىپ، رەنجىپ ئاچچىغلاپ قايتا خىتاپ قىلىپ، خۇش پۇراقلىق ئالى ئىنايەتنامە ۋەئەنبەرنامە بېرىپ، مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ،« مەن ئۆزەمنىڭ ناھايىت بېجىل ۋە پەسكەشلىگىمدىن ئىسھاق تۆرەگە ئاز تەمىنات تەينلىگەن ئىكەنمەن. شۇڭلاشقا، بۇ ئالى نىشان ـ بۇيرۇقنى كۆرگەندىن كېيىن، بۇرۇنقى تەينلەنگەن تەمىناتنى ئىككى ھەسسە قىلىپ بېرىپ، ئالى دۆلىتىمىز ئۈچۈن ئۇنىڭ دۇئاسىنى ئالغايسىز. ئەگەر ئىسھاق تۆرەنىڭ ئۇششاقتالدا قىلغان جەڭ ـ غازاتلىرىنى ۋە كاپىرلارنىڭ ئۈستىخانلىرىنى ئۆز كۆزىڭىز بىلەن ئۇچۇق كۆرسىڭىز ھەم مېنىڭ ئورنۇمدا سىز بولۇپ ئىش باشقۇرغان بولسىڭىز ئىدى، ئىسھاق تۆرەنىڭ داستىخىنىغا پۈتۈن ياركەنتنى ئۆز تەۋەسى بىلەن

ئىنئام قىلىپ بەرگەن بۇلار ئىدىئىز ـ ئەلۋەتتە » دەپ چوڭ ئىنساپ ۋە دىيانەتلەر بىلەن ئىسھاق تۆرەگە تەھسىن ۋە ئاپىرىنلارنى ئوقۇپ، ئالى ئىنايەتنامە بېرىپتۇ. دىيانەتكەر ۋە ئىنساپ شۇئار ئاتالىق غازىنىك بۇ قۇۋۋەت ئىلھام سۆزلىرى بولسا، ئىسھاق تۆرەمنىڭ شجائەتلىك ۋە جەسۇرلۇق شەنىگە نەق گۇۋادۇر.

ئەلقىسسە، ئىسھاق تۆرەم باشچىلىغىدىكى ھەممە نۇسرەتچى ئەسكەرلەر پىلتىر ۋە قوش ئات قوشۇپ تەييارلاپ، ئوت ـ بوغۇز، نان ـ تۇقاز ۋە تالقانلارنى راسلاپ، ئۇششاقتالدىن مەقسەت تەرەپكە راۋان بولدى. شۇ كۈن دۆڭ دىگزا دىگەن جايدا قوندى. ئاندىن يۇرۇپ قارا قېرىن دىگەن جايدا ياتتى. ئاندىن ئۆتۈپ كۈمۈش ئۆتىگىدە كېچىلدى. بۇ جايلار بولسا ئوت ـ خەشەك ياكى سۇ ھەتتا چىش كولايدىغان ياغاچمۇ تېپىلمايدىان يەرلەر ئىكەن. لېكىن كۈمۈش ئۆتىگىدە ئازراق سۇ بولۇپ، جېنىدىن قىينالغان يىگىرمە ياكى ئوتتۇز كىشى بالا ـ چاقىسى بىلەن تۇرمۇش كەچۈرسە بولىدىغان بىر جاي ئىكەن. ئۇلار بۇ يەردىن ئۇزۇمەدۆڭ دىگەن جايغا باردى. ئاندىن ئايغىر ـ بۇلاققا يەتتى. بۇ يەردىمۇ نۆۋەت بىلەن ئات سۇغۇرغىچىلىك ئازراق سۇيى بار ئىكەن. بۇ يەردىن ئۆتۈپ سۇ بېشى، توخسۇنغا باردى. توخسۇن خېلى كاتتا يۇرت ئىكەن ۋە بازار ۋەيشاڭلىرى بار ئىكەن. بۇ جايدىن ئۆتسە تۇرپانغا بارىدىكەن. خوجاملار شۇنداق قىلىپ، تۇربان تەۋەسگە كەلدى. بۇ نۇسرەتلىك ئەسكەر يېتىپ بارغۇچە، بۇ جايدا ئىستىقامەت قىلىپ تۇرغان سايرام خوجىلىرىدىن مەسۇمخان خوجام دەپ بىر سەيىد ئادەم ، تۇرپانلىق قاسىم چاڭگا، ۋايىت خەلپە، زايىت خەلپە، ھاجى باقى خەلپە دىگەن ئادەملەر بىلەن جامائەت پەيدا قىلىپ، تۇرپان سەھرالىرىدىكى چېرىك، مەنمەنچى، خۇيجا قاتارلىق خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، تۇرپان شەھىرىدىكى خىتايلار بىلەن تۇتۇشۇپ غەلبە قىلغان ۋە خىتايلار شەھەرگە كىرىپ دەرۋازىلىرىنى مەھكەم قىلىپ سولاقتا تۇرغان ئىكەن. تۇرپانغا قاراشلىق ئون توققۇز يەردىكى بازار ۋەيشاڭلاردا مەيمەنچى، خۇيجا يەنى دىخان خىتايلار ناھايىتى نۇرغۇن ئىكەن. بۇلار ئۇلارنىڭ ھەممىسنى نارسىدە بالىلىرىغچە يوق قىلىپ، ئۆيلىرىگە ئوت قويۇپ ۋەيران قىلىپ تۇرۇپتىكەن. بەزى بازارلاردا يەتتە ـ سەككىز مىڭ، بەزى بازارلاردا ئىككى ـ ئۈچ مىڭدىن خىتاي بار ئىكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسنى نابۇت قىپ، شەھەر ئىچىدىكى خىتايلارغا قاراپ تۇرغان بىر پەيتتە، ئىسھاق خوجام غەلبىچى ئەسكەرلىرى بىلەن يېتىپ كېلىپ، شەھەرنىڭ يېنىغا چېدىر ـ بارگاھلىرىنى تىكتى. ھەر تەرەپكە قاراۋۇلچى، ئىراۋۇلچىلارنى قويۇپ، جەڭگە ھازىرلىق قىلدى. شەھەر بولسا مۇستەھكەم، خىتايلىرى كۆپ ئىكەن. ئىككى كۈننىڭ بىرىدە زەمبىرەك، قورال ـ ياراقلىرىنى ئېلىپ چىقىپ ئۇرۇشۇپ، باراۋەرلىك قىلالماي، يەنە

شەھىرىگە كىرىپ كېتىدىكەن. بۇ ئاردىدا نۇرغۇن كاپىرلار يوق بولدى، مۇسۇلمانلاردىنمۇ شاھادەت شەرۇبتىنى ئىچكەنلەر بار ئىدى. شەھەر پەتھى بولمىدى. ئاقشۆەت خوجاملار نەچچە يەرگە شىبەلەرنى تەييارلاپ، باتۇر، پالۋانلار بۇنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، شەھەر ئىچىدىكى كاپىرلارنىڭ بېشىنى چىقارغىلى قويمىدى. كاپىرلارنىڭ ئوقى تامغا تېگەتتى. مۇسۇلمانلارنىڭ ئوقى بولسا ھەرگىز زايا كەتمەي كاپىرلارغا تېگەتتى.

بۇ چاغدا ئۇرۇمچىدىكى سودالويە [159] ۋە داۋۇت [160] خەلىپىلەردىن ئەلچى كېلىپ، ئۇلارنىڭ ئۇرۇمچى ۋەيشاڭلىرىنى ئېلىپ، خىتايلارنى شەھەرگە قامال قىلغانلىغىنى خەۋەر قىلدى ۋە« بىزگە يار- مەدەت بېرىپ، خوجاملاردىن بىرىنى باش قىلىپ لەشكەر ئەۋەتىسىڭىزلەر» دىگەن ئەرزىنى سۇندى. ئىسھاق خوجام باھاۋۇددىن خوجامنى باش قىلىپ، بىر مىڭ لەشكەر، مەسۇمخان خوجامغا بىر مىڭ لەشكەر، ۋايىت خەلىپە، زايىت خەلىپە ۋە تۇڭگانىلاردىن نۇراخۇن، ئەلى خەلىپە قاتارلىقلارنىڭ ھەر بىرىگە يەتتە، سەككىز يۈز لەشكەر تاپشۇرۇپ، ئۇدۇل ئۇرۇمچىگە ماڭدۇردى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن يەنە رەھمەت باھادۇر، ھاجى باقى خەلىپىلەرگە مىڭ ئادەم بېرىپ يولغا سالدى. بۇلار ئۇرۇمچىگە بېرىپ جەڭ- غازاتلارنى قىلىپ، بىر نەچچە كۈندىن كېيىن شەھەرنى پەتھى قىلدى. ئوتتۇز مىڭدىن زىيادىرەك كاپىر يوق بولدى. ئاندىن جىمسار ئالدى ۋە ئەلتە مىڭچەسىنى نابۇت قىلدى. ئاندىن گۇچۇڭزىغا باردى.لېكىن گۇچۇڭزىنىڭ شەھرى ناھايىتى كاتا ۋە ھەممىسلا خىتاي بولۇپ، بۇ يەردە پەقەت مۇسۇلمان يوق ئىكەن. گۇچۇڭزا دىگەن سۆز خىتاي تىلىدا« ئىتنىڭ قۇرتى»يەنى « ھىساۋى يوق»دىگەن سۆز بولىدىكەن. ۋەيشاڭ بازارلىرىمۇ ناھايىتى كاتتا ۋە زور بولۇپ، ئۇزۇنلىغى ئۈچ پوتەي، ھەتتا تۆت پوتەي كېلىدىكەن دەپ نەقىل قىلىشىدۇ. بۇنىڭغا قاراشلىق يەنە بىر قانچە جايدا بازارلىرى بار ئىكەن. ھەممىسى بولۇپ تەخمىنەن ئىككى يۈز ئائىلىدىن ئارتۇق [161] ئادەم ياشايدىكەن.غازاتچىلار بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ قىرىپ تاشلىدى. لېكىن بەزىلىرى تاغ، جەزىرىلەرگە قېچىپ جانلىرىنى قۇتقازدى.

غازاتچىلار بۇ جايدىن ئۆتۈپ سىنتەنگە باردى. بۇ يەردىمۇ ئون بەش مىڭى يوق قىلدى. ئاندىن يۇرۇپ فۇكانغا (فۇكاڭ – ت) باردى. بۇ يەردىمۇ ئون مىڭ ئادەم يوق بولدى. ئاندىن ئۆتۈپ جىبەرىكۇغا باردى. سەككىز مىڭچە ئادەم نابۇت بولدى. ئاندىن ئۆتۈپ قاراباسۇنغا باردى. ئون مىڭدىن تولاراق ئادەم يوق بولدى. ئاندىن ماناسقا باردى. كۆپ ئۇرۇش بولدى. ئەللىك مىڭچە ئادەم يوق بولدى. ئاندىن ئۆتۈپ جىڭخۇغا باردى. يىگىرمە مىڭدىن تولاراغى

يوق بولدى. بۇ يەردە ناھايتى قاتتىق ئۇرۇشلار بولدى. خۇداۋەندەكبىرىم ئۆز مەرھىمىتى بىلەن ئاسانلىق ئاتا قىلدى. بىر نەچچە خەلىپە، باتۇرلار مال غەنىمەت- ئولجىغا ئىگە بولدى. بۇ چاغدا سوغاق شىددىتى ۋە قار- شۇنىڭدەك ھاياتى قاتتىق بولدى. غازاتچىلار ناھايتى تۇرپانغا يېنىپ چۈشتى. ئىككى ئاي ئىچىدە مەزكۇر بازار ۋە شەھەرلەرنى سەرەنجام قىلىپ، ھەممە جايىنى ۋەيران قىلىپ، قاغا- قۇزغۇنلارغا ئۇۋا، دىۋە- پەرىلەرگە جاي- ماكان قىلدى.

بۇ كۈنلەردە ئىسھاق خوجام ئايدىن خوجامنى باش قىلىپ، ھەسەن قاسىم باھادۇر، تۇڭگانى خەلىپە، ھىدايەت خەلىپە، مۇسا مىڭ بېگى قەشقەرلىك مۇسا خەلىپە، قۇربان خەلىپە، كۇچارلىق توختى مۇھەممەت خەلىپە، شايارلىق ئوسمان شەيخ باھادۇر، يولداش مىرزا، ئىدرىس خەلىپە، ئاقسۇلۇق ھۇشۇر خەلىپەلەرنىڭ ھەر بىرىگە يەتتە- سەككىز يۈز، ئەقەلى تۆت- بەش يۈزدىن لەشكەر تەيىنلەپ، ئوق- دورا ۋە قورال- ياراقلار بىلەن ئون ئىككى مىڭ ئەسكەرنى مورخۇ تەرەپكە ئەۋەتتى. بۇلار چوڭ يول بىلەن يۈرۈپ، بەش مەنزىلدە چىقتىم دىگەن بازارلىق ئۆتەڭگە بېرىپ، ئاندىن چوڭ يولنى تاشلاپ سول قولغا قاراپ، تاغنىڭ ئىچى بىلەن داۋاندىن ئۆتۈپ تاز بولاق دىگەن يەرگە باردى. ئاندىن ئۆتۈپ يەسانگە چەنزە دىگەن جايغا باردى. بۇ كاتتا بازارلىق ۋەيشاڭ ئىكەن. خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ ئون مىڭچە ئادەمنى نابۇت قىلدى. ئاندىن يۈرۈن يەبا چەنزىگە باردى. ئو ئىككى مىڭغا يېقىن ئادەم يوق بولدى. ئاندىن تاللىق بىلەن ئۆتۈپ موخۇرغا باردى. بۇ جايدا كۆپ سوقۇش بلدى. بۇ سېپىلى يوق چوڭ بازارلىق جاي ئىكەن. خىتايلىرى كۆپ ۋە ھەممىسلا باتۇر- غەيرەتلىك ئىكەن. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى يوق بولدى. ئاز قىسمى مۇسۇلمانداراچىلىقتا مۇيەسسەر بولۇپ، ئامانلىق دۆلىتىگە ئىگە بولدى. ئاندىن ئۆتۈپ دۇڭچىنغا باردى. بۇ يەرنىڭ سېپىلى مۇستەھكەم، خىتايلىرى كۆپ ئىكەن. ناھايتى قاتتىق جەڭ- مۇھابىرلەر بولۇپ، قىرىق مىڭغا يېقىن دىنسىز مۇشرىك يوق بولدى. لېكىن، كاپىرلارنىڭ كۆپلىگىدىن بۇ يەر زادى پەتھى بولمىدى. ئاقىۋەت كاپىرلار غەلبە قازاندى. ئۇنىڭ ئۇستىگە قار- شۇنىڭدەك چىقىپ قاتتىق جۇدۇن بولۇپ، لەشكەرلەر بۇنىڭغا تاقەت قىلالماي تۇرپانغا يېنىپ چۈشتى.

بۇرۇنقى زامانلاردا فەغفۇرچىنى بۇ يەتتە شەھەرنى تەسەررۇف قىلىپ، ھەتتا پۈتۈن موغۇلستان مەملىكىتىگە ئىگە بولغان چاغدا، بۇ يەتتە شەھەردىكى قەدىمقى مۇسۇلمان خانلىرى، يەنى چىنگىز قائان ئەۋلاتلىرىدىن بولغان موغۇل خانلىرى ۋە ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنقى بۇغرا خانلار زامانىدىن نەمۇنە قالغان ساۋۇت- ئولپاق، دەۋۈلغا- قالپاق، نەيزە،

قىلىز، ئوقيا، ساغداق ۋە ئىچىگە پولات سالغان مەشۇت چاپانلار ۋە تۆمۈر زىرەدە نىمچە تونلار، ملتىق، گۈرزە ئايپالتا، نەيزە قاتارلىق قورال- جابدۇقلارنى مۇسۇلمانلارنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىپ، ھەممىسىنى دۇڭجىن شەھىرىدە ساقلىغان ئىكەن. ھەتتا خاقانى چىن بۇ غەزىنىدىن جابدۇقلارنىڭ باراۋېرىدە، بەلكى بۇنىڭدىنمۇ كۆپ جابدۇقنى ئېلىپ كېلىپ، دۇڭجىن شەھىرىدە غەزنە قۇرۇپ، چېرىكلىرى بىلەن ساقلىغان ئىكەن. كېيىن دۇڭجىن شەھىرى پەتھى بولغاندىن كېيىن، بۇ يەردە ساقلانغان ھەر خىل ۋە ھەر رەڭدىكى قورال ۋە جابدۇق بويۇملارنى، پارچە تۆمۈرلەرنى بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ھەممە كىراكەشلىرى يەتتە يىلغىچە توشۇپ بولالماپتۇ. ئۇنىڭغىچە خاقانى چىن ئەھلى يېتىپ كېلىپ بۇ بۇيۇملارغا ئىگە بولدى.

بۇ چاغدا تۇرپان شەھىرى تېخى پەتھى بولمىغان ئىدى. ئارلىقتا بىرمۇنچە ۋەقە بولۇپ ئۆتتى. بۇ ۋەقەلەرنىڭ بىرى بولسا، بۇرۇن بۇگۇردە قالغان سۇمۇللا دېگەن تۈڭگانى خوجاملارنىڭ كەينىدىن يېتىپ كېلىپ، تۇرپاننىڭ ئېلىنمىغانلىغىنى كۆرۈپ« تۇرپاننى پەتھى قىلمىغۇچە ھىر نەرسە يىمەيمەن» دەپ ئەھدى ئىمان قىلىپ، قەسەم ئىچتى ھەم ئادەملەرنى باشلاپ شەھەرگە چاپتى. بارغانلىرىچە خىتايلارنى قوغلاپ شەھەرگە كىرىپ قالدى. نەچچە كاپىرنى ئۆلتۈرۈپ، كاپىرلارنىڭ بېشىنى بېشىنى، پۇت- قوللىرىنى، ھەتتا ھەممە ئەزاسىنى سېپىلنىڭ تېشىغا تاشلاپ، ناھايىتى چوڭ قەھرمانلىق كۆرسەتتى. بۇ پەيتتە ئۇنىڭ كۆزىگە بىر ئەجەل ئوقى كېلىپ تەگدى. جېنىنى جان ئالغۇچى ئەرۋاھقا تاپشۇردى. كاپىرلار بۇنىڭ كېيىم- كېچەكلىرىنى سالدۇرغاندا، يۇنچۇغدىن بىر مۆھۈرى چىقتى. بۇنى غازاتچىلارنىڭ چوڭ باشلىغى ئىكەن دەپ، ئۇنى ئوتتا پۈشۈرۈپ كاۋاپ قىلىپ يەپ كەتتى. چۈنكى، شۇ يىلى باھاردا ئۇلار ساڭدىكى ئاشلىغىنى پۇقرالارغا ئۆتنە بەرگەن ئىدى. ئەمدى ئۇلارنىڭ ئاشلىغى تامامەن تۇگەپ كېتىپ، ئىت، ئىشكە، مۈشۈكلەرگىچە، ھەتتا قېرىلىرىدىن- ياشلىرىغىچە ئۆلتۈرۈپ يەپ، تاقىتى تاق بولغان ئىدى. شەھەر پەتھى بولماي سەككىز ئايدىن ئاشتى. بۇ چاغدا خوجاملار بول ئېرىق تەرەپنى توسىغان لەشكەرلىرىنى ياندۇرۇپ كېلىپ،« ئەمدى خىتايلار بېجىن تەرەپكە كەتسۇن، شەھەرنى بىكار قىلسۇن، بىز يول بېرىمىز» دەپ ئېلان قىلدى. بۇنى ئاڭلىغان ھەممە خىتاي شەھەردىن چىقىپ بول ئېرىققا بارغاندا، چاپ- چاپ قىلىپ ھەممىنى قىردى. تىغ سىياسەتتىن ئاشقانلىرىنى بولسا ئىسلام لەشكەرلىرىنىڭ خىزمىتىگە سالدى. شەھەر ئىچىدىكى قورال- ياراق، توپ- زەمبىرەك قاتارلىق پادىشالىق ئىشلىرىغا كېرەكلىك جابدۇق ۋە سايمانلارنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، مۇسۇلمانلار شات خانىدان، كاپىر مۇناپىقلار غەم بىلەن

هەيران ۋە سەرگەردان بولدى. شۇنداق قىلىپ، تۇرپان شەھىرىدىكى مەنسەپدار، چېرىك، مەيمەنچى، خويجا ۋە ئون توققۇز ۋەيشائىدىكى خىتايلار بولۇپ، جەمئىي بىر يۈز ئەللىك مىڭدىن ئاردۇق كاپىر نابۇت بولدى. مۇسۇلمانلاردىن تۆت يۈزچە كىشى شاھادەتلىككە يەتتى. ئومۇمەن بۇ يەتتە- سەككىز ئاي ئىچىدە تۇرپاندىن باشقا بۇ تەرەپ ئۇرۇمچى، ئۇ تەرەپ مورخو ۋە دۇڭجىندىن بولۇپ جەمئىي بەش يېرىم لەكدىن (بىرلەك 50 مىڭ - ت) ئارتۇق كاپىر مۇشرىك هالاكەتكە يەتكەندۇر. بەلكى بۇنىڭدىنمۇ كۆپتۇر. بۇنىڭ ئېنىق هساۋىنى ئۇ ئالەمۇل غەيىپ ۋەششەهادەت ئاللادىن باشقا بىرەر ئەهدى ئىنسانىنىڭ ئەقى ئىدىرىگى ۋە پىكىر تەسەۋۋۇرى ئېنىق ئويلاپ هساپلاپ تەكتىگە يېتەلمەيدۇ - خۇدانىڭ ئۆزى هەددىدىن بەك بىلىدۇ.

ئەمدى بۇ قەلەمنىڭ خۇش يۈرۈشى ۋە خۇش تېزگىنىنى ۋە چۇلۇۋۇرىنى سەل- پەل مۇبالىغە تەرەپكە مايىل قىلىپ، بۇ سۆزلەرنىڭ تەپسىلىنى بايان قىلىشقا جۇرئەت قىلساق، ئوقۇغۇچى ۋە ئاڭلىغۇچىلارغا مالالىق يېتەمدىكىن دەپ، ئۆتكەن ۋەقەلەرنىڭ مىڭدىن يۈزىنى، يۈزدىن ئوننى ۋە ئوندىن بىرنى ئىلغاپ قىسقارتىپ تاللاپ، بۇ ۋاراق سەھىپىسگە ئورناتتىم. گەپنىڭ قىسقىسى، بۇ موغۇلىستان يۇرتىغا كاپىرلىقنىڭ قارا سىياهى تارقىلىپ، هەممىنى قاراڭغۇ ۋە زۇلمەتتە تۇتقان ئىدى. كېيىنچە يېڭۈاشتىن روشەنلىك بېغىشلىدى. ئىلاهىم مۇسۇلمانلارغا پەتهى ۋە نۇسرەت ۋە خاتىرجەملىك، كاپىرلارغا خارلىق ۋە رەنجىشلەرنى بېرىپ، بىزگە خاتىرجەملىك ئاتا قىلغايسەن. ئامىن!« تاها» ۋە « ياسىن» سۈرىلىرىگە هۆرمەتسىزلىك بولمىسۇن.

13

ياخشى ئەخلاقلىق سەيىد غازى خوجام ئىسهاقنىڭ مورخۇغا ئىككىنچى قېتىم لەشكەر ماڭدۇرغىنى ۋە مەقسەتكە يېتەلمەي قايتىپ كەلگىنى، قامۇل ۋالىڭ خانلىغىدىن [162] ئەلچى ۋە مەرغۇپ هەدىيىلەر كەلگىنى، لۇكچىن شەھىرىنىڭ ئىككىنچى قېتىم ئېلىنىشى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ بايانى

ياخشى تەبىئەتلىك يارەنلەر ۋە ياخشى نىيەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ ساپ دىللىرىغا يېتىپ روشەن ۋە ئاشكارە بولغايكى، شۇنداق نەقىل ۋە ھېكايىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئايدىن خوجامنى ئىسلام لەشكەرلىرى بىلەن دۈشمەن تەرىپىگە ئەۋەتكەندە، ئۇ شىددەتلىك سوغاق تۈپەيلىدىن تۇرپانغا يېنىپ كەلگەن ئىدى. يەنە لەشكەر تەييارلاپ باھاۋۇددىن خوجامنى باش قىلىپ، تۈشمەن خو خەلىپە ، توختى مۇھەممەت خەلىپىلەر باشچىلىغىدىكى ئون بەش مىڭدىن ئارتۇق داشلىق پالۋان- باتۇرنى توپ- زەمبىرەك قاتارلىق قورال- ياراقلار بىلەن ئىككىنچى قېتىم موخۇر ۋە دۈشمەن غازاتىغا يولغا سالدى. بۇلار مەنزىلمۇ- مەنزىل يۇرۇپ مورخوغا يەتتى. بۇ ئەترەپتىكى يېزا- قىشلاقلاردا بۇرۇن تىغدىن ئېشىپ قالغان كاپىرلار يەنە جەم بولۇپ جەڭگە كىرىشتى. كاپىر ۋە مۇسۇلمان ئىككى تەرەپتىن نۇرغۇن ئادەم زىيانغا ئۇچرىدى ۋە جەڭمۇ ناھايىتى قاتتىق بولدى. ئاقىۋەت كاپىرلار يەنە غەلبە قىلىپ، ئىسلام لەشكەرلىرى تۇرپانغا يېنىپ كەلدى. بۇ چاغدا قۇمۇل ۋاشلىغىنىڭ ئاشلىغى تۈگەپ ، گۈچۈڭغا ئاشلىققا ئەۋەتكەن سۈپۈرگە بېك دىگەننى ئەللىك ھارۋا ۋە يۈز تۆگىسى بىلەن يولدىن تۇتۇپ ئېلىپ كەلدى. خوجا ئىسھاق خوجام بۇلارنى سوراق قىلىپ كۈچارغا ماشىدۇردى. راشىدىن خان خوجام سۈپۈرگە بېككە ناھايىتى تولا ئىلتىپاتلارنى قىلدى. سۈپۈرگە بېك بولسا قۇمۇلنى مەن ئېلىپ بەرسەم دەپ ۋەدە- ۋە ئىيەتلەرنى قىلدى. شۇشلاشقا، ئىسھاق خوجامنىڭ ئالدىغا قايتۇرۇلدى. ئاشغىچە قامۇلنىڭ بىر ئەلەمى بىر قانچە ئادەمنى ھەمرا قىلىپ، ۋاشلىقنىڭ ئەۋەتكەن سوغا- سالاملىرىنى ئېلىپ كەلدى. بۇ ئەلچىلەر ئېلىپ كەلگەن سوغا- سالاملارنىڭ ئىچىدە ھەر خىل ۋە ھەر تۈرلۈك قىممەت باھا ۋە ياخشى بۇيۇملار بار ئىدى. بولۇپمۇ، بۇ بۇيۇملارنىڭ ئىچىدە جاھانگىر خان تۆرەم خىتايلارنىڭ قولىغا چۈشكەندە ئۆزى كىيگەن بىر زەررە داۋۇدى تون بار ئىدى. (داۋۇت ئەلەيھىسسالامنىڭ تونىغا ئوخشاش – ت) بۇ تونىنىڭ ئىككى مۇرىشى، ئىككى جەينىگى، كۆكرىگى ۋە ئىككى تىزىغا خۇددى چىننىڭ ئاغزىدەك دۈگلەك ئالتۇن قۇبۇبە تىكىلگەن ئىدى. بۇنىڭ ئۈستىگە « ئىننايە- تەھنا» (قۇرئاندىكى« غەلبە»سۈرىسى – ت) سۈرىسى ئالتۇن سۈيى بىلەن يېزىلغان ئىدى. بۇ قۇببىلەرنىڭ ھەر بىرى جاھان ئاپىتىۋىدەك پالىلداپ تۇراتتى. بۇ بۇيۇملارنىڭ ئىچىدە يەنە جاھانگىر خان تۆرەمنىڭ ئوقيا، ساغداقلىرى، ھەتتا ئۆزى ئىشلىتىدىغان پادىشالىق ئەينەكلىرىمۇ ئۇنىڭدىن ئارتۇق ۋە ھەممىسلا ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن ئىدى. يەنە

جاھانگىر خان تۆرەمنىڭ بىر مەپىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ھەممە جابدۇقلىرى خۇددى يېڭى تىكىلگەندەك ۋە ئىگەر، كۆيچەكلىرىگىمۇ ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن ئىكەن. بۇنى تۆرەم« سىز تەۋەررۈك قىلىپ ساخلاڭ» دەپ ۋاڭ خانلىغىغا ئىلتىپات قىلىپ بەرگەن ئىكەن. ۋاڭمۇ بۇنى تەۋەرۈك قىلىپ غەزىنده ساقلىغان ئىكەن. ۋاڭ بۇ مەپە بىلەن ياراق-جابدۇغلارنى خوجاملارغا لايىق دەپ، خان خوجامنىڭ دارسەلتەنەتىگە ماڭدۇرغان ئىكەن. ئەلچىلەر بۇ سوغا-سالاملارنى ئېلىپ ئىسھاق خوجامنىڭ ئالدىغا كەلدى.خوجام ئۇلارنى بۇ يەردە ئۇچ- تۆت كۈن ئارام ئالدۇرۇپ، ھەممە سوغا- سالام تارتۇغى بىلەن يەنە ئادەم قوشۇپ كۇچارغا ماڭدۇردى. بۇ ئەلچىلەر كۇچارغا كېلىپ، ھەممە سوغا- سالام ۋە تەۋەرۈك تارتۇغىنى خان خوجامنىڭ مۇبارەك ئالى مەنزۇر- نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ ۋە ئۇنىڭ قۇبۇل شەرەپلىرىگە ئېرىشتى. خان خوجام ئەلچىلەرنى بىر قانچە كۈن دەم ئالدۇرۇپ، ۋاڭ خانلىغىغا ئالتۇن تالالىق سەللە، كىمخاپ تون، شاپ- خەنجەر ۋە ئالى يارلىقلارنى مەرھەمەت قىلىپ، ئەلەم ئاخون باشلىق ھەممە ئەلچىلەرگە ئۆز لايىغدا تون-كىيىم، سەللە، كۈلا ۋە خەشلەيدىغان تىللا قاتارلىقلارنى ئىنئام قىلىپ قايتىشقا رۇخسەت قىلدى.

بۇ ئارىلىقتا ئىسھاق خوجام موللا تۆمۈر خەلىپە، توختام باھادۇر باشلىق ئون مۇسۇلمان ۋە ئالتە تۆڭگانىنى ئەلچى قىلىپ قامۇلغا ماڭدۇرۇپ، سۈپۈرگە بېككە ھەم رۇخسەت بەردى. ئەلچىلەر قامۇلغا كېلىپ، ۋاڭلىق خانلىغى بىلەن يۈز كۆرۈشۈپ، ئەلچىلىك يوللىرىنى بەجا كەلتۈردى. لېكىن، قامۇلدىكى مەنسەپدارلارغا ۋە شەھەر ئىچى- تېشىدىكى خىتايلارغا ھېچكىم دەخلى قىلمىغان ئىدى. موللا تۆمۈر خەلىپە« قامۇلدىكى كاپىرلارى بىز پەتھى قىلساق» دەپ ۋاڭلىق خانلىغىغا مەلۇم قىلدى. ۋاڭ خان بۇنى بىلمىگەن كىشى بولۇپ، بەش يۈزلۈك كىشلىك قورال- ياراق، زىرە تون ، ساۋۇت، ئولپاق، مىلتىق، ئوقيا، ساغداق، ئەلەم، بايراق قاتارلىق جەڭگە لازىملىق نەرسىلەرنى بەردى. بۇلار ئادەم جەملەپ ئۇرۇشۇپ پەتھى قىلدى.

ئەلقىسسە، دۇڭجىندىن ئەسكەر ئىككىنچى قېتىم قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، لۇكچىننىڭ خوجا ۋە بېكزادە ئىسىللىرىدىن بولغان ئىبراھىم خان، ھېيزۇللاخان، يولباس خان، شاھ مەھرەم قاتارلىق بىر نەچچە ئاكابىرى ئەشرەپلەر بىرلىشىپ، مورخو تەرەپتىن تۆت- بەش مىڭ خىتايىنى مەخپى ئېلىپ كېلىپ بىرەر يەردە مەخپى توختىتىپ، ئىبراھىم خاننى خان كۆتۈرۈپ، دۇشمەنلىك ۋە قارىشلىق ناغرىسىنى ئاشكارە سوقتى. خوجا زايىت خەلىپە، ۋايىت خەلىپەلەرنى ئۆزىگە تارتىپ يۈلەنچى مەھرەم قىلدى. ۋاڭ بېگىمنىڭ بىر نەۋرىسى بار ئىكەن. ئۇنى خوجا زاھىد خەلىپىگە تارتۇق

قىلدى. زاهىت خەلىپە بۇنىڭ خوشلۇغدا« بۇ دولانلارنىڭ [163] قانچە ئېتىۋارى بولسۇن، مەن ئۇلارنى بوي سۇندۇرۇپ بېرىمەن» دەپ ۋەدىلەرنى بېرىپ جەڭگە تەييارلاندى. بۇ چاغدا خوجا ئىسھاق خوجام ناسىرىددىن خوجامنى باش قىلىپ، توختى مۇھەممەت، موللا ئوسمان شەيخ باھادۇر، بەختىمەن خەلىپە، سايراملىق مۇھەممە ئەلى خەلىپە، كاشغەرلىك مۇسا خەلىپە، قۇربان خەلىپە، ئاقسۇلۇق ھدايەت خەلىپە، نىياز خەلىپىلەر باشلىق سەككىز مىڭ باتۇر ۋە قەھرمانلارنى ئۇرۇشقا يولغا سالدى. ھەر ئىككى تەرەپ ئۇرۇشقا كىرىشىپ، ئاردىدا قاتتىق جەڭلەر بولدى ۋە كۆپ ئادەم زىيانغا ئۇچرىدى. ئاقىۋەت خوجاملار مەغلۇپ بولۇپ تۇرپانغا قايتتى .

لېكىن، لۇكچىنلىك خوجىلار بولسا كۇچارلىق بۇ خوجىلارنى تۇتۇپ ئالساق، يۇرتلارنى ئۆزىمىز سورىساق، ئەگەر ئىچكىرىدىن خىتايلار چىقىپ قالسا، بىز بۇ خوجىلارنى ئۇلارغا تارتۇق قىلىپ مەنسەپ تاپساق دېگەن خام خىياللارنى ئويلاپ، بىھۇدە مۇشەققەتلەرنى تارتىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ خۇن ـ قانلىرىغا زامىن بولدى. بۇ چاغدا لۇكچىندە تۆت يۈز ئۆيلۈكتىن ئارتۇق تۈڭگانى بار ئىدى. لۇكچىنلىك خوجاملار بۇلارنىڭ ئۆي ـ ماكانلىرىغا ئوت قويۇپ، نارسىدە باللىرىغچە يوق قىلدى. بۇنى ئۇرۇمچىدىكى سودالويە ئاڭلاپ، غەيرەت ـ ھىممەتلىرى ئۆرلەپ، ئۇچ مىڭ تۈڭگانىنى بۇ تۈڭگانىلارغا يارەمگە ئەۋەتتى. بۇ قوشمۇ ـ قوش شاتلىق زامانىدا، شەھرىيارى ئافاق سەئىدئەئنى سەيىد غازى خوجا ئىسھاق ئۆزى باش بولۇپ، بىر نەچچە تەڭداشسىز باتۇر بىلەن بىللە ئىككىنچى قېتىم لەشكەر تارتىپ، ئون بەش مىڭ قان خۇمارى ئەسكەرلەرنى ھەمرا قىلىپ لۇكچىنگە ماڭدى ۋە ئاۋات دېگەن جايغا چۈشۈپ، بۇ جايدا ئاۋاتلىق پەيدا قىلدى. بۇ چاغدا تۇرپانلىقلار ھەر ئىككى تەرەپكە يارەم بەرمەي ئوتتۇرىدا تىنچ تۇرغان ئىدى. لۇكچىنلەر بولسا نۇرغۇن ئادەم تەييارلاپ كېلىپ ئۇرۇش قىلدى. بىر قانچە قېتىم غەلبە قىلدى ۋە بىر نەچچە قېسىم مەغلۇپ بولدى. ئاقىۋەت پەتھى زەپەر شامىلى نۇسرەت ئەسەرلىك لەشكەرلەر تەرىپىدىن نامايەن بولۇپ، بۇ دۆلەت ۋە ئىقبال شامالىرى دۇشمەنلىكتە ۋەدە تۈتقانلارنى خۇددى خەس ـ خەشەكتەك ئوتتۇردىن كۆتۈرۈپ ئۆچۈرۈپ، دەش ـ باياۋان غارىنىڭ ئىچىگە تىقتى. ۋايى خەلىپە ئىشنىڭ ئەكسىگە قاراپ ماڭغانلىغىنى بىلىپ، لۇكچىنلىك خوجاملارنىڭ كاتتىلىرىدىن بىرقانچىنى باغلاپ تۈتۈپ كېلىپ خوجاملارغا كۆرۈنۈش بەردى. خوجاملار ئۇنىڭغا ئەپۇ قەلمىنى سۇرۇپ گۇنايىدىن ئۆتتى. ئاندىن شەھەر دەرۋازىلىرىنى ئېچىپ كىرىپ، نۇرغۇن ئادەمنى ھالاكەتكە يەتكۈزدى. شەھەر ۋە سەھرالارنى تالان ـ تاراج قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ كاتتىلىرىدىن بىر قانچىسىنى سىياسەتتىن ئۆتكۈزدى ياكى دارغا ئاستى.

بۇلارنىڭ بەزىلىرى قامۇل ياكى بالەكۆل (باركۆل ـ ت) قاتارلىق جايلارغا قېچىپ جېنىنى جايلىدى. قىسقىسى، ئۇلار لۇكچۇن ئىشلىرىنى سەرەنجام قىلىپ خاتىرجەم بولۇپ، لۇكچىنلىك ھاشىر تاجى بېكنى لۇكچىنگە ھاكىم قىلدى. تۇرپانغا قاسىم چاڭگانى ھاكىم قىلدى ۋە ئۆزى مازارى ماشايىخلارنى زىيارەت قىلىپ، خەتمە قۇئارن قىلدۇرۇپ، نەزىر- سەدىقە ۋە خەيرىيەتلەرنى بېرىپ، شۇكرى سانالارنى قىلىپ، دۇئا ۋە ئىلتىجالار بىلەن تۇرغان كۈنلەردە تەكلىپ قىلىپ قامۇلدىن كىشى كەلدى. ئىسھاق خوجام قامۇلغا ئاتلىنىشقا قارار قىلدى.

14

شەھرىيارى ئافاق ئەئىنى سەيىد غازى خوجا ئىسھاق قامۇلغا ماڭغىنى ۋە بېجىن تەۋەسىگە ئات سۇرگىنى، چۇن ۋاڭ خان ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ، قامالنىڭ بوي سۇنغىنى ھەم ۋاقىتسىز ۋە ئۇرۇنسىز يارلىق پەرمانلىرى ھۆكۈمى بويىچە قايتىپ كەلگەنلىگى ۋەقەلىرى بايانى

كونا يارەنلەر، سەممى دوستلارنىڭ زېھنى ۋە ئەقىللىقلىرىدىن يۇشۇرۇن ۋە مەخپى قالمىغايكى، بۇنداق بىر نەقىل ۋە ئەپسانىلەرگە قارىغاندا، تارىخ ھجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكەن ئىككىنچى يىلى ماھى مۇھەررەمنىڭ ئون سەككىزىنچى كۈنى (مىلادى 1865- يىلى 6- ئاينىڭ 13- كۈنى ـ ت) دىكى بىر ئۇلۇغ دەۋران ۋە ياخشى ۋاقىت- زاماندا، ياخشى ئەخلاقلىق سەيىد غازى خوجا ئىسھاق ئەسكەر، ئەلەم، بايراق ۋە قورال- ياراق، كاناي- سۇناي، داقا- دۇمباقلارنى ئېلىپ، بۇلارغا شادى- خورام ۋە بىغەم ئۆزى باش بولۇپ، نۇسرەتلىك ئون ئالتە مىڭ لەشكەر بىلەن

قامۇلنى ئېلىش مەقسىتىگە قەدەم قويىدى. بۇ چاغدا قامۇلغا بۇرۇن بارغان موللا تۆمۈر خەلىپە باشلىق ئادەملەر قامۇلدىكى خىتايلارنى تازىلاپ، خوجاملارنىڭ قەدەم-تەشرىپ قىلىشىنى كۈتۈپ تۇرغان ئىدى.

قامۇل بولسا تۇرپاندىن ئون ئىككى مەنزىل يول ئىكەن. بۇ يوللار ناھايىتى قاتتىق بولۇپ، ئوت-بوغۇز، ئاش-تاماق تېپىلمايدىكەن. خوجاملار مەنزىلمۇ-مەنزىل يۈرۈپ، قامۇلغا بەش مەنزىل قالغاندا، ۋاڭ خانلىغىدىن نەچچە ھارۋا ۋە تۆگىدە كەڭرى چۈشكۈن، قۇنۇشالغۇ، قوي، قوي، ئوت-بوغۇز، نان-توقاچ ۋە يەل-يېمىشلەر يېتىپ كەلدى. بۇنىڭ كەينىدىن ۋاڭ خانلىقىمۇ كېلىپ خوجاملار بىلەن يۈزكۆرۈشۈش شەرىپىگە مۇيەسسەر بولدى. ھەممە ئەسكەرلەرگە نان-توقاچ، چاي ۋە ئاشلارنى تارتىپ ھال سورىدى. ئاندىن ئۇلارغا ناھايىتى مول سوغا-سالاملارنى بەردى. بۇ سوغا-سالاملارنىڭ ئىچىدە تۆت يۈز يامبۇ، سەككىز مىڭ ئاختا ئات بار ئىدى. بەرگەن قويىلارنىڭ بولسا ھىساۋى يوق ئىدى. باشقا سوغا-سالاملارنىڭ قانداق ۋە قانچىلىك ئىكەنلىگىنى پەقەت مۇشۇنىڭدىن قىياس قىلىپ بىلگەيسىلەر. سوغا-سالاملار ۋە زىياپەت-مېھماندارچىلىق ئاياقلاشقاندىن كېيىن ۋاڭ خان ئالدى بىلەن ياندى ۋە يول باشلاشقا ئادەم تەييارلىدى. جانابى خوجام يۇلتۇزدەك نۇسرەتلىك ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، مەنزىلمۇ-مەنزىل يۈرۈپ شەھەرگە يېقىنلاشقاندا، ۋاڭ يەنە ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ شەھەرگە باشلاپ كىرىپ، چوڭ بىر ئالى ئوردىغا چۈشۈردى. باشقا خەلىپە، باتۇرلارغىمۇ ئۆز لايىغىدا ۋە ئۆز دەرىجىسى بويىچە ئورۇن ھازىرلىدى. ھەممىسى ئورۇنلىشىپ سەرەمجان بولغاندىن كېيىن، يەنە ئالاھىدە سوغا-سالاملارنى تارتۇق قىلدى. بۇ سوغا-سالاملارنىڭ ئىچىدە سەككىز مىڭ يامبۇ، سەككىز مىڭ ئاختا ئات، قورال-ياراق سايمانلىرى، تۈرمۈش بويۇملىرى، چىرايلىق كىمخاپ قاتارلىق ناھايىتى كەڭرى نەرسە-كېرەكلەر بار ئىدى. خەلىپە ۋە باتۇرلارغىمۇ ئۆز لايىغىدىن ئاشۇرۇپ سوغا-سالام بەردى. ھەر تۆت كۈندە تۆت كىشىگە بىر قوي، ئىككى جىڭ كۆك چاي قاتارلىق تەمناتلارنى ئاشۇرماي ۋە كېمەيتمەي بېرىپ تۇردى. چوڭلىرىغا بۇنىڭدىن كۆپ بەردى. بۇ يەرگە بارغانلار بىر قامۇلدا ئۇچ ئاي ياكى بۇنىڭدىنمۇ كۆپ تۇردۇق. تەمناتنى يەنىلا شۇنداق بېرىپ تۇردى. قامۇل ۋاڭلىغىنىڭ مەنسۇي چوڭ، دۇنياسى كۆپ ۋە ھىساپسىز ئىكەن. خوجاملار مەزكۇر ئاتلارنى ئەسكەرلىككە تەقدىق قىلدى. لېكىن قاراپ باقساق، ھەممە ئاتلىرى قېرى بولۇپ، يىگىرىمە ياشتىن كەم ئات زادى يوق ئىكەن. قويىلىرىنىمۇ ئاغزىدا چىشى يوق ئىكەن. بىز بۇنىڭ سەۋەبىنى سورىساق، ئۇلار ۋاڭ خانلىغىنىڭ يىلقىلىرى ناھايىتى كۆپ، سانىنى بىلمەيمىز. قويىلىرى بولسا ئىككى يۈز ئاتمىش قوتان، ھەر بىر قوتان قوي يەتتە يۈزدىن

كەم ئەمەس، بىر مىڭ ئىككى يۈزدىن ئارتۇق ئەمەس، باھار پەسلى كىرگەن چاغدا، بىر بېيك بىلەن ئۇچ مىرزا ئاتلىرىنى خەتلىگىلى بارىدۇ. بىر بېيك بىلەن ئۇچ مىرزا قويلىرىنى خەتلىگىلى بارىدۇ. بۇلار بەش ئاي ياكى ئالتە ئايدا خەتلەپ- ساناپ دېرىكىنى ئېلىپ ۋاڭ خانغا مەلۇم قىلىدۇ. يايلاق- قىشلاقلىرىغا بىر ئايدا ئاران بارغىلى بولىدۇ ۋە ئۇنىڭ قانچىلىك كۆپلىگىنى بىز بىلمەيمىز دەپ جاۋاپ بەرگەن ئىكەن.

نەقىل، ھىكايىلەرگە قارىغاندا، سۇ يەنشەي (يۈەنشۈەي – ت)[164] ۋە دايەنشەيلەر[165] ئوتتۇز مىڭ تۇڭگانى بىلەن قامۇلغا بېرىپ تالان- تاراج قىلماقچى بولغاندا، قامۇل ۋاڭ ئەلچى چىقىرىپ، ئوتتۇز مىڭ تۇڭگانىغا بىرىدىن ئاختا ئات، بىرىدىن تاختا يامبۇ بەرسەم، چوڭلىرىغا كۆپ بەرسەم، تالان- تاراج قىلمىسا دەپ تەلەپ قىلدى. تۇڭگانىلار بۇنىڭدا ماقۇل دېمەي، تالان- تاراج قىلىپ، قامۇل ۋاڭنى شاھادەتلىككە يەتكۈزدى. كۆزىگە كۆرۈنگەن ۋە قولىغا چىققانلا نەرسىنى بۇلاپ- تالاپ، ئادەملىرىنى ئۆلتۈرۈپ ياكى ئولجا قىلىپ ياكى ئەسىرگە ئېلىپ ئۇرۇمچىگە ھەيدەپ كەلدى.

بۇ ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى بولغان مەن ئۆزەمنىڭ كۆرگەنلىرىگە ئاساسلانغاندا، قامۇل ۋاڭ خوتۇنىنىڭ بىر ھەمبىلى بار ئىدى. بۇ ھەمبەل تامامەن مەرۋايىت، زۇمرەت، لەلى- ياقۇت، يېشىل رەڭلى ئىسسل تاش، ئالماس قاتارلىق قىممەت باھا پاكىز تاشلارنى تىزىپ توقۇپ تەييارلانغان ئىكەن. بۇ كۇچارلىق ئاق موللا بايىنىڭ قولىغا چۈشكەن ئىكەن. ئۇ بۇنى ئاقسۇغا ئېلىپ كېلىپ زاكاتچىنىڭ ئالدىدا مەرغىلانلىق بىر مەھمۇت بايغا ئون يەتتە يامبۇغا ساتتى. چۈنكى ئولجىغا چۈشكەن مال بولغانلىقتىن، ئەرزان سېتىلدى. قالغان ئەشيالار قانچىلىك ئىكەنلىگىنى بۇنىڭدىن بىلگەيسىلەر. گەپنىڭ ھاسلى شۇكى، قامۇلدا ئون بەش مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەم بار ئىدى. بۇلار« ھەممىمىز قامۇل ۋاڭ خانلىغىغا ئىشلەيمىز، مەيلى قىش ياكى ياز بولسۇن، خىتايلارغا بىر نەرسە بەرمەيمىز. ئەگەر خىتايلار قامۇلغا تەئەللۇق زېمىندىن بىر كەتمەن توپا- تۇپراق ئالماقچى بولسا، ۋاڭ خانلىغىنىڭ غەزىنىسىگە كۈمۈش بېرىپ ئاندىن ئالالايدۇ. قامۇل ۋاڭ خاقانى چىنىنىڭ ئۇلۇغ خانىدىن باشقا مەنسەپدارلارغا تازىم قىلىپ باش ئەگمەيدۇ. خىتاي مەنسەپدارلىرى بولسا شاڭتاڭ ۋە شاڭ يامۇن ئىشلىرىنى ئۆزىنىڭ يامۇنلىرىدا قىلماي، بەلكى ۋاڭ خانلىغىنۇڭ ئوردىسىغا كېلىپ بېجىرىدۇ. ئون بەش ئەۋلات بەلكى بۇنىڭدىنمۇ ئۇزاقتىن بېرى ئۇلۇغ خان بىزنى قامۇلنىڭ زېمىنى بىلەن قوشۇپ قامۇل ۋاڭغا جۇلدۇ- جاساق قىلىپ بەرگەن ئىكەن. شۇڭلاشقا، بىز قۇل قاتارىدا ئىشلەيمىز. جۇلدۇ- جاساق دىگەنىنىڭ

مەنسى شۇ» دەپ ئۆتكەن ۋەقەلەرنى بايان قىلدى. ۋالۇ خانلىق بولسا ئۇلۇغ خانغا ھەر يىلدا ئۇچ يۈز ئاتمش قوغۇن، توققۇز بىلەي تاش تارتۇق قىلاتتى. ئۇ بۇنىڭ ھىساۋىدا ئۇلۇغ خاندىن نۇرغۇن ئىنئام ئالاتتى. يەى ۋالۇ خانلىق ھەر يىلى ئۇلۇغ خانىنىڭ غەزىنىسىدىن يەتمش تۆت يامبۇ، خان ئاغچا پۇچۇن خانىم ئوتتۇز بەش يامبۇ ۋە بىر نەچچە توپ تاۋار- دۇردۇن ئالاتتى. قامۇل ۋالۇ ئۇچ يىلدا بىر قېتىم بېجىنگە بېرىپ خانغا كۆرۈنۈش بېرەتتى. بېرىپ كەلگەن چىقىملىرىنىڭ ھەممىسنى خانىنىڭ غەزىنىسىدىن بېرەتتى. قامۇل ۋالۇ ھەر قېتىم بېجىنگە بېرىپ كەلگەندە، ئاز دىگەندىمۇ بەش يۈز يامبۇ پايدا ئېلىپ كېلەتتى دەپ ھىكايە ۋە تەرىپلەرنى قىلىشدۇ. ۋاڭنىڭ پايدىسى بەلكى بۇلارنىڭ دىگىنىدىنمۇ ئارتۇق بولسا كېرەك.

خاقانى چىنغا قارايدىغان مۇسۇلمانلارنىڭ ئىچىدە قامۇل ۋاڭدەك كاتتا ئۇلۇغ يوق ئىدى. ئۇنىڭ قەدىمدىن بويانقى قائىدە- قانۇنلىرى ۋە ئادەت- رەسمىيەتلىرى ھەتتا كامالى دۆلەتلىرى شۇنداق ۋە شۇ قەدەر ئۇلۇغ ئىدىكى، مەيلى باشقا ۋالۇ، گۇڭ قاتارلىق كاتتا مەنسەپدارلار بولسۇن، ياكى موللا، پازىل، ئۆلما، ئىشان ھەزرەت ۋە ئەپەندىلەر بولسۇن، ۋالۇ ئۆزى ئۇلارغا بۇۋاستە گەپ- سۆز قىلمايتى. ئۇلارنىڭ گەپ- سۆزلىرىنمۇ بۇۋاستە ئاڭلىمايتى. ئاڭلىغان تەغدىردىمۇ بۇ گەپ- سۆزلەر ئۇنىڭ قۇلىقىغا بۇۋاستە كىرەلمەيتى. ئۇنىڭ بىر ياكى ئىككى نەپەر«مەلۇمچى»دىگەن بېكلىرى بار ئىدى. ۋالۇ خانلىغىنىڭ بۇ يارلىق- بۇيرۇقلىرىنى «ۋالۇ خانىنىڭ يارلىغى ۋە بۇيرۇغى»دەپ ئېلان قىلىدىكەن. ئەگەر باشقىلارنىڭ گەپ- سۆزلىرى بولسا، مەلۇمچىلار «ئۇ مۇنداق بىر تەرىقىدە ئەرز قىلىدۇ"دەپ مەلۇم قىلىدىكەن. ئەگەر بىرەر ئادەم ۋالۇ خان بىلەن بىر ئۆي ۋە بىر جاي- ماكاندىكى بىر سورۇندا ئولتۇرۇپ سۆزلەشسىمۇ، مەلۇمچىلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن سۆزلىشىدىكەن. ۋالۇ خان ئۆزىنى زور، يارلىقلىرىنى ناھايتى ئۇلۇغ ۋە بۇ ئۇلۇغ سۆزلەرگە ئۇششاق ئادەملەرنىڭ ۋۇجۇدى چىدىمايدۇ دەپ ھىساپلاپ، ئۇلارنىڭ مەلۇمچىلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن بىر دەرىجە پەسەيتىپ ئاندىن ئۇلارغا يەتكۈزۈشنى يارلىق قىلغان ئىكەن. مەلۇمچىلار بولسا باشقىلارنىڭ سۆزلىرىنى ناھايتى تۆۋەن دەرىجىدە دەپ بىلىپ، بۇنىڭ ۋالۇ خانغا ئۆز پېتىچە يەتكۈزۈشكە لاياقىتى يوق دەپ ھىساپلاپ، ئۆزلىرىنىڭ يامان ئەقىدىسى بىلەن ئاردا دەرىجە پەيدا قىلىپ، ۋالۇ خانىنىڭ ئاڭلىشىغا لايىق قىلىپ، ئاندىن يەتكۈزۈدىكەن ياكى ئۇلار مۇنداق قىلىشنى ئالاھىدە بىر مەنسەپ دەپ بىلىسە كېرەك. مۇنداق بىر ئاجايىپ رىۋايەت بارىكى، ئىسھاق خوجام تۇرپان، ئۇرۇمچى قاتارلىق شەھەرلەردىكى مەنسەپدارلار، چېرىكلەر ۋە

نەچچە تۈمەن، نەچچە مىليۇن كاپىرنى ئۆلتۈرۈپ، بوي سۇندۇرۇپ، ئاندىن قامۇلنى بوي سۇندۇرماقچى بولۇپ، نەچچە مىڭ قان خۇمار ئەسكەر بىلەن ئاتلىنىپ، «ئەگەر ۋاڭ ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلسا، ئۇنىڭ مال- جېنىنى ۋە يۇرت ئەھلىنى ئۆزىگە ئىنئام قىلىپ، ئامانلىق بېرىمەن. مۇبادا ئىتائەتتىن باش تارتسا، ۋاڭ باشلىق ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ تۈگىتىمەن»دەپ ۋاڭلىق بېشىغا تىغ تارتىپ بارغان چاغدا، ۋاڭ خان ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ، خان خوجام بىلەن ئىككىسى بىر يا مىقدارى يېقىن بولغان ئىككى سەندەلدە ئولتۇرغان ئىكەن. شۇ چاغدا ۋاڭ خان «خوجاملارنىڭ ئىسلام ئېچىپ قەدەم- تەشرىپ قىلغانلىرىغا مۇبارەك بولغاي"دەپتۇ، مەلۇمچى بۇ سۆزنى ۋاڭ خانلىق بۇ تەرىقىدە يارلىق قىلدۇ دەپ ئىسھاق خوجامغا يەتكۈزۈپتۇ ۋە ئىسھاق خوجامنىڭ سۆزلىرىنى بولسا خوجام بۇ تەرىقىدە ئەرز مەلۇم قىلدۇ دەپ ۋاڭغا يەتكۈزۈپتۇ. مەلۇمچى يەنە سۆز باشلىغاندا، ئىسھاق خوجام« ئەي مەلۇمچى بېك، ئۆز جايىڭىزغا بېرىڭ. ۋاڭ خانىنىڭ تىلىنى مەن بىلىمەن. مېنىڭ سۆزۈمنى ۋاڭ خان پەملىيەلەيدۇ» دەپ ئۆزلىرى بۇاستە سۆزلىشىپتۇ. دىمەك، قامۇل خاقانى چىنىڭ ئارتۇق ئىلتىپاتى ۋە پۇل دۇنياسىنىڭ كۆپلىگى، ئۆزىنىڭ بىغەم- خاتىرجەملىگى تۈپەيلىدىن مۇشۇنداق مەغرۇر ۋە مەپتۇن بولغان ئىكەن.

قامۇل ۋاڭلىرى ئۆزىنىڭ نەسەپ ۋە ئەسلىنى« تارىخان بېك»لەرگە باغلايدىكەن. «تارىخي زەفەرنامە» [166] دىگەن كىتاپتا يېزىلىشچە، چىنگىز قانا يېگىدىن باش كۆتەرگەن زامانىدا، نايمانىنىڭ ئۇلۇغى بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇنىڭ قولىغا چۈشتى ۋە ئەپۇ قىلىپ ئۆز تەربىيىسىگە ئالدى ھەم قىزىنى بېرىپ كۈيۈغۇل قىلدى. لېكىن، ئۇنىڭدىن ئەندىشە قىلىپ خاتىرجەم بولالماي كەينىگە چۈشۈپ ئۆلتۈرمەكچى بولدى. خانىنىڭ ۋەزىرى « تېمۇچىننى خان ئۆلتۈرمەكچى بولدى»دەپ خوتۇنىغا ئېيتىپ قويدى. ئاق ئۆينىڭ تېشىدا تۇرغان ئىككى مەھرىمى بۇ گەپنى ئاڭلاپ، تېمۇچىنغا خەۋەر قىلدى. تېمۇچىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئۆزىنى بۇ ھالاكەت ئورنىدىن قۇتقۇزۇپ، خالاسلىق سائادىتىگە ئۇلاشتۇردى. چىنگىز قائاننىڭ بۇرۇنقى ئىسمى تېمۇچىن ئىدى. ئۇ كاتتا پادىشا بولغاندا، يۇقارقى ئىككى مەھرەم ئوغۇلنى ئەۋلاتتىن ئەۋلاتقىچە تارخان قىلىپ يارلىق تاپشۇرۇپ، ئۆز يېقىنلىرىدىنمۇ ئۈستۈن قويۇپتۇ. چىنگىز قائان ئەھۋالاتلىرى زامانىدا، ھەتتا ئەمىر تېمۇر كوراگاننىڭ زامان- ئەسرلىرىدىمۇ بۇ تارخان بەگلىرىنىڭ ئەۋلادى ناھايىتى مۆتىۋەر ۋە ئەزىز نامدار باتۇرلار جۈملىدىن ئىبارەت ئىدى. ئومۇمەن، بارلىق تارخان بەگلىرى ئۆز نەسەپلىرىنى بۇ ئىككى مەھرەم ئوغۇلغا باغلايدۇ دىگەن رىۋايەتلەر بار. بۇلارنىڭ ئەقىدىلىرى پاكىز، ئىخلاسلىرى زىيادە، شەرىئەت

ئەھكاملىرى ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئۆلىما ۋە فۇزۇلالارنى (پەزىلەتلىكلەرنى - ت) يېتىشتۇرۇش، مەدرىسە، مەكتەپ، خانىقالارنى ئېچىپ گۈللەندۇرۇش، ئىلىم ئۆگەنگۈچى تالىپلارنى تەربىيەلەش قاتارلىق جەھەتلەردە ھەتتا ئىلمىي تىبابەتچىلىك ئىشلىرىنى تىرىشىپ راۋاجلاندۇرۇشتا ناھايىتى سۈپەتتىن تاشقىرى ئۇلۇغ تەرەپلىرى بار ئىدى. شۇڭلاشقا، ھەممە قامۇل ئەھلى ئاللانىڭ ھەممە پەرزلىرى، شەرىئەت مەسىلىلىرىنى ئادا قىلىشتا ۋە ئۇنى ئۆگىنىشتە، ھەتتا تىبابەتچىلىك بابىدا ناھايىتى دانا خەلق بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئىلمىسىز- تۇركىلەر ناھايىتى كەم.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى. خوجا ئىسھاق خوجام قامۇلدا تۇرغان چاغدا، ساجۇ [167] تۆتكانىلىرى ئەلچى ئەۋەتىپ،« ختايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ ۋە قوغلاپ شەھرىگە كىرىپ قالدۇق ۋە شەھەرنى ئالدۇق. لېكىن ختايلار يەنە بىر دەرۋازىدىن چىقىپ بىزنى شەھەرگە قورشاپ ئالدى. بىز شەھەرگە سولىنىپ قالدۇق.شۇڭلاشقا يار- مەدەتتە بولۇپ، لەشكەر ئەۋەتىپ بىزنى قۇتقۇزۇپ ئالسىڭىزلەر »دىگەن ئەرز خەتنى تاپشۇردى. لېكىن، بالەكۆلگە تۇرپان، ئۇرۇمچىدىن قېچىپ بارغان ختايلار ۋە ئۆز شەھىرىنىڭ ختايلىرى بولۇپ، جەمئىي بىر لەكتىن ئارتۇق ختاي توپلانغان ئىكەن. بالەكۆلدىكىلەر قېچىپ بارغان ختايلارنى شەھەرگە كىرگۈزمەي، شەھەردىن بىرمەنزىل يىراقتا يىگىپەن سوقۇپ، ئاش- ئۇرۇقلىرىنى يەتكۈزۈپ، ئۇلارنى قاراۋۇلچى تەرىقىسىدە توختىتىپ قويغان ئىكەن. بۇ چاغدا، ئىسھاق خوجام خەلىپە باتۇرلارنى باش قىلىپ، ئون مىڭ لەشكەرنى بالەكۆلگە بۇيرۇدى. بۇلار بالەكۆلگە يېتىپ بېرىپ، بىر نەچە قېتىم يېگىپ ۋە بىر نەچچە قېتىم يېڭىلىپ، يىگىپەندىكى ختايلارنى بوي سۇندۇرۇپ، شەھەرگە باردى. شەھەرنىڭ بىر تەرىپىدە قالماقلار بىنا قىلغان بىر شەھەر بار ئىكەن. بالەكۆلنىڭ ختايلىرى ناھايىتى باتۇر ۋە يامان ئىكەن. ئۇرۇشقا چىققان نەچچە مىڭ ختاينىڭ ئىگەر- جابدۇقلىرى، ھەتتا كۆرپىچە- يۇپۇقلىرىغچە ھەممىسلا ئەنجانچە ئىكەن. بۇنىڭ سەۋىبىنى سورىساق، ئۇلار« بۇ ختايلار كاشغەرگە ئۇرۇشقا بارغان ۋە تولا ئۇرۇش كۆرگەن»دەپ جاۋاپ بەردى.

بالەكۆلدىكى ئۇرۇش بازىرى ناھايىتى قىزىپ، جانلارنى بېرىپ، جانلارنى ئېلىپ تۇرۇشقان ھەم شەھەرنى پەتھى قىلىشنىڭ خوشاللىق مەۋسۇمى چىراينى ئېچىپ يېقىنلاشقان، مۇرات- مەقسەت باغچىلىرىدىن گۈللەرنى ئۇزىدىغان كۇنلەر يېتىپ كېلىپ، ئىسلام لەشكەرلىرىنىڭ دۆلەت ئىقبالى مەرتىۋىسى كۇندىن- كۇنگە يۇقىرىلاپ ۋە تەرەققىي قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىقبال نۇر شولىسى كۆتىرىلىپ ۋە ئۇلغىيىپ، ھەممە جەھەتتىن ئاسانلىق ۋە سائادەتمەنلىك يەتكۈزۈپ تۇرغان بىر پەيتتە، راشىدىن خان خوجامدىن بىر يارلىق كەلدى. يارلىقتا« قىرغىز، قىپچاقلار كاشغەرنى

ئالدى ۋە يارىكەنتىنمۇ بېسىۋاپتۇ. بۇ تەرەپتىكى خوجىلارنىڭ ھەممىسى قېچىپ كەلدى. تولا لەشكەر، قورال- ياراق ۋە غەزنە زىيان بولدى.ئۆزلىرى دەرھال لەشكەر باشلاپ كېلىپ، ئەنجانلىق ۋە قېچىقلاردىن بۇ شەھەرلەرنى ئاجرىتىپ ئالمىسلا، بۇ دۈشمەنلەر كۈچىيىپ كەتكەندىن كېيىن ئىش ياخشى بولماس. چۈنكى، بۇلار بىزگە يېقىن كېلىپ قالغان ئەڭ ياماق دۈشمەندۇر، تامام » دەپ يېزىلغان ئىكەن. بۇ خەۋەر لەشكەر ئارىسىغا تارالدى. بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ ھەممىسلا ئاتا- ئانا ئۇرۇق- قاياشلىرىنى، بالا- پەرزەنتلىرى، خوتۇن- ئاياللىرى ۋە قېرىنداشلىرىنى ياد ئېتىپ سېغىنىپ تۇرغان بىر ھالەتتە تۇراتتى. ئۇلار بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ جەڭ غازاتتىن پۈتۈنلەي كۆلى سوۋۇپ، ئۆز يۇرتىغا يېنىش ھەۋەس- ئارزۇسىغا چۈشتى. ئۇلارنىڭ چوڭ- كىچىك ھەممىسلا بىر ئىنتىپاق- بىر نىيەتكە كېلىپ،« ئۆز يۇرتىمىزغا قايتىپ، ئالاھىدە ئايرىم كېلىپ يەنە قالغان شەھەرلەرنى پەتھى قىلساق؛دەپ خوجاملارنىڭ ئاياقلىرىغا يۈزلىرىنى سۈرۈتۈپ يىغلىشىپ پاراكەندە ۋە بىسەرەنجان بولدى. خوجاملار بۇنىڭغا بىر نەرسە دېيىشكە ھەيران بولۇپ، ساراسىمىدە قالدى.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، ھەر قانداق تىك تۇرغانىنىڭ يىقىلىشى ۋە ئۆرلىگەنىنىڭ تۆۋەنلىشى بولسا، قەدىمقى زاماندىن بۇ بىئىنتىزام ۋە بىسەرەنجام دەۋرىگىچە داۋاملىشىپ، ۋەقە ۋە جارى بولۇپ كەلگەن بىر ئەھۋالدۇر. ئۇنىڭ ئۇستىگە مۇنداق دۆلەت ئىنتىزام ۋە سائادەت سۆلەت لەشكەرلەر نۇسرەتكە پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ تۇرغان بىر ھالەتتە، مۇنداق مەھەلسىز ۋە پايدىسىز يارلىقنىڭ كېلىشى ، خۇددى ۋەيران خارابىلىقتا ھۇقۇش سايرىغاندەك ۋە قاتتىق زاۋال ۋاقتىدا خوراز چىللىغاندەك، جەمئىيەتنىڭ پاراكەندە بولۇشى، ئىقبال شام چىرىغىنىڭ بەختسىزلىك بورانلىرى تەرىپىدىن ئۆچۈرۈلۈشى، دۆلەت ئاپىتىنى زۇلمەت بۇلۇتلىرىنىڭ خىرە قىلىشىغا سەۋەپ بولدى. ئاقىۋەت، ئىسھاق خوجا بالەكۆلنى چالا تاشلاپ، قامۇلنى چۈن ۋاڭ خانلىغىغا بېغىشلاپ، ئۇرۇمچى قاتارلىق تۆڭگانى شەھەرلىرىنى داۋۇد خەلپە بىلەن سودالىيەگە مەرھەمەت قىلىپ، تۇرپاننى ئايدىن خوجام بىلەن سۇ يۇەنشۇەيگە ئىنايەت قىلىپ، كورلىنى ئۆزىنىڭ كۆز نۇرى بولغان پەررۇخشاھ خوجامغا تاپشۇرۇپ، بۇگۇرگە تاھىر قازى بېكنى سۈيۈرغال قىلىپ، خۇداۋەندەكبېرىمنىڭ ئىلتىپاتى ھەم دۆلەت ئىقبال ئۇلۇغ مەرتىۋىلىرى بىلەن ئۆز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ دەبدەبە ساداسى، سۇناي، كاناي، نەغمە- ناۋاسى بىلەن ھايـ ھۇيلارنى قىلىپ، دارۇل سەلتەنەت كۇچار زېمىنغا يېتىپ باردى. ئالدىغا چىققانلارنىڭ كۆپلۈگى، ئاتا- بالا قېرىنداشلارنىڭ كۆرۈشۈشى، شاھادەت شەرىتىنى

ئىچكەنلەرنىڭ ئاتا- ئانىلىرى، خوتۇن- بالىلىرىنىڭ يىغا- زارى ۋە ئاھۇ- پىغانى، تاماشىبىلارنىڭ ھاي- ھۇي دېگەن غۇلغۇلا ئاۋازى پەلەكتىن ئۆتۈپ پەلەككە چىقىپ، توققۇز راۋاقتىكى پەرىشتە- مالايىكىلەر قۇددۇس گۇرۇھىنىڭ ئىچىگە قوزغىلاڭ سالدى. خوجاملار مۇشۇنداق داغدۇغا ئىچىدە كۆچارغا چۈشۈپ، كەڭ- كۇشادە ۋە كۆڭۈلگە لايىق جاي- ماكانلارغا ئورۇنلىشىپ، دۆلەت ئىقبالى ئۇلۇغ مەرتىۋىلىرى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ خىش- ئەقرىبالىرى، دوست جامائەتلىرى ۋە ئەھلى ئايالىرى بىلەن كۆرۈشۈپ، بۇ يەردە بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ، غېرىپ ۋە ئاجىزلارغا نەزىر- چىراقلارنى قىلىپ، خىش- ئەقرىبالىرىغا كىيىم- كېچەك، خىراجەت تىللا قاتارلىقلارنى ھەدىيە ۋە ئېھسان قىلىپ، كۆڭلى خاتىرجەم بولدى. ئاللانىڭ بەرگەن مەرھەمەت ۋە ھەممە ھالىغا شۈكۈر.

15

ياخشى ئەخلاقلىق سەيىد خوجا ئىسھاقنىڭ يارىكەنت ۋە كاشغەر غازاتىغا قەتئى نىيەت باغلىشى ۋە ئاتالىق غازى مۇھەممەت ياقۇپ بېك قۇشبېگى بىلەن سۆلھى شەرتىنى تۈزۈپ ئۆز ۋەتەن ئەسلىگە قايتقانلىغى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ بايانى

مۇھەببەتلىك خالىس يارەنلەر، ئىخلاسلىق خاس بۇرادەرلەرنىڭ دىللىرىغا ئاشكارە ۋە مۇئەييەن بولغايكى، كۆچار دار سەلتەنەتىدە گويا مۇشتەرى (يوپتېر – ت) بىلەن ناھىد (ۋېنېرا – ت) سەييارىلىرى بىر سىزىقتا ئۇچراشقاندەك، راشىدىن خان خوجام بىلەن ئىسھاق خوجام بىر بىرى بىلەن كۆرۈشۈپ، مۇڭدىشىپ سەرگۈزەشتىلىرىنى ئېيتىشىپ، سوغا- سالام ۋە زىياپەت- مېھماندارچىلىقلار ئادار قىلىنغاندىن كېيىن، ئىسھاق خوجام غەلبە- نۇسرەتلىك ۋە ياخشى ئاقىۋەتلىك لەشكەرلىرىنى باشلاپ، مۇرات- مەقسەتنىڭ غەلبە ۋە ئۆزەڭگىسىگە ئاياغلىرىنى تاشلىدى. تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئىككىنچى يىلى ماھى باراتنىڭ (ھىجرى 8- ئاي – ت)ئىككىنچى كۈنى (مىلادى 1865- يىلى 12- ئاينىڭ 21- كۈنى – ت) ئىسھاق خوجام كۆچاردىن يولغا چىقىپ، مەنزىلمۇ- مەنزىل يۈرۈپ، ئاقسۇغا باردى ۋە ئالى دەرىجىلىك، كەڭ- كۇشادە خانلىق باقتا چۈشتى. لېكىن، قامۇلدىن ئىسھاق خوجامنىڭ تۇغلىرىغا ئەگىشىپ كەلگەن لەشكەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى كۆچاردا تۇرۇپ قالدى. ئىسھاق خوجام بولسا ئۆزىگە خاس مەھرەم ۋە

مۇلازىم، دادخۇا ۋە ياساۋۇل باتۇرلىرى بولۇپ جەمئىي ئۈچ مىڭدىن كۆپرەك ئادەمنى باشلاپ كەلگەن ئىدى. چۈنكى ئۇچتۇرپان لەشكەرلىرىنى ھامىددىن خوجام باشلاپ باردىۇ دىگەن يارلىق چۈشكەن ئىدى. ئىسھاق خوجام ئاقسۇدا ئون كۈنچە تۇرۇپ، نۇر ماشايىخلارنىڭ مازارلىرىنى زىيارەت قىلىپ، غېرىپ- بىچارلەرگە نەزىر- چىراق ۋە خەيىر- سەدىقىلەرنى بېرىپ، ئۇلارنىڭ پەتە ۋە دۇئالىرىنى ئېلىپ، توختى مۇھەممەت باتۇر، ئىبراھىم باتۇرلارنى باش قىلىپ، ئىككى مىڭ لەشكەرنى بىر كۈن بۇرۇن يولغا سالدى. ئىسھاق خوجام بولسا ئۆزىگە بىۋاستە قاراشلىق مەھرەم، دادخۇا ۋە باتۇرلارنىڭ كەينىدىن يولغا چىقتى. بۇلارنىڭ دەبدەبىلىرى، قورال- ياراقلىرى ھەم سۆلەتلىرىدەك ئەھۋا بۇ موغۇلىستان يۇرتىدىكى ھىچقانداق پادىشادا بولۇپ باقمىغان بولسا كېرەك. بولۇپمۇ سەپنىڭ ئالدىدا ئىككى ئاتلىق لەشكەر لەئلۇجەھۋەر، ئالماس، ياقۇت قاتارلىق قىممەت باھا بۇيۇملاردىن كۆز قويدۇرۇپ ياسالغان قالماقچە كانايىنى چېلىپ ماڭغان ئىدى. ئۇنىڭ كەينىدىن ئىككى ئاتلىق سۇنايچى، ئالتە ئاتلىق ناغرىچى ماڭغان ئىدى. ئۇنىڭ كەينىدىن يەنە ئىككى ئاتلىق كانايچى ماڭغان ئىدى. بۇ ئون ئىككى ئاتلىق كانايچى ۋە سۇنايچىلارنىڭ كانات- سۇنايلىرى بىر بىرىدىن ئارتۇق بولۇپ، خۇددى لەلۇ ياقۇت ۋە ئۇنچە- زۇمرەتتەك پارقىراپ تۇراتتى. بۇ ئون ئىككى ئادەم مىنگەن ئاتلارنى ئون ئىككى پىيادە ئادەم مەنزىلمۇ- مەنزىل يېتىلەپ ماڭغان ئىدى. ئالدىدىكى بىر جۈپ كانايىنىڭ ئاۋازى پەس، ئۇنىڭ كەينىدىكى بىر جۈپ كانايىنىڭ ئاۋاز- ساداسى ۋە باشقا كانايلارنىڭ ئاۋازى بىراز پەسلىشى بىلەن، ئارقىسىدىكى سۇنايلارنىڭ مۇڭلۇق غەزەل- مۇقاملىرى،كىشىنى مەپتۇن قىلىدىغان زىل- بوم جىگەر سۆزلىرى، «ھۇزۇرۇم» نەغمىسىنىڭ دىلنى ئاچقۇچى بېيتلىرى بۇ كۆك ئالەم گۈمبىزىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، يۇلتۇزى پەلەككە چىرماشتى.

بۇ چاغدا، ئاتىسىنىڭ ئەمرىگە بوي سۇنماي، ئانىسىنىڭ پەرمانىغا باش ئەگمەي، باغ سەيلىسى ۋە قىزىل گۈل تاماشىسىنى خىيال قىلىپ ياكى ئاتا- ئانىسىدىن خەۋەر ئالماي ياكى خوتۇن، بالىسى بىلەن كارى بولماي، بىھۇش ۋە بىخوتلارچە ئۆزىنى يوقاتقان ئۈچ مىڭ ياكى تۆت مىڭ ياش يىگىت ئۇلارنى ئەگىشىپ ئىككى ئۈچ مەنزىل يەرگە بارغاندا، بەزىلىرى ئۆزىنى توختىتىپ كەينىگە ياندى. بەزىلىرى ئۆزىنى توختىتالماي، يۇقارقىدەك شىرىن خىياللار بىلەن يارىكەنتكە ماڭدى. بەزىلىرىنى بولسا ئاتا- ئانىلىرى ياندۇرۇپ كەلدى. بەزىلىرى ئاتا- ئانىلىرى مىنىپ بارغان ئاتلارنى مىنىپ، قوشۇننىڭ كەينىدىن يەتتى. ئىسھاق خوجا ئەنە شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا يارىكەنت تەۋەسىگە باردى

هەم ياراتقۇچى ئاللانىڭ خەيرخاهلىغى ۋە لۇتپى ئىنايىتى بىلەن يارکەنت شەھىرىگە كىرىپ تەينلەنگەن زىننەتلىك، كەڭ بىر هويلىغا چۈشتى. لېكىن هامىددىن خوجامدىن هىچقانداق خەۋەرنىڭ ئەسرى ياكى لەشكەرلىرىدىن بىرەر نىشان- نەمۇنە بولمىدى. بۇنىڭدىن بۇرۇن جامالىددىن خوجام خانئېرىقتىن قاچقان چاغدا، مۇھەممەت ياقۇپ بېك قۇشبېگى يارکەنتنى بوي سۇندۇرۇپ، كىچىك خان تۆرەمنى يارکەنتكە هاكىم قىلغان ئىدى. ئىسهاق خوجام يارکەنتكە بېرىشى بىلەنلا، تۇڭگانىلار كىچىك خان تۆرەمنى يېڭى شەهەرگە ئېلىپ كىرىپ، ئۆزىگە هەمرا قىلىپ زادىلا سىرتقا هىقارمىدى. نەتىجىدە يارکەنتنىڭ بىر قىسمىغا خوجاملار، يەنە بىر قىسمىغا تۇڭگانىلار هۆكۈمرانلىق قىلدى.

ئىسهاق خوجامنىڭ يارکەنت تەختىدە ئولتۇرغانلىغىنى قۇشبېگى ئاڭلاپ، ئۆزىنىڭ شاخماتۇازلىق هۇنىرىنى كۆرسىتىپ، نۇرغۇن قوشۇن بىلەن مارالۇبشىغا كېلىپ، تۇڭگانىلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، بۇ جايىنى بويسۇندۇردى. ئۇنىڭ شاخماتۇازلىغىنى شۇنىڭدىن كۆرۈش مۇمكىنكى، بىر ئات سەكرەتمەكلىك بىلەنلا مات قىلىپ ئۆلتۈرۈش ئويۇنىنى ئويناپ، شاهنى بەنت قىلدى. يەنى ئىسهاق خوجام يارکەنتكە سولىنىپ قالدى. بۇ چاغدا، قۇشبېگى يارکەنتكە بېرىپ، هەفتى مۇھەممەدان مازىرىدا چېدىر بارگاهلىرىنى تىكتى. قۇشبېگى شەهەرنىڭ تېشىدا، خوجاملار كونا شەهەردە، تۇڭگانىلار بولسا كىچىك خان تۆرەم بىلەن يېڭى شەهەر ئىچىدە تۇراتتى. بۇ ئۇچ تەرەپ بىر نەچچە كۈنگىچە ئۇرۇش قىلماي، بىر بىرىنى ماراپ تىنچ تۇردى. ئاقىۋەت تۇڭگانىلار ئىسهاق خوجام بىلەن مەسلىهەتلىشىپ جەڭ جىدەلگە تەييارلاندى. بۇ چاغدا نىياز ئىشكاهى بېك بۇ ئەهۋالدىن خەۋەر تېپىپ، قۇشبېگىگە «پالانى كېچىسى توققۇز مىڭ تۇڭگانى ۋە ئىككى مىڭ يەرلىك كىشى چىقىرىپ، كېچىلىك هۇجۇم قوزغىماقچى، بۇنىڭغا تەدبىر قىلسىلا، بۇنىڭدىن باشقىغا قولۇم كەلمەيدۇ، تامام» دەپ خەۋەر قىلدى. قۇشبېگى بۇ خەۋەردىن ۋاقىپ بولۇپ، شۇ كېچىسى لەشكەرلىرىنى تۆت تەرەپكە چىقىرىپ، چېدىر- بەرگاهلىرىنى بوشتىپ، دىققەت بىلەن قاراپ تۇرسا، تۇڭگانىلار توپ- زەمبىرەك، قورال- ياراقلىرىنى كۆرستىپ چىقىپ، قۇشبېگىنىڭ قوشۇنىغا كېچىلىك هۇجۇم باشلاپ، بارگاهقا خۇددى پەرۋانىدەك ئۆزىنى ئاتتى. لېكىن ئۇلار قاراپ باقسا، بۇ يەردە هىچ ئادەمنىڭ نىشان ياكى ئەسرى يوق ئىدى. هەممە چېدىر- بارگاهلار بولسا ئۆز جايىدا خالى تۇرۇپتۇ. شۇ پەيتتە قۇشبېگىنىڭ قوشۇنلىرى خۇددى بالايى ئاپەتتەك چۇقان- قىقاس ساداسىنى ياڭرىتىپ، تۆت تەرەپتىن يېتىپ كېلىپ، تۇڭگانىلارنى ئارىغا ئېلىپ، چاپ- چاپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ هەممىسىنى نەس- نابۇت قىلدى. ئالتە يۈزچە تۇڭگانى ۋە سەككىز يۈزچە مۇسۇلمان جېنىنى جايلاپ ئامان قالدى.

قالغانلىرى بولسا غەزەپ ـ قەھرىەت ۋە تىغ سياسەت ئاستىدا ھالاك بولۇپ يوقالدى.

ئىسھاق خوجام بىلەن تۇققانىلارنىڭ جەڭ ـ جىدەلگە مادارى قالمىدى. شۇڭلاشقا، ئۇلار سۇلھى قىلىشتىن باشقا يول تاپالماي، ئامالسىزلىقتىن سۇلھى تۇزۇشكە قارار قىلدى. چۈنكى، لەشكەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى ھالاك بولغان ئىدى. تاماشا ئۇچۇن بارغانلارنىمۇ كۆپ قىسمى نابۇت بولدى. بۇنىڭدىن كۆپ قىسمى ئولجا ئەسىرگە چۈشتى. قۇشبېگىنىڭ ئىلتىماسى بويىچە، ئىسھاق خوجام قۇشبېگىنىڭ چېدىرىغا تۆۋەنچىلىك بىلەن يېتىپ بېرىپ سۇلھى تۇزۇشتى. قۇشبېگى كاتتا زىياپەتلەرنى قىلىپ، كۆپ سۆزلەرنى ئوتتۇرغا قويدى ۋە ئۇنى مىرزا ئەھمەت قۇشبېگىنىڭ چېدىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز لەشكەرلىرىنى ئايرىپ قويدى ھەم ئۇنى يەنە ئالدىغا چاقىرىپ، مېھرىۋانلىق قىلغاندەك بولۇپ، ئىسھاق خوجامنىڭ خاپا بولغانلىغىنى سېزىپ، چاقچاق تەرىقىدە «ئەگەر مۇشۇنداق يول بىلەن بىز ئۆزلىرىنىڭ قولىغا چۈششەك نىمە قىلار ئىدىلە» دەپ سورىدى. خوجام «مۇبادا سىز مېنىڭ قولۇمغا چۈشكەن بولسىڭىز ئىدى، سىزنىڭ ئاتقا تېڭىپ مەھكەم باغلاپ، كۆچارغا ماڭدۇرار ئىدىم. بۇ كەمگىچە سىز مارالۇبشى ئەتراپىغا يەتكەن بۇلار ئىدىڭىز» دەپ جاۋاپ بەردى. بۇ سۆز ئاتالىق غازىغا ناھايىتى ماقۇل چۈشتى. ئۇ خوشال بولۇپ، «ئەي تۆرەم، راست سۆزنى ئېيتىللا، ئۆزلىرى بولسا راست سەيىد ئىكەنلا، مەن تەستىق سالدىم» دەپ كۆپ ياقتۇرۇپ ئاپىرىن ئوقۇدى. قۇشبېگى يەنە «راشىدىن خان خوجا ئاقسۇنى ئۆزلىرىگە بەرسۇن، ئۆزلىرى ئاقسۇدا تۇرۇپ مارالۇبشىنىڭ ئۆز تەرىپىگىچە بولغان جايلارنى سورىسىلا، بىز بۇ تەرەپنى سورىساق، ئۆزلىرى خىتايلار بىلەن كۆپ غازات قىلىپ، غازىلىق دەرىجىسىگە مۇيەسسەر بولۇپتىلا، ئەمدى بىز ئىتتىپاقلىشىپ، ئارىمىزدا خەت ـ ئالاقە ئىشلىرىنى قىلىپ تۇرساق، مۇبادا بىر بىرىمىزنىڭ بىرسىگە بىر تەرەپتىن دۇشمەن كەلسە، بىر بىرىمىزگە يار ـ مەدەت بەرسەك، ئەگەر خان خوجا ئاقسۇنى ئۆزلىرىگە بەرمىسە، مەن ئۇنىڭ ئۈستىگە لەشكەر تارتىپ بېرىشىم مۇمكىن. ئۇ چاغدا ئالەمنىڭ قۇدرەتلىك ئىگىسى بولغان ئاللا پەتھى غەلبىنىڭ ئىشىگىنى قايسىمىزغا قارىتىپ ئاچسا، بىز بۇنى ئۆزىمىزنىڭ بەخت ـ تەلىيىدىن كۆرسەك» دەپ، ئۆز لايىغدا ياخشى تون ـ كېچەك، سەللە، كۈلا ۋە بارلىق جابدۇقلىرى بىلەن ئارغىماق ئات تەييارلاپ، خوجامنىڭ قولتۇغىدىن يۆلەپ ئاتقا مندۇرۇپ، ئولجا ـ ئەسىرلەرگىمۇ ئىلتىپاتلارنى قىلىپ، يول خراجىتى ۋە ئۇزۇق ـ تۈلۈك، ئات ـ ئۇلاغلارنى بېرىپ، ئۇلۇغلاپ، كۆچارغا يولغا سالدى.

بۇ چاغدا ياركەنتتىن ئاقسۇ، كۆچار تەرەپىگە ۋە ئاقسۇ، كۆچاردىن ياركەنت تەرىپىگە بىرەر ئادەم ئۆتەلمەي ۋە

نىمە ئىش بولغانلىغىنىمۇ بىلگىلى بولماي تۇرغان بىر ۋاقىت ئىدى. بۇ كۈنلەردە خان خوجام يارلىق قىلىپ، ھامىددىن خوجامنى ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپان لەشكەرلىرىگە باش قىلىپ ماراۋۈشغا ماڭدۇرغان ئىدى ھەم بۇلار ئالدى بىلەن مارالۋۈشنى ئېلىپ، ئاندىن يارتكەنتكە بېرىپ، ئىسھاق خوجامغا مەدەت ۋە ياردەم بەرسۇن دەپ ئويلىغان ئىدى. ھامىددىن خوجام جەمئىي بىر مىڭ لەشكەر بىلەن ئاتلىنىپ، چار باغ ئۆتكىدە تۇرغان ھېكىم خان تۆرەمنىڭ ئىراۋۇلچىلىرىنى تۇتۇپ باغلاپ، ئولجا- ئەسىرگە ئالدى. بەزىلىرىنى يوق قىلدى. بەزىلىرى قېچىپ بېرىپ ھېكىم خان تۆرەمگە خەۋەر قىلدى. تۆرەم لەشكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ جەڭگە كىرىشتى. ئۇچ كېچە- كۈندۈز قاتتىق جەڭ بولدى. ئاخىرى ھامىددىن خوجامغا شىكەستىلىك يېتىپ، ئارقىغا چېكىندى. ئەجەل يەتكەنلىرى كەتتى. تىرىك قالغانلىرى بولسا پىيادە ۋە ئاتلىق بولۇپ، ئاچ- يالىڭاچ ئاۋارىچىلىكەرنى تارتىپ، ھەر قايسىسى ئۆز ماكانلىرىغا جېنىنى ئېلىپ، ئامان كەلگەنلىكىگە ناماز شۈكۈر ۋە ھەمدۇ- سانالارنى قىلىشتى.

ئىسھاق خوجام قۇشبېگىنىڭ دەستى- چاڭگىلىدىن تىنچ ئامان قۇتۇلۇپ، مالال ۋە غەمكىن ھالدا مەنزىلمۇ- مەنزىل يۇرۇپ ئاقسۇغا كەلدى. لېكىن، ئاقسۇدا خوجاملار يارتكەنتنى بىر ئاتقا سېتىپ كېلىپتۇ دىگەن تەنە گەپلەر تارقالغان ئىدى. بىراق خان خوجام ئىسھاق خوجام بىلەن قامۇل، تۇرپان ئەتراپلىرىدىن كەلگەن لەشكەرلەرنى كۈچاردا قالدۇرۇپ، ئىسھاق خوجامنى ئاز ئادەم بىلەن ياركەنتكە ماڭدۇرغان ئىدى. ئاقسۇدىنمۇ چېرىك قوشمىغان ئىدى. ھامىددىن خوجامنى باردۇ دەپ يارلىق قىلغان ئىدى. لېكىن ئۇنى ئەۋەتمىدى. خان خوجامنىڭ نىيەتلىرى بولسا باشقىچە بولۇپ، ئۆزگەرگەن ئىدى. چۈنكى، ھەممە چوڭ- كىچىكىنىڭ ئاغزىدا ھەتتا ھەممە شەھەردە ئىسھاق خوجامنىڭ نامى شۆھرەت تېپىپ، ھەممە لەشكەر ۋە پۇقرالار ئىسھاق خوجام تەرىپىگە مايىل بولغان ئىدى. شۇنداقلا ئىسھاق خوجام قانداق شەھەرگە قەدەم قويسا، شۇ جايدا زەپەر ئىشىگە ئېچىلىپ، غەلبىگە ئېرىشىپ تۇرغانلىغى ئۈچۈن، خان خوجام ياركەنت ۋە كاشغەرنى بانا قىلىپ، ئۇنى لەشكەرلىرى، قورال- ياراقلىرى ۋە سۆلەت شەۋكەتلىرىدىن ئايرىماقچى بولغان ئىدى. خان خوجام ئاقىۋەت بۇ مەقسەتكە يەتتى. شۇنىڭدەك، خان خوجام ئىسھاق خوجامنى ئاز ئادەم بىلەن كۆپ دۈشمەن ئۈستىگە بېرىشنى يارلىق قىلغان ئىدى ھەم دۈشمەنلەر مارالۋۈشنى قولغا كىرگۈزۈپ، يوللار ئېتىلىپ، ئىسھاق خوجامغا ياردەم ۋە مەدەت ئۆز ۋاقتىدا يېتىپ بارالمىدى. خان خوجام بۇ ئەيىپنى ۋە بىخەستەلىگىنى ئۆزىدىن كۆرمەي، بەلكى ئىسھاق خوجامغا قويدى. گەرچە ئىسھاق خوجامنىڭ كەينىدىن

بىرمىڭ بەش يۈز لەشكەر ئەۋەتكەن بولسىمۇ، مەھەلسىز ئەۋەتىلگەن بۇ لەشكەرلەر يارىكەنتكە بارالماي، ئاقسۇدا تۇرۇپ قالدى. بۇ لەشكەرلەر بولسا قامۇل، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا ئىسھاق خوجامنىڭ خىزمىتىدە بولغان لەشكەرلەر ئىدى. ئىسھاق خوجام بۇ ئەھۋاللاردىن خاپا بولۇپ كۇچارغا قاراپ يولغا چىققاندا، بۇ لەشكەرلەر بىلەن بۇرۇن ئاقسۇدا تۇرغان لەشكەرلەرنىڭ ھەممىسلا ئىسھاق خوجامغا ئەگىشىپ يولغا چىقتى ۋە بۇ جايدىن ئۆزى خالىغانچە ئايرىلماقچى بولدى.

بۇ چاغدا، ئاقسۇدىكى جامالىددىن خوجام ئىسھاق خوجامنىڭ ئالدىغا ئۆزى كېلىپ، ئۆزرە- خالىق سوراپ، بارلىق گۇناھنى ئۆز ئۈستىگە ئالدى ۋە ئالاھىدە سوغا- سالاملارنى بېرىپ، زىياپەت ۋە مېھماندارچىلىقلارنى قىلدى. بىر بۆلۈم ئەسكەرلەرنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشنى تەلەپ قىلىپ، ئىتتىپاق ۋە ئىناقلىقنىڭ يېپىنى يېڭىۋاشتىن باغلىدى. خۇش پېئىل ۋە ئالى مۇقاملىق ئىسھاق خوجا جامالىددىن خوجامنىڭ ئىلتىماسىنى ماقۇل كۆرۈپ، ئەسكەرلەرنىڭ مەسلىھىتى بويىچە تاھىرىددىن خوجام، ھوللاش غەزنىچى، ئابدۇلۋايىت بېك، ئەيسا بېكلەرنى باش قىلىپ، بىر مىڭ لەشكەرنى جامالىددىن خوجامغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. جامالىددىن خوجام ناھايىتى خوش بولۇپ مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ، مەزكۇر لەشكەرلەرگە تون- كېچەك بېرىپ خوشال قىلدى. لېكىن، لەشكەرلەرنىڭ ئىتتىپاق ۋە ئىناقلىق يېپى بوشاپ، دۆلەت ۋە ھۆكۈمەت ئەندىزىسى بوشاپ سۇسلۇققا قاراپ يۈزلەندى. سەيىد غازى ئىسھاق خوجام بولسا دۆلەت ئىقبالى بىلەن ئاتلىنىپ، كۇچار شەھىرىگە كېلىپ، قۇدرەتلىك ئاللا دەرگاھىدىن قانداق ئىشلار يۈز بېرەر ئىكىن دېگەن خىياللار بىلەن يالۇۋرۇپ قاخشاپ، ئۇنىڭ مەرھەمەتلىرىگە يۈز كەلتۈردى. بەش ۋاقىت نامازنى تولۇق ئۆتەپ، نەزىر- چىراقلارنى ئۆتكۈزۈپ، خىش- ئەقرىبا ۋە دوس- بۇرادەرلىرىگە رەھىم- شەپقەتلەرنى كەلتۈرۈپ، كېيىم- كېچەك، تىللا قاتارلىقلارنى ئىنئام قىلىپ كۆڭلىنى كۆتۈرۈپ ياتتى – تامام.

16

كۇچارلىق خوجاملارنىڭ ئىتتىپاقسىزلىغى ۋە ئۇلارنىڭ بۇرۇنقى ھالەتلىرى، ئېرىشكەن بۇ ئۇلۇغ دۆلەتكە شۈكرى قىلماي، دۆلەت ۋە ھۆكۈمەتنىن تامام ئايرىلىشى، كۈتۈلمىگەن بەزى ۋەقەلەرنىڭ يۈز بېرىشى، ئاتالمىش مۇھەممەت ياقۇپ بېك غازىنىڭ ئىستىلاسى ۋە ھۆكۈمرانلىغى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ بايانى

ياخشى ئاقىۋەتلىك ئەزىز يارەنلەر، ئاقىۋىتى خەيرىيەتلىك ۋە لەززەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ ئالى مۇقام زېھنىلىرىگە روشەن ۋە ئاشكارە بولغايكى، مۇنداق ھىكايە ۋە ئەپسانىلەرگە ئاساسلانغاندا، بىردىن- بىر قۇدرەتلىك ۋە مەرھەمەتلىك ئاللانىڭ لۇتپى ئىنايىتى بىلەن، سەيىد غازى خوجا ئىسھاق يارىكەنتتە ئاتالمىش غازى بىلەن سۈلھى تۈزۈپ، خالايىقنىڭ رىقابەتلىرىنى كۆزدە تۇتۇپ، يۇرت، پۇقرالارنىڭ راھىتىنى ئىزدەپ، ۋەدە- قەسەملەر، ئانىت- ئىمانلارنى ئەھدى پەيمان شەرتلىرى بىلەن چېكىتىپ، ئۇ تەرەپنىڭ ئىشلىرىنى سەرەمجانلاشتۇرۇپ، كۇچارغا يېنىپ كېلىپ ئىستىقامەت قىلىپ ياتتى. لېكىن، راشىدىن خان خوجام ۋە جامالىددىن خوجام ئاكا- ئۇكىلار بىلەن جامالىددىن خوجامنىڭ پەرزەنتى يەھيا خوجام باشلىق چوڭ- كىچىك خوجاملار ئۆز مەزھەپلىرى ۋە مىللەتلىرىنىڭ قائىدە- يوسۇنلىرى ھەم تەختى سەلتەنەت تۈزۈملىرىگە قارىشى بولغان بەدخۇي ئەخلاق ۋە قىلىقلارنى قىلىپ، بەزى لايىق ياكى نالايىق ئىشلارنى پەيدا قىلىشقا باشلىدى. ھامىددىن خوجام بولسا «نەچچە يىللار مابەينىدە يارىكەنت، كاشغەر دىكى دۇشمەنلەرگە زەربە بەردىم ۋە دۇشمەنلەردىن زەربە يەپ قېچىپ، كۆپ مۇشەققەت تارتتىم. ئاقيار دىگەن جاينى دەستۇر خېنىمغا لازىم قىلسام» دەپ جامالىددىن خوجامغا ئەرز قىلدى. جامالىددىن خوجام بۇنى ماقۇل كۆرمىدى. ئاقىۋەت ئۇ ئۆزىنىڭ غەيرىتى ۋە كۈچ- قۇۋۋىتىگە يۆلىنىپ، نىشان ۋە دەستەك بىلەن ئاقيارنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆزىگە تەۋەپ قىلىپ بېكىتتى. ئاقسۇدىن ئاقيارغا ھىچقانداق دورغا ياكى مۇلازىملار بارالمىدى. بارغانلارنى بولسا قاتتىق جازا بېرىپ ياندۇردى. شۇڭلاشقا، ھىچبىر دورغا ياكى مۇلازىم ئاقيارغا بېرىشقا جۇرئەت قىلالمىدى. ئاقىۋەت نۇرغۇن ھىلە- مىكىرلىك ۋە مۇناپىقلارچە ئۇسۇللارنى ئويلاپ، مەككارلىق توزاقلىرىنى قۇرۇپ، يالغانچىلىق ئۇرۇغنى چېچىپ،

ئۇچتۇرپاندىكى خوجاملارغا خەت يازدى. بۇ خەتتە «هامىددىن خوجام دەرۋەقە تولا مېهنەت ۋە مۇشەققەت تارتتى. ئۇنىڭ ئاقيارنىڭ مەھسۇلاتىنى مەن سەرپ قىلسان دىگەن سۆزى ماڭا ئانچە ماقۇل كەلمىگەن ئىدى. خيال قىلسام، بۇ ئوبدان ئىش بولمىغان ئىكەن. ئۇكام بۇ يەرگە بىر كېلىپ كەتسە، مەن ئۇنى بۇ يەردە بىر نەچچە كۈن تۇرغۇزۇپ زىياپەت قىلىپ، بۇ يەرنى ئۆز قولۇم بىلەن بەرسەم، ئەگەر ئۇ ئۆزىچە بۇ يەرنى تەۋە قىلسا، بىزنىڭ ئىتتىپاقسىزلىغىمىز يىراق ۋە يېقىن دۇشمەنلەرگە ئاشكارە بولۇپ قالىدىغان ئېھتىمال بار. بۇ ئوبدان بولماسمىكىن» دەپ يېزىلغان ئىكەن. هامىددىن خوجام بولسا راست ۋە توغرا پەزىلەتلىك بولغانلىغى ئۈچۈن، مۇناپىقلارچە يېزىلغان بۇ خەتنى دوستانە خەت دەپ چاغلاپ، ئالدىنىپ ۋە مەغرۇرلىنىپ، ئاقيارنى تاما قىلىپ، ئىشتىهالىرىنى پاكىزلەپ، چىشلىرىنى بۇلەپ، يېقىن مۇلازىم، مەھرەم ۋە دادخۇالىرىنى باشلاپ، داغدۇغا ۋە هەشەمەت بىلەن ئاقسۇغا قاراپ ماڭدى. جامالىددىن خوجام بۇنىڭغان ناهايىتى خوشال بولۇپ، ئالدىغا ئادەم چىقىرىپ، ناهايىتى ئىززەت-ئىكراملار بىلەن ئۇنى ئۆزىنىڭ ئەمرىلىك مەھكىمىسىگە چۈشۈردى. ئادەملىرىنىمۇ ئۆز لايىغدىكى لايىغدىكى جايلارغا چۈشكۈنگە بەردى. زىياپەتتىن كېيىن جامالىددىن خوجام مەھرەملىرىگە قاراپ، «سلەر ئارام ئېلىڭلار، بىز ئاكا ۋە ئۇكا ئۇزۇن مۇددەتتىن بۇيان ئەسلا بىر يەردە بولۇپ كۆرۈشەلمىگەن، هال-ئەھۋاللىرىمىزنى بايان قىلىپ، گەپ-سۆزلىرىمىزنى تۈگىتىپ، ئاندىن ئارام ئالارمىز» دەپ رۇخسەت بەردى. مەھرەملىرىنىڭ هەممىسى ئەمدى مۇشتەرى بىلەن زۆهرە يۇلتۇزى بىر سىزىقتا ئۇچراشقاندەك بولدى دەپ خاتىرجەم بولۇپ ئۇيقۇغا كەتتى. جامالىددىن خوجام بىر نەچچە ئادەمنى بىر يەردە مەخپى تەييارلاپ قويغان ئىكەن. دەل هامىددىن خوجامنىڭ كۆزى ئۇيقۇغا بېرىشى بىلەن، مەخپى تەييارلانغان مەزكۇر ئادەملەر چىقىپ باغلىۋالدى. ئۇنىڭ ئادەملىرىنىمۇ ئۆي-ئۆيدە مېهمان بولغان يەرلىرىدە تۇتۇپ باغلىدى. خوجامنى ئۇچ ئادىمى بىلەن قوشۇپ ئاتقا مندۇرۇپ مەھكەم باغلاپ، بىر كېچە-كۈندۈزدە كۇچارغا يەتكۈزۈپ نەزەربەنت قىلدى. ئاقسۇلۇق مۇسا بېك دىگەن ئادەمنى قۇمغا باستۇرۇپ هالاك قىلدى. دىمەك، هامىددىن خوجام گويا ئۆز قولى بىلەن ئۆز پۇتىغا كەكە چاپقاندەك بولدى. بۇ ئۇنىڭ دۆلەت چىرىغى ئۆچكەنلىگىنىڭ نىشانىسى ئىدى.

قىرغىزلار بۇ ئاجايىپ ۋەقەدىن خەۋەر تېپىپ، كاشغەرگە بېرىپ، قۇشبېگىگە يەتكۈزدى. قۇشبېگى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ناهايىتى خوشال بولۇپ، خەۋەر بەرگەن قىرغىزلارغا تون-كىيىم ۋە ئات بېرىپ، «ئەلهەمدۇلىللا، ئەمدى ئاقسۇ، كۇچار جەڭ-جىدەلسىز قۇلۇمغا كىرىدىكەن» دەپ خۇرسەن بولدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى بىر ۋەقە بولۇپ، ئۇچتۇرپان

ئەھلى يۇرتىمىزنى ئۆزىمىز سورايمىز دەپ بىھۇادە ئىشلارنى قىلىپ، كۆپ ئادەم جېنىنى ئېلىپ پانا ئىزدەك كاشغەرگە قېچىپ بارغان ئىدى. بۇ ۋەقە يۈقىرىدا تەپسىلي بايان قىلىنىدۇ. كاشغەرگە قېچىپ بارغانلار بولسا ئۆزىنى قۇشىبېگىنىك ھمايىسىگە تاشلاپ، ئەرز- ھالىنى مەلۇم قىلىپ، يول باشلاپ بېرىشنى تەقەزالىق بىلەن كۈتۈپ تۇرماقتا ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە ئاقسۇدىكى كۇچارلىق ئابدۇراخمان دادخۇا، ئاقسۇلۇق ئابدۇللا دىۋان بېگى قاتارلىقلار ئەسلىدە جامالىددىن خوجام پادىشانىك خىزمىتىدە ئىدى. پۈتۈن مەملىكەت ئىشلىرى بۇلارنىك راي- ئېتىبارىغا باغلىق ئىدى. بۇلار خوجاملارنىك ئەھۋال ۋە ۆزىيەتلىرىنى چاغلاپ كۆرۈپ، ئۆزلىرىنىك جان مۇھاپىزىتىنى كۈزلەپ، قۇشىبېگىنىك دۆلتى ئۈلغۇيۇاتقانلىغىنى كۆرۈپ، قۇشىبېگىنى تەكلىپ قىلىپ بىر پارچە مەخپى خەت ئەۋەتتى. كۇچاردىكى ۋەزىر جۇملە تولىمۇلك توختى ئىشىك ئاغا بېكىمۇ «بۇ يۇرتلارنى ئۆزەم ئېلىپ بەرسەم» دەپ ۋەدە قىلىپ ئەرز ئەۋەتتى. ئاتالىق غازى مۇھەممەت ياقۇپ بېك قۇشىبېگى بۇ خەت- ئەرزلەرنى بىر- بىرلەپ كۆرۈپ، غەيرەت تومۇرى جۇش ئۇرۇپ سوقتى. مەملىكەت تاماسى تېخىمى شاۋقۇنغا كەلدى.

ئەمما، ئەسلىدە كۇچاردىكى مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللارنىك نۇرلۇق مازىرىدا شەيخلىق دەرىجىسى ۋە ئورنىنى ئۆزلىرىگە پەخرى ئېتىبار بىلىپ، بۇ مازارنىك بېغىغا پېتىپ- سىغىپ كەلگەن خوجاملار ئەمدى بۇ يەتتە شەھەرگە، ھەتتا موغۇلىستان ئۆلكىسىگە سىغماي- پاتماي قالدى. ئۇلارنىك بىر تۇققان- ئەقرىبالىغى ۋە ئىتتىپاقلىقى بولسا ئۆز- ئارا قارىشىلىق ۋە مۇناپىقلىققا ئايلاندى ۋە بۇ ئۆز- ئارا قارىمۇ- قارىشىلىق ھەم مۇناپىقلىق بولسا دۇشمەنلىك ۋە ئاداۋەتكە ئايلاندى. ئۇلار بۇ ئۇلۇغ دۆلەت قەدرىنى بىلمىدى. ئۇنىڭغا شۈكرى قىلمىدى. بەلكى بۇنى كاپىرلارچە نېئىمەت دەپ بىلىپ مەغرۇرلىنىپ، ئېتىبار قىلدى – دە، ھەممىنى قولىدىن بېرىپ قويدى. بۇنىڭغا ئەپسۇس ۋە مىڭ- مىڭلارچە ئەپسۇس ۋە نادامەت! يەنە شۇنىمۇ تەكىتلەش كېرەككى، ئەسلىدە مازارى شېرىپلارنىك ۋەخپە ئەشايلىرىغا قانائەت قىلىپ، دىخان ئەشرەپلەرنىك ئۆشرە- زاكات ۋە نەزىر- سەدىقىلىرىگە مۇھتاج بولۇپ، مازار شېرىپلىرىدىن ماكان تۇتۇپ، ھۇجرا ئىچىگە بورا سېلىپ تائەت ۋە ئىبادەت بىلەن كۈن ئۆتكۈزگەن، بىر جۇپ قۇرۇق نان ۋە بىر تاۋارق گۈلە قاقا خۇرسەن بولۇپ كەلگەن بۇ خوجىلار مەرھەمەتلىك ۋە ھەممىگە يول كۆرسەتكۈچى ھەم رىسق بەرگۈچى ئاللانىك لۇتپى ئىنايىتى بىلەن بىردىنلا پادىشالىق تەختى ۋە ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا چىققان ئىدى. ئۇلارنىك ئەۋلاتتىن- ئەۋلاتقىچە بولغان ئاتا- بوۋىلىرى ئۆز ھاياتىدا، بەلكى بۇ موغۇلىستان شەھەرلىرى ئىچىدىكى ھېچقانداق بىر ئادەم-

ئىنسان بۇنداق دۆلەت ۋە ئىززەتكە مۇيەسسەر بولمىغان بولسا كېرەك. لېكىن بۇنىڭغا دەل مۇشۇ خوجاملار مۇيەسسەر بولالىدى.

قىتئە:

تەكيە قىلما ئەي ئەزىزلەر دۆلتى يىلدا منى،
باش يانىڭدىن پات ئالۇرلەر دۆلتى ئىقبالىنى.
ياتقۇزۇپ جىسمى لەتفىڭنى بۇ تەرەپاك ئۇزە،
يوق ئېتىپ دۆلەت ھەشەمنى بەس قىلۇرلەر نايىتى.

خوجاملارنىڭ ھەر قايسىسى ئۆزىنىڭ ئەتىگەنلىك ناشتىلىرىنى ھەر خىل ھالۋا، مەۋىز قەندالات، ھەر خىل مۇرابا، مەجۇنى، شەرۋەت، كەيپلەندۇرگۇچى تائاملار ۋە يۇمشاق پاخلان گۆشىنىڭ كاۋاپلىرى، خوشاڭ، تالڭ بۇفا ھەم لەززەتلىك ۋە شىرىن بىجىنچە تائاملارنى، ھەر تۈرلۈك نازۇ-نېمەتلەرنى يىگەنلىگى، ھۆر-پەرىلەردەك خوتۇن-قىزلار ئالدىدا تەييار تۇرغانلىغى ئۈچۈن، ئۇلار بۇرۇنقى ھالەتلىرىنى تامامەن ئۇنتۇدى. بولۇپمۇ ئۇلار ئۆز كۆچمىز بىلەن ئىسلام ئېچىپ پادىشالىقنى تاپتۇق ۋە كەتمەس دۆلەتكە ئۇلاندۇق دەپ، ئەتراپىغا پادىشالىق تۇغ-ئەلەملىرىنى كۆتەرگەن پادىشالار بىلەن ياخشى ئۆتمىدى. چىقىشالمىدى، ھەتتا كۆزگە ئىلمىدى. خوجا ھاپىز شىرزاتنىڭ (ئاللا ئۇنىڭ ياتقان جايىنى جەنەتتە قىلسۇن!)«لىسانۇلغايىپ» (غالىپلارنىڭ سۆزى - ت) دىگەن كىتاۋىدا نەقىل كەلتۈرگەن مۇنداق ئىبرەتلىك ماقالىلىرىغا رىئايە قىلمىدى.

ھاپىز:

ئاسايىش دوگىتى تەفسىرى ئىندۇ ھەر پەست،

بادۇستان مۇرەۋۋەت بادۇشمنان مادار [167].

خوجاملار ھەممدە قائىدە بولۇپ قالغان بۇ سۆزلەرنى نەزەرگىمۇ ئالمىدى. ھەتتا ئۆز قېرىنداشلىرى، ئاكا- ئۇكىلىرى بىلەن بىر نىيەت ۋە بىر ئىتتىپاقلىق يولىنى تۇتمىدى. بىر بىرىگە رەھىم- شەپقەت قىلمىدى. دۇنيادىكى ھەممە ئېھتىياجدىن ھاجەتسىز بولدۇق، دىگەن خيال ۋە تەسەۋۋۇرلارنى قىلىپ، ناھايىتى تەكبۇرلىشىپ، ھەر بى خوجىنىڭ ئەسلى تەبىئىتىدىكى مەغرۇرلۇقى ئىچ- ئىچىدىن ئۆرلەپ «مەندىن باشقا ھىچنىمە يوق» دىگەن ناغرىسىنى ئالاھىدە ياڭرىتىپ چېلىشقا باشلىدى. خۇددى «قۇرئان كەرىم» دە «ئىنسان پۈل ۋە بايلىق بىلەن يامان يولغا كىرىدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەندەك، ئۇلارنىڭ ئەسلى ئىنسانى تەبىئىتىدىكى يۇشۇرۇن تەكەببۇرلىغى ئاشكارە بولۇشقا باشلاندى.

نەزىم:

ئۆزىگە سازاۋەردۇر كىبرىيا ئۇ مېنى،
كى مۇلكى قەدىمدۇر زاتى غەنى.

دەل مۇشۇنداق بىر چاغدا، مۇھەممەت ياقۇپ ئاتالىق غازى خۇددى ئاللانىڭ قازاسى ۋە ئاسمانىنىڭ بالاسى كەلگەندەك، مۇشۇك چاشقان كۆتەرگەندەك، قۇرغۇي قۇشقاچ ئالغاندەك ۋە ئىگىز ئۇچقان بۇركۇتتەك بىر شاھانە قىياپەتتە بۇ جايغا قەدەم- تەشۇنق قىلدى. خوجاملارنىڭ دۆلتىنى ئۆزلىرى بىلەن قوشۇپ خۇددى چاڭ- توزاندەك تۇزۇتتى. بۇ رەھمسىز ئالدامچى پەلەك چاقى تەتۇر چۆگىلەپ، ئۆزىنىڭ قەدىمقى ئادىتىنى يەنە تەكرارلىدى.

نەزىم:

بىرىنىڭ باشغا تاجۇ- تەختىنى قويۇپ،

بىرىنى تاجۇپ تەختىدىن ئالىپ يەرگە ئۇرۇپ.

شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئاقىل ۋە دانالار بۇ دۇنيا ئىشلىرىنىڭ دۆلەت ئىقبالىغا ۋە ئۇلۇغلۇققا يەتكۈزۈش بىلەن، ئاياق ئاستى قىپ تۆۋەنلەشتۈرۈش ئويۇنلىرىنى كۆزگە ئىلماي، ئۇنىڭ غەم ۋە خوشاللىقىغا باراۋەر ۋە بىردەك قاراشلىرى لازىم.

قىتئە:

قەنى ئول كەسرائى گۆر خەۋەر نەق،

بۇ ئالەمدىن ئۈچۈپ كەتتى ھاۋالىق.

ئەگەرچە ياخشىلىققا يوق ۋاپائى،

ۋەرەق ئىچرەسۈخەن باردۇر ۋەفالىق.

ئەلقىسسە، جامالىددىن خوجام چىلان ۋە يايدى قاتارلىق جايلارغا توختى خەلىپە دىگەننى ئىككى يۈز ئەللىك ئەسكەرگە باش قىلىپ قاراۋۇلچى قىلىپ قويغان ئىدى. بىر كېچىسى ئەتىگەندە قۇشبېگىنىڭ يىگىتلىرى كېلىپ بۇ جايلارنى بېسىۋالدى. ئات سۈغۈرغىلى چىققان بىر يىگىت بۇ ھادىسىنى كۆرۈپ، كەينىگە قېچىپ جامالىددىن خوجامغا خەۋەر قىلدى. قۇشبېگىنىڭ يىگىتلىرى بولسا قالغانلىرىنى ئولجا- ئەسىر قىلىپ كاشغەرگە ئېلىپ ماڭدى. ئاندىن ئۇلار سايىبېرىقتىن قونالغۇ قىلىپ ئاقسۇغا ئۆتتى. ئاتالىق غازى چىلان دىگەن جايدىن خوجا نەزەر بېك دىگەننى باش قىلىپ مۆمىن يۈز بېشى باشلىق ئوتتۇز توققۇز يىگىت بىلەن ئۇچتۇرپانغا بۇيرۇغان ئىكەن. بۇ قۇرۇق ئۇزۇم يولى بىلەن ئاچا تاققا بارغاندا، يولچىلار خەۋەر تېپىپ شەھەرگە خەۋەر قىلىپتۇ. خوجاملار بۇنىڭدىن خەۋەردار بولۇپ، خوجا نەزەر بېككە چۈشكۈن قۇنئالغۇ چىقاردى ۋە ئاتالىق غازىنىڭ كەلگەنلىگىنى ئاڭلاپ، مۇبارەكبادلىق قىلىپ، ياقۇپ خوجا ئىشان، مۇھەممەت ئەلى دادخۇالار ئارقىلىق ئاتالىق غازىغا سوغا- سالاملار بىلەن ئىناۋەتنامە ئەۋەتىپ ئىتائەت

قىلىدىغانلىغىنى بىلدۇردى. ئەتىسى خوجا نەزەر بېك شەھەرنىڭ شىمالىدىكى تۈگمەنبېشى دېگەن جايغا چۈشتى. ئىككى يىگىتنى خېتىپ خوجامنىڭ ئالدىغا كىرگۈزۈپ ساڭ، قورال- ياراق ۋە غەزىنىنىڭ ئاچقۇچلىرىنى بەرسۇن، ئۆزلىرى تاۋابئاتلىرى بىلەن جانابى ئاتالىق غازى بەدۆلەتنىڭ خىزمەتلىرىگە بېرىپ، دۇئا قىلىپ كۆرۈشۈپ يانسۇن، ئاتالىق غازىنىڭ ئالى پەرمانىمۇ مۇشۇنداق ئىدى دىدى.

ھەممىزلا شەھەردىن چىقىدىغان بولدۇق. ئاقشەت پىشىن ۋاقتىدا دەرۋازا ئالدىغا كەلدۇق. ئۇلار ئىككى خوجامنى، موللا توختى مۆتۈسۈپنى ۋە مەنكى بۇ ئەسەرنى يازغۇچىنى بىر مىراخۇر بىلەن دەرۋازىدىن چىقاردى، قالغانلارنى توساپ قالدى. «بۇ زاماندا زامان، زامان ئاتالىق غازىنىڭ زامانى» دەپ جار سېلىپ، توپ-زەمبىرەكلەرگە ئوت تۇتاشتۇرۇپ، شادىيانە ناغرا سادالىرىنى كۆككە كۆتۈرۈپ، بىز بەش كىشىنى خوجا نەزەر بېكنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. بىزگە يىگىرمە بەش ئاتلىق ئادەم قوشۇپ ئاقسۇغا ماڭدۇردى. ياڭىخى دېگەن قىشلاقتا قونۇپ، ئەتىسى يولغا چىقىپ توشقان دەريالىسىغا كەلدۇق. بۇ يەردە مۇھەممەت بابا يۈز بېشى يولۇقتى. بۇنىڭغىچە ئاتالىق غازى ئاقسۇغا كىرىپ، مەزكۇر يۈز بېشىنى ئۈچتۇرپانغا توقسابە قىلىپ خېتىپ خوجامغا مېھرىۋان يارلىق قىلىپ ماڭدۇرغان ئىكەن، يارلىقنى بەردى. يارلىق مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ، ئاتالىق غازى تەرەپكە قاراپ دۇئا قىلدۇق. توقسابە ئۈچتۇرپانغا كەتتى. بىز ئاقسۇغا قاراپ ماڭدۇق. مەن بۇ يارلىق مەرھەمەتنامىسىنى كەم ۋە زىيادە قىلماي، تەۋرۈك ئورنىدا ئۆز ئەينى بىلەن كۆچۈرۈپ، بۇ ۋاراق سەھىپىسگە ئورناتتىم.

سىيادەت①پاناھى بۇرھانىدىن خوجا ئىشان زاد ئىززە:

دەئۋات مۇتەۋاففىرە ② ۋە تەسلىمات مۇتەكاسىرە ③ ئىبلاغىدىن ④سۆكرە، خاتىرە- خەتىر ⑤ ۋە زەمبىر مۇنىرلارىغە ⑥ رەۋشەن ۋە مۇبەرھەن ⑦ئۇلغايكىم : بۇ ئاۋان⑧ مەيمەنەت ⑨ نىشاندە ھەزرىتى ھەق سۇبھانەۋە تەئالەنى ئەۋنى ⑩ ئىنايەتى بىرلە ئىسلام شىرىف ئاچماق ۋە شەرىئەتى غەررا ⑪ نەبەۋەبىيە ⑫ قىلچىنى «ئەلجەننە تۇ تەھتى زىلالەسسىيۇق» ⑬ مەزمۇنى شىرىفچە چافماق نىيىيەت خەيرىيىيەسى ⑭

---

①سىيادەت- سەيتلىك، ئۇلۇغلۇق.

② دەئۋات مۇتەۋاففىرە - كۆپتىن- كۆپ دەۋەت.

③ تەسلىمات مۇتەكاسىرە - ناھايىتى تۆۋەنچىلىك.

④ ئىبلاغ – يەتكۈزۈش.

⑤خاتىرە- خەتىر – كۆڭۈل خاتىرى.

⑥ زەمبىر مۇنىرلارىغە – نۇرلۇق دىللىرىگە.

⑦ مۇبەرھەن – ئېنىق.

⑧ ئاۋان – ۋاقىت، زامان.

⑨ مەيمە نەت – بەخت- سائادەتلىك.

⑩ ئەۋن – يارىدەم.

(11) غەررا – پالىلداق.

(12) نەبەۋەيە – پەيغەمبەرلەر.

(13) «ئەلجەننە تۇ تەھتى زىلالەسسىيۇق» - جەننەت قىلىچىنىك (14) خەيرىيىە – ياخشى.

بىرلە بەلكى ئابدانە ① تەقدىر ئىلاھا بىرلە بول دىيارلارغە نەسەبەمىز تۇشىدى – ھاسىلۇل كالام. مۇھەررەمە ئەلھەرەمە يىگىرىمە بەشدە ② ئاقسۇ مەسەندىدە ③ نۇزۇل ئىجلال ④ كىرگۈزۈپ تۇرغان ۋەقتىمىزدە، كامالى خولۇس ⑤ يولدىن ۋە ناھايەتى مۇھەببەت خۇسۇس ⑥ يۇزىدىن يەئقۇپ خوجا ئىشان ۋە مۇھەممەت ئەلى دادخۋالار قولىدىن ئىزھار ئىتائەت ۋە ئىنقىياد ⑦ ئەيلەپ « ئەتىئۇ ئۇلۇەلەلئەمرى »⑧ فەھۋاسى شىرىنغە ئامىل بولۇپ بىر فارچە رۇقئە ئىرسال ⑨ ئەيلەگەن ئىكەنلەر. ياخشى سائەتدە ۋاردىد ⑩ ئولۇپ، مەزمۇنى مەفھۇم (11) بولپۇ، خۇرسەندى ھاسىل ئۆلدى. تەھاددۇ ۋە تەھابۇ (12) مەزمۇنچە تۆت ئات ۋە بىر نەچچە لىباس ۋە بىر كالامى شىرىف ھەدىيە ئىبەرگەن ئىكەنلەر، بى كەم- كاس (13) كېلىپ تەگدى. مۇندا جامالىددىن خوجە بەئىزى ئىشلاردىن ۋەھشەت قىلىپ قاچقان ئىكەن.

---

① ئابدانە – تاپشۇرۇق .

② مۇھەررەمە ئەلھەرەمە يىگىرىمە بەشدە – ھىجرى بىرىنچى ئاينىك 25- كۈنى

③ مەسەند – ئورۇن، جاي

④ نۇزۇل ئىجلال – نۇرلاندۇرۇش، رەۋشەنلىك چۈشۈرۈش

⑤ خولۇس – خالىسلىق، توغرلۇق

⑥ خۇسۇس – مەخسۇس

⑦ ئىنقىياد – بوي سۇنۇش

⑧ « ئەتىئۇ ئۇلۇۋەلەلئەمرى » - ئەمرگە بوي سۇنۇش

⑨ رۇقئە ئىرسال – خەت ئەۋەتىش

⑩ ۋاربد – كېلىش، تېگىش

(11) مەفھۇم - چۈشۈنۈش

(12) تەھاددۇ ۋە تەھابىۇ – سوغا ۋە سالام

(13) بى كەم- كاس - كەم- كۇتسز، تولۇق

يېگىتلەر ئالىپ كېلىدۇ. بەئزى ئۆتكەن ئىشلاردىن تەۋبە قىلدى. بىزمۇ «ۋەلىكازىمىنەلغەيزە ۋەلئافىن ئەننىاس »① مەزمۇنچە جەرايىم ماتەقەددەلارىغە ② ئەفۋە قەلەمنى سۇرۇپ مەرفۇئ ③ قىلدۇق ۋە سەپايى مۇناسىپ بېرىپ مەرھەمەت قىلدۇق. ئۇزلەرى بولسالەر بۇ تەرەفدەكى سەئىدلەر زۇبدەسى ④ نىيەتلىرىمۇ سافدۇر. ئۆزلەرى ۋە تەۋابىئات (لاربدا) ھەرزىلىك ⑤ خۇلۇق بولسا گۇناھنى ئەفۋە قىلدۇق. بۇ بارە ⑥ دىن كۆڭىللەرىفە بىر نىمە كېلمەسۇن. بىز بولساق ھەممەدىن ئىلگىرى تانىغان، مۇتلەقەن ۋەھشەت ۋە ھەراس ⑦ قىلماسۇنلەر ۋەللەھۇ ئەلا مانەققەلۇشەھىد، ۋەسسالام. 1284- سىننەت».

بۇ خەتنى ئېلىپ شۇ كۇنى ئاقسۇغا كەلدۇق. بىزنى كونا ئۆتەڭگە چۈشۈردى. بىر سائەت ئۆتمەيلا ھەمدەم باتۇر بېشى دىگەن ئادەم نەچچە پەتنۇستا قەن، ناۋات، پىستە، بادام، منىر قەندالات قاتارلىق نەرسىلەر ئېلىپ كېلىپ دەستۇرخان سالدى ۋە ھايال بولماي بىر چوڭ قازان گۇرۇچ ئاشنى قازىنى بىلەن كۆتۇرۇپ كېلىپ، خوجاملارنىڭ ئالدىدا ئاغزىنى ئېچىپ ئاشنى تارتتى. شۇنداق قىلىپ، ئۇچ كۇنگىچە كېمتەمەي داستىخان سېلىپ زىياپەت قىلدى. تۆتىنچى كۇنى سارايلاردىن تون، نىمچە، قەن، ناۋاتلارنى لىگەن- لىگەنلەپ

① «ۋەلىكازىمنەلغەيزە ۋەلئافىن ئەننىاس» ـ «ئۆز گۈناھىغا تولۇق تۆۋە قىلغانلار كەچۈرىمىگە سازاۋەردۇر»

② جەرايىم ماتەقەددە ـ بۇرۇن ئۆتكۈزگەن گۈنالىرى

③ مەرفۇئ ـ ئورنىنى كۆتۈرۈش

④ زۇبدە ـ ياخشى، ئىسىل

⑤ ھەرزى ـ يامان، پايدىسىز

⑥ بارە ـ سەۋەپ

⑦ ھەراس ـ قورقۇنچ

ئېلىپ چىقىپ ۋە مىنىپ كەلگەن ئاتلىرىمىزنى يېتىلەپ بارگاھ ئالىلىرىغا ئېلىپ بېرىپ تارتۇق قىلدۇ. ئىككى خوجامنى ئاتالىق غازى ئۆز چېدىرىغا باشلاپ كىرىپ زىياپەت بەردى. بىزنى بارگاھ ئىچىگە ئولتۇرغۇزۇپ داستخان سالدى. مۇنسىپ تون- كىيىم، سەللە، كۇلا قاتارلىقلارنى مەرھەمەت قىلدى. پەرمان بويىچە ئاقسۇ شەھرىنى ئايلاندۇق. پەتە قىلدىغان يەرلەرگە بېرىپ پەتە قىلىپ، ئۆز جايىمىزغا كېلىپ ئارام ئالدۇق.

بۇ كۈنلەردە كۈچار تېخى پەتىھ بولمىغان ئىدى. راشىدىن خان خوجام كۈچاردىن ئىبراھىم باھادۇر، يۈسۈپ باھادۇر، تەلەي باھادۇر، ياقۇپ باھادۇرلارنى تۆت مىڭ لەشكەرگە باش قىلىپ، قۇشبېگىگە قارىشى ئۇرۇشقا چىقارغان ئىكەن. بۇلار ياقا ئېرىق تەۋەسىگە كېلىپ، چوغا دىگەن جايغا چۈشۈپ، يولنى توسۇپ، سۇ بەرمەي، كۆپ ئۇرۇش قىلىپ، قۇشبېگىنىڭ يىگىتلىرىنى قىستاپ، قۇشتام، ياقا ئېرىق ۋە چوغا قاتارلىق جايلاردا كۆپ زىيان- زەخمەتكە سېلىپ، ناھايىتى باتۇرلۇق قىلىپ غەلبە قازاندى. لېكىن ئۇلارنىڭ بۇ مەھەلسىز باتۇرلىغى ھىساپقا كىرمىدى؛ ئاقىۋەت قۇشبېگىنىڭ يىگىتلىرى غەلبە قىلىپ، ئۇلارنى تىغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزدى.

بۇنىڭدىن بۇرۇن لۇكچىنلىكلەرنىڭ كونا ئاداۋىتى قوزغىلىپ، بىر مۇنچە تۇڭگانىنى ئۆزىگە ھەمرا قىلىپ، تۇرپاندىكى ئايدىن خوجامنى لەشكەر بىلەن قوشۇپ ھەيدەپ چىقىرىپ، تۇرپاننى ئۆزى سوراپ، كۈچار تەرەپكە قەدەم قويۇپ بۇگۇرگە يېتىپ كەلگەن ئىدى. بۇ چاغدا خان خوجام ئىسھاق خوجامنى كورلىغا ئالاھىدە ھاكىم قىلىپ ئەۋەتكەن ئىدى. ئىسھاق خوجام يېتىپ بېرىپ غەلبە قىلىپ تۇرغان پەيتتە، خان خوجام ئۇنىڭ كەينىدىن ھامىدىن

خوجامنى همايه ئۇچۇن ئەۋەتمەكچى بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئۆزرە- خالىق سوراپ، كۆپ ئىلتىپاتلارنى قىلىپ، تۆت مىڭ لەشكەر، توپخانا، قورال- ياراق، ئەلەم، تۇغ، بايراقلار بىلەن تۇققانلارغا قارىشى تۇرۇشقە ئەۋەتكەن ئىدى. ئىسھاق خوجام، ھاممىدىن خوجاملار تۇققانلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى قوغلاپ قارا شەھەردىن ئۆتكۈزۈپ تۇرغان كۈنلەردە، قۇشبېگىنىڭ ئاقسۇغا كەلگەنلىگى توغرىسىدىكى دەھشەتلىك خەۋەر ئاڭلاندى. خان خوجام ھاممىدىن خوجامنى قارا شەھەردىن قايتۇرۇپ كېلىپ، يەنە ئۆزرە- خالىقنى قويۇپ، كىيىم- كېچەك، پۇل- تىللا قاتارلىق ئىنئام ۋە ئېھسانلارنى چەكتىن ئاشۇرۇپ قىلىپ، لەشكەرلىرى بىلەن قۇشبېگىگە قارىشى ئۇرۇشقا ماڭدۇردى. بۇ كۈچاردىن چىقىپ بايغا كېلىپ، بەھۈزۈر بىر ئوت- چۆپلۈك يايلاقنى جاي- ماكان قىلىپ، لەشكەرلىرى بىلەن كارى بولماي «ئىختىيار ئۆزەڭلەردە» دەپ جاۋاپ بېرىپ، سۈرەت- ۋەقەنى قۇشبېگىگە مەلۇم قىلىپ، ئەرز ئەۋەتتى. بۇ خەت جانىبى ئاتالىق غازى ياقا ئېرىققا كەلگەن چاغدا تەگدى. قۇشبېگى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاش بىلەنلا «ھاممىدىن تۆرە دەرھال يېتىپ كەلسۇن، بىز تاقەتسىز كۈتىمىز» دەپ مەھرەم ماڭدۇردى. ھاممىدىن تۆرەم قايتىپ بېرىپ كۆرۈشتى. تەبرىك- مۇبارەكلەشلەر ئۆتكەندىن كېيىن، قۇشبېگى «ئەي تۆرەم! يەنە بىز بىلەن ئۇرۇشدىغان ئادەم بارمۇ» دەپ سورىغاندا، ھاممىدىن تۆرەم «جانابىڭىز بىلەن ئۇرۇشدىغان مەن ئىدىم. خىزمىتىڭىزگە كەلدىم. ئەمدى ئۇرۇشدىغان ئادەم يوق. دېمەك، كۈچارمۇ قول ئاستىڭىزغا ئۆتتى دېگەن سۆز. مۇبارەك بولسۇن» دەپ جاۋاپ بەردى. قۇشبېگى ناھايىتى خوش بولۇپ، «بىر نان تاپساق تەڭ- باراۋەر ئوتتۇرغا بولسۇن» دەپ نەچچە قەۋەت كىيىم- كېچەكنى ئىنئام ۋە ئېھسان قىلىپ، «بىز كۈچاردىن يېنىپ بارغىچە ئۆزلىرى كاشغەردە دۇئا قىلىپ تۇرسىلا» دەپ كاشغەرگە يولغا سالدى. ھاممىدىن خوجام ئاتالىق غازى دۆلەت سۈرگەن زاماندا، بىر نەچچە مۇددەت ئۇنىڭ تۆرىلىرى قاتاردىن ۋە كاتتىلىرىنىڭ سورۇنلىرىدىن ئورۇن ئېلىپ، غەللە- تەمىنات ۋە كىيىم- كېچەكلەر بىلەن ئەڭ ئالدىنقى قاتاردا تەمىنلەنگۈچىلەر بىلەن ئوخشاش تەمىنلىدى.

قۇشبېگى ياقا ئېرىققىن ئاتلىنىپ چىقىپ، مەنزىلمۇ- مەنزىل يۈرۈپ كۈچارغا كەلدى. بىر قانچە يىگىت كىرىپ راشىدىن خان خوجامنى ئېلىپ چىقتى. لېكىن، خان خوجام بىر تەرەپتىن بىر نەچچە ئېغىز تەنە ۋە ئاچچىق سۆز قىلىپ، يەەن بىر تەرەپتىن تون- كىيىملەرنى بەرگەن بولۇپ، بۇلارنى ئوردىسىغا باشلاپ كىردى. بىراق خان خوجام بىردىنلا قولىغا قىلىچ ئېلىپ، ئاتالىق غازىنىڭ بىر مەھرىمنى چاپتى ۋە قولىغا قورال ئېلىپ سېپىلىنىڭ ئۈستىگە يۈگۈرۈپ چىقىپ،

«مېنىڭ باتۇرلىرىم قاياققا كەتكەن، بۇ قېچىق، ئەنجانلىقلارنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ شەھەردىن ھەيدەپ چىقارمامسىلەر!» دەپ يۇقىرى ئاۋاز بىلەن ۋارقىراپ تۇرغان پەيتتە، ئاتالىق غازىدىن ئىككى كىشى كېلىپ، خان خوجامنى تۇتۇپ باغلاپ بارگاھقا ئېلىپ كىردى.

راشىدىن خان خوجام بولسا ئۆزىنىڭ خاتا خاھىشلىرى بويىچە شەرىئەتكە خىلاپ بىر قانچە يامان ئىشنى ئۆزىگە ۋە لەشكەرلىرىگە لازىم ۋە راۋا دەپ بىلگەن ئىدى. ئۇنىڭ بىرى بولسا، خان خوجام تۆرىنى ۋە شەھەرنى مۇھاپىزەت قىلىپ ساقلاش ئۈچۈن، ئۆزىگە خاس مەھرەم، يېگىت، سەرۋازلىرىنىڭ كېچىلەردە ئۇخلىماي قىمار ئويناپ سەگەك تۇرۇش ۋە شۇنداق يوللار ئارقىلىق شەھەرگە پاسىبانلىق قىلىش دېگەن تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، شەرىئەتكە تامامەن خىلاپ بولغان بۇ خىل يامان ئىشلارغا يول قويىدى ۋە رۇخسەت قىلدى. ھەتتا قىمارۋازلارغا غەزىنىدىن پۇل ئاجرىتىپ قىمار ئوينىتىپ، بۇ ئىشلارنى راۋاجلىنىشىغا كۈش- كۈش قىلدى. شۇڭلاشقا شەرىئەت پانا جانابى ئاتالىق غازى شەرىئەت ئالىملىرىدىن «قۇرئانى كەرىم» ۋە «ھەدىس شېرىپ» تە قاتتىق چەكلەنگەن بۇنداق بىشەرىئەت ئىشلارغا مەملىكەتكە ئۇلۇغ بولغان ئادەملەر ئۆزى خىلاپلىق قىلسا ۋە ئۇنى چەكلىمەي راۋاجلاندۇرسا، نازۇك شەرىئەت قانداق ھۆكۈم قىلىدۇ دەپ سوراپ، ئۇلاردىن پەتىۋا ئېلىپ، پەتىۋانىڭ مەزمۇنلىرىنى ئاشكارە ئېلان قىلىپ، خان خوجامنىڭ شەرىئەتكە خىلاپ گۇناللىرىنى ئۆز بوينىغا ئارتىپ يوق قىلدى. خان خوجامنىڭ نېمە بولغىنىنى ۋە قايسى جايغا دەپنە قىلىنغانلىغىنى كىشى كۆرمىدى ۋە بىلمىدى. بۇ ۋەقە تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن تۆتىنچى يىلى ماھى سەپەر مۇزەپپەرنىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى (مىلادى 1867 يىلى 6- ئاينىڭ 17- كۈنى – ت) يۈز بەردى. خان خوجام بولسا ئاتمىش ياشقا يېقىنلاشقاندا، سېرىق چىراي، بۇغداي ئۆڭلۈك، ئوتتۇرا بوي، كۆزلىرى چوڭ چىشلىرى كۈشادە، بېشى يوغان ۋە كەينى دوقسى چوڭ كىشى ئىدى. ئۇنىڭ بىر ئىنىسى پەخرىدىن خوجا شەرىئەت ئەھكاملىرىغا بويسۇنماي، قازى، مۇپتىلارنى ھەتتا ئۇلۇغ شەرىئەتنى ھاقارەتلەپ، كۆزگە ئىلمايدىغان بىر ئادەم ئىدى. يەنە بىر ئىنىسى جالالىدىن خوجا بولسا، ئۆز ئىرىگە ئىددەت ساقلىغان ۋە تېخى ئۇنىڭ ئەمرىـ ئىتائىتىدىن چىقمىغان بىر خوتۇننى ئۆز ئەمر ئەقىدىسىگە ئالغان ئىكەن. ئاتالىق غازى «ئۆلىمالارنىڭ توغرا ھۆكۈمى ئاللا ۋە ھەممىنى رازى قىلالايدۇ – ت) دېگەن پەتىۋا ھۆكۈمى ۋە ئۇلۇغ ئۆلىمالارنىڭ پەتىۋاسى بويۇنچە بۇ پەتىۋە مەزمۇنىنى مەزكۇر خوجىلارغا ئېلان قىلىپ، ئۇلارنى ئاممىغا ئىبرەت قىلىپ ئۆلتۈردى. جامالىددىن خوجىنى يارکەنتتە يوق قىلدى. شەيخ خوجا، باھاۋۇددىن خوجا ۋە

ئىبراھىم تۆرىلەرنىمۇ تىغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزدى. خېتىپ خوجام ۋە ئوغلى مەھمۇدىن خوجاملارنى كاشغەرگە ئېلىپ بېرىپ، مەھمۇت خوجا ھەزرىتىمگە تاپشۇردى. بۇلار ھەزرەتنىڭ ئاشخانىسىدىن ئاش- تاماق يەپ، تون، كىيىم- كېچەكلەرنى كىيىپ، ئون بىر يىلنى ئۆتكۈزدى. بىجىن ئەھلى بۇ جايلارغا ئىككىنچى قېتىم ئىگە بولغاندا ، بۇلارمۇ ئاتا يۇرتلىرىغا قايتىپ، قەھمى- قېرىنداشلىرى ۋە ئۇرۇق- قايناشلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ئۆمۈر ئۆتكۈزدى. بۇگۈنكى كۈندە ئىسھاق خوجام، ھامىددىن خوجام، مەھمۇدىن خوجاملار ئەنە شۇ جايدا خاتىرجەم ھايات كەچۈمەكتە.

راشىدىن خان خوجام شۇنداق قىلىپ تولۇق ئۈچ يىل ۋە بىر ئاي يەنە ئوتتۇز ئالتە ئاي پادىشالىق قىلىپ، شەرقىي ھۇدۇدى قامۇل، بالەكۆلگىچە، شىمالىي ھۇدۇدى قالمۇقستانغىچە [169]، غەربى ھۇدۇدى ياركەنت، ماراۋېشى، جەنىۋبىي ھۇدۇدى لوپ، چەرچەنگىچە بولغان جايلارغا ھۆكۈمرۇنلىق قىلدى. ئۇلار بولۇپمۇ بىجىن كاپىرلىرىنى ھەددىدىن زىيادە ھالاكەتكە يەتكۈزدى. بۇ شەھەرلەردىكى غەزنە- مۇلۈك، قورال- ياراقلارغا ئىگە بولدى. ناھايىتى كۆپ غەزنە توپلاندى. بۇلارنىڭ ھەممىسى تولۇق مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىق غازىنىڭ قولىغا چۈشتى. ئۇلار شۇنچىلىك دۆلەت ھۆكۈمەتكە ئىگە بولۇپ، نۇرغۇن مال- مۇلۈك توپلىغان چاغلاردا، يا ئۆزىنىڭ بەرەر ئۇرۇق- قايناشلىرىغا رەھىم ۋە شەپقەت قىلىپ باقمىدى، يا بەرەر دۈشمىنى ئەھلى پەزىل ۋە ھۈنەرۋەنلەرگە كەڭرى ئىنئام ۋە ئېھسان قىلىپ، ئۇلارنىڭ مال- دۇنياغا بولغان ئېھتىياجىدىن چىقمىدى. يا بەرەر دەريا- ئۆستەڭگە كۆۋرۈك سالدۇرۇپ ياخشىلىق قىلمىدى. يا مىچىت، خانىقا بىنا قىلىپ، كۆل، قۇدۇقلارنى كولىتىپ، ۋەخپە ئەشيالارنى توختاتمىدى. ھەتتا ئۆزلىرى ئولتۇردىغان بىر- ئىككى ئېغىزلىق مېخمانخانا تەييارلىمىدى. ياكى ئاتا- ئانا قەۋرىلىرىنى يېڭىۋاشتىن ئىسلاھ قىلىپ، بەرەر نەمۇنە يادىكار ياكى ياخشى ئىش باقى قالمىدى. بىراق، ئىلگىرى يۇرت سورىغان ھاكىم، ئەمىرا ۋە بېكلەر، ھەتتا باي سودىگەرلەرمۇ ئۆز ئەھلۋالىغا قاراپ، بۇ پانى ئالەمگە بەرەر يادىكار ۋە نەمۇنە قالدۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ، ئۆز يېنىدىن پۇل، كۈمۈش سەرپ قىلىپ، مىچىت، مەدرىسەلەرنى بىنا قىلىپ كەلگەن ئىدى. ھەتتا خىتاي، ئۇرۇس، پەرەڭ قاتارلىق مۇشرىكلەرمۇ مۇسۇلمانلار قىلالمىغان مىچىت، مەدرىسە، كۆۋرۈكلەرنى بىنا قىلدۇرۇپ، مازارلىرىنى تۈزىتىپ، نامىم قالسۇن دىگەن ئۈمىت بىلەن كۈمۈش، ئاقچىلارنى سەرپ قىلىپ كەلگەن ئىكەن.

لېكىن، شۇنداق ئۇلۇغ مەرتىۋىگە ئېرىشكەن خان خوجامنىڭ بەرەر نەمۇنە يادىكار قويمىغانلىغىنى قانداق يول بىلەن ۋە قانداق ئەيىپكە بۇيرىساقمۇ توغرا بولىدۇ. مۇسۇلمانلارغا لەنەت ئوقۇش ياخشى ئەمەس. بۇ لەنەت ئىسھاق

خوجابىننى ساردىمساق خوجا باشلىق خوجىلار ۋە ئۇلارنىڭ خىش-ئەقرىبالىرى، ئەھلى-ئايماقلىرىنىڭ ئىلمىي ھىكمەتلىرىنى ۋە ئەمىلىيەتلىرىنى بىلەلمىدى ۋە قىلالمىدى. ئۇلار ھەرقانداق ئىشنى قەدىمقى پادىشالارنىڭ ئەمەل-دەستۇرلىرى ياكى ئۇلۇغ شەرىئەتنىڭ رىئايىلىرى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۆز خىيالى ئىجادى بويىچە قىلدى. شۇڭلاشقا، ئۇلار نامسىز ۋە نىشانسىز كەتتى. ياكى ئۆزلىرى راھەت-پاراغەت كۆرەلمىدى. ياكى پۇقرالارغا ئارام‌لىق بولمىدى. ئۇلار دۆلەت سۇرگۈن يىللاردا ھەممە پۇقراغا تەڭلىك ۋە تارلىق يۈز كەلتۈرگەنلىگى ئۈچۈن، ھېچبىر ئادەم ئۇلار كەتكەندىن كېيىن، ئۇلارنى سېغىنىپ ياكى ئارزۇ-قايغۇلىرى، قەۋمى-قېرىنداشلىرى ۋە يۇرت ئەھلىمۇ نارازى بولمىدى.

ئەي ئىلاھىم! ئۇلۇغ بولغانلارنى بۇ يول بىلەن نالايىق ئىشلارنى قىلىپ، خالايىق-پۇقرالارنىڭ نارازلىغىنى قوزغاشتىن ئۆز قۇدرىتىڭ بىلەن ساقلاپ ئامان تۇتقايسەن، ئامىن! سائادەتلىك پەيغەمبەرىنىڭ رىغبىتى بىلەن سۆز دېڭىزىدىن چىقىپ، بۇ باپنى تامامغا كىرگۈزدۇق. ئەمدىكى سۆزىمىزنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، بۇ كاتا پەلەكنىڭ چاقى ۋە پايدىسىز دۇنيا خوجاملارنىڭ پېئىل-ئەتىۋارلىرىغا رەھىم ۋە مۇڭدىشىدىغان قەلبلەر، ئۆزىنىڭ قەدىمقى بىۋاپالىق يولىنى كۆرسەتتى. بۇ يەتتە شەھەرنىڭ دۆلەت ۋە ھۆكۈمرانلىغى، ئىززەت-سەلتەنەتىنى جانابى مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىق غازىنىڭ پەزىلەتلىك ۋۇجۇدىغا ئامانەت تاپشۇردى. بۇ خۇش خۇي قەلەمنۇ ئۆزىنىڭ تىزگىنىنى كۈچارلىق خوجاملارنىڭ قىسسە-ئەپسانىلىرىدىن تارتىپ، شەھرىيارى ئاتالىق غازىنىڭ قىسسە ۋە داستانلىرى تەرەپكە يۆتكەپ، ئۇنىڭ كەڭ مەيدانلىرىدا تىرىشىپ ئىلگىرلەپ ئات چاپتۇرۇپ، بۇلارنى شەرھىلەشكە قەدەم قويدى.

ئاللا مۇڭدىشىدىغان ۋە ياردەم بەرگۈچىدۇر.

ئىككىنچى داستان

1

ئالەم ۋە شۇكرى مىننەت ئىگىسى بولغان ئاللانىڭ ئىرادە ۋە تەقدىرى بىلەن مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىق غازىنىڭ بۇ يەتتە شەھەر- موغۇلستان مەملىكىتىگە ئىستىلا قىلىشى، ئۇنىڭ ۋەقە ۋە سەرگۈزەشتىلىرى، بۇزرۇك كىخان تۆرە مىنىڭ تەختى سەلتەنەتىگە ئولتۇرۇشى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ بايانى

ھۆرمەتلىك ئۇلۇغ ئەركانلار، يۇقىرى مەرتىۋىلىك ئۇلۇغ زاتلارنىڭ ئالى مۇقام زېھنىلىرىگە يېتىپ روشەن ۋە ئاشكارە بولغايكى، شۇنداق قىسسە ۋە ھىكايىلەرگە قارىغاندا، مۇھەممەت ياقۇپ بېك قۇشبېگىنىڭ ئەسلى يۇرتى تاشكەنت تەۋەسىدىكى پىسكەنت دېگەن جايدا بولۇپ، ئۇ شۇ يەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئىكەن ۋە كىچىگىدىن باشلاپ سىپاۋەرلىك ۋە باتۇرلۇقنى ئادەت قىلغان ئىكەن. ئۇ ۋاقىتتا نار مۇھەممەت قۇشبېگى دېگەن بىرسى تاشكەنتكە ھاكىم بولۇپ، بۇ ياقۇپ بېكنىڭ ھەمشىرىسىنى ئەمرى ئەقىدىگە ئالغان ئىكەن. شۇ سەۋەپتىن، ياقۇپ بېك ئۇنىڭ مەھرەملىرى قاتارىدا خىزمەت قىلىپ، ئورنى كۈندىن- كۈنىگىچە ئۆرلەۋاتقان بىر مەزگىلدە، قانائەت شاھ غازى دېگەن بىرسى تاشكەنتكە ھۆكۈمران بولۇپتۇ. بېك بۇنىڭغىمۇ مەھرەم بولۇپ ئىشلەپ، كېيىنچە مەھرەملەر يۈز بېشى بولۇپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، دەشتى قىپچاقنىڭ مەشھۇر شەھەرلىرىدىن بولغان ئاق مىچىتكە ھاكىم قىلىپ تەينىلىنىپتۇ. بۇ شەھەر تاشكەنتكە ئون ئىككى يول مەنزىل كېلىدىكەن. بۇ ۋەقە تەخمىنەن تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز ئاتمىشىنچى يىلى يەتمىشىنچى يىللىرى (مىلادى 1844- 1854- يىلى – ت) ئارلىغىغا توغرا كېلىدۇ.

بۇ چاغدا ئۇرۇسنىڭ بىر قانچە ئادىمى ياقۇپ بېكنىڭ قېشىغا بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋەتلىرىنى تىكلەپ «ئۇشبۇ دېڭىز (دەريا – ت) دىكى بېلىقلارنى سېتىپ بەرسىڭىز، بىز ئۇنى تۆتۈپ قاق قىلىپ ئىچىكى شەھەرلىرىمىزگە ئېلىپ كەتسەك» دەپ ماقۇل كەلتۈرۈپتۇ. ياقۇپ بېك بۇ دەريانىڭ بېلىقلىرىنى قىرىق مىڭ سومغا سېتىپ، ئۇلارنىڭ تىلىدىن ئىشەنچ- ھۆججەت ئېلىپتۇ. ئوروسىيە بۇ بېلىقنى بانا قىلىپ فەرغانە ۋىلايىتىگە كېلىپ ئۇ جاينى بېسىۋاپتۇ. شۇنىڭدەك ئاق مىچىت ئەتراپىدىكى قازاق، قىرغىزلار بۇرۇندىن تۆلەپ كېلىۋاتقان زاكار-

سېلىقلاردىن باش تارتىپ، زاكاتقا چىققان ئادەملىرىنى ئۇرۇپ، ئولجا- ئەسىر قىلىپتۇ. بۇنى مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاڭلاپ، نۇرغۇن قوشۇن بىلەن ئۇلارنىڭ ئۈستىگە باستۇرۇپ بېرىپ قىرغىن قىلىپ، نۇرغۇن چارۋا- ماللىرىنى غەنىمەت ئېلىپ ئۆزى تۇرغان يەرگە قايتىپ كېلىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ دۆلتى ۋە ئىقبالى كۈندىن- كۈنىگە يۇقۇرلاپتۇ.

شۇ كۈنلەردە مۇھەممەت ياقۇپ بېك قوقەند دارسەلتەنەتىگە ئەرز بېرىپ، «كەمنە كەمتەردىن قۇللىرى خان ھەزرەتكە [170] دۇئا قىلىپ، يۈكسەك ئاستانىلىرىنى سۈرمەگە ئوخشاش تۇتىيا قىلىپ، كۆزلىرىمگە سۈرتىپ، خىزمەتكارچىلىغىمنى مەلۇم قىلىپ يانسام، دىگەن ئارزۇ- ھەۋىسىمنى مۇبارەك ئاللىرىغا مەلۇم قىلدىم. ئۇمىتدۇركى، قۇبۇللۇق دەرىجىسىگە مۇيەسسەر بولسا» دەپتۇ. بۇنىڭ بەرگەن ئەرزى خان ھەزرەتكە ماقۇل چۈشۈپ، «كەلسۇن» دەپ يارلىق قىلىپتۇ. مۇھەممەت ياقۇپ بېك شۇ ھامانلا سوغا- سالاملارنى تەييارلاپ توققۇز توققۇز قىرغىز، قازاق قىزلىرىنى ناھايىتى كەم ئۇچرايدىغان رەڭگا- رەڭ ئىسىل كىيىم- كېچەكلەر بىلەن بىزەپ كىيدۈرۈپ، توققۇز توققۇز بىساقال كېلىشكەن ياش بالا- يىگىتلەرنى ھەر خىل توقۇلما كىيىملەر بىلەن كىيىندۈرۈپ، شاپ خەنجەرلەر بىلەن مۇكەممەل قىلدى. توققۇق توققۇز قازاق، قالماق ئاتلىرىنى ئىگەر- جابدۇقلىرى بىلەن تولۇقلاپ تەييارلىدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ھەر خىل مال- ماتا، تەپسى جابدۇق- ياراقلارنى تەييارلاپ، سائادەتلىك ۋاقىت ۋە ياخشى سائەتتە قوقەندىنىڭ گۈزەل تەختى سەلتەنىتىگە كېلىپ، سوغا- سالاملىرىنى خان ھەزرەتىنىڭ مۇبارەك كۆزلىرىدىن تامامەن ئۆتكۈزدى. خان ھەزرەت ئۇنىڭ بۇنداق خىزمەتكارچىلىقىغا ناھايىتى خوش- خۇرسەن بولۇپ، شاھانە ئىلتىپات ۋە پادىشا مەرھەمەتلىرىنى قىلىپ، ئۆزىنىڭ ھەممە ۋەزىر ۋە ئەمىر- سەركەردىلىرىدىن ئۈستۈن قويۇپ، ئۆز ئورنىغا قايتىشقا رۇخسەت بەردى. دەشتى قىپچاق تەرىپىدىن ياكى باشقا سەركەردىلەر تەرىپىدىن تا بۇ كەمگىچە بۇنداق سوغا- سالاملار كەلمىگەن ئىدى.

مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاق مىجىتكە كەتكەندىن كېيىن، ۋەزىرا ۋە ئەمىرالارنىڭ ئاچچىق ھەسەت تومۇرلىرى ھەركەتكە كېلىپ، ياقۇپ بېكنى سۇندۇرۇپ ئاياق ئاستى قىلىشقا تىرىشتى. ياقۇپ بېكنىڭ بۇ خىل سوغا- سالاملارنى قىلىشتىكى مەقسىسى بولسا تاشكەنتكە ئوخشاش بىرەر چوڭ يۇرتقا ھاكىم بولۇش ۋە تاشكەنت قولغا كەلگەندىن كېيىن، ئىلاھى غايىپ ئۇنىڭغا قوقەند پايتەختىنى مۇيەسسەر قىلسا ھەجەپ ئەمەس دىگەن خىياللار خۇددى تاشقا ئۇيۇلغان نەقىشتەك ئورۇنلاشقان ئىدى. چۈنكى ئاللا ئۇنىڭ ھىممەتلىرىنى يۇقىرى، كۆڭلىنى ئىززەت بىلەن ياراتقان ئىكەن.

مەزكۇر ئەمرالار ئۆزلىرىنىڭ غەيۋەت- شىكايەتلىرىنى خان ھەزرەتنىڭ مۇبارەك قۇلاقلىرىغا يەتكۈزۈپ، «مۇھەممەت ياقۇپ بېگ ئۆزى توپلىغان دۇنيانىڭ ئوندىن بىرىنى، ھەتتا يۈزدىن بىرىنى تارتۇق قىلدى. ئۇنىڭ ئالغان ئولجا- غەنىمەتلىرىنىڭ ناھايىتى كۆپلىكىگە تەرىپ ۋە سۈپەت ئاجىزلىق قىلدۇ دەيدىكەن. ئۇنىڭ تاشكەنتكە ھاكىم بولۇش تاماسى بار ئىكەن. ئەگەر ئۇنىڭغا تاشكەنت ياكى باشقا بىرەر كاتتا شەھەرنى ئىلتىپات قىلسىلا، ئۇ ناھايىتى تېز پۈرسەتتە بۇ دۆلەتنىڭ ئۇلىنى خاراپ ھەم ۋەيران قىلىشقا ئەيمەنمەي قەدەم قويىالايدۇ. بۇنداق غەرەز ئۇنىڭ قىياپەت ئەسەرلىرىدىن ئاپ- ئاشكارە كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ» دەپ كەينى- كەينىدىن بىر- بىرلەپ ئەرز تۇتتى. بۇلارنىڭ غەيۋەت شىكايىتى خان ھەزرەتكە تەسىر قىلىپ، «ياقۇپ بېگنى تۇتۇپ، ئۇنىڭ ھەممە نەرسىسىنى يىغىشتۇرۇپ كېلىپ، پادىشاھى ئاسمان پەلەك ۋە ئالى مۇبارەك دۆلەتخانىغا (غەزنىگە - ت)يەتكۈزۈلسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈرۈپ قىرىق ياساۋۇلنى يولغا سالدى.

بىراق، ياقۇپ بېگ خان ھەزرەتنىڭ ئالدىدىكى خاس مەھرەملىرىدىن «ئىنسان ئېھسانىنىڭ قۇلى» دېگەندەك ئابدۇللا يۈز بېشى قاتارلىق بىر قانچە مەھرەمگە كۆپ ئىنئام ۋە ئېھسانلارنى قىلىپ، ئۇلارنىڭ مەيلىنى تارتىپ، ئىخلاسىنى باغلاپ يېقىن قىلىپ، «ئەگەر خان ھەزرەتنىڭ ئالدىدا ھەرقانداق ياخشى ۋە ياماننى گەپ- سۆزلەر بولسا ماڭا خەۋەر قىلىڭلار» دەپ تاپشۇرغان ئىدى. ئۇنىڭغا قاتتىق ئىخلاس باغلىغان ئابدۇللا يۈز بېشى باشلىق بۇ مەھرەم نامەھرەملەر ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىڭلار دېگەن تەمسىلگە ئاساسەن، ئۆز ۋەدىسى بويىچە بۇ پىتنە خەۋەرنى مۇھەممەت ياقۇپ بېككە يەتكۈزدى. مۇھەممەت ياقۇپ بېگ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، «دارسەلتەنەت قوقەنددىن مېھمان كېلىدۇ. ئالدىغا بېرىپ، ئۇچرىغان يەردە توختىتىپ زىياپەت بېرىپ، ماڭا ئۇچۇر بېرىڭلار، ئۆزەم ئالدىغا چىقىپ باشلاپ كېلىمەن» دەپ ياساۋۇللىرىنى يولغا سېلىپ، ئۇچ مەنزىلگىچە بولغان يەرگە ئادەم تەينىلەپ ئەۋەتتى. بارغان مۇلازىملار ياساۋۇللار بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇچۇرىنى بەرگەندىن كېيىن، ياقۇپ بېگ يەنە قالغان ئەمرا يىگىتلىرىنى بۇ ياساۋۇللارغا بېرىپ تۇرۇڭلار، مەن يېرىم كېچىدە ئاتلىنىپ ئارقاڭلاردىن بارىمەن دەپ شەھەرنى خالى قىلىپ، كونا خىزمەتچىسى ئالاش بېيىنى ھەمرا قىلىپ، پۇل- نەقدىنلەرنى يەكدانلارغا قاچىلاپ، كېچە بىلەن يولغا چىقىپ، بۇخارا شېرىپىگە راۋان بولدى. خان ھەزرەت ئەۋەتكەن ياساۋۇللار ياقۇپ بېگ چىقىماپتۇ، نىمە ھادىسە بولغاندۇر دەپ شەھەرگە كەلسە، ئۇنىڭدىن ئەسەر- نىشانمۇ يوق. ياساۋۇللار خان ھەزرەتنىڭ غەزىۋىدىن قورقۇپ، ياقۇپ بېگنى

قوغلاپ سىر دەريا‌سىنىڭ بويىدا كەينىدىن يەتتى. ياقۇپ بېگ بىر نەچچە ئۆشكىنى تۇلۇمدەك قىلىپ سويۇپ تەييارلىغان ئىكەن. ئۇ بۇ تۇلۇملارنى پۇدەك ئىچىگە يەل توشقۇزۇپ، ئاغزىنى مەھكەم قىلىپ ئېتىپ، ئۇستىگە چىقىپ، ئاتلىرىنى ئۈزدۈرۈپ، خەتەرلىك دەريادىن خەتەرسىز ئۆتۈپ كېتىپتۇ. ياساۋۇللار بولسا دەريادىن ئۆتەلمەي، نائىلاج كەينىدىن قاراپ يېنىپ كەپتۇ. ياقۇپ بېگ تىنچ- ئامان بۇخارا شەھىرىگە بېرىپتۇ.

بۇ چاغدا مەللە خانمۇ [171] قوقەنددىن بۇخاراغا بارغان بولۇپ، زامان ھادىسلىرى ۋە دەۋران بالا- قازالىرىدىن قۇتۇلۇپ، بۇخارا ئەمىرىنىڭ ھمايىسىگە كىرگەن ئىدى. بىر نەچچە كۈن تىنچ- ئامان مەھەللە خان بىلەن بۇخارادا تۇردى. ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە مەللە خان بىلەن دار سەلتەنەت قوقەندگە كەلدى. بۇ ئادالەت نىشانلىق زامانداش، خۇدايار خانىنىڭ دۆلەت ئاپتۇش كۈن پېتىش تەرەپكە قەدەم قويۇپ، مەللە خانىنىڭ ئاي نۇرى كۈنچىقىش تەرەپتىن كۆرۈنۈپ، جاھان يۈزىنى نۇرلاندۇرۇشقا باشلىدى. بۇ كۈنلەردە ياقۇپ بېگ خوجەند ھاكىملىقىغا مۇيەسسەر بولدى. ئۇ بۇ جايغا ناھايىتى خاتىرجەملىك بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان كۈنلەردە، ئۈنىڭ رەقىپلىرى يەنە مەللە خانغا گەپ يەتكۈزۈپ ماقۇل قىلدى. خان ھەزرەت ياقۇپ بېكنى ئېلىپ كېلىپ سىياسەتتە ئولتۇرغۇزۇشنى نىيەت قىلىپ ئادەم بۇيرۇدى. ئەمما سەگەك، بەختلىك، يولى دۆلەتلىك ياقۇپ بېگ بۇنىڭدىن ئالدىن خەۋەر تېپىپ، مەزكۇر ئادەملەرنىڭ شەھەرگە كىرىشى بىلەنلا، ئارقا ئىشىك بىلەن قېچىپ چىقىپ، دەريادىن بىخەتەر ئۆتۈپ، يەنە بۇخارا شەھىرىگە كەتتى. چۈنكى ئىشلارغا پىشقان ۋە دەۋر سىناقلىرىدىن ئۆتكەپ ياقۇپ بېگ بولسا، زامان تەجرىبىلىرىدىن ھەممە ۋاقىت خەۋەردار ئىدى. بۇ چا غدا خوجەند شەھىرىنىڭ بىر تەرتىپى دەريا‌غا تۇتاشقان بولۇپ، شەھەرنىڭ ئىچكى قەلئەسى دەريا لېۋىدىكى ئىگىز بىر جايغا ئورۇنلاشقان ئىدى. ئۇ يەنە بۇخارا تەرەپتىكى يوللارغا ئات ۋە ئادەم قويۇپ باقتۇرۇپ قويغان ئىدى. شۇڭلاشقا، ئۇ بۇ دەملەپ سوۋۇتقان تەييار ئاتلارغا منىپ، مەقسەت قىلىنغان بۇخارا تەرەپكە راۋان بولدى. كەلگەن ئادەملەر مەيۈسلۈك بىلەن ئۈمىت ئۈزۈپ، مەقسىدىگە يېتەلمەي، دارسەلتەنەت قوقەندگە يېنىپ كېلىپ، ئۆتكەن ئەھۋالنى خان ھەزرەتكە بىر- بىرلەپ مەلۇم قىلدى. خان ھەزرەتنىڭ غەزەپ ئوتلىرى چاقناپ، ناھايىتى ئاچچىق بىلەن بۇخارا ئەمىرىگە خەت يېزىپ، «ياقۇپ بېگ دېگەن بىر پىسكەنتلىك گۇنا ئۆتكۈزۈپ، بۇخارا شەھىرىگە قېچىپتۇ. بۇنىڭ يامان ۋە بەدنىيەتلىگى ھەممە ۋىلايەتكە مەشھۇر. ئۇنى ھەپسىگە ئېلىشقا پەرمان بەرگەيلا، بۇنداق قىلىش ئۆز دۆلەتلىرىگىمۇ ياخشى» دىدى. بۇخارا ئەمىرى خەتنى كۆرۈپ، ياقۇپ بېكنى زىندانغا تاشلاشقا

پەرمان بەردى.

ياقۇپ بېكنىڭ بۇ قېتىمقى بۇخارا سەپىرىدە ئالاش بىي، مۇھەممەت بابالارمۇ بىللە ئىكەن. ياقۇپ بېك زىنداننغا چۈشكەندىن كېيىن، ئۇلار بۇنىڭغا ئاش- ئۇزۇق توشۇپ بېرىپ، نەرنەچچە ۋاقىت ئۇنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر ئېلىپتۇ ۋە زىنداننبانلارغا تىللا- تەڭگە بېرىپ دوستلۇق ئورنىتىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، يەتتە، سەككىز ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، بۇخارا ئەمىرى شەھىرى سەبزگە لەشكەر تارتىپ بارىدىغان بولۇپ، زىنداندىكى گۇناھكارلارغا ئەپۇ قەلمنى سۇرۇپ، ئۇلارنى نۇسرەت ئەسەرلىك قوشۇنلار بىلەن بىللە ئېلىپ بېرىشنى قارار قىلىپ بېكىتىپتۇ. بۇ چاغدا بۇخارا ئەمىرىنىڭ ئىلگىرى ياقۇپ بېك بىلەن دوستانە ئۆتكەن بىر قانچە يېقىنى ياقۇپ بېكنىڭ تەرىپىنى ئېلىپ، ئۇنىڭ ياخشى سۇپەتلىرى ۋە كارغا يارايدىغانلىغىنى ئەمىرگە مەلۇم قىلىپتۇ. بۇ ئەمىرگە ماقۇل چۈشۈپ، ئۇنى ئوردا- بارگاھىغا ئالدۇرۇپ، تۇرقىدىن قابىلىيەتلىك ئىكەنلىگىنى چاغلاپ، پانسەد دەرىجىسىدە ئات ، ياراق ۋە بايراق بېرىپ، خىزمەتكە تەينىلەپتۇ. ياقۇپ بېك بولسا، ئۇرۇش- جەڭلەردە مەردانەت باتۇرلاردەك نۇرغۇن خىزمەت كۆرسىتىپتۇ. بۇنىڭغا ھەممە ئادەم خوش بولۇپ ئاپىرىن ئوقۇپتۇ. ياقۇپ بېكمۇ قەدىر- قىممىتى ئۆرلەپ، خاتىرجەم بولۇپتۇ. لېكىن بۇ كۈنلەردە، مەللە خان ئورنىدىن چۈشۈپ، خۇدايارخان ئىككىنچى قېتىم قوقەند پايتەختى دار سەلتەنەتىگە چىققان بىر ۋاقتى ئىدى. بىراق، يۇرتنى باشقۇرۇش ھوقۇقى ئالىم قۇل قىرغىزنىڭ قولىدى ئىدى. ياقۇپ بېك ۋاقىتنى غەنىمەت بىلىپ، سەمەرقەنتكە بېرىپ، مازار- ماشايىخلارنى زىيارەت قىلسام، خەتمەن قۇرئان قىلدۇرۇپ، ئاجىزلارغا ئۆز لايىغدا نەزىر- سەدىقە بېرىپ، خان ھەزرەتلىرىگە بولغان دۇئاسىنى ئېلىپ كەلسەم دەپ بۇخارا خان ھەزرەتلىرىدىن رۇخسەت سوراپ سەمەتتەنتكە كەلدى. بۇ جايدا ئىككى- ئۈچ كۈن تۇرۇپ، ئاتلىرىنى دەم ئالدۇرۇپ، بىر كېچىدە قاچتى ۋە فەرغانە ۋىلايىتىگە كېلىپ مولا ئالىم قولىغا چۈشتى.

ئەلقىسسە، بۇ كۈنلەردە كۈچار شەھرى بۇزلۇپ، راشىدىن خوجامنىڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇرغانلىغىنى ھەر قايسى شەھەرنىڭ چوڭ- كىچىكلىرىگە ئاڭلانغان ۋە كاشغەردە سىدىق بېك دېگەن قىپچاق باش كۆتۈرۈپ، جەمئىيەت پەيدا قىلىپ، خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ ۋە شەھەرگە قاماپ، كاشغەرگە ئىگە بولۇپ، قوقەند دار سەلتەنتىگە «تۆرەملەردىن بىرسىنى تىلەيمەن، بۇ يەرگە كېلىپ دۇئا قىلىپ بەرسە، مەنكى كەمىنلىرى كاشغەرنى قوقەند دار سەلتەنەتىگە ئىتائەت ۋە ئىئانم قىلدۇسام» دېگەن مەزمۇندا ئەرز ئەۋەتتى.

موللا ئالىم قۇل بۇ ئەرزىنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ، بۇزرۇك خان تۆرەمنى قەشقەرگە بۇيرۇدى. ئۇنىڭغا ھەمدەم باتۇر بېشى، تۇراپ خوجام ياساۋۇل بېشى، ئابۇدۇللا يۈز بېشى، غازى بۇز بېشى قاتارلىق يۈزدەك ئادەمنى قوشتى. بۇلار ئوش دىگەن جايغا كەلگەندە ئەزىز جالات، ياقۇپ كاناي باشلىق يەنە يۈزدەك ئادەم قوشۇلدى.

بۇ ئاردا موللا ئالىم قۇلغا بۇخارا ئەمىردىن يارلىق كەلدى. يارلىقتا «پىسكەنتلىك ياقۇپ بېك بىرسى مەللە خانغا باش ئەگمەي، بۇ جايغا قېچىپ كەلگەن ئىكەن. ئۇنى بىر قانچە ۋاقىت ھەپىسىدە تۇتتۇم ۋە يەنە مۇساپىر ئىكەن دەپ مەرھەمەت شەپقەت قىلىپ، ئۆز يېنىغا يېقىن جايدىن ئورۇن بەردىم. لېكىن، ئۇ ماڭمۇ ھىيلە ئىشلىتىپ قېچىپ كېتىپتۇ. شۇڭلاشقا، ئۇ بارغان ھامان دەم قىلىچىنىڭ تىغىدىن ئۆتكۈزگەيلا مۇبادا يارلىقنى كېچىكتۈرسىلە ياكى ئىجرا قىلمىسلا، بۇخارا ئەمىرىنى ئۆزىنىڭ نۇسرەت قىياپەتلىك ئەسكەرلىرى بىلەن فەرغانە ۋىلايىتىنىڭ ئۈستىدە كۆرگەيلا. ئەگەر ئاجىز بىچارىلەر ئاتالارنىڭ ئايىغىدا قالدىغان بولسا، بۇنىڭ ۋابالى سىلىنىڭ گەدەنلىرىدە بولسۇن، ۋەسسالام» دەپ يېزىلغان ئىكەن. بۇ تەھدىت يارلىغى كەلگەندىن كېيىن موللا ئالىم قول ھەيران بولۇپ، بىر كېچىدە ياقۇپ بېكنى ئالدىغا ئېلىپ كېلىپ، بۇخارا ئەمىرىدىن كەلگەن يارلىقنى كۆرسەتتە ۋە «ئەمدى فەرغانە ۋىلايىتىدە تۇرۇشلىرى مۇناسىپ ئەمەس، بۇزرۇك خان تۆرىنى كاشغەرگە ماڭدۇردۇم. لېكىن ئۇ خوجا يۈرداشلىق رەۋىشى ۋە ئەسكەرلىك ئىشلىرىدىن خەۋەرسىز بىر بېپەرۋا ئادەم. سىلە ناھايىتى چاپسان مېڭىپ بۇزرۇك خان تۆرىنىڭ ئارقىسىدىن يەتسىلە، مەن سىلىنى ئۇنىڭغا قۇشبېگى قىلىپ تەيىنلىدىم» دەپ يولغا سالدى. ئۇنىڭ قولىغا مۇبارەكنامە بېرىپ، بۇزرۇك خان تۆرىنگمۇ مەلۇم قىلدى. ياقۇپ بېك بۇزرۇك خان تۆرەمگە داۋان ئۈستىدە يېتىشىپ كەلدى. خان تۆرەم ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ، كەلگىنىگە ناھايىتى خوشال بولۇپ ئىپتىخار بىلىپ، ھەممە يىگىتلىرىنى مەزكۇر قۇشبېگىگە تاپشۇردى. نەتىجىدە بۇزرۇك خان تۆرەم تۆرىلىك مەنسۇبدە، قۇشبېگى خىزمەتكارلىق دەرىجىسىدە تۇرۇپ، مەنزىلمۇ-مەنزىل يۇرۇپ، كاشغەر تەۋەسىگە يېتىپ كەلدى. بۇ تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكەن بىرىنچى يىلى (مىلادى 1864-1864- يىلى – ت) جەددى (ئوغلاق – ت) پەسى ئىدى.

بۇ چاغدا، سىدىق بېك ئۆزى قىلغان ئىشىغا خاپا ۋە پۇشايمان بولۇپ، ئىلاجسىز خان تۆرەمنىڭ ئالدىغا كىشى چىقاردى. كەينىدىن نائىلاج ئۆزىمى چىقتى. چوڭ-كىچىك كاشغەر ئەھلى توپ-توپ بولۇپ تۆرەمنىڭ ئالدىغا چىقىپ زىيارەت قىلىپ، شادى-خورامىلىق بىلەن شەھەرگە باشلاپ كىرىپ، سىدىق بېكنىڭ جاي-ماكانىغا چۈشۈردى. دەل

مۇشۇ چاغدا، كاشغەر ئەھلىنىڭ ئىچىدىكى تۆرەمگە ئەقىدە- ئىخلاس قىلىدىغان بىر ئادەمنىڭ ناھايىتى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن «خوجاملار كەلدى، قېچاقلارنى ئۇرۇپ ھەيدەپ چىقىرىش كېرەك» دېگەن ئۇن- ساداسى ئاڭلاندى. كاشغەر ئالامانچىلىرى قىرغىز- قېچاقلارنى تاياق، چوماق بىلەن ئۇرۇشقا باشلىدى. شىددەتلىك تاياق زەربىسىدىن قىرغىز- قېچاقلار قېچىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا سىدىق بېكمۇ تۇرالماي ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ، ئۆز يۇرتى بولغان پاراشقا باردى. بۇ يەردە يەنە ئالتە- يەتتە مىڭ ئادەمنى توپلاپ، ئۇرۇشقا تەييار قىلىپ، شەھەرنى قامال قىلدى. بۇزرۇك خان تۆرەم بىلەن قۇشبېگىمۇئۆزىنىڭ يىگىتلىرىنى ئېلىپ، شەھەردىكى نۇرغۇن باشباشتاق ئادەملەرنى توپلاپ ئۇرۇشقا كىرىشتى. بۇ چاغدا، سىدىق بېككە ئوق تېگىپ يىقىلدى. لەشكەرلىرى پارانكەندە بولدى. تۆرەملەر ئولجا ۋە غەنىمەتكە ئىگە بولۇپ، غەلبە بىلەن ئۆز تەختى بەرگاغغا قايتىپ ئارام ئالدى ۋە يەك- دۇشمەنلەردىن خاتىرجەم بولدى.

بۇ چاغدا قۇشبېگى ھەرقانداق ئىشنى تۆرەمدىن بىجاۋاپ قىلمايتى. چوڭ ئوردىنى تۆرەمگە باريگاھ ۋە ئارامگاھ قىلىپ تەيىنلەپ بەردى. تۆرەم بولسا كېچە- كۈندۈز نەغمە- ناۋا ئويناپ، شادى- خوراملىق، ئويۇن- كۈلكە، ھاي- ھۇيلىرى بىلەن بىغەم- خاتىرجەم بولۇپ، ياكى يۇرتدارلىق ئىشى ياكى دادخۋا- ئەسكەرلەرنىڭ ھال- ئەھۋالىنى سوراش ۋە ياكى بىرەر ئىشقا تەدبىر ياكى مەسلىھەت قىلىپ بىر تەرەپ قىلىش قاتارلىق ئىشلارنى زادىلا ئۆزىنىڭ دىل ئەينەكلىرىگە چۈشۈرمىدى. لېكىن قۇش بېگى كۈچارلىق ئۆمەر ھاكىم بېك دېگەننىڭ مەدىرىسىنى ئۆزىگە مىسكىن ماكان قىلىپ، تىنماي ۋە ھارماي يىگىت تەييارلاش تەرەدۇتلىرى، قورال- ياراق راسلاش ھەربىكەتلىرى بىلەن مەشغۇل بولۇپ، تۇزۇككىنە ئارام ئالالمىدى ياكى يىمەك- ئىچمەك ۋە ياكى ئۇيقۇ بىلەن پەرۋاسى بولمىدى. سىدىق بېكنىڭ غەزىنسى ۋە يۇرتلاردىن ئېلىنغان غەللە- پاراقنى يىگىتلەرگە سەرپ قىلدى. ئۇ بۇ جايلاردا يەرلىك ۋە قۇساپىر بايلاردىن خالىغانچە پۇل، كۈموش قەرز ۋە ئىئانە توپلاپ، يىگىت تەييارلاشتىن باشقا مەقسەت ۋە ھەۋەسنى زادىلا ئويلاپ قويمىدى. شۇ كۈنلەرنىڭ ئىچىدە نىياز ئىشكائى بېك بىرقانچە ياركەنت كاتتىسىنىڭ غايىبانە نامىنى يېزىپ، ياركەنتتىن قۇشبېگىگە خەت ئەۋەتىپ، يارىكىنەتكە تەكلىپ قىلغان ئىدى. ئۇ خەتتە «خوجالار، تۆڭگانىلار ۋە ھەزرەتلەر ئوتتۇرسىدا جىدەل ۋە تالاش- تارتىشلار پەيدا بولۇپ، ياركەنت شەھىرى بىكار قالدى. تۆت- بەش يۈز ئادەم بىلەن كەلسىلە بۇ يەرنى تەسەررۇق قىلغىلى بولىدۇ» دەپ يازغان ئىدى. قۇشبېگى ناھايىتى چوڭ ئۈمىت بىلەن دۇشمەننى سەل چاغلاپ، ياركەنتكە بارغان چاغدا، ھامىدىن خوجام بىلەن تۆڭگانىلار بىر ئىتتىپاق بولۇپ، ئۇرۇش- جەڭگە كىرىشتى.

قۇشبېگى باراۋەرلىك قىلالماي، چېدىر- بارىگاھلىرىنى تاشلاپ، ئۆز جېنىنى جايلاپ، يايداق ئاتقا ئاران ئۇلىشىپ، كاشغەرگە قاچتى. ھەممە تاۋابئات ۋە تەئەللۇقاتلىرى ھامىدىن تۆرە قولىغا چۈشتى. بۇ ۋەقە ئاۋالقى داستاندا زىكرى قىلىنغان ئىدى. ئىلگىرى ھامىددىن تۆرەم نىياز ئىشكائى بېكنىڭ مەككار ھەم ۋاپاسىزلىغىنى بىلىپ، ئۇ سالامغا كەلگەندە تۇتۇپ باغلاپ، يالىڭاچ قىلىپ، تېرەككە ئېسىپ قويغان چاغدا، دادىسى خېتىپ خوجام بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ ئاجرىتىپ ئالغان ئىدى. نىياز ئىشكائى بېك دەل مۇشۇ ئاچچىغدا قۇشبېگىگە خەت ئەۋەتكەن ئىكەن. قۇشبېگى قاچقان چاغدا، خىجالەت بولۇپ، كەينىدىن بېرىپ كۆپ ئۆزرە- خالىقلارنى قويۇپ يەنە يارىكەنتكە قېچىپ كەلدى. بۇنىڭدىن خوجاملار خەۋەرسىز قالدى.

بۇ كۈنلەردە، قۇشبېگى ئەزىز بېك جاللاتنى يېڭى ھىسار مۇھاسىرىسىگە تەينلىگەن ئىدى. ئۇنىڭدىن «شەھەرنىڭ پەتھى يېقىنلاشتى. تۆرەم باشلىق بىرەر ئۇلۇغ قەدەم تەشرىپ كەلتۈرسە، بىز جانابلارنىڭ قەدەم- تەشرىپ قىلىشىغا قاراپ قالدۇق» دەپ ئەرز يازدى. بۇزرۇك خان تۆرەملەر بۇ خۇش خەۋەرنى ئاڭلىغان ھامان ھەشەمەت ئىنتىزام بىلەن يېڭى ھىسارغا ئاتلاندى. ئەزىز بېك جاللات لەشكىرىنى كولىتىپ، دورىلارنى قويۇپ تەييارلاپ قويغان ئىكەن. تۆرەملەر بارغان ھامان دورىغا ئوت تۇتاشتۇردى. سېپىل پوتەيلىرى بىلەن ھاۋاغا كۆتۈرۈلدى. نۇسرەت نەمۇنە قوشۇنلار تېزلىك بىلەن شەھەرگە يۈگۈرۈپ كىرگىچە، دورىنىڭ كۈچى بىلەن ھاۋاغا كۆتۈرۈلگەن توپا- تۇپراقلار قايتىپ چۈشۈپ، شەھەردىكى مۇسۇلمان، تۇڭگانى ۋە خىتايلاردىن مىڭدەك كىشىنى نابۇت قىلدى. بىر مۇنچىسىنى تۇپراق ئىچىدىن تارتىپ چىقاردى. شۇنداق قىلىپ شەھەر پەتھى بولدى. دۈشمەنلەرنىڭ كۆپ قىسمى ھالاك بولدى. بىر قىسمى مۇسۇلمان بولدى. دوستلار شادى- خورام بولدى. دۈشمەنلەر غەم- ئەندىشىگە چۈشتى. قوشۇنلار نۇرغان ئولجا- غەنىمەتكە ئىگە بولدى. بۇزرۇك خان تۆرەم بۇ ئۇرۇشنىڭ پەلەكەكە يەتكەن بەخت خوشاللىقىنى مولا ئالىم قۇلنىڭ مۇبارەت قۇلاقلىرىغا يەتكۈزۈشنى لازىم دەپ تاپتى ۋە توققۇز توققۇ خىتاي زەمبىرەكلىرى، بىر توققۇتۇز پاكىز، دىلىغا مۇۋاپىق ماچىن يىگىتلىرى، بىر توققۇق قازاق ۋە قالماق ئېتى، بىر قانچە توققۇز بېجىن يامبۇ، كۈمۈشلىرى، توققۇق توققۇز جانان چىنە، خەسە، تاۋار- دۇردۇن قاتارلىق كەم ئۇچرايدىغان يېڭى ماللار ۋە كۆڭۈلگە ياقىدىغان خۇش پۇراق چاي قاتارلىق نۇرغۇن سوغا- سالاملارنى راسلاپ، قوقەند دار سەلتەنەتىگە ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك خىزمەتچىلىرى بىلەن يولغا سالدى. بۇ خىزمەتچىلەر خوپ ۋاقىت ۋە ياخشى سائەتتە قوقەندگە يېتىپ بېرىپ، مولا ئالىم قۇلغا كۆرۈنۈش پۇرسىتىگە ئىگە

بولدى. موللا ئالىم بولسا بۇ سوغا- سالاملارنى كۆرۈپ ناھايىتى خۇرسەن بولۇپ ، بارغان خىزمەتچىلەرگە تون- كېچەك، خەجلەيدىغان تىللا، قورال- ياراق ئېھسان ۋە ئىنئام قىلىپ، بۇزرۇك خان تۆرەمنى خان كۆتۈرۈپ، ناھايىتى قىممەت باھا تاشلار بىلەن بېزەلگەن ئالتۇن تاج، ھەممە ئىگە جابدۇقلىرى تامامەن ئالتۇندىن يېرىم چەمبىرەك قىلىپ بېزەپ نەقىشلەنگەن ئات، ئىككى نەپەر كۆچلۈك ۋە ئاۋازى ياخشى شاتىر، توققۇز توققۇز نەچچە تون، خەسە، ئىگەر جابدۇقلىرىغا ئالتۇن ھەل بېرىلگەن توققۇز ئات ۋە بىر توققۇز مىلتىق قاتارلىق سوغا- سالاملارنى ئەۋەتىپ مۇبارەكلەپ، ھەددىدىن زىيادە مەرھەمەت ئىلتىپاتلارنى قىلىپ، ناھايىتى زور مېھرىبانلىق قىلدى. بۇ خىزمەتچىلەر شەرەپلىق ۋاقىت ۋە گۈزەل سائەتتە يېتىپ كېلىپ، بۇزرۇك خان تۆرەم بىلەن كۆرۈشتى، تۆرەم شاھلىق تاجسىنى مۇبارەك بېشىغا قويدى. ئاتقا مىنىپ، قورال- ياراقلارنى قولغا ئالدى. ھەممە چوڭ- كىچىكلەر مۇبارەكبادلىق ساداسىنى ۋە خۇشلۇق ئاۋازىنى بۇ كۆك رەڭلىك پەلەكتىن ئۆتكۈزدى. سۇلتان، پادىشالارنىڭ قائىدە- ئوسۇلۇبلىرى بويىچە پادىشالىق تەختىگە ئورۇنلاشتۇردى. ئۇ ئاتۇشلۇق مەھمۇت خاننى شاغاۋۇل قىلىپ تەينىلىدى ۋە باشقا ھۆدەيچى، پەرۋانىچى، ئىشىك ئاغىسى قاتارلىق مەنسەپدارلارنى بەلگىلىدى. ئىلاھىم ئۇنىڭ ئاپىتاپ دۆلەتلىرى سايىسىنى ئۇستۇن قىلغايسەن – ئامىن!

2

زەفەر ئاتىسى جانابى سەئىد بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ ھۆكۈمرانلىغى ۋە كۆچارلىق خوجاملارغا قىلغان ئىستىلاسى، فەرغانە ۋىلايىتىدىن قېچىپ كەلگەن كاتتىلارنىڭ ئەھۋالى، مۇھەممەت ياقۇپ بېك قۇشبېگىنىڭ ماقالىلىرى، قىپچاق بۇزغۇنچىلىرىنىڭ ۋەقەلىرى بايانى

باتۇر خسلەتلىك دوستلار، يېقىن مۇھەممەتلىك سۆھبەتداشلارنىڭ ئۇچۇق كۆڭلىگە مەلۇم ۋە يېقىن بولغايكى، بۇنداق قىسسە ۋە ئەپسانىلەرگە قارىغاندا، ئۇلۇغ پەيغەمبەر ۋە سەئىد ئەھۋالى بۇزرۇك خان تۆرەم بولسا جاھانگىر خان تۆرەم بولسا سالىھ خان تۆرەمنىڭ ئوغلى، بۇ بولسا بۇرھانىدىن خان خوجام پادىشانىڭ ئوغلى، بۇ ئەخمەت خان تۆرەمنىڭ ئوغلى، بۇ بولسا سەيىد ئاپاق خوجامنىڭ ئوغلى ئىدى. بۇزرۇك خان تۆرەم تەخت سەلتەنەتىدە ئولتۇرۇپ، كەشغەر، يېڭى ھسار تەۋەسگە مۇناسىپ ئادەملەرنى تەينلەپ، ھەر قايسىسىغا ئۆز لايىغىدا تون ـ كېچەكلەرنى بېرىپ، شاھانىلىق مەرھەمەت ۋە پادىشالىق ئىنايەتلىرىنى قىلىپ خاتىرجەم بولدى. قالايمىقان ۋە بىسەرەمجان كۈنلەر ئۆتۈپ، ئىنتىزام ئورنىتىلدى.

ياقۇپ بېك قۇشبېگى بولسا لەشكەر تەييارلاشنىڭ ھەربىكەت ۋە تەرەددۇتلىرىگە چۈشتى ۋە جانابى تۆرەمگە ئەرز سۇنۇپ. «يۇرت ـ پۇقرالىرىدىن نەرسە ئېلىپ يىگىت تەييارلىساق» دىدى. جانابى تۆرەم پۇقرالارغا زۇلۇم بۇلارمىكىن دەپ ئانچە ماقۇل تۇتمىدى. قۇشبېگى خاپا بولۇپ، ھەركۈندىكى ۋەزىپە سالامغا كەلمەي، بەلكى كېتمەن دەپ، سەرمەن دىگەن جايغا چىققاندا، تۆرەم كىشى ئەۋەتىپ، ئىلتىجا بىلەن يانداۋۇرۇپ كەلدى. بۇ چاغدا، كاشغەر تەۋەسىدىكى مۇغال تېرىملىق مۇنەررەپ شابېك، غازى پانسەت ، ئەزىز بېك جاللات، موللا ئىبراھىم قاتارلىقلار ئەرز قىلىپ، «قۇشبېگىنىڭ نىيىتى باشقىچە، دۆلەت ئاللىرىنى دەپسەندە قىلىپ، ئۆزى مۇستەقىل ھۆكۈمران بولۇش تەقەززاسىدا ھەربىكەت قىلىپ، دىمىغىنى بۇزۇپ تۇرۇپتۇ. ئەگەر جاھانشۇمۇل ھۆكۈم يارلىقلىرى بىزكەمىنلىرىنىڭ قولىغا چۈشسە، قۇشبېگىنىڭ بېشىنى كېلىپ كېلىپ، ئاستانە پەلەك ئالى بارگاھلىرىنىڭ ئالدىغا تاشلىساق» دىدى. بۇزۇرۇك خان تۆرەم مېھرىۋان بولۇپ، «سەۋرى قىلىڭلار، بىزنىڭ ئوتتۇرمىزدا ئەھدى ـ ئەيمانلار ۋە ئانت ـ قەسەملەر بار» دەپ، ماقۇل تۇتمىدى. لېكىن بىر مەھرەم بۇ سىردىن ۋاقىپ بولۇپ، بەختى ئويغاق قۇشبېگىگە خەۋەر يەتكۈزۈپ، ئۇنى غەپلەتتىن ئويغاتتى. قۇشبېگى ۋاقىتنى غەنىمەت بىلىپ، مەزكۇر پىتنە ـ پاساتچىلارنى تۇتۇپ سىياسەتتىن ئۆتكۈزمەكچى بولغاندا، كاتتا خان تۆرەم باشلىق كاتتىلار ئارىغا چۈشۈپ، بۇلارنىڭ گۇنا قىلمىشلىرىنى تىلەپ، «ھەرقانداق قىلسىلمۇ بۇلارنىڭ ئورنىغا بىزنى قىلسىلا» دەپ تۇرغاندا، قۇشبېگى ئۇلارنى ئىلاجسىسز ئەپۇ قىلىپ،

ھەپسىگە بۇيرۇدى. ئۇلار ئۆز گۈنالىرىغا توۋا- پۈشايمان قىلغاندىن كېيىن، يەنە مەرھەمەتكە ئېرىشتى. بەلكى ئوتتۇردا يەنىلا زىددىيەت پەيدا بولدى. مۇقەررەپ بېك بۇ ئەھۋالنى چۈشىنىپ، ئۆز يۇرتىغا قايتىپ، بىر مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى توپلاپ، ئۇرۇشقا تەييارلاندى. بۇزرۇك خان تۆرەم، قۇشبېگى قاتارلىقلار ئۇنىڭ ئۈستىگە لەشكەر تارتىپ، تالان- تاراج قىلىپ ياندى. مۇقەررە بېك باراۋەرلىك قىلالماي، كۆچار خوجىلىرىنىڭ ھمايىسىگە كىردى. بۇ خوجاملار بولسا مۇقەررەپ بېكنى ئۆزىگە يېقىن ھسىاپلىدى. ئۇلارنىڭ قۇشبېگى بىلەن ئۇرۇشۇش مۇددىئاسى يېڭىۋاشتىن ئويغاندى. ئەنە شۇنداق ھالەتتە كۆچار خوجىلىرى نۇرغۇن پاراكەندە لەشكەر بىلەن خان ئېرىقتا كەلدى. بۇ ۋەقە ئاۋالقى داستاندا يېزىلغان ئىدى. يەنە تەكرارلانسا ئوقۇغۇچىغا مالالىق يېتىپ قالدۇ.

لېكىن قۇش بېگى خوجاملارنىڭ كەلگەنلىگىنى ئاڭلاپ ۋە لەشكەرلىرىنىڭ كۆپلىگىنى بىلىپ، ئاللا دەرگاھىغا ئىلتىجا قىلىپ، يالۋۇرۇپ مۇناجەت قىلىپ، ھاجەتلىرىدىن چىقىشنى تەلەپ قىلىپ، «ئەي ئالەم سىرىنى ۋە مەخپىيەتلىكلىرىنى بىلگۈچى ئاللا! بۇ كەمسىنەنىڭ دىلىدىكى يۇشۇرۇن سىرلار سېنىڭ دەرگاھىڭدا روشەن ۋە ئاشكارىدۇر. ئەگەر ھەق خوجالار تەرىپىدە بولسا، ئۇلارغا پەتھى نۇسرەت ئاتا قىلغايسەن ۋە ئەگەر ھەق بەندەڭ تەرىپىدە بولسا زىمىن يۇزىدىكى بارلىق بەختى قۇتۇپ يۇلتۇزىدەك ئەۋلىيا ئەزەملەر، ئۇلۇغ پەرىشتىلەر ھەتتا ئىنسى جىن ۋە دىۋە پەرىزاتلارنى ماڭا يار- مەددەت ۋە يۆلەكچى قىلغايسەن» دەپ سۇبھان ئاللا تائاللادىن نۇسرەت ۋە زەپەر ئۈمىت قىلىپ، ئەسكەرلىرىنى تەييارلاپ، بۇزرۇك خان تۆرەمنى باش قىلىپ، جەڭگە يولغا چىقتى. لېكىن ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى ئىككى مىڭغا يەتمەيتى. بۇ سائادەت ۋە ئىنتىزارلىق زاماندا، گۈلاپ ھاكىمى ھەمراخان دېگە ئىككى يۈز ئەللىك نەپەر تەييار ئادىمى بىلەن يارەمگە كەلدى. بۇلارنىڭ كېلىشى مۇبارەك بالىنىڭ ئالدى دەپ ھسىاپلىدى. خوجاملارنىڭ لەشكەرلىرى بولسا ئىنتايىن كۆپ ئىدى. ئىككى تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى جەڭگە كىرىشتى. بىرقانچە باتۇر ۋە قەيسەر يۈرەكلەر ئوتتۇرغا ئات سېلىپ كېلىپ، ئۇرۇشقا كىرىشتى. نۇرغۇن ئادەم نابۇت بولدى. كۆچار لەشكەرلىرى بىرقانچە قېتىم غەلبە قىلىپ، قۇشبېگىنىڭ لەشكەرلىرىنى ئارقىغا ياندۇردى. ئاخىرى ئابدۇللا پانسەت ۋە غازى پانسەتلەر خوجالار سېپىنىڭ بىر تەرىپىنى بۇزدى. بۇ چاغدا قۇشبېگىنىڭ يوتىسىغا ئوق تېگىپ توختاپ قالدى. ئۇ ناھايىتى بىھۇزۇر بولۇپ، ئابدۇللا پانسەتكە «ماڭا ئوق تەگدى. ئاتقا ئولتۇرالماتىدىغان ھالەتكە يەتتىم» دەپ ئەمدىلا ئېغىز ئېچىشى بىلەن، مەزكۇر پانسەت «ئەي نامەرت! مۇشۇنداق چاغدىمۇ بۇنداق گەپنى قىلامدىكەن. بىزلەرگىم ئۈچۈن جان بېرىپ ۋە

جان ئېلىپ تۇرۇپتىمىز؟ قانداق پادىشا ئۇلۇغلار بۇنداق جەڭ مەيدانىغا ھازىر بولغان؟ ھەر نىمە بولسىمۇ ئات چۈشمەن دىمىگىن» دەپ بىر تەرەپتىن ئىچى ئاغرىپ، يەنە بىر تەرەپىن دۆلەتخالىق يولىنى قىلىپ، قاتتىق سۆزلەر بىلەن دەشنام بېرىپ، يەنە جەڭگە كىرىپ كەتتى. ئەنە شۇنداق پەيتتە ئۇرۇشنىڭ غەلبە شامىلى قۇشۇنلىرى تەرەپكە يۈزلەندى. كۈچار لەشكەرلىرى ئارقىغا يېنىپ قاچتى. بۇلار ئىككى تاش يېكى ئۈچ تاش مقدارى كەينىدىن قوغلاپ بېرىپ، ئولجا- ئەسىرلەرنى ئېلىپ ياندى.

قىتئە:

گەر گادا ۋە شاھقا كەلسە قازادىن چارە يوق،
تارتماي بولماس ئىلاج دەپغە ئانىڭ چارە يوقل
سەختىلىغىنى ئەھلى دۇنياغا مۇقەررەر قىلدىلەر،
باشقا كېلسە بىنا گاھى سەبىر قىلماي چارە يوق.

نەزىم:

لەكەرى فەراكەندەدىن ئىش كەلمەي،
ئىككى يۈز مەدانە جەڭچى ياخشىراق يۈز مىڭدىن.

لېكىن بۇ چاغدا ئون مىڭ تۇڭگانى تايىپىلىرى بار ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى توپ، زەمبىرەكلەرگە ئوت بېرىپ، تا نامازشامغىچە ئورنىدىن زادىلا يۆتكەلمىدى. بۇ چاغدا ئىككى تەرەپ ئەلچىلىشىپ، ئەھدى- فەيمانلارنى قىلىشىپ، سۇلھى شەرتنامىلەر بىلەن ياراشتى. قۇشبېگىنىڭ ئۇلارنى كاشغەر دار سەلتەنەتىگە ئېلىپ ماڭدى ۋە توپ، زەمبىرەك، قورال- ياراق، ئالتۇن- كۆمۈش، ئوق- دوراق قاتارلىق ئولجا- غەنىمەتلەرگە ئىگە بولدى. بۇ ۋەقە تارىخ ھجرى بىر

مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئىككىنچى يىلى جامادىل ئاخىرىنىڭ يىگىرمە ئىككىنچى كۈنى (مىلادى 1865- يىلى 11- ئاينىڭ 12- كۈنى - ت) يۈز بەرگەن ئىدى.

قۇشبېگى قەشقەرگە قايتقاندىن كېيىن، زامان سىناقلىرىدىن ئۆتكەن تەجرىبىلىك جاراھەتلەرنى ھازىرلاپ، ئۇستۇرا بىلەن يوتىسىنى يېرىپ ئوقنى ئالدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، جاراھەتچى بەدۋىلاەت ئاللىرىنىڭ يولتىسىنى تىغ بىلەن يېرىپ ئوقنى ئېلىۋاتقان چاغدا، ئۇ بىر مىرزىنى ئالدىغا ئېلىپ كېلىپ، ئىنايەتنامىلەر يېزىشقا سۆز سۆزلەپ تۇرۇپتۇ. مىرزا بولسا ئۇنىڭ سۆزىنى پۈتۈپ تۇرۇپتۇ. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ياكى رەڭ- چىرىيى ئۆزگەرمەپتۇ ۋە بۇنىڭغا پەرۋا قىلماپتۇ. ياكى بۇيرۇق- پەرمانلىرىدىن ئازماپتۇ. دەمەك، قۇشبېگىنىڭ غەيرەت ۋە جۇرئەتلىرىنى بۇنىڭدىن قىياس قىلىپ بىلگەيسىزلەر.

بۇزرۇك خان تۆرەم، قۇشبېگىلەر غەلبە بىلەن دارسەلتەنەت كاشغەرگە بارغاندىن كېيىن، مۇلايىم سۆز ۋە شىرىن تىللار بىلەن تۇڭگانلارغا نۇرغۇن ئىنئام- ئېھسانلارنى قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزىگە قارىتىپ، قولدىكى قورال- ياراقلىرىنى جەڭ جىدەلسىز قولىغا ئېلىپ، ۋەدىلەرنى بېرىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى تىنچلاندۇرۇپ، قورقۇنچىن خالاس قىلدى. لېكىن، بۇ چاغدا خىتايلار شەھىرى تېخى ئېلىنمىغان ئىدى. خىتايلارنىڭ بولسا ئاش- ئۆزۈقلىرى تۈگەپ، ئاچلىق دەردىدىن قېرىنلىرىنى ۋە كىچىك نارسىدە بالىلىرىدىن ئىت، مۇشۇكلىرىگىچە ئۆلتۈرۈپ يەپ تۈگىتىپ، گويا ھەر بىرى خۇددى بىر پانۇستەك بولۇپ، ئۆز جېنىغا رازى بولۇپ، دەرۋازىنى ئېچىپ چىقىپ، خۇددى شاھادەت ئېيتقاندەك ئاغزىدا بىر نىملەرنى دەپ تۇردى. دەسلەپكى مۇھاسىرىدىن بۇ دەمگىچە تولۇق ئون ئۇچ ئاي ئۆتكەن ئىدى. بۇ پادىشاھى بەختىيار ۋە سائادەت ئەسار بۇزرۇك خان تۆرەم بارلىق خىتايلارغا رەھىمى- شەپقەتلەرنى قىلىپ، ئۇلارنى ئىمان شېرىپىگە دالالەت قىلدى. ھەممىسلا شاھادەت ئېيتىپ بۇسۇلمان بولدى. ئۇلارنىڭ ھەر بىرىگە تېگىشلىك ئىنئام- ئېھسانلارنى قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى ۋە خۇدالويە دىگەن باشلىغىنى يەنە چولۇڭ قىلىپ، بۇلارنى خادالويەگە تاپشۇردى. خۇدالويە دىگەننىڭ خۇددى يەككە ئۇنچىدەك، گۆھەر قىياپەتلىك، پەردە نومۇسلۇق گۈزەل بىر قىزى بار ئىدى. ئۇنى ئۆز ئەقىدىسىگە ئېلىپ، نىكا رىشتىسىگە ئالدى. ناھايىتى زور مەرھەمەت ۋە ئىلتىپاتلار بىلەن ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى مەمنۇن قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى.

ئەقىسسە، كاشغەر شەھىرى پەتھى بولۇپ تېخى ھەپتە ئۆتمىگەن ئىدى. تاشكەنتنىڭ مىڭ ئۇرۇك دىگەن جايىدا

موللا ئالىم قۇل ئوروسيە بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئوق تېگىپ، شاھادەتلىك شەرۋىتىنى ئىچتى. ئۇنىڭ ھەممە نۇسرەت ئالامەت ئەسكەرلىرى خۇدايارخاننىڭ ئالدىغا بېرىشقا جۇرئەت قىلالماي، تېزلا پارچىلىنىپ، ھەر تايىپە ھەر تەرەپكە يۈزلەندى. چۈنكى، بۇلار موللا ئالىم قۇلنىڭ ئىنائام- ئېھسانلىرىغا مەغرۇرلىنىپ ۋە ئالدىنىپ، ئارقىسىغا كىرىپ كەتكەن ئىدى. بۇلارنىڭ بىر قانچە كاتتىسى جان ساقلاشنىڭ ھەممىسى ۋە قايغۇسىدا كاشغەرگە قاراپ راۋان بولدى. بۇ ۋەقە بۇزرۇك خان تۆرەم كاشغەرگە كېلىپ يەتتە ئايدىن كېيىن يۈز بەرگەن ئىدى. كەلگەنلەرنىڭ ئىچىدە كاتتا خان تۆرەم، كىچىك خان تۆرە، ۋەلى خان تۆرەم، ئىسرائىل خان تۆرەم، مۇھەممەت رەھىم خان تۆرەم ، ھېكىم خان تۆرەم، مىرزا مۇھەممەت قۇشبېگى، مۇھەممەت نەزەربېك، قادىر قۇلى بې ك، خۇدايقۇلى بېك، ئۆمەر قۇل باھادۇر بېشى، مىر بابا دادخۇا، تۇردى قۇل دادخۇا، باقى بېك ، بېك مۇھەممەت قۇرچى، تاش دادخۇا، پەيزۇللا دادخۇا، تاشباي دادخۇا، ئاۋغان جامدار دادخۇا ۋە خەيىر مۇھەممەت توپچى، دار بوخچە بەردار قاتارلىق بىر قانچە زامان ئىشلىرىدىن تەجرىبىلىك باتۇرلار ۋە بالا- چاقىلىرى بولۇپ، يەتتە مىڭدىن كۆپرەك باتۇر ۋە تەييار ئادەمنىڭ كاشغەرگە كەلگەنلىگى خەۋىرى ئاڭلاندى. بۇزرۇك خان تۆرەم، قۇشبېگىلەر ئاڭلاپ، ئىككى پانسەتنى يىگىتلىرى بىلەن ئالدىغا چىقاردى ۋە بۇلارغا «ئەگەر ئۇلار ئىتائەت ۋە فەرماندار بولۇپ كەلگەن بولسا، بىزگە ئۇچۇرنى بېرىپ، يول باشلاپ كېلىڭلار، مۇبادا باشقا غەرەز مۇددىئالىرى بولسا، قاراۋۇلدىن بۇ تەرەپكە ئۆتكۈزمەي، بىرگە خەۋەر بېرىپ، توساپ ئۇرۇشۇڭلار، ئۇستۇڭلەرگە بېرىپ، يار- مەدەت بېرىمىز» دەپ بۇيرۇق بېرىپ يولغا سالدى. مەزكۇر پانسەتلەر ئۇلار بىلەن قىزىل سۇپىنىڭ لېۋىدە ئۇچراشتى. كاتتا خان تۆرەم، مىرزا ئەخەت قۇشبېگىلەر پانسەتلەر بىلەن كۆرۈشۇپ، «يۇرتىمىزنى ئوروسىيە بېسىۋالدى، بىز جاننى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن ھەرقانچە بولسىمۇ ھەمدىيارلىق رىئايە شەپقىتى بار. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىسلام ئېچىپتۇ. ئەگەر خىزمەتكە سالسا بەقەدەر ئەھۋال خىزمەت قىلارمىز. ئەگەر خىزمەتكە سالمىسا، بىر نىمە قىلىپ كۆن ئالارمىز دەپ باشپاناقاپ كەلدۇق» دەپ قاتتىق قەسەم- شەرتلەرنى تەكتلەپ قاراپ تۇردى. پانسەتلەر بۇنى ئاڭلاپ، بۇزرۇك خان تۆرەملەرگە ئۇچۇرنى بېرىپ، باشلاپ كېلىپ ئۇچراشتۇردى. ئوتتۇردا باشقىدىن ئەھدى- پەيمانلار ۋە ئانىت- قەسەملەر ئادا قىلىنغاندىن كېيىن، خان تۆرەم ئۇلارنىڭ ھەممىسگە ئۆز لايىغدا تون- كېچەك كىيدۈرۈپ، جاي- ماكان تەينەپ ئورۇنلاشتۇردى.

لېكىن، ۋەلىخان تۆرەم كاشغەر شەھىرىگە كىرىشى بىلەنلا، ھېچ تارتىنماستىن «زامانىنىڭ زامانى ۋەلىخان تۆرەمنىڭ

زامانى» دەپ كوچىلاردا جار سېلىپ، ناغرا، كانايلارنى شادىيانىگە سوقتى. قۇشبېگى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئىككى پانسەتنى دەستەسى ياردەمچىلىرى بىلەن بۇيرۇپ، ۋەلىخان تۆرەمنى باگاھىغا ئېلىپ كېلىپ، غەزەپ بىلەن قاتتىق ئەيىپلەپ، «بىزلەر بۇ يەردە خىتاي شەھرىنى ئالالاماي بىر مۇنچە جاپا- مۇشەققەتنى چېكىپ، ھەر نىمە ئىشلارنى قىلىپ يۈرۈپتىمىز. سىز بولسىڭىز بەش، ئوندەك باشباشتاق ئادەمنى تېپىپ، ئۆزىڭىزگە بۇ يۇرتلارغا ئىگىدارچىلىق ئىشتياقنى قىلىپ يۈرىسىز، ئىلگىرى كېلىپ كاشغەرنى ئالالماي مۇسۇلمانلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ جەسەتلىرىدىن كالا مۇنارلارنى ياساپ، كۆپ ناھەق قانلارنى تۆكۈپ، نەچچە مىڭ ئادەمنىڭ خۇنىغا زامىن بولۇپ قېچىپ كەتتىڭىز. ئەمدى بىز بۇ خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، جاپا- مۇشەققەتلەرنى تارتىپ تۇرغان ۋاقتىمىزدا، سەن نىمە ئادەم دېيىشكە ئاغزىڭىز بارماي، شەھەرنى ئۆزىڭىزنىڭ قىلغىلى قەست قىلىسىز» دەپ قاتتىق سۆزلەرنى قىلىپ، غەزەپ ئاتەشلىرى ئۆرلەپ، خەنجىرىنى سۇغۇرۇپ ئېلىپ چاپقىلى تەمشەلگەندە، كاتتا خان تۆرەم باشلىق چوڭلار ئارىغا چۈشۈپ، ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇۋېلىپ، گۇناسىنى تىلەپ ئالدى. لېكىن، ئىككى ناغرچىسى ئۇچ ئادىمىنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈردى. ۋەلىخان تۆرەمنى يېڭى ھىسارغا ئەۋەتتى. ئۇنىڭ نىمە بولغانلىغىنى ھېچ كىشى كۆرمىدى ھەم بىلمىدى. گەپنىڭ ھالسىلى شۇكى، كۇچارلىق خوجاملار خان ئېرىقتىكى جەڭدە شىكەست يەپ قاچتى. ياركەنت قۇشبېگىنىڭ چاڭگىلىغا چۈشتى. ياركەنتىكى خوجاملارمۇ ئەندىشە قىلىپ قورقۇپ، بۇ جايىنى قۇشبېگىگە قوشۇپ بېرىپ يانغان ئىدى. بۇ سائادەت يار ۋە دۆلەت ئاسارنىڭ دۆلتىدە مۇلاھىزە قىلىپ تاماشا قىلماق لازىمكى، ئۇ بىر تال ئوق بىلەن ئىككى كىيىكنى ئاتتى. بىر ھۇجۇم بىلەن ئىككى شەھەرگە ئىگە بولدى. قۇشبېگى ياركەنتنىڭ بوش قالغانلىغىنى بىلىپ، بۇزرۇك خان تۆرەم باشلىق كاتتىلارنى ھەمرا قىلىپ ياركەنتكە بېرىپ، بۇ جايىنى رەسمى ئۆزىنى مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىغى دائىرىسىگە ئالدى. لېكىن، ياركەنتىكى تۇڭگانىلار ئىتائەت قىلماي، شەھرىنى مەھكەم ساقلاپ دەرۋازىنى ئاچمىدى. تۆرەم باشلىق ھەممە قوشۇنلار ياركەنتىكى تۇڭگانىلار شەھرىنى مۇھاسىرە قىلىپ تۇرغان بۇ كۈنلەرنىڭ ئىچىدە بېك مۇھەممەت قۇرچى بىر قانچە بۇزغۇنچى قىپچاق ئەھلى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، توغرا ئىتتىپاق يولدىن چىقىپ، شەيتان سۇيەتلىك پىتنە- پاساتلارنىڭ ئىشگىنى ئېچىپ، بۇزرۇك خان تۆرەمنى توغرا يولدىن ئازدۇرۇپ، قورال- ياراقسىز ئېلىپ قېچىپ، كاشغەرگە ئاپىرىپ، يېڭى شەھەرگە ئېلىپ كىرىپ قارىشلىق ۋە ئۇرۇش دۇمبىغىنى سوقۇشقا باشلىدى. قۇشبېگى بۇ پىتنە خەۋىرىنى ئاڭلاپ، كاتتا خان تۆرەم بىلەن جامدار دادخۇانى بىر قانچە يىگىت بىلەن كاشغەرگە ماڭدۇردى.

بۇلار كېلىپ بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ قايسى جايدا ئىكەنلىگىنى ئېنىقلاپ ئەلچى كىرگۈزدى. ئەلچىلىك مۇڭۇپىيەتلىرىدىن ئەسەرمۇ بولمىدى. شۇڭلاشقا، ئىككى تەرەپ جەڭگە تەييارلاندى. ئاردىدا يەنە ئون كۈن ئۆتمەيلا، قۇشبېگى كىچىك خان تۆرەمنى يارىكەنتتە قالدۇرۇپ كاشغەرگە كەلدى. ئاردىدا ھەر كۈنى دېگۈدەك جەڭ-جىدەللەر يۈز بېرىپ، نۇرغۇن ئادەم زىيان بولدى. بۇ كۈنلەردە يارانتۇچى سۇبھان ئاللانىڭ مۇقەددەس دىگاھىدىن چۈشكەن دەلۋە پەسلىدىكى قىش-زىمىستان ھاۋاسى ۋە دەھشەتلىك قار-شۇرغان سوغاقلىرى دوست بىلەن دۈشمەنگە باراۋەر تەسىر قىلاتتى. شۇنداق قىلىپ، ئاتمىش كۈن ئۆتتى. ئاخىرى ئۇزاق تەدبىرلىك، نازۇك تەمكىنلىك ۋە قاتتىق دۆلەتلىك قۇشبېگى غازى ئاتالىق ئۆزىنىڭ كاتتىلىرىدىن بىرىنى چىقىرىپ سۇلھى يولى بىلەن بۇ پالاكەتتىن قۇتقۇزۇشنى ئويلىدى ۋە پىتنە-پاساتچى بېك مۇھەممەت قۇرچىنىڭ ئالدىغا ئەلچى كىرگۈزدى. مەزكۇر ئەلچى مەقسەت مەقسەت-مۇددىئاسىنى سۆزلىگەندىن كېيىن، قۇرچى «ئەمدى بىزنىڭ ئارىمىزدىن ئىتتىپاقلىق كۆتىرىلدى. ئەمدى ئىككىنچىلەپ مۇرەسسە قىلىپ يالغان دوست بولۇشنىڭ ئېھتىمالى يوق. ياخشى مەسلىھەت شۇكى، قۇشبېگى جاۋاپ بېرىپ بىزگە زىيان-زەخمەت قىلمىسا، بىز بارلىق قىپچاقلار بالا-چاقىلىرىمىزنى ئېلىپ يۇرتىمىزغا چىقىپ كەتسەك» دەپ جاۋاپ قايتۇردى. ئەلچى قۇرچىنىڭ جاۋابىنى بىر-بىرلەپ قۇشبېگىگە مەلۇم قىلدى. قۇشبېگىمۇ ماقۇل بولۇپ جاۋاپ بەردى. قىپچاق گوروھى ئۆزلىرىنى جابدۇپ، ئىككى يۈزدەك كاتتىلىرى دەرۋازىدىن چىقىشى بىلان، قۇشبېگى دەرۋازىنى مەھكەم ئېتىپ قالغانلىرىنى چىقارمىدى. چىققانلىرى چىقىپ كەتتى. قالغانلىرى شەھەردە قالدى. قۇچى باشلىق يولغا چىققانلارنىڭ خوتۇن-بالىلىرى قۇشبېگىنىڭ قولىغا چۈشتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنى تىغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزدى. بەزىلىرىنى نەزەربەنت قىلدى. پىتنە-پاساتلار بىر تەرەپ بولۇپ، يۇرتقا تىنچلىق ھاسىل بولدى.

لېكىن، بۇزرۇك خان تۆرەم خىجالەتچىلىكتىن بېشىنى ئۇستۇن ئالالمىدى. شۇنداق ھالەتتە قۇشبېگى ئۇنىڭ يىگىت، مەھرەملىرىگە ئىنئام ئىشكىلىرىنى ئېچىپ، ئۇلارغا تون-كېچەكلەرنى ياپتى. تىللا-تەڭگىلەرنى چاچتى. ھەممە قوشۇن يىگىتلىرى قۇشبېگىگە ئۇلاشتى. خۇددى «ئىنسان ئېھسانىنىڭ قۇلىدۇر» دېگەندەك، ئۇلارنىڭ ھەممىسلا قۇشبېگىنىڭ كەينىگە ئەگەشتى. بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ ئالتە يۈزچە خاس يىگىتلىرى بار ئىدى. بۇلارمۇ ئىنئام-ئېھسانلارنى كۆرۈپ قۇشبېگى تەرەپكە ئۆتتى. تۆرەم پەقەت ئەللىكچە يىگىتى بىلەنلا قالدى. ئاخىرى قۇشبېگى تۆرەمنى بەش نەپەر يىگىتى بىلەن يېڭىسارغا ئەۋەتتى ۋە بۇ بەش نەپەت يىگىتىنمۇ ئايرىپ تەنھا تۇتۇپ، ئۆز يىگىتلىرى ۋە خىزمەتچىلىرىنى

تۆرەمنىڭ خىزمىتىگە قويۇپ، ئۇنى نەزەربەنت ئورنىدا مۇھاپىزەت قىلدى.

بۇ چاغدا بېك مۇھەممەت قۇرچى قوقەندگە بارغاندىن كېيىن، ئالى مۇقاملىق خۇدايارخان ئاللىرى خەۋەردار بولۇپ «سەن قىپچاقلار بۇ شەھەرلەرنى بىسەرەمخان قىلىپ ئۇرۇسلارغا بەردىڭ، ئاندىن كاشغەرگە قېچىپ بېرىپ كاشغەرنىمۇ سەرەمجان قىلدىڭ» دەپ غەزەپ ئاتەشلىرى ئۆرلەپ، قۇرچى باشلىق قىپچاقلارنى دەم تىغدىن ئۆتكۈزۈپ، بۇرۇنقى پانا يولغا قەدەم قويۇپ، كەتسە كەلمەس بولۇپ كەتكەن كارۋانلارنىڭ ئارقىسىدىن ناھايىتى تېز يولغا سالدى . شۇنىڭدىن كېيىن، قىپچاقلار كاشغەردىن قېچىپ بارالمىدى. مەزكۇر قۇرچى بولسا قەدىمقى ئابائى ئەجداتلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ كەلگەن ۋە دەشتى قىپچاقلار ئىچىدە ئۇلۇغلۇق بىلەن ئۆتكەن گۆز ئوغلى [172] باتۇرنىڭ نەۋرىلىرىدىن ئىدى. ئەنە شۇ كۈندىن باشلاپ بارلىق قىپچاقلار گەدەنلىرىنى تۆۋەن قىلىپ، بويىنىنى سۇنۇپ، ئەمىر ئىتائەت ۋە پەرماندارلىقنى ئۆزلىرىگە لازىم ۋە راۋا دەپ بىلدى. بۇمۇ قۇشبېگىنىڭ دۆلەت ئىقبالىلىرىنىڭ ئۆرلىشىگە سەۋەپ بولدى.

نەزىم:

شاھقا ئەگەر بولسەلەر دۆلەت بەختى يار،

بولۇر شالارغا پەتھى نۇسرەت دۇچار.

3

ياراتقۇچى سۇبھان ئاللا ئىگەمنىڭ پەزىل ئىنايىتى بىلەن مۇھەممەت ياقۇپ بېك قۇشبېگى غازىنىڭ تەختى سەلتەنەتتە ئولتۇرغانلىغى، مۇخاپىلار سەرەمجانى ۋە قەشقەركەشلىك قانۇن- تەرتىپلىرى، ماراۋېشى، ياركەنتنىڭ ئېلىنىشى، خوجا ئىسھاق تۆرەنى ئىستىلا تاپقىنى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ بايانى

ئەقدىسى سادىق بۇرادەرلەر ۋە مۇاۋىپىق مۇھەببەتلىك دوستلارنىڭ توغرا سەۋىيىلىرىگە يېتىپ ئۇچۇق- ئاشكارە بولغايكى، نەقلى ھېكايە ۋە قىسسە- ئەپسانىلەرگە قارىغاندا، مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىق بارلىق سەرەمجان ۋە باشباشتاقلىقلارنى ئۆزى كۆزلىگەن مەقسەت ۋە نىشانى بويىچە تىنجىتىپ ۋە ئىنتىزامغا سېلىپ، ئۇ مېھرىبان ھەم قەھرى- غەزەپلىك ئۇلۇغ ئاللانىڭ ھەممىگە تېگىشلىك لۇتپى ئىنايەتلىرىگە پۇتۇنلەي تەۋەككۇل قىلىپ، كاشغەر، يېڭى ھىسار ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق كەنت- زېمىنلارغا ئۆزى مۇستەقىل ۋە ئىختىيارەن ھۆكۈمران بولدى. جاي- جايلارغا ھاكىم، سۈيۇرغاللارنى تەيىنلىدى. دۆلەت ئىقبالىلىرى بويىچە بارلىق يىگىتلىرىگە لۇتپى ئېھسانلارنى قىلىپ، كۆڭلى كۆتۈرلۈپ، خاتىرجەم بولدى. ئۇ جالالەتلىك خۇدانىڭ پەزىل ئىنايىتى بىلەن يۇلتۇزلىرى يۇرۇقلۇق بۇرچىدا ياندى. شۇ چاغدا ئۇنىڭ كۆڭۈل ئەينىكىگە كېچە- كۈندۈز يىگىت راسلاش، سەرۇاز تەييارلاش، جەڭ قورال- ياراقلىرىنى سوقتۇرۇشتىن باشقا خىيال ياكى ئىشتىياق چۈشمەيتى.

دەل مۇشۇ كۈنلەردە شەرق تەرەپتىكى كۇچار خوجىلىرىدىن بولغان ئىسھا تۆرە قىيامەت ئەسرلىك لەشكەرلىرى بىلەن ئاتلىنىپ، ياركەنت شەھرىگە كىرىپ ئولتۇردى دىگەن يامان خەۋەر قۇشېچىنىڭ مۇبارەك قۇلاقلىرىغا ئاڭلانغىلى تۇردى. بۇ يىگىت ۋە سەرۇازلىرىنىڭ سانىنى خەتلەپ تىزىمغا ئالدى. نەتىجىدە ئون ئىككى مىڭ ئاتلىق يىگىت ۋە ئۈچ مىڭ پىيادە سەرۇاز دەپتەرگە چۈشتى. جامىدار دادخۇانى ئۈچ مىڭ سەرۇاز ئەمىرى لەشكەر قىلىپ، توپ- زەمبىرەك، تۇغ، ئەلەم، بايراق، داقا- دۇمباق قاتارلىقلارنى تەقسىم قىلىپ، قول ئاستىغا سەككىز پانسەتنى تەيىنلەپ، ئۇنى يارلىق جاھاننامە بىلەن ئورنىنى كۆتۈردى؛ يەنە مىرزا ئەھمەت قوشېچىنى ئەمىرى لەشكەر قىلىپ، ئۇنى قۇياش نۇرىدەك يارلىق بىلەن مەنمۇن ۋە ئۇستۇن قىلدى؛ ئۆمەر قۇل باتۇر بېشىنى ئەمىرى لەشكەر قىلىپ، سەككىز پانسەت تەيىنلەپ، مىڭ يىگىت، تۇغ، بايراق، ئەلەم بىلەن مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ، ئۇنىڭغا مۇبارەك يارلىق بويىچە ئالاھىدە ئورۇن بەردى؛ ئابدۇللا پانسەتنى ئەمىرى لەشكەر قىلىپ، سەككىز پانسەت بىلەن ئۈچ مىڭ يىگىت ئايرىپ، تۇغ، بايراق، ئەلەمىنى ئىنايەت قىلىپ، ئۇنى ئالەم ئىتائەت يارلىغى بويىچە ئىززەتلىدى. قۇشېچى جانابى يىگىتنى خاس قالدۇرۇپ ئۇلارغا كاتتا تۇغ تاپشۇردى. بۇ زامان ئىنتىزامىنىڭ ھۆسنى نىشانى بولغان مىرزا ئەھمەت قۇشېچىنى

چاپاۋۇل قىلىپ يىگىتلىرى بىلەن مارالۇبشىنى مۇھاسىرە قىلىشقا چوڭ يارلىق چۈشۈردى. قالغان ئەمىرى لەشكەرلەرنى قىل قۇيرۇق قىلىپ، كەينى- كەينىدىن ماڭدۇرۇپ، ئەڭ ئاخىرىدا ئۆزى پادىشالىق دەبدەبىسى ۋە سەلتەنەت داغدۇغۇسىنى نامايىش قىلىپ، دۆلەت ئەركانلىرى ۋە بۇرۇندىن بىللە بولغان ھۆكۈمرانلارنى باشلاپ غەلبە ئۆزەڭگىسىگە ئاياق قويدى ۋە مەنزىلمۇ- مەنزىل يۈرۈپ مارالۇبشىغا كىلىپ چىدىر- بارگاھلىرىنى تىكتى.

مارالۇبشى شەھىرىدە تۇڭگانى ۋە مۇسولمانلار بولۇپ، ئۇچ مىڭ ئادەم بار ئىدى. بۇ جايدىكى تۇڭگانلار كۇچارلىق خوجاملارغا ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلىپ، مۇسۇلمانلار گۇرۇھىدىن ئورۇن ئېلىپ، ئۆز تىرىكچىلىگى بىلەن كۇن ئېلىپ تۇرغان ئىكەن. بۇلار قۇشبېگى قوشۇنلىرىنىڭ كەلگەنلىگىدىن خەۋەر تېپىپ، دەرۋازىلارنى مەھكەم ئېتىپ، سىپىلنىڭ ئۇستىگە چىقىپ جەڭگە تەييارلاندى. ئادىن ئىككى تەرەپ بىر ھەپتە جەڭ قىلىشقاندىن كېيىن، قۇشبېگىنىڭ قوشۇنلىرى لەخمە كولاپ، دورا قويۇپ، ئوت قويۇپ بەردى. بۇ سىپىلنىڭ بىر تەرىپىنى بۇزۇپ ئاسمان قەھرىگە كۆتەردى. ئاندىن لەشكەرلەر چاپسان يۈگۈرۈپ شەھەرنى پەتھى قىلدى. ئەجەل بىلەن ۋەدىلەشكەنلەر كەتتى. ئەجەل يەتمىگەنلەر ساق قالدى. قۇشبېگى ساق قالغان تۇڭگانلار ۋە مۇسۇلمانلارغا مادالويە دىگەنى باش قىلىپ، ھەممە تۇڭگانلارنى كاشغەرگە يولغا سالدى. مارالۇبشىنى ھېكىم خان تۆرەمگە تاپشۇردى ھەمدە مىڭبېشى باتۇرنى باتۇر بېشى قىلىپ تەينىلەپ، مۇبارەكلەش يۈزىسىدىن قولىغا مۇبارەكنامە تاپشۇردى. بۇ ۋەقە تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئۇچۇنچى يىلى رەبىئول ئاۋلىنىڭ ئىككىنچى كۇنى (مىلادى 1866- يىلى 7- ئاينىڭ 15- كۇنى - ت) يۈز بەردى.

ئەي جان يارەنلەر! بۇ پادىشانىڭ شاخماتۋازلىغىنى شۇنىڭدىن تاماشا قىلىپ بىلىڭلارکى، ئۇ بىر ئات سەكرىتىش بىلەنلا شاھنى مات قىلدى. يەنى ئۇ ئىسھاق خوجامنى يارکەنتکە بەنت قىلىپ قويدى. ئاقسۇ، كۇچاردىن يارکەنتکە ياکى يارکەنتتىن ئاقسۇ، كۇچار تەرىپىگە ھىچقانداق كىشى بارالمىدى، ھەتتا بۇ يولدىن ئادەم ئۆتەلمىدى ۋە ھەر قايسى تەرەپتە كىم قانداق بولغانلىغىنىمۇ بىلەلمىدى. بەختى تەلەيلىك بۇ جەڭ ئاياقلاشقاندىن كېيىن، قۇشبېگى غازى نۇسرەت ئەسكەرلىرىنى ھەمرا قىلىپ، يارکەنتتىكى ئىسھاق خوجام بىلەن جەڭ قىلىشقا ئاتلاندى. بۇزرۇك خان تۆرەمنى نۇسرەت ئۇلگۇلىك قوشۇنلىرى بىلەن نەزەرنەت ئورنىدا ھەمرا قىلىپ، مەنزىلمۇ- مەنزىل يۈرۈپ يارکەنتکە بېرىپ، شۆھرەت- تەنتەنە قىلىپ ،كونا شەھەر بىلەن يېڭى شەھەرنىڭ ئالدىدىن قورقماي ئۆتۈپ، ھەقىقي مۇھەممەدان دىگەن بىر ئۇلۇغ مازارنىڭ ئالدىدا تۇپ- تۇر كەتكەن بىر پارچە كەڭ ۋە ئىگىز مەيدانغا چىدىر- بارگاھ

تىكىپ ئورۇنلاشتى.

بۇ چاغدا، تۈركگانىلار يېڭى شەھەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ئىسھاق خوجام بولسا كونا شەھەرگە ئايرىم پەرمان قىلاتتى. ئاتالىق غازىمۇ بۇ جايدا ھۆكۈمرانلىغنى جارى قىلدى. ئىسھاق خوجام ياركەنتكە بارغان چاغدا، تۈركگانىلار كىچىك خان تۆرەمنى يېڭى شەھەرگە ئېلىپ كىرىپ، دەرۋازىنى مەھكەم سولاپ، ئۇنى تاشقىرىغا چىقارمىدى. راشىدىن خان خوجام بۇ چاغدا ئاتلىق غازىنىڭ مارالۇبشىنى ئالغانلىغىنى ئاڭلاپ، ھامىددىن خوجامغا بىر مىڭ لەشكەر تاپشۇرۇپ، مارالۇبشىغا ماڭدۇرغان ئىدى. ھېكىم خان تۆرەم بۇنىڭدىن ۋاقىپ بولۇپ، چارباغ ئالدىغا چىقىپ ئۇرۇشتى. شۇنداق قىلىپ، ئون نەچچە كۈن ئۆتتى. بەزىدە غەلبە قىلىپ، بەزىدە مەغلۇپ بولۇپ تۇرغان چاغدا، ئاخىرى قۇدرەتلىك غۇپۇر ئاللانىڭ پەزلى ئىنايىتى بىلەن ھېكىم خان تۆرەم غەلبە قىلىپ، ئولجا- غەنىمەتلەرگە ئىگە بولدى ۋە بۇ ئىقبال خۇش خەۋىرىنى نۇرغۇن سوغا- سالاملار بىلەن قوغۇپ، ئاتالىق غازىنىڭ پەلەككە ئوخشايدىغان بارگاھىغا ئەسەتتى. بۇ خەۋەر سائادەتلىك ۋاقىت ۋە شەرەپلىك سائادەتتە يېتىپ بېرىپ، ئاتالىق غازىنىڭ ئۇلۇغ نەزەر ۋە بۇيۇك نىشانلىرىنىڭ ئالدىدىن ئۆتتى. ئاتالىق غازى بۇنىڭغا ناھايىتى خۇرسەن ۋە منەتدارلىق بىلدۈرۈپ، خەۋەر يەتكۈزگەن خىزمەتچىلەرگە تون- خەجلەيدىغان تىللا، قورال- ياراق قاتارلىقلارنى ئالاھىدە ئىنئام- ئېھسان قىلىپ، ھېكىم خان تۆرەمگىمۇ خەسسە تون، ئات، تۇغ، بايراق، قورال- ياراق قاتارلىق نۇرغۇن سوغا- سالاملارنى مۇكەممەل تەييارلاپ ئەۋەتىپ، شاھانىلىق ئىلتىپات ۋە پادىشالىق مەرھەمەتلەرنى قىلدى.

بۇ چاغدا، ياركەنت تېخى قولغا كىرمەي، مۇھاسىرىسى ئۈزۈنغا سۈزۈلغان ئىدى. تۈركگانىلار بولسا ھەرقانداق چارە بىلەنمۇ شەرت- سۈلھىگە مايىل بولمىدى. چۈنكى، بۇ تاياپىلەرنى سانى يىگىرمە بەش مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، قورال- ياراقلىرىمۇ كۆپ ئىدى. ئاقىۋەت تۈركگانىلار بىلەن ئىسھاق خوجام ئىتتىپاقلىشىپ، يەتتە مىڭ تۈركگانى، ئىككى مىڭ مۇسۇلمان ۋە توپ- زەمبىرەك، جەزايىل، خودەن، قەللاپ قاتارلىق قورال- ياراقلار بىلەن بىر كېچىدە مەخپى چىقىپ كېچىلىك ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. بەختى ئۇچۇق، دۆلتى بىللە ئاتالىق غازى نىياز بېكنىڭ ئىملاسى بىلەن بۇنىڭدىن خەۋەردار بولۇپ، شۇ كېچىسى قوشۇنلىرىنى تۆت تەرەپكە پارچىلاپ، چېدىر- بارگاھلىرى ۋە تۇرار جايلىرىنى خالى قىلىپ، ئاللا دەرگاھىغا يالۇۋرۇپ تۇرغان بىر ھالەتتە، تۈركگانى گۈرۈھى خۇددى چىكەتكىدەك ئۇشتۇمتۇت يېتىپ كېلىپ چېدىر- بارگاھلارغا ھەر تەرەپتىن زەمبىرەك ئېتىپ كۈچ كۆرسىتىپ، ئاندىن ئات يۈگۈرتۈپ كېلىپ قارىسا،

چېدىر- بارگاھالار خۇددى دۈە- جىنلارنىڭ ماكانىغا ئوخشاپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ھىچقانداق ئىنسان خىلى ياكى ئادەم گۇرۇھىدىن ئەسەر يوق ئىكەن. بۇلار ئەھۋالنى كۆرۈپ ساراسىمگە چۈشۈپ ھەيران بولۇپ تۇرغان ھالەتتە، خۇددى ئاسماندىن كەلگەن بالا- قازادەك ئۇشتۇمتۇت تۆت تەرەپتىن نۇسرەت بىشارەتلىك قوشۇنلار يۇقىرى ئاۋاز بىلەن تەگبىر ئېيتىپ، قىقاس- سۇرەن ساداسىنى ئاسمان- پەلەككە كۆتىرىپ يېتىپ كېلىپ، شۇنداق چاپ- چاپ قىلدىكى، گۇڭگانىلارنىڭ جەسەتلىرى خۇددى ئۇلۇغ دىخانلارنىڭ زىرائەتگاھىدىكى ئۆنجىلەردەك يەر يۈزىدە توپ- توپ ۋە دۆۋە- دۆۋە بولۇپ يېتىپ قالدى. بۇلارنىڭ قانلىرى بىلەن قارا تۇپراقلارنىڭ يۈزى خۇددى دەستى دالادا ئۆسكەن لالىزارەك قىزىل گۈلستانىغا ئايلاندى. شۇنداق قىلىپ بىر كېچە- كۈندۈز، بەلكى ئىككىنچى كۈنى چاشكا ۋاقتىغىچە ئۇرۇش قىرغىنچىلىق ئوتلىرى كۈيۈپ تۇردى. نەتىجىدە، ناھايىتى ئاز ئادەم بۇ ئۇشتۇمتۇت كەلگەن بالا- قازادىن قۇتۇلۇپ، ئۆزىنى نىجات شەھىرىستانىغا ئالدى. بىر مۇنچىسى ئولجا- ئەسىرگە چۈشۈپ تىغ سىياسەت ۋە غەزەپ- قەھرىيەتتىن ئۆتتى. ئۇرۇش غەلبىسى ئالغا ئىلگىرلەۋاتقان بىر پەيتتە، ئاتلىق غازى ئاللىرى«ئىككى مىڭ نەپەر سەرۋاز پىدائىلار بىرلا ۋاقىتتا يالىڭاچ بولۇپ سېپىلغا يۈگۈرۈپ چىقىپ، شەھەرنى پەتھى قىلىپ قىرغىنچىلىق قىلسۇن» يارلىق قىلدى. بۇ چاغدا ئەمرى- لەشكەرلەر ۋە كاتتا ئەمرائىلار ئارىغا چۈشۈپ، «مەرھەمەتپانا سەرۋازلار يۈگۈرۈپ بېرىپ شەھەرنى ئالغاندىن كېيىن كۆپ ئادەمنىڭ قېنى تۆكۈلەرمىكىن، شۇڭلاشقا ئالدى بىلەن ئەلچى كىرگۈزۈپ كۆرۈسلە، ئەگەر ئۇلار ماقۇل بولمىسا، ئاندىن سېپىلغا يۈگۈرۈپ شەھەرنى ئالغىلى بۇلمۇبرىدۇ» دەپ ئەرز مەلۇم قىلدى. ئاتالىق غازى بۇنىڭغا ماقۇل بولۇپ، ئابدۇخالىق نىشاننى ئەلچى قىلىپ، خوجالار ۋە تۇڭگانىلارغا كىرگۈزدى. بۇ كۈنى جۇمە ئىدى. شۇڭلاشقا ئالى پەرماندا «بۇگۈن جۇمە نامىزىغچە سۇلھى شەرتلىرىنى ئۆزلىرىگە لازىم تۇتۇپ، بىزنىڭ نۇسرەت بىشارەتلىك قوشۇنلارنىڭ مۇبارەت بارگاھلىرىنىڭ ئالدىغا چىقىڭلار، ئۆزلىرى ۋە مال- جانلىرى، تەئەللۇق تاۋابئاتلىرىنىڭ ئامانلىقىغا كېپىللىك قىلىمىز، ئەگەر قارشىلىق قىلىپ شەرتكە كۆنمىسىلە، چوڭ- كىچىك ۋە ياش نارسىدىلەر ئات ئاياقلىرىدا ھالاكەتكە ئۇچراپ، تالان- تاراج ۋە بالايى- ئاپەتلەرگە دۇچار بولۇپ، ئولجا- ئەسىر بولغۇسىدۇر- ۋەسسالام» دەپ يېزىلغان ئىدى.

خوجا ۋە تۇڭگانىلار بۇ شەرتكە كۆنمەسلىككە چارە تاپالماي، بارلىق تاۋابئاتلىرى بىلەن بىللە ئاتالىق غازى گۇمانى پەلەكنىڭ بارگاھىغا كېلىشكە مەجبۇر بولدى ۋە شاھانە مەرھەمەت، پادىشاھنامە ئىلتىپاتلارغا ئېرىشتى. توپ-

زەمبرەك، قورال- ياراق قاتارلىق پادىشالىق ئىشلىرىغا كېرەكلىك نەرسىلەرنى ئالى دۆلەتخانا ۋە غەزنە ئىمارەتكە تاپشۇردى. ئاتالىق غازى ئىسھاق خوجام بىلەن يانمۇ- يان يېقىن ئولتۇرۇپ، نۇرغۇن گەپلەرنى ئارىغا سېلىپ، دوستانىلىق قائىدىلىرىنى تۇزۇپ، ئاشنادارچىلىق يېپىنى باغلاپ، ئۇنى قاتتىق قەسەم- شەرتلەر ۋە ئەھدى كېپىللىك بىلەن مۇستەھكەملەپ، ئىززەت ۋە ھۆرمەتلەرنى بەجا كەلتۇرۇپ، مۇناسىپ كىيىم- تونلارنى ياپتى. ئۆزى مىنىدىغان چوڭ ئارغىماق ئاتنى بارلىق ئىگەر- تۇقۇم ۋە جابدۇقلىرى بىلەن مەرھەمەت قىلىپ، ئۆز قولى بىلەن ئاتقا يۆلەپ مىندۈرۈپ، كۆچار تەرەپكە يولغا سالدى. قالغان ئەسكەرلەرگىمۇ ئۆز لايىغىدا تون- كېچەك، خەجلەيدىغان تىللا، ئۇزۇق- تۇلۇك، ئات- ئۇلاقلارنى بېرىپ يولغا سالدى. تۇڭگانى تايىپلىرىگىمۇ كۆپ شەپقەتلەرنى كۆرسىتىپ، ھەممىسنى ئۆزىگە ئىتائەتمەن ۋە فەرمانبەردار قىلىپ، بىر قانچىسىنى كاشغەرگە ئەۋەتىپ مادالويەگە تاپشۇردى. قالغانلىرىنىڭ گۇناھلىرىغا ئەپۇ قەلىمىنى سۈرۈپ كەچۈرۈم قىلدى. ياركەنتنىڭ مۇھەممەت يۇنۇسجان شاغاۋۇلغا تاپشۇرۇپ، ئۇنىڭغا مەملىكەتنىڭ ھەممە ئىشلىرىنى مۇستەقىل بىر تەرەپ قىلىدىغان يۇقىرى ئورۇن بەردى. نىياز ئىشكائى بېكنى شاغاۋۇلغا شاغاۋۇل قىلىپ تەينىلدى. كېپەك لاۋۇرنى باتۇر بېشى، قازى زىيائىددىن دامۇللامنى قازى كالان قىلىپ ئالاھىدە يارلىق ۋە مەنسۇرنامە بەردى. يۇرتقا تىنچلىق ئورناتتى. بۇ يەردە بىر نەچە كۈن تۇرۇپ بەختى دۆلەتتىن خۇرسەن ۋە خوشال بولۇپ، تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئۈچىنچى يىلى رەبىئۇلسانىنىڭ يىگىرمە بەشىنچى كۈنى (1866- يىلى 9- ئاينىڭ 6- كۈنى - ت) يەنى قوي يىلى دار سەلتەنەت كاشغەرگە قايتتى

4

جانابى بەدۆلەت ئاتالىق غازىنىڭ خوتەن ئۇرۇشىغا ماڭغىنى ۋە ھىلە- تەدبىرلىرى، ھاجى پادىشانىڭ قۇياش ئاپتۇڭى پېتىپ تامامەن يوق بولۇشى، مەقسەتتىكى ئاھۇ كىيىكنىڭ خوتەن زىمىنىدا جىلۋە قىلىشى ۋە مەھبۇبىنىڭ

مۇراد قۇچىغدا گىرەلىششىقاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ بايانى

مۇڭاپىق رەۋىش دوستلار، ساداقەتلىك ئەربابىلارنىڭ ئايدىڭ كۆڭۈللىرىگە يېتىپ روشەن ۋە مۇئەييەن بولغايكى، شۇنداق نەقلى ھىكايە ۋە قىسسە- ئەپسانىلەرگە قارىغاندا، پادىشاھدەك بەختلىك زامانىدىن تەجرىبە تاپقان ۋە مادارى پەلەككە يەتكەن مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىق غازى ياركەنت ئۇرۇشنى ئاياقلاشتۇرۇپ، كاشغەر دار سەلتەنەتىگە قايتىپ، ئادالەتلىك ئىشكىلرىنى ئېچىپ، جەۋرى- زۇلۇم بابىنى ئاياقلاشتۇرۇپ، پۇقرالىرىغا رۇخسەت تۇزۇملىرىنى ئورناتتى. يۇرت ياخشىلىرى ۋە چوڭلىرى، بەلكى ئاممىا- خاسلىرىنىڭ دىل ئۇچار قۇشلىرىنى ئىنئام- ئېھسان دان- يىمەكلىكلىرى بىلەن ئۆزىگە تارتىپ، كىيىك ئوۋلاشقا باشلاپ، ئۆزىنى دۇشمەن رىقابەتلىرىدىن ئامان ساقلىدى. بازارى ماشايىخلارىدىكى ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا خەتمە قۇرئان قىلدۇرۇپ خەيرى ساخاۋەت تىلەپ، دۇئا ۋە پەتىھەلەرنى ئادا قىلىپ، داشقازانلارغا ئۆز قولى بىلەن ئوت قالاپ ۋە سۇ ئىستىپ، ئاجىز- بىچارىلەرگە كەڭرى نەزىر، خەيرى- سەدىقىلەرنى بېرىپ، ھەممە ئادەمنى شاد- خورام ۋە پاراۋان قىلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاتالىق غازىنىڭ دۆلەتلىرىگە بى ئىختىيار قوللىرىنى كۆتۈرۈپ، دۇئار قىلىشقا مەشغۇل بولدى.

بۇ چاغدا ئاتالىق غازىنىڭ يۇرتلارنى كېڭەيتىش ھەۋەسلىرى ۋە مەملىكەت ئېلىش داغدۇغىسى كۈندىن- كۈنگە ئۇلغىيىپ، ئۇنىڭ خىيالىغا مەھكەم يېپىشتى. بولۇپمۇ گۈزەل خوتەننى بوي سۇندۇرۇش مۇددىئاسى ئۇنى بىئارام ۋە بىقارار قىلىشقا باشلىدى. لېكىن، خوتەن پۇقرالىرى ھاجى پادىشاغا ناھايىتى قاتتىق ئىخلاس ئەقىدە قىلاتتى. يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان ھەممە چوڭ- كىچىكلەر ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن پادىشغا لەشكەر بولۇپ جانپىدا ئىدى. ئاتالىق غازى بۇنى ناھايىتى ئوبدان مۆلچەرلەپ، ئەركانلىرىغا «ئەگەر پادىشانىڭ پۇقراغا ئىشەنچىسى ۋە ئۇقرانىڭ پادىشاغا ئىتتىپاقى مۇڭاپىق بولسا، ئاندىن شەھەرگە بىر يىگانەنىڭ قول سېلىپ بوي سۇندۇرۇپ، مۇراد باغچىلىرىدىن مەقسەت غۇنچىلىرىنى ئۈزگەنلىگى ھېچقانداق زامانىدا ياكى بىرەر تارىخ كىتاۋىدا كۆرۈلمىگەن ۋە سۆزلەنمىگەن. مۇۋەپپەقىيەتلىك بار جايدا دۆلەتمۇ بار. دۆلەت بار يەردە ئەلۋەتتە مۇۋەپپەقىيەت تەييارلۇر. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بىر ئادەم بىر تەرەپكە كېتىپ بارغان ئىكەن. يەنە بىر ئادەم يولدا ئۇچراپ نەگە بارىسى ۋە

نەندىن كەلدىگىز ۋە ئېتىز كىم دەپ سوراپتۇ. ئۇ مېنىڭ ئېتىم دۆلەت، قايسى مەملىكەتتە مۇۋەپپەقىيەتلىك بولسا، مەن شۇ جەنغا بارىمەن ۋە قايسى مەملىكەتتىن مۇۋەپپەقىيەت ۋە ئىتتىپاق كۆتۈرۈلسە، مەنمۇ ئۇ يەردىن ئۆزەمنى باشقا تەرەپكە ئالىمەن دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ. دىمەكچىمەنكى، خوتەندە مۇۋەپپەقىيەت ۋە بىرلىك بار. ئۇ جايىنى زورمۇ- زور زەمبىرەك، تەيپو ۋە قىلىچ، گەرزۇ بىلەن بوي سۇندۇرىشىمىز مۇمكىن ئەمەس. لېكىن ھاجى پادىشانىڭ يېشى يەتمىشكە يەتتى. ئەقىل- پىكرى بولسا ئاجىزلىق تەرەپتىن يول تاپتى. ئۆمۈر ئاپتۇنى غەرپكە قايتىش مەھەلگە يېقىنلاشتى» دەپ، ئىشنىڭ تېگىگە يېتەلمەي، تەپەككۇر بېشىنى خيال تىزىغا قويۇپ، چوڭقۇر خيال بىلەن ۋەزىيەتنى ھىساپقا تىزىپ، ئىمتىھان كۆزى بىلەن قاراپ، بىرەر تەدبىر قىلسام، بۇ ئۇمىت تەدبىرىم ئاللا تەقدىرىگە مۇۋاپىق چۇشۇپ قالسا، خوتەننى قولغا كىرگۈزۈش ئىمتىھانىدىن يىراق ئەمەس دەپ ئويلىدى. ھىلە- مىكىر تەدبىرىگە قەدەم قويۇپ، مەككارلىق توزاقلىرىنى يېيىپ يالغانچىلىق ئۇرۇق دانلىرىنى چېچىپ نەيرەڭلىق ھۇنەرلىرىنى ئوينىتىپ، دەۋرىنىڭ ئۇزۇن ئاقىۋىتىدىن ئەندىشە قىلىپ، پىكىر- خياللىرىنى چەكسىز دەريانا غەرق بولدى. ۋە دەريانا چۆمگەن تەپەككۇرى ئىچىدە مۇرات- مەقسەت گۈلىنىڭ تەسەۋۋۇر جىلۋىسىنى كۆردى. شۇ ئاندا ئۇ بېشىنى ئۇستۇن قىلىپ كۆتۈرۈپ، نۇسرەت قىياپەتلىك قوشۇنلىرىغا نەزەر سالدى – دە «راسلىنىپ تەييار بولۇڭلار، مازارى شېرىپ زىيارىتىگە بارىمىز» دەپ ئالى پەرمان قىلدى. چوڭ تۇغلار بىلەن تۆت نەپەر ئەمرى لەشكەر، قىرىق پانسەت، سەرجالڭ، لاۋۇر، توپچى قاتارلىقلار بولۇپ، ئون بەش مىڭ ئەسكەر، سەرۋاز، جانبازلار بىلەن ئاتلىنىپ، بۇزرۇك خان تۆرەمنى ھەمرا قىلىپ، تارىخ ھجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئۈچىنچى يىلى (قوي يىلى) ماھى بارات ئېيىنىڭ سەككىزىنچى كۈنى (مىلادى 1866- يىلى 12- ئاينىڭ 16- كۈنى يارکەنتكە يېتىپ كەلدى.

ئاتالىق غازى يارکەنتە بىر كۈن تۇرۇپ، يىگىت، سەرۋازلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئۇلارغا تون- كېچەك، خەجلەيدىغان تىللا، ئات ۋە قورال- ياراقلارنى بېرىپ تەييارلاندى. جۇملىدىن، بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ نامدا ھاجى پادىشاغا خەت يازدى. بۇ خەتتە «كاشغەر زېمىنىغا كەلگىلى ئۇزۇن بولدى. بۇ مەملىكەتلەردىكى مازارى ماشايىخلارنىڭ زىياتىرىنى ئىماكىيەتنىڭ يېتىشچە ئادا قىلدى. ئەما ئارزۇ- ھەۋىسىم شۇكى، بابام ئىمام جەپەر سادىق ھەزرەتلىرىنىڭ [173] مازارلىرىنى بىر زىيارەت قىلىپ يانسام دېگەن مۇددىئا ۋە غەرىزىم بار ئىدى. ئەگەر ھاجى پادىشا ئاغام يول بېرىپ، ئەزەن- ئىجازەت قىلسا، بۇ مازارى ماشايىخنى زىيارەت قىلغات، ھاجى پادىشا ئاغام

بىلەنمۇ كۆرۈشۈپ يانسام دىگەن تەلىۋىنى مۇبارەك قۇلاقلىرىغا ئىزھار قىلىپ، ئەرز ئىخلاسمنى مەلۇم قىلىپ مەكتۇپ قۇلاقلىرىغا ئىزھار قىلىپ، ئەرز ئىخلاسمنى مەلۇم قىلىپ مەكتۇپ يازدىم – ۋەسسالام» دەپ يېزىلغان ئىدى. ئاتالىق غازى ھىلە- مىكىر بىلەن يېزىلغان بۇ خەتنى بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ ئۇلۇغ مۆھرى بىلەن مۆھۈرلەپ، ئىشەنچىلىك خىزمەتچىسنى ئەۋەتتى. كەينىدىن ئۆزىمۇ يولغا چىقىپ، يارکەنت زىمىنىنىڭ ئاخىرى ۋە خوتەن زىمىنىنىڭ باشلىنىدىغان بىر يېرىگە ئۆز چېدىرى- بارگاھلىرىنى تىكتى.

ھاجى پادىشا بۇنىڭدىن خەۋەردار بولۇپ، ئوغلى نەمتۇللا خانىنى قونئالغۇغا لازىملىق سوغا- سالاملار بىلەن ئالدىغا چىقاردى. ئاتالىق غازىمۇ بۇلاردىن خەۋەر تېپىپ ئالدىغا كىشى ئەۋەتىپ، ئىززەت- ئىكراملار بىلەن باشلاپ كېلىپ، ياخشى زىياپەتلەرنى قىلدى. ئاندىن كېيىن، ئالتۇن سەللە، تەتۇللا تون، ھەممىسى ئالتۇن بىلەن نەقىشلەنگەن قورال- جابدۇق، ئىگەر- تۇقۇم ۋە باشقا جاپدۇقلىرى تامامەن ئالتۇن، كۈمۈش بىلەن بېزەلگەن ئارغىماق ئات قاتارلىقلارنى ئىنئام- ئېھسان قىلىپ تارتۇقلىدى. يىگىت، مەھرەملىرىگە تون- كېچە، خەجلەيدىغان تىللا قاتارلىقلارنى ئىنئام قىلىپ، «ئەلھەمدۇلىللا بۇ يەرگە كەلدىم. پادىشا زادەمنىڭ جاھان ئارا جامالىنى كۆرۈپ، كۆزۈمنى روشەن ۋە نۇرلۇق قىلىپ مۇرادىمغا يەتتى. ئەمدى ھاجى پادىشا دادامنى بىر كۆرمەسكە مۇيەسسەر بولامدىكىن دىگەن ئارزۇ- ھەۋەسنى قىلمەن. بۇ كەمنە كەمبەغەل خىزمەتكارلىرى پادىشا ئاتامنىڭ ئوردا ھۇزۇرىغا بېرىشقا مۇيەسسەر بولسام ۋە پادىشا ئاتامنىڭ ئاياقلىرىنى، تۇغلىرىنى ساقلىم بىلەن سۈپۈرسەم دەيمەن. ئەگەر بۇ نادان غۇلامنى ئۆزىنىڭ كەمتەردىن غۇلام- چاكارلىرى قاتاردا كۆرۈپ، مۇبارەك نەزەرلىرى بىلەن مەرھەمەت قىلىپ، يارلىقنامە ۋە ئالى نىشاننامە بىلەن مېھرىبانلىق كۆرسەتسىلە، بۇ قارا تۇپراق ئۈستىدىكى خار ۋە ئېتىۋاسىز بېشىمنى ئاسمان قۇتۇپتىكى فەرقەدان (شىمالى قۇتۇپ يۇلتۇزىنىڭ يېنىدىكى ئىككى يۇرۇق يۇلتۇزنىڭ ئورتاق نامى – ت) يۇلتۇزلىرى بىلەن تەڭ قىلغاندەك بولاتتىم. بۇ كەمنەنىڭ ساددا كۆڭلىدە ئەنە شۇ ھەۋەسلەردىن باشقا يەنە ھىچقانداق مۇددىئا ۋە مەقسەت يوق. ئەگەر پادىشا دادام شەرەپلىك قەدەملىرىنى ئاياپ بۇ يەرگە كېلىشىنى خالىمسا، مەن ئۆزەم بېرىپ، پادىشا دادامنىڭ ئۇلۇغ ئاستانىلىرىگە يۈزۈمنى سۈرتۈپ، خىزمەتكارچىلىقىنى جان- دىلىم بىلەن مەلۇم قىلىپ، ئۇنىڭ ئاپتاپ دۆلەتلىرى نۇرىنىڭ بىر قەتىرە شولىسىدىن بەھرىمەن بولۇپ، ئۇنىڭ جاھان ئارا جامالى بىلەن كۆزۈمنى روشەن قىلىشىدىن باشقا تاقەت ئىلاجىم زادى قالمىدى» دىگەندەك خوشامەت گەپلەر، پىتنە سۆزلەر ۋە نەيرەڭ تەدبىرلەر بىلەن پادىشا

زادىنىڭ كۆڭلىنى ئىتائەتمەن بۇركۈتتەك ئوۋغا سالدى ۋە ھاجى پادىشانىڭ دىل- قەلبىنى بولسا قارارسىز ئاشقلاردەك بىئارام قىلدى. شۇنداقلا، پادىشا زادىگە ئابدۇللا ئەمرى لەشكەر قوشۇپ، سېھرگەردەك بىر نەچچە ئېغىز پىتنە- ئەپسۇن سۆزنى قۇلاققا ئاسقان مۇنچاقتەك بىر- بىرلەپ تىرزىپ بېكىتىپ، بىر پارچە پۇختا خىشنى «كالامى شېرىف» دەك قىلىپ ياساپ، ئۇنى نەچچە قەۋەت تەتۇللا، تاۋار، ئەتلەسلەر بىلەن ئوراپ، لىپاپىدەك قىلىپ تەييارلاپ، ئىززەت- ئىكرام بىلەن ئەمرى لەشكەرگە بەردى ۋە ئۇنىڭغا «مېنىڭ ئۈچۈن ھاجى دادامنىڭ خىزمىتىگە بېرىپ، ئەقىدە ۋە ئىخلاسمنى ئۇنىڭ ئۇلۇغ قۇلاقلىرىغا بىر- بىرلەپ مەلۇم قىلىڭ. ئەگەر ئىشەنمىسە ئۇشبۇ قۇرئانى كالامنى مېنىڭ ئۈچۈن ئىگىز كۆتۈرۈپ قاتتىق ئەھدى- پەيمان ۋە ئانىت- قەسەملەرنى قىلىپ، سۆز تەكتىنى مۇستەھكەملەپ، كاپالەتلىك قىلىپ، ھاجى دادامنىڭ خىزمەتلىرىدە بولۇپ باشلاپ چىقىڭ. قالغان ئەرز ئىخلاسمنى بولسا بۇ پادىشا زادەم بىلەن قۇللىرىغا ۋاكالتەن ئەرز ئەيلەيدۇ» دەپ يولغا سالدى.

نەمتۇللا خان زادە بىلەن ئابدۇللا ئەمرى لەشكەر ھاجى پادىشانىڭ ھۇزۇرىغا يېتىپ كېلىپ كۆرۈشتى. زىياپەتلەر ئاياقلاشقاندىن كېيىن، مەزكۇر ئەمرى لەشكەر ئاتالىق غازىنىڭ دىگەنلىرىنى ئەسلى پەرماندەك، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئاشۇرۇپ ھاجى پادىشانىڭ مۇبارەك قۇلاقلىرىغا مەلۇم قىلىپ، ئىككى قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ قوۋۇشتۇرۇپ، پادىشانىڭ مۇلازىملىرى قاتاردا ئىتائەتمەن بولۇپ، پەگادا تىك تۇردى. لېكىن، سۈت بىلەن سۇ ئارىلاشسا ئاجراتقىلى بولمىغاندەك، ھاجى پادىشا بۇ سۆزنىڭ راست ياكى يالغانلىغىنى پەرق قىلىپ ئايرىيالماي، ھاڭ- تاڭ بولۇپ ئوغلىدىن سورىدى.

ئوغلى پادىشا زادە بولسا بۇ پەلەك ئىقلىمنىڭ ھىلىگەرلىكىنى كۆرمىگەن، زامانە تەجرىبە- ساۋاقلىرىنى تېتىمغان ۋە توشقان ئۇيقۇسى غەپلىتىدىن تېخىچە ئويغانمىغان ئىدى. شۇڭلاشقا، مەزكۇر ئەمرى لەشكەر ھاجى پادىشانىڭ ئاتالىق غازى ئالدىغا چىقىرىشنى ئەمرى لەشكەر ھاجى ئاتالىق غازى ئالدىغا چىقىشنى ئوبدان دەپ بىر مەرتىۋە تەرغىپ قىلسا، مەزكۇر ياش نادان شاھزادە بۇ ئىشنى ھەر خىل تەرىپ ۋە سۈپەتلەر بىلەن مىڭ مەرتىۋە تەرغىپ قىلدى. نەتىجىدە ھاجى پادىشانىڭ نۇرلۇق پىكرى ئاتالىق غازىنىڭ ئالدىغا بېرىشقا قارار تاپتى.

ئەگەر خۇداۋەندەكبىرىم ئالىمىيان بەندىلىرىنىڭ يۈزىگە دۆلەت ئىشىكلىرىنى ئاچماقنى ئىرادە ۋە تەقدىر قىلسا، ئۇ ھەر خىل بانا ۋە سەۋەپلەر بىلەن ئۇنىڭغا دۆلەت ۋە ئىززەت بېغىشلايدىكەن. دىمەك، قۇشبېگىنىڭ تەدبىرى بۇ تەقدىرى

سۈبنهانىگه مۇڭاپىق چۈشتى. هىلە- ئەپسۇنلىرىنىڭ ئەسراتى نەتىجە بېغىشلىدى. هاجى پادىشاغا بولسا دۆلەت ئىشىگى ئېتىلدى. زۇلمەت دەرىزىسى ئېچىلدى ۋە ئەقلى كۈزى يېپىلدى. پادىشازادە بىلەن ئەمرى لەشكەر ئىككىسى گويياكى تەقدىر جازاسىنىڭ قۇدرەتلىك ئىككى هايداقچىسىدەك هاجى پادىشانى جاهالەت- زۇلمەتكە ۋە هالالەت تەرەپكە هەيدىدى. شۇنداق قىلىپ، هاجى پادىشا ئۆز ئايىغى بىلەن ئاچ شىر ۋە ئۇسسىز ئارسلانغا دۇچار بولدى. بىراق، هاجى پادىشا چۈشۈم بۇزۇلغان ئىدى. غايىپ ئۆز پەردىسىدىن يەنە قانداق ئىشلارنى كۆرسەتەر دەپ ئېهتىيات قىلىپ، بىر مىڭ مەهرەم، يىگىت، ياساۋۇلنى ئېلىپ مەقسەت تەرەپكە راۋان بولدى ۋە يېتىپ كېلىپ چېدىر- بارگاهلارغا كۆزى چۈشتى. قۇشبېگىمۇ يىراقتىن كۆرۈپ ئالدىغا يۈگۈرۈپ كېلىپ، هاجى پادىشانىڭ ئۆزەڭگىسىگە يۈز- كۆزىنى سۈرتۈپ، ئاتنىڭ چۈلۈۋۈرىنى قولغا ئېلىپ، بەزىدە چۈلۈۋۈرنى بويىنغا سېلىپ، تۆت پانسەت تۆت تەرەپتىن يۈگۈرۈپ، بارگاه ئالدىغا كەلگەندە ئاندىن كۆتۈرۈپ چۈشۈرۈپ، قولتۇقلىرىدىن يۆلەپ بارگاهقا ئېلىپ كىرىپ هەدىس شېرىپتە «كىمكى بىر هاجىنى ياكى غازاتچىنى قۇچاغلاپ بويىنغا قول سېلىپ كۆرۈشسە، مىڭ پەيغەمبەرنى قۇچاغلاپ كۆرۈشكەندەك بولىدۇ» دىگەن پەيغەمبەرنىڭ بۇ سۆزى بويىچە، «ئۆزلىرىنىڭ بويۇنلىرىغا قول سېلىپ كۆرۈشۈشكە مۇمكىن بۇلارمىكىن» دەپ ئورنىدىن تۇرۇپ تىك قاراپ تۇردى. هاجى پادىشامۇ ئورنىدىن تۇرۇپ قۇچاغلىدى. قۇشبېگى هاجى پادىشانىڭ بويىنغا قول سالغانچە كۆتۈرۈپ يەنە بىر ئۆيگە ئېلىپ كىردى. بۇ ئۆيگە ئادەم تەييارلاپ قويغان ئىكەن. ئۇلار هاجى پادىشانى – دە، يېقىتتى. باغلاپ ئىگىن- ئاياقلىرىنى سالدۇرۇپ ئالدى. ئاندىن كېيىن ئۇنىڭ نىمە بولغانلىغىنى هېچكىم كۆرمىدى ۋە بىلمىدى. ئىسىت! ئىسىت! ئادەم جىنسى ۋە ئىنسان گۈرۈهىنىڭ هىلە- مىكىرلىك تەدبىرلىرىنى ئەنە شۇنىڭدىن كۆرۈپ تاماشا قىلىش كېرەك – ئەلۋەتتە.

نەزىم:

ئىنسان ئەگەر ئاچسە تەلبىسغە* ئەغىز،

بىچارە بولۇر ئىبلىس لەئىن*بي تەمىز*.

بۇ چاغدا هاجى پادىشاغا قاراشلىق يىگىت، مەھرەملەر ئىتتائەت بىلەن ئاتلىرىدىن چۈشمەي، هاجى پادىشانى مۇھاپىزەت قىلىپ

---

*تەلبىس – هىلە- مىكىر، نەيرەڭ.

*لەئىن – مەلئۇن، لەنەت.

*بي تەمىز – ئاق- قارىنى پەرق ئەتەلمەيدۇ.

ئەمىر كۆرۈپ قاراپ تۇرغان ئىكەن. ئاتالىق غازى قۇشبېگى دەرهال هاجى پادىشانىڭ نامىدىن «مەن ئۇكام قۇشبېگى بىلەن بىر كېچە مۇڭدىشىپ بىللە قونۇپ، ئەتىلىكە يول باشلاپ شەھەرگە كىرىمەن. سىلەر خاتىرجەم بولۇپ شەھەرگە قايتىپ هەر بىرىڭلار ئۆز ئىشىڭلارنى قىلىپ تۇرۇڭلار. ئەتىلىكە نەمتۇللا خان ئالدىمىزغا چىقسۇن» دىگەن بىر پارچە خەت چىقاردى. جۇملىدىن، ئىشقا يارايدىغان ۋە بىرەر ئىشىنىڭ هۆددىسىدىن چىقالايدىغان يىگىرمە- ئوتتۇز نامدار باتۇرنىڭ نامىنى تىزىپ، «ئەتىلىكە بىللە ئالغاچ چىقىڭ» دەپ بىللە چىقاردى. ئەسكەرلەر بۇ خەتنى كۆرۈپ،ئەمدى شۇملۇق كەتتى، ئۇلۇغ سائادەت يۇزلەندى، مۇشتەرى (مارس – ت)يۇلتۇزى بىلەن ناهىد (ۋىنىرا – زۆهرە – ت) يۇلتۇزى بىر بۇرجىدا تەڭداش بولدى دەپ خوشال بولۇپ، ئاتلىرىدىن چۈشمەيلا شەھەرگە قاراپ چاپتى.

ئەتىسى ئەتىگەندە ئاتالىق غازى شەھەرگە قاراپ ئاتلاندى. ئىككى پوتەي مقدارى يەرگە بارغاندا پادىشازادە نەمتۇللا خان ئىشقا يارايدىغان يىگىرمە- ئوتتۇزچە چوڭ ئەمىرانى هەمرا قىلىپ ئەبدى دۆلەت ئىگىسى ئاتالىق غازىغا ئۇچراشتى. ئاتالىق غازى ئۇلار بىلەن ناهايىتى ياخشى كۆرۈشۈپ، «هاجى پادىشا دادام كەينىمىزدىن كېلىۋاتىدۇ، سىلەر بىللە بېرىپ كەلسىلە» دەپ يولغا سالدى. بىراق، ئۇنىڭ ئادەملىرىنى بىر- بىرىگە قوشماي چېدىر- بارگاهلارغا ئېلىپ كىرىپ يوق قىلدى ۋە هاجى پادىشانىڭ غەزىنە بايلىغىنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن ئەزىز بېك جاللاتنى يىگىتلىرى بىلەن چاپاۋۇل قىلىپ ماڭدۇردى. بۇ شەھەرگە كىرىپ هاجى پادىشانىڭ بالىلىرىنى بىر تەرەپكە هەيدەپ چىقىرىپ، ئوردا ئىچى ۋە غەزىنىلىرىگە ئىگە بولدى. جانابى ئالى بەدۆلەت ئىقبالى سەلتەنەت بىلەن كەينىدىن يېتىپ بېرىپ،

چېدىر- بارگاھلىرىنى تىكتى. ئاندىن ئەمىر لەشكەر، سەرچەكچ لاۋۇر، ياساۋۇللىرىنى بىر- بىرىنىڭ كەينىدىن قىل قۇيرۇق قىلىپ شەھەرگە كىرىپ، بەزىلىرىنى تېغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزدى ۋە بەزىلىرىنى نەزەربەت قىلدى.

بۇ چاغدا، ھاجى پادىشانىڭ خوتۇن- بالىلىرى، ئەسكەر ۋە پۇقرالىرى بىر- بىرىگە قاراپ «ھاجى پادىشاھىم كەلدىمۇ؟ نەدە قاپتۇ؟ نىمە ئۈچۈن شەھەرگە كىرمىگەندۇ؟ بۇ قىپچاق ئەنجانلىقلار شەھەر بىسىۋالدى، نىمە ھادىسە ۋە نىمە ۋەقەلەر بولغاندۇر؟» دەپ ئىشىنىڭ ماھىيىتىنى بىلەلمەي، ھەيران ۋە سەرگەردان بولۇپ، ھاڭ قېتىپ دىڭ تۇرۇپ قالدى. بۇنىڭغىچە ئىككى كېچە- كۈندۈز ئۆتۈپ كەتتى. ئاندىن كېيىنلا ئۇلار ۋەقەتنىڭ قانداقلىغىدىن ۋاقىپ بولۇپ، ئون مىڭ ۋە ئون بەش مىڭ ئادەم قورال- ياراق، چوماق- كالتەكلىرىنى كۆتۈرۈپ، شەھەرنىڭ تەرەپ- تەرەپلىرىدىن كىلىپ، «ھاجى پادىشاھىم قېنى؟» ، «پادىشا زادىمىز قېنى؟» دەپ، قۇشبېگىنىڭ كوچا- بازارلاردا ئۇچرىغانلار يىگىت، سەرۋازلىرىنى ئۇرۇپ، ئۆلتۈرۈپ، قوغلاپ، ھەر خىل قاتتىق گەپلەرنى قىلدى. ھەتتا قەلەم بىلەن يازغىلى بولمايىغان ھاقارەت ۋە دەشنامىلارنى قىلدى. ھەرقانچە نەسىھەت، تەرغىباتلارنى قىلسىمۇ ئاڭلىمىدى. قۇشبېگىنىڭ ئادەملىرى بۇئالامانلارنىڭ ھاقارەتلىرىگە چىداشقا تاقىتى نائىلاج بولدى. دەل مۇشۇنداق چاغدا، ھاجى پادىشانىڭ بىرمۇنچە ئادىمى كالتەك- چۇماقلىرىنى كۆتۈرۈپ بارگاھقا چاپتى. شۇ ئاندا ئاتلىق غازىدىن «ئۇرۇڭلار، ئۆلتۈرۈڭلار» دىگە ئالى يارلىق كەلدى. لېكىن بىرنى ئۆلتۈرسە ئونى ۋە ئوننىنى ئۆلتۈرسە يەنە ئوتتۇزنى كېلىپ «غۇلى نىمە دەيدۇ بۇ» (بۇلار نىمە دەيدۇ - ت) دەپ تېخىمۇ ئىلگىرلەپ، ئۆلۈكلەرنى دەسسەپ ئۆتۈپ بارگاھقا يېتىپ كەلدى. بۇ چاغدا ئاتالىق غازىمۇ چىداپ تۇرالماي ئاتقا مىنىپ قىرغىن قىلىشقا يارلىق قىلدى. ھەممە ئەسكەرلەر قىرغىنغا چىقىپ، چاپ- چاپ قىلىپ، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئىت، ئىشەك، مۇشۇكلىرىگىچە بولغان جانلىقلىرىنى ئۆلتۈرۈپ جانسىز قىلدى. ئەتسى ئون مىڭدىن ئارتۇق چوماقچى ئالامانلار چوماق- تاياقلىرىنى كۆتۈرۈپ، بىردىن تۇلۇمغا ئۇزۇق تالقانلىرىنى سېلىپ، ئاغزىنى بۇغۇپ مەھكەم قىلىپ، گەدەنلىرىگە ئېسىپ قارا كالتەك بولۇپ قارا قاشتىن كەلدى. ئاتالىق غازى بۇلارنىمۇ قىرغىن قىلىپ، ئىلگىرى ئۆلۈمگە ماڭغانلارغا قوشتى. ئاندىن كېيىن چېرىلىكلەر قىل قۇيرۇق بولۇپ، چوماق، ئۇزۇقلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، ئەھۋالنى كۆرۈپ، كۆيۈپ تۇرغان ئوت ئاتەشكە خۇددى پەرۋانىدەك ئۆزىنى ئاتتى. بۇلارمۇ ھالاكەت مەنزىلىدىن ئورۇن ئالدى.

بۇ چاغدا، خوتەن تەۋەسىدە ئالتە شەھەر بار ئىدى. ھەر قايسى شەھەرنىڭ ئادەملىرى بەش مىڭ ياكى ئون مىڭدىن

بولۇپ، بىر- بىرىدىن خەۋەرسىز خوتەنگە ئۇلاشتى. ئاتالىق غازى بۇلارنىمۇ بىر- بىرىگە قوشماي، كەتكەنلەرنىڭ كەينىدىن كەلمەس يولغا سېلىپ ۋىدالاشتى. خوتەن خەلقى «غۇلى نىمە دەيدۇ بۇ» دەپ بىر ئىشنى ئويلاپ ئاسانلىقچە ئورنىدىن قوپمايدىكەن. ئەگەر ئورنىدىن تۇرسا، بۇ ئىشنى بىر تەرەپ قىلماي قويمايدىكەن. دېمەك، بۇ قېتىم ئورنىدىن قوپماي تىنچ تۇرغانلىرى سالامەت ۋە ئامان قالدى. بۇ ئىشنى ئويلاپ ئورنىدىن قوپقانلىرى بولسا شەھەرگە كېلىپ، «ھاجى پادىشاھىم، ئاھ پادىشاھىم» دەپ زار- زار يىغلاپ «پادىشاھىمىزدىن ئايرىلىپ تىرىك قالغانلىغىمىزدىن ئۆلگىنىمىز مىڭ مەرتىۋە ياخشىراق» دەپ ئۆزىنى ئۆزى ھالاكەتكە تاشلىدى. چۈنكى، خوتەن ئەھلى جان ساقلايمەن دەپ ھالاكەتتىن قاچمايدىكەن ۋە قېچىشنىمۇ لازىم كۆرۈپ راۋا تاپمايدىكەن. ئۇلارنىڭ كامانى جاھىللىغىنى ئەنە شۇ مىجەزىدىن ئۇچۇق كۆرگىلى بولىدۇ.

قۇشبېگىنىڭ يىگىت، سەرۋازلىرى ئادەم ئۆلتۈرۈشتىن چارچىدى. قوللىرى قاپاردى ۋە بۇنى ئاتالىق غازىغا ئەرز قىلدى. ئاتالىق غازى بازارغا كەلگەن خوتەنلىك قاسساپلارنى نۇسرەت قىياپەتلىك قوشۇنلىرى بىلەن بىللە مۇساپىر قاسساپلارنى نۇسرەت قىياپەتلىرى بىلەن بىللە تۇرۇپ ئادەم ئۆلتۈرۈشكە پەرمان بەردى. بۇلار خەنىدەكلەرنىڭ لۇقمىسىنى تۇرۇپ ئادەم ئۆلتۈرۈپ، ئۆلۈكلەرنى خەنىدەككە ۋە چوڭقۇر يەرلەرگە تاشلىدى. خەنىدەك ۋە باشقا چوڭقۇرلۇقلار جەسەت بىلەن لىقمۇ- لىق تولدى. دەرۋازىلارغا ئەمرى لەشكەر ۋە پانسەتلەر، سەرۋازلارنى قويۇپ، تۇتۇلغانلارنى ئۆلۈمگە بۇيرۇپ ، سەرۋازلارغا تاپشۇردى. بۇلار ئۇلارنى بىر- بىرىدىن يېتىلەپ، ئۆلتۈردىغان يەرگە ئېلىپ ماڭدى. بارغىچە «بىر نەرسەڭ بولسا ماڭا بەرگىن، ئۆلتۈرمەي قويۇپ بېرەي» دىسە، بەزىلىرى بۇنى ماقۇل كۆرمەي، ئۆلۈمنى لايىق ۋە سازاۋەر كۆرۈپ ئۆلۈپ كەتتى. بەزىلىرى يۇز ئەقەللى بىر تەڭگىچە پۇل بېرىپ ئۆزىنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ، جېنىنى جايلاپ، يۇرت- ۋەتىنىگە قايتتى. بەزىلىرى قولۇمدا ھازىر پۇل يوق ئىدى، تېپىپ بەرسەم ياكى ئەكىلىپ بەرسەم دىسە، نەسىيە قىلىپ قويۇپ بەردى. ئاتالىق غازىنىڭ ئادەملىرى تۆت ياكى بەش تاشقىچە يەرلەرگە ھەتتا تېخىمۇ يىراقتا بېرىپ، تالان- تاراج قىلىپ ياندى. شۇنداق قىلىپ، بەش كېچە- كۈندۈز ئۆتۈپ كەتتى. ئۆلۈم بازىرى ناھايىتى قىزىپ كەتتى. پۇقرا- خالايىق خاراپ ۋە ۋەيرانچىلىققا يۈزلەندى. پەقەت شۇنىڭدىن كېيىنلا جانابى ئاتالىق غازى پەرمان بېرىپ قىرغىنچىلىقنى توختاتتى. تارىخ كىتاپلىرىدا «بىر تۇمەن ئادەم ھالاكەتكە يەتكەن بولسا، بىر مۇردا قولىنى ئۈستۈن كۆتۈرىدۇ، ئىككى تۇمەن ئادەم ھالاكەتكە يەتكەن بولسا، ئىككى ئۆلۈك قولىنى كۆتۈرىدۇ، ئەگەر ئون تۇمەن

ئادەم هالەك بولسا، بىرئۆلۈك ئۆرە تۇرىدۇ» دەپ يېزىلغان. بۇ چاغدا خوتەندە بەش ئۆلۈك قولىنى كۆتەرگە ئىكەن. بۇنىڭغا قارىغاندا ئەللىك مىڭ ئادەم هالاك بولغانلىغى مەلۇم. بەختى ئويغاق، دۆلىتىبار ۋە پەلەك هەيۋەتلىك مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىق غازى ئەنە شۇنداق تەدبىر ۋە هىلە- مىكىرلەرنى قىلمىغان بولسا ئىدى، ئۇ خوتەننى قولغا كىرگۈزۈشكە مۇيەسسەر بولالمايتى. چۈنكى، پۇقرا- خالايىقنىڭ هاجى پادىشاغا بولغان ئەقىدە- ئىخلاسلىرى، هەتتا ئەڭ يۇقىرى تەسەۋۋۇر چېكىدىنمۇ ئاشتى.

سۆزنىڭ هاسلى شۇكى، ئاتالىق غازى بۇ قېتىمقى ئومۇمىي قىرغىنچىلىقتىن بىكار بولۇپ، هاجى پادىشانىڭ غەزنە بايلىغىنى تىزىمغا ئېلىپ، ئالى دۆلەتخانىغا تاپشۇردى. ئۇنىڭ قورال- ياراقلىرى ناهايىتى مۆكەممەل ۋە تولۇق ئىكەن. كۆمۈش تىلا ۋە پۇلدىن باشقا يەنە ئون ئالتە قاپتەك چوڭ ۋازىغا ساپ ئالتۇن توپلىغان ئىكەن. بۇنىڭدىن يىگىتلىرىگە تۇزۇك بىر نەرسە بەرمەپتىكەن. ئىسراپ بولىدۇ دەپ ئۆزى ۋە ئەهلى ئايالىلىرىغىمۇ بۇ ئالدۇندىن سەرپ قىلمىغان ئىلەن. ئوتتۇز ئاي پادىشالىق قىلغان مەزگىل ئىچىدە، هەتتا ئۆز ئاشخانىسىغىمۇ ئابائى ئەجداتلىرىدىن مىراس قالغان زىمىنلىرىنىڭ مەهسۇلاتىنى ئىشلەتكەن ئىكەن. كېيىم- كېچەكلىرىگىمۇ شۇنى سەرپ قىلدىكەن. شەرىئەت بويىچە يۇرتتىن كەلگەن نەرسىلەر ۋە خىتايلار ياكى بەگلەردىن ئولجا چۈشكەن مال- دۇنيانىڭ هەممىسىنى ئۆز پېتى بويىچە دەپتەرگە ئېلىپ، زايا قىلماي غەزىنده ساقلىغان ئىكەن. جانبى بەدۆلەت ئاللىرى بۇنى كۆرۈپ بىلگەندىن كېيىن «مەن بۇرۇن دادام دەپ يۈرگەن ئىدىم. بۇ راستىنلا مېنىڭ دادام ئىكەن» دەپ تەبەسسۇم قىلىپ ئاپىرىن ئوقۇدى. هاجى پادىشا بولسا بۇرۇن ئۆتكەن سۇلتانلارنىڭ قائىدە- يوللىرىنى، بولۇپمۇ ئۇمەييە خەلىپىلىگىنىڭ [174] خەلىپىسى ئۆمەر بىننى ئابۇلئەزىز خەلىپە هەزرەتلىرىنىڭ (ئاللا ئۇنىڭ مەرتىۋىسىنى يۇقىرى قىلغاي!) [175] يول ۋە رەۋىشىنى تۇتقان ئىكەن. بولۇپمۇ ئۇنىڭ جازا يەلپۇشلىرى چوڭ ماۋۇتتىن، نوقتا ۋە بويىندىكى پۆپۈكلىرى مەشۇت- يىپەكتىن ئىشلەنگەن، بۇ پۆپۈكلىرىگە قاتار- قاتار جەرس- قوڭغۇراقلارنى ئېسىپ بېزىگەن تۆت چوڭ نار تۆگىسى بار ئىدى. بۇ زامانىدا هېچقانداق جايدا تۆگىلەرنى بۇنچىلىك بېزەپ ياسىمىغان ئىكەن. بۇ نار تۆگىلەر بارلىق تاماشچىلارنىڭ ئەقلىنى هەيران، كۆزلىرىنى خىرە قىلىپ قاماشتۇرغان ئىكەن. تۆگىلەرنىڭ هەممىسلا ئاتالىق غازىنىڭ قولىغا چۈشتى. ئاتالىق غازى هاجى پادىشانىڭ غەزنە بايلىغى، قورال- ياراقلىرى، ئەسۋاپ- سايمانلىرىنى بۇ تۆگىلەرگە يۈكلەپ، كاشغەر دار سەلتەنەتىگە ئېلىپ ماڭدى.

نەزىم:

شاھقا ئەگەر بولسالەر دۆلەت بەختى يار،

بولۇر پەتھى نۇسرەت شاھلارغا دۇچار.

ئاتالىق غازى ئەمرى لەشكەر، پانسەت، ئەمرالىرى باشلىق ھەممە يىگىت، سەرۋازلىرىغا ئىنئام- ئېھسانلارنى يەتكەنچە بېرىپ، مەمۇن قىلىپ ھاجەتتىن چىقاردى. ئاندىن خوتەندىكى شەھدان ئىمامىلارنىڭ مازارلىرىغا قوي، كالا، گۈرۈچ، پۇل، تون ئەۋەتىپ، بۇ جايلارغا ئىشەنچلىك مۇلازىملارنى تەينىلەپ، غېرىپ- بىچارىلەرگە كەڭرى نەزىرلەرنى ئۆتكۈزۈپ، خەتمە قۇرئان قىلدۇرۇپ ساۋابىنى ئېلىپ، ماشايىخلارنىڭ روھىغا ئاتاپ بىچارە دۇئاگۈيلارغا تون- كىيىم، پۇل- تىللا سەدىقە قىلىپ، دۇئاسىنى ئېلىپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، يارىكەنتلىك نىياز ئىشكائى بېكنى خوتەنگە ھاكىم ۋە مۇستەقىل سۇيۇرغال قىلىپ، مەملىكەت ئىشلىرىنى ئۆزى خالىغانچە بىر تەرەپ قىلىش، مۇھىم ئىشلارنى ئۆزى خالىغانچە ھەل قىلىش، ئەمەلدارلارنى ئىختىيارى تىكلەش ۋە ئورۇندىن قالدۇرۇش قاتارلىق مۇھىم ھوقۇقلارنى تۇتقازدى. يەنە خوتەندىكى ئالتە شەھەرنىڭ قىرىق كۈنلۈك تەۋەسىگىچە بولغان جايلارنى يارلىق بويىچە ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا قوشۇپ بېرىپ، ئورنىنى كۆتۈردى.

ئاتالىق غازىنىڭ نىياز ئىشكائى بېككە مۇنچىلىك ئالاھىدە مەرھەمەت ۋە مېھرىبانلىق قىلىشىدا بىرمۇنچە سەۋەپلەر بار ئىدى. ئۇنىڭ بىرسى، جانابى ئاتالىق غازى ئىلگىرى نىياز بېكنىڭ ئىلتىماسى بويىچە يارىكەنتكە كەلگەن ئىدى ۋە ھامىددىن تۆرە بىلەن ئۇرۇشۇپ، باراۋەرلىك قىلالماي قاچقان چاغدا، نىياز بېك كەينىدىن يېتىپ بېرىپ، ئىككى تاش يولغىچە ئۆزەڭگىداش بىللە مېڭىپ، ئۆزرە- خالىق ئېيتىپ تەسەللى بېرىپ، نۇرغۇن سۆز ۋە مەسلىھەتلەرنى ئوتتۇرغا قويۇپ مۇڭدىشقان ئىدى. شۇ چاغدا قۇشبېگى بۇنى كاشغەرگە بىللە ئېلىپ كەتمەكچى بولغان ئىدى. لېكىن ئۇ ئېتىنى سۇغارغان بولۇپ ئارقىغا يېنىپ، ئېتىغا بىر قامچا ئۇرۇپ، تېزلىك بىلەن يارىكەن تەرەپكە قېچىپ، ئۆزىنى بىر دالدىغا ئالدى. بۇ چاغدا قۇشبېگى ئۇنىڭ كەينىدىن ناھايىتى زور ئاپىرىن ئوقۇپ، «ناھايىتى ھۇشيار ئادەم ئىكەن، بىزنىڭ يۇز-

خاتىرىمىز ۋە رايىمىزنى قىلىپ مۇۋاپىقىيەت بىلەن بۇ يەرگە كەلدى ـ دە ياركەنتتىكى بالا- چاقىلىرىدىن ئەندىشە قىلىپ ياندى. قولىدىن ئىش كېلىدىغان ئادەم ئىكەن» دەپ كۆڭلىدە ئۇنىڭغا ماقۇل بولدى. يەنە بىر سەۋەپ شۇكى، ياركەنتتىكى ئىسھاق خوجام تۇڭگانىلار بىلەن توقتۇز مىڭ چېرىك چىقىرىپ كېچىلىك ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا، نىياز بېك مەخپى ئادەم ئەۋەتىپ «بۇ كېچە نۇرغۇن چېرىك چىقدۇ. تەدبىر ۋە مەسلىھەتتە بولغايلا، بۇنىڭدىن ئارتۇق ئىش قولۇمدىن كەلمەيدۇ» دەپ خەۋەر بەرگەن ئىدى. سەگەك توخۇدەك زېرەك قۇشبېگى بۇنىڭدىن خەۋەردار بولۇپ، ئامالىنى قىلىپ مەقسەتكە يەتكەن ئىدى. بۇ ۋەقەلەر ئاۋالقى داستاندا زىكى قىلىندى. يەنە بىر، نىياز بېك بىلەن ئاتالىق غازى ئۇسۇل- تەدبىردە، ئىش- كەسىتە ۋە ھىلىگەرلىكتە ھەمساۋاق ئىدى. ئۇلار بى ھەرپلىك، ئوخشاش قاپىيىلىك، ھەتتا يۇلتۇزلىرى مۇۋاپىقىيەتلىك بىر بۇرجىدا كۆرۈنگەن، بەخت- تەلەيلىرى باراۋەرلىكتە بىر خانىدىن ئورۇن ئالغان ئىدى. شۇڭلاشقا، ئاتالىق غازى ئۇنىڭغا خوتەنىدەك ئالتە شەھەرنى قىرىق كۈنلۈك تەۋەسى بىلەن قوشۇپ، پۈتۈنلەي مەرھەمەت قىلدى. ئۇ بىرەر قېتىممۇ خوتەننىڭ زىيان- زەخمەتلىرى قانداق بولغاندۇر دەپ ئاغىزىغا ئالمىدى، ھەتتا ئويلاپمۇ قويمىدى. نىياز بېك بولسا ھەرقانداق ئىشنى ئۆزى خالىغانچە قىلالايتى. لېكىن، ئۇنىڭ ئاتالىق غازىغا بولغان نىيىتى زادىلا راست ئەمەس ئىدى. ئاخىرى ئاتالىق غازىنىڭ قۇتۇلماس ۋەقەگە دۇچار بولۇشىغا دەل مۇشۇ نىيىتى يامان نىياز بېك سەۋەپ بولدى. شۇ ۋەقە ئىنشائاللا كېيىن چىكىر تاپقۇسىدۇر.

شۇنداق قىلىپ، ئاتالىق غازى نىيىتى بۇزۇق نىياز بېككە خوتەننى ئوڭچە تاپشۇردى. خالمان پانسەتنى ئەمىرى لەشكەر، ھاجى تۇراپنى قازى ئەسكەر قىلىپ، يارلىق- مەنسۇر بىلەن مېھرىبانلىك قىلدى. لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە ئەمىرى لەشكەرنى بوشاتتى ۋە قازى ئەسكەرنىمۇ بوشىتىپ، ئۇنى جەۋرى- زۇلۇم ۋە زەھەرلىك قىيىن- قىستاقلار بىلەن ئازاپلىدى. تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئۈچىنچى يىلى ماھى شەۋۋال ئېيىنىڭ يىگىرىمىنە سەككىزىنچى كۈنى (مىلادى 1867- يىل 3- ئاينىڭ 5- كۈنى ـ ت) ئاتالىق غازى دۆلەت ئەركانى ھۆكۈمرانلىرى بىلەن دار سەلتەنەتىگە ياندى. تۆت مەنزىل قالغاندا ئەزىز بېك جاللاتنى تۇتۇپ يوق قىلدى. چۈنكى، ئۇ ھەممىدىن بۇرۇن خوتەن شەھىرىگە كىرىپ، ھاجى پادىشانىڭ غەزىنىسنى مۇھاپىزەت قىلىشقا قويۇلغان ئىدى. لېكىن، ئۇ ئەسكەرلەرنىڭ ھەققىدىن ئىككى يۈز يامبۇغا خىيانەت قىلغان ئىكەن. گۇناسنى بويىنىغا ئارتتى. ئۇ يەنە بۇنىڭدىن بۇرۇن ئاتالىق غازىغا نىيىتىنى بۇزۇپ، بۇزرۇك خان تۆرەمگە يېقىنلىق قىلغان ئىكەن. بۇ ۋەقە يۇقىرىدا بايان قىلىندى. بۇنى «جاللات»

دەپ ئاتاشتىكى سەۋەپ شۇكى، ۋەلىخان تۆرەم ئىلگىرى كاشغەرگە كەلگەندە، ئۇنىڭغا جاللات بولۇپ خىزمەت قىلغان ئىكەن. ئەسلىدە بولسا يېڭى ھسارلىق ئادەم ئىكەن. بۇ تۈزبەرگەن نىيىتىنى بۇزۇپ خىيانەت قىلدى ـ دە، جازاسىنى تاپتى. ھەر قانداق ئادەم بۇ ئالەم زىرائەتگاھىغا ياخشىلىق ياكى يامانلىق ئۇرۇغىنى چاچسا، ئۇ ھامان بۇ بىباقى ئالەمدە ئۇنىڭ ھوسۇلىنى كۆرمەي، لەزىتىنى تېتىماي تۇرۇپ، ئۇ ئاخىرەت ئالمىگە كەتمەيدۇ. ئىلھاھىم ئۇ ئۇلۇغلۇغۇڭ بىلەن ھەممە بەندىلىرىڭنى راست يولغا باشلاپ، ئەگرى ـ توقاي يوللاردىن ساقلاپ، ئادىللىق ۋە راستلىق دەرىجە ـ مەرتىۋەڭ بىلەن ھەممنى ئۆز ئادالەت سايەڭدە ساقلىغايسەن ـ ئامىن!

5

ھاجى پادىشا ئەئىنى مولا ھەببۇللا خانىنىڭ ياخشى ئەزىلەتلىرى، سەلتەنەت ـ دۆلەت ھۆكۈمرانلىغى ئەھۋاللىرىنىڭ قىسقىچە بايانى

ئۇلەپتداش يارەنلەر، ھەمسۆھبەت بۇرادەرلەرنىڭ قىممەتلىك زېھنىلىرىدىن يۇشۇرۇن ۋە بىخاتىر قالمىغايكى، قىسسە ۋە ھىكايىلەرگە قارىغاندا، ھاجى پادىشا ئەڭ بۇرۇن مۇفتى ئىكەن ۋە ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن تارتىپ خوتەن ۋىلايىتىدە ئۇلۇغ شەرىئەت خىزمەتلىرىدە ئەمەلدار بولۇپ، شەرىئەتنى راۋاجلاندۇرۇشقا تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، ئۇلۇغ شەرىئەت ھۆكۈملىرىنى جارى ۋە ئىجرا قىلىپ كەلگەن ئىكەن. ئۇ ناھايىتى پەتۋاچى، دىندار ۋە پەرز ئىشلىرىغا قاتتىق ئەمەل قىلىدىغان ئادەم بولۇپ، ئۆز ئۆمرىدە تاھارەتسىز يەرگە قەدەم قويمىغان، مەيلى بىر يەردە تۇردۇن ياكى سەپەردە بولسۇن، نامازنى (كېچىسى ئوقۇيدىغان نامازـ ت) تەرك قىلمىغان، يېرىم كېچىدىن كېيىن كۆزى ئۇيقۇغا بارمايدىغان ئادەم ئىدى. ئەجاتلىرىدىن مىراس قالغان زىمىننىڭ بىر پارچىسىغا ئۆزى ئىشلەپ كەتمەن چېپىپ، قوشنى ئۆزى ھەيدەپ، ئومنى ئۆزى ئۇرۇپ، ئۆز قولى بىلەن ئىشلەپ، پىشانىسىدىن تەر تۆكۈپ، بىر پارچە نان بولسىمۇ ھالال يەيمەن دەپ ھەرىكەت قىلاتتى. يەردىن چىققان ھوسلنى ئۆزى يەپ، ئۆزى ئىچىپ، ئۆز ھاجىتىدىن ئۆزى چىقاتتى. ئەمەلدار بېكلەر ۋە ئاخۇنلار، ھەتتا ھەر قايسى مۇسۇلمانىنىڭ ئۆيىگە بارسا، ئۇلارنىڭ ئاش، چايلىرنى، نان ـ

توقاچلىرىنى يىمەيدىكەن ۋە ئىچمەيدىكەن. بىر ئادەمگە چايجۇستا چاي كۆتەرتىپ، بارغان جايدا ئۆز چېيىنى ئىچىپ، دۇئا قىلىپ يانىدىكەن.

بۇ زاماندا مۇپتى ھەببۇللاخان بىر ئىش بىلەن ئاقسۇغا كېلىپ، بېك، ئاخۇنلارنىڭ ئۆيىگە پەتىگە بېرىپتۇ ۋە بۇ جايلاردا ئۆزى چايجۇشتا ئېلىپ بارغان چېيىنى ئىچىپ، دۇئا قىلىپ يېنىپتۇ. بۇ چاغدا ئاقسۇدا ئىشانجان ھەزرىتىمگە خەلىپە بولۇپ، سەججادە نەشىنلىكتە (تەرىقەتچىلەرنىڭ سەجدىسىگە باشلامچىلىق قىلىدىغان ـ ت) تۇرغان ھادى خەلىپە دىگەن ئاقسۇلۇق بىر پىشۋا تەرىقەت ئۇستازى بار ئىكەن. مۇپتى بۇ ئادەمنىڭ ئۆيىگە بارغاندا، ئۇنىڭ چېيىنى ئىچمەي، ئۆز چېيىنى ئىچىپ يېنىپتۇ. بەزىلەر «ھادى خەلىپەمۇ دىندار، پەرزگار ئادەم تۇرسا، نېمە سەۋەپتىن ئۇنىڭ چېيىنى ئىچمىدىلە» دەپ سورىسا ئۇ «ھەقىقەتەن دىندار ۋە ئىقتىدارلىق ئادەم ئىكەن. لېكىن، ئۆزى ئەمگەك قىلىپ، پىشانىسىدىن تەر ئاققۇزۇپ ھوسۇل ئېلىپ يىمەيدىكەن، نەزىر ياكى ئۆشرە ـ زاكات دەپ بەرگەن نەرسىلەرنى ئۆزىنىڭ ئاشخانىسىغا سەرپ قىلىدىكەن. كىشىنىڭ نەزىرىگە كۆز تۇتقان ئادەم ئەلۋەتتە تامادىن خالى ئەمەستۇر. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۆزىمۇ زاكات بېرىشكە تېگىشلىك ئادەم ئىكەن. زاكات بېرىشكە تېگىشلىك ئادەمنىڭ زاكات يىگەنلىگى شەرىئەتتە ھالال ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭ چېيىنى ئىچمەي، ئۆز چېيىمنى ئىچىپ ياندىم» دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ. ھەممە ئادەم ماختاپ، ئاپىرىن ئوقۇپتۇ . لېكىن، بۇ زات ئۆز پىشانە تەرلىرىنى ئاققۇزۇپ، ئۆشرە ـ زاكاتنى شەرىئەتكە مۇۋاپىق ئادا قىلىدىغان دېھقان ئەشرەپلىرىنىڭ ئۆيىگە بارسا، ئۇلانىڭ ئاش ـ تاماق، نان ـ توقاچلىرىنى توختىماي يەيدىكەن.

مۇپتى ھەببۇللا مۇپتىلىق ئەمەلدىن بىكار بولۇپ، ھەرەمەيىن شېرىپكە زىيارەتكە باردى ۋە مەددە مۇكەررەمە بىلەن مەدىنەئى مۇنەۋۋەرەئىككى ھەرەمدە يەتتە يىل مىقدارى ئىستىقامەت قىلىپ، مۇجاۋۇرلۇق دەرىجىسىگە ئېرىشىپ، مەككە مۇئەززەمە ۋە مەدىنەئى مۇنەۋۋەرنىڭ دۆلەتلىرىنى ھاسىل قىلدى. مۇرات ـ مەقسەتلىرىگە يېتىپ ئۆز ۋەتەن ئەسلىگە قايتىپ كەلدى. دەل مۇشۇ كۈنلەردە، كۈچار خوجىلىرى ئىسلام ئېچىپ، جامدا بولغان جەڭدە خاقانى ئەھلىگە باراۋەرلىك قىلالماي جېنىنى جايلاپ قاچقان كۈنلەردە، خوتەن ھاكىمى ئەلشىرە ھاكىم بېك مەرھۇمنىڭ ئوغلى تۆمۇر غەزنىچى بايغا ھاكىم ئىدى. بۇ چاغدا، تۆمۇر غەزنىچى ئاقسۇ تەۋەسىدە ئۇچ ـ تۆت كۈن مەخپى تۇرۇپ، ۋەقەنى كۆزىتىپ خوتەنگە باردى. خوتەن ئامبانى بۇ جايدىكى ۋەقەلەرنىڭ ماھىيىتىنى سوراپ خەۋەردار بولۇپ تۇرغاندا،

خوتەن ئەھلىمۇ كۆچار ۋەقەسىدىن خەۋەردار بولۇپ، داغدۇغا بىلەن ئىسلام ئېچىپ، خىتايلارنى يوق قىلماقچى بولۇپتۇ. يۈرت پۇقرالىرى كىمنى باشلىق قىلىمز دەپ مەسلىھەت قىلىشىپ، ئاخىرى مەسلىھەتلىرى مۇفتى ھەببۇللاخان ھاجىغا توختاپتۇ. ھەممىسى بىر ئىتتىپاق ۋە بىر نىيەت بىلەن بۇرۇن ئۆتكەن پادىشالارنىڭ قائىدە- رەسمىيەتلىرى بويىچە ھاجى ھەببۇللاخاننى ئاق كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ كۆتۈرۈپ، ئۆزلىرىگە پادىشا قىلىپتۇ. ئاندىن كاپىرلارغا قول سېلىپ، مەيلى خىتاي ياكى تۇڭگانى بولسۇن- ھەممىنى يەر بىلەن يەكسان ۋە قىرغىن قىلىپتۇ. ھەتتا نارىسىدە باللىرىغىچە ئۆلتۈرۈپ، تەختى سەلتەنىتەتكە چىقىپ ھۆكۈمرانلىغىنى جارى قىلدۇرۇپ، پۇقراپەرۋەرلىك مەئىشەتلىرىدە مول سەپەرلەرنى قىلغان ئىكەن.

دەل مۇشۇ كۈنلەردە، كۇچارلىق نەزەرىدىن شەيخ خوجا ياركەنتتىن ھاجى غەزنىچى بېك دېگەننى باش قىلىپ، مۇسۇلمان ۋە تۇڭگانىلاردىن ئۈچ مىڭ ئەسكەرنى ھاجىغا پادىشا ئۈستىگە ئەۋەتىپ، نامۇلايىم ئەسكى سۆزلەرنى تىزىپ خەت ئەۋەتتى. بۇ ئەھۋال ھاجى پادىشانىڭ كۆڭلىگە ئېغىر كېلىپ، ئوغلى ئاغۇراخمان سۇدۇرنى باش قىلىپ، بىرمۇنچە ئەسكەر بىلەن ئالدىغا ئەۋەتتى. ئاردىدا جەڭ- قاتاللار يۈز بېرىپ، كۇچار لەشكەرلىرى شىكەست يەپ كەينىگە قاچتى ۋە كۆپ ئادەمدىن ئايرىلدى. سۇدۇرخانغا ئوق تېگىپ ئالدەمدىن كەتتى. گەرچە بۇ ئەھۋال يۈز بەرسىمۇ، ھاجى ھەببۇللا خان يەنىلا كامالى ئىنساپ بىلەن «بىزنىڭ ئىسلامى شېرىپ ۋە ئەزەمنى دۆلەتكە مۇيەسسەر بولۇشىمىزغ يەنىلا كۇچارلىق خوجاملار سەۋەپ بولدى. مۇبادا بۇلار ئىسلام ئاچمىغان بولسا، بىزنىڭ بۇ يەردىكى ئىشلارنى قىلىشقا ھەددىمىز يوق ئىدى. يەنە بىرى شۇكى، ئۇلار خاقانى چىنىنىڭ بىر سۆزلۈك ۋە بىر قۇلۇق ئوبدان ئادەملىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ياما ئادەملىرى، يەنى تۇڭگانىلار بىلەن شىرىك ۋە ئىتتىپاق بولۇپ يۈرت سوراپتۇ. بۇ ۋەجىدىن ئۇلارغا ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلمىغان كىم دېگەن بىر مۇنچە ماقول سۆزنى خەتكە يېزىپ، كۆڭلىدە مايىل بولۇپ، ئەھمەت مۇراپ بېكنى باش قىلىپ، لايىق سوغا- سالاملارنى راسلاپ، ئۆزىنىڭ ئىتائەت قىلىپ، پەرمانلىرىغا بوي سۇنىدىغانلىغىنى بىلدۇرۇپ، راشىدىن خان خوجامغا ئەللىك نەچچە كىشلىك ئەلچى ئەۋەتتى. لېكىن، خان خوجام بۇلارنى قۇبۇل قىلمىدى. بۇ ۋەقە ئاۋالقى داستاندا زىكىر قىلىندى.

بۇ ۋەقەدىن كېيىن، مۇفتى ھەببۇللاخان قوقەنت دار سەلتەنەتىدىن مەدەت ۋە يارەدەم تىلەپ، بەلكى ئىتائەتلىرىگە كىرمەك بولۇپ، ئوغلى ئابدۇراخمان خاننى ئەۋەتكەن ئىدى. پادىشا ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ، بىر نەچچە كۈن

تۇرغۇزۇپ، زىياپەت بېرىپ مېھمان قىلىپ، ئۇنىڭغا سۇدۇرلۇق مەنسۇبنى بېرىپ، ئات، ياراق، تون- كېچەكلەرنى بېرىپ ئۇلۇغلىدى. ئادەملەرگىمۇ تون- كېچەك، تەڭگە- تىللا قاتارلىقلارنى ئاتا ئەيلەپ مېھرىۋانچىلىق كۆرسەتتى. هاجى پادىشادىمۇ ئۆز لايىغدا تون- كېچەك، كۆلا، قورال- ياراق قاتارلىق سوغات تەۋەررۈكلەرنى ئەۋەتتى. نار مۇھەممەت پەرۋانىچنى ئەمرى بىشى قىلىپ، ئەللىك يىگىت مۇكەممەللەر بىلەن سۇدۇرخانىغا قوشتى. بۇلار كاشغەرگە كەلسە، مۇھەممەت ياقۇپ بېك قۇشبېگى هامىددىن تۆرە بىلەن يارکەنتتە ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئىكەن. بۇلار قۇشبېگى بىلەن يارکەنتتە كۆرۈشتى. قۇشبېگى نار مۇھەممەت پەرۋانىچنى يىگىتلىرى بىلەن ۋە مىرزا بابا بېكنىڭ ئادىمى بىلەن يېنىدا قالدۇرۇپ، مىرزا بابا بېكنى پەقەت ئىككىلا ئادىمى بىلەن سۇدۇرخانىغا قوشۇپ، يارلىق ۋە قورال- ياراق قاتارلىق سوغا- سالاملار بىلەن خوتەنگە ماڭدۇردى. هاجى پادىشا مىرزا بابا بېككە مۇناسىپ جاي- ماكان تەيىنلەپ، هەر كۈنلۈكىگە تەمىنات توختىتىپ، ئىززەت- ئىكراملىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، ئوبدان يەردىن ئۆيلەندۈرۈپ، ئۆزىگە ئۆلپەتداش ۋە سۆھبەتداش قىلدى.

هاجى پادىشا قەدىمقى خىتاي شەهرىنى «ئەسكەر خانا» دەپ ئاتاپ، كاتتا بىنا سالدۇردى. مىچىت، جامە ۋە خانقا بىنا قىلدۇردى. خوتەن ئەهلىنىڭ شەهەر ۋە سەهرادىكى چوڭ- كىچىك ئەر- خوتۇنلارغا شەرىئەت ئەهكاملىرىدىن تەلىم بېرىپ، شەرىئەت قائىدىلىرىنى جارى قىلدى. ئون ئادەمگە بىر خەلپەت بېكىتىپ، مۇسۇلمانچىلىق بويىچە سۇبهان ئاللانىڭ بىرلىك سۆپىتى ۋە يول- تەرىقەتلىرىنى، توقسان توققۇز پەرز نامازى، توزا، ئۆشرە- زاكات، هەج، ئىلمى هەيىز (ئايالالاردىن ئادەت كېلىشنى تەتقىق قىلدىغان ئىلىم – ت) قاتارلىق زۆرۈر مەسىلىلەردىن هەممە كىشىگە تەلىم بېرىپ، يادى ئالدۇرۇپ ئوقۇتۇپ، ياماندىن ساقلىنىشنىڭ ئالدىنى ئالدى. يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان هەممە ئەر- خوتۇن خۇددى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا ئوخشاش ساۋاق ئېلىپ، بۇ مەسىلىلەرنى ئۆگىنىپ تەكرارلايتى. هەر جۈمە كۈنى چوڭ مىچىتكە ئۆزىنى جۇۋدا كۆتەرتىپ باراتتى. نامازغا تۇرغاندا ئۇنىڭ كەينى- يانلىرىدا ئالتىدىن ئون ئىككى ئادەم چوڭ قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ، خۇددى هازىرلا بىر چاپىدىغان قىياپەتتە بولۇپ، ئۇنىڭغا يېقىن ئۆرە تۇراتتى. نامازدا رۇكۇ- سۇجۇت قىلماس ئىدى. بەلكى ئىما- ئىشارەت بىلەن ئوقۇسا كېرەك. چۈنكى، نامازغا كەلگەنلەرنىڭ ئىچىدە بىرەر دۈشمەننىڭ قەستلەپ، زىيان- زەخمەت يەتكۈزۈشىدىن ئېهتىيات قىلسا كېرەك. مۇشۇنداق ئېهتىيات قىلىدىغان بىر پادىشا قازا ۋە تەقدىر يەتكەندە، ياقۇپ بېك غازىنىڭ

بارگاهىغا ئۆز پۇتى بىلەن قەدەم دەسسەپ بېرىپ، نىمە بالايى ئاپەتلەرگە دۇچار بولمىدى؟ بۇ ۋەقە يۇقىرىدا زىكرى قىلىندى. ھاجى پادىشا خوتەننى گويا مىسىر [176] دەپ بىلدى. ئىككى رەكەت جۇمەنى ئوقۇدى ـ دە، ئېھتىيات ئۈچۈن نامازنىڭ پىشىن ۋە سۇننەتلىرىنى ئوقۇتمىدى.

ھاجى پادىشا يەنە خوتەندە بىر مىسقاللىق شەرئى ئاق تەنگە سوقتۇردى. ئۇنىڭ بىر يۈزىگە «لائىلاھە ئىللا للا، مۇھەممەدۇن رەسۇللىللا» (ئاللادىن باشقا ئىلاھ يوق، مۇھەممەت بولسا ئۇنىڭ ئەلچىسىدۇر ـ ت) دەپ، يەنە بىر يۈزىگە «زەربى خوتەن لەيىق» (گۈزەل خوتەندە سوقتۇرۇلدى ـ ت) دىگەن خەتلەرنى ئويدۇردى. ئۆزىنىڭ مۆھۈرىگە «ھۇۋالھەببۇللەزى تۇرجا سغائەتھۇ» (پەيغەمبەر بولسا ئاللانىڭ ھەبىسى ـ دوستى، ئۇنىڭدىن شىپائەت ئۈمىت قىلىندۇ ـ ت) دىگەن سۆزنى نەقىش قىلدۇرۇپ ئويدۇرغان ئىدى. ھاجى پادىشا ھەببۇللاخان ئەگەر ئوغرى، قىمارۋازلارنى تاپسا، ھايال قىلماي دەرھال ئۆلتۈرەتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بىر ئادەم سەھرادا ئېتىزلىقتىن بىر كەتمەن ئوغرىلىغان ئىكەن، ئۇ ئىقرار قىلغاندىن كېيىن بىر چوڭ توپنى يەرگە كۆمۈپ، ئاغزىنى ئۈستۈن قىلىپ، دورا سېلىپ پۇختا بېكىتىپ، مەزكۇر ئوغرىنى توپىنىڭ ئاغزىغا ئولتۇرغۇزۇپ، دورىغا ئوت تۇتۇشتۇرۇپتۇ. دورا ئوغرىنىڭ بەدىنىنى تۆت پارچە قىلى ھاۋاغا كۆتۈرۈپتۇ ـ دە، خالايىقنىڭ كۆزىدىن غايىپ بولۇپ، يەنە يەرگە چۈشۈپتۇ. بۇ ئىشنى شۇ كۈنى جۇمە نامىزىدىن كېيىن قىلغان ئىكەن. توپ ـ توپ بولۇپ تۇرغان خالايىق بۇنى كۆرۈپ، يۈرەكلىرى ئورنىدىن قوزغىلىپ، لەرزىگە كېلىپ تىترەپتۇ. يەنە بىر ئادەم سەھرادا قوناقلىقتىن ئالتە باش چۈرۈش قوناقنى ئۇرۇپ ئالغان ئىكەن. ئۇنى ئالدىغا كەلتۈرۈپ، سوراق قىلىپ، ئىقرار قىلدۇرۇپ دارغا ئاسقان ئىكەن. ئومۇمەن، سەللا گۈنا ئۈچۈن بىر ئادەمنىڭ خۇنىنى تۆكۈپ ئىبرەت قىلاتتى. ئۇنىڭ قەھرى سىياستى ناھايتى چېكىگە يەتكەن ئىدى. ھاجى پادىشا ناھايتى قېرى ئادەم بولۇپ، ئاغزىدا چىشى قالمىغان ئىدى. ئەگەر ئۇ لۈنى چىشلىسە، ھەر قانداق ئادەمنىڭ ۋۇجۇت خامىنى كۆككە سورۇلاتتى. سەھرادا دېھقانچىلىق قىلىدىغان ئادەملەر كەتمەن، ئورغاقلىرى ۋە باشقا ئەسۋاپلىرىنى دېھقانچىلىق قىلىدىغان قىشلاقلاردا تاشلاپ، ئۆزىنى ئۆيگە كېلىپ قونۇپ، ئەتىسى بېرىپ ئىشنى قىلسۇن، ئىشك ـ دەرۋازا ۋە دۇكانلىرىنى ئۇچۇق قويۇپ ياتسۇن دەپ يارلىق قىلىپ، قەھرى سىياتىنى ئەۋجىگە چىقاردى. ئەگەر تەپسىلىي بايان قىلىنسا، ئوقۇغۇچى ۋە ئاڭلىغۇچىلارغا مالالىق بولغۇسىدۇرۇ.

خوتەن ئەھلىگە ھادىسلەر يۈز كەلتۈرۈشتىن ئىككى ئاي ئىلگىرى ھاجى پادىشانىڭ چۈشى بۇزۇلۇپ ئەندىشە

قىلىپ، ئورنىدىن تۇرۇپ سالامدىن كېيىن ئۆلىمارلار، مۆتىۋەرلەر، پازىللار ۋە مۇئەببىرلەرنى (چۈش ئۆرىگۈچىلەرنى – ت) ھازىلارپ، كۆرگەن چۈشىنى بايان قىلىپ «مەن ئۇيقۇدا، خوتەن ئەھلىنىڭ تەنلىسر بار، باشلىرى يوق چۈش كۆرۈپتىمەن. بۇ چۈشنىڭ تەدبىرى نىمە؟» دەپ سوراپتۇ. ھەممە كىشى ھەيران بولۇپ، تەپەككۇر قىلىپ، بىر نەرسە ئېيتالماي تۇرغاندا، ھاجى پادىشانىڭ ئۆزى «بۇ چۈشنىڭ تەبىرى بەلكى خوتەن ئەتراپىدىكى بارلىق مۇئىلىك ۋە مۇئىسىز دەرەخلەرنى ئادەم بويى مىقدار قىلىپ كېسىپ باش ياسالسۇن دىگەنلىك بولسا كېرەك» دەپ تەدبىر بەردى. ھەممە ئۆلىما ۋە پازىللار تەھسىن ۋە ئاپىرىن ئوقۇدى. شۇڭلاشقا، خوتەن ئەتراپىدىكى ھەممە مۇئىلىك ۋە مۇئىسىز دەرەخلەرنى ئادەم بويى مىقدارى قويۇپ، باشتەك قىلىپ كېسىلگەن ئىكەن. بۇنداق تەدبىر ۋە تەدبىر تەقدىر سۇبھان ئاللاغا مۇڭاپىق چۈشمىدى. ئاقىۋە ھاجى پادىشانىڭ بېشىغا ۋە پۇقرالارنىڭ كاللىسىغا تەقدىرىن قازا ۋە ھادىسىلەر يۈز بەردى. بۇ ئەھۋال يۇقىرىدا بايان قىلىندى.

ھاجى پادىشا گەچە ئاتا- بوۋىلىرىدىن تارتىپ، بولۇپمۇ ئۆزى دەرۋىشلىكنى كەسىپ قىلىپ، دىندار دىگەن ئاتاق بىلەن ھەممىگە پىشۋا ۋە يولباشچى بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن يۇرتدارلىق ئىشلىرى ۋە سىياۋەرلىكنىڭ نازۇك ئىلمى ھىكمەتلىرىدىن بىخەۋەر ئىكەن. يەنە بىر تەرەپتىن قارىغاندا، دەرۋىشلىك بىلەن سىياۋەرلىك بىر- بىرىگە ماسلاشمايتى. ئەگەر ئۇ بۇرۇندىنلا بىرەر ئالى پادىشانىڭ خىزمىتىدە بولۇپ، سىياۋەرلىك ئىلىملىرىنى كەسىپ قىلىپ، مەرتىۋىلىك ئورۇن پەيدا قىلىپ، تەجرىبە ھاسىل قىلغان بولسا ئىدى. ئۇ ئەلۋەتتە بۇ ھادىسىلەردىن ساقلىنىشقا بىرەر چارە ياكى تەدبىر قوللانغان بولاتتى. شۇڭلاشقا، تارىخ كىتاپلىرىدا يېزىلغان مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇرۇنقىلار ئەزەلدىن بۇيان، ئاتا- بوۋىلىرىدىن بۇيان ئۇلۇغ بولۇپ، ئورۇن- مەرتىۋە بىلەن يۇرتدارلىق ھۆكۈمرانلىغىنى قىلىپ كەلگەن ئادەملەرنى ياكى ئۇلارنىڭ ئەۋلاتلىرىنى تېپىپ تەختى سەلتەنەتتە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇلارغا ئىنايەت ۋە بەيئەت قىلىپ كەلگەن ئىكەن. بۇلارنىڭ قەدەم شېرىپلىرى بەركىتىدىن پۇقرالارغا تىنچلىق ۋە يۇرتقا جامائەت- ئىتتىپاقلىق ھاسىل بولۇپ، دۆلەت ھۆكۈمرانلىغىنىڭ ئۇزۇن ۋە مەڭگۈ بولۇشىغا سەۋەپ بولىدىكەن. ھەتتا زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەۋلاتلىرى ئۇزۇن مۇددەت يوقسۇزلۇق كوچىسىغا كىرىپ، يەنە دۆلەت ۋە ھۆكۈمەت ئۇستىگە چىقىپ، يۇرتدارلىق ئىشىنى ئالى دەرىجىگىمۇ كۆتەرمەي، تۆۋە دەرىجىگىمۇ چۈشۈرمەي، پەقەت ئوتتۇرا مۇقام بىلەنلا تۇتۇپ، ھۆكۈمەت ئىشلىرىنىڭ چارىسىنى تاپلىسلا، پۇقراپەرۋەرلىكنى نەق ئۆزىنىڭ جاي ۋە مەركىزىدە قىلالىغان

بولسمۇ، ئۇلار يەنىلا ئۆز ئەجدادىنىڭ ئەسلى يولىنى تېپىپ كېتەلەيدىكەن. ھۆكۈمالارنىڭ «ھەممە مەقام ئۇچۇن بىر ماقال ۋە ھەممە ئەمەل ئۇچۇن بىر ئەركەك» دېگەن سۆزلىرى بۇ تايىپەلەرنىڭ شەنىگە مۇۋاپىق ۋە ماس كېلىدۇ. يەنە ماشايىخلارنىڭ «ئوۋ ئوۋلىسا، قەدىمقى ئوۋچى بىلەن» دېگەن مەسەللىرى بار. كىچىك بالىلارمۇ ئۆز ئويۇنلىرىدا «ئاتاڭ نىمچى» دەپ سوراپسا «ئاتام تۇمۇرچى» دەپ جاۋاپ بېرىدۇ ۋە شۇ چاغدا يەنە بىرى « بېرىپ تۆمۇرچىلىك قىل» دەيدۇ. ئەگەر «ئاتام دېھقان» دىسە «بېرىپ دېھقانچىلىقىڭنى قىل» دەپ ئويناپدۇ. بۇ گەپلەر زادى بىكار سۆز ئەمەس.

نەزىم:

ئاتا قىلماقنى قالماق لازىم ئېرمىش،

خۇدايىم رىزقىنى ئىبەرمىش.

دىمەك، بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ھەر قانداق ئادەم ئاتا- بوۋىلىرىنىڭ كەسپ، ھۇنەرلىرىنى ئۆگىنىپ ۋە لايىق كۆرۈپ، خۇداۋەندەكبىرىم ئاتا قىلىپ بەرگەن نازۇ- نېئىمەتلەتگە شۈكۈر قىلىپ، ئۆز مەرتىۋە ۋە مەقاملىرىدىن زىيادە، ئۆلچەملىرىدىن ئارتۇق ئىشلارغا قەدەم قويۇش ياكى كۈچەشكە ئورنۇشتىن تامامەن ئېھتىيات قىلىشى، ئاللانىڭ پەرز سۆزلىرىگە ئەمەل قىلىشى لازىم. ئەگەرئۆز دەرىجۇە مەرتىۋىسىدىن ئۈستۈن قەدەم قويۇپ، بۇرۇنقى ھالەتلىرىنى ئۇنۇتسا، ئۇنداق ئادەمگە ھاجى پادىشانىڭ بېشىغا كەلگەن كۈنلەر كېلىدۇ.

نەزىم:

ئۆرگەنەي دەپ قارغا كەكلىك ماڭىشىن،

ئۆرگەنئەلمەي ئۇنۇتتى ئۆز ماڭىشىن،

هاجى پادىشانىڭ بۇرۇنقى ئاتا- بوۋىلىرىدىن داۋام قىلدۇرۇپ كېلىۋاتقان دەرۋىشلىك دەرۋىشلىك سۈپەت رەۋىشلىرىنىڭ ئۆزىمۇ، ئۇنىڭ ئۇچۇن كەتمەس دۆلەت ۋە تۇگمەس راھەت ئىدى. ئۇ ئۆز قەدىر- قىممىتىنى بىلمىدى- دە، ئۆتكە ئۆمرى ۋە ئەۋلاتلىرىغا پۇشايمان قىلدى. ھەتتا ئار- نومۇس قىلدى. لېكىن ئۇنى ئىزدەپ تاپالمىدى. كېيىنكى پادىشالىق بولسا بىۋاپا ئىدى. بۇنى ئۆز قامەت ۋە ئىستەكلىرىگە الیق ۋە مۇۋاپىق كۆرۈپ سۈيۈندى ۋە كەتمەس دۆلەتكە ئۇلاندىم دەپ مەغرۇرلىنىپ ئالداندى. ئۇنىڭ ئەھلى ئايالىرى، چوڭ- كىچىك، ياش- قېرىلار، قەۋمى- قېرىنداشلار، ھەتتا پۇل، جان باشلار، ئومۇمەن خوتەن ئالتە شەھەر، قاراقاشلارغىچە بولغان پادىشالىغى چوڭ بالايى- ئاپەت، ھۆكۈمرانلىغى ئازاپ ۋە ئەلەم ئاقىۋەت بولدى. ھەممىسىنىڭ جان مالىرى، يامان نىيەتلىك قەھرى غارىغا دۇچار بولۇپ، يوق بولۇپ كەتتى.

نەزىم:

دۆلەت يىلدامىغا يوقتۇر باقا،

ئات، زەن، شەمشەرگە يوقتۇر، ۋاپا.

ۋەسسالام

6

جانابى بەدۆلەت ئاتالىق غازىنىڭ ئاقسۇ، كۇچارنى ئېلىشنى مەقسەت ۋە نىيەت قىلىپ ئات چاپتۇرغىنى ۋە بىر ھۇجۇمدا نەچچە شەھەرنىڭ پەتھى نامايەت ۋە ھۇۋە يدا بولۇپ

قولغا كىرىشى، ئۇنىڭ مۇرات باغچىلىرىدىن غۇنچىلارنى ئۈزۈۋېتىپ، مەقسەت ـ مۇددىئالىرىنى قولغا كەلتۈرۈپ،ئۆز مۇقەررەر گاھىغا قايتىشى، بۇ ئارلىقتا يۈز بەرگەن قالايمىقانچىلىق ۋەقەلىرى قاتارلىق ھادىسىلەرنىڭ بايانى

ئەقلى زېرەك دوستلار ۋە سادىق قۇللۇق بۇرادەرلەرنىڭ دىل قاينامىلىرىغا يېتىپ روشەن ۋە ئۇچۇق بولغايكى، شۇنداق رىۋايەت قىسسە ھېكايىلەرگە قارىغاندا، جانابى بەدۆلەت ئاللىرى خوتەن، ياركەنت، ماراۋېشى، يېڭى ھىسار قاتارلىق جايلارنى ئۆز تەۋەسى بىلەن بور سۈندۈرۈرپ، خوتەننى نىياز ئىشكائى ئاغا بېككە، ياركەنتنى مۇھەممەت يۈنۈسخان شاغاۋۇلغا، كاشغەرنى ئالاش بېيگە، يېڭى ھىسارنى كاملىخان تۆرەمگە، ماۋالۇېشنى ھېكىم خان تۆرەمگە بېرىپ، ئۇلارنى ئۆز ئالدىغا ھۇقۇقلۇق سۈيۈرغال قىلىپ تەينىلەپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، يىگىت،سەرۋازلار ھەربىكەت تەرەددۇتى، قورال ـ ياراق تەييارلاش ئىشلىرى بىلەن بولدى. بۇ خوشال ئىنتىزارلىق چاغلاردا، ئۇچتۇرپاندىن بىر قانچە ئادەم كۆچارلىق خوجاملارنىڭ ئەمرى ـ ئىتائەتلىرىدىن چىقىپ، ئاتالىق غازىنىڭ ھىمايەتلىرىگە كىرىپ، ئاقسۇ تەرەپكە ئاتلانماقتا تەرغىپ قىلىپ ھەربىكەت باشلىدى. ئاقسۇدىن ئابدۇراخمان دادخۇا، ئابدۇللا دۆڭان بېگى قاتارلىقلارنىڭ تەكلىپ بىلەن يازغان ئەرز خەتلىرى ئاتالىق غازىغا يەتتى. كۆچارلىق توختى ئىشىك ئاغا بېكمۇ بۇ شەھەرلەرنى مەن ئېلىپ بېرىمەن دەپ ھۆددە قىلىپ ئەرز تۇتتى. كۆچارلىق خوجاملار بۇنداق شاتلىق مۇۋەپپەقىيەتلىك قارىمۇ ـ قارشىلىقتا يۈزلەندى. بۇنداق شاتلىق خەۋەرلىرى ئاتالىق غازىنىڭ سائادەتلىك قۇلاقلىرىغا يەتتى. كۆڭۈل ئەينەكلىرىدە باشقىدىن قوزغىلىشقا باشلىدى.

ئەنە شۇنداق ھالەتتە جانابى بەدۆلەت ئاللىرى ئۆزىگە خاس مەھرەم، ياساۋۇل، پانسەتلەر بولۇپ ئۈچ مىڭ نەپەر يىگىت، سەرۋاز، جانباز داقا ـ دۇمباقچىلار، ئەلەم، بايراق، كاناي ـ سۇنايچىلار، توپ، جەزائىل زەمبىرەكچىلەر، ئۆمەر قۇل ئەمرى لەشكەرگە تەئەللۇق ئۈچ مىڭ نەپەر مۇكەممەل قوراللانغان يىگىتلەر، ئابدۇللا ئەمرى لەشكەرگە تەقسىم قىلىنغان ئۈچ مىڭ نەپەر يۈرەكلىك باتۇرلار، مىرزا ئەھمەت قۇشبېگىگە مۇقەررەر قىلىنغان ئۈچ مىڭ يىگىت تەييار جەڭگىۋارلارنى تەييارلاپ، شەرەپلىك زامان ۋە گۈزەل دەۋراندا، ئەمرى لەشكەرلىرىنى ئالدىغا كەلتۈرۈپ،

«ماراۋۇشىنىڭ قورغىنى بۇزۇلغىنچە تۇرۇپ قالدى. ھەممە قوشۇن بىلەن بېرىپ، تۇزۇتۇپ يانساق قانداق بولاركىن» دەپ، ئارىغا مەسلىھەت سالدى. ھەممىسلا بىر نىيەتتە «ناھايىتى ياخشى بولىدۇ» دەپ جان-دىلى بىلەن قۇبۇل قىلىپ تەييار بولدى.

تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن تۆتىنچى يىلى ماھى مۇھەررەمنىڭ تۆتىنچى كۈنى (مىلادى 1867-يىلى 5-ئاينىڭ 8-كۈنى – ت) جەۋزا پەسلىنىڭ ئاخىرى، يەنى مايمۇن يىلى، ئاتالىق غازى دۆلەت ئىقبال ۋە ئۇلۇغ ھەشەمەت بىلەن ئاتلىنىپ، مارالۇبشىغا كېلىپ چېدىر-بارگاھلىرىنى تىكىپ، تۆت كۈن تۇردى. بۇ جەريانىدا ھېچقانداق پەرمان چۈشمىدى. بەشىنچى كۈنى بولغاندا، ئۇ ئەمرى لەشكەرگە «ئاقسۇ، كۇچارغىچە بېرىپ، مازار-ماشايىخلارنى زىيارەت قىلىپ يانساق، نىمە دەيسىزلار» دىگەندە، ھەممىسلا بىر نىيەتتە «پارمانبەردارىدۇرمىز، خىزمەتكارچىلىقىمىزنى جان-دىلىمىز بىلەن كۆرسىتىمىز» دەپ جاۋاپ بېرىشتى. ئاقشۇە ئەمرى لەشكەر مىرزا ئەخمەت قۇشبىگنى چاپاۋۇل قىلىپ ئىلگىرى ماڭدۇردى ھەمدەم باتۇر بېشىنى، غازى پانسەتلەرنى پىش جەڭ (ئالدى ھۇجۇمچى – ت) قىلدى. ھەر بىر ئەمرى لەشكەرگە سەككىزدىن پانسەت تەينلەپ، تۇغ، بايراق ۋە ئەلەملەرنى ئىنئام قىلىپ، ھەر بىر ئەمرى لەشكەرگە ئىككىدىن ئالدۇن جابدۇقلۇق تۆگە، ئات ۋە ئالتىدىن كۇمۇش جابدۇقلۇق تۆگە، ئات مەرھەمەت قىلدى. ھەر بىر پانسەتكە ئىككىدىن كۇمۇش جابدۇقلۇق ئات سوغا قىلدى. ئەمرى لەشكەر ۋە پانسەتلەرنىڭ ئالدىدا مەزكۇر ئالتۇن جابدۇق ۋە كۇمۇش جابدۇقلۇق ئاتلارنى سۆلەت ھەم ھەشەمەت ئۈچۈن يېتىلەپ يۈرەتتى. ھەر بىر ئەمرى لەشكەرنىڭ داغدۇغۇسى گويا ئۇلۇغ شاھى پادىشالارغا ئوخشايتى. ھەر بىر پانسەتنىڭ داغدۇغۇسى بولسا، گويا بىر ۋىلايەت ھاكىمنىڭ ھەشەمەتلىرىگە تەڭ ئىدى. ھەر بىر ئەمرى لەكشەر ۋە پانسەتكە تەيىن ۋە مۇقەررەر قىلىنغان قارى مۇرەتتىپ، ئىمامىلار بولسا رەتلىك تىزىلىپ، يولدا قۇرئان تۇتۇپ ئالدىدا ماڭاتتى.

ئاتالىق غازى ئەنە شۇنداق زور سۆلەت-داغدۇغا ۋە ھەشەمەت بىلەن مارالۇبشىدىن ئاتلىنىپ چىلانغا كەلدى. دولانلىق بىر كىشىنى تۇتۇپ «يولدا خوجالارنىڭ چېرىگى بارمۇ» دەپ سورىسا، ئۇ «يايدى تەرەپتە ئىككى يۈز چېرىگى بار. سايىبرىقتا ئەللىك چېرىگى بار» دەپ مەلۇم قىلدى. ئاتالىق غازى بۇنى ئۇقۇپ، يايدىنىڭ ئاياق تەرىپىدىن كېچىلەپ يۇرۇپ، سەھەردە چېرىكلەر ياتقان جايدىن ئاقسۇ تەرەپكە ئۆتۈپ، بىخەۋەر ياتقان چېرىكلەرنى باغلاپ، ئولجا-ئەسىر قىلىپ، مارالۇبشىغا ماڭدۇردى.ئۇلارنىڭ چوڭى توختى خەلپە دىگەننى تىغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزدى،

لېكىن، بۇ چېرىكلەرنىڭ بىرى ئات سۈغارلغىلى چىققان ئىكەن. بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، ئاقسۇدىكى جامالدىن خوجامغا كېلىپ «سايىبېرىقتىكى چېرىكلەرنى تۇتۇپ قۇل ئەسرى قىلدى» دەپ خەۋەر قىلدى. ئاتالىق غازى دەريا لۇبگە ئىككى تاش مقدارى يېقىن كەلگەندە، جامالدىدىن خوجام ئوغلى يەھيا خوجامنى باش قىلىپ، ئۈچ مىڭ لەشكەر بىلەن دەريدا لۇبگە چىقاردى ۋە «كېمىنى تارتىۋېلىپ، ھازىرلىق قىلىپ ئۇرۇشۇپ، دەريادىن بۇ تەرەپكە ئۆتكۈزمەڭلەر» دەپ تەكىت مۇبالىغە سۆزلەرنى قىلىپ يولغا سالدى. لېكىن ئاتالىق غازىنىڭ يىگىتلىرى زادىلا نەزەر سالماي، قانداق جاي توغرا ۋە ئۇنتۇر كەلسە، شۇ جايدىن ئات بىلەن ئۆتۈپ، كېمىنى زادىلا لازىم قىلمىدى. كۆچار لەشكەرلىرى بىر ھۇجۇم بىلەنلا كەينىگە قاچتى. لەشكەرلىرى پاراكەندە بولۇپ، جېنىنى جايلاپ ھەر تەرەپكە قاچتى. ھەمدە باتۇر بېشى ۋە غازى پانسەتلەر ئۇلارنى قوغلىغانچە ئاقسۇ شەھىرىگە كىرىپ، ئوردىغا چىقىپ، «زامانىنىڭ زامانى بولسا مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىق زامانى» دەپ جار سېلىپ، ناغرا ساداسىنى شادىيانغا كەلتۈردى. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ جامالدىدىن خوجام ئاغچىسى بىلەن ئوردىنىڭ كەينىدىكى ياردىن ئۆزىنى پەسكە تاشلىدى. جامالدىدىن خوجام پەخرىددىن مازارىغا بېرىپ يۇشۇرۇندى. ئاغچىسىنىڭ پۇتى چىقىپ كېتىپ، بىر ئادەمنىڭ ئۆيىگە ئۆزىنى ئالدى. توپ- توپ نۇسرەت قىياپەتلىك قوشۇنلانىڭ كاناي- سۇناي، داقا- دۇمباق ساداسى ۋە نۇسرەتلىك قوشۇنلانىرىڭ ھاي- ھۇيتلىرى، سەرۋاز- جانبازلارنىڭ مەشق تاماشىسى ئىچىدە، ئاتالىق غازى ئۆزىنىڭ دۆلەت ئەركانلىرى، ئەمەلدارلىرى بىلەن داغدۇغا، سەلتەنەتلەرنى قىلىپ، ئاقسۇ دار سەلتەنەتىگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئەنە شۇنداق پەيتتە يىگىتلەر جامالدىدىن خوجامنى تۇتۇپ كەلدى. ئاتالىق غازى ئۇنىڭغا بىر قانچە قەھرى- غەزەپلىك سۆزنى قىلىپ، يەنىلا گۇناسىغا ئەپۇ قەلىمنى سۇرۇپ، مۇنسىپ تون- كىيىملەرنى بېرىپ يارکەنتكە ئەۋەتىپ، ھاجى پادىشا بىلەن بىر ئۆي، بىر ماكاندا بىللە مەڭگۈ ئۇيقۇغا سالدى. ئاقسۇنىڭ ھەممە شەھەر، قىشلاقلىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ خاتىرجەم بولدى.

بۇنىڭدىن ئىلگىرى چىلاندا تۇرغان چاغا، ئاتالىق غازى بۇ يەردىن خوجا نەزەر بېك ھىسارنى باش قىلىپ، مۇمىن يۇز بېشى بىلەن ئوتتۇز توقۇز يىگىتنى ئۇچتۇرپانغا بۇيرۇپ «ئۇچتۇرپان ئەھلى خوجىلاردىن، خوجىلار بولسا ئۇچتۇرپان ئەھلىدىن بىزار بولۇپ زېرىكىدىكەن. بۇرھانىددىن خوجىنىڭ بىزگە ئىشەنچىسى بار ئىكەن. مەزكۇر خوجىنى ئوغلى بىلەن ئازار بەرمەي ئالى دۆلەتخانا ئوردىمىزغا ئەۋەتىپ، يۇرتتىن خەۋەر ئېلىپ تۇرۇڭلار» دەپ يولغا سالغان ئىدى.

بۇلار ئۇچتۇرپانغا كېلىپ، قورال- ياراق، غەزنە، ساڭلارنىڭ ئاچقۇچ- كىلىتلىرىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، بۇرھانىددىن خوجامنى ۋە ئوغلى بىلەن يەنە ئۇچ ئادەمنى مۆمىن يۈز بېشىغا قوشۇپ، ئاقسۇغا ماڭدۇردى. بۇ ۋەقە ئاۋالقى داستاندا زىكىر قىلىنغان ئىدى.

ئەلقىسسە، ئاتالىق غازى ھېكىم خان تۆرەمنى ئاقسۇغا ھاكىم قىلىپ، باي، سايرام ئەتراپىنىمۇ قوشۇپ مەرھەمەت قىلىپ، بۇ جايلارغا سۈيۈرغال ۋە مۇستەقىل ھۆكۈمران قىلىپ تەيىنلىدى. ھەمدەم باتۇر بېشىنى ئۇنىڭغا ئالاھىدە باتۇر بېشى قىلىپ بەردى. خوتەنلىك موللا ئابدۇللا ئاخۇنۇمنى قازى كالان قىلىپ، ئالاھىدە يارلىق- مەنسۇرلەر بىلەن ئورنىنى كۆتۈرۈپ مەمنۇن قىلدى. ئاندىن كېيىن تاش خوجا پانسەتنى ئىككى يۈز ئەللىك يىگىتى بىلەن چاپاۋۇل قىلىپ كۇچارغا ماڭدۇردى. بۇ باي شەھرىگە بىر يېرىم تاش مىقدارى كېلىدىغان سايەنلەر دىگەن مەنزىلگە يېتىپ بارغاندا، كۇچارلىق غوجاملار ئىبراھىم تۆرە، باقى تۆرە، يۈسۈپ باھادۇر، ياقۇپ باھادۇر، تەلەي باھادۇرلارنى باش قىلىپ، تۆت مىڭ لەشكەر بىلەن ئالدىغا چىقاردى. بۇلار قوشتام دىگەن جايدا خوقا پانسەتنى تۇتۇۋېلىپ، ئۇنى بىر يۈز يەتمىش يىگىتى بىلەن ئۆلتۈردى. ئىككى ئايدىن كېيىن، تاش خوجا ئىشاننىڭ ئۇستىخنى بىلەن، بىللە ئۆلتۈرگەن يەنە بىر مۆتىۋەر ئۇستىخانلىرىنى ئېچىۋېلىپ، دەريا سۈيىگە باغلاپ تازىلاپ ۋە بۇ ئىككى ئادەمنىڭ ئۇستىخانلىرىنى خالتىغا قاچىلاپ، كاشغەرگە ئېلىپ بېرىپ، ھەزرەت ئاپپاق مازىرىدا دەپنە قىلدى. چۈنكى، بۇلار مۆتىۋە ۋە ئەزىز ئادەملەرنىڭ جۈملىسىدىن ئىكەن.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، كۇچار لەشكەرلىرى يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك، بەدۆلەت غازىنىڭ قانخۇمار لەشكەرلىرىنى قوغلاپ ئارقىغا ياندۇرۇپ، جوغا دىگەن جايدىن ئۆتكۈزۈپ، جۇغنى ئۆزلىرىگە جان- ماكان قىلىپ، سۇنى توسۇۋېلىپ يول بەرمەي تۇردى ۋە كۆپ ئادەمنى ياقىلىرىقتا توختىتىپ، تاغ ئىچىدىكى غارىپ ئېغىزلارغا بولۇقتۇرما قىلىپ قويۇپ، نۇرغۇن ئادەمنى نابۇت قىلدى. تىرىك قولغا چۈشكەنلىرىنى قولغا چۈشكەنلىرىنى تىرىك پېتى ئېسىپ، تېگىدىن ئوت قالاپ كۆيدۈرۈپ، كاۋاپ قىلىۋەتتى. ئاتالىق غازى بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ غەزەپ ئوتلىرى چاقناپ، نۇرغۇن سەرۋاز- جانبازلارنى قىل قۇيرۇق قىلىپ، ھۇجۇمغا پەرمان بەردى. ئارقىدىن جانابى بەدۆلەت ئاتالىق غازى زەپەر ئۇزەڭگىسىگە ئاياقلىرىنى قويدى. ئەمرى لەشكەر، پانسەتلەر جانابى ئالىنىڭ غەزەپ ئوتلىرىدىن قورقۇپ، ھەممىسى بىردەك ئات چاپتۇرۇپ، جوغنى ئېلىپ، ياقىلىرىقتا يېتىپ بېرىپ، لەشكەرلەرنىڭ بېشىغا كەلگەن ھادىسىلەرنى ئۇچۇق كۆرۈپ،

تاقتى- تاق بولۇپ، غەزەپلىرى ئۆرلەپ، ساي لۆدە شۇنداق جەڭ- قىرغىنچىلىقلارنى قىلدىكى، ئۆلگەنلەرنىڭ ئۆلۈك- مۇردىلىرى خۇددى ساينىڭ قارا تاشلىرىدەك يېتىپ كەتتى. ئاخىرى بۇ نۇسرەت قىياپەتلىك قوشۇنلار غالىپلىق قىلدى. كۇچار لەشكەرلىرىدىن ئىبراھىم تۆرە باشلىق ئاز ئادەم جېنىنى جايلاپ قاچتى. باشقىلىرى تىغ سىياسەت ۋە غەزەپ قەھرىيەتتىن ئۆتتى. بەزىلىرىنى ئولجا- ئەسىر قىلىپ ئاقسۇغا ئېلىپ كەلدى. كۇچار لەشكەرلىرىدىن ئۇچ مىڭغا يېقىن نابۇت بولۇپتۇ. ئاتالىق غازى تەرەپتىن سەككىز يۈزدىن كۆپرەك ئادەم زىيان بولۇپتۇ. بۇ چاغا كۇچاردىن ھامىددىن تۆرە باشلىق يەنە تۆت مىڭ لەشكەر چىقتى. بۇ زامان ۋەزىيىتى ۋە تەقەززاسىغا قاراپ ئەل بولۇپ، ئىتائەت قىلىشنى لازىم كۆرۈپ،ئاتالىق غازىنىڭ خىزمەتلىرىگە ئۆزىنى باغلاپ، ئۇنىڭ بىلەن ياقىلىشىپ ئۇچرىشىپ، ئۇنىڭ قۇبۇل قىلىش دۆلەتلىرىگە مۇيەسسەر بولدى. ئاتالىق غازى ھامىددىن تۆرەندىن ناھايىتى خوش بولۇپ، تون- كېچەك ۋە جەرجى تىلا ئىنئام- ئېھسان ئاتا قىلىپ، «بىزلەر كۇچاردىن يېنىپ بارغىچە كاشغەرگە بېرىپ دۇئار قىلىپ تۇرسىلا، بىر نان تاپسىاق ئوتتۇردىن تەڭ بۆلۈپ بىللە يەيمىز» دەپ ئەھدى- پەيمانلارنى قىلىپ، مۇلازىملارنى قوشۇپ يولغا سالدى ۋە «ھەدىس شېرىپ» نىڭ «ئەھدىگە ۋاپا قىلغىلار» دىگەن مەزمۇنى بويىچە، ئۆز ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ، تۆرىلەر قاتارىدىن كاتتا ئورۇن بەردى. ئالدى ئالدى تەمىنات ئالغۇچىلار قاتارىدا تون- كېچەكلەرنى بەردى. ئىككى يىلدىن كېيىن، ئۇنىڭدىن كايىپ ھەزىمەت ئاپاق مازىرىغا تاشلىدى.

جانابى ئاتالىق غازى ئاندىن كېيىن دەبدەبە سۆلەت ۋە ھەشەم سەلتەنەت بىلەن ياقىرىقتىن كۇچارغا ئاتلاندى. مەنزىلمۇ مەنزىل يۈرۈپ، قىزىل دىگەن جايدا قوندى. خەيىر مۇھەممەت توپچىدار پانسەتنى يىگىتلىرى بىلەن چاپاۋۇل قىلىپ ماڭدۇرى. بۇ چاغدا راشىدىن خوجىمۇ بىرمۇنچە ئەسكەرنى چىقارغان ئىكەن. بۇلارنى بىر ھۇجۇم بىلەنلا كەينىگە قاچۇردى. ئاندىن كۇچارنى قولغا كىرگۈزۈپ، شامالباغ دىگەن جاينى مەنزىل قىلىپ، جانابى ئاللىرىنىڭ خىزمىتىگە ئەرز ماڭدۇردى. جانابى غازى بەدۆلەت مەڭگۈلۈك ئىقبال ۋە ھەشەمەت بىلەن كۇچارغا كېلىپ، شامالۋاغ ئاستىدىكى بۇلاق بېشىدا چېدىر- بارگاھىنى تىكلەپ ئورۇنلاشتى. خان خوجىنى ئېلىپ چىقىپ دۇئا قىلدۇرۇپ، غەزەپ ئوتلىرى ئۆرلەپ، بىر قانچە قاتتىق سۆزلەرنى قىلىش بىلەن تەڭ، يەنە گۇنالىرىغا ئەپۇ قەلىمنى سۈرۈپ، مۇناسىپ تون- كېچەكلەرنى بېرىپ، مەھرەم قوشۇپ، ئۆز ئوردىسىغا قايتۇردى. خان خوجا ئوردىغا كىرىپ بىر مەھرەمنى چېپىپ يوق قىلدى. ۋە قولىغا قوراق- ياراق ئېلىپ سېپىلىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ «مېنىڭ لەشكەرلىرىم نەگە كەتكەن، بۇ قىپچاق-

ئەنجانلىقلارنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ، شەھەردىن قوغلاپ چىقارمامسلەر» دەپ قىقاس- شاۋقۇنلارنى سېلىپ، مەس دىۋانىلەردەك يۈگۈرۈپ يۈردى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ لەشكەرلىرىدىن بىرىمۇ يوق بولۇپ، ھەر قايسىسى جېنىنى جايلاپ ھەر تەرەپكە قېچىپ كەتكەن ئىدى. بۇ چاغدا ئاتالىق غازىدىن مۇلازىملار كېلىپ ئۇنى تۇتۇپ باغلاپ ئېلىپ چىقتى. ئۇنىڭ نىمە بولغانلىغىنى، نەگە بارغان ۋە تۇرغانلىغىنى ۋە قانداق جايدا دەپنە قىلىنغانلىغىنى ھېچ كىشى كۆرمىدى ۋە بىلمىدى. ئۇ بىر دەرەك، بىخەۋەر، بىئەسەر يوقالدى. باشقا ئەھۋاللارمۇ ئاۋالقى داستاننىڭ ئاخىرىدا زىكرى بولۇپ ئۆتتى. بۇ جايدا قايتا تەكرارلانمايدۇ.

ئاتالىق غازى ئىشەنچلىك مۇلازىملارنى تەينەپ، خان خوجامنىڭ غەزنە، قورال- ياراق، توپ، زەمبىرەك قاتارلىق پادىشالىققا لازىملىق ئەشيا- كىنىزەكلەرنى خەتلەپ، ئۆز غەزنىسگە ئالدى. قامۇلدىن تارتىپ بۇ ئالتە شەھەر خىتايلىرىنىڭ غەزنىلىرى، قورال- ياراقلىرى، تامامەن خان خوجىنىڭ غەزنىسگە توپلانغان ئىكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسىنلا جانبى بەدۆلەت ئاللىرىنىڭ ئالى دۆلەتخانىسىغا ئۆتكۈزۈپ، كاشغەر دار سەلتەنەتىگە ماڭدۇردى. ئاندىن ئۇ كۈچارنىڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ، ئىسھاق خوجامنى كورلىدىن ئالدۇرتۇپ كېلىپ، كۈچار،شاھيار، بۈگۈر، كورلىغچە بولغان جايلارنى مەرھەمەت قىلىپ، مۇستەقىل ھاكىم قىلىپ تەينەپ، ئالى يارلىق بىلەن ئورنىنى كۆتۈردى. توختى ئىشىك ئاغا بېكنى ياساۋۇل بېشى دەرىجىسى بىلەن ئىسھاق خوجامنىڭ خىزمىتىدە قويدى. موللا يۈسۈپ ئاخۇنۇمنى قازى كالان قىلىپ، يارلىق- مەسۇرە بىلەن ئىشقا تەيىلدى. غازى كۈچاردا ئىككى ئاي مقدارى تۇرۇپ، نۇرلۇق مازارى ماشايىخلارنى زىيارەت قىلىپ، غېرىپ ھەقدارلارغا نەزىر- سەدىقە بېرىپ، ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا بېغىشلاپ خەتمە قۇرئان قىلدۇرۇپ ساۋابىنى ئالدى ۋە سائادەتلىك زامان، شەراپەتلىك سائەتتە دار سەلتەنەت كاشغەرگە يولغا چىقىپ، ئاقسۇدا بىر ئاي مقدارى تۇرۇپ قالدى. ئاقسۇنىڭ چوڭلىرىدىن موللا ئابدۇل باقى مۇفتى ئاخۇنۇم، مۇھەممەت ئابدۇللا ئىشىك ئاغا بېيك ئابدۇللا قازىم، قاسىم قازى بېيك باشلىق ئون يەتتە ئۆيلۈك ئادەمنى جازالاپ، ئاق ئۆيلۈك قىلىپ يارکەنتكە ھەيدىدى. ئاقسۇدىكى مازارى مۇتەبىرىكاتلەر ھەققىدە بۇرۇن كەم قالغان خەتمە قۇرئاننى تولدۇرۇپ،غېرىپ- ھاجەتمەنلەرگە كەڭرى سەدىقە بېرىپ، ئاش قاينىتىپ، ھەر خىل ئىنئام- ئېھسانلارنى قىلىپ، ئۇلارنىڭ دۇئالىرىنى ئېلىپ، زەپەر ئۆزەڭگىسىگە ئاياقلىرىنى قويۇپ، ئۇچتۇرپانغا باردى. بۇ يەردە يىگىرمە كۈن مقدارى تۇرۇپ، ئالاۋىدىن بېكنى مۇھەممەت بابا توقسابىيگە سەركار قىلىپ بەردى. مازارى

ماشايىخلارغا كەڭرى نەزىرى- نىيازلارنى ئۆتكۈزۈپ، دۇئالىرىنى ئېلىپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، قاقشال ئىچى ۋە قىرغىزلارنىڭ ئارىسى بىلەن كاشغەر دارىسالتەنەتىگە راۋان بولدى. مەنزىلمۇ- مەنزىل يۈرۈپ، كاشغەرگە ئىككى مەنزىل كېلىدىغان ساغۇن قاراۋۇلى دېگەن جايدىكى بىر سۇ ئېغىزنى ئوتلاق- يايلاق يەر ئىكەن دەپ، بۇ جايغا نۇسرەت قىياپەتلىك قوشۇنلىرى بىلەن چۈشۈپ ئورۇنلاشتى. ئەمما كېچىسى ھاۋا بۇزۇلدى. چېقىلغان ئاۋازىنىڭ ساداسى جىلۋىگە كەلدى.

كەينىدىنلار ئازراق يامغۇر ياغدى ئۇالر بۇنىڭغا پەرۋا قىلماي تۇراتتى. لېكىن، يېرىم كېچىدە تاغنىڭ ئاغزىدىن بالادەك بىر كەلۇكۇن چىقىپ، غەزنە، قورال- ياراق، تۆگە، ئات، ئارغىماق، سەرۋاز، توپخانا، بازارچى، پىلتىرچىلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى كۆتۈرۈپ ماڭدى. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى بۇ پالاكەت ۋە ھالاكەتكە غەرق بولۇپ، نەس- نابۇت بولدى. لېكىن جانابى ئەلنىڭ بارگاھىنى ئىگىز يەرگە تىككەن ئىكەن. كەلكۇن بالاسى تەسىر قىلالماپتۇ. زايا بولغان غەزىمە. قورال- ياراق، يىگىت، سەرۋازلارنىڭ بەزىسىنى بىر كۇنلۇك ياكى ئىككى كۇنلۇك يەرلەردىن ئىزدەپ تېپىپتۇ. كۆك قىسمىنى تاپالماي يېنىپ كېلىپتۇ. بۇ ۋەقە- ھادىسىنى زادىلا ئىزھار قىلماي ۋە بىلىندۇرمەي، قالانلىرىغا تون- كېچەك، ئات، ياراقلارنى ئىنئام- ئېھسان قىلىپ خوش قىلىپتۇ. مىزان پەسلى ئىدى. كاشغەر تەرەپتىن نۇرغۇن ئىشەكتە قوغۇن، تاۋۇز، شاپتۇل، ئۈزۈم، ئەنجۇر قاتارلىق يەل- يېمىشلەر يېتىپ كەلدى. جانابى ئاللىرى قوغۇنلارنى ئۆز قولى بىلەن تىلىپ، ھەر قوغۇندىن ئۆزى بىر تىلىم يەپ. قالغىنىنى چوڭ- كىچىك سەرۋازلارغىچە ئوبدان مۇئامىلە، تەسىرلىك گەپلەر ۋە مۇلايىم سۆزلەر بىلەن تارقىتىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئالاھىدە رام ۋە ساييات قىلدى. ئاندىن ئۆتۈپ ئاتۇشتا قونۇپ، كاشغەر دار سالتەنەت تەختىگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. بۇ كۇنى تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن تۆتىنچى يىلى (مىلادى 1867- يىلى – ت) يەنى مايمۇن يىلى ماھى جامادىلئاخىرىنىڭ يىگىرىمە ئىككىنچى كۇنى (مىلادى 10- ئاينىڭ 21- كۇنى – ت) ئىدى. ئاندىن كاشغەرديكى مازاردا نەزىرى- سەدىقىلەرنى ئۆتكۈزۈپ، غېرىپ بىچارىلەر، يېتىم- ئاجىز دۇئاگۇيلارنىڭ دۇئاسىنى ئېلىپ، خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، ئەمرى لەشكەر، پانسەت، يەككە يىگىت، سەرۋازلار، ھەممە چوڭ- كىچىك جانبازلارغا ئۆز لايىغدا مەنسەپ، يارلىق، تون- كېچەك، خەرجى تىللا قاتارلىقلارنى ئىنئام قىلدى. ئەمرى لەشكەر مىرزا ئەھمەت قۇشبېگىدىن كايىپ، ئۇنى يوق قىلدى. بۇزرۇك خان تۆرەمگە ئون مىڭ قىزىل تىللا بېرىپ، بەدەخشان يولى ئارقىلىق ھەرەم شېرىپ زىيارىتىگە يولغا سالدى. شۇنداق قىلىپ، ئون

ئاي ئىچىدە يارىكەنت، خوتەن، ئۈچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچار، كورلىغىچە بولغان جايلارنى قول ئاستىغا كىرگۈزدى. يەنە موغۇلستان مەملىكىتىگە ئىگە بولۇپ، ھەممىنى يەك قەلەم بۇيرۇقىغا ئىتائەت قىلدۇردى ـ ۋەسسالام.

7

ياراتقۇچى ئاللانىڭ لۇتپى ئىنايىتى بىلەن بۇ زىمنىنىڭ ئۇلۇغ شاھى جانابى مۇھەممەت ياقۇپ بېك خوش ئەخلاقلىك بۇ يەتتە شەھەر ـ موغۇلستان يۇرتىغا ئىستىلاسى ۋە ئادالەت گىلەملىرىنى يايغىنى، بىر نەچچە پاراكەندىچىلىك ۋەقەسىنىڭ يۈز بېرىشى قاتارلىق ھادىسىلەرنىڭ بايانى

ئەقىدەتكەش ئەھبابلار، خەيرىيە ئەندىشە دوستلارنىڭ دانا كۆڭۈللىرىدىن مەخپى ۋە يىپىق قالمىغايكى، ئۇستا گەپچىلەر ۋە تالانتلىق ۋەزىنچىلەرنىڭ شۇنداق قىسە داستانلىرىغا قارىغاندا، ئاقسۇ، كۇچار شەھەرلىرى قولغا كىرىپ بوي سۇندۇرۇلغاندىن كېيىن، جانابى ئاتالىق غازى دۆلەت ئەركانلىرى ۋە ئەمەلدارلىرى بىلەن دارسەلتەنەتتە تەختى كاشغەرگە كېلىپ خاتىرجەم ئارام تاپتى.موغۇلستان تەۋەسىدىكى دۈشمەنلەر بىر تەرەپ قىلىندى. ھۆكۈمدارلارغا بوي سۇنۇڭلار دىگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىچە، بۇ زىمىندىكىلەرنىڭ ھەممىسلا ئىتائەت بەلۈپغىنى مەھكەم باغلىدى. ئاتالىق غازى بۇ قىشنى تىنچ ـ راھەت ۋە ئەيشى ـ ئىشرەت بىلەن ئۆتكۈزدى. ئاخىرى يىل ئۆرۈلۈپ، باھار كۈنلىرى كەلدى. گۈل ـ رەيھانلار گۈل يۈزىدىن باش كۆتەردى. ئەنە شۇنداق ھالەتتە ئاتالىق غازى كاشغەر، يارىكەنت، خوتەندە

ئىشخانا قۇرۇشقا پەرمان قىلدى. شۇڭلاشقا، زەرگەرلەر ئالتۇن، كۈمۈشتىن كەسسە كەمەر، تىردان، يۈگەن، قۇشقان، پۇشتان قاتارلىق جابدۇقلارنى تەييارلاشقا باشلىدى. تۆمۈرچىلەر شاپ ـ قىلىچ، ئۆزەڭگە قاتارلىق پادىشاھقا لازىمەتلىك نەرسىلەرنى راسلاشقا مەسئۇل بولدى. قازانچىلار كاتتا توپ ۋە چاچما ئوقلارنى ياساشقا تەيىن قىلىندى. كىيىم تىكىدىغان خەييالار كىمخاپ، تەتۇللا، تاۋار، بەقەسەم، شايى ـ ئەدرەس، بنارەس، چىت چەكمەن ۋە خەسسە يەكتەكلەرنى تەييارلاش ئىشلىرى بىلەن قىزىپ كەتتى. پوستىندۇزلار (جۇۋىچىلار ـ ت) قۇندۇز ـ بۇلغۇن، سۈلەسۇن، تۈلكە تېرىسىدىن تۇيۇق كۆرپە، ئۇرۇشتا كىيىدىغان جىبىيە تون، رۇمچە نىمچە، شىم، تەلپەك، تۇماقلارنى تىكىشكە مەشغۇل بولدى. موزدوز ـ ساراچىلار ھەر خىل كەسسە كەمەر، تىردان، پۇشتان، ئۆزەڭگە بېغى، يۈگەنلەرنى راسلاشقا كىرىشتى. ياغاچچى، قوندۇاقچى، مىخكەر، قۇيماگەر، ئىلمەدۇز، زەردۇز، چېدىرچى ـ خىمەگەر قاتارلىق ھەممە ئەھلى كەسپ ۋە ھۈنەرمەنلەرنىڭ ھەر قايسىسى ئۆز ھۈنەرلىرىگە كىرىشىپ، پاتپاراق بولدى. قوقەند دار سەلتەنەتىنىڭ ئىشخانىلىرىدىن چىققان ئۇستا ۋە ماھىر ئۇستىلارنى ئالدۇرۇپ كېلىپ، بۇ يەردىكى ئۇستىلارغا ئۇستا بېشى قىلدى. مەللە خانىنىڭ نامىدا تىللا سوقتۇردى. فەرغۇچىننىڭ پۇلىغا ئوخشىتىپ مىل پۇل قويدۇردى. ھەممە ئۇستا بېشىلارنىڭ ئۈستىدە يەنە ئىش بېشىلارنى تەييارلاپ، ھەممە ھۈنەرۋەنلەرگە ئايلىق تەمىنات بەلگىلىدى. ھىچقانداق ئادەمگە زورلۇق ياكى تەھدىت سالمىدى. ھەرقانداق ئادەم ئۆزى خالىغانچە كېلىپ، ئۆز ھۈنەرلىرىنى قىلىپ، قىلغان خىزمىتىگە لايىق ھەق ـ ئەجرىنى ئالدى.

ئاتالىق غازى ئادالەت ئىشىگىنى ئاچتى. زۇلۇم ۋە دەرت ـ ئەلەملەر خۇددى سۇمرۇغ قۇشىدەك كۈيقاپ ئىچىدىن ۋەتەن تۇتتى. ھەممە پۇقرا ۋە خالايىق ئاتالىق غازىنىڭ دۇئاي دۆلەتلىرىگە بىئىختىيار قوللىرىنى ئېچىپ، مىچىت ـ مەسچىتلەردە بەش ۋاقىت نامازنى ئۆتىگەندىن كېيىن، ئاتالىق غازىنىڭ ئۆمۈر دۆلەتلىرىنىڭ زىيادىلىكىگە دۇئالارنى قىلىشتى. ئادالەت سىياستىنى ناھايىتى ئېھتىيات بىلەن يۈرگۈزۈپ، پۇقرا ۋە خالايىقنىڭ پۇل ۋە جېنىغا ئەسكەرلەرنىڭ قول ئۇزۇتۇپ دەخلى قىلماسلىغىنى قەتئىي قەيت قىلىپ بېكىتتى. بىر كۈنى نۇسرەت قىياپەتلىك قوشۇنلار يارىكەنتتىن كاشغەرگە ئەمدىلا كېلىپ، چۆلدىن ئاۋادانلىققا چىقىپ تۇرغان بىر ھالەتتە، بىر كەمپىر مەزلۇم بىر نەچچە تاۋاق قېتىقنى يولغا ئېلىپ چىققان ئىكەن. بىر يۈز بېشى بىر تاۋاق پۇل بەرمەي ئىچىپ كېتىپتۇ. ئاڭغىچە ئاتالىق غازى كېلىپ قاپتۇ. كەمپىر مەزلۇم ئۇنىڭغا «بىر سپاھى بىر تاۋاق قېتىغمنى ئىچىپ، پۇل بەرمەي كەتتى» دەپ ئەرز قىلىپتۇ. ئاتالىق

غازى ناھايتى مېھرىبانلىق بىلەن «قېتىق ئىچكەن سىپاھنى تۇنۇمسىز» دىگەندە ئۇ «تونۇيمەن» دەپتۇ. قوشۇن ئىچىگە كىرگۈزسە ، ئۇ «مانا مۇشۇ سىپاھ شۇ» دەپ كۆرسەتكەن ئىكەن. ئاتالىق غازى پەرمان بىلەن «ئەي ئانا، بۇ يىگىتنىڭ قورسىغىنى يىرىپ كۆرىمەن، ئەگەر قېتىق ئىچىدىن قېتىق چىقمىسا، سىزنى سويسام ۋابال بولمايدۇ» دىگەندە ئۇ «ۋابال بولمايدۇ» دىگەن ئىكەن. ئاندىن يىگىتنى دەرھال سويۇپ قارىنىنى يىرىپ كۆرسە، مەزكۇر قېتىق تېخى ئۆزگەرمىگەن ئىكەن. بۇ يىگىتنىڭ تون- كىيىملىرىنى مەزكۇر كەمپىرگە بېرىپتۇ. شۇنداقلا جانابى ئالى غازى تۇنجى قېتىم ئاقسۇغا كەلگەندە، بىر يىگىت بىر بىدىچىنىڭ ئىككى باغ بىدىسىنى پۇل بەرمەي زورلۇق قىلىپ ئېتىغا بېرىپتۇ. بىدە ئىگىسى ئەرز قىلىپتۇ. ئاتالىق غازى تەھقىلەپ بىدە ئالغان يىگىتنى تېپىپ، زورلۇق قىلغانلىقىڭ سازايى دەپ، قىلمىشىنى ئېلان قىلىپ، ئاممىغا ئىبرەت ئۈچۈن سويۇپ تاشلىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ يىگىتلەر بىرەر ئادەمنىڭ بىرەر نەرسىسىگە زورلۇق قىلىشقا ياكى بازار نەرقىدىن كەم سوراپ قاتتىق- يىرىك سۆزلەرنى قىلىشقا ھەددى بولمىدى ۋە بۇنداق ئىشلارمۇ تامامەن يوقالدى. ئالماق- ساتماق ئىشلىرىدا ھەممە ئادەم مۇلايىم ۋە شىرىن سۆز بولۇپ، تىنچ مۇئامىلە قىلدىغان بولدى. يەنە بىر قېتىم جانابى ئاتالىق غازى ئاقسۇغا كەلمەكچى بولۇپ مارالۋېشىدىن ئۆتكەندە، ئۆز پەرزەندى بىر نەرسىگە ئوق ئېتىپتۇ. ئۇ تەرەپتە بىر ئىشەك ئوتلاپ يۈرگەن ئىكەن. ئوق بېرىپ خاتا تېگىپ ئىشەكنى ئۆلتۈرۈپ قويۇپتۇ. ئىشەكنىڭ ئىگىسى «ئۇنىڭ يىگىت ئىشىگىمنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ قويدى»دەپ ئەرز قىلىپ، يىگىتنى كۆرسەتكەن ئىكەن. قارىسا ئۆز پەرزەندى. ئۇنى ئالدىغا كەلتۈرۈپ، رىئايە قىلماي تاياقتا تۇتۇپ، «سىز ئاتلىق غازىنىڭ ئوغلى بولىمەن دەپ پۇقرانىڭ ئىشىگىنى ئاتسىڭىز ۋە سەۋەپسىز ئوق چىقارسىڭىز بولامدۇ» دەپ غەزەپ ئوتلىرى ئۆرلەپ، قاتتىق ئەدەپ بەرگەن ئىكەن. بۇ بالا شۇ سەۋەپ بىلەن ئۆلۈپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن ئەمىرى لەشكەر، پانسەت، ئەمىرائى، سەرۋازلار كۆڭلىگە قورقۇنچ ۋە زىل- زىلە، ۋەھشەت- لەرزىلەر چۈشۈپ، ھەممىسلا يېڭىۋاشتىن تۆۋە – ئىستىخپار بىلەن ياقىلىرىنى تۇتۇپ، تېخىمۇ چوڭقۇر ئىتائەت ۋە ئىناۋەتكە بەل باغلىدى.

ئەلۋەتتە، پادىشالا مۇلازىم- خىزمەتكارلىرىنىڭ زۇلۇم تەئەددۇتلىرىنى سەل چاغلاپ، گۇنالىرىغا غاپىل ۋە سۇسلۇق قىلىپ، سىياسەتتە ئولتۇرغۇزمىسا، باشقا مۇھىم ئىشلارغا مەسئۇل بولغان ياكى مۇھىم ئىشلارنى ۋاكالىتەن باشقۇردىغان كاتتا ئەمەلدار ۋە ئۇلۇغ ئەمىرلەر، بۇنىڭدىن ئۆرنەك ئېلىپ، ھۆكۈمەت شىرازى- ئىنتىزامى سۇسلۇققا، يۇرتدارلىق ئۆلچەملىرى بۇشاشقا يۈزلىنىپ، خالايىقنىڭ رايى قايتىپ، ئەسكەرلەرنىڭ ئىنتىزامى قوزغىلىپ كەتسە،

كېيىن بۇنى ئۆز جاي- مەركىزىگە ئېلىپ كېلىشكە تەدبىر ئاجىزلىق قىلىدۇ ياكى يېتىشمەيدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ خەيرىيەتلىك كۇنلەر ۋە دۆلەت ئىنتىزامى كۇچەيگەن زامانلارغا، بىر كىشى يەنە بىر كىشىگە خالىغانچە زورلۇق ۋە تەئەددى قىلىدىغان ئەھۋاللار، مەيلى ئەل ئىچىدىنياكى يىگىتلەر ئارىسىدىن تامامەن كۆتۈرۈلدى. جانابى ئالى غازىنى ھەمسىلا ھازىر تۇرغانىدەك كۆرۈپ، «يىراق يېقىندۇر، غايىپ ھازىردۇر» ، «كېچەپ كۇندۇز دۇر» دىيىشپ، ھەر قانداق كىشى سەۋەپسىز ۋە ئورۇنسىز بىر ئىشقا قەدەم قويالمىدى. بەلكى بۇنى ئويلاشقىمۇ جۇرئەت قىلالمىدى. ئۇ مەيلى غايىپ بولسۇن ياكى يېقىن- يىراق بولسۇن، ئۇنى خۇددى ھازىر قاراپ تۇرغانىدەك كۆردى ۋە ئۇنى شۇنداق بىلىپ ئېتىقات قىلدى. ئەمما ۋەقەنى خەتلەپ تۇرىدىغان ماراقچىلار ھەر زامان، ھەر ماكان ۋە ھەر جايدا ھازىر بولۇپ تەييار تۇراتتى. بۇ تايىپىلەرنى ھىچبىر كىشى زادى بىلمەيتى ۋە تونۇمايتى.

ئەلقىسسە، ئاتالىق غاز مۇھەممەت ياقۇپ بېكنىڭ يىگىتلىرى سانى ئەللىك مىڭدىن ئاشتى. ئىشخانىلاردا ئايلىق- تەمىنات ئالىدىغانلارنىڭ سانىمۇ ئەللىك مىڭغا يېقىنلاشتى. غەزنە بايلىغىمۇ خېلى بوشاپ قالدى. بۇ چاغدا ئاتالىق غازىنىڭ دۆلەت ھۆكۈمرانلىغى شەرقىي تەرەپتە باغراش ۋە ئۇششاقتال، شىمالى تەرەپتە مۇزتاغ ۋە زەۋقى، غەربىي تەرەپتە ئالاي ۋە بەدەخشان، جەنۇبىي تەرەپتە قاراڭغۇ مۇز تاغ، لوپ، چەرچەنگىچە بولغان جايلارغا سۇزۇلغان ئىدى. ئاتالىق غازى مۇلازىملارنى چىقىرىپ بۇ ھۇدۇت ئىچىدىكى تاغ- جەزىر، يايلاق ۋە قىشلاق، جاڭگال ۋە تاشلاق (ئىگىسىز جايلار – ت) بولۇپمۇ، ئولجا ۋە خىنىيە زىمنلار (خان ياكى دۆلەتكە تەۋە زىمىن – ت)، باغلار، شەھەر، سەھرا ۋە كەنت- قىشلاقلارنى ساتماقتا تەرەددۇت قىلدى. جۇملىدىن ئاقسۇغا مۇھەممەت نەزەر قۇشبېگى، مىرزا قاسىم مۇھتەر، مىرزا ئابدۇلئەزىز بۇخارى قاتارلىقلارنى چىقىرىپ، ئاقۇسلۇق ئابدۇللا دىۋان بېكنى مۇباسىركار- مەسلىھەتچى قىلىپ تەينىلەپ، خىتاي، تۇڭگانىلاردىن قالغان باغ، زىمىن، بىنەم- جاڭگال، يايلاق ۋە قىشلاقلارنى ۋە خىنىيەلەرنى ساتماقچى بولدى.

بۇرۇنقى چاغلاردا خاقانى چىنى ئەھلى بۇ يەتتە شەھەرگە ئىگە بولۇپ ۋالىلىق قىلغاندا، ئاقسۇدىكى ھاكىم ئىشىك ئاغا باشلىق قىرىق ئالتە بېكنىڭ ھەر بىرىگە قىلغان خىزمىتى ئۈچۈن خىنىيەدىن بېرىدىغان مائاش-كولەن كۇمۇش ئورنىغا زىمىن ۋە ئادەم تەييارلاپ بەرگەن ئىكەن. چوڭلىرىغا كۆپىرەك، كىچىكلىرىگە ئازراق بېرىدىكەن. مەسلەن ئاقسۇغا ھاكىم بولغان كىشىگە بىر يۈز ئۆيلۈك، ئىشىك ئاغا بولغان كىشىگە ئاتمىش ئۆيلۈك، مەرتىۋىسى كىچىكلەرگە

تۆت ئۆيلۈكتىن ئادەم ۋە شاكلاپ زىمىن بەرگەن ئىكەن ۋەن بۇ ئادەملەر تەيىنلەنگەن شۇ بەگلەرنىڭ دېھقانچىلىقىنى قىلسۇن، خىزمىتىنى ئۆتسۇن دەپ جۇلدۇ-جاساق قىلىپ يارلىق بەرگەن ئىكەن. تا ئىسلام بولغىچە ھەر قانداق ئادەم قايسى مەنسەپكە يەتسە، بۇ يارلىق ھۆكۈمى بويىچە، جۇلدۇ قىلىپ بېرىلگەن مەزكۇر زىمىنى تېرىپ، ئادەملەرنى ئىشلىتىپ، خىزمىتىگە سېلىپ كەلگەن ئىكەن. بۇ قائىدە-ئون يەتتە شەھەرنىڭ ھەممىلا جايىدا بۇرۇندىن بۇيان جارى بولۇپ كەلگەن ئىكەن. بۇ ئادەملەرنىڭ ئۇستىدىكى بەگلەر بولسا ئۇلارنى خۇددى سېتىۋالغان مۇلكى ۋە ئالتۇنغا تىگىشكەن قۇللار ياكى ئاتا مىراسى قۇللىرىدەك كۆرۈپ، مەزكۇر ئادەملەرنى خالىغانچە پۇل، ئوتۇن، ياغاچ قاتارلىق ھەر خىل نەرسىلەرنى ئالغانلىغىنى ۋە يەر تېرىتىپ غەللە ھاسىل تاپقانلىغىنى ئۆزىگە ھالال دەپ قاراپ، بۇ ئىشقا ئەقىدە قىلمىكەن. بۇ ئادەملەر يۇرت، خالايىققا ئارلاشمايدىكەن ياكى ھەر قانچە پۇل بېرىپ، ئەقەللى ئون بېشى، مۇئەززۇن، جارۇپ قاتارلىق ئەمەللەرنىمۇ ئالالمايدىكەن. بۇلار يۇرت ئىچىدە، «قوڭى تامغىلىق ياچى» دەپ ئېتىۋارغا ئېلىنمايدىكەن.

يەنە يەتتە شەھەر خىتايلارغا قارىغاندىن كېيىن، خىتايلارمۇ سۇ چىقىرىپ ئاۋات قىلغان زىمىنمۇ، خىنىيە دەپ ئاتايتى. ئاتالىق غازى مەزكۇر خىنىيە زىمىنىدىكى يايلاق ۋە قىشلاقلارنى، شۇ جايدا ئولتۇرۇشلۇق ياكى ئۇنىڭغا يېقىن كەنت، مەھەللەردىكى كىشىلەرگە سېتىپ بېرىپ، پۇلنى دۆلەتخانىغا ئالدى. ئاقسۇ تەۋەسىدىكى ئاقيار، كەلپىن، تا قوشتام، ئونباشقىچە بولغان زىمىنلارنى بەش لەك ئەللىك ئالتە مىك تەڭگە پۇل بەردى. باي، سايرام قاتارلىق جايلار بولسا ئەڭ كەم دىگەندىمۇ تۆت لەك تەڭگە پۇل بولدى. ئالتە شەھەرنىڭ قالغان جايلىرىدىكى ئەھۋالنى مۇشۇنداق بەلكى بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق دەپ بىلسە ۋە ئىمتىھان قىلىپ كۆرسە بولىدۇ. شۇنداقلا، ھەر يىلدا بىر كاتتا سپاھى بىر نەچچە مىرزا بىلەن كېلىپ، پادىشالىق زىمىن سېتىلماي قالغان ئىكەن.بىز تەكشۈرۈشكە كەلدۇق دەپ تەھقىقلەپ، بانىلارنى كۆرسىتىپ، كەمنى تولدۇرىمىز دەپ، نەچچە مىك تەڭگە پۇلنى دۆلەتخانىغا ئالاتتى. يەنە «مەزكۇر زىمىنلارنى جانابى بەدۆلەت ئاتالىق غازى سېتىپ، پۇلىنى مەن ئالدىم» دەپ خەت- چەك يېزىپ، ئۆز مۆھرىنى ۋە ئۆلىمائى- ئەززەملەرنىڭ چوڭ مۆھۈرلىرىنى باستۇرۇپ بېرەتتى. كېيىنچە يەنە ساتقان زىمىنلارنىڭ مۆھۈر پۇلىنى بەرمىگەن ئىكەن دەپ، بىر تەڭگىگە بىر داچەن، يۈز تەڭگىگە زىمىن ئالغان ئادەمگە تۆت تەڭگىدىن مۆھۈرانە پۇل قويۇپ، يەتتە شەھەردىن نەچچە لەك تەڭگە پۇل ئالدى.

بۇ كۈنلەردە كاشغەردە پۇقرالار جەم بولغان بىر مەجلىستە، بىر ئادەم ئۇستىلىق، بەلكى تەنە بىلەن «ھەجەپ تىنچلىق ئوبدان زامان بولدى، قوينىڭ ئۇچۇسدا تورغاي ئۇگا سالدىغان زامان بولدى» دىگەندە ، كاشغەر تالىپلىرىنىڭ ئەلەملىرىدىن بولغان موللا زەرىپ «جانابى ئاللىرى يەتتە قەۋەت زىمىننى تۇگەتتى. تورغاي ئۇگا سالدىغان جايمۇ قالمىدى، ئەمدى قوينىڭ ئۇچسىغا ئۇگا قىلماي نەگە قىلسۇن» دەپ ئۇستىلىق بىلەن جاۋاپ بەرگەن ئىكەن.

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، كۇچارلىق خوجىلار زامانىدا، كەشمىر تەرەپتىن مۇھەممەت ئەلىخانىنىڭ ئوغلى مۇزەپپەرخان ياركەنت مەملىكىتىگە كىلىپ، ئاندىن كۇچارغا بېرىپ، كۇچاردىن كورلىغا كەلگەندە، ئاتالىق غازى ئۆزبىنىڭ نۇسرەت قىياپەتلىك قوشۇنلىرى بىلەن كۇچارغا كەلگەنلىگىنى ئاڭلاپ، كورلىدىن ئۇرۇمچىگە بېرىپتۇ. ئۇ بىر نەچچە ۋاقىت غۇربەتچىلىك بىلەن ئۆمۇر كەچۈرۈپ تۇرغان كۈنلەردە، ئىلى تەرەپتىن بارغان فەرغانە ۋىلايىتىنىڭ بەزى سودىگەر بايلىرى مۇزەپپەر خاننى تونۇپ قېلىپ، ئۇنىڭ ئىززەت-ئىكرامىلرىنى قىلىپتۇ. تۇڭگانىلارنىڭ ئۇلۇغى داۋۇد خەلپە بۇنى ئاڭلاپ، ئارتۇق ئىززەتلىرىنى قىلىپ، ئۇنىڭغا نەچچە ساندۇق چاي ۋە كۈمۈش بېرىپتۇ. باشقا تۇڭگانىلارمۇ نەزىر-سەدىقىلەرنى قىلىپتۇ. قولىغا پۇل كىرگەنلىكتىن ئۇنىڭ ئەتراپىغا بىرمۇنچە ئادەم جەم بولۇپتۇ. بۇ كۈنلەردە قوقەندىدىن قېچىپ كەلگەن ۋە مۇھەممەت ئەلىخانىنىڭ خىزمىتىدە بولغان كونا ۋە چوڭ سپاھلاردىن مىرزا ئەھمەت قۇشبېگى، نار مۇھەممەت پەرۋانىچى، مىربابا دادخۇا غازى پانسەت قاتارلىقلار مۇزەپپەر خانغا « ئىلاجى بولسا ئاقسۇ تەرەپكە، ئەقەللىسى كۇچار تەۋەسىگە قەدەم-تەشرىپ قىلسىلا، ئۆزلىرىنى خان كۆتۈرۈپ، يەتتە شەھەرگە خان قىلىپ، خىزمەتكارچىلىق قىلساق، سىلى ھەممىزنىڭ ئۇلۇغ خانزادىمىز ۋە خوجىمىز» دەپ كەينى-كەينىدىن خەت يېزىپتۇ. ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراشنى كەسپىي ھۇنەر قىلىپ كەلگەن مۇزەپپەر خانىنىڭ ئۇلۇغ بولۇپ، سەلتەنەتتە ئولتۇرۇش ئارزۇ-ئىشتىياقى ئۇنىڭ دىل كۆڭلىنى بىقارار ۋە بىئارام قىلىشقا باشلىدى. پاراكەندە تۇڭگانىلاردىن بىرقانچىسى ۋە مۇساپىر نەمەنگانىلار جەم بولۇپ جەمئىيەت پەيدا قىلدى. بىر نەچچە بايلار ھۆكۈمەت تاماسىدا قولىدىكى دەسمايىلىرىنى قەرز بەردى ۋە باشقىلاردىنمۇ قەرز ئېلىپ بەردى. ئات، قورال-يارىاق، بايراقلارنى ھازىرلاپ، شاپاشلاپ، ناغرا، كانايلارنىڭ ساداسىنى ياڭرىتىپ، كورلىنى ئىشغال قىلدى. كورىلىنىڭ ھاكىمى ھاجى بېك كۇچارغا قېچىپ كېلىپ، ۋەقە-سۇرەتلەرنى بىر-بىرلەپ تىزىپ، خۇددى كۆز قاماشتۇردىغان چېقىلغاندەك تېز يۇرۇشلۇك بىر ئەرزىچىنى كاشغەر دارسەلتەنەتكەر ئىلدام يولغا سالدى.

جانابى ئاتالىق غازى مۇزەپپەر خاننىڭ كورلىغا كىرگەنلىگىنى ئاڭلاپ، كونا ۋە كاتتا ساھىپلىرىدىن ئەندىشە قىلدى. چۈنكى، ئۇ بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۇلۇغى ۋە خانزادىسى ئىدى. شۇڭلاشقا، دەرھال ئىسھاق خوجام نامىغا پەرمان چۈشۈرۈپ «مۇزەپپەر خاننىڭ ئۇستىگە ئۆز يىگىتلىرىڭىزنى ئېلىپ بېرىپ، ئىلاجى بولسا مۇزەپپەر خاننى تىرىك قولغا كەلتۈرۈڭ. ئەگەر مۇيەسسەر بولمىسا ھەر قانداق قىلىپ ئوتتۇرىدىن كۆتۈرۈپ، خىزمەتكارچىلىغىڭىزنى مەلۇم قىلغايسىز» دىدى. بۇ ئىتايەتنامە يېتىپ بېرىشى بىلانلا، ئىسھاق خوجام قول ئاستىدىكى ئىككى مىڭ يىگىتى بىلەن كورلىغا يېتىپ بېرىپ، مۇزەپپەر خان بىلەن ئۇرۇشتى. مۇزەپپەر خان ئاز ئادەم بىلەن قېلىپ، باراۋەرلىك قىلالماي بىر چېدىرغا يۇشۇرۇندى. چۈنكى، ئۇ ئىلگىرى بىرمۇنچە ئەسكى قالماق بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن ئىدى. بۇلار ئىسھاق خوجامنىڭ نۇسرەتلىك ئەسكەرلىرىنى كۆرۈش بىلەنلا ئۆزلىرىنى ياقىغا ئالغان ئىدى. ئىسھاق خوجام چېدىرنى قورشاپ، تەرەپ-تەرەپتىن ئوق ئېتىپ، مۇزەپپەر خاننى ھالاكەتكە يەتكۈزدى. ئۇنىڭ چېدىر ئوق زەربىسىدىن گويا غەلۋىرەدەك بولۇپ كېتىپتۇ. بۇ ۋەقە تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن بەشىنچى يىلى (مىلادى 1868-يىلى ت) يەنى مۇرغ (توخۇ يىلى – ت) مىزان پەسلىدە يۈز بەرگەن ئىدى. ئاقسۇ ھاكىمى ھېكىم خان تۆرەم ئالى پەرمان بويىچە قىزىل دىگەن يەردە قارا كۆرستىپ، ھمايە قىلىپ تۇرغان ئىدى. لېكىن مۇساپىر نامىدىكى پانسەت، يىگىت قاتارلىقلارنى كۆچارغا كىرگۈزمىدى. چۈنكى، ئۇلاردىن ناھايىتى ئېھتىيات قىلىش توغرىسىدا شۇنداق پەرمان بېرىلگەن ئىدى. مۇزەپپەر خان بىر تەرەپ قىلىنمىغۇچە بۇ خەۋەرنى كاشغەردىكى ئەمىرى لەشكەر، پانسەتلەرگە زادى ئىزھار قىلمىغان ئىدى. ئەمما بايلار قاتاردا كەلگەن نەمانگانى مۇسا كالال بايىنى ۋە ئۇنىڭ ئۈچ ئادىمىنى كاشغەرگە ئاپىرىپ يوق قىلدى. مۇزەپپەر خاننىڭ ئۇستىدىن زەپەر قىلىپ كۆڭلى خاتىرجەم بولدى. يەنە شۇ كۈنلەردە فەرغانە ۋىلايىتىدىن سەيىد ۋە پازىللاردىن بولغان ئەھرارخان تۆرەم ۋە سەيىد ئەردىلەرنى دامۇللام قاتارلىقلار كاشغەرگە كەلدى. بۇ كۈنلەردە يەنە بىر ۋەقە بولدى. يەنى ئىراق تەرەپتىن شەيخ مۇھەممەت ۋە شەيخ ئەخمەت دىگەن ئىككى ئادەم سایاھەت قىلىپ، بەدەخشانغا كېلىپ بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ، ياقۇپ بېك ئاتالىق غازىنى مۇبارەكلەپ، ئۆزلىرىنىڭ پەزىلەتلىرىنى ئىزھار قىلىپ خەت-ئەرز بەرگەن ئىكەن. بۇ خەتتە "بىزلەر مەككە-مۇئەززەمە شەرىپلىرىنىڭ ساپ نەسەپلىك ئەھلاتلىرىدىن بولىمىز. پەيغەمبەر ھەزرەتىنىڭ قەۋرە-باغىستانلىرىدىن بىشارەت بولۇپ، نېسىپ-رىسقىمىز بۇ دىيارغا چۈشتى. خېلى مۇددەتتىن بويان بەدەخشان ئۇلۇغلىرىنىڭ ئىلتىماسى بىلەن بۇ جايدا تۇرۇپ قالدۇق.

جاناپلىرىنىڭ ئىسلام ئېچىپ پادىشا بولغانلىرىنى خۇداۋەندەرکېرىم مۇبارەك قىلغاي، ئەمما ئۆزلىرىگە دۇنياۋىلىق ۋە ئاخىرەتلىك توغرىسىدىن بىر نەچچە ئېغىز سۆز قىلىش لازىم ۋە زۆرۈر كۆرۈلدى. ھازىر بەزىلەر ئالەمۇلغايىپتىن شۇ نەرسە مەلۇم بولدىكى، ئۆزلىرى باشلىق جەمئىي يۇرتلىرىغا ئىلاھى قازاسى بىلەن بىر ئاسماندەك ئاپەت چۈشۈپ تۇرۇپتۇ. بىر ئىلاجى قىلىپ ۋەقە يۈز بېرىشتىن بۇرۇن بۇنىڭدىن قۇتۇلۇش لازىم. جاناپلىرى باشلىق ھەممە چوڭ-كىچىك ئۆلىما ۋە پەزىلالار، ئەمىر ۋە ئەمرالىلار، پۇقرا ۋە خالايىق، ئاتا-بوۋا، ئۇلۇغ ئەرۋاھلارغا سېغىنىپ، يېڭىۋاشتىن تۆۋە قىلىپ، يالۋۇرۇپ يىغا-زارە قىلىپ، نەزىر-نىياز، خەيىر-سەدىقىلەرنى ئادا ئەيلەپ، بۇ بالايى ئەززەمدىن ئامان ۋە نىجات بولۇشقا دۇئا ۋە ئىلتىجا قىلغايلا. بىزمۇ كېچە-كۈندۈز دۇئاغا مەشغۇلدۇرمىز" دىگەن سۆزلەر يېزىلغان ئىكەن.

بۇ خەت-ئەرز يېتىپ كەلگەن ھامان، جانابى ئالى غازى چوڭ سەيىدلەر، قازى ئۆلىما ۋە پەزىلالار، ئەمىرى لەشكەر، پانسەت، ئەمىرالارنى ھازىر قىلىپ، بۇ خەتنىڭ مەزمۇنىنى ئايان ۋە بايان قىلىپ، ئۆزى باشلىق ھەممىسلا يېڭىدىن ئالاھىدە توۋا قىلىپ، يۈرت، ۋىلايەتلەرنىڭ ھاكىملىرىغا ۋە پۇقرا-خالايىققا ئېلان چىقىرىپ، "ھەر بىرىڭلار مەنئىي قىلىنغان ياماق ئىشلاردىن يېنىپ، توۋا قىلىپ يالۋۇرۇپ، نەزىر-سەدىقىلەرنى بېرىڭلار" دەپ ئالى ئىنايەتنامە چۈشۈردى. شەھەر-شەھەرنىڭ ئادەملىرى ۋاقىپ بولۇپ، ھەممىسلا چىن قەلبىدىن يالۋۇرۇپ يىغا-زارە قىلىشىپ، توۋا-ئىستىخپار بىلەن شۇغۇللاندى. ئاتالىق غازى مەزكۇر شەيخلەردىنمۇ ئامانلىق سوراپ، تۆھپە-ھەدىيە ئەۋەتىپ، ئىنايەتنامە بەردى. مەزكۇر ئىككى شەيخ بۇنى ئاڭلاپ بىلىپ، بىزنىڭ دىگەنلىرىمىز ياقۇپ بېك باشلىق يەتتە شەھەر ئادەملىرىگە تەسىر قىلىپتۇ. ئەمدى ئۆزىمىز بېرىپ فەزىل-كارامەت قىلىپ كۆرەيلى. قېنى ئىشىمىز نەدىن چىقدۇ دىيىشىپ، رام ھىلىنى يېيىپ، يالغانچىلىق دانىلرىنى چېچىپ، ھىلە-مىكىر ۋە نەيرەڭلەرنى ئىشلىتىپ يالغان دەۋالارنى تەييارلاپ، شەيخ مۇھەممەت ئۆزىنى "مەھدى ئاخىر زامان [177] دىگەن مەن بولىمەن" دەپ، شەيخ ئەھمەت ئۇنىڭغا ۋەزىر بولۇپ، يارىكەنت زىمىنغا كەلدى ۋە بىر نەچچە كۈندىن كېيىن "مەن سىزلەرنى بەيئەت ۋە ئىناۋەت قىلدۇرتۇپ، راست يولغا تەكلىپ قىلىش ئۈچۈن كەلدىم" دەپ ئىمام مەھدىلىك دەۋاسىنى قىلدى.

بۇ چاغدا، ئەينى زامان دىنىي ھوقۇقلار ئىلمىنىڭ ئالىمى قازى زىيائىددىن دامۇللام يارىكەنتتە قازى كالان ۋە شەرىئەت باشلامچىسى بولۇپ تۇراتتى. ئۇ بۇ شەيخلەرگە "بۇ مەنسىز دەۋالارنى قىلىپ، سارالڭ ئەسەبىلەردەك كاللاڭلارنى بۇزماڭلار" دەپ، شەرىئەت يوللىرىنى كۆرسىتىپ، پەند-نەسىھەت قىلدى. لېكىن، بۇ ئۇ خىل يولدىن

ئازغان يامان نىيەتلىك شەيخلەرنىڭ قارا كۆڭلىگە تەسىر قىلمىدى. قازى كالان بۇ ئەھۋالنى بەدۆلەت ئاللىرىغا ئەرز قىلدى. ئاتالىق غازى ئەرز مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولدى ھەم ئۇنىڭدىن "شەرىئەت ۋە مىللەتنىڭ توغرا ۋە پاك ھۆكۈم-يوللىرى بويىچە، بۇ دەۋاگەر كاززاپلارنىڭ كاساپىتىدىن ئامان قالغايسىزلەر" دىگەن ئىنايەتنامە كەلدى. قازى كالان بۇ ئىنايەتنامىنىڭ مەزمۇنىنى ئۇ ئالدامچىلارغا يەتكۈزۈپ، شەرىئەت ھۆكۈملىرىنى چۈشەندۈرسە، ئۇلار يۇقارقى دەۋالىرىدىنمۇ چوڭ ۋە ئاجايىپ دەۋالاردىن ئېغىز ئېچىپ، "خۇداۋەندە ئالمىيان ئۆز ئىرادىسى ۋە تىلىگى بويىچە ئۆزىنى ياقۇپ بېكىنىڭ ۋۇجۇت- شەكىلدە كۆرسەتكەن. ھالبۇكى، بۇ زىمىن يۈزىنىڭ خۇداسى ياقۇپ بېكتۇر. بۇنى سىزلەر بىلىشىڭىزلەر كېرەك. بىزنى ياقۇپ بېك ئەۋەتكەن، بۇنى ئۆزى بىلىدۇ، مۇبادا بىزنى ئۆلتۈرسەڭلا، بىزنىڭ ھەر بىر قەتىرە قېنىمىزدىن نەچچە مىڭ قورال- ياراقلىق ئەسكەر تۇغۇلۇپ، يەتتە شەھەرنى، ھەتتا زىمىن يۈزىنى خاراپ ۋە ۋەيران قىلىدۇ. بىزنى سەل چاغلاپ، بىرەر چوڭ بالا- قازاغا مۇپتىلا بولماڭلار" دەپ يەنە بىمەنە دەۋالارنى قىلدى. بۇنى ئېڭىشقا قەلەم تەۋرىمەيدۇ ھەم ئېغىز بارمايدۇ - خۇدا ئۆزەڭ پانا بولغايسەن!

ئەھۋال بۇ يەرگە يەتكەندە، ھەممە شەرىئەتشۇناس ئۆلىمالار بىر نىيەتتە بىر يەڭدىن قول چىقىرىپ، دىن مۇجتەھىدلىرىنىڭ قوللىرى بىلەن، بۇ يالغانچى ئازغۇنلارنى ئۆلۈم ھۆكۈمىگە بۇيرۇپ، ھەممە چوڭ- كىچىك مەملىكەت ئەئيانلىرى، پۇقرا- خالايىق ھازىر بولۇپ، ئۇلارنى بىر كەڭرى مەيدانغا ئېلىپ چىقىپ، يەرگە بېلىگىچە كۆمۈپ، ئالدى بىلەن قازى كالان، مەزكۇر ھۆكۈم بويىچە تاش ئاتتى. ئاندىن چوڭ- كىچىك ھەممەيلەن ئۇلارنى ئۆلگىچە تاش-كېسەك قىلىپ يوقىتىپ، بۇ پاكىز زىمىننى ئۇ كاپىر بۇزۇقلارنىڭ يامانلىغىدىن تازىلىدى.

بۇ كۈنلەردە يەنە بىر ۋەقە يۈز بەردى. بۇ چاغدا بىر قانچە سودىگەرلەرگە ھىندىستان تەرەپكە بېرىشقا رۇخسەت بېرىلگەن ئىدى. شۇغنان قاراقچىلىرى يولدا بىر سودىگەرلەرنى بۇلاپ، ئولجا- ئەسىر قىلغانلىغى خەۋىرى ئاتالىق غازىنىڭ سائادەتلىك قۇلاقلىرىغا ئاڭلاندى. ئۇنىڭ غەزەپ ئوتلىرى ئۆرلەپ، يەتتە مىڭ لەشكەر تەييارلاپ، ئابدۇللا ئەمرى لەشكەر بىلەن ھاجى مىرزا بېشىنى باش قىلىپ، يىگىرمە پانسەت ۋە ئىشقا يارايدىغان بىر قانچە ئەمرائىلەرنى ھەمرا قىلىپ، ئالتە يۈز تۆگىدە ئاز- ئۇزۇق، قورال- ياراق ۋە ئون مىڭ قوي قاتارلىق قورال- جابدۇق، ئۇزۇق- تۈلۈك بىلەن شۇغنان تەرەپتىكى ئەسقەر ئەلى خان ئۈستىگە يارلىق بىلەن يولغا سالدى. يارلىقتا " سىزلەر بېرىپ شۇغنان ئۇلۇغغا دەپ سودىگەرلەرنىڭ پۇل- مالىلىرىنى تامامەن ئېلىپ بېرىڭلار. ئۇ ئەگەر بىزگە ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلسا،

ئەھدى ـ پەيمانلارنى توختىتىپ كېلىشىلار، مۇبادا باش تارتىپ قۇبۇل كۆرمىسە، ئۇرۇشۇپ تالان ـ تاراج، قىرغىن ۋە ئولجا ـ ئەسىر قىلىشلار" دەپ يېزىلغان ئىدى. بۇلار دەشت ـ جەزىرىلەرنى بېسىپ ئۆتۈپ، مەنزىلمۇ ـ مەنزىل يۈرۈپ، شۇغىنىغا بېرىپ، ئەسقەر ئەلى خانغا سىياسەت قىلىپ خەت يېزىپ، ئەلچى كىرگۈزدى. ئەسقەر ئەلى خان بۇنى ئاڭلا ھۇش كاللىسىنى يوقاتتى. سودىگەرلەرنىڭ پۇل ـ مالىرىنى تامامەن قايتۇرۇپ، ئۇلارنى خوش ۋە رازى قىلدى. ئاندىن دوستانىلىق رەسمىيەتلىرىنى تۈزۈپ، ئىتائەت ۋە پەرمانغا بوي سۇنۇپ، ئەلچى بىلەن ئەرز ـ خەت چىقاردى. خەتتە "بۇ ئىشتىن مېنىڭ خەۋىرى يوق، ئۇنى باشباشتاق پۇقرالار قىلغان ئىكەن، ئۇلارنىڭ قاتتىق جازاسىنى بېرىپ، ئۆزەم باشلىق ھەممىز بۇ نالايىق ئىشلاردىن توۋا قىلدۇق. ئەگەر قىرغىنچىلىق ۋە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلمەن دىسە، بۇ ياقۇپ بېك خانىنىڭ ئۆز ئىختىيارىدا، ئەگەر ئىلتىپات قىلىپ،بىزنى قۇل ۋە خىزمەتكار ئورنىدا كۆرۈپ مەرھەمەت قىلسا، مەنكى قېرى قۇل چاكارلىق قىلمەن. بۇرۇنلا ئەرز بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپ، مۇبارەكبادلىق قىلىپ، دوستلىق ئورنىتىش لازىم ۋە زۆرۈر ئىدى. ئەيىپ مەندىن ئۆتۈپتۇ، ھېلىمۇ دوستانىلىق قائىدە ـ رەسمىيەتلەنى تۇرغۇزۇپ، ئۇنى قەدەم، ئىمانلار بىلەن مۇستەھكەملىسەك، ئۇنىڭ ئۈستىگە نومۇس پەردىسى ئېچىگە يۇشۇرۇنغان بىر غۇنچە نەۋ باھاربىم بار. بۇنىڭغا ھېچقانداق سەھەر شامىلىنىڭ بۇيي ـ پۇراقلىرىمۇ تەگمىگەن، ئۇنىڭ باغىستان ـ ئانارىستانىغا ھېچكىم قول ئۇزاتمىغان. ئەگەر جانابى ئالىنىپ پاك تەبىئەتلىرى خالايدىغان بولسا، ئۇنى قۇل ـ چۆرىلىرى قاتارىدا تارتۇق قىلسام" دىگەن بىر قانچە سۆز يېزىلغان ئىدى. ئۇ يەنە " بۇ ئەرز ـ خەتنى ياقۇپ خانىنىڭ سائادەتلىك قۇلاقلىرىغا ئىزھار قىلىپ قويسىلا" دەپ ئۆتۈنگەن ئىدى.

ئابدۇللا ئەمىرى لەشكەر قاتارلىقلار بۇ خەت ـ ئەرزنى يېتىپ كەلگەن ھامان جانابى غازى ئالىلىرىغا ماڭدۇردى. جانابى ئالىلىرى خەتنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ، خۇرسەنلىك بىلەن ئەسقەر ئەلى خانىنىڭ قىزىنى ئۆز ئايالىلىرىنىڭ قاتارىغا قوشماقنى ئىختىيار قىلىپ، كەڭرى جابدۇقلار بىلەن پانسەت توختى خان ئايىمنى باش قىلىپ ئادەم ماڭدۇردى. ئەسقەر ئەلى خان بىلەن دوستلۇق قائىدە ـ رەسمىيەتلىرىنى ئادا قىلدى. ئۇشبۇ ھەيۋە ۋە سۆلەت بانىسى بىلەن كانجۇت ئۇلۇغى سەفدەر ئەلى خانمۇ ئىتائەت ۋە ئىناۋەت رىشتىسىنى بوينىغا سالدى. ۋاجاقنىڭ ئۇلۇغمۇ پەرمانبەردارلىق رىشتىنى بەرپا قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ ئەتراپتىكى كوھىستان ـ تاغلىق رايۇنلارنىڭ ھەممە ئۇلۇغلىرى جانابى ئالىلىرىنىڭ قەيد ـ ئىتائەتلىرىگە كىردى. يۇرتلارغا ئارام‌لىق، يوللارغا تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك

پەيدا قىلدى.

بۇنىڭغىچە جەددى پەسلى يېقىنلىشىپ، "توقسان" [178] كىرىشكە باشلىدى. جانابى ئاللىرى تەۋەسىدىكى ئەمرى ھۆكۈمرانلىققا ئىگە بارلىق ۋىلايەت ھاكىملىرى، ئەمەلدارلار، ئىش باشقۇرغۇچىلار، قەدىمقى ئالى دەرىجىلىك خان ۋە قائان، ئېھتىراملىق پادىشالار، ئۇلۇغ سۇلتانلارنىڭ قائىدە-قانۇنلىرى، يول-رەسمىيەتلىرىنى يېڭىۋاشتىن ئىزىغا چۈشۈرۈپ ۋە شۇ بويىچە توقسان تارتۇق قىلىش ھەرىكىتى ۋە تەرەددۇتىغا چۈشتى. ئۇلارنىڭ ھەر بىرسى ئۆزىدە بولغان ھەر قانداق نەرسىنى جان-دىلى بىلەن تەييار قىلىپ، يەتمىسە ئۈستىگە قەرز ئېلىپ، سوغا-سالام ۋە تۆھپە-تارتۇقلىرىنى تىرىشچانلىق بىلەن راسلاپ، دارىسالتەنەت كاشغەرگە ماڭدۇردى. جۈملىدىن، خوتەن ھاكىمى نىياز بېك سەككىز چارەك ساپ ئالتۇن، مىڭ دانە يامبۇ، تۆت يۈز ئات، بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى يۈزى ئىگەر-جابدۇقلىرى، ھەتتا قامچىلىرىغىچە مۇكەممەل قىلىپ تەييارلانغان، يەنە ئىككى يۈزى يۈگەن، نوختا، يالپۇش، كۆرپىچىلىرى بىلەن راسلانغان ئىدى. يەنە تۆت يۈز ئاتقا تەييارلىنىپ يۈكلەنگەن سۇلەسۇن، تۇلكە تېرىسى ۋە پاخلان كۆرپىسىدىن تىكىلگەن مىيانەجۇۋا، شىم، تەلپەك، رۇمچە نىمچە چاپان، تەتۇللا، كىمخاپ، تاۋار، بەقسەم، شايىم، بىنارەس،ئەدرەس، قارامتۇل توق يېشىل رەڭلىك چەكمەن تولۇن، ئالاھىدە رەختتىن ئىشلىنىپ، بوققۇش، يانقۇچلىرىغىچە بىللە راسلانغان ئىشتان، نەق خۇرۇم، كۆندىن تىكىلگەن ۋە پاكىز پايتىمىلرىغىچە بىللە راسلانغان ئۆتۈك، يەنە ئالاھىدە نەقىشلەن توقۇلغان توقۇز چاي چۆگۈنى، توققۇز توققۇز مىس قازان، كەپكۇر، چۆمۈچ، توققۇز توققۇز ئاپتۇۋا ۋە چىلاپچىن قاتارلىق قاپ، غىلاپلىرى بىلەن تەييارلانغان بۇيۇملار، لاھۇردا ئىشلەنگەن توققۇز توققۇز چىرايلىق قىرما، ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرى بىلەن تەييارلانغان توققۇز توققۇز زىلچە قاتارلىق كۆڭلىگە ئەرزىيدىغان ھەددى-ھېسابسىز تۆھپە-تارتۇقلارنى ئېلىپ كاشغەرگە كېلىپ، ئاتالىق غازىنىڭ مۇبارەك كۆز-نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ، بىر نەچچە كۈن تۇردى. ئۇ ھەر كۈنى ناشتا ۋاقتىدا بۇر توققۇز يامبۇ، بىر توققۇز بوخچە نەپىس بۇيۇملار، ئىگەر-جابدۇقلىرى مۇكەممەل بىر توققۇز ئار ئېلىپ كىرىپ، ئاتالىق غازىغا تازىم-ئېھتىراملارنى بىلدۈرۈپ، دۆلەت مۇددەتلىرىنىڭ مەڭگۈ بولۇشىغا دۇئا قىلىپ، بىللە ئولتۇرۇپ، ناشتا قىلىپ ياناتتى. ھەممە دۆلەت ئەركانلىرى تەھسىن-ئاپىرىن ئوقۇپ، كۆڭلىدە ھەيران بولۇپ بارماقلىرىنى چىشلەيتى. باشقا ۋىلايەت ھاكىملىرىمۇ ئۆز ئەھۋالىغا قاراپ، خۇددى شۇنداق تۆھپە-تارتۇقلىرىنى كەينى-كەينىدىن ئېلىپ كېلىپ، ئاتالىق غازىنىڭ مۇبارەك نەزەرلىرىدىن ئۆتكەزدى. ئاتالىق

غازى ھەممە سەركەردىلىرىدىن خۇرسەن ۋە مىننەتدار بولۇپ، ھەر بىرىگە نەچچە قەۋەت ۋە نەچچە قاتار تون ـ كىيىم، سەللە، كۇلا، قورال ـ ياراق ۋە ئالاھىدە نىشان ـ ئالامەتلەرنى مەرھەمەت قىلىپ، شاھانىلىق كۆرسەتتى. ئۇلارنىڭ خىزمەتكارلىرىغمۇ تون ـ كىيىم، خەجلەيدىغان تىللا بېرىپ مېھرىبان بولۇپ، ھەر بىرسىنى ئۆز مۇقەررەرگاھلىرىغا قايتىشقا رۇخسەت قىلىپ، تارتۇقلاپ مەنزۇن قىلدى. ئىلاھى ئۇنىڭ ئاپتاپ دۆلەتلىرىنى بۇ دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە مەڭگۇ ۋە دائىم قىلغايسەن ـ ئامىن!

8

ئاتالىق غازىنىڭ ھەرمەيىن ئەشرەفنىنىڭ خادىمى، مۇسۇلمان مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى، يەر يۈزىنىڭ خەلىپىسى، ئىسكەندەر قۇۋۋەت ئابدۇلئەزىزخانغا ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلىپ ئەرز بىلەن ئەلچى ھەدىيە ـ سوغا ۋە بەيئەتنامە ئەۋەتكىنى، بۇ يەر يۈزى خەلىپىسىنىڭ نۇرلۇق تەبىئەتلىرىگە قۇبۇل چۈشۈپ، يارلىق، دەرىجە ـ مەنسە ـ ۋە ئالاھىدە تاج ئەۋەتىپ، ئۆز ھمايەتلىرىگە ئېلىپ، رۇمغا [179] تەۋە قىلغانلىغى ۋەقەلىرى بايانى

تەبئىتى ساغلام ئەھباپلار، توغرا زېھنىلىك ئەرباپلارنىڭ ئالىجاناپ دىللىرىغا روشەن، ۋە ئاشكارە بولغايكى، نەقىل ـ ھىكايە، قىسسە ـ ئاپسانىلەرگە قارىغاندا، ئاتالىق غازى يۈرت ھاكىملىرىنى ئۆز يۈرتلىرىغا رۇخسەت بېرىپ ماڭدۇردى. قىش پەسلىنىڭ سوغاق ھاۋاسى ئۆز ۋەتەن ئەسلىگە ياندى. يېڭى يىل ئۆرۈلدى. باھار كۈنلىرى كەلدى. زېمىن يۈزىدىن گىياھ ـ ئۈسۈملۈكلەر باش كۆتەردى. پاختەك ـ قۇمرى قۇشلىرى ساداغا كەلدى. خۇش ناۋالىق بۇلبۇللارنىڭ نالە ـ پىغانلىرى بولسا ئەمدىلا كۆرۈشكەن ئاشىقلارنىڭ دىل ئەينەكلىرىدىكى پىغانلىرىنى قاينىتتى. گۈل ـ رەيھانلار ئېچىلىپ، رەڭمۇ ـ رەڭ گۈللەر ئۆزىنىڭ گۈل ئاپتۇۋى بىلەن بۇ زېمىن يۈزىنى خۇددى تۆتىنچى پەلەكنىڭ يۈرۈقلىغدەك نۇرلاندۇردى ۋە ناھايىتى زور خوشاللىق بېغىشلىدى. مۇشۇنداق ئەيشى ـ تاماشا ۋە كۆڭۈل شاتلىغى بىلەن، ياراتقان ئاللا

دەرگاهى ئەزىز ئۇلۇغقا ھەمدۇ- سانا ۋە چەكسىز شۈكرى - شاتلىقلارنى ئادا قىلىپ، دۇئا پاتىھىلەر بىلەن تەلەپ، ئىلتىجا قىلىپ تۇرغان ھالدا، تاشكەنتلىك ياقۇپ خان قازى تۆرەم ھەرەمەيىن شېرىپ زىيارىتىدىن يېنىپ كاشغەرگە كەلدى. ئاتالىق غازى بىلەن ھەر باپ، ھەر مەسلە توغرىسىدا سۆز- سۆھبەتلەرنى قىلىشىپ، ئاخىرى جانابى ئالى بەدۆلەتنى زىممىنىڭ خەلىپىسى، ھەرەمەيىن شەرەفنىڭ خادىمى،، مۇسۇلمان مۆمىنلەرنىڭ ئەمرى يەنى ئابدۇلئەزىزخان بىننى ئابدۇلمەجىدخان - خۇدا ئۇنىڭ مۇلكى ۋە دۆلتىنى ھەمىشە قىلسۇن- ھۆزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، رۇمغا تەۋە بولۇپ، بوي سۇنۇشقا تەرغىپ ۋە دالالەت قىلدى. جانابى ياقۇپ خان قازى تۆرەمگە ناھايىتى مۇلايىملىق بىلەن " ئۇ زات مۇسلمان مۆمىنلىرىنىڭ ئەمرى، يەر يۈزىنىڭ خەلىپى تۇرسا، مەن ئۇنىڭ ئالدىدا قانچىلىك ئادەم؟ قانداق قىلىپ ئۇنىڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ، سالىممنى يەتكۈزەلەيمەن؟" دەپ نەپسى سۇنۇقلۇق بىلەن ئۆزرە ئېيتتى. بۇ ھالدا قازى خان تۆرەم ئەرز قىلىپ، "تاشكەنتنى ئوروسىيەلەر بېسۇالغاندىن كېيىن، ئۆلىما پەزىلالار، سەيىد كىبىرا- رىسالار ئەمدى بىزگە بۇ يۇرتلار ھارام بولدى دەپ، ئوروسىيگە ئىتائەت ۋە ئىنايەت قىلىشتىن باش تارتىپ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ سۇننەت- شەرىئەت يولىنى جارى قىلىپ ۋە پەيغەمبەرنى تەقلىت قىلىپ، ھىجرەتنى ئىختىيار قىلىشتى. جۇملىدىن، مەنمۇ ھىجرەتنى ئىختىيار قىلىپ، ئىككى ھەرەم ئالىلىرىنىڭ زىيارىتىنى تۇگىتىپ رۇمغا كېلىپ، بىر نەچچە كۈن ئىستىقامەت قىلدىم. بۇ جايدىكى ئەركان ۋە ئەئىيانلار بىلەن ئۇلپەت ۋە سۆھبەت قىلىشقا مۇيەسسەر بولدۇم. ئۇلارنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، ئۇلار فەرغانە ۋىلايىتىنى ئوروسىيە بېسۇاپتۇ. لېكىن خاقان ۋىلايەتلىرىدىكى بىر نەچچە مۇسۇلمان ئىتائەتتىن چىقىپ، ئىسلام ئېچىپ غەلبە قىلىپتۇ. جانابى خەلىپە ھەزرەت ئاڭلاپ، مەسچىت- مەسچىتلەردىكى بەش ۋاقىت نامازدىن كېيىن، شەرق تەرەپتە ئىسلام ئاچقان مۇسۇلمانلارنىڭ راۋاجى ئۈچۈن دۇئا قىلىنسۇن دەپ يارلىق قىلىپ، ئۆزى باشلاپ شەرق تەرەپكە دۇئا قىلىپتۇ. ئىسلام ئېچىپ باشلىق بولغان ئۇلۇغنىڭ ئىسمى- نامىنى ھاجىلاردىن سوراپتۇ. بەزلەر خوتەنلىك ھاجى پادىشا دەپتۇ. بەزىلەر كۈچارلىق خوجىلارنى خەۋەر قىلىپتۇ. بەزىلىرى ئىلى سۇلتانىنى مەلۇم قىلىپتۇ. خەلىپە ئىسلام ئاچقان كىشىنىڭ نەق ئېتىنى بىلەلمەپتۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ پۇشتى- پاناھى بولغان ئوسمانىيە دۆلتى - رۇم خەلىپىلىگى قۇرلغاندىن كېيىن، يەر يۈزىدىكى مۇسۇلمانلار باش كۆتۈرۈپ راۋاج تاپسا، ھەر زامانىدىكى رۇم خەلىپىلىرى خوشال بولۇپ، ئۇلارنىڭ راۋاجى ئۈچۈن دۇئا قىلىدىكەن. ئەگەرئۇلارنىڭ شىكەستە يەپ مەغلۇپ بولغانلىغنى ئۇقسا، كۆڭلىل يۇمشاپ، غەمكىن بولۇپ، ئوڭۇشلۇق

تىلەپ دۇئا قىلدىكەن. ئەتىراپتىكى باش كۆتۈرگەن مۇسۇلمانلارنىڭ ھەرقانداق ئىشلىرىنى ئاڭلىسا، ئۇنى دەپتەرگە ئېلىپ، ئالەمگە ئاشكارە قىلىپ، شۆھرەتكە ئىگە قىلىش بولسا، ھەر قانداق زاماندىكى خەلىپىلەرنىڭ ۋەزىپىسى ئىكەن. بۇ موغۇلستان يۇرتلىرى جانابىڭزغا قاراپتۇ. ئۆزىڭزنى خەلىپىگە مەلۇم قىلىشىڭز ئەلۋەتتە زۆرۈر ۋە لازىمدۇر" دەپ مەلۇم قىلدى.

بۇ سۆزلەر سائادەت ئەسەر ۋە دۆلەت يار، بەختى ئۇچۇق مۇھەممەت ياقۇپ بېك غازىغا ماقۇل چۈشۈپ، خاقانى چىنىنىڭ كۆڭلىدىكىدەك ئارزۇغا لايىق تۈرلۈك چىرايلىق ۋە پاكىز مالللرى، تاۋار- دۇردۇن، خۇش بويلۇق چايلار، جانان چىنىلەر، ئالتۇن- كۆمۈش، قالماق ۋە قازاق ئاتلىرى، توققۇز توققۇز يېڭى جۈۋان ۋە زىبا بويلۇق بېجىن غۇلاملىرى قاتارلىق سوغا- سالام ۋە تارتۇق ھەدىيەلەرنى راسلاپ، سائادەتلىك زامان، شەرەپلىك سائادەتتە، قازى خان تۆرەمنى باش قىلىپ، خىزمىتىگە ئىشەنچلىك مۇلازىملارنى تەيىنلەپ يولغا سالدى. بۇلار مەنزىلمۇ- مەنزىل يۈرۈپ، خوپ، ۋاقىت، كۆڭۈلدىكىدەك سائەتتە رۇم دارىلخىلاپەتكە يېتىپ بېرىپ، مۇسۇلمان مۆمىنلىرىنىڭ ئەمرى، يەر يۈزىنىڭ خەلىپىسى، ئوسمانىيە دۆلىتىنىڭ پادىشاسى ھۈزۈرىغا كېلىپ، ئېھتىرام بىلەن كۆرۈشۈش شەرىپىگە ئىگە بولدى. سوغا- سالام تارتۇقلىرىنى ئۇنىڭ ئالى نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئەلچىلىك قائىدە- يۇسۇنلىرىنى بەجا كەلتۈردى.

مۇسۇلمان مۆمىنلىرىنىڭ ئەمرى، ھەرەمەيىن شەرەفىنىڭ خادىمى، ئاللانىڭ مەڭگۈ بەندىسى ئابدۈلئەزىزخان بۇ سوغا- سالام تارتۇقلار، ئەرز ۋە ئەلچىلەرگە ھەددىدىن زىيادە خۇرسەن ۋە مەمنۇن بولۇپ، قازى خان تۆرەم باشلىق ھەممە مۇلازىملارغا تولۇق ئىززەت ۋە ئارتۇق ئابرۇيلارنى قىلدى. ئۇلارغا نۇرغۇن ئىنئام- ئېھسانلارنى بەخش ۋە ئاتا قىلىپ، بىر نەچچە مۇددەت تۇرغۇزۇپ، زىياپەتلەرنى قىلىپ، قايتىشقا يارلىق قىلدى. ئاتالىق غازى بەدۆلەتكە "مىراخور باشى" لىق ئەمەل بېرىپ، بۇ يەتتە شەھەرنى رۇمغا تەۋە قىلىپ، ئۆز ھمايىسىگە ئېلىپ، ئۇنى كاتتا پادىشالارنىڭ دەرىجىسىدە كۆرۈپ، مەرۋايىت، ئالماس، ياقۇت، گۆھەر تىزىپ كۆز قويدۇرۇپ بېزىگەن بىر كاتتا ئالتۇن تاج ــ شاھ ئالى تۇماق ۋە جىيەك، ئېتەكلىرىدىن، كۆكرەكلىرىدىن، ئىترەك ئەتىراپىدىدىن ياقىلىرىغچە ئالتۇن بىلەن پار- پۇر ئالماس، لەلى- ياقۇت قاتارلىق قىممەت باھا تاشلار بىلەن قاتار- قاتار كۆز قويۇپ بېزەلگەن رۇمچە نىمچە، ھەممە قاپ، باغلىرى ئالتۇن بىلەن ئالماس، لەلى- ياقۇت- سۇزۇك گۆھەر، يېشىل زۇمرەت بىلەن راسلانغان بىر شاپ قىلىچ، ھەتتا سۇمبۇللىرىغچە ئالتۇن- كۈمۈش بىلەن راسلانغان ياكى ئالتۇن- كۈمۈش بىلەن سۇۋاد قىلىنغان بىر دانە

ملتىق قاتارلىق نەزەر سالغۇچىلارنىڭ كۆزلىرىنى خىرە، تاماشىبىنلارنىڭ نەزەرلىرىنى قاماشتۇردىغان كۆڭۈلدىكىدەك چىرايلىق چىرايلىق نەرسىلەرنى جاھان ئالى ئالەم يارلىغى ۋە شاھانىلىق ئىنايەتنامە بىلەن ئەلچىلەرنى ياندۇردى.

ئەلچىلەر شەرەپلىك دەۋران ۋە گۈزەل زامانىدا كاشغەرگە يېتىپ كېلىپ، تۆھپە- ھەدىيىلەرنى جانابى ئاتالىق غازىنىڭ نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈزدى. جانابى ئاتالىق غازى گۈل غۇنچە ئىچىگە سىغمايدىغاندەك خوش بولۇپ، تاجى شاھى- تۇماق ئالىنى دۆلەتلىك بېشىغا كىيدى. قىلىچ ئالىنى مۇبارەك بېلىگە تاقىدى. ملتىق نايابىنى قوللىرىغا ئېلىپ، رۇم تەرەپكە قاراپ ئەدەپ بىلەن تازىم قىلىپ، دۇئا قىلدى. گويا ياقۇپ بېك غازىنىڭ تەن- ۋۇجۇدىدا پاللىداپ جىلۋە قىلغاندەك بولدى. مۇبارەكبادلىق شاۋقۇن ساداسىنى پەلەك گۇمبىزىدىن ئۆتكۈزدى. ئاتالىق غازى بىر نەچچە كۈن توي- تاماشا ئۆتكۈزۈپ، ئۆلىما ئەززەملەر، ئېھتىراملىق پازىللار، ھۆرمەتلىك سەيىدلەر، ئەمىرى لەشكەرلەر،ئالى دەرىجىلىك ئەسلەر ۋە چوڭ- كىچىك ئەمەلدارلارغا تون- كېچەك بەخش قىلىپ، ھەممىنى مەمنۇن ۋە بىنىياز قىلدى. ئاندىن كېيىن ئابدۇلئەزىز خانىنىڭ نامىدا تىللا- تەڭگە ۋە چاقا پۇل قويدۇرۇپ، ئۇنىڭ ھۆكۈملىرىنى جارى قىلىپ، بۇ يەتتە شەھەرنى خەلىپە رۇم- دۆلەت ئوسمانىيەنىڭ تەۋەلىگى دەپ ئاتىدى. بۇ ۋاقىت تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئالتىنچى يىلى (مىلادى 1869- يىلى ــ ت) ئىدى.

ئەلقىسسە، بۇ ئوسمانىيە سۇلتانلىرىنىڭ ئەسلى نەسەپلىرى ۋە ئۇلۇغ ئاتا- بوۋىلىرىنىڭ نەسەپ ئالى ئېكراملىرىمۇ تۇرك بىننى يافەس بىننى نوھ ئەلەيھىسسالامغا باغلىنىدۇ دەپ زىكرى قىلىنىدۇ. تۇرك تايىپىلىرى بولسا باشقا قەبىلىلەردىن كۆپ ھەم شجائەت- غەيرەتتە يەكتا، ساخاۋەت ۋە ھىمەتتە تەڭدىشى يوق تايىپىدۇر. بەزىر تارىخ كىتاپلىرىدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئىسلام شېرىپ يېڭى ئاشكارە بولغان چاغدا، ھەق تائالا فۇرقانى ئەزىمنى (قۇرئانى ــ ت) ھىندىستانغا ئەۋەتكەن ئىكەن. ئۇلار ھۆرمەتلىك قىلىپ، ئۇنى يەرگە تاشلاپتۇ. ئاندىن تۇركىستانغا ئەۋەتىپتۇ. تۇركلەرنىڭ سەردارى ئۇنى بېشىدا كۆتۈرۈپ ئۇلۇغلاپتۇ. بىر ۋاقىتدا بۇ خەۋەر ئەرەپ ئۇلۇغلىرىغا يېتىپتۇ. شۇ زامانىدىكى ئەۋلىيالارنىڭ يېرى "ھىندىلار ھەمىشە خار ۋە بى ئەتىۋار بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ھىچقانداق شەھر ۋە سەھرالاردا ئىززىتى بولمايدۇ. تۇركلەر ھەمىشە ئۇلۇغ ۋە دەستى ئۇستۇن، ئەزىز ھەم ھۆرمەتلىك بولۇپ، ھەممە ۋاقىت غالىپ بولىدۇ. بۇلارغا كىشىلەر كەمدىن- كەم غالىپ بولالايدۇ" دىگەن گەپنى نەسەپلىرىدىن چىقارغان ئىدى. ئەۋلىيالارنىڭ سۆزى خۇدانىڭ سۆزىدۇر. ئەۋلىيالارنىڭ سۆزى ھەممە ۋاقىت زاھىر ۋە ئاشكارە بولۇپ كەلگەن.

دۆلەت ئوسمانىيىنىڭ پايتەختى قۇستەنتىيە [180] بولسا ناھايتى ئۇلۇغ، ناھايتى كەڭرى ۋە ئاجايىپ شەھەردۇر. قۇستەنتىيە شەھرىنى سام بىننى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ نەۋرىسى قۇستەنتىيە دېگەن بىر ئۇلۇغ ئادەم بىنا قىلغان. پۈتۈن يەر يۈزىدە بۇنداق شەھەر يوق. بۇ شەھەر قەدىمقى زامانداا قەيسەرلەر ۋە نسارىلەرنىڭ تەختگاھى ۋە تايانچ نىشانگاھى بولۇپ كەلگەن ئىدى. ۋاھەلەنكى، ئالى ئوسمانىيە سۇلتانلىغى دەۋرىدە "ئىستانبول" دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى. دۆلەت ئوسمانىيىلەر بولسا قاي خان بىننى كۇن خان بىننى ئوغۇز خان نەسلىدىندۇر. بەزى تارىخ كىتاپلىرىدا ئۇلارنىڭ نەسلىنى قالى ۋە قەۋاي ئەۋلادى دەپمۇ يېزىلغان. ئەمما ئوغۇزخان بولسا قاراخانىنىڭ ئوغلى، قاراخان بولسا موغۇلخانىنىڭ ئوغلى ۋە تۇرك بىننى يافەسنىڭ نەۋرىسى.

خۇددى ئىلگىركى مۇقەددىمدە زىكىر قىلىنغاندەك، قاراخان كاپىر مۇشرىكتىن ئاللانى بىر دەپ تونۇغان ئوغۇزخان مۇسۇلمان ۋۇجۇتقا كەلدى. بۇ ئۇۋۇەيسى (تۇغما ئەۋلىيا ئىدى ــ ت) بىر يۈز يەتمىش يىل قورۇقلىرىنىڭ كۆپ قىسمىغا پادىشالىق قىلىپ ئۆتتى. ئۇنىڭ ئالتە ئوغلى بار ئىدى. ھەر ئوغلىغا خۇداۋەندە كېرىم تۆتتىن ئوغۇل ئاتا قىلدى. ھەر بىر ئوغلىغا بىرىدىن ئات قويدى. نەتىجىدە بۇلار يىگىرمە تۆت شۆبە، يەنى يىگىرمە تۆت شاخا بولدى. ھەر بىر شاخنىڭ بالا- پەرزەنتلىرى بىر قەبىلە، يەنى بىر ئۇرۇق بولۇپ، بىز پالانى ئۇرۇقدىن بولىمىز دەپ، ئاتا- بوۋىلىرىنىڭ ئىسمىغا نىسبەت قىلدى دەپ ئىما- ئىشارەت قىلغان ئىدۇق.

تارىخ ھىجرى ئالتە يۈز يىگىرمە ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1225- يىلى) چىنگىزخان غەرپ تەرەپكە سەپەر قىلغان زاماندا، ئۇشبۇقاي قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇغى سۇلايمان شاھ قاي [181] دەگەن ئادەم ئىكەن. ئۇ ئۆزىگە تەۋە ئەللىك مىڭ ئۆيلۈك ئەل- ئۇلۇسنى كۆچۈرۈپ، فەرات ۋە دەجلە دەريالىرىدىن ئۆتۈپ، رۇم تەرەپكە بېرىپتۇ. سۇلايمان شاھ قاي بۇلارغا بېك ۋە سەردار بولۇپ تۇرغان چاغلاردا، ئۇنىڭ ئەسلى يۇرتى تۇركىستانىنىڭ ماھان دېگەن يېرىدە ئىدى. ئۇ يۇقارقىدەك بالايى ۋەيرانچىلىق ئاپەتلىرىدىن تىنچ ئامان قۇتۇلۇپ ئۆمۈر ئۆتكۈزۈپتۇ. ئۇنىڭ ئوغلى ئارتۇغرۇلبېك [182] پەم- پاراسەتلىك ۋە ئەقى پاكىز ئادەم بولۇپ، ئاتىسىنىڭ ئورنىدا ئولتۇرۇپ بەگلىك قىلىپتۇ. ئۇنىڭ يېشى يۈزگە يېقىنلاشقاندا، ئۇنىڭ ئوسمان بېك دېگەننى ئورنىغا دەسستىپتۇ. بۇ ئوسمان بېك سۇلتان ئالائىددىن سەلجۇقنىڭ [183] خىزمىتىنى قىلىپ، نسارىلەر بىلەن ئۇرۇشۇپ، تولا غازاتلارنى قىلىپ، نەچچە شەھەرنى پەتھى قىلغانلىغى ئۇچۇن، ئالائىددىن سەلجۇقى پادىشا خوش بولۇپ، ئۇنىڭغا سۇلتانلىق مەنسەپ بېرىپ، ئاش يەيدىغان، ئاتلىنىدىغان ۋە

ئاتتىن چۈشۈدىغان چاغلاردا ناغرا چېلىشقا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ناغرا ئەۋەتكەن ئىكەن. بىر كۈنى ئوسمان سۇلتاننىڭ دەرۋازىسىدىن ناغرا ئاۋازى چىقىپتۇ. سۇلتان بۇ نىمە ئاۋاز دەپ سورىغاندا، مۇلازىملىرى پادىشا ئالائىددىن سەلجۇقى نۆۋەت ناغرىسى ئەۋەتىپتۇ. بۇ شۇنىڭ ئاۋازى دەپ مەلۇم قىلىپتۇ. سۇلتان پادىشالىق ناغرىنىڭ ئىززەت ۋە ھۆرمىتىنى قىلىپ، ئورنىدىن قوپۇپ ئۈچ قەدەم مېڭىپ، ھەر قەدەمدە بىر تازىم قىلغان ئىكەن. ھالبۇكى، ھەر قاچان نۆۋەت ناغرا ئاۋازىنى ئاڭلىغاندا، ئورنىدىن تۇرۇپ ئۈچ قەدەم يۈرۈپ، ئۈچ تازىم قىلىدىغان قائىدە- رەسمىيەت تا بۈ زامانغىچە جارى ۋە باقىدۇر.

بۇنىڭدىن ئىلگىرى، بىر قەۋمگە بىر كاتتا ئەمىر باشچىلىق قىلىدىكەن. بۇ ئوسمان بېك زامانغا كەلگەنە، سەلجۇقى پادىشالارنىڭ دۆلتى بىرلىككە كېلىپ، قەۋملەرنىڭ تارقاقلىغى تامامىغا يەتتى. ئۇلار ئىسلامى شېرىپنىڭ زۇۋال ۋە زەئىپ بولۇشىدىن ئەندىشە قىلىپ، جەمھۇر ئەھلى ئىسلام ئەمىرلىگى ھۆكۈمەتنىڭ تىزگىننى ئوسمان سۇلتانغا تاپشۇرۇپ، ھەممىسى ئىتتىپاق بىلەن ئۇنىڭغا بەيئەت ۋە ئىناۋەت قىلىپتۇ. ئۇ سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرۇپ، ھۆكۈمەت ئىشىنى تامامەن قولغا ئالغاندىن كېيىن، ئۆزىگە "ئوسمانخان" دەپ لەقەم قويۇپتۇ. دىمەك، بۇ ئوسمانىيە دۆلىتىنىڭ ئەسلى قۇرغۇچىسىدۇر. ئەڭ ئاۋالقى پادىشالىق سۇلتان ئوسمانخانىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغانلىغى ئۈچۈن، ئۇنىڭ خانلىق ئەۋلادىمۇ "ئوسمانىيە سۇلتانلىغى" دەپ ئاتالغان ۋە بۇ دۆلەتنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى. ئەرەپلەرنىڭ ئەبجەت ھىساۋى بويىچە "ئوسمانىيە" يىلىدىن باشلاپ ھىساپلانغان ئىكەن. ئوسمانجانمۇ شۇ يىلدىن باشلاپ ئۆز نامىدا پۇل چىقىرىپ، خۇتبە ئوقۇتۇپتۇ. ئۇنىڭ دۆلەت سەلتەنەتى كۈندىن- كۈنگە زىيادە بولۇپ، پەيغى- ئۇرۇشلارنى كېڭەيتىپ، نەچچە ۋىلايەتنى قولغا كىرگۈزۈپتۇ. يۇرتدارلىق نىزاملىرى، مەمىلكەت ئىشلىرى ۋە پۇقرالىرىغا تۈزۈمى توغرلۇق جەمھۇرى دانالارنىڭ مەسلىھەتلىرىنى ئېلىپ، قائىدە ۋە قانۇنلارنى تۈزىتىپ، ماقۇل يول- ئۇسۇلۇپقا سېلىپ، دەستۇرى ئەمەل ئورناتتى. بۇ قائىدە ۋە قانۇنلار، ئۇنىڭ بۇيۇك ئەۋلادلىرى ئىچىدە تا ھازىرغىچە ھەمىشە جارى قىلىنماقتا. ئوسمانخان توختاتقان بۇ قائىدە ۋە قانۇنلار، قىلچىلىكمۇ بۇزۇلماي ۋە ئۆزگەرتىلمەي كەلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ مەنسەپ-، مەرتىۋىلىرى، بايلىق ھەشەمەتلىرى ۋە ئۆز ئالدىغا ھوقۇق- ئىستىقالىرى كۈندىن - كۈنگە زىيادە ۋە ئارتۇق بولۇپ كەلمەكتە.

ئوسمانخان تارىخ ھىجرى ئالتە يۈز ئەللىك بەشىنچى يىلى (مىلادى 1257- يىلى - ت) دۇنياغا كەلدى. ئالتە يۈز

توقسان توققۇزىنچى يىلى (1299-1300- يىلى ــ ت) تەختكە چىقتى. يېگىرمە يەتتە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. يەتتە يۈز يېگىرمە ئالتىنچى يىلى (1325- 1326- يىلى ــ يىلى ــ ت) ئۆلۈغلۇق ئالىمگە سەپەر قىلدى. يەتمىش يىل ئۆمۈر كۆردى. ئاندىن كېيىن ئوغلى ئۇزخان تەختتە ئولتۇردى. ئوتتۇز بەش يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى مۇرادخان ئاۋال تەختكە چىقتى. بۇ ناھايىتى باتۇر، شجائەتلىك، يۈرەكلىك كىشى ئىدى. ئۇ ئۆزىگە "خۇداۋەندە كار" (خۇدانىڭ ئىشنى قىلغۇچى ــ ت) دەپ لەقەم قويدى. رۇم سۇلتانى شېھىت بولدى. ئاندىن كېيىن سۇلتان بايزە يىلدەرەم تەختتە ئولتۇردى. بۇ ئەمىر تېمۇر بىلەن زامانداش ئىدى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا نۇرغۇن جەڭلەر بولغان ئىدى. بۇ ئەھال تارىخ كىتاپلىرىغا يېزىلغان. ئاندىن كېيىن، ئوغلى مۇھەممەت خان ئاۋال تەختتە ئولتۇردى. ئالتە يىل ھۆكۈمران قىلدى. ئاندىن كېيىن، مۇرادخان سانى تەختكە چىقتى. ئوتتۇز يىل ھۆكۈم سۈردى. ئىستانبۇلنى پەتھى قىلدى ۋە "مۇھەممەت خان فاتىھ" دەپ ئاتالدى. ناھايىتى داڭدار ۋە مەشھۇر كىشى ئىدى. ئىستانبۇل بۇ زامانغىچە نسارىلەرنىڭ تەختى تەسەررۇفىدا ئىدى. ئىستانبۇلنىڭ بوي سۇندۇرۇلۇشى ئەبجەتچە "بەلدەتەن ــ تەييىبەتەن" [185] يىلدىن باشلاپ ھىساپلاندى. بۇ مۇھەممەت خان فاتىھ بولسا ئۆلۈغ ئوسمانلارنىڭ يەتتىنچى سۇلتانى ئىدى.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، بۇ ئۆلۈغ دۆلەت ـ ئوسمانىيە سۇلتانلىرىنىڭ ئىپتىداسى بولغان ئوسمانخان ئاۋالدىن تا بۇ زامانىدىكى ئاللانىڭ باقى بەندىسى، ئىتائەتچىسى ۋە ئېھسانى بولغان سۇلتان ئابدۇلھەمىد خان بىننى ئابدۇلمەجىد خان دەۋرىگىچە جەمئىي ئوتتۇز بىر خەلىپە ئالتە يۈز قىرىق بىر يىل ھۆكۈم سۈرۈپ، سەلتەنەتتە ئولتۇرۇپ كەلدى. ئىسلام پادىشالىرىدىن بولغان ئومەييە، ئابباسىيە، سەلجۇقىيە، [186] غەزنەۋىيە، سامانىيە، [187] خۇارەزىم شاھىيە، [188] چىڭغائىيە، [189] تېمۇرىيە [190] ئەۋلادلىرى قاتارلىق نۇرغۇن پادىشاھى ئىسلاملار ئۆتۈپتۇ. ئۇلارنىڭ ھېچبىرىنىڭ دۆلىتى ئالتە يۈز يىلغا يەتمەپتۇ. چۈنكى، بۇ پادىشالار جەبرى ـ زۇلۇم، ئەيشى ـ ئىشرەتلەرنى كۆپ قىلىپ، نۇرغۇن غەپلەتكە يۇلۇققان. شۇڭلاشقا، ئۇلارنىڭ دۆلەت سەلتەنەتلىرى ئىنقىرازغا دۇچار بولۇپ، تېزلا زۇۋالىققا يېتىپتۇ. لېكىن، ئوسمانىيە سۇلتانلىغىنىڭ ھەممىلا ئەۋلادلىرى ئەھلى سۈننەت (سۈننى ــ ت) مەزھىپىنىڭ يولىنى تۇتۇپ، خەلقە پاراۋانلىق ۋە تىنچىق پەيدا قىلىپ، پۇقرا پەرۋەرلىكتە غەپلەت ۋە سۇسلۇقنى راۋا كۆرمىدى ۋە بۇنىڭغا ئورۇنمۇ بەرمىدى. شۇڭلاشقا، ئۇلارنىڭ مەرتىۋىسىگە ئىگە بولدى. ئىلاھا بۇ دۆلەت سايىسىنى ھەمىشە بارلىق ئەھلى ئىسلامنىڭ بېشىغا تىكلەپ، بۇ دۆلەتنىڭ ئاياقلىرىنى پۈتۈن قوشۇنلىرىغا ئۆز قۇدرىتىڭ بىلەن نۇسرەت ئاتا قىلغايسەن!

مەقسەتكە كەلسەك، رۇم ئانداق ئۇلۇغ شەھركى، ئۇنىڭ تەرىپىنى قىلىپ، سۈپەتلەپ بايان قىلىشقا ئەقىل- پىكىر يەتمەيدۇ. خوش، قەلەمنىڭ يۈرۈشى ئاجىزلىق قىلىدۇ. رۇم شەھرىنى رۇم بىنىنى ئەيىس بىننى ئىسھاق ئەلەيھىسسلام [191] بىنا قىلغان دەپ قىلىنىدۇ. رۇم بولسا بىر مەملىكەتكە خاس ئىسىم ئەمەس. بەلكى ئۇ نەچچىلىگەن كاتتا ۋە كەڭرى ئۇلۇغ مەملىكەتتە ۋە ئىقلىمدىن تەركىپ تاپقان. شەھەرنىڭ ئەتراپى ئون ئۈچ تاش مىقدارى قاتارلىق قۇش بازىرى بىر تاش مىقدارى كېلىدۇ. قالغان ئەھۋالنى بۇنىڭدىن قىياس قىلغايسىزلەر.

دانىشمەن ئەرباپلارغا مەخپى قالمىغايكىم، بۇ تارىخچىدا كاشغەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يۇرتلارنى زىكىر قىلىش بىلەن تەڭ، يەنە قۇستەنتىيە زىكىرى ۋە ياخشى سۈپەتلىك نەسەپ دانالىرىنىڭ ئەھۋالىدىنمۇ بايان قىلىشنى توغرا تاپتۇق. بۇنداق قىلىشتىكى مۇددىئا ۋە غەرەز شۇكى، يەر يۈزىنى ۋە ئىقلىملارنى ئۆلچەپ، تەھقىق ۋە تەپتىش قىلغۇچى قەدىمقى ھۆكۈمالار، رۇم ۋە قۇستەنتىيە قاتارلىق نۇرغۇن شەھەرلەرنى ئالتىنچى ئىقلىم [192] جۇملىدىن دەپ ھىساپلاپ، يەتتە شەييارە ئىچىدىكى ئاتارىد (مىركۇرى ــ ت) سەييارىسىگە مىسبەت قىلىپتۇ. ئالتىنچى ئىقلىمدا بولسا قۇتۇپنىڭ ئىگىزلىگى قىرىق بەش دەرىجە ۋە ئۇنىڭ تۆتتىن بىرىدە دەپ ھىساپلاپتۇ. قۇستەنتىيە بىلەن موغۇلستان شەھەرلىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپى بۇ ئىقلىمغا تەۋە. ئادەملىرىنىڭ رەڭگى- رويى، خۇي- پەيلى، كېچە- كۈندۈز سائەتلىرىنىڭ ئۇزۇن- قىسقىلىغى بىردەك- ئوخشاش ئىكەن. شۇنداقلا، بۇ موغۇلستان شەھەرلىرىدىن بولغان كاشغەر ئەتراپى بولسا، رۇم خاقانى ئەزىزىملىرى ۋە شاھنشاھى مۇئەززەملىرىنىڭ ئەمرى- ئىتائەت ۋە ھىمايەتلىرىگە كىرگەن ئىدى. شۇڭلاشقا، رۇم ۋە قۇستەنتىيە زىكىرىنى بۇ ۋاراقچىغا كىرگۈزۈش لازىم بولدى.

بۇ كۈنلەردە يەنە بىر ۋەقە يۈز بەردى. يەنى بۇ كۈنلەردە ئوروسىيە ئىقلىمى ئاق پادىشادىن ئەلچى كەلدى. ئاتالىق غازى ئۇلارنىڭ ئىززەت- ئىكرامىلىرىنى قىلىپ، ئوبدان ئۇزاتتى. بۇ ئەلچىلەرنىڭ كېلىشىدىكى مەقسىدى شۇكى، ئۇلار ئاتالىق غازى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىش، ھەتتا ئۆزىگە ئىتائەت ۋە پەرمانبەردار قىلىپ، بۇ يەتتە شەھەر ھۆكۈمىتىگە ئىگە بولۇشتىن ئىبارەت ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئاق پادىشادىن نەچچە قېتىم ئەلچى كەلدى. ئوبدان خىزمىتىنى قىلىپ، جاۋاپ بېرىپ قايتۇردى. ئۇلار يەنە خۇددى ئاق مەچىت ھىلسىنى يەنە تەكرارلاپ، بېلىق بانىسى بىلەن فەرغانە ۋىلايىتىگە ئىگە بولغاندەك، بۇ يەتتە شەھەرگىمۇ بىر بانا ۋە سەۋەپ بىلەن ئىگە بولغىلى بولامدىكىن دىگەن مەقسەتنى ئويلىغان ئىدى. ئاتالىق غازى ئۇلارغا زادى سىر بەرمىدى. بەلكى، ئۇلارنى كىشلەرگىمۇ

كۆرۈشتۈرمەي ، ناھايىتى ئېھتىيات ـ مەخپىيەتلىك بىلەن يولغا سالدى.

يەنە بۇ ئارلىقتا فەرھاد [194] مەلىكسى فۇرسەت سائىپ [195] دىگەن بىر ئەلچى ئەۋەتتى ۋە ئاتالمىش غازى بەن دوستلۇق مۇناستىنى پەيدا قىلىپ خەت يازدى. خەتتە "باشقا دۆلەتلەر بىلەن دوستلۇق قىلماي، بىزگە دوستلۇق قىلسىلا، ئەگەر قورال ـ ياراق ۋە ئەسكەر لازىم بولسا كاشغەردە بىر كونسۇل بىلەن ئون، يىگىرمە مىڭ قوراللىق ئەسكەر توختاتسام، ئەگەر دۈشمەن غەلبە قىلماقچى بولسا، يەنە كۆپ ئەسكەر ئەۋەتىپ، ھمايەت ۋە ئىنايەت يەتكۈزسەم، ئەسكەرلەرنىڭ تەمناتىنى تەڭ تۆلىسەك، شۇنداق قىلىپ ئاتمىش يىل ئۆتسە، ئاتمىش يىل ئۆتكەندىن كېيىن يەتتە شەھەرنى بىزگە تاپشۇرۇپ بەرسلە، ئاندىن بىز سورىساق، شۇ چاغدىمۇ ئەۋلات ـ نەۋرىلىرىگە تەربىيە ۋە شەپقەتلىرىمىزنى ئايىمايمىز. بۇ ھەقتە ئانىت ـ ئىمان ۋە ئەھدى ـ پەيمانلىرىمىزنى قاتتىق شەرتلەر بىلەن مۇستەھكەم قىلساق" دىگەن مەزمۇنلار يېزىلغان ئىدى. ئەلچى يېتىپ كېلىپ، ئەلچىلىك قائىدە ـ رەسمىيەتلىرىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن، ئاتالمىش غازى ئوبدان خىزمەت ۋە ياخشى زىياپەتلەرنى قىلىپ، بىر نەچچە كۈن مېھمان قىلدى ۋە مەلىكىنىڭ بۇ مۇددىئالىرىنى ماقۇل كۆرمەي، سىلىق سۆزلەر ۋە ئاشكارە گەپلەر بىلەن دوستلۇق قائىدە ـ قانۇنلىرىنى بەرپا قىلىپ، خەت ۋە ئەرز بىلەن ئەلچىلەرنى يولغا سالدى.

بىر تەرەپتىن ئاق پادىشا ئەلچى ئەۋەتىپ، بۇ يەتتە شەھەر ھۆكۈمىتىدىن تاما تۇتقان، يەنە بىر تەرەپتىن مەلىكە كونسۇل بىلەن ئەسكەر توختىتىپ ئىنايەت قىلسام دەپ خەت يېزىپ، ئەلچى ئەۋەتكەن كۈنلەردە، فەغفۇرچىنى بۇ قەدىمقى مۇلكىنى يوقلاپ تېپىپ ئالماق ئۈچۈن چېرىك ماڭدۇرۇپتۇ دىگە خەۋەر ئاڭلاندى. بۇ چاغدا ئاتالمىش غازى دۆلەت ئەركانلىرى بۇ سەلتەنەت ئەيالىرىغا "ياخشى مەسلىھەت شۇكى، ئۇ شاھنشاھ، يەر يۈزىنىڭ خەلىپىسى، مۇسۇلمانلارنىڭ ئەمىرى بولغان دۆلەت ئوسمانىيە خىزمەت ئالىلىرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەرز مەلۇم قىلسام، بىر پادىشا بىلەن يىگىرمە ـ ئوتتۇز مىڭ ئەسكەر ئەۋەتسە، يەتتە شەھەرنى ئۇلۇغ ئوسمانىيە دۆلتىگە تاپشۇرۇپ ، بۇ ئۇلۇغ شاھنشاھنىڭ تۇزىنى يىگەن كىچىك بىر خىزمەتچىسى بولۇپ، ئۇنىڭ پەلەك ئاستانە بارگاھىنىڭ بۇسۇغۇسىنى كۆزۈمگە سۈرمە تۇتىيا قىلىپ سۇاۋۇپ، ھەرەمەيىن شېرىپىنىڭ زىيارىتىگە مۇيەسسەر بولسام دىگەن نىيەت ۋە ئارزۇدىن باشقىنى دىلغا سىغدۇرالمايمەن. ئەگەر ۋاقىت پۇرسەت تۇغدۇرسا ئۇشبۇ مۇرادىمغا يەتسەم دەيمەن" دىگەندە، ھەممە دۆلەت ئەركانلىرى ۋە سەلتەنەت ئەئيانلىرى "تولا ئوبدان بولىدۇ" دەپ رازى بولۇپ، ئاپىرىن ئوقۇدى. بۇ چاغدا بېجىن

تەرەپتىن خۇددى قارا چۈمۈلىدەك نۇرغۇن قارا چىرىكلىرىنىڭ قارىسى قامۇلدا كۆرۈندى دىگەن خەۋەر ئاڭلىنىشقا باشلىدى. ئاتالىق غازى قادىر ئاللانىڭ ئىرادە ۋە تەقدىرى بىلەن تۇرپانغا ئاتلاندى. ئوسمانىيە دۆلىتىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، مۇراد ۋە تەلەپلىرىگە يېتىشىگە پۇرسەت بولمىدى. بۇنداق ئالى دەرىجىگە ئىگە بولغان ئاتالىق غازى بولسا ساھىبنى ئىختىيارلارنىڭ تىزگىن ئىختىيارى، قازا ۋە تەقدىر بارگاھىنىڭ مۇقەددەسلىگى ئالدىدا ئاجىزلىق قىلىپ يوق بولدى. ھەممىگە ئاللا تائالا ئۆزى قادىر ۋەسسالام!

9

ئۇرۇمچى تۈڭگانلىرىنىڭ كورلا، كۇچار ئەھلىنى ئۆز يۇرتىدىن بەجا قىلىشى، جانابى بەدۆلەت غازى ئاتالىقنى زەپەر قىياپەت قوشۇنلار بىلەن شەرىقىي تەرەپكە ۋە تۈڭگانلار ئۇرۇشىغا بەل باغلاپ ئات چاپتۇرغىنى ۋە مۇرات باغچىلىرىدىن مەقسەت گۈللىرىنى مۇرات ۋە مەقسەتتىكىدەك ئۈزگىنى ۋە باشقا ھادىسلەرنىڭ بايانى

ھەمدەقەم يارەن ۋە زاتلار، ياخشى سۈپەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ خاس دى مەۋجۇدىيەتلىرىگە روشەن ۋە ھكايە بولغانكى، زامان خەۋەرلىرىنى نەقىل قىلغۇچى ئەخبارلارنىڭ قىسسە ۋە ئەپسانلىرىگە قارىغاندا، جانابى ئاتالىق غازىنىڭ دۆلەت ئىقبالىلىرى كۈندىن-كۈنگە تەرەققىي قىلىپ يۈكسەلدى. دۆلەت سەلتەنەتتە گويا ئىككىنچى ئەمىر تېمۇر كوراگانى بولدى. شۇنداق قىلىپ يىل ئۆرۈلۈپ، باھار كۈنلىرى كەلدى. سەۋىر پەسلىنىڭ ئاخىرى ئىدى. ئۇشتۇمتۇت تۇرپان تەرەپتىن ئۆزى يەنشەي دىگەن ئۇرۇمچى تۈڭگانلىرى سەن تۇر، مەن چاپاي دىگەن يىگىرىمە مىڭ تۈڭگانغا باش بولۇپ كېلىپ، كورلا تەۋەسىدە نامايەن بولدى. بۇ چاغ تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن يەتتىنچى يىلى (مىلادى 1870- يىلى ــ ت) ئىدى.

بۇنىڭدىن ئىلگىرى، ئاتالىق غازى مىر بابا دادخۇا، ھاجى مىرزا بېشىنى كورلىغا بۇيرۇپ، ھاجى مىرزىنى كورلىدا بىر زاكاتخانا سېلىشقا، مىربابا دادخۇانى ئۇششاقتالدەك بىر يەرگە چوڭ قاراۋۇلخانا بىنا قىلىشقا تەيىنلەپ، بۇ جايدا

قاراۋاۇل بېگى بىلەن يىگىتلەرنى توختىتىپ، تۇڭگانىلار بىلەن پاسىل ئايرىشنى مەقسەت قىلغان ئىدى. لېكىن، ئەۋەتكەن يىگىتلەر ئازلىق قىلىپ، تۇڭگانىلار بىلەن باراۋەرلىك قىلالماي، كورلا بېگى ھاجى بەك باشلىق ھەممىسلا كۇچارغا قېچىپ كېلىپ، بۇ ۋەھشەت خەۋەرنى خۇددى بىرىنچى ئاسماندا تېز يۇرۇپ سەيىر قىلىدىغان ئايدەك بىر ئىلدام يۇرۇشلۇك ئەرزىچى ئارقىلىق گۇمانى ئاسمان- پەلەكتەك بارگاھىغا يولغا سېلىپ، ئاتالىق غازىغا مەلۇم قىلدى. بۇ خەۋەر يېتىپ بارغان ھامان ئاتلىق غازى ھاكىم خان تۆرەمنىك ئىككى مىڭ لەشكىرى بىلەن تۇڭگانىلارغا قارىشى جەڭ قىلىشقا يارلىق چۈشۈردى. ئۇ يارلىقنى كۆرۈش بىلەنلا، ئاقسۇنى مىرزا باباۋبەك زاكاتچى بىلەن مۇھەممەت سەيىد قۇر بېشىغا تاپشۇرۇپ، سەرۋاز، توپ، زەمبىرەكلەرنى ئېلىپ، كۇچار شەھىرىدىن بىر پوتاي قارايىاغاچ دىگەن يەردە تۇڭگانىلار بىلەن ئۇچراشتى. ئارىدا جەڭ باشلىنىپ، ئاتلىق يىگىتلەر قاچتى، سەرۋازلار جانازلار بىر باغنىڭ ئىچىگە كىرىپ، پاناقاپ ئوق ئېتىپ، تۇڭگانىلارنى يېقىن كەلتۈرمەي تۇران چاغدا، ئۇلارنىڭ دورىلىرى تۇگەپ نائىلاج بولدى. تەرەپ- تەرەپتىن تۇڭگانىلار ھۇجۇم قىلىپ، بۇلارنى ئوتتۇرغا ئېلىپ نابۇد قىلىپ، كۇچار شەھرىنى بېسىۋالدى. نەتىجىدە ئىككى مىڭغا يېقىن يىگىت، سەرۋاز زىيان بولدى. ھېكىم خان تۆرەم، ئىسھاق تۆرەم باشلىق ئاتلىق يىگىتلەر قېتىپ چىقىپ ئاقسۇغا كېلەلمەي. باي تەۋەسىدە تۇرۇپ قالدى. بۇ چاغدا نۇرغۇن كۇچار ئەھلى بالا- چاقىلىرىنى ئېلىپ يۇلتۇز با غ، مۇقار يولى بىلەن ئاقسۇغا كەلدى. ئاقسۇدا يىگىت، سەرۋاز قالمىغان ئىدى. مىرزا باباۋبەك زاكاتچى ئاقسۇدىكى ياقا- يۇرتلاردىن كەلگەن مۇساپىر بايلار ۋە سودىگەر بەچچىلەرنى ئېلىپ كېلىپ، قورال- ياراق بېرىپ، يىگىتلەر قاتاردا كېچە- كۇندۇز شەھەرنى ساقلاپ، يۇرتتىن خەۋەر ئالدى. كۇچاردىن بولۇپ، نەچچىسىنى نەزەربەنت قىلدى. ئاقسۇ ئىچىمى ساراسىمگە چۈشتى. شۇ ئارىدا بىرسى "ئاقسۇدىكى تۇڭگانىلاردىن كۆپ خەۋەر ئېلىش كېرەك، بىر ئىش پەيدا قىلىپ قويمىسۇن" دىدى. مىرزا باباۋبەك زاكاتچى يىگىتلەرنى بۇيرۇپ، "ھەر قانداق جايدىكى تۇڭگانىلارنى تۇتۇپ كېلىڭلار" دەپ چىقاردى. بۇلار بېرىپ تىنچ- ئامان ئۆز ھۇنەر- كەسپلىرىنى قىلىپ تۇرغان ۋە تىرىكچىلىك بىلەن سەرگەردان بولۇپ يۇرگەن ئون توققۇز گۇناسىز تۇڭگانىلارنى تۇتۇپ كېلىپ قاماپ قويدى. تەكشۈرۈپ كۆرسە، بۇلار تىنچ تۇڭگانىلار ئىكەن. ئەمدى سولاپ قويۇپ يەنە قويۇپ بېرىشتىن ئېھتىيات قىلدى. تۇتۇپ كەلمىسەك بولۇپتىكەن دەپ پۇشايمان قىلدى. شۇنداق بولسىمۇ ئېھتىيات ئۈچۈن كاشغەرگە ئەۋەتىپ، ئۇلارنى ئىككى ھارۋىغا سېلىپ، ئىككى يىگىت قوشۇپ كاشغەرگە ماڭدۇردى. بۇ ۋاقىتتا جانابى ئاتالىق غازى كاشغەردىن ئاتلىنىپ يولغا چىققان كۈنلىرى

ئىكەن. ئاتالىق غازىنىڭ غەززەپ ئوتلىرى ئۆرلەپ، قاراقچىن دىگەن جايغا كەلگەندە، بۇلار يېتىپ بېرىپ دۈئا قىلىپتۇ. ئاتالىق غازى"بۇ نىمە تۈتكانىلار ئىكەن" دەپ سورىغاندا، "ئاقۇسدىكى زاكاتچى قۇلىئىز ئەۋەتتى" دەپ ئەرزنى تۈتۈپ بەرگىچە، بىر ھارۋىدىكىلەرنى يولنىڭ بۇ تەرىپىگە، يەنە بىر ھارۋىدىكىلەرنى يولنىڭ ئۇ تەرىپىگە تارتىپ " بۇلارنى سۈيۈپ تاشلا" دەپ جاللاتقا پەرمان قىلىپتۇ ۋە ئون توققۇز بىگۈناھ تۈتكانىنى سويۇپ تاشلاپتۇ. ئەرزنى كۆرمەپتۇ. ھەتتا قولىغمۇ ئالماپتۇ. بۇ ھىكايىنى تونۇشتۇرۇشتىن ئىبارەت. ئەي يارەن ئەزىزلەر، ئەلھەزەر- ئەلھەزەر ، پادىشانىڭ غەزىۋىدىن باس قىلىپ پانا تىلىمەكلىك بولسا، ئەلۋەتتە مۇھىم ۋە ئەھمىيەتلىك ئىشلارنىڭ جۇملىسىدىندۇر.

بۇ كۇنەرىنىڭ ئىچىدە تۈتكانىلار كۆچاردا توققۇز كۈن تۇرۇپ، بۇلاڭ- تالاڭچىلىقتىن ئىبارەت مۇسۇلمانچىلىق دائىرىسىدىن تاشقىرى بولغان قانىھەت ئىشلارنى ئۆزلىرىگە راۋا دەپ بىلىپ، بىر كېچىدىلا تۇرپانغا قاراپ چىقىپ كېتىپتۇ. كورلىدىمۇ شۇنداق ئىشلارنى بەلكى ئۇنىڭدىمۇ ئارتۇق ئىشلارنى قىلىپ، بۇ يەردىنمۇ ئۆتۈپ كېتىپتۇ دىگەن خەۋەر كەلدى. بۇ چاغدا ئاتالىق غازى مارالۇبشىنىڭ ھاكىمى دەرۋىش مىراخور باشىنى يىگىتلىرى بىلەن ھېكىم خان تۆرەمنىڭ كەينىدىن يارەمگە ئەۋەتكەن ئىدى. ھېكىم خان تۆرەم بىلەن ئىسھاق تۆرەم ۋە مارالۇبشىنىڭ ھاكىمى باشلىق يىگىتلەر كۆچارغا بېرىپ، ۋاپات بولغان يىگىتلەرنى دەپنە قىلدۇرۇپ كۆچاردا تۇردى. بۇ ئەسنادا جانابى شەھرى يارى ئاتالىق غازى لەشكىرى قىيامەت ئەسكەرلەر بىلەن كېلىپ، ئاقسۇدىكى ساربىيگە چۈشتى ۋە تۈتكانىلارنىڭ يېنىپ كەلگەنلىگىنى ئاڭلاپ غەزەپ ئوتلىرى خېلى پەسەيدى. لېكىن، مۇسۇلمانلارنىڭ مال- جانلىرىغا ئىچى ئاغرىپ ناھايىتى خاپا بولدى. ئاقسۇلۇق شەمشىدىن ئەلەم ئاخۇنۇم ئوغلى باۋاھىدىن ئوغلى ۋە ھادى خەلپەم، مۇھەممەت خوجا خېتىپ ئاخۇن، موللا ئەيسا ئاخۇنلارنى ئاق ئۆيلۈك قىلىپ قەشقەرگە ھەيدىدى. ئاقسۇنى موللا جىيەن مىرزا بېشىغا مەرھەمەت قىلىپ، ئاقسۇدا كاتتا ئودا بىنا قىلىشقا پەرمان بەردى. بۇ جايدا ئون كۈندەك تۇرۇپ، ئەمرى لەشكەرلەرنى قىل قۇيرۇق قىلىپ ماڭدۇرۇپ، كەينىدىن غەلبە ئۆزەڭگىسىگە ئاياقلىرىنى قويۇپ كۆچارغا باردى. ھېكىم خان تۆرەمگە كايىپ، تۇرپانغا بىللە ئېلىپ ماڭدى. ھەمدە باتۇر بېشى، مىر بربا دادخوۋالارغا كايىپ مەخپى يۇقاتتى. بۇلارنىڭ نەگە بارغانلىگىنى ۋە نىمە بولغانلىغىنى كىشى كۆرمىدى ۋە بىلەلمىدى.

ئاندىن جانابى ئاللىرى سەككىز ئەمرى لەشكەرگە سەككىزدىن پانسەت ۋە ھەر بىر پانسەتكە بەشتىن يۈز بېشى

تەيين قىلىپ، ئۆزىگە خاس مەھرەم، ياساۋۇللار بولۇپ دەپتەرگە ئېلىنغان يىگىرمە بش مىڭ يىگىت، سەرۋاز قاتارلىق مۇكەممەل قوراللانغان تەييارلار بىلەن راۋان بولدى. قۇشچى، پىلتىرچى، بازارچىلار بۇ ھىساپ دەپتەردىن تاشقىرى ئىدى. ھەر بىر ئەمىرى لەشكەرنىڭ شەنى گويا پادىشاھى ئەزەملىرىگە ئوخشايتى. پانسەتلەرنىڭ سۆلتى بولسا گويا ھاكىمى ۋىلايەتلەردىن زىيادە ئىدى. قالغان سۆلەت، ھەشەمەتلىرى بولسا ئۆز ئورنىدا زىكىر قىلىندى. بۇلارنىڭ كەينىدىن بىر پانسەت ئارلىغى مقدارى قۇر بېشى، جاللاتلار ۋە مۇرشاپ غەزەپخۇۋالار بىلەن نەچچە ھارۋىدا گۇناكارنى ماڭدۇردى. بۇ گۇناكارلارنىڭ بەزىلىرى بوينىغا غول زەنجىر بېكىتىلگەن، بەزىلىرى تۆمۇر ھالقا بىلەن ھاربۇغا باشلانغان، بەزىلىرى ھارۋا ئىچىدە مۇستەھكەم ئىشكال بىلەن بەنت قىلىنغان ئىدى. ھارۋىلار بولسا تۆمۇر سىم بىلەن تورلانغان بولۇپ، ئەتراپىدا ئايپالتا ۋە كىچىك پالتىلارنى دۈۋىلەپ كۆتەرگەن جاللاتلار ھازىر ئىدى. يەنە بىر پانسەت ئارلىغى مقدارى بەڭگە، قەلەندەر- دۈۋانە، باكارچىلار توپ- توپ بولۇپ، ئەلەم، بايراقلىرىنى كۆتۈرۈپ، نۇسرەت قىيافەتلىك قوشۇنلارنىڭ كەينىدىن پىيادە ياكى ئاتلىق يۈرۈپ، چۇشكەن مەنزىللەردە دائىم چەت- ياقا جايلارغا چۇشۇپ، ھەر ئەتىگەندە قوشۇنلارنىڭ ئىچىگە كىرىپ ئارىلاپ "خۇدا ھەققى بىر نەرسە بېرىڭلار" دەپ تىلەمچىلىك قىلى، نەزىر- سەدىقىلىرى بولسا ئېلىپ، ئۆز قارارگاھلىرىغا قايتىپ، ئاقساقال- بوۋىلىرىنىڭ ئەمىرى ئىتائىتىدە تۇراتتى. جانابى ئاللىرى كىيىم تارقاتقان چاغدا، بۇلارغىمۇ كۇلا، تەڭگە، تىلالارنى بەخش قىلىپ، ئۆز لايىغدا ياخشى مۇئامىلە قىلىپ، ئۇلارنىڭ دۇئالىرىنى ئېلىپ، ئۇلارنى خۇش ۋە مىننەدار قىلار ئىدى. ئەمما بۇلار مەمۇرى تەپتىش ۋە ھىساپ- ھۆكۈمدىن خالى ئىدى. باشقا نۇسرەت قىيافەتلىك ئەسكەرلەرنىڭ سۆلەت ۋە ھەشەمەتلىرىنى بۇنىڭدىن قىياس قىلىپ مۇلاھىزە قىلغايسىزلەر.

ئاتالىق غازى چېدىر- بارگاھلىرىنى تىكىدىغان جايغا ئىككى كۇن ئىلگىرىلا رەستە- بازار قىلدۇرۇپ، گۆش- ياش، گۇرۇچ، بۇغۇز، نان- تۇقاچ، ئوت، ئوتۇن ۋە ھەر خىل كۆكتات، مىۋە، ھالۋا، يەل- يىمىش، قەندەلەت، ھەر خىل مەئجۇن، مۇرابا، خوش كەيپ دورىلار قاتارلىق شاھانە تېپىلمايدىغان نەرسىلەرنى كەلتۇرۇپ، قوشۇن بازارلىرىدا تەييار قىلدۇرۇپ تۇراتتى. مەيلى كۆل، يۇرتلار ئىچى ياكى چۆل ۋە تاغلاردىنمۇ بۇ ئەھۋال ھامان مۇشۇنداق بولۇپ تۇراتتى. ھەر زامان ۋە ھەرقانداق سەپەرگە ئاتلانسا، بىللە ماڭىدىغان ئەللىك ھارۋىدا تىللا، ئاق تەڭگە، كۇمۇش ۋە يەنە ئەللىك ھارۋىدا قىزىل پۇل، چاقا پۇل، ئىككى يۈز نار تۆگىدە ھەر خىل خاس توان، جۇۋا، شىم، تەلپەك ۋە ئۆتۈك،

ئىككى يۈز تۆگىدە مۇكەممەل ئىگەر، توقۇم قاتارلىق ئات جابدۇقلىرى، بەش يۈزى مۇكەممەل ئىگەر، جابدۇقلار بىلەن تەييارلانغان ۋە بەش يۈزى يەلپۇش، كۆرپىچىلەر بىلەن راسلانغان يايداق ئات، جەمئي مىك ئاتنى بىللە ئېلىپ ماڭاتتى. ھەر بىر ئاتنى بىر قول يىتىلەپ ماڭاتتى. بۇ ئاتنى ئېتى ئۇلۇپ پىيادە يىگىتلەرگە ئىنئام قىلاتتى. ئۆزىگە خاس نەچچە ھارۋىدا بورداق- سېمىز قازاق ۋە ھسارى قويلىرى، نەچچە ھارۋىدا توخۇ، تۇخۇم، نەچچە ھارۋىدا قوي يېغى، سۇ يېغى ، نەچچە ھارۋىدا كولال تونۇر، نەچچە ھارۋىدا كەتمەن، پالتا، چوتكا، چىراق، شامدان ۋە نەچچە ھارۋىدا چوكا- كىچىك سۇپۇرگە ھازىر ئىدى. چوكا تۇغلۇق ئەمىرى لەشكەر، پانسەتلەرنىك بولۇپ جەمئي بەش يۈزدىن زىيادە سۇچى- مىشكاپچىلار مەشلەرگە سۇ تولدۇرۇپ، ئاتلىق كۆتۈرۈپ يۈرەر ئىدى. مەيلى كۆلدە بولسۇن ياكى چۆلدە بولسۇن ۋە سۇ- دەريالىق مەھەللىردە بولسۇن، ياكى بىر جايدا تۇرغاندا ياكى سەپەردە بولسۇن، مەشلىرىدىن زادى سۇ كەم بولمايتى. بارگاھ ئاللىرىنى قاچان قەيەرگە تىككەن بولسۇن، ئاشقان سۇلاردىن بارگاھا ئالدىغا سېپەر ئىدى. يەنە تۆت مىك ياكى بەشمىك قوي، سېغىن ئىنەك،موزاي، توپاقلارنى بىللە ئېلىپ ماڭاتتى. ھەر كۈنى ئەتىگەندە چوكىلار باشلىق ھەممە يىگىتلەرنىك ئالدىغا يېگى قايماق بىلەن ناشتىلىق شىرە- چاي، يۇمشاق ۋە ئىسسىق نان، گۈلچە، تۇقاچ، قەن، لەززەتلىك ھالۋا، رىشالە، تەمى شىرىن شويلا، شوۋاگۈرۈز قاتارلىق تاماقلار بىلەن پاكىز، خۇش پۇراق چايلارنى ئېلىپ چىقاتتى. ئاش قىلىدىغان بورچىخانىلىرى ئىككى قاتاردىن بولۇپ، ھەر كۈنى بىر قاتارغا نۆۋەت كېلەتتى. ھەر بىر مەنزىلگە يەتكەندە ئاشلارنى تەييارلاپ تۇراتتى. ھازىر بولغان چوكا- كىچىك ئەمىرى لەشكەرلەر، ئەمرائىلەر، پانسەت، ياساۋۇل، مەھرەم قاتارلىقلارغا بارغان ھامان تەكا- باراۋەر ئاش تارتاتتى.

جانابى ئالىنىك دەستۇرخانلىرى شۇ قەدەر كەكا ئىدىكى، قاغا، پاختەك، قۇشقاش قاتارلىق ياۋايى ئۇچار جانىۋارلارغىمۇ تۇرغاندا ۋە سەپەردە بېرىدىغان بىر توققۇز تاۋاق ئاشلىرى بار ئىدى. بۇنىڭغا نەچچە مەھرەم ۋە ياساۋۇللار مەسئۇل ئىدى. ھەر كۈنلىگى يىگىتلەرگە ئاش تارتقاندا، تاۋاقلارغا ئاش ئۇسۇپ، ئۇستىگە گۆش قويۇپ، پارچە- پارچە توغراپ، جانابى ئاللىرىنىك كۆز ئالدىدا، ئوردا ئالى سەھنىلىرىدە ياكى بارگاھ ئالدىدا قويۇپ بېرەتتى. ئاشقا ياكى قولغا كۆنگەن قاغا، پاختەكلەر تاما قىلىپ سايراپ بولۇپ، ئۇلۇغ مەرتىۋىلىك ياراتقۇچى ۋە رىسقى بەرگۈچى مۇقەددەس ئاللا دەرگاھىغا ئۆز تىللىرى بىلەن تەشەككۇر ۋە مەدھىلەرنى ئوقۇپ، ئاندىن ئۇچۇپ كېتەر ئىدى. بۇلارغا ھېچقانداق ئادەم دەخلى قىلىپ تېگىشمەيتى. دىمەك، جانابى ئالىنىك دەرستۇرخان ۋە تۈرلۈك نىمەتلىرىدىن بۇ

خىل مەخلۇق- جانىدارلارمۇ پايدا كۆرۈپ، بەھرىمەن بولۇپ، نائۇمىت ۋە ناماھرەم قالمايتى. جانابى ئالىنىڭ ئۆزىگە خاس ئاشخانىلىرىغا ھەر كۈنلىگى ئاتمىش چارەك گۈرۈچ دەرىپ قىلاتتى. ھەر بىر ئەمىرى لەشكەر پانسەتلەرنىڭ بۇرچىخانىلىرىغىمۇ ئەنە شۇنداق ئالاھىدە خىراجەتلەر سەرپ قىلىناتتى. ھاكىملار يۇرتى ۋە ۋىلايەتلىرىدىن ھەر كۈنلىگى ئىككى، ئۈچ يۈز ئىشەكتە گۈرۈچ، تۆت يۈز ياكى بەش يۈز ئات ھارۋىدا ئۇن، بوغۇزكەم بولماي ۋە ئۆكسۈمەي يېتىپ كېلىپ تۇراتتى.

شۇنداق قىلىپ، سائادەت ئۇچار، دۆلەتيار ۋە پەكەك قىياپەتلىك مۇھەممەت ياقۇپ بېك غازى ئەنە شۇنداق داغدۇغا ۋە ھەشەمەت بىلەن مەنزىلمۇ مەنزىل يۈرۈپ، مۇبارەك بارگاھىنى كۇچار تەختىگاھى ئۇستىگە تىكلىدى. ئۇ پەزىلەت ۋە ھۆرمەت ئىگىسى بولغان جانابى مۇھەممەت ئەنھەزرەت ئەلەيھۇسسالات زامانىدىن بۇ زامانغىچە بولغان ئارلىقتا، بۇ موغۇلستان يۇرتىدا ئىسلام ئۇچقان پادىشالار، مۇھەممەت ياقۇپ بېك غازىدەك سۆلەت ۋە ھەشەمەت بىلەن جەمئىيەت پەيدا قىلىپ، بۇ يولدا ماڭغانلىغىنى ھېچ زاماندا بىرەر ئىنسانىنىڭ قولىغى ئاڭلىمىغان ياكى كۆزى كۆرمىگەن ئىدى. ئاتالىق غازى كۇچاردىن ئىسھاق خوجامنى تەئەلۇقاتلىرى بىلەن كۆچۈرۈپ، ياركەنتكە ئەۋەتىپ، شاغاۋۇل دادخۇاغا تاپشۇرۇپ، ئايلىق ۋە يىلىق مائاش- ۋەزىپە تەيىنلىدى. توختى ئىشىك ئاغا بېكنىمۇ ئورنىدىن ئېلىپ ، يەككە يىگىت قاتارىدا قىلىپ قويدى. كۇچارنى نار مۇھەممەت پەرۋانىچىغا مەرھەمەت قىلدى. ئاندىن كۇچاردىن ئاتلىنىپ، كورلىنى مەقام مەنزىل قىلىپ، نىياز مۇھەممەت توقسا بىينى كورلىغا ھاكىم قىلدى. بۇ شاتلىق ئۇستىگە پاراغەتلىك پەيدا بولغان زاماندا، كورلا، كۇچاردا بۇلاڭ- تالاڭغا يۇلۇقۇپ، پۇل- ماللىرىدىن ئاجراپ، پەقەر يوقسۇزلۇق كوچىلىرىغا كىرىپ قالغان، ھەيران ۋە سەرگەردان مۇجاۋۇر- مۇساپىر سودىگەر بايلار يىغلاپ- يىغلاپ، ئۆزلىرىنى يەرگە تاشلاپ، ئەرز- ھالىنى مەلۇم قىلدى. ئاتالىق غازى مەرھەمەت قىلىپ، بەزىلىرىگە تون- كېچەك، بەزىلىرىگە پۇل، تىلا ئاتا قىلىپ،" سىزلەرگە ۋابال بولغانلىغىنى ئاڭلاپ بىلدىم، ئەمدى پۇلۇڭلارنى غەزىندىن بەرسەم، دۇئا قىلىپ تۇرۇڭلار، مىرزا چىقىرىمەن، دەسمايە پۇلۇڭلارنى راستى بىلەن خەتلەپ بېرىڭلار، شۇنىڭا قاراپ پۇل بېرىمەن" دەپ يارلىق چۈشۈرۈپ، زەينۇلئابىدىن مەخزۇم مىرزا بېشىنى چىقاردى. بەزىلىرى راستىنى خەتلەيتى، بەزىلىرى بولسا بىرنى ئون قىلىپ كۆرسەتتى. جانىبى غازى بەدۆلەت پاراسەت نۇرى بىلەن ئۇلارنىڭ يالغان ۋە خىيانەت قىلغانلىغىنى پەملەپ "قۇرئان پەتھى بولغاندىن كېيىن بېرىمىز، دۇئا قىلىپ تۇرۇڭلار" دەپ ئىلتىپات قىلدى. گەپنىڭ

خۇلاسىسى شكى، تۈرپان ئېلىنغاندىن كېيىن، ئۆلىمائى ئىسلاملاردىن پەتۋا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئىلگىرى دۆلەتخانا ئالىغا تاپشۇرغان زاكاتلىرىنىڭ سانىغا قاراپ، پەتۋا بويىچە پۇل بەردى.

ئەلقىسسە، جانابى ئالى بەدۆلەت ئۇششاقتالدىن يۈرۈپ قاراقچىنغا بارغاندا، ئۆمەر قۇل ئەمرى، ئۆمەر قۇل ئەمرى لەشكەرلىرىنى پانسەتلىرى بىلەن پىلانلىق يولى ئارقىلىق توخسۇنغا بۇيرۇدى. ئابدۇللا ئەمرى لەشكەرلىرىنى پانسەت ۋە يىگىتلىرى بىلەن ئايغىر بۇلاق يولى ئارقىلىق توخسۇنغا يارلىق قىلدى. ھەر ئىككى ئەمرى لەشكەر ئىككى تەرەپتىن تەڭ باراۋەر توخسۇندىكى تۈڭگانىلارنىڭ ئۈستىگە چۈشۈپ، جەڭ- جىدەللەرنى قىلىپ، غەلبە بىلەن توخسۇننى قولغا كىرگۈزدى. بۇ يەردە ئىككى مىڭچە تۈڭگانى بار ئىكەن. ئىككى يۈزچىسى جېنىنى جايلاپ تۈرپانغا قاچتى. قالغانلىرى تىغ سىياسەتتىن ئۆتتى. شۇ ھالدا جانابى ئالى تۈرپانغا بېرىپ، بارگاھى ئالىلىرىنى داداڭ دىگەن جايغا تىكلىدى. ئىككى كۈندىن كېيىن، تۈرپان شەھىرىدىن يەمشى دىگەن جايغا ئالتە مىڭ تۈڭگانى چىقىپ ئۇرۇش قىلدى. قاتتىق جەڭلەر بولدى.ئاخىرى تۈڭگانىلار قاتتىق جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ، ئاز بىر قىسمى ئۆزىنى شەھەرگە ئالدى. قالغانلىرى بولسا تىغ سىياسەت ۋە غەزەپ قەھرىيەت بىلەن يوق بولدى. دادولڭ دىگەن جاي بولسا شامال- بوراننىڭ كان- مەدەنى ئىكەن. بۇ جايدا تۈرغىلى بولماي، چېدىر- بارگاھلىرىنى يار دىگەن مەنزىلگە تىكتى. ئۇرۇمچىدىكى داۋۇد خەلىپە يەنى لوربن جا دىگەننىڭ ئون يەتتە مىڭ نامدار تۈڭگانىلىرى تۈرپاندىكى تۈڭگانىلارغا يار- مەدەت بولۇش ئۈچۈن يولغا چىقىپ، تۆت كۈندىن كېيىن يېتىپ كەلدى. بۇنىڭدىن تۈرپاندىكى تۈڭگانىلارمۇ خەۋەردار ئىكەن. نەتىجىدە سەككىز مىڭ تۈڭگانى شەھەردىن چىقىپ قارىسىنى كۆرسىتىپ ئاتالىق غازىنىڭ نۇسرەت قىياپەتلىك قوشۇنلىرىنى ئىككى تەرەپتىن ئوتتۇرغا ئالماقچى بولدى. بۇ چاغدا ئۆمەر قۇل ئەمرى لەشكەر بىلەن ئابدۇللا ئەمرى لەشكەر ئىككى تەرەپكە تەڭ باراۋەر جەڭگە چىقتى. باشقا ئەمرى لەشكەر ۋە پانسەتلەرنىڭ ھەر بىرىمۇ خۇددى رۇستەمى ساستان [196] ۋە سام [197] نەريمانداىن [198] زىيادە باتۇرلۇق ۋە جاسارەتلىك كۆرسەتتى. ئاقىۋەت ئۇرۇشنىڭ غەلبە ئىشىگى نۇسرەت قىياپەت قوشۇنلار تەرەپكە ئېچىلدى. تۈڭگانىلارنىڭ ئاز بىر قىسمى جېنىنى ئۆز يۈرتىغا ئالدى. قالغانلىرى بولسا ئولجا- ئەسىر چۈشۈپ، كەتسە- كەلمەسلەرنىڭ كەينىدىن راۋان بولدى.

ئاندىن كېيىن، ئاتالىق غازى چېدىر- بارگاھ ۋە ئۆي- ياتاقلىرىنى تۈرپان شەھىرىگە بەش يول مەنزىلى مقدارى بىر يەرگە تىكىپ، ئەترايغا خەندەك، سىپىل، قوختا، دەرۋازىلار ۋە پوتەيلەرنى سالدۇرۇپ مۇستەھكەملەپ، بىر قوشۇن

شەھرى پەيدا قىلدى. ھەممە چوڭ ـ كىچىك ئەمەلدارلار، يىگىت، سەرۋازلارنى سېپىلنىڭ ئىچىگە ئالدى. ھەر كېچىدە بىر پانسەت بەش يۈز يىگىتى بىلەن نۆۋەتلىشىپ بۇ شەھەرنى چۆرىدەپ ساقتالىق (ساقچىلىق ـ ت) ۋە پاسبانلىق قىلدىغان بولدى. بازارچىلاردىن بىرمۇنچىسى بۇ شەھەرنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا قار، يامغۇر، شامال، شۈبرغان، ئىسسىق ۋە سوغاقتىن پانا بولغۇداەك جاي ـ ماكان تەييارلىدى. لېكىن تۇرپان شەھرى ئېلىنماي، مۇھاسىرىسى ئۇزۇنغا سۈزۈلدى. ھەر ھەپتە ئون كۈندە نۇرغان تۈڭگانىلار شەھەردىن چىقىپ ئۇرۇش قىلىپ، باراۋەرلىك قىلالماي ، يەنە شەھەرگە كىرىپ كېتەتتى. بۇ چاغدا لۈكچىن تۈڭگانىلىرى گېپىنى بىر قىلىپ، ئىتائەتتىن چىقىپ، جەڭ ـ مۇھاربىگە تەييارلاندى. ئاتالىق غازى ئۆمەر قۇل ئەمرى لەشكەر ۋە ئابدۇللا ئەمرى لەشكەرلەرنى تەۋە يىگىتى بىلەن كۈنچىنگە بۈيرۇدى. بۇلار يېتىپ بېرىپ، ئۇرۇش ـ جەڭلەرنى قىلىپ، لۈكچىننى غەلبە بىلەن قولغا كىرگۈزۈپ، تېخى ئەمدىلا غىزا ـ تاماقتا قول ئۇزىتىپ تۇرغاندا، ھايال بولماي دەرھەمەل يېتىپ كېلىڭلار دىگەن ئىنايەتنامە ئالى كەلدى. بۇلار كەلسە ئۇرۇمچىدىن يەنە ئون ئىككى مىڭ تۈڭگانى كەلگەن ئىكەن. ئەمرى لەشكەر كەلگەن ھامان ئۇرۇشقا كىرىشتى. ئاخىرى بۇ تۈڭگانلارنىمۇ ئوتتۇردىن كۆتۈرۈپ، ئاللا دەرگاھىغا شۈكرى ـ سانالارنى بەجا كەلتۈرۈپ تۇرغان كۈنلەردە، ئەمرى لەشكەر ئاۋغان خەيىر مۇھەممەت توپچىدار ئالدىن يۈز ئۆرۈپ، تۈڭگانىلار شەھرىگە قېچىپ كىرىپ كەتتى. تۈڭگانىلارنى قورقماي ۋە ئەيمەنمەي جەڭ ـ جىدەلگە تەرغىپ قىلىپ كۈشكۈرتۈپ، تولا ھەربىكەتلەرنى قىلدى. بىر كېچىدە خەيىر مۇھەممەت نۇرغۇن تۈڭگانىنى ئۆزىگە ھەمرا قىلىپ قوشۇن شەھرىگە چىقتى. بۇ ئىشتىن جامىدار دادخۇا خەۋەردار بولۇپ، ئالدىراشلىقتا توپ، زەمبىرەكلەرگە ئاق تەڭگە، چاقا پۇلالرنى سېلىپ بىرمۇنچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، بىرمۇنچىسىنى قولغا تىرىك چۈشۈرۈپ يوق قىلدى. خەيىر مۇھەممەت توپچىدار زەخمدار بولۇپ، ئۆزىنى تۈڭگانىلار ئىچىگە ئالدى. سەرەنجام بولغاندىن كېيىن سەرھىساپ قىلىپ كۆرسە، ئىراۋۇلچى يىگىتلەردىن پەقەت يىگىرمە ـ ئوتتۇزلا ئۇخلاپ قالغان يېرىدە ئۆلتۈرۈلۈپتۇ. باشقىلىرى كېلىپ توپقا قوشۇلۇپتۇ. باشقا زىيان ـ زەخمەت بولماپتۇ.

جانابى ئالى مېھرىۋانلىق بىلەن جامىدار داخۇادىن"بۇ قورقۇنچلۇق ۋەقەدىن قانداق يىگىت خەۋەر تېپىپ ئاگاھ قىلدى " دەپ سورىغاندا، ئۇ "ئىككى ئاۋغان يىگىتى ئاگاھ قىلدى" دەپ مەلۇم قىلدى. مەزكۇر ئىككى ئاۋغان يىگىتتىن "قانداق خەۋەر تېپىپ خەۋەر بەردىڭلار " دەپ سورىغاندا، ئۇلار" گۇنايىمزنى ئەپۇ قىلسىلا، ئاندىن مەلۇم قىلساق" دىدى. ئاتالىق غازى "ئەپۇ قىلدىم" دەپ ئىلتىپات كۆرسەتكەندىن كېيىن ئۇلار "بىز بەڭ تارتماقچى بولۇپ،

ئوت ئىزدەپ چېدىرغا باردۇق. ئوت تاپالماي يېنىپ كېلىۋېتىپ غەيرى مۇخالىق ئادەملەرنى كۆردۇق ـ دە، جامدار دادخۇانى ئاگاھ قىلدۇق" دەپ مەلۇم قىلدى. ئاتالىق غازى بۇنىڭدىن ئىلگىرى بەكـ نەشە چەككەن ئادەملەرنى كۆرسە ئازاپ ـ ئەلەم قىلاتتى. ھەتتا يوق قىلاتتى. بۇ كۇندىن باشلاپ بەكـ نەشە چىكىشكە ئىجازەت بەردى. چۇنكى، بەگگىلەر بەكـ خۇماردا ئۇخلىمايدىكەن. ئاتالىق غازى مەرھەمەت ئەيلەپ ئىككى ئاۋغاننى توپچىلارغا يۇز بېشى قىلىپ، ئالاھىدە ئات جابدۇغى، زەر باسقان تون، ئالاھىدە يۇز بېشى قىلىپ، ئالاھىدە چېدىر قاتارلىقلارنى ئىنئام قىلىپ، يارلىق بىلەن ئورنىنى كۆتۇردى.

شۇ كېچىشى ئاجايىپ بىر كېچە بولغان ئىدىكى، جانابى ئاتالىق غازى باشلىق ھەممە قوشۇنغا ئۇيقۇ لەشكىرى غالىپلىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ تۇيغۇ ۋە ھەرىكەتلىرىنى تالان ـ تاراج قىلىپ، قوشۇنلارنى ئوتتۇردىن كۆتۇرۇپ پاراكەندە قىلشقا تاسلا قالغان بىر كېچە ئىكەن. لېكىن بۇلارنى خۇداۋەندە كېرىم ئۆز مۇھاپىزىتى ئىچىدە ساقلاپتۇ. شۇڭلاشقا، ھەممىسى قەدىر ئاۋال نەزىرـ سەدىقىلەرنى بېرىپ، ئاللانىڭ ئۇلۇغلۇغىغا شۈكرى ـ سانالارنى ئادا قىلىشتى. ئاندىن كېيىن تۇرپاننىڭ چوڭلىرىدىن ئابدۇلقاھار بېك، خوجا ئابدۇللا بېكلەر ئۆز غەللە مەھسۇلاتلىرىدىن كەڭرى ئاق، قارا ئاشلىقلارنى غەلبە قىياپەت قوشۇنلارغا يەتكۇزۇپ بېرىپ، كۆپ خىزمەتلەرنى قىلدى ۋە جانابى ئالىنىڭ مۇبارەك نەزەرلىرىدىن ئۆتۈپ، بۇيۇك يارلىق ئاللىرىغا بەھرىمەن ۋە مەمنۇن بولۇپ كۆتۇرۇلدى.

گەپنىڭ ھاسلى، تۇرپان شەھرى تولۇق توققۇق ئاي مۇھاسىرىدە ياتتى. ھىچ پەتھى مۇيەسسەر بولمايتى، تۇڭگانلارمۇ قامالدا قېلىپ كۆپ تەڭلىك تارتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسلا بىر نىيەت بىلەن كاتتا خانىقالىرىغا جەم بولۇپ، يېڭىۋاشتىن ئەھدى ـ پەيمانلارنى مەھكەم قىلىپ، ئاللاغا توۋا قىلىپ يالۋۇرۇپ، جان ـ دىلى بىلەن ئاتالىق غازىنىڭ نۇسرەت نىياپەتلىك قوشۇنلىرىغا ئۆزلىرىنى پەرۋانىدەك ئۇرماقچى بولۇپ، مەسلىھەتلىرىشىپ تۇرغاندا، جامدار دادخۇا تۇرپاندا قويدۇرغان بىر كاتتا بام توپنى سىناپ كۆرمەك ئۈچۈن، ئوق سېلىپ، بىر ئەتىگەنلىكەى تۇڭگان شەھرىگە قارىتىپ ئاتقان ئىكەن. ئۇنىڭ چاچما ئوقىمۇ رەسمىي بىر قازانداك بار ئىكەن. بۇ چاچما ئوق بېرىپ تۇڭگانلار مەسلىھەتلىشىپ تۇرغان خانىقا ئىچىگە چۈشۈپ، يېرىلىپ نەچچە پارچە بولۇپ نۇرغۇن تۇڭگانىنى ئۆلتۇرۇپ يوق قىلىپتۇ. بەزىلىرىنى زەخمدار قىپتۇ. بۇنى كۆرۈپ تۇڭگانلارنىڭ كۆڭلىگە ئالەمنى غايىپتىن قورقۇنچ ھەم ھەھشەت زىل ـ زىلسى چۈشۈپ، بۇ لاۋ پادىشا ئۇلۇغ ئىكەن. بىزنىڭ يامان نىيەت قىلغانلىغىمىزنى بىلىپ، بىزگە ئوق ئاتتى

دەپ ئەندىشە قىلىپ، ئەمدى بولمىدى، ئامانلىق تىلەپ كىشى چىقىرىپ ئىتائەت ۋە بەيئەت قىلايلى دەپ مەسلىھەتلىشىپ، مۇددىئا ۋە غەرەزلىرىنى بىر- بىرلەپ بايان ۋە ئىزھار قىلىپ، بوي سۇنۇپ، باش ئەگمەكچى بولۇپ ئەلچى چىقاردى. جانابى ئالى ئۇلارنىڭ ئىلتىماسلىرىنى ماقۇل كۆرۈپ قۇبۇل تۇتۇپ، مەرھەمەت قىلدى. تۇڭگانىلارنىڭ ئۇلۇغى سۇ يەنشەي باشلىق ھەممە تۇڭگانى قورال- ياراقلىرىنى بوينىغا ئېسىپ، گۇمانى پەلەك دەرگاھىغا ئۆزلىرىنى تاشلىدى. مۇلازىم ۋە دۆلەتخۇالارنى ئېلىپ كېلىپ، دۆلەت ئالىلىرىنىڭ كۆرۈشۈش شەرىپىگە ئىگە بولدى. ئاتالىق غازى سۇ يەنشەينىڭ باشلىق ھەممە تۇڭگانىنى مېھمان قىلىپ، زىياپەت بېرىپ، تون- كېچەكلەرنى ئىنئام قىلىپ، ھەممىسنى خاترجەم قىلىپ، پەرمانبەردار قىلدى، گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، ئاتالىق غازى ئەنە شۇنداق يوللار بىلەن مەقسەتكە يېتىپ، تۇرپان شەھرىنى بوي سۇندۇردى. ھېكىم خان تۆرەمنى مۇستەقىل ھاكىم قىلىپ مەرھەمەت قىلدى. ھەيدەر قۇلى پانسەتنى ئەمرى لەشكەر قىلىپ بەردى. تۇرپانلىق خوجا ئابدۇللا بېكنى سەركار. قازى سۇرخ ئاب بىينى قازى كالان قىلىپ، يارلىق نىشانلار بىلەن بېكىتتى. ئادىن تۇرپان ئىشلىرىدىن خاترجەم بولۇپ، ئاۋالقى داستاندا بايان قىلىنغان سايراملىق مەسۇم خان خوجام ۋە تۇرپانغا ھاكىم بولغان ۋەيىد خەلىپىلەر تۇڭگانىلار ئىچىدە تۇرۇپ، ئۇلارغا كۆپ خىزمەتلەرنى قىلىپ، كۆپ يېگىتلەرنى زىيانغا ئۇچراتقان ئىدى. شۇ سەۋەپتىن بۇلارغا كايىپ، گۇناھكار قىلىپ، مەسۇمخان تۆرەمنى كورلىدا يوق قىلدى. ۋەيىد خەلىپىنى باي ھاكىمى ئەخەت بېككە ئەۋەتىپ، بۇ ئالى ئەمر بويىچە ئەخمەت بېك ۋەيىدنى ئۆزقولى بىلەن سويدى. لېكىن ئەخمەت بېك كېچىسى ۋەيىد قولىغا پىچاق ئېلىپ قوغلاپ يۇرگەن بىر چۇش كۆركۈپ قورقۇپ كېتىپ، يەتتە كۈن يېتىپ ئۆلدى. ئاغاچەسى نيازخان باي، سايرامنى ئالتە ئاي سوردى. ئاندىن كېيىن باي، سايرامنى مۇھەممەت ئىمىن توقسابەغە ئىنايەت قىلدى ـ ۋەسسالام.

10

ئاتالىق غازى بەدۆلەتنىڭ ئۇرۇمچىدىكى تەرەپكە ئاتلىنىپ پەتھىگە مۇيەسسەر بولۇشى، نەنسەندىكى خىتايلار ئۇلۇغى شى- شى گۇڭنىڭ [199]، ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلىش ھەم

تۆتىنچى بۆلۈم ئۇرۇشۇپ بۈيۈك غەلبىگەى ئىگە بولۇشى، ئۇنىڭ ئىززەت-ئىكرام تامامدىن كېيىن ئۆز تەختىگاهىغا قايتىشى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ بايانى

قۇدرەتلىك ئەزىز يارەنلەر ۋە لەززەت تەمنى بىلمىغان بۇرادەرلەرنىڭ يېقىن ئالى كۆڭۈللىرىگە روشەن ۋە ئىزهار بولغايكى، بۇنداق قىسسە ۋە ئەپسانىلەرگە قارىغاندا، ئۇ شەهرىيار ئاتالىق غازى تۇرپان ۋە لۇكچىن غازاتلىرىدىن خاتىرجەم بولۇپ، بۇ جايدا ئون ئاي مقدارى ئىستىقامەت قىلدى. بۇ چاغدا ئۇرۇمچىدىكى لورۇن جا يەنى داۋۇد خەلىپە دىگەن ئۇرۇمچى، تۇرپان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى تەۋە تۆتىگانىلار ئىچىدە گويا بىر شانى-شەۋكەتلىك ئۇلۇغ پادىشا بەلكى مۇستەقىل خانلاردەك ئورۇنغا ئىگە بولدى. ئۇ نەچچە قېتىم لەشكەر ئەۋەتىپ جەڭ-مۇھاربە قىلدى. بەزىدە ئاشناچىلىق يىپىنى باغلاپ خەت-ئالاقە ۋە بېرىش-كېلىشلەرنى قىلىپ تۇردى. بۇ چاغدا جانابى ئاتالىق غازى ئەزىم پانسەتكە يەنە تۆت پانسەتنى قوشۇپ، بىر مىڭ بەش يۈز يىگىت بىلەن ئۇرۇمچىدىكى داۋۇت خەلىپىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەن ئىدى. داۋۇد خەلىپە بۇنى ئاڭلاپ، ئالدىغا كىشى چىقىرىپ، ئىززەت-ئىكرامىلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، شەهەرنىڭ ئالدىغا چۈشۈرۈپ، كەڭرى چۈشكۈن-قۇنئالغۇ چىقىرىپ، ئوبدان خاتىرجەم قىلدى. لېكىن، نامازشام بولغاندا، نۇرغۇن تۆتىگانىنى ئەۋەتىپ بۇشاڭغۇ ۋە بېپەرۋالىق بىلەن تۇرغان يىگىتلەرگە بىرلا ھۇجۇم قىلىپ، نۇرغۇن يىگىتنى يوق قىلدى. مەزكۇر پانسەتلەر تۆت يۈزچە يىگىتى بىلەن جېنىنى جايلاپ، ئاتالىق غازىنىڭ مۇبارەك بارگاهىغا ئۆزىنى ئالدى.

شۇنداقلا، بۇ چاغدا، ئۇرۇمچى بىلەن يۇلتۇز ئارىسىدىكى نەنسەن دىگەن جايدا ئون مىڭ ئۆيلۈكتىن كۆپرەك خىتاي بار ئىدى. بۇلار ئىسهاق خوجامنىڭ قىرغىنچىلىغىدىن قۇتۇلۇپ قالغانلاردىن ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۇلۇغنى شى-شى گۇڭ دەپ ئاتايىتى. بۇلار تۆتىگانىلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، بەزىدە غالىپ بولۇپ، بەزىدە مەغلۇپ بولۇپ يۈرگەن ئىدى. بۇ ۋاقىتتا ئۇ جانابى ئالى بەدۆلەتنىڭ تۇرپان ئەتراپىغا كەلگەنلىگىنى ۋە تۆتىگانىلارنى ئۆلتۈرۈپ يوق قىلغانلىغىنى ئاڭلاپ، ئىنسى ماشويەنى ھەمرا قىلىپ، تولۇق قوراللانغان ئىككى مىڭ بەش يۈز خىتاي لەشكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ، جانابى ئالىنىڭ ھمايەتلىرىگە ئۆزىنى تاشلاپ، سەككىز مىڭ قوي، سەككىز يۈز ئات، سەككىز يۈز كالا ۋە نەچچە يۈز قوي ھەم تۆگىگە يۈكلەنگەن ئاش-ئۇزۇق، يامبۇ-كۆمۈش، چىنى تاۋار ۋە خۇش بۇي پاكىز چايلارنى

تارتۇق قىلىپ، راسلاپ كەلگەن ئىدى. ئاتالىق غازى بۇ خىتايلارغا ھەددىدىن ئارتۇق ئىلتىپاتلارنى كۆرسىتىپ،ئىنئام-ئېھسانلارنى قىلدى. شى- شى گۇڭ بىر نەچچە كۈن تۇرۇپ، ئىنسى مايشويەنى بىر مىڭ بەش يۈز خىتاي بىلەن خىزمەت قىلسۇن دەپ تاشلاپ، ئۆزى بىر مىڭ ئادىمى بىلەن نەنسەنگە ياندى. بۇ خىتايلار تۇرپاندىكى تۇڭگانىلار بىلەن بولغان جەڭلەردە كۆپ مۇڭاپىق خىزمەت كۆرسەتتى.

ئاقۇۋەت، جانابى ئالى ئۇرۇمچىدە ئاتالمىشنىڭ تەييارلىغنى قىلشقا باشلىدى. جانابى ئالى تۇرپاننى پەتھى قىلىپ ،ئۇرۇمچىنىڭ ئېلىنماسلىغى بولسا، زادىلا ھىساپ ۋە ئېتىۋارغا كىرمەيدىغانلىغىنى نۇرلۇق پانسەتلىرى بىلەن سېزىپ، تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن يەتتىنچى يىلى ماھى رەجەپنىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى (مىلادى 1870- يىلى 10- ئاينىڭ 10- كۈنى – ت)، يەنى قەۋس پەسلىدە ئۇرۇمچىگە ئاتالاندى. ئابدۇللا ئەمىرى لەشكەرنى چاپاۋۇل قىلىپ ئىلگىرى ماڭدۇردى. ئۇنىڭ كەينىدىن ئۆزى غەلبە ئۆزەڭگىسىگە ئاياقلىرىنى قويۇپ ئۇرۇشقا ماڭدى. داۋانچى تۇڭگانىلىرى تارتۇق ھەدىيە بىلەن ئالدىغا چىقىپ ئىتائەت ۋە ئىناۋەت قىلىپ، ئامانلىق دۆلەت شەراپىتىگە ئىگە بولدى. ئاندىن ئۇرۇمچى تەۋەسىنىڭ چېتىدىكى بىر تاغنىڭ ئاغزىدىن ئۇرۇمچىگە سۇ كىرىدىغان جايغا ئورۇنلاشقان دەقيانۇس [200] شەھىرى دېگەن جايغا ئورۇنلىشىپ، سېپىل، خەندەكلەرنى بىنا قىلىپ ياتتى. بۇ يەر ئۇرۇمچىگە ئوتتۇز يول مىقدارى بار ئىدى. ئەمما بەھمەن (شەمسىيە 11-ئاي – ت) ئايلىرىدىكى قىشنىڭ سوغاق شىددەتلىرى ۋە قار- شۇرغانلارنىڭ قاتتىق سوغاقلىرى يىگىتلەرنىڭ ھالىنى خاراپ ۋە زەئىپلەشتۈرۈشكە باشلىدى. بىر مۇنچە بازارچى ۋە پىلتىرچى ئۆلدى. بۇ چاغدا شى- شى گۇڭ نەچچە يۈز ھارۇدا تاشكۈمۈر يەتكۈزۈپ بېرىپ، كۆپ خىزمەت كۆرسەتتى. شۇنداق قىلىپ يىگىرمە يەتتە كۈن ئۆتتى. ئۇشتۇمتۇت لورىنجانىڭ يارلىغى بىلەن ئاتمش مىڭ تۇڭگانى كېچىلىك ھۇجۇم باشلاشقا تەييارلىنىپ، ناماز شام مەھەللىدە غەلبە قىياپەت قوشۇنلارغا قاراپ يولغا چىقتى. بۇ چاغدا ھارۇا بۇزۇلدى، قار ياغدى، شۇرغان قوزغالدى، تۈن- كېچىسىمۇ خۇددى تۇڭگانىلارنىڭ كۆڭلىدەك قارا ۋە قاراڭغۇ بولدى. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن تۇڭگانى قوشۇنلىرىنىڭ ئارلىغىدا بىر تاش مىقدارى كېلىدىغان تاغ- ئېدىر بار ئىدى. بىر مۇنچە تۇڭگانى بۇ تاغ ئېغىزىغا كىرىپ قالدى ۋە يەنە بىرمۇنچىسى ئېدىرغا كىرىپ قېلىپ يول تاپالماي، ھەيران ۋە سەرگەردان بولدى. گەپنىڭ ھاسلى شۇكى، بۇلار ئۇرۇمچىدىن ئۈچ بۆلەك ۋە تۆت بۆلەك بولۇپ چىققان ئىكەن. ئوتتۇز يول مىقدارى يەرگە كېچىسى ئۇزۇن بولغان بۇنداق بىر كېچىدىمۇ يېتىپ بارالماپتۇ. بەلكى بۇ خالىس خۇداۋەندە

كېرىمنىڭ ئۇلۇغ رەھمى- مەرھىمتى بولسا كېرەك. جانابى ئالى ئاتالىق غازى ناماز بامدات ئاداسىدىن كېيىن قاراپ باقسا، تاغ ئۈستىدە ئەلەم، بايراقلار نامايەن بولۇپتۇ. ھەممىسى بىردەك ئاتلىنىپ، بۇلار بىلەن يۈزمۈ- يۈز ئۇرۇشۇش قىلىپ تۇرغاندا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەلەم، بايراق كۆرۈنۈپتۇ. بۇلار بىلەنمۇ جەڭ قىلىپ ئۇرۇشۇش ئوتتۇرىسى شولىسى ئۆرلەپ تۇرغاندا، تۈڭگانىلار يەنە بىر تەرەپتىن ئەلەم- بايراقلىرىنى كۆتۈرۈپ كېلىپتۇ. ئارىدا ناھايىتى قاتتىق ۋە كەڭ دائىرىلىك جەڭلەر بولۇپ، ئۇشتۇمتوت تۈڭگانىلار ئاتالىق غازىنىڭ سەرۋازلىرىغا غالىپلىق قىلىپ كەينىگە قاچۇردى.

بۇ چاغدا جانابى ئالى بىلەن ئالتە مىڭ ئەسكەر ھەمرا ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسلا جەڭگاھتا ئۇرۇشۇش قىلماقتا ئىدى. ئاتالىق غازىنىڭ يېنىدا مەھرەم، ياساۋۇللار بولۇپ، پەقەت ئۈچ يۈزچە يىگىت قالغان ئىدى. ئۇنىڭ قېشىدا يەنە بىر مەزگىل جانابى ئالىنىڭ پەرمانى بويىچە، نىسار مەسۇم ھەزرىتىم تۇرپانغا ئاپىرىپ، سۇئا قىلدۇرتۇپ، ئىلتىپاتلار كۆرسىتىپ يەككە يىگىتلەر قاتارىغا كىرىپ، ئەمدىلا نەزەربەنتچىلكتىن نىجات تاپقان مىرزا ئەخمەت قۇشبېگىمۇ بار ئىدى. جانابى ئالى سەرۋازلىرىنىڭ قېچىپ كەلگەنلىگىنى كۆرۈپ، مىرزا ئەخمەت قۇشبېگىگە قاراپ،" بۇ قاچقان سەرۋازلارنى ئۇرۇڭ، ئۆلتۈرۈڭ، چېپىڭ "دەپ ئالى پەرمان قىلدى. بۇ يېتىپ بېرىپ بەش- ئالتە سەرۋازنى چاپتى. بۇنى كۆرگەن سەرۋازلار كەينىگە يېنىپ بېپ تۈڭگانىلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئۆزىگە تەۋە مەھرەم، ياساۋۇللارنىمۇ ئۇلارنىڭ كەينىدىن يولغا سالدى. ئۆزىمۇ ئۈستىگە بېرىپ قاراپ تۇرى. شۇنداق قاتتىق جەڭ بولدىكى، بۇنىڭغا تەرىپ ۋە بايان ئاجىزلىق قىلدۇ. تۈڭگانىلارنىڭ كۆپ قىسمى پىيادە ئىكەن. سوغاق شىددەتلىرىدىن ئەھۋالى خاراپلىققا يۈزلەندى. نەچچىسى مۇزلاپمۇ قالدى. لېكىن ئىگىز بىر تاغ بار ئىكەن. تۈڭگانىلار مۇز تاغنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئوق ئاتقىلى تۇردى. يىگىت، سەرۋازلار بولسا پەستە تۇرۇپ ئوق ئاتاتتى. تۈڭگانىلارنىڭ ئۇلۇكلىرى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قاراپ مۇمۇلاپ- يۇمۇلاپ چۈشۈشكە باشلىدى. يىگىت سەرۋازلار تۈڭگانىلارنىڭ ئۇلۇگىنى ئۆزلىرىگە دالدا ۋە قوقتە قىلىپ قارىغا ئېلىپ ئېتىپ، ئاخىرىدا غەلبە قىلىپ يەڭدى. جانابى ئاتالىق غازىنىڭ قەھرىيەتلىك بىلەن دۆلەت سۈرگەن دەۋردە، بۇنداق ئۇرۇش- جەڭ زادىلا بولۇپ باقمىغان ئىدى. بەلكى ئۇ قادىر ئاللا ئۆزىنىڭ كۈچ- قۇدرىتى ۋە تېگىشلىك مەرھەمەتلىرى بىلەن بۇنداق كۈچلۈك دۈشمەننى قەھرى- غەزەپكە دۇچار قىلىپ، مەغلۇپ قىلىپ بەرگەن بولسا كېرەك. ئاتلىق تۈڭگانىلارنىڭ ئازلا قىسمى بۇ ئۇشتۇمتوت زەربىدىن جېنىنى قۇتقۇزۇپ، لوپنىجاغا ئۇچراشتى. قالغانلىرى ھالاكەت گىردابىغا مۇپتىلا بولۇپ، قارىنىڭ ئاستىدا قاتتى – دە ، قالدى. بۇ پەتھى پەلەك بەختى يار مىرزا ئەخمەت قۇشبېگىنىڭ

نامىغا تۇغۇلدى. ئاتالىق غازى بۇ غەلىبىدىن كېيىن قۇشىبېگىگە ھەددىدىن زىيادە مەرھەمەتلەرنى كۆرسەتتى.

ئەسلىدە ئۇرۇمچىدىن چىققان تۇڭگانىلار «بارىمىز- دە، ئالىمىز، ئۆلتۈرۈپ ئات- ئۇلاغ، قورال- جابدۇقلىرىنى، ئالتۇن- كۆمۈش ئەسۋاپلىرىنى ئولجا- ئەسىر قىلىمىز» دېگەن خام خىيال بىلەن كەلگەن ئىكەن. ئۇلار ئاتلىنىشتىن بۇرۇن بالا- چاقىلىرىغا «ئەتە ئەتىگەندە ئولجا ئاتلارنى باغلىغلى ئاغامچا ئېلىپ ئالدىمىزغا چىقىڭلار» دەپ چوڭ گەپلەرنى تاپشۇرۇپ چىققان ئىكەن. ئاتالىق غازىنىڭ يىگىت، سەرۋازلىرى قاچقان تۇڭگانىلارنى قوغلاپ كېتىپ بارسا، ئۇلارغا ئون ياش ياكى ئون ئىككى ياشلاردىكى ئونمىڭ تۇڭگان بالىلىرى ئۇچراشتى. ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ قولىدا بىر- ئىككىدىن ئاغامچا بار ئىكەن. ئۇلار دادىسى ئولجا ئېلىپ كەلگەن ئاتلارنى باغلاپ مىگىلى چىققان ئىكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ھالاكەتكە يەتكۈزۈپ،دادىلىرىنىڭ كەينىدىن كەتسە- كەلمەس يولغا راۋانە بولدى.

بۇ چاغدا لورىنجىغا قېچىپ بارغانلاردىن ۋەقەنى ئاڭلاپ، ئۆزىگە ۋە شەھەرگە بىر ئىلاج بۇلارمىكىن دېگەن خام خىيال بىلەن ئون مىڭچە ئوغۇل- قىز نارسىدە تۇڭگانى باللىرىغا كالامى شېرىپنى كۆتەرتىپ، يۇقىرى ئاۋاز بىلەن قىرائەت قىلدۇرۇپ، نۇسرەت نىزاملىق قانخۇمار ئەسكەرلىنىڭ ئالدىغا چىقاردى. قوشۇننىڭ ئالدىدا كىرگەن ئابدۇللا ئەمىرى لەشكەر ۋە پەيزى يۇز بېشى باھادۇرلار باشلىق يىگىتلەر بۇ باللارغا قارىماي ۋە پەرۋا يۇز- خاتىر قىلماي، باللارنى باستۇرۇپ، دەسستىپ، دەرۋازا ئالدىغا ئېلىپ كېلىپ ئوق چىقىرىپ تۇرغاندا، ئاتالىق غازىدىن « شەھەرگە كىرمەڭلەر» دېگەن پەرمايىش ئالى سادىر بولدى. بۇلار شەھەرگە كىرمەي، ئاتلىرىنىڭ چۈلۈۋرىنى تارتىپ تۇرۇشتى. ئاقشۆت ئەمىر لەشكەر ئابدۇللا پانسەتنىڭ شام- چىرىغى ئۆچۈپ كۆزى كور بولدى. بەلكى مۇشۇ بىئەدەپسىزلىك ۋە ھۆرمەتسىزلىك ئۈنىڭ كور بولۇشىغا سەۋەپ بولغاندۇر. پەيزى يۇز بېشىمۇ تېز سۈرئەتتە يوق بولدى. بۇ ئاردا بىرمۇنچە يىگىت، سەرۋازلار تۇڭگانىلارنىڭ ئوغۇل- قىز باللىرىنى ئولجا- ئەسىر قىلىپ ئېلىپ چىققان ئىكەن. جانابى ئالى بۇنى كۆرۈپ، «بۇ دۇشمەنلەرنىڭ باللىرىنى نىمە ئۈچۈن تىرىك ئېلىپ چىقتىڭلار» دەپ ناھايىتى غەزەپلىنىپ، ئولجا ئېلىپ چىققان يىگىت، سەرۋازلارنى ۋە ئولجا باللارنىمۇ بىردەك چاپتى. نەتىجىدە بىرمۇنچە گۇناسىز ئارسىدە ئوغۇل- قىزلار ۋە باشقا تۇڭگانىلار بىردەك يوق قىلىندى.

بۇ چاغدا داۋۇت خەلىپە لورىنجادىن ئەلچى چىقىپ « دا پادىشا (چوڭ پادىشا - ت) باشلىق قوشۇنلار شەھىرىمىزگە كىرمىسە، بىزنىڭ خوتۇن- باللىرىمىز ناھايىتى قورقىدۇ. بىز ئىتائەت قىلساق، ئەگەر نىمىگە يارلىق قىلسا،

بىز بەجاندىل قۇبۇل تۇتۇپ خىزمەتكرچىلىغىمىزنى مەلۇم قىلساق» دىدى. جانابى شەھرىيارى ئاتالىق غازى ماقۇل بولۇپ قۇبۇل تۇتۇپ، ئوبدان بولىدۇ دەپ قىرغىنچىلىقنى توختاتتى. داۋۇت خەلىپە نەچچە توققۇز يامۇ، كۆموش، ئالتۇن، جانان چىنە، ئالاھىدە تاۋار، دۇردۇن، خۇش بۇيلۇق پاكىز چاي، ئات،قورال- ياراق قاتارلىق بېجىندىن چىقىدىغان قىممەت باھا ئىسىل ماللار ۋە غەزىنىدىكى ھەممە بار ئەشيا نەرسىلەرنى تارتۇق قىلىپ، ئاتالىق غازىنىڭ گۇمانى پەلەك بارگاھىغا چىقاردى. لېكىن ئۆزى چىقماي، ئارتۇق ئۆزرە- خالىقنى ئادا قىلىپ، ئىتائەت بەلبېغىنى بېلىگە مەھكەم باغلاپ، «ئەگەر تىغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزىمەن دىسە، جان ۋە تېنىم ئۇلۇغ لاۋ پادىشا ھەققىدە پىدا ۋە يوق بولسۇن، ئەگەر مەنكى قېرى كەمتەردىن دۇئاغا قولىنى كۆتەرگەندە، جانابى ئالى ئەپۇ قەلىمنى سۇرۇپ، كەچۈرۈم قىلسا، بۇ ئۇنىڭ پادىشاھەك ياخشىلىق قىلغانلىغى بولىدۇ» دەپ خەت- ئەرز چىقاردى. شەپقەت ئەسەر ۋە دۆلەتيار ئاتالىق غازى بۇنىڭغا رازى بولۇپ، كۈپايە دەپ ئامانەتنامە بەردى. بۇ چاغدا ئاتلىق غازى تۇرپاندىكى تۆڭگانىلارنىڭ ئۇلۇغى سۇ يەنشەينى خىزمەتچىلىرى قاتاردا بىللە ئېلىپ بارغان ئىدى. بۇ ئىلگىرى قىلغان گۇناسى ئۈچۈن كۆپ خىزمەت كۆرسەتكەن ئىدى. شۇڭلاشقا بۇنى ئۇرۇمچىگە دايەنشەي قىلىپ، ئالتۇن كەمەر، كىسە- خەتدان، مىلتىق، ئالاھىدە پەينەكلىك قورال- ياراقلار پاكىز تۇغ، بايراق، ئەلەم ۋە ئىسىل كىمخاپ تون، ئالاھىدە يارلىق نىشان- ئالى شانلارنى بېرىپ، ئۇرۇمچىگە قاراشلىق قۇتۇبى، گومادى، مانىاس قاتارلىق ئالتە شەھەرنى ھەممە تەۋەلىگى بىلەن قوشۇپ ئىنئام- ئېھسان قىلىپ ئۇلۇغلىدى. ئەمدى بۇ دايەنشەيگە ئۆزى خالىغان ۋە لايىق تاپقان تۆڭگانىنى بۇ ئالتە شەھەرنىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرىگە يەنشەي قىلىپ بەلگىلەش، ئۇلارغا ئات، قورال- ياراق بېرىپ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ ئەمرى- ئىتائىتىگە قاراشلىق قىلىش قاتارلىق ھوقۇقلارنى بەردى. لېكىن بۇ چاغدا دايەنشەي ئەرز قىلىپ «ئىسلام پادىشالىرىنىڭ قائىدە- قانۇن ۋە رەسمىيەتلىرىنى بىلمەيمەن. خەت- ئالاقە يوللىرىغا ئاجىزدۇرمەن. دۆلەتخۇالىرىدىن بىر كىشى ماڭا بۇ قائىدە- رەسمىيەتلەرنى ئۆگەتسە دەپ تىلەيمەن» دەپ ئەرز مەلۇم قىلدى. ئاتالىق غازى بۇنى قۇبۇل قىلىپ،زەينۇلئابىدىن مەخدۇم بىرزا بېشىنى سالام ئاغىسى قىلىپ ئۇرۇمچىدە قويدى.

ئۇرۇمچىنىڭ سوغاقلىقى ھەممە ئىنسان گورۇھىغا خۇددى قۇياش نۇرىدەك ئاشكارە، ئەگەر شى- شى گۇڭ نەنسەندىن تاشكۆمۇر يەتكۈزۈپ بەرمىگەندە ئىدى، جانىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئەلۋەتتە مۇشكۈل بولغان بۇلار ئىدى. ئۇنىڭ ئىنىسى ماشويەمۇ چېرىكلىرى بىلەن تولا خىزمەت قىلدى. بۇ چاغدا شى- شى گۇڭ يەنە كۆپ تارتۇق- ھەدىيە بىلەن كېلىپ،

جانابى ئاتالىق غازى بىلەن كۆرۈشۈش دۆلىتىگە مۇيەسسەر بولدى. ئاتالىق غازى ناھايىتى خۇرسەن بولۇپ، شى ـ شى گۈڭغا قاراپ،ۇشقاق كىمخاپ تاشلىق جۇۋا، ئالتۇن سەللە،كۆلا، پەينەكلىك مىلتىق، ئالتۇن كەمەر ۋە كىسە، جابدۇقلىرى ئالتۇندىن ياسالغان ئارغماق ۋە ئىگەر تۇقۇم، كاتتا تۇماق قاتارلىقلارنى ئىنئام ـ ئېھسان قىلدى. ئىنسى ماشويەگمۇ خۇددى شۇنداق ناھايىتى ئىلتىپاتلارنى قىلدى. قالغان چېرىكلىرىگمۇ ئۆز دەرىجىسىگە قاراپ سۆلەسۈن، تۇلكە، پاخلان تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋا، شىم، تەلپەك ـ تۇماق، تىللا ۋە تەڭگە قاتارلىقلارنى ئاتا قىلدى. دايەنشەيدىن شى ـ شى گۈڭغا ئون مىڭ تاغار ئاشلىق بۇيرۇپ بېرىپ، ئۇنى قايتىشقا رۇخسەت قىلدى.

گەپنىڭ ھاسلى شۇكى، جانابى ئاتالىق ئالى مەقام ئۇرۇمچىدە ئۇچ ئاي تۇرۇپ، ئۇنىڭ دائىرە ۋە تەۋەلىگىنى تىنچلاندۇرۇپ، نۇسرەت ئىتتىزام ئەسكەرلىرى بىلەن يولغا چىقىپ تۇرپانغا كەلدى. بۇ جايدا ئىككى ئايدەك تۇرۇپ، بىرمۇنچە تۇڭگانىنى ئاق ئۆيلۈك قىلىپ، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپانغا ھەيدىدى. ئاندىن كېيىن ئۆزى خوشال ـ خوراملىق بىلەن غەلبە ئۆزەڭگىسىگە پۇتىنى تاشلاپ، مەنزىلمۇ ـ مەنزىل يۇرۇپ، ھەمەل پەسلىدە قارا شەھەرگە كەلدى. بۇ جايدا بىر نەچچە كۈن تۇرۇشنى ئىختىيار قىلىپ، قاراشەھەر دەريا سىنىڭ لېۋىدە بىر شەھەر بىنا قىلىشقا پەرمان چۈشۈردى ۋە ئۆزى باش بولۇپ فالڭ سوقۇپ، خىش كۆتۈرۈپ خىزمەت قىلدى. بۇنى كۆرگەن ئەمىرى لەشكەر، پانسەت، ئەمىرائىلەر ئۆلىمائى ئەزىزىملەر ۋە پەزىلائى ئەكرەملەر، ھەممە ياش ـ قېرىلارمۇ ئورنىدا تۇرالماي، سىپىل سوقۇش ۋە شەھەر بىنا قىلىشنىڭ ھەربىكەت ـ تەرەددۇتلىرىغا چۈشۈپ، ناھايىتى تېز سۈرئەتتە شەھەر قۇرۇلۇشنى تۈگەتتى.

بۇ كۈنلەردە قالماقلارنىڭ خاتۇن خان دېگەن بىر خېنى كورلىغا يېقىن قارا مۇرۇن دېگەن بىر جايغا كەلگەن ئىكەن . ئاتالىق غازى بۇ تايىپىلەرنىمۇ ئەمىر ئىتائىتىگە كىرگۈزۈپ بوي سۇندۇرۇشنى نىيەت قىلىپ، ئۇنى تەكلىپ قىلىپ كىشى ماڭدۇردى. لېكىن خاتۇن خان ئۆزى قارا شەھەرگە كىرىشنى رەت قىلىپ، لاما ۋە گىچىل قاتارلىق مەنسەپدارلىرىنى ۋەكىل ۋە باش قىلىپ، تارتۇق ـ ھەدىيەلەر بىلەن جانابى ئالىنىڭ خىزمەتلىرىگە كىرگۈزدى. بۇلار بىلەن بەش يۈزچە قالماق بىللە كىرگەن ئىدى. ئۇلارنى بىر نەچچە كۈن توختىتىپ مېھمان قىلىپ زىياپەت بەردى. ھەر كۈنلىگى قەندىن بادام، پىستە، مېغىز، قەندالەت، مۇرابا، شىر بەرەنجى، تاتلىق شويلا ۋە خۇش بۇي پاكىز چاي قاتارلىق يىمەك ـ ئىچمەكلەر بىلەن ناھايىتى كەڭرى مېھمان قىلدى. بۇ ئاردا مۇھەممەت مۇسا توقسابىينى بىرمۇنچە يىگىت بىلەن ئەۋەتىپ، خاتۇن خانىنى ئۆز ئىختىيارىغا قويماي ۋە بۇ قالماقلارغمۇ بىلىندۇرمەي، قارا شەھەرگمۇ كىرگۈزمەي، باشقا

يول بىلەن ئېلىپ مېڭىپ كورلىغا ئاپىرىپ، ئاخۇن جىيىغان دىگەننىڭ ھويلىسىدا ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، ئاندىن بۇ قالماقلارغا سېرىق لاڭگا ۋە سېرىق دابا قاتارلىق رەختلەردىن تون- كېچەكلەرنى تىكتۇرۇپ تەييارلاپ قويغان ئىكەن. بۇلارغا بۇ خىل نەرسىلەر ۋە تەڭگە تىللا، ئۇزۇق- تۇلۇكلەرنى ئىنئام ۋە ئاتا قىلىپ قايتىشقا جاۋاپ بەردى. بۇ قالماقلار بولسا خانىنىڭ كورلىغا كەلگەنلىگىدىن بىخەۋەر ھالدا خوشال- خورام ئۆز يۇرتىغا چىقىپ كەتتى. ئاتالىق غازى مەزكۇر خاتان خانغا ۋەزىپە مائاش تەييارلاپ كورلا ھاكىمى ھاجى مىرزا بېشىغا تاپشۇردى.

بۇ ئاردىدا ئۇرۇمچىدىكى نەنسەندىن شى- سى گۇڭ نۇرغۇن چېرىك بىلەن ئۇرۇمچىگە كېلىپ، دايەنشەينى ئۆلتۇرۇپ، بۇلاپ- تالاپ چىقىپ كەتتى دىگەن خەۋەر ئاتالىق غازىنىڭ مۇئاۋىنلىرىغا كېلىپ يەتتى. بۇ خەۋەر كېلىپ ئارقىدىنلا زەينۇلئابىدىن مەخدۇم ئوتتۇز نەچچە تۆگىدە يامبۇ، كۆموش، چاي، تاۋار، چىنە قاتارلىق سوغا- سالام بىلەن بىللە ئەللىك نەچچە تۆگىگانىنى ئېلىپ كېلىپ، ئاتالىق غازىنىڭ مۇئاۋىنلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ، دۇئا قىلدى. ئەسلىدە زەينۇلئابىدىن مىرزا بېشى دايەنشەي تەرەپتىن شى- شى گۇغا ئەلچى بولۇپ بارغان ئىكەن. شى- شىڭ گۇڭ ماقۇل تۇتماپتۇ. ئاندىن ئۇ ئۇرۇمچىگە كېلىپ، سوغا- سالاملارنى ئېلىپ جانابى ئالىنىڭ خىزمەتلىرىگە بېرىپ دۇئا قىلىپ يانسام، ئۇرۇمچىنىڭ ھاۋاسىمۇ ياقماي تۇرىدۇ دەپ دايەنشەيدىن رۇخسەت ئېلىپ يولغا چىققان ئىكەن. يۇقارقى ۋەقە مىرزا بېشى يولغا چىقىپ ئىككى كۈندىن كېيىن يۈز بېرىپتۇ. بۇنىڭدىن مىرزا بېشىنىڭ خەۋىرى يوق ئىكەن. جانابى ئالى مېھرىبان بولۇپ، ئۇرۇمچىدە شى- شى گۇڭ بىلەن بولغان ۋەقەنى مىرزابېشىگە ئۇقتۇرۇپ، «خۇداۋەندە ئالمىيان ئۆزىنىڭ ھىكمەت ئىشارىتى بىلەن بىر بانا- سەۋەپ قىلىپ، سىز مىرزا بېشىنى مۇھاپىزەت قىلىپ، بارگاھى ئالىغا ئامان- ئېسەن يەتكۈزۈپتۇ» دەپ شۇكرى- سانالارنى بەجا كەلتۇرۇپ، تەھسىن- ئاپىرىن ئوقۇپتۇ. چۈنكى، بۇ مىرزا بېشى بولسا پەزلەتلىك ئالىم، شائىر ۋە ھەممە باپتا يېتىشكەن ئەرباپ، نەچچە خان ھۇزۇرىدا مىرزا بېشى بولۇپ ئۆتكەن، كۆپ ئىززەت ۋە ئابرۇي تاپقان، جانابى ئالىنىڭ خىزمەتلىرىدىمۇ زور تەقدىر- قىسمەتكە ئىگە بولغان، مۇنشىلىكتە يەكتا، خەت قەلەمدە تەڭداشسىز بىر زات ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ تەبئىي ئىدىرىگى، ئۆتكۈر زېھنى قۇۋۋىتى ۋە مۇھاپىزىتى بىلەن «دىۋانى فۇزۇلى» [201] ئۇسلۇبىدا بىر جىلدلىك دىۋان نەزمە- غەزەل يازغان ئىكەن. ئۇنىڭ تەخەللۇسى «مەھجۇرى» («چەتتە قالغان»، «جۇدا بولغان» دىگەن مەنىدە ـ ت) ئىدى. مەزكۇر دىۋاندا كۆپ پەندى- نەسىھەت،مائارىپ ۋە ھەقىقەتلەرنى ئىما ۋە ئىشارەتلەر بىلەن كۆرسەتكەت ئىدى. بۇنى ھەممە پازىلار

ئۆز ئولتۇرۇش- مەرىكىلىرىدە ئوقۇپ بېقىپ، ھەيرانى بارماقلىرىنى تەپەككۇر چىشلىرى بىلەن چىشلەپ قالاتتى. ھەر ئەھدى ئۇنىڭ يازغان كۇي قاپىيىلىرىگە پەقەت يۇقىرى ئىنساپ بىلەنلا قارايدىغان بولسا، ئاندىن ئۇنىڭ ماھارىتىنى بىلەلەيدۇ. بۇ ئىككى قىتئە ئۇنىڭ دىۋان جاملىسىدىندۇر.

نەزىم:

گەر نەسىپ ئولسا بۇ مەھجۇرە تاۋاپى كەئبە،

باش ئۇرۇپ ئۆتكەن ئىشەتە ۋىبە تەزرئىدە لىم.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، جانابى غازى ئاتالىق ئالى مەقامنىڭ ئۇنچە- گۆھەر تىلىدىن شۇنداق شاھانە ئىلتىپاتلىق سۆز چىقتىكى، ئۇ «ئەگەر ئۇرۇمچى ئىتائەتتىن چىقسا، يەنە لەشكەر ئەۋەتىپ، ئىتائەت ۋە پەرمان ئالىغا كىرگۈزگىلى بولار، دايەنشەينى ئۆلتۇرسە، يەنە بىر تۈڭگانىنى يارلىق بىلەن بىر تەرەپ قىلساق، بەلكى بۇمۇ دا يەنشەي بولۇپ كېتەر، ئەمما- سىزدەك مىرزا بېشىنى ئىككىنچى قېتىم تېپىشقا مۇيەسسەر بولغىلى بولماس ئىدى» دەپ مېھرىبانلىق قىلىپ، ناھايىتى كۆپ ئېھسانلارنى قىلدى. جانابى بەدۆلەت غازى كورلا، قارا شەھەردە بولۇپ، ئۇچ مقدارى ئىستقامەت قىلدى. ئاندىن باگاھى مۇبارەكلىرىنى يۇلتۇرزلارغا تاقاشقان دۆلەت بىلەن قوزغاپ، دۆلەت ئەركانلىرى ۋە دائىمي ئەمەلدارلىرى بىلەن ئاقسۇ بارگاھىغا كېلىپ، يېڭى بىنا قىلىنغان ئالى ئوردىغا چۈشتى. بۇ يېڭى ئوردا بولسا فەرغانە ۋىلايىتىدىكى خانلارنىڭ ئىچكى شەھەر ۋە ئوردىلىرىنىڭ شەكلى ۋە سياقىدا بىنا قىلىنغان ئىدى. جانابى ئالى ئوردىنى ناھايىتى ياقتۇرۇپ، ئىش بېشى نىياز باقى ۋە باشقا ئۇستىلارغىمۇ چوڭ ئىنئام- ئېھسانلارنى بېرىپ تارتۇقلىدى. بۇ ۋاقىتتا تارىخ ھىجرىي بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن سەككىزىنچى يىلى (مىلادى 1871- يىلى – ت) يەنى مۇچ (چاشقان - ت) يىلى ئىدى.

11

ئۇ شەھرىيارى ئاتالىق غازىنىڭ ئالى پەرمايىشى بىلەن ھېكىم خان تۆرەمنىڭ ئۇرۇمچى تۆتكانىلىرى ئۈستىگە لەشكەر تارتقىنى ۋە توغرا يوللۇق پەرزەنتى بېك قۇلى بېگىمنى ھمايەت ئۈچۈن كەينىدىن ماڭدۇرغىنى، بەزى ھادىسىلەرنىڭ يۈز بېرىشى، مۇراق-مەقسەت گۈللىرىنى ئەسلى مۇرات-مەقسەتلىرىدەك مۇراق قولىغا كەلتۈرۈپ، يۈزىنى گۈمانى پەلەك بەرگاھىغا سۈرتۈشى قاتارىق ۋەقەلەرنىڭ بايانى

مۇلايىم تەبىئەتلىك دوستلار، راست كۆڭۈللۈك قەدىمقى يارەنلەرنىڭ رۇلۇق كۆڭۈللىرىدىن يۇشۇرۇن ياكى مەخپى قالمىغايكى، مۇنداق بىر نەقلى ھكايە ۋە قىسسە-ئەپسانىلىگەر قارىغداندا، ئۇ غازى ساھىبى دۆلەت ئاتالىق ئۇلۇغ ئىقبال ۋە بەخ بىلەن ئاقسۇدىكى ئۇلۇغ تەختتە مۇقىم بولۇپ ئورۇنلاشتى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئاتالىق غازى ئاقسۇغا ئىككى مەنزىل قالغاندا، كورلا ھاكىمى ھاجى مىرزادىن ئىككى مىڭچە يامان نىيەتلىك قالماق قورال-ياراق ۋە بايراقلارنى كۆتۈرۈپ، بىر دىل ۋە بىر نىيەتتە بولۇپ، بىر كېچىدىلا كورلىغا كىرىپ، ئىككى يۈزچە ئادەمنى نابۇت قىلىپ، جېنىنى ئېلىپ، يۈلتۇز ئىچىگە قېچىپ كىرىپ كەتتى دىگەن بىر ئەرز كەلدى.

بۇ ۋەقەگە كەلسەك، ھاجى مىرزا قالماقلارنىڭ توپىلىڭىدىن خەۋەر تېپىپ، يىگىتلىرى بىلەن قالماقلار كېلىدىغان خال خامان دىگەن مەنزىلگە چىقىپ يولنى توساپ ياتقان ئىكەن. بۇ قالماقلارن باشقا يول بىلەن كورلىغا كىرىپ خاتۇن خانىنى ئېلىپ چىقىپ كېتىپتۇ. بۇ چاغدا يەنە ئاتالىق غازىنىڭ مۇبارەك قۇلاقلىرىغا نەنسەندىكى شى ـ شى گۈڭ چېرىكلىرى بىلەن ئۇرۇمچىگە كىرىپ، دايەنشەينى ئۆلتۈرۈپ، بۇلاپ-تالاپ چىقىپ كەتتى دىگەن خەۋەر ئاڭلاندى.

بۇ ۋەقە مۇنداق بولغان ئىدى: سۇ يەنشەي بىلەن شى-شى گۈڭنىڭ ئوتتۇرسىد كونا ئاداۋەت بار ئىدى. شۇڭلاشقا شى-شى گۈڭ جانابى ئالىغا يار-مەدەت يەتكۈزۈپ، سوغا-سالام ۋە چېرىكلىرى بىلەن كېلىپ خزمەت قىلغان بۇلۇپ، سۇ يەنشەينى يوق قىلماقچى ئىكەن. لېكىن بۇ ئۇنىڭ مۇددىئاسىدەك بولماي، سۇ يەنشەينىڭ ئۇرۇمچىگە دايەنشەي قىلىپ بەلگىلەنگەنلىكى ۋە چوڭ مەرتىۋە بېرىلگەنلىكىگە چىدىماي، قاتتىق ھەسەت قىلىدىكەن. شۇنداقلا، ئاتالىق غازى شى-شى گۈڭغا دايەنشەيدىن ئون مىڭ تاغار ئاشلىق بېرىشكە يارلىق قىلغان ئىدى. شى-شى گۈڭ بۇنى ھازىر

ئالىمەن دەپتۇ. دايەنشەي بولسا پۇقرانىڭ قولىدا ئاش يوق، خامان ئالغاندا بەرسەم دەپ ئۆزىرە ئېيتىپتۇ. ئۇ بۇنىڭغا ماقۇل بولماي، بانا قىلىپ ئۇرۇش پەيدا قىلىپتۇ.

ئاقشۆت شۇنداق بىر خەيرىيەتلىك چاغلاردا ، جانابى ئالى كۆچاردىن نار مۇھەممەت پەرۋانىچنى ئەمرى لەشكەر دەربجىسگە كۆتىرىپ، ئون ئىككى مىڭ لەشكرى بىلەن ھەممە لەشكەرلەرگە باش قىلىپ، ئۇرۇمچى ئۇستىگە يۇرۇش قىلىشقا پەرمايىش قىلدى. كورلىدىن ھاجى مىرزا بېشنى بەش يۈز يىگىتى بىلەن بۇيرۇدى. ھاجى مىرزا ئۆز ئورنىدا تاشلان قازىبەگنى تاشلىدى. تۇرپاندىن ھېكىم خان تۆرەمنى يىگىتى بىلەن پەرمايىش قىلدى. نەتىجدە ھېكىم خان تۆرەم نار مۇھەممەت پەرۋانىچى، ھاجى مىرزا بېشى، ھەيدەر قۇل ئەمرى لەشكەر، مەھمۇت بېك پانسەت ئۆرگەنچى قاتارلىقلار باشلىق سەككىز مىڭ يىگىت، سەربازلىرى بىلەن ئۇرۇمچى ئۇستىگە باردى. ئۇرۇمچىدىكى تۇڭگانلار سۇ دايەنشەي ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى تالىپ ئاخۇننى دادىسى ئورنىدا بىلىپ دايەنشەي قىلىپ، ئۇنىڭ ئەمرىگە ئىتائەت قىلدىكەن. جانابى ئالىمۇ بۇ تالىپ ئاخۇنغا تەلەپكار بۇلۇپ، دايەنشەي قىلىپ مۇبارەك يارلىغى بىلەن بېكىتكەن ئىدى. بۇ ئەسنادا ھېكىم خان تۆرەملەر تۇڭگانلالارنىڭ ئىتتىپاقى بىلەن شى- شى گۇڭدىن ئىنتىقام ئېلىش ئۈچۈن نۇسرەت ئەسكەرلىرىنى باشلاپ نەنسەن ئۇستىگە بېرىپ ئۇرۇشقا كىرىشتى. كاپىرلار باراۋەرلىك قىلالماي كىچىك نەنسەننى تاشلاپ، چوڭ نەنسەنگە قاچتى. تۆرەم باشلىق ھەممە قۇشۇن كىچىك نەنسەندە تۇرۇپ، سۇرەت- ۋەقەنى جانابى ئالىغا ئەرز- مەلۇم قىلدى. جانابى ئالىدىن خىتايلار قاچقان بولسا ئىشىكلار بولمىسۇن، ئەمدى بۇ قىشنى ئۇرۇمچىدە چىقىرىكلار دىگەن ئالى ئىتايەتنامە بىلەن پەرمايىش سادىر بولدى.

قەۋىس پەسلى ئىدى. تۆرەملەر ئۇرۇمچىگە كەلسە تۇڭگانلار دايەنشەي تالىپ ئاخۇننى ئورنىدىن بىكار قىلىپ، داۋۇت خەلپىنى ئۆزلىرىگە چوڭ قىلىۋالغان ئىكەن. ئۇلار تۆرەملەرنى ئۇرۇمچىگە كىرگۈزمىدى. بۇ ھالدا ھېكىم خان تۆرەم مۇھاربىگە قول سالدى. تۇڭگانلار غالىپلىق قىلدى. تۆرەم بۇنىڭ ئۈچۈرىنى جانابى ئالىغا ئەرز تۇتتى. لېكىن ئۇرۇش جەريانىدا پەيزى يۈز بېشى، ئارسلانقۇل قىپچاق ۋە تاغاي قۇرشاقلار شۇنداق باتۇرلۇق ۋە قەيسەرلىك قىلدىكى، خۇددى قىسە ۋە داستانلاردا ئالاھىدە مۇبالىغە قىلىپ بايان قىلىنغان رۇستەمى داستان ۋە سام نەريمانلار ئاشكارە كېلىپ قالغاندەك بۇلۇپ قالدى. تۆرەمنىڭ لەشكەرلىرى ساق قالدى. بۇنىڭغا خۇداۋەندەكبرىم ئۆزىنىڭ لۇتپى ئىنايىتى بىلەن باشتىن- ئاياق مۇھاپىزەت قىلىشى ھەم بۇ باھادۇر- مەرتلەرنىڭ يار- يۆلەنچۈك بۇلۇشى بائىس ۋە سەۋەپ

بولدى.

گەپنىڭ ھاسلىغا كەلسەك، تۆرەمنىڭ ئۇچۇر ئەرزى جانابى ئالىنىڭ ئالدىغا بارغان ھامان، ئۇ ئاقسۇدىن ئۆمەر قۇل ئەمرى لەشكەر ۋە ئەزىم پانسەتلەرنى باش قىلىپ، بىر مىڭ بەش يۈز ئەسكەر بىلەن تۆرەم ۋە پەرۋانىچىلەرنىڭ ھمايىتىگە راۋان بولدى. بۇلار يېتىپ بېرىپ ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇشلارنى قىلىپ، لورىنجا داۋۇت خەلىپىنىڭ پايتەختى لوچىڭ (كونا شەھەر-ت) دىگەن شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈپ ئورۇنلاشتى. خەنچىڭ (خەنزۇلار شەھىرى-ت) شەھرىمۇ بۇلارنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتتى. بۇ ھالدا لورىنجامۇ تۇڭگانى بىلەن ماناسقا قېچىپ كەتتى. تۆت پانسەت يىگىتلىرى بىلەن تۆرەمنى مۇھاپىزەت قىلىش خىزمىتىگە تەيىنلەندى، ئون ئالتە پانسەت لوچىڭ شەھرى بىلەن خەنچىڭ شەھرى ۋە تەۋە بولغان تۇڭگانلارنى ساقلاپ ماناس تەرەپتىن كېلىدىغان يوللاردىن خەۋەر ئېلىپ، ھازىرلىق قىلىپ، قاراۋۇلچىلار قاتاردا ساقتالىق قىلىشقا مەسئۇل بولدى. شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇز بەش كۈن ئۆتتى. لورىنجا بولسا ماناسقا بارغاندىن كېيىن، نەنسەندىكى شى- شى گۇڭ بىلەن يارۇ-ھەمدەملىك ۋە ئىتتىپاق تۈزدى. شى- شى گۇڭ ئىنسى ماشويە بىلەن تۆت مىڭ خىتايىنى ھەمرا قىلىپ لورىنجاغا قوشۇلدى. تۇڭگانلار ئون ئالتە مىڭ چېرىك راسلاپ، جەمئىي يىگىرمە مىڭ كىشى بولۇپ كېلىپ، مەزكۇر يولدىكى پانسەتلەرنى قوغلاپ خەنچىڭ شەھرىنى قايتۇرۇۋالدى. تۆرەم باشلىق ھەممە يىگىت لوچىڭ شەھرىگە قامىلىپ قالدى. ئىسلام لەشكەرلىرى كامىل تۆت ئايغىچە ئەسلا باش چىقىرالمىدى.

ئۇرۇمچىنىڭ قەدىمقى شەھرى بولسا خەنچىڭ دەپ ئاتىلىدىكەن. داۋۇت خەلىپە خانلىققا كۆتۈرۈلگەندە تۇڭگانلار بۇ شەھەرگە يېقىن يەرنە بىر شەھەر بىنا قىلىپ، ، ئۇنى داۋۇت خەلىپىگە پايتەخت قىلىپ بېرىپ، لوچىڭ دەپ ئاتاپتىكەن. بۇ ئىككى شەھەردە ئوق- دورا، نەيزە، قىلىچ، قورال- ياراق قاتارلىق جەڭ ئەسۋاپلىرى ناھايەتسىز تولا ئىكەن. جۇملىدىن، سەككىز مىڭ كاتتا توپ ۋە تەيپو زەمبىرەك، ئوقتا، ساغداقلار تەييار ئىكەن. ساڭدا بولسا غەللە ئاشلىق ۋە ياغلىرىمۇ كوپ ئىكەن. بۇلارنى تىنچلىق زامانىدا بېجىن تەرەپتىن مەينەنچىلەر ئېلىپ كېلىپ، ساراي ۋە دەڭلەردە ساقلاپ ياتقان ئىكەن. ھەر خىل ۋە ھەر قىسىم پاكىز خۇش بۇي چاي چىنە، تاۋار، دۇردۇنلار، بېجىننىڭ ھەر خىل پاكىز ۋە چىرايلىق نەپىس مال- ئەشيالىرىمۇ ھەددىدىن زىيادە تولا ئىكەن. تۇڭگانلار مەزكۇر مال ئىگىلىرى بولغان مەيمەيچىلەرگە ئىسمانى ئىسلام ئۇگىتىپ، ئۇلارنى مۇسۇلمانچىلىق تايىپىسىگە داخىل قىلىپ، ئۆز مالىلىرىغا ئۆزى ئىگە ۋە پاسبان قىلىپ قويغان ئىكەن ۋە بۇنى لازىم بولغاندا خالىغانچە ئېلىپ ئىشلىتىپ تۇرىدىكەن.

شەھەر قولغا چۈشكەنده، تۆرەم بىر نەچچه سارايدىكى پۇل، مالىلارنى پادىشالىققا خەتلەپ ئالدى. باقماندىسنى يىگىتلەرگه ئىنئام قىلدى. ھەر بىر ئاددى يىگىتمۇ ئەقەلى ئوتتۇز مىڭ تەڭگه قىممىتىده مال- مۇلۈككه ئىگه بولدى. لېكىن، بۇ مال- مۇلۈك، بۇنداق قىممەتچىلىك كۇنلىرىده ھىچ نەرسگه ئەرزىمىدى- ده، يوق بولۇپ كەتتى. يىگىتلەر بولسا تاۋار، دۇردۇننى كۆينەك، باش پايتىما قىلىپ ئىشلەتتى. چۈنكى، بۇنىڭدىن باشقا خەسه چىڭ ۋه بۆز- خامدەك نەرسه يوق ئىدى. ھەر خىل چاينىك كۆپلۈگى شۇ مقدارغا يەتكەن ئىدىكى، يىگىتلەر ئاتلىرىغا ئوقۇر ياساش ئۈچۈن بۇ خىل چايلارنى ئىشلەتكەن. يەنىلا ئۇلار تاختا چايلارنى خام خش ئورنىدا ئاتىبشى يېتىدىغان جايغىچه تىزىپ، ياغاچ ئورنىدا ئۇنىڭدىن تۇرۇك ياساپ، ئۇستىگه لاي سۈۋاپ، ئاتلىرىغا ئوقۇر قىلىپ بېرەتتى. ئاتلار ئوت تاپالمىغان كۇنلەردە بولسا، ناھايىتى ئاچلىقتىن مەزكۇر چايلارنى پارچە- پارچە قىلىپ ۋه ئاياقلىرىدا دەسسەپ يوق قىلىۋېتەتتى.

ئەلقىسسە، بۇ چاغدا يەنه بىر ئاجايىپ ۋەقه يۈز بەرگەن ئىدى. يەنى تۇڭگانىلار لورىنجاغا شەھەر بىنا قىلىپ بەرگەندىن كېيىن، بۇ شەھەرنىڭ دەرۋازىسغا يۈز قەدەم مقدارى كېلىدىغان جايغا بىر كاتتا مەسچىت جامه سالدۇرۇپ، مۇنارە مۇئەززىنه (ئەزانخانا – ت) لىرىنى ناھايىتى ئىگىز قىلىپ كۆتۈرۈپ ياساتقان ئىكەن. تۆرەملەر سولىنىپ قالغان كۇنلەردە، بىر كېچىسى بىر مۇنچه تۇڭگانى مەسچىت جامەنىڭ ئىچىگه كىرىۋېلىپ، دەرۋازا، مۇنارە مۇئەززىنلەرنىڭ ئۇستىگه چىقىۋېلىپ، شەھەرگه قارىتىپ ئوق ئېتىپ، ھىچ ئەھدىنى ئىشىگىدىن باش چىقارماي، ناھايىتى ئامالسز ئەھۋالدا قويدى. ئاخىرى مەسلىھەت شۇنىڭغا قارار تاپتىكى، بۇ تۇڭگانىلار بىلەن يۈزمۇ- يۈز ئۇرۇشۇپ مەسچىت جامەنى ئىلىشمىز مۇمكىن ئەمەس، ئاخىرى مەسلىھەتنىڭ ياخشىراقى شۇكى، بىر مۇنچه يىگىت سەرۋازلارنى يۇگۇرتۇپ ئالمىساق ئەسلا ئىلاج يوق دەپ، ھەممىسى بىر نىيەتكه كېلىپ، ھەر پانسەتتىن ئون ياكى ئون بەش باھادۇر تەلەپكارنى ئىلغاپ ۋه تاللاپ، جەمئىي ئۇچ يۈز ئادەمنى تەييارلاپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسنى بىردەك يالىڭاچ تامبالچاق قىلىپ، شاپ خەنجەرلەرنى يالىڭاچ بېلىگه باغلاپ، قىلىچلارنى قولغا ئېلىپ، بىرمۇنچه بورىنى ياقتا چىلاپ ئوت تۇتاشتۇرۇپ، مەسچىت جامەگه يۇگۇردى.

دەلۇه پەسلى، ھاۋاس سوغۇق، ئاسمان بىلەن باراۋەر قار ۋه مۇز بىلەن قاپلانغان ئىدى. بۇلار بارغان ھامان دارۋازىغا ئوت ياقتى. ھەر تەرەپتىن تاملىرىنى بۇزۇپ، مەسچىت جامه ئىچىگه كىرىپ ئوت قويۇپ، غەلبه قىلىپ، جامەنى قولغا كىرگۈزدى. ئۇچ يۈزچه تۇڭگانىنى تىرىك تۇتۇپ، بىرىنى يەنه بىرىگه چېتىپ ياتقۇزۇپ، ئۇستىگه ياغاز،

كىگىز، بورا قاتارلىقلارنى تاشلاپ، نۇرغۇن ياغلارنى چېچىپ ئوت يېقىپ كۆيدۈرۈۋەتتى ۋە يەنە بۇ تۈركىگانىلارنىڭ يامانلىرىدىن ئۈچ يۈز قىرىق ئادەمنى سىرناپ ۋە ئىلغاپ گۇنا- جىنايەتلىرىنى بويىنىغا ئارتىپ، ھەر بىرىنى بىر تۈۋرۈككە باغلاپ، ھەر بىر پانسەتنىڭ يىگىتلىرىگە بۇ تۈركىگانىلارنىڭ يىگىرمە ياكى ئوتتۇزىنى تەيىنلەپ بىر سائەت ئوق ئېتىشقا پەرمايىش قىلدى. بۇلار ئىمكانىيەتنىڭ يېتىشچە بىر سائەت ئوق ئاتتى. ئۇلارنىڭ ئۇستىخانلىرى زىرە ۋە قىيما- چىيما بولۇپ، گويا خېمىردەك بولۇپ كەتتى. گۆشلىرى بولسا ئوقنىڭ زەربى ۋە ئەسراتىدىن ئۇچۇپ يوق بولۇپ كېتىپتۇ. بىر سائەتتىن كېيىن ئېتىشنى توختىتىپ، ئۇلارنىڭ خىش ئەقرىبالىرى كېلىپ، ئۇلۇكلىرىنى دەپنە قىلسۇن دەپ پەرمايىش قىلدى. تۈركىگانىلار كېلىپ قارايدىغان بولسا، بۇلارنى ئىگىن، ئاياق ياكى رەڭگى رويىدىن تونۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇلارنى ئېلىپ بېرىپ دەپنە قىلدى. بۇ جەريانىدا تۈركىگانىلاردىن بىر مىڭ بەش يۈز كىشى يوق بولۇپتۇ. يىگىت، سەرۋازلارنىڭ ئۈچ يۈزدىن زىيادە رەگى زايا بولۇپتۇ.

تۆرەملەر قامىلىپ ياتقان كۇنلەردە، بىر ئىلاج قىلىپ بىر ئەرزىچىنى ئەرز بىلەن كاشغەرگە ماڭدۇرغان ئىدى، بۇ جانابى ئاتالىق غازى ئاقسۇدا توققۇز ئاي تۇرۇپ كاشغەرگە بارغان كۇنلىرى ئىدى. ئاتالىق غازى ئەرزىچى يېتىپ بارغان ھامان ئەھۋالدىن ۋاقىپ ۋە ئاگاھ بولۇپ، توغرا يوللۇق پەرزەندى بېك قۇلى بېگىمنى باش قىلىپ، مۇھەممەت كېرىم دادخۇا، ئەلى بېك پانسەت، مۇھەممەت سەئىد پانسەت، نۇرۇز پانسەت، خالمان پانسەت، ئەشمۇھەممەت پانسەت، بوخچە بەردار، بىر كېرىم قۇرچىلارنى قوشۇپ، بەش مىڭ يىگىت ۋە تۆرە قۇل لاۋرۇ، مۇھەممەت رەھىم پەھلىۋان، خەلىل ئەپەندىلەرگە ئىككى مىڭ سەرۋاز، دەھول- دۇمباق، ئەلەم- بايراق ھەم ئۆمەر خوجا ئىشانغا تۆت چوڭ بام توپ ۋە چاچما ئوق- دورىلىرى بىلەن ئادەملىرىنى قوشۇپ، تۆرەملەرنى ھمايە قىلىش ئۈچۈن يولغا سالدى.

بېك نەچچە (بېك قولى بېك ـت) سۆلەت ۋە سەلتەنەتلىرىنى، لەشكەركەشلىك تەرتىپ، قائىدىلىرىنى خۇددى جانابى بەدۆلەتنىڭ تەرىقە رەۋىشگە ئوخشاش خوشامەت بىلەن راسلاپ، بارلىق ھەشەمەتچىلىك ئەرباپلىرى بىلەن غەلبە ئۆزەڭگىسىگە ئاياقلىرىنى قويۇپ، مەنزىلمۇ- مەنزىل يۈرۈپ، ئوتتۇز ئالتە كۇندە توخسۇنغا يېتىپ كەلدى. توخسۇن ھاكىمى جاھان دادخۇا بەقەدەر ئەھۋالغا قاراپ خىزمەتكارچىلىغىنى بەجا كەلتۇردى. جانابى بېك بەچچە بۇ تەرەپلەرنىڭ بۇرۇنقىدەكلا تۇرغانلىغىنى لورىنجاغا ئالاھىدە ئىناۋەت قىلىپ، يۈز ئۆرۈپ قارشىلىق قىلىپ، مۇخالىبەتلىككە ئەدەپسىزلىك بىلەن يۈز قويغان ئىدى. شۇڭلاشقا، داۋانچىنىڭ قولغا كىرگۈزمەي تۇرۇپ، ئۇرۇمچىگە

بېرىشقا مۇيەسسەر بولماس ئىدى. ئامالسىز داۋانچىن شەھىرىنىڭ مۇھاسىرىسگە قەدەم قويۇپ، قىرىق كۈندىن كېيىن ئۇرۇش غەلبىسىنىڭ قولغا كىرىدى. بۇ جەريانىدا مىڭدىن زىيادىرەك تۈركگانى يوق بولۇپتۇ. ئىككى يۈز ئەللىكچە يىگىت زايا بولۇپتۇ. داۋانچى پەتھىدىن كېيىن تۆرەملەرنى ھمايە قىلىش ئۈچۈن، تېز سۈرئەت بىلەن ئۇرۇمچى ئۈستىگە يېتىپ باردى. تۆرەم شەھەرنىڭ ئىچىدىن، بېك بەچچە شەھەرنىڭ تېشىدىن نۇرغۇن ھەربىكەت ۋە تەرەددۇتلارنى قىلدى. قاتتىق ۋە زور جەڭلەر بولدى، ئاقىۋەت بۇلار غالىپلىق قىلىپ تۈركانلارنى بوي سۇندۇردى. بۇ ۋاقىت تارىخ ھجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن توققۇزىنچى يىلى (مىلادى 1872- يىلى - ت) ئىدى. ئون بەش مىڭغا يېقىن تۈركگانى ۋە خىتايلار يوق بولدى.شى- شى گۇڭنىڭ ئىنىسى ماشويەمۇ تەينلەنگەن ئورنى جەھەننەمنىڭ تۈۋىگە مولالاق ئېتىپ چۈشۈپ كەتتى. يىگىتلەردىن مىڭدىن كۆپرەگى زايا بولۇپتۇ. بېك بەچچە بۇ پەتھى ئىسقبال بەختىنى پەتھنامە قىلىپ بارگاھى ئەلاغا ئەۋەتتى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى تۆرەملەر شەھەرگە سولىنىپ تۇرغان كۈنلەردە، يىگىتلەرنىڭ ئەھۋالى ناھايىتى خاراپ بولغان ئىدى. قىممەتچىلىكمۇ ناھايىتى قاتتىق بولغان ئىدى. بىر سەر كۈمۈشكە بىر جىڭ نان تېپىلمايتى ۋە نۇرغۇن قىممەت باھا ئاتالارمۇ ھالاك بولۇپ كەتكەن ئىدى. ھەتتا تاملارنى بۇزۇپ، سۇۋاقلىرىنى سۇدا يۇيۇپ، ئۇنىڭ سامانلىرىنى پاكىز قىلىپ ئاتقا بەرگەن ئىدى. بۇنىڭ بىلەنمۇ ئىش ھەل بولمايتى.

ئۇرۇمچى پەتھى بولغاندىن كېيىن، بېك بەچچە تۆرەمگە تەۋە يىگىتلىرى بىلەن بىللە تۇرپانغا قايتىشقا رۇخسەت بەردى ۋە قالغان يىگىتلىرى بىلەن ئۇرۇمچىدە ئىككى ئاي تۇرۇپ، ئاندىن ئەمىرى لەشكەر، پانسەت، يىگىت ۋە سەرۋازلىرى بىلەن گۇمادىغا ئاتالاندى. گۇمادىدىمۇ ئون مىڭدىن كۆپرەك كارغا يارايدىغان تەمەن تۈركگانى بار ئىكەن. گۇمادى تۆت ئاي مقدارى مۇھاسىرە بولدى. ئاردا كۆپ قاتتىق جەڭ مۇھىربىلەر بولۇپ، ئاقىۋەت تۈركگانىلار باراۋەرلىك قىلالماي، ئەمىرى ئىتائەتكە بويۇنلىرىنى سونۇپ، ھەدىيە- تارتۇقلار بىلەن ئالدىغا چىقىپ، ئامانلىق دۆلەت شەراپىتىگە ئىگە بولدى. بېك بەچچە ئۇلارنىڭ يۇرتىنى ئۆزىگە ئىنئام قىلىپ، بىر نەچچە كۈن تۇرۇپ ياندى. خالمان پانسەت بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا شاھادەتلىك شەرۋىتىنى ئىچتى.

بۇ كۈنلەردە يەنە جانابى ئالى بەدۆلەت مەرغىنانلىق يەھيا يۈز بېشىنى كاشغەردىن مانىاستىكى لورىنجىغا ئالدىغا خەت، سوغات ۋە بال، ناۋاتتەك شىرىن گەپلەر بىلەن ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن ئىدى. مەزكۇر يۈز بېشى مانىاسقا بېرىپ، ئەلچىلىك قىلىپ ئەۋەتكەن ئىدى. مەزكۇر يۈز بېسى مانىاسقا بېرىپ ئەلچىلىك قائىدە- رەسمىيەتلىرىنى بەجا كەلتۇرۇپ

تۇرغاندا، لورىنجا يەنى داۋۇد خەلىپە «مەن ئەنجانلىقلارنىڭ خەت- سۆزلىرىنى ئاڭلىمايمەن ۋە ئەلچىنىمۇ كۆرمەيمەن» دەپ ناھايىتى غەزەپ جاھالەتتىن مەزكۇر يۇز بېشىنى دارغا ئاستى. ئۇنىڭ ئۈچ ئادىمىنىمۇ يوق قىلدى. جانابى ئالى غازى لورىنجانىڭ بۇ خىل نالايىق قىلىش ئىشلىرىنى ئاڭلاپ، غەزەپ ئوتلىرى ئۆرلەپ، ئاللا بېك پانسەت، ھسامىدىن پانسەت، ئاخۇن پانسەتلەر باشلىق ئون پانسەت ۋە ئىككى مىڭ نەپەر خۇن ئىچەر ئەسكەرنى تەينلەپ يولغا سالدى. بۇلار يېتىپ بېرىپ جانابى بېك بەچچە بىلەن كۆرۈشۈپ، سائادەتلىك زامان ۋە شەرەپلىك ۋاقىتلاردا ئاتلىنىپ يولغا چىقىپ، مانسا تەۋەسگە يېتىپ كەلدى. شەھەرنى مۇھاسىرە قىلىپ، جەڭ- مۇقابىلىگە كىرىشتى. بىر قانچە قېتىم غەلبە قىلىپ، بىر قانچە قېتىم مەغلۇپ بولدى. ئۇ ياراتقۇچى غەپۇر ئاللانىڭ فەزلى ئىنايىتى بىلەن ماناس شەھرىنىمۇ ئېلىشقا مۇيەسسەر بولدى. لېكىن شەھەر ئېلىنىۋاتقان كۈنلىرى لورىنجا دورا يەپ جېنىنى جان ئالغۇچى ئەرۋاھقا، مال- دۇنياسىنى بولسا غەلبە نىشانلىق قوشۇنلارغا تاپشۇرۇپ، ئامانلىق ھاسىل بولدى، بۇ جەريانداا ئۈچ يۈزدىن كۆپرەك يىگىت زايە بولدى. مىڭدىن ئۈشۈق تۇڭگانىلار يوق بولدى. شۇنداق قىلىپ تۇڭگانىلارنىڭ شەھرى ئىككىنچى قېتىم جانابى ئاتالىق غازىنىڭ ئەمرى ئىتاتىگە كىردى.

بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتىن كېيىن، بېك بەچچە ئۇرۇمچىگە قاراشلىق ئالتە شەھەردىكى چوڭ- كىچىك ۋە باي ياكى كەمبەغەل تۇڭگانىلارنى خەتلەپ تىزىمغا ئېلىپ، بايلارغا مىڭ سەردىن، قالغانلارغا ئۆز دەرىجىسى بويىچە سەككىز يۈز سەر، ئالتە يۈز سەردىن تارتىپ، ئەقەلى ئون سەرگىچىلىك كۈمۈش پۇل غەللە قويۇپ، دۆلەتخانىغا ئالدى. بۇ يارغۇ كۈمۈشنى تاپشۇرغاندىن كېيىن، تۇڭگانىلار ئاجىزلىق ۋە زەئىپلىككە يۈزقويۇپ، ئۆز ئورنىنى تونۇپ بىلىپ، ئۆزكەسپى- ھۈنەرلىرى بىلەن مەشغۇل بولىدىغان بولدى. بۇ چاغدا كاشغەردە سالارلىق (سالاتايىپىسىدىن – ت) كەنجى ئاخۇن بىگەن بىر نامدار كاتتا تۇڭگانى بار ئىدى. ئاتالىق غازى ئۇنى ئۇرۇمچىدىكى تۇڭگانىلارغا دايەنەشەي قىلىپ، تۇڭگانى يۈسۈپ بېك ياساۋۇلنى ياساۋۇل بېشى قىلىپ، ئات، قورال- ياراق، ئەلەم، بايراق قاتارلىق ئىنئام- ئېھسان قىلىپ، ئۇرۇمچىگە يولغا سالدى. بۇلار ئۇرۇمچىگە بارغاندىن كېيىن، بېك بەچچىمۇ ئۇرۇمچىنىڭ چوڭ تۇڭگانىلىرىنى كەنجە ئاخۇنغا تاپشۇرۇپ، غەلبە نىشانلىق قوشۇنلىرى بىلەن تۇرپانغا يېتىپ چۈشتى. تۇرپاندىكى ئۇلۇغ مازار- ماشايىخلار ھەققىدە ئالەم ئىگىسىنىڭ كالامىنى خەتمە قىلدۇرۇپ، غېرىپ- بىچارىلەرگە كەڭرى نەزىرلەرنى قىلىپ، سەدىقە بېرىپ، ئۇلارنىڭ دۇئاسىنى ئېلىپ خاتىرجەم بولدى.

لېكىن، كورلا ھاكىمى ھاجى مىرزا بېشىنى بۇرۇن بىپارۋارلىق قىلىپ خاتۇن خانىنى قولدىن بەرگەن ۋە قالماقلارنىڭ بىرنەچچە ئادەمنى زايا قىلىشىغا سەۋەپ بولغان ئىدى. بۇنى گۇناھ جىنايەتلىرىنى بوينىغا قويۇپ، ئورنىدىن بىكار قىلىپ، كاشغەرگە ئېلىپ بېرىپ، ئۇچ يىل ئىستىقامەت ۋە توۋاغا نادامەتكە تاشلىدى. كورلىنى بولسا نىياز مۇھەممەت توقسا بىيگە مەرھەمەت قىلدى. نار مۇھەممەت پەرۋانچىنى بولسا پىشقەدەم ۋە كاتتا سىياھ دەپ، تۆرەم بىلەن بىللە ئۇرۇمچىگە بۇيرۇغان ئىدى ھەم ئۇنىڭغا ئەمرى لەشكەرلىك مەنسىۋى بېرىلگەن ئىدى. ھەتتا ئۇرۇش ۋاقتىدا تۆرەمنىمۇ بۇ پەرۋانچىنىڭ ئەمرى پەرمانىغا بوي سۇنۇش توغرلۇق مۇبارەك يارلىق بېرىپ، ئورنىنى كۆتەرگەن ئىدى. لېكىن بۇ ئۇرۇمچىگە بارغاندىن كېيىن، مەخپى تۇردە مەرھۇم دايەنشەينىڭ ئوغلى تالىپ ئاخۇندىن مەخپى ھالدا بىر مۇنچە نەق پۇل ئېلىپ، جانابى ئالىغا خەت يېزىپ، تالىپ ئاخۇننى دايەنشەي قىلىپ بېرىلسە. چۇنكى ھەممە تۆرەكانلار تالىپ ئاخۇنىنىڭ تالىپى ئىكەن دەپ تەلەپ قىلغان ئىدى. جانابى ئالىمۇ تالىپ ئاخۇنغا تەلەپكار بولۇپ دايەنەشەي قىلىپ ئالى يارلىق چۇشۇرگەن ئىدى. لېكىن، تۆرەكانلارنىڭ چوڭلىرى ھەتتا پۇقرا ئاممىسىمۇ تالىپ ئاخۇنغا ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلىشنى ئۆزلىرىگە ئار- نوموس بىلىپ، ئىككىنچىلەپ لوربنجاغا ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك شى – شى گۇڭ بىلەن تالىپ ئاخۇننىڭ دادىسى سۇ يەنشەي ئوتتۇرسىدا كونا ئاداۋەت بار ئىكەن. شۇنداقلا، تۆرەكانلارنىڭ خاس پۇقرالىرى ۋە ھەممىسلا داۋۇد خەلپىنى كەسپى كارامەتلىرى ئاشكارا، دەۋەت ئىگىسى دەپ جان- دىلى بىلەن ئەقىدە ئىخلاس قىلىدىكەن. ئەگەر نارمۇھەممەت پەرۋانچى ئىككىنچى قېتىم داۋۇد خەلپىنى تۆرەكانلارغا ئۇلۇغ قىلىپ بېرىلسە دەپ ئەرز بەرگەن ئىدى. بەلكى مۇبارەك يارلىق ئارقىلىق داۋۇد خەلپە تۆرەكانلارغا ئۇلۇغ قىلىنغان ۋە ئاردا جەدەل- ماجىرا چىقمىغان، يېگىت، سەرۋازلارنىڭ قانلىرىمۇ تۆكۈلمىگەن بۇلار ئىدى. ئاتالىق غاھى ئەنە شۇ ۋەقەلەرنى بانا- سەۋەپ قىلىپ، نار مۇھەممەت پەرمانچىنى كۇچاردىكى مەنسۇبىدىن بىكار قىلىپ، كاشغەرگە ئېلىپ بېرىپ، مۇزلۇق ئۆيگە سۇلاپ قويۇپ، مۇزلىتىپ يوق قىلدى. كۇچارنى بولسا ئاملىخان تۆرەمگە ئىنايەت قىلدى ۋە ئۇرۇمچى ماناس ئۇرۇشلىرىدا باتۇرلۇق كۆرسەتكەن ئارسلان قۇل قىپچاقنى پانسەتلىككە كۆتەردى. تاغاي قۇرشاقنى ياساۋۇللارغا يۇز بېشى قىلىپ تەينىلدى. پەيزى يۇز بېشى ئۆز باشلىقى مەھمۇت بېك پانسەتكە ئەدەپسىزلىك قىلغانلىغى ئۈچۈن، ئۇنىڭدىن كايىپ مۇزداۋاندا قويدى. لېكىن، ئۇ مۇزداۋاندىن قاچقاندا تۇتۇۋېلىپ، كاشغەرگە ماڭدۇرسا، يولدىن يەنە قاچتى. ئۇنىڭ گۇناسىنى گەدىنىگە يۈكلەپ،

سۈيۈپ تاشلىدى. يەنە ئۇرۇمچىنىڭ كونا شەھىرىدە بىر مىڭ يىگىت تۇرۇشقا يارلىق قىلدى. تۇردى قۇلى دادخۇانى ئەمرى لەشكەر قىلىپ، ئۇنىڭغا يەنە تۆت پانسەت تەيىنلەپ، ئۇرۇمچىدە توختاتتى ۋە ھەر يىلى تۆت پانسەت نۆۋەت بىلەن ئالمىشىپ تۇرىدىغان بولدى.

تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان (مىلادى 1872- يىل - ت) ئىدى. جانابى بېك بەچچە غەلبە ۋە نۇسرەتتىن كېيىن، دۆلەت- ئىقبال بىلەن كاشغەر داروۇس سەلتەنەتىگە مۇاجەت قىلىپ، بۈيۈك ئاستانىگە بېرىپ، جانابى ئالىنىڭ شەرەپ ۋە قۇبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولدى. تۆڭگانىلاردىن ئولجا ۋە يارغۇ قىلىپ ئالغان مال غەنىمەت- يامبۇ، كۆموش، چاي، چىنە، تاۋار- دۇردۇن، قورال- ياراق قاتارلىق نەرسىلەرنى بىرمۇ بىر خەتلەپ، ئۇلارنى ئۆز تىزىمى بىلەن ئالى بايلىق غەزنىسىگە تاپشۇردى ۋە تۆڭگانىلار شەھىرىدە بولغان ۋەقە- ھادىسىلەرنى جانابى ئالىنىڭ مۇبارەك قۇلاقلىرىغا بىر- بىرلەپ مەلۇم قىلدى. جانابى ئالى ماختاپ ۋە تەقدىرلەپ، ئۇنى نۇسرەت ئۇلگىسى بولغان ھەممە قوشۇنلارنىڭ ئەمرالار ئەمرى ۋە لەشكەر بېشى دىگەن ئالى مەنسەپ بىلەن مۇكاپاتلاپ ئورنىنى كۆتۈردى. باشقا ئەمرى لەشكە، پانسەت ۋە يەككە يىگىت ئەمرالىرى، ھەتتا سەرۋازلارىمۇ ئۆز لايىغدا مەنسەپ، تون- كىيىم قاتارلىق نەرسىلەرنى بېرىپ، ئۇلارنى شاھانە ئىنئام ۋە پادىشالىق ئىلتىپاتلار بىلەن مەمنۇن قىلىپ، كۆڭلىنى كۆتەردى. شۇنداقلا، بۇنىڭ شەرىپىگە كاتتا توي ئۆتكۈزۈپ، ئۆلىما، فەزىلا ۋە سەيىد پۇقرالار، ھەتتا ھەممە ئادەم، ئاجىز- بىچارىلەر، غېرىپ- غېرىبالارغىچە تون- كىيىم، تەڭگە، تىللا بەخش- ئېھسان ئاتا قىلدى ۋە ئۇلارغا ئۆز لايىغدا نەزىر- سەدىقىلەرنى بېرىپ، ئۇلارنىڭ پەتە ۋە دۇئاسىنى ئالدى. نەچچە قارى مۇرەتتىپلەر ۋە قىرائەتچىلەرگە ئۇلۇغ ئاللانىڭ مۇقەددەس كالامىنى تامام قىلدۇرۇپ، ساۋابىنى پاك ۋە مۇقەددەس ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا بېشىغلاپ دۇئا قىلدۇردى.

دەسلەپتە جانابى ئاتالىق غازى ئۇرۇمچىگە بېرىپ، ئۇنى ئۆزىگە بىر قېتىم تەۋە قىلىپ يانغان ئىدى. ئىككىنچى قېتىم بېك بەچچە بېرىپ ئۇ جاينى ئالاھىدە بويسۇندۇردى. بۇ ئاردا تولۇق ئۇچ يىل ئۆتتى. غەزنە تولا سەرپ بولۇپ كەتتى. ھەتتا بۇ يەتتە شەھەرنى باج- خىراجەتلىرىمۇ يەتمەي قالدى. خۇسۇسەن كاتتا قىممەت باھا ئارغىماق ئاتالار ھالاكەتكە يەتتى. قىممەتچىلىك كۆنلىرىدە يىگىت سەرۋازلار ئات گۆشىنى يەپ قويغان سەۋەپ بىلەن ئىسسىق كۆنلەردە قورساق ئاغرىقىغا گىرىپتار بولۇپ، ئىچىدىن قان كېلىپ ئاللانىڭ قۇدرەتلىك قازا ئوقلىرىغا دۇچار بولدى.

شۇنداقلا، تىغ شەھرى ۋە شاھانە سىياسەت، ھەتتا قۇدرەتلىك ۋە ھەممىگە ئىگە بولغان ئاللانىڭ قەدىرى بىلەن ئىككى يۈز مىڭغا يېقىن تۈركىگان ھالاكەت سەيلىسىدە غەرق بولۇپ، بالايى-ئاپەتكە ئۇچراپ، يوقلۇق شەھىرىستانىنى ئاۋات ۋە باي قىلدى. ھالبۇكى، مۇنچە تۈركىگانىنىڭ ئۆلگەنلىكىگە قارىغاندا ، ئۇلارنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ ئىكەن. ھەتتا ئۇرۇش ۋاقتىدا ئۆلگەن چوڭ-كىچىك نارسىدە ئوغۇللار ۋە بويىغا يەتكەن ياكى يەتمىگەن قىز بالىلارنىڭ سانىنى بولسا، ئۇ غايىپ ئالەم شاھى بولغان ئاللادىن باشقا بىرەر ئىنسان ياكى بىرەر جانىنىڭ ئەقىل ئىدرىگى تەسەۋۋۇر قىلىپ، ئۇنىڭ تېگىگە يېتىشى مۇمكىن ئەمەس. جۇملىدىن، بۇ چاغدا مۇسۇلمانلاردىنمۇ ئۆلگەنلەر بار ئىدى.

سۆزىمىزنىڭ ھاسلى شۇكى،ئاۋالقى ئىسلام دەۋرىدىن تا بۇ زامانغىچە خىتاي، قالماق، تۈركىگان ۋە قازاقلارنىڭ بالىلىرىنى ئەسكەرلەر خالىغىنچە ئولجا ۋە ئەسىر قىلىپ ئالاتتى. بەزىلىرىنى ئازغىنا ئاش-ئۇزۇق، نان-توقاچقا ساتاتتى. ياكى ئۇلارنىڭ قوسىغىنى بېقىپ خىزمەتكە سېلىپ، ئۇلارنىڭ ئازادىلىكى ۋە مىننەتدارلىقىغا ئىگە بولاتتى. ياكى قىزلارنى چوڭ قىلىپ خالىغانچە ئۆز ئەمرى ئەقىدىسىگە ئالاتتى. ياكى يەنە بىر ئادەمنىڭ ئەمرى ئەقىدىسىگە مۇستاپانىڭ سۈننەت يولى بىلەن بېرەتتى. بۇلار ئۆي تەئەللۇق بولۇپ، بالا-پەرزەنتلىك بولۇپ قالاتتى. بۇلاردىن تۇغۇلغان بالىلار چوڭ بولۇپ ئادەم قاتارىغا كىرىپ، مۇسۇلمانلار قاتارىغا كىرىپ، مۇسۇلمانلار بىلەن ئارلىشىپ كېتەتتى. بۇلار مەزكۇر ئولجا بالىلارنى مەكتەپكە بېرىپ ئوقۇتۇپ ساۋادىنى چىقىرىپ، خەت ئۆگىتىپ، بەزىلىرىنى بولسا ھۇنەرۋەر قىلىپ، كەسىپ بىلەن شۇغۇللاندۇراتتى. بەزىلىرىنى بولسا قارى مۇرەتتىپ قىلىپ، پەزىلەت كامالەتكە ئىگە قىلاتتى. ئۇ زاماندا ھەر بىر ئادەمنىڭ ئۆيىدە ئەقەللىسى بىر ئىككى ئولجا مۇسۇلمان بالا بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسلا مۇسۇلمانچىلىق دائىرىسىگە كىرەتتى. ھەتتا ئۇلارنى بۇ شەھەرلەردىن چىقىپ فەرغانە ۋىلايىتى ، بۇخارا مەملىكىتى، تۈركىستان، بەدەخشان بەلكى رۇم، ھىندىستان قاتارلىق جايلارغا ئېلىپ باراتتى. ئۇلار تا ھازىرغىچە مۇسۇلمانچىلىق قائىدىسىدە مەھكەم تۇرۇپ، يەر، سۇ، جاي ۋە مۇلۇك سېتىۋېلىپ ئۆمۈر كەچۈرمەكتە. ئىلاھا ئۆز كامالى قۇدرىتىنىڭ ۋە «لائىلاھۇ ئىللالا، مۇھەممەدۇن رەسۇلىللا» دىگەن ئۇلۇغ كەلىمە شېرىپنى تىللىرىدا جارى قىلغان مۇسۇلمانلارنىڭ بارلىق چوڭ-كىچىك گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلىپ، خۇددى مۆجىزىلىك ھەدىس شېرىپىنىڭ بىر مەزمۇنىدا «ئاللانىڭ بىرلىگى ۋە مۇھەممەتنىڭ پەيغەمبەرلىرىگە ئىشەنمىگەن مۇخلىسلار بولسا جەزمەن جەننەتكە كىرەلەيدۇ» دەپ بايان قىلىنغاندەك، ئۇلارنى ئۆزەڭنىڭ جالالەتلىك ۋە ئۇلۇغ دىدارىڭنى كۆرۈشكە نىسىپ قىلىپ، جەننەتى

نىمەتنىڭ ئىشكىلىرىنى ئۆز ئۇلۇغ سۈپىتىڭ بىلەن بۇ بەندە گۇناھكارلارنىڭ يۈزىگە قارىتىپ ئاچساڭ، بۇ سېنىڭ ئۇلۇغ دەرگاھىڭ ئالدىدا ھېچقانداق بىر ئاجايىپ ئىش ئەمەس. ئۇلۇغلۇغۇڭغا مەرھەمەت ـ ۋەسسالام.

12

ئۇ بەدۆلەت ئالى غازى ئەئىنى مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىقىنىڭ ئىككىنچى قېتىم تۇرپانغا يۈرۈش قىلىش نىيىتى، بەزى پاراكەندىچىلىك ۋەقەلىرىنىڭ يۈز بېرىشى، دۆلەت ئىنتىزامىنىڭ ئەينى قېيامىدىن زاۋالغا مايىل بولۇشى، تەلەيگە قارىشى ۋەقەلەرنىڭ يۈز بېرىشى تۈپەيلىدىن دۆلەت ئاپىتىنىڭ مەغرىپكە قاراپ پېتىشىنى

دىيانەت ئەسەرلىك يارەنلەر ۋە مۇھەممەت شۈئارلىق بۇرادەرلەرنىڭ ئۇچۇق كۆڭۈللىرىگە روشەن ۋە ئاشكارە بولغايكى، بۇ تەرىقە قىسسە ۋە خەۋەرلەرگە قارىغاندا، تارىخ ھىجرىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن سەككىزىنچى يىلى (مىلادى 1871ـ يىلى ـ ت)، ئىككى چاشقان يىلى جەۋزا پەسلىنىڭ ئاخىرىدا، جانابى شەھرىيارى ئاتالىق غازى ئۇرۇمچى، تۇرپان غازاتلىرىدىن خاتىرجەم بولۇپ، دارسەلتەنەت ئاقسۇغا كەلدى. مۇلاجىيەت مىرزا بېشىنى بىكار قىلىپ، كۆچارلىق ئابدۇراخمان دادخۇانى ئاقسۇغا ھاكىم قىلدى ۋە مەھمۇت مۇسا توخسابېينى سالام ئاغىسى ھەم ئورۇنباسار قىلىپ تەينەلەپ، توققۇز ئاي ئاقسۇدا تۇرۇپ، ئاندىن كاشغەرگە بېرىپ، ئىككىنچى ئوغلى ھەق قۇلى بېگىمنى ئاقسۇدىكى پانسەت، يېگىت، سەرۇازلارغا ئەمرى لەشكەر ۋە ئۆزىنىڭ ئاقسۇدىكى ئورۇنباسارى ھەم سالام ئاغىسى قاتارلىق مەنسەپلەرگە تەينىلىدى.

تارىخ ھىجرىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن توققۇزىنچى يىلى (مىلادى 1872ـ يىلى ـ ت) بېك قۇلى بېگىمنى ھېكىم خان تۆرەملەرنى ھمايە قىلىشقا ۋە ئۇرۇمچىنى ئىككىنچى قېتىم تەسەررۇف قىلىشقا پەرمان بەردى. ئۇلار ئۇرۇمچى تەۋەسىنى ئون تۆت ئايدا سەرەنجان قىلىپ، تارىخ ھىجرىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسانىنىنچى يىلى (مىلادى 1873ـ يىلى ـ) سەرەتان پەسلىدە يېنىپ كېلىپ، جانابى شەھرىيار غازى بىلەن كۆرۈشۈش شەرىپىگە ئىگە

بولدى. بۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئىدى. بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان بىرىنچى يىلى (1874- يىلى -ت) تىنچ-ئامانلىق بىلەن ئۆتتى.

لېكىن، تارىخ ھىجرىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1875- يىلى - ت)، خۇددى بۇ ئەسەرنىڭ مۇقەددىمە ئاخىرىدا بايان قىلىنغاندەك، قامۇل ۋە لەنجۇ سېپىك تەرەپتىن داخۇ، شوخۇ [202] دىگەن ئىكى نامدار تۆڭگانى ئوتتۇز مىڭدىن كۆپرەك باتۇر ۋە جەسسۇر تۆڭگانى بىلەن تۇرپان ئىقلىمىغا بېسىپ كىردى. ئۇلارنىڭ ئىسلام ئاچقان پادىشاھى ئىسلام، يەنى مۇھەممەت ياقۇپ بېك غازى ئالى خىزمەت كىراملىرىغا ئۆزىمىزنى تاشلاپ، ھىمايەتلىرىگە ئۇلىشىپ، ھەممىمىز بىر نىيەتتە تۇرۇپ بېجىن مۇشرىك ۋە دىنسىزلىرىغا قارشى كۇرەشتە بىللە بولساق دىگەن مۇددىئا ۋە ئەرزىلىرى بار ئىكەن. ئۇلار بېجىن تەرەپتىن چىققان نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرىگە باراۋەرلىك قىلالماي قېچىپ چىققان ئىكەن. ھېكىم خان تۆرەم ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا نۇرغۇن ئاش- ئۇزۇق چىقىرىپ، تۇرپانغا چىقىرىپ، تۇرپانغا كىرگۈزمەي، بىر چەت- ياقا بىلەن ئۇرۇمچى، ماناس تەرەپكە ئۆتكۈزۈپ، تېرىقچىلىق قىلسا ھوسۇق ئالالىغۇدەك كەڭرى زىمىن، ئوتلاق ۋە يايلاقلارنى كۆرسىتىپ، بەدى. ئۇلار دېھقانچىلىق ھەرىكىتى ۋە تەرەددۇتلىرى بىلەن مەشغۇل بولدى. لېكىن، ئۇ تۆڭگانىلار قامۇل ئەھلىنى بۇلاپ- تالاپ، شەھەر، سەھرايى- كەنت، ئايماقلارنىك چوڭ- كىچىك ئادەملىرىنى، ئۇلارنىڭ خوتۇن- بالىلىرى بىلەن بىللە كۆچۈرۈپ ئالدىغا سېلىپ، بەزىلىرىنى پىيادە، بەزىلىرىنى ئاتلىق ۋە ئاچ-يالىڭاچ ھالدا خېلى ئاۋارە قىلىپ ھەيدەپ، بىللە ئېلىپ كەلگەن ئىكەن. ھېكىم خان تۆرەم بۇلارغىمۇ رەھمى- شەپقەت قىلىپ ، بۇ شەھەر، شەھەر، سەھرايى- كەنت، ئايماقلاردىن كەلگەنلەرگىمۇ ئاش- ئۇزۇق چىقارتىپ، كۆپ مەرھەمەتلەرنى قىلدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى جانابى ئالى تۇرپانغا قەدەم- تەشرىپ كەلتۇرۇشتىن بۇرۇن، تۆڭگانى دايەنشەي، ۋالڭ- خانلىقىنى يوق قىلىپ، ئۇنىڭ ئاغچىسى بىلەن فۇچىن خانىنى ئوغلى ۋە بىرمۇنچە ئادىمى بىلەن ئولجا- ئەسىر قىلىپ ۋە بۇلاپ- تالاپ تۇرپانغا ئېلىپ كەلگەن ئىدى. بۇ ۋەقە يۇقىرىدا بايان قىلىندى.

يەنە بىر ۋەقە شۇكى، جانابى ئالى بۇنىڭدىن بىر يىل بۇرۇن نۇرغۇن ھەدىيە ۋە سوغا- سالام راسلاپ، دوستلۇق ئىزھار قىلىپ خەت يېزىپ، ئابدۇلسەمەت ئىشىك ئاغىسىنى لەندەندىكى [203] مەلىكە پەرەڭگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن ئىكەن . مەلىكە پەرەڭ بۇنىڭا تولا ئېتىۋار بىلەن قاراپ، يىگىرمە مىڭ دانە پىستانلىق پاكىز ۋە قىممەت باھا كارخانا

ملتىغى ئەۋەتكەن ئىكەن. بۇ قوراللار يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ھەممەت يىگىت، سەرۋازلارغا تەقسىم قىلىپ بەرگەن ئىكەن. ئىككىنچى قېتىم يەنە ئەھدارخان تۆرەم بىلەن مۇھەممەت جانبايلارنى لاياقەتلىك نۇرغۇن سوغا- سالام بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپ، قورال- ياراق ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن نۇرغۇن تىللا ۋە تەڭگىلەرنى ئەۋەتكەن ئىدى. بۇلار مەلىكە پەرەڭ بىلەن ياخشى سائەتتە ئۇچرىشىپ، قىرق مىڭ دوملە پاكىز پەرەڭ كالتۇس مىلتىغى ۋە مىلتىق ياسايدىغان ئون ئىككى نەپەر ماھىر پەرەڭ ئۇستىسى بىلەن بىر بىر شىرىسى يۈز جىڭ كېلىدىغان ئىككى يۈز شىرە ۋە خۇش پۇراق چاي ئېلىپ كېلىپ، جانابى ئالىنىڭ نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈزدى. جانابى ئالى بۇ ئىككى يۈز شىرە چاينىڭ شىرىلىرىنى ئېچىپ، ئوردا ئالىنىڭ سەھنىسىنى خامان قىلىپ تۆكتۈردى. سەھنىدە گويا بىر كاتتا دۆۋە كۆمۈك پەيدا بولغاندەك بولدى. ئەمىرى لەكشكەر، ئەمرائى پانسەتلەر، يىگىت، سەرۋازلار، ھەتتا چوڭ- كىچىك ھەممە مىراخور پاراشلارغىچە ئون لىگەن ياكى بەش لىگەن، ئەقەللىسى بىر لىگەنگە چاي مەرھەمەت- ئىنئام قىلدى. ھېچبىر مۇلازىم خىزمەتچى بۇ ئومۇمىي ئىنئامدىن مەھرۇم ياكى نائۈمىت قالمىدى. بۇ شۇنداق خۇش پۇراق ۋە پاكىز چايلار ئىدىكى، گويا ئوردا ئىچى، ھەتتا پۈتۈن شەھەر ئىچىگە خۇش پۇراق ئەتىر تۆكۈلگەندەك، ياكى مۇشكى ئەزفەردەك ھەممە ئادەمنىڭ دىمىغىنى خۇش پۇراقلىق ئەتىر قىلىپ ياراتتى.

بۇ كۈنلەردە جانابى ئالى غازىنىڭ دىل ئەينەكلىرىدە يەنە بىر سەپەر قىلىش ئارزۇ- ئىشتىياقى پەيدا بولدى. دەل شۇ چاغدا فەرغانە ۋىلايىتى تەرەپتىن قىپچاق ئاپتابەچىدىن ئەلچى كەلدى. ئۇ توپ، زەمبىرەك قاتارلىق ياراقلار بىلەن قوراللانغان ئىككى مىڭ تۈڭگانى بەرسىلە، ئورۇس دىنسىزلار بىلەن غازات قىلىپ، فەرغانە ۋىلايىتىنى ئۇلارنىڭ قولىدىن ئاجراتسام دەپ تەلەپ قىلغان ئىكەن. مەزكۇر ئاپتابەچى بۇ كۈنلەردە بىر مۇنچە قىپچاقلارنى ئۆزىگە يار ھەمدەم قىلىپ، ئوروسىينىڭ ئىناۋاتى ۋە ئىتائىتىدىن تارتىپ، بىر چەت ياقىدا كۈن كۆرۈپ تۇرغان ئىكەن. جانابى ئاتالىق غازى ئۆزبىنىڭ دەرھال جاۋابىدا خۇددى رەببانى ئاللادىن ئىلھام كەلگەن ۋە سۈبھانى خۇددى كۆڭلىگە سالغاندەك «ماڭا ئۇرۇمچى تەرەپتە دۈشمەن پەيدا بولۇپتۇ، مەن بۇنىڭغا ئۆزەم ئاتالانماقچى بولۇپ قوشۇن ماڭدۇرۇپ تۇرۇپتىمەن. پات- پېقىندا تىنجىتىپ قايتىپ كېلىپ ، نۇرغۇن قوشۇن بىلەن چىقىپ يار- مەدەت بەرمىسەم، بۇنداق چوڭ دۈشمەننى ئىككى مىڭ تۈڭگانى بىلەن يوقاتقىلى بولمايدۇ» دەپ شىرىن گەپ ۋە تاتلىق سۆزلەر بىلەن بىر بانا قىلىپ ئەلچىنى يولغا سالدى.

لېكىن، بۇ ۋاقىت ئاتالىق غازىنىڭ دۆلەت قۇياشىدىن چېچىلغان نۇرلار ئۆز قىيامىدىن زاۋالغا قاراپ ماڭغان ۋە يۇقىرىغا قاراپ ئۆرلەۋاتقان، دۆلتى بولسا ئىگىزلىكتىن پەسكە قاراپ قەدەم قويغان بىر ھالەتكە كىرگەن ئىدى. ئاممانى زامانى ئۇلۇغ ۋە زۇۋالى گۈزەل ئاتالىق غازى تارىخى ھجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1875- يىل - ت) يەنى نەھەڭ (ئەجدىھا - ت) يىلىنىڭ مىزان پەسلىدە، نەھەپ ئاغزى تەرەپكە يۈرۈشنى مەقسەت قىلىپ قەدەم تاشلاپ، يېڭىسارغا كەلدى. لېكىن، بۇ ئاتلىنىشنىڭ ئالدىدا جامىدار دادخۇا، ئۆمەر قۇل ئەمىرى لەشكەرلەر باشلىق بىر نەچچە كاتتا ئەرباپ دۆلەتخالىق ھەققىدە ئىلتىماس مەلۇم قىلىپ، «جانابى ئالى بۇيۇك بارگاھى- سەلتەنەتىدىن قوزغالمىسا، ھەرقانداق خىزمەت بولسا بىزدەك كەمىنە قۇللىرىغا پەرمان ئالى چۈشۈرسىلە، بىز بېرىپ بۇ خىزمەتنى قىلىپ بەرسەك» دىگەن چاغدا جانابى ئالى بېھرىبانلىق بىلەن «سىزلەر قەشقەردە بېك بەچچە ئالدىدا تۇرۇڭلار، ئۆزۈم بېرى كېلەي» دەپ، ئۇلارنىڭ ئىلتىماسىنى ماقۇل كۆرمىدى. چۈنكى، جامىدار دادخۇا، ئۆمەر قۇل ئەمىرى لەشكەر قاتارلىقلارنىڭ بىز بارماي تۇرۇپ ھېچقانداق دۈشمەن ئېلىنغان ئەمەس دىگەن گەپلىرى ئۇنىڭ مۇبارەك قۇلاقلىرىغا چۈشۈپ قالغان ئىكەن. شۇڭلاشقا بۇلارنى ئەۋەتمىدى ۋە بىللىمۇ ئېلىپ ماڭماي، ئۆزى ئاتالانغان ئىدى دىگەن گەپلەر بار.

بۇ كۈنلەردە زامان رىۋايەتلىرىنىڭ خاقانى چىنى تەرەپتىن نۇرغۇن قارا چېرىكلەر چىقىپ قامۇلغا كىرىپتۇ دىگەن يامان خەۋەرلىرى كەلدى. جانابى غازى ئالى مەقام يارکەنتكە كېلىپ چۈشتى. يارکەنتتىكى قازى رەئىس موللا نەمان ئۆزىنىڭ تېگىشلىك ھوقۇق دائىرسىدىنىد چىقىپ، يولدىن چەتنەپ، باشقا قول ئۇزارتىپ، بەھۈدە ئارتۇق ئىشلارنى قىلغان ئىكەن. خۇسۇسەن خۇددى بىر ئالى ئوردا سىياقىدا بىر كاتتا ھويلا ئىمارەت بىنا قىلدى دىگەن گەپ جانابى ئالىنىڭ مۇبارەك قۇلاقلىرىغا ئاڭلانغان ئىدى. ئۇ بىر كېچىدە مەخپى بېرىپ، بۇ ھالنى ئۆز كۆزى بىلەن ئەينەن كۆرۈپ، ئەتىسى مۇلازىم بۇيرۇپ ئالدۇرۇپ كېلىپ، بۇ قازى رەئىسنى ئەيىپلەپ نەزەربەنت قىلىپ، مال- ئەشيالىرىنى ئالى دۆلەتخانىغا تاپشۇرۇپ ئالدى. ئىككى يۈز سەرۋاز بۇيرۇپ ئىمارەتلىرىنى تامامەن بۇزۇپ، ئورنىغا خالا جاي سېلىشقا پەرمان قىلدى. ئۇلار بۇ ئىمارەتنى ئون بەش كۈندە بۇزۇپ، ئورنىغا تەرەتخانا سالدى. جانابى ئالى يارکەنتتە يىگىرمە كۈن تۇرۇپ، تەنتەنە ۋە سەۋلەت ھەم ناھايىتى قاتتىق زىل- زىللەر بىلەن ئاقسۇدىكى دار سەلتەنەت تەختگاھىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى.

بۇ كۈنلەردە خوتەن ھاكىمى نىياز بېك توقسان تارتۇق ئېلىپ كۆرۈنۈشكە كەلدى. ئۇنىڭغا جاۋاپ بەرمەي توختىتىپ قالدى. قىش ھاۋاسى ئۇزاپ، باھار كۈنلىرى كەلدى. بۇ جەريانداا تۇرپان، ئۇرۇمچى تەرەپلىرىگە قىل قۇيرۇق لەشكەرلىرىنى ماڭدۇرۇپ تۇردى. تارىخ ھىجر بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان ئۈچىنچى يىلى (مىلادى 1876- يىلى - ت)جانابى ئالى كۈزلىگەن مەقسەتنى نىيەت قىلىپ، نىياز ھاكىم بېكنى ئۈلپەت ۋە ھەمرا قىلىپ، زەپەر ئۆزەڭگىسىگە ئاياق قويىدى ۋە يەنە ئەمرى لەشكەر تۈڭگانى ماداويە، ھەيدەر قۇل دادخۇا، كىرىمبايى مىرزا شاغاۋۇلنىڭ ئوغلى ئىسھاقجان پانسەت، ئابدۇراخمان دادخۇانىڭ ئوغلى ھاپىز بېك پانسەت، قادىر پانسەت، مەمۇر پانسەت، مۇھەممەت ئەلى پانسەت، سەپەر پانسەتلەر باشلىق ئون مىڭ يىگىت ھەم تۆرە قۇل لاۋۇر، كىپەك لاۋۇر، مۇھەممەت ئەپەندى، خېلىل ئەپەندى، مۇھەممەت رېھىم پەھلىۋان، ئۆمە خوجا ئىشانلار بىلەن ئۈچ مىڭ سەرۋاز ۋە دوھۇل- دۇمباق، ناغرا- كانات، توپ، جازا يىل، زەمبىرەك، تۇغ، بايراق قاتارلىق سۆلەت ۋە داغ- دۇغا ھەشەمەتلەر بىلەن ئاستا- ئاستا كۈچار- دارۇس- سەلتەنەتىگە كېلىپ چۈشتى. بۇ جايدا بىر نەچچە كۈن تۇرۇپ، ئاندىن ئۆتۈپ، كورلىنى مەقامى مەنزىل قىلدى. بۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئىدى.

بۇ چاغدا ئۇرۇمچىدىكى تۈڭگانى كەنجى ئاخۇن دايەنشەي تەرەپتىن يۈسۈپ بېك ياساۋۇل باش دىگەن ئادەم سوغا- سالاملار بىلەن بىر ئەزر ئېلىپ كېلىپ دۇئا قىلدى. ئەرزىنىڭ مەزمۇنىدا «بېجىن تەرەپتىن بىرمۇنچە خىتاي چىقىپ، گۈچۈڭزىغا كېلى ئورۇنلىشىپتۇ» دىگەن گەپ بار ئىكەن. جانابى ئالى بۇ ئەرزنى كۆرۈپ، يەنىمۇ تەھقىق ۋە تەپتىش قىلىپ ،ئۇنىڭ راس- يالغانلىغىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن، تاغاي يۈز بېشىنى ئۇرۇمچى، گۈچۈڭزا قاتارلىق جايلارغا ماڭدۇردى. مۇزكۇر يۈز بېشى ئۇرۇمچىگە بېرىپ يېنىپ كېلىپ، بىر مۇنچە پاراكەندىلەردىن يىغىلغان خىتاينىڭ گۈچۈڭغا كەلگەنلىگىنى راست ئىكەن دەپ مەلۇم قىلدى. بۇ ئارلىقتا جانابى ئالى كورلىدىن قوزغىلىپ، قەشقەردىنمۇ ئۆتۈپ، ئۇششاقتالىنى قارار ۋە ئارامگاھ قىلغان ئىدى. ئەمدى بۇ جايدىنمۇ يولغا چىقىپ، مەنزىلمۇ- مەنزىل يۈرۈپ توخسۇنغا كەلدى.

لېكىن، ئۇ كورلىدىكى چاغدا ئاقسۇدىك ئوغلى ھەق قۇلى بېگىمنى دەرھال يېتىپ كەلسۇن دەپ بىر نەچچە ئەمرائى پانسەتنىڭ نامىنى ئالى ئىنايەتنامىگە كىرگۈزۈپ خەت ئەۋەتكەن ئىدى. بۇ ئالى پەرمان بويىچە مۇھەممەت كېرەم دادخۇا، بەچچە باتۇر پانسەت، ئالمباي پانسەت، ئەلى بېك پانسەتلەر قاتارلىق باشلىق يىگىرمە نەچچە

پانسەت ۋە سەرەجەڭلەر ئون مىڭ لەشكەر بىلەن ئاتلىنىپ توخسۇنغا بېرىپ، جانابى ئالىنى دۇئا قىلدى. بۇلار كەلگىچە توخسۇندا بىر شەھەر بىنا قىلغان ئىدى. بېك بەچچىنى يىگىتلىرى بىلەن مەزكۇر شەھەرگە چۈشۈردى.

ئەسەد پەسلى ئىدى. جانابى غازى توخسۇندا تۇرۇپ، ئەمرى لەشكەر مادالويەنى بىر مىڭ بەش يۈز تۈڭگانى يىگىتى بىلەن ئەزىم قۇل پانسەتكە يەنە تۆت پانسەت قوشۇپ، يىگىتلىرى بىلەن گۈمادىغا ماڭدۇردى. بۇلار ئۇرۇمچىگە بارغاندىن كېيىن ئەزىم قۇل پانسەت ئۇرۇمچىدىن گۈمادىغا ئاتلاندى. مادالويە بىلەن قالغان پانسەتلەر ئۇرۇمچىدە قالدى. بۇ چاغدا گۈچۈڭ تەرەپتىن بىر مۇنچە خىتاي چىقىپ، ئەزىم قۇل پانسەت بىلەن جەڭ قىلىپ، ئۇنى بىر نەچچە كۈن شەھەرگە سولاپ قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈردى. ئاخىرى قارا چېرىكلەر غالىپلىق قىلىپ، گۈمادىنى ئالدى. ئەزىم قۇل پانسەتنى بىر مۇنچە يىگىتى بىلەن شاھادەتلىككە يەتكۈزدى. كەيىندىن مادالويە چېرىكلىرىنى ئېلىپ، ئۇنىڭغا ھامى بولۇش ئۈچۈن گۈمادىغا ئاتلاندى. بۇ تېخى يېتىپ بارماي تۇرۇپلا چىداۋان دىگەن شەھەردە خىتايلارغا دۇچار بولۇپ، قاتتىق جەڭ قىلدى. غالىپلىق قىلىپ تۇرغان بۇ بىر پەيتتە، خىتايلار بىلەن ئۇرۇش قىلماڭلار، مادالويە چېرىكلىرى بىلەن دەرھال يېنىپ كەلسۇن دىگەن ئىنايەتنامە پەرمان كەلدى. مادالويە يېنىپ كەلگەندىن كېيىن، يۈزچە تۈڭگانى بىلەن كاشغەرگە ماڭدۇرۇپ، كاشغەرگە بېرىپ ، تۈڭگانىلاردىن بەش مىڭ يىگىت ئېلىپ تەييارلاپ تۇرۇڭ، ۋاقتى كەلگەندە ئىنايەتنامە بېرىمەن، شۇنىڭغا قاراپ كېلەرسىز دەپ پەرمان قىلىپ يولغا سالدى. لېكىن ئەزىز قۇل پانسەت بىلەن گۈمادىغا بارغان يىگىتلەرنىڭ تولىسى زىيانغا ئۇچۇردى. زەخمدار بولغانلىرى جانابى ئالىنىڭ خىزمىتىگە كەلدى. لېكىن ئۇلارغا ئىلتىپات قىلمىدى.

بۇ چاغلاردا كورلا ھاكىمى نىياز مۇھەممەت توقسابى، ھەيدەر قۇل پانسەت، ئەشمۇ ھەممەت پانسەت قاتارلىق يەتتە پانسەتنى داۋانچىنغا پەرمان قىلىپ، داۋانچىندا بىر شەھەر بىنا قىلىشقا تەييارلىق قىلدى. شەھەر ناھايىتى تېزلا پۈتتى. ھەممە قوشۇن شەھەرگە كىرىپ ئولتۇردى. بۇ كۈنلەردە داخو، شوخۇ دىگە تۈڭگانىلار ماناس، ئۇرۇمچىدىن كېلىپ، جانابى ئالىغا دۇئا قىلدى. ئۇلارنى بىر نەچچە كۈن توختىتىپ زىيافەت قىلىپ، ئىنئام-ئېھسانلارنى بېرىپ، ئۇرۇمچىگە ياندۇرۇپ، كۆڭلىنى ئۆزىگە مايىل قىلىپ، كىيىم، تون، خەجلەيدىغان پۇل، تىللالارنى بېرىپ خاترجەم قىلدى. بىراق، بۇ ھەر قايسى ئەمرى لەشكەر، پانسەتلەرگە تەكىت ۋە مۇبالىغلەر بىلەن خەت يېزىپ، خىتايلار بىلەن ئۇرۇشماڭلار دەپ ئالى ئىنايەتنامە ۋە پەرمان ئەۋەتتى. يىگىتلەر ئۇرۇشماي تىنچ تۇردى. لېكىن، خىتايلار كېلىپ ئۇرۇش باشلىدى.

يىگىتلەرمۇ جاننى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن ئۇرۇشۇشقا مەجبۇر بولدى ۋە ئۆز جېنىنى ساقلاشقا تىرىشىپ سەۋەپلەرنى قىلدى. بىراق، جانابى ئالى نەمە ئۈچۈن ئۇرۇشتۇغلار دەپ بۇنىڭدىن خاپا بولدى. چۈنكى، جانابى ئالىنىڭ خاقانى چىنى بىلەن يارىشىپ، ياخشى سۈلھى- شەرتلەر ۋە ئەھدى- پەيمان قائىدىرىلىنى ئانت- ئىمان بىلەن مۇكەممەل ۋە مۇستەھكەم قىلسا دىگەن مۇددىئا ۋە غەرەزلىرى بار ئىدى. ئۇنىڭ بۇ مۇددىئاسى ئەمەلگە ئاشمىدى. خىتايلارنىڭ بىر نەچچە كاتتا مەنسەپدارى قولغا تىرىك چۈشتى. ئۇلارغا دەخلى- تەرزۇ قىلدۇرماي، ئاقسۇ، كۇچار ۋە باينىڭ ھاكىملىرىغا تاپشۇرۇپ، ئايلىق مائاش- كۆلەنلەرنى تەيىنلەپ، ئۇلارنى بىر نەچچە زامانغىچە ئوبدان ئاسراپ باقتى. لېكىن بۇ ھاكىملار كېيىن ئىنايەتنامە كەلدى دەپ ھەممىنى يوق قىلدى. ئۇ يەنە بۇ كۆنلەردە خىتايلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن، ئىنئام خوجا ئىشاننى جاسۇس قىلىپ ئەۋەتتى. ئۇ بېرىپ ئەھۋالنى بىلىپ يېنىپ كېلىپ، خىتايلار گورۇھى ھەددى- ھىساپسىز تولا ئىكەن. ئەلەم، بايراقلىرىنىڭ باش- ئايىغى كۆرۈنمەيدۇ. ئۇلار فەغفۇرچىنىڭ يارلىغى بىلەن چىققان چېرىكلەر ئىكەن دەپ ئەرز مەلۇم قىلدى. بۇ چاغدا تۆرەمنى يىگىتلىرىدىن ئاقسۇلۇق باقىش مىراپ، سىدىق بېك، يۈسۈپ بېكلەر باشلىق ئالتە شەھەر يىگىتلىرىدىن بىر نەچچىسى خىتايلار ئىچىگە كىرىپ كەتتى. تۇرپان بەگلىرىدىن مۇقبۇل بېك،شاھنىياز بېك يۈز بېشىلار خىتايلارغا خەت بەرگەن ئىكەن. بۇ خەت جانابى ئالىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانلىقتىن، ئۇلاردىن گۇمانلىنىپ بۇ بەگلەرنىڭ خوتۇن- بالىلىرىنى ۋە يەنە خىتاي تەرەپكە مايىل بولغان بىر نەچچە ئادەمنى ئاق ئۆيلۈك قىلىپ، (ئۆي- ماكانسىز قىلىپ – ت) يارىكەنتكە ھەيدىدى. ھەتتا سېرىق قولغىمۇ ماڭدۇردى. شۇنداقلا ئۇ ئەگەر خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ غەلبە قىلسام نۇر ئۈستىگە نۇر قۇنار، ئەگەر ئىش ئەكسىچە نەتىجە بەرسە، مۇنداق كۆنلەردە قەيەرگىمۇ يېتىپ بېرىش مۇمكىن، چۈنكى يول ئۇزۇن ۋە چۆلدۇر، ھالبۇكى، بۇنداق ھالەتتە مۇسۇلمانلارنىڭ خۇن ۋە مال- جېنىغا زامىن بۇلۇشۇم مۇمكىن دىگەن ئەندىشىلەرنى قىلىپ، خىتايلار بىلەن ئۇرۇشمەن دىمەكچىلەر دەپ ئىنايەتنامە بېرىپ، تۇرپاندىن كورىغا يانىدىغان بولدى. ئۇ توخسۇندا تۆت ئاي مقدارى تۇرۇپ، ئەقرەپ پەسلىدە كورلىغا كەلدى. ئۇ دەسلەپتىلا كورلىدىغان قوزغالماي تۇرغىنى ياخشى ئىدى. لېكىن، تەدبىرى تەقدىر سۇبھانىگە مۇۋاپىق چۈشمىدى. ئۆز ئاياقلىرى بىلەن مۇشەققەتلىك قەدەم تاشلاپ ھالاكەت ئاغزىغا بارغان ئىكەن.

جانابى ئالىنىڭ ئەقلى ۋە پەھمى زېرەكلىگى شۇ قەدەر ئىدىكى، ھېچقانداق بىر ئالى دەرىجىلىك پادىشانىڭ

ۋۇجۇت زېھنىدە بۇنداق ئەھۋال بولمىغان بولسا كېرەك، ئۇ بۇ يەتتە شەھەرنى ئون تۆت يىل سوردى. ھەممە ئىشنى ئۆز ئەقىل- پاراسىتى بىلەن بىر تەرەپ قىلدى. ئۇ بۇ جەريانىدا بىرەر دىيانەتلىك ۋەزىر ئىشلەتمىدى. ياكى بىرەر كىشى دۆلەت ئىشلىرى ھەققىدە بىرەر سۆزنى ئۇنىڭ مۇبارەك قۇلاقلىرىغا مەلۇم قىلالمىدى. ياكى بىرەر كىشى گۇناھغا لايىق بولغان بىر ئادەمنىڭ ئوتتۇرسىغا چۈشۈپ گۇناسىنى تىلەپ ئالالمىدى. ئۇنىڭ دۆلەت قەھرىدە بۇنداق ئىشلارنىڭ مەۋجۇت بولۇش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

سۆزنىڭ ھاسىلى شۇكى، دۆلەت ئىقبال يۈزكەلتۈرگەندە ، مەيلى ئۇ ئەقىللىق دانا بولسۇن ياكى ئەقىلسىز- نادان بولسۇن، ھەمە ئىش ئۆز- ئۆزىچە بىر يانا- سەۋەپ بىلەن راست ۋە تەييار بولمىدىكەن. ئەگەر دۆلەت ئىقبال يانغاندا، گەرچە ئۇ بۇزۇر جەمھۇردەك [204] دانا ۋەزىر ياكى كاتىپ بولغان بىلەنمۇ، قازا ۋە قۇدرەتلىك ئۆز مۇددىئاسىنى يەنىلا ئۆز خاھىشىدەك قىلدىكەن. ناۋايىنىڭ «كىشىدىن يانسا دۆلەت، ئالغان ئالتۇن تۆپراق بولغۇسى، بەخت كېلىپ يار بولسا، ئالغان گۈلدىن كۆمۈش پۈتكۈسى» دىگەن تەمسىلى بۇ خىل ئىش ۋە ئەھۋاللارغا مۇۋاپىق توغرا كېلىدۇ.

بۇ چاغدا، جانابى ئالى كورلىغا يانىدىغان بولدى. سۈيۇملۈك پەرزەندى ھەق قۇلى بېگىمنى ئون مىڭ يىگىت، سەرۋازنى قورال- ياراق، توپخانىلرى بىلەن توخسۇندا قويۇپ، خىتايلارغا ئۇق چىقارماڭلار دەپ ئالاھىدە تەكتىلدى. يېڭى ھىسارلىق ھۇشۇر مەھرەم بولسا غەزىنچى ئىدى. جانابى ئالى كورلىغا مېڭىپ، بىر كۈن كېيىن غەزىنلەرنى قوزغاپ، بىر مۇنچە نەق پۇلنى ئېلىپ، بىر نەچچە ئادەمنى ھەمرا قىلىپ خىتايلارنىڭ ئىچىگە قاچتى. بىر مۇنچە يىگىت ئارقىدىن قوغلاشتى. لېكىن بۇلار يېقىن يەتكەندە ھۇشۇر غەزىنچى تىللا، تەڭگىلەرنى يولغا چاچتى. قوغلاپ باغانلار تىللا، تەڭگىگە ئولاشتى. ئۇلار بولسا ئۇزاپ خىتايلارغا ئۇچراشتى. جانابى بەدۆلەت باشلىق ھەممە كىشى لەۋلىرىنى چىشلەشتى ۋە ئىلاجى بولماي ئامالسىزلىقتىن پەسلەشتى. ھۇشۇر مەھرەم بۇ خىزمىتى ئۈچۈن كېيىن يارىكەنتنىڭ ھاكىملىقىغا ئۇلاشتى.

بۇ كۈنلەردە خىتايلار داۋانچىنغا كەلگەن ئىدى. نىياز مۇھەممەت توقسانى نەچچە كۈن ئوق چىقارماي سەۋر قىلدى. ئاخىرى ئىلاج بولمىدى. بۇ يەردىكى ئىككى مىڭچە يىگىت، سەرۋازلارنىڭ ئىچىدىن تۆت يۈزچە كىشى تەرتىپ- نىزام بويىچە مەشق قىلىپ، دەرۋازىدىن چىقىپ كاپىرلارغا ئوق چىقاردى. ئازلا مۇددەت ئىچىدە بىر مىڭغا يېقىن كاپىرنى يوق قىلدى. لېكىن جانابى ئالىدىن ئوق چىقارماڭلار دىگەن پەرمان كەلىنى- كەلىندىن كەلگىلى تۇردى. شۇڭلاشقا ئەمىرى لەشكەر ياكى يىگىتلەرنىڭ كۆڭلى بۇزۇلۇپ، دىللىرى غازاتتىن تامامەن سوۋۇدى. ئاقىۋەت خىتايلار كۆپلەپ كېلىپ،

توپ، زەمبىرەكلەر بىلەن ئېتىپ داۋانچىننى بېسىۋالدى. ئالتە شەھەرلىك ئادەملەرنىڭ قورال- ياراقلىرىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ قويۇپ بەردى. لېكىن نىياز مۇھەممەت توقسابى باشلىق يەتتە پانسەت، بىر نەچچە مۇساپىر يۈز بېشىنى تامامەن نەزەربەنت قىلىپ، بىر نەچچە زامانىدىن كېيىن، پانسەتلەرنى شاھادەتلىككە يەتكۈزدى. قالغانلىرىنى بولسا بېجىندىن ئۈچ ئايلىق نېرى بىر خىتاي شەھىرىگە ماڭدۇردى. بۇلار خىتايلار ئېچىدە يىگىرمە يىل تۇرۇپ، بەزىلىرى ۋاپات بولۇپتۇ. بەزىلىرى يېنىپ كېلىپ فەرغانە ۋىلايىتىگە چىقىپ كەتتى.

بۇ چاغدا ھەق قۇلى توخسۇندا ئىدى. ساڭدىكى ئاشلىق قاتارلىق ئېغىر نەرسىلەر بار ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسىگە ئوت قويۇپ بېرىپ كورلىغا قاچتى. خىتاي چېرىگى يەمشى دىگەن يەتمىش يول يەرگە كېلىپ چۈشتى. ھېكىم خان تۆرەم تۇرالماي توخسۇنغا كەلدى. شۇ كۈنى خىتايلار تۇرپان شەھىرىنى تەسەررۇف قىلدى. يىگىتلەر يارلىق بويىچە خىتايلارغا ئور چىقارمىغان ئىدى. ئەگەر ئوق چىقىرىپ ئۇرۇشقان بولسا ئىدى. ئوتتۇز مىڭ يىگىتكە ئون يىلدىن ئارتۇق يەتكۈدەك ئاش- ئۇزۇق، بوغۇز- ئوت، ئوتۇن قاتارلىق نەرسىلەر پەقەت تۇرپان، توخسۇنغىلا توپلانغان ئىدى. توخسۇندىكى ئاشلىق كۆيۈپ كۈل بولۇپ كەتتى. تۇرپاندىكى ئاشلىق خىتايلارغا نېسىپ بولدى. خىتايلار توخسۇننىڭ بوشاپ قالغانلىغىنى ئاڭلاپ، بەش كۈندىن كېيىن بۇ يەرگە كەلدى. بۇ چاغدا ھېكىم خان تۆرەم بېك بەچچە ۋە ئەمىرى لەشكەر، سەرۋاز، يىگىتلەر قارا شەھەرگە كەلدى. جانابى ئالدىن ئۇلارغا كورلىغا كەلسۇن دىگەن يارلىق كەلدى. ئۇلار قورقۇپ بارالماي، بىزگە پەرمان بولسا غازات قىلساق دەپ ئەرز مەلۇم قىلدى. جانابى ئالى ئىلاجسىزلىقتىن قارا شەھەردە ئىلگىرى دەريانىڭ ئۇ تەرىپىگە بىنا قىلىڭلار دەپ پەرمان بەردى. بۇ شەھەر ناھايىتى ئاز ۋاقىتتىلا پۈتۈپ تامام بولدى. جانابى تۆرەم ۋە ھەق قۇلى بېگىملەرگە ئوتتۇز مىڭ يىگىت ھەمرا بولدى. جانابى ئالىنىڭ ئالدىدا بولسا ئۈچ مىڭدىن كۆپرەك مەھرەم، ياساۋۇل ۋە يىگىتلەر ھازىر بولدى.

دەسلەپكى باھار پەسلى ئىدى. تۆرەملەر ئىككى ئاي مىدارى قارا شەھەردە ئىستىقامەت قىلدى. بۇ چاغدا جانابى ئالىنىڭ مىجەزى ئۆزگىرىپ، غەزەپ ئوتلىرى كۈندىن- كۈنگە ئۈشتۈمتۈت ئۆرلەپ تاشىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇ بىر كۈنى تاسادىپى موللا كامالدىن مىرزادىن قاتتىق كايىپ، ئۇنى تاياقتا تۇتتى. ياساۋۇللار كۈچىنىڭ بېرىچە ئۇردى. غەزىۋىگە چىدىماي ئۆزىمۇ ئۇرۇپ كەتتى. چارچاپ ۋە ھالسىراپ «سوغاق چاي» دىدى. بىر مەھرەم سوغاق چاي كەلتۈرۈپ بەردى. قولىغا ئېلىپ كۆتۈرۈپ ئىچتى. لېكىن ئۇ سوغاق چاي ئىچمىدى. بەلكى ئەجەل شەربىتى ئىچتى.

يىقىلدى ـ ده، قېتىپ قالدى. رەڭگى كۆكەردى. بەدىنى چاك ـ چاك يېرىلدى. بىز خۇداغا مۇخسۇسدۇرمىز ۋە ھەممىزلار ئاقىۋەت ئۇنىڭ دەرگاھىغا بارىمىز. بۇ چوڭ ھادىسە يۈز بەرگەندە تارىخ ھىجىر بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان تۆتىنچى يىلى سەرەتان پەسلى ماھى رەبىئوساتنىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى (مىلادى 1877ـ يىلى ـ ت) يىلى باھار پەسلى 4ـ ئاينىڭ 28ـ كۈنى ـ ت) ئىدى.

گەپ ـ سۆزلەرگە قارىغاندا، جانابى ئالى نىياز ھاكىم بېكتىن كۆڭلى ئىمىن ئەمەس ئىدى. نىياز ھاكىم بەك ئۇنىڭدىن ئارتۇق قەست قىلىپ، ئۇنىڭ پېيىگە چۈشۈپ، يوقتىشىنىڭ بىر ۋاقتى ـ ئامالىنى تاپالماي ۋە تەدبىرىنىڭ كۆپلىگىدىن جېنىنى ساقلاپ يۈرگەن ئىدى. ئەمدى ئۇ ۋاقتىنى غەنىمەت كۆردى. ئۇ «ئىنسان ياخشىلىقنىڭ بەندىسى» دىگەن مەزمۇن بويىچە، جانابى ئالىنىڭ بىر نەچچە مەھرىمگە تىللا، تەڭگىلەرنى بېرىپ ئۆزىگە رام ئەسرار قىلىپ كەلگەن ئىدى. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى «بادزاد» ئۇرۇغى ۋە ئەسلى يامان بىر مەھرەم بولسا ئۇزۇندىن بۇيان نىياز ھاكىم بېكتىن ۋەزىپە ـ ئىنئام ئېلىپ كەلگەن ئىدى. نىياز ھاكىم بېك ئۇنى خاس ئالدىغا ئېلىپ كېلىپ، بەدۆلەتنى يۇقتىش تەدبىرلىرىدىن تەلىم بەردى. نۇرغۇن تىللالارنى بېرىپ، ئۇنىڭغا ۋەدە ـ ئەھدىلەرنى قىلىپ، «بىر چىنە چايغا ئۆزىڭىز بىلدىغان ياكى جانابى بەدۆلەت كىشىلەرگە يىگۈزۈپ تەجرىبە ھاسىل ئەتكەن زەھەردىن قوشۇپ ئارىلاشتۇرۇپ قويۇپ، ئۇ قاتتىق غەزەپكە كەلگەندە بۇنى قۇشۇپ ئېلىپ چىقىپ بەرسىڭىز، ئاچچىغىدا بىلمەي پەرق ئېتەلمەي ئىچىۋېتىدۇ. شايىتكى، بۇ تەدبىر بىلەن ئۇنى بىر تەرەپ قىلغىلى بولار» دىدى. مۇزكۇر مەھرەم بۇنداق ئىغۋا ھەم ۋەسۋەسە ھىلە ـ نەيرەڭلەرنى خۇددى نىياز ھاكىم بېكتەك ئۇستا شەيتان ئادەمدىن ئۆگىنىپ ھەم بۇ ھىلە ـ نەيرەڭلەرنى كەسپ قىلغانلىغى تۈپەيلىدىن جانابى ئالىنىڭ ئاتەش غەزەپ دۇتلىرى شۇلا ئۇرغان چاغدا، بۇ زەھەرلىك چاينى ئېلىپ چىقىپ ئۇنىڭغا بەردى. ئۇ پەرق ئەتمەي ئىچتى. ئۇنىڭ تەدبىرى ئىلاھى تەدبىرىگە مۇۋاپىق چۈشۈپ تامام بولدى دىگەن گەپلەر بار. بەزىلەرنىڭ گېپىگە قارىغاندا، جانابى ئالى شۇ چاغدا چاينى قولىغا ئالغان ۋە پارسەت نۇرى بىلەن زەھەرنى بىلىپ، قولىدا تۇتۇپ تۇرۇپ، «يا رۇسۇلىللا» نى ئۈچ قېتىم ئوقۇپ، ئۇنى بىرلا كۆتۈرۈپ ئىچكەن ئىكەن. ئادەتتىكى چاغلاردا ئۇ سۈننەت يولى بويىچە چاينى ئايرىم ـ ئايرىم ئۈچكە بۆلۈپ ئۈچ مەرتىۋە ئىچەر ئىدى دىگەن گەپلەر بار. دىمەك، قانداق بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، مەيلى ئالى مىقدار گەردۇن پادىشا بولسۇن ياكى خارلانغان ئاجىز گاداي بولسۇن، ھەممىسلا ئەجەل شەربىتىنى ئىچمەي ۋە جان ئاچچىغىنى تېتىماي ئەسلا ئىلاج

ۋە چارە يوقتۇر. ئەجەل سائىتى يەتكەندە ھەممە ئىنسان ۋە جان ئىگىلىرى باراۋەر ۋە ئوخشاشلا يەكسان بولىدۇ. قۇئانى كېرىمدە «ئىنسانغا ئەجەل كەلسە بىر سائەتمۇ ئىلگىرى كەلمەيدۇ ۋە بىر سائەتمۇ كېيىن قالمايدۇ» دېگەن ئايەت بار. بۇنىڭغا قارىغاندا، ھەممە ئىنسان ۋە جان ۋاقتى كەلگەندە بىرەر بانا سەۋەپ بىلەن بۇ بىباقى ئالەمدىن ئاخىرەت دۇنياسىغا كېتىدىكەن . «ھەممە شەيئى ئۆز ئەسلىگە قايتىدۇ» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا قارىغاندا ئاللانىڭ ئادىتى شۇ تەرىقە بىلەن بولۇپ كەلگەن ۋە بۇنى ھەقىقى ئىجرا قىلغۇچىمۇ دەل ئاللانىڭ ئۆزىدۇر. ئاللا نىمىنى خالىسا، شۇنى قىلالايدۇ ۋە نىمىنى ئىرادە قىلسا شۇنىڭغا ھۆكۈم قىلالايدۇ.

قىتئە:

پادىشاھ سايەئى لوتفى ئىلاھ.،

نۇر شەمئىدىن پەلەك تاپىپ زىيا.

تاتەئى نۇرى تاپىپ ئەپسۇس زۇۋال،

كەتتى ب فانى جاھاندىن ئاھ- ئاھ.

ئاللانىڭ «بارلىق ھايات ئۇلۇمنى تېتىيدۇ» دېگەن ھۆكۈمى بويىچە، ئەنبىيائى مۇرسەلىن ئەلەيھىم ئەسسالاۋات ئەتتىھىيە ۋە ئاللانىڭ رازىلىغىغا ئېرىشكەن قەدىمقى ئەۋلىيالار، ھەتتا بارلىق ئىنسانلارنىڭ ھەممىسلا ئەجەل شەرۋىتىنى ئىچمەي قالمايدۇ. «بارلىق ئىنسان يوقالغۇچىدۇر» دېگەن ئايەتكە قارىغاندا، بۇ قارارسىز ئالەم ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. ئۆلىمالار ۋە فازىللار تايىپسى بەلكى ئادەم ئەۋالادىنىڭ چۈشەنچىسىگە روشەن ۋە ئاشكارىدۇردىكى، ئۇ ھەمىشە ھايات ئاللا ئۆزىگە تېگىشلىك ئۇلۇغ مەرتىۋىسى ۋە ھەممىگە يەتكۈدەك لۇتپى ئارقىلىق ئادەم خىلىدىن بىرنى تاللاپ، «ئۆز مۇلكىنى ئاتا قىلالايدۇ» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە تاج ئەفسەر ۋە زىننەت تۇمغىنى ئۇنىڭ مۇبارەك بېشىغا لايىق ۋە سازاۋەر قىلىپ، ئۇنى تەختى سەلتەنەت ئۇستىدە مۇقىم قارارلاشتۇرۇپ، «سۇلتان ئاللانىڭ

سايىسى» دىگەندەك، ئۇنى ھەممە ئادەم گورۇھىغا پادىچى ياكى سۇلتان قىلىدىكەن. ئاخىرى يەنە ئېھتىياجسىز ھايات ئىگىسى ئۆزىنىڭ كامىل قۇدرىتى ئارقىلىق بار مەملىكەت دۇنياسىدىن ئۇنىڭ قولىنى قىسقا قىلىپ، خۇددى قۇرئان ئايەتلىرىدە ئېيتىلغاندەك، ئۇنى يەنە ھېچبىر كۆز كۆرمىگەن ۋە مەخسۇس چېدىرلاردا ئورۇنلاشقان ھۆر قىزلىرى بار ئالى دەرىجىلىك جەننەتكە يۆتكەپ، ئاستىلىرىدىن ئېرىق سۇلار ئېقىپ تۇرغان جەننەتنىڭ رەھىتى تەرىپىگە مايىل ۋە ئىختىيار قىلدۇردىكەن.

مەسنەۋى:

ئۆمۈر كۆرمەك ئۇزۇن ئەمرى ماھالدۇر①.

ئۆمۈر كۆرمەك ئۇزۇن ئەمرى ماھالدۇر①،

بۇ دۇنيانىڭ باسى ②پات زۇۋالدۇر.

ھەمسە بولماغايلار پادىشاھلىق،

ئۈمىت يوقمۇ بەلكى دۇنيادىن ۋاپالىق.

ۋاپا يوق دۇنيانىڭ نىمەتلىرىگە،

جاھان فانى دۇرۇر ئەي خاۋاجە زىنھار③.

كى سەن باقى تەسەۋرۇ ئېتمە ئەي يار،

كى ھەق دۇرۇر دۇنيا ئەرۇسى④.

ئېرۇر فانى ۋەلى ⑤ كۆرگۈزسە ئانى،

ھەسنەۋى: بىۋاپا دۇر پەلەك كىبۇ قەلەمۇن⑥.

ساز ئاھاڭغا يوق بىر قانۇن⑦،

يوق باقا شەھ ئىلە شەۋكەتكە داغى⑧.

يوق ۋاپا ئۆمۈر ئىلە دۆلەتكە داغى،

كۆركى ھەر شەھكى يۇرۇپ ئالدى جاھان.

بارچە باردۇرمۇ قارا يەرگە نىھان⑨،

---

① ئەمرى ماھال – مۇمكىن بولمادىغان ئىش ياكى ئازرۇ.

②باقا – باقى، ھەمىشە بار بولغان.

③زىنھار - ھەرگىز.

④ئەرۇسى – كېلىن، يېڭى توي قىلغان قىز.

⑤ۋەلى – ۋەلەيكىن.

⑥قەلەمۇن – ھەر خىل قىياپەتلىك دەۋر.

⑦قانۇن – قالۇن (چالغۇ ئەۋابى).

⑧داغى – يەنە، تېخى.

⑨نىھان – يۇشۇرۇن.

ھەم كيورمىس ئىلە ھۇشىن قالى①؟

ئىككىگە تاج ئىلە ئەۋرەڭ قانى ②؟

قانى جەمشىت، فەرىدۇن ئاخىر③،

بىرنى گەردۇن④ قويمادى ئاخىر.

ئەكيانى بار، نەسا سانى ⑤،

نە ئىسكەندەر داغى نە ئىشكانى⑥.

قانى رۇستەم ئىلە سام داغى⑦؟

يەزدىجەرد ئوتى جەھرام داغى⑧؟

قانى خانلار خانى ئول چىنگىز خان؟

ئوكتاي خانىكەم ئېرىدى قائان.

قانى تېمۇر شەھ ئىسلام پاناھ⑨؟

كى جاھان ئالدى چېكىپ خەيلى سپاھ⑩.

تاقەلىك يىلدى تەئەددى فەننى،

قايسىدىن ئالمادى ئۆز بەرگىنى.

---

①كيورمىس ئىلە ھۇشاڭ - ئىران پادىشالىرى،

②ئەۋرەڭ – تەخت.

③جەمشىت، فەرىدۇن- ئىران پادىشالىرى،

④گەردۇن – زامان، دەۋر.

⑤ئەكيانى ، ساسانى – ئىران سۇلالىرى،

⑥ئىشكانى – ئىران سۇلالىسى.

⑦رۇستەم ،سام - «شاھانامە» دىكى ئەپسانىۋى قەھرمانلاردۇر،

⑧يەزدىجەر، بەھرام – ئىران پادىشاسى نوشرۋاننىڭ نەۋرىلىرى.

⑨تېمۇر شەھ - ئەمىر تېمۇر كوراگانى،

⑩ خەيلى، سپاھ – كۆپ قوشۇن.

كىمكى قۇياش بەردى ئەۋجىگە شەست ①،

كىمنى يەنى قىلمادى تۆپراققا پەست.

كىمگە بىر تۇتاش ئىلە يەتكۈزدى بەھىر②،

كىم يەنە تۇتمادى ساغرى زەھىر③.

چۈن بۇ مەئنىنى بۇ سۈپەت بولدى ئادا،

كىمنى شەھ قالغۇسى باقى نە گادا④.

لوپتىپ قىلغاي ئاڭا كىم ھەيبى دەفۇر ⑤،

دۇنيەۋى ئ 13

ئۇ پادىشاھى ھەفتە شەھەر⑦ ئەئنى مۇھەممەت غازى دىنپەۋەرنىڭ دۆلەت ئىقبالىغا بولغان ياخشى ئەخلاقلىرى ۋە دۆلەت ئىقبالىنىڭ زاۋالغا قاراپ مېڭىشىغا سەۋەپ بولغان سۈپەتلىرىنىڭ بايانى

جاھان ئاقىللىرىنىڭ ئاق نۇرلۇق كۆڭۈللىرىگە ۋە دەۋران

---

①شەست ـ ئۇق.

②بەھىر ـ پايدا.

③زەھىر ـ زەھەر.

④گادا ـ يوقسۇل، كەمبەغەل، گادای.

⑤ھەييى دەفۇر – گۈنالارنى كېچىرگۈچى دايىمى ئاللا.

⑥مەئمۇر – باي، ئاۋاتچىلىق.

⑦ ھەفتە شەھەر- يەتتە شەھەر.

فازىللىرىنى قۇياشتەك ئۇچۇق نەزەرلىرىگە روشەن ۋە ئاشكارە بولغايكى، خۇداۋاندەكبىرىم ئۆزىنىڭ كامىل قۇدرىتى بىلەن ئۇ شەرىئەتكە راۋاج بەرگۈچى ۋە ئۇنى نۇرلاندۇرغۇچى، يامان ئادەملەرنى تۈگەتكۈچى، زۇلۇملارنى يۇقاتقۇچى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاتا، يەنە مۇھەممەت ياقۇپ بېك غازىنىڭ ئەسلى تەبئىتى ئۇستۇن ياراتىلىشنى ئىززەتلىك قىلىپ ياراتقان ئىكەن. ئۇ پەم- پاراسەت ۋە ئەقىل- ئىدراكتا تەڭداشسىز، قۇۋۋەت مۇھاپىزەتتە مىسلىسىز، سىياسەت ئىجراسىدا ئوخشىشى يوق ئىدى. بۇنداق خۇسۇسىيەتلەر ھەرقانداق پادىشانىڭ ۋۇجۇدىدا بولمىغان بولسا كېرەك. كۆپچىلىك ۋە خەلق ئۇنىڭ پاراسەتلىرىنى كارامەت دەپ بىلەتتى. ئۇنىڭ ئورنى ۋە قۇۋۋىتى يەتكەن ۋىلايەتلىرى ھەقىقىي ۋەللەرنىڭ دەرىجە ۋە مەرتىۋىسىگە يەتسە يەتتىكى، لېكىن ئۇنىڭدىن كەم ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭغا قاراشلىق يۇرتلار شەرقتە گۇمادى، غەرپتە سېرىق قولغىچە يۇزكۇنلۇل ئىدى. شىمال مۇزداۋان ۋە زەۋقى، جەنۇبى قاراڭغۇ تاققىچە سەكسەن كۇنلۇك يول ئىدى. ئۇ بۇ ھۇدۇت ئىچىدىكى ئۇرۇمچى تەۋەسى ۋە يەتتە شەھەر دائىرىسىدىكى چوڭ- كىچىك ئوتتۇز تۆت ھاكىملىق شەھەرگە ئون تۆت يىل پادىشا ۋە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل سۇلتان بولدى. بۇ جەريانىدا ئۇنىڭ توغرا مىجەزىدە ھېچقانداق ئۆزگىرىش ياكى غەيرىلىك بولمىدى. نەپسىنىڭ تۆۋەنلىگى ھەم مەنسەپكە بېرىلمەسلىگى تۈپەيلىدىن، ئۇ ھېچقاچان ئۆزىگە پادىشا، ياكى سۇلتان ۋە ياكى خان دەپ لەقەم قويغان بولۇپ، مۆھۈرىنىڭ چوڭلۇغى پەقەت تاۋۇزنىڭ ئۇرۇغچىلىكلا بولۇپ، ئۇنىڭغا «مۇھەممەت ياقۇپ» دېگەن خەت نەقىش قىلىنغان ئىدى. دەسلەپكى مەنسۇبىگە بەدۆلەت غازى دېگەننى قوشتى. مەندىن غەيرىسى يوق دېگەن سازدىن سادا چىقىردىغان ۋە ئۆزىدىن ئۆزگە پادىشالارنى كۆزگە ئىلمايدىغان مەرتىۋىلىك بەش پادىشا ۋە خانىنى [205] ئۆزىنىڭ ئىدارە ئاستىغا كىرگۈزۈپ، غەزنە بايلىق، قورال- ياراق،ئەسكەر ۋە پۇقراسىغا ئىگە بولدى.

ئۇنىڭ قىياپىتىدىن بۇغداي ئۆڭلۈك، چىچەكتەك ئىللىق چىراي، يۇمىلاق ساقاللىق ،ئوتتۇرا بويلۇق دوغلاق كىشى ئىدى. دەسلەپتە ئۇ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، ئېھتىياتچانلىق بىلەن شەرىئەت ئۆلچىمى ئىچىدە ئۆتتى. ئۇ پېئىل ئېتىۋارى ۋە

ئش- ھەربىرىتتە خۇددى بىر تەقۋادار ئىشان ياكى ئەدەپلىك ئۆلىماغا ئوخشايتى. كىيىم- كېچەكلىرى خۇددى بىر سودىگەر ئەشرەپىنىڭكىدەك، مىنىدىغان ئات ۋە ئىشلىتىدىغان قورال- جابدۇقلىرى بولسا بىر پىنجابېشى مقدارى كېلەتتى. ئۇ دائىم ئاق جايىنامازغا ئولتۇرغاندەك يۈكۈنۈپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ بەل تاسمىسىنى بېلىدىن يەشكەنلىگى ياكى بەدەشقان قۇرۇپ ئولتۇرغانلىغىنى ھېچكىم كۆرمىگەن ئىدى. ئۇ ئىگىز يەردە ياكى كات تەخت ئۈستىدە ئولتۇرمايتى. ئەكسىچە، كۆپ ۋاقىتلاردا چېدىر- بارگاھ ئالدىغا سېلىنغان بورا ئۈستىدە ۋە پەس جايدا ئولتۇراتتى. يەرگە تاھارەتسىز ئاياق قويمايتى.

«خەلق ئۆز پادىشاسىنىڭ دىنى بىلەن» دىگەن ماقال بويىچە، ئۇ چاغدا ھەممە چوڭ- كىچىك ئادەم ھەمىشە تاھارەتسىز مۇئەززىنى يۇرەتتى. نامازۋاقتى كەلگەندە، ئالى بارگاھ مەسچىتىنىڭ مۇئەززىنى ئەزان ئوقۇش بىلانلا، باشقا ھەمە مۇئەززىنلەرمۇ تەڭلا باراۋەر ئەزان ئوقۇيتى. ھەتتا بازارچىلارنىڭ ھەر بىر دۇكىنىدىمۇ بىر بىر ئادەم ئەزان ئوقۇيتى. شەھەر، سەھرالاردىكى مەسچىتلەرنىڭ مۇئەززىنلىرىمۇ بىرلا ۋاقىتتا تەڭ- باراۋەر ئەزان ئوقۇيتى. ئىلگىرى- كېيىن ئوقۇمايتى بىر مەرتىۋە ئەزانىنى دۇئا مۇقەررەرنى ئوقۇپ تاماملىغىچە، بىر شەھەرنىڭ ھەمە مۇئەززىنلىرى ئەزانىنى تاماملاپ بولۇشى كېرەك ئىدى. ھەممە مۇئەززىنلەر مۇئەززىنىدە تۇرۇپ جانابى ئالى نامازئوقۇيدىغان مەسچىت مۇئەززىنىڭ ئەزان ئوقۇشىغا قاراپ تۇراتتى. ھەتتا ئۇلارمۇ كېچىلەردە سەھەر قوپۇپ، تاھارەت بىلەن مەسچىتلەرنىڭ ئۆگزىسىگە چىقىپ، سالاۋەت ئېيتىپ، دۇئا ئىستىخپار بىلەن شۇغۇللىنىپ، مەسچىت ئالىنىڭ ئەزىنىغا قۇلاق سېلىپ ھازىر تۇراتتى. رەئىس ۋە مۇئتىسىپىلەر كوچا- بازارلاردا يۈرۈپ «ئەي مۇئەززىنلەر، ئەزانغا ھازىر بولۇڭلار، ئىلگىرى- كېيىن بولۇپ قالمىسۇن» دەپ تەھقىق ۋە تەپتىشلەرنى قىلاتتى.

جانابى ئالى ھەر قېتىملىق نامازنى ئەقەللىسى بەش يۈز كىشى بىلەن بىللە ئادا قىلاتتى. نىياز ھاكىم بېك ئېلىپ كەلگەن تارتۇقلارنىڭ ئىچىدە ئالاھىدە ياساتقان بىر كاتتا مەسچىت بار ئىدى. ئۇنىڭ تېشى مەللە چەكمەن، ئىچى زەيتۇن چەكمەندىن ئىشلەنگەن بولۇپ، سەككىز تۆۋرۈك قويۇلغان ئىدى. ھەر قايسى تۆۋرۈكلەر مەشتۇت تازاپ ئارقان بىلەن بىر- بىرىگە چېتىلغان ئىدى. قىرىق نەپەر مەھرەم بىلەن قىرىق نەپەر پاراش كېچە- كۈندۈز بۇ مەسچىتكە مەسئۇل ئىدى. بۇنى تىكىدىغان ۋە يىغىپ ئالىدىغان چاغدا يەنە يۈز نەپەر ياساۋۇل ياردەمدە بۇلاتتى. سەپەرگە ماڭغاندا بۇ مەسچىتنى يىگىرمە ئاتقا، جاينىمازلارنى تۆت ئاتقا يۈكلۈپ ئېلىپ ماڭار ئىدى. ئۇنىڭ ئىچىدە ئون سەپ

كىشى ناماز ئوقۇيتى. ھەر بىر سەپتە ئەللىكتىن يۇز كىشى تىزىلىپ تۇراتتى. بۇ مەسچىت باشقا ھەممە مەسچىت ۋە چېدىر- بارگاھلاردىن ئەقەللى تۆت- بەش گەز ئىگىز ئىدى. ئۇنىڭ تۆت تۇۋرۇگى ئۇستىگە ئادەم ئولتۇرغۇدەك قىلىپ تۆت ئاق قۇببە ئورنىتىلغان ئىدى. بۇ خۇددى كۈن ۋە ئايغا ئوخشاش نۇر چېچىپ پالىلداپ تۇراتتى. بۇنىڭ نۇرىنى ئىككى ياكى ئۈچ تاش مقدارى يېراقتىنمۇ كۆرگىلى بولاتتى.

شۇنداقلا، بۇ چاغدا ھەرقانداق چوڭ- كىچىك ئەسكەر ياكى پۇقرا ۋە ئېھتىساپچىلارنىڭ تەھقىق ۋە تەپتىشى ناھايىتى قاتتىق ئىدى. ئەگەر ئۇلار تۇماق ۋە دوپپا بىلەن يۈرگەن كىشىنى كۆرسە، ئۇنىڭ تۇماق ۋە دوپپىلىرىنى قايچىدا كېسىپ ياكى يىرتىپ پارە- پارە قىلىۋېتەتتى. ھاراقمۇ- شاراپ، بەڭ- بوزا، تاماكا، نەغمە- ناۋا ۋە ئۇسۇل- ساما قاتارلىق مەنئىي قىلىنغان پايدىسىز نەرسىلەرنىڭ مەخپى ۋە ئاشكارە بولۇشىغا زادىلا يول قويولمايتى. ھەتتا بۇ ئەھۋال خالايىقنىڭ ئىچىدە ئۇنتۇلۇپ قالغان ئىدى. مۆتىسىپلەر شەرىئەتكە خىلاپ ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشىگە قارىشى دائىم تەييار تۇراتتى. يولسىز باشباشتاقلار، پىتنە- پاساتچىلار، ئۇرۇس- تالاشچىلار، بىكار تەلەپ بۇزغۇنچىلار، ئوغرى، قىمارۋازلار، سوكۇ كەپتارۋازلار قاتارلىق بىھۇدە ئادەملەرنىڭ ھەممىسى جانابى ئاتالىق غازىنىڭ قەھرى سىياستى ۋە پالىلداق قىلىچ قەھرىيىتى، دۆلەتۇ- ھەشەمەتلىرىدىن قورقۇپ، يالۇۇرۇپ توۋا ئىستىخپار بىلەن مەشغۇل بولاتتى. ئەگەر ئۇرۇش- تالاش ياكى تۆھمەت ۋە خۇسۇمەت قىلغان ئادەملەر ئالدىغا چۈشۈپ قالسا، ئۇلارنى دەرھال يۇز بېشى، پانسەت ياكى جاللاتتەك ئادەملەرگە تاپشۇرۇپ سەرباز قىلاتتى. جانابى ئالى ھەر كۈنى ئىككى قېتىم ئەرزان دات سورايتى. يىگىت، ياساۋۇللار كوچا، بازارلاردا «ئەرزى داتلىرىڭ بارمۇ» دەپ جار سېلىپ، دەردى بارلارنى ئېلىپ كىرىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا توغرا قىلاتتى. ئۇ ئۇلارنىڭ ئەرزى داتلىرىنى ئوقۇتۇپ ئاڭلاپ كۆرۈپ، يىگىت قوشۇپ شەرىئەت قازىلىرىنىڭ ھۈزۇرىغا ئەۋەتەتتى. ھەرقانداق چىرماش جىدەل ياكى دەۋا، خۇسۇمەتلەرمۇ ئۇلۇغ شەرىئەت ھۆكۈملىرى بويىچە بىر سائەتتىلا بىر تەرەپ بولاتتى. چۈنكى، ھەرقانداق ئادەم جانابى ئالىنىڭ سۆلەت ۋە سىياسەتلىرىدىن قورقۇپ ياكى ئەندىشە قىلىپ، تۆھمەت ۋە خۇسۇمەتلەرنى تىلغا ئالالماس ئىدى. دەۋاگار ۋە جاۋاپكارلار راستىنى بايان قىلىشنى باشقا چارە ياكى ئىلاج تاپالماس ئىدى. ھازىرقى چاغدا بىر يىلدا تۈگىمەيدىغان دەۋالار، ئىسلام زامانلىرىدىكى شەرىئەت ھۈزۇرىدا بىر كۈندىلا تۈگەپ كېتەتتى. بۈرۈنقى تەكەببۇر بەگلەر، ئەيانى ئەشرەپلەر ۋە بەگزادىلەر يانچى، كانچى، پۇقرائى خالايىقنىڭ ئورنىنى باراۋەر قىلىپ، پەرقىنى يەكسان قىلدى. ئۇ زاماندا بۆرە قوي

بىلەن بىر كۆلچەتتىن سۇ ئىچەتتى. كەپتەر لاچىن بىلەن بىر شاختا چۆجە چىقاردى دېيىشكە بولاتتى. ئۆتكەن سۇلتانلار پادىشا موجازىلارنىڭ ئىش ئىزلىرىنى بايان قىلغاچ تارىخ كىتاپلىرىدا، ئەمىر تېمۇر كوراگانى ، مىرزا سۇلتان ھۇسەيىن بېننى مىرزا بايقارا قاتارلىق ئولۇغلار تەرىبىلەنگەن ئىكەن. گەرچە ئۇلارنىڭ يۇرت ۋە ئەسكەرلىرى ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن دۆلەت ۋە ھەشەمەتتە جانابى ئالى بەدۆلەت ئۇلاردىن ئەسلا كەم ئەمەس ئىدى. شۇنداقلا بۇ ئۆتكەن سۇلتانلار ھاراقۇ- شاراپ ۋە باشقا مەنئى قىلىنغان ئىشلاردىن خالى ئەمەس ئىدى. لېكىن جانابى ئالىنىڭ كۈچلۈك دۆلىتىدىكى پۇقرائى- خالايىق، ھەتتا ئۇنىڭ ئومۇمىي تەۋەلىگىدە بۇ خىل مەنئىي قىلىنغان ئىشلارنىڭ بولغانلىغى ياكى ئاڭلىغانلىغى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. خەلپائى بەرھەق يەنى خەلىپە ئابباسلارمۇ بۇ خىل ئىچىملىك ۋە مەنئى قىلىنغان ئىشلاردىن خالى ئەمەس بولۇپ، ھەتتا ئۇلارنىڭ كۆپچىلىگى بۇ ئىشلارنى قىلىشقا ئىھتىمات بىلەن تىرىشاتتى. شۇڭلاشقا جانابى ئاتالىق غازىنى بۇ ئۆتكەن سۇلتانلاردىن ئۈستۈن قويسا ھەرگىزمۇ مۇبالىغە بولمايدۇ.

گەپنىڭ ھاسلى شۇكى، جانابى ئالى مۇقام شەرىئەت شېرىپنىڭ يوللىرى، ھارام ئىشلاردىن ساقلىنىش ۋە يولدىن چىقىش قاتارلىق ئىشلارغا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرەتتى. شۇڭلاشقا، شەرىئەت ئۆلىمالىرى، ئىمام پىشۋالار، دىنىي يولباشچىلار، ۋىلايەت ياكى يېگىت ئەمرائىرى ۋە باشقا ئەمەلدار كاتتا باشلارنىڭ بىرەرسىمۇ زورلۇق شەرىئەتكە تاجاۋۇز قىلالماس ئىدى. ئەگەر ئۆلىمالاردىنمۇ سەللا گۇنا ياكى خاتالىق سادىر بولىدىكەن، ئۇلارمۇ ئازاپ- ئەلەم ۋە ئىسكەنجە- سقىمغا مۇپتىلا قىلىناتتى. ھەر قايسى شەھەردىكى ھەر قانداق پەقەت موللا ياكى شەرىئەتپەرۋەرلا بولىدىكەن، ئۇ ئاتا- بوۋىسى ۋە ئەجدادى نەسەپلىرىنىڭ ئۇلۇغ ياكى پەس بولۇشىدىن قەتئى نەزەر «ئۆلىمالار پەيغەمبەرلەرنىڭ ۋارىسى» دىگەن ھەدىس شېرىپنىڭ مەزمۇنى بويىچە، ھامان قازى، ئەلەم، مۇفتى، رەئىس، مۇتىسىپ، موللا مۇدەررىسى، ئىماملىققا تەينلەپ، يارلىق ۋە مەشۇرنامە بىلەن ئۇلۇغلىناتتى. نۇسرەت نىشانلىق ئەسكەرلىرىنىڭ ئىچىدىمۇ قازى ئەسكەر، مۇفتى ئەسكەر، رەئىس، ئېھتىساپچىلار ھازىر ۋە تەييار ئىدى. جىدەل- ماجرا، خۇسۇمەت- دەۋالارمۇ شەرىئەتنىڭ ئادىل ھۆكۈم ئۆلچەملىرى بويىچە بىر تەرەپ قىلىناتتى. بۇ زاماندا ئاتالىق غازى بۇ يەتتە شەھەرئاھالىسىگە ھۆكۈمران ئىدى. ئۇ «ئىسلام ئۆزىدىن بۇرۇنقىنى يېقىتىپ ۋەيران قىلىدۇ» دىگەن ھەدىس بويىچە، نەچچە زامان ۋە نەچچە دەۋران خىتايلار ئىستىلاسى جەريانىدا ئادەت ۋە جارى بولۇپ كەلگەن بىدئەت يامان ئىشلار، خۇددى ھەدىس شېرىپتا «بىللە بولسا تەسىر قىلىدۇ» دىگەندەك خالايىقنىڭ دىل- كۆڭۈللىرىگە خۇددى

سۈننەت قائىدىلىرىدەك ئوبدان كۆرۈنۈپ ياكى ئاڭلىنىپ جارى ۋە رەسىم بولۇپ قالغان ياماق ئادەتلەرنى ئاللانىڭ رازىلىغىغا ئېرىشكەن ھەممە دىنىي ئۆلىمالارنىڭ پەتىۋالىرىغا سېلىشتۇرۇپ ۋە تەدبىقلاپ يوق قىلدى.

ئەسلىدە بۇ يەتتە شەھەر ئىچىدە ھاممام بولمىغان ئىدى. كاشغەر، ياركەنت، ئاقسۇدا ھاممام بىنا قىلدۇردى. زاكىرجان قارىنى مەككە مۇئەززىمگە ئەۋەتىپ، بۇ يەتتە شەھەر نامىدا تەكىيە خانا (مېخمانخانا- ت) بىنا قىلىشقا تەيىنلىدى. قۇرۇلۇش ئەمدىلا باشلىنىپ تېخى پۈتكىچە ئۇنىڭ ئۈمرى ۋاپا قىلمىدى. ئۇ يەنە ھەر قايسى شەھەرنىڭ ئەمەلدارى ۋە كاتتا باشلىرىغا بۇ يەتتە شەھەر ئىچىدىكى نۇرغا تولغان مازار- ماشايىخلارنىڭ سەنالىرىنى كېڭەيتىش ياكى يېڭىۋاشتىن بىنا قىلىشقا يارلىق چۈشۈردى. ئۇ يەنە ئۇستا بېشىلارنى تەيىنلەپ، خانىقا، مەسچىت پەشاتاقلىرىنى ئىگىزلىتىپ ۋە پۈختا تاش خىش، مەرمەر قاتارلىقلار بىلەن زىننەتلەپ، سىر، گىل، گەچ قاتارلىق بىلەن سىرلاپ پاقىرتىپ، تېخىمۇ ئالاھىدە قىلىپ يېڭىلىدى. يوللاردىكى قونئالغۇ- راباتلارغا قورغانچە بىنا قىلىپ، چىرايلىق ئىمارەتلەرنى تەييار قىلدۇردى. جۈملىدىن كاشغەردىكى ھەزرتى ئاپاق خوجامنىڭ خانىقا پەشتاقلىرىنى يېڭىدىن بىنا قىلدۇردى. بولۇپمۇ گۈمبىزىنى بۇزۇپ كېڭەيتىپ، پىششىق خىش بىلەن بىر ئالى گۈمبەز بىنا قىلدىكى، بۇ يەتتە شەھەر ئىچىدە بەلكى موغۇلستان ئۆلكىسىدىنمۇ بۇنچىلىك ئالى ۋە كۆركەملىك گۈمبەز ھېچقاچان بىنا قىلىنغان ئەمەس. بۇنىڭ مەسچىت، خانىقا ۋە ئىگىز پەشتاقلىرى ھېلىمۇ ئۆز ئورنىدا مۇستەھكەم تۇرماقتا. بەلكى بۇ نەچچە ئەسىردىن كېيىنمۇ يەنە شۇنداقلا تۇرسا كېرەك. جانابى ئالىنىڭ دەبدەبە ۋە سۆلەت يۇلتۇزى، ھەشەمەتلىرى كۆزدىن غايىپ بولدى. لېكىن بىنا قىلىپ ياساتقانلىرى نەمۇنە ۋە نىشانە قالدى.

شۇنىڭدەك، جانابى ئالى غازى ھەر بىر شەھەرگە قەدەم- تەشرىپ قىلسا، بۇ شەھەرگە بىر مەنزىل قالغاندا، بىر ئىشەنچىلىك مەھرەم ئارقىلىق شۇ جايدىكى مەكتەپدار مولالارغا كىيىم- تون، بىرەردىن قىزىل تىللا ھەدىيە- سوغا ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ دۇئاسىنى ئېلىپ، مەكتەپ بالىلىرىنى ئازات قىلدۇرۇپ، مەكتەپخان بالىلاردىن جانابى ئالى ھەققىدە دۇئا ئالاتتى. مەزكۇر مەكتەپدار موللىلار بالىلىرىنى شەھەرنىڭ تېشىغا ئېلىپ چىقىپ دۇئا قىلاتتى. جانابى ئالىمۇ ئېتىدىن چۈشۈپ مۇلايىم چىراي بىلەن بالىلارنى كۆڭۈلۈك كۆرۈپ ئون تەڭگە، بەش تەڭگە، ئەقەللىسى بىر تەڭگىگىچە ئاق تەڭگە ئىنئام قىلاتتى. كالامى شېرىپ ئوقۇيدىغان بالىلارغا كالامى شېرىپ، ھەپتىيەك ئوقۇيدىغان بالىلارغا ھەپتىيەك شېرىپ ئېھسان قىلىپ، ئاندىن ئاتقا مىنىپ شەھەرگە ياكى ئالى بارگاھلىرىغا بېرىپ چۈشەتتى.

جانابى ئالى يەنە ھەر ۋاقىت زەپەر ئۆزەڭگىسىگە ئاياق قويغان چاغدا، ئەقەللىسى ئون مىڭ يىگىت، سەرۋاز بىلەن بىللە سەپەر قىلاتتى. بۇنداق چوڭ قوشۇن ئىچىدىمۇ جاراڭ-جۇراڭ يۇقىرى-پەس ئاۋاز چىقمايتى. ئۇلارنىڭ تەرتىپ-ئىنتىزامى شۇ قەدەر ئىدىكى، يىگىت ۋە مەھرەملەر ئاۋازىنى كۆتۈرۈپ، سۆز قىلالمايتى. بەلكى ئاتلىرىمۇ كىشنىيەلمەيتى. ئۇ يىگىتلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن بىر دەقىقىمۇ خەۋەرسىز ئەمەس ئىدى. راھەت ۋە پاراغەتنى ئۆزىگە ئەسلا راۋا كۆرمەيتى.

نەزىم:

«ئەگەر خۇايىش ئەتسەڭ ئۆز ئاسايىشىڭ، دىيارىڭدا، ئارام ئالالماس كىشى» دىگەن گەپلەر بۇ ئاتالىق غازىنىڭ ئەھۋالىغا مۇۋاپىق كېلەتتى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ يارلىق ۋە نىشانلىرى گويا بىر سەجدىگە باش قويۇپ ئولتۇرغان ماشايىخلارنىڭ ئىرشادلىرىدەك ياكى بىر ئايەت ھەدىسلەردىن ھۆكۈم چىقارغۇچى مۇجتەھىدلەرنىڭ ھۆكۈم شىرىپلىرىدەك باشتىن-ئاياق تەربىيە-نەسىھەت ۋە شەرىئەت شېرىپنى راۋاجلاندۇرۇش ھەم گۈللەندۈرۈشكە پايدىلىق بولغان ياكى تەربىيۇى ئەھمىيەتكە ئىگە مەزمۇنلار يېزىلغان نىشان ۋە ئىنايەتنامىلەر ئىدى. ئۇنىڭ يارلىقلىرى ئىچىدىن ئىككى پارچە فارسى ۋە بىر پارچە تۈركى تىلدا يېزىلغان يارلىقنى تەۋەرۈك ئۈچۈن كەم ياكى زىيادە قىلماي، ئۆز ئەينى بويىچە كۆچۈرۈپ بۇ سەھىپگە بېكىتتىم. تا كېيىنكى زامانلاردا بۇنى كۆرگەن ۋە مۇتالىيە قىلغان دىيانەتلىك مەنسەپدارلارنىڭ دۇئا قىلىشىغا سەۋەپ بولارمىكىن دەيمەن.

ئىنايەتنامە ۋە ئەنبەر شەمامە فارىسى

دۇئاگۇي سەممى قازى ئەسكەررا!

بەئداز تەبلىغ پەيام نەمۇدە ئەنكى، دەرىن ھەنگام ئانچە مۇكالىمان بەردادخۇۋاھ ۋە ئانچە مۇئەخخەزات بەتەخمىن زۇلم ئىقتىناھ ۋە قەلەمئۇچى ۋە غەيرىھا ۋە ئانچە مەئرىفەت ئەز-شەرىئەتى ئىلاھە بەسوۋبى كوۋمە مۇھەممەت ئەزىم بېك رارەۋانە ساختەن ۋە بەساھىپ ئەزىز مەرگەن رەۋانە داشتە يودەئىد، رەسد ئەزمەزمۇنەش

مۇتتەلەئ شۇدە سەۋەپ تەزا يۈد خۇرسەندى گەردىد. دۇنياكى فەنايى ئۇ زاهىر ۋە دۇر ئالاتى زۇلم خۇداۋەند قاهىر ئەست، دايىما دەرهال ئەفئال ۋە ئەهمال هازىر ۋە نازىر ئەست. ئەزخاتىر دۇرنە ساختەراستى بەمەشھۇن ھەق رۇستى كارنەمەيەندىكى كورھەق ئەست، مارابا دادخۋاھ دەرىەك نەمانده شەفائەت زۇلم ھىچ مەھەل ۋەفا نەمسازەد، ھەق گويى ۋە ھەق جويى ۋە ھەق پويى كارنەمائىدكى رەددى مەزالىم ئەزھەر ئەمۇر ئەتنابى ئېھتمام تەمام كۇنىد، باقى لىسان سدق ئەست ۋە مۇئەككەد ئەسى ۋەسسلام. 1289.

«خۇش پۇراقلىق ئىنايەتنامە فارسى» نىڭ تەرجىمىسى»

سەممى دۇنياگۇيىمىزقازى ئەسكەرگە!

سالامدىن كېيىن يېتىپ مەلۇم بولغايكى، بۇ كۇنلەردە ...* دادخۋادىن ئۆتكەن مەسلىلەر، يەنى تەخمىنەن نەرسە ئېلىش، زۇلۇم بىلەن جاپا قىلىش، قەلەم ھەققى ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئالغانلىغى توغرلىق يازغان مەلۇماتىڭىز پەقەت ئاللانىڭ مەرپىتى ۋە شەريىتى ئۇچۇندۇر. گۇما بازىرىدىن مۇھەممەت ئەزىم بېكە ئەزىز مەرگەننى ھەمرا قىلىپ ئەۋەتكەن ئىكەنسىز. بۇلار يېتىپ كەلدى. مەلۇماتنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولدۇق. بۇ بىزنىڭ خۇرسەن بولۇشمىزغا سەۋەپ بولدى. دۇنيانىڭ فانىلغى زاھىردۇر، زۇلۇم بولسا

*بۇ يەردە سۆز چۇشۇپ قالغان (ئەسلى كىتاپتا مۇشۇنداق ـــــ يوللىغۇچىدىن)

ئۆتكۇنچىدۇر. خۇدا بولسا قەھرى قىلغۇچىدۇر. ئۇ ھەر دائىم ھەر بىر ئىشتا ۋە ھەرقانداق ئەھۋالدا ھازىر ۋە نازىر (نازارەت ـت) دۇر. بۇنى خاتىرىڭىزلەردىن چىقارمىغايسىزلەر، راستلىق ۋە ھەقلىق بىلەن ئىش قىلغايسىزلەر، گۆر ھەقىقەتەندۇر. خۇدا بىز بىلەن دادخۋانى بىر جايدا قويمايدۇ. زۇلۇمنى ھمايە قىلىش بولسا ھچقاچان ۋاپا بەرمەيدۇ. ھەقىقەتنى سۆزلەش ۋە ھەقىقەتنى ئىستەش لازىم ۋە لايىقتۇر. ئاللانىڭ خوشنوۋىدلىغى، مۇجتەھتلەرنىڭ خۇرسەندىلىگى بويىچە ئىش قىلغايسىزلەر. زۇلمنى يوقتىشقا ۋە ھەر قانداق ئىشنى قىلىشقا غەيرەت قىلغايسىزلەر. قالغان ئىشلاردا بولسا

راست تىللىق ۋە راست بولۇشىڭىزلارنى تەكىتلەيمىز. ھىجرى 1289- يىلى (مىلادى 1872- يىلى – ت).»

ئىككىنچى ئىنايەتنامە فارىسى

فەقاھەت پاناھى قازى ئەسكەررا!

اخىرەتنى نى مەئمۇر⑥.

بەئىداز تەبلىغ پەيام مەرھەمەت فەرجام نەمۇدە ئەنكى، دەرىن ھەنكان ۋە بەھجەت ئىنتىزام ئەزدەست مۇھەممەت رەسۇل مەرگەن ئەزۋەجى رەسىدەن مىلاتىغە ئەزمەسھۇب لۇتفۇللا ياساۋۇل قەۋائىد سىياسى دارى ۋە مۇراسىم دۇئابە تەقدىم رىسانىدە. فۇقرااين گۇماۋەزانگويا ۋە دۇئائى پىيالمەبەكۇللى مۇزافات ئەزمراھىم ئەئلام ھمايۇنى ئاگاھ ۋە دادە دۇئاگىرىنقتەن ۋە ئەيزەن ئەدەم لىياقەت قازى ئەزەنجابى دەرۋىلايەت گۇما مەئەمۇزافات تەھقىقى نەمۇدە ھوقۇق فۇقرايان بىر زىممەئى دىۋان بىگىيان بۇ دە بئاقساقلان قەمتۇ نەمۇدە دەرگەردەن ئەنھامانىدە رەددى ھوقۇق بىنەلىھەق بەرەزائى تەرەفەيىن ئەھەق گەردانىدە قەتئى خۇسۇمەت ۋە رەفئى نىزائى ۋە جخدەل ماھسزا بەينەمھۇم نەمۇدە بىلكۇللىيە ئەتمام رىسانىدىن مۇھەمەت كىرىمن مىرزا مەئەلۇتفۇللا ياساۋۇل بىبەلدەئى مەھرۇسە ياركەند ئەربابەت تەھققات مىيانە دۇئاب ئەزتاۋابىئات ۋىلايەت مەھرۇدە ياركەند. ئەربابەن مۇھەممەت ئەزىم نام بىئەزىز ئەرزۇرىسانىدىن شۇدەن ئەززۇۋەججە جەبرۇ- زۇلۇم، تەئەددى ئەھمەديارسەر كار بەسۇپ قىرائىنى مەزكۇرە شىرىف تەھققى نەمدە بىئەزىز ئەرزى رىسانىدىن شۇدەن ئەزىزە نىيازمەندى ۋە سەھپە ئەبۇدىيەتمەندى راۋانە داشتە بۇدىد دەر ئەھسەن زامان ۋە ئەشرەف ئاۋان ئامىدە شەرف ۋۇسۇل يافتەمزامىن مۇندەرەجەئى ئۇمۇبمۇ بۇ ۋەززەۋھ پەيۇەستە بائىس تەزائىدى خۇاسەندى ۋە سەبەبى فەرھەمەندى گەردىد رەفئى تەئەددى ۋە دەفئى زۇلۇم ئەزكاففە ئەنام لازىم ۋە مۇھەممات ئەس چىنن خۇۋائىد ساختە سانىيازن ئىنكى دەربابەت ئەمرى شەئىر ۋە راۋاج ئۇجنان كۇشدكى ئەگەرمەردە دەرىن ئەمرى مۇردەھرى ئائىنە خسلەت ئۇدەر شاھادەت ئەست مەيدانىد شەرف ھممتى نەمايىد، رىئايە ئەئىنى سادىر نەگەردەدكى،ئەزئەۋۇەل ۋە ئاخىردا دەرگى نەمەكرا ئەزىشمارازى نەمشۇىم ئىجتناب رىئايە ئەھرى ئىكتىساب رىئايە شەرئى سازىد، ھالامەرھەمەت نەمۇدە مۇھەممەد رەسۇل مەرگەن لىباس ۋە خەرجى دادە گەردانىدە ئەيىم ۋە سالام. 1289.

«ئىككىنچى ئنايەتنامە فارىسى» نىڭ تەرجىمىسى: «دىنى ھوقۇق ئىلمىنىڭ ئالىمى قازى ئەسكەرگە! مەرھەمەتلىك سالامىم يېتىپ مەلۇم بولسۇنكى، ئىنتىزاملىق كۇنلەردە خوشاللىق تەقدىم قىلغان سوغا- سالاملىرىمىزنىڭ يەتكەنلىگى توغرىسىدا مۇھەممەت رۇسۇل مەرگەن نامىدىن لۇتپۇللا ياساۋۇل ئارقىلىق تەشەككۇر بىلدۇرۇپ ئەۋەتكەن مەكتۇبىڭلار قولىمىزغا كېلىپ تەگدى. بىزنىڭ مۇبارەك ئېلانىمىز گۇما، زانگۇي، پىيالما تەۋەسىدىكى پۇقرالارغا ئۇقتۇرۇلۇپ، ئۇلارنىڭ دۇئالىرى ئېلىنغانىغى ھەم ئۇ تەرەپ قازىسىنىڭ لاياقەتسىزلىگىدىن ئۆتكۇزگەن خاتالىقلىرى گۇما ۋىلايىتى تەۋەلىگىدە تەكشۈرۇلۇپ- تەھقىقلانغانلىغى، پۇقرالارنىڭ دىۋان بەگلەر بويىنىدىكى ھەققىنى يۇرت ئاقساقاللىرى بىلەن بىللە يۇزمۇ- يۇز تۇرۇپ، ئىككى تەرەپنىڭ رازىلىغى بويىچە ھەق ئىگىلىرىگە ئېلىپ بېرىلگەنلىكى ۋە ئىككى تەرەپ ئارىسىدا يۇز بەرگەن خۇسۇمەت ۋە نىزالارنى تېخمۇ قەتئى تۇگىتىش ئۈچۈن مۇھەممەت كېرىم مىرزىنى لۇتپۇللا ياساۋۇل بىلەن ياركەنت ۋىلايىتىدىكى ئىككى سۇ ئارىسىغا تەكشۈرۈشكە ئەۋەتىلگەنلىگى ، ياركەنت ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى ئەھمەت يارسەركەرنىڭ مۇھەممەت ئىلىم ناملىق كىشىگە زۇلۇم تەئىددى توغرلىق ئەرز- دات قىلىپ، ئۇنى جانابى ئالىنىڭ يارلىغى بويىچە ۋە شەرئىتكە مۇۋاپىق تەكشۈرۈلگەنلىگى ھەققىدىكى ئەرز مەلۇماتىڭلارنى مەنكى كەمتەرىڭلەر ياخشى زامان ۋە شەرەپلىك چاغدا تاپشۇرۇپ ئېلىپ، ئۇنىڭ مەزمۇنىدىن بىرمۇ- بىر ۋاقىپ بولدى. خەلقە قىلىنغان تەئىددى زۇلۇمنى ئەلۋەتتە ئاممىنىڭ ئۇستىدىن كۆتۈرۈپ تاشلاش كېرەك. بۇ ناھايىتى مۇھىم – بىرىنچى ئىشتۇر. ئىككىنچىسى، شەرئەت ئۈچۈن ئۇلۇپ كەتسە، ئۇنىڭ شان ۋە خىسلەتلىرى شېھىتتۇر. شۇنى بىلىڭلەركى، بۇ ھەقتە غەيرەت ۋە ھىممەت كۆرسىتىڭلەر. شەرئەتكە خىلاپ بىرمۇ ئىشنى باشتىن- ئاخىر قىلمىڭلار، ئەگەردە شەرئەتكە قارىشى بىرەر ئىش قىلسىڭلار، بەرگەن تۇزۇمغا رازى بولمايمەن. خەلقەرۋەرلىككە رىئايە قىلىڭلار، شەرئەتكە رىئايە قىلىڭلار، مەرھەمەت قىلىپ مۇھەممەت رۇسۇل بەرگەن خىراجەت، كىيىم- كېچەك بىلەن قايتۇرۇلدى- ۋەسسالام. ھىجرى 1289- يىلى (مىلادى 1872- يىلى – ت).

ئنايەتنامە ئالى تۇركى

فۇقاھىيەت پانا ① موللا ئابدۇللا قازى كالامغا ! پىيام ② مەرھەمەت فەرجام③ سۇخىدە مەفھۇم④ ئولكى، بۇ

ئەييام⑤ مەيمەنەت ئەنجام⑥دا فەزىل⑦خۇداۋەندە ۋە دۆلەت ئىسلامىدا مەئەتتاۋابات⑧لەيلەن ناھارەن⑨ھەرزىتى رەبىۋل ئىززەت⑩ دەرگاھىغە ئىلتىجائى تەمام⑪ ۋە ئىستىد ئايى مەدام⑫ سباتى دۆلەت ⑬جونۇدى مۇنقادى مىللەتنى⑭ فانۇس ئىسمەت ئىچرە ئەفانى تۇۋەرى ۋە بىللىيات

---

① فۇقاھىيەت پانا – دىنىي ھوقۇق ئىلمىنىڭ ئالىمى.

② پىيام – سالام، خەۋەر.

③ مەرھەمەت فەرجام - رەھىم- شەپقەتلىك.

④ سۇئىدە مەفھۇم – مەزمۇن.

⑤ ئەييام – كۈنلەر.

⑥مەيمەنەت ئەنجام - مۇبارەك چاغ.

⑦فەزىل – پەزىلەتلىك.

⑧مەئەتتاۋابات – تەۋەلىرى بلەن.

⑨لەيلەن- ناھارەن – كېچە- كۈندۈز.

⑩رەبىۋل ئىززەت – تۇنجى ئىززەتلىك.

⑪ئىلتىجا تەمام – تولۇق ئىلتىماس.

⑫ئىستىد ئايى مەدام – داۋاملىق تەلەپ قىلىش.

⑬ سباتى دۆلەت – دۆلەتنىڭ مۇقىملىغى.

⑭مۇنقادى مىللەت – مىللەتكە بوي سۇنغۇچى ئەسكەرلەر.

مەئنىۋىدىن ①مەھفۇز ② ۋە فەتھى زەفەر ئەتاسى ③ بىرلە مەھزۇز ④بولماقتىن سالاۋەت خەمسە⑤ئاداسىدىن سۇئىرە تىلەپ، شىكەستە- دىل⑥غۇربا⑦ۋە ئاجىز فۇقرالار ھاجىتى شەرئى شىرىف ھۆكۈمىت بىرلە ئىجرا قىلماق بىرلە خۇرسەندى

ئەيلەپ ۋە بۇ دۆلەت زىياسى⑧ئەھلى ئىسلام باشىدىن مەھۇى⑨ئولماسلىغى دۇئاسىغە مەشغۇل ئىكەنىگىزنى قۇبۇلىيەت شەرىپتىن مۇشەررەف⑩ بولماقى ئۈمىدىدە ئەرزە داشت⑪مەئلۇم قىلىپ ئىنىگىز موللا ئابدۇلكېرىمنى بىر بوخچە، بىر ئات بىرلە ئىبەرتىپ ئىكەنسىز، مۇھەررەم ئەلھەرەم يىگىرمە بەشى جۈمە نامازى ئاداسىدىن سۆڭرە، سائادىتى مۇڭاسلەت⑫ ۋە شەرافتى قۇبۇلىيەت كۆرگۈزدى. مەزامىن ⑬مۇندەرەجەلەرى مۇبەمۇ ئىتتىلاھ⑭دەرەجەسىغە مۇشەررەف تافسىپ بائىس.

---

①بىلىيات مەنىڭى ـ مەنىڭى ئاپەت.

② مەھفۇز ـ ساقلاش.

③ فەتىھى زەپەر ئەتاسى ـ ئۇرۇش غەلبىسى.

④مەھزۇز ـ ساقلىنىش.

⑤ سالاۋەت خەمسە ـ بەش ۋاقىت نامار.

⑥ شىكەستە دىل ـ جارائەت دىل.

⑦ غۇربا ـ غېرىپلار.

⑧ زىيا ـ نۇر.

⑨ مەھۇى ـ يوقىلىش.

⑩ مۇششەرىف ـ شەرەپ.

⑪ئەرزە داشت ـ توغرا قىلغان.

⑫ مۇڭاسلەت ـ ئېرىشىش.

⑬مەزامىن ـ مەزمۇنلار.

⑭مۇبەمۇ ئىتتىلاھ ـ بىرمۇـ بىر ۋاقىت بولۇش.

ئېھتىياج ① ۋە مۇسسەرەت ② ئولدى. ئەلتافى خۇدايى ئالمىيان ③ شاملۇ ھالدۇركىم، ئافتابى شەرىئەت ھەزرىتى سەيدىلئىنىس ۋە ئەلجان ۋە رەسۇلىر رەھمان پەرتۇ شئائى ④ بۇ يەتتە شەھەر ئاھالى فەرقىدە ⑤مۇشەئئەلداۋۇر⑥مۇنسىق بادىيانەت ۋە فۇقەھا ئۇمەت ئۇشبۇ دۆلتى شەرىئەتغە دۇئا ۋە ئىستىدامەت ⑦ئىلتىزامى ھىممەت⑧مەبزۇل⑨ئەتمىشدۇر، بۇ خاكىراھى⑩ ھەرزىتى شەرىئەتنىك شەرئى شىرىق تەرۇيجى⑪ ۋە فۇقرائى ئەھلى تەرفىي⑫ دىن ئۆزىگە مۇددىئا ۋە مەقسۇت قاچان بولسۇن. ھەممە ھال بۇ مەقسەد مەرام⑬ دۇركىم، شەرىيىتى خەيرىلبەشەر⑭سالاۋاتۇللا ۋە ئەتتەھىيە لاۋاسى زىياسىدىن⑮ مەقسۇد ئېتىپ ئۆمۇر شەرئىيە نەبۇۋىيە ⑯ئەلا شەرئىما

---

① بائىس ئېھتىياج – ئېھتىياجغا سەۋەب.

② مۇسسەرەت - خوشال.

③ ئەلتافى خۇدايى ئالمىيان-ئالەم خۇداسنىك لۇتپى

④ پەرتۇ شئائى –پارلاق نۇرى، روشەن

⑤ فەرقىدە – پىشانىسىدە.

⑥ مۇشەئئەل-مەشئەل

⑦ ئىستىدامەت- تەلەپ قىلىش.

⑧ ئىلتىزامى ھىممەت – ھىممەتلىك مەجبۇرىيەت.

⑨ مەبزۇل – مول.

⑩ خاكىراھى – كەمتەر.

⑪تەرۇيجى – تەرەققىيات.

⑫تەرفىي – ئۇلغايتىش.

⑬مەرام – ئارزۇ.

⑭خەيرىلبەشەر – ئىنسانلارنىك ياخشىسى- پەيغەمبەر.

⑮ زىيا – نۇر.

⑯ئۆمۈر شەرئىيە نەبۇۋىيە – شەرىئەت ئەمرى بولغان ئىشلار.

ئەسسالاۋات ۋە ئەتتەھىيە ۋە ئەھكامى مۇجتەھىددىن ① رىزىۋانۇللار ئەلەيھىم ② ئەجمەئىن ۋە روۋناقلىسقىغە مۇستەدام شۇغۇل③ تامام قىلىشىڭىز كېرەك. بۇ زىيا ۋە روۋناق خاسىيەتنى ئىزدەپ، خاسىيەت ۋە نەتىجەسى رىئايە رىفاھىتى ④ سەۋەبى بولۇشىدىن ئەلتازام قىلىڭ ⑤بەش كۇنلۇك ئالەم فانى ئۆتكۇنچىدۇر. رۇزى جازا⑥ بۇ فەجھدە ⑦جاۋاپ بىسا مۇشەققەت⑧دۇر. ئەمما سىزلەر زىممە ئالدىدا سىزلەرغە مۇفەۋۋەز⑨ ۋە مۇئەممەل⑩ دۇر. ئوقۇبا سەئىدە⑪بولۇڭ. ئۇمىد رەجا⑫ بۇكى، دۇنيايى بى رىيا ⑬ ۋە ئىلتىجاھى ⑭ دەرگاھى بەھەمتا جەھەتى⑮ ئىستىدامەت دۆلەت مۇئەللا زىيادە

---

①مۇجتە ھىددىنى – ئايەت ۋە ھەدىسلەرگە ئاساسەن شەرىئەت قانۇنلىرىنى تۇزگۇچىلەر.

② رىزىۋانۇللار ئەلەيھىم

③مۇستەدام – داۋاملىق.

④رىئايە رىفاھىتى – پۇقرالار مەئىشتى.

⑤ئەلتازام – مەجبۇرىيەت.

⑥رۇزى جازا – قىيامەت كۇنى.

⑦فەجھى- ھەققىدە.

⑧بىسا مۇشەققەت – كۆپ مۇشەققەت.

⑨مۇفەۋۋەز – تاپشۇرۇلغان.

⑩مۇئەممەل – بېكىتىلگەن.

⑪ئوقۇبا سەئىدە ـ ئاقشۇتتىكە تىرىشىش.

⑫ رەجا ـ ئۇمىت.

⑬ بى رىيا ـ راست.

⑭ئىلتىجا ـ سەجدە

⑮بەھەمتا ـ تەڭداشسىز.

قىلىڭ ۋە ئەلھال ھەمزە موللا ئابدۇلكېرىمغە سەرۇپا ۋە خەرجى ئىلتىماس ئېتىپ ۋە سىزغە لىباس ۋە سەللا كۇلاھ، رويمال مەرھەمەت ئەيلەپ ئىبەردۇڭ ـ ۋەسسالام. 1294 (مىلادى 1877 ـ يىلى ـ ت)».

جانابى ئالى بەدۆلەتنىڭ دۆلەت ۋە سەلتەنەتكە ئىگە بولۇشدىكى يەنە بىر سەۋەپ شۇكى، ئىشەنچىلىك ئادەملەر جۇملىدىن مەلۇم بولغان بىر ئادەم تۆۋەندىكىدەك پاكىتلارنى كەلتۈرىدۇ. يەنى ئۇ بىز مەغنانىدىن ئىدۇق. دادام سودىگەر ئىدى. ئانام باشلىق ھويلىسىدا ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، قازاق ئىچىگە سودىگەرچىلىككە كەتتى. بىز ئۇزۇن مۇددەت بۇ قېرى مەزلۇمنىڭ ھويلىسىدا ئولتۇردۇق. بۇ موماي بولسا قوپسا ياكى ئولتۇرسا، تۇرسا ياكى ماڭسا، ھەتتا كېچە ـ كۈندۈزمۇ زىكرى تەسبىھ ۋە تەھلىل ئورنىدا «ياقۇپ بېك جېنىنى دۆلەتمەن قىلغايسەن» دىگەندىن باشقىنى زادىلا تىلغا ئالماس ئىدى. ئۇ ۋاقىتتا مەن سەككىز ـ ئون ياشلاردىكى كىچىك بالا ئىدىم. تەئەججۇپ قىلىپ ئانامدىن بۇ موماينىڭ نىمە دىگىنى دەپ سورىسام، ئانام بۇ موماينىڭ ياقۇپ بېك دەپ ئوغلى بار. شۇ ئوغلىنى تىلەپ دۇئا قىلدۇ دىدى. لېكىن بۇ كۈنلەردە ياقۇپ بېك بەزى يۇرتلارنى سوراپ، سەركەردە بولۇپ، يىگىتلەرنىڭ ئۈستىدە چوڭ ئەمەلدار ئىكەن. ئۇ ئانىسىنىڭ قىلغان دۇئالىرىنىڭ تەسىرى بىلەن ئۇزۇنغا ئۆتمەي كاشغەردە تەختى سەلتەنەتكە چىقتى. ئانىسىنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىنمۇ ئارتۇق قىلاتتى دەيدۇ. بۇ ھەقىقەتەن راستتۇر. بىر كۈنى بىرسى يەنە بىرسىدىن سۈئال سوراپ، قوي ھەر يىلدا پەكەت ئىككىنىلا تۇغىدۇ. نىمە ئۈچۈن ئۇ يەنە كۆپ؟ ئىت بولسا ھەر يىلى يەتتە، سەككىزنى كۆچۈكلەيدۇ، نىمە ئۈچۈن ئۇ ئاز؟ دىگەندە، ئۇ «ئىنىڭ كۆچۈگى ئانىسىنى ئىززەت قىلماي بېسىپ تۇرۇپ ئىمىدۇ. قوينىڭ قوزىسى بولسا ئانىسىنى ئىززەتلەپ بېشىنى تۆۋەن قىلىپ، يۇكۈنۈپ تۇرۇپ ئىمىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قوي كۆپ، ئىت ئاز، يەنە بىرى شۇكى، قوي بولسا يۇڭاش ۋە مۇلايىم، ئىت بولسا ئازار بەرگۈچى، زالىمدۇر. ھەرقانداق مەخلۇق

زالىملىق قىلىدىغانلا بولسا، ئۇنىڭغا خارلىقمۇ بار. بالا- پەرزەنتلىرىگىمۇ بەركەت يوق. ھەرقانداق مەخلۇق يۈڭاش ۋە مۇلايىم بولسا، دۆلەت ئۇنىڭغا ياردۇر، بەركىتىمۇ ناھايىتى كۆپ بولىدۇ» دەپ جاۋاپ بەرگەن ئىكەن. خوش مۇبارەك ۋە ئاخىرەتتە بەخت- سائادەتكە يېتىشكەن ئادەم جەزمەن ئاتا- ئانىسىنىڭ دۇئاسىنى ئالغان ئادەمدۇر. ئاتا- ئانىسىنىڭ دۇئاسىنى ئالغانلار، پەقەت بۇ دۇنيادا ئىززەت ئابرۇيغا ئىگە بولۇپلا قالماي، بەلكى ئاخىرەتكە پۈتۈلگەن خوش پۇراقلىق جەنەتتىن ئورۇن ئېلىشى مۇقەررەر. ئىلاھا ئۆزكارامىتىك بىلەن ھەر ئەھدىنى ئاتا- ئانىسىنىڭ دۇئاسىغا ئىگە بولۇشنى نېسىپ قىلغايسەن، ئامىن، پەزىلەت ۋە كارامەت ئۆزەڭگە مەنسۇپ.

ئەلقىسسە، جانابى ئاتالىق غازىنىڭ ياخشى ئەخلاقلىرى ھەققىدىكى بەزى ۋەقە ۋە سۆزلەر يۇقىرىدا ئاز- تولا بايان قىلىنغان ئىدى. بۇ باپتا تېخىمۇ ئازقىسمى كۆرسىتىلدى. چۈنكى، تەپسىلى ۋە بىر- بىرلەپ بايان قىلساق، ئوقۇغۇچى ۋە ئاڭلىغۇچىلارغا مالالىيەت يېتىپ قېلىشى مۇمكىن دېگەن ئەندىشە بىلەن ئېھتىيات قىلىپ، شۇنچىلىكلا يېتەر دېگەن خىيال بىلەن سۆزنى بۇ جايدا توختاتتۇق. لېكىن، ياخشىلىق بار جايدا يامانلىقمۇ تەييار. نەپ بار جايدا زىيانمۇ ئۇنىڭغا ياردۇر. گۈل تىكەنسىز ئەمەس. ھەسەل ھەرىسىز ئەمەستۇر. ھەر قانداق بىر مەخلۇقتا ياخشى خىسلەتلەر بولىدۇ، ئەلۋەتتە. لېكىن ئۇ يامان ۋە قاباھەت پېئىللارغىمۇ دۇچار بولىدۇ. ھۆسنى گۈزەللىك بىلەن قەبىھ سەتلىك بىر- بىرىدىن زادى جۇدا بولمىغان قوشكىزەكتۇر. ئاللانىڭ ئادىتى بۇرۇندىنلا شۇنداق جارى بولۇپ كەلگەندۇر. قەھرى چاقماق نامايەن بولسا، رەھمەت يامغۇرغىمۇ بىللە كېلىدىغان ئادىتى بار. ھالبۇكى، جانابى ئاللىنىڭ يامان خىسلەتلىرىنى قىسقىچە ئىندەك بايان قىلساق، سۆزىمىز گويا ئىسكەنجىدەك ئۇغۇراپ، ئۇنىڭ ئاچچىق- چۈچۈك تەمى ئوقۇغۇچىلرىنىڭ تىللىرىغا تاتلىق تېپىپ، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ قۇلاقلىرىغا لەززەت بېغىشلاپ، ئۇلارغا ئارزۇلۇق بىر مەرغىبە ۋە مەھبۇبە بولۇپ كۆرۈنسە ئەجەپ ئەمەس.

لېكىن تارىخ كىتاپلىرىدا ئۆتكەن سۇلتانلارنى زىكىر قىلغاندا، مۇئەللىپلەر ئۇلارنىڭ ياخشى خىسلەت ۋە يامان سۈپەتلىرىنى بىر- بىرلەپ بايان قىلغان ئىكەن. ئۇلارنىڭ بۇنداق يېزىشىدىكى مۇددىئاسى بولسا كېيىنكى زامانىدىكى پادىشا، ھاكىمى ۋىلايەت ۋە ئەمەلدارى مەملىكەتلەر بۇنداق ياخشى ئىشلارنى قىلسا، ئۇلارنىڭ دۆلەتلىرى زىيادە، ئۆمۈرلىرى ئۇزۇن بولۇپ، پەرزەنت، دۆلتى، نەۋرىلىرىگىچە مۇستەھكەم بولۇپ، ئۇلارنىڭ ياخشى نام ۋە ئوبدان سۈپەتلىرى جاھان سەھىپسى ۋە ئەھلى ئالەم ئارىسىدا باقى قىلىپ، نامى ئۆچمەي، خالايىقنىڭ دۇئا قىلىشىغا سەۋەپ

بولىدۇ. مۇبادا يامان بىدئەت ئىشلارنى پەيدا قىلىپ، خەلقنە زۇلۇم ۋە جەۋرى قىلسا، ئۇلارنىڭ ئۆمرى قىسقا، دۆلەتلىرى كەم بولۇپ، زىمىن يۈزىدە يامان سۈپەت بىلەن مەشھۇر بولۇپ، خالايىق ئۇنداق ئۇلۇغلارغا ئەسىرىدىن ئەسرگىچە لەنەت ئوقۇيدۇ. بالا- پەرزەنتلىرىمۇ ئەسكى كۈنگە دۇچار بولۇپ خارلىقتا قالىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇلار بۇ خىل ئەھۋاللاردىن ئىبرەت ئېلىپ، ئۆزلىرىنى مەجبۇرى ياخشى يول تەرەپكە مايىل قىلىپ، ياخشىلارنىڭ سېپىگە قوشۇلسۇن دىگەنلىكتىن ئىبارەت ئىكەن. شۇڭلاشقا، بۇ جايدا جانابى ئاتالىق غازىنىڭ يامان سۈپەت ۋە نالايىق ئىشلىرىنىمۇ قىسقىچە ۋە ئىنىدەك بايان قىلىش لازىم.

جانابى ئاتالىق غازى ناھايىتى ئۇلۇغ بىر پادىشا ئىدى. لېكىن ئۇ بىرەر قابىلىيەتلىك ۋە ياكى بىرەر ھۇشيار ئادەمنى ۋەزىر قىلمىدى. مەملىكەتنىڭ ھەممە ئىشلىرىنى ئۆزىلا ئىشلىدى. باشقا كىشىگە ئىشەنمىدى. ئۇ خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ تىل يەتمەس ۋە كەمچىلىكسىز كالامى مۇلكۇلئەلالمىدا كۆرسىتىلگەندەن « ھەر ئىشنى كۆپچىلىك بىلەن مەسلىھەت قىلىشىپ ئىشلەڭلار» دىگەن شەرت ۋە مەسلىھەتلىرىگە بوي سۇنماي، خىلاپلىق قىلدى. ئۇ ئۇلۇغ سەيدلەردىن بولغان كاتتا خان تۆرەم ۋە كىچىك خان تۆرەملەرگە خۇددى ئۆزىنىڭ ئاخىرقى ئۆمرىدە نېسىپ بولغان شەرىەتنى ئىلتىپات قىلدى. بۇ شەرىەت ئىچىش بىلەنلا تەسىر قىلىپ، ئۇلار بۇ تۇپراق ئالەمدىن مەڭگۈلۈك باغچىسىغا ئۇچۇپ كەتتى. ۋەلى خان تۆرەمنى تامغا باستۇرۇپ يوق قىلدى. بۇزرۇك خان تۆرەمنى بولسا ئۆزىگە ھەمرا قىلىپ، «تۆرەمنىڭ پەرمايىشى بىلەن كەلدىم» دىگەن بولۇپ، ئۇنى نەزەربەنت قىلغان ھالدا بىللە ئېلىپ يۇرۇپ، بۇ يەتتە شەھەرنى تەسەررۇف قىلىپ تىنجىتقاندىن كېيىن، ئەمدى ئۇ ھەج قىلىپ كەلسۇن دە پ يۇرتتىن ھەيدىدى.

ئۇ دەسلەپتە بىر ئادەمدىن بىر گۇنا سادىر بولسا، ئۇنىڭغا تەربىيە-نەسىھەت قىلىپ ئەپۇ قىلاتتى ۋە ئازلا خىزمەت قىلىپ قويسا تولا ئىلتىپاتلارنى قىلىپ كېتەتتى. كېيىنكى كۈنلەردە بولسا، كۆپ خىزمەت قىلسا ئاز ئىلتىپات قىلىدىغان، ھەتتا ئۇلارنى بىر سەۋەپ بىلەن قاتتىق ئازاپلايدىغان بولدى. بۇرۇن بىر باغ بىدە ياكى بىر ئاياق قېتىق ئۇچۇن بىر ئادەمنى سويغان ئىدى. ئاخىرىدا نەچچە ئادەمنىڭ خانلىرى ۋەيران، ساھىپخانلىرى سەرگەردان بولغانلارنىڭمۇ دادى- پەريادىغا يەتمىدى. باشلىق ۋە ھاكىملارنىڭ زۇلۇم- جەۋرلىرىنىڭ ئۇلغۇيىشىغا يول قويىدى. خۇسۇسەن كېيىنكى سەپەرلىرىدە، بولۇپمۇ تۇرپانغا ئىككىنچى مەرتىۋە ئاتالانغاندا، بىرەرىمۇ ئادەمنىڭ ئەزرە- دادلىرىغا يەتمىدى ۋە بۇنىڭغا پەرۋاسۇ قىلمىدى. كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ مال- مۇلكىنى ئېچىپ كۆرۈپ خەتلەپ، ھەممىسىنى ئالى

دۆلەتخانىغا ئالاتتى. مال ئىگىلىرى ئېلىپ چىقىپ ئارقان ۋە مال ئوراپ كەلگەن پارچە كىگىزلەرنىلا ئېلىپ چىقىپ كېتەتتى. ھەتتا زاكاتچىلار زاكات شەرئىنى بەرسۇن دەپ ئۇلارنىڭ كەينىگە ئادەم قوشۇپ قويىاتتى. بۇ بايلار « مالىلىرىمىزنى ئالى دۆلەتخانىغا ئالغان» دەيدىغان بولسا، بۇ زاكاتچىلار «ئەمسە دۆلەتخانىدىن پۇل چىققاندا پۇلۇڭلارنى ئالسىلەر، ھازىر زاكات شەرئىنى كېچىكتۈرمەي ئادا قىلىڭلار» دەپ زاكاتنى ئېلىۋالاتتى. بۇ بايلار جازانغا پۇل ئېلىپ ياكى قەرز قىلىپ زاكاتنى بېرەتتى ۋە ئۆزىمۇ بۇنىڭغا خىراجەت قىلىپ جان باقاتتى. ئەگەر دۆلەتخانىدىن پۇل چىقىپ قالسا پۇلنى ئالات تى.ئەگەر چىقماي قالسا سەرگەردانلىق بىلەن پېقىر. يوقسۇللۇق كوچىسىغا كىرىپ قالاتتى. مىراس تەقسىم قىلىدىغان تەركەچلەرنىڭ ھال ـ ئەھۋاللىرىمۇ خۇددى شۇنداق، بەلكى ئۇنىڭدىن يامان ئىدى. يۇرت ھاكىملىرى، ۋىلايەت باشلىقلىرىنىڭ ۋەزىپىسىنى بولسا سەھرايى، كەنت، قىشلاقلارغا غەللە خىراج، ئۆشرە ـ زاكات، تاناپ ئۈچۈن ئادەم ئەۋەتىپ پۇل يىغىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئون مىڭ ياكى يىگىرمە مىڭ تەڭگە پۇلنى كېچىدە بارسا كۈندۈزگە ئۇلىماي، كۈندۈزدە بارسە كېچىگە قوندۇرماي ھەم پەقەت كېچىكتۈرمەي تېز ۋە ئالدىراشلىق بىلەن ئالاتتى. بۇ بولسا ئۇنىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ناھايىتى تېز ۋە ئىنتىكلىگىنىڭ نىشانىسى. بولۇپمۇ خوتەننى نىياز ھاكىم بېك، ئاقسۇنى ئابدىراخمان دادخۇا، باي ۋە سايرامنى مۇھەممەت ئىمىن توقسابى دىگەنلەر خاراپ ۋە ۋەيران قىلدى. ھەر بىر ياغۇچىنىڭ پاناسى ئۆزى بىلەندۇر دىگەن مىسال ناھايىتى مەشھۇر. بۇ ھاكىملار پۇلنى پۇقرادىن ئالدى. ئۇنى دۆلەتخانىغىمۇ بەردى، ئۆزلىرىمۇ غەزنە قىلدى. لېكىن ئەيىنى بەدۆلەت ئالغا قويدى. جانابى ئالىنىڭ ئەيىۋى بولسا يۇرتىنىڭ كىرىم ۋە چىقىمىنى كۆرمىگەنلىگى ھەم سورىمىغانلىغىدىن ئىبارەت. ھەر بىر ھاكىمى ۋىلايەتنىڭ بەش يۈز، ئالتە يۈز، ئەڭ ئاز دىگەندىمۇ يەتمىش، سەكسەن دىۋانلىرى بار ئىدى. ئۇلار ھەر يىلى ھەر قايسى كەنت ئىچىدىن بىر بايىنى تۇتۇپ، ئۇنىڭ خالىغان ياكى خالىمىغىنىغا قويماي دىۋان قىلىپ بەلگىلەيتى. ئۇنىڭغا نىشان ۋە پەتتە بەرگەن ھامانلا، ئادەم قوشۇپ پۇل ئالغىلى باراتتى. ئۇلار بىر يىل توشقىچە خالايىقتىن شەرئىتكە مۇۋاپىق زاكات، ئۆشرە، خىراج، تاناپ پۇل يىغىپ تاپشۇراتتى. بىر يىل توشقاندىن كېيىن ئۇلارغا قوشۇپ قويۇلغان بۇ خىل جاللات سۈپەت مىرزا ۋە زالىم تەبىئەتلىك ئادەملەرنى ئەۋەتىپ، بۇ پالاكەت باسقان دىۋانلارنى تەكشۈرۈپ تەپتىش قىلاتتى. بۇلار بىرنى ئون، ئوننى يۈز قىلىپ خەتلەپ، دىۋانلارنىڭ زىممىسىگە ئون مىڭ، يىگىرمە مىڭ تەڭگە پۇلنى ئارتىپ قويىاتتى. بۇلار ياكى زىمىن ـ چارپاي ۋە ياكى كىگىز ـ بىسات، قازان، قۇشلۇقلىرىغچە سېتىپ پۇل قىلىپ، باشلىقلىرىغا بېرەتتى. ئەگەر

ئۇلارنىڭ بۇنى تۆلەشكە مال- ئەشياسى يەتمەي قالسا، «مەن پالانى دېۋانىدۇرمەن، ئالى دۆلەتخانىغا قەرزدارمەن» دەپ ھۆججەت خەت بېرەتتى. بۇرۇن دېۋانلار يۇرت پۇقرالىرىدىن ئالغان پۇلنى شەرىئەت ئۇچۇن دەپ ئاتايتى. كېيىن دېۋانلار تۆلەيدىغان قەرزنى بولسا ھەقىقەت ئۇچۇن دەپ ئاتايدىغان بولدى. مۇبادا بۇلار ئەرز- دات قىلسا، ئۇنى يەنە شۇ ھاكىمى ۋىلايەت باشلىقلىرىنىڭ ئۆزىگە بۇيرۇپ بېرەتتى. بۇلار بولسا ئۆزىنىڭ خالىغىنى بويىچە ۋە قولىدىن كەلگىنچە زۇلۇم قىلىپ، گەندىنىدىكى پۇلنى ئالاتتى. ئەگەر خىتايلار بەرگەن ئوتاغات ۋە قالپاقلىرىنى ساقلاپ، يەنىلا ئۇلاردىن ئۈمىت ۋە ئىشەنچە كۈتۈپ تۇرغان قەدىمقى بەگلەرنىڭ بەگزادىلىرىگە ياكى كۆڭۈللىرى دۇشمەنلىككە تولغان بەگلەرگە پۈتۈلگەن ئەجەل يەتكەن بولسا، بۇنى جانابى ئالى بەدۆلەت نۇرلۇق پاراستى بىلەن كۆرۈپ، زالىم، بەدنىيەت تەرىكە ۋە شۇ تەلئەت مىرزىلىرىنى ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ مۇلكىنى تاتۇالاتتى. مەسىلەن، مىرزا قاسىم مۇھتەر ۋە ئابدۇلئەزىز بۇخارى مىرزىلارنى ئاقسۇلۇق ئابدۇللا دېۋان بېكنىڭ مىراس تەقسىماتىغا ئەۋەتتى. مەزكۇر مىرزىلار كېلىپ، ئۇنىڭ كۆز قويۇلغان پۆپۈكلۈك ئوتاغاتىنى ئون مىڭ تەڭگە، كۆز قويۇلغان خىتايچە قالپىغىنى بەش مىڭ تەڭگە، يەنى بىر كۆز قويۇلغان خىتايچە قالپىغىنى بەش مىڭ تەڭگە دەپ قويۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىدىن مىراس تەقدىم قىلىش ھەققىنى ھىساپلاپ تەرىكە ئالدى. باشقا مال- مۇلكىنىمۇ مۇشۇنداق باھالاپ، قىرىق تەڭگىدىن بىر تەڭگىنى تەرىكە ۋە ئەسكەر ھەققى دەپ ھىساپلاپ، ئۇنىڭغا قىرىق ئالتە مىڭ تەڭگە تەرىكە ۋە ئەسكەر ھەققى ئالدى. ئۇ بارلىق مال- مۇلكىنى سېتىپ، ئاران دېگەندە يىگىرمە سەككىز مىڭ تەڭگە پۇل قىلدى. يەتمىگەنلىرىنى ئۇرۇق- تۇققانلىرى ۋە خىزمەتچىلىرىدىن تىلەپ تېپىپ تاپشۇردى. ۋاھالەنكى، ئۆلگۈچىنىڭ قىزى بولسا ئالى ئوردىنىڭ ئىگىسى جانابى ئاتالىق غازىنىڭ مۇبارەك ئەقدىگە نىكالانغان خوتۇنلار قاتارىدىكى بىر خوتۇن ئىدى.

بۇ چاغدا جانابى ئالىنىڭ ئەمرى ئەقىدە ۋە ئىلكى مۇلكىدە بولغان مۇسۇلمان، تۆڭگانى خىتاي، شوغنان، قالماق، قازاقلاردىن ئولجا ئېلىنغان جۇۋان، چوكان، كاتتا ئۇلۇغلارنىڭ ئەۋلادى قاتارلىق ئايىم ئاغىچا- خوتۇنلىرىنىڭ سانى تەخمىنەن ئالتە يۈزدىن ئارتۇق ئىدى دېگەن قىسسە ھىكايىلەر بار. ئۇنىڭ خۇتۇنلىرى ئىچىدە توختىخان ئايىم دېگەن بىر ئايال پانسەت بار ئىدى. ئۇ ھەممە خوتۇنلارنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ، تەلىم ۋە ئەدەپ ئۆگىتىپ، جانابى بەدۆلەتنىڭ سۆھبەتلىرىگە لايىقلاپ تەييار قىلاتتى. جانابى ئالى ھەر شەھەردە بىر كاتتا ھويلا قىلىپ، ئىچىگە نەچچە ھۇجرىنى تەينەپ، ھەر بىر ھۇجرىغا نەچچە خوتۇننى سۇلاپ، ئۇلارنىڭ خىزمىتىگە كىچىك ۋە ياش مەھرەم ئوغۇللاردىن

بىر قانچىسىنى قويۇپ خەۋەر ئېلىشقا بەلگىلىگەن ئىدى. ئۇ بەزى خۇتۇنلارنى بىر ئىككى قېتىم ئىلكىگە ئېلىپلا قارىماي قويياتتى. مەزكۇر مەزلۇملار ئۆز نەپسى شۆھرىتىنى مۇھاپىزەت قىلالماي، بالاغەتكە يەتكەن ياش باللارغا ئېسىلىپ، شەرىئەتتە چەكلەنگەن ئىشلارغا خىلاپلىق قىلاتتى. شۇڭلاشقا بۇنداق خۇتۇنلارنىڭ كۆپ قىسمى ۋە نۇرغۇن ياش ئوغۇل باللارنىڭ قانلىرى نەچچە قىسىم ئازاپ- ئەلەملەر بىلەن ناھەق تۆكۈلۈپ، ئۇلارنى ئۆزلىرى ئولتۇرغان ئۆيلىرىگە كۆمدۈرگەن ئىدى. جانابى ئالى ئۆزى ئالغان خۇتۇننى باشقىسى ئالالماس ئىدى. ئالغانلار بولسا ئۆز جېنىدىن ئۈمىت كۈتمەس تۇتماس ئىدى. ئەگەر جانابى ئالى ئۆزى خالىسا بەزى خوتۇنلىرىنى ئەمرائى پانسەت، يېگىتلەرگە ئىنئام قىلاتتى. ئەگەر سەپەرگە چىقسا، ئون، ئون بەش ھارۋىنىڭ ئۈستىگە ئۆي- ھوجرا قىلدۇرۇپ، ئۇنىڭغا ئايىملىرىنى سۈلاپ، كىشىگە كۆرسەتمەي يۈرەتتى. ئۇلار بىلەن كۆڭلى خالىغان چاغدا سۆھبەت قىلالايتى. مۇنچە نۇرغۇن خۇتۇنلارنىڭ ئەقىدە نىكاينى شەرىئەتنىڭ قانداق يولىغا مۇۋاپىق قىلدىكىن- تاڭ.

يەنە بىر ۋەقە شۇكى، فەرغانە ۋىلايىتىنىڭ ئادەملىرى مەجەز- خۇلقى جەھەتتىن ئايغىر ئاتنى ياخشى كۆرىدىكەن. ئاختا ئاتنى ناھايىتى كەم مىنىدىكەن. بىر ۋاقىتتا نايىز ھاكىم بېك بىر مۇنچە كاتتا ۋە ياخشى قالماق، قازاق ئاتلىرىنى تارتۇق قىلغان ئىكەن. بۇ ئاتلار ئاتخانىغا بۇيرۇپ بېرىلگەن ئىدى. بىر چاغدا بەدۆلەت ئالى ئاتخانىغا كىرىپ نەچچە ئاتنى ئالدىغا ئالدۇرتۇپ كېلىپ كۆرسە، بۇنىڭ ھەممىسلا ئاختا قىلىنغان ئاتلار ئىكەن. ئۇنىڭ مەجەزى ئۆزگىرىپ، مىراۋخور بېشىدىن «بۇ ئاتلارنى قانداق ئادەم ئاختا قىلغان؟» دەپ سورىغاندا ئۇ «كۇچارلىق يۈسۈپ بېك دەپ ئات كېسىدىغان بىر ئادەم بار. خوتەنگە بېرىپ نىياز بېك ھاكىم بېكنىڭ ئاتلىرىنى ئاختا قىلغان ئىمىش. ھازىر بۇ يەرگە كېلىپتۇ» دەپ مەلۇم قىلغاندا، ئۇ يېگىت بۇيرۇتۇپ ئالدۇرتۇپ كېلىپ، «سىزنى ئات كېسىدۇ دەپ ئاڭلىدىم، سىز ئوبدان ئۇستىمۇ» دەپ سورىغاندا، ئۇ «ئالتە شەھەردە مەندەك ئات كېسىدىغان ئادەم يوق» دەپ مەلۇم قىلىپتۇ. «نەچچە ئات ئاختا قىلغانسىز؟» دىگەندە، «ئەڭ ئاز دىگەندىمۇ، يېگىرمە مىڭ ئات ئاختا قىلغاندۇرمەن» دەپ مەلۇم قىلىپتۇ. يەنە «قانداق ئۇسۇل بىلەن ئاختا قىلىسىز» دەپ سوراپ، ئۇنىڭ ئاختا قىلىش ئۇسۇلىنى ئوبدان كۆرىۋېلىپ، «چىقىپ تۇرۇڭ» دەپ چىقىرۋېتىپ، مىراخور بېشىغا «ئات كېسىشنىڭ يولىنى كۆردۈڭمۇ، سەنمۇ كېسەمسەن» دەپ سورىغاندا ئۇ مىراخور بېشى «پەرمان بولسا كېسىمەن» دىگەن ئىكەن. «ئانداق بولسا يۈسۈپ كۆرسىتىپ بەرگەن يول بويىچە، ئۆزىنى ئەسۋاپلىرى بىلەن ئاختا قىلىپ قويغىن» دەپ پەرمان بېرىپ،

ئاتخاندىن چقىپ كېتىپتۇ. يۈسۈپنى تۇتۇپ كېلىپ، ئاختا قىلغانىنىڭ جازاسىنى دەپ، ئۆز ئەسۋاپلىرى بىلەن بىر جۈپ تېشىنى قىسىپ تۇرۇپ، بىرلا تولغاپ تارتىپ تاشلاپتۇ. بۇ ئادەم ئىككى كۈن يېتىپ ئۆلۈپ قاپتۇ.

گەپنىڭ ھاسلى شۇكى، دۆلەت ئىقبالى زاۋالغا قاراپ يۈزلەنگەندە، ئالدى بىلەن پادىشاھى ئۇلۇغلارنىڭ مىجەز-خۇلقى ئۆزگىرىپ قالدىكەن. پۇقرالار، بەلكى ئەسكەرلەر، خىزمەتچى خادىملارنىڭ ئەھۋالى ۋە تەرتىپ- نىزاملىرىنىمۇ باشقىچە بولۇپ قالدىكەن. بۇ چاغدا مەيلى ئەمەلەر، ئەسكەرلەر ياكى يىگىت دۆلەتخۇالار جانابى ئالىنىڭ كىيىم-كېچەك ۋە پوستىلىرىنى كىيىپ، ئاتلىرىغا مىنىپ، تىللا ۋە پۇللىرىنى خراجەت قىلىپ، خوتۇنلىرىنى ئېلىپ، كۆڭلى خالىغان تاماق- غىزالارنى تەييارلاپ، ئېغىز ۋە چىشلىرىدا چاينىپ ۋە چىشلەپ تۇرۇقلۇق، يەنىلا دۆلەت ئىگىسى ئاستىدە شەك- ھىكايىلەردىن تىلىنى زادىلا يىغمىدى. تۆز ھەققىدە رىئايە قىلماي، كاپىرانە نېمەت قىلغانلار ئاقىۋەت جازاسىنى تاپتى. نەتىجە ۋە تەسىر- ئاقىۋىتىنى ئۆزكۆزى بىلەن كۆردى.

نەقىللەرگە قارىغاندا، كاشغەردىكى پەيزاۋات كەنتىدە بىر ئادەم قوش ھەيدەپ، ئۇرۇق چېچىپ تۇرغان چاغدا، يەنە بىر ئادەم كېلىپ «ئەي بۇرادەر، بۇ يەرگە نىمە تېرىدىڭىز» دەپ سورىغاندا، ئۇ «نىمە تېرىماقچى ئىدىم، خىتاي تېرىدىم» دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ. سوئالچى تەبەسسۇم قىلىپ خوش بولۇپ كېتىپتۇ. ئالتە ئايغا قالماي مەزكۇر زىمىننىڭ ئۇستىگە خىتايلار توشۇپ يىگىپەن سوقۇپ ئولتۇرۇپتۇ. ھازىر بۇ جايدا خىتايلار بىر شەھەر بىنا قىلدى دەيدۇ. بۇ چاغدا ئىككى ئادەم بىر يەردە بولسا خىتايلارنىڭ كېلىدىغانلىغى توغرلۇق راست ياكى يالغان سۆزلەپ توقۇپ، ئۆزلىرىنى خوش قىلار ئىدى. كاشغەردە بىر يىغلىشتا ئولتۇرغان ئادەملەر ئىچىگە يەنە بىر ئادەم كىرىپ ئولتۇرۇپ «ئۇھ! ئۇھ!» دەپتۇ. باشقىلار «ئۇھ؟» دەپ نىمە بولدىڭىز» دەپ سورىغاندا، ئۇ «ئىسلام دىگەن ئالتە ئاي ۋە يا بىر يىل بولۇپ كەلگەن ئىدى. ئون تۆت يىلمۇ ئىسلام بۇلامدۇ؟ ئىسلام ئۇزۇنغا سۆزۈلغانلىقتىن، مەن كۆپ ھېرىپ كەتتىم» دىگەن ئىكەن. بۇ سۆزنى تەستىقلايدىغان بىر ۋەقە ئىسىمگە كەلدى: زامانە ئاۋالدا زامانە زاھىد ۋە دەۋران ئابىدىلىرىدىن ئۇچ نەپەر دەۋەتچى ئاغىنە بىر تەرەپكە يولغا چىققان ئىكەن. يول ئۈستىدە ئۇلارنىڭ چىرىگەن، كونىرغان بىرمۇنچە ئۇستىخانلارغا كۆزى چۈشۈپتۇ. بىرسى «بۇ كونا ئۇستىخانلار قانداق مەخلۇقلارنىڭ ئۇستىخانلىرى بولغىيدى، بۇنىڭ ئەھۋالىنى بىلسەك» دەپ دۇئا قىلغان ئىدى. دەرھال شامال قوزغالدى- دە، ئۇستىخانلار بىر- بىرىگە ئۇلاندى. يەنە بىرى دۇئا قىلسا، ئۇستىخانلارغا گۆش، پەي، تومۇرلار پەيدا بولدى. يەنە بىرسى دۇئا قىلسا، ئۇتىخانلارغا جان كىردى-

ده، ئاچ ۋە ئۇسسۇز، ھەيۋەتلىك، زور بىر شىر سەكرەپ قوپتى. چۈنكى ئۇ ئاچلىق دەردىدىن ئۆلگەن ئىدى. ئۇ ئۇچ نەپەرئابدنى كۆرۈپ پاره- پاره قىلىپ يەپ كەتتى. ھازىر بۇ تىلەپ تاپقان خىتايلارمۇ خۇددى جان كىرگەن بۇ ئاچ شىرغا ئوخشاش بولدى.

ئەي يارەن ئەزىزلەر، تارىخ كىتاپلىرىدا شۇنداق ئايدىك بايان قىلىنغانكى، قەدىمقى پادىشالارنىڭ سۈپەتلىرى لۇتۇپ بىلەن قەھرىيىەت، جامان بىلەن جالالەت ھەم يۇمشاق سۈپەت بىلەن سىياسەتتە ئىپادىلەنگەن ئىدى. بۇنىڭدىن كېيىنمۇ پادىشا ۋە ھاكىمى ۋىلايەتلەردىمۇ دەل ئەنە شۇ سۈپەتلەر جارى بولسا كېرەك. چۈنكى، پادىشا ۋە ھاكىملارغا لۇتپى ئېھسان قىلماقتىن باشقا چارە يوق. غەزەپ- سىياسەت يۇرگۈزمەيمۇ ئىلاج يوق. ئەگەر پادىشالار يۇمشاق سۈپەت بولۇپ، سىياسەت قىلىشنى ئۆزىگە راۋا كۆرسە، پۇقرالارنىڭ مەنپەئەت ۋە پايدىسى كاپالەتكە ئىگە بولالمايدۇ. يۇرتلار قالايمقانچىلىق ۋە ھالاكەتكە يۈزلىنىدۇ. ئەگەر زۇلۇم ۋە قەھرىيەتلىك سۈپەت بىلەن بولۇپ، ئادىل سىياسەتنى ئۆزىگە كېرەك قىلمايدىكەن، پۇقرالارغا تىنچلىق ۋە ئارام‌لىق بولمايدۇ. بىرەر زۇلۇمغا ئۇچرىغان ۋە سەھەردە تۇرغان دىلى سۇنۇق بىرسىنىڭ نالە ۋە ئاھۇ- زارلىرى هممەتلىك ئاللا دەرگاھىغا يېتىپ قۇبۇللۇق شەرىپىگە ئىگە بولىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئاھۇ- نادامەتىدىن يىغلىغان كۆز ياشلىرىنى قات دەريا‌سىنىڭ دولقۇنىغا ئايلاندۇرۇپ، ئانداق پادىشانى، ھەتتا ئۇنىڭغا تەۋە خادىملىرى، ھەشەمەتلىك تۇغ، بايراق، ئەلەم، دەھۇل، دۇماق، نەي، سۇناي ۋە تەرتىپ- تۈزۈملىرىنى بۇ خورلۇق تۈپرىغى ئۈستىگە ئۇرۇپ، تۈگىمەس ئېقىنغا تاشلاپ غەرق قىلىپ، ئاجىز ۋە نابۇت قىلىدىكەن. ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان بۇ پەلەك ھادىسىلىرىدىن پايدىلىق تەجرىبىلەرنى ھاسىل قىلىپ، ئۇنىڭدىن ئىبرەت ئېلىش كېرەك. خۇدا قۇرئاندا «ئەي ئەقىل ۋە كۆز ئىگىلىرى ئىبرەتلىك بولۇڭلار» دىگەن ئايەتنى كۆرسەتكەن ئىكەن.

قىتئە:

تەكىيە قىلماي ئەزىزلەر دۆلتى يىلدامغە①،

باش يېنىدىن پات ئالۇرلەر دۆلتى ئىقبالىنى.

ياتقۇزۇپ جسمى لۇتفىڭنى② بۇ تىره خاك ③ئۇزە،

يوق ئېتىپ سۆلەت ھەشەمنى④بەس قىلۇرلەر نايىنى.

خۇداۋەندە كېرىم ئۆزىنىڭ چوڭقۇر ھكمىتى بىلەن ھەر بىر دۆلەت ئىگىسى ۋە نېمەت ئىگىلىرىنىڭ دۆلەت نېمەتلىرىنى ئېلىشنى ئىرادە تەقدىر قىلماقچى بولسا، ئۇ ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ ئوبدان خۇلقى مىجەزلىرىنى ئېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا نالايىق قىلمىشلار ۋە يامان ئەخلاقلارنى ئولتۇرغۇزۇپ، ھالال نېمەتتىن ھارام نېمەتكە كەلتۈرۈپ، ئاندىن دۆلەت ئاپىتىنى قاراڭغۇلاشتۇرۇپ، بەخت- ئىقبال نۇرىنى خىرە، بەلكى ئۆچۈرۈپ يوق قىلىپ، يەنە بىر لاياقەتلىك دۆلتى ئىگىز ۋە بەختى يۇقىرىنىڭ بېشىغا سەلتەنەت تاجىسىنى قويۇپ، نەي نۆۋىتىنى ساداغا كەلتۈرىدىكەن. خائى ئالى دەرىجىلىك پادىشالار بولسۇن، ياكى ئاجىز گاداي ۋە بىئېتىۋارلار بولسۇن، ئۇلارنىڭ بەش كۈنلۈك دۇنيادا ياخشى ئىشلارنى بەرپا قىلىپ، ياخشى نام قالدۇرغۇچىلارنىڭ جۇملىسىدىن بولۇپ دۇنيادىن كەتمەكلىگىنى نېسىپ قىلغايسەن

قىتئە:

---

① يىلدام – شامالدەك.

② لۇقمان – يۇمشاق.

③ تىره خاك – قارا تۇپراق.

④ھەشەم – ھەشەمەت.

بۇ ئالەم ئىچرە ياخشى ئەت ئىمارەت،

كى قالغاي نىك نام ①ھەم باقالىق ②.

ۋەرەق ئىچرە قالىپدۇر ياخشى ئاتلار،

ئەگەر كىسراغا ③ ئوخشە قىلسا شەلق④.

14

ئالى دەرىجىلىك ئەمرلەر ۋە ئاقىۋەتسىز قوشۇنلارنىڭ ئىتتىپاقى بىلەن ھېكسم خان تۆرەمنىڭ خانلىق تەختى ۋە سەلتەنەت ئورنىغا ئولتۇرغۇزغانلىرى، بۇ كاج چەرخى پەلەك مۇڭۇپپەقەيتلىك قىلماي، ئۇنىڭ «سۈيۈمۈلك ۋەتەن ئىماندۇر» دېگەن ئىستىگى بويىچە ئۆز ئەسلى ۋەتىنىگە قايتقانلىغىنىڭ بايانى

ئەزىز ئۇلۇغ دوستلار ۋە شىرىن لەتاپەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ شاراپەتلىك دىللىرىدىن مەخپى ۋە يۇشۇرۇن قالمىغايكى، قىسسە ھېكايىلەرگە قارىغاندا، بۇ ۋاقىتتا جانابى ئاتالىق غازى بەدۆلەت دۆلەت خانىنى تاشلاپ، ئاخىرەت باقىنى خوش ئېتىپ، جەننىنى قابىزۇل ئەرۋاھ- ئەزرائىلغا، مال- مۈلكى ۋە ئوغلانلىرىنى بىر قىپچاقا ھەتتا خىتاي بىلەن قالماقا تاپشۇردى. نىياز ھاكىم بېك ۋە

---

① نىك نام - ياخشىلىق نام.

② باقاللىق - مەكگۈلۈ

③ كىسرا - قەدىمقى ئىران پادىشاسى.

④ شەقىق - شاھلىق.

ئەھرار خان تۆرەمەر ئۇنىڭ ئالى خىزمەتلىرىنى ئۆينىڭ ئىچىگە ئېلىپ كىرىپ ياتقۇزۇپ، قارا شەھەردىكى ھېكسم خان تۆرەم بىلەن ھەق قۇلى بېگىملەرگە بۇ دەھشەتلىك سۆرەت- ۋەقەنى بايان قىلىپ، تېزلىك بىلەن خەت ماڭدۇردى.

ئۇچىنچى كۈنى بېك بەچچە يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭغا نىياز ھاكىم بېك ئۆزىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئەرزى - دار بولسا، خۇددى بۇرۇنقىدەك بەدۆلەت ئالدىغا ئېلىپ كىرگەن بولۇپ، يەنە يېنىپ چىقىپ، «جانابى ئالىنىڭ مجەز شېرىپلىرى ئىندەك ئۆزگىرىپ قاپتۇ. ھىلىلا چىقماقچى» دەپ پەرمان بېرىپ، كىشىلەرنى كىرگۈزمەي ۋە بىلدۈرمەي ئۇچ كۈننى ئۆتكۈزدى. بۇ چاغدا تۆرەم باشلىق ئەمرى لەشكەر، يىگىت سەرۋازلامۇ يېتىپ كەلدى. ئاندىن نىياز بېك ھاكىم، ئەھرارخان تۆرەم، كېرىم باي مىرزا، مۇھەممەت مۇسا توقسابى، تاشباي دادخۇا، ئاتاباي پانسەتلەر باشلىق بارلىق ئەمرائى ئەسكەرلەر ئىتتىپاق بىلەن بىللە كېڭەش - مەسلىھەت قىلىپ، ھېكىم خان تۆرەمنى ئاق كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ، بۇرۇنقى سۈلتانلارنىڭ قائىدە - رەسمىيەتلىرى بويىچە كۆتۈرۈپ، ئۆزلىرىگە خان ۋە ھۆكۈمران قىلدى. غەزنە ئىشكىلىرى ۋە ساندۇقلارنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ، دادخۇلار باشلىق ھەممە چوڭ - كىچىك ئەمەلدارلارغا تون، كېچەك، پۇل، تىلا، قورال - ياراق، ئىگەر جابدۇقلىرى مۇكەممەل ئاتلارنى بېرىشكە باشلىدى. شۇنداق قىلىپ يەتتە كۈن ئۆتتى. بىر كېچىدە بېك بەچچە جانابى ئالىنىڭ جىنازىسىنى ئېلىپ ماڭدى. دادخۇالار باشلىق ھەممە كاتتىلار ئەرز قىلىپ، «بېك بەدۆلەتنىڭ جەسەتلىرىنى ئېلىپ تېز سۈرئەت بىلەن ئاقسۇغا قاراپ مېڭىپتۇ. ئاقسۇغا بېرىپ غەزنىلەرنى بىر تەرەپ قىلىپ، ئاندىن كاشغەرگە بېرىپ، كاشغەردىكى غەزنىلەرنى يىغىشتۇرۇپ، ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەن غەزنىلەرنى قولغا ئېلىپ، بىزگە قارىماي ئەنجانغا چىقىپ كەتسە، غەزنە بولمىغاندىن كېيىن بىز خىتايلار بىلەن قانداق ئۇرۇشمىز» دەپ تۆرەمنى ماقۇلغا كىرگۈزدى. بۇ چاغدا تۇڭگانى دادخۇالارمۇ كورلىغا چىققان ئىدى. تۆرەم كورلىنى دادخۇاغا تاپشۇردى. ئاقسۇلۇق كوچى ۋاڭنىڭ ئوغلى ئاخۇن نىياز بېكنى ئۇنىڭغا توڭچى - تىلماچ ۋە ياساۋۇل بېشى قىلىپ بەردى. بۇ ئاخۇن نىياز بېك بۇرۇن بەدۆلەتنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ، خىتاي، تۇڭگانىلارغا تىلماچلىق قىلاتتى ۋە ياساۋۇلباشى دىگەن دەرىجە بىلەن ناھايىتى ئىززەت ۋە ئابرۇيغا ئىگە ئىدى. باي مۇھەممەت جاچى باشىنى بەش يۈز يىگىتى بىلەن دادخۇانىڭ ئالدىدا قويۇپ كورلىغا ماڭدۇردى. ئاندىن تۆرەم باشلىق ھەممە قوشۇنلار ئاقسۇغا قاراپ راۋان بولدى. ناھايىتى تېز ئالدىراپ ئاقسۇغا كەلدى. بېك بەچچە ئاقسۇغا ئالدىدا كېلىپ، غەزنىلەرنى سەرەمجان قىلىپ تۇرغان ھالەتتە، بارلىق قىرغىز - قىپچاق ئەسكەرلەرمۇ يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭغىچە ئىككى كۈن ئۆتتى. بېك بەچچە جانابى ئالىنىڭ جەسىدىنى ئېلىپ كاشغەرگە ماڭدى. ئۇ ئەسلىدە دادامنىڭ جەسىدىنى كاشغەرگە ئېلىپ بېرىپ، ھەزرىتى ئاپاقنا دەپنە قىلىپ، ئاكام بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ياكى ئاكام ياكى مەن كېلىپ خىتايلار بىلەن غازات

قىلارمىز دىگەن ياخشى نىيەت ۋە مەقسەت بىلەن يولغا چىققان ئىدى.

بۇ چاغدا نىياز ھاكىم بېك باشلىق بىر نەچچە پىتنە - پاساتچى، ئۇرۇغى بۇزۇق بەدنىيەتلەر پىتنە - پاسات ئوتنى شۇم نەپسى بىلەن پۈدەپ تۇتاشتۇرۇپ، كاشغەردىكى چوڭ بېككە خەت يېزىپ، «كىچىك بېگىم كەتتى، خوي - يەيلى باشقىچە، ئەلۋەتتە ئېھتىيات قىلغايلا - ۋەسسالام» دەپ خەۋەر قىلدى. چوڭ بېك خەتنى كۆرۈپ، مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولدى. ئۇنىڭ كۆڭلىدە بۇرۇنمۇ كىچىك بېكتىن ئەندىشە بار ئىدى. بۇ ئەنسىسى يېڭىدىن تېخىمۇ كۆپىيىپ، ياساۋۇلنى ئالدىغا چىقاردى. ئۇلارنى «ھەق قۇلى بېكنى ئۇچرىغان يەردە ھالاكەتكە يەتكۈزۈپ، مال - ئەشيالىرىنى ئۆزەڭلەر ئېلىڭلار» دەپ ئانىت - قەسەم ئىچكۈزۈپ ماڭدۇردى. بۇلارمۇ لوڭكۇ دىگەن جايدا ھەق قۇلى بېك بىلەن ئۇچرۇشۇپ، ئاتلىرىدىن چۈشۈپ، بىر - بىرى بىلەن ئوبدان كۆرۈشۈپ، بىر پىيالىدىن چاي ئىچىشىپ يەنە ئاتقا مىنىپ، ئۆتكەن ۋەقەلەرنى ئۆز - ئارا بايان قىلىشىپ، بىخەۋەر كىتىپ بارغان چاغدا، قەمبەر مەھرەم دىگەن ئۇشتۇمتۇت ئوق چىقىرىپتۇ. ئوق ئەگىپ كېتىپتۇ. ھەق قۇلى بېك بۇ نىمە پوق يىگىنىڭ دەپ، قىلىچنى غىلاپىدىن تارتىپ ئېلىپ ئۇنىڭغا تەڭلىشىگە ، يەنە بىر مەھرەم ئوق ئېتىپتۇ. ئۇ ئاتتىن يىقىلىپ ئۆلۈپتۇ - دە ، ئۇلارنىڭ مال - ئەشيالىرىنى تاشلاپ كېتىپتۇ. بۇنىڭدىن بىر نەچە كاشغەرلىك خەۋەر تېپىپ، بىر جىلغا ئىچىگە دەپنە قىلىپ، بىر نىشان قاداپ قويۇپتۇ. بۇ جاي ھېلىمۇ « ھەق قۇلى بېك جىلغىسى» دىگەن نام بىلەن مەشھۇر. بۇ ۋەقە تارىخ ھېچجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان تۆتىنچى يىلى جامادىلئەۋۋەلىنىڭ يىگىرمە ئىككىنچى كۈنى يەنى مىزان پەسلى (مىلادى 1877 - يىلى 6 - ئاينىڭ 4 - كۈنى - ت) بولغا ئىدى.

سۆزلىنىڭ ھاسلى شۇكى، جانابى ھېكىم خان تۆرەم ئاقسۇ دارسەلتەنەتىدىن ئورۇن ئېلىپ خانلىق تەختىگە چىقتى. بۇ چاغدا قىپچاق - قىرغىزلار غەزىنى بۇلاپ كەتتى. بۇ تالان - تاراچنى «خان تالانى» دەپ ئاتايدىغان بولدى. بۇنداق پاراكەندە كۈنلەرنىڭ ئىچىدە نىياز ھاكىم بېك، يىگىت، مەھرەم ۋە مۇلازىملىرىنى ئېلىپ خوتەنگە قاراپ قاچتى. ھېكىم خان تۆرەم بۇرۇنقى دەستۇر بويىچە ئابدىراخمان دادخۇانى مۇبارەك يارلىق بىلەن ئاقسۇغا ئالاھىدە ھاكىم قىلدى. كۆچاردىن ئالىمخان تۆرەمنى ئېلىپ كېلىپ، مۇھەممەت رەھىم باقى پانسەتكە يارەمچى قىلدى. باي ، سايرامنى بولسا مۇسامىس بېگىگە ئىنئام قىلدى. مۇھەممەت مۇسا توخسابى بىلەن ئاتاباي پانسەتنى ھەدەيچى قىلىپ، ئالتۇن يارلىق بىلەن مېھرىبانلىق قىلدى. بەچچە باتۇر پانسەتنى ھەممە لەشكەر ئۇستىگە ئەمرى لەشكەر قىلدى. كېرىم باي

دادخۇا، موللا ئالىم قۇلىنىڭ ئوغلى شىر مۇھەممەت مىرزىلارنىمۇ ئەمرى لەشكەر قىلىپ تەيىنلىدى. پانسەتلەرنى دەپتەرگە ئېلىپ، تىزىمنى ئۇلارغا تاپشۇردى. كېيىك لاۋۇر، مۇھەممەت رېھىم پالۋان، مۇھەممەت ئەپەندىلەرنى سەربازالارغا ئەمرى لەشكەر قىلىپ، بارلىق توپ، زەمبىرەك، دۇھوۇل، دۇمباق، قورال-ياراق ۋە بايراقلارنى بۇلارغا تاپشۇردى. قوشۇنلارنى جەمئي سەككىز ئەمرى لەشكەرگە تەقسىم قىلىپ، ئۇچ مىڭ يىگىتنى بىر پانسەتكە قوشۇپ، يەتكۈدەك قورال-ياراق، ئات-ئارغىماقلارنى بېرىپ،ئۇلارنى نۇرانە يارلىق ۋە شاھانە ئىلتىپاتلار بىلەن مەمنۇن ۋە خاتىرجەم قىلدى.

بۇ كۈنلەردە كاشغەردىن قۇلى بېگ، جامدار دادخۇا، ئۆمەر قۇل ئەمرى لەشكەر، ئالاش بىي دادخۇالار باشلىق سانسىز قوشۇنلار ئاقسۇ قەستىدە يولغا چىقتى دىگەن دەھشەتلىك خەۋەرلەر كېلىشكە باشلىدى. ھېكىم خان تۆرەمۇ بەچچە باتۇر لەشكەر بېشىنى باش قىلىپ، قالغان ئەمرى لەشكەر ۋە ئەمرائىلارنى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرىنى قىل قۇيرۇق قىلىپ، يىگىرمە بەش مىڭ يىگىت، سەرباز بىلەن ئاتلىنىپ، مەنزىلمۇ-مەنزىل يۈرۈپ، ئاقسۇدىن تۆت مەنزىل يىراقتىكى يايدى دىگەن جايغا بېرىپ ئورۇنلاشتى. بېگ بەچچەنىڭ چاپاۋۇل ئالاس بىي دادخۇا دىگەن بولسا چۆلقۇدۇق دىگەن يەرگە ئورۇنلاشقان ئىكەن. جانابى تۆرەمنىڭ پەرمانى بىلەن مۇھەممەت سەيىد پانسەت، ھاپىز بېگ پانسەتلەرمۇ چاپاۋۇل بولۇپ، بۇ يەرگە يېتىپ بېرىپ جەڭگە كىرىشتى. ئالاش بىي دادخۇانى يىگىتلىرى بىلەن قوشۇپ ئارقىغا ياندۇردى. بىر نەچچە يىگىتنى ئولجا-ئەسىر قىلىپ ئېلىپ كېلىپ، جانابى تۆرەمگە دۇئا قىلدى. كاشغەرلىك ئاخۇن پانسەت ئۆز يىگىتلىرى بىلەن تۆرەم تەرىپىگە قېچىپ ئۆتۈپ دۇئا قىلدى ۋە ھەممىگە مۇبارەكبادلىق ۋە خۇرسەنلىك ئېلىپ كەلدى. ئۇ كۈنى ئارام ئېلىپ، ئەتىسى ئىككى تەرەپنىڭ خۇددى دەريادەك ئاققان ۋە مۆكەممەل قوراللانغان قانخور قوشۇنلىرى بىر-بىرىگە قارىشى سەپ تارتىپ جەڭگە كىرىشتى. ئۆلتۈرۈش قىرىش ئوتلىرىنىڭ شولىسى جۇش ئۇرۇپ ئۆرلەپ، ھەر ئىككى تەرەپمۇ زىيانغا ئۇچراشقا باشلىدى. تۆرەمنىڭ باتۇرلىرى بېگ بەچچەنىڭ يىگىتلىرىنى ئارقىغا ياندۇرۇپ، ئىگەلەپ تۇرغان بىر ھالەتتە، ئاتاباي ھۆدەچى سەپنى بۇزۇپ، يىگىتلىرىنى ئېلىپ، تۆرەمدىن يۇز ئۆرۈپ بېگ بەچچە تەرەپكە قېچىپ كەتتى. نەتىجىدە بېگ بەچچە تەرەپكە قۇۋەت ھاسىل بولدى. تۆرەم تەرەپ زەئىپلەشتى. مۇشۇنداق ھالەتتە تۆرەمنىڭ مۇقەررەپلىرىدىن ھۈسەين مەھرەم بېشىغا ئوق تېگىپ جان ئۈزدى. تۆرەم ئارقىغا ياندى. ئەمرى لەشكەر كېرەم قۇل داخۇا، كېرىم باي مىرزا، ئەلى بېگ پانسەتلەرمۇ

ئارقىغا ياندى. مۇھەممەت مۇسا توقسابى، مۇھەممەت رېھىم پەھلىۋان، كىپەك لاۋۇرلار بىرمىك بەش يۈز يىگىت، سەرۋازلىرى بىلەن كەلپىننى ئارىلاپ، قاقشال ئىچى بىلەن ئەنجانغا راۋان بولدى.

ئىككى تەرەپ ئالتە سائەت ئۇرۇش قىلغان ئىدى. ئىككى تەرەپتىن بىر مىك بەش يۈز يىگىت، سەرباز زىيان بولۇپتۇ. ئاتاباي ھۆدەيچى بېك بەچچە تەرەپكە ئۆتۈپ دۇئا قىلىپ تۇرۇپ، «يايدىدا بىر مۇنچە غەزنە بار ئىدى، زايا بۇلارمىكىن» دىگەندە، بېك بەچچە «ئانداق بولسا سىز ئىلگىرى بېرىپ غەزنىلەرنى ئېلىشقا ھازىرلىق قىلىپ تۇرۇڭ» دەپ پەرمان قىلدى. ئۇ تېزلىك بىلەن بېرىپ، غەزنىلەرنى ئېلىۋاتقان چاغدا جانابى تۆرە يېتىپ كەلدى. ئاتاباي قاچقان بولسىمۇ، ئۇنى تۇتتۇرۇپ كېلىپ، يالىڭاچ قىلىپ باغلاپ «سەن مەندىن نىمە يامانلىق كۆردۇڭ؟ مەن سىنى ھۆدەيچى قىلىپ ئىلتىپات قىلدىم. سەن بولساڭ ماڭا تۇزكورلۇق قىلدىڭ» دەپ يامان بىر سەركەش يامان ئات تاپتۇرۇپ كېلىپ، ئۇنى ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا باغلاپ سۆرۈتۈپ قويۇپ بەردى. ئۇ پارچە- پارچە بولۇپ يوقالدى. غەزنىنى تالاشقا بۇيرۇق قىلدى. ھەممىسلا تالاپ كەتتى.

نەزىم:

ناله قىلما غەيرىدىن ئۆزۈڭ ئىشىدىن بول مەلۇم

كى زەرەرنى تارتىپ ئېرىدىڭ ھەم زەرەر تاپتىڭ ھوسۇل

نەزىم:

شەمسى پەرۋانەنى كۆيدۈردى،

ھەم كۆيگۈسى ئۆز ئاياغى بىلەن.

گەپنىڭ ھاسلى شۇكى، جانابى ھېكىم خان تۆرەم ئايكۆلگە كېلىپ،ئاندىن ئارالغا بېرىپ، بۇ جاينى ئارىلاپ

ئۇچتۇرپانا ئۆتتى. ئاندىن بەدەل داۋانىنى ئېشىپ ئىسسىقكۆلگە بېرىپ، ۋە بۇ جايدىمۇ تۇرالماي، فەرغانە ۋىلايىتىدىكى ئەسكە دىگەن جايدىكى ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ مەھەللىسىگە بېرىپ ئورۇنلاشتى. تۆرەم ۋە مۇھەممەت مۇسا توقسابىيلەر بىلەن بىللە ئون مىڭغا يېقىن يىگىت، سەربازلار چېقىپ كەتتى. بەچچە باتۇر باشلىق بىرمۇنچە يىگىت توختاپ قېلىپ، بەگ بەچچىنى دۇئا قىلىپ ئىلتىپاتقا يەتتى. بىك بەچچىگە ئىشەنچىسى يوق بىر نەچچە ئەمەلدار-مەنسەپدار ۋە يىگىت، سەربازلار خوتەن قاتارلىق تەرەپ-تەرەپتىكى جايلارغا قېچىپ سەرگاردان بولدى. چۈنكى، جانابى ئاتالىق غازى ئۆلۈپ كەتكەندە، ئىسلام روۋناقى بىلەن راۋاجمۇ كەتكەن ئىدى. جانابى ئالى ئاتالىقنىڭ ئىسمى لەقەملىرى «بەدۆلەت» ئىدى. بۇ ئۇنىڭ ئىسمى بىلەن لايىق لەقەم ئىكەن. ئىلاھا مۇسۇلمانلارنىڭ دىل كۆڭۈللىرىدىن ئىسلامى شېرىپ نۇرى ۋە مۇھەببىتىنى يىراق ۋە يوق قىلمىغايسەن ۋە ئۇنى مۇسۇلمانلار جامائىتى بىلەن بىللە قويغايسەن، ئىلاھىم قىيامەتتە بىزنى مۇسۇلمانلار ۋە مىسكىنلەر (يوقسۇللار قاتارىدا) ھەشر قىلغىن (قىيامەتكە يېقىن - ت) نەبى ۋە مۇرەل پەيغەمبەرلەرنىڭ ھۆرمىتى بىلەن ئامىن !

15

جانابى بېك قۇلى ئىبنى مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىقنىڭ مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىغى ۋە ئاقسۇ، خوتەننى ئىلكىگە ئېلىشى ھەم دۆلىتىنىڭ تامامەن يوق بولۇشى ۋە بۇ جەريانىدا يۈز بەرگەن ۋەقە ھادىسە - ئەھۋاللارنىڭ بايانى

ئەزىز تەمكىنلىك يارەنلەر، لەۋزى لەززەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ ياخشى - يامانىنى ئايرىيدىغان كۆڭۈللىرىگە روشەن ۋە ئۇچۇق بولغايكى، بۇنداق بىر خىل ئەقلى ھىكايە ۋە قىسسەئى ئەپسانىلەرگە قارىغاندا، جانابى ئاتالىق غازىنىڭ جەسسىدىنى بېك قۇل بېكنىڭ بۇرادەر ئىنىسى ھەق قۇلى بېگىم ئېلىپ كاشغەرگە ماڭغان ئىدى. بىر نەچچە پىتنە-

پاساتچى يامان غەرەز ئادەمنىڭ ئۇستىلىق بىلەن پىلانلىشى، بەلكى ئۇ قادىرى مۇختار ئاللانىڭ ئىرادە تەقدىرى بىلەن، ئۇ ئەڭ ئاۋال ئۆزىنىڭ بىگۇناھ ۋە ئەيىپسىز بۇرادەر ئىنىسى بىلەن ناھەم قان ئارقىلىق ۋىدالىشىپ، دۇنيا ۋە ئاخىرەتتىكى ھاقارەت ۋە نەپرەتكە نىشانە بولدى. ئاندىن كېيىن جانابى سەيىد ھېكىم خان تۆرەم بىلەن دۇشمەنلىشىپ، ئۇنى يوق قىلىشنى قەتئىي نىيەت قىلدى ۋە ئەمرى لەشكەر ئۆمەر قۇل دادخۇا، جامدار دادخۇا، ئالاش بىي دادخۇالار باشلىق ئون بەش مىڭدىن ئارتۇق سانلىق قوشۇن بىلەن تارىخ چىجى بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان تۆتىنچى يىلى ماھى جامادىلئاخىرنىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى (مىلادى 1877- يىلى 4- ئاينىڭ 26- كۈنى - ت) ناھايىتى داغدۇغىلارنى قىلىپ، ئاتلىق يۈرۈپ چۆلقۇدۇق ۋە يايدى قاتارلىق جايلاردا تۆرەم بىلەن ئۇرۇشتى. مۇھەممەت قاۋۇل ياساۋۇلبېشى ۋە پىسەر پانسەتلەر ئوقتا ئۆلتى. جامدار دادخۇانىڭ بەشماداق قولىنى ئوق ئۇچۇرۇپ زەخمدار قىلىپ، كاردىن چىقاردى. ئۇ مەغلۇبىيەتكە يۈزلىنىپ تۇرغاندا، ئۇشتۇمتۇت غەلبە چىرايىنى كۆرسىتىپ، ھېكىم خان جانابى بېك بەچچەئەركانى دۆلەتلىرى بىلەن مەنزىلمۇ- مەنزىل يۈرۈپ ئاقسۇدا رۇس سەلتەنەتىگە ئورۇنلىشىپ، ئاتا- مىراسى تەختگاھىغا چىقتى. نەتىجىدە ئاقسۇ، كۇچار، ئۈچتۇرپانغىچە بولغان جايلارنى بېك بەچچەنىڭ ئىرادىسىگە ئۆتتى.

ئۇ ئىلگىرى تۆرەمگە قارايدىغان چوڭ- كىچىك ئەمىرلەر، پانسەتلەرگە جازا قويۇپ ئەيىپلەپ، بەزلىرىنى نەزەربەت قىلدى. بەزلىرىنى كاشغەر، ياركەنتكە ھەيدىدى. ئۇ ئاقسۇدىكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىپ، ئابدۇلرەخمان دادخۇائىنى ئاقسۇغا ئالاھىدە ھاكىم قىلدى. مۇھەممەت رېھىم خان تۆرەمنى كۇچاردىكى ئورنىدىن ئېلىپ ئامىل خان تۆرەمگە يارەمچى قىلىپ بەلگىلىدى. ئۈچتۇرپاندىكى مۇھەممەت بابا توقسابىينى بىكار قىلىپ، كۇچارغا ئاپىرىپ نەزەربەنت قىلغان ئىدى. كېيىن يەنە ئۇنى ئالدۇرۇپ كېلىپ، ئۆز يۇرتىنى مەرھەمەت قىلدى.

لېكىن، ئامىل خان تۆرەم كۇچارغا بارغاندىن كېيىن خاتىرجەم يېتىپ بىپارۋالىق قىلدى. ئۇ دەسلەپتە كۇچارلىق قادىر بېك پانسەت، شەھرىيارلىق مەمۇر پانسەت، ئالاش دادخۇانىڭ ئىنىسى يولداش بىي پانسەت باشلىق بەش پانسەتنى يۇگۇرگە قاراۋۇلچى قىلىپ قويغان ئىدى. بۇ پانسەتلەر زامانىنىڭ ئىش ئەھۋاللىرىغا قاراپ، نىيەتلىرىنى بۇزۇپ، ھەممىسى بىللە ئولتۇرۇپ كېڭەش- مەسلىھەت قىلىپ، يامان نىيەت بىلەن «كۇچارنى ئەڭ دەسلەپتە بىز بۇزۇپ، خىتايلارنى ئۆلتۇرۇپ، يۇرتلارغا ئىگە بولغان ئىدۇق. ھازىر خىتايلار يەنە چىقىپ تۇرپانغا كىردى. بۇگۈن ياكى ئەتە كۇچارغا كېلىش ئېھتىمالى بار. خاقانى چىنىنىڭ زور ۋە كاتتا دۇشمىنى داخۇ، شوخۇ دېگەنلەر ئىكەن. بىز كۇچارنى

ئەنجانلىقتىن ئاجىرتىۋېلىپ، ئۆزىمىز باشقۇرساق ۋە داخۇ، شوخۇلارنى قولغا كەلتۈرۈپ، خىتايلارغا تارتۇق- سوغا قىلساق، بۇ بانا بىلەن خاقانى چىنى بىزنىڭ بۇرۇنقى گۈنالىرىمىزغا ئەپۇ قەلىمنى سۇرۇپ، كەچۈرۈم قىلسا ئەجەپ ئەمەس» دېيىشىپ، بىر كېچىدە بۇگۈردىن قوزغىلىپ، كۈچارغا قاراپ يولغا چىقتى. كۈچارغا بىر مەنزىل كېلىدىغان ياقا توقۇناي دېگەن ئۆتەڭگە كېلىپ، تاغ ئېرىغى كەنتلىرىدىن ئىككى مىڭ توپىلاڭچىنى توپلاپ، ئاندىن يۈرۈپ كېچىلەپ كۈچارغا كېلىپ، شەھەرنىڭ تۆت تەرىپىنى قورشىدى. بۇ ۋەقەنى ئامىل خان تۆرەمگە مەلۇم قىلسا، ئۇ «قادىر پانسەتنىڭ ھەددى بارمۇ، بىھۇدە سۆزلەرنى قىلما» دەپ، پەرۋا قىلامي، يەنە ئۈيقۇغا كەتتى. كۈچاردا توپ زەمبىرەكلەر بىلەن قوراللانغان بىر مىڭ تۈڭگانى ۋ سەرۋازلار بار ئىدى. قادىر پانسەت مەخپى ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇلارنى ئۆزىگە قاراتتى. ئۇنىڭغىچە تاڭ ئاتتى. تۆرەمۇ ئۈيقىدىن كۆزىنى ئېچىپ قاراپ باقسا، ئىش ئەكسىچە بولۇپتۇ. ئۇ ھەيران بولۇپ، ئۇرۇشقا تەييارلاندى. ئىككى تەرەپمۇ ئوق چىقىرىپ ئۇرۇشقا كىرىشتى. تۆرەمنىڭ ئادەملىرىدىن ئابدۇللا بېك باشلىق بىر يۈز سەكسەنچە ئادەم نابۇت بولدى. تۆرەم باراۋەرلىك قىلالماي، ئۆزىنى ئاقسۇغا ئالدى. قادىر پانسەت كۈچارنى ئىگەللدى.

ئارىدىن بىر ئاي ئۆتمەيلا تۈڭگان داخۇ، شوخۇلارنىڭ ئۆز ئادەملىرى بىلەن بىللە كورلىدىن قوزغىلىپ كېلىۋاتقانلىغى ئاڭلاندى. قادىر پانسەت ئاڭلاش بىلانلا بەش مىڭ ئادەم تەييارلاپ، قارايانغاچ، ئۇچ قارا دېگەن جايغا چىقىپ، ئۇلارغا قارىشى ئۇرۇشتى. ئۇچ يۈزچە ئادەم زىيان بولدى. تۈڭگانىلار غەلبە قىلدى. كۈچار لەشكەرلىرى باراۋەرلىك قىلالماي، قالايمىقان بولۇپ قاچتى. قادىر پانسەتمۇ ئۆز جېنىنى جايلاپ يۈشۈرۈندى. تۈڭگانىلار كۈچارنى بېسىۋالدى. ئۇ قادىر مۇختار ئاللانىڭ قۇدرەت كۈچىنى شۇنىڭدىن كۆرۈش كېرەككى، كۈچار بىر ئاي ئىچىدە ئامىل خان تۆرەمدىن قادىر پانسەتكە ئۆتتى ۋە قادىر پانسەتتىن تۈڭگانىلار ئالدى ھەم تۈڭگانىلارنىڭ قولىدىن خىتايلارغا ئۆتتى.

گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، بۇ دۇنيا بىر قېرى مومايدۇر. ئەمما ئۇ ئۆزىنى گۈزەل جۈۋانىدەك ساھىپ جامال كۆرسىتىپ، ھەر كۈنى كېچىدە دىلىنى بىر ئەرنىڭ مېھرى- مۇھەببىتىگە بېغىشلاپ ئۇلپەت بۇلالايدۇ. شۇنداقلا بۇ دۇنيا ئۆزىنىڭ سائادەت- سەلتەنەت شادىيانلىرىنى ھەر زامان باشقا بىر يەردە ئۇرىدۇ. سەلتەنەت خۇتپىسىنى بولسا ھەر جۈمە كۈنى بىر ئادەمنىڭ ئىسمى- نامىلىرىغا ئۇقۇيدۇ. بۇ دەھرى ئالەم ۋە بىنىزام دۇناي ئۆزىنىڭ بەش كۈنلۈك نۆۋىتىنى ھەر بىر ئېھتىرام ئىگىلىرىگە ئەنە شۇنداق كۆرسىتىپ كەلگەن.

ئەلقىسسە، نىياز ھاكىم بېك ئاقسۇدىن قاشقىنىچە خوتەنگە بېرىپ، قارىشلىق ۋە دۇشمەنلىق نەغمىسىگە كۆچەپ سادا بېرىپ، ئۇنىڭغا «مەندىن باشقا غەيرى يوق» دىگەن سەككە (پىچەت ـ ت) چاپلىدى. بېك بەچچە بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن كاشغەرنىڭ ئىشلىرىنى سەرەمجان قىلىپ تەييارلاندى. ئەمرى لەشكەر ئۆمەر قۇلى دادخۇا، مىرزا ئەھمەت قۇش بېگى، جامىدار دادخۇا، ئالاش بېي دادخۇا، ئەمرى لەشكەر تۇڭگان مادالويە ۋە شىر مۇھەممەت پانسەت، ئاخۇن پانسەت، ئەبۇلقاسىم پانسەتلەر ۋە توپ، زەمبىرەك، دۇھۇل، دۇمباق، ئەلەم، بايراق، قورال ـ ياراق، ئات ـ ئارغىماق قاتارلىقلار بىلەن مۇكەممەل قوراللانغان تەڭداشسىز يىگىرمە تۆت مىڭ ئەسكەر بىلەن ئاتلىنىپ، زىل ـ زىلە ۋە ھەشەمەت بىلەن مەنزىلمۇ ـ مەنزىل يۈرۈپ، جانابى ئاتالىق بەدۆلەتنىڭ تەرتىپ ۋە سۆلەت، قائىدە ـ قانۇن ھەم سەلتەنەتلىرىگە ئوخشاش داغ ـ دۇغا بىلەن يارکەنتكە قەدەم قويدى ھەم يارکەنتتىن شاغاۋۇل دادخۇانى بىر مىڭ يىگىتى بىلەن ھەمرا قىلىپ، خوتەن تەۋەسىدىكى زاۋا دىگەن شەھەرگە چۈشتى. بۇنىڭدىن نىياز ھاكىم بېكمۇ خەۋەردار بولۇپ، ئىنسى مۇھەممەت ئىمىن لەشكەر بىلەن ئۆز ئوغلىنى باش قىلىپ، ئون مىڭ يىگىت ، سەرۋاز ۋە جېنىدىن كەچكەن يىگىرمە مىڭ توپىلاڭچى بولۇپ، جەمئىي ئوتتۇز مىڭ ئادەم بىلەن بېك بەچچەنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. ھەر ئىككى تەرەپمۇ سەپ تۈزۈپ جەڭگە كىرىشتى. خوتەن ئادەملىرىنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇن پاراكەندە چۇماقچىلار ئۆلۈپ كەتتى. ئاقىۋەت بېك بەچچەنىڭ يىگىتلىرى غەلبە قىلدى. مۇھەممەت ئىمىن بېك پاراكەندە ئادەملىرى بىلەن پىتراپ قاچتى. نىياز ھاكىم بېكمۇ تەييار تۇرۇپتۇ. ئوردا ئىچىدىكى غەزىنەلەرنى بولسا يىگىت سەرۋاز ۋە توپىلاڭچىلارنىڭ تالان ـ تاراج قىلىشىغا ھۆكۈم قىلدى. بېك بەچچە زەپەرگە ئىگە بولۇپ، نىياز ھاكىم بېكنىڭ قاچقانلىغىنى ئاڭلاپ، ئەبۇلقاسىم پانسەت، مىرزا ئەلى پانسەتلەرگە سەككىز يۈز ئىلغار يىگىتنى قوشۇپ، نىياز بېكنى تۇتۇپ كېلىش ئۈچۈن پەرمان قىلىپ، زاۋا دىگەن جايىدىن يولغا سالى. غەلبە قازانغاندىن كېيىن، ئۇ مىرزا ئەھمەت قۇشبېگى، ئۆمەر قۇل دادخۇا، جامىدار دادخۇا، شاغاۋۇل دادخۇا باشلىق كاتتىلار بىلەن ئادەتتىكىدەك مەسلىھەت قىلىپ، «خوتەننى ئالدۇق، ئەمدى خىتايلار بىلەن غازات قىلساق، ئۇدۇل كەنت يوللىرى ئارقىلىق ئاقسۇغا چىقىپ ئۇرۇشقا بارىمىزمۇ، ياكى ئالدى بىلەن كاشغەرگە بېرىپ ئاندىن ئۇرۇشقا بارىمىزمۇ، قانداق مەسلىھەت دەيسىزلەر» دىگەن گەپنى ئوتتۇرغا تاشلىدى. ھەممىسلا باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ، پىكىر ـ تەپەككۇر قىلالماي تۇرغان بىر پەيتتە، شاغاۋۇل دادخۇا سۆز ئېچىپ «خاقانى ئىقلىمى بولسا ھەممىدىن چوڭ ۋە كاتتادۇر. دادىلىرىمۇ بۇنى بىلىپ ئۇرۇشمىغان. بىر نەچچە ياخشى باتۇرلار

يايدى جېڭدىن يانغاندىن كېيىن يۈرتىغا چىقىپ كەتتى. بىر نەچچە باتۇرلار بولسا ئۆلۈپ كەتتى. ئەمدى ياخشى مەسلىھەت شۇكى، خاقانى چىنى بىلەن ئۇرۇشمىز دېمىسەك، مۇسۇلمانلارنىڭ قانلىرىغا زامىن بولمىساق، قەشقەردىن ئايىملارنى ئېلىپ كەلسە، يارىكەنت بىلەن چىقىپ، خەلىپەئى رۇمنىڭ خىزمىتىگە بارساق ياكى ھەرەم شېرىپىنىڭ زىيارىتىگە كەتسەك» دەپ مەلۇم قىلدى. بېك بەچچە باشقىلارغا قاراپ » سىزلەر نېمە دەيسىزلار» دىگەندە، ئۇلارمۇ « دادخۇا تاغامنىڭ مەسلىھىتى ياخشى، ياخشى مەسلىھەتتۇر. بۇ بىزگىمۇ ماقۇل» دېيىشتى. بېك بەچچىمۇ ماقۇل بولۇپ، «ئانداق بولسا بىزلەر خوتەندىن يانغىچە ئايىملارنى يارىكەنتكە ئېلىپ كەلسۇن» دەپ ئۇشۇر مۇھەممەت سەركانى ئايىملارغا ماڭدۇردى ۋە ئۆزى خوتەن شەھىرىگە چۈشۈپ، خوتەننى كۈچارلىق سەئىد بېككە مەرھەمەت قىلىپ، بۇ مەملىكەتنىڭ بارلىق مەمۇرى ئىشلىرىنى تاپشۇرۇپ، خوتەننىڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ، ماھى شەۋۋالىنىڭ ئون سەككىزىنچى كۈنى (مىلادى 10- ئاينىڭ 26- كۈنى - ت) يارىكەنتكە قايتىپ كەلدى.

كەشغەردىن ئايىملارنى ئېلىپ چىققان ھامان، كاشغەردىكى ئەمرى لەشكەر خۇدالويە ئەمرى ئىتائەت رىشتىسىنى ئۈزۈپ، قارىشلىق ۋە دۈشمەنلىك قىلىشقا تەييارلاندى. نىياز ھاكىم بېكنىڭ كەينىدىن ماڭدۇرغان ئەبۇلقاسىم پانسەت نىياز ھاكىم بېكنىڭ كەينىدىن قوغلاپ ئون ئالتە كۈنلۈك يولنى تۆت كېچە- كۈندۈزدە مېڭىپ، نىيە دېگەن شەھەردە قوغلاپ يەتتى. نىياز بېكنىڭ ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىن ئەمرى لەشكەر يىگىتلىرى بىلەن توختاپ تۇرۇپ جەڭگە كىرىشتى. ئىككى تەرەپتىن ئىككى يۈزگە يېقىن ئادەم زىيان بولۇپتۇ. مىرزا ئەلى پانسەتكە ئوق تېگىپ شاھادەت شەرۇتىنى ئىچتى. تۆت كۈنلۈك يولنى بىر كۈندە مېڭىپ بارغاچ، كۆپ يىگىتنىڭ ئاتلىرى قۇملۇقتا ھېرىپ توختاپ قالغان ئىدى. ئاخىرى ئۇ پانسەتلەر كەينىگە ياندى. نىياز بېك خىتايلار تەرەپكە قاراپ راۋان بولدى. ئەبۇلقاسىم پانسەتلەر خوتەنگە يېنىپ كەلسە، سەئىد ھاكىم بېك نىيىتىنى بۇزۇپ، ئۇلارنى تۇتۇشنى قەستلىدى. ئاقىۋەت مەزكۇر پانسەتلەر يىگىتلىرىنى جەملەپ توپ بولۇپ، ئامان- ئېسەن يارىكەنتكە كېلىپ، بېك بەچچىگە دۇئا قىلدى. بېك بەچچە كىشى ئەۋەتىپ، سەئىد بېكنى ئەيىپلەپ گۇناكار قىلىپ، خوتەندىكى خىزمەتلەردىن بىكار قىلدى. باي ھاكىمى مۇھەممەت ئىمىن توقسابېينى قارىقاشقا ھاكىم قىلغان ئىدى. ئەمدى ئۇنىڭغا خوتەننى مەرھەمەت قىلدى.

ئەلقىسسە، جانابى بېك بەچچە ئاقسۇدىكى بارلىق ئەمرى لەشكەرلەرگە بەچچە باتۇر ئەمرى لەشكەرنى چوڭ قىلىپ تاپشۇرغان ئىدى ۋە ھاجى ئارتۇق مىرزا بېشىنى بارلىق سەرۋازلارغا ئەمرى لەشكەر قىلىپ، توپ، زەمبىرەك،

دۇھۇل، دۇمباق ۋە قورال- ياراقلارنى تاپشۇردى. بەش مىڭ يىگىت، سەرۋاز ئاقسۇدا تۇراتتى. بۇ چاغدا كۇچاردكى قادىر پانسەت ئەمرى ئىتائەتتىن چىقىپ، كۇچارنى ئىگەللەپ ئولتۇرغان ۋە ئامىل خان تۆرەم ئاقسۇغا قېچىپ كەلگەن ئىدى. شۇڭلاشقا تۆرەم بۇ كۇنلەردە ئۇچتۇرپان ھاكىمى مۇھەممەت بابا توقسابېينى ئاقسۇغا ئەكلىپ، قادىر پانسەتنى تۇتۇپ، كۇچارنى قايتۇرۇۋېلىشنىڭ تەرەددۇت ۋە مەسلىھەتىدە بولۇپ، ھىسامىدىن پانسەتنى باش قىلىپ، ئۇنى يەنە تۆت پانسەت بىلەن قارا يۇلغۇنغا ئەۋەتتى. بۇلار تېجەك يولى بىلەن كۇچارغا كىرمەكچى بولدى. يەنە بەش پانسەتنى باش قىلىپ ياقئېرىقتا ماڭدۇردى. بۇلار چوڭ يول بىلەن كۇچارغا كىرىپ، قادىر پانسەتنى تۇتۇپ، كۇچارنى قولغا كىرگۈزمەكچى ئىدى. دەل مۇشۇنداق مەسلىھەت بولىۋاتقان مەزگىلدە، خىتايلار كۇچارغا كىرىپتۇ. تۇڭگانىلار سايرامغا قېچىپ كەپتۇ دىگەن خەۋەر كەلدى. كۇچاردىكى مۇساپىر پانسەتلەر تۇڭگانىلاردىن بۇرۇن ياقئېرىقتا كېلىپ، ياقئېرىقتىكى پانسەتلەر بىلەن بىرلىلە تۇرۇپ خىتايلار بىلەن ئۇرۇشتى. خىتايلار غەلبە قىلىپ چوڭ يولغا كىردى. پانسەتلەر قىزىلبۇلاق يولى بىلەن قېچىپ، ئاقسۇغا كېلىپ مۇھەممەت بابا تۆلسابىي ئەمرى لەشكەر قاتارلىقلارغا خەۋەر قىلدى. ھەممىسلا ھەيران بولۇپ،ئاقسۇدىكى ئابدۇلراخمان دادخۇادىن گۇمان قىلىپ، ئۇنى نەزەربەنت قىلدى. ياساۋۇل بېشىغمۇ گۇنا قويۇپ تۇتۇپ، كاشغەرگە ماڭدۇردى. ئاقىۋەت ئۇلار ھەر خىل مەسلەتلەرنى قىلىشىپ، باش-ئاياقلىرىنى تاپالماي، ھەيران ۋە ساراسىمگە چۈشۈپ، نامىز خۇپتەن بىلەن مۇقىم جان ئىش بېشىنى ئاقسۇغا ھاكىم قىلدى. كېچىچە ئابدۇلراخمان دادخۇانىڭ غەزىلىرىنى خەتلىدى. لېكىن تاڭ ئاتقاندا ئۇلارنىڭ يىگىتلىرى پاراكەندە بولدى. ئەمرى لەكشەر ۋە پانسەتلەر تۇڭگانىلار بىلەن ئۇرۇشمىز دەپ يولغا چىقتى. ئەمما تۇڭگانىلار قېچىپ كېلىۋاتقىدۇ، كەينىدىن خىتايلار دۇم- دۇم قوغلاپ كېلىۋاتقىدۇ دىگەن خەۋەرلەر كەينى- كەينىدىن كەلگىلى تۇردى. ئەمرى لەشكەرلەر يولغا چىقىپ قويۇپ، تۇڭگانىلارغا تاقابىل تۇرالماي ۋە شەھەرگىمۇ قايتىپ كىرەلمەي، ئىلاجسىز كاشغەرگە راۋان بولدى. بۇنىڭغىچە ۋاقىت چۈشكە يېقىنلاشتى. تۇڭگانىلار گويىاكى چېكەتكىدەك كېلىپ، شەھەرگىمۇ كىرمەي، ئۇچتۇرپان تەرەپكە قاراپ مېڭىپ، ئوتتۇرا يول مقدارى بىر جايغا چۈشتى. شۇ كېچىسى تۇڭگانىلار گورۇھى تامامەن ئۆتۈپ بولدى. كېچە قاراڭغۇسى كۆتۈرۈلۈپ، تاڭ ئېتىشى بىلەن تەڭ، شەرىقي تەرەپتىن خۇددى يالغان تاڭدەك نۇسرەت ئەسەرلىك قارا چېرىكلەر نامايەن بولدى. بۇ تارىخ ھجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان تۆتىنچى يىلى، يەنى ئات يىلى ماھى شەۋۋالنىڭ ئون يەتتىسى چارشەنبە كۈنى ئۇقرەپ پەسلى (مىلادى 1877- يىلى

10-ئاينىڭ 25- كۈنى- ت) ئىدى. فەغفۇرچىننىڭ قارا چېرىكلىرى مىنگەن قارا ئاتلىرىنىڭ قارا تۇياقلىرى ئاقسۇ زېمىنىغا بېسىپ كىردى.

ئەلقىسە، مەزكۇر ئەمرى لەشكەر ۋە يىگىتلەرمۇ ئاقسۇ ۋە كۈچاردىن ئۇمۇدىنى ئۈزۈپ، ئۇ ئاللا مالىكۇلمۇلۇك ئەلمەنانىنىڭ ئەمرى- پەرمانلىرىغا بوي سۇنۇپ، بەزىلىرى ئۇچتۇرپان ئارقىلىق ئىسسىقكۆل تەرەپكە كەتتى. بەزىلىرى كاشغەر ، ياركەنتكە باردى. بېك بەچچەمۇ ھادىسلەردىن خەۋەردار بولۇپ تۇرغان كۈنلەردە، ياركەنتتىكى يىگىتلەر ئىچىدە مالىمان پەيدا بولۇپ، بەزىلىرى كاشغەرگە، بەزىلىرى يېڭى ھىسارغا قاچتى. بېك بەچچىنىڭ غەزەپ ئوتلىرى ئۆرلەپ، يېڭى ھىسارغا كەلدى. قاچقانلارنىڭ ئىچىدىن ئاخۇن پانسەتنى چاپتى. نەچچە مەھرەم، يىگىتنى دارغا ئاستى. بەزىلىرىنى نەزەربەنت قىلدى. مۇشۇ يول بىلەن قاتتىق تۇتقانلىقتىن، يىگىتلەر يەنە يىغىلدى. ئۇ كاشغەردىكى يېڭى مۇسۇلمان خۇدالويەنى بىر تەرەپ قىلىپ ئادىن خىتايلار بىلەن غازات قىلسام دىگەن مەسلىھەت بويىچە، تۇركور خۇدالويە ئۇستىگە تاشلاندى. بۇ چاغدا ئۇنى ئالاش دادخۇا مۇھاسىرە قىلىپ تۇرغان ئىدى. بېك بەچچە باشلىق ھەممە ئەمرى لەشكەر ۋە يىگىت ئەسكەرلەر جەڭگە جان- تېنى بىلەن كىرىشتى. چۈنكى ، بارلىق غەزىنە ۋە چوڭ- كىچىك ئەمرى لەشكەر، ئەمرائى پانسەتلەرنىڭ خوتۇن- بالىلىرى، ئۆي تەئۇللۇقات ئەسۋاپلىرىنىڭ ھەممىسى يېڭى شەھەردە ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسىگە خودالويە بىلەن خىتايلار ئىگە بولغان ئىدى.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، ئۇلار ياغاچ ۋە شوتىلاردىن پوتەي- ئىستىھكام قۇرۇپ، كۈچىنىڭ يېتىشى ۋە تاقىتىنىڭ بېرىچە ھەر خىل ھەربىكەتلەرنى قىلىپ باقتى. شۇنداق قىلىپ، يىگىرمە سەككىز كۈن ئۆتتى. شەھەرنى ئالالمىدى. زۇلھەججە ئېيىنىڭ توققۇزىنچى كۈنى (مىلادى 12- ئاينىڭ 15- كۈنى - ت) شەھەر سىپىل پوتەيلىرىنىڭ تېگىگە لەخمە كولاپ، تېگىگە دورا قويۇپ تەييارلاپ، ئەتىسى ئوت تۇتاشتۇرۇپ شەھەرنى ئالمىز دىگەن چاغدا، شۇ ئەتىسى خىتاي چېرىكلىرى يېتىپ كەلدى. سىپىلغا ۋە باشقا ئىشلارغا قاراشقا ئەسلا پۇرسەت ۋە ئارام بولمىدى. ئۇلار ئىلاجسىز ئەنجان يولىغا قاراپ راۋان بولدى. مىرزا ئەھمەت قۇشبېگى بىر مىڭدىن كۆپرەك يىگىت بىلەن قۇم دەرۋازىدا تۇرۇپ، يىگىتلەر ۋە مۇساپىر سودىگەر بايلارنى ئامان- ئېسەن شەھەردىن چىقىرىپ، كۆپ ياخشىلىقلارنى قىلدى. خىتاي چېرىكلىرى شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن، مىرزا ئەھمەت قۇشبېگى يىگىتلىرى بىلەن شەھەردىن چىقىپ، ئۆزىنى فەرغانە ۋىلايىتى تەرەپكە ئالدى. خىتايلار ئاتا- بوۋا ئەجداتلىرىدىن بىشلاپ ئىگەللەپ كەلگەن مىراسىغا يەنە ئىككىنچى قېتىم ئىگە

بولدى. دەمەك جانابى ئاتالىق غازىدەك ئۆلۈۋغ ۋە شەۋكەتلىك پادىشاھى ئەزەمنىڭ نەمۇنە ۋە نىشانلىرىدىن، قىسسە ھىكايىدىن باشقا، بىرمۇ نەمۇنە يادىكارى قالمىدى. ئۇ ئاجايىپ ۋەقەلەر بولسا ئەلۋەتتە تەجرىبە- ساۋاق ۋە ئىبرەت ئېلىشقا تېگىشلىك ئىشلاردۇر. «ئەي ئىبرەت كۆزىنىڭ ئىگىلىرى ئىبرەت ئېلىڭلار» دىگەن ئەيەتمۇ بار.

قىتئە:

خۇداكىم ئېرۇر مالىكلمۇلك،
ھەر كىمگەكى بەرسە تۇتتى ئەلمۇلك.
ئەھەددى بولغايكى كىشىگە مۇلك ئالماق،
شەھنىشاھكى ئۇل تەنزىئىملمۇلك.

نەزىم:

ھەرچە خالىق خۇائلاغانى ئول بولۇر،
ئانچە مەخلۇق خۇائلاغانى قايدا بولۇر.

گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، ئۇ دايىمى خۇدانىڭ ئېھتىياجسىسز ۋە شەپقەتسىز شاملى قوزالدى. بۇ يەتتە شاھەر ئاھالىسىنىڭ پىشانىسىدىن ئىسلام نۇرىنىڭ چىرىغىنى ئۆچۈردى. شەرق تەرەپتىن كەلگەن قارا چېرىكلەرنىڭ زۇلۇم بورانلىرى ئۆرلىدى ۋە بۇ يەتتە شاھەر ئاھالىسىنىڭ باشلىرىغا قارا پالاس ياپتى. دىيانەت نەسىلىك مۇسۇلمانلارغا گويا بىر ئەلەم مۇسىبەت ۋە غەم يۈزكەلتۈرلدى. لېكىن مۇسۇلمان سۇرەتلىك ۋە دىلى مۇناپىقلارغا گويا بىر توي- مەرىكە، شادى- خوراملىق ۋە چىن كۆڭلىدە بىپايانلىق ھاسىل بولدى. ئۇ ئاللا خالىقى مۇختار ئۆزىنىڭ ئىرادە تەقدىرى بىلەن قازا ھۆكۈمنى مۇنداق يول بىلەن ئىجرا قىلىپ تۇرغاندا، ئۇنىڭ ئەمرى ئىتائىتى ۋە پەرمان- بۇيرۇغىغا بوي سۇنماي،

هېچ چارە- ئىلاجىنىڭ يوقلىغى بولسا ھەممە ئىنسان تىپىغا خۇددى قۇياش نۇرىدەك ئايدىڭدۇر. شۇڭلاشقا، ئۆلمىگۈچى ئەزىزەملەر، دىدارلار، ئالى دەرىجىلىك ئەئيانى كېرەملەر ئىلاجسىسز ۋە ئىختىيارسىز بەللىرىنى مەھكەم باغلاپ ، ئۆز خىزمەتلىرىگە تەييار بولدى.

بېيىت:

شاھلارکەتتى چىقىپ مۇلکى جاھان بەندەنەنکى،

نەچچە ۋاقىت بولدى ھۆکۈمەتنىڭ بارى کەندە نەکى①.

سورادىم بائىسنى ئەھلى خەرد② ئەيدىماڭا،

بىلسەڭىز ئۇشبۇ جاھان ھەممە شەرمەندە نەکى.

رىشە③دۇر ئەھلى خەردەرلەرنىڭ دىلى غۇسسە بىلەن،

ئىشرە تۇ ئەيشى جاھان ئاغزى تۇلا خەندە نەکى④.

سغمادى ئەھلى خەردنىڭ باشى ھەر يەرگە تۇزۇك،

مۇلکى جاي ھەممە ئەسۋاپ پاراکەندە نەکى.

پۇقرادۇر رەمە قوي⑤باقالى چوپانى خىتاي،

بۆرىلەرنىڭ يولى بولدى رەمەدە دەرەندە نەکى⑥.

ياشۇنۇپ ئەھلى خەرە تارتتى ئۆزىنى پەزلى راسا،

ئاشکارە بولدى پۇرجۇر⑦ ھەممە سۆز مەيخۇا رەنەکى.

گەريە⑧ قىل فىر دوس ئەھلى تەرسەندە نەکى.

①کەندە نەکى - سېپسقلارنىڭکى.

②خەرد – ئەقللىق.

③ريشەدۇر – جاراھەت.

④خەندە ـ ۋالاقتەككۇر.

⑤رەمەقوي – قوي پادىسى.

⑥دەرەندە ـ يىرتقۇچلار.

⑦پۇجۇر – بۇزۇق.

⑧گەريە – يىغا ـ زارە.

16

ئىككى يۈزلۈك نىياز ھاكىم بېكنىڭ قىسسە ۋە ھىكايىلىرى، يامان ـ مىجەزلىرى، ئەھۋال ئاقىۋەتلىرى ۋە يوقلىشى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ قىسقىچە بايانى

ئىنساپ دىيانەتلىك ۋە مۇھەببەت، ساداقەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ توغرا كۆڭۈللىرىگە روشەن ۋە ھىكايە بولغايكى، بۇنداق نەقلى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، نىياز ئىشىك ئاغا بېك چەت ـ ياقىدا ياشايدىغان ياركەنتلىك بىر دېھقان ئەۋلادى ئىكەن. ئۇ كىچىگىدىن باشلاپلا ختاي مەنسەپدارلىرىغا مەھرەم ۋە خىزمەتچى بولۇپ ئىشلەپ، ھەدىس شېرىپتە «سۆھبەت تەسىر قىلىدۇ» دەپ كۆرسەتكەندەك، ختايلارنىڭ مىجەز ـ خۇلقى بىلەن تەربىيلىنىپ، قەدەممۇ ـ قەدەم چوڭ مەنسەپ تېپىپ، ئىشىك ئاغا بولغان چاغدا، بۇ يەتتە شەھەردە مالىمانچىلىق پەيدا بولدى. تۈڭگانىلارنىڭ خىزمىتىنىمۇ قىلدى. كۆچارلىق خوجاملار بارغاندا، ئۇلارغىمۇ خىزمەتكار ۋە پەرمانچى بولدى. مۇھەممەت ياقۇپ قۇشبېگى يېڭىدىن باش كۆتەرگەن چاغدا، قۇشبېگىنىڭ خىزمىتىنىمۇ قىلىپ، ھەر قايسى تەرەپ بىلەن ياخشى چىقىشىپ، ئۇلار بىلەن مەخپى ياكى ئاشكارە ئالاقىلەرنى قىلىپ تۇردى. بۇنىڭدىن كۆچارلىق ياقۇپ دۆڭان بېگى

خەۋەردار بولۇپ «ئۆزلىرى ھەممىسى بىلەنلا تەڭ- باراۋەر كۆرۈشكەندىلا، بىرلا ئۇلۇغنىڭ خىزمىتىدە بولمايدىكەنلا، بۇ ئىشلىرى ئوبدان ئەمەس» دەپ ئېتىزار بىلدۈرگەندە، ئۇ «بۇ يۇرت ئۇلارنىڭ قايسىبىرىگە قارار تېپىشنى بىلمەيمەن. شۇڭلاشقا، ھەممىسگىلا باراۋەر خىزمەت قىلىۋاتىمەن. ئەگەر ئۆزلىرى بىلگەن بولسىلا بىرەرسنى مۇقىملاشتۇرۇپ بەرسىلە،ئۇ چاغدا مەن بىر ئىشكتىن باشقا ئىشككە ئەسلا بارمىغان بولاتتىم» دەپ چاخچاق- كىنايە بىلەن جاۋاپ بېرىپتۇ. بۇ مۇقەددىمدىن مەلۇم بولدىى، ئۇ ئالەمنى ياراتقۇچى ئاللا نىياز بېكنىڭ ئەسلى يارىتىلىشىنى ئۆز قەدىمى ئىلمى ئارقىلىق خۇددى تاغدىن چىقىدىغان تۇزغا ئوخشاش، تۇركور قىلىپ ياراتقان ئىكەن. شۇڭلاشقا، ئۇ تۇزكورلۇقنىڭ مۇكاپاتىنى بۇ باقى ئالەمدە ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ كەتتى. بىز بۇنى تۆۋەندە يەنە تېزلا بايان قىلىمىز ـ ئاللا سەۋىر قىلغۇچىلارغا يېقىندۇر ـ ئىنشائاللا!

ئەسلى سۆزىمىزگە كەلسەك، جانابى ئاتالىق غازى يارکەنتنى ئىلكىگە ئېلىپ، بۇ جاينى مۇھەممەت يۇسۇپچان شاغاۋۇلغا ئىنئام قىلدى. نىياز بېكنى شۇ ئارقىلىق ئىسلام تەلىماتلىرىدىن تەلىم ئالسۇن دىگەننى مەقسەت قىلغان ئىدى. ئاتالىق غازى خوتەننى بېسىۋالغان چاغدا بولسا، نىياز ئىشك ئاغا بېكنى خوتەنگە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ھاكىم قىلىپ تەيىنلەپ ، ئىنسى مۇھەممەت ئىمىن بېكنى ئەمرى لەكشكەر قىلىپ بەلگىلەپ، ئۇلارغا يەنە سەككىز پانسەت تەيىن قىلىپ خوتەندە توختاتتى. ئۇ خوتەنگە ئون ئىككى يىل ھاكىم بولدى. ھاكىم بولغان كۈندىن باشلاپ ئون ئىككى يىلغىچە ئۇ ھەر جۈمەدىن يانغاندىن كېيىن، بىر ئەرىزچى بىلەن يىگىرىمە يامبۇلۇق قىممەتكە ئىگە ساپ ئالتۇننى ئەۋەتىپ، ئاتالىق غازىغا دۇئا قىلىپ تۇردى. ئۇ بۇ ئادىتىنى زادىلا توختاتمىدى ۋە كەمۇ بەرمىدى. يەنە ھەر يىلى ئىككى قېتىم تارتۇق ئەۋەتتى. بۇ يۇقىرىدا بايان قىلىندى. بۇ جايدا يەنە تەكرارلانمىدى،

بىر چاغدا جانابى ئالى بەدۆلەت مۇھىم بىر مۇددىئا ئۈچۈن نىياز ھاكىم بېككە ئىنايەتنامە ئەۋەتىپ، «بۇ ئىنايەتنامە تەككەن ھامان بىر مەھرەم بىلەن ئاتىنى قامچىلاپ، كىشلەرگە بىلدۈرمەي، مەخپى ھالدا كېچىلەپ مېڭىپ، پالانى كۈنى كېچىسى ئالى دۆلەتخانىغا كېلىپ، پالانى ۋاقىتتا دۇئا قىلىپ يانسىلا، بىز ناھايىتى تاقەتسىز كۈتمەكتىمىز» دىگەن ئىكەن. ئۇ ئىنايەتنامە بارغان ھامان ئاتىنى قامچىلاپ، بىر مەھرەم بىلەن دىگەن ۋاقىتتا كاشغەر يېڭى شەھەر دەرۋازىسىغا كەلسە، ئىككى مەھرەم پانۇس تۇتۇپ، نىياز ھاكىم بېك ھىلى كېلىدۇ دەپ تۇرغان ئىكەن. ئاتتىن چۈشۈپ جانابى ئالى بىلەن كۆرۈشۈشكە كىرىپ كېتىپتۇ. ئاتلىرىنى بولسا ئاتخانىغا ئېلىپ كىرىپتۇ. ئۇ ئاتالىق غازى

بىلەن تۆت سائەتچە سۆزلىشىپ يېنىپ چىقىپتۇ. ئۇ ئىككى كىچىك ساندۇقچىغا ئۈچ مىڭ سەردىن ئالتە مىڭ سەر نەق زىنقچە ئالتۇن قاچىلاپ كەلگەن ئىكەن. كېچىدە ئېلىپ كىرىپ، ئۇنى ئاتالىق غازىنىڭ ئالى نەزەرلىردىن ئۆتكۈزۈپ، شاھانە مەرھەمەتكە ئىگە بولۇپتۇ. ئۇنى ئىككى كېچە توختىتىپ خوتەنگە قايتىشقا جاۋاپ بېرىپتۇ.

جانابى ئالىنىڭ بۇ قېتىمقى بۇيرۇغى بويىچە خوتەندە ئىشخانا قۇرۇلماقچى بولدى. چۈنكى ئەقىل- پاراسەتلىرى بىلەن ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلىرىغا ئاتۇقچە تەدبىر قوللىناتتى. بولۇپمۇ ئۇ زىلچە ئۇستىلىرى ئارقىلىق يىپەك زىلچىلەرنى تەييارلىدى. ھېچقانداق زاماندا بۇنداق زىلچىلەر ئىشلەنمىگەن ئىدى. ئۇ جانابى ئالىنىڭ تارتۇقلىرىدىن ئاشۇرۇپ، تۆت توققۇز مېھرابلىق يىپەك زىلچە تەييارلاپ، مەككە مۇئەززەمگە ھەدىيە قىلدى. يەنە تۆت توققۇز مېھرابلىق يىپەك زىلچە راسلاپ مەدىنە مۇنەۋۋەرگە ھەدىيە قىلدى. ھەر بىر زىلچىنىڭ ۋەزنى يۈز جىڭدىن كەم ئەمەس ئىدى. يەنە بىر توققۇق يىپەك زىلچە ۋە بىر توققۇقتز يىڭ زىلچە تەييارلاپ، ئەسھانبۇل ەھەپكە ھەدىيە قىلدى. خوتەندىكى بارلىق بەركەت نۇرلۇق مازارلارنىڭ مەسچىت، خانىقالىرىنى بۇزۇپ ۋە كېڭەيتىپ، ئۇلارنى يېڭىدىن بىنا قىلدۇردى. شەھەردىكى مەسچىت ۋە جامە ھېيتكار مەھەللىردىكى مەسچىتلەرنى پۇختا خىش ۋە گەچ- ھاك بىلەن پۇختا قىلىپ زىننەتلىدى. خوتەنگە تەئەللۇق بارلىق يول قۇنئالۇغلىرىغا كۆل كولىتىپ ۋە قۇدۇق قازدۇرۇپ، ھەر بىر مەنزىلگە بىر توققۇزدىن گۇمبەز، ھۇجرا، مەسچىت، ئاتخانا، ئاشخانا، مېھمانخانا سالدۇرۇپ، قارايدىغان ئادەملەرنى ئولتۇرغۇزۇپ، بۇ جاينى ئاۋات ۋە مەمۇر قىلدى. جانابى ئالىمۇ ئۆز تەۋسىدىكى بارلىق مەنسەپدارۋە ئەمەلدارلاردىن نىياز بېكنى ناھايتى چوڭ بىلىپ، ئۇنۇڭغا ئىزەت ۋە ھۆرمەت قىلاتتى. ۋاھالەنكى، فەرغانە ۋىلايىتىدىن مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىق، موغۇلستان مەملىكىتىدىن نىياز ھاكىم بېك تۇغلۇغان ئىكەن.تەدبىر ۋە مەسلىھەتتە، كەسىپ ۋە دىنىي سۇلۇكتە بىر-بىرىدىن كەم ۋە ئارتۇق ئەمەس ئىكەن، خۇددى"ھەر قانداق جىنس ئۆز جىنسىغا مايىللىق قىلىدۇ " دىگەن مەزمۇن بۇلارنىڭ ئەھۋالىغا مۇۋاپىق ۋە ماس كېلىدۇ. ئۇلار بىر-بىرىنى كۆرگەندە گويا ھەسەل بىلەن سىرىق ماي بىر-بىرىگە ئارلاشسا ئۆز ئەينىنى يوقاتقاندەك، بىر-بىرىگە ئەبجەش بۇلۇپ ئارلىشىپ كېتەتتى. لېكىن، ئۇلار يەنە بىر-بىرىگە قەست قىلىپ، بىر-بىرىنى يوقىتىشنىڭ تەدبىر ۋە مۆرىتىنى تاپالماس ئىدى.

جانابى ئالى بەدۆلەتنىڭ بۇ يەتتە شەھەرنى پەتھى قىلىپ، ئىلكىگە ئېلىشتا ۋە بۇ جاينى باشقۇرۇشتا تاتقان مېھنەت-مۇشەققەتلىرىنى يېزىشقا بۇ قەلەم ئاجىز، تىل قىسقا كېلىدۇ. لېكىن، پاراغەت ۋە ئەيشى-ئىشرەتنى نىياز ھاكىم

بېك ۋە ئۇنىك بالا-چاقىلىرى كۆردى. بۇنى تەرىپلەپ يېزىپ تۇگەتكىلمۇ بولمايدۇ. بۇ گويىاكى جانابى ئالى بەدۆلەت فەرغانە ۋىلايىتىدىن پەقەت نىياز ھاكىم بېك ئۈچۈن كەلگەندەك ئىدى، ئۇنىك ئىككى جايدا پىشىق خىش بىلەن ياسالغان ئالى ئىمارىتى ۋە چوڭ باغچىسى، باغنىك ئىچىدە چوڭ كۆللىرى بار ئىدى. كۆلنىك ئەتراپلىرى ۋە باغقا سۇ كىرىدىغان ئېرىق ياقىلىرى تامامەن پۈختا خىش بىلەن ياسالغان ۋە گەج بىلەن سۈۋاپ بېزەلگەن ئىدى. ئۇ بالا-چاقىلىرى بىلەن ھەر كۈندە كۆلدىكى كىمگە چىقىپ، سەيرۇ-تاماشا ۋە نەغمە-ناۋا بىلەن كۆڭلىنى ئېچىپ كەيپى-ساپا سۈرەتتى. بۇلۇپمۇ ئۇ بىر باغ قىلدۇرۇپ، ئۇنى" چىكتىلىك ئوردا " دەپ ئاتىدى. ئىككى تاغار ئۇرۇق باردىغان زىمننى نەيزە بويى كولىتىپ، ئورنىنى پەسەيتىپ، توپلىرىنى ئېلىپ تاشلاپ، ئەتراپىغا پۈختا خىش بىلەن ئىگىز ئىھاتە تام سالدۇردى. مەزكۇر باغنىك زىمن دائىرسى مقداردا مەشۇت ۋە يىپتەكتىن تور توقۇتۇپ، ئىچىگە كىگىز تۆۋرۈكلەر ئولتۇرغۇزۇپ، تۆۋۈكتىن- تۆۋرۈككە يىپەك تاناپلارنى تارتىپ، ئۇۋۈتنى يەپ تور بىلەن ياپتۇرۇپ، تۆت ئاياقلىق ۋە ئىككى قاناتلىق ۋەھشى ۋە ياكى قولىدا بېقىلغان ھەر خىل ھايۋان- جانىۋارلاردىن بىر جۈپ قىلىپ، يەنە ھەر خىل مۇنىسىز دەرەخللەرنى ھەم جاڭگالدا ۋە مەھەللىدە، ئۆسىدىغان ھەر خىل ئوت- گىيا، دەرەخلەر، قىزىل ياكى سىرىن گۈللەر، ھەتتا چىغ ۋە تىكەنگىچە كۆچەت قىلىپ تىكتۈردى. جاڭگال ۋە سەھرالاردا تېپىلمايدىغان دەل- دەرەخ ۋە چۆپ- گىيالارمۇ بۇ باغنىك ئىچىدىن تېپىلاتتى. ھەر كۈنلىگى نەچچە تاغار ئاشلىقنى ئۇچار قۇش جانىۋارلارغا چېچىپ بېرەتتى ۋە نەچچە ئىت، ئىشەكنى ئۆلتۈرۈپ، بۆرە، يولۋاس، تۈلكە قاتارلىق يىرتقۇچ جانىۋارلارغا تاشلاپ بېرەتتى. ئۇ كۆڭلى خالىغان چاغدا بۇ باقتا چىقىپ سەيرۇ- تاماشا قىلىپ، كۆڭلىنى ئېچىپ قايتاتتى. نىياز ھاكىم بېك نىمىنى خالايدىغان بولسا، دەل شۇنىك ئۆزىنىك مۇددىئاسىدەك قىلالايتى.

ئۇ خوتەننى شۇنداق باشقۇردىكى، بىرەر ئادەم نىياز ھاكىم بېك توغرىسىدا گەپ قىلىشقا جۈرئەت قىلالماي مادارى يوق ئىدى. خوتەننىك يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان بارلىق ئادەملىرى نىياز ھاكىم بېك ۋە پادىشالىقنىك خىزمىتىدىن زادىلا بىكار بولۇپ ئارام ئالالمايتى. زۇلۇم- جەۋرىنى شۇ قەدەر قىلىدىكى، ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق جەۋرى- زۇلۇم بولمايتى. ئەگەر بۇلارنى بىر- بىرلەپ بايان قىلساق، سۆزىمىز ئۇزاققا سۈزۈلۈپ كېتىپ، كۆڭۈل قارىلىغدىن باشقا نەرسە پىكىر ۋە تەپەككۇردىنمۇ ئارتۇق ھەم تاشقىرى ئىدى. ھەرقانچە يىراقنى كۆرەلەيدىغان زامان بىلەرمەنلىرى تەپەككۇر بېشىنى خىيال تىزىغا قويۇپ، پىكىر دەريىاسىغا چۆمۈپ، سەكرەپ- سەكرەپ چىقىپ جەۋلان قىلسىمۇ يەنىلا

ئۇنىڭ مۇرات ساھىلى ۋە مەقسەت قىرغىغا يېتەلمەيتى ۋە ئۇنىڭ نەزەرلىرىگە جىلۋە قىلىپ تەڭ كېلەلمەي، ئەگەر ئۇنىڭ تەرىپىنى يازماقچى بولغان خوش قەلەممۇ دۆۋەت دەريا سىغا چۆككىنچە بېشىنى ئۈستۈن تارتىپ ئالالماس ئىدى. دېمەك، مۇشۇنداق ئەقىل- پاراسەتلىك ۋە زېھنى زىرەكلىك خىسلەتلىرىنىڭ ھەممىسىلا نىياز بېكنىڭ پىشانىسىگە پۈتۈلگەن بولۇپ، يەنە بۇلارنىڭ ھەممىسىلا جانابى بەدۆلەتنىڭ ئاپتاپ دۆلەتلىرىنىڭ نۇرى شولىسىدىن پەيدا بولغان ۋە ئۇنىڭدىن ئۆگەنگەن بىر نەمۇنە ۋە نىشانە ياكى بىر زەررىچە ئەسەر ئىدى. دېمەك، يەنە بىر تەرەپتىن جانابى ئاتالىق غازىنىڭ كاتتا ۋە زورلۇغىنى يەنە بۇنىڭدىمۇ قىياس قىلىپ بىلەرسىزلەر. ھالبۇكى، شۇنداق تۇرۇقلۇق، نىياز ھاكىم بېكنىڭ تەدبىرى جانابى ئالىنىڭ تەدبىرلىرىدىن غالىپ كېلىپ، ئاقىۋەت جانابى بەدۆلەتنى قەھرى ھىلاكەت بىلەن مەغلۇپ قىلدى. لېكىن، ئالى مۇقاملىق جانابى ئاتالىقنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ئىلتىپات ئىشەنچىلىرى ناھايىتى يۇقىرى بولسىمۇ، ئەمما نىياز ھاكىم بېكنىڭ ئۇنىڭ بولغان ھىلە- مىكر ۋە خىيانەتلىرى يۈزەسسە ئارتۇق ئىدى.

بىر چاغدا نىياز ھاكىم بېك ئۆزىنىڭ بىر تاغىسىنى لەنجۇ سېپىغا بېرىپ، ئۇ جايدىكى خىتاي مەنسەپدارلىرىنى ئامان- ئېسەنلىك سوراپ، بەلكى ئۇلارنى تەكلىپ قىلىپ يول باشلاپ كېلىش ئۈچۈن، لوپ ئىچىدىكى بىر جەزىرىدىكى يول بىلەن ئەۋەتكەن ئىدى. بۇ نەچچە ئاي ۋە بىرقانچە مۇددەت چۆل- جەزىرىلەردە مۇشەققەت تارتىپ يولسىز بېرىپ، ئۇلاردىن خەت- خەۋەر ئېلىپ كەپتۇ. ئوبدان پەملەپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئىچىگە قۇدۇق كولىتىپ، ئاغزىنى ئەخلەت بىلەن ياپتۇرۇپ، ئۈستىگە كىگىز بىساتلارنى تاشلاپ، بىلدۈرمەستىن مەزكۇر تاغىسىنى شۇ ئۆيگە باشلاپ كىرىپ، قۇدۇق تەرەپكە تەكلىپ قىلىپتۇ. تاغىسى بۇنى ئۇقماي بىر قەدەمدىلا قۇدۇق ئىچىگە چۈشۈپ كېتىپتۇ – دە، نىياز ھاكىم بېك زەمبىللەردە توپا- تۇپراق، قۇملارنى ئالدۇرۇپ، قۇدۇقنى توشقۇزۇپ كۆمۈدۈرۈۋېتىپتۇ. بىر مەھرەم بۇنى كۆرۈپ سۈرەت- ۋەقەنى جانابى بەدۆلەتكە مەلۇم قىلىپتۇ. ئۇ مەلۇماتنى ئوبدان كۆرۈپ بولغاندىن كېيىن، نىياز ھاكىم بېككە ئىنايەتنامە چۈشۈرۈپ، «پالانى مەھرەم سىزدىن شىكايەت قىلىپ ئەرز بەرگەن ئىكەن. مەن ئۇنىڭغا ئەسلا ئىشەنمىدىم، مەزكۇر مەھرەمنىڭ جازاسىنى بەرگە يسىز» دەپتۇ. ئىنايەتنامە تەككەن ھامان نىياز ھاكىم بېك مەھرەمنى يوق قىلىپتۇ.

شۇنىڭدەك، جانابى ئالى ئاتالىق باقى ئالەمگە سەپەر قىلغاندىن كېيىن، نىياز ھاكىم بېك خوتەنگە بېرىپ، ئۆزىنىڭ تەن- ۋۇجۇدىدا مەخپى ساقلاپ كەلگەن ئاداۋەتنى ئاشكارە قىلىپ، دۈشمەنلىك ۋە قارىشىلىق نەغمىسىنى

ئالاهده چالدى، بېك بەچچه خوتەنگه بارغاندا، ئوتتۇز مىڭ ئادەمگه ئىنسى مۇهەممەت ئىمن بېك ۋه ئۇنىڭ ئوغلىنى باش قىلىپ جەڭگه چىقاردى. زاۋا دىگەن شەهەردە قاتتىق جەڭ- جىدەللەر يۈز بېرىپ، ناهەق قانلارنىڭ تۆكۈلۈشىگه سەۋەپ بولدى. خوتەن لەشكەرلىرى باراۋەرلىك قىلالماي قاچتى. نىياز بېك هەممە ئەسكەرلىرىنى توپلاپ، توپ، زەمبىرەكلىرىنى تەييارلاپ تۇرغان ئىكەن. ئۇ لەشكەرلىرىنىڭ قاچقانلىغىنى ئاڭلاپ، توپ، زەمبىرەكلىرىگه ئوت قويۇپ، خوتەن خەلقىنى ۋه ئەسكەرلىرىنى قىرىشنى قەستلىدى. خىزمەتچى ۋه باشقا مۇهىم دۆلەتخانلىرى بۇ قەبىه ئىشتىن خەۋەردار بولۇپ يىغلاپ تۇرغاندا، بۇ نالايىق پەيلىدىن توختاپ، «مەيلى ئەسكەر ياكى پۇقرا بولسۇن، ئوردا ئىچى ۋه غەزىنەلەرنى بۇلاپ- تالاپ ئالسۇن» دەپ تالان- تاراج قىلىشقا بۇيۇرۇق بېرىپ، خاس ئىشەنچىلىك ئادەملىرى بىلەن نەخدانلارغا نەقدىنەلەرنى قاچىلاپ، كىرىيە يولى بىلەن خىتايغا قاراپ ۋه خىتايدىن ياخشىلىق ئۈمۈت كۈتۈپ، كورلىنى كۆزلەپ راۋان بولدى. ئۇ بۇرۇنلا بۇ جايدكى هەر بىر مەنزىلده ئاتلارنى تەييارلاپ باقتۇرۇپ تۇرغان ئىكەن. ئۇ ئەمدى هەر بىر مەنزىلگه يەتكەندە بۇ دەملەنگەن ئاتلارنى ئالماشتۇرۇپ منىپ داۋاملىق يولغا چىقتى. لېكىن، بۇرۇن منىپ بارغان ئاتلىرىنىڭ پەيلىنى كىسىپ ئىشتىن چىقاردى. شۇنداق قىلىپ ئون ئالته كۈنلۈك يولنى تۆت كۈندە بېسىپ تۈگەتتى. ئۇ قاچقان يوللىرىدا ئۇچرىغانلا ئەنجانلىق يىگىت ۋه ياكى سودىگەر قاتارلىق مۇساپىر نامىدا ياشىغانلارنىڭ هەممىسىنلا يوق قىلدى. قاراۋۇلدا تۇرغان تاش بەچچه دىگەن ئادەم باشلىق ئوتتۇزچه مۇساپىر يىگىت بارئىدى. ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ كۆزلىرىنى ئويدۇردى. ئاندىن كېيىن هەممىسنى يوق قىلدى. ئەبۇلقاسىم پانسەتلەر سەككىز يۈز يىگىت بىلەن قوغلاپ بارغان ئىدى لېكىن، ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئاتلىرى چارچاپ قۇملۇقتا توختاپ قالدى. پەقەت تۆت يۈزچه يىگىت نىيه دىگەن شەهەردە ئۇلارغا يەتتى. ئاردىدا جەڭ- قاتال باشلاندى. ئىككى تەرەپتىن ئىككى يۈزگه يېقىن ئادەم زىيان بولدى. يىگىتلەر ئازلىق قىلىپ ئۇنى تۇتالمىدى. بۇ ۋەقه يۇقىرىدا بايان قىلىغان ئىدى.

نىياز بېك شۇنداق نىيەت بىلەن كورلىغا چىقىپ، خىتايلارغا قوشۇلدى. بۇ چاغدا خوتەندىن قازى كالان موللا ئوسمان قاتارلىق ئىسلامى شەرىئەتپانا دىنىي ئۆلىما ۋه شەرىئەت ئالىملىرىنىڭ هۆكۈمى بوييىچه پەتۋا چىقىرىپ، ئاسى نىياز بېكنى مۇناپىق ۋه كاپىر دەپ هۆكۈم قىلدى- ئەئۇزۇبىللا، مۇنداق نىيىتىدىن خۇداغا پانا تىلەيمىز.

بۇ كۈنلەردە خىتايلارنىڭ ئۇلۇمى لۈشەي دارېن بايدا، زۇڭتۇڭ دارېن [207] ئاقسۇدا ئىدى. نىياز بېك ئېلىپ

بارغان ئالتۇن، كۈمۈشلەرنى خىتايلارغا بەردى. لوشەي داۋېن بىلەن زۇڭتۇڭ دارىنغا نىياز بېكنىڭ كەلگەنلىگى خەۋەر قىلىندى. «كەلسۇن» دىگەن يارلىق بويىچە، بۇ مۇناپىق نىياز بېك كېلىپ لوشەي داۋېرىن بىلەن كۆرۈشۈپ، ئاندىن كاشغەرگە باردى. بۇ چاغدا لوشەي داۋېن ئاقسۇدا، زۇڭتۇڭ داۋېن كاشغەردە، دۇڭ داۋېن [208] ياركەنتتە ئىدى. كۆرۈشۈپ ئارام ئالغاندىن كېيىن، بۇ مەنسىپدارلارغا ئەھۋالنى سۆزلەپ «خوتەنگە ئون ئىككى يىللىق ھاكىم بولدىم، خوتەن ئەھلىنىڭ ئۇلۇغ خانىغا بېرىدىغان ئون ئىككى يىللىق مەھسۇلاتنى ئېلىپ، مەخپى ساخلاپ قويغان ئىدى. ئەگەر يارلىق بولسا، مەخپى ساقلاپ ئۇلۇغ خانىغا بەرمەكچى بولغان غەزنە ھەقلەرنى ئېچىپ چېرىكلەرگە تاپشۇرسام، بۇرۇنقى پادىشاغا بولسا بۇنىڭ ئارتۇق قىسمىنى بېرىپ، ئۇنى ئالدام تۇرغان ئىدىم» دىگەندە، زۇڭتۇڭ داۋېن «مەن ياركەنتتە تۆتىنچى جەرەكلىك ئىشىك ئاغا ئىدىم» دەپ مەلۇم قىلىپتۇ. ئاندىن زۇڭتۇڭ داۋېن «سىنىڭ كۆڭلۈڭ يامان ئىكەن،ئىشنى چوڭ قىلىپ بىر چوڭ شەھەرگە ھاكىم قىلسا، تۇر بەرگەن ئۇلۇغۇغۇڭغا خىيانەت قىلىپسەن، ئانچە ئوبدان ئادەم ئەمەس ئىكەنسەن، دەپ پىسەنت قىلماپتۇ» ئاخىرى مەنسەپدارلارنى خوتەنگە ئاپىرىپ، مەخپى ساقلىغان غەزنىلىرىنى بىر- بىرلەپ ئېچىپ، چېرىكلەر ھەققى دەپ ئالدىغا قويدى.

ئەسلىدە خوتەن شەھىرىدىكى ئوردا بېشىنىڭ بىر تەرىپى پەس، يەنە بىر تەرىپى ئىگىز زېمىن ئىدى، نىياز بېك بۇ جايدا شېھىتلار بار ئىكەن دەپ ، ئەتراپىغا ئىگىز تاملارنى سالدۇرۇپ، ئىچىگە قارىخانا، ئەھتىكاپخانا، مېھمانخانا، ئاشخانا، ئاتخانا، مەسچىت، زىيارەتگاھلارنى بىنا قىلدۇرۇپ، يەنە ئىككى قەۋرە ياساتقان ئىدى. ئۇنىڭ ئىچىگە بىر مىڭ بەش يۈزدىن يامبۇ ۋە نەچچە چارەك زىنچە ساپ ئالتۇن كۆمگەن ئىدى ئۇنىڭ ئۈستىگە كاتتا تۇغ شادا ۋە ئەلەم، بايراقلارنى ئورنىتىپ، بىر كاتتا ئالى مازار زىيارەتگاھلارنى پەيدا قىلغان ئىدى. يەر- زېمىن، دۇكانلارنى ئېلىپ، مەزكۇر مازارغا ۋەخپى قىلىپ، ھوسۇلنى قارىلارغا ۋە ئەھتىكاپچى دۇئا گۇيلارغا بېرەتتى. ھەر دۈشەنبە، پەيشەنبە كۈنلىرى كالا ۋە نەچچە قوينى سويدۇرۇپ، كەڭرى نەزىر قىلىپ، غېرىپ، بىچارىلەرگە بېرىپ، دۇئاسىنى ئالاتتى. ھىندىستان، تۈركىستان ياكى فەرغانە ۋىلايىتى، بەدەخشانلاردىن كەلگەن ھەزرەت، ئەپەندى، ئىشانلارنى مەزكۇر مازاردا بىر ھەپتە، ئەقەللى ئۈچ كۈن دۇئا ئېھتىكاپتا ئولتۇرغۇزۇپ، ئاندىن ئۇلارنى قۇبۇل قىلىپ، «بۇ مازارى شېرىپنىڭ پەيزى سىرلىرى قانداقراق ئىكەن. بىرەر كەشپى كارامەتلەر بولدىمۇ- قانداق؟» دەپ سورايدىكەن. دۇئاگۇي تاماخورلار بولسا، «ناھايىتى ئۇلۇغ مازارى شېرىپ ئىكەن. بىزگە ھېچقانداق بىر مازارى شېرىپتە بۇنچىلىك پەيزى

بولمىغان ئىدى. پەيزى كارامەتنى بۇ مازارى شېرىپتىن كۆردۈق» دىگەنده، ئۇ تەبەسسۇم قىلىپ، «بۇ مازارى شېرىپ ئىلگىرى مەخپى ئىكەن. پەقەت جانابى ئاللىنىڭ دۆلەت كۈچىدىنلار ئاندىن ئاشكارە بولدى. نۇرغۇن ئادەمنىڭ هاجىتى راۋا بولۇپ، مۇرات- مەقسەتلىرىگە يەتتى» دەيدىكەن. مەزكۇر جايغا كۆمۈلگەن ئالتۇن، كۈمۈشلەرنى كۆتۈرۈپ بارغان ياكى يەرنى كولاپ كۆمگەن هاشارچى ۋە ياكى يىگىت مەهرەملەرنىڭ بىرىنىمۇ قويماي، غەزنە ئويغان جايغا بىللە دەپنە قىلدىكەن ياكى بۇ سىردىن ئازاقلا خەۋىرى بولغان ئادەملەرنىمۇ هەر خىل يوللار بىلەن بىللە يوق قىلدىكەن. شۇڭلاشقا بۇ غەزىنىڭ بارلىغىنى هىچكىممۇ بىلمىگەن ئىدى. ئاخىرى ئۇ خىتايلارنى خوتەنگە باشلاپ بېرىپ، مەزكۇر مازارنىڭ تۈۋ،ئەلەم ۋە بايراقلىرىنى تامامەن يۇلۇپ تاشلاپ قەۋرىنى ئېچىپ، ئىچىدكى ئالتۇن، كۈمۈشلەرنى ئېلىپ، چېرىكلەرنىڭ هەققى دەپ تاپشۇردى. ئەسلىدە بولسا بۇ ئالتۇن، كۈمۈشلەرنى مەخپى ساقلاپ، ئۇنى مازارى شېرىپ دەپ، هەزرەت، ئىشان، دۇئاگۇيلارنى هاماقەت قىلىپ، مۇسۇلمانلارنى ئالداپ يۇرگەن ئىكەن.

نەزىم:

ئىنسان ئەگەر ئاچسا تەلىبسغە① ئېغىز،

بىچارە بولۇپ ئىبلىس لەئىن بى تەمىز②.

دىگەن تەمسىل بۇ بېكىنىڭ شەنى ئەھۋالىغا بەمۇ ماس كېلىدۇ.

ئۇ يەنە بىر باغدا يەنە بىر مىڭ يامبۇنى مەخپى كۆمۈپ، ئۈستىگە ئانار، ئۈزۈم، شاپتۇل قاتارلىق كۆچەتلەرنى تىكىپ باغ قىلغان ئىكەن. ئەمدى بۇ دەرەخلەرنى يۇلاپ تاشلاپ، يامبۇلارنى ئېچىپ خىتايلارغا تاپشۇردى. يەنە باغنىڭ ئىچىدىكى كۆلنىڭ تېگىگە كۆمگەن ۋە بېجىن ئەھلى كۆرسە ناھايىتى مەمنۇن بولىدىغان ئىسىل قاش تاشلارنى ئېلىپ ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا قويدى. يەنە يەتتە يۈز يامبۇ ۋە بىرمۇنچە ئالتۇننى ئېلىپ، چېرىكلەر هەققى دەپ تاپشۇردى. ئۇ ئەنە شۇنداق قىلىپ تولا ئالتۇن، كۈمۈش ۋە پاكىز قاش تاشلىرىنى

① تەلبىس – ھىلە- مىكىر.

② لەئىن بىتە مىز – لەنەتلىك.

مەخپى ساقلىغان ئىكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئېچىپ، مەنسەپدارلارنىڭ ئادىغا قويدى. ھەممە چوڭ- كىچىك خىتايلار بۇنى كۆرۈپ، تەھسىن- ئاپىرىنلارنى قىلىپ، بۇنداق ئەقىدە- ئىخلاسلار ئۈچۈن ئۇنىڭغا يارىكەنت ھاكىملىغىنى بەردى.

لېكىن، نىياز بېك ئۆزكۆڭلىدە مەنسەپدارلار ناھايىتى چوڭ جۇلدۇ- جاساق يەنى مىراسى مەنسەپ بېرىدۇ دىگەننى كۆزدە تۇتقان ئىكەن. يارىكەنت ھاكىملىغىنى بولسا نەزەرگە ئالمىدى ۋە «مەن ئەقىدە قىلىپ، ئارزۇ- تەلەپ قىلغان خىتايلار بۇ خىتايلار ئەمەس ئىكەن» دەپ كۆڭلىنى بۇزۇپ، يەنە بۇرۇنقى ئادىتىنى يېڭىلاپ، بۇ خىتايلارغىمۇ نىيىتىنى بۇزدى. يارىكەنت مەخپى ئىشخانا پەيدا قىلىپ، قورال- ياراق تەييارلاشقا باشلىدى. شەھەر، سەھرالاردىكى بۇرۇنقى تۈزكور ئادەملەرنى بىر- بىرلەپ مەخپى چاقىرىپ، ۋەدە ھەم ئايەتلەر بىلەن خوش قىلدى. قاتتىق قەسەم- ئانىت ۋە شەرتلەرنى قىلىپ ئۆزىگە تارتتى. ئۇلارنى ئۈمىتۋار قىلىپ، ۋاقىت ۋە پۇرسەتنى تەينىلدى. لېكىن ھەدىس شېرىپتە «ھەر قانداق ئادەم كىمگە ئورا كولىسا، دەل شۇنىڭغا ئۆزى چۈشىدۇ» دىگەن بويىچە ئىش ئۆزىگە ياندى. چۈنكى، بىر قوندىقچى ئۇستىنىڭ نىياز بېكتىن كۆڭلى ئاغرىغان ئىدى. دۇڭ دارىنغا بۇ ۋەقەنى بايان قىلدى. دۇڭ دارىن مەخپى كىشى ئەۋەتىپ،ئەھۋالنىڭ راستلىقىغا ئىشىنىپ، بىر خان ئوقى بىلەن يىگىرمە چېرىك ئەۋەتتى.ئۇلار نىياز بېك ئولتۇرغان ئۆيگە ئوقنى قاداپ قويدى. ئۇنىڭ ئۆز ئۆيى خۇددى زىندانغا ئوخشاش ھەپسخانا بولدى. يارىكەنتنى كۆچارلىق قادىر ئىشىك ئاغاغا بەردى. بۇ ئاردىدا يىگىرمە كۈن ئۆتتى. كاشغەردىن بىر ئامبان بىر لەڭزە چېكىلىرى بىلەن كېلىپ، نىياز بېكنى قۇرۇق ھارۇنغا سېلىپ، مەھكەم بېكىتىپ، كۈندىزى يالاپ بازار ئايلاندۇرۇپ، خار ۋە ئېتىۋارسىز قىلىپ، كاشغەرگە ئېلىپ ماڭدى. نىياز بېكنىڭ ئەسلى تەبىئىتى مۇسۇلمانلارغا، بەلكى ئىسلام شېرىپقا ئاداۋەت بىلەن تولغان ئىكەن. بىر نازىم مەرھۇم خۇددى بۇنى بىلىپ كارامەت قىلغاندەك، ئۇنىڭ زالىم ۋۇجۇدى بۇ دۇنيا نۇرانىغا كېلىشىدىن بۇرۇنلا، ئۇنىڭغا لايىق كېلىدىغان مۇنداق بىر شېئىرنى ئېيتقان ئىكەن.

نەزىم:

گەر قارا تۇقۇلسا ئەزەلدىن كىشىنىڭ گىلەمى،

ئابى زەمزەم① بىرلە ئاقارماس ھەرنەچە يۇيغان گىلەمى.

گەپنىڭ ھاسلى شۇكى، نىياز بېك ئالدى بىلەن كۇچارلىق خوجاملارنىڭ دۆلەت چىراقلىرىنىڭ خىرە بولۇپ ئۆچۈشگە سەۋەپ بولدى. ئاندىن جانابى ئاتالىق بەدۆلەتنىڭ ئەمرى پەرمانى بىلەن خوتەندە ئالتە ھاكىملىق كاتتا يۇرتقا ۋە يەتتە يۇز دىۋان، قىرىق كۇنلۇك مۇساپە ئارلىغدىكى كەڭ زىمنىغا مۇستەقىل ھاكىم بولۇپ، ئۆز ھۆكۈمنى ئۆزى خالىغانچە ۋە ئۆز مەقسەتلىرىنىڭ بېجىرىشگە ئىگە بولدى. لېكىن ئۇ شۇنداق دۆلەت ۋە مەنسەپكە قانائەت قىلماي، مۇسۇلمانچىلىقتا ئۆتكەن ئۆمرىنىڭ قەدرـ قىممىتىنى بىلمەي، شۇكرانە نېئىمەت ئورنىغا كۇفۇرانە نېمەتنى ئالماشتۇرۇپ، خىتايلار ۋە دىنسىزلاردىن مەنسەپ تاما تۇتۇپ، ۋاپا ئۇمىت قىلىپ، مۇناپىق ۋە كاپىر بولغانلىغى بولسا، ئۇنىڭ كامالى ھاماقەت ۋە بىدۆلەتلىك نىشانىسىنىڭ ئاشكارە بولغانلىغى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

نەزىم:

نېئىمەتنىڭ ئارتار شۇكرانە نېئىمەت ئەيلەسەڭ،

قوللارىڭدىن پات كېتەر كۇفرانە نېئىمەت ئەيلەسەڭ.

(1) ئابى زەمزەم – زەمزەم سۇيى.

شۇنىسى ئايانكى، ئۇ ئۆزىنىڭ دۆلەتكە ئىگە بولۇشىغا سەۋەپ بولغان ئۇلۇغ نېمەت ئىگىسىگە خيانەت قىلدى.

بەلكى ئۇنىڭ يوق بولۇشىغا كۆچلۈك سەۋەپچى بولدى كېچىك بېكنى يوقىتىشنىڭ كويىغا چۈشۈپ، ئۇنى چوڭ بېكنىڭ ناھەق قانلىق ئوقىغا نىشان قىلدى. بۇ ۋەقە يۇقىرىدا سۆزلەندى.

نىياز بېك جانابى ئالىغا بەرگەن زەھەرنىڭ بىر قىسمىنى ئۆزگىنىڭ كۆزىدە ساقلىغان ئىكەن. ئۇ خىتايلارنىڭ غەزىۋىدىن قورقۇپ، زەھەرنى ئۇزۇك كۆزىدىن ئېلىپ ئاغزىغا سالدى. يۇرۇق جاھان ئۇنىڭ كۆزىگە قاراڭغۇ كۆرۈنۈپ، بۇ جاھان بىلەن خوشلاشتى. بۇنداق قەبىھ ئەتىۋار ۋە مىجەز- خۇلقىنىڭ جازا مۇكاپىتىنى دەل مۇشۇ ئالەمنىڭ ئۆزىدىنلا ئۇچۇق كۆردى. مەنسەپدارلار ئۇنىڭ جەسىدىنى ئۆلگەن جايىدىن يۆتكەتمەي ۋە ناماز، خەيرى- سەدىقىلەرنىمۇ قىلدۇرماي، قىرىق كۈن توختىتىپ، ئاندىن ھاراق- شاراپلار بىلەن يۇيغۇزۇپ، سېپىتىپ، نەجىس جەسەت قىلىپ، چېرىگەندىن كېيىن دەپنە قىلىشقا جاۋاپ بەردى.

نەزىم:

ياماق قىلماق پەيدا قىلۇر، ياخشى ئىش ياخشى.

ئارپادىن ئۇنەر ئارپا، كى بۇغدايدىن ئۇنەر بۇغداي.

ئەلقىسسە، ئاڭلىماق كېرەككى، مۇھەممەت يۇنۇسجان شاغاۋۇل يارىكەنتە ئون ئىككى يىلدىن كۆپرەك مۇستەقىل ھاكىم بولدى. ئۇنىڭ دۆلەت ئابرۇيلىرى نىياز ھاكىم بېكنىڭ دۆلەت ئابرۇيلىرىدىن ئارتۇق ئىدى. يۇرتدارچىلىق، غەللە- پاراق ئېلىش ئىشلىرىدا بولسا شەرىئەت شېرىپىگە قىلچىمۇ مۇخالىپ ئىشلارنى قىلمايتى. ھەر قانداق ئەھۋالدىمۇ شەرىئەتنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرىنى قاتتىق ئېھتىيات بىلەن ساقلايتى ۋە ئۇنىڭغا رىئايە قىلاتتى. ئۆز ۋاقتىدا ھېچبىر كىشىگە زۇلۇم تەئەدى قىلىشنى راۋا كۆرمىگەن ئىدى. لېكىن خاقانى ئەھلى قەدەم قويغان چاغدا، قورقۇنچىدىن نۇرغۇن ئەمىرائىلار، يېگىت، سەرۋازلىرى بىلەن بىللە سېرىق قول تەرەپكە قاچتى. لېكىن، داۋانلارغا قار چۈشۈپ، سوغاق قاتتىق بولوپ ئۆتەلمەي، يارىكەنتكە يېنىپ كەلدى- د ە، مەنسەپدارلارغا ئۇچراپ قالدى. مەنسەپدارلار بۇلارنىڭ بىرقانچىسىنى شاھادەتلىككە يەتكۈزدى. بەزىلىرىنى نەزەربەنت قىلدى. خۇسۇسەن مەنسەپدارلار شاغاۋۇل دادخۇاغا

قاراپ، ئىززەت ـ ئېكرام بىلەن «سىز ناھايىتى ئوبدان ئادەم ئىكەنسىز، مەن ئاڭلاپ قالدىم. لېكىن سىزنىڭ ئەيىبىڭىز بولسا، يېرىن يەنى بۆلەك ۋىلايىتىنىڭ ئادىمى بولغانلىغىڭىزدا، تۇرمەن دىسىڭىز ئادەم قوشۇپ، يول خراجىتى بېرىپ يولغا سالمەن» دەپ ئىلتىپات قىلغاندا، ئۇ «يۇرتۇمغا چىقىپ كەتسەم» دەپ ئەرز مەلۇم قىلدى. زۇڭتۇڭ دارېن ئاشكارە دۇشمەنلىگى بىلەن، بەش يۈز سەر كۆمۈش ۋە ئات بېرىپ ئادەم قوشۇپ، فەرغانە ۋىلايىتىگە تاپشۇردى. ئۇ خەلقتە قىلغان ياخشىلىغىنىڭ نەتىجىسىنى بۇ ئالەمدە ئۆزكۆزى بىلەن ئۇچۇق كۆردى.

نەزىم:

جاھاندا ياخشىلىق قىلغان كىشىنىڭ ئاتى ئۆچمەيدۇ،

يامانلىق قىلغان ئادەمنى قايان كەتتى دېمەس ھېچكىم.

بۇ سۆزلەرنى تەپسىلى ۋە ئۇزۇن بايان قىلىشتىكى تەلەپ ۋە مۇددىئا شۇكى، بۇنىڭدىن كېيىنكى ھاكىمى ۋىلايەت، مەمىلكەت ئەمەلدارلىرى دىيانەتلىك مەنسەپدارلارنىڭ يۇنۇسجان شاغاۋۇل بىلەن نىياز ھاكىم بېكنىڭ ۋەقەلىرىدىن ئىبرەت ئالسۇن دىگەنلىكتىن ئىبارەت، چۇنكى، مۇھەممەت يۇنۇسجان شاغاۋۇل بىلەن نىياز ھاكىم بېك ھەر ئىككىسىلا بىر پادىشانىڭ ھۆكۈم ئىلكىدىكى ئادەملەر بولۇپ، ھەر ئىككىسىلا بىر زاماندا ئىككى كاتتا شەھەرگە ئوخشاشلا مۇستەقىل ھاكىم بولغان ئىدى. سائادەتلىك يارلىق ۋە پەرمانلار بولسا ھەر ئىككىسىگىلا تەڭ ۋە باراۋەر چۇشەتتى. لېكىن، ئۇلارنىڭ ئىش ئەھۋاللىرى ۋە ئاقىۋەت ھاللىرىغا چوڭقۇر نەزەر بىلەن قاراپ، تاماشا ۋە ياخشى سەيىر قىلىش كېرەككى، ئۇلارنىڭ بىرىگە ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى دۇشمنى سەمىمى دوست بولۇپ، ئۆز ھمايىسىگە ئېلىپ، ئىزەت ۋە ھۆرمەتلەرنى قىلىپ، ئۇنىڭ خاھىش ۋە مۇرادىنى ئۆز خاھىشى ۋە مەقسەتلىرىدەك ئادا قىلىپ، ھال ـ جاھانلىرىغا ئامانلىق بېرىپ، ھەتتا نەق پۇللارنىمۇ ئاتا قىلىپ، ئۆز ئۇلۇش ۋە خىش ئەقرىبالىرىغا ئۇلاندۇرۇپ قوشتى. يەنە بىرىسگە بولسا ئۆزىنىڭ جان دوستى، ھەتتا ئىككى ئالەملىك قېرىندىشى ئۇنىڭ جان دۇشمنىگە ئايلىنىپ، ئۆز ھمايىسىگە ئالماي، ئىزەت ۋە ئېتىۋاردىن ئايرىپ، خارلىق ۋە بىچارلىك دەرىجىسىگە چۇشۇرۇپ، پۇل ۋە مال ـ

جانلىرىنى ئېلىپ، مەقسەت ۋە ئارزۇلىرىدىن ببەھرە ۋە نائۈمىت قىلىپ، ئەل- ئۇلۇسى، قەۋمى- قېرىنداشلىرىدىن جۇدا قىلىپ، پۈل ۋە مالىلىرى، بەلكى شىرىن جانلىرىغىمۇ ئامانلىق بەرمەي، زىمىن قەھرىگە تاپشۇردى. دىمەك، پۇقرا- خالايىقنىڭ مول ئەئىشتى ۋە تىنچ- پاراۋانلىغىنى كۆزلەپ، ئادالەت ۋە ئىنساپ يولىنى ئۆزىگە لازىم تۇتقانلار، ئۇنىڭ نەتىجە ۋە ئەسراتىنى بۇ مۇكاپاتى ئالەمدە ئۇچۇق- ئاشكارە كۆرەلەيدۇ. پۇقرا- خالايىقنىڭ پۈل ۋە مالىلىرىنى سەل چاغلاپ، زۇلۇم تەئىدى قىلىپ، خالايىقنىڭ كۆز ياشلىرىدىن ئۆزىنى تارتىپ ئېھتىيات قىلغانلارمۇ، ئۇنىڭ نەتىجە ۋە ئەسراتىنى بۇ رەھىمسىز ئالەمدىن كۆرەلەيدۇ. لېكىن، ياخشىلىق قىلغانلار بولسا قىيامەت جەننىتى فىر دەۋسىنى جان- ماكان قىلىش ھەقىقەتتۇر. مۇبادا يامان خۇلقى- مىجەزىنى ئۆزىگە ئازىم تۇتقانلار بولسا، ئۇلارمۇ خۇددى ئايەت كېرىمدە كۆرسىتىلگەندەك جەھىم ئاتلىق دۇزاققا سىقىم ۋە ئازابۇ- ئەلەملەرگە مۇپتىلا بولۇپ، ئەبەت بۇ جايدا قېلىشىمۇ ھەقىقەتتۇر.

17

ئۇ زۇلھەلدەك① يۈكسەك دەرىجىلىك جانابى بەدۋلەتنىڭ زامانە- ئەسىرلىرىدىكى مۇشتەرى② تەلئەتلىك ۋە سالاھىيەتلىك ئۆلىمالات، ئەتارىد③ تەربىيىلىك مۇنشى- مىرزىلار، بەھرام④ سەۋلەتلىك قانخۇمار ئەسكەرلەر بايانى

زامانى دانالىرى ۋە گۈزەل سۆزلۈك مەۋزۇن ساز تەبىئەتلىك

① زۇلھەل – ساتۇرىن.

② مۇشتەرى – يۇپتېرى.

③ ئەتارىد – مىركۇرى.

④ بەھرام – ئىران ئەپسانىلىرىدىكى قەھرمانى.

دەۋران فازىللىرىنىڭ زېھنىلىرىدىن مەخپى قالمىغايكى، بۇ يەتتە شەھەر تەۋەسىدىكى ئالى دەرىجىلىك مازارى ماشايىخلار روھىنىڭ ئۇلۇغ مەدەتلىرى ۋە پەزىلەتلىك دۇئاي-دەۋەت ئىگىلىرىنىڭ دۇئاي خەيرات ئاسارەتلىرىنىڭ ئىجابىتى شاراپەت بەرىكىتىدىن، جانابى ئالى بەدۆلەت بۇ يەتتە شەھەر ئاھالىسىگە ئون تۆت يىل ھۆكۈمران بولدى. ئەگەر ئەرۋاھى ھەزىرەتلەرنىڭ مۇقەددەس روھى ۋە ئەھلى قۇتىپ، چىلتەنلەرنىڭ مەدەت-يارىدەملىرى بولمىسا، ئۇنىڭ بۇنداق ئۇلۇغ دۆلەتكە مۇيەسسەر بۇلۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

«نەفھاتلئونىس»(209) دېگەن كىتابتا زىكىر قىلىنىشچە، ئاسماندىن يامغۇر يېغىشى ۋە زېمىن ئۈستىدىكى گىيا-ناباتاتلارنىڭ كۆكۈرىشى بولسا، ئەۋلىيائى ئەزىزەملەرنىڭ قەدەم شېرىپلىرىنىڭ بەرىكىتىدىن بولغان، مۇسۇلمانلارنىڭ كاپىرلار ئۈستىدىن غالىپ بۇلۇشمۇ، ئۇ ئەۋلىيائى كېرەملەرنىڭ ھىممەت ۋە نۇسرەتلىرىنىڭ نەتىجىسى ئىكەن. بۇ زاتلارنىڭ سانى تۆت مىڭ، ئالەمنىڭ ئىگىسى ئەنە شۇلاردۇر. بۇلار بىر-بىرىنى تونىمايدۇ ۋە ئۆزئارا ئۇلۇغلىغىنىمۇ بىلمەيدۇ. ئۇلار ھەرقانداق چاغدا خالايىقتىن مەخپى يۇرىدۇ. ئەقىدە مەسىللىرىنى يەشكۈچى زاتلار ۋە دەرگاھى ھەقنىڭ ئۇلۇغلىرى بولسا ئۈچ يۈزدۇر. بۇلارنى " ئەخيار" دەپ ئاتايدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن قىرىق تەننى "ئەبدال" دەپ ئاتايدۇ ۋە يەتتە تەننى "ئەبرار" دەپ ئاتايدۇ. تۆت تەننى بولسا "ئەۋتاد" دەيدۇ ئۈچ تەننى "نۇقۇبا" دەيدۇ.بىرىنى بولسا "قۇتىپ" ۋە "غەۋس" دەپ ئاتايدۇ.بۇلار بولسا بىر- بىرىنى تونۇيدۇ. ھەر بىر ئىشتا ئۇلار بىر- بىرىنىڭ رۇخسەت-ئىجازەتلىرىگە مۇھتاج بولىدۇدەپ بايان قىلىنغان.

بۇ مۇقەددەمنى يېزىشتىكى تەلەپ ۋە مۇددىئا بولسا جانابى ئاتالىق غازى دەۋرىدىكى ئۆلمالارنى ۋە ئۇلارنىڭ خىسلەتلىرىنى تونۇشتۇرۇشتىن ئىبارەت.جانابى ئاتالىق غازىنىڭ دەۋرى ۋە زامانلىرىدا ئۇلارغا ئوخشاش سەيىت كۆبرائى كېرەملەر، ئۆلمائى ئىزام ۋە پەزىلەتلىك ئالى مۇقاملار كۆپ ئىدى. ئۇنىڭ نۇسرەت نەمۇنىلىق قۇشۇنلىرى سەكسەن مىڭدىن ئارتۇق ئىدى. بۇلۇپمۇ ئۇنىڭ غەلبە ئەسراتلىق قۇشۇنلىرىنىڭ ئىچىدە پەزىلەتلىك بىرنەچچە دىندار كىشى بار ئىدى. ئۇ زامانىنىڭ ماشايىخ ۋە ھەزىرەتلىرى ئۇلارنىڭ ئىبادەت ۋە رىيازەتلىرىنىڭ ئوندىن بىرىنىمۇ بەرپا ۋە ئادا قىلالمايتى.ئەمما ئۇلار بىپاك يامان ئادەتلەردىنمۇ خالى ئەمەس ئىدى. دېمەك، سالاھىيەتلىك ئۆلمائى ئەزىزەملەر دائىرسى ۋە غەلبە ئەسراتلىق ئەسكەرلەر ياكى پۇقرا-خالايىقنىڭ ئىچىدىكى ئەخيارى كېرەملەر ۋە ئەبرارى ئەزىزەم ئالى

مۇقاملار بۇنداق ئىشلاردىن خالى ئەمەس بولسا كېرەك. چۈنكى ئۇ زاتلار مەخپى ۋە مەستۇرە ئىدى. ئەڭ دەسلەپكى هايات ئىگىسى بولغان ئاللا تائالا بۇ دەرىجە ۋە مۇقاملارغا هەركىمنى خالىسا يەتكۈزىدۇ، بۇ ئۇلۇغ دۆلەتنى كىمنىڭ يۈزىگە ئېچىشنى خالىسا شۇنىڭغا ئاشكارە قىلىدۇ. ئايەت كېرىمىدىمۇ "بۇ بولسا خۇدانىڭ فەزلى، خۇدا ئۇنى ئۆزى خالىغان كىشىگە بېرىدۇ، خۇدا چوڭ پەزىلەتنىڭ ئىگىسىدۇر" دەپ كۆرسىتىلگەن.

بۇ زاماندا پەيغەمبەر ئەۋلادىغا مەنسۇپ سەيدلەر، پەزىلەتلىك دۇئا ئىگىلىرى، شەرىئەت ئۆلىمالىرى، فۇقۇها ئىلمىنىڭ ئالىملىرى كۆپ ئىدى. بۇلار بولسا ئاتالىق بەدۆلەتنىڭ دۆلەت سۈرگەن ۋە ئىنتىزاملىق مەملىكەت قۇرغان دەۋىردىكى پەزىلەتلىك ئالىملار بولۇپ هىساپلىنىدۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى شۇ زاماندا ئۆزىنىڭ بۇ دۇنيادىكى هاياتلىق ئامانەت كىيىمىنى تاشلاپ، ئۇ دۇنيادىكى مەڭگۈلۈك هايات كىيىمىنى كىيىشنى خالىدى. بەزىلىرى بولسا بۇ دۇنيادىكى هاياتلىق دائىرسىدە قالدى. بۇنىڭ ئىچىدە بۇزرۇك خان تۆرەم بىننى جاهانگىر خان تۆرەم بار ئىدى. ئۇ بۇ جايدا بىر نەچچە يىل تۇرۇپ ئۆزىنىڭ ئەسلى ۋەتەنلىرىگە قايتتى. بۇنىڭ زىكرى يۇقىردا بايان قىلىندى. يەنە بىرىسى جانابى سەيد كاتتا خان تۆرەم ئىدى.ئۇ "ئاللا ئۆز دوستىغا جەننەت ئاتا قىلىدۇ" دىگەن هۆكۈم ئىشارىتى بويىچە مەڭگۈلۈك باغچىسىغا سەپەر قىلدى ۋە كاشغەردە دەپنە قىلىندى. يەنە بىرى كاتتا خان تۆرەمنىڭ ئىنىسى كىچىك خان تۆرەم ئىدى، ئاقسۇدا دەپنە قىلىندى. يەنە بىرىسى ئىسرائىل خان تۆرەم بۇلۇپ، كونا تۇرپاندا دەپنە قىلىندى. مۇهەممەت رەهىم خان تۆرەم ساق-سالامەت ئۆز يۇرتىغا چىقىپ كەتتى. هېكىم خان تۆرەم بىننى كاتتا خان تۆرەمنىڭ زىكرى يۇقىردا بايان قىلىندى، ئۇ ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ، تارىخ هىجرى بىر مىڭ ئۈچ يۈز يىگىرىمە بىرىنچى يىلى(مىلادى 1903-1904-يىلى-ت)

بۇ ئالەم يۈزىدىن مەڭگۈلۈك باغچىسىغا كەتتى دىگەن خەۋەرلەر بار. ئەهرارخان تۆرەم بولسا سالامەت ئۆز ۋەتىنىگە كەتتى. بۇ پەزىلەتلىك كىشىلەرنىڭ ئۇلۇغ پەزىلەتلىرى بولسا خۇددى ئاسماندىكى قۇياشتەك مەلۇمدۇر.

ئىشان تەبەقەلىرىدىن مەهمۇد خوجا هەزرەتلىرى بار ئىدى. ئۇ پەزلى كامالەتتە تەڭداشسىز ئىدى. ئۇ يەنە جانابى ئاتالىق بەدۆلەتنىڭ پىر ۋە پىشۋالىرىدىن بىرى ئىدى، بۇ كىشى كاشغەردە ۋاپات بۇلۇپ، شۇ جايدا دەپنە قىلىندى. يەنە ئەخمەت خوجا شەيخۇلئىسلام بار ئىدى. بۇ كىشىنىڭ پەزىلەت ۋە تەبىئەت ئەخلاقىنى تەرىپلەپ يېزىشنىڭ هاجىتى يوق، بۇ كىشى هەرەم شېرىپ زىيارىتىگە كەتتى. يەنە بىرىسى سەيد ئەردىلانى بولۇپ، ئۇ موللا،

ئۆلما ۋە فۇقۇها ئىلمىنىڭ دانا ئالىمى ئىدى. ئۇ ھەزىرىتى ئاپپاقتا دەرسگۇيلۇق بىلەن شۇغۇللىنىپ، نۇرغۇن تالىپلار بۇ كىشىدىن ئىلىم ئوقۇپ مەنپەئەتدار بولغان ئىدى. يەنە شەيخ خۇداۋەندى تۆمۇرنىڭ نەۋرىلىرىدىن ئىشان تاجى خوجاسۇدۇر بار ئىدى، بۇ مەللە خانىنىڭ يېنىدىن مەلىكەئى پەرەڭگە ئەلچى بولۇپ بېرىپ خىزمەت قىلغان ئەزىز ۋە مۆتىۋەر كىشى ئىدى. كېيىن يەتتە شەھەردىن يۇرتىغا چىقىپ كەتتى. يەنە ھىندىستانلىق دىۋانە ئاتا ناملىق قەلەندەر مەجەزلىك لېكىن پادىشا سۆلەتلىك بىر قېرى ئاجىز كىشى بار ئىدى. بۇ قادىرىيە[210] تەرىقىتىدە رىيازەت قىلىدىغان، كەشپى كارامەت ئادەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان سوپىلاشقان ئادەم ئىدى. ئۇ يەنە ئاتلىق غازىنىڭ پىرى ۋە ئىشەنچىلىك پىشۋالىرىدىن بىرى ئىدى. ئۇ ھازىر بىر يۇز ئون سەككىز ياشقا كىرگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا تىمەن ۋە قۇۋۋەتلىك بولۇپ، ھازىر غەۋسىيە داشلىرىنى قاينىتىپ، غېرىپ- بىچارىلەرگە ئاش بېرىپ، ئاجىز- بىچارىلەرگە يار- يۆلەك بولۇپ، ئۇچتۇرپاندا ۋەتەن تۇتتى.

بۇ چاغدا مەرتىۋىلىكلەر قاتاردا ھىساپلانغان يەنە بىر مۇنچە قارى بار ئىدى. ھېچقانداق زامان ۋە ئەسىردە بۇنداق بىر جەمئىيەت تەبەقىسى پەيدا بولغان ئەمەس. بۇلارنىڭ ئىچىدە قارى مولا سالىھ دېگەن ئادەم بولسا ئىمام، پازىل، ھاپىزى قۇرئان، خۇش ئاۋاز، مۆمىن دىندار ئادەم بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا «سالىھ» (دىنگە ياخشى ئەمەل قىلغۇچى – ت) دېگەن دىنىي ئىسىم بېرىلگەن ئىدى. يەنە پەزىلەتلىك ئۆلىما ئۇستازلاردىن كاشغەرلىك مولا مۇھەممەت شېرىپ خەلپىتىم بارئىدى. ئۇ ئەللىك يىل، بەلكى ئاتمىش يىل مىقدارى دەرسخۇيلۇق مۇقامدا ئولتۇرۇپ، تالىپلارغا ئىلىم ئۆگىتىپ، ئۇلارغا پايدا يەتكۈزۈپ، پۈتۈن ئۆمرىدە ئەنە شۇ كەسپ بىلەن شۇغۇللىنىپ ھايات كەچۈردى. تولا ئىلمى تالىپلار ئەنە شۇنىڭدىن يېتىشىپ چىقتى. ئۇ ئۇزۇندىن بويان ئىلمىنى كەسپ قىلغان كىشى ئىدى. ئۇنىڭ يەنە ئۈچ يۈزگە يېقىن تالىپى خەتمىگەردلىك لاياقىتىگە ئىگە بولۇپ، بۇنىڭدىن دەرس بېرىشكە رۇخسەت ۋە ئىرشات (گۇۋاھنامە –ت) ئالدى دەيدۇ. ئۇنىڭ ئۆمى سەكسەن بەشكە يېتىپ، تارىخ ھىجى بىر مىڭ ئۈچ يۈز ئونىنچى يىلى ماھى شېرىپ رەمەزانىنىڭ ئون يەتتىنچى كۈنى (مىلادى 1894- يىلى 3- ئاينىڭ 24- كۈنى – ت) ئالدەمدىن ئۆتتى. يەنە بىرى مولا بىر مۇھەممەدى ئاخۇنۇ قازى كالان بولۇپ، ئۇ فۇقۇها ئىلمىنىڭ ئالىمى، شەرئەتشۇناس، دىندار ۋە ئىنساپلىق كىشى ئىدى. يەنە مولا ئابدۇلرەشىت ئاخۇنۇم ئەلەم بولسا مولا، دىيانەتشۇئار، شەرىپەتۋەر كىشى ئىدى. يەنە مولا مۇھەممەت ئاخۇنۇم بولسا ئالىم، خۇش خۇي، گۈزەل سۆزلۈك، دەرسگۇر، شېئىر

مۇئەممادا تەڭداشسىز، مۇشكۈل ئىلمىلەردە ئوخشىشى يوق كىشى ئىدى. يەنە ئابدۇلخالىق ئىشان بوللا موللا بىر مۇھەممىدى ئاخۇنۇم قازى كالانىڭ بىر تۇققان ئىنىسى ئىدى. ئۇ قادىرىيە ۋە چەشتىيە [211] سۆزلۈك ۋە تەرىقەتچىلەرنىڭ چوڭ پىشۋاسى ئىدى. جانابى ئاتالىق دۆلەتيارنىڭ پىرى ۋە ئىشەنچلىك پىشۋالىرىدىن بىرى ئىدى. يەنە ياركەنت ۋىلايىتىدىن قازى زىيائىددىن دامۇللامۇ ئىلىم ئۇستازى ۋە ئابرۇيلۇق قازى كالان ئىدى. ئۇنىڭ ھۆكۈملىرى ئىسلام پەتىۋا ئىلمىگە، ئەمرى شېرىپلىرى بولسا « كىشىلەرگە بولغان ھۆكۈم ھەق بولۇش كېرەك» دىگەن ئايەتكە مۇۋاپىق ئىدى. بۇ ساق- سالامەت ئۆز يۇرتىغا چىقىپ كەتتى. يەنە موللا قاسىم ئاخۇنۇم ئەلەم ۋە موللا نەئىمان قازى رەئىسلەرمۇ دەل ئەنە شۇلارنىڭ جۈملىسىدىن ئىدى.

ئىشانلار تەبەقەسىدىن بولسا كىيىر ساھىپ ھەزرىتىم، مىسكىن ساھىپ ھەزرىتىم ۋە ئابدۇلراخمان ھەزرىتىملار بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەر بىرى گويا زامان پادىشاسى ۋە دەۋران ھاكىمىغا ئوخشايتى. ئۇلارنىڭ تەپسىلى تەرىپلەشنىڭ ھاجىتى يوق. خوتەندە موللا ئىبراھىم قازى كالان [212] دىگەن ئادەم بارئىدى. بۇ ئالىم، دىيانەتلىك، ھەق سۆزلۈك، ھەققەتچى كىشى بولۇپ، شەرىئەت ھۆكۈملىرىنى ئىجرا قىلىشتا ھەممە قازىدىن ئۈستۈن ۋە غەيرەتلىك، شەرىئەت رىئايەتلىرىنى بەراپ قىلىشتا ھەممە فۇقۇھلاردىن يۇقىرى ۋە پەۋقۇلئاددە كىشى ئىدى. ئاقسۇدا خوتەنلىك موللا ئابدۇللا ئاخۇنۇم قازى كالان دىگەن ئادەم بار ئىدى. بۇ كىشى مۆمىن، دىندار، ئىنساپ ۋە دىيانەتتە تەڭداشسىز، فۇقاھىيەت ۋە ئادالەتتە ئوخشىشى يوق، شەرىئەت ئەھكاملىرىنى بولسا ئىمامىلار ۋە مۇجتەھىدلەرنىڭ يولى بويىچە ئىجرا قىلاتتى. ھۆكۈمنى ئىجرا قىلىشتا قاتتىق، ئىككى كىشىنىڭ دەۋاسى ئوتتۇرسىدا ئادىل بولۇپ، خۇسۇمەت قىلىشقا قەتئىي يول قويمايتى. قازى كالانلىق مەنسىۋى بولسا بۇ كىشىنىڭ ئۇلۇغ زاتىغا ناھايىتى مۇۋاپىق ئىدى. بۇ زات تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئۇچ يۈز يەتتىنچى يىلى (مىلادى 1889- 1890- يىلى - ت) ۋاپات بولدى. يەنە موللا مۇھەممەت ھەسەن ئاخۇنۇم دىگەن بىر ئەلەم بار ئىدى. ئۇ ئۆز مەرتىۋىسىگە لايىق ئۆلمائى ئەلەم، پەزىلەتلىك پازىل ۋە ھەممەئىلمىگە ماھىر ۋە سەۋىيىسى دېڭىزدەك چوڭقۇر، زېھنى ئىدراكلىرى تېز، مۇئەززىن تەبىئەتلىك نازۇك كىشى ئىدى. تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئۇچ يۈز ئونىنچى يىلى ماھى شېرىپ رەمەزىنىڭ يىگىرمە يەتتىسى (مىلادى 1893- يىلى 4- ئاينىڭ 15- كۈنى - ت) يەنە پەيشەنبە كۈنى ئالدەمدىن ئۆتتى. يەنە موللا ئىسمايىل ئاخۇنۇم دىگەن ئادەم مۇختى، شەرىئەت قانۇنشۇناسى، خۇش خۇي، خۇش تىللىق، شىرىن سۆزلۈك، مۇلايىم، ھەرقانداق تەبەقەغە ماقۇل كىشى

ئىدى. يەنە بايلىق موللا ئوسمان ئاخۇنۇم دىگەن كىشى بار ئىدى. بۇ كىشىنىڭ زىكرى ئاۋالقى داستاندا بايان قىلىندى. بۇ ئۆز ۋاقتىدا ھەممىدىن پىشقەدەم، دىنىي دىيانەت بابىدا مۇستەھكەم، پەرز تەقۋادارلىقتا ھەممىدىن ئىشەنچىلىك،ئىلمىي فۇقۇھا ۋە ئىلمىي سەرەپتە ھەممىدىن بىلىملىك، لېكىن ئىلمى مۇشكۈلاتتا ئاساسى كەم ئادەم ئىدى. بۇ كىشى بولسا مەزكۇر سۆزلەرنى كۆچۈرۈپ بېزىۋاتقان مەنكى مۇئەللىپنىڭ ئۇستازى ۋە پىشقەدەمى ئىدى، يەنە موللا ئابدۇللەتىپ ھاجى ئاخۇنۇم دىگەن ئادەم بار ئىدى. بۇ ئادەم بۇخارائى شېرىپتە ئىلمىي تەتقىقات شۇغۇللانغان، ئىلمىي پەن، ئىلمىي ئەلەم، دۇنياگۇي، پېقىر ۋە ھەر ئىشنىڭ ئاخىرىنى ئويلايدىغان، مۇلايىم، لاتاپەتلىك كىشى ئىدى. بۇرۇندىن بۇيان ئاقسۇدا ئاخۇنزادە ۋە شەرىئەت ئىگىسى بولۇپ كەلگەنلەردىن يەنە شەمسىدىن ئەلەم ئاخۇنۇم دىگەن كىشى بار ئىدى. بۇ مۆمىن دىندار، ساددا مىجەز،ئىستىخارە (كېچىلىك) نامىزىنى تاشلىمايدىغان، دۇنيا ئىجاۋىتىنى كۆچلۈك مۇھاپىزەت قىلىدىغان كىشى بولۇپ، ناتىقلىقتىمۇ تەڭدىشى يوق ئىدى. تارىخ ھجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان بەشىنچى يىلى (1878ـ يىلى ـ ت) ۋاپات بولدى. يەنە ھادى خەلىپەم دىگەن ئادەم بار ئىدى. بۇ كىشى شەجقە دەنشىن (زىكرى تالاۋات ـ ت) لىق بىلەن ئۆمۈركەچۈرگەن ئىشان مىرغىياسىدىن ۋەلىئۇللانىڭ نەۋرىسى ئىشانجان ھەزرىتىمنىڭ خەلىپىسى ئىدى. جانابى ئالى زامانىدا كاشغەردە ۋاپات بولدى. يەنە موللا ئابدۇلباقى ھاجى مۇفتى دىگەن كىشى بولۇپ، بۇ ئەقىل ـ پاراسەتتە تەڭداشسىز ، دانا، فۇقۇھا ئىلمىنىڭ ئالىمى، تەڭداشسىز شائىر ۋە كىتاپ يازغۇچى بولۇپ، ئۆز ۋاقتىدا گويا بىر ئۇلۇغ پادىشادەك ئىدى. ھەممە ۋاقىت نەغمە ـ ناۋا ۋە جەزمەدىل ئارالىق بىلەن ياشايتى. بەزىدە بىرەر پىيالە مەي ئىچىپ روھنى خوشال قىلىپ، شادى ـ خورامىلىق بىلەن بەزمە قىلاتتى. ئۇ ناھايتى خوش تەبىئەتلىك، خوش مۇناسىۋەتلىك، مەرت ۋە مۇساپىر كىشى ئىدى. تارىخ ھجرى بىر مىڭ ئۈچ يۈزىنچى يىلى (مىلادى 1882ـ 1883ـ يىلى ـ ت) ۋاپات بولدى.

ئىشان تەبەقىلىرىدىن يەنە ئىمام رەببانى [213] ۋە مۇجەددىد ئەلىف سانى ھەم قۇتبى غەۋس سەمدانى، (يەنى جانابى ئەھمەت فارۇقى سەھەرندىنىڭ [214] نەۋرىلىرىدىن ناسارمەسۇم ھەزرىتىم دىگەن كىشى بارئىدى. بۇ كىشى ئاقسۇدا ۋەتەن تۇتۇپ، ھاپىزى كالام رەببانى زىيارەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ ۋە ئۇنىڭغا چىن ئىخلاسى بىلەن ئىشىنىپ، نەقى ئىسپات قىلىپ، دائىم سەجدە بىلەن شۇغۇلىناتتى. تارىخ ھجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1875ـ يىلى ـ ت) ئاقسۇدا ۋاپات بولۇپ، شۇ جايدا دەپنە قىلىندى. يەنە بۇ خاندانلاردىن ھەزرەت كالاننىڭ

پەرزەنتى ۋە ئاللانىڭ پەزىلەتلىك ۋاستىسى بولغان سادىق ھەزرىتىم دىگەن ئادەم ئىدى. بۇ كېچىلىرى ئۇخلىماي كالامى شېرىپ ئوقۇيدىغان، دائىم زىيارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، ئۇچۇق قوللۇق، غېرىپپەرۋەر، قەلەندەر رەۋىش، كەمبەغەل ،مىجەزلىك، پادىشا سۈپەتلىك كىشى ئىدى. بۇ كېيىن ۋىلايەت تەرەپكە چىقىپ كەتتى. يەنە ۋىلايەتلىك مولا ئىبراھىم ئاخۇن قازى ئەسكەر دىگەن ئادەم بولۇپ، ئۇ دىندار، شەرىپەتۋەر، شەرىئەت ئالىمى ۋە پەرزگار كىشى ئىدى. يەنە قىپچاق مولا ناقۇلى ئاخۇن مۇفتى ئەسكەر دىگەن كىشى بولۇپ، بۇ توغرا نىيەتلىك ۋە شىر سۈپەتلىك كىشى ئىدى. يەنە مولا سائادەت ئاخۇن رەئىس دىگەن كىشى ھىساپ ئىلمىگە ناھايىتى قىزىقاتتى. يەنە باي سايرادا قازلىق ئەملىگە نىسىپ بولغان مولا ئەكرەم شاھ قازى دىگەن ئادەم ئۆز قولى بىلەن ئىشلەپ، تەر ئاققۇزۇپ ئۆزىنىڭ زىمىنىنى تېرىپ ياشايتى. بۇ تەقۋادار ۋە فۇقۇھاشۇناس ئالىم ئىدى. تۇڭگانىلار دەسلەپ كەلگەن چاغدا، تۇڭگانىلارنىڭ زۇلمەتلىك ئوقى بىلەن تارىخ ھجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان تۆتىنچى يىلى (مىلادى 1877- يىلى – ت) گۈناسىز ئۆلتى ۋە شېھىتلىك دەرىجىسىگە ئۇلاندى. بۇ چاغدا كۇچاردا مولا يۈسۈپ ئاخۇنۇم قازى كالانلىق مەنسىۋىگە نىسىپ بولدى. ئۇ فۇقۇھا ئىلمىنى شەرھىلىگۈچى ۋە تەكشۈرگۈچى ھەم ئۇستا ناتىقلار قاتارىدكى كىشى ئىدى. ئۇنىڭ مىخەزى نازۇك، سىپايى تەبىئەتلىك كىشى ئىدى. بىر يىلدىن كېيىن خىزمىتىدىن بوشتىلدى. كېيىن يەنە مەرھەمەت قىلىپ، ئاقسۇدا قازى مۇتلەقلىق ئەملىنى بەردى. كۇچاردا بولسا مولا ئاللا يار ئاخۇنۇمنى قازى كالان قىلدى. بۇ ئالىم مۇمىن، دىندار، ساددا، فۇقۇھاچى، دىيانەتشۇئار، تەمكىن كىشى ئىدى.ئۇنىڭ قازىلىق ھۆكۈملىرى پەيغەمبەر شەرىئەتلىرىدە، ئەمرى شېرىپلەر، ئىمامىلارنىڭ تۇتقان يوللىرىغا مۇۋاپىق بولۇپ، ئۆزى ناھايىتى غەيرەتلىك كىشى ئىدى ۋە ئۇ مەنكى بۇ ھەرپلەرنى يازغۇچىنىڭ ئۇستازى ۋە باش قويىدىغان پىشۋاسى ئىدى. ئۇ تارىخ ھجرى مىر مىڭ ئۇچ يۈز تۆتىنچى يىلى (مىلادى 1886-1887- يىلى - ت) ھەرەم شېرىپ زىيارىتىدىن يانغاندا ئەنبەرسەر دىگەن جايدا ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ يەنە بىر ئىنسى مولا ئەلى ھاجى ئاخۇنۇم بىر مەزگىل ئەلەم بولدى. بۇ مولا، خۇشخۇي ۋە خۇش سۆزلۈك كىشى ئىدى. يەنە مولا ئالدۇلقادىر ئاخۇن مۇختى دىگەن مولا فۇقۇھار شەرىئەتشۇناس، خۇش تەبىئەتلىك، خۇش مۇئاملىلىك، شائىرلىق ئىلمىگە مايىل، بەزمە ئارلىقتا قايىل بىر كىشى بار ئىدى. ھازىر ئۇ كىشى ھايات بولۇپ، قازى كالانلىق مەنسىۋىنى ئۆتىمەكتە. كورلىدا بولسا مولا ئەخمەت ئاخۇن دىگەن كىشى قازى كالان ئىدى. بۇنىڭ ئىلمى ئازراق، ئىنساپ دىيانەتلىرى تولىراق كىشى ئىدى. تۇرپانغا قازى سورخ ئابى دىگەن كىشى قازى كالان قىلىپ

تەينىلەندى. بۇ موللا، دىندار، فۇقۇھ ئالىمى، تەقۋادار كىشى بولۇپ، مىجەز شېرىپلىرى نازۇك، غەيرەتلىك ۋە چۈس ئادەم ئىدى. بىراق، مەنسۇبدىن تېزلا بىكار قىلىندى. ئۇنىڭ ئورنىغا تۇرپانلىق موللا تۇمۇر ئاخۇننى قازى كالان قىلدى. بۇ موللا، فۇقۇھا ئىلمىنى شەرھىلىگۈچى، دىندار، پەرزىگار كىشى ئىدى. ئۇنىڭ پەرزىگارلىغى شۇنچىلىك ئىدىكى، ھېكىم خان تۆرەم تۇرپانغا ھاكىم بولغان بۇ زامان قالايمىقان، ئىنقىلاپچىلار پارتلىغان بىر چاغدا، ئۇ ھېكىم خان تۆرەمدىن بىر مىڭ بەش يۈز قىزىل تىللا ئامانەت ئالغان ئىكەن. بۇنى قايتۇرغىچە مالمان بولۇپ، ئوتتۇردىن ئون ئىككى يىل ئۆتۈپتۇ. ئاندى قازى كالان «بۇ ۋاقىتقىچە بۇ ئامانەتنى ئىزدەپ كىشى كەلمىدى، ھايات چېغىمدا بۇ ئامانەتنى تاپشۇرۇپ بەرگاچ، ھەرەم زىيارىتىگە مۇيەسسەر بولۇپ كېلەي» دەپ تۇرپاندىن چىقىپ فەرغانە ۋىلايىتىگە كېلىپ، ھېكىم خان تۆرەمنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ، بۇ ئامانەت ئالغان تىللانى ئالدىغا قويغاندا، تۆرەم «بۇ قانداق نەمە؟ قاچان ئامانەت ئالغانسىز» دەپتۇ. چۈنكى، بۇ ئىش ئۇنىڭ ئىسسىدىن چىقىپ كەتكەن ئىكەن. قازى كالان ۋەقەنى بايان قىلىپ، ئۆزىنى تۇنۇشتۇرغاندىن كېيىن، تۆرەم ئاندىن قازى كالاننى تونۇپ، تەھسىن-ئاپىرىن ئوقۇپ، «ئۇشبۇ زامانىدىمۇ بۇنداق ئىنساپ- دىيانەتلىك ئادەم بار ئىكەن،ئېسسىدىن چىقىپتۇ» دەپ خوش بولۇپ، دۇئا قىلىپ، بىر ھەچچە كۈن توختىتىپ مېھمان ۋە زىيارەتلەرنى قىلىپ يولغا سالغان ئىكەن. تۇرپان بىلەن فەرغانە ۋىلايىتىنىڭ ئارلىغى ئەقەللى ئاتمىش كۈنلۈك مەنزىل ئىدى. ئۇ سەمەركەنتكە بارغاندا كېسەل بولۇپ ۋاپات بولدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئوغلى بىللە ھەمرا ئىكەن.ئۇ ئوغلىغا «مۇبادا مەن ھەق تائاللانىڭ ھۆكۈمىگە بوي سۇنسام، سەن بۇ جايدىن ھەجگە بارساڭ راۋا بولمايدۇ. تۇرپانغا بېرىپ، سەنمۇ ئۆز ھەققىڭنى ئايرىۋېلىپ، ئۆز پۇلۇڭ بىلەن ھەج قىلساڭ بولىدۇ» دەپ ۋەسىيەت قىلىپ ئالەمدىن ئۆتكەن ئىكەن. ئوغلى دادىسىنىڭ ئەمرى بويىچە تۇرپانغا قايتىپ كېلىپ، ئۆز ھەققى بىلەن ھەجنى ئادا قىلىپ كەلدى. يەنە موللا سايىت ئاخۇن دەپ بىر ئۆلىما كىشى بار ئىدى. ھەممە ئىلمىدە ماھىر، سەۋىيىسى دېگىزدىنمۇ چوڭقۇر ئىدى. نۇرغۇن ئىلىملىك تالىپلار بولسا «بۇ كىشىنىڭ ئىلمى خۇدا تەرىپىدىن بۇيرىلگەن» دەيتى. بۇ كىشى ئۆمۇر بويى دەرسگۈيلۇق بىلەن ئۆتتى. يەنە ئەسھابۇل كەھەب شەيخلىرىدىن موللا پولات شەيخ دېگەن ئەزى، مۆتىۋەر ۋە باي بىر كىشى بارئىدى. ئۇنى ئاق ئۆيلۈك قىلىپ ئاقسۇدا توختاتتى.

گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، بۇ يەتتە شەھەردە يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مەزكار ئۆلىما ۋە سالاھىيەت ئىگىلىرىدىن باشقا يەنە ئەتىۋالىق ئالىملار ۋە پازىللار تولا ئىدى. لېكىن سۆزىمىزنى شۇنىڭ بىلەن بەس ۋە كۆپايە قىلدۇق. بۇ

زاماندا يۈرت سوراپ، هاكىمى ۋىلايەت بولغانلىرىدىن يەنە كاشغەردە ئالاش بەي داخۇا، ياركەنتتە مۇھەممەت يۇنۇسجان شاغاۋۇل دادخۇا، خوتەندە نىياز هاكىم بېك دېگەنلەر بارئىدى. بۇلارنىڭ زىكرى ئۆز هۆرمىتىدە بايان قىلىندى. ئاقسۇغا ئەكە دەسلەپ هېكىم خان تۆرەم هاكىملىق قىلدى. ئىككى يىلدىن كېيىن موللا جىيەن مىرزابېشنى هاكىم قىلدى. بۇ ئاقۇسنى ئون ئىككى يىل سوردى،. ئاندىن كۇچارلىق ئابدۇلراخمان دادخۇانى هاكىم قىلدى. ئۇچتۇرپانغا مۇھەممەت بابا توقسابېينى هاكىم قىلدى. باي سايرامغا مۇھەممەت ئىمىن توقسانىينى هاكىم قىلدى. كۇچارلىق ئىسھاق خوجامنى هاكىم قىلدى. ئاندىن ئامىل خان تۆرەمگە ئىنايەت قىلدى. تۇرپاننى هېكىم خان تۆرەمگە هۆكۈم قىلدى. ئۇرۇمچىنى تۇڭگانىكەنجە ئاخۇنغا يارلىق قىلدى.

ئەلقىسسە، ئاتالىق غازى (ئاللا ئۇنىڭ ياتقان ئورنىنى نۇرلۇق قىلسۇن!) يۈرتدارلىق ئىشلىرىنىڭ ھەممىسنى ئۆزى قىلاتتى. دانا ۋە پازىل كىشىلەردىن ئاشكارە ھالدا بىرەر ۋەزىر تەيىنلىمىدى. لېكىن، ئۇ مەملىكەتدارلىق ئىشلىرىنى ھەل قىلىش، قىيىن مەسىلىنى بىر تەرەپقىلىشى، ئەمەلدارلارنى تەيىنلەش ۋە ئورنىدىن قالدۇرۇش قاتارلىق ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە دىندار، ھۇشيار مىرزىلار ۋە تەجرىبىلىك كىشىلەرنى، خۇددى ۋەزىرلەرنىڭ ئورنىدا كۆرۈپ، شۇلارنىڭ مەسلىھىتى بىلەن بىر تەرەپ قىلاتتى. ئەمەلدارلىق، دۆلەتچىلىق، پۇقرا-رۇھىرلىك ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىنلا ئۇلارنىڭ پىكرى بويىچە ئىجرا قىلاتتى. يۈرتلارنىڭ بارلىق كىرىم-چىقىملىرى، ئەمرائىلار، لەشكەرلەر سانى، ئات، ياراقلارنىڭ ھىساۋى، غەزنە، ئىشخانا، ئاشخانىلارنىڭ خراجەت سەرپىياتى قاتارلىق ئىشلار مىرزىلارنىڭ باشقۇرۇشىغا بېرىلگەن ئىدى. ھۆكۈمدارلىق ئىشلىرىنى ئاساسەن مىرزىلار بىر تەرەپ قىلىپ، ئاندىن جانابى ئالىغا مەلۇم قىلاتتى. ئەرزىچىلەر ۋە ئەلچىلەرنىڭ ئىشلىرىمۇ مىرزابېشىلار ئارقىلىق ھەل قىلىناتتى. جانابى ئالىنىڭ ھوقۇقىدىن قالسا، مىرزا بېشىلارنىڭ ھوقۇقى چوڭ ئىدى. مىرزا بېشىلارنىڭ ئىززەت ۋە ھۆرمىتى ناھايىتى چوڭ ئىدى. لېكىن ئۇلار غەزەپ سىياسەتتىمۇ خالى ئەمەس ئىدى.

بۇزرۇك خان تۆرەم جانابى ئالى دەسلەپ كەلگەن چاغدا، موللا ياقۇپ مىرزا بېشى دېگەن ئادەم ئۇنىڭ بىللە كەلگەن ئىدى. ئۇ ئەقىل-پاراسەتتە تەڭداشسىز، مۇنشى خەتتاتلىقتا ئوخشىشى يوق ئىدى. ئۇ ئۇچ يىل مىقدارى مىرزىلىق ئەمەلنى ئۆتىدى. ئاندىن كېسەل بولۇپ ۋاپات بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن مىرزا باراتنى مىرزا بېشى قىلدى. لېكىن ئۇ ئىش ئېلىپ بارالمىدى. ئاندىن موللا ئەيسانى مىرزا بېشى قىلدى. ئۇ راۋاج تاپالمىدى. ئاقسۇدا كاشغەرلىق

هاجى ئەلەم ئاخۇنۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەدىن مەخزۇمنى مىرزا بېشى قىلدى. ئۇنىڭ مەشھۇر ئىسمى مىرزا فەرسەخ ئىدى. چۈنكى، ئۇ كاشغەردىن تۇرپانغىچە بولغان يوللارنى فەرسەخ قىلىپ، (ئۆلچەپ ـ ت) تاش توختىتىپ كەلگەن ئىدى. ئۇ ناھايىتى ھۇشيار، تەجرىبىلىك، قاۋۇل، زىرەك، تېز قەلەم ۋە مۇنشىققا رىسالىلەر يازغان، ھەممە ئىلمىدە دانا ۋە ھەممگە ماقۇل كىشى ئىدى. يەتتە خىل تىل بىلەتتى. ئالتە تايىپىنىڭ خېتىنى يازاتتى ۋە ئوقۇيتى. ئۇنىڭ يېنىدا يەنە بۇخارالىق موللا كامال مىرزا، تۇسلۇق كامالىدىن مىرزا، موللا بارات مىرزا، ئەۋلىيا مىرزا، كاتتا خوجا مىرزا، شادى مىرزا، كاشق خان تۆرە قاتارلىقلار بار ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن مەرغىلانلىق زەينۇلئابىدىن مىرزا دېگەن كاشغەرگە كەلدى. بۇ زاتنىڭ تەرىپى يۇقىرىدا بايان قىلىندى.

بېك بەچچە ھۆكۈمەتنىڭ ئاخىرقى چاغلىرىدا، مەزكۇر مىرزا بېشىنى قىرىق ئاتلىق يىگىت بىلەن خاقانى مەنسەپدارلىرىغا ۋە زۇڭتۇڭ دارىنغا ئەلچى قىلىپ ماڭدۇردى. قورال ـ ياراق بىلەن كېلىپ مارالۋېشىدىن ئۆتكەندە، زۇڭتۇڭ دارىننىڭ چاپاۋۇل چېرىكلىرىگە ئۇچراپ، بىر ـ بىرىنىڭ مەقسىدىنى ئۇقۇشماي، تىل ـ زۇۋانلىرىنى بىلىشمىگەنلىكتىن، زۇڭتۇڭ دارىننىڭ چېرىكلىرى قورال ـ ياراقلىق بۇ ئادەملەرنى كۆرۈپ ئوق چىقىرىپتۇ. مەزكۇر يىگىتلەرنىڭ ھەممىسى يوق قىلىپتۇ. مەخزۇمنىڭ ئاغىزىغا ئوق تىگىپ، بوغۇزىدا توختاپ قاپتۇ. بۇ بەۋۇش بولۇپ ياتقاندا، زۇڭتۇڭ دارىن يېتىپ كەپتۇ. ئۇنىڭغا جانابى ئاللىنىڭ غەزىنچىسى ھۇشۇر مەھرەم، ئاقسۇلۇق سىدىق بېكلەر تىلماچ بولۇپ كەلگەن ئىكەن. ئۇلار بۇنى تونۇپ زۇڭتۇڭ دارىنغا مەلۇم قىلىپتۇ ۋە «بۇ كىشى لاۋ پادىشانىڭ (كونا پادىشانىڭ ـ ت) كاتتا ئادىمى ئىدى. بەك تىنچ ئادەم ئىدى» دېگەندە، ئۇ «ئانداق بولسا مەن چۈشكەن يەرگە تىنچ ئېلىپ بارسۇن» دەپ بۇيرۇپتۇ. ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، جاراھەتچى بىر خىتاي ھازىر قىلىپ سۆز سورىسا، جاۋاپ بېرەلمەي، ئىما ـ ئىشارەتلەر بىلەن «ماڭا دۇۋەت، قەغەز، قەلەم كېرەك» دەپتۇ. بۇلارنى كەلتۈرگەندىن كېيىن، مۇددىئالىرىنى خەتكە يېزىپ بېرىپتۇ. خەت مەزمۇنىغا قاراپ تۇرۇپ «ئۇلۇغ خانىنىڭ مەنسەپدار ۋە چېرىكلىرىنىڭ كەلگەنلىگىنى ئاڭلاپ، بىلىپ تۇرۇپ، قورال ـ ياراق بىلەن ئۇلارغا دۇچار بولغىنىڭ قانداق» دەپ سورىغاندا، ئۇ خەتكە يېزىپ، « مېنىڭ خەۋىرىم يوق، بېك بەچچە ئۆزىدىن قورقۇپ، مېنى ئەلچى قىلىپ بۇيرىغان ئىكەن»دېگەندە، بۇ «سېنى ئۆلسۇن دەپ بۇيرىغان ئىكەن» دىسە، يەنە خەتكە يېزىپ «بېك بەچچە ياش ئىدى، ياشلىق قىلىپ بىمەسلىھەت مېنى بۇيرۇدى، بارمايمەن دېگىلى بولمىدى» دەپتۇ. بۇ «راستىنى ئېيت» دەپ قايىل بولۇپ

ئادەم قوشۇپ، كاشغەرگە ئېلىپ بارسۇن دەپ، يولدا خەجلەيدىغان كۈمۈش ئىئام قىلدى ۋە كاشغەرگە بارغاندا، ئۇنىڭغا ئوبدان جاي- ماكان تەيىنلەپ، ۋەزىپە مۇئاش بەلگىلەپ، تۆت- بەش كۈندە سۆز سوراپ ئىلتىپات قىلىپ تۇردى.

ئاخىرى قىشنىڭ سوغاقلىرى ئۆز ماكانىغا كەتتى. باھار كۈنلىرى كەلدى. پاختەك، قۇش- قۇمرىلەر سايراشقا باشلىدى. مەخزۇم مىرزا بېشىمۇ سۆزگە كىرىپ، «ئەمدى يۇرتۇمغا چىقىپ كەتسەم» دەپ ئەرز مەلۇم قىلدى. زۇڭتۇڭ دارىن «چېرىكلەر سىزنى بىلمەي ئېتىپ قويۇپتۇ، كۆڭلىڭىزگە ئالماي، رازى بولۇپ ئەپۇ قىلىڭ» دەپ ئۆزرە- خالىق ئېيتىپ، ئىككى يۈز سەر كۈمۈش ۋە ئات بېرىپ، فەرغانە ۋىلايىتىگە كېتىشكە رۇخسەت بېرىپتۇ. ئۇ ياخشىلىقنىڭ ئەسراتىنى بۇ ئالەمدە كۆرۈپ، مەرغىنانىغا ساق- سالامەت بېرىپ، ئۇرۇق- قۇياشلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ، ھەرەم شېرىپ زىيارىتىگە مۇيەسسەر بولۇپ، مۇرات- مەقسەتلىرى ھاسىل بولۇپ، يەنە يېنىپ كېلىپ مەرغىنانىغا ۋاپات بولۇپتۇ.

يەنە نەجمىدىن مىرزا، ھاجى ئارتۇق مىرزا، مۇللا ئەيسا مىرزا، مۇللا قاسىم مىرزا، مۇللا كېرەم مىرزا قاتارلىق كۆپ مىرزىلار بار ئىدى. يەنە تاشكەنتتە غازى ئاتالىقتا مىرزا بېشى بولۇپ، ئاندىن مەرغىنانىغا ھاكىم بولغان ۋە كېيىنچە مۇللا ئالىم قۇل ئەمرى لەشكەر خوتەندىكى ھاجى پادىشاغا مىرزا بېشى قىلىپ ئەۋەتكەن ۋە قاغىلىقتا ھاكىم بولغان قانائەتشاھ دىگەن كىشى بار ئىدى. ھىسار بېك زادىلىرىدىن مىرزا باباېبەك ھىسارى بولسا جانابى ئاتالىقنىڭ پەرمانى بىلەن ئاقسۇغا زاكاتچى قىلىپ تەيىنلەندى. ئۇچتۇرپاندىن كورلىغچە بولغان جايلاردىن زاكات يىغىش ۋە زاكات ئېلىشقا بۇيرۇق بېرىش، قاراۋۇللاردىن ئۆتىدىغان يول خېتى قاتارلىقلارغا دەل بۇ زاكاتچىنىڭ مۆھرى بېسىلاتتى ۋە ئۇنىڭ پەرمانى بىلەن بىر تەرەپ قىلىناتتى. بۇ مۆمىن، دىندار،ئىنساپلىق كىشى ئىدى. ھەر ھەپتىدە قۇرئانى كېرىمنى بىر قېتىم ۋە دالايىلنى بىر قېتىم خەتمە قىلىپ چۈشۈرەتتى. مەزكۇر كىتاپنى يازغۇچى مەنكى كەمىنە مۇللا مۇسا ئەيسا خوجا سايراممۇ مەزكۇر زاكاتچىنىڭ خىزمىتىدە يەتتە يىل ئىشلەپ، ئۆمرۈمنى ئۆتكۈزدۇم. ئۇنىڭ تاھارەتسىز يەرگە قەدەم قويغانلىغىنى كۆرمىدىم. ئۇ قىش ۋە يازدا سوغاق سۇدا تاھارەت قىلاتتى. نازۇك شەرىئەتكە قىلچىلىكمۇ تاجاۋۇز ياكى خىلاپلىق قىلمايتى. بىر ھۇجرىنى پەقەت تالاۋەت قىلىشقا تەيىنلىگەن ئىدى. بۇ ھۇجرىدا ئىككى خام خىش، ئىككى پارچە بورا، بىر پارچە كالامى شېرىپ، بىر پارچە دالايىل، بىر دانە رېھلدىن باشقا ھېچ نەرسە يوق ئىدى. بۇ ئۆيگە مەندىن باشقا ئادەمنىڭ كىرىشىگە ئىجازەت بېرىلمەيتى. ھاۋا سوغۇق كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بىر مۇھىم ئىش

ئۇچۇن ئۇنىڭ يېنىغا كىرسەم، ئۇ يېڭىلا تاھارەت ئالغان ئىكەن. تاھارەت سۇيى ئۇنىڭ بۇرت، ساقال ۋە قاش، ماقالىلىرىدا مۇزلاپ قاپتۇ. مەن چىقىپ بىر خۇفۇڭغا جىق كۆمۈر سېلىپ ئوت يېقىپ، ئىس- دۇتلىرىنى چىقىرىپ، كۆتىرىپ كىرىپ ئالدىغا قويدۇم. ئۇ قول ۋە يۈزلىرىنى بىر قاتار ئېتىۋېتىپ، دۇئا قىلىپ تۇرۇپ «ئەي بوتام، بۇ ئوتنى ئېلىپ چىقىپ ئۆزەڭلەر ئىسسىنىڭلار، مېنى بۇندىق راھەتكە ئادەت قىلىپ قويماڭلار» دەپ چىقىرۇەتتى. ئۇ قۇرئان تالاۋەت قىلىدىغان ئۆيگە زادى ئوت قالمايتى ۋە «يېشىم ئاتمىشقا يەتتى، ئاقنى قارا قىلدىم. قارنى ئاق قىلدى. ئۆمرۇمنى غەپلەت بىلەن ئۆتكۈزدۇم، دەرگاھى ئىلاغا قايسى يۈزۈم ۋە قايسى كۆزۈپ بىلەن بېرىپ، ئۇنىڭ جامالىغا قانداق قارايمەن، ئۆمرۇمنىڭ ئاخىرىدا ئاق ساقلىمنى قىزىل قانغا بويىاپ تۆھپە قىلىپ ئېلىپ بارسام، بىر غازات قىلىپ ئۆتسەم» دەپ يىغلاپ- يىغلاپ، كۆز ياشلىرىنى خۇددى يامغۇردەك تامچە- تامچە قىلىپ تۆكەتتى. مەن كەمنە ئۆز كۆڭلۈمدە «مۇبادا خىتاي كەلسە جاننى ساقلاش ئۈچۈن قايسى داۋان ياكى قايسى قاراۋۇلدىن ئېشىپ كېتەر ئىكەنسىز» دەيتىم. ئاخىرى ئۇ يارىكەنتتە كاپىرلارنىڭ قولىدىن شەربىتىنى شاھادەتنى ئىچتى ۋە مۇرادىغا يەتتى. ئۇ تولا كېچىلەرنى ئۇيقۇسىز تالاۋەت بىلەن ئۆتكۈزەتتى. تالاۋەتتىن باشقا ئىشلارنى كەم قىلاتتى. نەقىل قىلىشلارغا قارىغاندا، خىتايلار قادىر قۇلى بېك، ئامىل خان تۆرە، مۇھەممەت ئىمىن توقسانىي، قارى مۇھتەر باشلىق ئون يەتتە كاتتا بېكنى بىر كۈندە شاھادەتلىككە يەتكۈزگەن ئىكەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە مەزكۇر زاكاتچىنىڭ بېشى تېنىدىن جۇدا بولۇپ، نەچچە سەكرەپ، قاتتىق ئاۋاز بىلەن قاقاھلاپ كۈلۈپتۇ. بۇنى كۆرگىلى چىققان خالايىق ئاڭلاپ ۋە ھەيران بارماقلىرىنى تەپەككۇر چىشلىرىغا قويۇپ چىشلەپ، تەھسىن- ئاپىرىنلارنى ئوقۇغان ئىكەن. بۇنىڭغا جاللات كاپىرلارمۇ ھەيران بولۇپ قاراپ تۇرغان ئىكەن. يارىكەنتتىن كېلىپ بۇ ۋەقەنى ماڭا سۆزلەپ بەرگەن ئىشەنچىلىك سودىگەرلەر مەندىن «بۇ زاكاتچىدا قانداق ياخشى كارامەت ۋە خىسلەت بار ئىدى. ئۇ قانداقچە مۇنداق بولدى» دەپ ماھىيىتىنى سوريدى. بىلگەنلىرىمنى بايان قىلدىم. ئۇلار ئاپىرىنلارنى قىلىپ دۇئاغا قول كۆتۈردى.

شۇ سائادەت ئەسەر ۋە دۆلەت يار زامانداا، ھۇشيار مىرزىلارنىڭ خۇس ئىنشا ۋە قەلەملىرىنىڭ سۆزلەرنى تەرتىپكە سېلىش ۋە تىزىش ئۇسۇلى گويا مىرزا ئابدۇلقادىر بىيدىلى ئەررەھەمەنىڭ [215] خەت ۋە سۆز ئۇسلۇبىغا ئوخشاش بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەر بىر ھەرىپىدىن گۈل يۈزلۈك بىر مەھبۇب، ھەر بىر چېكىتلىرىدىن بىر سۈزۈك لەئىلە پەيدا بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارغا گويا بىر باقى جاھاندەك سەيىر- تاماشا قىلىپ، كۆرگۈچىلەرنىڭ كۆزلىرىگە روشەن نۇر، كۆڭۈللىرىگە

ھەددىدىن ئارتۇق خوشالىق بەخش ۋە ئاتا قىلاتتى. بۇ تەدبىرچى مىرزا ساھىپ ۋە دەپتەرچىلەرنىڭ خوش قەلەملىرىدىن چىققان گۈزەل ۋە شىرىن سۆزلەرنىڭ ھەر بىر ھەرپىي بولسا پۈقرالارنىڭ مول مەئىشتى ۋە پاراۋانلىقىغا سەۋەپ بولاتتى. ئۇنىڭ ھەر بىر چېكىتى بولسا كۆڭۈللەرنىڭ تەشۋىشلىرىنى ئورنىغا چۈشۈرۈپ، خاتىرجەملىكنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەپ بولاتتى.

بۇ چاغدا يەنە بەزى بەدبەخ مىرزىلار بار ئىدىكى، ئۇلار بولسا زالىم، خىيانەتچى، ئىنساپسىز ئادەملەردىن ئىبارەت بولۇپ، بىرنى ئون قىلىشتىن قورقمايتى. ئۇلارنىڭ قەلبى بولسا گويا بىر چايانىنىڭ چېقىشى ياكى بىر جاراھەتچىنىڭ زەھەرلىك نەشتىرىگە ئوخشايتى. دىمەك، ئۇ زامان مۇنداقلاردىنمۇ خالى ئەمەس ئىدى.

ئەلقىسسە، ئۇ ئادالەت ئىنتىزام ۋە ئاقىۋىتى خەيرىلىك زاماندا، جانابى بەدۆلەت غازىنىڭ ئالى دەرىجىلىك ۋە ئىنتىزام ئاقىۋەتلىك ئەسكەرلەر تەبەقىسى ئىچىدە مۇھەممەت نەزەر بېك، قادىر قۇلى بېك دېگەن ئادەملەر بولۇپ، بۇلار نەسەپ جەھەتتە فەرغانانە ۋىلايىتىدىكى بابۇرىيە [216]خانلىرىنىڭ نەسەپلىرىگە مەنسۇپ ئىدى. خۇداي قۇلى تەختىدە ئولتۇرۇپ، ئاندىن تەختتىن چۈشتى. بۇنىڭ نامى بولباقچى خان دېگەن ئىسىم بىلەن مەشھۇر. يەنە ئىلگىركى خوقەند خانلىرى زامانىسىدا خىزمەت قىلىپ، خانلارنىڭ مۇبارەك نەزەرلىرىدىن ئۆتۈپ يۈرت سوراپ، ئىسىلزادىلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالغانلاردىن مىرزا ئەھمەت قۇشبېگى، نار مۇھەممەت پەرۋانچى، باقى بېك دادخۇا، مىرزا بابا دادخۇا، پەيزۇللا دادخۇا، قوش دادخۇا ھەمدەم باتۇر بېشى، مىرزا قاسىم مۇھتەر، بۇخارالىق ئابدۇل غاپپار بېك، ھىسارلىق مۇھەممەت ئىمىن بېك، خوجا نەزەر بېك بوخچە، بەردار ھۆدەيچى قاتارلىق ئىسىل كاتتا بېك ۋە بېكزادىلەر تولا ئىدى. بۇلار جانابى ئالىنىڭ مۇبارەك دۆلەتلىرى سايىسىدە خاتىرجەم ۋە ئىززەت، ئابرۇي بىلەن ئۇنىڭ ئوبدان ئەمرائىلىرى بولۇپ ئۆمۈر كەچۈردى

بۇلاردىن باشقا يەنە ئەمىلدىن بىكار قىلىنغان، ئەمما تەجرىبىلىك ئىسىل ئەمرائىلەرمۇ تولائىدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ يەنە جەڭ- ئۇرۇش كۈنلىرىنى تاماشا ۋە بەزمە قاتارىدا كۆرۈپ، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق بىلىپ ئىش قىلدىغان ئەمرى لەشكەرلەرمۇ بارئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە جانابى ئاتالىق غازىنىڭ پەرزەت رىشتىسى بولغان بېك قۇلى بېگىم بولسا، ئۇ چاغدا ئەمرۇل ئەمرا ۋە لەشكەر بېشى ئىدى. ئىككىنچى ئوغلى ھەق قۇلى بېگىم ئەمرى لەشكەر ئىدى. مىرزا ئەھمەت قۇشبېگىمۇ ئەمرى لەشكەر ئىدى. بۇرۇنقى خانلار زامانىدا تاشكەنتنى نەچچە يىل سورىغان ۋە فەرغانە

ۋىلايىتىدىن كەلگەنلەرنىڭ ئىچىدە، بۇ كىشىدەك كاتتا ۋە چوڭ ئەمەلدار يوق ئىدى. جانابى ئالى بۇ كىشىنى ئەمىرى لەشكەر قىلدى. لېكىن ئۆزۈ ئۆزىدىن ئەندىشە قىلىپ، بىر مەزگىل نەزەربەتتە تۇتۇپ، يەنە ئۇنىڭغا مېھرىبان بولۇپ، ئەمىرى لەشكەرلىككە تەيىنلىدى. بۇنىڭ زىكرى يۇقىرىدا بايان قىلىندى. قىپچاق ئۆمەر قۇل دادخۇا دېگەن كىشى بار ئىدى. بۇنىمۇ ئەمىرى لەشكەر قىلدى. بۇ ئەسلىدە فەرغانە ۋىلايىتىدىكى خانلارنىڭ ھۇزۇرىدا چوڭ ئەمەلدار ئىدى. بۇ ئون تۆت يىل ئەمىرى لەشكەر بولۇپ، دۆلەت ئىزىتى بىلەن يۈرتىغا چىقىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئابدۇللا پانسەتنى ئەمىرى لەشكەر قىلدى. ئۇ بىر نەچچە يىل خۇددى رۇستەمى داستان ۋە سام نەريمانلىرىدىنمۇ ئارتۇق ئىشلارنى قىلدى. ئاخىرى كۆزى نۇردىن قالدى. بىر نەچچە مۇددەتتىن كېيىن ئۇنىڭا ئىككى يۈز يامبۇ ئىنئام قىلىپ، ئادەم قوشۇپ، بەلخدىكى مازارى شېرىپكە ماڭدۇردى. ئۇنىڭ ئورنىغا بەچچە باتۇر پانسەتنى ئەمىرى لەشكەر قىلدى. بۇ جانابى بەدۆلەت غازىنىڭ قول ئاستىدا ئۆسكەن ئىدى. يەنە قىپچاق تۇردى قۇلنى ئەمىرى لەشكەر قىلغان ئىدى. بۇ كېيىن ئورنىدىن بوشاپ كۆچاردا تۇردى. بۇ مۆمىن مۇسۇلمان، دىندار ۋە تالاۋەتتىن باشقا ئىشلار بىلەن كەم شۇغۇللىنىدىغان كىشى ئىدى. بۇ جانابى ئالى تەرىپىدىن ئاقسۇدا سالام تاغسى ۋە ئۆزىنىڭ ئورۇنباسارى قىلىپ تەيىنلەنگەن ئىدى. يەنە ئاۋغان جامىدار دادخۇانى ئەمىرى لەشكەر قىلىپ، توپ، زەمبىرەك سەرۋازلىرىنىڭ ئۈستىگە قويغان ئىدى. بۇ ساق- سالامەت ئۆز يۇرتىغا قايتىپ، ھەرەم شېرىپنىڭ زىيارەت ئاللىرىغا مۇيەسسەر بولۇپ، مەقسەت- مۇرادىغا يېتىپ، ۋاپات بولۇپتۇ. يەنە كىچىك لاۋۇر، ئابدۇلرەھىم پەھلىۋان، ئۆمەر خوجا ئىشان، تۆرە، قۇل لاۋۇر، مۇھەممەت ئەپەندى، خېلىل ئەپەندى قاتارلىقلارمۇ ئەمىرى لەشكەرلىك دەرىجىسىدە تۇرغان ئىدى.

ياساۋۇلباشلار جامەسىدىن كاتتا ئەمەلدار ۋە ئەمىرى لەشكەرلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلەردىن تۇراپ خوجا ياساۋۇلبېشى دېگەن بار ئىدى. كېيىن ئۇ بىكار قىلىنىپ، ئورنىغا مۇھەممەت قاۋۇل بېك يۈز بېشىنى ياساۋۇل باشى قىلدى. ئۇ ئىسمى جىسمىغا لايىق ناھايىتى قاۋۇل كىشى ئىدى. يايدى ئۇرۇشدا ئوق تېگىپ ئۆلدى. يەنە كورلا ھاكىمى نىياز مۇھەممەت توقسابېينى ئەمىرى لەشكەر قىلىپ داۋانچىندا قويدى. ھەيدەر قۇلى پانسەت، ئەشمۇھەممەت پانسەت باشلىق ئالتە پانسەتنى ئۇنىڭغا ھەمرا قىلدى. بۇلار خىتايلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ، شاھادەتلىككە يەتتى. يەنە باتۇر ۋە ناملىق پانسەتلەردىن ئەزىم قۇل پانسەت دېگەن بار ئىدى. ئۇ گۈمادىدا خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، بىر نەچچە يىگىتى بىلەن شاھادەتلىككە ئۇلاندى. كېرىم باي دادخۇا، كېرىم باي مىرزا، شىر مۇھەممەت پانسەتلەرمۇ

ئاخىردا ئەمرى لەشكەر بولدى. مىرزا بېشىمۇ پانسەت، ئەمرى لەشكەر قاتارلىق مەنسەپلەردە بولغان، موللا پازىل قارى بولسا كېلىشكەن مۇنشى ئىدى.

يەنە ئۆرگەنچ بېكلىرىدىن مەھمۇت بېك ئۆرگەنچى بولسا چوڭ پانسەت، مۆمىن، دىندار، غەيرەت ـ شجائەتتە بىگۈمان كىشى ئىدى. ئورا تۆپە بەگزادىلىرىدىن ئەلى بېك پانسەت، ۋەلىئۇللا پانسەتلەرمۇ كاتتا ۋە ياخشى ئادەملەر ئىدى. يەنە ئۇبۇلقاسىم پانسەت، ئاسامىدىن پانسەت، ئالىم باي پانسەت،ئەيت مۇھەممەت پانسەت، باقى بېك پانسەت، مىر كېرىم قۇرچى، باي مۇھەممەت پاراش بېشى، كاشغەرلىك ئاخۇن پانسەت، نۇرۇز پانسەت قاتارلىق پانسەت، لاۋۇر، سەرجەڭلەر بولۇپ، ئومۇمەن ئالتۇن كەمەر ۋە ئوقدانلىق پانسەت، ئەمرائىللار ئىككى يۈزدىن ئارتۇق ئىدى.

ئالتە شەھەر ئادەملىرىدىن نىياز ھاكىم بېكنىڭ ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىن بېك ئەمرى لەشكەر ئىدى. تۇڭگانى ماۋلايە، يېڭ مۇسۇلمان خۇدالويەلەرمۇ ئەمرى لەشكەر ئىدى. تۇڭگانى ۋە يېڭى مۇسۇلمانلارم،ۇ يەنە بىر مۇنچە پانسەت، ئەمرائى، يۈز بېشىلار بار ئىدى. ئاقسۇلۇق ئابدۇلراخمان دادخۇانىڭ ئوغلى ھاپىز بېك دىگەن پانسەت بار ئىدى. ئۇ موللا ئۆلىما بولۇپ، شۇ زامانىنىڭ ئۆلىمالىرىدىن كەم ئەمەس ئىدى. ئىلمىي پەزىلەتلەردىن خالى ئەمەس ئىدى. دەسلەپتە ئۇ دادىسىنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، بىللە ھەج ئىسلامىنى ئادا قىلىپ كەلدى. بۇ يىلمۇ ھەرەم شېرىپ زىيارىتىگە مۇيەسسەر بولۇپ كەلدى. لېكىن پەلەك ۋەزىيىتى ھاپىز ھاجىنىڭ تەبئىتـئىدراكلىرىگە مۇۋاپىق كەلمىگەنلىگى، زامانە ئادەملىرىنىڭ پېئىل ئەتۋارىمۇ ئۇنىڭ نۇرلۇق مىجەزىگە ياقمىغانلىغى تۈپەيلىدىن، ئۇ شەھەرنى تاشلاپ سەھرانى خالىدى. بىر نەچچە مۇددەتتىن كېيىن شەھەرنىڭ ئۇلۇغلىرى ئۇنى قايتۇرۇپ كېلىپ، قازى كالانلىق مەرتىۋىسىگە تەينىلىدى. ھازىرمۇ قازىلىق ئورنىدا تۇرماقتا. يەنە كۆچارلىق قادىر پانسەت دىگەن بارئىدى. خىتايلار كەلگەندە ئاز ۋاقىت مەنسەپ تۇتتى. ئاندىن ھەرەم شېرىپ زىيارىتىگە سەپەر قىلىپ ۋاپات بولدى. بۇنىڭ زىكرى يۇقىردا بايان قىلىندى. يەنە شەھيارلىق مەمۇر پانسەت دىگەن ئادەم خاقانى چىنى لەشكەرلىرى ۋە مەنسەپدارلىرى كەلگەندىن كېيىن، ئەمرى ئىتائەتتىن چىقىپ، ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ، سۇننەت يولى ۋە رازىلىغىنى ساقلاپ، ھىجرەتنى ئىختىيار قىلى، بىر مۇنچە ئادەملىرى بىلەن كۆچۈپ ھەرەم شېرىپ زىيارىتىنى كۆزلەپ، شەھياردىن قوزغىلىپ، ئاقسۇ تەۋەسىدىكى ئاۋات دىگەن جايغا كەلگەندە، زۇڭتۇڭ دارىن بىر كېچىدە لەشكەرلىرى بىلەن بېرىپ،

ئادەملىرىنى تۇتۇۋالدى. مەزكۇر پانسەت بىر نەچچە ئادەمنى بىلەن قېچىپ يارکەنتکە بارغاندا تۇتۇلدى. مەنسەپدارلار ئالدىغا ئېلىپ كىرىپ، نۇرغۇن سۆزلەرنى قىلىپ، «ئەمدى يەنە نېمە مەقسەتكىز بار» دىگەندەد ئۇ «ئاتالىق غازى بەرگەن ئېتىمنى ۋە قورال- ياراقلىرىمنى بەرسىكىز، سىز چېرىكلىرىكىز بىلەن بىر كاتتا ئۇچۇق مەيدانغا چىقسىكىز، ئۇ يەردە مەن چېرىكلىرىكىز بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۆلسەم دىگەن ئارزۇ- ھەۋىسىم بار، بۇنىڭدىن بۆلەم مەقسەدىم يوق» دەپتۇ. مەنسەپدارلارنىڭ ناھايىتى غەزىۋى كېلىپ، ئاممىغا ئىبرەت قىلىش ئۈچۈن، ئۆلتۈرۈپ بېشىنى كېسىپ، ئاقسۇ، كۇچارغا ئاپىرىپ شۆھرەت قىلدى. يەنە ئاقسۇلۇق مۇغەننى ئەخمەت ئاخۇن بىننى مولا رۇستەم دىگەن ئادەم بار ئىدى. بۇ جانابى ئالى بەدۆلەتكە يىگىت ۋە مەھرەم بولۇپ، ئۇ جانابى ئالىدىن زادىلا ئايرىلمايدىغان يارەمچى ئىدى. ئۇ تۇرپان ۋە ئۇرۇمچى ئۇرۇشلىرىدا جانابى ئالى بىلەن يەتتە يىل مقدارى بىللە بولدى. ئۇ نەقلى ھىكايە ۋە خەۋەر قىسسىلەرگە ناھايىتى ئۇستا ئادەم ئىدى. ئۇرۇمچى خەۋەرلىرى ۋە باشقىلارنىڭ دىگەنلىرىگە سېلىشتۇرۇپ تەھقىقلاپ، بۇ ۋەزىق سەھىپىسگە بېكىتتىم. چۈنكى، بىر كىشىنىڭ ھەممە جايدا ھازىر بولۇپ كۆز بىلەن كۆرۈشى ھەم ۋەقەلەردىن تولۇق خەۋەردار بولۇشى مۇمكىن بولمايدىغانلىغىنى ھەممە ئەقىل ئىگىلىرىگە روشەن ۋە ئاشكارىدۇر- ۋەسسالام.

18

بۇ مەجمۇئە مۇئەللىپنىڭ ئىسمى نەسەپلىرى، سەرگۈزەشتە خەۋەرلىرى قىسسەئى ئەپسانىلىرى ھەم ۋەقەلىرى بايانى

مۇۋەپپىقىيەتكە يېقىن يارەنلەر ۋە سادىق قىلىقلىق بۇرادەرلەرنىڭ ئۇچۇق كۆڭۈللىرىگە روشەن ۋە يېقىن بولغايكى، بۇ كەمنە مولا مۇسا ئىبنى مولا ئەيسا خوجا سايرامى زەرىدىن كەم ۋە بى ئېتىۋار بىر ئەرز قىلىدۇكى، ئەڭ دەسلەپتە يەنى بالاغەتكە يەتكەن دەسلەپكى چاغلاردا، ئاتام مەرھۇم ئىلىم ئارزۇسى ۋە تەلىۋىدە، مېنى كۇچارغا ئېلىپ بېرىپ، مولا مۇسا ئوسمان ئاخۇنۇم ئەلەھىرھەمەنىڭ خىزمىتىگە قويغان ئىدى. مەن بۇ جايدا بىر نەچچە يىل مەدرىسىنىڭ

تۇپرىغى، ئىلىم تالىپلىرىنىڭ دەپسەندىسى بولۇپ، تېخى ئەمدىلا توغرا بىلەن ناتوغرىنىڭ مەنىلىرىنى ئايرىتىپ ئىگەللەشكە كۈچ-قۇۋۋىتىم يېتىشكە باشلىغان چاغدا، كۆچاردىكى تۆڭگانىلار ئۇلۇغ خانىنىڭ ئەمرى ئىتائىتىدىن چىقىپ ئىسلام ئاچتى. بۇ كۈنلەردە بۇ ھەرپلەرنى يازغۇچى- مەن سايرامدا ئىدىم. ئۇشتۇمتۇت كۈچار تەرەپتىن بۇرھانىددىن خېتىپ خوجام ۋە پەرزەندى مۇھەممۇددىن خوجام ھەم موللا ئوسمان ئاخۇنۇملار ئىسلام شېچىپ ئاچماق ۋە ھەدىسىنىڭ «جەننەت قىلىچ سايىسىنىڭ ئاستىدا» دىگەن مەزمۇنى بويىچە شەرىئەت قىلىچىنى چاپماقنى نىيەت قىلىپ، ئاقسۇ تەرەپكە سەپەر قىلىپ، سايرامغا چۈشتى. كەمنە مەنمۇ ئۇلار بىلەن كۆرۈشتۇم. ئۆز ئىختىيارىمغا قارىماي، بىللە ھەمرا بولۇپ، قارا يۇلغۇنغا كەلدق. ئاقسۇ ھاكىمى سەئىد بېك باش بولۇپ، نۇرغۇن خىتاي چېرىگىنى ئېلىپ چىقىپ ئۇرۇشتى. باراۋەرلىك قىلالماي قاچتۇق. كەمنە مەنمۇ بىر نەچچە ئادەم بىلەن موقۇر يولىغا كىرىپ، چۆل- جەزىرىلەر بىلەن كۈچارنىڭ يۇلتۇز باغ دىگەن كەنتىگە چىقتۇق. بۇ جايدىكىلەركىيىم- كېچەك ۋە ئات- ئۇلاقلىرىمىزدىن ئايرىپ، مېنى خىتايلارغا تۆھپە- سوغا قىلىپ ئېلىپ ماڭماقچى بولدى. بىر ھەپتىدىن كېيىن يەنە كۈچارلىق خوجاملار ئادەم راستلاپ، ئاقسۇ تەرەپكە ماڭغانلىغىنىڭ خەۋىرى ئاڭلاندى. ئۇلار بىزنى بوشاتتى. يۇلتۇز باغىدىن پىيادە ۋە يالغۇز كۈچار تەرەپكە باردىم. كۈچار ئادەملىرىنىڭ قىياپىتىدىن گويا قىيامەتنىڭ ئەسرى ئاشكارە كۆرۈنۈپ تۇراتتى. پانا قىلغۇدەك بىرەر جاي- ماكانمۇ تېپىلمىدى. ئاخىرى مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەللىۇللانىڭ مازاراتلىرىغا باردىم. بۇ چاغدا بۇ چاغدا موللا ئاللا يار ئاخۇنۇم ۋە موللا ياسۇپ ئاخۇنۇملار مازارنىڭ بېغدىكى خوجاملار ئەجدادىنىڭ ئاياقلىرىدا ئەھتكاپ نىيىتى بىلەن دۇئا- تەلەپ قىلىپ تۇرغان ئىكەن. مەن ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ، سەرگۈزەشتە ۋە باشقا ۋەقەلەرنى بايان قىلدى. ئۇلارنىڭ ئالدىدا يىگىرىمە كۈنچە تۇردۇم. ئۇشتۇمتۇت مەھمۇددىن خوجام ئاقسۇ ئېلىنغانلىغىنىڭ خوش خەۋىرىنى ئېلىپ كۈچارغا كەلدى. ئۇ خوجاملار بىلەن كۆرۈشۈپ، تۆت بەش كۈن تۇرۇپ ئاقسۇغا يانىدىغان بولدى. مەنمۇ بىللە ياندىم. سايرامغا كېلىپ نەزەر سالسام، يۇرتىنىڭ ئەھۋالى باشقىچە بولۇپ كېتىپتۇ. بۇ جايدا تۇرۇشنىڭ ئىمكانىيىتى بولمىغانلىقتىن، ئاقسۇغا بىللە ياندىم. ئاندىن ئۇچتۇرپانغا باردىم. بۇ يۇرتلار ئاتالىق غازى بەدۆلەتكە تەۋە بولغىچە ئۇچتۇرپاندا ئۆمۈر كەچۈردۇم. بۇ ۋەقەلەر ئاۋالقى داستاندا زىكىر قىلىنغان ئىدى. ئاندىن كېيىن جانابى ئالى بەدۆلەت ئاقسۇدا قويغان زاكاتچىنىڭ قول ئاستىدا مىرزىلىق، ھەمتاۋاق ۋە ھەمپىيالە بولۇپ، خاتىرجەم ۋە تىنچ كۆڭۈللۈك ئۆتتۈم. ئۇ قادىر ئاللانىڭ جالالىنى ۋە ئىرادە تەقدىرى بىلەن ئۆمرىمىز ئۆتتى.

هازىر بۇ قېرى ئاجىز باشتىن- ئاياقتىچە گۈناغا چۆمگەن، ھېچنىمىنمۇ بىلمەيدىغان بىچارە ئاقسۇ ئېچىنى جاي- ماكان تۇتۇپ، بىر بۇلۇڭدا دۈئا ۋە ئىلتىجا بىلەن پۈقرالىق كوچىسىدا ھەممىدىن خالى بولۇپ، پاك ھاياتلىق دائىرسىدە ئۆمرىمىز ئۆتۈپ تۇرۇپتۇ - ئەڭ ئالى ماختاش ئاللاغا مەنسۇپتۇر !

ئەلقىسسە، مەن يۇقىرىدا سايرامدىن بولىمەن دىدىم. ئەگەر سايرامنىڭ ۋەقە ئەھۋاللىرىنى ئىندەك بايان قىلمىساق، بۇ غېرىپ- بىچارە دىللىرى ۋە جاي مەركىزىگە چۈشەنمەيدىغاندەك تۇرىدۇ. بۇۋا- ئەجداتلىرىمىز، ياشانغان باشقا قېرى دانا ئادەملەرنىڭ يۇزمۇ- يۇز ۋە ئىشەنچىلىك مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، بۇنىڭدىن ئىككى يۇز يىل ئىلگىرى ئىلىدا جوراس [217] نەسلىدىن چىققان قۇنتەيجى دىگەن بىر مۇناپىق قالماق بۇ موغۇلستان يۇرتىغا تەۋە بولۇپ، خان دەرىجىسى بىلەن چوڭ ئورۇنغا ئىگە بولغان ئىكەن. ئۇنىڭ شەرقىي ھۇدۇدى قۇمۇل، بالەكۆل (بارىكۆل - ت)، شىمالى ھۇدۇدى كاتتا دېڭىزغا (بالقاش كۆلى - ت)، غەربى ھۇدۇدى تاشكەنت، سايرامسغچە، جەنۇبى ھۇدۇدى قاراڭغۇ تاققىچە بولۇپ، ئۇنىڭ ھۆكۈمى مۇشۇ دائىرىدە جارى بولغان ئىكەن. بۇ چاغدا ئۇ ئۇشتۇمتۇت لەشكەر تارتىپ، تاشكەنتنىڭ سايرام دىگەن جايىنى بېسۋېلىپ، ئەمرى ئىتائىتىگە كىرگۈزۈپ، ئۆز ئورنىدا بىر قالماقنى چوڭ قىلىپ، يەنە نەچچە قالماقنى ئۇنىڭغا يارۇ-ھەمرا قىلىپ، ئۆزى چېگرىسىغا يېقىن كەلگەندە، سايرام ئەھلى ئىتائىتىدىن چىقىپ ۋەقە قوزغاپ، مەزكۇر قالماقلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىپ پەرماندىن چىقىپتۇ. بىر نەچچەق قالماق جېنىنى جايلاپ قېچىپ كېلىپ، قۇنتەيجىگە يېتىشىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، قۇنتەيجى ئىلىغا كىرمەي، ئۆزىنىڭ ئادەت رەسمىيەتلىرى بويىچە قەن- قەسەمياتلارنى تىلغا ئېلىپ، سايرامغا يېنىپ بېرىپ، بۇ جايىنى ئىككىنچى قېتىم بېسۋېلىپ، بىر نەچچە ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، تالان- تاراج قىلىپتۇ.

بۇ چاغدا سايرام ئەھلى خوجا ئۇرۇغى، شاھ ئۇرۇغى، ئەمىر ئۇرۇغى دەپ ئۈچ قەبىلە ياكى ئۈچ ئۇرۇقتىن ئىبارەت ئىكەن. قۇنتەيجى بۇ ئۈچ ئۇرۇقنىڭ ئىسىل ۋە كاتتىلرىنى ئىلغاپ، ھەر ئۇرۇقتىن يىگىرمە ئۆيلۈكتىن ئاتمىش ئۆيلۈك ئادەمنى ئەھلى ئايالىرى ۋە بالا- پەرزەنتلىرى بىلەن ئاق ئۆيلۈك قىلىپ كۆچۈرۈپ، ئۆز يۇرتى ئىلىغا ئېلىپ كېلىپتۇ. بۇ جايدا بىر يىل ئەتراپىدا تۇرغۇزۇپ، ئاندىن ئۇلارنى تۇرپانغا ئەۋەتىپتۇ. يوقلۇق ماكانىدىن ئورۇن ئېلىپتۇ ۋە خاقانى لەشكىرى ئىلى بىلەن ئالتە شەھەرگە كەلگەنلىگى خەۋىرى ئاڭلاندى. بۇ ئاتمىش ئۆيلۈك ئادەم ئەمدى ئۆز يۇرتىمىزغا كەتسەك بولىدىكەن دەپ، ھەدىسته « ۋەتەننى دوست بىلگەنلىك ئىماندۇر» دەپ كۆرسىتىلگەندەك، ئۆز يۇرتىغا

كېتىپ، قەۋمى قېرىنداشلىرىغا يېتىش ئارزۇ- ئىشتىياقى بىلەن تۇرپاندىن قوزغىلىپ، مۇزداۋانغا كەلگەندە، خىتاي چېرىكىنىڭ ئۇلۇغى ئۇچراپ، «سىزلەر نېمە ئادەم؟» دەپ سورىغاندا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەرزى ھالىنى بايان قىلىپتۇ. ئاندىن ئۇ خىتاي ئۇلۇغى شەپقەت يۈزىسىدىن «ئۇلۇغ خانىنىڭ چېرىكلىرى كەلدى، يوللار قالايمىقان، بۇ يۇرتلار تىنجىپ بولغىچە دېھقانچىلىق قىلىپ كۈن ئېلىپ تۇرساڭلار» دەپ بانا- سەۋەپ كۆرسىتىپ، كېتىشكە جاۋاپ بەرمەي، ياقئېرىق دىگەن جايغا ئېلىپ كېلىپ ئولتۇرغۇزۇپتۇ. ئۇلار بۇ يەردىمۇ بىر نەچچە يىل تۇرۇپ، ئاخىرى باي تەۋەسىگە بېرىپ ئولتۇرۇپتۇ. بۇ يەردىمۇ بىر نەچچە مۇددەت تۇرۇپ، يەنىلا كۆنەلمەي، تاغنىڭ ئاغزى ۋە كەڭرى جاي ئىكەن دەپ، ئۇشبۇ سايرامغا بېرىپ توختاپ قاپتۇ. ئۇلار ئەسلى تاشكەنتنىڭ سايرام دىگەن جايدىن كەلگەنلىگى ئۈچۈن، باشقىلار بۇلارنى سايرامى دەپ ئاتاپتۇ. ئاخىرى يۇرتلارمۇ خىتايغا قاراپتۇ. ئۇ چاغدا بۇ يەتتە شەھەردە ئادەم ئاز، تېخى ئاۋات بولمىغان ۋاقتى ئىكەن. خىتاي مەنسەپدارلىرى بۇ سايرام خەلقىنى ئۆزىگە پۈقرا ۋە ئىتائەتمەن قىلىشنى نىيەت قىلىدىكەن. بۇ چاغدا سايرامدا ئەمرلەر ئۇرۇغدىن بىر ككىشى ئەمەلدارلىققا ئاشىق، مەنسەپكە جانپىدا ئىكەن. خاقانى مەنسەپدارلىرى ئۇ ئادەمدىن بۇ «ئادەملەر قانداق قىلسا، ئۇلار خانغا تەۋە بولۇپ، خىزمىتىنى قىلىدۇ؟» دەپ سوراپتۇ. ئۇ «بۇ ئادەملەر مېنىڭ سۆز ۋە بۈيرۇغمىدىن چىقمايدۇ.ماڭا چوڭ مەنسەپ بەرسىڭز، مەن ئۇلارنى ئۇلۇغ خانغا تەۋە قىلىپ بېرەي» دەپ مەلۇم قىلىپتۇ. خىتاي مەنسەپدارى بۇنى ماقۇل كۆرۈپ خانغا مەلۇم قىلىپتۇ. خىتاي ئاقسۇ، كۇچارنىڭ ھاكىملىرى بىلەن ئوخشاش قىلىپ، ئۇچىنچى جەرەكلىك مەنسەپ بېرىپتۇ. شۇڭلاشقا سايرامنىڭ ھاكىملىرى بۇرۇندىنلا ئاقسۇ، كۇچارنىڭ ھاكىملىرى بىلەن جەرەكە ۋە مەرتىۋىدە باراۋەرئىدى. لېكىن ئۇلارغا قارىغاندا پۇقراسى ئاز ۋە يۇرتى كىچىك ئىدى.

سايرامدىكى بۇ ئۇچ ئۇرۇق نەچچە ئەسىر ۋە يىللار مابەينىدە، بىر- بىرىگە ئارلىشىپ، سىڭىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار مۇناسىۋەتتە يەنىلا ئۆزلىرىنى ئايرىم دەپ ھىساپلايدۇ. شاھ ئۇرۇغى دىگەنلەرئۆزلىرىنىڭ نەسەپلىرىنى قەدىمقى كىيان پادىشالىرى [218] ۋە تاجىك شاھلىرىنىڭ [219] نەسەپلىرىگە ئاپىرىپ باغلايدۇ. ئەمىر ئۇرۇغى بولسا ئىلگىرى يۇرت سوراپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتكەن ۋەزىرا، ئەمىرا ۋە ئەمرلەر بىلەن نەسەپداش دەيدۇ. ئەمما خوجا ئۇرۇشى دىگەنلەر ئۆزىنى ئەلەۋىلەر [220] يەنى ئەلى كىرە مولا ۋەجھۇ بىلەن نەسەپداش دەپ ھىساپلاپ، بىز ئۇنىڭ ئەھۋالادى بولمىز دەپ ئىسپات قىلىپ پەخرلىنىدۇ. كەمىنە مەنمۇ ئۇشبۇ ئۇرۇغدىن بولىمەن. ئاتا- بوۋىمىزدىن

قالغان خوش مۇبارەك شەجىرە ھازىرمۇ مەۋجۇت بولۇپ، مەن ئۇنى تەۋەررۈك قىلىپ ساقلىماقتىمەن.

بۇ مۇقەددىمنى يېزىشتىن مەقسەت ۋە تەلەپ شۇكى، تامامى دىن ۋە مىللەتتە، ئۇلۇغ ئەشرەپلەر ئارىسىدا ياكى ئەرەب،ئەجەملەر ئىچىدە تۇرك، تاجىك، موغۇل تايىپىلىرىدە ئۆزىنىڭ نەسەپلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىپ، ھەر بىر تايىپە ئۆزىنى قەلبىگە تەسەپداش قىلىپ، بىر نەسلگە باغلاپ كېلىپتۇ ۋە ئەجداتلىرىنىڭ ئۇستىخان- سۆڭەكلىرىگە ھۆرمەت قىلىپ، شۇنىڭ بىلەن پەخرلىنىپ كېلىپتۇ. ھازىر خىتاي، قالماق، قىرغىز ۋە قىپچاقلار ئۆز ئەجداتلىرىنىڭ نەسەپلىرىنى ساقلاش بىلەن تەڭ، پەرزەنت ۋە نەۋرىلىرىنى ئاگاھ قىلىپ، نەسەپلىرىنى تەكتىلەپ ئۇگىتىدۇ. ھەر بىر قەبىلە ئۆز ئۇرۇغىنى ئىسپات قىلىپ، ئۇنى ئابروي دەپ بىلىپ، بىزلەر پالانى ئۇرۇغدىن بولمىز دەپ پەخرى ئىپتىخار قىلىدۇ. مىللەت ۋە دىنىدىن بىگانىلارمۇ ئۆز ئەجداتلىرىنىڭ ئۇستىخان ۋە ئىسمى- نەسەپلىرىنى بايان قىلىشىپ خۇرسەن بولىدۇ ـ بەس. شۇڭلاشقا كەمنە مەنمۇ ئەجاتلىرىمنىڭ زىكرى نەسەپلىرىنى ئىزھار قىلىپ بايان قىلىشنى لازىم ۋە زۆرۈر دەپ تاپتىم.

مېنىڭ نەسەپنامەم بولسا، مەنكى موللا مۇسا بولسا، موللا ئەيسا خوجامنىڭ ئوغلى، ئۇ ئەزىزخان خوجامنىڭ ئوغلى، ئۇ نىيازخان خوجامنىڭ ئوغلى، ئۇ ئىشان سۇلتان خوجامنىڭ ئوغلى، ئۇئىشان پادىشانىڭ ئوغلى، ئۇ ئىشان شاھى جاھان خوجامنىڭ ئوغلى، ئۇ ئىشان غېرىپ شاھى خوجامنىڭ ئوغلى، ئۇ ئىشان سەئىد جالالىدىن بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئىشان سەئىد جامالىدىن بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئىشان سەئىد كامالىدىن بابىنىڭ ئوغلى،ئۇ سەئىد ئىبراھىم بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ سەدى ئابدۇلجاپپار بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ سەئىد ئابدۇلكەرىم بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ سەئىد ئابدۇلمەجىت بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ سەئىد ئابدۇلۋاھاپ بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ سەئىد ئابدۇلئەزىز بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ سەئىد ئارسلان بابىنىڭ ئوغلى،ئۇ سەئىد ئىلياس بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ سەئىد مەھمۇت بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ سەئىد ئىپتىخات بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئوسمان بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئۆمەر بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئىسمايىل بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئىسھاق بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئابدۇلكېرىم بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئابدۇلجەلىل بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئابدۇلرەھمان بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئابدۇلجەپپار بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ، ئۇ ئابدۇلغەتتاھ بابىنىڭ ئوغلى،ئۇ ئىمام مۇھەممەت ھەنىپەنىڭ ئوغلى، ئۇ ئەلى كەرەمۇللا ۋەجھۇنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئاللا ئۆلارنىڭ ھەممىسىدىن رازى بولغاي! بۇ شەجىرەئى مۇبارەك بولسا، سەمەرقەنت ۋىلايىتى ئەبەيدۇللاخان غازى [221] زامانىدا، يەنى تارىخ ھىجرى توققۇز يۈز قىرىق بەشىنچى يىلى (مىلادى 1538- 1539- يىلى ـ ت)

ئالاهده يېڭى تۈرغۇزۇلۇپ، ئۇ زاماندىكى ئۆلىمائى ئەززەملەرنىڭ مۆھرى كېرەملىرىنى بېسىپ بېكىتىپ، خانىنىڭ يارلىق مۆھرى ۋە ئىمزاسى بىلەن توغرلاپ ۋە زىننەتلەپ، سەئىد كامالىدىن بايغا مۆھۈرلۈك ئالتۇن نىشان بىلەن قوشۇپ بەرگەن ئىكەن. بۇ هازىر مەۋجۇت. تەۋەررۈك ئۈچۈن، بۇ ئالى يارلىق نىشانىنى ئۆز ئەينى بويىچە يېزىپ بېكىتتىم.

ئالى يارلىق نىشانى

ئەبۇلغازى ئەبەيدۇللاخان سۆزىمىز، ئەزىز كامگار① قېرىنداشلار بىرلە جۇۋان ② بەختى بەرخوردار③پەرزەنتلەر ۋە ئالى مۇقدار بېكلەر بىرلە دىيانەت ئاسار سەدىرلەر④ ۋە بائېتىۋار⑤ ۋەزىرلەر بىرلە ئامانەت شۇئار ۋەكىللەر ئەلا ئەفۇسۇس سايرام ۋىلايىتىنىڭ هاكىمى ۋە سەججادە نەشىنلىرى⑥ ۋە ماشايىخى قۇززات، مەدرىسە دانىشمەنلىرى ۋە يۇز بېگى، ئون بېگى ئەربابى كالانتەر⑦،خوجاشېرىك رەئىيەت ⑧ئايماق، ئايماق ۋە كەنتنىڭ ئۇلۇغ كىچىك تۈرك، تاجىك، كەدخۇدا ساكىن⑨مۇتەۋەتتەنلا⑩ربغە مەلۇم بولسۇنكىم، هەممەكى هىممەت شەرىئەت ئايىن (11)ۋەتەنمامى نېئمەت سائادەت قەرنىمزدىن(12)ئىسلامى شېرىف راۋاجى ۋە روۋنەقىغە هەزرىتى سەيىدلئىنس ۋە لەجىن ئەفزەلۇسسا لاۋات ۋە ئەكمەلىسلام(13)مىللەت شەرىئەتنىڭ تەرەۋۋىيەت (14)

---

① كامگار – بەختلىك.

② جۇۋان – يىگىت.

③ بەرخوردار – بەهرىمەن، لايىق.

④ سەدىر – ئالى ئەمەلدارلار.

⑤ ۋە بائېتىۋار – ئەتىۋارلىق.

⑥سەججادە نەشىن – جايىنامازدا ئولتۇرغۇچى.

⑦كالانتەر – چوڭراق.

⑧ره ئىيەت ـ خالايىق.

⑨كە خۇدا ساكىن ـ ئۆيلۈك ـ ئۇچاقلىق.

⑩مۇتەۋەتتەنلار ـ ۋەتەن تۇتقۇچىلار.

(11)ئايىن ـ گۈزەل.

(12)فەرىن ـ يېقىن.

(13) ئەكمەلىسلام ـ مۇھەممەت پەيشەمبەر.

(14)تەرەۋۋىيەت ـ كۈچەيتىش.

ۋە تەمەششغە ①مەسرەف②ۋە مۇتەۋەججە③بولغانى ئۈچۈن، سايرام تۇمانىنىك④سەججادە نەشىنلىك مەنسەبىن ئالى جاناپ ۋە مۇتە ئالى نىساب⑤ۋە كامالەت ئىسكاب⑥تەئىبرى ئەكابىرى ئەززام⑦ نەھمە ـ تۇل⑧مەشايىخ ئىكرام كامالىرىدىن بانى سەيىدىمنى شەيخۇل ئىسلاملىقا مۇسەللىم⑨تۇتۇپ سۈيۈرغادۇق. ئەمدى بۇ نىشانە ئالىنى كۆرگەچ ئالىجاناپ مۇشارئىللا ⑩نى شەيخۇئىسلام ۋە مۇقتىدا (11)بىلىپ، بۇ ئالى مەنسەبغە تەئەللۇق ئىش كۆرگەچ،ئالىجاناپقا رۇجۇئ(12) قىلىپ، ئىززەت ۋە ئىكرامنى لازىم بىلىپ، ھىچكىمەرسەنى بۇ مەنسەپتە ئۇلارغەشبرىق بىلمەسۇنلەر ۋە ھىچ ئافرىدە(13)ئۇلارنىڭ مۇھەممەتىغە(14)

---

① تەمەششىيەت ـ ئىلگىرى سۈرۈش.

② مەسرەف ـ سەرپ قىلىش.

③ مۇتەۋەججە ـ يۈزلىنىش.

④ تۇمان ـ پىرقە.

⑤ مۇتەئالى نىساب ـ ئالى نەسەپلىك.

⑥ ئىسكاب ـ ھاسىل قىلىش، تېپىش.

⑦ ئەكابىرى ئەززام ـ ئۇلۇغ ئەكابىرلار.

⑧ نەھمە - مەنە ئېيتقۇچى.

⑨ مۇسەللىم ـ ئىشىنىش.

⑩ مۇشارئىللا ـ ئىشارەت بېرىلگەن، مەزكۇر.

(11)مۇقتىدا ـ رەھبەر.

(12)رۇجۇئ ـقايتىش.

(13)ئافىرىدە ـ مەخلۇق.

(14)مۇھەممات ـ ئېھتىياج.

دەخلى قىلمايسۇنلەر ۋە شەرىئەت مائارىپى ①قازى فەرىدۇن بىرلە ئۆزىگە قازىلار ئالىجاناپ مۇشاتىئللانى مۇقەددەم بىسلۇنلار ۋە خۇتۇت② شەرىئىيەنى ئۇلارنىڭ تەۋەققۇ③ۋە مۆھرى كىراملارىغە يەتكۈزسۇنلەر، يارلىغىدىن خىلاپ ئەتمەسۇنلەر ۋە ھەققاز④ئىمام، مۇئەززىن ۋە خەير بۇقئىلەرنىڭ ⑤مۇاۋۇرۇ مۇتەددىلەرى⑥ئالىجاناپنىڭ سۆزۇ مەلەھەتكەم شەرئى شېرىغاھ مۇۋاپىق ۋە مىللىتى زەھراغا ⑦مۇتابىق⑧بولغىسىدۇر، چىقمانسۇنلار. مۇمەددۇ⑨مۇئاۋىن بولۇپ ئەكرەم⑩ ۋە تەئەززىمنى بەجا كەلتۈرۈپ، تەخالىپ(11)ۋە تەمەررۇد(12) قىلماسۇنلەر. بەل سالۇنكى (13)نىشانە ئالماسۇنلەر ۋە فەاۋانەچى تىلەمەسۇنلەر ۋە ئول جاناپنىڭ شەك- شىكايەتىنى تابىغايەت مۇئەبىسەر (14)بىلسۇنلەر.(15) ئوسال ۋە تەقسىر

---

① مائابى ـ يۆلەنچۈك.

② خۇتۇت خەتلەر.

③ تەۋەققۇ بېكىتىش.

④ ھەققاز ـ ھاپىرزلەر.

⑤ خەير بۇقئە - خەيرىيەت ئورنى.

⑥ مۇاۋۇرۇ مۇتەسەددى ـ راھىت ۋە باشلامچى.

⑦ زەھرا – گۈزەل.

⑧ مۇتابىق تەدبىق، ئاساسەن.

⑨ مۇمەددۇ مەدەت، ياردەم.

⑩ ئەكرەم ھۆرمەتلەش.

(11)تەخالىپ مۇخالىپ.

(12)تەمەررۇد قارىشى.

(13)بەل سالۇنىكى –

(14)مۇئەببىسەر – تەسىرلىك.

(15) ئوسال ۋە تەقسىر – يامان ئەيىپ.

بولماسۇنلەر دەپ ئىت يىلى شەفەر ئايىندە تارىخ توققۇز يۈز قىرىق بەشتە (مىلادى 1538- يىلى 6- ئايدا –ت) سەمەرقەنت بەلدەسىدە ① مۆھۈرلۈك نىشانە پۈتۈلدى – ۋەسسالام. 945 (مىلادى 1538- يىلى – ت)»

بۇ ئىلگىرى ئۆتكەن ئادەم ناملىرىنى ۋە كونا تۈزۈپ كەتكەن يارلىقنى بۇ ۋاراق ئىچىگە مۇندەرىجە قىلىپ تىزىشتىكى سەۋەپ شۇكى، بۇ ئۆتكەنلەرنىڭ شەرابىتى ۋە خانلارنىڭ تەقدىم قىلغان يارلىق ۋە نىشانە ئىشارىتى بىلەن، بۇ سەھىپە پارچىلىرىمۇ شەرەپكە ئىگە بولۇپ، قاتارغا كىرىپ قالارمىكىن دىگەنلىكتىن ئىبارەت. شۇنداقلا بۇنى ئوقۇغان ياكى ئاڭلىغانلارنىڭ بۇ يارلىق ئالىنى تەقدىم قىلغان ئەزىز ۋە مۇبارەك خانلار ھەققىدە دۇئا ۋە پاتىھە قىلىشقا سەۋەپ بولارمىكىن دىگەن تەلەپ ۋە مۇددىئادىن باشقا تەلەپ ياكى غەرەز بۇ كەمنە مۇئەللىپنىڭ دىلىدىن ھېچقانداق يول تاپقان ئەمەس.

تارىخ كىتاپلىرىنىڭ ئۇچۇق بايان قىلىنىشچە، خان، خاقان، پادىشا، سۇلتان ياكى ئەمىر بولۇش ئۇچۇنمۇ بۇ نەسەپ ناھايىتى مۇھىم بولۇپ كەلگەن. تارىختىكى ئادەملەر ھەرقانداق زامان ياكى چاغلاردا نەسەپ ئادەتلىرىگە ھەددىدىن زىيادە رىئايە ۋە مۇبالىغە قىلىپ، ئۆز ئەجداتلىرىنىڭ نەسەپ ئاساسلىرىنى مۇلاھىزە قىلىپ، ئۆزلىرىگە ئوبدان پادىشا كۆتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئەمرى- پەرمانلىرىغا بوي سۇنۇپ ئۆتۈپتۇ ۋە ئۆمۈرلۈك ئىگىسى، ھاكىملارنىڭ

ھۆكۈمرۇن سۇلتانى بولغان ئاللانىڭ پەزىل ئىنايىتى بىلەن، ئۇ پادىشالار بۇنداق ئۇلۇغ دۆلەتكە ۋە ئىززەت ھۆرمەتكە ئېتىپتۇ. ئەگەر بۇ ئاتالمىش پادىشالارنىڭ پۇقرا، خالايىق ئىچىدىكى بىرەر كەمتەر پۇقراسى خىزمەت كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ نەزىرلىرىدىن بىر قېتىم ئۆتكەنلىك بىلەنلا، ئۇلارغا شاھانىلىق ئىلتىپاتلارنى ئاتا قىلىپ، ئايلىق ۋە يىللىق مائاش-ۋەزىپە، كۇلەنلەرنى تەيىن قىلىپ بەلگىلەپ، ئەۋلاتتىن- ئەۋلاتقىچە ۋە ئەسىردىن- ئەسىرگىچە جۇلدۇ- جاساقلىق مەنسىۋى، تارخانلىق دۆلتىگە ئىگە قىلىپ، يارلىق ۋە نىشان بېرىدىكەن. كېيىنكى خانلار، پادىشالارمۇ خىزمەت كۆرسەتكەن بۇ ئادەملەرنىڭ ئەۋلاتلىرىنى ئىزدەپ سوراپ، ئۇلارغا ئەجاتلىرىنىڭ مەنسەپ ۋە ئايلىق- ۋەزىپىلىرىنى يەنە ئىنئام ۋە ئېھسان قىلىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى مەمنۇن ئېتىپ، ئورنىنى كۆتۈرۈپ، نەچچە يىلدا بىر قېتىم دەرگاھى بارگاھىغا ئېلىپ بېرىپ، كۆرۈشۈش شەرىپىگە ئىگە قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىمتىياز ۋە ھاجەتلىرىدىن چىقدىكەن.

ئەي پادىشالارنىڭ پادىشاسى، ھۆكۈمرانلارنىڭ ھۆكۈمرانى، ئۇلۇغلارنىڭ ئۇلۇغى، ھەقىقىي پادىشالىق پەقەت ساڭلا تېگىشلىك ۋە خاستۇر. ئۆزقەدىمى ئىلمىڭ بىلەن مەخلۇق ۋە بەندىلىرىڭدىن بەزى ئىنسانىنى ئىلغاپ، ئۆز ئىلتىپاتىڭ بىلەن ئۇلارغا ئۇلۇغ دۆلەت ۋە كاتتا دەرىجە مەرتىۋىسىنى ئاتا قىلىپ، ئورنىنى كۆتۈرۈپ، يۈكسەك دەرگاھى بارگاھىغا يېقىلاشتۇرساڭ ۋە ئۇنداق بەندىلىرىڭگە بىرەر سەۋەپ قىلىپ، ئەۋالاتتىن- ئەۋالاتقىچە ، ھەتتا ئىنقدازى ئالەمگىچە ئۆز كامالى قۇدرىتىڭ بىلەن، ئۇلارنى بۇ دۇنيادا توغرا يولغا سېلىپ، راستلىققا باشلاپ، ئۇلارنىڭ قىيامەت كۈندىكى چوڭ- كىچىك گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلىپ، ئۆزەڭنىڭ يىگانە جاھانۇ جامال سۈپەت كامالىتىڭنىڭ دۆلەت شارائىتىگە مۇيەسسەر قىلساڭ ۋە كەمىنە مەن مۇئەللىپنىمۇ ئۇلارنىڭ دائىرسى ۋە دەرىجىسى قاتاردا ھىساپلاپ، ئۆتكەنكى ۋە كېيىنكى خاتالىرىمغا ئەپۇ قەلىمنى سۈرۈپ، ئۇلۇغ ۋە كەچرىم قەلەمتۇراچلىرى بىلەن گۇناھلار چېكىتلىرىنى تاراشلاپ، ئۇنى ياخشىلىققا ئايلاندۇرۇپ، لايىق دەرگاھىڭغا يېقىنلاشتۇرساڭ، بۇ سېنىڭ ئەزىمەت دەرگاھىڭدىن ھىچبىر يېتىشمەيدىغان ۋە ئاجايىپ نەرسە ئەمەس. «ئاللا بەندىلىرىنىڭ گۇناھىنى ياخشىلىققا ئايلاندۇرغۇچىدۇر» ، «ئەي ئۇلۇغلارنىڭ ئۇلۇغى، رەھمدىللىكلەنىڭ رەھمدىللىگى، سەن بولساڭ دۇئالارنى ئىجابىيەت قىلغۇچىدۇرسەن» - ۋەسسالام.

19

فەغفۇرچىنىڭ بۇيۇك ئىتائەت يارلىغى بويىچە كاتتا مەنسەپدارلارنىڭ بۇ يەتتە شەھەر زېمىنى بەلكى موغۇلستان تەۋەسىگە ئىككىنچى قېتىم ئىستىلا قىلىپ، ئۆزىنىڭ مۇلكى مىراسىغا يەنە ئىگە بولغانلىغى ۋەقە ـ ئەھۋاللىرىنىڭ بايانى

ئىپتىخارلىق ئەزىزى دوستلار ۋە خۇش لەززەتلىك ئالى مۇقتار بۇرادەرلەرنىڭ قەلبى ئىزھارلىرىغا روشەن ۋە ئېتىۋار بولغايكى، بۇنداق قىسسە، ئەپسانە ۋە خەۋەرلەرگە قارىغاندا، خاقانى چىنى ئىقلىمنىڭ خانى داۋاڭ [222] زامانىدا، خاقانى مەملىكىتىنىڭ تەۋەسى ناھايىتى تىنچلىق، مەمۇرچىلىق بىلەن ئۆتكەن ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىمۇ ئامانچىلىق بىلەن ياشىغان ئىكەن. ئۇ ئوتتۇز ئىككى يىل [223] ھۆكۈمران بولۇپتۇ. ئاندىن كېيىن شەنفۇڭ خان ئون ئىككى يىل [224] خان بولۇپ ئۆتۈپتۇ.بۇ كۈنلەردە جەن موزا دىگەن تايپىلەر خانلىق تالىشىپ جەڭ-جىدەل پەيدا قىلىپتۇ. ئاندىن تۇڭجىرخان [225]تەختكە چىقىپتۇ. بۇ خان تەختكە چىقىپ يەتتىنچى يىلى [226] يەتتە شەھەرىدىكى تۇڭگانى تايپىلىرى باش كۆتىرىپ، ئىتائەتتىن چىقتى. بۇ ۋەقەلەر مەزكۇر كىتابنىڭ مۇقەددىمە ئاخىردا بايان قىلىندى.

تۇڭجىرخان دەۋىردە خاقانىڭ چىنىنىڭ ئەتراپىدىكى يۇرتلار ناھايىتى پاراكەندە بولدى.خان قۇرئەندازـپالچى، مۇنەجىم ـ يۇلتۇزشۇناسلارنى ھازىر قىلدى. خاننىڭ تەلىينى سىناپ، يۇلتۇزلارنىڭ پالغا چۈشكەن ئۇرۇن ۋە دەرىجىسىنى مۇلاھىزە قىلىپ، يۇلتۇزلارنىڭ كۆرۈنۈشى ۋە يۇنلىشىنى تەكشۈرۈپ، سىناقلارنى قىلىپ "بۇ ئۇلۇغ خان خانلىقىنى بېرىپ، يەرنىڭ ئاستىغا كىرمىگۈچە، خاننىڭ يۇرتىدىن يامانلىق ۋە شۇملۇق زادىلا كۆتۈرۈلمەيدۇ. پەلەكنىڭ ۋەزىيىتى ۋە يۇلتۇزلار كۆرسەتكەن دەللىلەردىن بۇنى كۆرگىلى بولىدۇ" دەپ مەلۇم قىلىپتۇ. خان پالىنىڭ مەزمۇنىغا قاراپ، ئۆز پايتەختىدىن بىر پوتەي يىراقلىقتىكى ئەجدادلىرىنىڭ گۆرۈستانلىغىغا باردىغان بىر لەخمە كولىتىپ، يول پەيدا قىلىپ، خانلىقنى ئوغلى، يەنى خانزادىلەر بولغان كاڭشۇي [227]دىگەنگە بېرىپ، باشلىرىنى چۈشۈرتۈپ بەرەھمەن[228] شەكىلگە كىرىپ،"ئەمدى مېنىڭ يەر يۈزىدە يۈرۈشۈم ھارام بولدى دىگەن ئەقىدىسى بىلەن يەر ئاستىغا كىردى ۋە بۇ گۆرۈستانلىقتىن چىققاندىمۇ، كىشىگە كۆرۈنمەيدىغان بولدى" دەپ ھېكايە قىلدۇ. پايتەختىتىن گۆرۈستانلىققا باردىغان

بۇ لەخمە ئىلگىركى خانلار زامانىدىن باشلاپلا بار ئىدى. ئەگەر ھەر قانداق چاغدا يۇقىرقىدەك ۋەقە يۈز بەرسىلا خانلار ئەنە شۇنداق قائىدە ـ يۇسۇنلارنى قىلاتتى دەيدۇ.

لېكىن، كاشغەر خان تېخى كىچىك بولۇپ، ئۇچ ياشتا ئىدى. جۇڭتاڭ زۇنداۋلىرى (ئوردا ئەمەلدارلىرى ياكى باش ۋالىلار ـ ت) ئۆز قائىدە ۋە نالايىق ئەقىدىلىرى بويىچە ئاسماندىن بىر ياش تىلەۋېلىپ خانغا بېرىپتۇ. خان تۆت ياشلىق بولۇپتۇ. زىمىندىن بىر ياشنى تىلەپ ئېلىپ خانغا بېرىپتۇ. خان بەش ياشلىق بولۇپتۇ. ئانسى بىر ياش بېرىپتۇ، خان ئالتە ياش بولۇپتۇ. جۇڭتاڭ زۇنداۋلىرى باشلىق ئەمەلدارلار بىر ياشنى تارتۇق قىلىپتۇ، يەتتە ياشقا كىرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خانىمز يەتتە يېشىدا تەختكە ئولتۇردى دەپ ئەقىدە ئېتىۋار قىلمىدىكەن. لېكىن، ئانسى قۇچاقلا ئېلىپ ئولتۇرۇپ، خانلىق ھۆكۈمنى جارى قىلدىكەن دەيدۇ.بۇ رىۋايەتنىڭ راستلىقىغا پەقەت رىۋايەتچىنىڭ ئۆزىلا ھۆججەت قىلىدۇ.

ئىنتىزاملىق ۋە ئادالەتلىك بۇ زاماندا، يەنە قۇرئەئەنداز مۇنەججىملەرنى ھازىر قىلىپ، قۇرئە تاشلاپ، خاننىڭ تەلىينى كۆرۈپ، ئانا ـ ئادەمزات، ئۆسۈملۈك ـ نامۇناتلارغا شاھىت يۇلتۇزلارغا نەزەر سېلىپ، ئۇلارنىڭ ۋاقىت ۋە ئورنىنى مۇلاھىزە ـ سىناق قىلغاندىن كېيىن "ھازىر ئۇلۇغ خاننىڭ يۇلتۇزى يۇقىرى دەرىجە ۋە مەرتىۋىگە چىقىپتۇ. تەلىيى ئولۇ ۋە ئۇستۇن ئىكەن، دۇشمەنلىرىنىڭ يۇلتۇزى تۆۋەنلەپتۇ. يۇرتى تىنچ، پەلەك ۋەزىيىتىنىڭ دەللىلىشى ۋە يۇلتۇزلىرىنىڭ ئەھۋالىغا قارىغاندا، ئەجدادلىرىنىڭ مۇلكى ـ مىراس يۇرتلىرى يەنە ئىككىنچى قېتىم ئۇنىڭ قول ئاستىغا كىرىپ تۇرۇپتۇ. شۇڭلاشقا ھەر قانداق تەرەپكە چېرىك ماڭدۇرسا، جەزمەن غەلبە قىلالايدۇ" دىگەن مەزمۇندا ئەرز مەلۇم قىلىپتۇ. بۇ چاغدا جۇڭتاڭنىڭ لى خۇجاڭ[229] باشلىق ۋەزىر، باشقا كاتتا ئەمەلدارلىرى ئۇلۇغ خانغا قاراپ "غەرپ تەرەپتىكى لەنجۇسېڭ قاتارلىق كۆپ شەھەرلەرنى تۆڭگانلار ئىگەللەپ غالىپ بولۇپ، يۇرت، پۇقرالارنى خاراپ ۋە ۋەيران قىلىپتۇ. ئىلىخونى ئوروسىيەلەر ئىشغال قىلىپتۇ. نەنلۇ باچىڭدىكى (جەنۇبى ئالتە شەھەر ـ ت) چەنتۇلارغا (ئاق داستارلار ياكى مۇسۇلمانلار ـ ت) غەرپ تەرەپتىن بىر ئادەم كېلىپ پادىشا بولۇپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرۇپتۇ.ئۇلۇغ خاننىڭ دۆلەتلىرىدە بۇ تەرەپتىكى دۇشمەنلەر يوق بولدى.قەدىمكى زاماندىن بۇيان ئۇلۇغ خانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىغى ۋە قول ئاستىدا بولۇپ كەلگەن غەرپ تەرەپتىكى يۇرتلارغا چېرىك ئەۋەتىپ، ئۇ جايدىكى ئۇششاق پۇقرالارنى يوقلىساق"[230] دەپ مەلۇم قىلدى. ئاندىن ئۇلۇغ خان "ئانداق بولسا چېرىك بېرىپ، مەزكۇر شەھەرلەرنى تېپىپ

ئالسۇن، ئەگەر ئۇلار ئۇرۇشقا چىقسا ئۇرۇشۇپ ئالسۇن، ئۇرۇشماي ئەل بولغانلارنى يۇرت قىلسۇن،ئاتا-بوۋىلىرىمدىن قالغان بىر پۈتۈك زېمىنىمنى بىر مىڭ چېرىك يوق بولغىچە ئۇرۇشۇپ ئېلىپ، دۈشمەندىن خالى قىلسۇن، مەن بولسام ئۇلۇغ خان، ئۇششاق پۇقرالىرىمنىڭ گۈناسىدىن ئۆتۈپ ئەپۇ قىلدىم" دەپ كەچىللىك قىلىپ يارلىق قىلدى. چېكىنىپ جاڭجۈننى[231] قىرىق مىڭ چېرىك بىلەن ئىلىغا بۇيرۇدى، لوشې دارېننى يىگىرىمە بەش مىڭ چېرىك بىلەن نەنلۇ باچىڭغا بۇيرۇدى. نۇسرەت ئەسكەرلىك بۇ مەنسەپدارلار غەلبە ئەسكەرلىك چېرىكلەر بىلەن لەنجۇ سېڭىغا كەلگەندە، لەنجۇ سېڭىنىڭ زۇڭدۇسى زۇڭتۇڭ دارېننى[232] يىگىرىمە مىڭ چېرىك بىلەن لوشى دارېنغا قوشتى.

ئەلقىسسە،ئاڭلىماق كېرەككى، تۇڭگانلار فەغفۇرچىنىنىڭ ئىتائىتىدىن چىقىپ، ئۆز ئىچىدىكى ماخالۇڭ دېگەن ئۆلماسنى خان كۆتىرىپ، ئۇنىڭ ئالاھىدە يارلىق ھۆكۈملىرىنى جارى قىلدى. بۇ ۋەقەلەر يۈقىردا مەزكۇر كىتابنىڭ مۇقەددىمە ئاخىرىدا بايان قىلىندى. مەزكۇر ماخالۇڭ يوقالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ باتۇرلىرىدىن داخۇ، شوخۇ دېگەن داڭلىق ئىككى باتۇر تۇڭگانلارغا باش بۇلۇپ، خىتاي ئەھلى بىلەن ئۇرۇشۇپ، بەزىدە غالىپ، بەزىدە مەغلۇپ بولۇپ، قېچىپ يۈرۈپ، لەنجۇسېڭ ئەتراپىدىكى شەھەر ۋە سەھرايى كەنتلەردە، ئون يىل، بەلكى ئون ئىككى يىلغىچە خىتايلارنى بۇلاپ-تالاپ ئۆتكەن ئىدى[233] بۇ چاغدا ئۇلار ئۇلۇغ خانىنىڭ يارلىغى بىلەن مەزكۇر چېرىكلەرنىڭ لەنجۇسېڭغا كېلىپ ئورۇنلاشقانلىغىنى ئاڭلاپ، بۇ جايلاردىمۇ تۇرالماي، قامۇلغا چىقىپ، ئىككى ئايچە تۇرۇپ، قورقۇپ ئەندىشە قىلىپ، قامۇل ئەھلىنىمۇ قورقۇتۇپ، زورلۇق بىلەن چوڭ-كىچىك ئون مىڭغا يېقىن ئادەمنى ھەيدەپ، تۇرپانغا چۈشتى. بۇ ۋەقە بايان قىلىنغان ئىدى.

بۇ كۈنلەردە ئۇلۇغ خانىنىڭ چېرىكلىرى قامۇلغا كەلدى. چىڭ جاڭجۈن لەشكەرلىرى بىلەن شىخوغا قاراپ ماڭدى. لوشى دارېن قامۇلغا جايلاشتى. زۇڭتۇڭ دارېن گۈچۈڭغا كەلدى.[234] ئۇ تۇرپان تەرەپكە ئاتلىنىدىغان بولۇپ تۇرغان كۈنلەردە، ئاتالىق غازى بەدۆلەت ئوتتۇز مىڭ لەشكەر ۋە توپخانىلىرى بىلەن تۇرپانغا كېلىپ چۈشتى دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئەندىشە قىلىپ، لەنجۇسېڭ زۇڭدۇسىغا "لاۋ پادىشا ئوتتۇز مىڭ چېرىكى بىلەن ئۆزى باش بولۇپ تۇرپانغا كېلىپ چۈشۈپتۇ. كۈچ-قۇۋۋىتى ئارتۇق، قورال-ياراقلىرى تولا، ئادەملىرى باتۇر ۋە يامانەك مەلۇم بولىدۇ.يەنە بىر مۇنچە چېرىك يارەدەم ئىلتىپاتى بولسا" دېگەن مەزمۇندا ئەرز ئەۋەتتى. زۇڭدۇ گۇڭزۇڭبۇ ئەرزنى كۆرۈپ،"مەن ئۆزەم ئاتمىش مىڭ چېرىك بىلەن ئاتلاندىم، ئەندىشە قىلماي ،مەقسەت، مۇددىئا تەرەپكە قەدەم

قويغايسىزلەر“ دىگەن مەزمۇندا يارلىق كەلدى. مەنسەپدارلار ۋە چېرىكلەردە قۇۋۋەت ۋە شجائەت پەيدا بولۇپ يولغا چىقتى. ئۇلار قامۇلدا ئون ئايغىچە تۇرغاندۇر. ئاندىن لوشى دارېن چوڭ يول بىلەن تۇرپانغا كىردى. زۇڭتۇڭ دارېن ئۇرۇمچى ماناس يولى بىلەن تۇرپانغا كىردى. بۇلار تۇرپاندا توققۇز ئايغىچە تۇرغان بولسا كېرەك. ئاندىن ئۇلار ئاتلىنىپ كورلىغا چىقتى. ئۇلار كورلىدىن چىققانچە داخۇ، شوخۇلارنى قوغلاپ تۇڭگانلار مۇسۇلمانلارنىڭ مال-جانلىرىنى بۇلاپ-تالاپ ۋەيرانچىلىق قىلمسۇن ھەم ئۇلار بىر جايدا توختاپ، پۇقرالارنىڭ جانلىرىغا قول ئۇزارتمسۇن دىگەن ياخشى نىيەت ۋە ئوبدان كۆڭلى بىلەن، يىگىرمە كۈنلۈك يولنى ئون ئىككى كۈندە بېسىپ، كورلىدىن ئاقسۇغا كەلدى. داخۇ، شوخۇلارنىڭ كۆڭلىگە ئالەمى غايىپتىن بىر ۋەھشەت-قورقۇنچ سالدى. ئۇلار ھېچقانداق يەردە ئارام ئېلىپ تۇرالماي، قاچقانلارچە شەھەرلەرگىمۇ كىرەلمەي، كۆزى كۆرگەن ۋە قولىغا چىققانلىكى نەرسىلەرنى بۇلاپ-تالاپ ماڭدى. داخۇ ئۇچتۇرپاننى ئارىلاپ، قاقشال ئىچى بىلەن كاشغەرگە كىردى. شوخۇ ئۆز ئادەملىرىنى باشلاپ، چوڭ يول بىلەن كاشغەرگە كىردى. زۇڭتۇڭ دارېن ئاقسۇغا كەلدى. بۇ تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان تۆتىنچى يىلى، يەنى ئات يىلى ماھى شەۋۋالنىڭ ئون يەتتىسى چارشەنبە كۈنى (مىلادى 1877-يىلى 10-ئاينىڭ 25-كۈنى-ت) قەۋىس پەسلى ئىدى. بۇلار بۇ جايدا قىرىق كۈنچە تۇرۇپ، ئاندىن زۇڭتۇڭ دارېن[235] چوڭ يول بىلەن كاشغەرگە ئاتلاندى. لاۋىيىڭ ئاۋچۇ [236] ئۇچتۇرپانغا بېرىپ، قاقشال ئىچى بىلەن كاشغەرگە باردى. زۇڭتۇڭ دارېن بىلەن لاۋىيىڭ ئاۋچۇ ئىككىسى كاشغەرگە بىرلا ۋاقىتتا كىردى. دۇڭ دارېن بولسا چېرىكلىرى بىلەن يارىكەنتكە ماڭدى. بۇ قارا چېرىكلەر كاشغەرگە كىرىشى بىلەن مىرزا ئەھمەت قۇشبېگى ئۆزىنى فەرغانە تەرەپكە ئالدى. دۇڭ دارېن يارىكەنتنى بېسىۋالدى، خوتەنمۇ تەۋە بولدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەتتە شەھەر، بەلكى موغۇلستان يۇرتىغا فەغفۇرچىنى مەنسەپدارلىرى ئىگە بولدى. ئىسلام نۇرىنىڭ شولىسىنى بۇ زۇلمەتلىك بۇلۇت خىرە ۋە قاراڭغۇ قىلدى. خۇددى ھەدىستە ”ئىسلام غېرىپلىق ھالەتتە باشلانغان، ئۇ يەنە غېرىپلىق ھالىتىگە يانىدۇ“ دىگەندەك ئەھۋال پەيدا بولدى.

داخۇ، شوخۇلار باشلىق تۇڭگانلار كاشغەرگە بېرىپ، بېك بەچچىگە ھامى بولۇپ، خۇدالويە بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇرغان بىر چاغدا، قارا چېرىكلەر يېتىپ كەلدى. داخۇ، شوخۇلار چاقماق قاراۋۇلى ئارقىلىق، ئورسىيە ئىچىگە قاچتى. لېكىن شوخۇنىڭ بىر مۇنچە يىگىتلىرى خاقانى چېرىكلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ يوق بولدى. داخۇ قىرىق مىڭغا يېقىن تۇڭگانى بىلەن ئوروسىيە ھمايىسىگە يەتتى. ئاق پادىشا ئۇلارنى ئۆز ھمايىسىگە ئېلىپ، ئۆز پۇقرالىرىنىڭ قاتارىدا

يەر، سۇ ئىنئام قىلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسلا باي، ، دۆلەتمەن ھەم ۋەلى نېمەتلىك خاتىرجەم بولۇشتى.

لېكىن ئۇلۇغ خانىنىڭ زەپەر ئەسەرلىك چېرىكلىرى تۇرپاندىن چىقىپ كاشغەرگىچە بولغان جايلارنى قولغا كىرگۈزگىچە، بىرەر ئادەم ئۇلارنىڭ يولىنى توسىۋاپ ئوق چىقارمىدى. بەلكى ھەر قايسى شەھەرلەرنىڭ مۆتىۋەرلىرى ئەئيانلىرى ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئىززەت ـ ئېكرامىلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، قولىدىن كېلىدىغانلا خىزمەتكارچىلىغىنى كۆرسەتتى. لېكىن، خاقانى مەنسەپدارلىرى ھەر قايسى شەھەرگە كىرگەندە، «ياماق ئادەملەر بولسا بىزگە چىقىرىپ بېرىڭلار، بىز ئۇلارنى ئىبرەت ئۈچۈن تىغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزىمىز» دەپ يارلىق قىلدى. لېكىن يۇرت ئۇلۇغلىرىنىڭ «ئەسلى ياخشى ئەرباپلار ۋە ياماق ئادەملەر ئۆزىدىن ئەندىشە قىلىپ قورقۇپ، تۇرالماي قېچىپ كېتىشتى. ئوبدان ئادەملەر ئۆز جاي ـ ماكانلىرىدىن قوزغالمىدى» دىگەن گەپلىرىنى ماقۇل تۇتتى. مۇبادا «ياماق ئادەم ئىدى» دەپ مەلۇم قىلسا، بۇلارنىڭ جازاسىنى بەردى. لېكىن، ئۆزىچە بىرەر ئادەمنى ياخشى ياكى ياماق دىمىدى. مۇجاۋۇر ياكى مۇساپىر ۋە ياكى پۇقرا ياكى ئەسكەر بولسۇن، ئۇلارغا ھېچقانداق دەخلى قىلمىدى. بەلكى «تىنچ بولۇپ پۇقراچىلىق قىلىڭلار، ئوبدان بولۇپ، كۆڭلۈڭلەرنى ياماق قىلماڭلار، ئۇلۇغ خان سىزلەرنىڭ ئىلگىركى گۇناھىڭلارنى . ئەپۇ قىلىپ يارلىق چۈشۈرگەن» دەپ، ھەر قايسى شەھەر ۋە سەھرايى كەنتلەرگە گۇڭسى خەتلەرنى چاپلىدى. چولۇ ـ كىچىك ھەممە ئادەم بۇنى ئوقۇپ خاتىرجەم بولدى. ئاندىن كېيىن، كاشغەرگە مىرزا ئەھمەت ۋالى بېگىمنىڭ ئوغلى مىرزا ھەمتاجى بېگىمنى ھاكىم قىلدى. كۇچارغا يۈسۈپ شالۇ بېگىنى، ئاقسۇغا قاسىم قازىبەكنى، باي ـ سايرامغا مۇھەممەت توختى بېكنى، ئۇزتۇرپانغا ئالائىددىن بېكنى، خوتەنگە ئەھمەت مۇراپ بېكنى، ياركەنتكە توختى نىياز يۈز بېشىنى ھاكىم قىلدى. چۈنكى، بدك بەچچە خوتەننى بوي سۇندۇرۇپ يانغاندا، خاقانى لەشكىرى بىلەن ئۇرۇشمەن دەپ، مارالبېشىغا ئوت، بوغۇز، ئۇن، گۈرۈچ ماڭدۇرۇلۇ دەپ شاغاۋۇل دادخۇاغا پەرمان بەرگەن ئىكەن. شۇڭلاشقا، ئۇ مەزكۇر ئوت، بوغۇز قاتارلىق ئاشلىقلارنى مارالۇېشىغا ماڭدرۇپ، توختى نىياز يۈز بېشىنى باش قىلىپ ئەۋەتكەن ئىكەن. بۇ مارالۇېشىغا كېلىپ ساقلاپ تۇرغاندا، ئۇشتۇمتوت زۇڭتۇلۇ دارىنلار مارالۇېشىغا يېتىپ بېرىپتۇ. توختى نىياز يۈز بېشى مەزكۇر ئاشلىقلارنى ئۇلۇغ خانىنىڭ چېرىكلىرىگە تەقدىم قىلىپ، «ئۇلۇغ خانىنىڭ نۇرغۇن چېرىكلىرى ئۇزۇن يەردىن بىز قەدىمقى ئۇششاق پۇقرالارنى يوقلاپ تېپىپ ئېلىش ئۈچۈن ئاقسۇغا كەپتۇ دەپ ئاڭلاپ، ئۆزەم دېھقانچىلىق قىلىپ ئالغان ئاشلىقلىرىمنى ئۆز ئۇاقلىرىم بىلەن قوشۇپ،ئۇلۇغ خانىنىڭ چېرىكلىرىنىڭ ئالدىغا چىقىپ ساقلاپ تۇرغان

ئىدىم» دەپ مەلۇم قىلىپتۇ. زۇڭتۇڭ دارىن ناھايىتى خوش بولۇپ، «كۆڭلۈڭ ئوبدان ئادەم ئىكەنسە» دەم ماختاپ، مۇشۇ سەۋەپتىن ئۇنى ياركەنتكە ھاكىم قىلىپتۇ.

ئاندىن ھەر قايسى شەھەردىكى ئاشلىق ساڭلىرىدىكى ئاشلىقنى خەتلەپ، دۆلەت خېنىيەسىگە ئالدى. يۇرت ۋە پۇقرالاردىن ئېلىشقا تېگىشلىك بولغان ئاشلىق، ئوتۇن، سامان، بېدە، ئوت قاتارلىق ئىنسان گورۇھىغا لازىم بولىدىغانلىكى نەرسىنى خەتلەپ، يۇرتنىڭ ئۇلۇغ ئەئيانلىرى ۋە سودىگەرلەرگە چىقاردى. يەنە ئۇلارغا «بۇ خىل نەرسىلەرنىڭ بازار نەرقىنى توختىتىپ بەرسۇن، بىز بۇ توختاتقان باھاغا قاراپ تۇرۇپ، ئۇششاق پۇقرالار تۆلىگەن نەرسىلەرگە ئۇلۇغ ھېچ نەرسە ئالمايمىز. يەنە بىزگە يۈز قاراپ، نەرقىنى ئەزان ياكى كەم باھالاپ، پۇقرالارغا ۋابالىق قىلدىغان ئىشلارنى ئەسلا قىلماڭلار» دەپ قاتتىق تەكتلەپ جاكا چىقاردى. لېكىن بېكلەر، ئۇلۇغ ئەئيانلانلار ئاشلىقنى تارتىپ تىكەن، چىغ، تۇزغىچە نەرق توختىتىپ تىزىمغا ئېلىپ كۆرسەتتى. مەنسەپدارلار بۇنى كۆرۈپ « بۇ نەرقتە پۇل كۈمۈش بەرسەك، پۇقرالارغا ۋابال بولمامدۇ؟» دەپ سوريغاندا، ئۇلار «ۋابال بولمايدۇ» دەپ جاۋاپ بېرىتپۇ. «ئانداق بولسا ۋابال بولمايدۇ دەپ كاپالەتلىك قىلىپ چى خەت (تىل خەت ـ ت) بېرىڭلار» دەپ بۇيرۇدى. بېكلەر «ئۇشبۇ نەرقتە پۇل بېرىلسە ۋابال بولمايدۇ، مۇبادا ۋابالى بولسا بىزلەر ھەر ئىككى دۇنيادا زامىندۇرمىز» دەپ كاپالەت قىلىپ، چى خەت، يەنى ھۆججەت بەرگەندىن كېيىن، پۇقرا- خالايىقتىن نۇرغۇن ئاق، قارا ئاشلىق، ئوت، ئوتۇن، بېدە، سامان، ياغاچ، بادىرا قاتارلىق ئىنسانغا كېرەكلىك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئالدى. توختىتىپ بەرگەن باھا بويىچە ئۇنىڭ پۇل كۈمۈشلىرىنىمۇ قولىدا توختاتماستىن بېكلەرگە بۇيرۇپ تۇردى. مۇشۇنداق ئەھۋال كەم ياكى ئارتۇقمۇ بولماي، بەش يىلغىچە بىر خىل داۋاملاشتى.

بۇ چاغدىكى يەنە بىر ۋەقە شۇكى، جانابى بەدۆلەت ئاقسۇ، كۇچارنى ئىگەللىگەندە، كۇچارلىق خېتىپ خوجامنى ئوغۇللىرى بىلەن قوشۇپ كاشغەرگە ئاپىرىپ قويغان ئىدى. بۇلار ئۇلۇغ خانىنىڭ چېرىكلىرى كەلگەندە بىر تەرەپكە قېچىپ كېتەلمەي، كاشغەردە تۇرۇپ قېلىپ، ھەر قايسى جاي- ماكانلاردا مەخپى يۇشۇرۇنۇپ بىر نەچچە ۋاقىتنى ئۆتكۈزدى. ئاخىرى زۇڭتۇڭ دارىن ئاڭلاپ چاقىرتىپ كېلىپ، كۆپ سۆزلەرنى سوراپ، «بۇ شەھەرلەرنى نىمە ئۈچۈن بۇزۇپ، ئامبان دالويە چېرىكلىرىنى يوق قىلدىڭلار» دىگەندە، ئۇ «بىز كۇچار شەھىرىنىڭ تېشىدىكى مازار باغ دىگەن يەردە ئىدۇق. بىر كېچىدە تۇڭگانى، چەنتو قىمارۋاز، سوكو- سالتاڭلار شەھەرگە ئوت قويۇپ، ئامبان، چېرىك،

مەيمەنچىلەرنى ئۆلتۈرۈپتۇ. ئەھمەت ۋاڭ بېگىمنى بىزلەرگە چوڭ بولۇپ بەرسىلە دىسە، ئۇ مەن ئۇلۇغ خانىنىڭ ئىلتىپاتىغا يەتكەن. ئۇلۇغ بولمايمەن دىسە، تولا ئادەملەر ئۇنى چۈماقلاپ ئۆلتۈرۈپ قويۇپتۇ. يەنە كۇچارنىڭ ھاكىمى باشلىق سەككىز بېكنىمۇ ئۆلتۈرۈپ، تەلقاتلىرىنى بۇلاپ كېتىپتۇ. ئۇچ كۈندىن كېيىن، بىر مۇنچە تۇڭگانى قىمارۋازلا مازار باقتا چىقىپ، بىزنى ئۆز ئىختىيارىمىزغا قويماي، ئۆزلىرىگە ئۇلۇغ قىلغانلىغى راست. بىز ئۇلاردىن قورقۇپ ئۇلۇغ بولدۇق. ئەمما ئىختىيار بىزدە ئەمەس ئىدى. ئاڭغىچە لاۋ پادىشا بۇ يۇرتلارغا ئىگىدارچىلىق قىلدى. بىزنى كاشغەرگە ئېلىپ كېلىپ توختاتتى» دەپ جاۋاپ بەرسە، «ئۇ چاغدا سىز نەچچە ياشتا ئىدىڭىز» دەپتۇ. « ئاتامش ئىككى ياشتا ئىدىم. ھازىر سەكسەن بىر ياشقا كىردىم» دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ. خېتىپ خوجامنى كاشغەر ھاكىمى ھەمتاجى ھاكىم بېگىمگە تاپشۇرۇپ، «ئۇلۇغ خانغا ئەرز بېرىمەن، ئەمدى يارلىققا قارايسىز»دەپ چىقاردى. توققۇز ئايدىن كېيىن ئۇلۇغ خاندىن «قېرى ئادەم ئىكەن، گۇناھىنى ئەپۇ قىلدىم. ئۆز يۇرۇمغا كېتىمەن دىسە يول خىراجىتىنى بېرىپ ماڭدۇرۇڭلار» دەپ يارلىق كەلدى. يارلىق ھۆكۈمى بويىچە ئۇنى چاقىرتىپ، «ئۇلۇغ خان ئىلتىپات قىلىپتۇ. ئۆز يۇرتىڭغا يېنىپ كېتىڭ» دەپ، يۈز سەركۈمۈش خىراجەت بېرىپ، كۇچارغا ياندۇرۇپ، قولىغا ئالاھىدە يارلىق ۋە ئىجازەت خەت بېرىپتۇ. ئاندىن كېيىن ئوغلى مەھمۇدىن خوجام، ھامىدىن خوجاملارمۇ ئىجازەت خەت ئېلىپ، كۇچارغا بېرىپ، ئۇلۇغ- قاياشلىرىغا قوشۇلدى. ھىچقانداق ئادەم ئۇلارغا ئېغىز ئېچىپ دەخلى قىلالمىدى. ئۆزلىرى نىمە خالىسا شۇنداق يۈرىدىغان بولدى.

لېكىن، دۇڭ دارىن دىگەن ئادەم ئۆز دىنىي ئېتىقادىغا ناھايىتى مۇستەھكەم، مۇسۇلمانلارغا بولغان ئىچكى ئاداۋىتى كۈچلۈك ۋە مەھكەم، غەيرەت ۋە باتۇرلۇقتا ھەممە مەنسەپدارلاردىن پىشقەدەم، بالايى- ئەزەم ئىى. سېرىق قولنىڭ ھاكىمى ئەلپ بېك [237] دىگەننى سەللا بىر گۇناھى بانا قىلىپ ئۇرۇپ ئۆلتۈردى. يەنە چوڭ پادىشانىڭ ئۆلۈگىنى كۆرسىتىپ پەرمان بەرسۇن دەپ، كاشغەر ئەھلىنى قىستاپ تەڭلىكتە قويدى. ئۇلار ئىلاجسىز كۆرسىتىپ بەردى. چېرىكلەرنى ئېلىپ چىقىپ، ئاتالىق غازىنىڭ گۆرىنى ئاچتۇرۇپ، نۇرغۇن ئورۇنلارنى دۆۋىلەپ، ئۇنىڭ جەسىدىنى كۆيدۈرۈۋەتتى. ھىچ ئىلاج بولمىدى. بۇنىڭدىن دىنى سۇس، ئەسلى زاتى ياماق مۇناپىقلار خوشال- خورام بولدى. لېكىن ، مۇسۇلمان سۈپەتلىك دىيانەتلىك ۋە ئاقىۋەت ئەندىشلىك خەيرىگاھلار غەمكىن بولۇپ، كۆزلىرى ياشقا تولۇپ، بەنىيار ئاللانىڭ دەرگاھى تەقەد دۇسىدىن كەچۈرۈم سوراپ دۇئا ئىلتىجا بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇلۇغ ئۆلمالار بۇ ئاجايىپ ۋەقەنى كۆرگەندە «بۇنداق قىلىش بولسا ئۆلۈڭ- موردا ئۆچۈن دەرىجە ۋە مەرتىۋە، لېكىن تىرىكلەرنىڭ

ھەققى ئۈچۈن زۇلۇم ۋە خارلىقتا لايىقتۇر» دەپ ئۆردى.

بۇنداق ئاجايىپ ۋەقە ئاتالىق غازى ئۆلگەندىن كېيىن سادىر بولدى. ئىلگىركى پادىشا ۋە خولۇپا بەرھەقلەردىمۇ سادىر بولغان ئىكەن. «تارىخ رەستۈسسافا» دىگەن كىتاپتا، مۇھەممەت بىننى خاۋەندىشاھ بايان قىلىپ، ئابباسلار خەلىپىسىنىڭ دەسلەپكى سەففاھ [238] ئىدى. يەنى ئابدۇللا بىننى، مۇھەممەت بىننى، ئەلى بىننى، ئابدۇللا بىننى، ئاببباس رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ خەلىپىلىك تەختىدە ئولتۇردى. ئۇ بىننى ئومەييە يەنى مۇئاۋىيەلەرنىڭ گۆرىنى ئېچىڭلار، لېكىن ئۆمەر ئابۇلئەزىزنىڭ [239] گۆرىگە دەخلى قىلماڭلار» دەپ ھۆكۈم يارلىق قىلدى. ئۇلار مۇئاۋىيەنىڭ گۆرىنى ئاچتى. قەۋرىسىدىن توپا- تۇپراقتىن باشقا نەرسە تاپالمىدى. يەزىد بىننى ئۇئاۋىيەنىڭ [240] گۆرىنى ئاچتى. كۆلدىن بۆلەك نەرسە يوق ئىكەن. ئابدۇلمۇلۇك مەرۋاننىڭ [241] گۆرىدە بولسا بېشى، ھەشام بىننى ئابدۇلمۇلۇكنىڭ [242] گۆرىدە بولسا ئۇنىڭ جەسىدى ۋە ھەممە ئەزالىرى پارچىلىنىپ، بىر- بىرىدىن ئاجراپ كەتكەن ئىكەن. بۇلارنى ئېلىپ چىقىپ كۆپ قامچىلاپ ئۇردى. ئاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ جەسەتلىرىنىڭ ئاستى- ئۈستىگە ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ، كۈلىنى كۆككە سوردى. سۇلايمان بىننى ئەلى، بىننى ئابدۇللا بىننى، ئاببباس تەزىلۇللا ئەنھۇ [243] بەسەرەدە [244] ھاكىم ئىدى. ئۇ يەنى ئۆمەييە ئۇلۇغلىرىنىڭ گەدىنىگە تىغ ئۇرۇڭلار ۋەپ بۇيرۇق بېرىپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلۇكلىرىنى كوچا، يوللارغا تاشلىدى. بۇ شەھەرنىڭ ئىت ۋە باشقا يىرتقۇچلىرى ئۇلارنىڭ گۆش ۋە تېرىلىرىدىن نەچچە كۈن بەھرىمەن بولدى. يەنى ئۆمەييە خەلىپىلىرى ئەۋلاتلىرىدىن مۇھەممەت بىننى ئابدۇلمۇلۇك [245]، ئۆمەر بىننى يەزىد [246]، ئابدۇلۋاھىد بىننى سۇلايمانلار [247] ناھايىتى باي ۋە ئەسۋاپ مۇلكى ھەددىدىن زىيادە كۆپ ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسىلا ھالاك قىلىپ، مال- مۇلكىگە سۇلايمان بىننى ئەلى ئاببباس ئىگە بولدى. يەنى ئۆمەييە تايىپىلىرىدىن ئەجەل يەتمەي قالغانلىرى بولسا پېكىر يوقسۇللۇق كوچىلىرىغا كىرىپ، ئۆزلىرىنى ئالەمنىڭ بۇلۇڭلىرىغا ئېلىپ، مەخپى كۈن ئۆتكۈزدى دەپ بايان قىلىدۇ. ئەي ئەزىز يارەنلەر، بىلىڭلار ۋە ئاگاھ بۇلۇڭلارکى، ئۇ ۋاقىت تارىخ چىجرىنىڭ بىر يۈز ئوتۇز ئىككىنچى يىلى (ملادى 749-750- يىلى – ت) ئىدى. شۇنداقلا بۇ دەۋر بولسا پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام زاماندىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمىگەن، بەلكى پەيغەمبەرنىڭ ساھابىلىرىنى كۆرگەنلەرمۇ تېخىچە ھايات ياشاۋاتقان بىر زامان ئىدى. ئەنە شۇنداق بىر زاماندا، بىرەر مۇسۇلمان خەلىپە ۋە پادىشانىڭ تەبئىتى يەنە بىر مۇسۇلمان خەلىپىگە مۇنداق ئاجايىپ ۋەقەلەرنى قىلىشنى راۋا ۋە دۇرۇس دەپ كۆرگەن تۇرسا، ھالبۇكى، ئۇ

چاغدىن ناھايىتى ئۇزۇن زامان ئۆتكەندىن كېيىنكى بۇگۈنكى كۈندە، بىرەر كاپىر دىنسىزنىڭ مۇسۇلمان ۋە دىندار ئىسلام پادىشالىرىنى يەنە قانداق خار ۋە ئېتىۋارسىزلىقلارغا دۇچار قىلماسلىغى مۇمكىن.

ئۇ چاغدا خىتايلار ئاتالمىش غازىنىڭ جەسسەتلىرىنى كۆيدۈردى. چۈكى، خىتايلارنىڭ ئېتىقادىچە، ئەگەر بىرەر ياخشىلىغى كۆپ، ياماناتلىغى ئاز ئادەم ئۆلسە، ئۇنىڭ جېنىنى يەنە بىر ئادەمنىڭ قوسىغىدا پەيدا قىلىپ، تېز ۋاقىت ئىچىدىلا ئۇنى يەنە تۇغدۇرۇپ، بۇ يەر يۈزىگە كەلتۈرىدىكەن. ئەگەر ياخشىلىغى ئاز، ياماناتلىغى كۆپ ئادەم بولسا، ئۇلار ئالدى بىلەن ئىت، ئىشەك قاتارلىق نەرسىلەر بولۇپ تۇغۇلۇپ، زىمىن يۈزىگە كېلىپ خىزمەت قىلىپ، زىمىن يۈزىدىكى ئادەملەرنىڭ ھەققىنى ئاداق قىلىپ، ئاندىن يەنە ئۆلۈپ، بىر ئايالنىڭ قوسىغىغا پەيدا بولۇپ، يەنە تۇغۇلۇپ كېلىدىكەن. ئەگەر ئۇ كىشىنىڭ ئازراقلا ھەققى بولسا، ھەققىنى ئادا قىلىپ، ئاندىن تۇغۇلۇپ كېلىپ، تۇخۇم تۇغۇپ بېرىپ، ھەققىنى ئادا قىلىپ، ئاندىن ئادەم بولۇپ تۇغۇلۇپ كېلىدىكەن. كىشىنىڭ ھەققىنى بەرمەي ئىلاجى يوق. پۇل ئېگىسىنىڭ ھەققىمۇ ئەسلا بىكارغا كەتمەيدۇ دىگەن يامان ئەقىدىلىرى مۇستەھكەم ئىكەن، شۇڭلاشقا، ئۇلار كىشىنىڭ ھەققىدىن قورقۇپ ئەندىشە قىلىدىكەن دەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئاتالمىش غازىنىڭ جەسىدىنى كۆيدۈرۈشىدىكى ئەقىدىسى بولسا، بۇ لاۋ پادىشانىڭ جېنى يەنە بىر ئايالنىڭ قوسىغىدا پەيدا بولۇپ تۇغۇلۇپ كېلىپ، ئىككىنچى قېتىم يەنە بىئاراملىق قىلمىسۇن دىگىنى ئىكەن. ئۇلار بۇ ئەقىدىسىنى روھنىڭ يۆتكىلىشى دەپ قارايدۇ. راست ياكى يالغانلىغىنى ئاللا بىلىدۇ.

ئەلقىسسە، خاقانى مەنسەپدارلىرى خەققە بەش يىلغىچە يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تۈزۈم بويىچە مۇئامىلە قىلدى. ئاندىن كېيىن يۇرتدارلىق ئىشلىرىنى ئېنىقلىماقچى بولۇپ، ھەرقانداق كىشىنىڭ يەر- زىمىنىنىڭ ئاز- كۆپلىكىگە قارىماي چىزىلاپ ۋە پۈتلاپ ۋە كەملەپ ئۆلچەپ، ئازغا ئازچە، كۆپكە كۆپچە ئاق ياكى قارا ئاشلىق، سامان قويۇپ دەپتەرگە ئالدى. ھەر بىر شەھەرنىڭ چىقىم- كىرىمىنى خەتلەپ توختىتىپ، ئۇلۇغ خانغا مەلۇم قىلدى. ئۇلۇغ خاندىن «بىلدىم» دىگەن يارلىق چۈشتى. ھەر قايسى شەھەرنىڭ مەنسەپدارلىرى تەيىن قىلىپ توختىتىلغان ئاشلىقنى كەم ياكى ئارتۇق قىلماي، دۆلەت خېنىيىسىگە ئالدى. مەنسەپدارلار ئالۋاتقىنى ئون ياكى ئون ئىككى يىلغىچە مۇشۇ تەرىقىدە ئېلىپ تۇردى. بەلكى بۇ ئالۋاتقىنى بارغانسېرى كۆپەيتىۋەردى. ھازىر خاقانى مەنسەپدارلىرى بۇ جايىنى ئىگەللىگەنلىگىگە ئوتتۇز يىلدىن ئاشتى. يەنى تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئۈچ يۈز يىگىرىمە (مىلادى 1909- يىلىغا – ت)

يەتتى. خالايىق شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، ئەجداتلىرىدىن قالغان مۇلكى مىراس زىمىنلىرىنى تاشلاپ، ھەر تەرەپكە قېچىپ كەتتى. ھويلا- ئارامگىرى، ھەرەم باغلىرى، مال- مۇلكى ۋەيران بولۇپ، ھۇقۇش، قۇزغۇنلارغا ئاش ، دەشە- پىرىلەرگە جاي- ماكان بولۇشقا باشلىدى. ئۇلار يۇرتدارلىق ئالۋاڭلىرىنى تۆلەشكە ئاجىز قېلىپ، يەر- زىمىنىنى باشقا ئادەمگە بىكارغا بەرسىمۇ ئالمايدىغان بولدى. خاقانى مەنسەپدارلىرىنىڭ ئىچكى كۆڭۈللىرىدىكى مۇددىئا غەرەزلىرى بولسا، چەنتو پۇقرالار ۋە خۇداسىنىڭ رەھمى- شەپقەتلىرىگە سىغىنىپ، خۇداسىدىن باشقا ھىچ مەخلۇقتىن ياخشى ۋاپا ۋە ئۈمىت تۇتمىسۇن، پەقەت بىزنىلا ئازرۇ- ھەۋەس قىلىپ، بىھۇدە جەۋرى- مۇشەققەتلەرنى چېكىپ، ئۆمرىنى زايا قىلمىسۇن، يەنە ئىككىنچى مەرتىۋە باشقا تايىپە ۋە پادىشالارنى تەلەپ قىلىپ، بىزگە ناشۇكۇرچىلىك قىلمىسۇن، ئاسمان ۋە زىمىن خۇداسى كىمنى خالاپ ۋە كىمنى ئۇلۇغ قىلىپ بەرسە، شۇلارنىڭ ئەمرى- پەرمانلىرىدىن چىقماي، سەۋر قىلسۇن دىگەنلىكتىن ئىبارەت ئىكەن. ئەگەر ئۇلارنىڭ يۇرت سورايدىغان مۇددىئاسى بولسا ئىدى، پۇقرا- خالايىققا مۇنچىلىك زۇلۇم قىلىشنى راۋا ۋە لايى كۆرمەس ئىدى. بەلكى ئۇلار مۇسۇلمان زالىملىرى ياكى خىتاي ئەمەلدارلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولۇپ، سىياسەت يۈرگۈزگەن بولار ئىدى. خۇداۋەندە ئۆز رەھمى ۋە پەزىلەتلىرى بىلەن بۇ لەنتى زالىملارغا يەنىلا ئىنساپ ۋە ئادالەت ئادا قىلسا ھەجەپ ئەمەس.

ئەي نادان ئاسى، بىمقدار، خارگۇناكار ۋە بىمادار! سېنىڭ بۇنداق ئىقتىدارلىق پادىشالار ۋە ئەتىۋارلىق ساھىبى يولباشچىلىرىنىڭ ئىشلىرىغا ئارلىشىپ، ئۇلار ھەققىدە سۆز ئېچىشقا نىمە ھەققىڭ ۋە مۇناسىۋىتىڭ بار؟ سەن بۇنداق گەپلەرنى قىلىشقا قانداقمۇ جۈرئەت قىلالايسەن؟ ئەي مۇغەننى ئالىملار، سىلەرمۇ بىھۇدە ۋە يوغان سۆزلىرىڭلارنى ئاۋايلاپ سۆزلەڭلار. چۈنكى، پادىشا ۋە ھاكىملارنىڭ ھەممىسلا ئۆز قۇۋۋىتە ۋە شجائەتلىرىمىز بىلەن شەھەر ئالدۇق دەپ ئۆزلىرىگە ئىشەنچە قىلىدۇ. ھەقىقەتنى ئايرىغۇچى بولسا، پەقەت ھايات ئىگىسى بولغان ھەققى ئاللانىڭ ئۆزىدۇر. ھالبۇكى، ئۇ ئالەمنىڭ خۇداسى ئۆز ئىلمىي قەدەملىرى بىلەن ئىسلام دىنىدىكى ياكى دىنسىز كاپىر پادىشالارنىڭ قايسىبىرى بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنلا بىز مەخلۇقلارنىڭ ئۈستىگە ئىگە قىلىپ ئەۋەتكەن - بەس ! شۇڭلاشقا، ھەر زامان ۋە ھەر قانداق ۋاقىتتا پادىشا ۋە ھاكىمى ۋىلايەتلەر، ئەمەلدارلارنىڭ ئىنساپ ۋە ئادالەتلىرى ھەققىدە دۇئا قىلماق لازىمدۇر. ئەگەر ئۇ ئىسلام پادىشا بولىدىكەن، ئۇنىڭغا دۇئا قىلماق كېرەك ۋە ئۇنىڭ توغرا يولى، ئىنساپ ئادالەتلىرىنى تىلەش لازىمدۇر. چۈنكى، بۇنداق پادىشالارنىڭ نېئمەت ئىلاھى جۇملىدىندۇر.

نەزىم:

ھەمە ھالغا شۈكرى قىلماق لازىم ئېرۇر،

كى مۇبادا ئانىڭدىن ئولغاي ياماق.

ئەي ئاقىللار، باغۋەنلەرنىڭ قۇرۇق ئۈستىگە قويغان تىكەنلىرى، قويچى پادىچىلارنىڭ ئىتلىرىمۇ نېئىمەت ئىلاھى جۈملىسىدىن مۇھاپىزەت قىلىپ ساقلىشى بولمىسا ئىدى. قويلىرىنى باغچىلارنىڭ قۇرۇق ئۈستىگە قويغان تىكەنلىرى بولمىسا ئىدى. مۇئىلىرىنى ئوغۇرلاردىن ساقلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇنىڭدىن مەلۇم بولدىكى، خۇداۋەندەكىم ئۆز قۇدرىتى بىلەن ئۆز ۋاقتىدا ھەر قانداق ئىنسان خىلى ئىچىدىكى ئۇلۇغلار نەسلىدىن بىرسىنى بىز مەخلۇقلارنىڭ ئۈستىگە ئىگە قىلىپ بەرسە، بارلىق پۇقرالار ۋە خالايىقلارنىڭ ئۇنىڭغا شۈكرى سانا قىلىپ، ئۇلار ھەققىدە دۇئا قىلىشلىرىمۇ لازىم تۇتۇپ بېلىشكە تېگىشلىك ئىشلار جۈملىسىدىندۇر. ئىاھا ئۇلۇغلارغا ئىنساپ ۋە ئادالەت ، پۇقرالارغا توغرا يول ئاتا قىلغايسەن. ھۆرمەت سەيىدىلمۇرسەلىن ۋە ئەنبىيالارغا مەنسۇپ ـ ئامىن !

20

فەغفۇرچىننىڭ پۇقراپەرۋەرلىك تەرەپتىكى ئادالەت ـ سۈپەتلىرى، زىمىننىڭ كەڭرى ـ چوڭ ۋە ئۇلۇغلۇغى، زىمىن دائىرسى تەرىپى ھەققىدە قىسقىچە ۋە نەمۇنە بايانى

راست سۆزلۈك يارەنلەر، ئەقىللىق بۇرادەرلەرنىڭ روشەن ۋە ماقۇل كۆڭۈللىرىدىن مەخپى ۋە نامەلۇم قالمىغايكى، بۇ تارىخچىنىڭ مۇقەددىمە ئاخىرىدا بايان قىلىنغاندەك، فەغفۇرچىنى خانى بۇ شەھەرلەردىكى مەنسەپدارلارنىڭ گەدىنىدىن ئايمۇ ـ ئاي پۇل ئېلىپ تۇردى. بۇنى «چوقا بېشى» دەپ ئاتىدى ھەم تۇزغىچە باج قويدى دەپ بايان

قىلىنغان ئىدى. بۇنىڭ تەپسىلى بايانى بۇكى، ئاقسۇلۇق موللا نىياز ئاخۇن ناملىق زېرەك ھەم ھۇشيار بىر مىرزا كەمنە مەنكى بۇ ئېتىۋارسىز قەلەم تەۋرەتكۈچىگە ئۆز ئاغزى بىلەن شۇنداق بىر قىسىنى ھىكايە قىلىپ بەرگەن ئىدى. يەنى تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز ئاتمىشىنچى يىلى (مىلادى 1844- يىلى - ت) ئەتىراپىدا شەنفىڭ خان دەۋرىدە [248] چاڭ مۇزا دىگەن بىر تايپە، ئەنگلىيە نىسارلىرى ۋە بۇزۇلغان تۆڭگانىلار ئۇلۇغ خانغا يۇپۇشقان كۈنلەردە خان مەزكۇر تايپىلەر ئۈستىگە لەشكەر ماڭدۇرۇپ، بۇ نەنلۇباچىڭ تەرەپكە ئىلگىرىكىدەك كۆلەن- ۋەزىپە ئەۋەتىشگە پۇرسەت يەتمىگەن زامانلاردا، بۇ يەتتە شەھەردىكى مەنسەپدارلار «بىزمۇ بۇ شەھەردىن كان تېپىپ ئۇلۇغ خانىنىڭ غەزىنىسىگە كۈمۈش سالساق، پۇقرالارنىڭ گەدىنىگە پۇل قويۇپ باج يىغۇۋېلىپ، بۇنى ئۇلۇغ خانغا مەلۇم قىلىپ، مەنسەپ ۋە ئابرۇي تاپساق» دەپ مەسلىھەتلىشىپ، ئاقسۇنىڭ چىڭخەي ئامبانى مەن دارىن دىگەن ئادەم ئاقسۇنىڭ ھاكىمى باشلىق مەنسەپدارلارنى ھازىر قىلىپ، ئاقسۇنىڭ ئادەم ۋە ئۆي نۇپۇسنى خەتلەپ، ھەر ئۆيلۈك ئادەمگە ئىككى تەڭگىدىن مىس پۇل قويىدى. بۇنى «چوقا بېشى» دەپ ئاتىدى. ئۇلار شۇنداق قىلىپ، پۇقرالاردىن ئون تۆت مىڭ تەڭگە چوقا بېشى پۇلنى ئالدى. ئۇلۇغ خانغا بۇنىڭ راستى مەلۇم بولماي ۋە سوربغمۇ قىلنماي يوقاپ كەتتى. بىر ئۆيلۈك ئادەمنىڭ ھەر ھەر ئايدا ئىچىدىغان تۇزىغا ئىككى پۇلدىن باج قويۇپ، ئۇچ ئايدا ئۇچ داچەن، يەنەى ئالتە پۇل ئېلىشنى قارار قىلدى. بۇنى ھىساپلاپ كۆرگەندە، پۈتۈن ئاقسۇ تەۋەلىگىدىن بىر يىلدا ئون بەش مىڭ نەچچە يۈز تەڭگە پۇل يىغىلىدىكەن. نەتىجىدە بۇ پۇلنى ئېلىشقا ھۆكۈم جارى بولۇپ، ئۇچ ئاي توشقاندىن كېيىن، يۇرتنىڭ ئەمەلدارلىرى يۇقىرقى تۇزۇم بويىچە پۇقرالاردىن بۇ پۇللارنى يىغۇالدى ۋە ئۇنى ھاكىم بېكنىڭ ئوردىسىغا ئېلىپ كېلىپ، بۇ تۇز بېجنى ساناش ۋە ساقلاشقا پېقىر موللا ئاخۇن مىرزىنى تەيىنلىدى. بۇ پۇلنى تۇرغان كۈنلەردە قەدىمدىن بۇيان فەرغانە خانلىغىنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇپ يەر- زىمن مۇلكىگە ئىگە بولغان ھەم دېھقانچىلىق قىلىپ ئۇلۇغ چىنى خاقانىنىڭ ساڭلىرىغا ئاشلىق تۆلەيدىغان بىر مىڭ بەش يۈز ئۆيلۈكتىن ئۇشۇقراق پۇقراسى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ بۇ كۈنلەردە مىرزا باي دىگەن بىر ئاقساقالى بارئىدى. ئاقسۇ ھاكىمى مىرزا بايغا «قول ئاستىدىكى پۇقرالىرىڭدىن ھەرئايدا بىر داچەندىن تۇز بېجى ئېلىپ خېنىيەگە تاپشۇرىسەن» دەپ ھۆكۈم خەت بېرىپتۇ. مەزكۇر ئاقساقال «كاشغەردىكى ئوغلۇمغا مەلۇم قىلىپ، ئاندىن كېيىن تۇز بېجنى ئېلىپ بېرەي» دەپ، بۇ ھۆكۈم خېتىنى كاشغەردىكى چوڭ ئاقساقالغا ئەۋەتىپتۇ. چوڭ ئاقاساقال بۇنىڭدىن خەۋەردار بولۇپ، ئەرز قىلىپ، بۇ ھۆكۈم خېتىنى ياركەنتتىكى خان

ئامبانغا ئەۋەتىپتۇ. خان ئامبان بۇ خەتنى ئوقۇپ كۆرۈپ، يەنىمۇ راستنى بىلەي دەپ ئاقسۇغا مەخپى ئادەم ئەۋەتىپ تەكشۈرۈپتۇ. ئۇ ئادەم ياركەنتكە يېنىپ بېرىپ، ۋەقەنىڭ راستلىغىنى خان ئامبانغا مەلۇم قىلىپتۇ.

بۇ كۈنلەردە باي ھاكىمى قاسىم بېگ مەنسەپ توغرىسىدىن ياركەنتكە بارغان ئىكەن. بۇ بېكدىنمۇ راستنى ئېنىقلاپ چى خەت ئېلىپتۇ. ئاندىن ئۇ ئۇلۇغ خانغا «ئاقسۇدىكى مەن دارىن دىگەن ئەمەلدار ئۇلۇغ خانىنىڭ شانى-شەۋكىتىنى سۈندۈرۈپ، خوتۇنلار ئىچىدىغان تۇزدىن باج ئېلىپتۇ. بۇ ھال يىراق- يېقىن مەملىكەتلەرگە ئاڭلانسا ياخشى ئىش بولمايدۇ» دىگەن مەزمۇندا ئەرز ئەۋەتىپتۇ ۋە بۇ ئىشنىڭ راستىنى ئېنىقلاشقا ئادەم ئەۋەتىپتى تىلەيمەن» دەپ مەلۇم قىلىپتۇ. بۇ ئۇلۇغ خانغا يېتىپ، جۇنلە (تەستىقلىنىپ ـ ت) كوي دارىن دىگەن ئامبانىنى تەكشۈرۈشكە ئەۋەتىپتۇ. ئاقسۇنىڭ ئامبانى مەن دارىن دىگەن ئۇنىڭ يارلىق بويىچە ئەھۋالنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ئاقسۇغ كېلىدىغانلىغىنى ئاڭلاپ، ئۆزىنىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئاقسۇ ھاكىمى باشلىق چوڭ- كىچىك خىتاي ۋە يەرلىك ئەمەلدارلاردىن يەتمىش ئىككى ئەمەلدارنىڭ تىلىدىن « تۇزغا باج ئالمىدۇق، بۇ بىر يالغان سۆز» دەپ چى خەت ئالدى. پىقىر موللا ئاخۇن مىرزىدىنمۇ «پۇل ئالمىدىم» دەپ تاندۇرۇپ چى خەت ئالدى. ئۇنىڭغىچە مەزكۇر تەكشۈرگۈچى ئامبان ئاقسۇغا كەلدى. تۇز بېجى ئالغانلىقنىڭ راستىنى پۈتۈرالاردىن ئېنىقلاپ بىلدى ۋە كەمنە مېنىمۇ سۆز ئېلىپ بېرىپ سۆز سوردى. يالغان سۆزنى راست سۆزنىڭ جايىغا ئەپكىلىش ناھايىتى مۇشكۈل بولدى. «راستلىق خاسلىقتۇر» دىگەن ئەقىدىنى مەھكەم تۇتۇپ، « بىر ئۆيلۈك ئادەمدىن بىر ئايدا ئىچىدىغان تۇز بېجىغا ھەر ئايدا بىر داچەندىن پۇل ئېلىپ ماڭا تاپشۇردى. جەمئىي بىر مىڭ ئالتە تەنگە ئالتە پۇل ئېلىنغاندىن كېيىن، ئۇلۇغ خان بۇ توغرىدىن كايىپتۇ دىگەن گەپنى ئاڭلاپ،ئۇنىڭدىن ئارتۇق پۇل ئېلىنمىدى» دەپ مەلۇم قىلدىم. ئۇ «بۇ پۇل قۇلۇڭدا ھازر بارمۇ» دەپ سوردى. مەن «بەزىسى ھازىر بار» بەزىسى ئۈستۈمدىكى دىۋان بېگى ئۆتنە ئېلىپ ئىشلەتتى. يەنە بۇنىڭ ئورنىغا پۇل سېلىپ قويىمىز دەپ ئالغان ئىدى. «بۇ دەپتىرىگە يېزىقلىق» دەپ مەلۇم قىلدىم. ئۇ بۇ سۆزۈمنىڭ راستلىغىنى ئۈچۈن چى خەت ئالدى. ئاقسۇنىڭ ئامبانى بۇنى ئاڭلاپ، «مەن ئىقرار قىلما دىسە يەنە نىمە دەپ ئىقرار بولسەن» دەپ كايىپ، ئىككى جىڭلىق پالاقتا سەكسەن تاياق ئۇردى ۋە دېڭىزدا مەھكەم قىلىپ سولاپ قويدى. ئارلىقتا سەكسەن كۈن ئۆتتى. ئۇلۇغ خاندىن «تۇز پۇلى تۇتقان موللىنى، ئاقسۇ ھاكىمى ھۇشۇر، باي ھاكىمى قاسىم ۋە دىۋان بېگى موللا ھۇشۇرنى ئىلىغا ئېلىپ چىقىپ، جاڭجۇن ۋە خان ئامبانىلار ئۆزى سوراق قىلىپ، ۋەقەتنىڭ راست ياكى يالغانلىغىنى ئېنىقلىسۇن»

دىگەن يارلىق كەلدى. يارلىق ھۆكۈمى بويىچە بۇ تۆت كىشىنى ئىلىغا ئېلىپ بارىدى. بۇ كۈنلەردە ئاقسۇ ھاكىمى ھامىد تاجى ھاكىم بېگىم ھاكىملىغىدىن بىكار بولۇپ، ئورنىغا ھۇشۇر بېك دىگەن كىشى ئارىيەت ھاكىم بولۇپ، تامغا تۆتۈپ تۇرغان ئىدى. جاڭجۇن ۋە خان باشلىق ئون ئىككى نەپەر كاتتا مەنسەپدار دەقەمتۇر قاتار ئولتۇرۇپ، بىزدىن بىر-بىرلەپ، ناھايىتى نازۇك ۋە ئىنچىكىلاپ ئالدىرماي سورىدى. بىر ئايدا تۆت- بەش نۆۋەت سۆز سوارىتى. بەزى كۈنلەردە ئۈچ- تۆت نۆۋەت سورايتى. شۇنداق قىلىپ سەككىز ئاي سوراق قىلدى. شۇنداق نۇرغۇن سۆزلەرنى سورىدىكى، بۇنى يېزىشقا قەلەم ئاجىز كېلىدۇ. ئاخىرى بۇنىڭ راستىنى ئېنىقلاپ، ئۇلۇغ خانغا مەلۇم قىلغاندا، ئۇلۇغ خاندىن چىڭ خان ئامبان دىگەنگە «بۇلارنى ئۆز يېرىگە ئاپىرىپ، ئۇششاق پۇقرالاردىمۇ سوراپ ئېنىقلاپ، بىر قارارغا كېلىپ، ئۇچۇر بېرىلسۇن» دىگەن مەزمۇندا يارلىق كەپتۇ. خراجىتىگە بەش مىڭ سەر كۈمۈش يارلىق قىلىپ، يەنە ھەر كۈنلۈك خراجىتى ئۈچۈن ھەر ئۆتەڭدىن ئەللىك بىر كۈمۈش ئېلىشقا يارلىق چۈشۈپتۇ. مەزكۇر خان ئامبان ئۇرۇمچى، تۇرپان يولى بىلەن داغدۇغا ھەشەمەتلەرنى قىلىپ ئاقسۇغا كەلدى. ئاقسۇ ئامابانى مەن دارىن، تاجى ھاكىم بېگىم، ھۇشۇر ھاكىم بېك باشلىق خىتاي ۋە يەرلىك مەنسەپدارلاردىن يەنە ئېنىقلاپ سوراپ، راستىنى ئېيتقۇزۇپ، ھەممىسىدىن چى خەت ئالدى. مەن موللاخۇندىن بىرمىڭ تەڭگە ۋە يەنە ئالتە تەڭگە پۇلنىڭ ھىساۋىنى سورىدى. بۇ پۇلنىڭ ھازىرىغا ھازىرچە ۋە يوق بولغان پۇلنىڭ دېرىگىگە پۇل ئالغان ئادەملەرنى تۇتۇپ جاۋاپ بەردىم. لېكىن بۇ پۇلدىن تۆت پۇل كەم چىقتى. ئۇ «نىمە قىلدىڭ؟» دەپ سورىغاندا، مەن «ئېسىمگە ئېلىپ ئاندىن جاۋاپ بەرسەم» دىدىم. ئۇ ماقۇل بولدى. ئاخىرى بۇ ئىككى داچەن يەنى تۆت پۇل ئۈچۈن يەتتە نۆۋەت كاتتا سوراقخانىغا ئېلىپ كىرىپ سوراق قىلدى. ئاخىرى «بۇ تۆت پۇلغا قەغەز ئېلىپ، باج بەرگەن ئادەملەرگە باغاق ھۆججەت قىلىپ بەردىم» دەپ جاۋاپ بەردىم. بۇ سۆزۈمنى ھۆججەت قىلىپ تۇرۇپ، تاجى بېگىمنى ئېلىپ كىرىپ، «باج تۇتقان بۇ موللىغا خېنىيىدىن بەرگەنمۇ؟» دەپ سورىدى. ئۇ «قەغەز بەرمىگەن ئىدى» دەپ جاۋاپ بەردى. خان ئامبان « ئۇنداق بولسا قەغەز بەرمىگەن دەپ مۆھرىڭنى بېسىپ چى خەت بېرىڭ» دەپ چى خەت ئالدى. ئاندىن كېيىن مەندىن ئالدىغان ھىساپ سورىغىنى تۇگىتىپ، بۇ سوراقنىڭ ئۇچۇرىنى ئۇلۇغ خانغا مەلۇم قىلدى. ئۇلۇغ خاندىن «بىلدىم، مېنىڭ ئۇششاق پۇقرالىرىم ئۇستىدىكى مەنسەپدارلار، ئۇلارغا جەۋرى- زۇلۇم سېلىپتۇ. مەن ئۇلۇغ خان ئاقسۇ ھاكىمى، باي- سايام ھاكىمى باشلىق خىتاي، يەرلىك ئەمەلدارلاردىن يەتمىش ئىككى مەنسەپدارنى مەنسۇندىن ئالدىم. بۇلار

ھېچقانداق مەنسەپ ئىشلىرىغا ئارلاشمىسۇن. لى فا قائىدىسىگە سېلىپ، ماددىلىرىنى ئاختۇرۇپ كۆرسەم، بۇ مەنسەپدارلارنى بەش مىڭ يوللۇق يەرگە يالاپ، بۇغۇپ ئۆلتۈردىغان قانۇن بار ئىكەن. لېكىن مەن بولسام ئۇلۇغ خان، خۇددى ئىگىز بىر تاغ، پۇقرالىرىم بولسا كىچىك دەريا‌غا ئوخشاش. مەن ئۇلارنىڭ گۈناسىنى ئەپۇ قىلدىم. ئۇلار ئۆز يېرىگە بېرىپ پۇقراچىلىغىنى قىلسۇن. يەنە بىرى مەن يېڭى تەختەكە چىقتىم. بۇلارنىڭ گۈناسىنى ئەپۇ قىلدىم» دەپ يارلىق چۈشۈردى. بۇ ۋەقە شەنفېڭ خانىنى ئونىنچى يىلى (مىلادى 1860- يىلى – ت) يۇز بېرىپ سوراق قىلىنغان ئىدى. سوراق تۈگىگىچە شەنفېڭ خان ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا تۇڭجۇر خان بولۇپ، ئوتتۇرسىدا تولۇق ئۈچ يىل ئۆتكەن ئىكەن. مەزكۇر خان ماڭا رەھىمى- شەپقەت قىلىپ ماختاپ، ئوتتۇز سەر كۈمۈش شاڭلاپ بېرىپ، پۇقراچىلىغىڭنى قىلغىن دەپ جاۋاپ بەردى دەپ سۆزلەپ بەرگەن ئىدى. مەنكى كەمىنە قەلەم تەۋرەتكۈچى ئۇ چاغدا ئۆيلەنگەن ئىدىم. مەنمۇ ئەل قاتارى ئۈچ ئايدا ئۈچ داۋەن بەرگەن ئىدى.

ئەي زامانە ئادەملىرىنىڭ رەسالىرى ۋە دەۋرانىنىڭ ئەقىللىق دانالىرى، بۇ ئۇلۇغ خانىنىڭ ئادالەتلىگى ۋە پۇقراپەرۋەرلىگى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بۇ يەتتە شەھەر ھىساۋىدا بىر مىڭ تەڭگە ئالتە پۇلنى خىتاي ھىساۋىدا ئاتمىش ئىككى يېرىم سەر كۈمۈش، ئوروسىيە ھىساۋىدا بىر يۈز ئاتمىش سوم نەچچە تىيىن ئاقچا ھىساپلايدىكەن. دېمەك، ئاران مۇشۇنچىلىك پۇل ئۈچۈن ، ئۇلۇغ خان ئىلىدىن خان ئامبانى بۇيرۇپ، خىراجىتىگە ئۆز غەزنىسىدىن نەچچە مىڭ سەر كۈمۈش بەرگەنىنىڭ تېشىدا، پارچە خىراجەتلىرى ئۈچۈن يەنە نەچچە مىڭ سەر كۈمۈش تەينلەپ، «مەن ئۇلۇغ خاندىن يارلىق بولماي تۇرۇپ، مەنسەپارلىرىم ئۇششاق پۇقرالىرىمدىن ھەر ئايدا بىر داۋەندىن پۇل ئېلىپ جەۋرى قىلىپتۇ» دەپ تەكشۈرۈپ، چىڭچەي ئامبان باشلىق ئۈچىنچى، تۆتىنچى جەرەكلىك مەنسەپكە يەتكەن ھاكىم ۋە چوڭ-كىچىك يەتمىش ئىككى مەنسەپدارنى مەنسۇبىدىن ئالدى. بەلكى تۆز بېجى تۇتقان ياكى ئالغان يۈز بېگى، مۇئەززىن، ئاقساقاللارغىچە بىكار قىلدى. يەنە ئىككى داۋەن ئۈچۈن نەچچە كۈن سوراق قىلىپ، راستىنى ئېنىقلاپ، بۇ ئىشقا ئەجەپلىنىپ، قىياس ۋە ئىتىھان كۆزى بىلەن قارىدى. ئۇنىڭ بۇنداق ئىنساپ ۋە ئادالەتلىرىگە ئىنساپ قوشۇلسۇن! گەرچە ئۇلۇغ خانغا ئاڭلانغىنى بىر داۋەن بولسىمۇ، غەزىندىن نەچچە مىڭ سەر كۈمۈش سەرپ قىلىپ، ياخشى سوراق قىلاتتى. بىراق، بۇگۈنكى كۈندىكى مەنسەپدارلار بولسا، خېنىيە ئالۋاڭلىرىنى بازا قىلىپ، بىر پۇقرادىن بىر مىڭ تەڭگە پۇلنى ئورۇن- سەۋەپسىز ئالماقتا. پۇقرالار دادى- پەريادىنى ئۇلۇغ خانغا يەتكۈزەلمەيدۇ ۋە

ئاڭلىتالمايدۇ. ئۇلۇغ خان بولسا چوڭلۇق قىلىپ، مەنسەپدارلىرىنىڭ خۇلقى- مىجەزى ۋە زۇلۇم- جەۋرىدىن خەۋەر ئالمايدۇ. بۇ سۆزلەرنى يېزىۋاتقان چاغدا، خۇددى مۇشۇنداق يەنە بىر گەپ ئىسىمگە كەلدى.

تارىخ كىتاپلىرىدا بايان قىلىنىشچە، قەدىمقى زاماندا پادىشا نوشرۋان ئادىل [249] ئوغا چىقىپ بىر كەنتنە قوندى. بورچىلار ئاشخانىغا تۇز تەييارلىغان ئىكەن. بۇ ئىشنى سەل چاغلاپ، مەزكۇر كەنتنىن تۇز ئېلىپ ئىشلىتىپتۇ. بۇ ۋەقە نوشرۋانغا ئاڭلانغاندىن كېيىن، ئۇ باقاۋۇل بېشى باشلىق بورچىلارغا سايىسەت قىلىپ، ئۇلارنى ئىبرەت ئۈچۈن دارغا ئېسىپتۇ ۋە ئۇ «ئاشخانىنىڭ تۇزى بولسا ئاز ۋە چاغلىق نەرسە، تولا ئىشلەتكىلى بولمايدۇ. لېكىن بۇنى يارلىق قىلماي تۇرۇپ، ئۆزىگە ئېلىپتۇ. بىراق بۇ ئىشنى سەل چاغلاپ ئۆتكۈزۈۋەتسەم، مەندىن بەخسەلىك يۈز بېرىپ، پۇقرالارنىڭ ئۈستىگە بۇ قائىدە رەسمىي جارى بولۇپ كەتكەندىن كېيىن، جەۋرى- زۇلۇم بىللە پەيدا بولىدۇ. زۇلۇمنىڭ يىلتىزى كىچىك نەرسە،لېكىن ئۇ پاتلا چوڭ بولۇپ كېتىدۇ. ئۇنى كىچىك چېغىدا يۇلۇپ تاشلاش ئاسان، مۇبادا ئۇ يىلتىزى چوڭ بولۇپ، رەسمى قائىدىگە ئايلىنىپ قالغاندىن كېيىن، پۇقرالارغا زۇلۇم پەيدا بولۇپ، يۇرتتىن ئىنتىزام قوزغىلىپ كەتسە، ئۇنى جايىغا ئېلىپ كېلىش ئەلۋەتتە تەس بولىدۇ. بىرەر تەدبىر قوللانغىلىمۇ بولمايدۇ. ھەر ئىشقا كىچىك ۋاقتىتلا تەدبىر قوللىنىپ، ئالدىنى ئېلىش لازىم دەپ ئاگاھلاندۇردى. شۇڭلاشقا نوشرۋاننى ئادىل» دەپ ئاتىدى. بۇنداق دەپ ئاتاشقا يەنە باشقا سەۋەپلەر بولسىمۇ، لېكىن بۇمۇ ئۇنىڭ بىر سەۋىۋى.

ئەلقىسسە، بۇ سۆزلەرنى تەپسىلي بايان قىلىشتىن مەقسەت شۇكى، بۇ چەت- ياقا يۇرتلارغا مەنسەپدار بولۇپ كەلگەن ئەمەلدارلارنىڭ جەۋرى- زۇلۇملىرى ئۇلۇغ خانغا راستى بىلەن مەلۇم بولمايدىغان ئوخشايدۇ. لېكىن ئۇلۇغ خان ناۋادا راستىنى ئاڭلاپ قالسا، ئۇنى ياخشى تەكشۈرۈپ، تەپتىشلەرنى قىلىپ، پۇقراپەرۋەرلىك سىياسىتىنى ئوبدان يۈرگۈزۈپ، ھەققانى ئادالىتىنى خۇددى ئاپتاپقا ئوخشاش ھەممىگە باراۋەر يەتكۈزۈپ ئىش كۆرىدىكەن. شۇڭلاشقا، ئۇنىڭ ئادالەت نەتىجىلىرى ۋە خاسىيەت ئەسەرلىرى بەركىتىدىن ياكى يەتتە مىڭ يىل مابەينىدە چىنى ماچىنىنىڭ [250] ئەۋلادلىرى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى خان بولۇپ، ئۇلارنىڭ خانلىق دۆلىتى ۋە بەختىگە قۇسۇر يېتىپ، پادىشا پادىشالارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، باشقا تەختى سەلتەنەت قۇرۇلغانلىغىنى ھېچقانداق تارىخ كىتابىدا ئۇچرىمايدىغان ئەھمەس.

لېكىن تارىخ كىتاپلىرىدىكى تىزما بايانلارغا قارىغاندا، پىشدا دىيان پادىشالىرىدىن ئەسكەر رومى [251]

دىگەن ئادەم ئالەمنى ئۆزىگە قاراتقان بىر پادىشا بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئاقىۋەت فەغفۇرچىنى بىلەن دواتلۇق ئورنىتىپ، سۇلھى تۈرۈپ ياندى. يەنە كېيىنكى پەيغەمبەر ئاخىر زامان دەۋرىدىكى پادىشالاردىن بولغان چىنگىز قائان بىر مۇنچە يۇرتنى ئۆزىگە قاراتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلۇغ خان سۇلھى تۈزۈشكە مايىل بولۇپ، قىزىنى چىنگىز خانغا بېرىپ، ئۇنى كۈيۈغۇل قىلدى. چىنگىز قائان ئۇنىڭ قىزىنى ئۆز خوتۇنلىرىنىڭ قاتارىغا ئېلىپ، ئۆز يۇرتىغا ياندى ۋە بۇ زىمىنغا مۇستەقىل پادىشالىق ھۆكۈمنى جارى قىلالمدى. شۇنىڭدەك ئەمرىتېمۇر كوراگانمۇ (ئاللا ئۇنىڭ ياتقان جايىنى نۇرلۇق قىلسۇن !) خاقانى چىنى بىلەن غازات قىلىمەن دەپ، ئۆز يۇرتىدا ئۇچ يىل ئەسكەر جەملەپ، ئۇچ يۈز ئاتمىش ئالتە مىڭ نەپەر ياراملىق ئەسكەر تەييارلاپ، بېجىننى مەقسەت قىلىپ، تاشكەنتنىڭ يۇقىرسىدىكى ئوترار دىگەن كونا شەھەرگە كەلگەندە، قىش- زىمىنساتانلىغى تۇپەيلىدىن ھاۋا ناھايىتى سوغاق بولۇپ كېتىپ، بۇ يەردە قىشلاپ، باھار كىرگەندە ئاتلىنىمەن دەپ تۇرغان چاغدا، ئۇنىڭ نۇرغۇن ئەسكەر ۋە ئات- ئۇلاقلىرى شددەتلىك سوغاقتا مۇزلاپ ھالاك بولدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئەمرائى دۆلەتخۇالىرى مەسلىھەتلىشىپ، « سوغاق يامان بولۇپ كەتتى. باھاردا يېنىپ چىقساق» دەپ ئەزر مەلۇم قىلدى. ئەمر تېمۇر كوراگانى بۇنى ئاڭلاپ، غەزەپ ئاتەشلىرى ئۆرلەپ، «مۇنچىلىك سوغاقتىن قورقۇپ ئارقىغا يانغىنىم قانداق؟» دەپ، بارگاھىنىڭ ئالدىغا يالاڭ كۆينەك بىلەن چىقىپ، ساتراچ چاقىرتىپ چاچ ئالدۇرغىلى تۇردى. بۇ ھاۋا ناھايىتى سوغاق دەلۇە پەسلى ئىدى. ساتراچ بولسا ئۇنىڭ چېچىنى ئېلىشقا باشلىدى؛ ئەزرئىل ئەلەيھىسسالام بولسا ئۇنىڭ جېنىنى ئېلىشقا باشلىدى. پادىشا شددەتلىك سوغاق تۇپەيلىدىن مۇزلاپ قېتىپ قالدى دەپ بايان قىلىنىدۇ. ئۇمۇ شۇ سەۋەپ بىلەن بېجىنگە بېرىش مەقسىدىگە يېتەلمەي، كېينكى ئالەمگە يۈرۈپ كەتتى. بۇ بولسا خالىس خۇداۋەندەكرىمنىڭ ئۆز پەزلى ئىنايىتى بىلەن خاقانى چىنىنىڭ يۇرت، پۇقرالىرىغا قىلغان ئادالەتلىك سىياستىنى ساقلىغانلىغى بولسا كېرەك.

گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، ئەتراپ ۋە تەرەپلەردە پادىشالىق ئەلەملىرىنى كۆتىرىپ، ئۆزىدىن ئۆزىگە پادىشالارنى كۆزگە ئىلمىغان ئورۇسىيە، گېرمانىە، ئىتالىيە ياكى فەرەڭگى ۋە باشقا پادىشالار بولسۇن، خاقانى چىنىنى قەستلەپ، نىيەتلىرىنى بۇزۇپ، قارا ساناشتى. لېكىن ئۇلۇغ خان ئۇلارنىڭ ئالدىدا خۇددى ئىگىز بىر تاققا ئوخشايدىكەن. ئۇ قىمىرلاپ ھەرىكەت قىلغاندەك كۆرۈنگەن بىلەن، يەنىلا ئۆز پايتەختىدە مۇستەھكەم ئورۇنلاشقان ئىكەن. ئۆزىگە پادىشا ياكى ئۇلۇغلار بولسا خۇددى بىر دەريانا ئوخشايدىكەن. چۈنكى دەريا دىگەن ئۆزىنى ھەرقانچە تاققا ئۇرغان

بىلەنمۇ، تاققا باراۋەرلىك قىلالماي، يەنلا ئۆز جايىدا ئاقىدىكەن. خاقانى چىننىڭ دۆلىتى زور ۋە مۇستەھكەم بولۇشىدىكى سەۋەپ بولسا، ئۇنىڭ ئادالەتلىگى، لۇتفى سىياسەتلىرىنىڭ نەتىجىسى ۋە خالىسلىغى، كۆڭلىنىڭ كەڭلىگى ۋە خۇيى- پەيئىلىنىڭ كەڭلىگى، ئېغىرلىغى ئەسراتىنىڭ نەتىجىسىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ يۈرت- زېمىنلىرىنىڭ كەڭ ۋە موللىغىنى شۇنىڭدىن بىلىش مۇمكىنكى، ئۇ يۈز مىڭ ئۆيلۈك، ئەقەللىسى ئەللىك ياكى ئاتمىش مىڭ ئۆيلۈك ئادەم جەم بولغان شەھەرگە بىر چىڭچەي مەنسەپ قويىدىكەن. سەككىز چىڭچەي ئۈستىدە بىر خان ئامبان تۇرىدىكەن. تۆپىسسىدە بىر خان ئامبان تۇرىدىكەن. تۆت خان ئامبان ئۈستىدە بىر جاڭجان تۇرىدىكەن. ئىككى جاڭجۇن تۆپىسسىدە بىر زۇڭ تۇرىدىكەن. شۇنداق قىلىپ،ئۇلۇغ خان ئۆز ھۆكۈمنى يېگىرىمە بىر زۇڭدۇڭلۇق زېمىن ئىچىدىكى پۇقرالارغا جارى قىلىدىكەن دېگەن ھېكايىلەر بار. يەنە ھەر بىر زۇڭدۇغا قارايدىغان زېمىننى بىر سېڭ (ئۆلدە – ت) دەپ ئاتايدۇ. ھازىرقى كۇنده بىر خان ئامبانغا قارايدىغان زېمىندىن ئىككى داتەيە خەۋەر ئالىدۇ. بۇ ھىساپ بويىچە بولغاندا، ئۇلۇغ خاننىڭ ئىككى يۈز ئوتتۇز ئالته خان ئامبانلىق پۇقرا زېمىنرىنىڭ بارلىغى مەلۇم. بىز مەزكۇر تارىخچە لاۋ پادىشا مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىقنىڭ سەلتەنەت ھەشەمەتلىرىنى تەسۋىرلەپ تەرپلىدۇق. قىياس بويىچە ئېيتقاندا، ئۇ پەقەت بۇنداق كەڭ زېمىن ئىچىدىكى بىر خان ئامبانلىق پۇقرا زېمىنغىلا پادىشا ۋە ھۆكۈمران بولغان ئىكەن. دېمەك،ئۇلۇغ خاننىڭ دۆلىتى كاتتا ۋە پۇقرا زېمىنىنىڭ كەڭرى ۋە تولالىغنى مانا شۇنىڭدىن پىكرى قىياس ۋە ئىمتىھان قىلىپ بىلگەيسىلەر.

ئۇلۇغ خاننىڭ ساپ ۋە خالىسلىغى يەنە شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇ قەدىمدىن باشلاپ ئۆز ئەجداتلىرىدىن قالغان پۇقرا ۋە زېمىنلىرىنى باشقا پادىشالارغا قويۇپ بەرمىگەن. باشقا پادىشالارنىڭ پۇقرا، زېمىنلىرىغا، ھەتتا ئۆز تەۋەسىدىكى پۇقرالارنىڭ مال- مۈلكىگە، خوتۇن- بالىلىرىغا كۆزىنى ئېچىپ نىيەت بۇزمىغان. چوڭ مەنسەپدارلار ياكى سودىگەر- مەيمەيچىلەردە بولسا يالغان سۆز ياكى يامان خىيانەت ۋە ھىلە- مىكىر يوق بولۇپ، بىر سۆز ۋە بىر قۇللۇقتا مەھكەم ئىدى. ئۇنىڭ كۆڭلىنىڭ كەڭلىگى ۋە ئېغىرلىغى يەنە شۇنىڭدىن ئىبارەت ئىدىكى، باشقا ئەتراپىدىكى پادىشالار گەرچە قاتتىق- يىرىك ياكى ئاچچىق- چۈچۈك سۆزلەرنى قىلىپ، ئەلچى كىرگۈزسىمۇ، ئۇ يەنىلا ئۇلۇغلۇق ۋە ئېغىرلىق قىلىپ، بۇنى كۆڭلىگە ئالماي، كەڭلىك ۋە مۇلايىم- يۇمشاق سۆزلەر بىلەن جاۋاپ بېرىپ، دوست- ئاشنالىق يولىنى تۇتىدىكەن. ئەگەر ھەرقانداق چوڭ ياكى كىچىك مەنسەپدارلاردىن بىرەر گۇنا سادىر بولۇپ، مەنسۇبىدىن

ئايرىلىپ كەتسە، ئۇلاردىن جەرىمانە ياكى «بەرغۇ» دەپ پۇل ئالمايدىكەن. ئۇلارنىڭ ھەر قانداق يول بىلەن توپلىغان پۇللىرىمۇ يەنىلا ئۆزلىرىدە قالدىكەن. ئۇ مەنسەپ ئالغانىنى گويا جان ئالغاندەك كۆرىدىكەن. ئۇ ئۇششاق پۇقرالىرى لى- قائىدىدىن چىقماي، ھەر خىل يول بىلەن ئۆز ھۇنەر- كەسپىنى قىلىپ تىرىكچىلىك قىلىدىغان بولسا،ئۇلۇغ خانىنىڭ ئۇلار بىلەن ئەسلا كارى بولمايدىكەن. ئۇلاردىن «ھىزانە» دەپ پۇلمۇ ئالمايدىكەن. ئەگەر لى- قائىدە بىلمەيمەن دىسىلا، ئۇلارنى ئەپۇ قىلىدىكەن ۋە لى- قائىدە ئۆگەنگەن ياكى بىزنىڭ رەسىم- قائىدىلىرىمىزگە كىرگەن دەپ زورلۇق ياكى تەھدىت سالمايدىكەن. ھەر قانداق تايىپە ئۆز دىنىي مەزھەپلىرىنىڭ يولىنى تۇتۇپ، مىللىتىدە مەھكەم تۇرىدىغانلا بولسا، ئۇلارنى ئوبدان كۆرىدىكەن. ئەگەر مەنسەپدارلارنىڭ ئۇستىدىن ئەرز قىلمىسا، ئۇلار ھەر قانچە ئىش بولسىمۇ كارى بولمايدىكەن. ئەگەر ئەرز قىلىدىغان بولسا، ئۇنى ناھايىتى نازۇك ۋە ئىنچكىلەپ سوراپ، راست ياكى يالغانلىغىنىڭ سەۋەبىنى تەپتىش قىلىپ، ھەق بىلەن ناھەقنى بىر- بىرىلەپ ئايرىپ، ئاندىن ئۇنى سوراققا تارتىپ، مەسىلىنىڭ ماھىيىتى بويىچە بىر تەرەپ قىلىدىكەن. ئومۇمەن يۇقىرىدا بايان قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسلا ئۇلۇغ خانىنىڭ ئادالەت تەرىپلىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەنە شۇنداق ئادالەت قەھرى سىياسەتلىرىگە ئۆزى ناھايىتى قاتتىق دەرىجىدە ئەمەل قىلغانلىغىنىڭ سەۋەپ ۋە خاسىيەتلىرى تۇپەيلىدىن، بۇنداق ئۇزۇن زامانلار مابەينىدە ھېچقانداق زور شەۋكەتلىك پادىشامۇ ئۇنىڭ ھۆكۈمەت سەلتەنەتىگە يامان نىيەت بىلەن لەشكەر تارتىپ كېلىپ، نوقسان ياكى ۋەيران قىلالمىغان. ھەر قانداق خان ياكى پادىشا ئۆزىنىڭ ئادالەت ۋە لۇتفى سىياسەتلىرىنى ھەممە ۋاقىت ئۆز مەرتىۋە دەرىجىسى بويىچە يولغا قويۇپ، پۇقرانى رۇھەرلىگىنى ئوبدان قىلىدىغانلا بولسا، ئۇ ھەقىقى پادىشا ۋە شاھلارنىڭ ئۇلۇغ شاھى بولغان ئاللا ئۆزىنىڭ كامالى قۇدرىتى بىلەن، ئۇنداق پادىشالارنى ئۆزىنىڭ مۇھاپىزىتى ئاستىدا ئاسراپ، ئۇنىڭ دۇشمەنلىرىنى ھەر قانداق چاغدا مەغلۇپ قىلىپ بېرىدىكەن.

شۇنداقلا، پۇقرالارنىڭ باي ۋە مول مەئىشەتلىك بولۇشى، يۇرتلارنىڭ ئاۋات ۋە مەمۇرلىغى، باغ،ئىمارەتلەرنىڭ كۆپىيىشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسلا پادىشالار سىياستىنىڭ ئوبدان نەتىجىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئەسكەرلەرنىڭ باي ۋە قۇدرەتلىك بولۇشى، پۇقرالارنىڭمۇ باي ۋە تىمەن بولۇشىمۇ ئەنە شۇ توغرا سىياسەت ئەسراتىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇرۇن ئۆتكەن ھۆكۈمالار «يۇرت دىگەن پۇقراسىز بولمايدۇ. پۇقراسىز بولسا يۇرت بولمايدۇ، مالسىز دۇنيا بولمايدۇ. مال- دۇنيانى پۇقرا جەملەيدۇ. ئادىل سىياسەت بولمىسا پۇقرا قانداق مال جەملەيدۇ» دەپ كۆرسەتكەن

ئىدى. ئەنبيانىڭ ھەدىس شېرىپىدىمۇ «بىر سائەتلىك قىلغان ئادالەت بولسا ئىنس ـ جىننىڭ ئىبادىتىدىن ئەۋزەل» دەپ كۆرسىتىلگەن. تاڭلا كۈندىكى قىيامەتلىك جازا مەيدانىدا، خان ۋە پادىشالاردىن ئالدى بىلەن ئادالەتلىك توغرىسىدا سوراق قىلىنىدىكەن. ئەگەر ئادىل بولغان بولسا، باشقا سۈئاللارنىڭ جاۋابىمۇ ئاسان بولىدىكەن. قۇدرەتلىك ئاللا زامانىنىڭ زاھىدلىرى ۋە دەۋرانىنىڭ ئابىدلىرى يەتتىش يىل رەنجى ـ مېھنەت تارتىپ، ئىبادەتلەرنى قىلىپ مۈيەسسەر بولمىغان خىسلەتلەرنى بولسا، ئادىل پادىشاغا بىر سائەتتىلا كارامەت قىلىپ بېرىدىكەن. بۇنداق ئۇلۇغ دۆلەت بولسا، خان، پادىشا، مەملىكەت ئەمىرلىرى ۋە ھاكىمى ۋىلايەتلەر، قازى ـ قۇززاتلار، شەرىئەت ئىگىلىرىلا نەسىپ بولالايدىغان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

لېكىن، ئايماقلارنىڭ مېڭ بېشى، يۈز بېشى،ئىمام، مۇئەززىن بەلكى ھەر بىر ئۆيگە ئۇلۇغ بولغانلاردىمۇ، ئەلۋەتتە بىقەدەر تېگىشلىك قانائەت ۋە ئادىل سىياسەت بولۇشى لازىم. ئەگەر ئۇلار ئۆزىگە مەنسۇپ ئەھلى ئايالىرى ۋە بالا ـ پەرزەنتلىرى، غۇلام ـ چاكارلىرى قاتارلىقلارغا ئادالەتلىك قىلدىغان بولسا، ئۇلار بۇنىڭدىن ساۋاپ ۋە نەتىجىگە ئېرىشەلەيدۇ. ئادالەتلىك قىلدىغان جايغا ئادىللىق قىلماي، سۇسلۇق قىلسا، زۇلۇم پەيدا بولىدۇ. ئەگەر سىياسەت قىلدىغان جايغا سىياسەت قىلماي، ئەپۇ قىلسا يەنە ئوخشاشلا زۇلۇم پەيدا بولىدۇ. ئادىللىق قانداق ساۋاپ ۋە نەتىجە ھاسىل بولسا، سىياسەتنىمۇ ئۆز ئورنىدا جارى قىلسا، خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش ساۋاپ ۋە نەتىجىگە مۇيەسسەر بولالايدۇ. پادىشالارغا ئادىللىق قىلماسلىققا ئىلاجى يوق. شۇنداقلا سىياسەت قىلماسلىققىمۇ ئەسلا چارە يوق. خۇدانىڭ رازىلىغىغا ئىگە بولغان بارلىق شەرىئەتشۇناس مۇجتەھىدلەرنىڭ ھەممىسى كۆپچىلىك ئاممىنىڭ مەنپەئىتىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان، لېكىن ئاز ساندىكى كىشىلەرنىڭ ئۆزىگە زىيانلىق بولغان بەزى ئىشلارغا رۇخسەت قىلىپ پەتىۋا بېرىپتۇ. شۇڭلاشقا پادىشالار بەزى چاغدا شەرىئەت بويىچە ئۆلۈم ۋاجىپ بولمايدىغان جايلاردىمۇ ئاممىنىڭ مەنپەئەت ۋە زىيانلىرىنى كۆزلەپ، ئىبرەت ئۈچۈن قەتلى سىياستىنى راۋا كۆرۈپتۇ. پۈقرا ۋە خالايىقنىڭ تىنچلىغى، يۇرتلارنىڭ ئاۋاتلىغى بولسا ھامان پادىشاھى ئىقتىدار ئىگىلىرىنىڭ سائادەتلىك قەدەملىرى ۋە لۇتفى سىياسەتلىرىنىڭ ئەسەر ۋە خاسىيەتلىرىنىڭ نەتىجىسىدۇر. ئەي ئىلاھە كەرىما ! ھەممە جاھان خاقان ۋە دەۋران پادىشالىرى، زامان ھاكىملىرىنىڭ مۇسۇلمان ياكى دىنسىز كاپىر بولۇشىدىن قەتئى نەزەر ، ئۇلارغا ئۆز كامالى ۋە قۇدرىتىڭ بىلەن ئىنساپ ۋە تەۋپىغى ھىدايەت، ساپ نىيەت ۋە خاتىرجەملىك ئاتا ئەيلەپ، ئۇلارنىڭ ئادالىتىنى كۈندىن ـ كۈنىگە تازا ۋە پۈقرانىڭ رۇھەرلىگىنى

چەكسىز قىلغايسەن – ئامىن! ئەگەر پادىشا ۋە ھاكىمى ۋىلايەتلەر ئادىللىق ۋە سىياسەتلىرىنى ئۇنتۇپ قالسا، پۇقرا-خالايىق پادىشالارغا، ھاكىمى ۋىلايەتلەرگە بىرەر ناشۇكرىچىلىك ۋە يامان نىيەت باغلايدۇ – دە، بىر مۇنچە نارسىدە-رىسىدىلەرنى ئاتىلارنىڭ ئايىغىدا ھالاكەتكە گىرىپتار بولۇشى ھەممە ئىنسان خىلىغا كۇندىنمۇ روشەن ئىشتۇر. شۇڭلاشقا، ھەممە پادىشا ۋە ھاكىملار ئادىللىق، رەھىمى-شەپقەتنى ئۆزىگە ناھايىتى كېرەكلىك بىر پەرز دەپ بىلىشى لازىم. ھەممە پۇقرانىڭ ۋە پادىشا، ھاكىملارغا ھەممە ۋاقىت ئىنساپ ئادالەت ۋە تەۋپىقى ھىدايەت ئاتا قىلغايسەن دەپ دۇئا قىلماقلىرىمۇ، ئۇلارنىڭ ئۆز بويىنىدىكى ۋاجىپ ۋە قەرز دەپ بىلىش لازىم.

ۋەز- نەسىھەتلەرنىڭ ئاخىرى

ئەي بۇرادەر ئېھتىرام ئىگىلىرى، زېھنى ئالى، ئاقىۋىتى ياخشى بۇرادەرلەرگە خۇلاسە سۆز بولسۇنكى، نىزامىز كاپىرلار ۋە بىسەرەمجانىلارنىڭ جەۋرى-زۇلۇم تەئەدۇتلىرىنى ئاجىز پۇقرالار كۆتۈرەلمەي، ئۇ ھايات ئىگىسى بولغان ئاللانىڭ تەقەددۇسىدىن ئىلتىجا ۋە ئۈمىت ئىزدەپ، كۆز ياشلىرىنى تۆتى. ئۇلارنىڭ دۇئاسى، يىغا-زارى ئاللانىڭ ئىجابەتكە مۇيەسسەر بولدى. ئاللا بۇ زالىملارنىڭ ئۈستىگە كۈچارلىق خوجاملارنى تاشلىدى. ھەممە پۇقرالار گويا ئازابۇ-ئەلەم ۋە دۇزاخ-جەھەننەمدىن قۇتۇلۇپ، بېھىشى-جەننەت ۋە باقى خوشاللىق ئالىمگە كىرگەندەك شادى-خورام بولۇپ، مۇبارەكبادلىق ساداسىنى پەلەكنىڭ كۆك گۈمبىزىدىن ئۆتكۈزدى. بۇ خوجاملارمۇ زۇلۇم ئىشىگىنى تېزلا ئاچتى. لېكىن بۇلارمۇ ئۆزىنىڭ ئىلگىركى ھالىتىنى ئۇنتىدى. پۇقرا-خالايىق يەنە ئاللا دەرگاھىغا سېغىنىپ، نالە-زارىغا چۈشتى. ئۇ قۇدرەتلىك ئاللا يەنە ئۆزىنىڭ پەزلەت كەرەمى بىلەن ئۇلارنىڭ دۇئاسىنى قوبۇل قىلىپ، ئىجابەتكە مۇيەسسەر قىلدى. بۇلارنىڭ ئۈستىگە مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىق غازىنى تاشلىدى. خالايىق كۈچارلىق خوجاملارنىڭ دەستى-ئىلكىدىن ۋە ئالۋاڭ چۈشكۈنچىلىكلىردىن قۇتۇلغانلىقىغا ناماز شۈكرانە ۋە دۇئا-تەكبىرلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، بىر-بىرىنى مۇبارەكلىدى ۋە پۈت-قولىنى بىر قانچە ۋاقىت كەڭ يايغان بولدى. بىراق، ئاخىرى ئاتالىق غازى بەدۆلەتنىڭ مىجەز-خۇلقى ئۆزگىرىپ، نالايىق ئىشلارنى قىلىشقا باشلىدى. پۇقرا-خالايىقنىڭ تاقىتى يەنە تاق بولۇپ، يۈرت

ئالۋاڭلىرىدىن جاق تويدى. شۇڭلاشقا ئۇلار يەنە شۇ ئالەمنى ياراتقۇچى ئاللا دەرگاھىغا يۈزىنى سۈرۈتۈپ، كۆز ياشلىرىنى تۆكۈپ، خاقانى چىننى ئارزۇ ۋە تەلەپ قىلىپ، نالە- زارىنى پەلەكتىن ئۆتكۈزدى. ئاخىرى ئۇ ھايات ئىگىسى بولغان ئاللانىڭ ئىجاۋىتى بىلەن فەغفۇرچىنى مەنسەپدارلىرىنىڭ قەدىمى بۇ يەتتە شەھەرگە يەتتى. ئۇلار بۇ زېمىننى ئىلكىگە كىرگۈزۈپ، ئۆزىنىڭ ئاتا- بابا ئەجدادلىرىدىن قالغان مۇلكى مىراسغا، بەلكى بۇ جايدىكى تەختى مىراسغا ئىككىنچى قېتىم ئىگە بولدى. ھەممە پۇقرا- خالايىق، ھەتتا بۇرۇنقى ئەمەلدارلارمۇ خۇددى ئۆزىنىڭ خان -تۇققانلىرى ياكى ئاتا- ئانىلىرى ئىككىنچى قېتىم تىرىلىپ كەلگەندەك خۇرسەن بولۇپ، ئىچ- ئىچىگە سىغماي، خۇددى غۇنچىدەك ئېچىلىپ كەتتى. بۇلار ھەققىدىكى ھىكايە ۋە داستانلار يۇقىرىدا قىسقىچە بايان قىلىندى.

بۇ سۆزلەرنى يېزىشتىكى مۇددىئا ۋە غەرەز بولسا، پۇقرا- خالايىقنىڭ، بەلكى بەرلىق مەخلۇقلارنىڭ ئۇ ئالەمنى ياراتقۇچى قۇدرەتلىك ئاللا دەرگاھىنىڭ تەقەددۇسى ئۈچۈن يىغا- زارە قىلىپ، قول كۆتۈرۈپ قىلغان دۇئالىرى ھەرگىزمۇ بىكار كەتمەيدىكەن. قۇرئانى كېرىمدە «قىلىغان دۇئا ئىجاۋەت بولىدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەندەك، خالايىق ھەرقانداق زامان ۋە دەۋردە، پەقەت چىن كۆڭلى بىلەن دۇئا قىلىدىغانلا بولسا، ئۇ ھاجەت ئىگىسى بولغان ئاللانىڭ ئىجاۋەت قىلىشى ھەقىقەتتۇر. يەنە خۇددى «ئىزلىگۈچىلەرنىڭ، ھەتتا بۇ ئىزلىگۈچىلەر كاپىر بولسىمۇ ئۇلارنىڭ دۇئاسىدىن قورقۇڭلار ! چۈنكى، بۇنداق دۇئا ئىجاۋەتكە يېقىندۇر» دەپ كۆرسىتىلگەندەك، ئاجىز ۋەسىدىلەردىن قورقۇش لازىم. چۈنكى ئۇلار كاپىر بولسىمۇ ئىجاۋەتكە ئىرىشەلەيدۇ. خۇدانۇنداكېرىمنىڭ ئۆز مەخلۇقلىرى ئىچىدىكى قايسى مەخلۇق، قايسى تايىپە ياكى قانداق بىر ئىنسانغا رەھىمى قىلىش ياكى ئۇلارنىڭ قايسىبىرىنىڭ دۇئالىرى دەرگاھى ئىلاھىغا يېتىپ، «ئىجاۋەتلىك دەرىجىسى ۋە شارائىتىغا ئىگە بولۇشى، بۇ بەندىلىرىنىڭ ئەقلى ئىدراكلىرى ياكى كۆزلىرىگە نامەلۇمدۇر- بەس. شۇڭلاشقا پۇقرا- خالايىقنىڭ، بەلكى بارلىق مەخلۇقاتلارنىڭ نالە ۋە ئاھ – زارىدىن ئەلۋەتتە ئېھتىيات قىلىش لازىم.

لېكىن، بۇگۈنكى تارىخى كۈنلەردە خاقانى مەنسەپدارلار يەنە ئىنساپتىن ۋاز كېچىپ، ئادالەت سىياسەتلىرىنى ئۇنتۇماسلىق تەكچىسىگە ئېلىپ قويۇپ، زۇلۇملىرىنى لەھزە- لەھزە كۈچەيتىشكە باشلىدى. ئاجىز بىچارە جاپاكەشلەرنىڭ كۆز ياشلىرى يەنە تۆكۈلۈشكە باشلىدى. ئىلاھا ئۆز كامالى قۇدرىتىڭ بىلەن پادىشالارغا ئادالەت، پۇقرا- خالايىقنا تەۋپىقى ھىدايەت ئاتا قىلغايسەن. بۇ زامانىنىڭ ئاقىللىرى، بارلىق مۆمن مۇسۇلمانلار ۋە ھەر قانداق

ياخشى ۋە يامانلىق ئاللانىڭ تەقدىرى ۋەئىرادىسىدىن تاشقىرى ئەمەس دەپ بىلىپ ۋە ئەقىدە قىلىپ، راست ۋە دۇرۇس ئەقىدە بىلەن، ئۆز ئىمانلىرىنى توغرلاپ، مەخلۇقاتلارنىڭ لۇتفى ئىنايىتى ۋە شەپقەتلىرىگە پەرۋا ۋە ئىلتىپات قىلماسلىغى لازىم. ئەگەر ھەر قانداق ئادەم ياراتقان ئاللانىڭ ئىلتىپات ۋە شەپقەتلىرىنى ئۇنتۇپ، باشقا مەخلۇقلىرىدىن ۋاپا مەرھەمەت ياكى ئىلتىپات، شەپقەت ئۈمىت قىلسا، ئۇنداق ئادەملەرگە مەزكۇر مەخلۇق دۈشمەن بولۇپ، ھەر قانداق ئىش ۋە ھەرقانداق زاماندا، ئۇ ياراتقۇچى ئاللا تەرەپكە مايىل بولۇپ، ئۇنىڭ رەھمى-شەپقەتلىرىگە ئۈمىتۋار بولۇپ، بىر قولىغا نۇرلۇق قۇرئان كىتاپۋىنى، يەنە بىر قولىغا رەسۇلىللانىڭ نۇرلۇق ھەدىس كىتاۋىنى مەھكەم تۇتۇپ، بالا ۋە قازانىڭ ئوتۇرسىدىن بىر توغرا يولنى تاللاپ ماڭسا، ئۇ سەلتەنەتى ئۇلۇغ بولغان ھەقىقى پادىشا ۋە سۇلتان ئۇلارنى ئۆز ھمايە چىرىغىنىڭ ئىچىدە ئاسراپ، يامان پادىشالارنىڭ زۇلۇم ۋە غەزەپ سىياسەتلىرىدىن ھەتتا دىنسىزلارنىڭ يامانلىقلىرىدىن مۇھاپىزەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ خاس بەندىلىرى قاتارىدىن ئورۇن بېرىدۇ ھەم ئۆز كامال قۇدرىتىدىن بەھرىمەن قىلىپ، ئەڭ ئالى دەرىجە ۋە مەرتىۋە ئاتا قىلىدۇ. ئەي پەزىلەتلىك ۋە قۇدرەتلىك ئاللا ! سەن ھەممىگە تەۋپىق، مېھرىبانلىق ۋە توغرا يول كۆرسەتكىچىدۇر سەن – ئامىن !

خاتىمە

موغۇلستان تەۋەلىگىنىڭ ھۇدۇدى ۋە ئەھۋالاتى، بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ئايرىم-ئايرىم بايانلىرى، ئادەملىرىنىڭ پېئىل-ئەتىۋارى ۋە ئادەت-قائىدىلىرى، مازارى ماشايىخلىرىنىڭ قىسقىچە زىكرى ۋە ئىندەك نەمۇنە بايانى

زامانە ئاقىللىرى ۋە دانالىرى، دەۋران فازىللىرى ۋە ئالىملىرىنىڭ ئۇقۇق كۆڭۈللىرىدىن يىپىق ۋە مەخپى قالمىغايكى، تارىخ كىتاپلىرىدا، خۇسۇسەن بۇ يەتتە شەھەردە ۋالى ۋە ھۆكۈمەت تۇتقان مىرزا ھەيدەر كوراگانى (خۇدا ئۇنىڭ ياتقان جايىنى نۇرلۇق قىلسۇن !) نىڭ «تارىخي رەشىدى» ناملىق كىتاۋىدا قەدىمقى پادىشالارنىڭ يارلىق ۋە

پەرمانلىرى ھۆججەتلەرگە ئاساسەن، بۇ موغۇلىيە ھۈدۈدىنى بايان قىلىپ، ئۇنىڭ بايانچە، بۇ موغۇلستاننىڭ شەرقىي ھۈدۈدى بالەكۆل (باربكۆل ـ ت) ۋە قامۇل (قۇمۇل ـت)، شىمالىي ھۈدۈدى كاتتا دېڭىز، غەربىي ھۈدۈدى تاشكەنت تەۋەسىدىكى چاقسمان ۋە ئەنجان تەۋەسىدىكى سامغىر، لەلى كانى، بەدەخشان، جەنۇبى بولسا تىبەت ۋە ئۇيغۇر ۋىلايىتىدۇر [252]، بۇ ھۈدۈد ئىچىدىكى زېمىننىڭ توغرىسى ۋە كەڭلىگى ئۇچ ئايلىق يولدۇر. قەدىمقى ھۆججەتلەردە بۇ ھۈدۈد ئىچىدىكى زېمىننى «موغۇلستان» دەپ ئاتاپتۇ دەپ زىكر قىلىنىدۇ. رۇمىچە [253]، چۆچەك [254] قاتارلىق جايلار بۇ ھۈدۈد ئىچىگە كىرىدۇ. موغۇلستان مەملىكتى ئىچىدىكى شەھەرلەرنى «يەتتە شەھەر» دەپ ئاتاپتۇ. يەتتە شەھەر دېگەن كاشغار، ياركەنت، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچار ۋە كونا تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن ئىبارەت. لېكىن، خاقانى ئەھلى بۇ يەتتە شەھەرنى «نەنلۇ باچبىك» دەيدۇ. بۇ جەنۇپ تەرەپتىكى سەككىز شەھەر دېگەن بۇلار ئىمىش. ھالبۇكى، ئۇنىڭ سەككىزىنچىسى كورلا بولسا كېرەك. قەدىمقى مۇسۇلمان خانلىرى دەۋرىدە بۇ يەتتە شەھەرنىڭ پايتەختى ياركەنت بىلەن تۇرپان ئىكەن.

بۇ يەتتە شەھەر زېمىندا ماشايىخ كېرىم ئالىماقام ۋە ئەۋلىيائى ئىزاملارنىڭ زىيارەتگاھى ناھايىتى تولا. لېكىن كۆپچىلىكنىڭ ئىسمى ـ نەسەپلىرى ۋە نامى تەزكىرلىرى مەلۇم ئەمەس. ئەگەر يەنىلا قەدىمقى كىتاپلارغا مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى، ھەر زامانىنىڭ ئادەملىرىدىن بىرسى تارىخ كىتاپلىرىغا قارىماي، ئۆز مۇددىئالىرىدەك تەزكىرە قىلىپ پۈتۈپ قويغان بولسا كېرەك. مەسىلەن، بەزى بازارلارنىڭ نامىنى قوشقار ئاتا، خوزار ئاتا، توغراق مازار، كۇمۇر كۆزلۈك ئاتا، ساقال ئاتا، بوغرا ئاتا دەپ ئاتايدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ئەسلى ئىسمى نامەلۇم بولغانلىقتىن، ئەنە شۇ ناملار بىلەن مەشھۇر بولۇپ قالغان ۋە ئۇلارنىڭ تەزكىرسىمۇ شۇنىڭغا مۇۋاپىق قىلىپ توپلانغان بولسا كېرەك. بىراق، ئۇلارنىڭ ئىسىملىرى بۇ ناملاردىن باشقا بولسا كېرەك. بۇلار ئۆز ئورنىدا بايان قىلىنغۇسىدۇر. ئىنشائاللا ـ ئەلغۇفۇر !

گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، ئۆتكەنكى ۋە كېيىنكى ھۆكۈمائى مۇھەندىسلەر پۈتۈن زېمىن دائىرسىنى يەنى جەزىرە ـ بايا‌ۋانلىرى بىلەن ئاۋات يەرلىرىنىڭ دەرىجە دەقىقە جەدۋەللىرىنى ئۇچۇق تۈزۈپ چىققا ئىكەن. ئۇلار ئاسماندىكى يەتتە يۇلتۇز سەييارلىرى بىلەن قۇرۇقلۇقنىڭ شەرقىي ئېپتىداسىدىن غەربىي تامامغىچە بولۇپ، زېمىن يۈزىنى يەتتىگە تەقسىم قىلىپ، ھەر بىر تەقسىمنى بىر ئىقلىم دەپ ئاتاپتۇ. ھەر بىر ئىقلىمغا يەتتە يۇلتۇزنىڭ بىرسىنى مەنسۇپ قىلىپتۇ. مەسىلەن، ئاۋالقى ئىقلىمغا زۇھەلنى، ئىككىنچى ئىقلىمغا مۇشتىرىنى، ئۈچىنچى ئىقلىمغا مىرىخنى مەنسۇپ قىلغان

ئىكەن..... بۇ قىياس بويىچە يەتتە يۈلتۈزنى يەتتە ئىقلىمغا نىسبەتلەشتۈرگەن ئىكەن. ھەر قايسى ئىقلىمغا تەئەللۇق شەھەر، پېئىل خۇيلىرى، رەڭگى- روبى ۋە مىجەزلىرى ، تەئەللۇق شەھەر، دەريا ، جەزىرە- بايا ۋان ۋە ئاۋات يەرلىرىنى بىر- بىرلەپ بايان قىلىپ، تارىخ توپلىغان دانا مۇئەللىپلەر ئۆز كىتاپلىرىنىڭ خاتىمە ئاخىرىدا، بۇ ئەھۋاللارنى تەپسىلىي بايان قىلىپ، رىسالىلىرىگە زىننەت بېرىپتۇ. لېكىن كەمىنە- مەنكى بۇ نادان ۋە تامامەن بېتەرسىز، ئاجىز، بىچارەلىغىم ئۈچۈن، يەتتە ئىقلىمنى بايان قىلىشنىڭ ئورنىغا، يەتتە شەھەرنى ۋە ئادەملىرىنىڭ بەزھال- ئەھۋاللىرىنى بايان قىلىشقا جۈرئەت قىلىپ، ئۇلارنى بۇ ۋاراق سەھىپىسگە تىزىپ بېكىتتىم. ئاللا ئۆزى مۇۋەپپەقىيەت ئاتا قىلغۇچى ۋە ياردەم قىلغۇچىدۇر.

كاشغەر

مەزكۇر يەتتە شەھەرنىڭ ئەڭ ئەلا ۋە ئەڭ ئاۋالقى كاشغەر بولۇپ، بۇ ناھايىتى كونا، داڭلىق ۋە مەشھۇر شەھەردۇر. ئادەملىرىنىڭ ئەلپازىغا كەلسەك، ئۇلار ئۆلىم ۋە ياخشى كىشىلەرگە دوست ۋە ئامراق كېلىدۇ. سەپەر ۋە مۇساپىرلىقنى ھەۋەس قىلىدۇ. گەرچە ئۇلار ئۇلۇپەت ۋە مۇھەببەتتە دانا ھەم مۇلايىم- سۆزلۈك، چاقچاقچى بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلار ئاقىۋەتسىزلىك ۋە نائاشناچىلىق قىلىدۇ. ئەمما، بۇ شەھەردىكى ئۆلىمالارنىڭ ئىلىم تالىپلىرىغا راۋاج بېرىش، فۇزىلار ۋە ساھىپ دۆلەتلارغا رونىق بېرىش، تىجارەتچىلەر ۋە دېخان ئەشرەپلەرنىڭ ئۆشۈر- زاكات ۋە خەيرى- سەدىقە بېرىشنى،ئەھلى كەسىپ ۋە ھۈنەرۋەنلەرنىڭ تىرىشچانلىقىغا جەھەتتە باشقا شەھەرنىڭ ئادەملىرىگە قارىغاندا، ئۇستۇن ۋە زىيادە تۇرىدۇ. خۇسۇسەن، ئۆلىمالار رىۋاجى ۋە سودىگەرلەرنىڭ سودا تىجارىتى بابىدا، ئۇ شەھەر گويا «ئىككىنچى بۇخارا» دەپ ئاتالسا، ئەسلا مۇبالىغە بولمايدۇ. ئادەملىرىگە قارىغاندا، يەر- زىمىنى ئاز، غەللە مەئىشەتلىرى ئۆز شەھرىگە كۇپايا قىلمايدۇ. ھەر ھەپتىدە ئىككى مىڭ ئېشەك ئاشلىق يارکەنتتىن كەم بولماي كاشغەرگە يېتىپ تۇرىدۇ. يايلاق- ئوتلاقلىرى ئاز، چارپايلىرى كەمچىل.

كاشغەر زىمىنىدا مازارى ماشايىخ كېرەملەردىن ھەزرىتى ئافاق دېگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى خوجا ھىدايىتۇللا

خوجا بننى يۈسۈپ خوجا بننى مۇھەممەت ئىمن خوجا بننى مەخدۇم ئەزەم قۇددۇس سىرە ئەزىزدۇر. بۇلارنى تەرەپلەپ سۆپەتلەشنىڭ يەنە ھاجتى يوق. بۇنىڭدىن باشقا يەنە سۇلتان ساتۇق بۇغراخان غازى دىگەن بولۇپ، ئۇنى ئەفراسىياپنىڭ ئەۋلادى دەپ زىكرى قىلىندۇ. ئۇ تارىخ ھجرى ئۇچ يۈز ئوتتۇز ئىككىنچى يىلدىن (مىلادى 944- يىلى - ت) دى ئۆتكەندە، ئەبۇ نەسر سامانىنىڭ [256] تىرىشىپ دالالەت قىلىش ئارقىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ دۆلەت شەراپىتىگە ئىگە بولۇپتۇ. بۇ يەتتە شەھەر ئەھلىمۇ بۇ زاتى شېرىپنىڭ بەركەتلىك قەدەم شېرىپلىرى بەركىتىدىن ئىسلامچى شېرىپىنى قۇبۇل تۇتۇپ، مۇسۇلمانچىلىق دائىرسىن ئورۇن ئېلىپتۇ. تارىخ ھجرىيىنىڭ ئۇچ يۈز ئاتمىشىنچى يىلى (مىلادى 980-9891 يىلى - ت) خوتەن ئەھلىمۇ ئىسلامى شېرىپنىڭ دۆلەت شەراپىتىگە ئىگە بولۇپتۇ. "ھەدىس" شېرىپتە " تۈركلەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئاۋال ئىسلام دىنىغا كىرگۈچى كىشى بولسا ساتۇقدۇر" دىگەن سۆز دەل مۇشۇ زاتنىڭ شەنىگە مەنسۇپدۇر. بۇنىڭ زىيارەتگاھى ئارتۇش دىگەن جايدا مەشھۇردۇر. يەنە سەيىد جالالدىن باغدادى قۇتبۇللا خوجام ، ھەسەن پەيزۇللا خوجام ئوردا پادىشايىم يەنى قىزىل ئارسلانخان دەپ ئاتالغان مازار- ماشايىخلار بار، تەزكىرلىرى تېپىلمىدى. بۇلاردىن باشقا مازار شېرىپلەر ۋە قەدەمجاھ زىيارەتگاھى ئاللار تولا، قىسقىچە شۇنچىلىك يېزىلدى.

ياركەنت

ياركەنت قەدىمقى كونا شەھەردۇر. ئادەملىرىنىڭ خۇلقى- مىجەزى بىچارە سۆپەت، ئۆز ئىشلىرىغا پۇختا ۋە پىششىق، ئىشان، ھەزرەت، ئەپەندى ساھىپلارغا بولغان ئەقىدە- ئىخلاسلىرى ۋە ئۇلارغا يارەدەم ۋە راۋاج بېرىشلىرى، ھىندى، كەشمىرى، ئافغانى، بەدەخشى قاتارلىق مۇساپىر تايىپلار تولا. ئۆزلىرى بولسا مۇساپىرەتچىلىككە كەم چىقىدۇ. ھەممە ئادىمى دىخان ئەشرەپ بولۇپ، زىمىنى كەڭرى ۋە ياخشى، غەللە ھاسلى ئۆز شەھرىگە كۇپايە قىلىدۇ. بەلكى ئېشىپمۇ قالىدۇ. يايلاق ۋە قىشلاقلىرى بىپايان، چارپاي ۋە قوتازلىرى ئىنتايىن كۆپ، يەل- يىمىشلىرى پاراۋان، غەللىسى كەڭرى ۋە ئەرزان، يۇرتلىرى پايانسىزدۇر.

مەشھۇر مازارلاردىن مول نۇر چاچقۇچى خوجا مۇھەممەت شېرىپ پىر بۇزرۇكۋار [256] دىگەن مازار بار يەنە ھەپتە

مۇھەممەدان دىگەن مازارى شېرىپمۇ بار. ھەپتە مۇھەممەدان دىگىنىگە قارىغاندا، بۇ جايدا مۇھەممەت ئاتلىق يەتتە ماشايىخ ياتقان بولسا كېرەك. ئۇلار چىلتەنلەردىن ئىكەن دىگەن رىۋايەت بار. يەنە ئالتۇن مازار دىگەن بىر زىيارەتگاھمۇ بولۇپ، ئۇ قەدىمقى مۇسۇلمان خانلىرىدىن بولغان سۇلتان سەئىدخان باھادۇر زامانىدىن تا ئىسمائىل خان بىننى ئابدۇلرەھىم خان ۋە مۇھەممەت ئىمىن خان زامانىغچە بولغان ئىككى يۈز يىلغىچە، بەلكى بۈنىڭدىنمۇ كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە، بىر مۇنچە خانلار يەتتە شەھەرنى سوراپ، يارکەنتنى پايتەخت قىلىپ ئۆتكەن ئىكەن. موغۇللار خانلارنىڭ جەسىدى بار يەرلەرنى، بەلكى خانلارنىڭ جەسسىدىنمۇ ھۆرمەتلەپ ۋە ئىززەتلەپ "ئالتۇن" دەپ ئاتايدىكە. ھەتتا خانلارنىڭ نەزىرى چۈشكەن ياكى قولىغا تېگىپ مۇھۇرى باسقان يارلىق ۋە نىشانە خەتلەرنىمۇ ئۇلۇغلاپ "ئالتۇن نىشان" ، "ئالتۇن دەستەك" دەپ ئاتايدىكەن. شۇڭلاشقا، بۇ مازارمۇ "ئالتۇن مازار"دىگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان بولسا كېرەك. يەنە مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئەۋلاتلىرىدىن خوجا شۇئەيىپ خوجام خوجاشادى خوجام ۋە دانىيال خوجاملار باشلىق خوجا ئىسھاق بىننى مەخدۇم ئەزەمنىڭ بىر نەچچە پەرزەنت ـ نەۋرىسى بولغان سەيىد زادىلەرنىڭ مازار تەۋەررۈكلىرى بار. يەنە باشقا مازاراتلارمۇ كۆپ.

خوتەن

خوتەن ناھايىتى كونا ۋە قەدىمقى مەشھۇر شەھەردۇر. ئادەملىرىنىڭ خۇلقى ـ مىجەزىگە قارىغاندا، بىر سۆزلۈك، بىر قوللۇق، بىر نىيەتلىك ۋە ئىتتىپاق بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. پىششىقلىقتا بىنەزەر، بېخىلىققتا مىسلىسىزدۇر. تەقۋاپەرزگارلىرى تولا، بىپاك يامانلىرىمۇ ئاندىن تولا. ھەممە ئادەملىرى كاسىپ ـ ھۇنەرۋەن، تەبىئەت ئىدرىگى پاكىز، زېھنى يۈگۈرۈك بولۇپ، ھەرقانداق ھۇنەرنى ئۆز كامالىغا يەتكۈزۈپ، نەق پۇلنى ئېلىشقا كانى بار. سۇ، تېشمۇ تەييار. سودىگەر ئەشرەپلەر تەرەپ ـ تەرەپتىن قانچە كۆپ پۇل ئېلىپ كېلىپ مال ئالسىمۇ، پۇلى تۈگەپ كەتسە كېتىدىكىن، لېكىن مال تۈگەپ كەتمەيدۇ. خوتەندىن باشقا شەھەرلەرھرگە مال چىقسا چىقىپ كېتىدۇ. لېكىن ئالتۇندىن باشقا پۇل ئەسلا چىقىپ كەتمەيدۇ. ئادەملىرىگە قارىغاندا، يەرلىرى ئاز ۋە كۈچسىز، بەلكى كۆپ قىسىمى مول ۋە كۆپ. يايلاق ـ بايلىقلىرى بىپايان، چارۋا ـ ماللىرىمۇ ناھايىتى كۆپ.

خوتەن زىمنىدا ناھايىتى مەشھۇر بولغان ئىمامى جەفىرسادىق [257] رەزىلۇللائەنھۇنىڭ قەۋرىسى بار. بۇ چوڭ زىيارەتگاھى ئالى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ھەممە خالايىق ئىمامى جەفى سادىق رەزىلۇللائەنھۇنىڭ مۇبارەك جەسەتلىرى خوتەن دىيارىدا دەپ ئەقىدە ئىخلاس قىلىدۇ. لېكىن، تارىخ كىتاپلىرىدا، بولۇپمۇ "رەۋزە تۇسسافا" دىگەن كىتاپتا، ئىمامى جەفىر سادىق بولسا ئىمامى مۇھەممەت باقىرنىڭ [258] ئوغلى، ئۇ بولسائىمامى ئەلى، يەنە لەمەپلىرى زەينۇلئابىدىن بىننى ئىمامى ھۈسەيىن ئەنھۇدۇر [259]، ئىمامى جەفىر سادىق بولسا خەلىپە ئابباسىيە دۆلىتىنىڭ جەھىر دەۋاتىقى زامانىدا، يەنى تارىخ ھىجرىنىڭ بىر يۈز قىرىق سەككىزىنچى يىلى (مىلادى 765- يىلى – ت) ۋاپات بولدى ۋە دادىسى مۇھەممەت باقىر، بوۋىسى زەينۇا- ئابىدىننىڭ ئايىغدا دەپنە قىلىندى. مۇبارەك جەسەتلىرى بەقىئە گۆرىستانلىغدا دەپ زىكرىقىلىنىدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا، جەفىر نامىلق بىر ئالى مەقام ماشايىخ سۇننەت يوللىرىنى كامالەت دەرىجىسگە يەتكۈزگەنلىگى ئۈچۈن، ئىمام ۋە پىشۋالىق مەرتىۋە ۋە دەرىجىسىنى تاپقان بولسا كېرەك. شۇنداقلا ئۇ زاماندىكى مۇرت- مۇخلىسلىرى بۇ كىشىنى "ئىمامى جەفىر سانى" (ئىككىنچى ئىمامى جەفىر – ت) دەپ ئاتىغان بولسا كېرىكە. "سانى" سۆزى بەلكى ئاممىنىڭ جانىق تىلىدا "سادىق" دىگەن خاتا سۆزگە ئايلىنىپ قالغان بولسا كېرەك. چۈنكى "سانى" سۆزى بىلەن "سادىق" دىگەن سۆز مەيلى ۋەزىن ياكى مەخرەج جەھەتتىن بىر- بىرىگە يېقىن كېلىدۇ. بەلكى ھاجەت ئىگىسى بولغان ئاللاتائاللانىڭ ئۆزى زىيارەت ۋە سۇننەتنى ئۆز كامالىغا يەتكۈزگەن ئىمامى جەفىر سانىغا ئىمامى جەفىر سادىق رەزىلۇللا ئەنھۇنىڭ پەزىلە- پەزايىللىرى ئاتا قىلسىمۇ ھەجەپ ئەمەس. چۈنكى "بۇ بولسا خۇدانىڭ پەزىل ئاتاسى، ئۇنى خۇدا ئۆزى كىمنى خالسا شۇنىڭغا بېرىدۇ" دىگەن ئايەت بار. شۇنداقلا خوتەندە يەنە ئىمامى جەفىر تەران، ئىمامى زەبىھۇللا، ئىمامى قاسىم، ئىمامى ھاشىم قاتارلىق نۇرغۇن ئالى دەرىجىلىك زىيارەتگاھلار ۋە تەۋەررۇك جايلىرى بار.

شۇنداقلا زالىم كۆچلۈك خان بىرمۇنچە ئەھلى پەزلى، سالىھلەرنى قەتلى ئام قىلغان ئىدى. بۇلار "قەۋمى شەھىدان" دىگەن نام بىلەن مەشھۇر. شۇ سەۋەپتىن خوتەن زىمنىمۇ "شەھىدانى خوتەن" دەپ ئاتالغان ئىكەن. لېكىن ئۇ ئىمامىلارنىڭ ئادەت كارامەتلىرى زاھىر ۋە ئاشكارە مەلۇم بولۇپ تۇرۇپتۇ. ئەگەر بىرەر ئىنسان بىر پىر مۇرشىدىنىڭ خىزمەتلىرىنى قىلىپ، پاك سۇننەتنى تولۇق بەجا كەلتۈرسە، ئۇ خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ پەزىل ئىنايىتى بىلەن ئۇنىڭ بۇيۇك دەرىجە، ئۇلۇغ مەرتىۋە دۆلەت شەراپىتىگە ئىگە بولۇشىدا ھىچبىر شەك- شۇبھىنىڭ بولۇشى مۇمكىن

ئەمەستۇر. ھەرقانداق ئىنسانىنىڭ ۋۇجۇدىدا ئەۋلىيالىق قۇۋۋىتى بولىدۇ. لېكىن، ئۇ پەقەت كەسپى شۇغۇل ۋە زىيارەت ئارقىلىق بۇنداق قۇۋۋىتىنى ئاشكارە قىلىپ، ھەقىقىي ئەۋلىيالىق دەرىجىسىگە ئىگە بولالايدۇ. شۇنداقلا، ئۇ ھايات ئىگىسى بولغان خۇداۋەندەكبېرىم ئەۋلىيائى ئەزىملەر ياكى ماشايىخ كېرىملەرگە دەرىجىلەرنىڭ ئېچىدىن بىرەر ئۇلۇغلۇق دەرىجىسىنى ئاتا قىلسا، ئۇلار بىر ۋاقىت ياكى بىر زامانىنىڭ ئۆزىدىلا شامى شېرىپتە ۋە ياكى مەككە مۇئەززەمدە، ياكى باشقا ۋىلايەتلەردە ئۆزىنى ئاشكارە قىلدىغانلىغىنى كۆردۈق دېگەنلەرمۇ بار. لېكىن، ئۇ زاتنىڭ ئۆز جاي- ماكانلىرىدىن باشقا يەرگە بارغانلىغىنى، ياكى بىر كۈن، يېرىم كۈن غايىپ بولغانلىغىنى ھېچ كىشى بىلمەيدىكەن. بىراق، بۇنداق قىلىش بولسا ياراتقۇچى ئاللا دەرگاھىنىڭ ئالدىدا ناھايىتى ئاسان بىر ئىشتۇر. شۇڭلاشقا، خوتەندىكى ئىمامىلار بولسا خۇددى ئەنە شۇنداق يۆتكىلىپ ياكى غايىپ بولۇپ تۇرغۇچى ئالى دەرىجىلىك تاياپىلەر بولسا كېرەك. بۇنىڭ راست ياكى يالغانلىغىنى بىر ئاللانىڭ ئۆزى بىلىدۇ.

ئىناۋەتلىك تارىخىي كىتاپ بولغان «زەۋزە تۇسسافا» دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، زامانە ئاۋالدا يەنە تارىخ ھىجرىيىنىڭ ئالتە يۈز ئون تۆتىنچى يىلى (مىلادى 1217-1218- يىلى – ت) نايمان قەۋمىلىرىنىڭ ئۇلۇغى، تاياڭ خان دېگەن كىشى چىنگىز قائان بىلەن ئۇرۇشۇپ، باراۋەرلىك قىلالماي يوق بولغان ئىكەن. ئۇنىڭ ئوغلى كۈچلۈك خان ئۆز يۇرتى ۋە ئەل- ئۇلۇسىنىڭ ئېچىدە تۇرالماي، بىر مۇنچە ئادەمى بىلەن قەشقەرگە كېلىپ، بۇ جايىنى ئىتائەت ۋەھ ئەمرى پەرمانىغا كىرگۈزۈپ، جەۋرى- زۇلۇم پەيدا قىلغان ئىكەن. ئۇ زىرائەتلەرنى چار- پايلىرىغا دەسسىتىپ يوق قىلىپ، ھەتتا ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ، نابۇت قىلغان ئىكەن. بۇ زالىمنىڭ چېرىكلىرى بىرەر ھۆرمەتلىك كىشىنىڭ ئۆيىگە خۇددى ئۆز ئۆيىدەك كىرىپ، ئۇنىڭ خوتۇن- بالىلىرى ئالدىدا ئىختىيارى ئولتۇردىكەن. ساھىپخانىنى بولسا زادىلا كۆزگە ئىلمايدىكەن. كۈچلۈك خان ئۆزى ئاتەشپەرەس، خوتۇنى بولسا نىسارا ئىكەن. شۇڭلاشقا، ئۇ ھەممە خەلقنى ئۆز دىنى ۋە مىللىتىگە تەكلىپ قىلىپ، زورلۇق ۋە تەھدىت سالىدىكەن. كۈچلۈك خاننىڭ دىن ۋە مىللىتىگە ئىختىيار قىلغانلار بولسا ئامان قالىدىكەن. ئەگەر قارشىلىق قىلغانلار بولسا، ئۇلارنى ھەر خىل ئەلەم ۋە ئىسكەنجە- سقىملارغا مۇپتىلا قىلىپ يوق قىلىدىكەن. ئاندىن ئۇ خوتەن ئەھلىنىمۇ ئۆز دىنىغا تەكلىپ قىلىپ، بىر كۈنى "ھەر قانداق ئەھلى سالاھىيەت ئىگىلىرى ۋە ئەھلى ئەمامە (سەللە- داستارلىق كىشىلەر – ت) دىن تارتىپ پۇقرالارغىچە بولغان ھەممە ئامما ھازىر بولسۇن" دەپ جار سالغان ئىكەن. ھەممە ئامما كەڭرى بىر جايغا چىقىپتۇ. بۇ جايدا ئۇچ مىڭدىن كۆپرەك

ئەھلى ئەمامە ۋە باشقا ئاممما ھزىر بولۇپتۇ. بۇ چاغدا كۇچلۇك خان "ئىچىگلاردىن ھەق سۆزنى ياپماي، قورقماي ۋە راستلىق بىلەن دىن ۋە مىللەت ھەققىدە بەس مۇنازىرە قىلدىغان كىم چىقدۇ؟" دىدى. بۇ چاغدا خوتەنلىك مەۋلانە ئەلائىددىن مۇھەممەت ناملىق بىر مولا ئۆلىما ۋە جۇرئەتلىك بىر كىشى ھەقىقەت ۋە راستلىق كەمەرىنى بىلگە باغلاپ، كۇچلۇكنىڭ ئالدىغا كېلىپ، دىنىي مۇھەممەتنىڭ ئۇستۇنلىگىنى ئىسپاتلاپ دەلىللىدى. ئۇ بىپاك كاپىرنىڭ ۋۇجۇدىنى تىترەك باستۇرۇپ قورقۇنچقا سالدى ۋە بۇ ھەقىقەتنى بۇزغۇچى ئالەم جاھىلى ئۇستىدىن غالىپ كەلدى. كۇچلۇكنىڭ تىلى تۇتۇلۇپ، يېڭىلىش ۋە خجالەتچىلىك پەيدا بولدى. ئاندىن ھەسرەت ۋە خجالەتتە غەزەپلىرى ئۆرلەپ، مۇھەممەت مۇستاپا ئەلەيھىسسالامنىڭ شەنى ھەققىدىكى يامان سۆزلەرنى تىلغا ئېلىپ، بىئەدەپلىك قىلىشقا جۇرئەت قىلدى. بۇ چاغدا ئۇ ياخشى تەبىئەتلىك ۋە پاك ئىتىقاتلىق مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەت ئۆزىنىڭ كامالى غەيرىتى ۋە هممىتىنىڭ ئارتۇقچىلىغىدىن، بۇ بىھۇدە گەپلەرنى كۆتىرەلمەي، "ئەي قاغىش تەپەككۇر كۇچلۇك، قارا تۇپراقتەك ئاغزىڭغا قارا تۇپراق بولسۇن" دەپ دەشنام بەردى. كۇچلۇك بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، ئۇ دىندار ئىمامنى ھەپسىگە سالدى ۋە ئىسلامدىن يېنىپ، دىنىي ئاتەشپەرەسلىككە ئۆتكىچە تۇتۇپ تۇرۇشقا ھۆكۇم قىلدى. ئۇ دىنىي مۇھەممەتتىن يانمىدى. ئاقىۋەت ھەقگۇيى ئىمامنى ئۆزى بىنا قىلغان مەدرىسىگە چاھارمىخ قىلىپ، يەنى تۆت مىخ بىلەن مىخلاپ، نەچچە كېچە-كۇندۇز ئازاپقا سالدى. ئۇ ئىمام بۇنىڭغا پىسەن قىلماي، كەلىمە شاھادەتنى تىلغا ئېلىپ، خالايىققا نەسىھەت قىلىپ، "بۇ دۇنيانىڭ ئازاپ-ئۇقبەتلىرىدىن قورقۇپ، دىنىي مۇھەممەتنى قوبۇل بەرمەڭلەر، بۇ فانى دۇنيانى دەپ، ئاخىرەتتىكى دەرەجات ئائىلەر بىكارغا كەتمىسۇن" دىدى. ئايەت كېرىمدە " بۇ دۇنيا ئورۇنسىز ئىش ۋە ئويۇن-تاماشادىن باشقا نەرسە ئەمەس، خۇدادىن قورقىنلارغا دارى ئاخىرەت ياخشىراق،ئايا ئولەر بۇنى چۈشەنمەيدۇ؟" دىگەن سۆز بار. شۇنداق قىلىپ، ئالائىددىن مۇھەممەت خوتەننى شاھادەتلىككە يەتكۈزدى ۋە نۇرغۇن ئەھلى ئۆلىما ۋە ئاممىنى يوق قىلدى. بۇ ۋىلايەتلەردە ئەرزان ئاقامەت ۋە تەكبىر سالاۋەت، نامار جۇمە ۋە جامائەت ئىشلىرى تامامەن يوق قىلىندى. زۇلۇم بىداد ۋە پىتنە-پاسات ئىشكىلىرى ئېچىلدى. ئاجىز ۋە پەرزگارلار دۇئاي تەلەپكە قوللىرىنى كۆتەردى. دۇئالىرى ئىجابەتلىك نىشانىسىگە تەگدى.

چۈنكى، بۇ چاغدا چىنگىز قائان خىتاي شەھەرلىرىنى ئىگەللەپ، ئۆز تەختگاھىغا يېنىپ، خاتىرجەم بولۇپ تۇرغان ئىدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭغا كۇچلۇك كاشغەر ۋە خوتەنگە بېرىپ، زۇلۇم-جەبرلەرنى قىلىپ، كۆپ ئادەملەرنى ۋەيران

ۋە نابۇت قىلدى دىگەن خەۋەر ئاڭلاندى. چىنگىز قائان ئامرائى نويانلىرىدىن جەتە نويانىنى (جەبە نويانىنى - ت) نەچچە تۈمەن ئادەمى بىلەن تېزلكتە كۈچلۈكىنىڭ ئۈستىگە ئەۋەتتى. جەتە نويان بارغان ھامان، كۈچلۈك باراۋەرلىك قىلالماي ، بەدەخشەن تەرەپكە قاچتى ۋە شۇ چۆلدە ھالاكەتكە يەتتى. ئۇنىڭ بېشىنى كېسىپ، چىنگىز قائانغا ئەۋەتتى. شۇنداق قىلىپ، ئۇ يەتتە شەھەرگە تۆت يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇ چاغدا جەتە نويان " ھەرقانداق ئادەم ئۆز ئەجداتلىرىنىڭ رەسمى قائىدىسى بويىچە، ئۆز مىللىتى ۋە خاھىشىدا بولۇسۇن" دەپ بۇيرۇق ئېلان قىلدى. شۇڭلاشقا ئەھلى خالايىق بۇرۇنقى زامانغا قارىغاندا، بۇ زامان گويا ئىسلام زامانى بولدى دەپ بىر- بىرىنى قۇتلۇقلاپ مۇبارەكلەشتى. ۋاھالانكى، نويان ھەممە دىنىدىن بىگانە قىلماقچى ئىدى دەپ بايان قىلىنىدۇ.

گەپنىڭ ھاسلى شۇكى، دىمەك، ئىلگىركى زاماندا بۇ يەتتە شەھەر ئەھلىگە ئەنە شۇنداق ھادىسىلەر كەلگەن ئىدى. بۇ ھىكايىنى مەزكۇر سەھىپگە يېزىشتىن مەقسەت ۋە مۇددىئا شۇكى، بۇرۇنقى زامانلاردا ئابائى ئەجداتلىرىمىزنىڭ باشلىرىغا بۇ خىل ھادىسىلەر كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار بۇ قىسىم جەۋرى - زۇلۇملارغا چىداپ ، خۇدا ۋە رەسۇللىلانىڭ ئەمر ئىتائەت ۋە پەرماندىن چىقماپتۇ. دىنىي مۇھەممەتىن يانماپتۇ ھەم قايتماپتۇ دىگەننى بىلدۇرۇش ۋە بۇ زامانغا بولۇاتقان ئىشلارغا شۇكرى سانا بەجا كەلتۇرۇپ، دۇئا قىلىشقا ئۇندەشتىن ئىبارەت. يەنە بىر مۇددىئا شۇكى، مەرھۇم مۇھەققىق ئۆلىما ئالائىددىن مۇھەممەت خوتەنى باشلىق مۇسۇلمانلار دىنسىزكاپىرلار ۋە بىپاك زالىملار بىلەن بەس- مۇنازىرىلەرنى قىلىپ، دىنىي مۇھەممەتنى قولدىن بەرمەي، شىرىن جېنىدىن كېچىپ، شاھادەتلىك دەرىجە تاپقانلىغىدىن ئىبارەت بۇ پەخرى شۆھرەت ۋە ئالى دەرەجات ۋەقەسىنى خەلقى خوتەن ئەھلىگە، ھەتتا يەتتە شەھەر مۇسۇلمانلىرىغا يەنە جاكا قىلىشىدىن ئىبارەت. دېمەك، يەتتە شەھەرنىڭ ئۆتكەن دەۋرى، شۆھرىتىنى تەرىپلەش ئۈچۈن، بۇ ھېكايىنىڭ ئۆزىمۇ كۇپايە.

ئاقسۇ

ئاقسۇ ئەھلى بولسا، ساددە، يۇۋاش، مۇنايىم، كەمتەر، لېكىن غەم- ئەندىشىلىك، ئۈلپەت ۋە ئىتتىپاقى يوق، پاراكەندە، مۇھەببەت ۋە مەسلەھەتى يوق، چېچىلاڭغۇ، مەھسۇلات ساقلىمايدىغان، تەۋەككۈلچى خەلقتۇر. شەھەر خەلقىنىڭ كۆپىنچىسى دىگۈدەك كۈنلۈك نانلىرىنى ئۈدۈللۇقچە بازاردىن سېتىپ ئالىدۇ. شۇڭلاشقا ئاشپەز ۋە ناۋايىلىرى

ئاسانلار راۋاج ۋە رونaق تاپىدۇ. ھۇنەرۋەنلىرى ئاز، دېھقانلىرى كۆپ، مۇھەببەت ئىمىش مەھسۇلاتى ۋە شەھىرىگە كۇپايە قىلىدۇ. گۈرۈچلىرىمۇ پاكىزە بولۇپ، ھەر قايسى شەھەرلەرگە توشۇپ كېتىلىدۇ. يايلاق ۋە قىشلاقلىرى كەڭرى، چارۋا پايلىرى كۆپ بولۇپ، ئۆزىگە يېتىدۇ. ھەتتا ئېشىپمۇ قالىدۇ.

ئاقسۇ زېمىنىدا مەۋلانە جالالىدىن كىتىكى دىگەن بىر ئالى مازارى زىيارەتگاچ بار. بۇ ئايكۆل دىگەن جايدا، بۇ زاتنى خوجا ئەبۇ كەبىر بۇخارای قۇدرۇسىر ئەزىزنىڭ نەۋرە- زادىلىرىدىن ئىدى دەيدىكەن. بۇ ئەھۋال ئاۋالقى داستاندا بايان قىلىندى. يەنە ئىمامى بەتتا غازى ناملىق بىر بۇزرۇكۋارنىڭ ئالى مەقاملىق بىر زىيارەتگاھى بار. بۇ زاتنىڭ ئىسمى شېرىپلىرى ئىمام ئابدۇلراخمان ئەلەۋە يەنى ئەلى كەرەممۇللا ۋەجھۇنىڭ ئ.وغلى ئىمام مۇھەممەت ھەنىفە رەزىلۇللا ئەنھۇنىڭ تۆتىنچى نەۋرىسى دەيدىكەن. بۇنىڭ ماھىيىتى خۇداۋەدە ئالىمىيانىنىڭ ئۆزىگە مەلۇم. يەنە سۇلتان مەخمۇت غەزنىۋى [260] دەپ بىر مەسھۇر مازارى ئالى دەرەجات بار. لېكىن، سۇلتان ماخمۇت غەزنىۋىنىڭ قەۋرىسى بولسا غەزنە شەھىردە. بۇ مازارنىڭ ئىگىسى بەلكى ماخمۇت غەزنىۋى بىلەن ھەمنام بولسا كېرەك. ئاممىۋى تىلدا "غازى" سۆزى "غەزنىۋى" دەپ ئۆزگىرىپ قالغان بولسا كېرەك. يەنە شەيخ جۇنەيدى باغدادى [261] ۋە سەرى سەقەتى [262] مازار بار. «نەفاھا تۇلئۇنس» دىگەن كىتاپتا بۇلار باغدات شېرىپىدىكى شونسزىيە مەسچىتىدە دەپنە قىلىندى دىگەن مەلۇمات بار. ئەمدى بۇ جايدىكى سەرى سەقەتى دىگەن ئاممىۋى تىلدا "ساقى" سۆزى "سەرى سەقەتى" دەپ ئۆزگىرىپ قالغان بولسا كېرەك. قانداقلا بولمىسۇن، بۇلار موللۇق بەخشەش قىلغۇچى مازار ۋە مۇرات بەخشەش قىلغۇچى زىيارەتگاھلاردىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

يەنە ئاقسۇنىڭ شىمالىدا تاش مىقدارى كېلىدىغان بىر تاغ ئاغزىدا چوڭ بىر مازار بولۇپ، بۇنىڭ ئىسمى شېرىپلىرىنى سۇلتان قۇرمش سەيدىلمۇسلىمن دەپ ئاتايدۇ. بۇنىڭ تەزكىرىسىمۇ بر. بۇ تەزكىردە، تارىخ ھىجرىنىڭ ئوتتۇز ئۈچۈنچى يىلى (مىلادى 653-654- يىلى - ت) پەيغەمبەر ئاخىر زامان مۇھەممەت ئەلەيھىسسلام سۇلتان قۇرمش سەيدىلمۇسلىننى ئوتتۇز ئۈچ مىڭ بۇيۇك ساھابەلەر بىلەن شەھرى بەربەردىكى [263] قەھقە جادۇ ۋە زۇمرە ئاتەشپەرەسلىكلەرنىڭ ئۇستىگە ئەۋەتتى. كاپىرلار غالىپ كېلىپ، ئوتتۇز ئۈچ مىڭ بۇيۇك ساھابىلارنى ئۇچتۇرپان تەۋەسى ۋە ئاقسۇ كەنتلىرىنىڭ بەزى جايلىرىدا شاھادەتلىككە يەتكۈزدى. ئۇلارنىڭ مۇبارەك جەسەتلىرى ئۇشبۇ زېمىنىدا دەپنە قىلىندى دەپ بايان قىلىندۇ. لېكىن، ئىشەنچىلىك كىتاپلاردا بۇلارنىڭ دەپنە قىلىنغان جايلىرى بولسا بەقەئە

گۆربستانلىغى، شامى شېرىپ، كۈففە، مىسر قاتارلىق جايلاردا دەپ كۆرسىتىلگەن. شۇنىڭدەك تارىخ ھجرىيىنىڭ ئوتتۇز ئۇچىنچى يىلى (مىلادى 653-654- يىلى - ت) چارىيارلارنىڭ ئۇچىنچى ئوسمان ئىبنى ئەففان رەزىلۇللا ئەنھۇ تەختى خلايەتتە ئىدى. بۇ چاغدا مۇھەممەت پەيغەمبەر ئاخىر زامان بۇ بىپايان ئالەمدىن بىپايان ئالەمدىن باقى ئالەمدىكى جەننەتكە سەپەر قىلغانلىغىغا خېلى ئۇزۇن ۋاقىت بولغان ئىدى.

شۇنىڭدەك، بەنى ئۇمەييە خەلىپىلىرىدىن ۋەلىد بىننى ئابدۇلمۇلۇك [264] زامانىدا ئەمىر قۇتەيبە بىننى مۇسلىمنىڭ تىرىشچانلىغى ۋە دالالىتى بىلەن بۇخارا، سەمەرقەنت، فەرغانە ۋە تۈركستان، كابىل قاتارلىق جايلار پەتھى قىلىنىپ، ئىسلامى شېرىپنىڭ دۆلىتىگە مۇيەسسەر بولغان ئىكەن. بۇ دەۋر بولسا تارىخ ھجرىنىڭ توقسان بىرىنچى يىلى (مىلادى 709-710- يىلى - ت) ئىدى. ئەمدى سۇلتان قۇرمش سەيىدلمۇسلىمىن كەلگەن چاغدا بولسا، بۇ شەھەرلەر تېخى ئىسلام شېرىپى دۆلىتىگە مۇيەسسەر بولمىغان ئىدى. ھالبۇكى، بۇنچىلىك نۇرغۇن ساھىبلەر قايسى زېمىن بىلەن ئۆتۈپ كەلگەندۇ؟ بۇ ئاقىل ۋە دانالارنىڭ پىكىر ۋە مۇلاھىزە قىلىشىغا تېگىشلىك بىر ئىش. ئىشەنچىلىك كىتاپلارغا قارىغاندا، ساھابە ئەزىملەر ئامۇ دەريياسىنىڭ بۇ تەرىپى ئۇ چاغدا تېخى ئىسلامى شېرىپىنىڭ دۆلىتىگە مۇيەسسەر بولمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، سۇلتان قۇرمش تەزكىرىسى ئەتىۋاردىن يىراقتۇر، ياكى بۆلەك ۋىلايەت ياكى باشقا زېمىندىمۇ شەھرى بەر بەر دىگەن بىر شەھەر بولسا كېرەك. بۇ شەھەرنىڭ زۇمرە ئاتەشپەرەس ۋە قەھقە جادۇ دىگەن ئۇلۇغلىرى بولسا كېرە. پەيغەمبەر ئاخىر زامان ساھابىلەرنى ئەنە شۇ شەھەرگە ئەۋەتكەن بولۇشى مۇمكىن. قەدىمقى زامانىدا ئۇچتۇرپاننىڭ شەھرى بەر بەر دەپ ئاتالغىنىمۇ ئەلۋەتتە گۇمانلىق ۋە يالغان بولسا كېرەك. لېكىن، بۇ جايدىكى نۇرغۇن مازارات ئالى زىيارەتگاھلار بۇگۇنكى كۈندىمۇ يەنىلا مۇدەققەس ئورۇنلاردىن ھىساپلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئورۇن شەكلى ۋە كارامەتلىرى زاھىر ۋە روشەن كۆرۈنۈپ ھەم بىلىنىپ تۇرۇپتۇ. بۇ جايدا ياتقانلار بولسا بىرەر ئىش تۈپەيلىدىن كاپىرلار بىلەن غازات قىلىپ، شاھادەتلىك دەرىجە ۋە مەرتىۋىسىگە يەتكەن كىشىلەر بولسا كېرەك. لېكىن، ئۇلارنىڭ ئىسمى ھەر خىل بولۇپ، باشقا زامان ۋە باشقا ئەسرلەردە ئۆتكەن كىشىلەر بولسا كېرەك. شۇڭلاشقا، ماڭا ئوخشاش تارىخ ۋە ئىشەنچىلىك سىيەر كىتاپلارنىڭ تەمىنى تېتىمغان ۋە سۆزنىڭ باش- ئايىغىدىن خەۋەر تاپمىغان بىر نادان ئادەم ئۆز خاھىشى بويىچە بەھۈدە جاپا چېكىپ تەزكىرە يېزىپ قويغان بولسا كېرەك. مەزكۇر تەزكىرىنى مۇتالىئە ۋە مۇلاھىزە قىلىپ، ئۇنى ئىشەنچىلىك كىتاپلارنىڭ مەزمۇنىغا سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندىلا، ئاندىن ئۇنىڭ راست- يالغانلىغى ئاشكارە

بولدىۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، بۇنىڭدىن باشقا مازاراتلارمۇ كۆپ. ئۇلارنىڭ نامى نەسەپلىرى ۋە قايسى زاماندا ئۆتكەنلىگى مەلۇم ئەمەس. شۇڭلاشقا ئۇلارنى بايان قىلىشقا جۇرئەت قىلىنمىدى.

يەنە ۋىلايەت تەرەپتىن ئەبۇلھەسەن ھەزرىتىم دېگەن كىشى بۇ يەتتە شەھەرگە كېلىپ، ئاقسۇدا بىر نەچچە زامان ئىستىقامەت قىلدى. ئۇنىڭ بۇ زېمىنغا سەپەر قىلىشدىكى مەقسىدى بولسا بۇ يەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆلۈك دىللىرىنى تەۋھىجىۋە ۋە نەفە ئىسپاتلار بىلەن جانلاندۇرۇش، ئۇلارنى زەلالەت ۋە ئازغۇنلۇق ھالاكەتلىگىدىن قۇتقۇزۇپ، ھەقىقەت كىنارىسىگە ئېلىپ چىقىش ۋە فەيزى ئىلاھىنىڭ ئۇنچە- مارجانىدەك قىممەتلىك سۆزلىرىنى مۇرىد- مۇخلىسلىرىنىڭ دىل ئەينەكلىرىگە بېكىتىپ، ئۇلارنىڭ مەقام مەرتىۋىلىرىنى يۇيۇكلۇك دەرىجىسىگە كۆتىرىشتىن ئىبارەت. بۇ زاتى شېرىپنىڭ سائادەتلىك قەدەملىرىنى ئاقسۇ زېمىنى ئۈستىگە قويۇپ، مىسكىن ۋە مەقام تۇتقان ۋاقتى بولسا، جانابى ئاتالىق غازىنىڭ بۇ يەتتە شەھەرگە ئەڭ دەسلەپ قەدەم قويغان ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ زاتى شېرىپ ئاقسۇ زېمىنغا كەلگەندىن كېيىن، بۇ جايدىكى ھەممە ئۆلىمالار باشقا ئۆلىمائى ئەزىمەتلەرگە ۋە ھەزرەتلەرگە كۆڭۈل بېرىپ، مايىل بولۇشدىن باش تارتىپ، بۇ كىشىگە چىن دىلى بىلەن مۇرىد- مۇخلىس بولۇپ، ئۇنىڭ دەرىجە ئىلتىپاتلىرىغا ئېرىشىپ، ئۇنىڭغا جان- دىلى بىلەن ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلىشقا باشلىدى. ھەتتا ئۇنىڭ خاس مۇرىدلىرىگە ئايلاندى. بۇ زاتى شېرىپ بولسا نەقشە بەندىيە سۈلۈكىدە ۋە خەفىيە تەرىقىدە ئىدىئ. ئۇ بىرمۇنچە كارامەتلەرنى پەيدا قىلدى. ئۇنىڭ كارامەتلىرىدىن بىرى شۇكى، ئۇنىڭ مۇرىد- مۇخلىسلىرىدىن بىرى «كىتابى شاھنامە» ۋە «ئەمىر ھەمزە» قاتارلىق جەڭنامە كىتاپلىرىغا ناھايىتى ئاشىق ۋە شەيدا ئىكەن. جانابى ھەزرەتنىڭ بۇنىڭغا كۆزى چۈشۈپ، ئوقۇشنى مەنئى قىلىپتۇ. يەنە بىر كۈنى يولدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتسا، ھېلىقى مۇرىدنىڭ يەنە جەڭنامە ئوقۇغا جايدا ئولتۇرغانلىغىنى كۆرۈپ قاپتۇ. مەزكۇر مۇرىد بۇ چاغدا كۆڭلىدە بۇنداق ئاجايىپ جەڭ- جىدەللەرنى قىلغان ئەفرا سىياپ ۋە كەيكاۋۇس دېگەن قانداق پادىشالار بولغىيدى دەپ ئويلاپ، كۆزى ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. كېچىسى چۈشىدە ئىككى زور ھەيۋەتلىك پادىشا بىر- بىرىنى قوغلاپ كېتىپ بارغاندا، خالايىقنىڭ مانا ئەفرا سىياپ ۋە كەيكاۋۇس دېگەنلىگىنى ھەم ئۇلارنىڭ بۇنداق يىغىلىشىدىن قورقۇپ بىدار بولغانلىغىنى كۆرۈپتۇ. ئەتىسى ھەلقىغە كىرىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، تەۋھىجىۋە ۋاقتىدا جانابى ھەزرەت ئىلتىپات قىلىپ، ئۇنىڭدىن «ئەفرا سىياپ ۋە كەيكاۋۇسنى كۆردۈڭمۇ، ئۇلار باشقا نەرسە ئەمەس، بەلكى ئىككى كاپىردۇر» دەپتۇ. ئۇ مۇرىدى ئۆز چۈشىدە

كۆرگەنلىرى بولسا جانابى ھەزرەتنىڭ ئىشارىتى ئىكەنلىگىنى بىلىپ، يېڭىۋاشتىن توۋا قىلىپ، ئىككىنچى قېتىم جەڭنامە ئوقۇغان يەرگە باماپتۇ.

جانابى ھەزرەتنىڭ يەنە موللا ئابدۇلكېرىم ناملىق بىر ياش مۇرىدى بار ئىكەن. ئۇنىڭ بىر ئىشگىمۇ بار ئىكەن. بىر كۈنى ئەتىگەندە بۇ ئىشەك بىكار بولۇپ قېچىپ كېتىپتۇ. ئۇ ئىزدەشكە ئادەم بۇيرۇپ، ئۆزى ھەلقە زىكىرگە ھازىر بولۇپتۇ. لېكىن كۆڭلىدە ئىشەك نەگە كەتكەندۇ، قاچان تېپىلىدۇ دەپ، كۆڭلى پەرىشان بولۇپ تەشۋىشلىنىپتۇ. بۇ چاغدا تەۋەججۇھ نۆۋىتى ئۇنىڭغا كېلىپ قاپتۇ. جانابى ھەزرەت تەۋەججۇھ بېرىپ تۇرۇپ، بېشىنى ئۈستۈن قىلىپ كايىپ تۇرۇپ، «ئەي كىچىككىنە بىر ئىشەكنىڭ يۇقالغانلىقىغمۇ شۇنچە پەرىشان بۇلامسەن؟ خاتىرەڭنى جەم قىل، ئىشەككىنمۇ تاپالايسەن، ئاتقىمۇ ئىگە بولالايسەن» دەپ مەرھەمەت قىلىپتۇ. ئۇ يېڭىدىن توۋا قىلىپ، ئەيۇنى بوينىغا ئېلىپ، ئۆزرە- خالىق سوراپ تۆۋەنچىلىك قىلىپتۇ. بۇگۈنكى كۈندە موللا ئابدۇلكېرىم قازى رەئىسىنىڭ ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلاپ بۇ ۋەرەقچىگە پۈتتۈم. ئەگەر بۇ زاتى شېرىپنىڭ لەقەم ۋە تەرىپىنى بىر- بىرلەپ تەپسىلى بايان قىلساق، ئۇ ئالاھىدە چوڭ بىر تەزكىرە كىتابى بولالايدۇ. ئۇنىڭ نام ۋە نىشانلىرى خالايىق ئىچىدە ئۇنتۇلۇپ كەتمەسلىگى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ۋەقەلىرىدىن ئىنىڭ بايان قىلىشقىلا جۈرئەت قىلىندى. بۇ زات تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن بەشىنچى يىلى ماھى سەپەرنىڭ ئون سەككىزىنچى كۈنى (مىلادى 1868- يىلى 6- ئاينىڭ 10- كۈنى - ت) ۋاپات بولدى، ۋە سىيىتى بويىچە ئۆز ھويلىسىدا دەپنە قىلىندى. تەۋەررۇف كىتابىرىدا پىر كاملىلارنىڭ سۆھبەتلىرىنى كىبىرىتى ئەھمەتگە [265] ئوخشىتىدىكەن. شۇڭلاشقا، بۇ زاتى شېرىپنىڭ سۆھەتلىرىمۇ ئەلۋەتتە كىبىرىتى ئەھمەر ئىدى. پىر كاملىنىڭ ئۆزىمۇ دەل مۇشۇ زاتى شېرىپ ئىدى ئۇنى بۇنىڭدىن ئارتۇق تەرىپلەپ سۈپەتلەشكە خوش قەلەم جۈرئەت قىلمىدى.

بۇ كەمنە موللامۇسا ئىبنى موللا ئەيسا خوجا سايرامى ئۇ چاغدا ئاملى زاكاتچى، يەنى زاكاتچى ئەمەلدار خىزمىتىدە ئىدىم. ياش ۋە غورۇر ۋاقتىم ئىدى. ئۇنىڭ نەچچە قېتىم سۆھبىتىدە بولدۇم. لېكىن دوستلۇق ئىزدەشكە مۇيەسسەر بولالمىدىم. ھازىر ئۇنىڭدىن تولۇق ئوتتۇز ئالتە يىل ئۆتۈپتۇ. ئۆمرۇم ئاخىرىغا يەتكىچە بۇ زاتى شېرىپنىڭ سۆھبەت ۋە مۇھەببەتلىرى چىن قەلبىمدە جۇش ئۇرۇپ تۇرىدۇ. مە ئۇنىڭدىن باشقا بۇنداق بىرەر مۇرشىدىن ئىككىنچى قېتىم تاپالمىدىم ۋە كۆرمىدىم.

نەزىم:

ۋەسلى يار بولدى مۇيەسسەر قەدرىنى ئاھ بىلمىدىم،

ۋەسلى بولماي جاۋدانى فۇرقەت كېلۈرىنى بىلمىدىم.

ئۇچتۇرپان

ئۇچتۇرپان قەدىمقى كونا شەھەردۇر.ئۇنىڭ بۇرۇنقى ئېتى ئۇچ ئىكەن. يەنى شەھرى بەر-بەر دەپمۇ ئاتىلدۇ. مەنسۇرخان زامانىسدا[266]،ئۇنىڭ ئادەملىرى بىئەدەپلىك قىلىپ ئىتائەتتىن چىقانلىقى ئۈچۈن كايىپ، ئەمرالار ئەمىرى مىرزا جەپپار بەردى بېك دوختۇنىنى لەشكەرلىرى بىلەن ئەۋەتىپ، ئۇچ ئەھلىنى قەتلى- ئام قىلىپ، ساق قالغانلىرىنى يۇرت-يۇرتلارغا تارقىتىۋېتىپ، تۇرپاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ، ئولتۇرغۇزۇپ ئاۋات قىلغان ئىكەن. شۇڭلاشقا، بۇ جايدىكى كەنت، ئايماقلارنىڭ ئىسمى-ناملىرى تۇرپاندىكى كەنت، ئايماقلارنىڭ ئىسمى ناملىرىغا ئوخشايدىكەن. شۇڭلاشقا، « ئۇچ » سۆزىگە « تۇرپان » سۆزى قوشۇلۇپ، « ئۇچتۇرپان » دەپ ئاتالغان ئىكەن.ئاممۇى تىلدا بولسا « ئۇشتۇرپان » دەپمۇ ئاتىلدۇ. شۇنىڭدەك خاقانى چىنى بۇ شەھەرنى ئىگەلىگەندىن كېيىنكى ئۇچىنچى يىلى ئۇچتۇرپان ئەھلى خاقانى چىننىڭ ئەمرى-ئىتائىتىدىن چىققان ئىكەن.[267] خاقانى چىنىدىن ناھايىتى نۇرغۇن چېرىك كېلىپ بۇ جاينى تەسەررۇف قىلىپ، ئادەملىرىنى قەتلى-ئام قىلىپ، ئالتە شەھەردىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ ئولتۇرغۇزۇپ ئاۋات قىلغان ئىكەن. شۇڭلاشقا، ھازىر بۇلارنى « كۆچمەن » دەپ ئاتايدۇ.بۇ ۋەقە ئاۋالقى داستاندا بايان قىلىندى. شۇڭلاشقا بۇ جايدىكى ئادەملەر بىر قانچە پىرقە ۋە چېچىلاڭغۇ بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ كاسپ، ھۈنەرۋەنلىرى كەم، ئادەملىرى دېخان، يەر زىمنى ئوبدان، غەللە ھاسلى كەڭرى ۋە ئەرزاندۇر.

ئۇچتۇرپان زىمنىدا ئىماملىرىم دېگەن بىر ئالى مازار مەقامات بار. ئۇنىڭ ئىسمىنى ئىمام مۇھەممەت غەززالى[268] دەپ ئاتايدۇ. يەنە قازغاندا بىر ئالى مازارات بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمىنى ئەخمەد غەززالى[269] دەيدۇ.

لېكىن، « نەفەھانۇلئۇنىس » دىگەن كىتابتا ئىمام ئەھمەد غەززالىنى قەزۋىن شەھىرىدە دەپنە قىلىندى دەيدۇ « قەزۋىن »ۋە « قازغان » سۆزى ئاھاڭ جەھەتتىن بىر-بىرىگە يېقىن. ئۇنى ئاللانىڭ ئۆزى بىلىدۇ. يەنە ساۋۇتقى بازار دىگەن بىر قەدىمقى جاي بار. ساۋۇتقى دەپ ئاتاشتىكى سەۋەپ شۇكى، تارىخ ھىجرىنىڭ ئوتتۇز ئۇچىنچى يىلى (مىلادى 653-654-يىلى-ت) يۇقىرقى قۇرمىش سەيدىلمۇسلىمىن شاھادەتلىككى يەتكەندىن كېيىن، پەيغەمبەر ئاخىر زامان رەسۇلىرراخمان ئەلى شىر يەزدانى كىرەموللا ۋەجھۇنى[270] قەھقە جادۇ ۋە زۇمزە ئاتەشپەرەسلەرنىڭ شەھىرىگە بېرىشقا ئەمىر قىلغان ئىكەن. بۇ چاغدا ھەزرەت ئەلى شىر يەزدانى ئەلى شىر خۇدا[271] ئىككى شاھزادە كېرەم ۋە بىر نەچچە ياش ساھابىزادىلەرنى ھەمرا قىلىپ، سودىگەر شەكىلىگە كىرىپ، ناھايىتى تىزلىك بىلەن كىچە-كۈندۈز يول يۈرۈپ، ئۇشبۇ شەھىرى بەر- بەرگە كېلىپ، بىر بۇلاق بېشىغا چۈشۈپ، دۇلدۇللىرىنى بۇلاق بېشىدىكى بىر تۈپ سۆگەتكە باغلاپ، ساۋۇت سوۋۇتۇپ قويغان ئىكەن. بۇ بىر تۈپ سۆگەت كۆكلەپ ئۆرە تۇرۇپ، يەنە يىقىلىپ ئۆرە بولۇپ كۆكلەپتۇ. بارغانسىرى ئەتىراپىدىن بىر تاغار ئاشلىق ئۇرۇغى كەتكىچە بولغان زېمىن ئىچىدە يەنە يىقىلىپ، يەنە ئۆرە بولۇپ كۆكلەۋېرىپتۇ. ھېچقانداق ئادەم بۇنىڭ مەيلى قورۇق ياكى شېخىنى كېسەلمەپتۇ. ھەتتا ئۇنىڭغا تېگىشكىمۇ جۇرئەت قىلالماپتۇ. بۇ سۆگەتنىڭ تۈۋىدە بىر بۇلاق بار ئىكەن. ئۇنى « ئەينۇل سەئبان » (يىلانلار بۇلىغى-ت) دەپ ئاتايدىكەن. بىر زاماندا سۇلايمان ئەلەيھىسالامنىڭ[272] ئەمىر-پەرمانى بويىچە بۇ بۇلاقتا يىلانلار توپلانغان ئىكەن. ھەزىرتى ئەلى كېرەموللا ۋەجھۇنىڭ قەدەم شېرىپلىرى بۇ يەرگە يەتكەندە، ئۇ « ئەي سابانىلار (يىلانلار-ي) بۇلاق ئۈستىدىن ئۆزۈڭلارنى بىر تەرەپكە ئېلىڭلار، پەيغەمبەر ئاخىر زامانىنىڭ بارگاھلىرىنى تىكمىز » دىگەندە، يىلانلار بۇ بۇلاق بېشىدىن كۆچۈپتۇ. لېكىن، بۇلاق سۈيى يىلانلارنىڭ زەھىرى بىلەن ئاچچىق بولۇپ قالغان ئىكەن. ئىككى شاھزادە كېرەملەر ئېغىز سۇلىرىنى (تۈكرۈكلىرىنى-ت) مەزكۇر بۇلاقتا تاشلاپتۇ-دە، سۇ يەنە تاتلىق ۋە شىرىن بولۇپ قاپتۇ. شۇڭلاشقا بۇ جاينى « ساۋۇتقى مازار » دەپ ئاتاپتۇ. خالايىق بۇ جاينى زىيارەت قىلىپ، بۇلاق سۈيىنى شەرۋىتى تەۋەرۈك ھىساپلاپ، تەرەپ-تەرەپكە تەۋەرۈك قىلىپ ئېلىپ كىتىدۇ. بۇ جاينىڭ تەزكىرىسىدىمۇ مەزكۇر مازارنىڭ ئورنىنى ئەلى كېرەموللا ۋەجھۇنىڭ قەدەم قويغان يېرى دەپ بايان قىلغان. لېكىن، بەزى تارىخ كىتابلىرىدا ئەلى كېرەموللا ۋەجھۇ ئىراق زېمىنىنىڭ بۇ تەرىپىگە ئۆتمىگەن دەپ بايان قىلىنغان. بۇنىڭ راست ياكى يالغانلىغىن خۇداۋەندە ئالىمىيانىنىڭ ئۆزى بىلىدۇ. ئەمما بۇ ئادەتتىكى جاي ئەمەس، بەلكى ئالاھىدە كارامەتلىك بىر مازاردۇر.

بۇنىڭدىن باشقا مازارات ۋە زىيارەتگاھى تەۋەرۈككانلارمۇ كۆپ. بۇلارنىڭ ھەممىسىلا ساھابىلارنىڭ ئىسىم-شېرىپلىرى بىلەن ئاتايدۇ. لېكىن، قانداقلىغى مەلۇم ئەمەس ھەم ئىشەنچلىك دەلىلمۇ يوق، شۇڭلاشقا بۇلارنى بايان قىلىشقا قەلەم جۈرئەت قىلالمىدى. مەيلى قانداقلا بولمىسۇن، ئۇچتۇرپاننىڭ غازات ۋە جەڭدە كۆپ بولغان بىر جاي ئىكەنلىكى مەلۇم. ۋەللاھۇ ئەلەم.

كۇچار

كۇچارنىڭ قەدىمقى ئىسمى كۇسەن ئىكەن. كۇچار ئەھلى پېئىل ئەتنۇارى جەھەتتىن بىر ئىنتىپاق، ئۇلۇپەتلىگى زىيادە خەلق بولۇپ، ھەممە ئادىمى سىپايە، خۇشخۇي، گۈزەل سۆزلۈك بولۇپ، ئاياللارنىڭ ھەممەت ۋە جۈرئىتى ئەرلەردىن ئارتۇق. ئۇلار ئىلمىي ئەمەل ۋە كەسپى-ھۇنەردىمۇ كەم ئەمەس. بىراق، مۇساپىرلار بىلەن خوشى يوق، لېكىن، بۇ كۇنلەردە كۇچارغا ھەر تەرەپتىن كەلگەن مۇساپىرلار جەم بولۇپ، جەمىيەت پەيدا قىلىپ، سودا خانىلارنى قۇرۇپ راۋاجلانماقتا. كۇچارنىڭ ئادەملىرىگە قارىغاندا زېمىنى كەڭرى ۋە تازا، ھەر ھەپتىدە باي، سايرامدىن ئەقەلىسى بەش يۈز ئېشەك ۋە ئۇلاقتا ئاشلىق ۋە ياغ كېلىپ تۇرىدۇ. ھەر خىل يەل-يېمىشلىرى ۋە باشقا مەنىشەتلىرى باشقا شەھەرلەردىن كۆپ. سودىگەرلەر ھۆل ۋە قۇرۇق يېمىشلىرىنى شەھەر-شەھەرگە توشۇپ، كېتىدۇ. چارۋا- ماللىرى تولا ۋە ئۆز ئېھتىياجىغا يېتىدۇ، ھەتتا ئېشىپمۇ قالىدۇ.

كۇچار زېمىنىدا مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىئۇللانىڭ ئارامگاھى ۋە قەۋرىسى بار. بۇ زاتى شېرىپنىڭ دالالىتى ئارقىلىق تۇغلۇق تېمۇرخان ئۆز تەۋەلىگى بىلەن بىللە ئىسلامى شېرىپنىڭ دۆلىتىگە مۇيەسسەر بولۇش بىلەن تەڭ، ئىلى تەۋەسىدىمۇ دىنىي ئىسلامنىڭ چىرىغىنى ياندۇرغان ئىدى. خان بۇ زاتنى « ئۇلۇغ موللام » دەپ ئاتايتى، بۇ ئاۋالقى داستاندا بايان قىلىندى. يەنە شەيخ نىزامىددىن دېھلىۋى[273] دېگەن بىر مازارات بار. بەزىلەر « دېھلىۋى »نى « دەھبىدى » دەپ ئاتايدۇ. بۇ ناھايىتى كېلىشكەن ۋە ھەيۋەتلىك مازار بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. يەنە بەلخ ئاتا دېگەن بىر مازارى ئالمەقام بار، بۇنىڭ ئىسمى ۋە نەسەپلىرى ھەم ئۇنىڭ قايسى زاماندا ئۆتكەنلىگى مەلۇم ئەمەس. يەنە نەۋرە خوجام دېگەن بىر زىيارەتگاھ بولۇپ، بۇ ھەزىرىتى باھاۋىددىن نەخشە بەندە قۇددۇسسىرەنىڭ نەۋرىلىرىدىن ئىدى

دىگەن مەلۇماتلار بار.يەنە بابا قەمبەر ۋەلىلۇللا دىگەن بىر مەشھۇر مازار بار. لېكىن، بابا قەمبەر ۋەلىلۇللا بولسا ھەزرىتى ئەلى كېرەمۇللا ۋەجھۇنىڭ مىراخورلىرىدىن بولۇپ، بۇ مازارنىڭ ئىگىسى ئەنە شۇ زات بىلەن ھەمنام بولسا كېرەك. بابا قەمبەر ۋەلىلۇللا دىگەن مازار يەنە ئۇچتۇرپان، خوتەن قاتارلىق جايلاردىمۇ بار يەنە بىر مازارى ئالى زىيارەتگاھنىڭ نامىنى ئىبراھىم ئەدھەم[274] دەپ ئاتايدۇ. لېكىن، مەزكۇر مەشھۇر پىشقەدەم ئەۋلىيا ئىبراھىم ئەدھەم قۇددۇسسىرەنىڭ قەۋرىسى بولسا مەككە مۇئەززەمەدىدۇر. بەلكى بۇ مازارنىڭ ئىگىسىمۇ مەزكۇر ئەۋلىيا بىلەن ھەمنام بولسا كېرەك. ياكى مازارنىڭ ئىگىسىنىڭ نامى ئىبراھىم ئاتام بولۇپ، ئاممىۋى تىلدا « ئاتام » دىگەن سۆز « ئەدھەم » سۆزىگە ئالمىشىپ قالغان بولسا كېرەك. ۋەللۇھۇ ئەلەم بىساۋاپ

كونا تۇرپان

كونا تۇرپان بولسا كونا ۋە قەدىمقى شەھەردۇر. ئادەملىرى راست قوللۇق، راست سۆزلۈك، پۇختا ۋە پىششىق، ھىلە-مىكرى ۋە خيانىتى يوق. ئەقىدە-ئىخلاسلىرى ساپ، ھاۋاسى ئىسسىق، سۇيى كەم بولۇپ، ھەممىسلا كارىز سۇيى بىلەن زىرائەت تېرىيدۇ. زىمنى ئوبدان، مەھسۇلاتى ئۆزىگە يېتىدۇ. غوزا-كېۋەزلىرى ئوبدان بولىدۇ. تەرەنجىۋىل كونا تۇرپاننىڭ خاس مەھسۇلاتىدۇر. كىشمىش ئۈزۈملىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇ شەھەر-شەھەرلەرگە توشۇلىدۇ. كونا تۇرپاننىڭ زىمن دائىرىسى كەڭ، ئارلىغى يىراق.

بۇ زىمىندا ئەسھابۇلكەھەفنىڭ ياتقان ئورنى، مازار زىيارەتگاھى بار، لېكىن تەفسىرلەردە ئەسھابۇلكەھەفنى رۇمنىڭ تەرسۇس[275] دىگەن شەھىرده دەپ بايان قىلىنىدۇ. تەفسىرچىلەر ۋە تارىخچىلارنىڭ « رۇم » دىگەنلىرى بولسا ئۇشبۇ رۇمچە شەھىرىدۇر. چۈنكى، رۇمچە بولسا قەدىمقى زامانلاردىن بۇيانلا ئۇلۇغ پادىشا ۋە تۆرىلەرنىڭ مەقام مەنزىلى بولۇپ كەلگەن. خۇداۋەندەكبىرىم ئۆز ھېكمەت ئىشارىتى بىلەن ئەسھابۇلكەھەفنى خالايىق ئارىسىدا مەخپى قىلىپ كەلگەن. ھەتتا ئۇنىڭ تەكتى ئىسمىمۇ مەخپىدۇر. ئۇنىڭ زىمن ئۇستىدە بىر قانچە جايدا زىيارەتگاھى بار دىگەن خەۋەرلەر بار. ئۇنىڭ بىرى رۇمدىكى تەرسۇس شەھىرىدە. تەفسىر ۋە تاۋارىخلاردا بايان قىلىنغىنى دەل مۇشۇ ئەھۋالدۇر. ئىككىنچىسى لىۋان تېغىدا، ياكى پەلەستىن زىمىندا، ئۇچىنچىسى ئەدەندە[276]، يەنى ئافرىقا قىتئەسىدە،

تۆتىنچىسى مەغرىپ تاغلىرىدا، بەشىنچىسى ھىندىستاندا، ئالتىنچىسى ئىسپاھاندا[277]، يەتتىنچىسى ئەرمىنىيىدە، سەككىزىنچىسى چىن مەملىكىتىدە دەيدىكەن.

ئۇرۇمچىنىڭ ئەسلى ئىسمى رۇمچە ئىكەن. ئاممىۋى تىلدا « رۇمچە » سۆزىنىڭ ئالدىغا ئەلىف(1) ھەرپىنى، ئاخىرىغا بولسا «يا» (ي) ھەرپىنى ئارتۇقچە قوشۇپ، « رومچى » (ئۇرۇمچى) دەپ ئاتىغان بولسا كېرەك. شۇنىڭدەك تۇركى تىلدا « چە » دىگەن ئىبارە « كىچىك» دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. تۇركانلار (تۇرۇكلەر ـ ت) چوڭ نەرسىلەرنى كىچىكلەشتۈرمەكچى بولسا، ھامان « چە » ئىبارىسىنى قوشۇپ سۆزلەيدۇ. يەنى « چە »، « جە » قوشۇپ كىچىكلىتىدۇ. مەسىلەن،« باغچە » ، « ھويلىچە » ، « دەكچە » دىگەندەك. بىراق باغلىرى چوڭ ۋە دائىرلىك بولسا، ئۇنى « باغ » دەپ ئاتايدۇ. كىچىگىرەك بولسا « باغچە » دىگەن سۆز بىلەن ئاتايدۇ. « ھويلىچە » ، « دەكچە » دىگەنلەرنىڭ قائىدىسىمۇ ئەنە شۇنىڭغا ئوخشاش. شۇڭلاشقا بۇ جايدا « رۇمچە » دىگەنلىگى بەلكى « كىچىك رۇم » دىگىنى بولسا كېرەك.

تەفسىر كىتاپلىرىدا ئەسھابۇلكەھەفنى رۇمدىكى تەرسۇس شەھىرىدە دىگەن مەلۇمات توغرا بولسا كېرەك. « تەرسۇس » سۆزىمۇ ئاممىۋى تىلدا « تۇرپان » بولۇپ قالغان بولسا كېرەك. بەلكى خىتاي، موغۇل، قىرغىز، قىپچاق، تاتار، ئۇيغۇر ۋە قالماقلارنىڭ تىلدا « تەرسۇس » دىگەن سۆز ئېغىز تەلەپپۇز بولۇپ تۇيۇلغانلىقتىن، ئۇ « تۇرپان » دەپ سۆزلەنگەن بولسا كېرەك. ئەسھابۇلكەھەفنىڭ زامانى بولسا، ھەزرىتى ئەيسا ئەنبىيائى ئەلەيھىسسالاۋاتىنىڭ زامانىدىن ئىلگىرى ئىكەن. بۇنىڭغا قارىغاندا، ئۇ بۇنىڭدىن ئىككى مىڭ يىل ئىلگىرى ئۆتكەن بولىدۇ. بۇ ئۇزۇن زامانلار مابەينىدە، بىر نەچچە زامان تاتار ئەھلى، بىر نەچچە ئەسىر موغۇل قەۋمى، بىر نەچچە ۋاقىت ئۇيغۇر گۈرۈھى، بىر نەچچە دەۋىر مۇسۇلمان پادىشالىرى ۋە بىر قانچە چاغ خىتاي تايپىلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتۈپتۇ. ئۇلارنىڭ ھەر بىرى ئۆز شەھەرلىرىنى ئۆز تىلى بىلەن ئاتاپتۇ. مەسىلەن، خىتايلار ئۇرۇمچىنى « خو مىيۇزە » دەپ ئاتايتى. ھازىر « شىك شاڭ سىن » (شىنجاڭ ئۆلكىسى ـ ت) دەپ ئاتىدى. شۇڭلاشقا تەرسۇس دىگەن ئىسىمنىڭ ئۆزگىرىپ قالغانلىغىمۇ ئاقىللارنىڭ ئەقلىدىن يىراق ئەمەس. شۇڭلاشقا، ئەسھابۇلكەھەفنى زورمۇ ـ زور ئۇشبۇ تۇرپان تەۋەسىدىكى تۇيۇق دىگەن جايدا دەپ ئەقىدە ـ ئىخلاس قىلىشلىرىمۇ ئەنە شۇنداق گەپ بولسا كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن، بەزىلەر خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ ئۆز

كالامدا ئەسھابۇلكەھەفنىڭ غارى ھەققىدە چۈشۈرگەن ئايەتلىرى دەل تۇيۇقتىكى بۇ غارغا مۇڭاپىق دەپ ھېسابلاپ، پۈتۈن موغۇلىستان، بەلكى فەرغانە، تۈركىستان، ھىندىستان قاتارلىق تۆت- بەش ئايلىق يولدىن نەزىر ۋە ھەدىيەلەر بىلەن كېلىپ زىيارەت قىلىپ ياندۇ. بۇ يەرنىڭ شەيخلىرى زىيارەتكە بارغانلارغا ھەر تۈرلۈك ھىلە-نەيرەڭلەرنى كۆرسىتىپ، بۇ يەردە ئاتتىن چۈشىدۇ، بۇ يەردە نامازئوقۇيدۇ، بۇ يەردە تاۋاپ قىلىدۇ دەپ، گويا بۇ يەرنى ھەرەم شېرىپىتەك كۆرسىتىپ ۋە شۇ جايدىكى قائىدىلەر بويىچە تەلىم بەرگەن بولۇپ، ھىلە-مىكىر بىلەن ئۇلارنىڭ نەرسىلىرنى ئېلىۋالىدۇ. ھەتتا بەزىلەر ھەرەم شېرىپقا بېرىشقا ئاجىزلىق قىلغان تەقدىردە، ئۇشبۇ ئەسھابۇلكەھەفكە بىر قېتىم كېلىپ زىيارەت قىلسا، يېرىم ھاجىلىق ئادا بولغان بولىدۇ دەپمۇ ئەقىدە قىلىدۇ. ئەسھابۇلكەھەف ئورۇنلاشقان جاي بىر ئېگىز تاغ بولۇپ، بۇ جايغا نەچچە-نەچچە شوتا بويى پەلەمپەي بىلەن چىقىدۇ. تاغنىڭ ئۈستىدە بىر قانچە ھۇجرا، ئايۋان، راۋاقچە، مەسچىت، مېھراب، مۇنبەر ۋە دۇئا قىلىدىغان جايلار بار، ئەتراپىدىمۇ كۆپ ئۆيلەر بار. بۇ مازارنىڭ خادىملىرى سكۇنىت قىلىپ، ۋەخپە ئەۋقاپلىرىنى ئىچىپ-يەپ كۈن ئۆتكۈزىدۇ. بۇ مازارنىڭ شەيخلىرى ئۇچ يۈز ئۆيلۈكتىن ئارتۇق. بۇرۇن مۇسۇلمان خانلار ۋە ھاكىمى ۋىلايەتلەر، ئەمرالارمۇ ئادەمگەرچىلىك ۋە خەيرىيات ئۇچۇن بىر مۇنچە ۋەخپە ئەۋقاپلارنى بەرگەن ئىدى.دەقيانۇسنىڭ

شەھرى ۋە تەختگاھىمۇ مۇشۇ تۇرپان تەۋەسىدە ئىكەن ئەسھابۇلكەھەف بولسا دەل مۇشۇ غاردا ئۇخلايدۇ دەپ مۆلچەرلەپ، ئېتىقات قىلىدىكەن. تارىخ ھجرى بىر مىڭنچى يىللاردىن (مىلادى 1600- يىللار – ت) كېيىن ھەزرىتى ئاپپاق خوجا تۇرپانغا بارغان ئىكەن. ئۇ تۇرپان ئەھلىنىڭ بۇ جايغا كېلىپ ئىززەت ۋە ئېھتىرام قىلغانلىغىنى كۆرۈپ، بۇ ئەھۋالنى دەسلەپتە مەنئىي قىلىپتۇ. كېيىنچە بۇ غارنىڭ ئىچىگە كىرىپ مۇراقبە ۋە تەۋەججۇھكە چۈشۈپ، كەسپى كارامەتلىرىنى قىلىپ، خالايىقلا «بۇ جاي بولسا ئىتلارنىڭ جاي مەنزىلى دەپ گۇمان قىلغان ئىدىم. مۇراقبەدىن كېيىن ماڭا ئاشكارە بولدىكى، مېنىڭ گۇمانىم توغرا ئەمەس ئىكەن. سىزلەرنىڭ ئەقىدە- ئىخلاسلىرىڭىزلار راست ئىكەن. ئەسھابۇلكەھەفنىڭ بۇ مەنزىلدە ئىكەنلىگىدە شەك- شۈبھە يوقتۇر. زىيارەت قىلىۋېرىڭلار ۋە بۇنى غەنىمەت بىلىڭلار» دەپتۇ دىگەننى گۇۋا ۋە ھۆججەت قىلىپ سۆزلەيدىغانلارمۇ بار.

بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، تارىخ ھجرىنىڭ بىر مىڭنچى يىللىرىغىچە (مىلادى 1600- يىللىرىغىچە –ت)

بولغان ئارلىقتا ئەسھابۇلكەھەف بۇ غارنىڭ ئىچىدە تۇرغان ئىكەن. ئۇنىڭ بۇ جايدا ئىكەنلىگىنى ھېچقانداق ئادەم بىلمەيدىكەن. ھەتتا كاپىرلارمۇ بۇ غارنى بۇتخانا قىلىپ، لاما لودو ۋە بەرمەنلەرنى توختىتىپ، ئىززەت ۋە ھۆرمىتىنى قىلىپ كەلگەن جاي ئىكەن. تارىخ ھىجرىنىڭ بىر مىڭ يەتمىش نەچچىنچى يىللىرىغا (مىلادى 1600- يىللىرىغا - ت) كەلگەندە، تۇغلۇق تېمۇر خانىنىڭ ئەۋلاتلىرىدىن سۇلتان سەئىد باياخان باھادۇر [278] دىگەن تۇرپان، قامۇلغا پادىشا بولغان ئىكەن. بۇ ئۆز دەۋرىدە خالايىقنىڭ تەرەپ- تەرەپتىن بۇ غارغا كېلىپ زىيارەت ۋە تاۋاپ قىلغانلىغى ئۇلارنىڭ بۇ جايغا بولغان ئەقىدە ئىخلاسلىرىنى مۇلاھىزە قىلىپ ماقۇل كۆرۈپ، بۇ زىيارەتگاھقا شەيخ، جارۇپكەش. چىراغچىلارنى تەينىلەپ، ئىمام، مۇئەززىن توختىتىپ، ۋەخپە ئەۋقاپلارنى بەلگىلەپ تەۋلىد قىلدۇرۇپ، مۇتەۋەللىگە تاپشۇرۇپ، ئالى يارلىق نىشانى بەرگەندىن كېيىن، بۇ غار ئەسھابۇلكەھەفنىڭ غارى ئىكەنلىگى رەسمىيلىشىپ، بۇ نام بىلەن مەشھۇر بولۇپتۇ. مەن بۇ يارلىقنى ئۆز ئەينى بويىچە بۇ سەھىپىگە يازدىم.

يارلىق نىشان ئالى:

ئەبۇلقەفەتتەھ سۇلتان سەئىد باباخان سۆزىمىز، تىلال فەر سەلتەنەت① ۋە ھىما يۇن،②دىنى مەئدەلەت③، رۇز ئەفزۇن ④ساھىپقىرانى ئەئزەم، زۇبدە تۇلسلاتىن⑤، ئەرەپ ۋە ئەجەم راپىتە⑥ئەمىن⑦بىلاد⑧ۋاستە ئامان ئىباد⑨شۇجائەت شۇئار ۋە ساخاۋەت ئاسار، جۇۋان بەخت بەرخوردار⑩قېرىنداشلار بىرلە جىللىلشەئنى(11)

---

① تىلال فەر سەلتەنەت - ئالتۇن نۇرلۇق سەلتەنەت.

② ھىما يۇن - مۇبارەك.

③ دىنى مەئدەلەت - دىنىي ئادالەت.

④ رۇز ئەفزۇن - ئۇزۇن كۈنلۈك.

⑤ زۇبدە تۇلسلاتىن - تاللانغان سۇلتان.

⑥ راپتە ـ باغلاش، ئالاقە.

⑦ ئەمن ـ تىنچلىق.

⑧ بىلاد ـ شەھەر.

⑨ ئىباد ـ قۇل، قۇللۇق.

⑩ بەرخوردار ـ لايىق، مېھرىبان.

(11)قېرىنداشلار ـ ئۇلۇغ مەرتىۋىلىك.

ئەزىمۇلقۇدەر①، ئەدىلىسشەمس شىبە②ئەلبەدىر③فەرزەنتلەرغە ۋە ئەمرائى مۇلكى ئاراي④ئالىسشاندۇر. ئەي نېكۇ⑤ راي كۇفايەت نىشان سەدىر سۇدۇر⑥ئالى مەقام ۋە ئۆلىمائى ۋاجىجۇلئېھتىسرام ۋە قۇززاتى ئەنام⑦، شەرىئەت ئەنجام⑧، نوقە بائى كىرام⑨ۋە زۇمرەئى ئەنام⑩ۋە جەمھۇرى خاس ۋە ئاملارغا ئانداق ۋەزىئە(11) ۋە لايىھە بولسۇنكىم، خوجە ئەيۇپ موللا قامۇش ھەبب ئوغلى كىچىك موللا مۇلك بۇ ..... ئۆيلۈك كىشنى ھەززىتى سۇلتان ئەسھابۇلكەھەف قۇددۇس سىرھەمنىك خىزمەتلىرىدە بولغان سەۋەپتىن، ئىنايەت شاھانە ۋە ئىلتىپات خۇسراۋانە(12) قىلىپ، بىرىنى چىراقچى ، بىرىنى جارۇپكەش ۋە بىرىنى باكاۋۇل قىلىپ تەرخان(13) قىلدۇق. ئوغلانلىرىدىن ئوغلانلارغا ۋە قىزلارىدىن قىزلىرىغا تەرخان دەپ بىلسۇنلەر. ئاقىتۇر تاھارەت سۇلارىنى ھەم قىسماسۇنلەر، تىنجى كۆڭۈل

---

① ئەزىمۇلقۇدەر ـ ئۇلۇغ قۇدرەتلىك.

② ئەدىلىسشەمس شىبە ـ قۇياشقا ئوخشاش، قۇياش بىلەن تەڭ.

③ ئەلبەدىر ـ تۇلۇن ئاي.

④ مۇلكى ئاراي ـ قاراشلىق يەرلەر.

⑤ نېكۇ ـ ياخشى، گۈزەل.

⑥ سەدىر سۇدۇر ـ باشلامچى، يۇقىرى مەرتىۋىلىك.

⑦ قۇززاتى ئەنام – جامائەت قۇزاتى.

⑧ ئەنجام – ئاقىۋەت.

⑨ نوقە بائى كىرام – ئۇلۇغ ھۆرمەتلىك كىشلەر.

⑩ زۇمرەئى ئەنام – جامائەت پىرقىسى.

(11)ۋەزىئە – تەينىلەش، بەلگىلەش.

(12)خۇسراۋانە – شاھانە.

(13)تەرخان – ئالۋاڭ- ياساقتىن ئازات قىلىنغان تەبەقە.

ۋە فەراغ خاتىرلەر①بىرلە دۇئا ئىشىغە مۇقەييەد② بولسۇنلەر. تەرخانلىق نىشانى ئالىشان كۆرگەچ، تۇرپان ۋىلايىتىنىڭ ھاكىمى ۋە دارۇغەسى باشلىق تەخسىس يارخى، تۇيۇق ساھىپ تەكبىر فازىلارىغا كېلۇر ۋە بارۇر. ئىشچى ۋە كۇشچى، سۇچى، تاۋاپچى جەمئىي ئەمەلدارلار مۇشار ئىلەيھەلەرغە ③ھېچ جۇملەدىن ۋە ھېچ رەھگۇزاردىن ④مەزاھىم⑤ۋە مۇتەرىز⑥بولماسۇنلار، ئالۋاڭ، ياساق، ئۆزىگە قۇنئالغۇ ھەشارمەر دىكار« ئوقۇش پىتىر، چاپار ئۇلاغ قان چىقار شۇ سۇن (نەزىر-چىراقتا سۇيۇلدىغان مال- ت) تەكلىپ قىلماسۇنلەر، سالماسۇنلەر، ئالماسۇنلەر، ھەركىم بۇ يۇسۇندىن ئۆزىگە قىلسە، ھەق سۇبھانە ۋە تائالانىڭ رەھمەتى ۋە مۇھەممەد رەسۇللالا شىپائەتى ۋە پەرىشتىلەر مەغفىرەتىدىن ⑦مەھرۇم بولۇپ، ھەزرىتى ئەسھانۇلكەھەف تەقسىرسگە⑧قالغاي. بەل سايرۇننىاس(9)ۋە ئەججەننىڭ لەنىتىگە گىرىپتار بولغاي، قىيامەت كۇنى زالىملار قاتاردا مەھشۇر⑩ بولۇپ، ئازاپ ئەبەدىگە گىرىپتار بولغاي دەپ

---

① فەراغ خاتىرلەر – خاتىرجەملىك.

② مۇقەييەد – قەيت قىلىش.

③ مۇشار ئىلەيھە – مەزكۇر

④رەھگۇزار – ئاياق ئاستى قىلىش.

⑤مەزاھىم – زىيان- زەخمەت.

⑥مۇتەرىز – ئېتىزار، قاريشلىق، قيينچىلىق.

⑦مەغفىرەت – ئەپۇ قىلىش، كەچۈرۈش.

⑧تەقسىر - گۇناھ.

⑨بەل سايرۇننىاس – پۈتۈن خەلقنىڭ.

⑩مەھشۇر – يىغىلىش، توپلىنىش، ھازىر قىلىنغۇچىلار.

دارۇسەلتەنەت تۇرپان ۋىلايىتىدە، ئۇشۇر ئاي چىھارشەنبە كۈنى تارىخ ھجرى بىر مىڭ ئاتمىش سەككىزىنچى يىلى (مىلادى 1657- يىلى 10-ئاي – ت) يەنى چاشقان يىلى نىشان ئالىسى قىلدى. بۇ يارلىقنىڭ ئاخىرىغا ئىككى مۆھۈر بېسىلغان ئىكەن. ئۇستىدىكى خەتنى ئوقۇشقا بولمىدى.

بۇنىڭدىن باشقا يىراق ۋە يېقىندىن زىيارەتكە كەلگەن ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ پەزىل- پەزائىل ۋە كامالەتلىرىنى ئىزھار قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىززەت- ئابرۇيىنى كۆزلەپ، زامانە ۋەزىيىتىگە قاراپ، شەيخ، جارۇپكەشلەرنىڭ كۆڭلىنى ئايىپ ۋە ئۇلارنىڭ خاھىشىنى ھەم خوش بولۇشنى ئىزدەپ، ئۇشبۇ غار بولسا ئەسھابۇلكەھەفنىڭ جاي مەنزىلى دىگەن بولسا كېرەك. ھەتتا تەفسىر ۋە تەۋارىخ كىتاپلىرىنىڭ مەزمۇنىغا نەزەر سالماي، ئۆزى خالىغىنى بويىچە ئويدۇرۇپ، شەيخ ۋە جاراپكەشلەرگە خوشامەت قىلىپ، بۇ جاي راستىلا ئەسھابۇلكەھەفنىڭ غارى ئىكەن دىگەن بولۇشمۇ مۇمكىن. ھەتتا بەزلەر ئۇرۇمچىنىڭ ئەسلى ئىسمى رومچە ئىكەن. تەرەسۇس دىگەن نامنمۇ تىلىدا تۇرپان دىگەن نامغا ئالمىشىپ قالغان ئىكەن دەپ، ئاساسسىز، پايدىسىز ۋە بىھۇدە سۆزلەرنى كۆچەپ ئويدۇرۇپ، تەۋلىيە ۋە تەزكىرلەرنى پەيدا قىلىپ، مازارى ئالىجاھ ۋە زىيارەتگاھى بارگاھلارنى تىكلەپ، ئەسلىدە ھېچقانداق نامى- نىشانى يوق بىر كونا شەھەرگە دەقيانۇسنىڭ شەھىرى دەپ شۆھرەتلىك نام بېرىپ كەلگەن ئىكەن. قەبرى- ياشانغان ئادەملەر ئەنە شۇنداق قىسسە ۋە ھىكايىلەرنى توقۇپ ۋە ئىشىنىپ كەلگەن ئىكەن. ئەسھابۇلكەھەفنىڭ تۇرپاندا بارلىغىنى ئىسپاتلايدىغان يەنە باشقا ھېچقانداق دەلىل ۋە ئىسپات زادىلا يوق.

لېكى، بەزى ئۆلىمائى ئىززەملەر ئەسھابۇلكەھەف زىيارىتىگە بېرىپ، بۇ غارنىڭ ئالامەت ئەسەرلىرىنى ئايەت شېرىپنىڭ مەزمۇنىغا سېلىشتۇرۇپ، بۇ غار خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ ئۆز قۇرئانى كالامىدا تەرىپلەنگەن غار بىلەن تامامەن

ئوخشاشمايدىغانلىقنى ۋە تۈيۈق غارى بولسا ئەسھابۇلكەھەفنىڭ غارى ئەمەسلىگىنى دەلىل ۋە ھۆججەتلەر بىلەن ئىسپاتلايدۇ. بەزى ئۆلىمالار بولسا بۇ پىكىرنىڭ قارشىسىدا بولۇپ، ئەسھابۇلكەھەف بولسا ئۇشبۇ تۈيۈق غارىدا دەلىل-ئىسپاتلارنى ئوتتۇرغا قويىدۇ. دېمەك، بىر ئۆلىما يەنە بىر ئۆلىمانىڭ پىكىرىگە ئاساسەن قارىشى ھۆكۈم چىقىرىدۇ.

كەمنە- مەنكى موللا موللا مۇسا ئىبنى موللا ئەيسا خوجا سايرامنىڭ كۆڭلىگە شەك- شۆھبە چۈشۈپ، قارىشى پىكىرلەر پەيدا بولۇپ ۋە بۇ قارىشى پىكىرلەرنىڭ مۇلاھىزىسى ئىچىدە غەرق جۇدا بولۇپ، توغرا پىكىرلەر بىلەن خاتا مۇلاھىزىلەرنىڭ دېڭىزغا چۆككەن ھەم بۇ ئۆلىمالار ئوتتۇرىغا قويغان ھەر خىل پىكىرلەرنىڭ قايسىبىرى كۈچلۈك ئاساسقا ئىگە ۋە قايسى بىرلىرىنىڭ ئاساسى ئاجىز ئىكەنلىگىنى تەپەككۇر قىلىپ ساراسىمگە چۈشۈپ ھەيران بولۇپ تۇرغان بىر ۋاقىتمدا، ئۇ سەيىدنا ۋە مەۋلانا ھەم ئىقتىدارلىق ۋە ھەقىقەتنى ئاچقۇچى ئالىم، فۇقۇھا ئىلمىنىڭ تاللانغان تەتقىقاتچىسى، تەجرىبىلىك بىلىم ئىگىسى، شەرىئەت نىزاملىرىنى توغرا يولغا سالغۇچى، شەيىخلەرنىڭ ئەۋلادى سەئىدششەيخ مۇھەممەت بىننى ئەششەخ ئابدۇلۋاھىدبىننى ئەششەيخ ئەلى ئەلئەسلى ئەششامى ئەلتەرا بىلىنىڭ مۇبارەك ۋە ئېھتىياجلىق قەدەملىرى شەرەپ بىلەن بۇ موغۇلستان يۇرتىغا ئىككىنچى قېتىم قويۇلدى. بۇ چاغدا بۇ قەدىرسىز مەنمۇ ئۇنىڭ سۆھبەت شېرىپلىرىگە مۇيەسەر بولۇپ، بەش ئاي مقدارى ئۇنىڭ بىلەن كېچە- كۈندۈز بىللە سەپەردە بولدۇم. بۇ چاغدا، مەن ئۇنىڭدىن ئەسھابۇلكەھەف غارىنىڭ تېگى- تەكتىنى سوردىم. ئۇ «مەن تۇرپاندىكى ئەسھابۇلكەھەفكە ئىككى مەرتىۋە باردىم. ئەسھابۇلكەھەف غارىنىڭ تېگى- تەكتىنى بىلىش ئۈچۈن، ھەق تائالادىن چۈشكەن سۆز- ئايەتلەرنى ۋە مۇئەررەخلەرنىڭ ئۇلۇغ قۇرئان ۋە تەفسىرىگە ئاساسەن يازغان دىللىرىنى قاراپ چىقتىم. شۇنداقلا، بۇ سۆزلەرنى ئۆزەمگە ھۆججەت ۋە دەلىل قىلىپ، ئۇنى يەنە بىر قانچە دەلىل- ئىسپاتلار بىلەن كۈچەيتىپ، ئەسھابۇلكەھەف بولسا رۇمدىكى تەرسۇن دىگەن شەھەردە، بۇ تۇرپاندا ئەسھابۇلكەھەف دىگەن يوق نەرسە دىگەننى دەلىل- ئىسپاتلار بىلەن بايان قىلىپ، ئىنساپلىق مۇسۇلمان ۋە مۆمن دىندارلار ۋە بارلىق جامائەت خاس ئاممىنى كۆزلەپ، قاراشلىرىمنى روشەن ئىلان قىلىپ ۋە بىر رىسالە يازغان ئىدىم» دەپ بۇ كىتاپنى مېنىڭ قۇلۇمغا بەردى. بۇنى كۆرۈپ مۇتالىئە قىلغاندىن كېيىن، تۇركى تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، ئۇ زاتنىڭ نەزەر ئاللىرىدىن ئالاھىدە ئۆتۈزۈپ تۇزىتىپ، بۇ تارىخچىنىڭ خاتىمە قىسمىغا كىرگۈزدۇم. ئەمما ئىناساپقا كېلىپ ئېتىراپ قىلىپ، تەسلىم باشلىرىنى تەۋرەتكەن زامانە فازىللىرى ۋە خاس ئاممىنى سادىقلارنىڭ جۇملىسىگە توپلاپ ئورۇن بەرگەي. قارىشلىق ۋە

مۇخالىپلىق قىلىپ، سۆزمەنلىك ئويۇنلىرىنى ئويناپ، گەدەنلىرىنى تولغانلارنىمۇ، بۇ غارنى تەرىپ ۋە تەسۋىرلەپ چۈشكەن ئۇلۇغ ئايەت ۋە كالامنى قەدىمىيەتلەر، ھەق ۋە ھۆرمەت ئۈچۈن، ئۇلارنى توغرا يولغا باشلاپ، توغرا ئىنايەت ئاتا قىلغاي ـ ئامىن !

دىمەك، بۇ رىسالىدە ئەسھابۇلدەھەفنىڭ تۇرپاندا ئەمەلىگى توغرىسىدا بىر قانچە دەلىل ـ ئىسپات ئوتتۇرغا قويۇلغان.

ئاۋالقى دەلىل:

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالاۋات ۋە ئوتتەيە تەختى رىسالەتتە ئولتۇرۇشتىن ئىلگىرى، تۇيۇق دىگەن بۇ جايدا ھېچقانداق بەرەر قەدىمى بىر كىشىنىڭ قەۋرىسى بولغانلىغى ھەققىدە ھەقىقي بىر دەلىل يوق. شۇنداقلا، بۇ جايدا گۇمان بىلەن بەرەر ئەنبىيائى ئەلەيھىسسالامنىڭ قەۋرىسى بولغان دىگىنىمۇ بولمايدۇ. ھەتتا بۇنداق گۇماننى روشەن دەلىللەر بىلەن ئىسپاتلاشمۇ مۇمكىن ئەمەس. ھەقىقەت ئەھلى پەقەت كىشىلەر ئارىسىدا ئىسپاتلايدۇ. زامانىنىڭ ئۇزۇنلىغى، تارىخنىڭ گۇمانلىق يېپ ئۇچلىرى ۋە قالايمقان ھادىسىلەرنىڭ پەيدا بولۇشى قاتارلىقلار زادىلا دەلىل ۋە ھۆججەت بۇلالمايدۇ.

بىزنىڭ ئۆلىمالىرىم بەرەر ئەنبىيائى ئەلەھىسسەلاۋات ۋە ئەتتەھيەتلەرنىڭ قەۋرىسىنى بەرەر شەھەر ياكى بەرەر جاي ماكانغا خاس دەپ بېكىتمىگەن. پەقەت مۇھەممەت مۇستاپا سەللەللاھۇ ئەلەيھۇەسسەلامنىڭ قەۋرىسىلا بۇنىڭ تېشىدا بولۇپ، ئۇنىڭ قەۋرىسى پەقەت مۆمن مۇسۇلمانلارنىڭ ئانسى بولغان توغرا سۆزلۈك ئايە رەزىيەللاھۇ ئەنھانىڭ ھۇجرىسدا ئىكەنلىگىنى بارلىق مۇسۇلمانلار تەستىقلايدۇ. بۇ يەرگە ھەر جايدىن كەلگەنلەر زىيارەت قىلىپ يانىدۇ. بۇنىڭغا ھېچقانداق شەك ـ شۆبھەنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەستۇر. ئۇنىڭدىن باشقا، ئەنبىيائى ئەلەيھىسسالاملار بۇنىڭدىن غەيرى بولۇپ، ياتقان ئورنى ئېنى ئەمەس، بۇ پەيغەمبەرلەرنىڭ ئورنى پالانى يەردە دىگەن گەپ پەقەت كىشىلەر تەرىپىدىن ياساپ چىقىرىلغاندۇر. ئۇلارنىڭ پەيغەمبەرلەر قەۋرىسى دىگەنلىرى بەلكى پادىشالارنىڭ ياكى كاپىر ۋە زالىملارنىڭ ۋە ياكى ئۇلارنىڭ غەيرىدىكى بەرەر كىشىنىڭ قەۋرىسى بولسا كېرەك. ياكى بۇت ـ سەنەملەرنىڭ ئورنى ياكى ئىچىدە ھېچبىر كىشىنىڭ جەسىدى بولمىغان قۇرۇق قەۋرە، ياكى پۇل ـ دۇنيانىڭ غەزىنىسى دەپنە قىلىنغان

جايلار بولسا كېرەك. بەزىلەر ئۇشبۇ قەۋرە قەدىمقىلارنىڭ قەۋرىسى دەپ گۇمان قىلىپ، ئۆزىچە جاپا- مۇشەققەت تارتىدۇ. ھەتتا بەزىلەر ئەنە شۇنداق گۇمان بىلەن مۇسابىننى ئەمرام (179) ۋە داۋۇت [280] ، زىكىريا [281] ۋە ياكى بۇلاردىن باشقا ئەنبىيائى ئەلەيھىسسەلاۋات ۋە ئەفزەلۇتتە ھەيىتلارنىڭمۇ قەۋرىسى دەل مۇشۇ قەۋرە دەيدۇ. بۇمۇ ئاساسسىز بىر گەپ. ئانداق بولسا ئۇلار ۋە باشقا پەيغەمبەرلەرنىڭ قەۋرىسى قانداق قىلىپ بۇ جايدا پەيدا بولغان ئىكەن ۋە ئۇنى كىم بىلگەن ۋە كۆرگەن ئىكەن. مەسىلەن، ئەگەر بىرەر ئادەم ئاتا ۋە ئانىسىنىڭ ياكى پەرزەنت، قېرىنداشلىرىنى ئۆز قولى بىلەن مەقبىرەزارلىققا دەپنە قىلىپ، ئۇنىڭغا بىرەر ئالامەت ياكى نىشان ئورناتمىسا، ئوتتۇز ياكى قىرىق يىل چەتتە يۈرۈپ قايتىپ كەلسە، ئۇ مەزكۇر قەۋرىسىنى جەزمەن بىلەلەيدۇ. بۇنداق ۋەقەلەر ھەر زاماندا كۆپ ئۇچرايدۇ- بەس. ھالبۇكى ئەسھابۇلكەھەفنىڭ جاي- ماكانلىرىمۇ ئەنە شۇلارنىڭ جۇملىسىدىندۇر.

ئىككىنچى دەلىل:

ئەرەپ ئەجەمنىڭ قەدىمدىن بۇيانقى تەفسىرچى ۋە مۇئەررەخلىرى ئەسھابۇلكەھەفنى رۇم دىيارىدىكى تەرسۇس دىگەن جايدا دەپ بايان قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ بىرەرسىنمۇ ئەسھابۇلكەھەف تۇرپاندىكى تۇيۇق دىگەن جايدا دىگەن ئەمەس. كاشغەر، تۇرپان قاتارلىق بۇ موغۇلستان مەملىكىتىدىنمۇ نۇرغۇن تەتقىقاتچى ئەرباپلار ۋە ئۆلىما- مۇئەررىخلەر مەشھۇر بولۇپ ئۆتكەن. ئۇلار بۇ جايدا قەدىمدىن بويان غازات ۋە جاھاد قىلىپ ئۆتكەن پادىشالارنى بايان قىلغان ئىكەن. لېكىن، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئىچىدىن مىرزا ھەيدەر كوراگانىغا بايان قىلغان ئەمەس. ئەمىرالار ئەمىرى مىرزا ھەيدەر كوراگانىغا ئوخشاش قىلچى ئەلەم ۋە كىتابى قەلەم ئىگىسى «تارىخ رەشىدى» دىگەن بىر كىتاپ يازغان ئىدى. بۇ كىتاپتا قەدىمقى زامانىدىن باشلاپ تاكى ئۆزى ياشىغان دەۋرىگىچە بولغان ۋەقەلەرنى بايان قىلغان ئىدى. بۇ تارىخچى ئۆز كىتاۋىدا ئەسھابۇلكەھەف توغرىسىدا بىرەر ئىبارە ۋە ئىشارەتمۇ قىلغان ئەمەس. موغۇلستان مەملىكىتىدە سۇلتان ساتۇق بۇغراخان، يۈسۈپ قەدىرخان، مەۋلانە جالالىدىن كىتكى، مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللار، ئالائىددىن خوتەنى باشلىق شاھادەتلىككە يەتكەن ئۇچ مىڭ نەپەر ئىمامنى بىرمۇ- بىر ئۆز ناملىرى بىلەن بايان قىلغان ئىدى. لېكىن، زاتلارنىڭ ئىچىدە ئەسھابۇلكەھەفنىڭ نامى بايان قىلىنغان.

تارىخ ئەھلىنىڭ قائىدىسى بولسا، بۇ خىل ئۇلۇغلارنىڭ نامى- لەقەملىرىنى ئۆز تارىخ كىتاپلىرىغا بايان قىلىپ بېكىتىشتىن ئىبارەت. ئۇلارنىڭ نامىنى قالدۇرۇپ قويۇش بولسا تارىخ ئالدىدا ياماندۇ. «تارىخ زەپەرنامە» نىڭ مۇئەللىپى مەۋلانە شەرەفىددىن ئەلكى يەزدى ۋە «رەۋزە تۇسسافا» نىڭ مۇئەللىپى مۇھەممەت ئىبنى خاۋەندشاھ قاتارلىقلار ۋە ئۆز ئەسەر ۋە تەلىماتلىرىدا تۇرپان، قارا خوجا ۋە دىيارلارنىڭ ۋەقە- ھادىسلىرىنى تەپسىلىي بايان قىلغان بولسىمۇ، لېكىن، ئەسھابۇلكەھەفنى بايان قىلمىغان ئىدى. بۇلاردىن باشقا تارىخچىلاردىنمۇ بىرەر كىشى ئەسھابۇلكەھەفنىڭ بۇ دىيارلاردا ئىكەنلىگىنى يازغان ئەمەس. تارىخ ھىجرى سەككىز يۈز يىگىرىمە ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1419- يىلى – ت) ھىرات پادىشاسى شاھرۇھ مىرزانىڭ ئەمىر تىمۇر كوراگانى خاقانى چىنغا شادى خوجا دېگەن ئەلچىنى ئەۋەتىپ، بېجىنگە بېرىپ كەلگىچە يۈز بەرگەن ھەرقانداق ھادىسە، ھەر قايسى كەنت، شەھەر، ۋە ھەر بىر دىيار، مەھەللە ئەھۋاللىرىنى، چۆل- دەشتى بايا‌ۋان، ياخشى- ياماننى ۋە مەمۇر- ئاباتلىرى، ئۇلۇغلىرى بىلەن پۈقرالىرىنىڭ خۇيى- پېئىللىرىغىچە ۋاقىپ بولۇپ، بىر رۇزنامىدە دەپتەر دەپتەر قىلىپ يېزىپ كەلگەيسىز دەپ پەرمايىش قىلدى. ئۇ بېرىپ كەلگىچە بولغان جەريانلىرىنى بىلگەن ۋە كۆرگەن ۋەقەلىرىنى بىرمۇ- بىر تەپسىلى دەپتەرگە مەلۇم قىلدى. بۇ چاغدا، تۇرپانغىمۇ كەلگەن ئىدى. لېكىن بۇنىڭ ئىچىدە ئەسھابۇلكەھەف توغرىسىدا ھىچقانداق مەلۇمات يوق. چۈنكى ئۇ زاماندا بۇ جايدا بۇت- سەنەملەردىن باشقا رۇزنامىگە يازغۇدەك بىر نەرسە مەۋجۇت بولمىغانلىقتىن، ئۇ پەقەت بۇت- سەنەملەرنىلا خەتلەپ كەلگەن ئىدى. ئۇ بۇ نەرسىلەرنى تەھقىق ۋە تەپتىشلەرنى قىلىپ، رۇزنامىسىگە يازغان ئىدى. ھالبۇكى، خۇداۋەندەكبىرىم ئۆز قۇرئانى كالامىدا ياخشى ياراتقان ۋە تەرىپ- تەسۋىرلىرىنى قىلغان ئەسھابۇلكەھەفنىڭ بۇ جايدا ئىكەنلىگىنى ئەلۋەتتە يازغان بۇلار ئىدى.

ئۇچىنچى دەلىل:

تۇرپان ئەھلىنىڭ ئىسلامى شېرىپكە كىرگەن ۋاقتى بولسا تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، فەرغانە ۋىلايىتى ۋە قەشقەر ئەھلىنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەن ۋاقتىدىن كېيىن ئىكەن. تۇرپان، قارا خوجا، قامۇل ئەھلىنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەن ۋاقتى تارىخ ھىجرىنىڭ سەككىز يۈزىنچى يىللىرىغا (مىلادى 1397- 139- يىلى – ت) يېقىن بولۇپ، يەنى

خىزىر خوجاخان بىننى تۇغلۇق تېمۇر خاننىڭ كۈچى بىلەن ئىسلام دىنى شەرىپىتىگە ئىگە بولغان ئىكەن. ھالبۇكى، بۇ جايىنىڭ ئادەملىرى ئەسھابۇلكەھەپنىڭ بۇ دىياردا ئىكەنلىگىنى قانداق بىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ ھادىسىلىرىنى قانداقچە ھېكايە قىلىپ ئېيتالايدۇ؟

كىشىلەر ئەسھابۇلكەھەپ توغرىسىدىكى ئاساسىي دەلىل ۋە ھۆججەت ئافاق خوجا تۇرپانغا كېلىپ كەسپى مۇراقىبە قىلغان چاغدا ئاشكارلانغان دەيدۇ. لېكىن، ئافاق خوجامنىڭ بۇ كەشپى كارامەتلىرى ھەققىدىكى نەقلى- رىۋايەتلەرنى يەنە باشقا دەلىل ۋە ھۆججەتلەر بىلەن ئىسپاتلاشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، كەشپ ۋە مۇراقىبە پەقەت مۇسۇلمان ئەۋلىيالىرىغچە خاس نەرسە ئەمەس. باشقا دىنىدىكى ياكى ئىسلام دىنىدىن باشقا دىنلاردىكى كاپىر، مۇشرىك لاما لودولار، بەرھەمەن موغۇللار ۋە بۇلاردىن باشقا تايىپىلارمۇ زىيارەت ئارقىلىق كەشپى ئىلھام ۋە كارامەت پەيدا قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ كارامەتلىرىنى بولسا شەرىئەت شۇئار ئۇلىمائىلار ھۆزىرىدا ئىشەنچىلىك ھۆججەت بولالمايدۇ دەپ رەت قىلىدۇ. ھەتتا موسۇلمان ئەزەملىرىنىڭ كەشپى كارامەت ۋە ئىلھاملىرى ئارقىلىق ئەنبىيائى ئەلەھىسسلاملارنىڭ قەۋرىسى قانداق جايدا ئىكەنلىگىنمۇ ئىسپات قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ھالبۇكى، ئافاق خوجىدەك بىر ئادەمنىڭ كەشپى ۋە مۇراقىبىلىرى ئارقىلىق، ئەسھابۇلكەھەپ بۇ تۈيۇق دىگەن جايدا دەپ ھۆكۈم قىلىش بولسا، شەرىئەت مىزان بىلەن ئۇلىمالار جامائىتىنىڭ ئۇلچەملىرىگە تامامەن خىلاپلىق قىلغانلىق بولىدۇ. ئەگەر ئەۋلىيالارنىڭ كەشپى ئىلھام ئارقىلىق پەيدا قىلغان سۆز- چۆچەكلىرىنى ئىشەنچىلىك ھۆججەت ئاساسى دەپ قارالسا، ھەر قانداق ئادەممۇ ئەۋلىيالىق دەۋاسىنى قىلىپ، كەشپى كارامەت ۋە مۇراقىبەدە ماڭا مۇنداق نەرسە مەلۇم بولدى دەپ، ئالەم خەلقىنى يولدىن ئازدۇرۇپ كېتىشىدە شەك- شۇبھە يوقدۇر. ئەمما مۇنداق قىلىشنىڭ ئۆزى بولسا، شەرىئەت شېرىپىنىڭ ھۆكۈمگە خىلاپتۇر. زامانىنىڭ شەيخ ۋە جاھىل سوپىلىرى ئۆزلىرى قىلالمايدىغان مۇشكۈل ۋە شەرىئەتكە قارىشى ئىشلىرىنى راۋاج ۋە جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ھەزرىتى ئافاقتىن دەلىل كەلتۈرىدۇ. ھەزرىتى ئافاقتىن بولسا مۇنداق ئىش پەيدا بولمىغان بولسا كېرەك، ئەلۋەتتە.

مەنسۇرخان ۋە باباخان قاتارلىق پادىشالارنىڭ ۋە ۋاڭلارنىڭ، ئەمرائى ئولۇغلارنىڭ ۋەخپى تەۋەلىيەلەرگە ئۆز قوللىرى بىلەن مۆھۈر بېسىپ، ئۇشبۇ زىمننى ئەسھابۇلكەھەفكە ۋەخپە قىلىپ بەردىم دەپ ئىشارەت قىلغانلىغى ياكى

ئۇشبۇ ئەسھابۇلكەھەفكە چىراقچى، مۇتەۋەللى، ئىمام، مۇئەززىن بەلگىلىدىم دەپ ھۆكۈم ۋە يارلىق قىلغانلىغى بىلەنلا، ئەسھابۇلكەھەف بۇ زېمىندا بولۇپ قالغان بولمايدۇ ۋە بۇ ئۇنىڭ بۇ جايدا ئىكەنلىگىكە ئىشەنچىلىك ھۆججەتمۇ بولالمايدۇ. پادىشالار بەزى چاغدا ئاۋام خالايىقنىڭ رايىغا قاراپ ئىش كۆرىدۇ. بەزى چاغدا پىتنە ۋە جىدەللەرنى پەسەيتىش ئۈچۈن، مەملىكەت مەمۇرىيىتىدە بەزى ئىشلارنى كەڭ ۋە ئېھسانلىق بىلەن باشقۇرىدۇ. تارىختا مۇنداق ئىشلار كۆپ ئۇچرايدۇ. جۇملىدىن مەنسۇرخان بىلەن باباخانلارمۇ بەزى ماشايىخ سوپىلاردىن ئاڭلىغانلىرى ۋە ئۇلارنىڭ مەسلىھەتى بويىچە ئەسھابۇلكەھەفنىڭ بۇ جايدا ئىكەنلىگىنى تەستىق قىلىپ، يارلىق چۈشۈرۈپ مۆھۈر بېسىپ بەرگەن بولسا كېرەك. ۋە بۇ ئەسھابۇلكەھەف بۇ جايدا زادىلا ئۇنداق دەلىل- ئىسپات بولۇپ قالغان بولسا كېرەك. ئەمىلىيەتتە زادىلا ئۇنداق ئەمەس. پەقەت ئايەت ۋە ھەدىستىن بىرەك مەنە ئېيتقۇچىلار، تەھقىقاتچى، ئەرباپلار، ھەقىقەتچى ئۆلىمالارنىڭ ئۆزى ئىسپاتلىغان ھۆكۈملىرىنلا ئىشەنچىلىك ئىسپات ۋە ھۆججەت دىگىلى بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقىلارنىڭ سۆزلىرىگە ئىشەنگىلى بولمايدۇ. چۈكى، ئەسھابۇلكەھەفنىڭ غارى ھەققىدىكى تەرىپ ۋە تەسۋىرلەر پەقەت ئەنە شۇنداق كەسكىن دەلىللىك ئايەت بىلەن قەيت قىلىغاندۇر.

تۆتىنچى دەلىل:

« تۇرپان ئەھلىنىڭ ئەسھابۇلكەھەف بۇ جايدا ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدىغان يەنە بىر ئاساسى بولسا، ، تۇرپاننىڭ ئەسلى ئىسمى «تەرسۇس» بولۇپ، زامانە ئۆزگىرىشلىرى تۈپەيلىدىن «تۇرپان بولۇپ» بولۇپ قالغان. ئۇرۇمچىنىڭمۇ ئەسلى ئىسمى «رۇمچە» بولۇپ، ئاممىۋى تىل ۋە تاۋۇش يېقىنلىغى تۈپەيلىدىن «رۇمچە» دىگەن سۆز «ئۇرۇمچى» دىگەن سۆزگە ئۆزگىرىپ قالغان دىگەنلىكتىن ئىبارەت. ئۇلار يەنە يۇزەكى چۆچەكلەر بىلەنمۇ ئۆزلىرىنىڭ دىمەكچى بولغان مەقسەتلىرىنى ئىسپاتلىماقچى بولىدۇ. بىراق، ئۇلار بۇ كەلتۈرگەن ئىساپتلىرى بولسا ئۆزلىرى خجىللىق پەيدا قىلىدىغانلىغىنى بىلمەيدۇ.

بەزى يېڭى ياكى قەدىمقى تارىخ كىتاپلىرىدا، بۇ زېمىننىڭ نامى «ھارفان» (تەرەفان ـ ت) دەپ يېزىلىپ كەتكەن. بەزىلەر بۇ جاينىڭ نامىنى ئۇلۇغلاپ «ماۋرفان» (تۇرفان ـ ت) دەپ يازغان ئىكەن. بىراق «تەرسۇس» دىگەن

سۆزنىڭ قايسى زاماندا «تەرفان» سۆزىگە ئۆزگىرىپ قالغانلىغىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ. لېكىن، بەزى كېيىنكى تارىخچىلار ئۆز تارىخ كىتاپلىرىدا «تەرسۇس» دىگەن ھەرپ «تەرفان» سۆزىگە ئۆزگىرىپ قالغان دەپمۇ يازغان ئىدى. ئەمما بۇ سۆزگە يەنە دەلىل- ئىسپات كېرەك. بىرەر ئادەمنىڭ گۇمان ۋە ئېھتىمال بويىچە دەپ يازغان سۆزلىرى ھۆججەت ۋە ئاساس بولالمايدۇ. تەتقىقاتچىل ئۆلىمالار ئۆز سۆزىنى پەقەت ئېنىق لۇغەت ئىلمى بىلەنلا بايان قىلىدۇ. ئەقلى قىياس بىلەن ھۆكۈم قىلمايدۇ. گەرچە «تەرسۇس» ، «تۇرفان» غا، «رۇمچە» «ئۇرۇمچى»گە ئايلانغان دىگەن سۆزنى راست دىگەندىمۇ، بۇ قاراشقا تەسلىم بولغىلى بولمايدۇ. چۈنكى، «تەرسۇس» دىگەن ئىسمنى ئىككى شەھەر ياكى ئىككى دىيارنىڭ نامى قىلىپ ئاتاشنىڭ ئېھتىمالى بار. ئىككى شەھەر ياكى ئىككى كەنتنىڭ نامىنى بىر ئات بىلەن ئاتايدىغان ئەھۋالمۇ بار.

ئەمدى ئۇرۇمچىنىڭ نامى بولسا تارىختا «ئۇرۇمچى»، «ئورۇمچىن»، «ئىرۇمچى» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن ئىدى. بۇنىڭ مەنىسى موغۇل «زېرەك»، «ھۇشيار» ، «باھادۇر» دىگەن سۆز بولىدىكەن. «ئۇرۇمچى» دىگەن نام بولسا موغۇل خانلىرىدىن دۇمنە خانىنىڭ نەۋرىسى ئەمىر قاچۇلى دىگەن كىشىنىڭ بىر ئوغلىنىڭ نامى ئىدى. ئەمىر تېمۇ كوراگانىنىڭ ئالتىنچى بوۋىسىنىڭ ئىسمى ئۇرۇمچى باھادۇر ئىكەن. بۇ ناھايىتى كاتتا ئەمىر ۋە نويانلارنىڭ تەبەقىسىدىن بولۇپ، لەقەملىرى «بارلاس» ئىكەن. بارلىق بارلاس قەبىلىسىنىڭ نەسەپلىرى بۇ كىشىگە يېتىدۇ. بۇ كىشى ئۆز قەۋمى ۋە نەۋرە، پەرزەنتلىرى بىلەن بۇ جايغا كېلىپ ماكان قىلىپ، ئۆي- ئىمارەتلەرنى ياساپ ئۆمۈر ئۆتكۈزگەنلىگى ئۈچۈن، مەزكۇر ئۇرۇمچى باھادۇرنىڭ ئىسمى بۇ جاينىڭ نامى بولۇپ قالغان ئىكەن. بېجىن بۇ ھال جاھان سەھىپىسىدە ناھايىتى كۆپ ئۇچراپ كەلگەن. بېجىن ئەھلى ئۇرۇمچىنى «خومىيۇزە» دەپ ئاتايدۇ. ئەمما بۇ ھەرگىزمۇ رۇم دىگەن شەھەرنىڭ نامى ئەمەس. بەلكى بۇ «ئۇلۇغ مەملىكەت» ياكى «ئىقلىم» دىگەن مەنىدە بولسا كېرەك. رۇم زېمنى ھەممە خالايىققا مەشھۇر بىر نامدۇر. رۇم شەھرىنى رۇم بىننى ئەيس [282] بىننى ئىسھاق [283] بىننى ئىبراھىم [284] ئەلەيھىسسالام بىنا قىلىپ ئاۋات قىلغان. شۇڭلاشقا، بۇ جاي ئەنە شۇ كىشىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. رۇمى ئەسفەر دەپمۇ ئاتايدۇ . رۇمنى ئەسفەر دەپمۇ ئاتايدۇ. ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىنى بىننى ئەسفەر دەپمۇ قويىدۇ. رۇم شەھرىنىڭ پادىشالىرىنى بولسا قەيسەر دەپ ئاتايدۇ. بۇ نام تارىخ ۋە جۇغراپىيە كىتاپلىرىدا ناھايىتى مەشھۇر. رۇم

زىمنى بولسا ناھايىتى قەدىمقى جاي بولۇپ، ئۇ رۇم شەھرى بىلەن داڭقى چىقارغان. ئۇنىڭ پايتەختى قۇستەنتىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بېجىن ئەھلى بۇ جاينى «رۇم گو» دەيدۇ. بۇ «رۇم ئىقلىمى» دىگەن سۆز بار ئىكەن. خۇداۋەندەكبىرىم ئۆز كالامىدا «رۇملۇقلار زىمنىنىڭ ئەڭ تۆۋەن بىر جايىدا يېڭىلدى. ئۇلار پات يېقىندا يەنە غالىپ بولىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن. دىمەك، رۇم دىگەن نام ئەنە شۇ ئايەت بىلەن قەيت قىلىنغان. بۇنىڭدىن گۇمانلىنىشقا ياكى باشقىچە قىلىپ ئېيتىشقا بولمايدۇ. بۇ ئايەتتە دىمەكچى بولغان ۋەقە شۇكى، زامانە ئاۋالدا رۇم ئەھلى بىلەن پارىسلار ئارىسىدا قاتتىق جەڭ - جىدەل بولۇپ، بۇ جەڭلەر ئەھلى يەتتە يىلدىن كېيىن، خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ ياردەم ۋە مەدەتلىرى بىلەن رۇم ئەھلى غەلبە قىلىپ، رۇمنى پارىسلاردىن ئاجرىتىپ ئالدى. نەقىلچىلەر ئەھلى ۋە تارىخچىلار بۇ ۋەقەنى پەيغەمبەرگە ۋەھى كەلگەندىن كېيىن ۋە ھىجرەتتىن بۇرۇن يۈز بەردى دەپ بايان قىلىدۇ. لېكىن، ئەلۋى رۇم قەبىللىرى ياكى ئەرەپ تايىپىلىرى تۇرپان، خوميۇزە تۈيۈق دىگەن يەرلەرگە ياكى موغۇلستان ۋە تۈركستان مەملىكەتلىرىگە غالىپ بولۇپ، ھۆكۈمرانلىغنى جارى قىلدى. بۇ جايلارنىڭ شەھەرلىرىدە تۇرۇپ ماكان تۇتتى دىگەن سۆز ھىچقانداق تارىخ كىتاپلىرىدا ئۇچرىمايدۇ. گەرچە ئىسكەندەر رۇمى تۈركستاندا كەلگەن بولسىمۇ، ئۇ سۇلۋى قىلىپ ياندى، ھۆكۈمرانلىقنا تۇرالمدى. لېكىن تۈركى موغۇللىرى گويا ئاسماندىكى يۇلتۇز ۋە زىمىندىكى قۇملارنىڭ سانىدىنمۇ كۆپ بولۇپ، جەڭ - جېدەل ۋاقىتلىرىدا، ئۇلارنىڭ شجائەت، قەھرمانلىق ۋە جەڭگىۋارلىغى ھەممىگە روشەن ۋە ئاشكارىدۇر. موغۇل قەۋمنىڭ زورلۇغى ھەممە خالايىققا مەشھۇردۇر. تۈركى موغۇللىرى رۇم، مىسىر، دەمەشق شام، ھەلەپ قاتارلىق ئەرەپ يۇرتلىرىنىڭ ئۇستىدىن نەچچە قېتىم غەلبە قىلىپ، ھۆكۈمرانلىغنى تىكلەپ، بۇ جايلاردىن ۋەتەن تۇتتى دىگەن سۆز ھەممىگە مەشھۇردۇر. لېكىن تۈركىستان ۋە موغۇلستان دىيارلىرىنى، بۇرۇنقى زامانلاردا ئۆتكەن ھەزرىتى مۇسا ۋە ھەزرىتى ئەيسا ئەلەيھىسسالاۋات ۋە ئەتتەھەييالارنىڭ دىن ۋە مەزھەپلىرىگە تەكلىپ ۋە تەرغىپ قىلغان بىرەر قەۋم ۋە قەبىلىنىڭ بولغانلىغنى، ھىچبىر تەقسىر ۋە تەۋاراخ بايان قىلغان ئەمەس. ھەتتا بۇنداق نەقىل ۋە ھىكايىمۇ مەۋجۇت ئەمەس. بۇنى ئىنكدار قىلىش ئۇچۇن ئىسپات كېرەك، ئەلۋەتتە.

بەشىنچى دەلىل:

تارىخچىلار ئەھلى ئەسھابۇلكەھەفنىڭ قەددى ـ قامىتىگە قارىغاندا، ئۇزۇن بويلۇق ۋە يوغان باشلىق كىشى ئىدى.بويىنىڭ ئۇزۇنلىغى بىلەن بېشىنىڭ چوڭلىغى قىرىق گەزدىن ـ ئاتمىش گەزگىچە بار ئىدى. دەپ بايان قىلىدۇ. بۇنداق كاتتا ۋە زور قامەتلىك كىشىگە قەددى ـ قامىتى سىغىدىغان كەڭ ۋە زور جاي بولمىسا بولمايدۇ، ئەلۋەتە. ئەمما بۇ تۈيۈقتىكى كىچىك بىر غاردۇر. ئۇنىڭ ئىشىگىگە قويمۇ سىغمايدۇ. ئايەتتە بولسا ئەسھابۇلكەھەفنىڭ سان ـ يوتىنى ئۈچ (گەز) دىن سەككىز (گەز) گىچە دەپ بايان قىلىنغان. بۇنچىلىك زور قەددى ـ قامەتلىك كىشى قانداق قىلىپ بۇنچىلىك غارغا سىغىدۇ، بەس. ئەلۋەتتە ئويلاپ پىكىر قىلىش لازىم. چۈنكى، بۇ ئەھۋال پەم ۋە قىياستىنمۇ يىراقتۇر.

ئالتىنچى دەلىل:

تۇرپاندىكى غار بولسا ھەق تائاللا ئۇلۇغ قۇرئاندا بايان قىلىنغان غارنىڭ تەرىپى بىلەن ئوخشىمايدۇ. قۇرئاندا بايان قىلىنغان. غارنىڭ ئەلامىتى بولسا، كۈن چىققان چاغدا، ئۇ غارنىڭ يۈزىگە كۈن چۈشمەيدۇ. بەلكى خۇداي تائالانىڭ قۇدرىتى بىلەن سايىدا تۇرىدۇ. تۈيۈقتىكى بۇ غار بولسا تامامەن ئۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ، كۈن چىققان ھامان ئۇنىڭ يۈزىگە كۈن چۈشىدۇ. چۈش ۋاقتىنىڭ ئالدى ۋە كەيندىمۇ، خۇددى باشقا يەرگە كۈن چۈشكەندەك، ئۇنىڭ يۈزىدە كۈن سايىسى بولىدۇ. ئەسھابۇلكەھەفكە بارغان ھەر قانداق ئادەم بۇنى ئۆز كۆزى بىلەن ئوچۇق كۆرەلەيدۇ ۋە بىلەلەيدۇ. خۇداۋەندە كېرىم بۇ ھەقتە «ئەي كۆرگۈچى ! كۈن چىققان چاغدا ئاپتاپ نۇرى ئۇ غارنىڭ ئوڭ تەرىپىدىن بۇرلۇپ ئۆتۈپ كېتىدۇ. كۈن پاتقىدىغان چاغدا ئاپتاپ نۇرى ئۇ غارنىڭ سول تەرىپىدىن بۇرۇلۇپ ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئۇلار (ئەسھابۇل كەھەب ـ ت) ئەنە شۇ غارنىڭ بوش ئۇچۇق يېرىدە تۇرىدۇ. بۇ ئاللانىڭ قۇدرەت نىشانىسى بولۇپ، ئۇ كىمنى خالىسا توغرا يولغا باشلىيالايدۇ ۋە كىمنى خالىسا بۇ يولدىن ئازدۇرالايدۇ ـ بەس ! سەن ھەرگىز ئۇنىڭ ئۇچۇن يول كۆرسەتكۈچى مۇرىشد ئىزدىمە» دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. يەنى (ئەي مۇھەممەت رەسۇللاھ، ئەسھابۇلكەھەف بار جايغا بېرىشنى ۋە بۇ غارنىڭ ئەھۋالىنى بىلىشنى خالىساڭ، ئۇ غارغا بارغىن، ئەسھابۇلكەھەف ھازىر شۇ غارنىڭ ئىچىدە، بۇ غارنىڭ ئالامتى ۋە نىشانى شۇكى، كۈن چىقىپ ئاپتۇپ نۇرى غارغا مايىل بولغان چاغدا، ئۇنى ئوڭ تەرىپىگە كۈن چۈشمەيدۇ. ئەنە شۇ غار ئەسھابۇلكەھەف غاردۇر» دىگەن ئىدى. خۇداۋەندەكېرىم يەنە بۇ ئايەتتە «بۇ غار شۇنداق كەڭ بىر ماكاندۇركى، ئۇنىڭ ئۆگزىسى يوق، سايە قىلىدىغان بىر نەرسىمۇ يوق، ئوتتۇرسىدا ئۇچۇق، كاتتا بىر سەھنە

بولۇپ، بۇ جايغا كۈننىڭ هارارىتى ۋە نۇرى چۈشمەيدۇ» دەيدۇ. بۇنداق ئالامەت پەقەت خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ بىرلىگىنىلا كۆرسىتىدۇ ـ بەس. دىمەك، ئەسھابۇلكەھەف ئەنە شۇ غارنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرىدۇ. ئۇنىڭ تېنىگە راھەت شامال تېگىپ تۇرىدۇ. بۇ غار ئاپتاپ هارارىتىنىڭ بۇزغۇنچىلىغىغا ئوخشاش غەم ـ ئەندىشە ۋە تەشۋىشلەردىن خالى ۋە ئاماندۇر. بۇ ئەسھابۇلكەھەف غارىنىڭ ئىشىگى ئاسماندىكى چوڭ ئېيىق يۇلتۇزىنىڭ چىقىشى ۋە پېتىشىغا، يەنى سەرەتاجان بۇرچىغا يېقىن كېلىدۇ. سەرەتان يۇلتۇزى دەۋرى قىلىپ تۇرىدۇ. كۈن چىققاندا، سەرەتان يۇلتۇزى كەھەفنىڭ ئوڭ تەرىپىدە يەنى غارنىڭ غەرەپ تەرىپىدە، كۈن ئولتۇرغان چاغدا بولسا، كەھەفنىڭ چەپ تەرىپىدە، يەنى غارنىڭ شەرق تەرىپىدە بولىدۇ. بۇ ئىككى ۋاقىتتا كۈن نۇرىنىڭ ئەكسى شولىسى غارغا چۈشۈپ، غارنىڭ سېسىق پۇراقلىرىنى چىقىرىپ، ياخشى هاۋا بىلەن ئالماشتۇرىدۇ. لېكىن، كۈن نۇرى زادىلا غارغا بىۋاستە كىرمەيدۇ. ئەگەر كۈن نۇرى بىۋاستە غارغا چۈشۈپ قالسا، ئەسھابۇلكەھەفنىڭ مۇبارەك جەسەتلىرىگە زىيان يەتكۈزۈپ، كىيىملىرىنى چىرىتىۋاتكەن بۇلار ئىدى. شۇڭلاشقا، كۈن نۇرى زادىلا بىۋاستە غارنىڭ ئىچىگە چۈشمىگەن. بۇ غارنىڭ مۇبارەك ئەتراپ ۋە دىيارلىرىغا كۈن نۇرىنى چۈشۈپ، ئۇنىڭ ئىچىگە چۈشۈرمەي، غارنى ئاپەت ۋە بۇزۇنچىلىقتىن ساقلىغان بولسا، خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ بىرلىگى ۋە تەنهالىغىنىڭ ئالامىتى ۋە دەلىلىدۇر. خۇدايىتائالا ئۆز بەندىلىرىنىڭ بىرسىگە تەۋپىق ۋە هىدايەت ئاتا قىلىدىغان بولسا، ئۇ جەزمەن دۇزاخ ئوتىدىن قۇتۇلالايدۇ. ئەرگەر بىرسنى يولدىن ئاداشتۇرماقچى بولسا، ئۇ گەرچە توغرا ۋە راستلىقنى ئىزدىگە بىلەنمۇ توغرا ۋە هىدايەتكە ئىگە بولالمايدۇ. تەۋپىق ۋە هىدايەتنىڭ هەممىسلا، پەقەت خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ ياردىمى بىلەنلا بولىدۇ. بۇ خىل ئالامەت ۋە مۆجىزاتلار بولسا، جاهان سەھىپسىدە كۆپ ئۇچرايدۇ. ئەگەر خۇداۋەندەكبىرىم تەۋپىق هىدايەت، نۇرلۇق نۇسرەت ۋە ئىبرەتنى، ئۆزىنىڭ قەدىم ئىلمى ئارقىلىق ئۆز غايىپ غەزىنىسىدىن ئاتا قىلمايدىكەن. ئەنبىيائى ئەلەيهىسسالاملار، ماشايىخى كىراملار ۋە مازاراتى ئەزاملارمۇ ئۆز خىزمەت ۋە زىيارەتلىرىدىن مەنپەئەت ئېلىشقا مۇيەسسەر بولالمايدۇ. ئاللا ئۆزىنىڭ قەدىمى كالاملىرىدا، ئەسھابۇلكەھەفنىڭ نىشانە ۋە ئالامەتلىرىدىن خەۋەر بەرگەنده، ئۆزىنىڭ بۇ تايىپلاردىن رازى ئىكەنلىگىنى بىلدۇرگەن ئىدى. شۇڭلاشقا، هەر قايسى زاماندا ياشىغان هەرقانداق بىر كىشى ئايەتتە كۆرسىتىلگەن مەزكۇر ئالامەتلەرنى مەيلى شەرق ياكى غەربىي تەرەپتىن تاپسىۋالار، مۇراق ۋە مەقسەتلىرىگىلارنى تاپقان بولىسلەر. ئەگەر بۇنداق بولمىسا، قىلغان تاما سەۋەپلىرىگىلار ۋە مېهنەت ـ مۇشەققەتلىرىگىلار بىكار بولۇپ، بۇ بىهۇدە زىيان تارتقانلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

يەتتىنچى دەلىل:

ئايەت كېرىمدە « سەن ئۇلارنى ئويغاق دەپ گۇمان قىلىشىڭ مۇمكىن، ۋاھالەنكى، ئۇلار ئۇيقۇدادۇر. مەن ئۇلارنى ئوڭغا ۋە سولغا ئۆرۈپ قۇيىمەن. ئۇلارنىڭ ئىتلىرى بولسا ئىككى پۇتىنى دەرۋازىغا سوزۇپ ياتىدۇ. ئەگەر سەن ئۇلارغا قارايدىغان بولساڭ، ئەلۋەتتە ئۇلاردىن قورقۇپ قاچىسەن ھەم قاتتىق ۋەھشەتكە چۈشسەن» دەپ كۆرسەتكەن. يەنى، ئەي مۇھەممەت، ئەسھابۇلكەھەفنىڭ كۆزى ئوچۇق ۋە ئويغاق دەپ گۇمان قىلىسەن، ۋاھالەنكى، ئانداق ئەمەس. بەلكى ئۇ ئۇخلايدۇ، لېكىن ئۇنىڭ كۆزى ئۇخلىغان ئادەمنىڭ كۆزىنىڭ تەتۈرىچە ئوچۇق تۇرىدۇ. ئۇنىڭ جەسىدىگە زىيان يەتمەسلىكى ئۈچۈن، خۇددى ئۇخلىغان ئادەم ئۇيان ياكى بۇيانغا ئۆرۈلگەندەك، ئۇنى ئۆزىمىز ئۆرۈپ قۇيىمىز؛ ئۇ بۇجايدا ئىككى قولىنى يېيىپ ياتىدۇ. ئەگەر بۇنىڭغا قارىساڭ قورقۇپ قېچىپ كېتىسەن. (يەنى ئۇنىڭ سۆلىتى ناھايىتى ھەيۋەتلىك، قەددى-قامەت ۋە شەكلى ناھايىتى چوڭ ۋە يوغان، تىرناق ۋە ساقاللىرى بەكمۇ ئۇزۇندۇر). « بۇ قورقۇنچنى ئىچىڭگە سىغدۇرالمايسەن » دەپ كۆرسىتىلگەن.

پەيغەمبەر ئاخىر زامان مۇھەممەت مۇستاپا سەللەللاھى ئەلەيھە ۋەسەللەم ئاسمان ۋە زېمىن پەرىشتىلىرى بىلەن قورقماي سۆزلەشكەن، جەبرائىل ئەلەيھىسالامنى ئۆز شەكلىدە كۆرگەن، ئۇنىڭ ئالتە يۈز قانىتى بار ئىدى. ئەگەر ئۇ ئىككى قانىتىنى يېيىپلا قويسا، زېمىن ئۈستىگە كۈن نۇرى چۈشمەيتى. پەيغەمبەر ئاخىر زامان يەنە جىنلار بىلەن سۆزلەشكەن ۋە ئۇلارنى ھىدايەتكە باشلاپ، قۇرئاندىن تەلىم بەرگەن ئىدى. ئۇ يەنە شەيتانلىنمۇ كۆرگەن بولۇپ، بۇ تاياپلەردىنمۇ قورقمىغان ئىدى. دېمەك، پەيغەمبەر ئاخىر زامان بولسا ھەممە ئىنسان ۋە جاندىن قۇۋۋەتلىك، غەيرەتلىك، قورقماس يۈرەكلىك بولۇپ يارالغان ئاۋالقى زات ئىدى. ھالبۇكى، خۇداۋەندىكېرىم ئۆز ئايەتلىرىدە مۇشۇنداق بىر يۈرەكلىك ئادەمگە « سەن ئەسھابۇلكەھەفنى قورقۇپ كۆرەلمەيسەن » دەپ خەۋەر بەرگەن تۇرسا، باشقا ئادەم قانداق قىلىپ ئۇنى قورقماستىن كۆرەلەيدۇ؟ دېمەك، بۇنى ئەقىل بىلەن قىياس قىلىپ، پەم-ئىدىراك بىلەن تەسەۋۋۇر قىلىشمۇ مۇمكىن ئەمەس. بىزگىچە ئېقىپ كەلگەن گەپ-سۆزلەرگە قارىغاندا، تۇيۇقسىز شەيخلىرى ئەسھابۇلكەھەفنى ئاشكارە كۆرگەن ئىمىش، چىراق يېقىش ئۈچۈن ئەسھابۇلكەھەفكە كىرەرمىش، يۇپۇقلىرىنى ھەر دائىم يېڭىلاپ تۇرارمىش دېگەن سۆزلەر بار.

يەنى مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىقنىڭ زامانىدا بىر ئەرەب بۇ غارغا كەپتۇ-دە، ئۇمۇ ئەسھابۇلكەھەفنى باشقا شەيخلەردەكلا كۆرگەنلىكىنى سۆزلەپتۇ.ئۇنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، ئەسھابۇلكەھەفنى ساقلايدىغان ئىتنىڭ جەسىدى كىمخاپ، تاۋار،ئەتلەس بىلەن يېپىلغان ۋە تاشقا ئايلانغان. ئەسھابۇلكەھەفنىڭ ئۆز جەسىدىمۇ تاشقا ئايلانغان دەپ نەقىل قىلىشىدۇ. ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرى ئەسھابۇلكەھەفكە بولغان بۆھتان ۋە ئۇ ھەقتە توقۇلغان يالغانچىلىقتۇر. ئايەت شېرىپىنىڭ مەزمۇنىغا قارىغاندا، ئاللا ئەسھابۇلكەھەفنىڭ مۇبارەك جەسىدىنى خۇددى تىرىك ئادەملەرنىڭ بەدىنىگە ئوخشاش قىلىپ ئوبدان ساقلاشقا قادىردۇر. ئۇنىڭ زىيان-زەخمەت ۋە ئاپەت- بۇزغۇنچىلىقتا ئۇچرىشى ياكى ئۆزگىرىپ چىرىپ كېتىشىدىن ئەلۋەتتە مۇھاپىزەت قىلىدۇ. ئوبدان كۆرگەن مەخلۇقلىرىنىڭ تۇسىنى ھەرگىز ئۆزگەرتىپ باشقا سۇرەتكە ئايلاندۇرمايدۇ. ئەگەر بىرەر ئىنسان ئۆز سۈرىتىدىن يەنە بىر سۇرەتكە ئۆزگىرىپ قالغان بولسا، بۇ ئاللا تائالانىڭ لەنىتىگە گىرىپتار بولغانلىقىنىڭ ئالامىتى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. چىرىش دىگەنلىك غەزەپكە ئۇچىردى دىگەنلىكتۇر. شۇڭلاشقا، خۇدايىتائالادىن پانا تىلەش كېرەك. ئەگەر ئۇنىڭ غەزىۋى كەلسە، خالىسا تاش قىلىدۇ، خالىسا مايمۇن ياكى تۈڭگۈزغا ئوخشاش بىر نەرسە قىلىپ قۇيىدۇ. چۈنكى، ئۇ ھەممىنى قىلىشقا قادىردۇر. بۇنداق ھېكايىلەر بولسا قىسسە كىتاپلىرىدا كۆپ ئۇچرايدۇ. ئەگەر مۇشۇ خىل تايىپىلەرنىڭ ئەسھابۇلكەھەفنى كۆردۈم دىگەنلىرى راست بولسا، ئۇلار ھەقىقىي ئەسھابۇلكەھەفنى كۆرگەن بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭدىن باشقا بىر نەرسىنى، ئېيتايلۇق، ئۆزگىرىپ تاش بولۇپ قالغان كاپىرلانىڭ بىر قەۋمىنى، ياكى ئادەم سۈرىتىدە ياساپ قۇيۇلغان بۇت-سەنەملەرنىڭ شەكلىنى كۆرگەندۇر. بۇنداق ئىشلارمۇ جاھان سەھىپىسىدە ناھايىتى نۇرغۇن. نۇرغۇن ئادەم ئەسھابۇلكەھەفنى پەيغەمبەر ئىدى دەيدۇ. لېكىن، بەزى كىشىلەر ئۇنىڭ پەيغەمبەرلىكىدىن گۇمان قىلىدۇ. مەيلى قانداقلا بولمىسۇن، مۇنداق ئۇلۇغلارنىڭ جەسىدىنى باشقا سۇرەتكە ئۆزگىرىپ كەتكەن دىگەنگە ئىشەنگەنلەر ياكى مۇنداق سۆزگە ئېتىقات قىلغۇچىلار بولسا كاپىر ياكى غەيرى نەرسىلەرگە ئىشەنگۈچى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ- ئاللا ئۆزى ساقلىسۇن! ئەسھابۇلكەھەفنى ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆردۇق دىگەنگە ئوخشاش ئادەملەرمۇ كاپىردۇر-بەس. بۇ خىل ئادەملەرنىڭ بۇ سۆزلىرى ھەق تائالانىڭ ھەق كالامى ۋە پەيغەمبەر ئەلەيھىسالاۋاتۇ ۋەسەللەملەرنىڭ ھەممىسىگىلا يالغان گۇمان قىلغانلىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. چۈنكى، بۇ پەيغەمبەر ئەلەيھىسالاملارنىڭ غەيرەتلىك ۋە

قۇۋۋەتلىك ئىكەنلىكى دەللەر بىلەن ئىسپاتلانغان. ھالبۇكى، بۇ ئەنبىيا ۋە مۇرسەلنىلەر قورقۇپ بارالمىغان ۋە كىرىپ كۆرەلمىگەن جاي ـ ماكانغا، مەزكۇر شەيخلەرنىڭ قورقماي كىرىپ چىراق ياندۇرۇپ، يۇپۇق ياپتۇق دىگەنلىرى بولسا، بۇلارنىڭ ئۆز مەرتىۋىسىنى پەيغەمبەرلىرىمىزنىڭ مەرتىۋىسىدىنمۇ يۇقىرى قويماقچى بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئەلۋەتتە كاپىرلىق بولۇپ، ئەمەلىيەتتىمۇ مۇمكىن بولمايدىغان ئىشتۇر، شەيخلەرنىڭ بۇ خىل ئىش ـ ھەرىكەتلىرى ۋە گەپ ـ سۆزلىرىنىڭ ئۆزىمۇ ئەسھابۇلكەھەفنىڭ تۇرپان دىيارىدا ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئەسھابۇلكەھەفنىڭ قانچە ئىكەنلىكى ھەققىدە يەھۇدى، نىسارا ۋە مۇسۇلمان قاتارلىق ئۇچ گوروھ ئىچىدە ھەر خىل ئىختلاپ بار. بەزىلەر « ئەسھابۇلكەھەف ئۇچ بولۇپ، تۆتىنچىسى ئىتتۇر » دېسە، بەزىلەر « ئانداق ئەمەس، بەلكى ئۇ بەشتۇر، پەقەت ئالتىنچىسلا ئىتتۇر » دەيدۇ. يەنە بەزىلەر « ئانداق ئەمەس، ئۇ يەتتە بولۇپ، سەككىزىنچىسلا ئىتتۇر » دەيدۇ. بىراق، خۇداۋەدەكبىرىم ئۆزكالامىدا ئەسھابۇلكەھەف ھەققىدە يۇقىرىقىدەك خەۋەر بەرگەن، ئەگەر ئۇنى كۆرۈش مۇمكىن بولسا ئىدى، بۇ خىل ھەر تاياپىدىكى گوروھلار ئادەم ئەۋەتىپ كۆرۈپ، ئۇنىڭ سانىنىڭ قانچە ئىكەنلىگىنى بىلىپ، ئوتتۇرىدىكى ئىختىلاپلارنى بىر تەرەپ قىلغان بولار ئىدى. ئەسھابۇلكەھەفنى ئىنسان گوروھىنىڭ ئاشكارە كۆرىشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭلاشقا، ئۇنىڭ سانىمۇ مەلۇم ئەمەس. بەلكى ئۇنىڭ سانى ئاسماندىن چۈشكەن ۋەھىيدىن مەلۇم بولسا كېرەك. بىزنىڭ بۇ سۆزلەرنى ئىنچىكىلەپ يېزىشتىكى مەقسەت ۋە مۇددىئايىمىز شۇكى، بۇ شەيخلەر ۋە بەزى ئادەملەرنىڭ ئەسھابۇلكەھەف تۇيۇقتا دىگەن سۆزلىرىنىڭ ئۆزى بىلەن، بىزنىڭ ئەسھابۇلكەھەف تۇيۇقتا ئەمەس دىگەن قاراشلىرىمىزنى ئىسپات قىلىشتىن ئىبارەت. چۈنكى، ئۇلارنىڭ بۇ سۆزلىرى پەقەت بىزنىڭ پايدىمىزغا ۋە ئۆزلىرىنىڭ زىيىنىغا مەنسۇپتۇر. ئۇلار بولسا بۇ ھالنى بىلمەيدۇ. سىزلەرمۇ بۇنى مۇلاھىزە قىلىپ سىناپ باقايسىزلەر.

سەككىزىنچى دەلىل:

ئەسھابۇلكەھەفنىڭ قىسسىلىرى بولسا، زامانىنىڭ ئاجايىپ ۋە غارايىپ جۇملىسىدىن بولۇپ، بارلىق ئەھلى تەفسىر

ۋە مۇئەررىخلەرنىڭ زېھنى پىكىرلىرى ۋە قەلەم تىللىرى بۇ بىپايان چوڭقۇر دەريانىڭ ھەقىقىي تىگىگە يېتەلمەي، ھەمىشە ھەيران سەرگەردان بولماقتا. ئەسھابۇلكەھەف بىلەن ئەسھابۇل رەقىم بىرمۇ ياكى باشقا-باشقىمۇ؟ ئۇ بۇگۈنكى كۈندە تىرىكمۇ ياكى باشقا خالايىققا ئوخشاش ئۆلۈپ كەتكەنمۇ؟ ئۇ قايسى زامان ۋە قايسى تارىختا تۇغۇلغان؟ ئۇنىڭ ئىسمى كىم؟ ئاتىسى كىم ۋە قايسى قەبىلىگە مەنسۇپ؟ قايسى جاي ماكاندا ئۆتكەن ۋە سانى قانچە؟ بۇ مەسىلەر ھەققىدە ھەممە تەفسىرچى ۋە مۇئەررىخلەر، جۈملىدىن ھەر قايسى قەبىلىلەر ئارسىدا ھەر قايسى زامان،ھەر قايسى ماكان ۋە ھەر قايسى تىللاردا ھەر دائىم ئىختىلاپلار بۇلۇپ كەلمەكتە. دېمەك، ئەسھابۇلكەھەف بۇنداق ئىختىلاپلاردىن زادىلا خالى بولمىغان .

خۇداۋەندەكبىرىم ئۆز قۇرئانى كالامىدا ئەسھابۇلكەھەف توغرىلىق خەۋەر بەرگەندە، ئۇ يەنە ئەسھابۇلكەھەف ئۈچ يۈز توققۇز يىلغىچە غاردا ئۇخلىدى،ئاندىن يەنە ئويغاندى ۋە ئاندىن يەنە ياتتى دەپ خەۋەر بەرگەن ئىدى. ئاللاتائالانىڭ قۇرئانى شېرىپتە بەرگەن خەۋەرلىرىدىن كەم ياكى ئارتۇق گەپ قىلىشقا قۇدرىتىمىز يوق، ئۇ تاھازىرغىچە مۇشۇ ئەھۋالدا تۇرماقتا. بىر ئايەتتىنىڭ مەزمۇنىدا «ئۇلار ئويقۇدادۇر .مەن ئۇلارنى ئوڭغا ۋە سولغا ئۆرۈپ قويۇمەن» دەپ كۆرسىتىلگەن. يەنى ئۇلار ئوخلايدۇ! لېكىن ئۇلار تىرىكتۇر. بۇ بولسىمۇ خۇدايىتائالانىڭ بىرلىكى، باقىلىغى ۋە كارامىتىنىڭ كۆپلۈگىنىڭ ئىشەنچىلىك دەلىلىدۇر.

بەزى ئۆلىمالار ئەسھابۇلكەھەفنى خىزىر ئەلەيھىسسالام بىلەن ئەيسا ئەلەيھىسسالام ئاسماندىن چۈشكەندىن كېيىن شام شېرىپتە كۆرۈشىدۇ دەپ بايان قىلىدۇ. ئەسھابۇلكەھەفنىڭ تەرىپ ۋە سۈپەتلىرى ھەممە تەفسىر كىتابلىرى ۋە تارىخلاردا بايان قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، بىز بۇ يەردە يەنە ئالاھىدە تەكرارلىمىدۇق. بىزنىڭ بۇ جايدىكى غەرىزىمىز بولسا ئەسھابۇلكەھەفنىڭ ھەقىقىي تەرىپى ۋە سۈپەتلىرى ھەققىدە چۈشكەن ئايەتلەرنىڭ مەزمۇنىنى تەھقىق ۋە تەپتىش قىلىپ، زېھنى ئىدراكلىرىمىزغا مەلۇم بولغانلىرىنى ئاشكارە بايان قىلىپ، ئۇنى كېيىنكىلەرگە يادىكار ۋە نەمۇنە قىلىشتىن ئىبارەت. شۇڭلاشقا، بىز بۇ جايدا ئەنە شۇنداق ئىرادە بىلەن بىر قانچە سۆزنى ۋاراق سەھىپىسگە تىزىپ بېزىشقا جۈرئەت قىلدۇق. راست ۋە يالغانلىغىغا خۇدا ئۆزى ئىگە.

ئەسھابۇلكەھەف بولسا، خۇدانىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئۈممەتلىرىدىن بىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇ خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ ئۆز قۇدرىتى بىلەن ئۇلۇغ قىلغان ئادەمدۇر. شۇڭلاشقا، بىزمۇ ئۇنى ئۇلۇغ دەپ بىلىشىمىز لازىم. لېكىن، مەككە

مۇئەززەمەدىن باشقا جايلاردىكى، يەنى، مەدىنە مۇنەۋۋەر ۋە ياكى باشقا جايلاردىكى ئەنبىياھى ئەلەيھىم ئەسسالاملارنىڭ قەبرىسى ياكى ئەسھابۇلكەھەف ۋە ئۇنىڭ ئاتا-ئانىسىنىڭ قەبرىسى قاتارلىقلارنى خۇددى مەككە مۇئەززەمەگە ئوخشىتىپ دەۋىر قىلىش، تاۋاپ قىلىش ياكى ئىبادەت دەپ ئېتىقات قىلىش بولسا كاپىرلىق بولىدۇ. بۇ ئىشلارنى قىلىش بولسا شەرئى-شېرىپكە توغرا كەلمەيدۇ. ھەر قانداق ئىبادەت ۋە ياخشى ئەمەلنى پەقەت ئاللا يولى ئۈچۈنلا قىلىش كېرەك. خۇدادىن باشقىغا ئىبادەت قىلىش ياكى شېرىك قىلىش بولسا كاپىرلىق بولىدۇ. بىز خۇدايىتائالانىڭ بەندىسى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەنبىيا ۋە ئەۋلىيا، مازارى ماشايىخلارنىمۇ خۇدانىڭ بەندىسى دەپ تونۇپ، ئۇلارنىڭ ئەقىدىسىنى ئۆز يولى بىلەن قىلىش ۋاجىپتۇر.

توققۇزىنچى دەلىل:

زىمىن يۈزىدىكى بۇ غار پەقەت بىر شەھەر ياكى بىر كەنتكىلا خاس ئەمەس .بەلكى بۇنداق غارلار نۇرغۇن شەھەر ۋە تاغلاردا ناھايىتى كۆپ. ھەر قايسى شەھەرنىڭ ئادەملىرى ئەسھابۇلكەھەف بىزنىڭ شەھرىمىزدە دىگەن گۇمانى سۆزلەرنى قىلىدۇ. لېكىن، ئۇلارنىڭ بۇنىڭغا ئىشەنچىلىك دەلىلى يوق. گۇمان بىلەن كەلتۈرگەن دەلىل بولسا ھەر قانداق ۋاقىتتا توغرا كەلمەيدۇ. ھالبۇكى، تۈرپان ئەھلى ئەسھابۇلكەھەف بۇ جايدا دەپ قانداق ئېيتالايدۇ؟ بىز خۇددى يۇقىردا بايان قىلغاندەك،قەدىمقىلاردىن بولغان مۇھەممەت سەللەللەھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم، ھەزىرتى ئىبابەكرى سىدىق[285] ۋە ئۆمەر فارۇق[286] رەزىئۇللا ئەنھۇلاردىن باشقا، يەنە ئەسھابۇلكەھەفنىڭ قايسى جاي ۋە ماكاندا ئىكەنلىگى، خۇددى يۇقىرقىغا ئوخشاشلا نامەلۇمدۇر. بۇنىڭدا سىرلىق بىر ھېكمەت بارکى، ئۇ بولسىمۇ ئۇنى خۇداۋەندەكبىرىم بىلدۇرگەندىلا بىلگىلى بولىدۇ.

بەزى ئادەملەرنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، ئەسھابۇلكەھەفنى بىر قېتىم زىيارەت قىلغانلىق يېرىم ھاجىلىق بىلەن باراۋەر، ئىككى قېتىم زىيارەت قىغانلىق تولۇق ھاجىلىق بىلەن باراۋەر ئىكەن ۋە بۇنداق ئادەملەردىن ھەج ساقىت بولىدىكەن. بۇنداق ئەقىدە قىلغۇچىلار بولسا تۆت مەزھەپ[287] ۋە مىللەتتە مەلئۇن ۋە مۇرتەد كاپىر بولۇپ ھىساپلىنىدۇ، ئىسلامى شېرىپنىڭ بەناسى بەش بولۇپ، ئۇنىڭ ھەر بىرى بىر ۋاقىتقا ۋەدە قىلىنغان ۋە بىر ماكانغا تەيىن ھەم بىر زامانغا

مەخسۇسدۇر. بۇ مەزكۇر بەنائى مۇسۇلمانچىلىقنىڭ ھەر بىرىسى نەچچە شەرت ۋە روكنلەر بىلەن بەرپا بولىدۇۋە بۇلارنىڭ ھەممىسى قەتئىي ھۆكۈملەر بىلەن مەيدانغا كېلىدۇ. قەتئىي ھۆكۈم بىلەن بولغان شەرت ۋە روكنلەرنى ئۆزگەرتىشكە ياكى ئۇنىڭدىن باش تارتىشقا بولمايدۇ. بولۇپمۇ ھەجنىڭ روكنلىرى ۋە ئۇنىڭ ئادا بولۇشى پەقەت ئايەت ئارقىلىقلا بارلىققا كېلىدۇ. ئون ئىككى ئاي ئىچىدە بىر ئاي، يەنى زۇلھەججە ئېيىنىڭ توققۇزىنچى كۈنىدىن ئون ئىككىنچى كۈنىگىچە بولغان ئارلىقتىلا ئاندىن ھەجنىڭ بارلىق روكنلىرى ۋە شەرتلىرى تامام بولىدۇ. بۇ خىل روكننى ۋە شەرتلەرنى بۇ ۋاقىتتىن باشقا چاغ ۋە ماكاندا قىلسا توغرا بولمايدۇ. ھەتتا بۇ شەرت ۋە رەسمىيەتلەرنى باشقا بىر چاغدا مەككە مۇئەززەمە ياكى مەدىنە مۇنەۋۋەرنىڭ ئۆزىدە ئادا قىلسىمۇ توغرا بولمايدۇ. ھالبۇكى، بۇنىڭدىن باشقا جاي ۋە ماكان ياكى زاماندا باشقا بىر دىياردىكى مازاردا، مەسلەن، ئەسھابۇلكەھەف، ئىمام جەفرى سادىق قاتارلىق مازارلادا ھەجنى قانداق قىلىپ ساقىت قىلغىلى بولىدۇ ۋە بۇ جايدا ئادا قىلىنغان «ھەج» نى قانداقمۇ قىلىپ مەككە مۇئەززەمەدە بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا ئادا قىلىنغان ھەج بىلەن تەڭ قىلغىلى بولىدۇ .دېمەك، مۇنداق ئەقىدىگە ئىشەنگۈچىلەرنىڭ ئۆزى كاپىر ۋە خوتۇنى تالاقتۇر. بۇنداق ئەقىدە قىلغۇچىلار گەرچە نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ھەممە ياخشى ئىشلىرى مۇشۇ ئەقىدە بىلەن تامامەن بىكار بولۇپ كېتىدۇ. ھەتتا بۇ ئېتىقاتقا ئازراق ئىشەنگۈچىلەر ياكى بۇنى كۆڭلىگە گۇمان بىلەن مۆكتۈرۈپ قويغۇچىلارنىڭ دىنىي ئېتىقادىمۇ زىيانغا ئۇچرايدۇ.

بۇ دىيارلاردا ئۆزىنى مۇسۇلمان شەكىلگە كىرگۈزۈپ، خالايىقنى ئازغۇنلۇق، زالالەت ۋە جاھالەتكە باشلايدىغان جاھىل، نادان، ئىپلاس سوپىلار ناھايىتى كۆپ، ئەگەر ئىسلامى شېرىپنىڭ قەتئى دەللىللىرىنى ئىنكار قىلغۇچىلار دەيدىغان بولساق، بۇ ئادەملەر پەقەت جاھىل سوپى ۋە ئالدامچى ماشايىخلارنىڭ ئۆزىدۇر.خۇداۋەندەكبىرىم مۇسۇلمانلارنىڭ ئىمانىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىش ئەمەللىرىنى بۇ خىل ئالدامچى ماشايىخ ۋە سوپىلارنىڭ يامانلىغىدىن ساقلاپ ئامان قىلغايسەن-بەس! بۇ جايدا شۇنچىلىكلا سۆزلەيلى.

دېمەك، يۇقىردا بايان قىلىنغاندەك، خۇداۋەندەكبىرىم ئەسھابۇلكەھەفنىڭ جاي-مەنزىلى ئاپتاپ چىققان ۋە ياتقان ۋاقتىدا مەلۇم بولىدۇ دېگەن ئىدى. بۇ تۇيۇقتىكى غار ئۇنداق ئەمەس. ئەسھابۇلكەھەفنى تۇيۇقتا دېگەنلەر بولسا ئاللاتائالانىڭ ھەق سۆزلىرىنى يالغان دېگۈچىلەردىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇ خىل ئادەملەر بولسا ھەممە مەزھەپ، مىللەت ئىچىدىكى كاپىرلاردىن ئىبارەت. خۇدايىتائالانىڭ سۆزلىرى ھەق ۋە راستۇر. ئۇنى زادىلا يالغان دېگىلى

بولمايدۇ. ئەمدى تۇيۇقتىكى غار بولسا، بەلكى ئاللانىڭ بىر بەندىسىنىڭ قەۋرىسى بولۇشى مۇمكىن. لېكىن ئەسھابۇلكەھەف بۇ جايدا ئەمەس. خۇدانىڭ دوستلىرى چۆل-جەزىرە ۋە باياۋانلاردا ناھايىتى كۆپ. يۇرت ۋە شەھەرلەرمۇ بۇلاردىن خالى ئەمەس. شۇنداقلا بۇ غار ئېھتىمال قالماق، موغۇللارنىڭ بۇت-سەنەمخانىلىرى بولسا كېرەك. ياكى بۇ جايدا ئىلگىرى بىر نەرسە بولماستىن، بەلكى بەزىلەرنىڭ نەزىر-نەزىرات، قوي ۋە كالا كەلسۇن دەپ، بىر بانا بىلەن كۇن ئۆتكۈچمەكچى بولۇپ، ھىلە-مىكىرلىك بىلەن ئالدام توزاقلىرىنى قۇرغان بىر جاي بولسا كېرەك. ئومۇمەن بۇنىڭ ئېھتىمالى ھەممىدىن كۆپ.

خوتەندىكى نىياز ھاكىم بېگ، مۇھەممەت ياقۇپ بېگ ئاتالىق غازىنىڭ زامانىدا، بىر مۇنچە ئالتۇن، كۆمۈشلەرنى يەرگە كۆمۈپ، ئۇستىگە تۇغ شادا ۋە ئەلەم، بايراقلارنى قاداپ، بىر كاتتا ئالى مازار پەيدا قىلغان ئىدى. بۇ يۇقىردا نىياز ھاكىم بېگ قىسسىسدە بايان قىلىندى.بۇنداق ھىلە-مىكىرلىك ئىشلار جاھان سەھىپىسىدە ناھايىتى نۇرغۇن ئۆتكەن. ھىلە-مىكىر قىلغۇچىلار بولسا ئۆزىنىڭ مىكىرىدىن پانا تىلەش لازىم-بەس! مۆمىن مۇسۇلمانلار بولسا بۇنداق ئىشلاردىن ساقلىنىشى لازىم. بۇ خىل ساختا ۋە يالغان مازارلاردىن ئېھتىيات قىلىش ۋاجىپتۇر ۋە بۇنداق جاي ۋە ماكانلارغا ھۆرمەت قىلىپ ئۇلۇغلاپ زىيارەت قىلىش بولسا دىنىي ئىسلامدىن چەتنىگەنلىك بولىدۇ. بەزىلەر پۇل ۋە غەزىنە ئىزدەپ مازارى ماشايىخلارنىڭ قەۋرىسىنى ئاچسا، موغۇللارنىڭ ئۆلۈكى ۋە ياكى بۇتتەك نەرسىلەر چىقىدىكەن دەپ ھېكايە قىلىدۇ. پەتۋا كىتاپلىرىدا بايان قىلىنىشچە بۇتنى ئۇلۇغلاپ ھۆرمەت قىلىش، ئۇنى زىيارەت قىلىپ دەۋىرىتاۋاپ قىلىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئاللا ۋە رەسۇللىلانىڭ كىتاپلىرىدىكى سۆزلىرىگە خىلاپ. ئەي ياران ۋە ئەزىزلەر بۇ خىل نالايىق ئىتقاتلاردىن ھەزەر ۋە يەنە ھەزەر قىلىڭلار، بەس ۋە يەنە بەس بۇلۇڭلار.

ئونىنچى دەلىل:

ئۇ قۇدرەتلىك ئالا ئۆزىنىڭ ئالەمشۇمۇل قۇرئانى كالامىدا ئەسھابۇلكەھەفنىڭ ئالامەتلىرىنى مەخسۇس ۋە ئايرىم بايان قىلمىغان بولسا ئىدى، يۇقىرقى كىشلەرنىڭ سۆزلىرىنى شەرق ۋە غەربتىكى ھەممە غارلارغا تەتبىق قىلغىلى بولاتتى. ھەتتا ھەق سۇبھانى تائالا ئۆز قەدىمى كالاملىرىنىڭ ئىچىدە « ئەسھابۇلكەھەف ئاپتاپ چىققان ۋە پاتقان بۇ ئىككى

ۋاقتتا، كۈن نۇرى بۇ غارنىڭ ئوڭ ۋە چەپ تەرىپىگە مايىل بولىدۇ، لېكىن بۇ ئىككى ۋاقتتا ئاپتاپنىڭ ھارارىتى ۋە نۇرى غارغا كىرمەيدۇ » دەپ خەۋەر بەرگەن. ۋاھالەنكى ئۇ غارنىڭ ئوتتۇرا ئوستى ئۇچۇق، ئاپتاپ نۇرىغا سايە بولمىغان ھەم ئاپتاپنىڭ ھارارىتىنى توساپ تۇرمىغان بىر نەرسە يوق ئىدى. ئەگەر يەر يۈزىدىكى بىرەر غار دەل خۇداۋەندەكبېرىمنىڭ قۇدرەت كامالىتى ئارقىلىق بولغان بۇ غارغا ئوخشايدىكەن، دەل ئەنە شۇ غار ئەسھابۇلكەھەفنىڭ غارى بولغان بولىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا جايدىكى غار بولسا ئەسھابۇلكەھەفنىڭ غارى ئەمەس بولۇپ چىقىدۇ-بەس. ئەگەر تۇرپان شەھىرىدىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسى ئەسھابۇلكەھەف ئۇشبۇ تۈيۈقتا دەپ ئېتىقات قىلمىدىكەن، بۇلارنىڭ ئېتىقادى، بىزنىڭچە،شەرئىەت شېرىپلىرىنىڭ ھۆكۈمىگە توغرا كەلمەيدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ بۇ ئېتىقادى ئايەت، ھەدىس، تەفسىر ۋە تارىخلارنىڭ بايانىغا قارشىدۇر. ئىسلام ئۆلىمالىرىنىڭ بىرىمۇ زادىلا ئەسھابۇلكەھەف تۈيۈقتا دەپ كۆرسەتمىگەن. ئەگەر ئۇ بۇ جايدا بولسا ئىدى، ئۇلار ئۇنىڭغا جەزمەن دەلىل كۆرسەتكەن بولار ئىدى. سوپى ماشايىخلار ياكى پادىشالاردىن باقى قالغان بىدئەت ۋە بايان ئىشلارنىڭ ئاۋام خەلق ئارىسىدا ئۆرپ-ئادەت بولۇپ قېلىشى بىلەنلا ئۇنى ئىشەنچىلىك دەلىل دېگىلى بولمايدۇ، چۈنكى، ئۇ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالاملار ۋە ئۆلمائى ئەخبارلار تەرىپىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ ئىسپات قىلىنمىغان شۇڭلاشقا، بۇنداق تاياپىلەرنىڭ ھەممىسى كاپىرلارنىڭ قاتارىغا كىرىدۇ. كەبە شېرىپكە ئوخشىتىپ مازار ۋە قەۋرىلەرگە سەجدە قىلىش، مازار ۋە قەۋرىلەرنى دەۋرى قىلىپ ئايلىنىش ۋە قوي، كالا، تۆگە قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرۈپ پەرزەنت تىلەش، رىسقى-رۇزۇانە ۋە شىپالىق تەلەپ قىلىش، ھەدىيە ئەۋەتىپ ۋەسىلە تەۋەرۈك ئىزدەش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسلا ھەدىس-شېرىپتە بىدئەتچىلىك دەپ كۆرسىتىلگەن. بارلىق بىدئەتچىلىك، زالالەتلىك بولسا، جەزمەن زالالەت ئوتىنىڭ ئىچىگە، يەنى جەھەننەمگە كىرىدۇ.

« سەھىھۇل بۇخارى[288] » ، « سەھىھۇل مۇسلىم[289] » ۋە « شەرھى بەقەۋى[290] » قاتارلىق ھەدىس-شېرىپلەردە « ئاتا-ئانىسىغا لەنەت قىلغانلىق بولسا كىشىگە لەنەت قىلغانلىق؛ ئالانىڭ غەيرى ئۇچۇن قۇربانلىق قىلغانلىق بولسا كىشىگە لەنەت قىلغانلىق؛ شەرئىەت-شېرىپكە خىلاپ بىدئەت ۋە يامان ئىشلارنى قىلغانلىق ياكى ئالانىڭ غەيرىگە ئىبادەت بەرگەنلىك بولسا ئالانىڭ ئۆزىگە لەنەت قىلغانلىق؛ يەر-زېمىننىڭ ھۆدۇت-پاسىللىرىنى (چىگىرىسىنى ـ ت) ئۆزگەرتكەنلىك بولسا يەنە ئالاغا لەنەت قىلغانلىق» دەپ يېزىلغان.

ئەندى « ئاتا-ئانىسىغا لەنەت قىلدى »دىگەن سۆزنىڭ مەنىسى شۇكى، بىرەر كىشى « خۇدا ئاتا ۋە ئانامنىڭ بىرىسىگە لەنەت قىلسۇن ياكى ھەر ئىككىسىگىمۇ تەڭ لەنەت قىلسۇن » دەپ قاغاش ۋە ياكى ئاتا-ئانىسىنى بىۋاستە مەلئۇن دەپ تىللاش شۇنداقلا باشقا ھەر خىل دەشنەم ۋە ئاھانەتلەردىن ئىبارەت. لەنەت ئوقۇشنىڭ سەۋەپلىرى بويىچە ئېيتقاندا، لەنەت دىگەن سۆزنىڭ مەنە جەھەتتىكى تارماقلىرى ناھايىتى كۆپ. مەسلەن، بىر كىشىنىڭ يەنە بىر كىشىگە «خۇدا ساڭا لەنەت قىلسۇن» دىگىنى، ئىككىنچىسى بولغان ئۇنىڭغا جاۋابەن «خۇدا سەن ئۆزەڭنى لەنەت قىلسۇن» دىگىنىگە قاراپ، ئىككىنچىسىنىڭ «ياق! ئۇنداق ئەمەس، بەلكى سېنىڭ ئاتاڭغا لەنەت قىلسۇن» دىنىگىنى. شۇنداقلا بىرسىنىڭ يەنە بىرسىنى «سەن لەنەت گەردەنىڭ (لەنەت ـ ت) بالىسى» دىگىنىدە، ئىككىنچىسىنىڭ «سەن ئۆزەڭ لەنەت گەردەنىڭ بالىسى» دىگىنى ۋە باشقا شۇ خىل دەشنام ۋە ھاقارەتلەرمۇ دەشنام سۆزىنىڭ كۆپ تارماقلىرىدىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، ئاتا ۋە ئانىنىڭ دەشنام، ھاراتى ياكى لەنىتىگە سەۋەپ بولۇش بولسا چوڭ گۇناھلارنىڭ قاتارىغا كىرىدۇ. بۇنىڭدىن ساقلىنىش ۋە ئېھتىيات قىلىش بولسا ۋاجىپتۇر.

«خۇدانىڭ غەيرى ئۇچۇن قۇربانلىق قىلىش» دىگەن سۆز بولسا، بىرەر كىشىگە ئاتاپ قۇربانلىق قىلىش، كەبىگە ياكى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالاملارنىڭ بىرىگە ياكى بۇلاردىن باشقا ئەۋلىيائى ئەزەم، ماشايىخى كېرەملەر، ياكى بۇت، پادىشا ۋە ئەمرالارنىڭ قەدىمى ئۇچۇن قۇربانلىق قىلىش دىگەنلىك بولىدۇ. بۇ مەزكۇر مېھمانلار قۇربانلىق قىلغان گۆشىدىن ياكى ئاز، ياكى كۆپ يىسە، ئاشقان گۆش ھالال بولىدۇ. لېكىن بۇ تايىپىلار ئۇچۇن قۇربانلىق قىلغان گۆشنى بۇلار يىمىگەن بولسا، قۇربانلىق قىلغان گۆشنىڭ ھەممىسلا ھارام بولىدۇ. شۇنداقلا قۇربانلىق قىلىدىغان چاغدا خۇدادىن باشقىسىنىڭ ئۇلۇغلىغى ۋە ھۆرمىتىنى نىيەت قىلغان، ياكى خۇدادىن باشقىلارنىڭ ئىبادەت ۋە تازىمىنى نىيەت قىلىپ، پىچاق سۇرگەن كىشى جەزمەن كاپىر ۋە بۇغۇزلانغان نەرسە ھارام بولىدۇ. چۇنكى، كاپىر بۇغۇزلىغان نەرسە ھامان ھارامدۇر. كاپىر دىگەن مۇرتەت (1) بولىدۇ. مۇرتەتتە دىن بولمايدۇ. ئۇنىڭ خوتۇنى جۇداغا (تالاق ـ ت)، مال-مۇلكى مۇسۇلمانلارغا ئول- غەنىمەت بولىدۇ.ئۇنىڭ نامىز روزا، ھەج، تالاۋەت، زاكات ۋە باشقا بارلىق خەيرسەدىقىلىرىنىڭ ھەممىسى راۋا كۆرۈلمەيدۇ. «ئەلئەيەزۇيللا» (ئاللا ساقلىسۇن ـ ت)، ياكى «بىسمىللا» (ئاللانىڭ نامى بىلەن ـ ت) دەپ تۇرۇپ قۇربانلىق قىلسا، لېكىن ئۇ قۇربانلىق ئاللانىڭ غەيرىگە ئاتالغان بولسا، بۇمۇ ھارامدۇر. ھارام دىگەنلىك بولسا، چوڭ گۇناھ قاتارىدا بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. بۇ ئىشلاردىن ساقلىنىپ ئېھتىيات قىلىش بولسا ۋاجىپتۇر.

«ھۈدەت ۋە پاسلەلەرنى ئۆزگەرتىش» دىگەن سۆز بولسا، ئۆزى بىلەن ھەمسايىلىرىنىڭ ئارىسىدا توختىتىلغان تاش، ياغاچ، يول، ئېرىق ياكى قىر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر بەلگە قىلغان پاسلەنى، ھەمسايىلىرىنىڭ رۇخسەت ئىجازىتىسىز مەخپى يۆتكەپ، مەخپى ئۆز يېرىگە قوشۇپ، ئۆز يېرىنى كېڭەيتىش دېمەكتۇر. بۇنداق قىلىش بولسا ھارامدۇر. ئەگەر بۇناق ئىشنى ئازراقلا قىلغۇچىلارمۇ دوزاخنىڭ ئازاۋىغا لايىق ۋە سازارەر بولىدۇ. بۇمۇ چوڭ گۇناھلارنىڭ قاتارىغا كىرىدۇ. يەنە بىر ھەدىس كىتاۋىدا بايان قىلىنىشچە، ئەگەر بىرەر كىشى ئۆز ھەمسايىسىنىڭ ئازراق يېرىنى ئۆز يېرىگە قوشۇپ ئالغان بولسىمۇ، بۇ ئالەمنىڭ ئەللىك مىڭ يىل

(1)مۇرتەت ـ ئىسلام دىنىدىن يانغان ئادەم ياكى بۇرۇن مۇسۇلمان بولۇپ، كېيىن ئۇنى ئىنكار قىلغۇچى.

بىلەن باراۋەر كېلىدىغان قىيامەتنىڭ شۇنداق ئۇزۇن بىرلا كۈنى، ئاللا ئۇنى ئۆز تىرىشى بىلەن يەتتە قەۋەت زېمىنى، تاكى تەھتلىسەرىگىچە، يەنى سۇغا يەتكىچە كولىتىپ تۇشۇك قىلىپ، زېمىنى ئۇنىڭ بويىنغا ھالقا قىلىپ ئېسىپ ئازاپ ۋە ئوقۇبەتكە سالىدىكەن. دېمەك، مۇنداق ئىشلارلىدىن ساقلىنىش ۋە ئېھتىيات قىلىشمۇ ۋاجىپتۇر.

شەرىئەتتە شېرىپكە توغرا كېلىدىغان بىدئەت ئىشلارنى قىلىش دىگەن سۆز بولسا، ناھەق قان تۆكۈش، زىنا قىلىش، بۇلاڭچىلىق، ئوغرىلىق قىلىش ۋە قىمار ئويناش قاتارلىق يامان ئىشلارنى قىلىش دىگەنلىك بولىدۇ. ياكى مۇنداق ئىشلارنى قىلغۇچىلارغا ياردەم قىلىش، ئۇلارغا جاي ـ ماكان بېرىپ، ئۇلارنى ئوبدان كۆرۈشمۇ شەرئى شېرىپكە توغرا كەلمەيدۇ. شۇڭلاشق، بۇ خىل ئادەملەردىن يىراق بولۇپ، ئۇلارغا قارىشى تۇرۇش بولسا ۋاجىپتۇر. ئەگەر ئۇنداق قىلماي، ئۇلارغا جاي ۋە ماكان تەييارلاپ بېرىپ، ئۇلارنى ھمايىسىگە ئېلىپ ياردەم قىلسا، ئۇنداق ئادەم خۇدايىتائالا، پەرىشتىلەر ۋە بارلىق ئادەملەرنىڭ لەنىتىگە ئۇچرايدۇ. پەرز ۋە ۋاجىپ بولسا ئارتۇقچە سەدىقە خەيرىياتلارنى قۇبۇل قىلمايدۇ. شۇڭلاشقا، بۇنداق ئىشلار ۋە شەرئى شېرىپكە خىلاپ بولغان باشقا ھەرقانداق ئىشتىن ساقلىنىش ۋە ئېھتىيات قىلىش بولسا ئەلۋەتتە ۋاجىپتۇر. دېمەك، يۇقارقى مەسىلەلەر چوڭ ھەسىس كىتاپلىرىدا ئۇچۇق بايان قىلىغان.

ھەدىس كىتاپلىرىدىكى بۇ مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇرۇن ئۆتكەن مۇئەررىخلەردىن ئىشەنچىلىك بىر

ھۆججەت كەلتۈرمەي تۇرۇپ، ئەسلى ماھىيتى نامەلۇم بولغان بىر غارنى ئەسھابۇلكەھەفنىڭ غارى شۇ بولسا كېرەك دەپ يۇرۇش ياكى ئۆلىملار ۋە مۇفەسسىرلىك سۆزلىرىگە گۇمان بىلەن قاراپ، ئۇلارنىڭ كۆرسەتكەنلىرىگە مۇخاپىلىق قىلىپ، بىرەر غارنى ئۆزىچە ئەسھابۇلكەھەفنىڭ غارىغا ئوخشىتىپ ياكى شۇنىڭغا قەيت قىلىش، قۇرئان ئايەتلىرىدە بېرىلگەن خەۋەرلەرنىڭ تەتۇرىسچە تەبىر بېرىپ، شەرئىەتكە خىلاپ كېلىدىغان ئىشلارنى قىلىشمۇ، ھەدىس كىتاپلىرىنىڭ مەزمۇنى بويىچە، زەلالەت ۋە يولدىن چىققانلىق بولىدۇ. بۇنداق ئادەملەر ھامان دۇزاخقا كىرگۈچىلەرنىڭ قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ- ئاللا ئۆزەڭ ئۇلارنى يامان ئېتىقاتتىن ساقلىغايسەن!

رەھمەتلىك غازى ئىلياس رەھمەتتۇللاھى ئەلەيھى ئۆزىنىڭ «شىپائى شېرىپ» دىگەن كىتاۋىدا، خۇددى باشقا ئۆلىمالارغا ئوخشاشلا «بىرەر كىشى دىنىنىڭ قائىدىلىرىنى ئۆزگەرتىپ، ئۆزىچە بىرەر قائىدە چىقارسا، ياكى ئاللادىن چۈشكەن ئايەتلەرگە كىنايە قىلسا، ياكى قۇرئانى شېرىپتە خەۋەر بېرىلگەن ھۆكۈملەرنى يالغانغا چىقارسا، ياكى كالا مۇللاردا يېزىلغان گەپلەرنىڭ بىرەر ھەرپىنى كەم ياكى ئارتۇق قىلىپ قويسا، ياكى قۇرئانى شېرىپنىڭ بەزىلىرىنى يالغان دىسە، بۇ قۇرئانى شېرىپنى ھەممىسلا يالغان دىگەنلىك بولىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. دىمەك، ئىسلام ئۆلىمالىرىنىڭ بۇنداق ھۆكۈملىرىگە ئاساسلانغاندا، خۇداۋەندىكېرىم ئەسھابۇلكەھەفنىڭ ئالامەت ۋە خۇسۇسىيەتلىرى بولسا، باشقا غارلاردىن ئايرىم دەپ جەزمەت ئېيتالايمىز. ھالبۇكى، تۇيۇقتىكى غار بولساكىچىك بىر غار بولۇپ، ئۇنىڭ ئىشىگىگە قويمۇ سىغمايدۇ. شۇنىڭدەك ھەر ئىككى ۋاقىتتىلا ئۇستىگە كۈن نۇرى چۈشىدۇ – بەس. دىمەك، بۇ تۇيۇقتىكى كەھەف بولسا، ھەق تائالانىڭ ئۇلۇغ قۇرئاندا بايان قىلىنغان كەھەف بىلەن زادىلا ئوخشمايدۇ. ئەگەر ئۇنى ئوخشاش دەپ قارايدىغان بولساق، ھەق تائالانىڭ ھەق سۆزلىرى يالغان بولۇپ قالغان بولار ئىدى. ئاللانىڭ ھەق سۆزلىرىگە گۇمان قىلىش بولسا ئەمىرىگە خىلاپتۇر. يالغان نەرسىگە ئېتىقات قىلىش بولسا كاپىرلىق ۋە يولدىن ئاداشقانلىقتۇر – بەس ! ئەگەر بۇلارنىڭ ھەقىقەت ئىكەنلىگىنى بىلگەن كىشىلەر يەنى ئاللانىڭ بىرلىگىگە، رەسۇللىلانىڭ بەرھەقلىكىگە ئىنسان كەلتۈرگەن ئادەملەرنىڭ، بۇ ئەسھابۇلكەھەف تۇيۇقتا دەپ ئېتىقات قىلىش زادىلا توغرا ئەمەس. بۇنداق ئېتىقات قىلغۇچىلار بولسا خۇددى فىرئەۋىن [291]، نەمرۇد [292]، ھاناب [293]، فارۇن [294] ۋە ئۇلاردىن باشقا كاپىرلارغا ئوخشاشلا دوزاقتا كىرىدۇ ھەم دۇزاقتا ئۇلار بىلەن بىللە ھەمرا بولىدۇ.

ئالەمگە مەشھۇر بولغان تەفسىرچىلەر جامائىتى ۋە ئەرەپ ياكى ئەجەمدە ئۆتكەن بۇرۇنقى تارىخچى، سىياھەتچى ئەرباپلارنىڭ ھەممىسلا قۇرئاندا بايان قىلىنغان ئەسھابۇلكەھەف ياتقان غار مانجىلۇسى ۋە نەجىلۇس دېگەن جايدا دەپ بايان قىلىدۇ بۇ تەفسىرچىلەر جامائىتى ۋە مۇررىخلەرنىڭ ئىچىدە ھەييار ئەللامە ئابدۇللا ئىبنى ئاببىاس [295]، ئەمرۇلمۇمنىن مەئاۋىيە بىننى ئەبى سوفيان [296]، ۋە ھەببە ئىبنى مونبىيە [297]، ۋەكەئبۇل ئەخبەر [2989]، ئىبنى ئەساكىر دەمەشقى [299]، ئىمام ئەبى جەئفە تەبىرى [300]، ئىمام مەسئۇت ئىبنى ئەسىر [301]، ئىمام بىننى ھەجەر ئەسقەلانى [302]، ئىمام قەستەلان، [303]، ئىمام ئەينى [304]، ئىمام زەمەخشەرى [305]، ئىمام مۇھسۇننە [206]، قازى بەيزاۋى [307]، ئىبنى كەسىر [308]، ئىبنى خەتىپ [309]، خازەن باغدادى [310]، ئەبى لەيس سەمەر قەند [311]، ئىمام قۇزۇنى [312]، «ئاجايىبۇل مەخلۇقات ۋە ھەيۋە تۇل ھايۋان» دېگەن كىتاپنىڭ مۇئەللىپى مۇھەممەت بىننى خاۋەندشاھ ھەم «تەسۋىرۇلبۇلدان» دېگەن كىتاپنىڭ مۇئەللىپلىرى ۋە ئىسلام پەخرىددىن رازى [313]، «رەۋزە تۇسسافا» دېگەن كىتاپنىڭ مۇئەللىپى قاتارلىقلار بار. بۇلار بولسا بىر ئىقتىدار ۋە تەكىيە قىلىدىغان ئەرباپلار بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇلارنىڭ نۇرلىرىدىن يەنە نۇرلۇق كەسىپ ۋە بەركەت پەيدا بولىدۇ.

شۇنىڭدەك، تۇرك ۋە موغۇللارنىڭ تارىخچىلىرىمۇ بۇ كىتاپلاردا بىرەر ئىبرەت ياكى ئىشارەت بىلەن بۇ ئەسھابۇلكەھەف تۇيۇقتا ئىكەنلىگىنى زادىلا بايان قىلغان ئەمەس. بەلكى ئۇلارمۇ بۇنى باشقا جايدا دەپ بايان قىلغان ئىدى. بىز يۇقىرىدا ئەسھابۇلكەھەف تۇيۇقتا دېگەن دەۋانى ئىشەنچىلىك ھۆججەت بىلەن بەرپا قىلىش كېرەك دەپ تەكرار سۆزلىدۇق. ھالبۇكى، بۇ دەۋانى بىرەر دەلىللىك ھۆججەتلەر بىلەن ئىسپاتلىماي تۇرۇپ، ئەسھابۇلكەھەفنىڭ ھەقىقىتىنى ئاچقان ھەقىقەتچى ئۆلىمالارنىڭ راست سۆزلىرىنى ئۆزگەرتىشكە بولماسمىكىن، ئۆزىچە ئويدۇرۇپ تەييارلاپ چىققان خاتا سۆزلىرىنى راستلىق دەرىجىسىدە جارى قىلىمەن دېگەنلىك بولسا، گويا ئۇرۇمچەك يېپىنى تۇتۇپ ئاسمانغا چىقمەن دېگەن يامان خىيال ۋە ئەسكى سەۋدالىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

تەنبىيە: ھەر قانداق كىشىنىڭ قىلغان سۆزى يەنە بىر كىشىنىڭ سۆزىگە قارىشى بولۇشى مۇمكىن. لېكىن كۆچلۈك ھۆججەتنى كەلتۈرمەي تۇرۇپ، ھەقىقەتكە يەتكىلى بولمايدۇ. چۈنكى، ھەقىقى دەۋا سۆزى مەۋجۇتتۇر. بىز يۇقىرىدا بىر

قانچە ھۆكۈملەرنى بۇ ۋاراق سەھىپىسگە تىزدۇق. ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنى ئۆزىنىڭ ھەقىقى دەللىرى ۋە نەقىللىرى بويىچە بايان قىلدۇق. ئەگەر سىزنىڭ كۆرسەتكەن دەللىرىگە شەك- شۈبھە قىلغۇچىلار بولسا، ئۇلار بىز بايان قىلغان دەللەرسىزدىنمۇ توغرا ۋە كۈچلۈك ھۆججەت ۋە ئىشەنچىلىك دەللەرنى كەلتۈرۈپ، بىزنىڭ سۆزلىرىمىزنى رەت قىلسا، بىز ئەلۋەتتە ئۇلارغا تەسلىم بولمىز. چۈنكى، تۆمۈرنى پەقەت تۆمۈر بىلەن كەسكىلى بولىدۇ. لېكىن ئۇنى پاختا ياكى يۇڭ بىلەن كەسكىلى بولمايدۇ. «خۇدا بىزگە ئىمان ئاتا قىلغاندىن كېيىن، خۇدانى بەندە ۋە ئىنسى جىنغا ئەۋەتكەن پەيغەمبىرى، ئەدنانىنىڭ پەرزەندى ـ خوجىمىز مۇھەممەت بىننى ئابدۇلمۇ تەللىپ شەرىئەتنى مەھكەم تۇتۇشقا يول باشلىغاندىن كېيىن، ئېزىپ ياكى شەرىئەت يولىدىن چەتنەپ كەتمەسلىك ئۈچۈن خۇدادىن پانا تەلەپ قىلمىز. خۇدانىڭ كۆرسەتكەن يولىنى چىڭ تۇتقان ۋە ئۇنىڭ ھۆججىتى بىلەن ماڭغان كىشىگە نىجاتلىق بولىدۇ. ئۆزىنىڭ پەرۋاردىگارىدىن كەلگەن نەرسىگە ئىمان كەلتۈرگەن كىشىگە نىجاتلىق بولىدۇ.»

يەنە تۈرپان تەۋەسىدىكى ئاستانە دىگەن جايدا سۇلتانئالىپ ئاتا دىگەن بىر ئالى مازار بار. ئۇ «ئالىپ ئاتا» دىگەن نام بىلەن مەشھۇر. «ئالىپ» دىگەن سۆز «باتۇر» دىگەن سۆز بولىدۇ. تۈركستانىنىڭ مازارى ماشايخلىرىنى «ئاتا» دىگەن سۆز بىلەن ئاتايدۇ. ئالىپ ئاتا بولسا ئىمام مۇھەممەت ھەنەفەنىڭ [314] ئون ئالتىنچى نەۋرىسى ئىدى. ئاللا ئۈچۈن كاپىرلار بىلەن جەڭ قىلىپ، لەقەبلىرى قۇتلۇق قاراخان بولۇپ، ئىسمى ئابدۇلفەتتاھ بولسا كېرەك. ئاممىسىنىڭ خاتا تىلىدا «ئالىپ ئاتا» دىگەن نام بىلەن مەشھۇر بولۇپ قالسا كېرەك.

يەنە خوجا شەھىد خوجام بىر زىيارەتگاھ بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى ئەبۇلنەسىر خوجادۇر. ئۇ ئالالىددىن كىتكىنىڭ نەۋرىلىرىدىن بولۇپ، كاپىرلار بىلەن غازات قىلىپ، شاھادەتلىك يەتكەنلىگى ئۈچۈن، «خوجا شەھىد مازار» دىگەن نام بىلەن مەشھۇر بولۇپ قالغان. بۇلاردىن باشقا مازارات ۋە تەبرىكاتلارمۇ كۆپ. بۇلارنى بىر- بىرلەپ بايان قىلىشقا خوش قەلەم مايىل بولماي، شۇنچىلىككە بەس ۋە كۇپايە قىلىندى. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ يەتتە شەھەردىكى ئاۋات ۋە تاغ- جەزىرلەردە، دەشتى بايئاۋانلاردا نۇرۇغن ئەۋلىيائى ئەزەملەر، شەھدائى ئالى مەقاملار دەپنە قىلىنغان. ئۇلار ھېلىمۇ ئۇ ئالەمۇلغايىپ ۋەششاھادەدىن باشقا ھېچبىر جان ۋە ئىنسانىنىڭ بىلىشى مۇمكىن ئەمەستۇر.

ئەلقىسسە، يەنە بىر غارايىپ ۋە ئاجايىپ نەرسە شۇكى، بۇ موغۇلىستان تەۋەلىگىدىكى ئالتە شەھەرنىڭ شەرق ۋە

جەنۇپ بۇرچىنىڭ ئارلىقىدا لوپ دىگەن بىر چوڭ شەھەر ۋە مەشھۇر زىمنى بار. «تارىخ رەشىدى» نىڭ مۇئەللىپى مەرھۇم مىرزا ھەيدەر كوراگانى بۇرۇنقى تارىخچىلارنىڭ كىتاپلىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ يازغان كىتاۋىنىڭ ئىچىدە، لوپ دىگەن جايدا ئون يەتتە چوڭ شەھەرنىڭ بولغانلىغىنى كۆرسەتكەن ۋە شەھەرنىڭ ناملىرى، تەكتى ئەھۋاللىرىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلغان ئىدى ھەم ئادەملىرىنىڭ كۆپلىگى، زىمىنىنىڭ ئاۋاتلىغىنى يازغان ئىدى. شەھرى كىتىك، شەھرى تەركەن، شەھرى چەمەن ۋە لوپ دىگەن شەھەرلەر بولسا ئەنە شۇلارنىڭ جۈملىسىدىندۇر. ئۇلارنىڭ ئىچىدە شەھرى كىتىك بىلەن لوپ شەھرى ھازىرمۇ مەشھۇر. باشقىلرى بولسا قۇم غەزىۋىنىڭ ئالستىدا قالغان. شامال چىقسا بەزىلرى ئېچىلىپ قالىدۇ ـ دە، يەنە كۆمۈلۈپ قالىدۇ دىگەن گەپلەر بار.

بۇ گەپنى بايان قىلىدىغان بولساق، كۈنلەرنىڭ بىر كېچىسى غەزەپ ئىلاھى پەيدا بولۇپ، ئاسماندىن خۇددى بالادەك قۇم ياغدۇرۇپتۇ. شەھەر ئادەملىرى بىلەن قوشۇلۇپ قۇمنىڭ ئاستىدا قېلىپتۇ. ئەفراسىياپنىڭ قەۋرىسى مۇشۇ جايدا ئىكەن دىگەن گەپلەر بار. لوپنىڭ شەرقىي چېگىرسى لەنجۇسېڭ تەۋەسىدىكى سۇجۇ [315] ، لاجۇ دىگەن خىتاي شەھەرلىرىگە ئۇلىنىدۇ. شىمالىي چېگىرسى بولسا قامۇل، تۇرپان، كورلا قاتارلىق جايلارغا چېگىرداش، غەربىي تەرىپى بولسا شەھيار، چەرچەن، خوتەن، لاسا، چابە دىگەن ۋىلايەتلەرگە تۇتىشىدۇ. بۇ زىمنى ناھايىتى كەڭ بىر جايدۇر. ئارىلىغى تۆت ـ بەش ئايلىق يول مەنزىلى كېلىدۇ دىگەن گەپلەرمۇ بار. بۇ زىمىندىن خوتەن، ياركەنت، ئاقسۇ، كورلا دەريالىرى ئۆتىدۇ. بۇ دەريالار بەزىدە قوشۇلۇپ، بەزىدە پارچىلىنىپ ئېقىپ، بېجىن تەرەپكە كېتىدۇ. بۇ دەريالارنىڭ ئەتراپ ۋە ياقىلىرىدا ياكى ئارالچە ۋە شاخچىلىرىدا تەخمىنەن ئون ئىككى مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق قەدىمى ئاھالىنىڭ ياشايدىغانلىغى مەلۇم. ئۇلار زىرائەت تېرىشنى بىلمەيدۇ. بەلكى ئۇلار بۇ خىل نەرسىلەرنى ئەسلا كۆرمىگەن ياكى بىلمىگەن بولسا كېرەك. ئۇلار دەريادىن بېلىق تۇتۇپ تائام قىلىپ يەيدۇ. ھەتتا بېلىقلارنى قۇرۇتۇپ تالقان قىلىپمۇ يەيدۇ. قۇمۇشتىن كەپە ۋە ئۆي ياسايدۇ. ئۇلارنىڭ چارۋىسىمۇ كۆپ بولۇپ، بىر يەردە تۇرالمايدۇ، چارۋىلىرىنى كۆڭلى خالىغان جايدا ھەيدەپ كېتىۋېرىدۇ. ئۇلار قانداقلا جايدا بارسا قۇمۇشتىن ئۆي ياساپ ئولتۇرىدۇ. ئۇلار ھەر قانداق چوڭ دەريادىن چوڭ قەچە ياكى سەل ياساپ بىپەرۋا ئۆتۈپ كېتەلەيدۇ. يەتتە ياشتىن ـ يەمىش ياشقىچە بولغان ھەرقانداق ئەر ۋە ئايال شىناۋەتلىك، سۇ ئۈزۈش ئىلمىنى بىلىدۇ.ئەگەر چوڭ بىر ھادىسىگە

ئۇچرايدىغان بولسا، ئەنە شۇ ئۇسۇل بىلەن چوڭ دەريالاردىن ئۆتۈپ، چارۋىلىرىنى ھەيدەپ، بىر ئاي ياكى قىرىق كۈنلۈك يەرگە كېتىۋېرىدۇ. ئۇلارنىڭ تۇراقلىق جاي ۋە ماكانلىرى يوق. ھەممە زېمىنى قۇمۇشلۇق جاڭگال. دەشتى جەزىرە ۋە پايانسىز قۇم باياۋان بولۇپ، ئىچىدە چوڭ كۆللەر، بۇلاق سۇلىرى كۆپ.

ئوروسىيە ۋە فەرەڭكىيەنىڭ ھۆكۈمائى مۇھەندىسلىرى سايامەت قىلىپ، بۇ جايلارغا كېلىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇلار لوپ زېمىنىدىن بىر ئالتۇن بۇلاقنى ئىزدەپ تېپىپتۇ. بىر خىتاي مەنسەپدارى بىر پەرەڭ ۋە بىر ئۇرۇس قاتارلىق بىر نەچچە ھەمراسى بىلەن بىللە، بۇ بۇلاقنىڭ بويىدا بۇتخانا ۋە ئىمارەت ياساپ ئولتۇرۇپتۇ دىگەن ھىكايە ۋە گەپلەر بار.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، لوپ زېمىنىنىڭ كۆپ قىسمى قۇملۇق بولۇپ، قىش كۈنلىرى جېق ئوتتۇن دۇگلاپ ئوت يېقىپ قۇمنى قىزىتىپ، خوتۇن- بالىلىرى بىلەن شۇ ئىسسىق قۇمنىڭ ئارىسىغا كىرىپ ياتىدۇ. بەزىدە ئۇلار چارۋا يۇڭلىرىنى ئىگىرىپ، شۇنىڭدىن ئىگىن، ئاياق قىلىپ كىيىدۇ. ئۇلار ئۆز خان، پادىشالىرىنىڭ ئەمرى ئىتائەتلىرىگە كىرمىگەن ياكى خان، پادىشالىرىمۇ ئۇلارنى ئۆز پەرمانىدا تەكلىپ ۋە تەرغىپ قىلىپ كۆرمىگەن ئىكەن. لوپ زېمىنى ئۇلۇغ خانىنىڭ تەۋەلىگىدە بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۇلۇغ خان ئۇلۇغلۇق ۋە كەڭلىك قىلىپ، بۇ زامانغىچە ئۇلارنى ئۆزىگە تەۋە قىلمىغان چاغلىرى بولغان ئىكەن. دېمەك، ئۇلار قەدىمقى زامان ۋە ئاتا- بوۋا ئەجداتلىرىدىن تارتىپ، ئەنە شۇ يول بىلەن ياشاپ كەلگەن.

ئۇلار ئادەم ئەلەيھىسسالام ئەۋلاتلىرىدىن ياۋايى ياشاپ كەلگەن بىر تايىپەدۇر. ئۇلارنى مۇسۇلمان دىسە مەسچىدى يوق، كاپىر دىسە بۇتخانىسى يوق، ئۇلار بەلكى دەۋەت يەتمىگەن ئادەملەر بولسا كېرەك. بىراق، بىزنىڭ شەھەرلىرىمىزگە خوشنا ۋە يېقىن جايدا ياشايدىغان ئادەملىرى بولسا بىزنىڭ تىل- زۇۋانىمىزنى بىلىدۇ. يىراق ۋە چەت ياقىدىكى ئادەملىرى بولسا بىزنىڭ تىلىمىزنى بىلمەيدۇ. بەلكى ئۆز ئىچىدە ئۆز تىلى بىلەن سۆزلىشىدۇ. ئۇلار ئۆز يۇرتىدىن ناھايىتى كەم چىقىدۇ. بەزىلىرى پەقەت چىخمايدۇ ۋە بىزنىڭ شەھەرلىرىمىزگە كەلمەيدۇ. بىزنىڭ شەھەرلىرىمىزدىكى ئادەملەر بارسا، ئۇلار قورقۇپ يېقىن كەلمەيدۇ. دېمەك، باشقا ئادەملەر بىلەنمۇ ئارلاشمايدۇ. بېرىش- كېلىش قىلمايدۇ. چۈنكى شەھەرنىڭ ئادەملىرىگە ئارلاشساق چېچەك چىقىپ قالىدۇ، دەپ ئېھتىيات قىلىدىكەن. ئۇلار بۇغداي تاماقلىرىنى يىمگەنلىگى ئۈچۈن چېچەك چىقمايدۇ دىگەن گەپلەر بار.

جانابى ئاتالىق غازىنىڭ زامانىدا، لوپنۇر كورلىغا يېقىن جايىدا ياشايدىغان ئادەملىرىنى ئۆزىگە تەۋە قىلىپ، ئۇلارنىڭ بەش- ئالتە نەپەر كاتتىسىنى ئاقسۇغا ئېلىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسلا ئاتمىش ياكى يەتمىش ياشلاردىكى مويسىپت قېرى ئادەملەر ئىدى. ئۇلارنىڭ بىر نەچچىسىگە چىچەك چىقىپ، بىر نەچچە كۈن يېتىپ ساقايغاندىن كېيىن، ئۆز يۇرتىغا يېنىپ كەتتى. ئەگەر ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرەر چوڭ ياكى كىچىك ئادەمگە چىچەق چىقىدىغان بولسا، ئۇلار ئۇنىڭ بېشىغا بېلىق گۆشى ۋە بىر قاچا سۇ تاشلاپ قويۇپ، ئۆزلىرى يىراق جايلارغا كۆچۈپ كېتىدۇ ۋە ھەپتە ئون كۈندە بىر قېتىم كېلىپ، ئۇنىڭ تىنچلىغىنى سوراپ كېتىدۇ. لېكىن چىچەك يۇقۇپ قالىدۇ دەپ ئۇنىڭغا زادىلا يېقىنلاشمايدۇ.

يېقىنقى ئون يىلدىن بۇرۇن چىڭ دۇسىڭ [316] بىر مۇنچە تۆڭگانى ئۇلۇغ خانىنىڭ ئەمرى ئىتائىتىدىن چىقىپ غەۋغا قوزغىغان چاغدا، ئۇلۇغ خان نۇرغۇن چېرىك ماڭدۇرۇپ ئۇرۇشقان. تۆڭگانىلار باراۋەرلىك قىلالماي، ئىچىدىن سەكسەن مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق تۆڭگانىلار قاچقانچە لوپ تەرەپكە قاراپ يولغا چىققان. ئارلىقتا تۆڭگانىلار بۇ تەرەپتىكى بىر تايىپە قالماقلار جۇدۇن يادا (يادا تاش ئارقىلىق جۇدۇن تەلەپ قىلىش ـ ت) قىلىپ ئاسماندىن قارـ يامغۇر ۋە ماز ياغدۇرغانلىقتىن، تۆڭگانىلار نابۇت بولۇپ، قىرىق مىڭغا يېقىن تۆڭگان لوپ ناھىيىسىگە يېتىپ كېلىپ، بۇ يەتتە شەھەرگە يۇزلەنگەندە، ئۇرۇمچى ۋە كورلىدىن نۇرغۇن چېرىك چىقىپ، ئالدىنى توساپ ئۇرۇشقان. ئاردا بىر مۇنچە قان تۆكۈشلەر بولغاندىن كېيىن، يەنى سۇلھى توختام قىلىپ يارىشىپ، ئۇلارنى لوپتا توختىتىپ، تېرىلغۇ قىلىپ، بۇ جاينى ئاۋات قىلىشقا ئورۇنلاشتۇردى. ئۇلۇغ خان بۇنى سەۋەپ قىلىپ، لوپنۇر ئادەملىرىنى يوقلاپ، ئۆزىگە تەۋە قىلىش ۋە شەھەر بىنا قىلدۇرۇپ، چېرىك بىلەن مەنسەپدار قويۇپ، بۇ زېمىننى ئاۋات قىلىش مۇددىئاسىدا بولۇپتۇ. لېكىن لوپ زېمىنىغا غەزەپ قۇملىرى ياققانلىغى ئۈچۈن، زىرائەتلىرى ياخشى ھوسۇل چىقمىغاندەك كۆرۈنسەمۇ، ھازىر ھەر قايسى شەھەرنىڭ ئادەملىرى ئاش- ئۇزۇق، مال، ماتا ۋە باشقا ھەر خىل ئىگىن ئاياقلارنى ئېلىپ بېرىپ، سېتىپ قايتىدىغان بولدى. بەزى لوپ ئادەملىرىمۇ چىت، چەكمە، شال، خەسە، بۆز، خام، چەكمەن، سەگەر قاتارلىق نەرسىلەردىن ئىگىن، ئاياق قىلىپ كىيىدىغان بولدى. لېكىن، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى خوتۇن- ۋە بالا چارپايلىرىنى ھەيدەپ، چوڭ بىر دەريادىن ئۆتۈپ، جاڭگال جەزىرىلەرگە كىرىپ كەتتى ۋەئۇلۇغ خانغا تەۋە بولمىدى دىگە گەپلەر بار.

لېكىن، بىر ئەسىر ياكى ئۇنىڭدىن ئۇزۇنراق زامانىدىن بۇيان، بۇ شەھەرلەردىكى ئىشان ھەزرەت، موللا ۋە ئىسلام بىنائى مۇسۇلمانچىلىققا تەرغىپ قىلىپ، ئاللانىڭ بىرلىگىنى ئۆگىتىپ تەلىپ بەردى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمانچىلىق دائىرىسىگە كىرىپ، قۇمۇشتىن مەسچىت، خانىقالارنى بىنا قىلىپ، نامازئوقۇيدىغان بولدى دىگەن گەپلەر بار. ئىلاھا بۇ تاياپىلەرگە توغرا ئىنساپ يولىغا باشلاپ، ئۇلارنىڭ نىيەتلىرىنى تۈزەپ، دۇرۇس ئەقىدەت ئاتا قىلغايسەن ـ ئامىن يارەببەل ئالەمىن !

ئەزىز يارەنلەر ئىقتىدار ئىگىلىرى ۋە ئەتىۋارلىق، لەززەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ كۆز خاتىرىنۇرلىرىدىن مەخپى ۋە يۇشۇرۇن قالمىغايكى، قىممەت باھالىق ئۆمۈر ۋە قەدرى ـ قىممىتىنى بىلمەي ۋە ئۇنى غەنىمەت كۆرمەي، بىھۇدە غەپلىك بىلەن ئۆتكۈزۈپ، يېيىشم يەتمىشتىن ئاشتى. ئەمدى فانىلىق دەريجىسىگە يېقىنلاشتىم. بۇ كەمىنە نادان، بىلىمسىزدىن دۇنيا ۋە خالايىق ئاغزىدا بىر ياخشى نام ـ نەمۇنە ۋە يادىگار قالمىغاندىن ئاھ نادامەتلەر چېكىپ، ئۇ ئەيىپلەرنى ياپقۇچى ۋە كەچۈرگۈچى قۇدرەتلىك ۋە كامالەتلىك ئاللانىڭ مۇقەددەس دەرگاھىدىن ئەپۇ ۋە كەچۈرۈم ئۈمىت قىلىپ، سۆزلىرىنى يۇقىرىدا يازغاندەك ئادا قىلىپ، پىكرى خىيال بىلەن تۇرغىنىمدا، بۇ غەملىك كۆڭلۈمگە مۇنداق بىر رۇبائى چۈشتى.

رۇبائى:

ھەيىق (1) غەفلەت بىرلە ئۆتتۈم مەغفىرەت(2).

قىل ياسەبۇ(3).

نىكەرد(4) ئاراسىدىن قوغلاماغىل يەمەن

نۇشۇر(5).

ياخشىلىق ئۈمىت تۇتۇپ تارىخ پۈتۈپ مەن

يادىگار.

مەغفۇر ئولدەپ مۇژدە (6) بەرگە يمۇ شايەد(7).

غەفۇر(8).

مەزكۇر كتاپ پەيغەمبەرگە مەنسۇپ بولغان تارىخ ھجرىنىڭ بىر مىڭ ئۇچ يۈز يىگىرىمە ئالتىنچى يىلى ماھى شەۋۋال ئېيىنىڭ ئونىنچى كۈنى (ملادى 1908- يىلى 11- ئاينىڭ 25- كۈنى - ت) تامام قىلىندى. مېنىڭ ئاللاغا بولغان مىننەتدارلىغىم شۈكى، ھەرقانداق سۆزنىڭ بېشى ۋە ئاخرى ئاللار ۋە رەسۇللىلانىڭ سۆزلىرى بىلەن باشلىنىپ تاماملانسا، ئۇ ئاللانىڭ نۇرۇق ۋە ئەلا دەرگاھى تەرىپىدىن قۇبۇل قىلىنىپ ۋە ياراتقۇزى ئاللانىڭ ماقۇللىشىغا

---

(1)ھەيىق - ئىست.

(2)مەغفىرەت - كەچۈرۈم.

(3) سەبۇر - سەۋرچان ئاللا.

(4) نىمكەرد - ياخشىلار.

(5) يەۋمەننۇشۇر - قىيامەت كۈنى.

(6) مۇژدە - خوش خەۋەر.

(7) شايەد - بەلكى.

(8) غەفۇر - كەچۈرگۈچى ئاللا.

ئېرىشىپ، خالايىقنىڭ دۇئا ۋە پايىمەسگە سەۋەپ بولغۇسدۇر. لېكىن، قەلەم ئۆزىنىڭ گۈزەل يۈرشى بىلەن، ئىندەك ۋە قىسقا ۋاقىت ئىچىدە بۇ پاراكەندە ۋە پەرىشان داستان ھەم سۆز- قىسسەرنى توپلىدى. سۆزنىڭ ئىنچكە ۋە نازۇك تەرەپلىرىدىن ۋاقىپ بولغان ۋە كونا ھەم يېڭى داستانلاردىن خەۋەردار بولغان دانا رىسالەتچىلاردىن ئۈمىت شۈكى، ئۇلار بۇ قىسسە ۋە داستاننىڭ كەم ۋە نوقسان تەرەپلىرىنى يېپىپ ئىسلاھ قىلسا ھەجەپ تۇيۇلمايدۇ.

روبائى:

جەمئي ئېتىپ تارىخچەنى يەتمىشتىن

ئاشقان چاغدا مەن،

ئەقلى ئىدرەك، تەن زەئىپ، سۇرفە

سۇئال (1) بولغاندا مەن.

بۇ پاراكەندە سۆزۈمدە كۆرسەتكىنى نوقساننى،

رەھىم ئېتىپ ئىسلاھ بېرىڭ

چۈنكى مەن بۇ ھالدا مەن.

مەن بىلىمسىز، نادان، كەمبەغەل، ئىلمىدە دەسمايىسى يوق ۋە پايدىسىز ئادەم بولساممۇ، لېكىن بۇ كىتاپنى يېزىشقا قۇۋۋىتىم ۋە ماغدۇرۇمنىڭ يېتىشچە تىرىشتىم. غەپلەت، سۇسلۇق قىلىپ، ھەر بىر ئۇششاق مەسىلىنىڭ دېرەك ۋە ئىسپاتلىرىنى كەم قىلىپ قويۇشنى ئۆزەمگە راۋا كۆرمۇدۇم. مېنىڭ ئۇ ئېھسان ئاتا قىلغۇچى مۇقەددەس ئاللا دەرگاھىغا بولغان تەلەپ ۋە مۇددىئالىرىم شۇكى، ئۇ دىل ئىلگىرى ۋە ئۇلۇغلارنىڭ زاتلارنى تۇرلەرگە ئايرىشقا قادىر نەزەرلىرىنى قۇبۇللۇق دەرىجىسىنىڭ شەرىپىگە ئىگە قىلغايسەن ـ ئامىن!

ئىلاھ ۋە ئاجىز، قېرى بىچارە بەندەڭنىڭ قارا دىلىنى، ئۆز كامالى قۇدرىتىڭ ئارقىلىق ئىمان نۇرى ۋە مەرىپەت چىرىغى بىلەن روشەن ۋە نۇرلۇق قىلغايسەن. بۇ بەندە يەنە ئۆز قۇدرىتىڭ بىلەن غايەتسىز ئىلتىپات ۋە ناھايەتسىز مەرھەمەتلىرىڭدىن ئۈمتىسىز ۋە مەھرۇم قويمىغايسەن ـ ئامىن ! ئەلھەمدۇلىللاھى رەببىل ئەلەمىن !

ئالەم مۇلكىنىڭ ئىگىسى بولغان ئاللانىڭ يارىدىمى بىلەن تارىخ ھىجرى 1329ـ يىلى ماھى رەجەپنىڭ 10ـ كۈنى (مىلادى 1911ـ يىلى 7ـ ئاينىڭ 7ـ كۈنى ـ ت) تامامەن تۈگىدى.

ئىزاھاتلار

1. مۇھەممەت ئەلەيھىسالام- ئىسلام پەيغەمبىرى، مىلادى 571-يىلى ئەرەپ يېرىم ئارىلىنىڭ مەككە شەھىرىدە ياشايدىغان قۇرەيش قەبىلىسىگە مەنسۇپ بولغان ئابدۇللابنى ئابدۇلمۇتەلىپنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. مىلادى 586-يىلىدىن باشلاپ، ئىسلام دىنىنى دەۋەت قىلىشقا باشلىدى. مىلادى 630-يىلى 1-ئايدا ئەرەپ ئىسلام خەلىپىلىكىنى تىكلەپ، مىلادى 632-يىلى 6-ئاينىڭ 8-كۈنى مەدىنە شەھىرىدە ۋاپات بولغان ھەم شۇ جايدا دەپنە قىلىنغان.

2. ئىبراھىم خەلىلۇللا- « قۇرئان »دىكى رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، ئىبراھىم خەلىلۇللا ئەرەپ قەبىلىلىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئەجداتلىرىدىن بىرى بولۇپ، مۇھەممەت ئەلەيھىسالامدىن بۇرۇن ئۆتكەن پەيغەمبەرلەرنىڭ بىرى ئىكەن. رىۋايەتتە ئۇنىڭ كەئىبە ئىبادەتخانىسىنى بىنا قىلغانلىقى ۋە 175 ياشتا ۋاپات بولغانلىغى، شۇنداقلا ئۇ ۋاپات بولغان چاغدا، ئۆز ئوغلى ئىسمايىل ۋە ئىسھاقلار تەرىپىدىن ھەبىرەۋىدىن دىگەن يەردە دەپنە قىلىنغانلىغى بايان قىلىندۇ.

3. مەقامى مەھمۇد- ئىسلام دىنى ئېتىقادى بويىچە ئاللا تەرىپىدىن ماختالغان ئەڭ يۈكسەك دەرىجىنىڭ بىرى، « مەھمۇد » سۆزى ئەرەپچە « ماختالغان » ، « ياخشى » دىگەن مەنىدە.

4. ئەششەرەئە بەششەرەئە- مىلادى 622-يىلى 9-ئايدا مۇھەممەت پەيغەمبەر مەككە شەھىرىدىن مەدىنە شەھىرىگە ھىجرەت قىلغاندا (كۆچكەندە) ئىسلام ئۇچۇن جان پىدالىق بىلەن كۈرەش قىلغان ۋە ئاللا تەرىپىدىن چوقۇم جەننەتكە كىرىدىغانلىغى ھەققىدە بىشارەت بېرىگەن ئەبۇبەكرى سىدىق، ئۇمەربىننى خەتتاپ، ئوسمان بىننى ئەففان، ئەلى بىننى ئەبۇ تالىپ،تەلئەبىننى ئابدۇللا، زەبىربىننى ئەۋام، ئابدۇلراخمان بىننى ئەۋف، سەئىدبىننى ۋەققاس، سەئىدبىننى زەيد، ئەبۇئۇبەيدەبىننى جەررراھ قاتارلىق ئون نەپەر ساھابە.

5. بەدرە ئەھلى- مىلادى 624-يىلى 3- ئايدا مۇھەممەت پەيغەمبەر 300 دىن ئارتۇق ئادمنى باشلاپ، سۇرىيەدىن مەككىگە قايتقان قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ باشلىغى ئەبۇ سوفيانىنىڭ كارۋانلىرىنى توسۇپ ھۇجۇم قىلغان چاغدا مەدىنە شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى بەدرە (ھازىر سەئۇدى ئەرەبىستانىغا قارايدۇ) قەلئەسىدە يارەمگە كەلگەن مىڭغا يېقىن قۇرەيش يارەمچى قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ 140دىن ئارتۇق لەشكىرىنى يوق قىلىدۇ. جۇملىدىن بۇ ئۇرۇشتا ئۆز تەرىپىدىنمۇ بىر مۇنچە ئادەم قۇربان بولۇپ، شاھادەتلىك دەرىجىسىگە ئېرىشىدۇ. بۇلار بولسا بەدرە ئەھلى دەپ ئاتىلىدۇ.

6. ئۇھۇد ئەھلى- مىلادى 625-يىلى 3- ئايدا مۇھەممەت پەيغەمبەر باشچىلىقىدىكى مىڭدىن ئارتۇق قوشۇن بىلەن ئىسلام دىنىگە كىرمىگەن قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ باشلىغى ئەبۇسوفيان باشچىلىغىدىكى 3مىڭ قوشۇن ئوتتۇرىسىدىكى ئۇھۇد (مەدىنە شەھىرىنىڭ يېنىدا) دىگەن تاغدا بولغان جەڭدە قۇربان بولغان كىشىلەر.

7. ئەقەبە ئەھلى- مىلادى 621-يىلى يەزرىپ دىگەن جايدىن كېلىپ، ئەقەبە دىگەن جايدا مۇھەممەت پەيغەمبەر بىلەن تۇنجى قېتىم سۆھبى تۈزۈپ، ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئىسلام دىنىنى قۇبۇل قىلغان قەزىرەج قەبىلىسىنىڭ 10 نەپەر كىشىسى ۋە ئەۋىس قەبىلىسىنىڭ ئىككى كىشىسى. شۇنداقلا 622-يىلى يەنە شۇ يەزرىپدىن كېلىپ ئەقەبەدە مۇھەممەت پەيغەمبەر بىلەن ئىككىنچى قېتىم سۆھبى تۈزۈپ ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئىسلام دىنىنى قۇبۇل قىلغان 72 نەپەر كىشى.

8. سۇففە ئەھلى- مىلادى 657-يىلى 3-خەلىپە ئوسمان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ كۆيئوغلى ئەلى خەلىپە بولۇپ سايلىنىدۇ. بۇ چاغدا سۇرىيە باش ۋالىسى مائاۋىيە ئوسمانىنىڭ ئۆلىمىنى ئەلدىن كۆرۈپ، ھازىرقى ئەفرات دەرياسىنىڭ ياقىسىدىكى سوففە تۈزلەڭلىگىدە ئەلگە قارشى چوڭ جەڭ قوزغايدۇ. بۇ جەڭ 110 كۈن داۋاملىشىپ، ئەلى تەرەپتىن بىر مۇنچە ئادەملەر ھالاك بولىدۇ. بۇلار سۇففە ئەھلى دەپ ئاتىلىدۇ.

9. موغۇلستان- مىلادى 1348-يىلى چاغاتاي ئەۋلادى تۇغلۇق تىمۇرخان تەرىپىدىن قۇرۇلغان ۋە ھازىرقى قورغاس ناھىيىسىنىڭ دائىرىسىدىكى ئالمىلىق شەھرىنى پايتەخت قىلىپ، شىمالدا ئالتاي تاغلىرىدىن باشلاپ كاتتا دېڭىز (بالقاش كۆلى)غىچە، غەربتە فەرغانە ئويمانلىغى، جەنۇبتا قاراقۇرۇم تاغلىرى، شەرقتە قۇمۇلنىڭ شەرقىغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دۆلەت. 1514-يىلى ئۇنىڭ ئورنىغا يەركەن خانلىغى قۇرۇلغان.

10. فەغفۇرچىنى- بۇ ئەسلىدە « فاكپۇر » (Fakpur) دىگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بۇ سۆز ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشايدىغان قەدىمقى ساك تىلىدا « پادىشا » ، « باشلىق » دىگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. مىلادى 10-ئەسىردە نامەلۇم بىر كىشى تەرىپىدىن يېزىلغان « ھۇدۇتۇل ئالەم » دىگەن كىتابنىڭ 8-بابىدا « چىنلىقلار (جۇڭگولۇقلار-ت) ئۆز پادىشاسىنى فەغفۇرچىنى دەيدۇ » دەپ يېزىلغان. « تارىخ ھەمىدى »دە بولسا بۇ سۆز دۆلتىمىزنىڭ ئىچكى رايونلىرىدا مەيدانغا كەلگەن ھەر قايسى مىللەت سۇلالىلىرىغا قارىتىلغان.

11. ئوسمانىيە- ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ئوغۇز قەبىلىسىنىڭ ئەۋلاتلىرىدىن ئىران، ئەرەپ رايونلىرى ۋە ئاخىردا كىچىك ئاسىياغا كۆچكەن تۈرك دەپ ئاتالغان قەۋمنىڭ باشلىغى غازى سۇلتان ئوسمانخان تەرىپىدىن ھىجرى 699-يىلى (1299-1300-يىلى) قۇرۇلغان چوڭ سۇلالە بولۇپ، بۇ سۇلالە مىلادى 1924-يىلى مۇستاپا كامال تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان.

12. ئابدۇلئەزىزخان بىننى ئابدۇلمەجىدخان- بۇ جايدا مىلادى 1860-يىلى قېرىندىشى ئابدۇلمەجىدخان بىننى ماھمۇدخان سانى (ئىككىنچى) نىڭ ئورنىغا دەسسەپ، مىلادى 1876-يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن ئابدۇلئەزىزخان بىننى ماھمۇدخان سانى كۆزدە تۇتۇلسا كېرەك.

13. بۇ جايدا ئوسمانىيە سۇلالىسىنىڭ پايتەختى ئىستانبول شەھرى كۆزدە تۇتۇلدۇ.

14. مىراخور باشى-ئەسلدە خان، پادىشا ۋە ئەۋلىيائى ئەززەملەرنىڭ ئات باققۇچىلىرى باشلىغى دېگەن مەنىدە بولۇپ، كېيىنچە يەنە خان ۋە پادىشالارنىڭ باج-سېلىق، كىرىم-چىقىم ئىشلىرىغا نازارەت قىلغۇچى باش ئەمەلدارلارمۇ« مىراخور باشى »دېگەن نام بىلەن ئاتالغان.

15. سولتان مۇھەممەت مۇرادخان- يەنى سولتان مۇھەممەت مۇرادخان خامىس بىننى ئابدۇلمەجىت خان. مىلادى 1876-يىلى ئابدۇلئەزىزخان بىننى ماھمۇدخان ساننىڭ ئورنىغا دەسسەپ، ئاز ۋاقىت ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

16. ئەرەپ- ھازىرقى سەئۇدى ئەرەبىستانى، سۇرىيە، ئىراق، مىسىر ۋە ئافرىقىدىكى « ئەرەپ مەغرۇبى » قاتارلىق جايلارنىڭ ئومۇمىي جۇغراپىيىلىك نامى ۋە بۇ جايلاردا ياشايدىغان ئەرەپ تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ ئومۇمىي ئېتنىك نامى.

17.ئەجەم- ئەسلدە ئاسىيادا ياشايدىغان غەيرى ئەرەپ مىللەتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئېتنىك نامى ۋە جۇغراپىيەلىك نامى بولۇپ، كېيىنچە بۇ نام پەقەت ئىران زېمىنى ۋە ئىراندا ياشايدىغان پارىس مىللىتىنىڭ جۇغراپىيەلىك ھەم ئېتنىك نامى بولۇپ قالدى.

18. ئابدۇلھەمىدخان- يەنى ئابدۇلھەمىدخان سانى بىننى ئابدۇلمەجىدخان. مىلادى 1876-يىلى قېرىندىشى سۇلتان مۇھەممەت مۇرادخان خامىس بىننى ئابدۇلمەجىدخاننىڭ ئورنىغا دەسسەپ، مىلادى 1909-يىلىغچە ھۆكۈم سۈرگەن.

19. مىرزاھەيدەر-يەنى مىرزامۇھەممەت ھەيدەر بىننى مىرزامۇھەممەت ھۈسەيىن دوغلاتى. مىلادى 1500-يىلى قەشقەردە دۇنياغا كەلگەن. ياش ۋاقتىنى يەركەن خانلىقىدا ئىلىم ئۆگىنىش، سىياسىۋەرلىك ۋە ئەمەلدارلىق بىلەن ئۆتكۈزگەن. مىلادى 1541-1551-يىللىرى كەشمىردە تۇرغان مەزگىلىدە مەشھۇر « تارىخى رەشىدى » ناملىق ئەسەر يېزىپ، سۇلتان ئابدۇلرەشىت خانغا تەقدىم قىلغان. بۇ ئەسەردە ئاساسەن قەدىمكى تۈركى قەۋملەرنىڭ تارىخى.

بولۇپمۇ مىلادى 14-ئەسرىنىڭ يېرىمىدىن باشلاپ، ئاپتونۇملۇق ئۆزى ياشىغان دەۋرىگىچە بولغان ۋەقەلەر تەپسىلى بايان قىلىندۇ.

20. ھەزرىتى ئادەم سەفىيۇللا- يەنى ئادەم ئەلەيھىسالام. « قۇرئان » ۋە باشقا كىتابلاردىكى رىۋايەتلەردە، بۇ دۇنيادىكى پۈتۈن ئىنسانلارنىڭ ئەڭ تۇنجى ئاتىسى دەپ بايان قىلىنىدۇ. بەزى رىۋايەتلەردە، ئۇ مىلادىدىن 5584 يىل ۋە مۇھەممەت پەيغەمبەردىن 6216 يىل بۇرۇن ياشىغان دەپ ھېكايە قىلىنىدۇ

21. قەيسەر- بۇ جايدا قەدىمقى رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ پادىشاسى يولىيوس قەيسەر كۆزدە تۇتۇلدۇ. ئۇ مىلادىدىن بۇرۇنقى 101-يىلى دۇنياغا كەلگەن. كېيىنچە ئاسىيا، ياۋروپا ۋە ئافرىقىنىڭ بىر مۇنچە جايلىرىنى بېسۇبلىپ چوڭ جاھانگىرغا ئايلانغان. مىلادىدىن بۇرۇنقى 35-يىلى ۋاپات بولغان. كېيىنچە ئەرەپ تارىخچىلىرى بارلىق رۇما ئىمپېراتۇرلىرىنىڭ ھەممىسىنلا « قەيسەر » دېگەن نام بىلەنمۇ ئاتىغان.

22. كىسرا- قەدىمقى ئىران ساسانىلار سۇلالىسى (مىلادى 224-651- يىلى)نىڭ 20-پادىشاسى خوسرو نۇشرۋان ئاۋال (بىرىنچى) بولۇپ، مىلادى 531-يىلى تەختكە چىقىپ، 579-يىلى ۋاپات بولغان. « كىسرا » دېگەن سۆز ئەرەپلەر تەرىپىدىن بېرىلگەن نام.

23. پىرئەۋن- مىلادىدىن بۇرۇنقى 3400-يىللىدىن باشلاپ مىسىردا ھۆكۈم سۈرگەن يېگىرىمە ئالتە سۇلالە پادىشالىرىنىڭ ئومۇمى نامى. ئاپتونۇم بۇ جايدا پىرئەۋنلەر سۇلالىسىنىڭ 4-ۋە 12-سۇلالىلىرىنى كۆزدە تۇتىدۇ. چۈنكى بۇلارنىڭ ئالدىنقىسى مىسىردا ئەلئىھراملارنى بىنا قىلىشقا، كېيىنكىسى بولسا مىسىردا نۇرغۇن ھەشەمەتلىك شاھەر ۋە سارايلارنى بەرپا قىلىشقا تۆھپە قوشقان.

24. نەمرۇد-بۇ قەدىمكى بابىل دۆلىتىنىڭ (ھازىرقى ئىراق تەۋەسىدە) بىر قانچە سۇلالە ھۆكۈم سۈرگەن پادىشالارنىڭ

ئومۇمى نامى. ئاپتور بۇ جايدا « تەۋرات »دا بايان قىلىنغان ۋە ئىبراھىم خەلىلۇللا بىلەن جەڭ ماجرالارنى قىلىپ ئۇنى ئوتتا كۆيدۈرگەن نەمرۇدنى كۆزدە تۇتسا كېرەك. بەزى رىۋايەتلەردە نەمرۇد ھامنىڭ ئوغلى، ۋە نوھنىڭ نەۋرىسى بولۇپ، مىلادىدىن 2640 يىل بۇرۇن ئۆتكەنلىگى سۆزلىنىدۇ.

25. سۇلتان ئابدۇلرەشىت خان- مىلادى 1514-يىلى قۇرۇلغان يەركەن خانلىغىنىڭ ئىككىنچى سۇلتانى بولۇپ، ياش ۋاقتىنى ئىلىم، مۇزىكا ئۆگىنىش، سپاھۋەرلىك، ھەربى ئەمەلدارلىق بىلەن ئۆتكۈزگەن. بىر مەزگىل يەركەن خانلىقىغا قاراشلىق يەتتە سۇ رايونىنىڭ (ھازىرقى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبى) باش ۋالىسى بولغان. مىلادى 1533- يىلى تەختكە چىقىپ، مىلادى 1570-يىلى يەركەندە ۋاپات بولۇپ، « ئالتۇنلۇق » قەبرىستانلىغىغا دەپنە قىلىنغان.

26. سۇلتان سەئىدخان- يەركەن خانلىغىنىڭ تۇنجى سۇلتانى، چاغاتاي ئەۋلادى. تۇغلۇق تېمۇرخانىنىڭ 7-ئەۋلادى، سۇلتان ئابدۇلرەشىت خانىنىڭ دادىسى. مىلادى 1514-يىلى يەركەن خانلىغىنى قۇرۇپ، مىلادى 1533-يىلى شىزاڭدىكى ئالى رايونغا قىلغان ھەربى يۈرۈشىدە ئىس تېگىش كېسىلىگە دۇچار بولۇپ يەركەندە ۋاپات بولغان ۋە « ئالتۇنلۇق » قەبرىستانلىغىغا دەپنە قىلىنغان.

يەتتە شەھەر- بەزى ئەسەرلەردە ھازىرقى تىيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچار، كورلا قاتارلىق شەھەرلەر كۆزدە تۇتۇلسا، بەزى ئەسەرلەردە قەشقەر، يېڭىسار، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچار، كورلا قاتارلىق شەھەرلەر كۆزدە تۇتۇلدۇ. « تارىخى ھەمدى »دە بولسا قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچار، تۇرپان قاتارلىق يەتتە شەھەر كۆزدە تۇتۇلدۇ. ھازىر بۇ تەرەپلەر ئالتە شەھەر دەپ ئاتىلدۇ.

نوھ بىننى ئادەم سانى- « تەۋرات »،« قۇرئان » قاتارلىق ئەسەرلەردە، يەر يۈزىدىكى « تۇنجى ئىنسان » ئادەم ئەلەيھىسالامنىڭ ئوغلى بولۇپ، مىلادىدىن 2911 يىل بۇرۇن دۇنياغا كېلىپ، 950 يىل ئۆمۈر كۆرگەن دەپ رىۋايەت

قىلىندۇ.

29. « موغۇللىيە» - 9- ئىزاھاتقا قارالسۇن.

30-خاقانى چىنى- بۇ « جۇڭگو سۇلالىسى » دىگەن مەنىلەردە بولۇپ، مەملىكىتىمىز جۇڭگودا، بۇلۇپمۇ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدا مەيدانغا كەلگەن خەنزۇ ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان سۇلالىلار كۆزدە تۇتۇلدۇ. « تارىخى ھەمدى »دە بولسا ئاساسەن مانجۇلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان چىڭ سۇلالىسى (مىلادى 1644-1911-يىلى) كۆزدە تۇتۇلدۇ.

31.« رەۋزە تۇسسافا »، بۇ ئەسەر خۇراسان دۆلىتىدە (مىلادى 1451-1507-يىلى) ياشىغان ئىران تارىخچىسى مۇھەممەت ئىبنى خاۋەندشاھ ئىبنى مەھمۇت مىرخۇند (مىلادى 1498-يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن ئەلشىر ناۋائىينىڭ (مىلادى 1441-1501-يىلى) تەشەببۇسى بىلەن ھىراتتىكى « ئىخلاسىيە » مەدرىسىدە يېزىلغان 6 تومىلۇق ئەسەر. بۇ ئەسەرنىڭ تۇلۇق نامى بولسا « رەۋزە تۇسسافائى فى سىرە- تۇلئەنبيا ۋە مۇلكى ئەلخەلافە ».

32.« مۇنتە خەبىۋت تاۋارىخ »- بۇ ئەسەر يەنە « تارىخى خوقەند » دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئەسەر ھىجرى 1259-يىلى (مىلادى 1842-1843-يىلى) قوقانلىق شەيخۇلئىسلام ھاجى مۇھەممەت ھېكىم ۋەلىدسەيىد مەسۇم خان (خوجا مۇھەممەت ھېكىم خان تۆرە بىننى مەسۇم خان) تەرىپىدىن يېزىلغان بىر قەدەر مۇكەممەل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ تارىخىغا دائىر ئەسەر.

33.جۇد تېغى- ھازىرقى ئىراق تەۋەسىدىكى دىجلى دەرياسىنىڭ شەرقى يەنى ئىبنى ئۆمەر چۆلۈگىگە جايلاشقان بىر تاغنىڭ نامى. « قۇرئان »دا نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ بۇ تاققا چىققانلىغى سۆزلەنسە، « تەۋرات »دا، ئۇنىڭ ھازىرقى سۇۋىت ئەرمىنىيەسى بىلەن تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ چىگرىسىدىكى ئارارات (ئاغرى) تېغىغا چىققانلىغى رىۋايەت قىلىندۇ.

34. بابىل- قەدىمقى بابىل دۆلتىنىڭ پايتەختى بولۇپ، ئۇنىڭ خارابىسى ھازىرقى ئىراقنىڭ پايتەختى باغداد شەھىرىدىن 93 كىلومېتىر يىراق. رېۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ شەھەرنى مىلادىدىن 2640-يىل بۇرۇن ياشىغان نەمرۇد بىنا قىلغان ئىكەن.

35.يەمەن- ھازىرقى ئەرەپ يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبى قىسمى بولۇپ،رېۋايەتلەردە قەدىمقى ئەرەپ قەبىلىلىرى دەل مۇشۇ زېمىندا پەيدا بولۇپ كۆپەيگەن ئىكەن. دۇنيادا ئۆزىنىڭ زالىملىغى، پىخسىقلىغى بىلەن داڭ چىقارغان شەددات (شەددادبىننى ئەملەق بىننى ھام بىننى نوھ) ئەنە شۇ يەمەننىڭ ئەڭ دەسلەپكى ھۆكۈمرانلىرىدىن بىرى.

36.ھەزەرمۇت- ھازىرقى يەمەننىڭ جەنۇبىدىكى قەدىمقى بىر جايىنىڭ نامى.

37.ئوممان- ئەرەپ يېرىم ئارىلىنىڭ غەربى جەنۇبىدىكى جايلارنىڭ ئومۇمى نامى.

38.ئىراقەيىن- ھازىرقى ئىراق ئەتراپى.

39.فارىس- ئىران رايونى ۋە ئىراندا ياشايدىغان فارىس تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ جۇغراپىيەلىك ۋە ئېتنىك نامى.

40.يەھۇج ۋە مەجۇج- « قۇرئان »رېۋايەتلىرىگە قارىغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ياشايدىغان ۋە ئىنسانىيەتكە بالايى ئاپەت تۇغدۇرىدىغان ئەڭ قەدىمقى ئىككى بەدىۋى قەبىلە. قەدىمقى يەھۇدى ۋە خرىستىئان رېۋايەتلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن (مىلادىدىن بۇرۇنقى 356-323-يىلى) ئۇلارنىڭ ئەتراپىغا بىر سېپىل

سوقتۇرۇپ، ئۇلارنى مەڭگۈ قورشاپ قويغان ئىكەن. ئۇلار بۇ سېپىلدىن چىققان كۈنى قىيامەت قايىم بولىدۇ، دىگەن گەپلەر بار.

41. كىيومىرس- ئىراندىكى زەردەش دىنى تەرەپتارلىرىنىڭ مۇقەددەس كىتابى « ئاۋېستا » ۋە مىرزا ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ « شاھنامە » دىگەن كىتابىغا ئاساسلانغاندا، كىيومىرس ئىرانىنىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى پىشدادىيان سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاسى بولۇپ، ئۇ مىلادىدىن 5500 يىل بۇرۇن ياشىغان ئىكەن. زەردەش دىنى تەرەپتارلىرى كىيومىرسنى ئادەم ئەلەيھىسالامنىڭ ئوغلىغا قۇيۇپ، ئۇنى « ئىنسانىيەتنىڭ تۇنجى ئەجدادى » دەپ قارايدۇ. « كىيومىرس » سۆزىنىڭ مەنىسىمۇ « بۇيۇك ئادەم »دىگەنلىك بولىدۇ.

42.تۇرك- ئىسلام رىۋايەتلىرىدە ئۇ ئادەم ئەلەيھىسالامنىڭ نەۋرىسى يافەسنىڭ ئوغلى بولۇپ، تارىخى ماتېرىياللاردا بولسا ئۇلار ئەسلىدە خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالى، مۇڭغۇل يايلاقلىرى، سېبىرىيىنىڭ جەنۇبى، ھازىرقى شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە باشقا جايلاردا ياشايدىغان ئالتاي تىلى سېستىمىسىنىڭ تۈركى تىللار ئائىلىسىدىكى بىر مۇنچە قەبىلە ۋە ئۇلۇسلارنىڭ ئورتاق نامى. مىلادىدىن ئىككى مىڭ يىل ئىلگىرى، دۆلىتىمىزنىڭ قەدىمقى ئەسەرلىرىدە « دى »(狄) ، « بېي دى »(北狄)، كېيىنچە يەنە « دىڭ لىڭ »(丁零) ، « تېيې لې»(铁勒) ، « تۈكيۇ »(突厥) دەپ تىلغا ئېلىنغان. بۇ ناملارنىڭ ھەممىسى « تۈرك »دىگەن سۆزنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى.

43.فەرىدۇن- بۇ ئىرانىنىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى پىشدادىيان سۇلالىسىنىڭ ئالتىنچى پادىشاسى، كىيومىرسنىڭ ئەۋلادى. ئۇ ئەينى زاماندا ئەرەپ ۋە تۈران (ئوتتۇرا ئاسىيا) رايونلىرىنى ئۆزىگە قاراتقان ئىكەن.

44.تۇر-شاھ فەرىدۇننىڭ ئوغلى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، فەرىدۇن ئۆزىگە قاراشلىق زېمىنلارنى تۇر، سلىم ۋە ئىرەج قاتارلىق ئۈچ ئوغلىغا تەقسىم قىلغاندا، تۈران رايونى تۇرغا تەۋە ئىكەن ۋە « تۈران » دىگەن ناممۇ تۇرنىڭ

دەۋىردىن باشلانغان بولۇپ، ئۇ « تۈرك » دىگەن سۆز بىلەن « تۈر » دىگەن سۆزنىڭ قۇشۇلمىسىدىن پەيدا بولغان ئىكەن.

45.تاناسخىيە ۋە ھۇلۇلىيە- مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ كۆيئوغلى ئەلىنى ئاخىرقى پەيغەمبەر دەپ تونۇيدىغان راپىزىيە سۇلۇكىگە تەۋە بولغان دىنى ئىدىيۋى ئېقىم بولۇپ، ئۆلگەن ئادەمنىڭ روھى يەنە يۆتكۈلۈپ تىرىلىپ قايتىدۇ دىگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

46.شىئە- ئىسلام دىنىدىكى ئەلى تەرەپتارلىرىدىن تەشكىللەنگەن بىر مەزھەپ بولۇپ، بۇ ئەرەپچە « ئەگەشكۈچىلەر » دىگەن مەنىدە. بۇ مەزھەپ مىلادى 656-يىلى ئەرەپ خەلىپىلىگىنىڭ 3-خەلىپىسى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، خەلىپىنىڭ ۋارىسلىغىنى تالىشىش سەۋەپلىرى بىلەن مەيدانغا كېلىپ، ئەلىنىڭ ۋارىسلىغىنى قوللىغان. كېيىنچە ئۇلار ئىسلام دىنى سۇننى مەزھىپىگە قارشى بىر مەزھەپكە ئايلانغان. ئۇلار ئەلىنى مۇھەممەت پەيغەمبەردىن يۇقىرى قويغان، جۇملىدىن يەنە بىر مۇنچە دىنى ئەقىدىلەرنى ئوتتۇرغا قويغان. مىلادى1502-يىلى، ئىران پادىشاسى شاھ ئىسمايىل (مىلادى 1502-1524-يىللىرى ئىچىدە تەختتە تۇرغان) شىئە مەزھىپىنىڭ قاراشلىرىنى ئىراننىڭ دۆلەت دىنى دەپ جاكارلىغان.

47.مۇتەسەۋۋىفە- بۇ ئىسلام دىنىدىكى ئالاھىدە بىر ئىدىيۋى ئېقىم بولۇپ، يەنە « تەسەۋۋىفچىلەر » ، « سوفىلار » ، « تەرىقەتچىلەر » دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئىدىيۋى ئېقىم ئىسلام دىنىدىكى ئالاھىدە بىر مەزھەپ بولماستىن، بەلكى ھەممە مەزھەپلەرنىڭ ئىچىگە سىڭىپ كىرگەن بىر ئېقىم. ئۇلار جاپالىق زىكرى تالاۋەت قىلىشنى، بۇ يول ئارقىلىق « مۇتلەق ھەقىقەت »كە يېتىشنى، يەنى ئاخىرقى ھىساپتا ئاللا بىلەن ئادەمنىڭ بىرلىگىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. شۇنجاڭدا بۇ ئىدىيۋى ئېقىمنىڭ نەخشىبەندىيە، قادىرىيە، چەشتىيە قاتارلىق تارماقلىرى بار.

48.ئىمام مۇھەققەق بىننۇلھەزىم ئەلزاھىرى- بۇ ئەسلىدىكى ئىسلام ئەندالۇس رايوندا (ھازىقى ئىسپانىيە ۋە

پورتۇگالىيە) ئۆتكەن مەشھۇر تەفسىر ۋە ھەدىس ئالىمى. ھىجرى 384-يىلى (مىلادى 994-يىلى) قىرتوپە دىگەن جايدا تۇغۇلۇپ، ھىجرى 456-يىلى (مىلادى 1064-يىلى) ۋاپات بولغان.

49.ئەمىر ئابامۇسلىم مەرۋىزى- يەنى ئابدۇلراخمان بىننى مۇسلىم خۇراسانى. خۇراسان رايونىنىڭ مەرۋىز شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. شۇڭلاشقا ئۇ يەنە « خۇراسانى »دىگەن تەخەللۇسنىمۇ قوللانغان. ھىجرى 132-يىلى (مىلادى 750-يىلى) 600مىڭ قوشۇن بىلەن شام شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئەرەپ ئۈمەييە خەلىپىلىگىنى يوق قىلىپ، ئەرەپ ئابباسىيە سۇلالىسىنى تىكلىگەن ھەم ئەبۇ ئابباس سەففاھ ئابدۇللا بىننى مۇھەممەت بىننى ئەلى بىننى ئابدۇللا بىننى ئابباسنى خەلىپە قىلىپ تىكلىگەن. ھىجرى 137-يىلى (مىلادى 754-يىلى) ۋاپات بولغان.

50 . سۇلتان ئەبۇسە ئىدمىرزا- يەنى ئەبۇسەئىدبىننى مۇھەممەت بىننى ئەمرانشاھ بىننى تىمۇرلەڭ. سەمەرقەنىتنى پايتەخت قىلغان تىمۇرىيە سۇلاسىنىڭ 7- پادىشاسى. ھىجرى 859- يىلى (مىلادى1451- يىلى) تەختكە چىقىپ، ھىجرى 973- يىلى (مىلادى 1468- يىلى) ئەزەربەيجەن ۋالىسى ئۇزۇن ھەسەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

51. خىتاي – چاغاتاي يېزىغىدا يېزىلغان كىلاسسىك ئەسەرلەردە بۇ سۆزنىڭ مۇنداق بىر قانچە مەنىلىرى بار: بىرىنچى، بۇ ئەسلىدە ئالتاي تىل سىستىمىسى مانجۇ- تۇنغۇس تىلىرى ئائىلىسىدىكى (بەزىلەر تۈركى تىللار ئائىلىسىدە دەپ قارايدۇ) قەدىمقى بىر ئۇلۇسنىڭ نامى بولۇپ، مىلادى 10- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھازىرقى دۆلىتىمىزنىڭ شەرقىي شىمالى رايۇنىدا ياشىغان، زور خىتاي خاندانلىغىنى (لىياۋ خاندانلىغىنى) قۇرغان. مىلادى 12- ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا خىتاي خاندانلىغى يىمىرىلىپ، ئۇنىڭ بىر قىسمى غەربىكە كۆچۈپ، قەشقەر ۋە بالاساغۇننى مەركەز قىلغان قاراخانىلار سۇلاسىنى يۈقۈتۇپ، «قارا خىتاي» خاندانلىغىنى قۇرغان. دىمەك «خىتاي» سۆزى ئەنە شۇ ئۇلۇسنىڭ ئۆز نامى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئىككىنچى، بەزى تارىخ ئەسەرلىرىدە (جۈملىدىن ئەربىچە، فارىسچە ئەسەرلەردە)، مىلادى 13- ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا چىنگىز ئىستىلاسىدىن بۇرۇنقى ۋە چىنگىز ئىستىلاسى دەۋرىدىكى شىمالىي جۇڭگو رايۇنى، بولۇپمۇ خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى ئاز سانلىق مىللەت رايۇنلىرى. ئومۇمەن «خىتاي»، خۇاڭخې

دەريانسنىڭ جەنۇبى، بولۇپمۇ چاڭجاڭ دەريانى ۋادىلىرىدىكى خەنزۇ رايۇنلىرى، «چىن» ياكى «چىنى»، «سىنى» دىگەن جۇغراپىيىلىك نامىلار بىلەن ئاتالغان. ئۇچىنچى، بۇ دەۋردە يەنە «خىتاي» سۆزى شىمالىي جۇڭگو، شەرقىي شىمالى جۇڭگو رايۇنلىرىدا ياشايدىغان مانجۇ- تۇنغۇسى تىلىدىكى بىر مۇنچە ئاز سانلىق مىللەتلەر (مۇڭغۇللار بۇنىڭ تېشىدا) «خىتاي»، ۋە جەنۇبى جۇڭگودىكى خەنزۇ ۋە باشقا ئازسانلىق مىللەتلەر «چىن»، «چىنى»، «سىنى» دىگەن ئېتنىنىڭ نامىلار بىلەن ئاتالغان. تۆتىنچى، بەزى ئەسەرلەردە مىلادى 14- ئەسىردىن كېيىنكى چاغاتاي ئەۋلادى ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايۇنلاردىن باشقا بارلىق جۇڭگو زېمىنى، بولۇپمۇ مىڭ سۇلالىسى (مىلادى 1644-1368- يىلى)ھۆكۈمرانلىغىدىكى جۇڭگو زېمىنىنى ۋە بۇ جايدا ياشايدىغان خەنزۇ ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى (مۇڭغۇللار بۇنىڭ تېشىدا) ئومۇمەن «خىتاي» ياكى «چىنى» دىگەن جۇغراپىيەلىك ئېتنىنىڭ نام بىلەن ئاتالغان. «تارىخى ھەمىدى» دە بولسا «خىتاي» سۆزى بەزىدە ئىچكى ئۆلكىلەردىكى غەيرى ئىسلام دىنىدە بولغان خەنزۇ، مانجۇ قاتارلىق مىللەتلەرنى كۆرسەتسە، بەزىدە بۇ ئەسەردە بايان قىلىنغان «موغۇلىستان» زېمىنىدىن باشقا جۇڭگو زېمىنى، بەزىدە ئىچكى ئۆلكىلەردە قۇرۇلغان خەنزۇ ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ سۇلالە ۋە پادىشالىقلىنى ئاپىدىلەپ «خاقانى چىنى»، «فەغفۇرچىنى» دىگەن نامىلار بىلەن بىر مەنىدە بايان قىلىنغان. بەزىدە بولسا پەقەت خەنزۇ مىللىتىنى كۆرسەتكەن. بۇ جايدا بولسا جۇرجىت خانلىغى «مىلادى 1115-1234 – يىلى) كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

52. ئالتانخان – مىلادى 1114- يىلى شەرقىي شىمالىدىكى خىتاي خاندانلىغىنى يوق قىلىپ، ئورنىغا دەسسىگەن مانجۇ- تۇنغۇسى تىللىرى ئائىلىسىدىكى جۇرجىت ئۇلۇسى تەرىپىدىن قۇرۇلغان جىن (金) خاندانلىغىنىڭ ھۆكۈمرانلىغىنىڭ ئومۇمىي نامى.

53. 907- يىلى قۇرۇلغان خىتاي خاندانلىغىنىڭ ئوتتۇرا پايتەختى دادىڭفۇ (ھازىرقى ئىچكى مۇڭغۇل ئاپتونوم رايۇنىنىڭ نىڭچېڭ ناھىيەسى) دىگەن شەھەرنىڭ نامى بولۇپ، بۇ جايدا خىتاي خاندانلىغىنىڭ تۆۋەنكى (جەنۇبى) پايتەختى يەنجىڭ (ھازىرقى بېيجىڭ(شەھىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

54. ئۇيغۇر مەملكىتى – بۇ جايدا مىلادى 866- يىلى ئۇرخۇن ئۇيغۇرخانلىغىنىڭ شاھزادىسى بارچۇق تېكىن تەرىپىدىن قۇرۇلغان قوچۇر ئۇيغۇر خانلىغى (ئىدىقۇت خانلىغى) نىڭ ئەسلى زېمىنى كۆزدە تۇتۇلغان. بۇ خانلىق ئەينى زاماندا شەرقتە جايۇگۇەن، غەرپتە كۇچار (بەزى چاغلاردا خوتەن رايۇنىغچە)، شىمالدا بۇغدا تاغلىرى، جەنۇبتا قاراڭغۇ تاغ قاتارلىق جايلارغچە سۇزۇلغان ئىدى.

55. خەلىپە مۇستەئىسىم – يەنى ئەبۇ ئەھمەت ئابدۇللا بىننى مۇستەنسىر مەنسۇر بىللا: ئەرەپ ئابباسىيە خەلىپىلىگىنىڭ 37- خەلىپىسى بولۇپ، ھىجرى 654- يىلى (مىلادى 1256- يىلى)، بەزى ماتېرىياللاردا ھىجرى 656- يىلى (مىلادى 1258- يىلى) چىگىز خان ئەۋلادى ھىسلا كۇخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. نەتىجىدە ئەرەپ ئابباسىيە خەلىپىلىگى ئاياقلاشقان.

56. ئەبۇ ھەفس كۇبرا - يەنى ئەبۇ ھەفس (ھەفز) كۇبرا بۇخارى، بۇخارالىق مەشھۇر ئىسلام ئۆلىماسى، جۇقۇقا ۋە شەرىئەت ئىلمىنىڭ ئالىمى بولۇپ، 616- يىلى (مىلادى 1219- يىلى) چىنگىزخان قوشۇنلىرى تەرىپىدىن بۇخارادا ئۆلتۈرۈلگەن.ئۇنىڭ ئەۋلادى شەيخ جالالىدىن كىتىكى ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ ئايكۆل دېگەن جايغا كېلىپ ئورۇنلاشقان.

57. شەيخ نەجمىدىن كۇبرا – يەنى ئەبۇلجانابى ئەھمەت بىننى ئۆمەر ئەلھەيۋەتى، ئۇ خارەزىملىك مەشھۇر سوپى شائىر بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئىلمى- بەس مۇنازىرىدىكى ماھىرلىغى بىلەن «ئەتتەمەتۇلكۇبرا»دېگەن نام بىلەن شۆھرەت قازانغان. ھىجرى 616- يىلى (مىلادى 1219- يىلى چىنگىز قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

58. جەمشىت – ئىرانىنىڭ رېئايەت دەۋرىدىكى قەدىمقى پىسخادىيان سۇلالىسىنىڭ 4- پادىشاسى بولۇپ، ئۆزىنىڭ باتۇرلىغى، زېرەكلىگى، كەشپىياتچانلىغى بىلەن شۆھرەت قازانغان. رېئايەتلەرگە قارىغاندا، ئۇ ئىرانىنىڭ

نۇرۇزكالىندارىنى، ھېيت- بايرام كۈنلىرىنى ۋە باشقا قانۇن- تۈزۈملەرنى بەرپا قىلغان. شاراپ ئىچىشنى ئىجات قىلغان ئىكەن. «جام» (قەدەھ) سۆزى ئەنە شۇ جەمشىدنىڭ نامىدىن كېلىپ چىققان ئىكەن.

59. ماخمۇت بەگ پالۋاچ – مىلادى 1228- يىلى، چىنگىز خان ئۆزىگە قاراشلىق بارلىق رايۇنلارنى ئۆزىنىڭ تۆت ئوغلىغا تەقسىم قىلغان چاغدا، ھازىرقى شىنجاڭ رايۇنىنىڭ كۆپ قىسمى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايۇنى ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا تەقسىم قىلىنغان. بۇ چاغدا چاغاتاي خان ئوتتۇرا ئاسىيا رايۇنىنىڭ ھۆكۈمرانلىغىنى ئۆزگەنچىلىك چوڭ سودىگەر ماخمۇت پالۋاچقا تاپشۇرغان. مىلادى 1238- يىلى ماخمۇت پالۋاچ بىلەن چاغاتاي ئوتتۇرسىدا چوڭ زىددىيەت پەيدا بولۇپ، ئۇ خان بالىق (ھازىرقى بېيجىڭ) شەھرىگە يۆتكىلىپ، بۇ جاينىڭ باش ۋالىلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. مىلادى 1254 يىلى بۇ جايدا ۋاپات بولدى.

60. خەلىپە قادىر بىللا – يەنى ئەخمەت بىننى ئىسھاق بىننۇلمۇقتەدىر بىللاجەئىفر، ئەرەپ ئابباسىيە خەلىپىلىگىنىڭ 25- خەلىپىسى، ھىجرى 336- يىلى (مىلادى 947-948- يىلى) تۇغۇلۇپ، ھىجرى 442- يىلى (مىلادى 1031- يىلى) باغداتتا ۋاپات بولغان.

61. بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بولۇپ، قۇبلايخان (چىنگىز خاننىڭ نەۋرىسى، يۈەن سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاسى) 15 يىل ئەمەس بەلكى 31 يىل (مىلادى 1271-1294- يىلى) ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىدى.

62. ئەمىر تېمۇر كوراگانى – تېمۇرلەڭ، ساھىپ قىران، ئاقساق تېمۇر دېگەن ناملار بىلەنمۇ ئاتالغان بولۇپ، ھىجرى 736- يىلى (مىلادى 1335-1336- يىل) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شەھىرى سەبىز دېگەن جاينىڭ كەش دېگەن جايىدا دۇنياغا كەلگەن. نەسەپ جەھەتتىن مۇسۇلمانلاشقان مۇڭغۇل بارلاس قەبىلىسىگە مەنسۇپ. مىلادى 1360- يىلى موغۇلىستان پادىشاسى تۇغلۇق تېمۇرخان تەرىپىدىن كەش ۋالىسى قىلىپ تەينىلەنگەن. 1370- يىلى موغۇلىستان خانلىقىغا قارىشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى بۆلۈۋېلىپ، سەمەرقەنتنى پايتەخت قىلىپ، تېمۇرىيە سۇلالىسىنى

تىكلىگەن. ئۇزۇن ئۆتمەي، غەرپتە قارا دېڭىز، ئىران، جەنۇپتا ھىندىستانغىچە بولغان جايلارنى بېسىۋالغان. كېيىنچە موغۇلىستان پادىشاسى يۇنۇسخاننىڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ، «كوراگانى» (خانغا كۆيوغۇل) دىگەن نام بىلەن ئاتالغان. مىلادى 1405- يىلى زور قوشۇن بىلەن جۇڭگوغا قىلغان ھەربى يۈرۈشىدە ئوترار (ھازىرقى جامبىل شەھىرىدە) ۋاپات بولغان.

63. بۇ جايدا چۆچەكلىك ئىمام قازى قۇربان ئەلى ۋەلىد ھاجى خالىد بېك تەرىپىدىن مىلادى 1908- يىلى يېزىلغان «تارىخ خەمسەئى شەرقى» ناملىق تارىخ كىتاۋى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

61. ئابباسىيە – ھىجرى 132- يىلى (مىلادى 750- يىلى) ئەبۇ مۇسلىم خوراسانى تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئەرەپ خەلىپىلىگى بولۇپ، بۇ دۆلەت تۇنجى خەلىپە ئەبۇ ئابباس سەففاھ بىننى مۇھەممەت بىننى ئەلى بىننى ئابدۇللا بىننى ئابباسنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. ئۇنىڭ پايتەختى ھازىرقى ئىراقنىڭ باغدات شەھىرى بولۇپ، ھىجرى 656- يىلى (مىلادى 1258- يىلى) چىنگىز خاننىڭ نەۋرىسى ھىلاكۇخان تەرىپىدىن يوق قىلىنغان.

65. ماۋارائۇننەھىرى – بۇ قەدىمقى يوناناچە «تىرانسسۇكسانىيە» ئوكسىن – ئامۇ دەريانىڭ نېرقى تەرىپى) دىگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئەرەپچە «ماۋارائۇننەھىرى» (دەريانىڭ نېرىقى تەرىپى) دەپ ئاتالغان. ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەريانىڭ ئارلىغدىكى جايلارنىڭ ئومۇمىي نامى.

66. خوراسان – قەدىمقى زاماندا ھازىرقى ئىرانىنىڭ شەرقىي قىسمى ئافغانىستانىنىڭ غەربى ۋە غەربى شىمال قىسمى، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك نامى بولۇپ، بۇ فارىسچە «خور» (قۇياش ياكى شەرق تەرەپ) دىگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان. ھازىر ئافغانىستاندىكى چوڭ بىر شەھەرنىڭ نامى.

67. قەھىستان – بۇ غەرپتە دەشتى كەبىر، جەنۇپتا دەشتى لوت، شەرقتە نائۇمىد ۋە شىمالدا بىر كىچىك چۆللۈك ئارقىلىق

خوراسانغا تۇتۇشدىغان ئىرانغا قاراشلىق بىر تاغلىق رايۇننىڭ جۇغراپىيەلىك نامى. شۇڭلاشقا بۇ رايۇن يەنە «كوھستان» (تاغلىق يەر) دەپمۇ ئاتىلدۇ.

68. رۇكنىددىن خۇرشاھ ـ يەنى رۇكنىددىن خورشاھ بىننى خۇۋاۋاھ‌ندە، ئىراندا قۇرۇلغان مۇلكى ئىسمالىيە ياكى مۇلاھىدەئى قەھىستان (كوھستان) دۆلىتىنىڭ 8- پادىشاسى بولۇپ، ھىجرى 653- يىلى (مىلادى 1255- يىلى) دادىسى خۇۋاۋاھ‌ندە ئالائىددىن مۇھەممەتنىڭ ئورنىغا دەسسەپ، ھىجرى 634- يىلى (مىلادى 1255- يىلى(چىنگىز خانىنىڭ نەۋرىسى ھىلاكۇخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، دۆلىتى مۇنقەرز قىلىنغان.

69. مەۋلانە نەسىرىددىن تۇسى ـ نەنى مۇھەممەت بىننى پەخرىددىن مۇھەممەت رازى، مىلادى 13- ئەسىردە ئالەمگە داڭقى كەتكەن بۈيۈك مۇتەپەككۇر بولۇپ، ھىجرى يىلى (مىلادى 1200-1201- يىلى) ئىرانغا قاراشلىق تۇس شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ياشلىق دەۋرىدە ئەبۇئەلى ئىبنى سىنا قاتارلىق ئىسلامى ئەجداتلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىن چوڭقۇر تەلىم ئېلىپ، ئىسلامى نۇجۇم (ئاستىرولوگىيە)، ماتېماتىكا، ئىسلامى تەپسىر، ئىسلامى تەسەۋۋۇپ قاتارىق جەھەتلەردە بىر مۇنچە نادىر ئەسەرلەرنى يازغان. ھىلا كۇخان قەھىستانى تەبىت قىلغاندىن كېيىن، مەۋلانە نەسىرىددىن تۇسى زىندانغا تاشلانغان. ئۇزۇن ئۆتمەي ھىلا كۇخان ئۇنى زىنداندىن بۇشۇتۇپ، رەسەت (ئوبسىرۋاتورىيە) باغلاشقا بۇيرۇق قىلغان. ئۇ بۇيرۇقنا بىنائەن «ئەزىرىياج ئىلخانىيە» (ئىلخانىيە دۆلىتى ئوبسىرۋاتورىيەسى) رەسەتخانىسى قۇرۇش بىلەن تەڭ، بۇنىڭ قارمىغىدا چوڭ بىر كىتاپخانا تەسىس قىلىپ، يونانچە، ھىندىچە، ئەرەپچە، فارىسچە، خەنزۇچە تىللاردا يېزىلغان 400 مىڭ تومۇق كىتاپ توپلىغان. بۇ ئەينى زاماندا ئەڭ ئەلدىنقى قاتاردىكى چوڭ كىتاپخانە ئىدى. ھىجرى 6772- يىلى (مىلادى 1273-1274- يىلى) مەۋلانە نەسىرىددىن تۇسى باغداتتا ۋاپات بولۇپ، ئىمام مۇساكازىم قەۋرىستانلىغىغا دەپنە قىلىنغان.

70. نۇرۇز بىننى ئارغۇن ئاباقا ـ ھىلاكۇخانىنىڭ نەۋرىسى، يەنى ئاباقاخان بىننى ھىلاكۇخانىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ھىجرى

(694- يىلى (مىلادى 1295- يىلى) ئىسيان كۆتۈرۈپ، قانۇنى پادىشا بايدۇخان بىنىي تاراقاي خانىنى يەقتىپ، جىيەنى غازان مەھمۇتخان بىنىي ئارغۇنخانىنى ئىلخانىيە تەختىگە يۆلەپ چىقارغان.

71.ئىلكانى – مىلادى 1257- يىلى ھىلا كۇخان باغداتنى پايتەخت قىلىپ تۇرغان ئىلخانىيە دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا قۇرۇلغان بىر دۆلەت بولۇپ، بۇ ھىجرى 745- يىلى (مىلادى 1344- يىلى) بۇرۇنقى ئىلخانىيە دۆلىتىگە قاراشلىق ئانتولىيە رايۇنىنىڭ ۋالىسى ئەمىر شەيخ ھەسەن بىنىي ئەمىرھۇسەيىن بىنىي ئاقبۇغابىنىي ئىلكان بىنىي جالايىر تەرىپىدىن قۇرۇلۇپ، ھىجرى 813- يىلى (مىلادى 1410-1411- يىلى) غىچە داۋالاشقان. لېكىن «تارىخى ھەمدى» دە ئىلخانىيە بىلەن ئىلكانىيە دۆلەتلىرى بىر دەپ بايان قىلىنغان.

72. تۇغلۇق تېمۇرخان - مۇڭغۇل چاغاتاي ئەۋلادى بولۇپ، ھىجرى 730- يىلى (مىلادى 1329-1330- يىلى) ھازىرقى نىلقا ناھىيىسىنىڭ ئىرەن قابىرغا دىگەن يېرىدە دۇنياغا كەلگەن. ھىجرى 749- يىلى (مىلادى 1348- يىلى) «ماڭلاي سۇيە» (ھازىرقى جەنۇبىي شىنجاڭ رايۇنى) ھۆكۈمرانە ئەمىر بولاجى دوغلاتنىڭ ياردىمى ئاستىدا ھازىرقى ئاقسۇ كونا شەھەردە تەختكە چىقىپ، موغۇلىستان خانلىغىنى قۇرغان. ھىجرى 752- يىلى (مىلادى 1351- يىلى) 160 مىڭ مۇڭغۇلنى باشلاپ، ئىسلام دىنىنى قۇبۇل قىلغان دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. ھىجرى 765 يىلى (مىلادى 1363-1364- يىلى) موغۇلىستان خانلىغىنىڭ پايتەختى ئالمىلىق شەھىرىدە ۋاپات بولۇپ، شۇ جايدا دەپنە قىلىنغان.

73. ئىسمايىل خان – مىلادى 1514- يىلى يەكەن خانلىغىنى قۇرغان سۇلتان سەئىد خانىنىڭ ئەۋلادى. مىلادى 1670- يىلى يەركەن شەھىرىنى مەركەز قىلغان «قارا تاغلىق» سوپىلارنىڭ قوزغىلىڭىدىن پايدىلىنىپ تەختكە چىققان. 1682- يىلى ئاپپاق خوجا (خوجا ھىدايىتۇللا) ۋە ئۇنىڭ باشلامچىغىدا بېسىپ كىرگەن مۇڭغۇل جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى تەرىپىدىن ئەسىرگە چۈشۈپ، ئىرەن قابىرغا دىگەن جايدا نەزەربەنت قىلىنغان. كېيىنچە شۇ جايدا ۋاپات بولغان. يەركەن خانلىغىمۇ شۇنىڭ بىلەن ئاياقلاشقان.

74. مۇھەممەت ئىمىن خان – يەركەن خانلىغنىڭ ئاخىرقى سۇلتانى ئىسمائىل خانىنىڭ ئىنىسى. مىلادى 1690- يىلى «قارا تاغلىق» لارنىڭ قوزغىلىڭىدىن پايدىلىنىپ، ئاپپاق خوجىنى ئاغدۇرۇپ، تەختكە چىققان. 1692- يىلى قوشۇن باشلاپ تيانشاننىڭ شىمالىغا ھۇجۇم قىلغان. شۇ يىلى «ئاق تاغلىق»لارنىڭ توپىلىڭى تۇپەيلىدىن تەختتىن چۈشۈپ، ئۆز خادىمى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

75. بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى مۇھەممەت ئىمىن خان دەۋرى ھىجرى 1120- يىلى (مىلادى 1708- يىلى) غىچە داۋاملاشقان بولماستىن، بەلكى ھىجرى 1103- يىلى (مىلادى 1692- يىلى) غىچە داۋاملاشقان ئىدى.

76. سۇلتان سەئىد باھادۇرخان غازى – ھىجرى 655- يىلى (مىلادى 1257- يىلى) ھىلاكۇخان تەرىپىدىن قۇرۇلان ئىلخانىيە دۆلىتىنىڭ 9- پادىشاسى بولۇپ، ھىجرى 716- يىلى (مىلادى 1316- يىلى(13 يېشىدا تەختكە چىقىپ، ھىجرى 736- يىلى (مىلادى 1335-1336- يىلى) ۋاپات بولغان. شۇنىڭ بىلەن ئىلخانىيە دۆلىتىمۇ ئاياقلاشقان.

77. توختامىش خان – چىنگىزخانىنىڭ ئوغلى جوجى خانىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ھىجرى 777- يىلى (مىلادى 1375-1376- يىلى) دەشت قىپچاقتا تەختكە چىقىپ، روسىيەنىڭ بىرمۇنچە جايلىرىنى ئۆزىگە قاراتقان. جۈملىدىن ماۋارائۇننەھرى رايۇنىدا ئەمىر تېمۇر كوراگانى بىلەن بىر قانچە قېتىم قاتتىق جەڭلەرنى ئېلىپ بارغان. ھىجرى 793- يىلى (مىلادى 1391- يىلى) ئەمىر تېمۇر كوراگان تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ، ھىجرى 799- يىلى (مىلادى 1397- يىلى) سىبىرىيەدە ۋاپات بولغان.

78. ھەزرىتى ئىمامەيەن مەزھىپى – ئىسلام دىنى شىئە مەزھىپىنىڭ ئاساسى تارمىغى بولۇپ، ئاساسەن، ئەلى ۋە ئۇنىڭ بىۋاستە ئەۋلادى بولغان «ئەئىممە ئىمامىيە» (12ئىمام) تەرەپدارلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇلار ئەلى (مىلادى 661- يىلى ۋاپات بولغان)، ئىمام ھەسەن (مىلادى 669- يىلى مەدىنەدە ۋاپات بولغان)، ئىمام ھۈسەيىن (مىلادى 680- يىلى

مەدىنەدە ۋاپات بولغان)، ئىمام زەينۇلئابىدىن (مىلادى 713- يىلى مەدىنەدە ۋاپات بولغان)، ئىمام جەئفەر سادىق (مىلادى 765- يىلى مەدىنەدە ۋاپات بولغان)، ئىمام مۇسا كازىم (مىلادى 802- يىلى باغداتتا ۋاپات بولغان)، ئىمام ئەلى رەزا (مىلادى 818- يىلى ئىراننىڭ تۈس شەھىردە ۋاپات بولغان)، ئىمام مۇھەممەت جۇۋاد- تەقى (مىلادى 835- يىلى باغداتتا ۋاپات بولغان)، ئىمام ئەلى ھادى- نەقى (868- يىلى باغداتنىڭ يېنىدىكى شەرمەنراي شەھىردە ۋاپات بولغان)، ئىمان ھەسەن ئەسكىرى (مىلادى 875- يىلى غاغداتتا ۋاپات بولغان)، ئىمام مۇھەممەت مەھدى (مىلادى 892- يىى ئۇشتۇمتۇت غايىپ بولغان) قاتارلىقلار. شىنجاڭ تەرىقەت ئەھلى ئۆز نەسەپلىرىنى بۇ 12 ئىمامغا باغلاش بىلەن تەڭ ھەر قايسى شەھەرلەردە ئۇلارنىڭ مازارلىرىنى تىكلىگەن.

79 ھەزرىتى باھائىددىن نەخشە بەندى – يەنى خوجا مۇھەممەت باھائىددىن نەخشە بەندى، ھىجرى 718- يىلى (مىلادى 1318- يىلى بۇخارانىڭ يېنىدىكى ئارفان دېگەن جايدا تۇغۇلغان. باللىق ۋە ياشىق چاغلىرىنى بۇخارادا ئىلىم ئۆگىنىش، نەقشاشچىلىق بىلەن ئۆتكۈزگەن ۋە «نەخشە بەندى» (نەققاش) دېگەن نام بىلەن شۆھرەت قازانغان. ھاياتىنىڭ ئاخىرىدا تەرىقات (سوپىلىق) ئىدىيىۋى ئېقىمىغا مەنسۇپ «تەرىقەت نەخشە بەندىيە» گورۇھىنى تەشكىل قىلغان. شىنجاڭدىكى تەرىقەت ئەھلىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى بۇ گورۇھقا مەنسۇپ. ئۇ ھىجرى 791- يىلى (مىلادى 1389- يىلى) ئۆز يۇرتى قەسر ئارقاندا ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ ۋاپاتى ئەمىر تېمۇر كوراگانى ۋاپاتىدىن 25 يىل بۇرۇن.

80. ئەمىر سەئىد ئەلى بىننى مۇھەممەت ئەلھەمەدانى – مىلادى 14- ئەسىردە ئۆتكەن ئىران ئالىمى بولۇپ، ئۆز ئۆمرىدە سەئىد جورجانى تەرىپىدىن يېزىلغان «شەمسىيە» ، «مۇتالىيە» قاتارلىق كىتاپلارنى شەرھىلەپ «ۋەقايە»، «ئىنايە» دېگەن ئەسەرلەرنى يازغان.

81. خوجا ھاپىز شىرازى - يەنى خوجا شەمسىددىن مۇھەممەت ھاپىز شىرازى، 14- ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر ئىران شائىرى بولۇپ، ئۆز دەۋرىدە سەئىد قاسىم ئەنۋەر قاتارلىق شائىرلارنىڭ بىر مۇنچە غەزەللىرىنى توپلام قىلىش بىلەن تەڭ، يەنە ئۆزىمۇ بىر مۇنچە داڭلىق غەزەللەرنى يازغان. ئۇنىڭ غەزەللىرى بۇرۇن شىنجاڭدىكى مەدرىسلەردە

ئاساسلىق دەرسلىك قىلىپ ئۆتۈلگەن. خوجاھاپىز شىرازى بىر رىۋايەتتە ھىجرى 791- يىلى (مىلادى 1389- يىلى)، يەنە بىر رىۋايەتتە ھىجرى 791- يىلى (مىلادى 1392-يىلى) ئىراننىڭ شىرازى شەھىردە ۋاپات بولغان.

82. ئەللامەتەفتىزانى - يەنى ئەللامە سەئىددىن مەسئۇت بىننى ئۆمەر تەفتازانى، ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاغلىق ئىسلام ئۆلىماسى بولۇپ، ھىجرى 722- يىلى خوراسانىنىڭ نىسا ۋىلايىتى تەفتازان شەھىردە دۇنياغا كەلگەن. ئەمىر تىمۇر كوراگانىنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ، ئۇنىڭ زور ھۆرمەت ۋە ئالقىشىغا سازاۋەر بولغان. ئىلمى تەفسىر، ئىلمى فۇقۇھا، ئىلمى ئاقايىدە ۋە باشقا پەنلەردە بىر مۇنچە ئەسىرلەرنى يازغان. ھىجرى 892- يىلى (مىلادى 1390- يىلى) سەمەرقەندە ۋاپات بولغان.

83. مىرسەئىد شېرىپ ئەللامە – يەنى ئەلى ئەشرەپ ئەبۇلھەسەن ئەلى جورجانى، مىلادى 14-ئەسىرنىڭ مەشھۇر تارىخ ۋە ئىسلام ئۆلىماسى بولۇپ، ئۆز ئۆمرىدە «شەمسىيە» ،«مۇتالىئە» ، «مۇۋاقىف» قاتارلىق چوڭ ئەسەرلەرنى يازغان.

84. ئىمام گەردىزى – يەنى ئەبۇلمۇزەففەر ئابدۇلغۇپۇر بىننى لوقمان ئەلگەردىزى، مىلادى 14- ئەسىرنىڭ مەشھۇر تارىخ ۋە ئىسلام ئۆلىماسى بولۇپ، ھازىرقى خارەزىم شەھىرىنىڭ يېنىدىكى گەردىز دېگەن جايدا دۇنياغا كەلگەن ۋە شۇ جايدا ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ «تارىخى ئىمام گەردىزى» دېگەن ئەسىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تۈركى قەۋملىرىنىڭ تارىخى، تىلى جايلاشقنا ئورنى ھەم ئورپ- ئادەت، دىنىي ئېتىقداد قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

85. ئەللا مەئىبىنى خەلدۇن – ئەبۇزەيد ئابدۇلراخمان بىننى مۇھەممەت ئىبىنى خەلدۇن ھەزەرمى. ئەسلىدە ئەرەبىستانىنىڭ ھەزەرمۇت دېگەن جايدا ياشاپ كەلگەن ئەرەپ ئەۋلادى بولۇپ، ھىجرى 732- يىلى (مىلادى 1331-1334- يىلى) ھازىرقى تونىستا دۇنياغا كەلگەن. ئۆز ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى سىياھەت بىلەن ئۆتكۈزگەن.

ئۇنىڭ «مۇقەددىمەتۇل ئىبنى خەلدۇن» (تارىخ ئىبنى خەلدۇن») ناملىق 7 تومлۇق ئەسىرى دۇنيادىكى بىر مۇنچە تىللارغا تەرجىمە قىلىنغان. ئۇنىڭ چاغاتاي تىلىدىكى تەرجىمىسىمۇ بار. ھىجرى 806- يىلى (مىلادى 1403-1404- يىلى) قاھىرەدە ۋاپات بولغان.

86. ئىبنى ئەرەبشاھ – يەنى ئىبنى ئەرەبشاھ ئەھمەت. مەشھۇر ئىسلام ئۆلىماسى. شائىر ۋە تارىخچى بولۇپ، ھىجرى 804- يىلى (مىلادى 1401- يىلى) دەمەشقتە ۋاپات بولغان. ئۆز ئۆمرىدە «ئاجايىبۇل مەقدۇرفى ئەھۋالى تېمۇر» ، «فاكىمە تۇل خەلافا» ناملىق ئەسەرلەرنى يازغان. ئاپتور بۇ جايدا ئۇنىڭ ئالدىنقى كىتاۋىنى كۆزدە تۇتسا كېرەك.

87. بۇخارى ، يەنى مۇھەممەت شەمسىددىن ئەمىر بۇخارى، بۇخارالىق مەشھۇر ئىسلام پەيلوسوپى بولۇپ، ئۆز ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى تۇركىيەدە ئۆتكۈزگەن ھەم «تارىخى بۇخارى» ناملىق مەشھۇر ئەسەر يازغان. ھىجرى 833- يىلى (مىلادى 1429-1430- يىلى) تۇركىيىدە ۋاپات بولغان.

88. يىلدىرىم بايىزىد – يەنى يىلدىرىم سۇلتان بايىزىد خان ئەۋۋەل ئوسمانىيە سۇلالىسىنىڭ 4- سۇلتانى. مىلادى 1360- يىلى دۇنياغا كەلگەن. 1389- يىلى تەختكە چىققان. 1402- يىلى ئەمىر تېمۇر كوراگانى تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن.

89. ئىمام جەزىرى – يەنى ئىمام شەمسىددىن مۇھەممەت ئەلجەزەرى، ئەرەپ چۆللۇگىدىكى جەزىر تۇل ئىبنى ئۆھت دىگەن جايدا دۇنياغا كەلگەن. ئۆز ئۆمرىدە «ئەلھەسن» دىگەن مەشھۇر ئەسەرنى يېزىپ، ھىجرى 733- يىلى (مىلادى 1332-1333- يىلى) ۋاپات بولغان. بىراق «تارىخى ھەمدى» نىڭ بۇ جايىدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى، مەزكۇر ئالىم ئەمىر تېمۇر كوراگانى تۇغۇلۇشتىن ئۇچ يىل بۇرۇن ۋاپات بولغان ئىدى. ئەمىر تېمۇر كوراگانى بولسا ھىجرى 736- يىلى (مىلادى 1332-133- يىلى) ۋاپات بولغان. بىراق «تارىخى ھەمدى» نىڭ بۇ جايىدا بىر

ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى مەزكۇر ئالىم ئەمىر تېمۇر كوراگانى تۇغلۇقلۇشتىن ئۈچ يىل بۇرۇن ۋاپات بولغان ئىدى. ئەمىر تېمۇر كوراگانى بولسا ھىجرى 736- يىلى (مىلادى 1335-1336- يىلى) دۇنياغا كەلگەن.

90. ئەللامەسيۇتى - يەنى جالالىددىن ئەبۇلخازىل ئابدۇلراخمان بىننى مۇھەممەت سيۇتى. مىسىرنىڭ سيۇت شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۆز ئۆمرىدە نۇر تومدىن ئارتۇق تارىخ، جۇغراپىيە، تىل ۋە دىنغا ئائىت كىتاپلارنى يازغان. ھىجرى 911- يىلى (مىلادى 1505-1506- يىلى) مىسىردا ۋاپات بولغان.

91. مۇھەممەتخان شەيبانى - چىڭىز خاننىڭ ئوغلى جۇجىخاننىڭ ئەۋلادى. ھىجرى 900- يىلى (مىلادى 1494-1495- يىلى(ماۋارا ئۇننەھرى ۋە خوراسان رايۇنىغا ھۇجۇم قىلغان. ھىجرى 916- يىلى (مىلادى 1510- يىلى) قىزىل باش ئىسمائىل سەفەۋى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇ تارىختا «شاھى بېك خان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

92. ئىراقى ئەجەم - تارىختا ئىرانىنىڭ ئىراققا قاراشلىق غەيرى ئەرەپ مىللەتلىرى ياشايدىغان رايۇنلىرىنىڭ جۇغراپىيەلىك نامى.

93. ئىراقى ئەرەپ - تارىختا ئىراققا قاراشلىق ئەرەپ مىللەتلىرى ياشايدىغان رايۇنلارنىڭ جۇغراپىيەلىك نامى.

94. مەۋلانە شەمسىددىن مۇھەممەت - يەنى شەمسىددىن خەييالى بۇخفرى، باللىق ۋە ياشلىق چاغلىرىنى سەمەرقەنتتە ئۆگىنىش ۋە تەتقىقات بىلەن ئۆتكۈزگەن. مىرزا ئۇلۇغ بېك بىلەن بىللە ئىلمى تەتقىقات ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان. بىر مەزگىل ھىراتتا ياشىغان. ئۇنىڭ ئەدەبى ئەسەرلىرى ئەينى زاماندا ئوتتۇرا ئاسىيا، ماۋارائۇننەھرى ۋە خوراسان رايۇنىغا كەڭ تارقالغان. مىلادى 1449- يىلى ۋاپات بولغان.

95.ئۇۋەيس خان - تۇغلۇق تېمۇر تەرىپىدىن قۇرۇلغان موغۇلىستان خانلىغىنىڭ 5- پادىشاسى، مىلادى 1418- يىلى

تەختكە چىقىپ، مىلادى 1428- يىلى ئالىملىقتا ۋاپات بولغان. بۇ جايدا بايان قىلىنغان يۇنۇسخان (ئۇستاد يۇنۇس) بولسا ئوۋە يىسى خانىنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، مىلادى 1462-1487- يىللىرى موغۇلستان تەختىدە ئولتۇرغان.

96. سۇلتان ئەبۇ مىرزا – ئەمىر تېمۇر كوراگانىنىڭ ئەۋلادى. مىلادى 1451- يىلى تەختكە چىقىپ، مىلادى 1468- يىلى ۋاپات بولغان.

97. مەۋلانە ھۇسەيىن ۋائىز كاشغى – ئىرانىنىڭ مەشھۇر شائىرى ۋە دىنىي ئۆلىماسى بولۇپ، ئۆز ئۆمرىدە «جەۋاھىرئۇتتەفسىر»، «رەۋەتۇششۇھۇدا»، «كاشىفىيە» ناملىق نادىر ئەسەرلەرنى يازغان. ھىجرى 910- يىلى (مىلادى 1504- يىلى) ھىراتتا ۋاپات بولغان.

98. مەۋلانامۇئەننىدىن – خوراسان دۆلىتىنىڭ مەشھۇر ئالىمى بولۇپ، ئۆز ئۆمرىدە «مۇمۇئاجىرىننە بۇۋەت»، «رەۋزە تۇلجەننەت» ناملىق ئەسەرلەرنى يېزىپ، مىلادى 15- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ۋاپات بولغان.

99. مەۋلىۋى جامى – مەۋلانانۇرىددىن ئابۇلراخمان جامى- ھىجرى 817- يىلى (مىلادى 1414- يىلى) خوراساننىڭ جام شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ياش ۋاقتىنى ھىراتتا ئۆگىنىش ۋە تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن ئۆتكۈزگەن. كىيىنچە خوجا باھائىددىن نەخشەبەندىنىڭ خەلىپىسى سەئىدۇلھەق ۋەلىددىن كاشغەرگە قول بېرىپ مۇرىد بولغان. ئۆز ئۆمرىدە «ھەفتە ئەۋرەڭ»، «باھارىستان» ، «تۆھپە تۈل ئەھرار» ، «يۈسۈپ- زۇلەيخا» ، « لەيلى ۋە مەجنۇن» ، «نەفھاتىل ئۇنىس» ، «رىسالەئى قاپىيە» ، «شەرھى روبائىيات» قاتارلىق 40 دىن ئارتۇق نادىر ئەسەرلەرنى ياراتقان. جامى ئىجادىيىتىنىڭ ئەلىش ناۋايىغا بولغان تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. جامى ھىجرى 898- يىلى (مىلادى 1493- يىلى) ھەج سەپىرىدىن قايتىپ ھىراتتا ۋاپات بولغان.

100. سەفەۋىلەر – ئىرانغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان بىر دۆلەت بولۇپ، ھىجرى 907- يىلى شاھ قىزىل باش ئىسمائىل سەفەۋى تەرىپىدىن قۇرۇلغان ۋە ھىجرى 1135- يىلى (مىلادى 1722- يىلى) ئافغانلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان.

101. كۆچەم خان بىننى مەھمۇتخان بىننى ئابدۇلراخمان – تارىختا يەنە كۆچەنچى خان، گەرجەم خان دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ماۋارائۇننەھىردە ھۆكۈم سۈرگەن ئۆزبېك سۇلالىسىنىڭ 2- پادىشاسى بولۇپ، ھىجرى 916- يىلى (مىلادى 1510- يىلى) تەختكە چىقىپ، ھىجرى 936- يىلى (مىلادى 1530- يىلى) ۋاپات بولغان.

102. غەزنەۋىلەر – ئافغانىستانىنىڭ غەزنە شەھرىنى پايتەخت قىلغان بىر سۇلالە بولۇپ، ھىجرى 387- يىلى (مىلادى 997- يىلى) سۇلتان مەھمۇت بىننى سەبۈكتېكىن تەرىپىدىن قۇرۇلۇپ، ھىجرى 545- يىلى (مىلادى 1150- يىلى) سەلجۇق تۈركلىرى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان. بۇ سۇلاسە ناھايىتى كۆچەيگەن مەزگىلدە ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبى، ئافغانىستان، ئىرانىنىڭ بىر قىسمى. پاكىستان، غەربى شىمالى ھىندىستان قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيگەن.

103. شىر ئەلى خان – مۇغۇلىستان خانلىغىنىڭ تۇجى پادىشاسى تۇغلۇق تېمۇر خانىنىڭ نەۋرىسى. يەنى موغۇلىستانىنىڭ 2- پادىشاسى خىزىر خوجاخان (مىلادى 1389-1403- يىلى) نىڭ ئۇچىنچى ئوغلى 6- پادىشا ئۇۋەيسى خانىنىڭ دادىسى.

104. خوجا مۇھەممەت پارسا – مىلادى 14- ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى، 15- ئەسىرنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا ياشىغان مەشھۇر تەرىقەت ئۇستازى ۋە دىنىي ئالىم بولۇپ، نەقشەبەندىيە گورۇھىنىڭ ئەقىدىلىرى ئۇچۇن زورئاساس سالغان. ئۆز ئۆمرىدە «فەزىلۇكتاب فى ئەلمۇھازىرات» نامىق يىرىك ئەسەر يازغان. ھىجرى 822- يىلى (مىلادى 1420- يىلى) ۋاپات بولغان.

105. دوست مۇھەممەتخان – تۇغلۇق تېمۇر خاننىڭ ئەۋلادى. موغۇلستاننىڭ 2- پادىشاسى خىزىر خوجاخان (مىلادى 1389-1403- يىلى) نىڭ نەۋرىسى. يەنى شاھى جاھاننىڭ ئوغلى. موغۇلستاننىڭ 9- پادىشاسى يۇنۇسخان (مىلادى 1462-1487- يىلى)دەۋردە ھازىرقى ئاقسۇدىن تۇرپانغىچە بولغان جايلارنىڭ باش ۋالىسى (قاراندى سۇلتان) بولۇپ تۇرغان ئىدى.

106. خوجا ئەھرار – مىلادى 15- ئەسىردە ياشىغان چوڭ ئىشان بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا نەقشەنبەندىيە گورۇھىنىڭ ئاساسى ۋەكىلى ئىدى. مىلادى 1449- يىلى ئالىم ۋە سۇلتان مىرزا بېكنى ئۆلتۈرۈش قەستىگە بىۋاستە رەھبەرلىك قىلغان. كېيىنچە سەمەرقەنتتە ۋاپات بولغان.

107. مەخدۇمى ئەزەم – فەرغانە ۋىلايىتىنىڭ كاسسا دېگەن يېرىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، تولۇق ئىسمى ئەخمەت بىننى سەئىد جالالىددىن پىرى بولغانلىغى كاسانى. ئوتتۇرا ئاسىيا نەقشەنبەندە تەرىقەت گورۇھىنىڭ پىرى بولغانلىغى ئۈچۈن «مەخدۇمى ئەزەم» (ئۇلۇغ ئۇستاز) دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. شىنجاڭدىكى نەقشەنبەندىيە تەرىقەتچىلىرىنىڭ چوڭ خوجىلىرى ئۆز نەسەپنامىسىنى ئەنە شۇنىڭغا باغلايدۇ. يەركەن خانلىغىنىڭ 2- سۇلتانى سۇلتان ئابدۇلرەشىت خان دەۋرىدە، يەنى ھىجرى 942- يىلى (مىلادى 1535-1536- يىلى) مەخدۇمى ئەزەم يەركەن، قەشقەر قاتارلىق جايلارغا كېلىپ نەقشەنبەدىيە سۇلۇكنى تارقاتتى. ھىجرى 940- يىلى (مىلادى 1542- يىلى) ئۇ كاسانغا قايتىپ، دەھبىدە ۋاپات بولغان.

108. سۇلتان سەئىدخان بىننى ئەخمەتخان – 26-ئىزاھاتقا قارالسۇن.

109. مۇھەممەت سادىق كاشغىرى - قەشقەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن مەشھۇر ئۇيغۇر تارىخچىسى. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە بىر مۇنچە مۇھىم تارىخىي ئەسەرلەرنى يازغان. ھىجرى 1182- يىلى «تەزكىرەئى ئەزىزان» («تەزكىرەئى خوجاكان»)

دىگەن ئەسەرنى يازغان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى ئىچىدە (زۇبدە تۇل مەسائىل» (مىلادى 1840- يىلى)، تەزكىرەئى ئەسھابۇل كەھەف» (1844- يىلى) قاتارلىقلار بار. ئۇ يەنە «تارىخى رەشدى» (مىلادى 1837- يىلى)، «تارىخ تەبرى» (تارىخى ئىسكەندەرى ۋە تاجنامەشاھى» ، مىلادى 1848- يىلى) قاتارلىق پارچە ۋە ئەرەپچە كىتاپلارنى ئۇيغۇر تىلىگە تەرجىمە قىلغان. مىلادى 1849- يىلى قەشقەردە ۋاپات بولغان.

110. قادىرىيە – ئىرانلىق مەشھۇر تەرىقەت ئۇستازىنى ئابۇلقادىر جىلانى – گىلانى (مىلادى 1077- 1160- يىلى) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان تەرىقەتچىلىك گورۇھى. بۇ گورۇھنىڭ مۇرىتلىرى شىنجاڭ ۋە گەنشى قاتارلىق جايلاردىمۇ بار.

111. ئەبۇنەسر سامانى – ھىجرى 287- يىلى (مىلادى 900- يىلى) ئىسمائىل بىننى ئەخمەت تەرىپىدىن تۇخرادا قۇرۇلغان سامانىلار سۇلالىسىنىڭ 2- پادىشاسى ئەخمەت بىننى ئىسمائىلنىڭ ئوغلى. ھىجرى 301- يىلى (مىلادى 913-914- يىلى(دادىسى ئۆز ئادەملىرى تەرىپىدىن ئۆلتۇرۇگەندىن كېيىن ئەبۇ نەسر سامانى چەت جايلارغا قېچىپ،ئۇزۇن يىللىق مۇساپىرچىلىق تۇرمۇشنى ئۆتكۈزگەن. ئۇ ھىجرى 320- يىلى (مىلادى 932- يىلى) قەشقەر رايۇنىغا كېلىپ، قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ شاھزادىسى ساتۇق تېكىننى ئىسلام دىنىگە دەۋەت قىلدۇ. ساتۇق تېكىن ئوردا ئۆزگىرىشىنى قوزغاپ، قاراخانىلار تەختىگە چىقتى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئەبۇ نەسر سامانى ۋاپات بولدۇ. ھازىر ئۇنىڭ قەۋرىسى ئاتۇشنىڭ مەشئەت يېزىسىدا.

112. بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى بۇ چاغدىكى قەشقەر ھۆكۈمرانى ھارۇن بۇغراخان بولماستىن، بەلكى ساتۇق تېكىن (سۇلتان ساتۇق بۇرا قاراخان ئابدۇلكېرىم) نىڭ ساتۇق بۇغرا قارا خانىنىڭ نەۋرىسى يەنى مۇسا بۇغراخانىنىڭ ئوغلى. مىلادى 987-992- يىلى ھۆكۈم سۇرگەن.

113. ئەفراسىياپ – رىۋايەتلەردىكى بۇ تارىخىي شەخس ھەققىدە ھەر خىل ماتېرىياللار بار. بىر رىۋايەتتە ئەفراسىياپ قەدىمقى تۇران پادىشاسى بولۇپ، ئىرانىنىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى پىشدادىيان سۇلالىسىنىڭ پادىشالىرى فەرىدۇن

(ئەفرىدۇن)، زال قاتارلىقلار بىلەن بىر قانچە قېتىم چوڭ جەڭلەرنى قىلىپ، بىر مەزگىل ئىرانغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىكەن. بۇ چاغدا ئۇنىڭ پايتەختى قەشقەر ئىكەن. يەنە بىر رىۋايەتتە ئۇ فەرىدۇننىڭ ئوغلى تۇرنىڭ نەۋرىسى دەپ بايان قىلىنىدۇ. قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ بارلىق پادىشالىرى ئۆز نەسەپلىرىنى ئەفراسىياپقا باغلايدۇ.

144. بجىن - «تارىخى ھەمدى» دە، «بجىن» دېگەن نام بەزىدە ھازىرقى بېيجىڭ شەھرىنى كۆرسەتسە، بەزىدە ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ بىرەر شەھرىنى مەركەز قىلىپ قۇرۇلغان جۇڭگو سۇلالىلىرىنىڭ پايتەختىنى (پايتەخ دېگەن مەنىدە) كۆرسىتىدۇ. بەزىدە بولسا ئىچكى ئۆلكىلەرنى كۆرسىتىدۇ.

115. مەۋلانە شەرەفىددىن ئەيەزىدى – ئىرانىنىڭ يەزىد شەھرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۆز ئۆمرىدە «ھۇلۇل» ، «مۇنازىرە» «مۇنتەخەپ» ۋە «زەفەر نامە» ناملىق ئەسەرلەرنى يازغان. بولۇپمۇ ئۇنىڭ «زەفەرنامە» ناملىق ئەسىرى تېمۇرىيە سۇلالىسىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ھازىر ئۇنىڭ فرونسۇزچە، ئىنگلىزچە تەرجىمىلىرى بار. مەۋلانە شەرەفىددىن ئەلىيەزىدى ھىجرى 858- يىلى (مىلادى 1454- يىلى) ۋاپات بولغان.

116. شېيخ مۇسلىھىددىن شىرازى – يەنى شېيخ مۇسلىھىددىن سەئىد شىرازى. مىلادى 1190- يىلى ئىرانىنىڭ شىراز شەھرىدە دۇنياغا كەلگەن. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ ئۆز ئۆمرىنىڭ 12 يىلىنى بالىلىق ۋە ئۆگىنىش بىلەن، 30 يىلىنى ئىلمى تەتقىقات بىلەن، 30 يىلىنى ساياھەت ۋە سېپاۋەرلىك (ئەسكەرلىك) بىلەن، 30 يىلىنى ئىبادەت بىلەن ئۆتكۈزگەن ئىكەن. ئۇ دۇنياغا مەشھۇر «گۈلىستان» ، «بوستان» قاتارلىق مۇھىم ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان. مىلادى 1922- يىلى 102 يېشىدا ۋاپات بولغان.

117. خوجا ئىسھاق ۋەلىئۇللا – شىنجاڭدىكى نەقشىبەندىيە تەرىقەتچىلىرىنىڭ پىرى مەخدۇمى ئەززەمنىڭ كىچىك ئوغلى. ھىجرى 936- يىلى (مىلادى 1530- يىلى)ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كاسان قەلەئىسىنىڭ (دەھبىد) دېگەن جايىدا دۇنياغا كەلگەن. يەركەن خانلىغىنىڭ 4- سۇلتانى مۇھەممەتخان (مىلادى 1593-1611- يىلى) تەختكە چىقىپ 8-

يىلى، يەنى ھجرى 1009- يىلى (مىلادى 1601- يىلى) شىنجاڭغا كېلىپ، يەركەن، قەشقەر، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ ۋە تيانشان قىرغىزلىرىنىڭ ئىچىدە تەرىقەتچىلىك ئەقىدىلىرىنى تارقاتقان. ھجرى 1031- يىلى (مىلادى 1613- يىلى) دەھبىكە قايتىپ، شۇ يىلى ۋاپات بولغان.

118. فىسغۇرس – بۇ قەدىمقى يونان پەيلاسوپى پىپاگۇر (مىلاددىن بۇرۇنقى 580-500- يىلى) نىڭ ئەرەپچە ئاتىلىشى بولۇپ، ئۇ ئۆز دەۋرىدە يەنە ماھارەتلىك مۇزىكانت، مەشھۇر ماتېماتىك، ئاستورۇم، ئارخىتېكتۇر، تىۋىپ ۋە ھەيكەلتاراش ئىدى.

119. خوجا مۇھەممەت شېرىپ بۇزۇكۇار – نەقشەبەندىيە تەرىقەتچىلىرىنىڭ مەشھۇر ئۆلىمالىرىدىن بىرى. يەركەن خانلىغىنىڭ 2- سۇلتانى سۇلتان ئابدۇلرەشىت خاننىڭ پىرى. ھجرى 942- يىلى (مىلادى 1535-1536- يىلى) مەخدۇمى ئەزەم بىلەن بىللە دەھبىددىن شىنجاڭغا كەلگەن. سۇلتان ئابدۇلرەشىت خان ۋاپات بولۇپ، (مىلادى 1570- يىلى(6 يىلدىن كېيىن، يەنى ھجرى 984- يىلى (مىلادى 1576- يىلى) يارکەندە ۋاپات بولغان.

120. بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى خوجا يۈسۈپ مەخدۇمى ئەزەمنىڭ پەرزەنتى ئەمەس بەلكى نەۋرىسى. يەنى مەخدۇمى ئەزەمنىڭ چوڭ ئوغلى خوجاكالان (خوجا ئەخمەت كاسانى) نى ئوغلى. شۇنداقلا خوجاھىدايتۇللا (ئاپپاق خوجا) دادىسى خوجا يۈسۈپ بىلەن بىللە كەلگەن بولماي، بەلكى مىلادى 1626- يىلى قۇمۇلدا دۇنياغا كەلگەن.

121. قۇنتەيجى – بۇ مۇڭغۇل ئويرات قەبىلىرىنىڭ مىلادى 16- ئەسىردە ئۆتكەن باشلىقى بولۇپ، چاغاتاي تىلىدىكى ئەسەرلەردە ئويراتلارنىڭ (جۇملىدىن ئويراتلارنىڭ بىر قىسمى بولغان جۇنغارلارنىڭ) كېيىنكى باشلىقلىرىمۇ مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان. بۇ جايدا مىلادى 1670- يىلى تەختكە چىقىپ، (مىلادى 1695- يىلى) ئۆلگەن غالدان بوشۇقتۇخان كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

122. بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى تارىخ مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئىسمائىل خان يەركەن خانلىغىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى سۇلتانى بولۇپ، ئۇ بىر جايدا بايان قىلىنغاندەك ھىجرى 1022- يىلى (مىلادى 1615- يىلى) ئىلغا كۆچۈرۈلگەن بولماي، بەلكى ھىجرى 1903- يىلى (مىلادى 1682- يىلى) كۆچۈرۈلگەن ئىكەن.

123.غالدان جىرىن- بۇ جايدا جۇنغارلارنىڭ باشلىغى غالدان بوشۇقتۇخاننىڭ جىيەنى غالدان سىرىن كۆزدە تۇتۇلدۇ.

124. «سىيەر شېرىن» - بۇ مەۋلانە جۇنغارلارنىڭ مەۋلانە مۇئىنىددىن (98- ئىزاھاتقا قارالسۇن) تەرىپىدىن يېزىلغان «مەئاجىرىننە بۇۋەت» دىگەن كىتابنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى بولۇپ، كىتاپ جەمئىي تۆت باپقا بۆلۈنگەن. ئاساسەن، پەيغەمبەر ۋە ئەۋلىيالارنىڭ تارىخى بايان قىلىنغان. بۇ كىتابنى مۇھەممەت رېھىم دىگەن بىر ئادەم خوجا ئابدۇللا دىگەن بىر كىشىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان.

125. غەۋسىيە – بۇ جايدا ئابدۇلقادىر جىلانى (1077- 1166- يىلى) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان قادىرىيە سۇلۇكى كۆزدە تۇتۇلدۇ. چۈنكى ئابدۇلقادىر جىلانى ۋە باشقا قادىرىيە پىرلىرى تارىختا يەنە «غەۋسىل ئەززەم» دىگەن نام بىلەن ئاتالغان. شۇڭلاشقا قادىرىيە يەنە «غەۋسىيە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

126. بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار.چۈنكى بۇرھانىددىن خوجا (چوڭ خوجا دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئالتە شەھەر (قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئۇچتۇرپۇن، ئاقسۇ، كۇچار) ھۆكۈمىتىگە ئىگە بولغان ۋاقتى. بۇ جايدا كۆرسىتىلگەندەك ھىجرى 1253- يىلى (مىلادى 1836-1837- يىلى) ئەمەس، بەلكى ھىجرى 1170- يىلى (مىلادى 1756-1757- يىلى) ئىدى.

127. ئاي جاڭجۇن ، ئاپتورنىڭ بۇ جايدا كىمنى كۆزدە تۇتقانلىغى ئېنىق ئەمەس. بۇ چاغدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ

جاھانگىر خوجىنى يوقىتىش ئىشىغا قاتناشقان قوشۇنلىرىغا ئىلى جاڭجۈنى چاڭ لىك، شەنشى ـ گەنسۇ باش ۋالىسى باڭ يۈي چۈن، سەندۇڭ شۇنفۇنى ۋۇلۇڭ ئا قاتارلىقلار قوماندانلىق قىلغان ئىدى.

128. مۇھەممەت ئەلى خان ـ مىلادى 18ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ كۈچەيگەن قوقان خانلىغىنىڭ پادىشاسى بولۇپ، مىلادى 1822ـ يىلى تەختكە چىققان. ئۆز زىمىنىنى شىمالدا بىر دەريا ۋادىلىرى، جەنۇبتا پامىر ئىگىزلىگى قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيتكەن. مىلادى 1842ـ يىلى ۋاپات بولغان. ئۇ تارىختا يەنە «مەدەلى خان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

129. تاۋاڭ خان ـ بۇ چاغدا جۇڭگو تارىخىدا مۇنداق ناملىق بىر پادىشانىڭ ئۆتكەنلىگى مەلۇم ئەمەس. ئاپتور بۇ جايدا تاڭ سۇلالىسى پادىشالىرىنى كۆزدە تۇتسا كېرەك. چۈنكى بەزى رىۋايەتلەردە ئىسلام دىنىنىڭ جۇڭگونىڭ تاڭ سۇلالىسى (مىلادى 618ـ907ـ يىلى) دەۋرىدە جەنۇبى جۇڭگو ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارالغانلىغى ھەققىدە مەلۇماتلار بار.

130. بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى يۇقىرىدا ئېيتىلغان رىۋايەتلەردىكى ئەككاش ناملىق ساھابىنىڭ بۇگۇردە ياكى جايۇگۇەنگە يېقىنلاشقاندا ۋاپات بولغانلىغى، جايۇگۇەندىن ئۆتكەندىن كېيىن ۋەققاس ناملىق ساھابىنىڭ ۋاپات بولغانلىغى بايان قىلىنغان. بۇ جايدا ۋاپات بولغان كىشى ۋەققاس ئەمەس بەلكى ئەككاش بولسا كېرەك. بىراق، ئىشەنچىلىك تارىخى ماتېرىياللاردا ۋەققاس، ئەككاش ئاس قاتارلىقلارنىڭ جۇڭگوغا كەلگەنلىگى ھەققىدە بىرەر ماتېرىيال كۆرۈلمىدى.

131. شى نەن فۇ ـ ئاپتورنىڭ بۇ جايدا 1856ـ يىلى خۇيزۇ قوزغىلاڭلىرى پارتىلىغان شىنەن فۇ (غەربى جەنۇبى جۇڭگو) ياكى 1862ـ يىلى قوزغىلاڭ پارتىلىغان شىنىڭ فۇ (ھازىرقى چىڭ خەت ئۆلكىسى)نى كۆزدە تۇتقانلىغى ئېنىق ئەمەس.

132. ماخالۇك ماخۇالۇك، جۇڭگو خۇيزۇلىرى جەھرىيە سۇلۇكىنىك 5- ئەۋلات ئىمامى. گەنسۇ ئۆلكىسىنىك لىن جۇ (ھازىرقى لىن ۋۇ) ۋىلايىتىنىك جىنجىجۇ قەلئەسىدە دۇنياغا كەلگەن. مىلادى 1846- يىلى ئىمامىلىق دەرىجىسىگە ئۇلاشقان. 1862- يىلى گەنسۇ دېھقانلار قوزغىلىڭىغا رەھبەرلىك قىلىپ، مىلادى 1871- يىلى چىك سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

133. چىڭجۇ فۇ – ئاپتور بۇ جايدا 1862- يىلى خۇيزۇ دېھقانلار ئىنقىلابى قوشۇنلىرى ئىگەللىگەن چىڭجۇ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىك تىيەنشۇي ۋىلايىتى) دىگەن جاينى كۆزدە تۇتسا كېرەك. چۈنكى، بۇ شەھەر كىيىنچە شەنشى- گەنسۇ خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىك ئاساسلىق بازىسى بولغان ئىدى.

134. ئۇسۇڭكۇي يەنى جەن مۇزا – ئاپتور بۇ جايدا 1851- يىلى جەنۇبىي جۇڭگودا قوزغالغان تەيپىڭ تىيەنگو (چاڭ مۇزا) ئىنقىلابىنى كۆزدە تۇتسا كېرەك.

135. سۇدالىيە – ئاپتور بۇ جايدا بەلكى 1864- يىلى ئۇرۇمچى خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىك رەھبەرلىدىن بىرى بولغان سۇخۇەنجاڭنى كۆزدە تۇتسا كېرەك. سۇخۇەنجاڭ ئىلگىرى گەنسۇ ئۆلكىسى گەنسۇ ۋىلايىتىنىك (ھازىرقى جاڭيې ۋىلايىتىنىك) ۋالىسى ئىدى.

136. شەن فېك – چىك سۇلالىسىنىك 7- پادىشاسى چىك ۋېنزۇڭ – يى نىك. بۇ مىلادى 1851- يىلى تەختكە چىقىپ، مىلادى 1861- يىلى ۋاپات بولغان.

137. فەرەڭ – بۇ ئەسلىدە «ئېۋروپىيەن» (ياۋروپالىقلار) سۆزىنىك ئەرەپچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بولغان «ئېفرەنج» دىگەن ئاتالغۇنىڭ قىسقارتىلمىسى بولۇپ، زاغاتاي تىلىدىكى ئەسەرلەردە ئومۇمەن ياۋروپالىقلارنى كۆرسىتىدۇ. بەزى

ئەسەرلەردە پەقەت فرانسيە كۆزدە تۇتۇلدۇ. «تارىخى ھەمدى» دە «مەلكەئى فەرەڭ» دىگەن نام بىلەن بايان قىلىنىدۇ.

138 مەۋلانە جالالىددىن رۇمى – ھجرى 604- يىلى (مىلادى 1207- 1208- يىلى) خراسانىنىڭ بەلخ شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. كېيىنچە دادىسى مەۋلانە باھائىددىن ۋەلىدگە ئەگىشىپ،ئىراق، سۇرىيە، مەككە ۋە مەدىنە قاتارلىق جايلار ھجرەتلىك تۇرمۇشنى كۆچۈرۈپ، ئاخىرىدا سەلجۇق سۇلالىسىنىڭ كونىيە شەھىرىدە ۋەتەن تۇتقان.شۇڭلاشقا، ئۇ «رۇمى» تەخەلۇسنى ئىشلەتكەن. جۇملىدىن تەرىقەتچىلەرنىڭ مەشھۇر پىشۋاسىغا ئايلانغان. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە «دىۋان ئەشھارى» (30 مىڭ مىسرا) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ ئالەمگە تونۇلغان. ھجرى 672- يىلى (مىلادى 1273-1274- يىلى) قونىيەدە ۋاپات بولغان.

139. ئەبۇ ھەفس كۇبرا بۇخارا – (56- ئىزاھاتقا قارالسۇن). تارىخي ماتىرىياللاردا ئۇ ھجرى 617- يىلى (مىلادى 219- يىلى) ئۆلتۈرۈلگەن.

140. تاجىك – تارىخي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغان، بۇ چاغدا ئەرەپ- فارىس تىلىدە سۆزلىشىدىغان قەبىلە ۋە ئۇلۇسلارنىڭ ھەممىسىلا بۇ نام بىلەن ئاتالغان. جۇڭگونىڭ خەنزۇچە تارىخى مۇنبەرلىرىدە بولسا ئەرەپ مىللەتلىرى، بەزىدە ئاساسىيە سۇلالىسى كۆزدە تۇتۇلغان. ئاپتور بۇ جايدا فارىس تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنى كۆزدە تۇتىدۇ.

141. 16 ياشلىق قىز – ئاپتور بۇ جايدا ئىپارخانىنى كۆزدە تۇتسا كېرەك. چۈنكى، قەشقەر، يەركەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلاردا ئىپارخان ھەققىدىكى قىسسىنىڭ بۇ بۇ رىۋايىتى ناھايىتى كەڭ تارقالغان.

142. رەھمتۇللا بېك – مىلادى 1765- يىلى پارتلىغان ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى، ئۇ بۇ جايدا كۆرسىتىلگەندەك ئۇچتۇرپان ھاكىم بېگى بولماستىن، بەلكى ھاكىم بەگە ئابدۇللانىڭ قول ئاستىدىكى بىر كىچىك بەگە

ئىدى. شۇ يىلى چىڭ سۇلالىسى كۈچلۈك قوشۇن ئەۋەتىپ، ئۇيغۇرلارنى قوزغىلىڭنى رەھىمسىز باستۇرۇش بىلەن بىللە، رەھمىتۇللار بەگمۇ ئۆتۈرۈلگەن ئىدى.

143. بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى، رەھمىتۇللا بەگە باشچىلىغىدىكى ئۇيغۇرلارنى قوزغىلىڭى «خاقانى چىڭ يەتتە شەھەرنى تەسەررۇف قىلىپ،ئون يەتتىنچى يىلى» يۈز بەرگەن بولماي، بەلكى 7- يىلى (مىلادى 1765- يىلى) يۈز بەرگەن ئىدى.

144. مەنسۇر خان – مىلادى 1348- يىلى تۇغلۇق تېمۇرخان تەرىپىدىن قۇرۇلغان موغۇلستان خانلىغىنىڭ 12- سۇلتانى، يەنى ئەڭ ئاخىرىدىكى پادىشاسى بولۇپ، مىلادى 1503- يىلدىن 1543- يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

145. كوھستان – 67- ئىزاھاتقا قارالسۇن.

146.كۇبرەۋىيە – مىلادى 13- ئەسىردە ياشىغان خارەزلىك ئەبۇلخانابى ئەھمەت بىننى ئۆمەر ئەلھەيۇقى ياكى شېيخ نەجمىدىن كۇبرا (57- ئىزاھاتقا قارالسۇن) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان تەرىقەتچىلىك مەسلىگى بولۇپ، كېيىنچە ئەنە شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. مەشھۇر ئىسلام ئۆلىماسى نەجمىدىن رازى (مىلادى 1256- يىلى ۋاپات بولغان) قاتارلىقلار ئەنە شۇ شېيخ نەجمىدىن كۇبرىنىڭ سادىق مۇدىرلىرى ۋە بۇ مەسلەكنى راۋاجلاندۇرغۇچىلاردۇر.

147. ئىسھاقىيە – مەخدۇمى ئەززەمنىڭ كىچىك ئوغلى خوجا ئىسھاق ۋەلىئۇللا (117- ئىزاھاتقا قارالسۇن) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان «قارا تاغلىق» (ئاق تاقايلىق تەرىقەتچىلەر مەسلىگى بولسا «ئىشقىيە» دىگەن ناملار بىلەن ئاتالغان.

148. نەقشىبەندىيە – نەسەپ جەھەتتىن بۇخارالىق، ئۆزى ئىرانىنىڭ ماھان شەھرىدە دۇنياغا كەلگەن شاھ نەقشىبەند ۋەلى (مىلادى 1430- يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان تەرىقەتچىلىك مەسلىگى بولۇپ، تۇپكى ئېتىقات ۋە

ئېتىقات ئۇسۇلى جەھەتتىن قادىرىيە (110- ئىزاھاتقا قارالسۇن) ياكى غەۋسىيە (125- ئىزاھاتقا قارالسۇن) گورۇھىغا مەنسۇپ.

149. رەبۇددىيە – تۇپكى ئېتىقات ۋە ئېتىقات ئۇسۇلى تەرەپتىن قادىرىيە (110- ئىزاھاتقا قارالسۇن) ياكى (125- ئىزاھاتقا قارالسۇن) گورۇھىغا مەنسۇپ بىر تەرىقەتچىلىك مەسلىگى بولۇپ، ئەر- ئايالالارنىڭ بىر ماكاندا زىكرى ھەلقە قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ مەسلىكنى مىلادى 8- ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا تاجى ئىراقنىڭ بەسرە دېگەن جايىدا ياشىغان رابىئەتۇل ئۇدۋۇيە ياكى تاجى رەجال دېگەن بىر ئايال تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان ئىكەن. كېيىنچە، ئۇنىڭ ئەقىدىلىرىنى قادىرىيە گورۇھى قوبۇل قىلىپ كېڭەيتكەن ۋە ئۇنى ئۆز قاراشلىرى راۋاجلاندۇرغان ئىكەن. رابىئەتۇل .ئۇرۇۋۇيە ھىجرى 135- يىلى (مىلادى 752-753- يىلى) قۇددۇس شەھىرىدە ۋاپات بولغان.

150. داۋانىيە – ئىراقنىڭ داۋان دېگەن يېرىدە دۇنياغا كەلگەن مۇھەممەت ئەسئەت بىننى سەئىددىن ئەسئەت جالالىددىن داۋانى (مىلادى 1502- يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان بىر دىنى ئىدىيىۋى ئېقىم بولۇپ، كېيىنكى تەرىقەتچىلەر ئۇنىڭ شۆھرىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭ كۆز قاراشلىرىنى تەرىقەتچىلىك مەسلىگىگە سۆرەپ كىرىپ، قادىرىيە (110- ئىزاھاتقا قارالسۇن) مەسلىگىنىڭ تەركىۋىدىكى بىر ئىدىيىۋى ئېقىم پەيدا قىلىپ، ئۇنى «ۋاجىۋ» ، «ھاشىيەئى شەمسىيە» ، «شەرھى ئەقائىد» ناملىق مەشھۇر ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇنىڭ «ئەخلاق جالالى» ناملىق ئەسىرى ئېنگلىزچىگىمۇ تەرجىمە قىلىنغان.

151. مىللەت سىراجىيە – ئاللانىڭ بىرلىگى، مۇھەممەتنىڭ ئاللا تەرەپتىن ئەۋەتىلگەن ئەڭ ئاخىرقى ئەلچى ئىكەنلىگىنى ئېتىراپ قىلىشتىن باشقا تارىختا ئۆتكەن بەرەر ئەۋلىيائى ئەززەم ياكى باشقا ئاتاغلىق زاتلارغا ئېتىقات قىلىشنى مەنئى قىلىدىغان دىنىي ئېقىم. بۇ ئېقىم تەرىقەت مەسلىسىگە تۇپتىن قارىشى بولۇپ، يەنە «شەرىئەت مۇستافاۋاييە» (مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ شەرئىتى) دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

152. ئاللا يارسوپى – ئەسلى تۈركى قەۋمگە مەنسۇپ بىر شائىر بولۇپ، ئۆز ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىران، ئەرەپ مەملىكەتلىرىدە دەرۋىشلىك سىياھەت بىلەن ئۆتكۈزگەن.

153. بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى قولىيازما «تەزكىرەئى ھەببۇللا خان غازى» ناملىق ئەسەردە، زاۋا رايۇنىدا ھاجى غەزنىچى بىلەن ھەببۇللا خانىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئابدۇلراخمان پادىشا ئىدى.

154. لوشەي دارېن – تارىخى كىتاپلاردا چىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ چاغدا شىنجاڭغا ئەۋەتكەن قوماندانلىرىنىڭ ئىچىدە بۇ ناملىق بىر قوماندانىنىڭ بارلىقىنى ئۇچراتمىدۇق. ئاپتور بۇ چاغدا شىنجاڭغا كەلگەن لىيۇ جىنتاڭ دېگەن سەركەردىنى (لىيۇشۇەي دارېن) كۆزدە تۇتقان بولسا كېرەك.

155. ئىسپەنىيار رويىنتەن – ئىرانىنىڭ رېۋايەت دەۋرىدىكى كىيانىيان سۇلالىسىنىڭ 3- پادىشاسى بولۇپ، يونان ۋە ياۋروپا تارىخلىرىدا دار (دار يوس) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ تۇران رايۇنىدا ناھايىتى نوپۇزغا ئىگە بولۇپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 550- يىلى يونانغا قىلغان ھەربى يۈرۈشىدە مەغلۇپ بولۇپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 549- يىلى مىسىردا ۋاپات بولغان ئىكەن. «رويىنتەن» ئۇنىڭ لەقمى.

156- دەلاۋۇرى تۆھمەتەن - «باتۇر تۆھمەتەن» دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئەسلىدە رۇستەمنىڭ (157- ئىزاھاتىغا قارالسۇن) لەقمى ئىدى. لېكىن، بۇ جايدا ئاپتور بۇ سۆزنى ئىسپەندىيارنىڭ «رويىنتەن» دېگەن لەقمى بىلەن بىر ئورۇندا قويغان.

157. رۇستەم - «شاھنامە» دىكى رېۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۇ ئىرانىنىڭ رېۋايەت دەۋرىدىكى پىشدادىيان سۇلالىسىنىڭ فەرىدۇن ۋە مۇنۇچەھرە زامانىدا تۇغۇلۇپ، كىيانىيان سۇلالىسىنىڭ كەيقباد، كەيكاۋۇس، ھەتتا كۈشتاسپ،

بەھمەن زامانىغچە بولغان بىر قانچە يۈز يىل ياشىغان مەشھۇر قەھرمان ئىكەن. ئۇ ئۆزىنىڭ تەربىيەچىسى بولغان سىياۋۇش (كەيكا ۋۇسنىڭ ئوغلى) تۇران پادىشاسى ئەفراسسىياپ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىلەن بىر قانچە جەڭلەرنى قىلغان. ئۇ بىر مەزگىل ئىرانىنىڭ سېتان رايۇنىدا ياشىغان. يەنە زەردەش دىنىنى قوبۇل قىلمىغانلىغى ئۈچۈن كىيانىيان پادىشالىرى، بولۇپمۇ مەھمەنىنىڭ قارشىلىغىغا دۇچار بولغان.

158. بەرزۇ – رۇستەمنىڭ (نەۋرىسى) بولۇپ، ئەسلى مەنىسى «ئۇرۇشقاق»، «يەكمۇ- يەك جەڭچى» دىگەن مەنىدە. چۈنكى رۇستەم نۇرغۇن قېتىم مۇدھىش دىۋىلەر، يىرتقۇچ ھايۋانلار ۋە دۈشمەنلەر بىلەن يەكمۇ- يەك جەڭ- جىدەللەرنى قىلغان ئىكەن.

159.سۇدالويە – (135- ئىزاھاتقا قارالسۇن)

160. داۋۇد خەلىپە – ئەسلى ئىسمى تۇمىك ياكى تۇدەلىك بولۇپ، بۇرۇن گەنسۇ ئەتىراپىدا پالچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن. مىلادى 1864- يىلى گەنسۇدىن ئۇرۇمچىگە كېلىپ، ئۇرۇمچى خۇيزۇلىرىنىڭ باشلىغى سۇخۇەنچاڭ، ماچۇەن، مابا قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ، ئۇرۇمچى خۇيزۇلار قوزغىلىڭىنى قوزغاپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ خەلىپىسى بولۇپ تەيىنلەنگەن.

161. بۇ كۆچۈرۈش جەريانىدىكى خاتالىق بولسا كېرەك. چۈنكى «تارىخ ئەمنىيە» دە «ئىككى يۈزمىڭ ئۆيلۈكتىن زىيادە كىلادۇر» دەپ يېزىلغان.

162. ماقۇل ۋاڭ خانلىرى – ئاپتور بۇ جايدا چىڭ سۇلالىرى تەرىپىدىن ئوتتۇغات بېرىلگەن قۇمۇل ۋاڭلىرىدىن بەشىر ۋاڭنى كۆزدە تۇتسا كېرەك. قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ۋاڭلىق دەرىجىسى مىلادى 1690- يىلى ئەبەيدۇللادىن باشلانغان ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن تا ئىسھاق خوجا قۇمۇلغا بارغۇچە بولغان ئارلىقتا ئىلگىرى- ئاخىر بولۇپ غۇبا بەك ياكى گوپ

بەگ (مىلادى 1708-1740- يىلى)، يۈسۈپ (مىلادى 1740-1776- يىلى)، ئىسھاق (مىلادى 1776-1780- يىلى)، ئەردىشىر (مىلادى 1780-1813- يىلى)، بەشىر (مىلادى 1813-1867- يىلى) قاتارلىق جەمئىي يەتتە ۋاڭ ئۆتكەن ئىدى. ئۇلاردىن كېيىن بولسا يېقىنقى زامانىدىكى مەخمۇت، شامەخسۇت، نەزەر قاتارلىقلار.

163. دولانلار - «دولان»، سۆزى«قۇل» ياكى «تىلەمچى» دېگەن مەنىدە بولۇپ، خان ۋە پادىشالارنىڭ ياكى ھاكىمى ۋىلايەت ياكى بەگلەرنىڭ يانچىلىرى، قۇللىرى، شۇنداقلا كاتتا خوجا ۋە ئىشانلارنىڭ يەر- زىمىنىنى تېرىيدىغان تېرىقچىلار ۋە مۇرىدلار ئەنە شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن.

164. سۇ يەنشەي – (135- ئىزاھاتقا قارالسۇن) لېكىن بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى بۇ چاغدا مۇھەممەت ياقۇپ بەگ (بەدۆلەت) تەرىپىدىن ئۇرۇمچىگە ھاكىم بەگ قىلىپ تەينىلەنگەن كىشى سۇ خۇەنجاڭ (سۇ يەنشەي – سۇ يۈەنشۇەي) بولماستىن، بەلكى، ئۇرۇمچى خۇيزۇلىرىنىڭ باشلىغى ماجۇڭ، كېيىنچە ئۇنىڭ ئوغلى مارىنىدې ئىدى. سۇ خۇەنجاڭ بولسا مىلادى 1865- يىلى ئۇرۇمچى خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرى تۈرپاننى ئىگەللىگەندىن كېيىن، كېسەل بولۇپ ۋاپات بولغان ئىكەن.

165. دايەنشەي - ئاپتور بۇ جايدا ئۇرۇمچى خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باش قوماندانى دانۇەنشۇەي ماشېڭ دېگەن ئادەمنى كۆزدە تۇتسا كېرەك. بۇ مىلادى 1686- يىلى ئۇرۇمچى قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باش خەلىپىسى داۋۇد خەلىپە (نۇمىك) تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەن.

166. «تارىخى زەپەرنامە» - بۇ جايدا مەۋلانە شەرەفىددىن ئەلىيەزىدى (115- ئىزاھاتقا قارالسۇن) تەرىپىدىن ھىجرى 824- يىلى (مىلادى 1425- يىلى) يېزىلغان «تارىخ زەپەرنامە» ناملىق تارىخى ئەسەر كۆزدە تۇتۇلدۇ.

167. ساجۇ – ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ دۇڭ خۇاڭ ئەتراپى، مىلادى 4- ئەسىردىكى شەرقى جىن پادىشالىغى

دەۋردە تىكلەنگەن بىر ئايماق بولۇپ، بۇ ئايماقنىڭ دائىرسى بىر مەزگىل ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئەنشى ۋىلايىتىدىن تۇرپانغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

168. بۇ شئېرنىڭ مەزمۇنى «بۇ دۇنيانىڭ راھىتى بولسا دوستلىرىڭغا ياخشىلىق قىل، دۈشمەنلىرىڭ بىلەن چىقىشىپ ئۆت» دىگەندىن ئىبارەت.

169.قالمۇقىستان- ئەبۇلغازى باھادۇرخان (مىلادى 1605-1664- يىلى) تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخى شەجەرەئى تۈركى» قاتارلىق ئەسەرلەردە «قالماق» دىگەن نام تۈركى قەۋملىرىنىڭ بىر قەبىلسىنىڭ نامى سۈپىتىدە بايان قىلىنىدۇ. ئەمىلىيەتتە بۇ مۇڭغۇل ئويرات قەبىلسىنىڭ نامى بولۇپ، «قالمۇقىستان» (قالماقىستان) بولسا ئۇلارنىڭ تارالغان رايۇنلىرىنىڭ جۇغراپىيەلىك نامى. ئاپتور بۇ جايدا تىيانشان تاغلىرىنى چېگرا قىلغان شىمالى شىنجاڭ رايۇنىنى كۆزدە تۇتسا كېرەك.

170. خان ھەزرەت - بۇ جايدا مىلادى 1845- يىلى بىر نەۋرە تۇققىنى سۇلتان مۇراتخاننىڭ ئورنىغا تەختكە چىققان خۇدايارخان بىننى شىرئەلى خان كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

171. مەللەخان - خۇدا يارخانىنىڭ بىر تۇققان ئىنىسى بولۇپ، ئۇزۇن مۇددەتلىك رىقابەت نەتىجىسىدە، مىلادى 1858- يىلى خۇدايارخاننى تەختتىن قوغلاپ ئۆزى خان بولغان. لېكىن، مىلادى 1868- يىلى قىرغىز قىپچاق قەبىلسىنىڭ باشلىقى ئالىم قۇلنىڭ ياردىمى بىلەن ئىنىسى مەللەخاننى تەختتىن چۈشۈرۈپ، ئىككىنچى قېتىم خانلىقنى تىكلىگەن.

172. گۆر ئوغلى - بۇ ئەسلىدە مىلادى 8- ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ ئەرەپ باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۈرەشلىرىدىكى بىر قەھرمان بولۇپ، كېيىنچە بۇ قەھرمانىنىڭ پائالىيەتلىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى شەكلىدە ساقلىنىپ

كەڭ تارقالغان. ھەتتا ئۇنىڭ مەزمۇنىغا بەزى دىنى، خۇراپى تۈسلەرمۇئارىلاشقان. «گۆر ئوغلى سۇلتان» ناملىق تۈركچە بىر شىئىرىي كىتاپ.

173. ئىمام جەئفر سادىق – ئەئەممە ئىماميە (78- ئىزاھاتقا قارالسۇن) نىڭ 6- ئىمامى بولۇپ، ئىمام مۇھەممەت باقىرنىڭ ئوغلى. ھىجرى 83- يىلى (مىلادى 702- يىلى) مەدىنە شەھىرىدە تۇغۇلغان. ياش ۋاقتىدا دادىسىدىن تەپسىر ۋە ھەدىس قاتارلىق دىنىي ئەقىدىلەرنى چوڭقۇر ئۆگەنگەن. شۇنداقلا خېمىيە، ئالگېبرا ۋە باشقا تەبىئىي پەنلەرنى ئۆگىنىپ، «جەبىر» (جەئفر) جەھەتتە ئۆز دەۋرىنىڭ داناسى بولغانلىغى ئۈچۈن يەنە «سادىق» دىگەن نام بىلەنمۇ شۆھرەت قازانغان. ئابباسىيە سۇلالىسىنىڭ 2- خەلىپىسى ئەبۇ جەئفەر مەنسۇر (مىلادى 753-755- يىلى) ئۇنىڭغا ناھايىتى ھۆرمەت قىلاتتى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئەبۇ مۇسلىم خوراسانى (49- ئىزاھاتقا قارالسۇن) ئۇمەييە خەلىپىلىگىنى يوق قىلىپ، ئابباسىيە خەلىپىلەرنى قۇرۇپ، تۇنجى خەلىپىلىكنى تەكلىپ قىلغان چاغدا، ئىمام جەئفر سادىق قەتئى رەت قىلغان ئىكەن. ئۇنىڭ جەمئىي 7 ئوغۇل، 3 قىزى بولۇپ، چوڭ ئوغلى ئىسمائىل ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدا ۋاپات بولغان ئىدى. ئىككىنچى ئوغلى ئىمام مۇساكازىم ئۇنىڭ ئىمامىلىق ئورنىنى ئىگەللىگەن. ئىمام جەئفر سادىق ھىجرى 148- يىلى (مىلادى 765- يىلى) مەدىنىدە ۋاپات بولۇپ، ئۆز دادىسىنىڭ قەبرىسى يېنىدا دەپنە قىلىنغان. لېكىن شىنجاڭدىكى تەرىقەت ئەھلى ئۇنى شىنجاڭدىكى غازاتلاردا قۇربان بولغان دەپ ھىساپلاپ، ھازىرقى نىيە ناھىيەسىدىكى ئىمام جەئفر سادىق مازىرىغا زىيارەت قىلىپ ئۇلۇغلايدۇ.

174. ئۇمەييە خەلىپىلىگى – مىلادى (662- يىلى ھەزرەت ئەلى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، مۇئاۋىيە بىننى ئەبۇ سۇفيان تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئەرەپ سۇلالىسى بولۇپ، مىلادى 750- يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەرەپ ئابباسىيە (64- ئىزاھاتقا قارالسۇن) سۇلالىسى قۇرۇلغان.

175. ئۇمەربىننى ئابدۇلئەزىز خەلىپە – ئۇمەييە خەلىپىلىگىنىڭ 8- خەلىپىسى بولۇپ، مىلادى 750- يىلى تەختكە چىقىپ، 720- يىلى ۋاپات بولغان.

176. مىسىر – تامامەن مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ۋە ئىسلام قانۇنى – شەرىئەتلىرى تولۇق ئىجرا بولۇپ تۇرىدىغان تىنچ ۋە خەتەرسىز شەھەرلەر «مىسىر» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق شەھەرلەردە جۈمە نامىزىنى ئوقۇغان كۈنى پېشىن نامىزىنى ئوقۇمىسىمۇ بولىدۇ.

177. مەھدى ئاخىر زامان – ئەئەممە ئىمامىيە (12 ئىمام) لەرنىڭ ئاخىرقىسى بولۇپ، ئەسلى ئىسمى ئەبۇلقاسىم مۇھەممەت بىننى ھەسەن ئەسكىرى، ھىجرى 259- يىلى (مىلادى 875- يىلى) باغداتتا دۇنياغا كەلگەن. بىر رىۋايەتتە دادىسى ئىمام ھەسەن ئەسكىرى ۋاپات بولۇپ، 4- يىلى (مىلادى 878- يىلى)، يەنە بىر رىۋايەتتە مىلادى 892- يىلى ئۇشتۇمتۇت غايىپ بولغان. شۇڭلاشقا شىئە مەزھىپىنىڭ تەرەپتارلىرى تەرىپىدىن «مەھدى» (ئاخىرقى زامانىنى قۇتقازغۇچى) دەپ ئاتالغان. ئۇلارنىڭ قارىشىچە ئۇ قانداقتۇر بىر زامان «مەھدى» سۈپىتىدە پەيدا بولۇپ، «دۇنيادىكى ياماناتلىق تۈگىتىپ»، «ئادىللىق ئورنىتىپ»، «تىنچ ۋە پاراۋان دۇنيا» قۇرىدىكەن. شۇڭلاشقا ئۇ «مەھدى ئاخىر زامان» دەپ ئاتالغان ئىكەن.

178. «توقسان» - تۈركى قەۋملىنىڭ تارىخى ۋە ئۆرپ- ئادەتلىرىنى بايان قىلغان ئەسەرلەردە، بۇ سۆز بىر قانچە مەناغا ئىگە.

بىرىنچى - بۇ سۆز ئۇچ بۇرجنى بىلدۈردىغان پەسىل چۈشەنچىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، قوزى «ھەمەل»، ئۆگۈز «سەۋر» ، ئارانداز « گېزەك ياكى جەۋزە» باھار بەسلىنى: قۇچۇق (تىمساق ياكى سەرەتان)، بارس (ئارسلان ياكى ئەسەد)، بۇغداي بېشى (سۈنبۈلە) ياز پەسلىنى؛ ئۇلكۇ (تارازا ياكى مىزان)، چايان (ئەقرەپ)، يا (قەۋس)- كۈز پەسلىنى؛ ئوغلاق (تېكە ياكى جەددى)، كۆنەك (سوغا ياكى دەلۋە)، بېلىق (ھۇت) قىش پەسلىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىككىنچى- بۇ سۆز خۇددى « تارىخى ھەمدى »دە بايان قىلىنغاندەك، پۇقرالارنىڭ ئەمەلدارلارنىڭ خان، پادىشالارغا سوغا-سالام تەقدىم قىلىدىغان پەسلىنى، بولۇپمۇ ئوغلاق، كۆنەك، بېلىق ئۇچ بۇرج ئايلىرىدىكى قىش پەسلىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇچىنچى- بۇ سۆز يەنە تارتۇقنىڭ « توقسان » دىگەننى كۆرسىتىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ خىل تارتۇقنىڭ سانى « توقسان » بولماستىن بەلكى « توققۇز »- توققۇز (سەكسەن بىر) بولىدۇ. بۇ « توقسان » دەپ تارتۇق قىلىندۇ.

179. رۇم- بۇ ئەسلىدە مىلادىدىن بۇرۇنقى 753-يىلى تەختكە چىققان رىم ئىمپىراتورلىغىنىڭ تۇنجى ئىمپىراتورى رومۇلۇس (مىلادىدىن بۇرۇنقى 714-يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان ۋە ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان بىر شەھەر بولۇپ، كېيىنچە پۈتۈن رىم (روما) ئىمپىراتورلىغىنىڭ دۆلەت نامى بولۇپ قالغان ئىدى. روم ئىمپىراتورلىغى پارچىلانغاندىن كېيىن، بەزىدە ئۇنىڭ غەربىي تەرىپى، بەزىدە ئۇنىڭ شەرقى تەرىپىنىڭ نامى بولۇپ، قالدى. بۇلۇپمۇ مىلادىدىن بۇرۇنقى 389-يىلى ئەفرەئلەر (ياۋروپالىقلار) ئۇنىڭ غەربىي قىسمىنى ئىگەلىگەندىن كېيىن، « رۇم » سۆزى ئاساسەن ئۇنىڭ شەرقى قىسمىنى، ئاساسەن ھازىرقى ئاناتولى رايونلىرىنى مەركەز قىلغان ئاسىيا قىسمىنىڭ نامى بولۇپ قالدى. شۇڭلاشقا كېيىنكى تۈرك سەلجۇق سۇلالىسى ۋە ئوسمانىيە سۇلالىلىرىمۇ ئەرەپچە، فارىسچە، چاغاتايچە تارىخى ئەسەرلەردە «رۇم » دىگەن نام بىلەن ئاتالدى. ئاپتور بۇ جايدا ئوسمانىيە سۇلالىسىنى كۆزدە تۇتىدۇ.

180. قۇستەنتىيە- تارىخى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇ ئىستانبول شەھىرىنىڭ ئەڭ قەدىمقى نامى بولۇپ، بۇ شەھەرنى مىلادىدىن بۇرۇنقى 688-يىلى يۇنان مۇغارە ھاكىمى بىزانىس تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان ۋە ئۇنىڭ نامى بىلەن « بىزانىس » دەپ ئاتالغان. مىلادى 330-يىلى رىم ئىمپىراتورى فونستانتىس تەرىپىدىن كېڭەيتىلىپ قۇرۇلۇپ، « قۇستەنتىيە » دەپ نام بېرىلگەن. مىلادى 1453-يىلى ئوسمانىيە سۇلالىسىنىڭ 7-پادىشاسى سۇلتان مۇھەممەتخان سانى بۇ شەھەرنى بېسىۋېلىپ، ئىستانبول (لاتىنچە ئىس- تىن- پولىن- شەھەرچە) دىگەن نام بەرگەن. لېكىن، « تارىخى ھەمدى »نىڭ بۇ جايدا ئۇنى سام بىننى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ نەۋرىسى قۇستەنتىن بىنا قىلغان دەپ يېزىلغان.

181. سۇلايمان شاھ قايى – ھىجرى 699-يىلى (مىلادى 1299-1300-يىلى) قۇرۇلغان ئوسمانىيە سۇلالىسىنىڭ تۇنجى سۇلتانى غازى ئوسمانخانىنىڭ بوۋىسى بولۇپ، ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ (ھازىرقى

ئاناتولى تۈركلىرىنىڭ) بىر قەبىلە باشلىغى بولۇپ، چىنگىزخان ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۇجۇم قىلغان چاغدا ، ئۆز قەبىلىسى باشلاپ غەربىكە كۆچۈپ، ئېفرات دەرياسىدىن ئۆتۈۋاتقان چاغدا سۇغا غەرق بولۇپ ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ قەۋرىسى ھازىر بۇ جايدا « تۈرك مازار » دېگەن نام بىلەن مەشھۇر.

182. ئارتوغرۇل بەك-ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇز تۈركلىرىنىڭ بىر قەبىلە باشلىغى سۈلايمان شاھ قاينىڭ ئوغلى. ئوسمانىيە سۇلالىسىنىڭ تۇنجى سۇلتانى غازى ئوسمانخانىنىڭ دادىسى.ھىجرى 680- يىلى (مىلادى 1281-يىلى) ۋاپات بولغان.

183. سۇلتان ئالائىددىن سەلجۇقى- يەنى ئالائىددىن كەيقىبادسانى بىننى فەرامەرىزبىننى كەيكاۋۇس. ھىجرى 477-يىلى (مىلادى 1084-1085-يىلى) ئۇيغۇز تۈركلىرىنىڭ باشلىغى توغرۇلبېك (1063-يىلى ۋاپات بولغان) ئەۋلادى سۈلايمان بىننى قاتلىمش بىننى ئىسرائىل بىننى سەلجۇق تەرىپىدىن قۇرۇلغان سەلجۇق سۇلالىسىنىڭ 15-سۇلتانى. ھىجرى 699-يىلى (مىلادى 1299-1300-يىلى) ۋاپات بولغان. نەتىجىدە ئوسمانىيە سۇلالىسى سەلجۇق سۇلالىسىنىڭ ئورنىنى ئىگەلىگەن.

184. « اوشمانىيە « (ئوسمانىيىيە)- بۇ ئەيىن، سە، مىم، ئەلف، نۇن، ي، ي، ئە قاتارلىق 8 ھەرپتىن تۈزۈلگەن ئەبجەد بولۇپ، ئۇنىڭ نەدەلىرى 686، يەنى ھىجرى 686-يىلى (مىلادى 1287-1288-يىلى) دېگەنلىك بولىدۇ. ئاپتور بۇ جايدا ئوسمانىيىيە سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتىنى مۇشۇ يىلدىن ھىساپلايدۇ. لېكىن نۇرغۇن تارىخى مەلۇماتلاردا، ئوسمانىيە سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى ھىجرى 686-يىلى بولماستىن،بەلكى ھىجرى 699-يىلى (مىلادى 1299-1300-يىلى) ئىكەنلىگى قەيت قىلىندۇ.

185. «بلدەحلىيە »(بەلدەت تەيىبەت- گۈزەل شەھەر) بۇ جەمئىسى 10 ھەرپتىن تۈزۈلگەن ئەبجەد بولۇپ، ئۇنىڭ ئەدەدلىرى 867، يەنى ھىجرى 867-يىلى (مىلادى 1463-يىلى) بولىدۇ. بىراق ئەسلى قولىيازمىدىكى يۇقىرقى

ئەبجەد ھەرپىلىرىنىڭ ئاستىغا قىزىل سىيادا 857، يەنى (ھىجرى 857-يىلى) دىگەن ئەدەد يېزىلغان. دىمەك، قولىيازمدا ئەبجەد بىلەن ئەدەد ئوخشىمايدۇ. ئەگەر ئەدەدنى ئاساس قىلساق، «بلدەحلىبە» دىگەن سۆز بولماستىن بەلكى «بلدەحلىبە»(بەلدەت تەببەت- پاكلانغان شەھەر، بويسۇندۇرۇلغان شەھەر) دىگەن سۆز بولىدۇ. بۇ چاغدىلا ئۇنىڭ ئەبجەد ۋە ئەبدەدلىرى (857) ئوخشاش بولىدۇ. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، مۇھەممەتخان سانى ئىستانبول شەھرنى ھىجرى 857-يىلى (مىلادى 1453-يىلى) بويسۇندۇرغان ئىكەن. بۇ يىلنامە بولسا تارىخى پاكىتلارغىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ.

186. سەلجۇقىيە- ھىجرى 429-يىلى (مىلادى 1038-يىلى) ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ باشلىغى توغرۇلبېك بىننى مىكائىل بىننى سەلجۇق تەرىپىدىن قۇرۇلغان سەلجۇقىيان ئىران، ھىجرى 477-يىلى (مىلادى 1084-يىلى) سۇلايمان بىننى قاتلىمىش بىننى ئىسرائىل بىننى سەلجۇق تەرىپىدىن قۇرۇلغان سەلجۇقىيان رۇم، ھىجرى 632-يىلى (مىلادى 1235-يىلى) قاۋرۇدبىننى چاغرىبېك بىننى مىكائىل بىننى سەلجۇق تەرىپىدىن قۇرۇلغان سەلجۇقىيان چىرمان قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسلا سەلجۇقىيە سۇلالىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

187. سامانىيە- مىلادى 874-يىلى سامانىلار ئەۋلادى ئىسمائىل بىننى ئەخمەت سامانى تەرىپىدىن قۇرۇلغان ۋە مىلادى 999-يىلى قاراخانىلار سۇلالىسى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان.

188. خۇارەزىم شاھىيە- ھىجرى 491-يىلى (مىلادى 1098-يىلى) قۇتبىددىن مۇھەممەت بىننى ئانۇشتېكىن تەرىپىدىن قۇرۇلغان دۆلەت بولۇپ، بۇ ھىجرى 617-يىلى (مىلادى 1220-يىلى) جالالىددىن بىننى قۇتبىددىن مۇھەممەتخان سانى دەۋىردە چىنگىزخاننىڭ ھۇجۇمى تۈپەيلىدىن يوقالغان. بەزىلەر ئۇنىڭ بىر تۇغقانلىرىدىن بولغان غىياسىددىن ۋە روكنىددىن شاھلار ھۆكۈم سۈرگەن ھىجرى 628-يىلى (مىلادى 1231-يىلى)غىچە بولغان ئارلىقنىمۇ خارەزىم شاھىيە دەۋرى دەپ ھىسابلايدۇ.

189. چىغتائىيە(چاغاتائىيە)- ئاپتور بۇ جايدا چىنگىزخاننىڭ 2-ئوغلى چاغاتايخان (مىلادى 1242-يىلى ۋاپات بولغان) ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى ھۆكۈمرانلىق قىلغان « چاغاتاي ئۇلۇسى » دەۋرىنى كۆزدە تۇتىدۇ. بۇ دەۋر بولسا ئوتتۇرا ئاسىيادا (ماۋارائۇننەھرى رايونىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى) چاغاتايخاننىڭ ئوغلى قاراھىلاكۇ مىلادى 1242-يىلى سەمەرقەنتتە تەختكە چىققان ۋاقتىدىن مىلادى 1369- يىلى ئەمىر تېمۇركوراگانى (تېمۇرلەڭ) تەختكە چىققان ۋاقتىنغىچە داۋاملاشقان. شىنجاڭ رايونىدا بولسا مىلادى 1227-يىلى چاغاتايخان بەشبالىق (ھازىرقى جىمسار تەۋەسىدە) شەھىردە تەختكە چىققان ۋاقتىدىن تا مىلادى 1682-يىلى ئۇمىڭ ئەۋلادى ئىسمائىل خان تەختتىن چۈشكەن ۋاقتىنغىچە داۋاملاشقان. چاغاتاي ئەۋلادى شىنجاڭدا ھۆكۈم سۈرگەن بۇ 455يىل ئىچىدە، مىلادى 1320-يىلى ئۇنىڭ ئەۋلادى ئېسەن بۇقا (مىلادى 1330-يىلى ۋاپات بولغان) ئالمىلىق شەھىردە « چاغاتاي خانلىغى »نى جاكارلىغان، ئاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى كەينى-كەينىدىن موغۇلىستان (مىلادى 1348-1514-يىلى)، يەركەن خانلىغى (1514-1682-يىلى) قاتارلىق خانلىقلارنى قۇرغان ئىدى.

190. تېمۇرىيە- ئاپتور بۇ جايدا مىلادى 1369-يىلى تۈركلەشكەن مۇڭغۇل بارلاس قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئەمىر تېمۇر كوراگانى تەرىپىدىن سەمەرقەنتتە قۇرۇلغان ۋە مىلادى 1510-يىلى ئۆزبەك قەبىلىسىگە مەنسۇپ شەيبانى تەرىپىدىن قۇرۇلغان شەيبان خانلىغىچە بولغان دەۋرنى كۆزدە تۇتىدۇ. بۇ ئارلىقتا بىر بىرىگە بوي سۇنمايدىغان بىر قانچە پادىشالىقلار مەيدانغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئىچىدە تېمۇر ئەۋلادى ئەبۇسەئىد تەرىپىدىن قۇرۇلغان خۇراسان دۆلتى (مىلادى 1468-1507-يىلى) بار.

191. رۇم بىننى ئەيىس بىننى ئىسھاق ئەلەيھىسسالام- رىۋايەتلەردە ئىسھاق ئەلەيھىسسالامنىڭ چوڭ ئوغلى ئەيىسنىڭ ئوغلى. بەزى رىۋايەتلەردە رۇم شەھىرىنى (ئىستانبۇلنى) دەل مۇشۇ كىشى بىنا قىلغان دەپ بايان قىلىنىدۇ. ھازىرقى ئىسرائىلىيەلىكلەر ئۆز نەسەبلىرىنى ئىسھاق ئەلەيھىسسالامغا باغلايدۇ. بەزى رىۋايەتلەردە ئۇ مىلادىدىن 2018يىل، بەزى رىۋايەتلەردە 2266يىل، يەنە بەزى رىۋايەتتە 1896 يىل بۇرۇن ياشىغان دەپ بايان قىلىنىدۇ.

192. ئىقلىم- بۇرۇنقى مۇنەججىملەر پۈتۈن ئالەمنى سەكەنتىر (زۇھەل ياكى ساتۇرىن)، ئوڭاي (مۇشتىرى ياكى يوپىتىر)، كورۇد (مىررىخ ياكى ماريس)، يەشىق (قۇياش)، سەۋت (زۇھرا، چولپان ياكى ۋېنىرا)، ئارزۇ (ئاتارىد ياكى مىركورى)، يالچىق (ئاي ياكى قەمەر)، قاتارلىق ئاسماندىكى يەتتە سەييارىغا تەقلىت قىلىپ يەتتە ئىقلىمغا ھەم قوزى (ھەمەل)، ئۇي (سەۋر)، ئاراندىز (گېزەك ياكى جەۋزا)، قوچىق (سەرەتان)، بارس (ئارسلان ياكى ئەسەد)، بۇغداي بېشى (سۇنبۇلە)، ئۇلكو (تارازا ياكى مىزان)، چايان (ئەقرەپ)، يا (قەۋس)، ئوغلاق (تىكە ياكى جەددى)، كونەك (سوغا ياكى دەلۋە)، بالىق (ھۇت)، ئون ئىككى بورجىغا (نۇقتىغا) بۆلگەن.

193. بۇرۇنقى مۇنەججىملەر ئۆز چۈشەنچىسى بويىچە ئاسماندىكى يەتتە سەييارىدىن زوھەل سەييارىسى بولسا بەخت يولتۇزى، مۇشتىرى سەييارىسىنى بولسا مەئىشەت يۇلتۇزى، مىررىخنى بولسا غەزەپ يۇلتۇزى، يەشقنى بولسا يۇرۇقلۇق يۇلتۇزى، زوھرانى خوشاللىق يۇلتۇزى، ئارزۇنى بولسا تىلەك يۇلتۇزى، يالچىق (ئاي)نى بولسا ئاشق يۇلتۇزى دەپ ھىساپلىغان. ئاپتور بۇ جايدا 6-ئىقلىمدىكى ئاتارىد (ئارزۇ) يۇلتۇزىنى كۆزدە تۇتىدۇ.

194. مەلكەئى فەرەڭ (فەرەڭ مەلىكىسى)- (137-ئىزاھاتقا قارالسۇن).

195. فۇرسەت سائىپ- ئاپتور بۇ جايدا مىلادى 1870-يىلى ۋە 1873-يىلى ئىككى قېتىم قەشقەرگە كەلگەن ئەنگلىيە ئەلچىسى فۇرسەئىتنى كۆرسىتىدۇ.

196. رۇستەمى داستان- (157-ئىزاھاتقا قارالسۇن)

197. سام- (سام بىننى يافەس بىننى نوھ) قەدىمقى ئىراننىڭ رىۋايەت دىئارىدىكى ئىران قەھرىمانى رۇستەمنىڭ بوۋىسى.

198. نەرىمان- قەدىمقى ئىرانىنىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى ئىران قەھرىمانى رۇستەمنىڭ ئەجدادى ۋە سامنىڭ دادىسى. ئۆز ئەجدادلىرىدىن بۇيان ئىرانىنىڭ سىستان ۋە زابلىستان ھاكىمى بولۇپ كەلگەن.

199. شى شى گۇڭ- ئاپتور ئەسلى بۇ جايدا ئۇرۇمچىلىك خەنزۇ ئاقسۆڭەكلىرىدىن بولغان شۇي شۇەگۇڭنى كۆرسىتىدۇ. بۇ مىلادى 1864-يىلى ئۇرۇمچى خۇيزۇلار قوزغىلىڭى پارتىلىغان چاغدا، ئۇرۇمچىدىكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ قالدۇق قۇشۇنلىرىنى باشلاپ، نەنسەننى بازا قىلىپ، خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇشقا قاتناشقان. كېيىنچە مۇھەممەت ياقۇپ بېك (بەدۆلەت) بىلەن بىرلىشىپ، بۇ قوزغىلاڭنى رەھىمسىز باستۇرۇشقا قاتناشقان ۋە ياقۇپبەگنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق قۇشۇنلىرىنى ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلىگەن. ياقۇپ بېك يوق قىلىنغاندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى قۇشۇنلىرىنىڭ سەركەردىلىرىدىن بىرى بولۇپ كۆتۈرۈلگەن.

200. دەقيانۇس شەھرى- بۇ جايدا ھازىرقى ئۇرۇمچى شەھرىنىڭ غەربىدىكى ئۇلانباي دېگەن جايدىكى قەدىمقى ئۇرۇمچى شەھرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. چاغاتاي تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلەردە بۇ شەھەر «رۇمچە»، خەنزۇ تىلىدىكى ئەسەرلەردە «لۇنتەي» (轮台) دەپ ئاتالغان. بەزى ئەسەرلەردە بۇ شەھەر يەنە تۇرپاندىكى دەقيانۇس شەھرىنىڭ نامىغا تەقلىت قىلىپ، «دەقيانۇس شەھرى؛ دەپمۇ ئاتالغان.

201. «دىۋان فۇزۇلى» - بۇ جايدا مۇھەممەت بىننى سۇلايمان فۇزۇلى تەرىپىدىن يېزىلغان «كۇللىيات فۇزۇلى» نامىلىق ئەسەرگە كۆزدە تۇتۇلىدۇ. فۇزۇلى مىلادى 1563- يىلى باغداتتا ۋاپات بولغان.

202. داخۇ ۋە شوخۇ بۇ جايدا مىلادى 1862- يىلى پارتىلىغان شەنشى خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىغى بەييافۇ ئاكا- ئۇكىلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بەياڭخۇ مىلادى 1873- يىلغىچە شەنشى، گەنسۇ، چىڭ خەي ئۇلكىلىرىدە چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىر قانچە قېتىم شىددەتلىك جەڭلەرنى ئېلىپ بارغان. 1873- يىلى 3- ئايدا شىنجاڭغا چېكىنىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشى تۇپەيلىدىن روسىيەگە قاچقان.

203. لەندەن – بۇ جايدا ئەنگلىيەنىڭ پايتەختى لوندون شەھرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

204. بۇزۇ جەمھۇر – مىلادى 224- يىلى ئەردىشىر بابكان تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئىران ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ 20- پادىشاسى نۇشىرۋان بىننى قاباد (مىلادى 541-579- يىللىرى تەختتە تۇرغان) نىڭ ۋەزىرى بولۇپ، ئۇ ئەقىل ۋە ھېكمەتتە ئۆز دەۋرىنىڭ داناسى ئىدى. ئۇ ھندى تىلىدە يېزىلغان بىر مۇنچە كىتاپلارنى پەھلىۋى تىلىگە تەرجىمە قىلدۇرۇپ، ساسانىلار مەدەنىيىتىنىڭ شۆھرىتىنى ئالەمگە تارقاتقان. مىلادى 591- يىلى ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ 21- پادىشاسى ھۇرمۇزرابىئەبىننى نوشىرۋان دەۋرىدە ۋاپات بولغان.

205. بەش پادىشا ۋە خان – بۇ جايدا 1864- يىلى تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالدا قوزغالغان پۇتۇن شىنجاڭ دىخانلار قوزغىلىڭى نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن كۇچاردىكى راشىدىن خان (خان خوجا)، قەشقەردىكى قىزغىز سىدىقبەك، خوتەندىكى مۇپتى ھەبىبۇللاخان (ھاجى پادىشا)، ئۇرۇمچىدىكى داۋۇت خەلىپە (تۇمىك)، غۇلجىدىكى ئىلى سۇلانلىغى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

206. مىرزا سۇلتان ھۇسەيىن بايقارا – ئەمىر تېمۇر كوراگانى ئەۋلادى تەرىپىدىن قۇرۇلغان خوراسان دۆلىتىنىڭ پادىشاسى، ئەلشىر ناۋايىنىڭ ساۋاقدىشى بولۇپ، مىلادى 1470- يىلىدىن 1505- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

207. زۇڭتۇڭ دارىن – ئاپتورنىڭ بۇ جايدا كىمنى كۆزدە تۇتقانلىغى مەلۇم ئەمەس. بىراق ئۇ «تارىخى ھەمدى» نىڭ بەزى جايلىرىدا ئۇنى لەنجۇ ئۆلكىسىنىڭ باش ۋالىسى دەپ بايان قىلىدۇ. ئەگەر بۇنداق بولمىغان تەقدىردە، زۇڭتۇڭ دارېن دېگەن ئادەم بەلكى شۇ چاغدا شەنشى- گەنسۇ رايۇنىنىڭ باش ۋالىسى قوشۇمچە چىنخەي ئامبىلى زوزۇڭتاڭ بولسا كېرەك. لېكىن زۇزۇڭتاڭ بۇ چاغدا شىنجاڭغا كەلمىگەن. بۇ چاغدا ئاقسۇغا كەلگەن. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بولسا يوئىن خۇ قاتارلىقلار ئىدى.

208. دۇڭ دارېن - ئاپتور بۇ جايدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ چاغدا شىنجاڭغا ئەۋەتكەن قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانلىرىدىن بىرى لىيوجىنتاڭغا قاراشلىق دۇڭ فۇشياڭ دېگەن ھەربىي ئەمەلدارنى كۆزدە تۇتسا كېرەك.

209.«نەفما تۇلئەنس» - ئىرانلىق ئاتاغلىق ئەدىپ ئابدۇراخمان جامى (مىلادى 1493- يىلى ھىراتتا ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن يېزىلغان ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭغا ئاساسەن ئاتاغلىق ئەدىپ- شائىرلار دىنى ئۆلىما ۋە خوجا ئىشانلارنىڭ تارىخى بايان قىلىنىدۇ.

210. قادىرىيە – (10-125-ئىزاھاتقا قارالسۇن).

211. چەشتىيە – مىلادى 10- ئەسىردە سۇرىيەلىك ئۇيغۇر ئەبۇ ئىسھاق شامى (مىلادى 940- يىلى) ۋاپات بولغان تەرىپىدىن خوراسانىنىڭ چەشتى دېگەن يېرىدە تۇرغۇزۇلغان بىر تەرىقەتچىلىك مەسلىگى. مىلادى 12- ئەسىردە خوراسانلىق مۇئەننىددىن چەشتى (1142-1236- يىلى) تەرىپىدىن كېڭەيتىلىپ، «چەشتىيە» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ مەسلەك ھىندىستان، پاكىستان قاتارلىق جايلارغا تارالغا. مىلادى 19- ئەسىردە شىنجاڭ رايونىغا تارالغان.

212. موللا ئىبراھىم ۋە قازى كالان – ياقۇپ بەگ (بەدۆلەت) زامانىدا ئۆتكەن خوتەن مۆتىۋەرلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ شۇ چاغدىكى خوتەن ھاكىمى نىياز ھاكىم بەگنىڭ ئۈستىدىن شىكايەت قىلغانلىغى ئۈچۈن، ياقۇپ بەگ تەرىپىدىن سۇرگۈن قىلىنغان. ھازىر خوتەندە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى بار.

213. رەببانى – مىلادى 16- ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ھىندىستانلىق ئەھمەت فارۇقى سەرھەندى (214- ئىزاھاتقا قارالسۇن) تەرىپىدىن تۇرغۇلۇزۇلغان تەرىقەت سۇلۇكى بولۇپ، بۇلار ئۆزلىرىنى «ساپ ئېتىقاتچىلار» دەپ ھىساپلايدۇ.

ئېتىقات جەھەتتىن نەخشە بەندىيە سۈلۈكىگە مەنسۇپ بولۇپ، سۈننى مەزھىپى بىلەن تەرىقەت سۈلۈگىنى كېلىشتۈرمەكچى بولىدۇ. تارىخى ھىجرىنىڭ توپ- توغرا 101- يىلى تۇغۇلغانلىغى ئۈچۈن مۇجەددى ئەلگە سانى (ئىككىنچى مىڭنى يېڭىلىغۇچى) دېيىلىدۇ.

214. ئەھمەت فارۇقى سەرھەندى – ھىندىستاندا كەڭ قاراقالغان رەببانى ئېقىمنىڭ ئاساسچىسى بولۇپ، مىلادى 1546- يىلى 6- ئاينىڭ 26- كۈنى سەرھەندە شەھىردە دۇنياغا كەلگەن. بۇ ياشلىق دەۋرىدە ھەدىس ۋە تەپسىر ئۆگىنىپ، چوڭقۇر دىنىي بىلىمگە ئىگە بولغان ۋە چەشتىيە (211- ئىزاھاتقا قارالسۇن) ھەم مىلادى 12- ئەسىردە باغاتلىق نەجىب سۈھرەۋەردى (مىلادى 1168- يىلى) ۋاپات بولغان بولغان. تەرىپىدىن تۇغۇزۇلغان. ئۆمەر سۈھرەۋەردى(مىلادى 1145-1234- يىلى) تەرىپىدىن راۋاجلاندۇرۇلغان سۈھرەۋەردىيە تەرىقەت سۈلۈكىگە كىرگەن. كېيىنچە نەشە بەندىيە سۈلۈكىگە كىرگە ۋە بۇ سۈلۈكنىڭ ھىندىستاندىكى ئاساسى پىشۋاسى سۈپىتىدە رەببانى سۈلۈكنى تەشكىل قىلغان. شۇنداقلا «مۇجەددىد ئەلىف سانى» (ئىككى مىڭنچى جەددى) ۋە «قۇتبى غەۋس سەمەدانى»)مەڭگۈ قۇتۇپ ۋە غەۋس) دەپ ئاتالغان. بۇيۇك موغۇل سۇلالىسىنىڭ 4- پادىشاسى سۈلايمانشاھ جاھانگىر دەۋرىدە (مىلادى 1603-1617- يىلى) ۋاپات بولغان.

215. مىرزا ئابدۇلقادىر بىيدىلى- ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشايدىغان بارلاس قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئاتاغلىق شائىر بولۇپ، ھىندىستاننىڭ ئەزىم ئاباد شەھىردە دۇنياغا كەلگەن. ئۆمرىنىڭ كۆپ ۋاقتىنى بىنگال شەھىردە ئۆتكۈزۈپ،«رۇقائات بىيدىلى» ، «دىۋان بىيدىلى» ، «نىكات بىيدىلى» ،«ھىمار ئۇنسۇر» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. بىر مەزگىل بۇيۇك موغۇل سۇلالىسىنىڭ 11- پادىشاسى شاھ جاھان سانى (مىلادى 1717-1718- يىلى) ئوردىدا خىزمەت قىلغان. مىلادى 1721- يىلى جاھان ئابات شەھىردە ۋاپات بولغان.

216. ياپونىيە – مىلادى 1797- يىلى تېمۇرلەڭ ئەۋلات زاھىرىددىن مۇھەممەت بابۇربېننى مىرزا شېيخ تەرىپىدىن قۇرۇلغان كۆچلۈك سۇلالە بولۇپ، تارىختا «موغۇل سۇلالىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ھەم موغۇلستانىنىڭ 9- پادىشاسى

يۇنۇسخاننىڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ، «كوراگانلىق» مەنسەبىنى ئالغانلىغى ئۈچۈن، «كوراگانى سۇلالىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ سۇلاله جەمئىي 15 پادىشا ھۆكۈم سۈرگەندىن كېيىن، مىلادى 1767- يىلى شاھ ئالەم سانى دەۋرىگە كەلگەندە يۇقالدى.

217. جوراس – موڭغۇل ئويراي قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، مىلادى 17- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا كۈچىيىپ، مىلادى 1670- يىلى غالدان رەھبەرلىگىدە كۈچلۈك بىر ھۆكۈمەت قۇرغان. ئۇنىڭ پايتەختى ئىلى شەھىرى ئىدى. مىلادى 1755- يىلى چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

218. كىيان پادىشالىرى – بۇ جايدا ئىراننىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى كىيانىيان سۇلالىسىنىڭ كەيقباد، كەيكاۋۇس، كەيخىرە، لىھراسپ، كۈشتاسپ، بەھمەن، ھامان (ھاماي) ، داراپ، دارا، ئىسكەندەر قاتارلىق پادىشالىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

219. تاجىك شاھلىرى – بۇ جايدا ئەرەپ ۋە پارس ئۇلۇسىنىڭ شاھلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. (140- ئىزاھاتقا قارالسۇن).

220. ئەلەۋىلەر – ئىسلام دىنى شىئە مەزھىپىنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، يەنە «نۇشەيرىلەر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چۈنكى بۇ مەسلەك مىلادى 9- ئەسىردە ئەئەممە ئىمامىيەنىڭ ئونىنچىسى ئىمام ئەلى ھادى - نەقى (78- ئىزاتقا قارالسۇن)نىڭ يېقىنى بىنى مۇسەيىر تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان بىر مەزھەپ بولۇپ، ھەزرىتى ئەلىنى ئاللانىڭ ئىنسانىيەت ئارىسىدىكى كۆرۈنۈشى دەپ ھىساپلاپ، ئۇنى مۇھەممەت پەيغەمبەردىن يۇقىرى ئورۇنغا قويىدۇ. ئۇلار ئەلى، مۇھەممەت پەيغەمبەر ۋە نۇسەيرىنى بىردەك ئىلاھلاشتۇرىدۇ.

221. ئەبەيدۇللاخان غازى – مىلادى 1498- يىلى شاھى بېك خان (شەيبانى خان) تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئۆزبېك خانلىغى (شەيبانى خانلىغى) نىڭ 4- پادىشاسى بولۇپ، مىلادى 1531-1539- يىللىرى ئىچىدە ھۆكۈم سۈرگەن.

222. داۋۇۋاڭ – بۇ جايدا مىلادى 1644- يىلى قۇرۇلغان چىڭ سۇلالىسىنىڭ 6- پادىشاسى داۋاگۇاڭ (چىڭ شۇەنزۇڭ) كۆزدە تۇتۇلسا كېرەك. ئۇ مىلادى 1821- يىلى تەختكە چىقىپ، مىلادى 1850- يىلى ۋاپات بولغان.

223. بۇ يەردە بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى پادىشا داۋگۇاڭ 32 يىل ئەمەس 15 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىدى.

224. بۇ جايدا ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى مىلادى 1644- يىلى قۇرۇلغان چىڭ سۇلالىسىنىڭ 7- پادىشاسى شىيەنفېڭ خان ئون ئىككى يىل ئەمەس، بەلكى 13 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

225. تۇڭجى خان بۇ جايدا مىلادى 1644- يىلى قۇرۇلغان چىڭ سۇلاسلىسىنىڭ 8- پادىشاسى تۇڭجىژ (چىڭ مۇزۇڭ) كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇ مىلادى 1862- يىلدىن 1874- يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

226. يەتتە شەھەر تۇنگانلىرى تۇڭجىژخاننىڭ 7- يىلى (مىلادى 1868- يىلى) ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ 3- يىلى (مىلادى 1864- يىلى) قوزغىلاڭ كۆتەرگەن ئىدى.

227. كاڭشۇي – بۇ جايدا مىلادى 1644- يىلى قۇرۇلغان چىڭ سۇلالىسىنىڭ 9- پادىشاسى گۇاڭشۇي (چىڭ دې زۇڭ) كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇ مىلادى 1875- يىلىدىن 1908- يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

228. بەرەھمەن – بۇ ئەسلىدە ئەنەتكەك (سانسكرىت – ھىندى) تىلىدىكى «ساپ» دېگەن سۆز بولۇپ، مىلادىدىن 2 مىڭ يىل بۇرۇن ھىندىستاننىڭ غەربى شىمالدا ياشايدىغان ئارىئانلار ئارىسىدا شەكىللەنگەن بىر دىنىي ئېقىم ئىدى. بۇ دىنىي ئېقىم دەسلەپتە ھەر خىل تەبىئەت ھادىسىلىرى، ئۆز ئەجداتلىرى، ئەجداتلىرى ئىچىدىكى قەھرمانلار، كۈن، ئاي ۋە يۇتۇزلار، قار، يامغۇر، چاقماق قاتارلىق ھادىسىلەرگە سەجدە قىلىدىغان بىر خىل باشلانغۇچ دىن ئىدى.

شۇڭلاشقا، ئەرەپچە، پارىسچە ۋە چاغاتايچە ئېتىقات قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ ھەممىسلا «بەرەھمەن» دىگەن نام بىلەن ئاتالغان. بەزى ئەسەرلەردە مىلادىدىن بۇرۇنقى 6-5- ئەسىرلەردە شەكيامۇنى (بەزىلەر مىلادىدىن بۇرۇنقى 565-485- يىلى، بەزىلەر مىلادىدىن بۇرۇنقى 623-544- يىلى دىسە، يەنە بەزىلەر مىلادىدىن بۇرۇنقى 622-543- يىللىرى ئارلىغدا ياشىغان دەيدۇ) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان بۇددا دىنى تەرەپتارلىرىمۇ «بەرەھمەن» دەپ ئاتىلىدۇ.

229. لى خۇ جاڭ – بۇ چاغدا چىڭ سۇلالىسى ئوردىدىكى مۇھىم ئەمەلدارلارنىڭ بىرى ۋە جرلى (خېبېي) ئۆلكىسىنىڭ باش ۋالىسى ئىدى.

230. بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا غەربىي رايۇننى تىنجىتىش تەكلىۋىنى قويغان كىشى لى خۇ جاڭ بولماستىن، بەلكى شەنشى- گەنسى رايۇنىنىڭ باش ۋالىسى، قوشۇمچە چىنچەي ئامبىلى زۇزۇڭتاڭ ئىدى.

231. چىڭ جاڭجۈن – ئاپتور بۇ جاردا 1880- يىلى چىڭ سۇلالىسى ئىلى رايۇنىنى چارروسىيەدىن قايتۇرۇۋېلىشى ئۈچۈن ئەۋەتكەن ھەربىي ئەمەلدارى جىن شۇن كۆزدە تۇتۇلسا كېرەك. بىراق بۇ 40 مىڭ قوشۇن بىلەن ئەمەس، بەلكى 20 مىڭ قوشۇن بىلەن كەلگەن ئىدى. ئەمما چىڭ سۇلالىسى 1877- يىلى شىنجاڭغا دەسسەپ قوشۇن ئەۋەتكەندە، چىڭ جاڭجۈن ناملىق بىرەر ھەربىي ئەمەلدارنىڭ بولغانلىغى مەلۇم ئەمەس.

232. بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى بۇ جايدا تىلغا ئېلىنمىغان «لەنجۇ سېپىنىڭ زۇڭتۇڭى دارېنى يېگىرىمە مىڭ چېرىك بىلەن لۇشەي دارېنغا قوشتى» دىگەن سۆز تارىخى مەلۇماتلارغا ئانچە ئۇيغۇن ئەمەس. بۇ جايدا تىلغا ئېلىنغان زۇڭتۇڭى دارېن (زۇزۇڭتاڭ) لوشەي دارېنغا (لىيۇجىنتاڭغا) قوشۇلغان ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى بىر ھەربىي

ئەمەلدار بولماستىن، بەلكى چىك سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايۇنىغا يۇرۇش قىلغان بارلىق قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانى ئىدى.

233. بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى داخۇ ۋە شوخۇ (202- ئىزاھاتقا قارالسۇن) ماخالۇك (132- ئىزاھاتقا قارالسۇن)نىڭ باتۇرى بولماستىن، بەلكى شەنشى خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىقلىرى ئىدى. بۇلار گەنسۇ رايۇنىغا كېلىپ ئۇرۇش قىلغان چاغدا، ماخالۇك ئاللاقاچان ئۆلگەن ئىدى.

234. بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى بۇ چاغدا (مىلادى 1875-يىلى) زوزۇڭتاڭ گەنسۇنىڭ سۇجۇ دېگەن يېرىدە، جاڭ ياۋخۇ قۇمۇلدا، لىيوجىنتاڭ فۇكاڭ ۋە گۇچۇڭدا تۇراتتى.

235. بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى «زۇڭتۇڭ دارىن» (زوزۇڭتاڭ) بۇ جايدا بايان قىلىنغاندەك مىلادى 1877-يىلى شىنجاڭغا كەلگەن بولماي، بەلكى سۇجۇدا تۇراتتى. پەقەت 1880-يىللا قۇمۇلدا ئىككى ئاي تۇرۇپ، ئاندىن ئوردىغا چاقىرتىلغان. ئۇ بۇ جايدا بايان قىلىنغاندەك قەشقەر تەرەپكە تېخىمۇ ئۆتمىگەن ئىدى.

236. لاۋىيك ئاۋچۇ- بۇ قايسى ئەمەلدارنىڭ نامى ئىكەنلىگى مەلۇم ئەمەس. تارىخى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇ چاغدا ئۇچتۇرپان ئارقىلىق قەشقەرغە يۇرۇش قىلغان ھەربى ئەمەلدار بولسا لىيوجىنتاڭغا قاراشلىق خۇاڭۇەن پىلك دېگەن ئىدى.

237. ئەلپ بەگ- بۇ ئەسلىدە سىرىق قول تاجىكلىرىنىڭ ھاكىم بېگى بولۇپ، مىلادى 1877-يىلىدىن كېيىن ھېكىم خان تۆرە باشلىق بەدۆلەتنىڭ قالدۇق كۈچلىرى چىگىرا ۋەقەسىنى پەيدا قىلىپ، يەتتە شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ بەدۆلەت پادىشالىغىنى تىرىلدۈرمەكچى بولغان چاغدا، ئۇلار بىلەن باتۇرلارچە كۈرەش قىلغان. كېيىنچە چىك سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

238. سەففاھ- يەنى ھجرى 132-يىلى (مىلادى 749-750-يىلى) ئەبۇمۇسلىم خۇراسانى تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئەرەپ ئابباسىيە خەلىپىلىگىنىڭ تۇنجى خەلىپىسى ئەبۇ ئابباس سەففاھ ئابدۇللاھىننى مۇھەممەت بىننى ئەلى بىننى ئابدۇللاھىننى ئابباس. ھجرى 136-يىلى (مىلادى 753-754-يىلى)غىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

239. ئۆمەرئابدۇل ئەزىز- ھجرى 41-يىلى (مىلادى 662-يىلى) مۇئاۋىيەبىننى ئەبۇسوفيان تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئەرەپ ئۈمەييە خەلىپىلىگىنىڭ 8-خەلىپىسى بولۇپ، ھجرى 99-يىلى (مىلادى 717-718-يىلى) تەختكە چىقىپ، ھجرى 101-يىلى (مىلادى 719-720-يىلى)غىچە ھۆكۈم سۈرگەن(175-ئىزاھاتقا قارالسۇن).

240. يەزىدبىننى مۇئاۋىيە- ئەرەپ ئۈمەييە خەلىپىلىگىنىڭ 2-خەلىپىسى. ھجرى 60-يىلى (مىلادى 679-680-يىلى)دىن ھجرى 64-يىلى (مىلادى 683-684-يىلى)غىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

241. ئابدۇمۇلىك بىننى مەرۋان- ئەرەپ ئۈمەييە خەلىپىلىگىنىڭ 5-خەلىپىسى. ھجرى 65-يىلى (مىلادى684-685-يىلى)دىن ھجرى 86-يىلى (مىلادى 705-يىلى)غىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

242. ھەشام بىننى ئابدۇملىك- ئەرەپ ئۈمەييە خەلىپىلىگىنىڭ 10-خەلىپىسى. ھجرى 105-يىلى (مىلادى 723-724-يىلى)دىن ھجرى 125-يىلى (مىلادى 743-يىلى)غىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

243. سۈلايمان بىننى ئەلى بىننى ئابدۇللا بىننى ئابباس- ئەرەپ ئابباسلار سۈلالىسىنىڭ تۇنجى خەلىپىسى ئەبۇ ئابباس سەففاھ ئابدۇللاھىننى مۇھەممەتنىڭ (238-ئىزاھاتقا قارالسۇن) تاغىسى.

244. بەسەرە- ئەرەپ ئۇمەييە ۋە ئابباسىيە سۇلالەلىرىنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ، بۇگۈنكى كۈندە ئىراقتا قارايدۇ.

245. مۇھەممەت بىننى ئابدۇلمۇلك-(241- ئىزاھاتتا قارالسۇن).

246. ئۆمەر بىننى يەزىد-(175-ۋە 239- ئىزاھاتتا قارالسۇن).

247. ئابدۇللا بىننى سۇلايمان- ئەرەپ ئۇمەييە خەلىپىلىگىنىڭ 7-خەلىپىسى سۇلايمان بىننى ئابدۇلمۇلك (مىلادى 715-718-يىلى) نىڭ ئوغلى.

248. بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى ھىجرى 1260-يىلى (مىلادى 1844-يىلى) شىيەنفېڭ خان دەۋرى بولماستىن بەلكى داۋگۇاڭ خانىنىڭ 24-يىلى ئىدى.

249. نوشىرۋان ئادىل- مىلادى 224-يىلى قۇرۇلغان ئىران ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ 20-پادىشاسى بولۇپ، ئۇ تارىختا ئۆزىنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى بىلەن «نوشىرۋان بۇيۇك» ۋە «نوشىرۋان ئادىل» دېگەن ناملار بىلەن شۆھرەت قازانغان. بۇزۇر جەمھۇر (204- ئىزاھاتتا قارالسۇن) ئۇنىڭ ۋەزىرى ئىدى.

250. چىنى ماچىن – بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى ئىسكەندەر رۇمى (ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ياكى ئالېكساندىر اكىدونىسكى) ئىرانىنىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى پىشدادىيان سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى بولماستىن، بەلكى قەدىمقى ماكىدونىيە پادىشاسى بولۇپ، ئۇ مىلادىدىن بۇرۇنقى 356- يىلى ماكىدونىيەنىڭ پايتەختى (پىلا شەھىرىدە دۇنياغا كېلىپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 323- يىلى 33 يېشىدا ۋاپات بولغان. پىشدادىيان سۇلالىسىنىڭ پادىشالىرى

كيومپېرىس ھۇشتەك، توھمارس (تۇمرس)، جەمشىد، راھاك، فەرىدۇن، مۇنۇچھەرە، نەۋزەر، ئەفراسياپ، زاپ، كىرشاسپ بولۇپ،بۇلارنىڭ ئىچىدە ئىسكەندەر دىگەن پادىشانىڭ بولغانلىغى مەلۇم ئەمەس.

252. ئۇيغۇر ۋىلايىتى – بۇ جايدا تۇرپان ۋە ئۇنىڭ جەنۇبى، غەربى جەنۇبدىكى رايۇنلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. چۇنكى بۇ جايلار بۇۇرنقى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىغىنىڭ (54- ئىزاھاتقا قارالسۇن) زېمنى ئىدى.

253. رۇمچە – چاغاتاي تىلىدە يېزىلغان تارىخى ئەسەرلەردە، قەدىمقى ئۇرۇمچىنىڭ نامى مۇشۇنداق يېزىلىدۇ (200- ئىزاھاتقا قارالسۇن).

254. چۆچەك – ئەسلى قولىيازمىدا «چوڭلەر» دەپ يېزىلغان بولۇپ، ئاپتورنىڭ يەنە بىر ئەسىرى «تارىخى ئەمنىيە» دە بولسا «چۆچەك» دەپ يېزىلغان. شۇڭلاشقا بۇ جايداد «چۆچەك» دەپ يازدۇق.

255. ئەبۇر ئەسىر سامانى - (111- ئىزاھاتقا قارالسۇن)

256. خوجا مۇھەممەت شېرىف پىر بۇزرۇكۋار – (119- ئىزاھاتقا قارالسۇن)

257. ئىمام جەئفىرسادىق رەھىمۇللا ئەنھۇ – (173- ئىزاھاتقا قارالسۇن)

258. ئىمام مۇھەممەت باقىر – ئەئەممە ئىمامىيە (12ئىمام) نىڭ 5- ئىمامى بولۇپ، ئىمام مۇھەممەت جەئفىرسادىقنىڭ (173- ئىزاھاتىغا قارالدۇن) دادىسى ھىجرى 57- يىلى (مىلادى 676- يىلى) مەدىنەشەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ياشلىغىدىن باشلاپ ناھايىتى بىلىملىك بىر زات بولۇپ يېتىشىپ، باشقىلارنىڭ زور ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. ئۆمرىنىڭ بىر قىسمىنى زىندانىدا ئۆتكۈزۈپ، ھىجرى 113- يىلى (مىلادى 731- يىلى) ۋاپات بولغان ۋە

مەدىنە شەھىرىدىكى بەقەئە قەۋرىستانلىغىدا دادىسى بىلەن ئىمام زەينۇلئابىدىن نىك ئايىغىدا ۋە ئەجدادى ئىمام ھەسەن بىننى ئەلىنىك يېنىدا دەپنە قىلىنغان.

259. ئىمام زەينۇلئابىدىن بىننى ئىمام ھۈسەيىن – ئەئەممە ئىمامىيە (12 ئىمام) نىك 4- ئىمامى بولۇپ، ئىمام مۇھەممەت باقىرنىك (158- ئىزاھاتقا قارالسۇن) دادىسى. ھىجرى 46- يىلى (مىلادى 666- يىلى) دۇنياغا كەلگەن. 15 يېشىدا شام(سۇرىيە) گە كەلگەن . كېيىنچە يەنە مەدىنە شەھىرىگە قايتىپ زاھىتلىق تۇرمۇشنى كەچۈرگەن. ئۇممەيە خەلىپىلىگىنىك خەلىپىلىرى ھەر دائىم ئۇنىڭدىن ناھايىتى ئېھتىيات قىلاتتى. ھىجرى 94- يىلى زۇلھەججە ئېيىدا (مىلادى 713- يىلى 8- ئايدا) مەدىنە شەھىرىگە ۋاپات بولۇپ، بەقەئە گۆرىستانلىغىدا تاغىسى ئىمام ھەسەننىك ئايىغىدا دەپنە قىلىنغان.

260. سۇلتان مەھمۇت غەزنىۋى – يەنى سۇلتان مەھمۇت بىننى سەبۈكتېكىن غەزنىۋى. ھىجرى 357- يىلى (مىلادى 968- يىلى)غەزنە شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن .ھىجرى 387- يىلى (مىلادى 992-1012- يىلى) ۋە يۈسۈپ قادىرخان (مىلادى 1031- يىلى ۋاپات بولغان) لار بىلەن بەزى جەھ- جىدەللەرنىمۇ قىلىشقان. ھىجرى 421- يىلى (مىلادى 1030- يىلى) غەزنە شەھىرىدە ۋاپات بولغان.

261. شېيخ جۇنەيە باغدادى – مىلادى 820- يىلى باغداتتا دۇنياغا كەلگەن. بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، شافى مەزھىپىنىك ئاساسچىسى ئىمام شافىدىن دەرس ئاڭلىغان ئىكەن. ياش ۋاقتىدا ھەر خىل ئىلىملەرنى پىششىق ئۆگىنىپ، ناھايىتى شۆھرەت قازانغان. كېيىن سەرى سەقەتىنىك (262- ئىزاھاتقا قارالسۇن) دالالىتى بىلەن سوپىلىق مەسلىگىنى قوبۇل قىلىپ، تەرىقەتچىلەرنىك ئۇلۇغ پىشۋاسىغا ئايلانغان. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۇ 30 قېتىم ھەج تاۋاپ قىلغان. مىلادى 911- يىلى باغداتتا ۋاپات بولۇپ، ئۇ ئۇستازى سەرى سەقەتىنىك ئايىغىدا دەپنە قىلىنغان.

262. سەرى سەقەتى – شېيخ جۇنەيدى باغدادىنىك ئۇستازى بولۇپ، تەرىقەتتە ئۆز دەۋرىنىك مەشھۇر پىشۋاسى ئىدى. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە ناھايىتى نۇرغۇن ئالىم ۋە مۇتەپپەكۇرلەرنى يېتىشتۇرۇپ چىققان ھەم تەرىقەتچىنى ناھايىتى

راۋاجلاندۇرغان ئىدى. رىۋايەتلەردە ھىجرى 251- يىلى (مىلادى 865- يىلى) ياكى 257- يىلى (مىلادى 871- يىلى) باغداتتا ۋاپات بولۇپ، شۇنزى قەۋرىستانلىغىغا دەپنە قىلىنغان ئىكەن.

263. شەھىرى بەربەر – ئافرقا قىتئەسىنىڭ شەرىقتىكى ئەدەن كۆرپىزىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بىر شەھەر. بۇ شەھەر ئەسلىدە شىمالى ئافرقادىكى (مىسىردىن باشقا رايۇنلاردا) بەربەر دېگەن جايىدا ياشىغان بەربەر قەۋمىنىڭ بۇ جايغا كۆچۈپ كېلىشى مۇناسىۋىتى بىلەن، «بەربەر» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. لېكىن «تەزكىرەئى سۇلتان قۇرمىش» دېگەن كىتابتا ئۇچتۇرپاننىڭ قەدىمقى نامى«شەھەرى بەربەر» دەپ ئاتالغانلىغىنى بايان قىلىدۇ.

264. ۋەلىد بىننى ئابدۇلمۇلۇك – ئۇمەييە خەلىپىلىگىنىڭ 6- خەلىپىسى بولۇپ، ھىجرى 86- يىلى (مىلادى 705- يىلى) دىن ھىجرى 96- يىلى (مىلادى 714-715- يىلى) غىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

265. كىبرىتى ئەمەر- ئەرەپ خىمىيەگەرلىگىدە قەيت قىلىنغان بىر خىل قىزىل گۈڭگۇرت ماددىسى بولۇپ، ۋېنى ئېرىتىلگەن مىسقا سالسا، رەڭگى خۇددى ئالتۇن رەڭگىدەك بولۇپ ئۆزگىرىدۇ.

266. مەنسۇرخان زامانى- بۇ جايدا موغۇلىستان خانلىغىنىڭ 12- سۇلتانى مەنسۇخانىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرى (مىلادى 1503-1543- يىلى) كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

267. بۇ جايدا مىلادى 1765- يىلى ئۇچتۇرپاندا كۆتۈرۈلگەن رەھمىتۇللا بەگە باشچىلىغىدىكى دېخانلار قوزغىلىڭى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

268. ئىمام مۇھەممەت غەززالى – يەنى ئەبۇ ھامىد مۇھەممەت بىننى مۇھەممەت تۇسى، مىلادى 1059- يىلى خوراسانىنىڭ تۇس شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. باللىق چاغلىرى نىشاپۇردىكى جۇۋەينى (مىلادى 1028-1085- يىلى)

دىن ئىلىم ئۆگىنىش بىلەن ئۆتكۈزگەن. مىلادى 1085- يىلى سەلجۇقىيە سۇلتانلىغىنىڭ ۋەزىرى نىزامۇلمۇلك مىلادى (1030-1107- يىلى)ساريىمغا بېرىپ خىزمەت ئىشلىگەن. مىلادى 1905- يىلدىن كېيىن مەككە، مەدىنە، قۇددۇس، ئىسكەندەرىيە قاتارلىق جايلارغا سایاھەت قىلىپ، كېيىنچە تەرىقەت مەسلىگىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، مەشھۇر تەرىقەت ئۆلىماسى بولۇپ يېتىشكەن ۋە تەرىقەتچىلىك بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ «ئەنئەنىۋىچىلەر» دەپ ئاتالغان سۇننى مەزھىپىنىڭ قاراشلىرىنى كېلىشتۇرۇش ئۇچۇن، «تەھا قۇتۇل فەلاسەفە» قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلەرنى يېزىپ، ئىسلام دۇنياسىدا «ھۆججەتۇل ئىسلام ۋەزىيەنىددىن» (ئىسلامنىڭ ھۆججىتى ۋە دىنىنىڭ پىشۋاسى» دىگەن نام بىلەن شۆھرەت قازانغان. مىلادى 1111- يىلى ئۆز يۇرتى تۇسدا ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ قەۋرىسى بۇ جايدا چوڭ مازار زىيارەتگاھىدۇر.

270. ئەلشىر يەزدانى – يەنى ئەبۇ يەزىد ئۇقەيسل بىننى ئەبۇ تالىپ. ھەزرىتى ئەلنىڭ چوڭ ئاكىسى. مىلادى 579- يىلى مەدىنەشەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ دادىسى ئەبۇلتالىپ ۋە مۇھەممەت پەيغەمبەر بىلەن بىرلىكتە نۇرغۇن غازاتلارغا قاتناشقان. لېكىن ئۇنىڭ شەھرى بەربەر دىگەن جايدا غازات قىلغانلىغى ھەققىدە ماتېرىيال يوق. ئۇ ئۇ مۇئاۋىيە مىلادى 680- يىلى ۋاپات بولغان) دەۋرىدە دۇنيادىن ئۆتكەن.

271. ئەلى شىر خۇدا – ھەزرىتى ئەلى ئىرانلىقلار ئارىسىدا، بولۇپمۇ ئەلەسلەر ئىچىدە (220- ئىزاھاتقا قارالسۇن)، يەنى «ئەلى شىرى خۇدا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تارىخى ماتېرىياللاردا ئۇنىڭ شەھرى بەربەردە غازات قىلغانلىغى ھەققىدە ھېچقانداق ھۆججەت يوق. ئۇنىڭ ئاكىسى بىلەن بىللە كېلىپ ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا جەڭ غازات قىلغانلىغى بولسا تارىخقا ئۇيغۇن ئەمەس.

272. سۇلايمان ئەلەيھىسسالام- رىۋايەتلەردە قەدىمقى پەيغەمبەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بىر رىۋايەتتە مىلادىدىن 1001يىل بۇرۇن، يەنە بىر رىۋايەتتە 1016يىل بۇرۇن ئىسرائىلىيە تەختىگە چىققان ئىكەن. بەيتۇل مۇقەددەس ۋە پايتەختى قۇددۇس شەھرىنى كېڭەيتىپ قۇرۇپ، نۇرغۇن چىرايلىق سارايلار ھەم تىجارەت دۇكانلىرىنى قۇرغان،

سانائەت ۋە تىجارەتنى راۋاجلاندۇرغان، ئىسرائىلىيە دۆلىتىنىڭ دائىرسىنى شەرقتە ئېفرات دەرياسىغىچە كېڭەيتكەن ئىكەن. ئۇ 40يىل ھۆكۈم سۈرگەندىن كېيىن، بىر رېۋايەتتە مىلادىدىن 962يىل، يەنە بىر رېۋايەتتە 976يىل بۇرۇن ۋاپات بولغان ئىكەن.

273. شېيخ نىزامىدىن دەھلىۋى - يەنى شېيخ خوجانىزامىدىن ئەۋلىيابىننى خوجامۇھەممەت. ئۇنىڭ ئەجدادى بۇخارالىق بولۇپ «دەھبىدى» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. نىزامىدىن دېھلىۋى ھىجرى 633-يىلى (مىلادى 1235-1236-يىلى) ھىندىستاندا دۇنياغا كەلگەن. ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى بۇ جايدا ئىبادەت ۋە ئىستىقامەت بىلەن ئۆتكۈزگەن. ھىجرى 725-يىلى (مىلادى 1325-يىلى) دېھلى شەھىرىدە ۋاپات بولغان.

274. ئىبراھىم ئەدھەم - يەنى ئىبراھىم بىننى ئەدھەم. ئەسلى بەلخدە باي ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، ئۇزۇن مۇددەت تاغ ۋە غارلاردا يەككە سەجدە-ئىبادەت ۋە كارامەتلىرىنى قىلىپ ئۆتكۈزگەن. كېيىنچە مەككىگە بېرىپ ھەج تاۋاپىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن شامغا بېرىپ سەجدە-ئىستىقامەت بىلەن شۇغۇلانغان. ھىجرى 261-يىلى (مىلادى 844-845-يىلى) شۇ جايدا ۋاپات بولغان.

275. تەرسۇس-ھازىرقى تۈركىيە جەمھۇرىيتى ئاناتولى يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاتتا (ئادانا) شەھىرىدىن 38كىلومېتىر غەرپكە جايلاشقان بىر قەلئە بولۇپ، رېۋايەتلەردە قەدىمقى فىنكىيەلىكلەر بىنا قىلغان ئىكەن. كېيىنچە ئاروسىيە، ئىرانلىقلار ۋە ماكدونىيەلىكلەر ئۇنى كېڭەيتىپ قۇرۇپ، ئاۋات بىر شەھەرگە ئايلاندۇرغان. ئاندىن كېيىن رۇما ئېمپېرىيەسى ۋاقتىدا بو جايدا ناھايىتى مەشھۇر بىر مەدرىس سېلىنغان. ئاببا سىيە خەلىپىلىگىنىڭ 5-خەلىپىسى ھارۇن رەشىت (مىلادى 786-809-يىلى) تەرسۇسنى ئىشغال قىلىپ، ئىسلام دىنىنى تارقاتقان. ئاببا سىيە خەلىپىلىگىنىڭ 7-خەلىپىسى خەلىپە مەئمۇن (مىلادى 814-833-يىلى) بۇ جايدا ۋاپات بولۇپ دەپنە قىلىنغان. تەرسۇس شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بىر تاغدا «ئەسھابۇلكەھەف غارى» بار. بۇ جاي ناھايىتى چوڭ زىيارەتگاھ بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

276. ئەدەن- ھازىرقى ئەرەپ يەمەنىنىڭ جەنۇبى قىرغىقى ۋە ئەدەن كۆرپىزىنىڭ ياقىسىغا جايلاشقان بىر شەھەر بولۇپ، زېمىنىنىڭ كۆپ قىسمى قۇملۇق ۋە ئېدىرلىق، سۇيى كەم جايلاردىن ئىبارەت. لېكىن ئاپتور بۇ جايدا ئەدەننى «ئافرىقا قىتئەسىدە» دەپ بايان قىلغان.

277. ئىسپاھان- ھازىرقى ئىراننىڭ بىر شەھىرى.

278. سۇلتان سەئىدباباخان باھادۇر- مىلادى 1638-يىلى تەختكە چىققان يەركەن خانلىغىنىڭ 9-سۇلتانى ئابدۇللاخانىنىڭ بىر تۇققان ئىنىسى. بۇ چاغدا باباخان تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق جايلارنى باشقۇردىغان قاراندى سۇلتان ئىدى.

279. مۇسابىننى ئەمىران- رېئالىيەتتىكى پەيغەمبەرلەرنىڭ بىرى. ئىبراھىم ۋە ئىسھاق ئەلەيھىسالاملارنىڭ ئەۋلادى. رېئالىيەتتىردە ئۇ مىلادىدىن 1705 يىل بۇرۇن مىسىرنىڭ پايتەختى مۇنىف شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئانىسى بۇھابىس بىر ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن بىر بۆشۈككە بۆلەپ نىل دەرياسىغا تاشلىغان. بۆشۈك مىسىر پادىشاسى پىرئەۋننەرنىڭ سارىيىدىن ئېقىپ كېتىۋاتقاندا، پىرئەۋننىڭ قىزى سوفىيە ئۇنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزغان. كېيىن بۇ جايدا چوڭ بولغان. ھاياتىنىڭ ئاخىرىدا كەنئان (ھازىرقى ئىرانغا قاراشلىق) دىگەن جايغا كېلىپ ۋاپات بولغان ئىكەن.

280. داۋۇد- رېئالىيەتتىردىكى پەيغەمبەرلەرنىڭ بىرى. مىلادىدىن 1086 يىل ياكى 1071 يىل بۇرۇن دۇنياغا كەلگەن. ئۆز ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۇرۇش بىلەن ئۆتكۈزگەن. بەيتۇل مۇقەددەسنىڭ ئاساسىنى ئورناتقان.

مىلادىدىن 1016- يىل ياكى 1001- يىل بۇرۇن ۋاپات بولغان ئىكەن.

281. زىكىريا - رىۋايەتتىكى پەيغەمبەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ھەزرىتى يەھيانىڭ دادىسى. پەلەستىن ۋالىسى ھۆرۈد يەھيانى ئۆلتۈرۈشكە ئۇرۇنغان چاغدا، ئوغلىنى قۇتقۇزۇش يولىدا ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ قەۋرىسى ھەلەب (سۈرىيەگە قاراشلىق) دىكەن شەھەردە دەپ ھىكايە قىلىدۇ.

282. بىننى ئەيس - رىۋايەتلەردە ئىسھاق ئەلەيھىسسالامنىڭ (283- رىۋايەتكە قارالسۇن) ياقۇپ ئەلەيھىسسالام بىلەن گېزەك تۇغۇلغان ئوغلى دەسلەپتە ئەبىيالىق ئەيسكە تەينىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن كېيىنچە ياقۇپ ئەلەيھىسسالامغا بېرىلگەن ئىدى.

283. ئىسھاق - رىۋايەتلەردىكى پەيغەمبەرلەرنىڭ بىرى. ئۇ مىلادىدىن 2266 يىل ياكى 2107 يىل ۋە ياكى 1896 يىل بۇرۇن دۇنياغا كەلگەن ئىكەن دەپ ھىكايە قىلىدۇ.

284. ئىبراھىم - رىۋايەتلەردىكى پەيغەمبەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ئەجدادى دەپ ھىكايە قىلىنىدۇ. تارىختا ئۇ يەنە «ئىبراھىم خەلىلۇللا» ، «ئەبۇلجەمھۇر» دىگەن نامالار بىلەنمۇ ئاتالغان. چۈنكى «ئىبراھىم» سۆزى قەدىمقى ئەرەپ تىلىدە «ئىب» (ئاتا)، «رەھام» (جەمھۇر) دىگەن سۆزلەردىن تەركىپ تاپقان ئىكەن. ئۇنىڭدىن ھەزرەت ئىسھاق ۋە ھەزرەت ئىسمائىل دىگەن ئىككى ئوغۇ دۇنياغا كەلگەن ئىكەن.

285. ئابابەكرى سىدىق - مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئەرەپ خەلىپىلىگىنىڭ تۇنجى خەلىپىسى بولۇپ، مىلادى 632-634- يىللىرى ئارلىغىدا ھۆكۈ سۈرگەن.

286. ئۆمەر فارۇق - مۇھەممەت پەيغەمبەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئەرەپ خەلىپىلىگىنىڭ 2- خەلىپىسى، مىلادى 634-644- يىلى ئارلىغىدا ھۆكۈم سۈرگەن.

287. تۆت مەزھەپ – يەنى ئىسلام دىنىدە «ئەنەئەنىۋىچىلەر» دەپ ئاتالغان سۈننى مەزھىپىنىڭ كۈفەلىك ئەبۈھەنىپە ئەلنوئمان بىننى سابىت (مىلادى 699-767- يىلى) تەرىپىدىن تۈرغۈزۈلغان «ھەنەپىيە»، مەدىنىلىك مالىك بىننى ئەنناس (مىلادى 715-795- يىلى) تەرىپىدىن تۈرغۈزۈلغان «مالىكىيە» ، مەككىلىك (ئەسلىدە پەلەستىننىڭ غەززا شەھرىدىن) مۇھەممەت بىننى ئىدرىس شافى (مىلادى 767-820- يىلى) تەرىپىدىن تۈرغۈزۈلغان «شافىيە»، باغداتلىق ئەخمەت بىننى ھەنبەل (مىلادى 7880-855- يىلى) تەرىپىدىن تۈرغۈزۈلغان «ھەنبەلىيە» قاتارلىق تۆت مەزھەپ كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

288. «سەھىھۇل بۇخارى» - مۇھەممەت بىننى ئىسمائىل ئەلبۇخارى (مىلادى 810-870- يىلى) تەرىپىدىن يېزىلغان ھەدىس كىتاۋى بولۇپ، ئەسلى ئىسمى «جامەئول شەھىم» بولۇپ، «سىھاھى ستتە» (ئالتە پارچە ھەدىس) دەپ ئاتالغان ھەدىس كىتاپلىرىنىڭ ئىچىدە، بىر قەدەر مۇكەممەل ۋە توغرا، شۇنداقلا، «قۇرئان» دىن قالسىلا ناھايىتى ئىشەنچلىك كىتاپتۇر. شۇڭلاشقا ئۇ «سەھىھۇل مۇسلىم» (289- ئىزاھاتقا قارالسۇن) بىلەن قوشۇلۇپ، «سەھىھەيىن»(ئىككى پارچە راس كىتاپ) دەپ ئاتىلىدۇ. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇخارى 16 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ ئەرەپ خەلىپىلىگىنىڭ نۇرغۇن جايلىرىغا سايياھەت قىلىپ، مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ 600 مىڭدىن ئارتۇق سۆزنى توپلىغان ۋە ئۇنىڭ ئىچىدىن بىر قەدەر ئىشەنچلىك دېگەن سۆزلىرىدىن 7 مىڭ 300 دىن ئارتۇق سۆزنى تاللاپ (بەزىلەر 9 مىڭ 800 دىن ئارتۇق دەيدۇ)، 97 قىسىم (بەزىلەر 160 قىسىم دەيدۇ) 3 مىڭ 4 يۈ 50 سۆزلۈك كىتاپ يازغان. ئۇنىڭ ئىچىدە پەقەت 2 مىڭ 6 يۈز 32 سۆزى ناھايىتى ئىشەنچلىك سۆز دەپ قارىلىدۇ.

289. «سەھىھۇل مۇسلىم» - خوراسانلىق مۇسلىم بىننى ئەلھەججاج (مىلادى 821-875- يىلى) تەرىپىدىن يېزىلغان ھەدىس كىتاۋى بولۇپ، بۇ كىتاپ ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدا تاماملانماي، بەلكى ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ شاگىرتلىرى تەرىپىدىن تاماملانغان. بۇ كىتاپمۇ «سىھاھى ستتە» (ئالتە پارچە ھەدىس) نىڭ بىرى بولۇپ، «سەھىھۇل بۇخارى» بىلەن قوشۇلۇپ «ئەل سەھىھ» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ كىتاپنى توپلاش ئۇچۇن مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ 300

مىڭدىن ئارتۇغىنى تاللاپ، بۇ ھەدىسنى يېزىپ چىققان. بۇ ھەدىس جەمئىي52 جىلد بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە 4 مىڭدىن ئارتۇق سۆز (بەزىلەر 3 مىڭدىن ئارتۇق دەيدۇ) ناھايىتى ئىشەنچىلىك دەپ ھىساپلىنىدۇ.

290. «شەرھى بەغەۋى» - ئەڭ دەسلەپكى «قۇرئان» تەپسىرلىرىدىن بىرى بولغان ئەلبەغەۋى (مىلادى 1122- يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن يېزىلغان «قۇرئان» شەرھى.

191. پىر ئەۋىن – (23- ئىزاھاتقا قارالسۇن)

292. نەمرۇد - (24- ئىزاھاتقا قارالسۇن)

293. ھامان – قەدىمقى ئىراننىڭ رېۋايەت دەۋرىدىكى كىيانىيان سۇلالىسىنىڭ 7- پادىشاسى بولۇپ، بەھمەن ئىسپەندىيارنىڭ قىزى. ئۇ غايىپتىن بولغان ئوغلى داراپنى ساندۇقتا سېلىپ دەريا‌غا تاشلىغان. ئۇ بىر ئادەم تەرىپىدىن قۇتقۇزۇلۇپ 30 ياشقا كىرگەندە، ھامان بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئۆز ئىشىغا پۇشايمان قىلىپ، تەختى سەلتەنەتنى ئوغلى داراپقا تاپشۇرغان.

294. قارۇن - رېۋايەتلەردىكى بىر تارىخىي شەخس بولۇپ، «تەۋرات» دا ئۇنىڭ مۇسا ئەلەيھىسسالامنىڭ بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى بايان قىلىنىدۇ.

295. ھەييار ئەللامە ئابدۇللا ئىبنى ئاببباس – ئەرەپ ئاببباسلار سۇلالىسىنىڭ تۇنجى خەلىپىسى ئەبۇ ئاببباس سەففاھنىڭ (238- ئىزاھاتقا قارالسۇن) ۋەزىرى، مەشھۇر ئىسلام ئۆلىماسى. ھىجرى 137- يىلى (مىلادى 754-755- يىلى) ۋاپات بولغان.

296. مۇئاۋۇيە بننى ئەبۇ سوفيان – ئەرەپ- ئۇممەيە خەلىپىلىگىنىڭ 174- ئىزاھاتقا قارالسۇن) تۇنجى خەلىپىسى. مىلادى 600- يىلى مەككە شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. مىلادى 680- يىلى دەمەشقتە ۋاپات بولغان.

297. ھەببە ئىبنى مۇنبە – ئەڭ دەسلەپكى ئىسلام مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ بىرى.

298. كەئبۇل ئەخبار - ئەبۇ ئىسھاق كەئەب بننى مەنئە. ئەڭ دەسلەپكى ئىسلام مۇتەپەككۇرلىرىدىن بىرى. خەلىپە ئۆمەرت دەۋرىدە 32 يېشىدا ۋاپات بولغان.

299. ئىبنى ئەساكىر دەمەشقى – يەنى پەخرىددىن ئەبۇ مەنسۇر ئابدۇلراخمان بننى مۇھەممەت، مەشھۇر فۇقۇھا ۋە ھەدىس ئالىمى. ھىجرى 582- يىلى (مىلادى 1186- يىلى) دەمەشقتە تۇغۇلۇپ، ھىجرى 620- يىلى (مىلادى 1223- يىلى) ۋاپات بولغان.

300. ئىمام ئەبى جەئفەر تەبىرى – يەنى ئەبۇ جەئفەر مۇھەممەت بننى جەرىر. مىلادى 838- يىلى تەۋرىستاننىڭ ئ.اقۇل (ھازىر ئىرانغا قاراشلىق) شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. 7 يېشىدا «قۇرئان» نى ياد ئېلىپ تۇگەتكەن. ئىران، ئىراق، سۇرىيە، مىسىر قاتارلىق جايلاردا ساياھەت قىلىپ، ئاخىرىدا باغداتتا يەرلەشكەن. ئۇ يېتىشكەن فۇقۇھا، تەفسىر ۋە ھەدىس ئالىمى بولۇپ، ئۇ «تەفسىرى قۇرئان» دىگەن ئەسەرنى يازغاندىن باشقا يەنە «تارىخى تەبىرى» ناملىق ئەسەر يازغان. بۇ دۇنيادىكى نۇرغۇن تىللارغا، جۇملىدىن چاغاتاي تىلىغمۇ تەرجىمە قىلىنغان. ئۇ مىلادى 923- يىلى ۋاپات بولغان.

301. ئىمام مەسئۇت بننى ئەسىر – يەنى ئەبۇلھەسەن ئەلى بننى ئەبۇلكېرەم، ھىجرى 555- يىلى (مىلادى 1160- يىلى) ئەرەپ يېرىم ئارىلىنىڭ ئىبنى ئۆمەر شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ھاياتىدا «تارىخي كامىل» ناملىق 12

تولۇق بىر ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ باشقا دىنى، ئەدەبىي ئەسەرلىرىمۇ بار. ھىجرى 630- يىلى (مىلادى 1233- يىلى) مۇسۇل شەھىردە ۋاپات بولغان.

302. ئىمام بىننى ھەقەر ئەسقالانى – يەنى ئەبۇفازىل شاھابىددىن ئەھمەت بىننى ئەلى ھەجەر ئەسقالانى. ھىجرى 773- يىلى (مىلادى 1371-1372- يىلى) مىسىردا تۇغۇلغان. ئۆز ئۆمرىدە 150 دىن ئارتۇق ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ ئىچىدە «فۇتۇھۇلبارى فى سەھىھۇل بۇخارى » ناملىق ئەسىرى ناھايىتى مەشھۇر. ھىجرى 852- يىلى (مىلادى 1448- يىلى) مىسىرد ۋاپات بولغان.

303. ئىمام قەستەلانى – يەنى ئىمام مۇھەممەت بىننى قەستەلانى. مىلادى 16- ئەسىردىكى مەشھۇر مىسىر ئالىمى بولۇپ، ئۇ ئۆز ئۆمرىدە «فۇتۇھولدانى» ، «ئەمۇۋاھىبەت دىنىيە» ناملىق مەشھۇر ئەسەرلەرنى يازغان. ھىجرى 923- يىلى (مىلادى 1517- يىلى) مىسىردا ۋاپات بولغان.

304. ئىمام ئەينى – يەنى بەدىرىددىن مەھمۇت بىننى ئەھمەت بىننى ۇسا، مىلادى 15-ئەسىردە ياشىغان مىسىر ئالىمى بولۇپ، ئۆز ئۆمرىدە «تەبەقە تۇشۇئرا» ناملىق مەشھۇر ئەسەرلەرنى يازغان. ھىجرى 862- يىلى (مىلادى 1458- يىلى) مىسىردا ۋاپات بولغان.

305. ئىمام زەمەخشەرى – يەنى جارۇللا ئەبۇلقاسىم مەھمۇت بىننى ئۆمەر، ھىجرى 467- يىلى (مىلالدى 1074-1075- يىلى) خارەزىمنىڭ زەمەخشىر دىگەن جايىدا دۇنياغا كەلگەن. ئۆز زامانىنىڭ مەشھۇر تىلچىسى، ئەدەبىياتچىسى، شائىر ۋە يازدەمچىسى، ئۆز ئۆمرىدە «مۇقەددىمەتۇل ئەدەب»، «دىۋانۇششۇئرا» قاتارلىق بىر مۇنچە مەشھۇر ئەسەرلەرنى يازغان. ھىجرى 538- يىلى (مىلادى 1143-1144- يىلى) جورجاندا ۋاپات بولغان.

306. ئىمام مۇھىيسۇننە – تەرىقەتچىلەر قادىرىيە سۇلۇكنىڭ تەشكىلاتچىسى ئابدۇلقادىر جىلانى (غەۋسۇل ئەززەم

مۇھەممەتئابدۇللا بىن ئەبۇمۇھەممەت بىن ئەبۇ سالىھ بىن جەڭگى دوست جىلانى – گىلاس) نىك تەخەلۇسى. مىلادى 1077- يىلدىن باشلاپ «قۇرئان» ۋە «ھەدىس» دىن دەرس سۆزلىگەن. مىلادى 1166- يىلى باغداتتا ۋاپات بولغان.

307. قازى بەيزاۋاى – يەنى ئەبۇلخەيىر ناسىرىدىن ئابدۇللا بىن ئۇمەتۇلقازى بەيزاۋى، ئىرانىنىك شەھرىدە دۇنياغا كەلگەن. شىراز شەھرىدە قازى قۇززانتىلق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. بىر رىۋايەتتە ھىجرى 685- يىلى (مىلادى 1286- يىلى) يەنە بىر رىۋايەتتە ھىجرى 691- يىلى (مىلادى 1292- يىلى) ئىرانىنىك تەبرىز شەھرىدە ۋاپات بولغان.

308. ئىبنى كەسىر – يەنى ئەمادىددىن ئىسمائىل بىن مۇلىك ئەفزەل ئەلى ئىبنى كەسىر. ھىجرى 672- يىلى (مىلادى 1273-1274- يىلى) دەمەشقتە دۇنياغا كەلگەن. ئۆز ئۆمرىدە «تارىخ ئەبۇلفىدا» ناملىق 4 تومىلۇق مەشھۇر ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ يەنە جۇغراپىيە، تارىخ، تىبابەتچىلىك، دىن ھەققىدە يازغان بىر مۇنچە ئەسەرلىرى بار. ھىجرى 772- يىلى (مىلادى 1370- يىلى) ۋاپات بولغان.

309. ئىبنى خەتىپ – يەنى ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەت بىن ئۇمەر فەخرىددىن رازى – ئىبنى خەتىپ. ھىجرى 544- يىلى (مىلادى 1149- 1150- يىلى)ئىرانىنىك رەي شەھرىدە تۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە فۇقۇھا، تەپسىر، ئەدەبىيات، ھېكمەت، تىبابەتچىلىك، ماتېماتىكا قاتارلىق پەنلەرنىك كامالەتلىك ئالىمى بولۇپ، «شەيخۇلئىسلام» دەپ شۆھرەت قازانغان. ھىجرى 606- يىلى (مىلادى 1209-1210- يىلى) ھىراتتا ۋاپات بولغان.

310. خازەن باغدادى – يەنى ئەبۇ فازىل ئەھمەت بىن مۇھەممەت خازەن باغدادى. ھىجرى 451- يىلى (مىلادى 1059- يىلى) باغداتتا دۇنياغا كەلگەن. ئۆز ئۆمرىدە بىر مۇنچە ئاتاغلىق ئەدەبىي، دىنىي، تارىخي ئەسەرلەرنى يازغان. ھىجرى 518- يىلى (مىلادى 1124- يىلى) باغداتتا ۋاپات بولغان.

311. ئەبۇلەيس سەمەرقەند – يەنى ئىمام تۇلھەدى ناسى بىننى مۇھەممەت. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە «ئەلناۋازل» ناملىق بىر مۇنچە مەشھۇر كىتاپلارنى يېزىپ، ھىجرى 373- يىلى (مىلادى 983-984- يىلى) سەمەرقەندە ۋاپات بولغان.

312. ئىمام قوزىۋىنى – يەنى زىكرىيا بىننى مۇھەممەت بىننى مەھمۇت. ئۇنىڭ بۇ جايدا تىلغا ئېلىنغان «ئاجايىبۇل مەخلۇقات ۋە ھاياتۇل ھايۋان» ناملىق ئەسىرى ھىجرى 764- يىلى (مىلادى 1362-1363- يىلى) يېزىلغان.

313. ئىمام پەخرىددىن رازى – (309- ئىزاھاتقا قارالسۇن.

314. ئىمام مۇھەممەت ھەنىپە – مىلادى 699- يىلى كۇفە شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. سۇننى مەزھىپىگە مەنسۇپ ھەنەپىيە مەزھىپىنىڭ ئاساسچىسى. شۇڭلاشقا ئۇ «ئىمام ئەززەم» دىگەن نام بىلەنمۇ ئاتالغان. مىلادى 767- يىلى باغدات تۇرمىسىدە ۋاپات بولغان.

315. شۇجۇ – ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جۇجۇەن ۋىلايىتى.

316. چىڭ دۇسىڭ – ھازىرقى سىچۇەن ئۆلكىسى.

تۇگىدى.

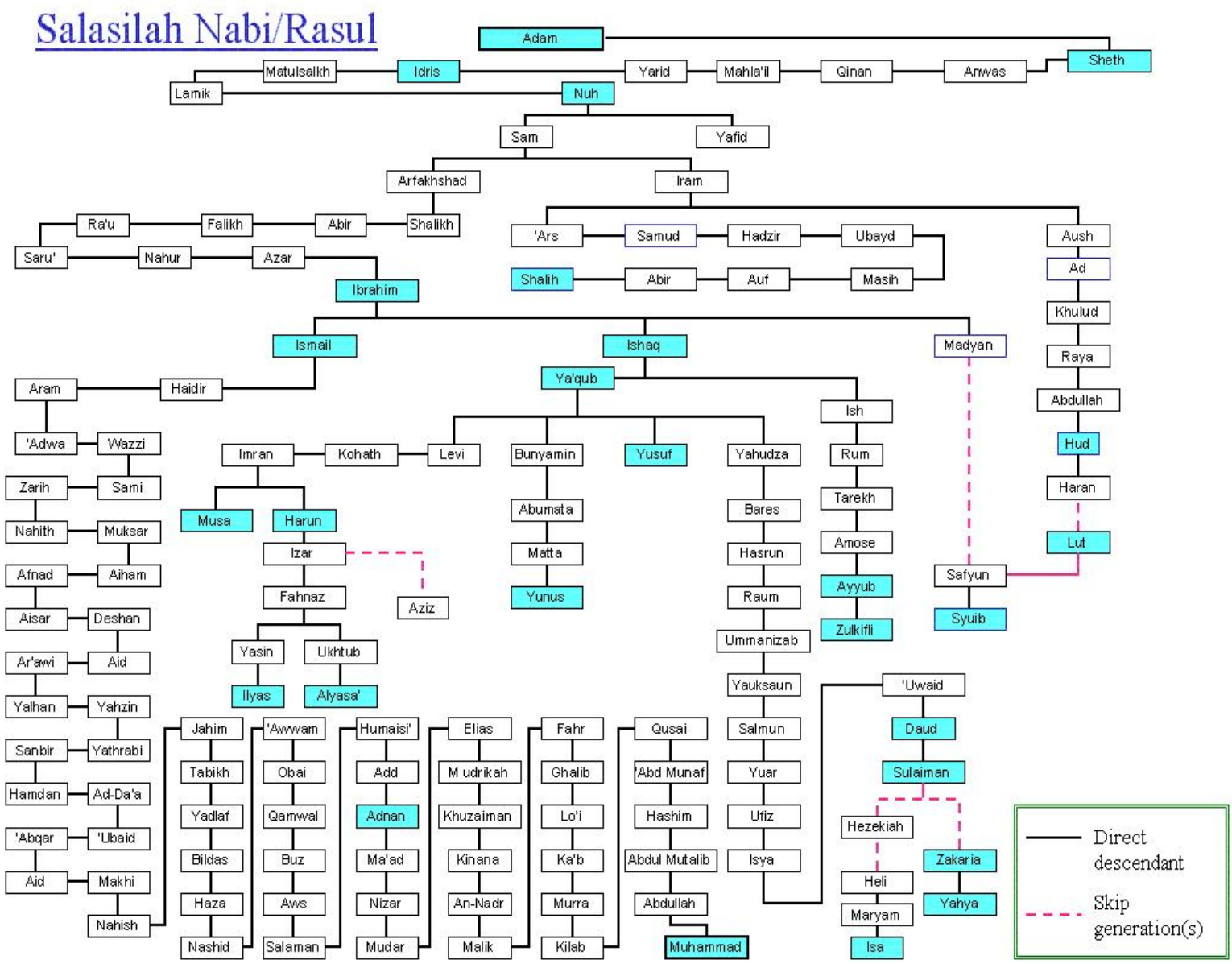

بۇ كىتاپنى دەسلەپتە ئوقۇغاندا ئۇنىڭ كىرىش سۆز قىسمىدىكى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ باللىرى توغرىلىق مەلۇماتتىكى "تۈرك" ئاتالغۇسىغا گۇمانى قاراشتا بولۇپ كەلگەنتىم.

تۈرك ئىبارىسى ئۇنچۇالا ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئەمەس دەپ قارايمەن.

پەيغەمبەرلەر مۇناسىۋىتى رەسمىدىن نوھ ئەلەيھىسالامنىڭ 3 ئەمەس 2 ئوغلى بارلىقى مەلۇم بولىدىكەن.